

I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş

**“TÜRKOLOJİ ELMİ-MƏDƏNİ
HƏRƏKATDA ORTAQ DƏYƏRLƏR
VƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR”**
mövzusunda Beynəlxalq konfransın

**MATERİALLARI
(II hissə)**

Bakı, 14-15 noyabr 2016-cı il

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2016**

KONFRANSIN RƏYASƏT HEYƏTİ

AKİF ƏLİZADƏ

AMEA-nın prezidenti, akademik

İSA HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

KAMAL ABDULLAYEV

Millətlərarası multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət müşaviri, akademik

TEYMUR KƏRİMLİ

AMEA Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

NAİLƏ VƏLİXANLI

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, akademik

NƏRGİZ AXUNDOVA

AMEA İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, AMEA-nın müxbir üzvü

RAFAEL HÜSEYNOV

N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, akademik

TEYMUR BÜNYADOV

Akademik

MÖHSÜN NAĞISOYLU

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

NİZAMİ CƏFƏROV

Atatürk Mərkəzinin direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

GÖVHƏR BAXŞƏLİYEV

AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

YAQUB MAHMUDOV

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

MUXTAR İMANOV

AMEA Folklor İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

ƏRTEGİN SALAMZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

KONFRANSIN TƏŞKİLATÇILARI:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Konfrans 2016-cı il noyabr ayının 14-15-də Bakı şəhərində keçiriləcəkdir
Açılış mərasimi: AMEA Rəyasət Heyətinin binası, Böyük akt zalı, III m.
Bölmə iclasları: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, II, III, IV m.
Ünvan: Bakı, H.Cavid prospekti, 115

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

İSA HƏBİBBƏYLİ

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik, sədr

MÖHSÜN NAĞİSOYLU

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü, müavin

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİNİN ÜZVLƏRİ

ŞAHİN MUSTAFAYEV	AMEA-nın müxbir üzvü
İLHAM TAHIROV	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL KAZIMOV	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL MƏMMƏDLİ	fil.ü.e.d., prof.
MAYIL ƏSGƏROV	fil.ü.e.d., prof.
MƏMMƏD ƏLİYEV	fil.ü.e.d., prof.
MƏSUD MAHMUDOV	fil.ü.e.d., prof.
NADİR MƏMMƏDLİ	fil.ü.e.d., prof.
SAYALI SADIQOVA	fil.ü.e.d., prof.
SEVİL MEHDİYEVA	fil.ü.e.d., prof.
AYNEL MƏŞƏDİYEVA	fil.ü.f.d., dos.
AYTƏN BƏYLƏROVA	fil.ü.f.d., dos.
BABA MƏHƏRRƏMLİ	fil.ü.f.d., dos.
RASİM HEYDƏROV	fil.ü.f.d., dos.
TEYYUB QULİYEV	fil.ü.f.d., dos.
ELÇİN İBRAHİMOV	

KONFRANSIN MƏSUL KATİBİ:

SEVİNÇ MƏMMƏDOVA fil.ü.f.d., dos.

KONFRANSIN MƏTBUAT KATİBİ:

TƏRANƏ ŞÜKÜRLÜ fil.ü.f.d., dos.

**KONFRANSIN MATERIALLAR TOPLUSUNUN
REDAKSIYA HEYƏTİ:**

ELMİ REDAKTOR:

MÖHSÜN NAĞISOYLU
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru,
AMEA-nın müxbir üzvü

REDAKSIYA HEYƏTİ ÜZVLƏRİ:

İLHAM TAHİROV,	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL KAZIMOV,	fil.ü.e.d., prof.
İSMAYIL MƏMMƏDLİ,	fil.ü.e.d., prof.
MAYIL ƏSGƏROV,	fil.ü.e.d., prof.
MƏSUD MAHMUDOV,	fil.ü.e.d., prof.
NADİR MƏMMƏDLİ	fil.ü.e.d., prof.
SAYALI SADIQOVA,	fil.ü.e.d., prof.
SEVİL MEHDİYEVA,	fil.ü.e.d., prof.
AYNEL MƏŞƏDİYEVA,	fil.ü.f.d., dos.
AYTƏN BƏYLƏROVA,	fil.ü.f.d., dos.
BABA MƏHƏRRƏMLİ,	fil.ü.f.d., dos.
SEVİNC MƏMMƏDOVA,	fil.ü.f.d., dos.
RASİM HEYDƏROV	fil.ü.f.d., dos.
TEYYUB QULİYEV	fil.ü.f.d., dos.
ELÇİN İBRAHİMOV	

Kompüter dizaynerləri

CAHİD KAZIMOV
LALƏ DƏMİROVA
JALƏ ƏSGƏRZADƏ

Kompüter operatorları

PƏRVİN İSAYEVA
RƏNA MƏMMƏDOVA
XATİRƏ MƏLİKOVA
TƏHMİNƏ AXUNDOVA
ANARƏ BABAYEVA
FİRƏNGİZ MƏMMƏDOVA
MİNARƏ MƏLİKZADƏ

Məruzə mətnlərindəki orfoqrafik, qrammatik və üslubi xətalara görə müəlliflər məsuliyyət daşıyır.

BÖLMƏ 5

TÜRK LÜĞƏTÇİLİYİ, DIALEKTOLOGİYASI, QRAMMATİKASI

İsmayıl Kazımov, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri

KARAİMLƏR VƏ ONLARIN DİLİ

Karaimlər qırpaqlardır. Əhalisinin sayı yüz mindən çox olan karaimlər türk dillərinin Şimal-Qərb arealına daxildir. Tatarlar, başqırdlar, çuvaşlar da bu arealdadır. «Şimal-Qərb dilləri ərazi cəhətdən Cənub-Qərb və Şimal-Şərq dillərindən müəyyən dərəcədə uzaq olsa da dillərin ümumi geneoloji və tipoloji yaxınlığı onların müasir quruluşunda da özünü büruzə verir. Bu əlaqələr, həmçinin dillərin daxili strukturundakı oxşar və fərqli cəhətlər hər hansı dil materialının təhlilində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Ayrı-ayrı dil areallarında olduğu kimi bu arealda da məskunlaşmış türk xalqlarının həmin ərazidə yerləşməsi prosesi özünəməxsus tarixi və sosial hadisələrlə bağlıdır» (1, s.291).

Karaim dili və ya türkcəsi danışmaq dili kimi işlədilir. Yəhudi dinindən olan karaimlər Litva, Ukrayna və Polşanın bir sıra şəhərlərində yaşayırlar. Onların ədəbi dilləri, demək olar ki, yoxdur, lakin yazıları mövcuddur. Əvvəllər ibrani, sonralar isə kiril əlibasından istifadə etmişlər. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən ümumi siyahıya alınmasına görə keçmiş SSRİ –də 2602 nəfər karaim yaşamışdır. Onların 21 %-i karaim dilindən istifadə etmişdir.

Türkoloqlar karaimlərin türk dilləri arasındakı yerini müəyyənləşdirməyə çalışarkən fərqli yanaşmalar irəli sürmüşlər. V.Radlov onların türkçələşmiş bir Fin-Uqor dili ola biləcəyi ehtimalı üzərində durarkən, J.Ramstedt və N.Poppe karaim dilinin (çuvaş dili kimi) türkcə ilə monqolca arasında körpü vəzifəsini yerinə yetirən bir dil olduğunu sübuta yetirmək istəmişdilər.

Xalqın düşüncəsində «*karay*», «*karaylar*» qədim türk etnosları olan *kerey*, *kereitlərlə* əlaqədardır. Vaxtı ilə karaim etnosları Xəzər xaqanlığı ərazisində yaşamışlar. Xaqanlıqda müasir balkarlar/malkarlar, qaraçaylar, kırım tatarları, çuvaşlar, başqırdlar, kumıklar, kırımçaklar, noqaylar və qazaxlar da yaşamışlar.

Öz antropoloji tipinə görə karaimlər balkarlara, qaraçaylara, çuvaşlara yaxındırlar. Antropoloji əlamətləri, yaxın əlaqələri dil göstəriciləri ilə də əsaslandırmaq olur. Karaimlər qədim türk adlarını (*Tenri*, *göy* və s.) qoruyub saxlaya bilmişlər.

Karaimlər həm də Ukraynada yaşayan azlıqlardan biridir. Karaim dili bir sıra dialektlər əsasında formalaşmışdır. Həmin dil bir qədər poleveslərin dilinə də yaxındır (Codex Cumanicus- XIII əsr).

Karaim dilinin tədqiqi ilə Rusiyada, keçmiş Sovetlər İttifaqında, eləcə də xarici ölkələrdə V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç, V.A.Qordlevski, S.M.Şapşal, V.İ.Filonenko, V.Kokenay, N.A.Baskakov, K.Foya, K.Musayev və b. məşğul olmuşlar.

İlk dəfə olaraq türkologiyada karaim dilinin türk dilləri arasında yerini A.N. Samoyloviç müəyyənləşdirmiş və bu dili təsnif etmişdir.

Karaim dilinin öyrənilməsinə XIX əsrin axırlarından başlanılmışdır. Bu dövrdə karaim dili V.V.Radlov və Polşa alimi Jan Qjeqovski tərəfindən tədqiq edilmişdir. XX əsrin 20-30- cu illərində karaim dili V.A.Qordlovski, polşa alimi T.Kovalski və A.Zayançkovski tərəfindən öyrənilmişdir. II Dünya müharibəsində karaim dilinin tədqiqi bir qədər səngimmişdir. Müasir dövrdə karaim dili, demək olar ki, araşdırılmır.

Karaimlər Kırım, Polşa, Rusiya və Ukrayna karaimləri olmaqla 4 yerə bölünür. Kırım karaimlərinin şeir və mahnılarında onların xəzərlərlə qohumluq əlaqələrini sübut edən faktlar çoxdur.

Bu dil sistemətik şəkildə təsvir olunub. Həmin dil haqqında qısa bir mətnə diqqət yetirək: «*Kray tili- birisi tiurk uluslarnyn eski tilliarinan. Any bijik üriatkian erianliarimiz dahy özgia-die bijlikliarinin üvriatkianliari az tiuviul tiergiadliar da inçkialiadlar. Tiek bilmiavçiuiliargia karay tilin ajuruç bastyrhan üriatiuv bitikliar joch edi...*» (Tiuziuvçiu).

Karaimlər azsaylı türk xalqlarından biridir. Karaimlər özünü karay, karaylar adlandırırlar. Onlar karaizmə (din) sitayiş ediblər. Sonra bu söz etnonimə, etnotoponimə çevrilib.

Kara sözü- qədim yəhudi dillərində «oxumaq», karaim isə- «oxucu» mənasındadır. Karait\karaim sözləri ekvivalentlərdir. Güman ki, bizim işlədiyimiz «qarə», qiraət» sözləri də həmin mənşədəndir.

Karaimlər Litvada və Rumiya da yaşayırlar. Karaim dili slavyan dillərinin əhatəsinə inkişaf etmişdir. Onlar slavyan dillərindən geniş dairədə bəhrələnmişlər.

Karaimlərin bir hissəsi Trakalda konsenrasiya olunub (170 nəfər). Böyük əksəriyyət karaim ana dilindən məhrum edilib. Ana dilini yaxşı bilmir. Onlar məktub yazıblar ki, «bizim artıq öz dilimiz yoxdur. Biz rus dilində, yaxud litva, polyak və ukrayin dilində danışırıq. Qəbir daşlarımızın üzərindəki yazılar da yad dildədir- rus, litva, polyak və ukrayin dillərindədir. Familiyalarımız, əsasən, ukrayin soyadlarından ibarətdir. Ukrayin dilinin təsiri ilə soyadlarımız formalaşmışdır»

Öz ana dillərini itirmə təhlükəsi bədii ƏDƏBİYYATda da öz əksini tapmışdır. XX əsrin 30-cu illərində S.Rudkovskinin «Dostlar» («Друзья») pyes-komedyasında qarışıq slavyan-karaim dili satıra atəşinə tutulmuşdur.

Karaim dilinin tarixi əlaqələri ayrı-ayrı türk dilləri ilə yaxın olmuşdur, bu folklor örnəklərində də görünür:

Lapa-lapa kar yava,

Ərbi baba koy soya,

Xazar oqlu at çaba,

Baylarımız toy çala. (Azərbaycan dilinə tərcüməsi: *Lopa-lopa qar yağar, Erbi baba qoyun soyar, Xəzər oğlu at çapar, Bəylərimiz toy çalar*)

Bu şeir və mahnı xəzər dövləti dövrünü əks etdirir.

Karaimlər yəhudi, latın və rus əlifbasından istifadə etmişlər. Karaim dilinin bəzən yazısı olduğu da göstərilir. Amma əhatəsində olduğu dildə onların övladları təhsil alırlar. Ukraynada yaşayan karaimlər qaliç dialektində danışirlar. Deyilənə görə, karaimlər XX əsrə qədər öz dillərini qoruyub saxlamışlar. Artıq bu dil itmək üzrədir. Bunun bir sıra səbəbləri mövcuddur. Birinci səbəbi karaimlərin sosial həyatının tarixi şəraitində axtarmaq lazımdır. Digər başlıca səbəb karaimlərin örtülü, qapalı həyat sürmələri, cəmiyyətdən qaçmaları ilə əlaqədardır. Bu, onlar üçün bir sosial bəla olmuşdur. Bu gün sosial problemin dil baxımdan doğurduğu reallıqlar da həmin səbəblə bağlıdır. Onlar adamlara yovuşmamışlar. Qaradınməzlik karaim adamları üçün bir əlamət sayılmışdır. Ancaq müəyyən qərarları özləri müstəqil olaraq çıxarmışlar və s. Onlar icma şəklinə yaşamışlar. Bütün işlər- dinə və mədəniyyətə dair işlər icmanın çıxardığı qərarla həll edilmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, karaimlərin vahid, normalaşdırılmış ədəbi dili mövcud deyildir. Onların xüsusi ədəbi dilləri olmadığı üçün yaşadıkları ölkənin ədəbi dilindən istifadə edirlər. Məsələn, Ukrayna karaimləri Ukrayna ədəbi dilindən, Polşa karaimləri polyak ədəbi dilindən, Rusiya karaimləri rus ədəbi dilindən və s. istifadə edirlər.

1959-cu ildə əhalinin siyahıyaalınmasına görə Sovet İttifaqında 5900-ə qədər karaim var idi. Doğma dildə danışanlar 16, 5 faiz təşkil edirdi. Onlar Litvada (Trakay, Vilnus şəhərlərində), şərq Ukraynada (Qaliç İvano-Frankovsk vilayətində) yaşayırlar. Karaimlərin bir çoxu xarici ölkələrdə də yaşayırlar.

Karaim dilini əhatə edən üçdilli lüğət 1974-cü ildə nəşr edilmişdir (2).

Karaim dilini öyrənmək üçün türkoloqlar müxtəlif mənbələrə müraciət etmişlər: 1) danışq dili materiallarına; 2) qonşu dillərin güclü təsirini əks etdirən sənədlərə. Bu materiallar hələ 1957-1963-cü illər arası toplanmışdır.

Karaimlərin soyadları maraq doğurur. Onlar «oqlı» sözündən istifadə edir: *Abram-Oqlı, Abraoqlı.*

Aqa sözünü adın əvvəli və sonunda işlədirlər: *Abraqamoviç-Aqa*, *Aqa*, *Aqalık*, *Aqa-Kefeli*, *Aqa-Neyman*, *Aqa-Çudakov*, *Abıkoviç*,

Xüsusi səciyyəli adlardan istifadə: *Aylık*, *Ayni*, *Alan*, *Babay*, *Babacan*, *Baloban*, *Bektaş*, *Bondar*, *Boru*, *Yarımbaş*, *Yamaşa*, *Şuşman* və s.

Şəxs adları karaimlərdə türk, ərəb, qədim Avropa, fars, yunan mənşəlidir (3)

oviç-eviç- şəkilçisi familiyalarda çox işlədilir: *Azareviç*, *Abraxamoviç*.

Karaimlər SSRİ dövründə Vül nus, Trakay, Panevejis, Qaliç, Lusk Evpatoniya, Baxçasaray, Feodosiya və s. şəhərlərdə yaşayırlar.

Krım karaimlərinin dili yaxın qonşuları krım tatarlarının dilinə assimliyasıya olunmuşdur. Bununla belə, bir sıra özünəməxsus fonetik və leksik özəllikləri də qoruyub saxlamışdır.

Litva və Ukraynada karaimlər XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində məskunlaşmışlar. Onların –karaimlərin şərq dialekti bu bölgələrin danışığı əsasında yaranmışdır.

Karaimlər ancaq 3 dialektə danışirlər: krım, trakay və qaliç. Bu dialektlər arasında müəyyən fərqlər var. Məsələn, *getmək* feili trakay dialektində *yür*, qaliç dialektində *yur*; *mənə* əvəzliyi trakay dialektində *maya*, qaliç dialektində *mana* şəklində təzahür edir. Bu dilin leksikasında trakay dialektində «*quyu*» sözü *kuyuv*, qaliç dialektində həmin söz *kuyduk* şəklində. *İnək* sözü trakayda *siyır*, qaliçdə *inek* formasında özünü göstərir və s.

Ukraynada yaşayan karaimlərin dillərində arxaik xüsusiyyətlər də qorunub saxlanmışdır; həmin sözlər intervokal mövqedə çıxış edir: *aka*, *yokarı*, *sekiz*, *dokız*, *daq* \tav (*meşə*, *dağ*), *ağız* (*avuz*), *denuz*\tenuz və s.

Ukrayna karaimləri «*Qözlerim qörmez oldu*» -«gözlərim görməz oldu» (Baxçasarayda yaşayanlar) frazasını tez-tez işlədirlər.

Qaqauz dilində olduğu kimi, Ukrayna karaimlərinin də dilinin sintaksisində nisbi sərbəstlik özünü göstərir. Bu xüsusiyyət onu «tipik» türk dillərindən fərqləndirir. Bu dilin sintaksisinə də qonşu dillərin- məsələn, Ukrayna dilinin güclü təsiri olmuşdur. Bu dilin sintaktik özəlliklərindən biri məişət-danışq dilinin əlamətlərini saxlamasıdır. Kitab dili- dini ƏDƏBIYYATların dilidir. Tövratin tərcümə dili bu baxımdan səciyyəvidir.

Karaim dilinin sintaksisi, başlıca olaraq, qədim yəhudi dilinin orijinal cümlə quruluşlarının kalkalaşmış formalarıdır.

Ukraynada yaşayan karaimlərin gənc nəslə rus dilində oxumağa böyük meyil göstərirlər, yerli əhali isə bu dildən nisbətən az istifadə edir.

Karaim dilinin sosial əsaslarında müəyyən dillərin təsiri danılmazdır. Məs.:

Slavyan dillərinin təsiri. Bu təsir XV əsrdən başlanmış və davam etmişdir. Karaim dili eyni vaxtda qohum slavyan dillərindən- Rus, Ukrayna, Belorus və Polyak dillərinin təsirinə məruz qalmışdır. Məsələn, Trakay dialektində rus alınması olan «kirpiç» (kərpiç) sözü ilə yanaşı, eyni zamanda polyak alınması olan «üeqla» sözü də eyni mənə üçün işlədilir. Müxtəlif sözlərdən də karaimlər eyni mənəni ifadə etmək üçün istifadə edirlər.

Fonetik səviyyədə slavyan dillərinin təsiri. Karaim dili ilə başqa türk dilləri və qədim türk dili arasında özəlliklə səs dəyişmələri, fonetik hadisələr arasında mühüm fərqlər görünür.

Karaim dilinin fonetik sistemi xeyli miqdarda slavyan tələffüz normaları ilə əhatə olunub. Trakay və Qaliç dialektlərində fərqlər: *keldi*\kelqi, *muc*\kuc, *maya*\mana, *baş*\bas, *terejya*\tereze və s.

Sintaksisdə slavyan dillərinin təsiri ilə sintaktik vahidlərin bəziləri deformatsiyaya məruz qalmışdır.

Həmin dil bu baxımdan bir sıra özünəməxsus cəhətləri, həmçinin də çoxlu türk dillərinə məxsus olan tipik əlamətləri itirmişdir. Trakay dialektində vokalizm sistemi rus dilinin təsiri ilə dəyişkənliyə məruz qalmışdır. Məs.: *yu*, *yo*: *üv-yüv-yuv* «ev»; *köz*- *küöz-yüöz* və s.

Konsonantizm sistemində Trakay dialektindəki sağır nun (n) slavyan dillərinin təsirindən adi n-səsinə çevrilmişdir.

Slavyan dillərindən alınan leksik alınmalar karaim dilinin fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılmışdır: mığla «мгла», xiren «xren», istep «step» bervenə «юревно» və s.

Müasir karaim dilində vurğu praktik şəkildə sözün müxtəlif hecaları üzərinə düşür ki, bu da slavyan dillərinin təsiri hesab edilir.

Morfoloji səviyyədə slavyan dillərinin təsiri. K.M.Musayev, O.Prik bu dili qrammatik səviyyədə araşdırmış, fundamental bir əsərlər ortaya qoymuşlar (4; 5; 6)

-ar\-\şar bölüşdürmə sayını yaradan şəkilçi, -lay,-ley – zərf düzəldən şəkilçi, -mayın (-madın \-matın) feili bağlama göstəricisi,-yir indiki zaman şəkilçisi bu dilin qırpaq mənşəli olduğunu sübut edən faktlardır.

Əksər slavyan elementləri karaim dilinin morfoloji sistemində daxil olmuşdur. Bəzi sözyaradıcılığı və sözdəyişdirici modellər slavyan tipli modellərdir. Karaim dilinə məxsus müstəqil və köməkçi sözlərə lazım olan slavyan dilinin şəkilçilərini, sözlərini artırmaq ənənəsi də yaranmışdır. Slavyanizm karaim dilinin müxtəlif nitq hissələrinə öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, Ukrayna dilindən bu dilin Qalıç dialektinə kiçiltmə mənalı - *inu* (-*unğ*) şəkilçisi keçmişdir: *kız-inu\kız-ina* «qız», *mam (a)-unö* «*mamoçka*»; *malax-unə* «*anqeloçek*».

Karaim dilində şəxs kateqoriyası analitik üsulla formalaşır: *Men karay-mın- men karay barm-men karay*.

Karaim dilinin sifətlərində slavyan dillərinə məxsus *nai* şəkilçisi öndə işlənir: *naiunlurax* «*naibolğşiy*», *naiterenrak* «*qluboçayşiy*».

Mürəkkəb feil yaradıcılığında «slavyan feili + et» quruluşu məqbul sayılır: *calet etti* «on pocalel».

Leksik səviyyədə slavyan dillərinin təsiri. Danışq dili vasitəsi ilə karaim dilinə ərəb, fars, qədim yəhudi dillərindən, slavyan dillərindən sözlər keçmişdir. Məs.: *bob, çerep, olenğ, moneta, nauk, plah, taneü, smola, peçğ, izba* və s.

Karaim dilinin leksikasında çoxlu sayda qədim türk sözləri qalmışdır: *yav* (yağ), *tarlov* (tarla) və s.

Gün, həftə, ay, il və s. adlar özünəməxsusdur: *yex kün* (bazar günü), (*yex*) *baş kün* (bazarertəsi), *şebbat* (şapate kün) (şənbə günü), *xan kün* (xain kün, orta kün), *ayna kün*, *baras kün* (4-cü gün), *bayram kün* (5-ci kün); *artarix ay* (aprel), *kural ay* (may), *başkusxan* (iyun), *yaz ay* (iyul), *ulaq ay* (avqust), *sırax* (çirik) ay (sentyabr), *ayrıxsı ay* (oktyabr), *küz ay* (noyabr, axısqalılarda da belədir), *soğum ay* (dekabr), *kış ay* (yanvar), *kara kış ay* (fevral), *syuvyunç ay* (mart), *artıx ay* (mart-aprel) və s.

Kırım tatarlarının dilində üç üslub funksionallaşmış: 1) ədəbi dil, 2) kitab dili, 3) danışq dili. Ədəbi dildə: *ben qeldim*, *eytirm* (mən dedim), *danışq dilində*: *men keldim*, *men ayırm* və s.

Karaimlərdən bəziləri özlərinə məxsus sözləri unutmuş, həmin sözlərin əvəzinə rus, ukrayna və polyak dillərinə məxsus sözlərdən istifadə edirlər: *qnezdo, skala, kapla, rosa, pesok* və s. (7)

Sintaktik səviyyədə slavyan dillərinin təsiri özünü sözlərin əlaqələnməsi üsullarında daha çox göstərir. Məsələn, feillərlə idarədə slavyan dilləri ilə üst-üstə düşən məqamlar var: *Men anı ozdum*. Bu cümlənin rus dili ekvivalenti *Ə eqo pereqnal; kolunu onunu* «*pravuö ruku*» və s.

K.Musayev 30 ildən sonra (4) bu dilin sintaksisi üzərində tədqiqatlar aparmışdır. O, Şərqi-Qırpaq dillərinin bu budağı zəif öyrənilməsi üçün sintaktik quruluşu monoqrafik planda araşdırmışdır.

Həmin dilin materialları əsasında ikidilli, üçdilli lüğətlər yaradılmışdır (8, 148 s.; 9, 688 s.)

Məlum olur ki, karaim dilinin sintaksisi əksər türk dillərinin sintaksisindən fərqlənir, belə ki, tarixi inkişaf prosesində həqiqi sintaktik quruluşda hind-Avropa dillərinə, ələlxüsus da slavyan dillərinin sintaktik quruluşunun təsiri ilə bağlı əldə edilmiş yeni ideyalar (*söyləmin formasından məzmununa doğru*), sxemlərdə yaxınlıq (10), formal, kommunikativ, ekspressiv, semantik və funksional sintaksisin tədqiqi üzrə yaxşı nəticələr qazanılmışdır.

Feili bağlama tərkibləri cümlədə bu dilə yaxın olan dillərdən, məsələn, qazax dilindən fərqlənir. Müq. et: *Ol üyqe barıp ayttı* (qaz.)- *Ol üvqə bardı da ayttı* (O, evə getdi və danışdı)

Digər türk dilləri ilə müqayisədə söz sırasının pozulduğu hallar çox müşahidə olunur. Bu bəlkədə həmin dilin öz qanunauyğunluğundan irəli gəlir. Məs.: *Şaqarı Troxnun* (*Troki şəhəri*), *Şaqarında Troxnun* (*Troki şəhərində*), *şaqarından Troxnun* (*Troki şəhərindən*), *başı atnın* (*atın başı*), *İt yatat alnında ivnin* (*İt evin yanında uzanıb*).

I növ təyini söz birləşmələrində fərqli quruluş özünü göstərir: temir (li) çalman (dəmir hasar), yarığı ayının (ayın işığı).

Beləliklə, az nüfuza malik olan (əhalisinə görə) karaimlərin (o cümlədən çuvaşların) digər türk dilləri ilə hərtərəfli müqayisəsi türkoloji dilçiliyə xeyli yenilik gətirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Yusifov Mübariz. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan», 2001
- 2.Караимско-русско- польский словарь. М., 1974
- 3.Лебедева Э.И. Очерки по истории крымских караимов-тюрков. Симфереполь, 2000
- 4.Мусаев К.М. Грамматика караимского языка. М., 1964
- 5.Мусаев К.М. Краткий грамматический очерк караимского языка. Москва, 1977
- 6.Прик О.Я. Очерк грамматики караимского языка (крымский диалект). Махачкала: Дагучпедгиз, 1976
- 7.Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975
- 8.Леви Б.З. Русско-караимский словарь. Симфереполь, 2005
- 9.Баскаков Н.А., Зайончковский А., Шапшал С.М. Караимско-русско-польский словарь. М., 1974
- 10.Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. М., 2003

Ismail KAZIMOV

Karaims and their language

Summary

Karaims Kipchak group of ethnically Turkic languages are included in the article and some of them are informed about the language features. Karaims could be converted into scattered nationwide live in their spoken languages. This language is melted under the influence of powerful information in separate areas at risk of disappearing. However, the Karaim language in Ukraine and settled in the main living areas on the basis of its own information, the task of the local accents. Karaim language dialects and Krakow on the basis of two main dialectal functionalized could arise from their common literary language.

Key words: *Karaim, north-east area, qalic dialect, Krakow dialect, spoken language*

İsmayıl Məmmədli, fil.ü.e.d., prof.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri
ismayil.memmedli1946@mail.ru

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY: AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LÜĞƏTÇİLİK VƏ ORFOQRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-nədək yüksək dövlət səviyyəsində keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay bütün türk xalqlarının həyatında əlamətdar, ictimai-siyasi, mədəni-elmi, tarixi əhəmiyyəti ilə yadda qalmışdır. Təsadüfi deyildir ki, qurultayda keçmiş SSRİ məkanının türk xalqları yaşayan bütün məkan və bölgələrindən, həmçinin xarici ölkələrdən dəvət olunmuş 131 görkəmli türkoloq və başqa elm sahələrini təmsil edən alimlər də iştirak etmişlər (ümumi sayı 600 nəfər olmuşdur).

Bu gün Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindən 90 il keçir. İndi də böyük inamla və qətiyyətlə demək olar ki, bu qurultay öz dövrünün siyasi-ictimai, sosial-mədəni, elmi həyatında əvəzolunmaz tarixi rol oynamışdır. Xüsusi vurğu ilə deyə bilərik ki, qurultayda toxunulan məsələlərdən ən öndə duran dil problemi olmuşdur. Qurultay keçirilərkən 17 iclası olmuşdur və həmin iclaslarda 37 məruzə dinlənilib müzakirə edilmişdir.

Məruzələrin yeddisi türk xalqlarının tarix və etnoqrafiyasına, mədəniyyətinə, ikisi ƏDƏBİYYATına və onun tədrisi problemlərinə həsr edilmişdir. Təbiidir ki, qurultay öz əsas işinə tarix, mədəniyyət, ƏDƏBİYYAT, etnoqrafiya, folklor kimi sahələrdən başladı. İlk məruzə ilə Türkoloji qurultayın təşkilat komitəsi tərəfindən dəvət olunmuş akad. V.V.Bartold çıxış etdi. Məruzəçilər öz dövrlərinə görə ən tanınmış, görkəmli alimlər – V.V.Bartold, A.Y.Krımski, S.F.Oldenburq, L.V.Şerba, A.N.Samoylloviç, N.İ.Aşmarin. S.E.Malov olmuşlar.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, XX əsrin ilk rübündə türkoloji qurultayın keçirilməsi elmi-türkoloji mühitin yaranması, türkçülüyn etnososial potensialının güclü olması və türkçülük düşüncəsinin inkişaf etməsi kimi bir dövrə, bir gerçəyə söykənməklə baş tutdu.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın diqqət mərkəzində duran əsas məsələlər: dil məsələsi, əlifba və orfoqrafiya məsələləri idi. Həmin məsələlərə qurultayın 6-cı, 7-ci, 9-cu, 10-cu, 11-ci, 13-cü iclaslarında baxıldı. 13-cü iclasda əlifba layihələri səsə qoyuldu və latın qrafikalı əlifba 7 səsə qarşı 101 səsə qəbul olundu. 9 nəfər səsvermədə iştirak etmədi. Onu da qeyd etmək maraqlıdır ki, I Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın blankları qədim Orxon-Yenisey yazıları ilə verilmişdir.

Türkoloji Qurultayda ümumilikdə 8 qətnamə və etnoqrafiya komissiyasının 1 qərarı qəbul olundu. Əgər bütövlükdə Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyətini ümumiləşdirmiş olsaq, onda belə qənaətləri göstərə bilərik. Qurultayda bütün türk tarixinin türk xalqları üçün indiyə qədər misli görünməmiş türkçülüyn əsası qoyulmuşdur. Belə ki, qurultay türkdilli xalqlar üçün 10 maddə, 81 bənddən ibarət tələyüklü qətnamə qəbul etdi.

1. Yeni Türk Əlifbası haqqında 2 bənd;
2. Türk dillərinin öyrənilməsi və başqa dillərlə əlaqəsi haqqında 5 bənd;
3. Türk dilinin (ana dilinin) tədrisi metodikası haqqında 11 bənd;
4. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələr haqqında 12 bənd (söhbət 1926-cı ildə qurultayın keçirildiyi vaxtdan gedir). Bu haqda akademik V.V.Bartoldun (6 bənd) və akademik Oldenburqun təklifləri səsləndi. B.Çobanzadə həmin təkliflərin qətnamə kimi qəbul edilməsini faydalı saymış və onlar qəbul olunmuşdur.

5. Ölkəşünaslıq məsələləri haqqında 4 bənd;
6. Etnoqrafiya komissiyasının qətnaməsi 9 bənd;
7. Türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında 9 bənd;
8. Təşkilat komissiyasının qətnaməsi 10 bənd;
9. Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında 13 bənd.

Bu gün bizi 90 illik bir zaman Birinci Türkoloji Qurultaydan ayırır. İndi də böyük inam və qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, bu qurultay öz dövrünün ictimai-siyasi, mədəni-elmi, tarixi əhəmiyyəti ilə yadda qalmışdır.

Qurultaydan 90 il keçsə də, onun gündəliyinin ana xəttini təşkil edən bir çox dil məsələləri bu günümüzdə müstəqillik illərində aktual və müasir səslənir, onun ideyaları, qərar və qətnamələri həyata keçirilir, orada edilən məruzələrin mətnləri öyrənilir.

1. Qurultayda L.B.Şerba, L.İ.Jirkov orfoqrafiyanın ümumi əsasları haqqında Qalımcan İbrahimov, Novşirovanov və F.Ağazadə türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında çıxış etmişlər.

2. L.B.Şerbanın "Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların ictimai mahiyyəti" mövzusunda məruzəsi dinləndi. Məruzədə orfoqrafiya və onun qaydalarının təyinetmə imkanları nəzərdən keçirildi. Ayrı-ayrı sözlərin yazılış qaydalarının parametrləri; nitq vahidlərinin mənalı morfoloji hissələrinin verilməsi; dilin mənalı vahidlərinin düzgün yazılışı; söz birləşməsi və cümlələrin düzgün tərtibi, qanuni şəkllə salınması; qrafik transkripsiya sistemində səsin və ya sözün yazılışı, eyni zamanda, qrammatik işarələr sisteminin qaydalarından bəhs olunurdu. Onu da göstərmək lazımdır ki, akademik L.Şerbanın bu fikirləri 1963-cü ildə çap edilmiş «Правила алфавита и орфография, фонетика французского языка» adlı kitabında olduğu kimi verilmişdir.

3. Qurultayda türk dillərinin orfoqrafiyası barədə qətnaməni də qəbul edilməsi diqqəti çəkən cəhətlərdəndir. Qətnamənin məzmunu belədir:

- 1) Türk dillərində imla qaydalarına düzgün əməl etmək üçün 4 elmi prinsipdən istifadə olunur. Bu prinsiplər içərisində fonetik prinsip ən münasib prinsipdir. Fonetik prinsip mənalı nitq vahidlərinin fonetik vahidini yazıda eynilə əks etdirir. Fonetik prinsipə əsasən sözün yazılışı onun

tələffüzü ilə müəyyənləşir. Fonetik prinsipin əsasında nitqin səs təhlili durur; yazan şəxsdən yalnız eşitmək, yazacağı sözləri, səsləri fərqləndirə bilmək və onları uyğun hərflərlə yazmağı bacarmaq tələb olunur. Qətnamədə xüsusi olaraq səsləndirilir ki, bu və ya digər ölçülər, yəni prinsiplər etimoloji və morfoloji prinsiplə uyğunlaşmalıdır.

2) Etimoloji prinsipin (hərçənd ki bu prinsip türk dillərinin təbiətini tam əhatə etmir) həyata keçirilməsi ədəbi ənənədən asılı olmalıdır. Bu prinsipdən dil vahidlərinin mənşəyini təyin etmək zamanı kara gəlir. Ayrı-ayrı səs birləşmələrinin yazılışında, xüsusən də yerdəyişmə hadisəsi müşahidə edilən sözlərdə işlənir. Düzgün yazmaq üçün təkcə etimologiyadan istifadə etmək olar. Etimoloji prinsip tarixi prinsiplə qarışıq salınmamalıdır. Mədəni dillərin bir çoxunun orfoqrafiyasının çətinlik və mürəkkəbliyi məhz etimoloji yazının çoxluğu ilə əlaqədardır.

3) Türk dilini yaşadan xalqlar fonetik prinsipdən istifadə edərkən şərq və qərb qaynaqlarından alınan sözlər xalq tərəfindən mənimsənilməlidir.

4) Tələffüzə əsaslanan fonetik prinsipdə saf və qovuşuq heca tipləri aydınlaşmalıdır.

5) Mükəmməl, normativ orfoqrafiya yaratmaq üçün daha əlverişli şəraiti ayrı-ayrı vasitələrdə qəbul olunacaq yeni latın əlifbası əhəmiyyət kəsb edəcək.

6) Ədəbi dilin vahid, stabilləşmiş milli orfoqrafiya qaydaları qorunmalıdır. Milli orfoqrafiya hər bir dilin qrammatik və digər fərqləndirici əlamətlərini öz prinsipləri daxilində əks etdirmək gücünə malik olmalıdır. Həmçinin də hər bir ədəbi dilin yazı qaydaları – orfoqrafiya normaları canlı dilin əlamətlərini minimum əks etdirməlidir. Öz sadəliyi, münasibliyi, asan və aydınlığı cəhətdən türk xalqlarının orfoqrafiyası bir sıra üstünlükləri ilə fərqlənir.

Bu gün 90 illik bir zaman bizi I Türkoloji Qurultaydan ayırır. İndinin özündə də böyük inam və qətiyyətlə söyləyə bilərik ki, bu qurultay öz dövrünün mədəni-elmi, ictimai-siyasi, tarixi əhəmiyyəti ilə yadda qalmışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, qurultayda toxunulan məsələlərdən ən öndə duran dil problemi olmuşdur. Mərhum akademik Tofiq Hacıyevin bu vacib məsələ haqqında çox dəyərli mülahizələrinin xatırlatmaq ədalətli olardı: "Türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, maarifi ilə bağlı zəngin problemlər proqramı olan bizi I Türkoloji Qurultay, adətən, ən çox dil məsələləri ilə xatırlanır. Əlbəttə, bu, təsadüfi deyil, – dil məsələsi bütün nəzəri çıxışları ilə, səviyyəsi ilə yanaşı təcrübi səciyyə daşıyırdı. Gözlə görünən, praktik kütləvi rezonans olan məsələlər idi: türk dillərinin imla, termin, əlifba məsələləri, türk ədəbi dili və ana dilinin tədrisi mövzuları. Məsələnin başqa tətəfi də var. Bütün elmi-mədəni mahiyyəti ilə yanaşı, qurultayın gündəliyi ovaxtkı sovet dövlətinin birinci növbədə siyasi məzmun maraqlandırdı. Çoxmillətli SSRİ-də bu qurultayın gücü milli rezonans olmalı idi".

Görkəmli alimin bu fikirlərindən də aydın olur ki, I Türkoloji Qurultayın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz olmuşdur. Türk xalqlarının bu ali məclisindən 90 il keçsə də, onun gündəliyinin ana xəttinin təşkil edən bir çox dil məsələləri: əlifba, orfoqrafiya, imla məsələləri bu günümüzdə müstəqillik illərində də aktual və müsir səslənir, onun ideyaları, qərar və qətnamələri həyata keçirilir, qurultayda dinlənən məruzələrin mətnləri öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev Tofiq. Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələləri, Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri.

2. Vəliyev Sevindik. Birinci Türkoloji Qurultayda türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında, səh.60-61.

3. Xəlilov Buludxan. Türkologiyanın tarixi: XX əsrin 20-30-cu illəri, Bakı, 2016.

First Turkological Congress: Vocabulary and Orthographic Issues in Azerbaijani

SUMMARY

First Turkological Congress, its procedure and importance are described in the presented article. Introduced scientific issues, subject matters and their items are emphasized by the author.

Vocabulary and orthographic issues from the first congress till nowadays are mentioned and development in those aspects during these 90 years are brought to the attention of the leaders.

Key words: *vocabulary, First Turkological Congress, scientific issues, orthography.*

Mehman Musayev, fil.ü.e.d., prof.

Qazi Universiteti ədəbiyyat fakültəsi, çağdaş türk ləhcələri və

ədəbiyyatları bölümü, müəllim

mehman.musaoglu@gmail.com

DƏDƏ QORQUD DASTANLARININ QAVRAMLAR DÜNYASI, ÖZƏL MƏTNQURUCU İŞARƏLƏRİ, SEMİOTİK KODLARI VƏ KONSEPTUAL-SİNTAKTİK QURULUŞU

Giriş

Şüurun koqnitiv modelləri; indi sosial elmsünaslıqda dünyanın mifoloji-konseptual dil xəritəsinin və ədəbi-bədii mətnlərin germeneytik, semiotik, kulturoloji, epistemoloji və filoloji-linqvistik yönəmlərlə açıqlanması prinsiplərinə görə öyrənilir. Mətnin həm ümumi-ənənəvi, həm də semiotik özəllikləri monoqrafik tədqiqatlara bir bütün olaraq cəlb olunur. Ədəbi-bədii mətnin qurulmasında özünü göstərən “özəl mətnqurucu işarələr” (Musayev 2012: 286-290) Umberto Ekonun təbiriylə “semiotik kodlar”(Усманова 2001:364-365) olaraq müəyyənləşdirilir. Dünyanın dil xəritəsində yer alan qavramların(konseptlərin) türkcə mətndə özəl mətnqurucu işarələrlə açıqlanmasının öyrənilməsi isə, türkologiyada bir elmi yenilik olaraq özünü göstərir (Musaoğlu: 2013:1-28; 2014:111-161). Məruzədədə yaradılan və yazılan Dədə Qorqud dastanlarının qavramlar dünyası, özəl mətnqurucu işarələri, semiotik kodları və bunlara bağlı olaraq konseptual-sintaktik quruluşundan bəhs olunur.

1. Yaradılan Dədə Qorqud

Qorqudsünaslıqda çox vaxt dastanların yarandığı deyil, yazıya alındığı dövəmlərlə olan bağlantıları işıqlandırılır. Halbuki “yaradılan Dastanla yazılan Dastan bir-birinin eyni deyil” (Abdulla 2009:17). Buna baxmayaraq, dastanlardakı arxetipik obrazlar, dəyişməyən süjet və fabulaları təşkil edən ana variantlar və mifdən yazıya və ya təbiətdən mədəniyyətə keçid prosesi sanki unudulur və çox vaxt sadəcə eposun yazıya alındığı dövr, onun coğrafiyası, əlyazmasının tənqidi nüsxələrinin hazırlanması və s. tədqiqata cəlb edilir.

Dədə Qorqud mətnində açıqlanan qavramların böyük bir qismi dastanın yarandığı yazısız mifoloji dövəmdən yazılı mədəniyyət epoxasına keçid dövrünə aiddir. Bu dövrün dil xəritəsində yer alan qavramlar daha çox etnoqonik və kosmoqonik mifoloji görüşlərlə, yaradılışla, ilkin inanç və etiqladlarla bağlıdır. Bir sözlə, qədim dövr insanların dünyanı tədricən hiss edərək onu nəzmlə, atalar sözləri və məsəllərlə, nəğmələrlə ritmik-qafiyəli alqış və qarğışlarla, ağıtlarla və s. özünü küləşdirməsi prosesi təhkiyə yolu ilə əvvəlcə nəslə əsatir və əfsanələrdə (Сагояков 2010:9-28), sonra isə nağıl, rəvayət və dastanlarda öz əksini tapır. Sözügedən folklorik ədəbi növlərdə və yaranan Dədə Qorqud dastanlarında da ən çox aşağıdakı qavramlar açıqlanmışdır:

- Xaos, kosmos, təbiət, mədəniyyət, din, inanç, yer, göy, Tanrı;
- Ata, ana, övlad, oğul, qız, *bakirlik, bakirəlik*;
- Mərdlik, namərdlik, igidlik, xəyanət, həyat, eşq, qardaşlıq;
- Mif, yazı, yasaq, güc və s.

2. Yazılan Dədə Qorqud

Dastanın yazıya alındığı dövrdə türk-islam dünyasının dil xəritəsində yuxarıdakılardan bir az daha fərqli qavramların sıralanmasına təsadüf edilir. Burada “Allahın birliyi, islam, peyğəmbərlik, namaz, dua; Fani, günah, ölüm, alın yazısı, axirət; *Namus*, şərəf, qorxaqlıq, asilik və s. qavramlar özəl mətnqurucu işarələrlə açıqlanır. Sözügedən qavramlara görə işlənilən və hər hansı ədəbi-bədii mətni ayrıca bir fenomen kimi təşkil edən, konseptual və kateqorial əlamətləri ilə

seçilən semiotikvasitələr isə, 'özəl mətnqurucu işarələr' terminiylə adlandırılır. Ədəbi-bədii mətndə özəl mətnqurucu işarələrin işlənilməsi dilin quruluş-ifadə fərqliliyi, etnoqrafik, milli və mənəvi özəlliklərləbağlı olur.

3. Ortaq özəl mətnqurucu işarələr

Dədə Qorqud mətnində dastanın yarandığı və yazıya alındığı dövrlərdəki mövcud qavramlar dünyasının açıqlanmasına görə işlənilən özəl mətnqurucu işarələrin sıralanmasında ciddi bir iyerarxiya vardır. Bu özəl mətnqurucu işarələrin bu və ya digər şəkildə bütün dövrlərdə yaranması, əslində onların ədəbi-bəşəri səciyyəli olduğunu göstərir. Sözügedən özəl mətnqurucu işarələr dünya folklorik təhkiyəsi, türk-islam mədəniyyəti və Oğuz-Azərbaycan coğrafiyası "dil-qavram xəritəsi"ni təşkil edən fenomenləri ehtiva edir. Onlardan bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

-Dərbənd, Qorqud, qopuz, sapand, ok, yay, at, kılınç, çomaq, çadır, su, ağaç, qurd;

-Üç canavar qalınlığında kaftan, Əski pambıq bez olmaz, Kül tərəcik olmaz;

-Əzrayıl, alqış, qarğış, buğa, ad qoyma, qanı qaynama, tək göz, qatır, dəvə, körpü;

-Av avladı, quş quşladı, Boy boyladı, soy soyladı, *Ana südü- dağ çiçəyi*, Dünya şirin, can dadlı; Başıma qaxınc, üzümə toxunc olmasın və s.

4. Semiotik kodlar və subkodlar

Sözügedən mətnqurucu işarələr; yaradılan və yazılan dastan mətnində kommunikativ-, aksional-, simvolik-, proayretik- (yunan. **proairetikoi** 'seçimi yerinə yetirən, qərara gələn) və kulturoloji-semiotik kodlar olaraq müəyyənləşir. **Semiotik kod göstərilən istiqamətlərdə qaydaların və müxtəlif normaların məcmusu və ya görünüşdə mövcud olmayan quruluş (Eko 2009) demək olub, 'dil↔nitq və kod↔mətn' müstəvisində hər cür mətn quruculuğunun konseptual-semiotik əsasını təşkil edir (Хлебникова 2006). Subkod isə dilin mövcudluq forması olaraq "kod"a görə daha az həcmli və aşağı funksional səviyyəli kommunikativ alt sistemdir (Кожемякина və s. 2006).**

Dədə Qorqud mətninin qavramlar və özəl mətnqurucu işarələr xəritəsindən hərəkətlə 'dil↔nitq və kod↔mətn' müstəvisində dastanların əsas semiotik kodları və subkodlarından bəziləri aşağıdakı konseptual-lingvistik parametrləriylə təsnifləndirilir.

4.1. "Oğuz-Qorqud-Ozan" kodu

Milli-mənəvidəyərlərimizinözəl mətnqurucu işarələrlə kodlar-subkodlar olaraq müəyyənləşməsi və onların kommunikativ-, aksional-, simvolik-, proayretik- və kulturoloji-etnoqrafik leksikon olaraq ifadəsi, özünü *Oğuz-Qorqud-Ozan* kodundatadır. Belə ki, "sapand, ok, yay, at, kılınç, ocaq, qopuz, çadır" kimi etnoqrafik səciyyəli leksik vahidlərlə ifadə olunan subkodlar, *Oğuz-Qorqud-Ozan* semiotik kodunu təşkil edir. Sözügedən semiotik kod isə Türklük qavramının məzmununu ehtiva edən və onu semiotik işarələr sistemi olaraq göstərən başlıca vasitələrdən biridir.

4.2. Atalar sözləri, məsəllər və frazeologizmlərlə ifadə edilən subkodlar

Atalar sözləri və məsəllər, somatik və qeyri-somatik frazeologizmlər sözügedən dastanların mətnində semiotik-kulturoloji kodlar olaraq işlənilir. Məsələn, *Ailə və ata-anaböyüklüyü* qavramı, özəl mətnqurucu işarə olaraq işlənilən "Qız anadan görməyincə ögit almaz, oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz" atalar sözü ilə ifadə edilir. Özəl mətnqurucu işarələr olaraq işlənilən "Ayağına ət tuşağın urmaq; düğünü qanlı olmaq" (toy gecəsi bakirə çıxmaq) frazeologizmləriylə isə "bakirlik və bakirəlik" qavramı açıqlanır. Bunlar türk-müsəlman əxlaq tərzinin siqnalçısı olan bir semiotik kodun ayrı-ayrı subkodlarıdır.

5. Dədə Qorqud dastanlarının konseptual-sintaktik quruluşu

Dədə Qorqud dastanları, ehtimal ki, başlanğıcda həm nəsrə, həm də şeirlə söylənilmişdir. Elə nəsr və nəzmlədə yazıya alınmışdır. Buna görə də şeir və nəsrə söylənilən mikromətnlər dastanda çox vaxt dialoji-çərçivəli örnəklərdən ibarət olur. Eposda açıqlanan qavramlarla, özəl mətnqurucu işarələr və semiotik kodlar arasında dil↔mətn müstəvisində gerçəkləşən konseptual-

lingvistik və sintaktik paralelliklər mövcuddur. Məsələn, *dostluq qavramı* epik mətnləşmədə komponentləri sintaktik paralellərlə qurulan mikromətn örnəyinin şeirlə söylənilən dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşu ilə ifadə olunur:

i a. **-Qazana mən asi olmazam deyib and içdi – söylədi, aydır:**

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,

Bilməzsəm gözümə dursun!

Qaraqoçda qazılıq atına çox minmişəm.

Bilməzsəm mana tabut olsun!

Yaxşı qaftanların çox geymişəm,

Bilməzsəm kəfənim olsun!

Ala barigah otağına çox girmişəm.

Bilməsəm mana zindan olsun!

Mən Qazandan dönməzəm, bəlli bilgil! – **dedi** (Araslı 1978: 155-156).

Burada 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar həmqafiyədir. Göstərilən misralar eyni qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdəki sintaktik paralellərdir. 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci misralar isə koordinativ-şərt və səbəb mənalı mürəkkəb cümlələr olub, şərin beyləri olaraq özünü göstərir.

Beyrəkin dialoq nitqi şəklindəki sintaktik-çərçivəli cavablandırması ilə dostluq qavramı ifadə olunur. Bu qavram ‘asi, nemət, tabut, kəfən, otaq, zindan’ sözləri ilə ifadə olunan özəl mətnqurucu işarələrlə açıqlanır. Cavablandırma başda **“Beyrək söylədi”** və sonda **“dedi”** predikativ qütblənməsi ilə çərçivələnir.

Dədə Qorqud mətnində nəsrə söylənilən uyğun örnəklərə görə də sintaktik-mətnlingvistik quruluşla uyğun qavramlar arasında koqnitiv-konseptual əlaqələr olur. Məsələn:

ib. Qonşuların çağırır ki; Qız Züleyxa! Zübeydə! Üreydə! Can qız, can paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə itməyə getmişdim? Yatacaq yerim yine bu haraba olasıydı. Nolaydı benim evimə bir ləhzə baxaydınız. **Qonşu haqqı, Tanrı haqqı - deyib söylər** (Araslı 1978: 7).

ic. Beyrək aydır:

-Necə səht olmayayım? On altı ildir ki, (sənin) babanın dustağıyam. Ataya, anaya, qovuma, qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözlü yavuglum vardı. Yalancı oğlu Yalançıq derlər bir kişi vardı. Varmış yalan söyləmiş. Bəni öldü demiş. Qız ona varar olmuş –dedi (Araslı 1978: 59).

ib. və **ic.** mikromətnləri subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə modelində qurulmuşdur. Rema-komponentsadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan sintaktik vahidlərlə ifadə olunur və özünə məxsus nəql etmə tərzilə gerçəkləşən mətnləşmənin lingvistik-konseptual nüvəsini təşkil edir. **ib.** mətnində başda baş cümlə və sonda təkrar olunan xəbərlə ifadə edilmiş **tema** və baş cümlə ilə təkrar olunan xəbərin arasındakı mətn parçasından ibarət olan **rema** arasındakı sintaktik-mətnlingvistik bağlantılar mətnə açıqlanan “qonşuluq əlaqələri” qavramına görə qurulur. **Qonşuluq əlaqələri** qavramını özəl mətnqurucu işarə olaraq isə **“Qonşu haqqı, Tanrı haqqı!”** deyimi açıqlayır. **ic.** mikromətnində **dətema** ilə (başda baş cümlə, sonda xəbərlə) **rema** (baş cümlə ilə xəbərin arındakı mətn parçası) bir-birini sintaktik-mətnlingvistik komponentlər olaraq tamamlayır.

Sözügədən mətnə komponentlərin aktual üzvlənməsi türk-islam mədəniyyətində ailənin sağlam əsaslar üzərində qurulmasını təmin edən **bakirəlik qavramı** görə gerçəkləşir. Beyrəklə Banuçiçəyin eşqi və evlənmə hadisəsi də elə həmin qavramın açıqlanmasına görə işlənən özəl mətnqurucu işarədir. Sözügədən yazılmamış ailə quruluşu qaydası mifoloji və ya yazısız eradan qopuz-dastan və ya yazı epoxasına keçid dönməndə “Türklük fenomeni”ni təşkil edən əsas semiotik kodlardan biri olaraq özünü göstərir. Həmin etnik-millətlik dastanın mətnində konkret olaraq sözügədən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluşla ifadə olunur. Buna görə də bu dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluş türk konseptual düşüncəsinin qurucu-koqnitiv elementərini ifadə edən əsl ümumtürk mətni örnəklərindən biri olaraq işlənir. *Ailə, bakirlik və bakirəlik qavramını* açıqlayan özəl mətnqurucu işarələr isə əposun mətnində türk-islam əlaqının əsas semiotik kodlarından birinin ayrı-ayrı subkodları olaraq ortaya çıxır. Beləliklə, yardılan və yazılan Dədə Qorqud mətninin

eynibir konseptual-koqnitiv kontekstdə gerçəkləşdirilənsemiotik-linqvistik təhliliəposun araşdırılmasındaartıq yeni bir elmi-metodoloji mərhələnin başladığını xəbər verir.

Dədə Qorqud mətni sintaksisinin təsbit etdiyimizparadiqmatik, sintaqmatik və konseptual-semiotik özəllikləri, komponentləriylə aşağıda verilən sxemdəki kimi sıralanır.

Sxem 1.

		T	R	
		Kül//	təpəcik	Olmaz
I. Paradiqmatik	1. Morfologiyaya görə:	İ ¹	İ ³	F
	2. Sintaksisə görə:	M	T	X
II. Sintaqmatik	3. Semantikaya görə:	S	O	P
	4. Semantik-funksional parçalanmaya görə:	T	R	
III. Konseptual-semiotik	5. Konseptual olan:	Q		
	6. Semiotik olan:	İ		

“Kül təpəcik olmaz” cümləsində morfologiyaya görə modelləşdirmədə adların hansı hal şəkilçiləri ilə işlənildiyi “Nom. ‘adlıq’ + Gen. ‘yiyəlik’ +Dat. ‘yönlük’+ Akk. ‘təsirlik’ +Lok. ‘yerlik’+Abl. ‘çixışlıq’ sırası ilə işarələnmişdir: İ¹-adlıq halı; İ⁴-təsirlik halı;F-feil.

Sonrakı modelləşdirmələrdə M- mübtədanı, T-tamamlığı, X-xəbəri; S-subyekti, O-obyekti, P-predikatı; T-temanı, R-remanı, Q- qavramı (konsepti), İ- folklorik mətnin semiotik və ya özəl mətnqurucu işarəsini göstərir. Sözügedən birinci və ikinci modelləşdirmələr hər hanısı bir dilin sintaktik sisteminin paradiqmatik olaraq gerçəkləşən semantik və semantik-funksional mərhələlərini təşkil edir. Birinci və ikinci modelləşdirmələr dilin konkret quruluşunu, üçüncü və dördüncü modelləşdirmələr isə onun semantik və funksional işlənilmə özəlliyini ehtiva edir. Beşinci və altıncı modelləşdirmələr isə paradiqmatik və sintaqmatik səviyyələri iləhəm mənə, həm də anlam və quruluşla bağlıdır.

Nəticə

Ədəbi mətnlərimizinyeni və ən yeni elmi-filoloji və konseptual-semiotik yontəmlərlə öyrənilməsi nəticəsində, hər şeydən öncə, aşağıdakıtürkoloji-linqvistikproblemlər həll edilə bilər:

- Ən qədim türk (pra- və prototürk) mətninin rekonstrüksiyonu;
- Orxon abidələrinin ədəbi növünün müəyyənləşdirilməsi;
- Əski türk şerinin rifmi, ritmi və qafiyə sisteminin müəyyənləşdirilməsi;
- Dədə Qorqud mətninin koqnitiv-, semiotik- vəkonseptual-sintaktikarxitektonikasının təsviri;

-Türkcənin funksional qrammatikasınınhazırlanması və cümlə izomorfizminin mətn səviyyəsində tətbiqi və s.

ƏDƏBİYYAT

- 1 Abdulla K. M. 2009, Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud, Bakı: 2009, s. 375
4. Araslı H. 1978, Kitabı-Dədə Qorqud, Gənclik, Bakı.
5. Eko, Umberto 2009, О членениях кинематографического кода. Часть I. <http://kinoseminar.livejournal.com>. 29. 03. 2015.
6. Хлебникова О.В. 2006, Семиотические коды в философском тексте.- Электронный научный журнал “Вестник Омского государственного педагогического университета” Выпуск 2006. www.omsk.edu.
7. Кожемякина вэ s. 2006, Словарь социолнгвистическх терминов (ИЯРАН), 312с. <http://voluntary.ru/dictionary/981/words/subkod>. 07. 04. 2015.
8. Musayev M. M. 2012, Türkoloji dilcilik. Dərslik, Bakı: Mütərcim, 454 s.
9. Musayev M.M., Cəfərov Q.H. 2014, Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika, Bakı, 326 s.

10. Musaoğlu M.M. 2013, Türkçe Bedii Metnin Yeni Filolojik Yöntemlerle İncelenmesi. Gazi Türkiyat, Güz, Sayı: 13
11. Усманова А. Р. 2001, Семиотика. Код. Культурология, Миниск: Интерпрессервис, Книжный дом. <http://www.countries.ru/library/semiotic/code.htm>. 16. 02. 2016.

Nesrin Bayraktar, fil.ü.e.d., prof.
Hacettepe Üniversitesi

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR YAPIM EKİ OLARAK +DA

Yapı bakımından sondan eklemeli bir dil olan Türkçe, sözcük yapımını çeşitli yapım ekleriyle sağlar. Yapım eklerinin dışında çekim ekleriyle de özne, yüklem ve tümleçler birbirlerine bağlanır. Cümlelerin en önemli unsurlarından biri olan yüklem, çeşitli çekim ekleriyle ilişkiler kazanır. Bulunma durumu eki (datif), Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleri olan Orhon Yazıtlarından bu yana kullanılmaktadır. Orhon Yazıtlarında +DA eki, aynı zamanda ayrılma durumu (ablatif) işlevini de görmekteyken Uygur Türkçesi döneminden itibaren +DA bulunma durumunu, +DIn ise ayrılma durumunu ifade etmeye başlamıştır.

+DA eki, Türkiye Türkçesinin dil bilgisini ele alan kitapların çoğunda yalnızca ad durum ekleri arasında yer almaktadır. Korkmaz, ekin çeşitli işlevlerine yer vermişse de bir yapım eki olarak nitelememiştir. Aynı durum, pek çok dilbilgisi kitabında görülmektedir.

+DA ekinin biçim olarak ünsüz uyumlarına uyması, Türkçenin tarihsel dönemlerinde sıklıkla rastlanan bir durum değildir. Başka bir deyişle ekin +ta/+te alk biçim birimleri (allomorfe) Osmanlı Türkçesi dönemlerinde başlamıştır ya da bu uyumun Arap alfabesinin kullanılması nedeniyle tespiti Latin kökenli Türk alfabesinden önce mümkün olmamıştır.

+DA ekinin bir yapım eki olarak işlev kazanması aslında yakın zamanlarda gerçekleşmiş bir durum değildir. Türkçenin bilinen en eski yazılı belgeleri olan Orhon Yazıtlarında ekin zarf yapım işlevinde kullanımı sıkça görülür. *Anta* “orada, o yerde”, *bunta* “burada, bu yerde” zarfları¹ bu ekle türetilmiş olup eki içeren sözcüklerin de cümle içinde zarf işlevini kazandığı örnekler görülmektedir:

Sakıntum toruk bukalı semiz bukalı irakda bilser... “Düşündüm: (insan) zayıf boğalarla, semiz boğaları uzaktan bilek zorunda kalsa... (TI B-5)”, kangım kagan uçdukda özüm sekiz yaşda kaltım “hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaş(ım)da kaldım (BK D-14)”, Ben yırdınta yan tegeyin türk sir bodun yerinte idi yorumazun “ben kuzey tarafından saldırayım. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin (TI B-11)” vb.

Türkiye Türkçesinde +DA, yapım eki olarak pek çok işlevde kullanılmaktadır. *Özünde anlayışlı, sözde doğruluk, lafta iyilik* gibi örneklerde sıfat işlevindeyken; *kafada bitir-*, *masada kaybet-*, *içinde coş-*, *yürekte hallet-* gibi örneklerde zarf işlevinde sözcükler oluşturmuştur. Bunların dışında gözde (hem kalıcı ad, hem de özel ad) gibi adlar, hem de sıklık, oran, zaman, hayat dönemi bildiren çeşitli ad ve sıfatlar ile deyimlerde de +DA eki; yapım eki olarak görülmektedir.

Саодат Мухамедова, док. фил.наук, проф.
Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами,
Заведующая кафедрой «Узбекский язык и культура речи»
prof.s.muhamedova@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ЕДИНИЦ С АРХИСЕМОЙ «МЫШЛЕНИЕ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

¹Genişbilgi için Bkz. Tekin 2003: 140-141

Исследование языковых единиц на основании семантических полей широко распространено в мировом языкознании. Они в основном направлены на изучение семантических групп глаголов. Известны труды русских лингвистов, посвященных исследованию лексико-семантических полей (групп) глаголов как глаголы действия (Кильдибекова, 1985), глаголы отношения (Гайсина, 1981, 1982), речи, чувства, мысли и поведения (Васильев, 1981), глаголы приобщения объекта (Кузнецова, 1974), желания (Воркачев, 1994), эмоции (Рудакова, 1994, Фоменко, 1974), дарения (Гончарева, 1981), соответствия (Гайсина, 1989), речи (Рубцова, 1976), равенства-неравенства (Гайсина, 1977), глаголы классификационных отношений (Гайсина, 1980), полного охвата (Падучева-Родина, 1993), глаголы передачи информации (Гловинская, 2000).

В узбекском языкознании исследованы семантические поля глаголов речи (И.Кучкартаев, 1977), состояния (Р.Расулов, 1989), движения (С.Мухамедова, 2007), отношения (М.Содиқова, 1992), чувства (Т.Мусаев), зрения (З.Сиддиқов, 2000).

В немецком языкознании также детально изучены лексико-семантические группы глаголов как со стороны немецких, так и со стороны русских лингвистов. Это глаголы событийной семантики (Вайсгербер, 1964, Викмане, 1989), мышления (Кожевникова, 1970), глаголы со значением связи-соединения (Рюмина, 1970), глаголы приема и изъятия (Щербакова, 1975), глаголы движения (Ортхен, 1976), глаголы направленного движения (Александрова, 1993), глаголы движения *gehen* и *kommen* (Иргашев, 1985), звучания (Савина, 1978), убеждения (Егорченкова, 1985), поощрения (Палий, Слепко, 1999), глаголы поведения (Гришаева, 1999), глаголы состояния (Винокурова, 2002), глаголы удивления (Коляян 2001), глаголы с семантикой жидкости (Винцова, 2001), глаголы обладания *haben* и *besitzen* (Калинина, 2002), глаголы аудитивного восприятия (Влиегел, 1988), глаголы со значением «видеть» в немецком и французском языках (Schpping, 1982).

Также и в сопоставительном языкознании широко применяется метод семантических полей. И в этой сфере он применен в основном в отношении лексико-семантических групп глаголов. Известны кандидатские диссертации, такие как «Глаголы передвижения в немецком и английском языках» (Злобин, 1993), «Визуальные глаголы в немецком и грузинском языках» (Карегатули, 1991), «Немецкие и русские глаголы движения» (Шамне, 2000), «Глаголы восприятия английских и немецких языков» (Бабалова, 1989), «Глаголы звучания в немецком и русском языках» (Дементьева, 1982), «Русские и немецкие глаголы со значением начинательности» (Шиханова, 1987) и др.

Таким образом, в языкознании не наблюдается специальное изучение объекта нашего исследования – семантического поля единиц с архисемой «размышление». В русском языкознании существуют исследования, в которых рассматриваются глагольные средства речи физической и интеллектуальной деятельности, зафиксированные в словарях русского и английского языков¹ также функционирование класса глаголов интеллектуальной деятельности во всех поэтических русскоязычных текстах И.Бродского.² В этих исследованиях детально и всестороннее рассматриваются семантические особенности только некоторых глаголов с семой «размышление».

В нашем исследовании сопоставляется семантическое поле единиц с архисемой «размышление» в узбекском языке. В данное лексико-семантическое поле входят не только лексемы-глаголы, но лексемы-существительные, лексемы-прилагательные, лексемы-наречия а также некоторые фразеологизмы.

В результате анализа фактического материала выявлены следующие семантические группы единиц с архисемой «размышление» в узбекском языке.

¹Слепцова Л.А. Синонимические средства выражения концептосферы «деятельность» в русской и английской языковой картине мира. Автореф.дис...канд.филол.наук. Калининград, 2008.

² Усачева А.С. Класс глаголов интеллектуальной деятельности как формально-содержательный элемент идиостиля (на материале русскоязычных стихотворений И. Бродского). Автореф.дис...канд.филол.наук. Саратов, 2008.

1. Единцы с семей “мышление, дума”. В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *тафаккур* (*мышление*),¹ *тафаккур қилмоқ* (*размышлять*), *ўй* (*дума*), *ўйламоқ* (*думать*), *ўй сурмоқ* (*размышлять*), *фикр* (*мысль*), *фикрламоқ* (*мыслить*), *фикрлашмоқ* (*обмениваться мнениями*), *фикран* (*мысленно, про себя*), *фикрли* (*мыслящий*), *фикрий* (*умственный, мыслительный и др.*)

2. Единцы с семей “Решение”. В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *аҳд* (*решимость*), *аҳд қилмоқ* (*решиться*), *аҳдлашмоқ* (*принимать совместное решение*), *қарор* (*решение*), *қарор қилмоқ* (*принять решение*), *қарорга келмоқ* (*прийти к решению*), *қарорида тўхтамоқ* (*остановиться на решении*), *ҳисобламоқ* 4 (*считать правильным данное решение*) и др.

3. Единцы с семей “Обсуждать, совещаться”. В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *муҳокама* 1,2 (*обсуждение*), *муҳокама қилмоқ* (*этноқ, юришноқ*) (*обсуждать*), *ақллашмоқ* (*советоваться*), *кенгаш* 1,2 (*совещание*), *кенгашмоқ* 1 (*совещаться, советоваться*), *маслаҳат* 1,2,3 (*совет, рекомендация*), *маслаҳатлашмоқ* 1 (*советоваться*) и др.

4. Единцы с семей “Осознание, понимание мысли”. В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *англамоқ* 1, 2 (*понимать, сознавать*), *тушунча* 1,2, 3 (*понятие*), *тушунчали* (*имеющий кругозор, знающий*), *тушунмоқ* 1 (*понимать*), *тушунмоқ* 2 (*вникать*), *идрок* 1 (*разум, рассудок, соображение*), *идрок қилмоқ* (*этноқ*) (*сообразить, осознать*), *зеҳн* (*разум, рассудок, сознание*), *фаҳм* (*сообразительность, сметливость, смётка*), *фаҳмламоқ* (*соображать, догадываться, разуметь, понимать, смекать*), *уқув* 1 (*понимание, сообразительность*), *уқмоқ* 1, 2 (*понимать, разуметь, брать в толк, разбираться*) и др.

5. Единцы с семей “Обосновывать свои мысли”. В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *каса сламоқ* (*обосновывать*), *исбот* (*доказательство, довод*), *исботламоқ* (*доказывать, приводить доводы*), *изоҳ* 1 (*пояснение, толкование*), *изоҳламоқ* (*разъяснять, пояснять, истолковывать*), *талқин* 2 (*трактовка, интерпретация*), *талқин қилмоқ* 3 (*трактовать, интерпретировать*), *тушунтирмоқ* (*разъяснять, объяснять, растолковывать, втолковывать*), *уқдирмоқ* (*разъяснять, объяснять, растолковывать, втолковывать, дать понять*), *шарҳ* (*толкование, разъяснение*), *шарҳламоқ* (*разъяснять, объяснять, втолковывать, комментировать*) и др.

6. Единцы с семей «Знание». В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *ақл* (*ум, разум, рассудок, интеллект*), *ақлли* (*умный, разумный*), *онг* 1, 1 (*сознание, ум, рассудок*), *онгли* (*сознательный, разумный, умный*), *мия* 3 (*переносно*) *ум, разум*), *мияли* (*умный, разумный*), *интеллект*, *интуиция*, *билим* 1 (*знание, познание*), *билмоқ* 1 (*знать, обладать знаниями, понимать, мыслить*), *билимли* (*знающий, обладающий знаниями*), *билимдон* (*знающий, сведущий, имеющий глубокие познания*), *илм* 1,3 (*знание, наука*), *илмли* (*образованный, ученый, имеющий знания*), *илмий* 1,2,3 (*научный*), *олим* 1,2 (*ученый*) и др.

7. Единцы с семей «Мысленное сравнение». В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *солиштирмоқ* 2 (*сличать, сравнивать, сопоставлять*), *чоглиштирмоқ* (*сличать, сравнивать, сопоставлять, сверять*), *қиёс* 1 (*сравнение, сопоставление, аналогия*), *қиёсламоқ* (*сравнивать, проводить аналогию*), *таққосламоқ* (*сличать, сравнивать, сопоставлять*) и др.

8. Единцы с семей «Думать с определенной целью». В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *мақсад* (*цель*), *ғоя* 3 (*идея, замысел*), *қўзламоқ* 1 (*намечать, преследовать, иметь в виду*), *мўлжал* 1,2 (*намётка, предварительный расчёт*),

¹ В скобках мы дали русские переводы данных единиц на основании «Узбекско-русского словаря» (Москва: Главное издательство иностранных и национальных словарей, 1959). Мы отнюдь не претендуем на семантическую классификацию данных единиц русского языка. Семантическая классификация базируется на материалах узбекского языка.

мўлжалламоқ 1,2,3 (намечать, прикидывать, рассчитывать), чоғламоқ 1 2,3 (предполагать, намечать, метить), режа 2 (план, намётка), режа тузмоқ (режалаштирмоқ) (строить план, намечать), ният (намерение, цель, замысел) и др.

9. Единицы с семей «Обладающий острым умом и талантом». Данную группу можно разделить на две подгруппы: А. Единицы с семей«Обладающий острым умом». Б. Единицы с семей«Обладающий талантом и способностями».

А.Единицы с семей«Обладающий острым умом». В данную подгруппу входят такие языковые единицы узбекского языка как *зеҳнли* (сообразительный, понятливый, сметливый, смысленный), *идрокли* (разумный, умный, понимающий), *тамизли 1,2*, (сообразительный, толковый), *фаросатли* (проницательный, очень сообразительный), *зийрак* (шустрый), *дид 2* (проницательность, сообразительность), *дидли 2* (проницательный, сообразительный), *заковат* (сметливость, проницательность, сообразительность), *заковатли* (сметливый, проницательный, сообразительный), *уқувли 1*(сообразительный, понятливый, сметливый, смысленный), *фаҳмли*(сообразительный, догадливый, сметливый)

Б.Единицы с семей «Обладающий талантом и способностями». В данную подгруппу входят такие языковые единицы узбекского языка как *кистеъдод (талант) 1*, *истеъдодли* (талантливый), *иқтидорли* (обладающий сильным, могущественным умом, одаренный), *қобилият 2* (способность, дар, одарённость, талант, дарование), *қобилиятли 2* (способный, одаренный, талантливый, даровитый), *лаёқат 2* (одарённость, талант, дарование), *лаёқатли 2*(одаренный, талантливый, даровитый)и др.

10. Единицы с семей «Воображение и представления». Данную группу можно разделить на две подгруппы: А. Единицы с семей«Воображение». Б. Единицы с семей«Представления».

А.Единицы с семей«Воображение». В данную подгруппу входят такие языковые единицы узбекского языка как *хаёл 1* (воображение, представление; мысли, помыслы, думы), *хаёлкаш (хаёлтараст)* (мечтательный, фантазёр), *хаёлий* (воображаемый, вымышленный, кажущийся), *хаёлланмоқ* (задумываться, предаваться мечтам, грезить), *хаёлчан* (мечтательный, задумчивый), *хаёлан* (мысленно, в мечтах) и др.

Б.Единицы с семей«Представления».В данную подгруппу входят такие языковые единицы узбекского языка как *тасаввур 1,2* (представление), *тасаввур қилмоқ* (представлять), *хаёлига келтирмоқ* (фразеологизм) (представить в воображении), *кўз олдига келмоқ* (фразеологизм) (представить перед глазами) и др.

11. Единицы с семей «Процессы, связанные с памятью». Данную группу можно разделить на две подгруппы: А.Единицы с семей«Вспомнить». Б.Единицы с семей«Забыть».

А.Единицы с семей«Вспомнить». В данную подгруппу входят такие языковые единицы узбекского языка как *хотир 1,2* (память, ум, мысль), *хотирламоқ*(вспоминать, припоминать, восстанавливать в памяти), *эс2* (память, ум, мысль), *эсламоқ 1,2* (вспоминать, припоминать, восстанавливать в памяти), *ёд* (память), *ёдламоқ 1,2* (вспоминать, восстанавливать в памяти), *ёдаки* (на память, наизусть), *ёдга олмоқ*, *ёдга солмоқ*, *ёдга тушмоқ* (фразеологизмы)(вспоминать, припоминать, восстанавливать в памяти), *эсга олмоқ* (фразеологизм)(вспомнить, припомнить), *эсга тушмоқ* (фразеологизм) (восстанавливать в памяти и др).

Б.Единицы с семей«Забыть». В данную подгруппу входят такие языковые единицы узбекского языка как *унутмоқ 1, 2, 3* (забывать, предавать забвению),*ёдидан кўтармоқ*, *ёдидан чиқармоқ* (фразеологизмы) – (уйти в область предания), *эсидан чиқармоқ*, *эсдан чиқарилмоқ*(фразеологизмы) (вычеркнуть из памяти, забыть), *хаёлидан кўтарилмоқ* (фразеологизм) – (забыть) и др.

12.Единицы с семей «Предположение, догадка».В данную группу входят такие языковые единицы узбекского языка как *чама 2* (предположение, прикидка, приблизительный расчёт, примерное определение), *чамаламоқ 1,2* (предполагать, прикидывать, определять приблизительно), *тахмин*(предположение, догадка), *тахминан* (предположительно, приблизительно), *тахмин қилмоқ* (предполагать, прикидывать),

тахминий (предположительный, приблизительный), *фараз* (предположение, гипотеза, допущение), *фараз қилмоқ* (предполагать, прикидывать, определять приблизительно), *тусмол* (предположение, прикидка, определение приблизительно), *тусмолламоқ* (предполагать, прикидывать, определять примерно), *ғумон* (предположение, подозрение, сомнение), *ғумон қилмоқ* (предполагать, подозревать, сомневаться) и др.¹

Итак, в общем языкознании не наблюдается специальное изучение объекта нашего исследования – семантического поля единиц с архисемой «размышление». В русском языкознании существуют исследования, в которых рассматриваются глагольные средства речи физической и интеллектуальной деятельности, зафиксированные в словарях русского и английского языков также функционирование класса глаголов интеллектуальной деятельности во всех поэтических русскоязычных текстах И. Бродского. В нашей статье исследовано семантическое поле единиц с архисемой «размышление» в узбекском языке. В данное лексико-семантическое поле входят не только лексемы-глаголы, но лексемы-существительные, лексемы-прилагательные а также некоторые фразеологизмы. В результате анализа фактического материала выявлены следующие семантические группы единиц с архисемой «размышление» в узбекском языке: 1. Единицы с семой “мышление, дума”. 2. Единицы с семой “Решение”. 3. Единицы с семой “Обсуждать, совещаться”. 4. Единицы с семой “Осознание, понимание мысли”. 5. Единицы с семой “Обосновывать свои мысли”. 6. Единицы с семой «Знание». 7. Единицы с семой «Мысленное сравнение». 8. Единицы с семой «Думать с определенной целью». 9. Единицы с семой «Обладающий острым умом и талантом». А. Единицы с семой «Обладающий острым умом». Б. Единицы с семой «Обладающий талантом и способностями». 10. Единицы с семой «Воображение и представления». А. Единицы с семой «Воображение». Б. Единицы с семой «Представления». 11. Единицы с семой «Процессы, связанные с памятью». Данную группу можно разделить на две подгруппы: А. Единицы с семой «Вспомнить». Б. Единицы с семой «Забывать». 12. Единицы с семой «Предположение, догадка». Изучение семантического поля единиц с архисемой «размышление» в узбекском языке открывает новые возможности для составления словарей валентности и автоматического анализа данных единиц.

SUMMARY

In this article lexical units refer to the meaning “thinking” and semantic field, integral and distinctive meaning have been investigated, inner groups have been classified in the example of the Uzbek language.

Kamilə Vəliyeva, fil.ü.e.d.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Kompüter Dilçiliyi şöbəsinin müdiri
kamilevaliyev@gmail.com

TÜRKOLOGİYADA KOMPÜTER DİLÇİLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı bir sıra yeni sahələrin, elmi istiqamətlərin yaranmasına səbəb oldu. Bu yeniliyin bariz nümunələrindən biri də kompüter dilçiliyidir. Kompüter dilçiliyi tətbiqi dilçiliyin bir qolu olub informatikanın linqvistik əsaslarını kompüter proqramları vasitəsilə dil və təfəkkürün, dilin modelləşdirilməsini öyrənir və bununla

¹Источники материалов узбекского языка : Ўзбек тилининг соҳилуғати. 5 томов. –Ташкент, ЎЗМЭ, 2006-2008 гг. Также художественные произведения узбекских писателей.

informasiyanın təqdimində ümumi dili yaratmaq və təkmilləşdirmək, süni intellektin əsas məsələlərindən sayılan təbii dillərin interfeysini, informasiya sistemlərinin modelləşdirilməsi kimi məsələlərin həllini qarşısına məqsəd qoyur.

Hələ XX əsrin 60-cı illərində başlanmış kompüter dilçiliyin əsas problemləri nəzəri linqvistik modellərin hazırlanmasına yönəlmişdi. Lakin sonralar tədqiqat obyektinə daha geniş yəndə statistik metodların tətbiqi ilə maşın təliminə, mətnlərin emalına, bir sıra evristik məsələlərin həllinə istiqamətləndi [1].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kompüter dilçiliyi süni intellektin probleminə daxil olan insanın intellektual fəaliyyətində təbii dillərin riyazi modelini hazırlayan bir elm sahəsi olduğundan, təbii ki, burada əsas vurğu müxtəlif təyinatlı kompüter sistemləri üçün dilin tətbiqinə və işlənməsinə düşür ki, bununla əlaqədar onun əsas istiqamətləri aşağıda sadalanan məsələlərə yönəlir:

1. Təbii dilin emalı (natural language processing). Burada mətnin sintaksis, morfoloji, semantik təhlili nəzərdə tutulur;
2. Korpus dilçiliyi (buraya mətnlərin elektron korpuslarının yaradılması və istifadəsi daxildir);
3. Elektron lüğətlərinin hazırlanması (tezaus, avtomatik tərcümə lüğətləri, ensiklopedik, wikipedia, orfoqrafik, izahlı, terminoloji, sahə lüğətləri, səhvlərin avtomatik aşkarı üçün spelling lüğətləri və s.);
4. Mətnlərin avtomatik tərcüməsi sistemləri (məs.: Dilmanc, Google Translate və s.);
5. Mətnlərdən faktların məlumatların, informasiyaların- çıxarılması (fact extaction, text mining);
6. Avtoreferatlaşdırma (automatic text summarization). Bu funksiya Microsoft word-ə daxil edilmişdir;
7. Biliklər (ekspert) sistemlərinin yaradılması;
8. Sual-cavab (dialog) sistemlərinin yaradılması;
9. Simvolların optik tanınması (OCR , FineReader proqramı);
10. Nitqin avtomatik tanınması;
11. Nitqin avtomatik sintezi ;
12. Məlumat axtarış sistemlərinin hazırlanması [34].

Təbii dillərin emalı, süni intellekt və riyazi dilçiliyin bir qolu olub, hər hansı bir təbii dilin kompüter vasitəsilə analizi və sintezini öyrənir. Bir sözlə, nəzəri cəhətcə dilin emalı prosesində kompüter üçün interfeys dili (insanla-kompüterin qarşılıqlı əlaqəsi) yaradılmışdır ki, bu o qədər də asan məsələ deyildir. Təbii dilin dərkisi (anlamı) aləm haqqında zəngin bilik tələb edir ki, məhz süni intellektin də əsas məsələlərindən “anlamı” kompüterə tanıtmadır. Məsələn Azərbaycan dilindəki mətnin anlamı (dərkisi) söz sırasından, omonimlərdən, sinonimlərdən, durğu işarəsi və vurğudan asılıdır. Bu baxımdan da kompüterin mətnlərin anlamı üçün sadalanan meyarların formal modelləri hazırlanmalıdır.

Kompüter dilçiliyində aktual məsələlərdən biri də korpus dilçiliyidir. Korpus dilçiliyi (text corpus) KD mətnlərin korpus və istifadəsinin yaradılmasını tədqiq edən tətbiqi linqvistikanın bir bölməsidir. Bu termin 1960-cı ildən ümumiyyətlə, praktikada korpusların yaranması ilə meydana gəlmişdir. Linqvistik korpus dedikdə müəyyən prinsiplərə və standartlara uyğun, mətnlərin məcmusu başa düşülür. Korpusları yaratmaqda məqsəd müxtəlif səpkili linqvistik məsələlərin (məsələn, mətnlərin qrafik və leksik qrammatik təhlili) həll edilməsidir.

Dünya dilçiliyində ilk böyük korpus 1960-cı ildə yaradılmış Braunov korpusudur. Bu korpusun modelinə əsasən Zatorina tərəfindən bir milyon sözdən ibarət rus dilinin tezlik lüğəti tərtib edilmişdir [2]. Kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı böyük həcmli milli korpusların hazırlanmasına təkan verdi. Belə səpkili korpuslardan İngiltərənin Birmingem Universitetində yaradılan British National Corpusu, keçmiş SSRİ-də isə A.P.Erşovun təşəbbüsü ilə hazırlanan rus dilinin Maşın fondunu nümunə vermək olar. Hal-hazırda rus dilinin milli korpusu 300 milyon sözlətmədən ibarətdir [39].

Azərbaycan dilçiliyinə gəlincə isə Azərbaycan dilinin milli korpusu hələ də həllini gözləyən məsələlərdən biri kimi qarşıda durur.

Kompüter dilçiliyi məsələləri bir çox türk xalqlarının dilçiliyində də önəmli yer tutur. Belə ki, Qazaxıstan, Tatarıstan, Türkiyə və Azərbaycanda kompüter dilçiliyində aparılan tədqiqatların qısa şərhi verək.

1. Qazaxıstanda kompüter dilçiliyinin əsasını qoyan K.B.Bektayev olmuşdur. Məhz, 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq qazax dilinin kompüter vasitəsilə avtomatik emalı araşdırılmışdır. Artıq dilin bütün səviyyələri (fonoloji, morfoloji, sintaktik) tədqiqata cəlb olunmuş, eləcə də bu səpgidə qazax alimlərinin: A.A.Şaripbayevin, Q.T.Bekmanovanın, B.J.Erşeşin, A.K.Qarabalayevanın əsərləri elm aləminə təqdim edilmiş, bundan başqa semantik şəbəkələrə əsaslanan intellektual morfoloji analizator hazırlanmışdır (2012). Son illərdə böyük təcrübə əhəmiyyət kəsb edən qazax dilinin bazası əsasında təbii dillərin mənbələrinin redaktəsi, bir sözlə Spell Check sistemi hazırlanmış, qazax dilinin elektron lüğəti tərtib olunmuşdur. Bundan əlavə, nitqin tanınması və sintezi üzərində xeyli işlər görülmüşdür. K.T.Kayupovanın rəhbərliyi ilə SOYLEM elektron tərcümə sistemi (rus-qazax) yaradılmışdır. Məhz, bu sistem vasitəsilə mətnləri, qrammatik və morfoloji qaydalara riayət olunmaqla rus dilindən qazax dilinə çevirmək mümkündür [40].

2. Tatarıstanda Tatarıstan Elmlər Akademiyası və Kazan Dövlət Universitetinin birgə əməkdaşlığı ilə fizika-riyaziyyat, texniki elmləri doktoru R.Q.Buxaraevanın rəhbərliyi ilə 1993-cü ildə “Süni intellekt problemləri” adlı elmi tədqiqat laboratoriyası yaradılmışdır (laboratoriyanın müdiri texniki elmlər doktoru D.Ş.Süleymanovdur). Laboratoriyanın yaradılmasında əsas məqsəd Tatarıstan Elmlər Akademiyasının elmi tətbiqi proqramı çərçivəsində kompüter dilçiliyi sahəsində fundamental tədqiqat işlərinin və tətbiqi məsələlərin, tatar dilinin dövlət dili kimi fəaliyyətinin, kompüter təminatının aparılmasıdır.

3. Başqırdıstanda 2011-ci ildə kompüter dilçiliyi laboratoriyası yaradılmışdır. Laboratoriyada mətnlərin avtomatik emalı, elmi nəşrlərin elektron korpuslarının hazırlanması kimi məsələlər tədqiq olunur. 2014-cü ildə poetik korpus yaradılmışdır. Bu korpusa XX-XXI əsrin nəzm əsərləri daxil edilmiş və 1.7 milyon sözdən ibarət olub 101 şairin 17 min şeirini əhatə edir. Dünyada linqvistik təminatına görə rus dili poetik korpusundan sonra ikinci yeri tutur. Bundan başqa 2012-ci ildə başqırd dilinin maşın fondu yaradılmışdır.

Son illərdə Türkiyənin Bilkənd Universitetində Kamal Oflazerin rəhbərliyi ilə türk dili cümlələrinin morfoloji təhlili üzrə tədqiqat işləri aparılır. Eyni zamanda tatar və türk alimlərinin birgə əməkdaşlığı ilə türk və tatar dillərinin morfoloji analizatorları hazırlanmış və bu analizatorların köməyi ilə təbii dillərin söz formalarının tanınması üçün fonoloji, morfoloji linqvistik təhlili və təsviri verilmişdir.

4. Azərbaycanda kompüter dilçiliyinə gəlincə isə, Azərbaycan dilçiliyində riyazi metodlardan istifadə edilməsi XX əsrin 60-cı illərində M.S.Qarayevanın “Riyazi dilçilik tədrisdə” adlı kitabının nəşri ilə başlanmışdır.

M.S.Qarayeva tərəfindən təməli qoyulmuş riyazi dilçiliyin artıq bütün qolları üzrə (maşın tərcüməsi, Azərbaycan dilinin formal modellərinin hazırlanması, statistik metodla dilin tədqiqi) tədqiqat işləri aparılmağa başlanmışdır. 1976-cı ildə tətbiqi dilçilik qrupu yaradılmış, maşın tərcüməsi, formal modellərin hazırlanması, statistik metodla qədim abidələrin təhlili kimi məsələlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. V.İ.Pinesin rəhbərliyi altında qrup tətbiqi dilçilik məsələlərinə daxil olan problemlərlə maşın tərcüməsi (sözün sintezinin formal təsviri, morfoloji analiz, mətnlərin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi, mətnlərin avtomatik redaktəsi və s.), formal modellərin hazırlanması (Türk dilində fel şəkilləri quruluşunun modelləşdirilməsi, avtomatik sintezin modeli və s.), statistik metodla qədim abidələrin statistik təhlili məşğul olundu. 1979-cu ildə A.A.Axundovun “Riyazi dilçilik” [4] əsəri işıq üzü gördü, bundan əlavə onun bu yaxınlarda çapdan çıxmış ”Struktur və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiq edilməsinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında” [5, s.172-178] yazdığı məqalə böyük maraq doğurur.

Həmin dövrdə dilin riyazi-statistik metodlarının köməyi ilə tədqiqində Azərbaycan dilçiliyində önəmli yer tutan tezlik lüğətləri tərtib oldu. Məlumdur ki, tezlik lüğətlərində sözlər və onların mətndəki işlənmə tezliyinin göstəricisi qeyd olunur. Bu lüğətləri tərtib edərkən bir sıra çətinliklər qarşıya çıxır. Birinci mətnləri elə seçmək lazımdır ki, kafi qədər ədəbi dil normalarını

özündə əks etdirmiş olsun. Bu bir o qədər də asan iş deyildir. İkinci, daha mürəkkəb məsələ, mətnlərin ümumi həcmi seçməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti üçün əsas mənbə qəzet materialları olmuşdur. İxtiyari götürülmüş mətnlərdən 100 min söz seçilmişdir.

Tezlik lüğətlərinin tətbiqinin məlumatların avtomatik işlənməsində avtomatik tərcümədə, referatlaşdırmada, poliqrafiyada, kriminalistikada, anonim yazıların müəlliflərini müəyyən-ləşdirməkdə müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ilk tezlik lüğəti 1997-ci ildə işıq üzü gördü [8]. Sonralar onun yenidən işlənmiş variantı 2004-cü ildə nəşr olundu [9]. 2010-cu ildə isə Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti çap edildi [10]. Bu lüğətin tərtibi üçün Azərbaycan dilinin bütün üsulları təmsil olunmaqla təxminən 50 milyona yaxın söz formadan ibarət mətnlər linqvostatistik təhlilə cəlb olunmuşdur. Lüğətdə 12000-ə yaxın söz kökü əhatə olunmuşdur. Azərbaycan tezlik lüğəti leksikanın statistik modeli kimi ümumi leksikologiyanın, dil tədrisinin bir çox problemlərinin həllində əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Bundan başqa tarixi abidələrin öyrənilməsində statistik metodların tətbiqi təkzibolunmaz əhəmiyyət kəsb edir. Dünya dilçiliyində hind-Avropa dillərinin qrupları arasındakı qohumluq əlaqələrinin aşkar edilməsində 1927-ci ildə ilk dəfə polşa alimi Yan Çekanovski, məhz, bu metoddan istifadə etmişdir [11]. Amerika alimi Morris Svodeş isə 1948-ci ildə leksik-statistik metoddan istifadə edərək dillərin lüğət fondunu öyrənərkən belə qənaətə gəlmişdir ki, bütün dillərin əsas lüğət fondu sabit sürətlə, yavaş-yavaş dəyişir [11]. Eləcə də dillərin tipoloji öyrənilməsində də statistik metodların böyük rolu vardır.

Azərbaycan dilçiliyində tarixi abidələrin o cümlədən yazılı abidələrin kompüterlərdə tədqiqi ilə bağlı "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1988-ci ildə nəşr olunmuş tənqidi mətni üzrə (tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə) əlifba-tezlik və əks əlifba siyahısı hazırlandı [12]. Burada tezlik siyahısı ön minə yaxın söz formaları əhatə edir. Dastanda qeydə alınmış sözlər işlənmə tezliyinə görə azalma sırası ilə verilmişdir.

Əlifba-tezlik siyahısında isə söz formaları işlənmə tezliyinə görə deyil, əlifbaya görə düzülmüşdür. Tərtib olunmuş bu siyahının dil tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər üçün böyük əhəmiyyəti vardır.

Klassik irsimizdən M.Füzulinin nəzm əsərlərinin statistik-distributiv təhlili tədqiq olunmuşdur. Əlbəttə, klassik ƏDƏBİYYAT müraciətin, müəlliflərinin əsərlərində üslubi xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunu aşkar etmək, işlənmə tezliyinin göstəricilərini müqayisə etməklə naməlum müəllifli əsərlərin müəllifini müəyyən-ləşdirməkdə böyük əhəmiyyəti olar.

Bundan başqa Azərbaycan dilçiliyində linqvistik tədqiqatlarda bir çox problemlərin həllində geniş istifadə olunan Azərbaycan dilinin əks lüğəti tərtib edilmişdir [13].

Əks lüğət adı altında nə başa düşülür və onun adı lüğətlərdən (iki dilli, izahlı və s.) fərqləndirən cəhət nədir?

Əks lüğətlər adı lüğətlərdən quruluşuna görə fərqlənilir. Adı lüğətlərdə sözlər başlanğıc hərflərinə görə əlifba sırası ilə düzülür. Əks lüğətlərdə isə sözlər sonuncu hərflərinə görə əlifba sırası ilə yerləşdirilir.

"Azərbaycan dilinin əks-lüğəti", "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti əsasında tərtib olunmuşdur. Bundan başqa "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə iştirak etməyən sözlər "Azərbaycanca-rusca" lüğətdən götürülərək əks lüğətə daxil edilmişdir. "Azərbaycan dilinin əks lüğəti" türk dilləri üzrə tərtib olunmuş lüğətlərdən həcm etibarilə ən sanballısı hesab edilə bilər.

Bir sözlə, demək olar ki, yuxarıda sadaladığımız metodlardan Azərbaycan alimləri uğurla öz tədqiqatlarında istifadə edirlər. Belə ki, aksiomatik metodla Axundov, Vəliyev, Melnikov [4 -7,14] modelləşdirmə metodu ilə Vəliyeva, Pines, Mahmudov, Əmirov, Fətullayev, Xəlili, Kuliyeva, İskəndərova [3, 15-22];

Nəzəri-linqvistik metodla Melnikov, Vəliyeva, Vəliyev, Mahmudov [22-29,37] çoxluqlar, avtomatlar və alqoritmlər nəzəriyyəsi ilə Vəliyeva, Mahmudov [26-29], statistik metodla Pines, Vəliyeva, Mahmudov, Rəhmanov, Sultanov, Mamedova, Şıxıyeva [30-36, 38] işləri aparmışlar.

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda 2013-cü ildə Kompüter Dilçiliyi şöbəsi yaradılmışdır. İlk növbədə “Azərbaycan dilinin internet məkanında işlənməsi” mövzusu üzrə Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bununla əlaqədar “Azərbaycan dili” adlı oçerk yazılmış, Azərbaycan dilçiləri haqqında məlumatlar, Azərbaycan dili ilə bağlı sənədlər (sərəncamlar, fərmanlar, qərarlar, komissiyalar) toplanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Толдова С. Ю., Ляшевская О. Н. Современные проблемы тенденции компьютерной лингвистики. В зеркале 24-ой международной конференции по компьютерной лингвистике COLING 2012 // Вопросы языкознания, 2014, 1, с.120-145.
2. Штиндлова Й. Применение методов механизации и автоматизации в лексикологической работе за рубежом. Автоматизация в лингвистике. М-Л., 1966, 240 стр.
3. Vəliyeva K.A. Mətnin avtomatik təhlili və sintezi. B., 1996, 158 s.
4. Axundov A.A. Riyazi dilçilik. B., 1979, 79 s.
5. Axundov A.A. Seçilmiş əsərləri. II C., B., 2012, 464 s.
6. Vəliyev A.H. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Doktorluq dissertasiyası. B., 1974, 400s.
7. Vəliyev A.A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. B., 2005, 334 s.
8. Vəliyeva K. A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Y., Rəhmanov C. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti. B., 1997, 212 s.
9. Vəliyeva K. A., Mahmudov M. Ə., Pines V.Y. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti. B., 2004, 263 s.
10. Mahmudov M. Ə., Fətullayev Ə. B. , S.Məmmədova S., Fətullayev R., Hüseynli R., Talıbov B., Əzimova G., Abdullayev N. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti (söz kökləri). B., 2010, 464 s.
11. Методы математической статистики и моделирование в сравнительной истории языкознания. <http://yazikoznanie.ru/content/view/127/215>.
12. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Y., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili. B., 1999, 248 s.
13. Mahmudov M. Ə., Fətullayev Ə. Azərbaycan dilinin əks lüğəti. B., 2004
14. Мельников Г.П. Некоторые способы описание и анализа гармонии гласных в современных тюркских языках. ВЯ, 1962, 6, 31-58 s.
15. Пинес В.Я. Моделирование структуры азербайджанских глагольных форм в связи с проблемой автоматического словаря. АКД, 1970, 19 s.
16. Махмудов М.А. Разработка системы формально-морфологического анализа тюркской словоформы (на материале азербайджанского языка) АКД, Баку, «Элм», 1982, 26 s.
17. Əmirov Z.M. Azərbaycan dilinin formal modellərinin yaradılması və onların əsasında linqvistik prosessorun qurulması. Texniki elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, B., 2006, 19 s.
18. Fətullayev Ə.B.. Azərbaycan-ingilis məşin tərcüməsi sistemi üçün rəqəm-modelləşdirmə metodunun işlənilib hazırlanması və tətbiqi. NDA, B., 2006, 19 s.
19. Xəlili Ə.M. Deduktiv məşinin bilik bazasının tərkib hissəsi kimi “Məhdud Azərbaycan dili”nin formal qrammatikasının işlənilib-hazırlanması, NDA, B., 2009, 34 s.
20. Кулиева З.Ю. Определение оптимальной структуры автоматического словаря и системы машинного перевода. АКД, B., 2011, 46 с.
21. Искендерова Н.А. Программно-частотный и качественно-семантический анализ адекватности переводов и его применение к переводам на различных языках. АКД, 2008, 19 с.
22. Əliyev Ə.A. İngiliscə-Azərbaycanca məşin tərcüməsi sistemində felin çoxmənalılığının alqoritmik həlli. Fil.ü.f.d.DA, B., 2012, 20 s.
23. Мельников Г.П. Системология и языковые аспекты кибернетики. М., 1978, 368 s.

24. Велиева К.А. Формальное описание синтеза слова АКД, М., 1971, 20 стр.
25. Велиев А.Г. Переходные говоры Азербайджанского языка. АДД. Б., 1975, 65 с.
26. Mahmudov M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi, DDA, B., 1994, 64 s.
27. Vəliyeva K.A., Məmmədova M.H. Mətnlərin avtomatik redaktəsi. B., 2003, 80 s.
28. Vəliyeva K.A. Azərbaycanca riyazi dilçiliyin müasir vəziyyəti. Türkologiya 1, 2014. (s.51-56).
29. Vəliyeva K.A. Kompüter dilçiliyinin aktual məsələləri (s.126-132). Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, B., 2015, 195 s.
30. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə. Linqvostatistika: Fərziyyə və reallıq. B., Tədqiqlər 1, 2000, 56-63 s.
31. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə. Pines V.İ., Rəhmanov S.Ə., Sultanov V.S. "Kitabi-Dədə Qorqud"un statistik təhlili (ilkin nəticələr) B., 1999, 248 s.
32. Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Sultanov V.S. M.Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü. B., 2004, 548 s.
33. Рахманов Дж. Ф. Статистико-дистрибутивный анализ азербайджанского текста (на уровне графем и фонем). Автореферат канд. дисс. Б., 1988, 23 с.
34. Мамедова М.Г. Автоматизированный отбор лексики в информационно - поисковый тезаурус на основе анализа терминологических словарей. Авт. дисс. канд. тех.наук М., 1984, 20 стр.
35. Мамедова М.Г. О создании банка терминологических данных азербайджанского языка – Советская тюркология, 1990, 2, 84-89 стр.
36. Şıxıyeva İ.X. Kitabi-Dədə Qorqud dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri. Filologiya elm. nam., Avtoreferat, B., 1995.
37. Mahmudov M.Ə. Azərbaycan dili qlobalaşma şəraitində (s.34-39). Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, B., 2012 176 s. (xüsusi buraxılış).
38. Vəliyeva K.A. Ehtimal-statistik metodlarının Azərbaycan dilçiliyində tətbiqi (s.142-145), Dilçilik İnstitutunun Əsərləri, B., 2012 (xüsusi buraxılış).

İnternet resursları

39. <https://ru.wikipedia.org>
40. <http://www.soylem.k2>

The Issues of Computational Linguistics in Turkology

The main trends of computer linguistics- natural language processing, corpus linguistics, dictionary compiling, learning and recognition of languages through a computer, matters of machine translation have been analyzed in this article.

Key words: *computational linguistics, natural language processing, machine translation, corpus linguistics.*

Nərgiz Əliyeva, t.ü.e.d.
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

ŞİRVANDA ELM, ŞİRVANŞAHLAR İSƏ ONUN QORUYUCUSU ROLUNDA

Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazda ən böyük və inkişaf etmiş yarımüstəqil dövlətlərdən biri olan Şirvan həm də elm mərkəzlərindən biri idi. Güclü dövlət kimi, Şirvanın hakimiyyəti öz ərazisindən savayı Arran və Muğan, bəzən isə hətta bu ərazilərdən də uzağa gedərək Xalxala qədər uzanırdı (1, s.318; 25, 360).

Şirvan hakimi (əmir) məzyədilər sürələsindən olan Yəzid ibn Məzyəd (763-788) xarakterinə, həyat tərzinə görə əsl bədəvi idi. Abbasi xəlifələri Mansurdan Harun ər-Rəşidə qədər onu ə`rabi (bədəvi) adlandırırdılar. Geniş ürəkli, həddən ziyadə səxavətli və müharibə olmayan adi vaxtlarda böyük “bon-vivant” (22, c.9-10) olan Yəzid döyüş cəbhəsində şirə dönür, sərt, amansız bir hərbciyə çevrilirdi. Tez- tez dövlətin paytaxtı Bağdadda olmasına, farsların güclü mədəni təsirinə məruz qalan saray əyanları ilə ünsiyyət saxlamasına baxmayaraq, bütün ərəblərin, xüsusilə ərəb zadəganlarının böyük məhəbbət bəslədiyi şeirlərdən xəbərsiz və ya etinasız idi. Buna baxmayaraq Xilafətin müxtəlif ucqarlarından belə onun yanına gəlmiş və ya onun sarayında yaşayan şairlərə, o cümlədən gürcəmli şair Müslim ibn əl-Validə səxavətlə mukafatlar verirdi (22, c.9-10). İbn Xəlliqan yazır ki, Harun ər-Rəşid iki dəfə Yəziddən Yəzidin özünə həsr olunmuş şeirlərin müəlliflərinin kim olması barədə soruşarkən, hər iki dəfə də bilmədiyini demişdi. Xəlifə əvəzində demişdi: Ayıb olsun. Bundan sonra sən necə qəbilə başçısısan (seyyidi) ki, belə şeirlərlə səni tərifləyirlər, sən isə müəllifi tanımırısan (36, s.423; 22, c.10). Bu məlumat bir tərəfdən şairlərə qarşı xəlifə və saray əyanları tərəfindən diqqəti göstərsə, digər tərəfdən, Yəzid ibn Məzyədin igid bir sərkərdə kimi çox məşhur olmasını təsdiqləyir.

Lakin hələ X əsrdə Şamaxıda Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədin (h.345/956-981) sarayında Ruhi Şirvani kimi məşhur alim və şairin xidmət etməsi burada ədəbi və elmi mühitin olmasından xəbər verir. Onun ərəb və fars dillərində yazdığı şeirləri Britaniya Muzeyinin Şərq şöbəsində və Türkiyədəki Su Tərlan kitabxanasında saxlanır (11, s.22).

Şirvanın özünün hətta dəfələrlə hücumlara məruz qalmasına baxmayaraq zəngin təbii sərvətləri, inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalı, əlverişli yeri, geniş ticarət əlaqələri, sayəsində onun iqtisadi və mədəni həyatı tezliklə bərpa edilmişdir (14, c.9).

X-XII əsrlərdə islamın mərkəzi olan Bağdad şəhərində hədis bilicilərindən olan Əhməd ibn İbrahim ibn Musa ibn Abdulla əl-Cənzini (Gəncəli-N.Ə.) atası Əbu Əmr ibn Mundaverhin məclisinə gətirməsi haqqında əs-Səmanın məlumatı da vardır (33, v.21; 29, s.172).

Professor V.Beylisin Şirvanşahların siyasi cəhətdən tərəqqisinin başlanğıcını məhz XII əsrdən hesab etməsi təsadüfi deyildir (16, c.52). Məhz bu dövrdə bir çox tanınmış tarixçi və şairlər Şirvanda elm və mədəniyyətin çiçəklənməsini xüsusi vurğulayırlar. Şirvanşah II Mənuçöhr (489//1096-498-514//1105-1120) digər güclü feodal hakimləri kimi öz ətrafında ziyalılarının toplanmasına səy göstərmiş, Şirvanın siyasi, qismən də o dövrün elmi fikir mərkəzinə çevrilməsi üçün lazımı şərait yaratmışdı (21, c.10).

Arxeoloq V.Kvaçidzenin I Bəndovan yaşayış məskənində tapdığı bir qabın üzərindəki yazı göstərir ki, yüksək elmi biliyə malik şirvanlı sənətkar öz əməyilə elmi vəhdətdə görmək istəyini qab üzərinə köçürmüşdür (23). Şirvan bölgəsi əsasən Qurani Kərimdə adı çəkilən Musa qayası haqqındakı rəvayətlə yanaşı çox sayda ziyalılarının olması ilə məşhur olmuşdur. Məşhur coğrafiyaşünas tarixçi- səyyah Yaqut əl-Həməvi bu barədə məlumat verərək yazır: “Deyirlər ki, [Şirvanın] yaxınlığında Musa (ə.s.), qayası var. Burada o Allah Təalanın sözləri ilə deyilsə: “Görürsənmi, biz [həmin yerdə] qayanın yanında gizləndiyimiz zaman mən balığı unuttum” (8). Deyirlər ki, [haqqında Quranda söhbət gedən] qaya Şirvandakı qayadır, dəniz Gilan dənizidir, kənd Bacərvan kəndi [Musa peyğəmbərin (ə.s.)] rast gəldiyi xidmətçi oğlanın onu öldürdüyü kənd isə Cizan kəndidir (30, s.339).

Bu dövrlərdə zəmanənin bir çox tarixçi və şairləri Şirvanşah II Mənuçöhr digər güclü feodal hakimləri kimi öz ətrafında Şirvanın o dövrdəki mədəni qüvvələrinin toplanmasına səy göstərmiş, Şirvanın siyasi, qismən də o dövrün elmi fikir mərkəzinə çevrilməsi üçün lazımı şərait yaratmışdı (26, c.10). Onlar Şirvanda elm və mədəniyyətin çiçəklənməsini xüsusi olaraq qeyd edirlər. Onların arasında Əbu Tahir əs-Siləfi Şirvan alimlərinin ziyarətinə gələnlərdən olmuşdur.

Arxeoloq V.Kvaçidzenin I Bəndovan yaşayış yerindən tapdığı bir qabın üzərindəki yazı göstərir ki, şirvanlı sənətkarlar belə elmə yüksək qiymət vermişdir. O, əməklə elmi bir yerdə görmək istəyini qab üzərinə köçürmüşdür (23). Bu bölgədən tapılan arxeoloji materiallar, sənətkarlıq nümunələri üzərindəki yazılar, eləcə də epigrafik naxışlar, şəhər sakinlərinin savadlı olduğuna dəlalət edir (6, s.105). Ərəbdilli bioqrafik ƏDƏBİYYATda (əS-Sübki, əS-Səmani, ibn

Makula, əs-Siləfi, əl-Kəhhalə və başqalarının əsərlərində) şirvanilər nisbəli ziyalılar haqqında yetərinəcə məlumatın olması da bunu bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycanı səyahət zamanı öyrənmiş müəlliflərin mənbələrində Şirvanın çox sayda ziyalılarının olması və onların müxtəlif elmi mərkəzlərdə iştirakı, elmi biliklərin inkişafındakı rolu barədə məlumat verilir. Dəməşq Universitetində təhsil almış İbn əs-Sabuni bildirirdi ki, Əbül-Qasım ibn Ruvaha əl-Ənsari kimi şeyx alim Azərbaycanın Şirvan bölgəsindən olan Əbül-Həsən əl-Müfəddidin tələbəsi olmuşdur (35, s.316). Bu, Şirvanın özündə elmi mühitin yüksək səviyyədə olmasından xəbər verirdi. Şirvan alimlərinin formalaşmasında mühüm amil olan mühit bir neçə Şirvanşahlar nəslinin elmi- mədəni fəaliyyəti sayəsində yaranmışdı. Şirvanşahlar elm və mədəniyyətə ətraflı dəstək verməklə məşhur olmuşlar (28, p.552). Şirvan, xüsusilə, Şirvanşah I Fariburz (1063- 1096) və onun vəziri Baha əd-Din Kamal əl-Mülk Əbül-Fərəc Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Kakuyinin* dövründə (XI əsrin sonlarında) «torpağına göylərin həsəd aparıldığı» çiçəklənən bir diyara çevrilmişdi (15, n.13 a; 3, s.142). Şirvanşah və onun vəziri təhsilli şəxslərə himayəçilik edirdilər. I Fariburzun sarayında ərəb dilində mədhiyyələr yazan şairlər toplanmışdı. Ərəb şairi əl-Qəzzinin bu diyara səyahət etməsi ərəbdilli poeziyanın ənənəvi janrlarının inkişafına təkan vermişdi, əs-Siləfi (h.478/1085- 576/1180) kimi sufi şeyx alimin Şirvana ziyarəti isə bu diyarda fiqh və sufilik, eləcə də hədis elmi geniş yayıldığını göstərir. Əs-Siləfinin Şirvana səyahətindən əsas məqsəd hədis toplamaq, orada yaşayıb-yaradan hafizlər, ilahiyyətçi alimlər, mühəddislər, qarelər, vaizlər barədə eşitdiklərini dəqiqləşdirmək, onların həyat və yaradıcılığı, inamı haqqında yeni məlumat əldə etmək olmuşdur (4, s.27). Şirvan elmi mühitinin əsas iştirakçıları yerli alimlər idilər. Onlardan biri şirvanlı vaiz Əbülhəsən Əli ibn Əhməd Əli əl-Mufəddid haqqında əs-Siləfiyə əsaslanan İbn əs-Sabuni (anadan olub h.604 /1207) məlumat verir. O yazır: «Hafiz əbu Tahir əs-Siləfi (Allah ona rəhmət eləsin) «Mucəm əs-Səfər» əsərində əl-Mufəddid əş-Şirvanini xatırlayaraq yazır ki, o, həqiqətən Şirvanın səhərləri və ona yaxın yerlərdə məşhur sinli bir şeyx olmuşdur. O, dövrünün ən yaxşı vaizlərindən hesab edilirdi. Şirvanın «dər əl-məmləkəti» olan Yəzidiyyədə hörməti vardı. O, əl-Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın xəbərlərini toplamışdır. Onun haqqında bizə Bağdadda onu dinləmiş bir nəfər rəvayət etmişdir. Sonra Şirvanda onunla görüşüm vaxtı bu (“Xəbərlər”) haqda ondan öyrəndim». Bizim bəzi təfsirlərimizdə onun haqqında xatırlanıb” (5, s.323).

Şirvanşahlardan III Mənuçöhrün hakimiyyətdə olduğu 40 il ərzində (514-555/1120-1160) da Şirvanşahlar dövləti özünün inkişafı dövrünü yaşamışdır. XII əsrin görkəmli ədib və alimi, otuz ilə yaxın Xarəzmşah Atsızın “Divani-inşasının” başçısı olmuş Rəşidəddin Vətəvat (h.471-487/1088-89/1094-cü illər arasında Bəlxədə doğulmuşdur) Şirvanşah Mənuçöhrə yazdığı tərcibənddə Şirvan dövləti və Şirvanşahlar ocağının güc və bacarığından, “Şirvanşahların sözükeçərliyiylə Rumun ən ucqarlarına belə gedib çatdığından danışılır. Mənuçehr ölkəsinin görünən gözü, Şərq və Qərb hökmdarlarının başçısı kimi yazıya alınmışdır (37, s.496-500; 10, s.48-88). Rəşidəddin Vətəvat Şirvanşahlar və Mənuçehrin bütün bu keyfiyyətlərilə yanaşı “elm və rüsumun” qayğıkeşi olmasından da danışır.

Bu tərəqqi özünü mədəni mühitdə də tapır. Şair Cəlaləddin Fələki Şirvani (öl.1181) III Mənuçöhrün sarayında o dövrün bütün Yaxın Şərqdə şöhrət tapmış, Azərbaycanda şeir məktəbini yaratmış görkəmli şairlər, məlik əş-şüara- “şairlər şahı” adlandırılan Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani** cəm olmuşdu (17, c.27-70). Mədhiyyəçi Cəlaləddin Məhəmməd Fələki Şirvani (ö.1181) sarayda “şairlərin şahı” titulu qazanmışdı. “Fələki” ləqəbini isə görünür münəccimliklə məşğul olduğuna görə qazanmışdı. Fələki vəfat edərkən kürəkəni Xaqani ona uzun bir mərsiyyə şəri yazmışdı***. Qanınatası və dostu olmuş Fələki kimi Xaqani də Şirvanşahları tərənnüm edən şeirlər yazmışdır. Zəkəriyyə əl-Qəzvini Mücirəddin əl-Beyləqanini digərlərindən fərqləndirərək üstün hesab edirdi. Müəllif əlavə olaraq məlumat verir ki, şair İsfahana gələrkən şeirində yerli sakinləri cahil adlandırmışdı. Bundan xəbər tutan İsfahanın rəisi bütün İsfahan şairlərinə buna münasibət bildirməyi əmr etmişdi. Onlar buna əməl etmiş, şeirləri bir kitaba cəm edərək, Mücirəddinə göndərmişdilər (18, c.52).

Şirvanşah I Fariburz kimi Mənuçehr də filosof, şair və alimlərin qayğısına qalırdı. Bu işin icrasına nəzarəti vəzirlərindən biri olmuş Əmin əd-Din əl-Əxrsiyə həvalə etmişdi. Fələki Şirvani

bu vəzirin Şirvanda filosof, həkim, astroloq, şair və əənəçilərə hamilik etməsindən bəhs edir (2, s.160). Xaqani Şirvani Fələki və digər Şirvan şairləri kimi şirvanşah Mənuçöhrü mədh etmişdir. III Mənuçöhr şairlərdən Xaqaniyə saysız-hesabsız mükafat və hədiyyədən başqa hər il 30 min dirhəm məvacib verirdi. Mənuçöhr vəfat edəndən sonra elm və incəsənətə hamiliyi davam etdirən Axsitanşah (ö.1188-1194-cü illər arasında) onun yerinə keçdi. Nizami Gəncəvi də özünün “Leyli və Məcnun” Bu şirvanşaha 1188-ci ildə Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasını Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə yazmışdı (13, s.5). Şair əsərində onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Xaqani Şirvani (1126-1199) yeni şahın yeni seçdiyi paytaxt Bakıda qərarlaşır (24, c.148). Saray şairi kimi qəbul edilən Xaqani uzun illər özünün şairlik yaradıcılığının bir qolunu Axsitan, onun ailəsi və saray əyanlarına mədhiyyə formalı şeirlər yazmaqla məşğul olmuşdur. Əsir Əxsikerti (ö.1212) Xaqani ilə görüşüb deyişmək üçün Fərqənədən Şirvana yola düşmüşdür. Xaqani 1194-1199-cu illər arasında Təbrizdə vəfat etmiş Söhrab adlı şəhər yaxıllığındakı qəbristanlıqda “şairlər məqbərəsi”ndə dəfn edilmişdir. Burada ondan əvvəl Beyləqani (1198) və bir az sonra Zahir Fəryabi və digərləri dəfn edilmişdir.

Şirvanı şair kimi ziyarət edən şairlərdən biri də Əbunnami Sədəqə ibn İbrahim Tənəvvuxi əl-Məərri olmuşdur. O, Şirvanda olarkən Nizamülmülk haqqında mərsiyyə demişdir. Mərsiyyənin məzmunu belədir: “Nizam Əbu Əli bütün aləmin rəhbəri, dinin imamı idi. Onu zülmə öldürməklə insanlar üçün gündüz gecəyə döndü. Onlar sadəcə bu böyük şeyxi öldürmədilər, əslində bütün camaatı və İslamı öldürdülər” (31, s.15). Mərsiyyə şairin bu böyük şəxsiyyətə böyük ehtiramını göstərməklə bərabər, həm də Şirvanın o dövrdə şeir məclislərinin təşkil olunduğu, şeir yarışmalarının təşkil olunduğu məkan kimi, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bağdada səfər edən şirvanlı şair Xaqani Bağdad alimlərinin elmi məclislərində iştirak etmişdir. Onun ərəbcə oxuduğu xütbəni Bağdad alimləri dərindən alqışlamışdır. Şairimizə «Dəbiri-ərab» ləqəbi verilmişdir (9, s.42). Bağdad xəlifəsi ona öz yanında qalıb dəbir (münşi) olmağı təklif etdikdə öz ana yurdunu sevən vətənpərvər şair ona demişdi: “Mən dəbir deyil, vəzir olmağa belə razı deyiləm, Şirvanda anam məni gözləyir” – deyə, bu təklifi qəbul etməmişdi (7, s.5). Bağdada təriflər yağdıran şairimiz Bağdada həsr etdiyi şeirində Misirlə müqayisədə üstünlüyü Bağdada vermişdir.

Bağdada köçərək burada fəaliyyət göstərən şirvanlı alimlərdən Məhəmməd ibn Uşeyr (Aşir ?) ibn Məruf Əbu Bəkr əş-Şirvani (ö. 547/1152) haqqında məlumat verən əs-Safadi onu dövrünün Hibətullah ibn Mübarək ibn əs-Sakti kimi görkəmli alimi ilə yanaşı qoyur. O qeyd edir ki, Əbu Bəkr əş-Şirvani dövrünün digər alimləri ilə yanaşı Şirvan alimlərindən elm öyrənmişdir (18, c.61; 19, s.149).

Nizamiyyəyə ən layiqli, kamil biliyə malik mütəxəssislər işə götürülürdü. Şirvan elmi-ədəbi məktəbinin yetişdirmələri xüsusi nüfuz sahibləri olmuşlar. İbn əl-Fuvati məlumat verir ki, Şamaxıda doğulmuş Qəvaməddin Yusif ibn Mənsur ibn İbrahim Əş-Şirvani (ö. 1258) vətəni Şirvanda təhsil almışdı. Şirvan elmi-ədəbi məktəbinin yetişdirməsi kimi məşhurlaşdığı üçün Nizamiyyə mədrəsəsinə dərs deməyə dəvət olunmuşdur. Elmi-asami (onomastika) sahəsində əsərlərin müəllifi, müqayisəli qrammatika üzrə məşhur alim olmuşdur. Onun fəlsəfədən də dərs deməsi məlumdur. İbn əl-Fuvati onun öz əli ilə qazılara yazdığı təlimatı gördüyünü qeyd edir (27, c.118). Maraqlıdır ki, elm mərkəzlərinə toplaşan tanınmış şəxslər bir-birlərinə elmi məclislərdə həmin vaxt iştirak etməyən soydaşları haqqında məlumat vermiş, fikir mübadiləsi aparmışlar. Şirvanlı vaiz Əbül-Həsən Əli ibn Əhməd Əli əl-Mufəddid haqqında ibn əs-Sabuni yazır: «Mən Dəməşq universitetində təhsil alarkən onun haqqında bizə ondan qiraəti öyrənmiş alim şeyxlərdən biri Əbül-Qasım Abdulla ibn əl-Hüseyn əl-Ənsari məlumat verib. Qahirədə təhsil aldığı vaxt isə Əbül-Həsən Əli ibn İsmayıl ibn İbrahim ibn Cubara əl-Kindidən aşağıdakı məlumatı almışam: əl-Hafiz əbu Tahir Əhməd əs-Siləfi əl-İsfahani İsgəndəriyyədə tələbə olarkən belə bir əhvalat danışdı: «Şirvanda kəramət sahibi olan və əz-Zərəndi kimi tanınan qazı Əbül-Qasım əl-Həsən ibn Mümtaz əl-İsfahani varid olanda qazı Əbu Bəkr Əhməd ibn Səhl ibn Sirri əl-Həmədəni öz fitvasından əl çəkdi və dedi: «O bunda məndən üstündür». Bu və buna yaxın mənada sözlər Şirvanda əl-Mufəddiddən eşitdiyim kəlamlardır» (35, s.17). Əl-Mufəddid əş-Şirvaninin bu məlumatı Şirvanda

fəaliyyət göstərmiş ruhani təbəqəsi nümayəndələri ilə tanış etməklə yanaşı Şirvanda kəramət sahiblərinə göstərilən böyük ehtiramı da qeyd edir.

Şirvanın digər ziyalıları sayılan Əbdül-Cabbar ibn Məlikdad Əbu Bəkr əş-Şirvani Misirə səyahət etmiş, orada dərs demişdir. İbn Cabir əl-Həmədaninin (ö.h.585/1189-da Qahirədə) bir alim kimi yetişməsində Əbu Bəkr Məlikdad əş-Şirvaninin böyük rolu olmuşdur (35, s.7). Təbriz sakini Məcdəddin Əbü-l-Məcd əş-Şirvani fəqih və təfsir bilgini kimi məşhur idi (27, c.118). Şirvanlı Əbunnami isə Nizamülmülkün şənində şeir söyləmişdi: “Nizam Əbu Əli bütün aləmin rəhbəri, dinin imamı idi. Onu zülmə öldürməklə insanlar üçün gündüz gecəyə döndü. Onlar sadəcə bu böyük şeyxi öldürmədilər, əslində bütün camaatı və İslamı öldürdülər” (32).

Şamaxı mədəni inkişaf baxımından o dövrdə digər Azərbaycan şəhərlərindən seçilirdi. Tədqiqatçı H.Ciddiyə görə bu onunla izah olunurdu ki, tarixi mərhələlərdə o təkcə şimaldan və cənubdan gələn müxtəlif etnik qrupların deyil, həm də karvan yollarının hərəkətlərinin kəsişdiyi yerdir (20, c.72).

İzahlar:

* Məsud ibn Namdar onu vəzirlər oğlu və nəvəsi kimi qələm verir (Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста , предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М.: Наука, 1970, л.13 а)

**Mücirəddin əl-Beyləqani haqqında bax: Mücirəddin Beyləqaninin Cahən Pəhləvanın adına yazdığı qəsidədə iki tarixi hadisə haqqında// Az.SSR EA Tarix İnstitutu və ADU-nun Tarix Fakültəsinin gənc alimlərinin ÜİLGİ-nin yaradılmasının 65-illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın tezisləri. B., 1983, s. 60.

***Fələki Şirşaninin bioqrafiyası haqqında bax: К.Залеманн. Четверостишие Хакани. Спб. 1875, с.15.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycanca:

- 1.Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, Elm, 1998.
- 2.Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: 1997.
- 3.Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225) Bakı: Elm, 1984.
- 4.Əliyeva N.A. Əbu Tahir əs-Siləfi və Şirvanın bəzi görkəmli şəxsiyyətləri // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006, Bakı: Elm, 2006.
- 5.Əliyeva N.A. İbn əs-Sabuni Azərbaycanın orta əsr görkəmli şəxsiyyətləri haqqında // Azərbaycan tarixi Muzeyi-2002. Bakı: Elm, 2002.
- 6.Dostiyev T.M. Orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqinin bəzi nəticələri. II Azərbaycanşünaslar müstəqil birliyinin beynəlxalq elmi-nəzəri yubiley konfransının məruzələr məcmuəsi. Bakı: 2004.
- 7.Xaqani Ş. Ürək döyüntüləri (seçilmiş əsərləri) / Tərtib müqəddimə, lüğət və şərhlər Məmmədəğa Sultanovundur Bakı: "Yazıçı", 1979.
- 8.Qurani Kərim.18-ci surə, 63-cü ayə.
- 9.Kəndli Q. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü, mühiti. Bakı: Elm, 1988.
- 10.Kəndli Q. Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı // Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Az.SSR EA Xalqlar Dostluğu Ordenli Nizami adına ƏDƏBİYYAT institutu, Bakı: Elm, 1985.
- 11.Mehrəliyev E.Q. Şirvan Elmlər Akademiyası (X-XIII əsrlər), Bakı: Çarşıoğlu, 2000.
- 12.Mehrəliyev E. Şirvanilər (II kitab), B., 2003.
- 13.Yusifli X. İnsan dühasının əlçatmazlıq nümunəsi./Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən: S.Vurğun.Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2004.

Rusca:

14. Али-заде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до нач. XIII в.) // Изв. АН Азерб. ССР, № 12, 1947.
15. Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М.: Наука, 1970.
16. Бейлис В. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана нач. XII в. и памятник средневековой арабской литературы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку, 1975.
17. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Б.: Изд-во Аз ФАН, 1940.
18. Буниятов Дж. З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1976, № 3.
19. Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №2.
20. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII века. Баку.: Элм, 1981.
21. Ибн Асам Куфи Ахмад. Книга завоеваний. Пер.: З.Буниятова. Баку: Элм, 1981.
22. Жузе П.К. Мазядиты-шейбаниты в Азербайджане (Историко-биографический очерк). АИИ № 647.
23. Квачидзе В.А. Археологические находки на Каспийском побережье. Памятники материальной культуры Азербайджана.
24. Крымский А.Е. Персидская литература периода междоусобного разложения сельджукского царства (XII-XIII в.).
25. Мамедов С. Некоторые вопросы военной стратегии в военной организации государства Ширваншахов в IX-начале XIII вв. // Şirvanşahlar sarayı: tarix, həqiqətlər, mülahizələr. Elmi-praktiki konfransın materialları. B., 2016, s. 360-374.
26. Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М., 1963.
27. Сейидбеги М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII-начало XIV в.). Баку: Чашыюглу, 1999.

Almanca:

28. Dorn. B. Versuch eyner Geschichte der Schirvanschahe, Mem. De I Ac., IVserie, sc. pol. hist. ph, N.

Ərəbcə:

29. Əl-Həməvi Yaqut/ Mucəm əl-Buldən, II c.
30. Əl-Həməvi Yaqut. Mucəm əl-Buldən. Beyrut, 1977, III c.
31. Əs-Siləfi. Əbu Tahir Mucəm əs-Səfər. . www Mostafa com.
32. Əs-Siləfi. Mucəməs-Səfər, № 78.
33. Əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab. Leyden, 1912, v.21.
34. Əs-Sübki Takiəddin. Təbaqat əş-Şafiiyyə əl-kubra. IV c. Qahirə.
35. İbn əs-Sabuni. Kitab təkmilət ikməlil-ikməl fi-l-ənsab va-l əsma' va-l əlqab. Mustafa Cavadın nəşri. İraq, 1377/ 1957.
36. İbn Xəlliqan. Vəfayət əl-ə'yən. II c.
37. Təbrizi Qətran. Divan .1333.

Nəriman Seyidəliyev, fil.ü.e.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Təbii dilçilik
şöbəsinin baş elmi işçisi

TÜRKOLÖJİYADA FRAZEOLÖJİYA MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Məlumdur ki, 1926-cı ilin fevral ayında keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının keçirilməsinin 80 illiyi, sonra da 90 illiyinin qeyd edilməsi haqqında ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamları böyük tarixi hadisədir. Sərəncamda göstərilir ki, qurultay türkdilli xalqların inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Qurultay, həqiqətən, türkdilli xalqların tarixində əvəzedilməz rola malikdir. Hazırda Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illiyinin keçirilməsi türk xalqlarının daha da sıx birliyinin birliyinin təməlinin möhkəmlənməsi baxımından əvəzolunmazdır.

Çətin bir dövrdə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycandan, Qazaxıstandan, Özbəkistandan, Türkmənistandan, Türküstandan, Kırmıdan, Qırğızıstandan və digər respublikalardan 131 nümayəndə iştirak etmiş və fərdi şəkildə də dəvətlər olmuşdur.

Qurultayda Təşkilat Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu, Təşkilat Komitəsinin üzvü akademik V.V.Bartold, moskvalı professor İ.N.Borozdin, professor Y.Mesaros, leninqradlı akademik A.A.Miller, professor B.Çobanzadə, professor A.N.Genkoya, prof. L.V.Serba, prof. A.N.Samoyloviç, prof. N.İ.Aşmarin, akad. A.Y.Krımski, akad. S.F.Oldenburk, F.R.Ağazadə və başqa görkəmli alimlər dilçilikdə həll olunması vacib sayılan problemlər haqqında məruzə və çıxış etmişdilər.

Qurultayda dilçiliyin hər bir sahəsinə aid çıxışlar və məruzələr olsa da dilin frazeologiyası haqqında heç bir müzakirə olmamışdır.

Qeyd edək ki, Türkologiyada frazeologiyanın linqvistik bir sahə kimi öyrənilməsinə XX əsrin 40-cı illərindən başlanmışdır.

Hələ XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, xalq dilinin gözəl bilicisi Y.V.Çəmənəminli ilk dəfə olaraq «Dilimizdə ikimənali söz və cümlələr» adlı lüğət hazırlamışdır. Həmin lüğətin əlyazması hazırda arxivdə saxlanılır. Burada 140-a qədər frazeoloji vahid verilmişdir. Aşağıda həmin lüğətdən bəzi nümunələri veririk:

Hava buluddur – yəni məclisdə şübhəli adam var.

Ayağı sürüşkən, suyu yumşaq – əxlaqsız.

Saqal altından keçmək – səmimi deyil, səthi və zahiri hörmət göstərmək.

Qarnı suya qoymaq – yemək ümidilə gözləmək.

Evə süpürgə çəkmək – oğurlamaq, çalıb-çarpmaq.

Ölü bit qabığı – arıq və çəlimsiz adam və s.

Verilmiş nümunələrdən də göründüyü kimi, Y.V.Çəmənəminlinin bu lüğəti xalq dili əsasında yaranan ifadələrdən ibarətdir¹.

1943-cü ildə türk tədqiqatçısı M.N.Özönün «Türkcə təbirlər sözlüyü» [1] kitabı çapdan çıxmış və bütün atalar sözü ilə yanaşı ifadələr də şərh edilmiş, onların fərqli cəhətləri göstərilmişdir. Bu sahədə türk dilində ilk təcrübə olan həmin sözlüyün öz dövrü üçün böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilinin tarixi frazeologiyasında bəzi frazeoloji nümunələrə rast gələsək də, ümumiyyətlə, türkologiyada ilk dəfə bu sahədə sistemli tədqiqat işi apararıq qazax dilçisi S.K.Kenesbayev olmuşdur. O, «Устойчивые сочетания слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы) (Kazax tilinin kalıntanğan söz toptarı (kos sözder, idiomdar men frazalar)» [2] adlı doktorluq dissertasiyası ilə türkologiyada ilk olaraq tədqiqat işi aparmışdır. Bundan sonra o, qazax dilinin frazeologiyasından bəhs edən «Идиомы и фразы казахского языка», «Фразеологические парные выражения в казахском языке», «О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке» və digər məqalələr də yazmışdır. Müəllif həmin məqalələrdə qazax dilinin frazeologiyası haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürmüşdür və dissertasiyasında idiomların 3 əlamətini göstərmişdir.

Türk dilində də sabit söz birləşmələri araşdırıcıların diqqətindən yayınmamışdır. Həmin dildə bu birləşmələrə aid problemlər barədə A.N.Kononovun yürütdüyü fikirlər maraqlı doğurur. [3, s.373]

S.N.Muratov xalis frazeoloji idiomlar, sabit söz birləşmələri, leksik frazeoloji idiomlar adı ilə frazeoloji birləşmələrin bir neçə növünü göstərir. Müəllif frazeoloji birləşmələrlə sabit söz

1 MənbəƏlyazmalar İnstitutundan götürülmüşdür.

birləşmələrinin fərqi göstərməyə çalışsa da, öz fikrində dolaşlıq yaradır. Çünki o, komponentlərdən birinin müstəqil mənası olmayan tərkibləri də frazeoloji ifadə kimi götürür.

Frazeoloji vahidlərin təsnifində yeni bir mərhələni V.V.Vinoqradov açmışdır. V.V.Vinoqradov frazeoloji vahidlərin semantik strukturunu vermiş və onları təsnif etmişdir. Onun təsnifatının əsasını frazeoloji söz birləşmələrində komponentlərin mənası ilə yaratdıqları frazeoloji vahidin ümumi mənası arasındakı münasibətlər təşkil edir [4]. Qeyd edək ki, V.V.Vinoqradovdan sonra bu məsələdən bəhs edən müəlliflər frazeologiya sahəsində onun təsnifatını əsas götürürlər.

Z.Q.Uraksinin «Фраzeология башкирского языка» əsərinin [5] başqırd dilində frazeologiyanın sistemli şəkildə öyrənilməsində rolu böyükdür. Müəllif burada frazeoloji vahidlərin semantik, qrammatik və sintaqmatik planda analizini vermiş, frazeologizmlərin paradigmatik və transformatik qarşılığını göstərmiş, etimoloji cərgəsini açıqlamış və onların digər türk dillərinin və monqol dilinin materialları əsasında müqayisəsində mənbə və məxəzlərini və s. göstərmişdir.

S.T.Nauruzbayeva da həmçinin «Фраzeологические единицы в каракалпакско-русском словаре» adlı monoqrafiyasında qaraqalpaq dilində olan frazeoloji vahidlərin monqol və bir neçə türk dilləri ilə müqayisəsinə aid misallar göstərmiş, onların şərhini vermişdir [6].

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya, onun növləri, xüsusiyyətləri və mənbələri haqqında ilk geniş məlumat M.Hüseynzadənin 1954-cü ildə çapdan çıxmış «Müasir Azərbaycan dili» kitabında rast gəlik. Müəllif doğru olaraq dilimizdə frazeoloji birləşmələrin xalqın həyatı ilə bağlı olduğunu göstərir [7]. O, həmçinin idiomların frazeoloji birləşmələrin başqa növlərindən fərqli xüsusiyyətlərini qeyd etməklə, onların dilimizdəki mənbələrini də açıqlayır. Müəllif sonra yazır ki, frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşmələridir [7, s. 32-35].

M.Hüseynzadədən sonra bu sahə S.Cəfərovun diqqətini cəlb etmiş və o, «Azərbaycan dilində idiomlar» adlı məqalə yazmışdır. Sonra müəllif «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» kitabında [8] frazeologiya, onun növləri, xüsusiyyətləri haqqında geniş bəhs etmişdir. Həmin kitab 1982-ci ildə yenidən təkmilləşdirilərək ikinci dəfə nəşr edilmişdir [9]. Bu nəşrdə frazeologiya haqqında daha ətraflı məlumat verilir. S.Cəfərov burada frazeologiya bəhsində öyrənilən sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növlərini verir: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, tapmacalar. Göründüyü kimi, S.Cəfərov sabit söz birləşmələrinin geniş anlayış ifadə etdiyini bildirir.

Azərbaycan dilinin tarixi və üslubiyatı ilə bağlı mühüm fəaliyyəti olan Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» [9, s. 168-179] kitabında frazeologiyaya toxunmaqla idiomatik vahidlərə geniş yer vermiş, onların üslubi xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, idiomlar bütün üslublarda, ən çox isə bədii üslubda işlənir. Müəllif burada idiomları üç qrupa bölür: idiomatik sözlər, idiomatik ifadələr və idiomatik cümlələr [9, s. 170].

Keçən əsrin 60-70-ci illəri Azərbaycan dili frazeologiyası tarixində ən uğurlu dövr olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə dilçiliyimizdə frazeologiya sahəsində xeyli iş görülmüş, məqalələr və bir neçə dissertasiya işi yazılmışdır.

Bu dövrdə A.Qurbanovun «S.Vurğunun «Vaqif» pyesinin dili və üslubu» adlı namizədlik dissertasiyasında, qiyabi oxuyan tələbələr üçün «Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası» [10] adlı metodiki göstərişdə və «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» kitabında frazeologiyadan geniş bəhs etmişdir.

Frazeologiyanın tədqiqi M.Məmmədovun «N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeologiyası» adlı namizədlik dissertasiyasında da öz əksini tapmışdır. Müəllif dissertasiyanın ikinci fəslini bütünlüklə frazeologiyaya həsr etmiş, burada N.Nərimanovun nəsr əsərlərində işlənən frazeoloji vahidlərin morfoloji növü, o cümlədən feili frazeoloji vahidlər haqqında ətraflı danışmış və onların üslubi xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

Görkəmli leksikoqraf-alim Ə.Orucov «Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları» monoqrafiyasında müasir dilimizin frazeologiyasına toxunaraq yazır: «... onun (frazeologiyanın-S.N.) əhatə dairəsi daha genişdir. Frazeologiya dedikdə, dildə olan sabit söz birləşmələrinin hamısı nəzərdə tutulur. Frazeologiyaya eyni zamanda, məsəllər, atalar sözləri, klişe halını almış tərkiblər, aforizmlər və s. də daxildir».

Kitabın başqa bir yerində müəllif bu cərgəyə, həmçinin peşəkarlığa məxsus ifadələri, antik ƏDƏBİYYAT və əsəti ifadələri, elmi məfhumlara aid sabit ifadələri və s.-ni də daxil edir. Müəllif lüğətlərin tərtibi ilə bağlı bir çox mülahizələr irəli sürmüş və geniş mənada götürür.

Müəllifin «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» 5500 ifadəni əhatə edir [12]. Həmin lüğət bu sahə üzrə ilk addım kimi qiymətləndirilir. Ə.Orucovun qeyd etdiyinə görə bu yolda çoxlu çətinliklərə baxmayaraq, lüğətin leksikoqrafiya sahəsində böyük əhəmiyyəti vardır. Frazeoloji materialın lüğətə daxil edilməsi zamanı məcazi mənəvilik, obrazlılıq, üslubi çalarlıq meyarı əsas götürülmüşdür. Ə.Orucov sonralar tərtib etdiyi «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti»ndə [93, s. 5-15] də dilimizin frazeologiyası haqqında müəyyən fikirlər irəli sürmüşdür.

Bütün bu görülən işlər Azərbaycan dili frazeologiyasına marağı daha da artırmış, yeni-yeni problemlər meydana çıxmışdır. Bununla da, frazeologiyada yaranmış problemlər aparılan tədqiqat işlərində ətraflı şəkildə araşdırılaraq təhlil edilmişdir.

Belə tədqiqat işlərindən biri K.Əliyevin «Bədi ƏDƏBİYYATda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri» [13] adlı namizədlik dissertasiyasıdır.

Azərbaycan dilçiliyində mötəbər (dəyərli) frazeoloji tədqiqatlardan biri də N.Rəhimzadənin «Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr» [14] adlı namizədlik dissertasiyasıdır. N.Rəhimzadə burada idiomatik ifadələrin əmələgəlmə yollarını, onların mənə növlərini, morfoloji əlamətlərinə görə təsnifini, üslubi xüsusiyyətlərini və s. məsələləri müəyyənləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya ilə bağlı H.Bayramov bir neçə məqalə yazmış, qarşıya müəyyən problemlər qoymuş və bu problemləri müqayisəli şəkildə həll etmişdir. H.Bayramovun qədim türk dilləri üzrə apardığı tədqiqatlar da bunu bir daha açıqlayır. H.Bayramov adı çəkilən abidələr üzərindəki tədqiqatlarından sonra belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan dilinin müstəqil ümumxalq dili kimi formalaşması dövründə ana dilimizdəki frazeoloji ifadələr mövcud olan türk dillərinin frazeoloji vahidləri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

H.Bayramov bütün araşdırmalarına, demək olar ki, «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları» [15] monoqrafiyası ilə yekun vurmuşdur. Əsər üç fəsildən ibarət olmaqla Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələlərini, Azərbaycan dili frazeologiyasının strukturunu və Azərbaycan dili frazeologiyasının mənə quruluşunu əhatə edir. Frazeologiyaya həsr edilmiş əsərlərdən biri də H.Həsənovun «Azərbaycan dilinin frazeologiyası» əsəridir. Elmi-metodiki göstəriş kimi nəşr olunan bu kitab diqqətəlayiqdir. «Müasir Azərbaycan dili» proqramına uyğun yazılmış həmin əsərin məqsədi vəsaitdə yazıldığı kimi, «qiyabiçi tələbələrdə frazeologizmlər barədə düzgün təsəvvür yaratmaq, ... frazeologizmlərin proqram həcmində mənimsənilməsinə düzgün istiqamət vermək və mövzu ilə bağlı olan mövcud ƏDƏBİYYATa tələbələrin diqqətini cəlb etməkdir» [16, s. 1].

Bu dövrdə Z.Əlizadənin dərs vəsaiti kimi nəşr etdirdiyi «Azərbaycan atalar sözü və zərb məsələlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri» kitabı da diqqəti cəlb edir. Kitabda, həmçinin frazeologiya haqqında da məlumat verilmiş, atalar sözü və məsələlərin bir çox sahədə olduğu kimi, frazeologiyaya münasibəti məsələsi də açıqlanmışdır. Həmin kitab daha da genişləndirilərək ikinci dəfə çap olunmuşdur [17].

A.Axundov «Ümumi dilçilik» kitabında frazeologiya məsələlərindən bəhs edərkən, dilçilik elmində iki qrup söz birləşmələrinin olduğunu göstərir: sərbəst və qeyri-sərbəst söz birləşmələri (sabit və qeyri-sabit) terminlərini işlədir. Sonra müəllif bunları aşağıdakı kimi fərqləndirir: «Sərbəst və yaxud qeyri-sabit söz birləşmələri o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olsun, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrılсын. Belə söz birləşmələrini qrammatikanın sintaksis şöbəsi öyrənir.

Sabit və yaxud qeyri-sərbəst söz birləşmələri isə o birləşmələrə deyilir ki, onların tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu, onu itirir), morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrıl bilmir. Belə birləşmələrə frazeoloji birləşmələr və ya frazeologizmlər deyilir» [18, s. 167]. Müəllifin məsələlərə münasibəti tamamilə doğrudur.

Azərbaycan dilçilərindən M.M.Mirzəliyevanın «Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri

problemləri» [19] adlı əsərində oğuz-türk dillərinin frazeologiyasının elmi-nəzəri məsələləri sistemli və monoqrafik yolla öyrənilmişdir.

M.T.Tağıyev və F.H.Hüseynov müasir və XIX əsr rus ədəbi dili materialları əsasında bu və ya digər frazemın mətnində, sözlər əhatəsində leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən söhbət açmışlar, S.Mehdiyeva isə bu münasibəti XVIII-XIX əsr Azərbaycan dili materialları əsasında şərh etmişdir. Yəni burada, müəlliflərin də qeyd etdikləri kimi, frazemlə mətnin leksik-semantik qarşılıqlı təminatmə keyfiyyətindən danışılır. Müəllif düzgün olaraq göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili frazeologiyasının inkişaf prosesində frazemlərin leksik-semantik zənginliklərinin müəyyənləşməsində sintaktik bütövlərin – konkret mətnlərin əhəmiyyəti böyükdür [20, s.43].

S.Mehdiyeva A.Bakıxanovun dilində işlənən frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən feli frazeoloji birləşmələrə daha geniş yer vermişdir. Ümumiyyətlə, belə qənaətə gəlirik ki, frazeologizmlər öz mənalarına görə iki böyük qrupa bölünür: 1) tam şəkildə (sırf) məcazi mənə bildirən frazeoloji birləşmələr; 2) natamam (yarım məcazi mənada) şəkildə məcazi mənə bildirən frazeoloji birləşmələr.

Birinci qrupda, yəni tam şəkildə məcazi mənə bildirən frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər öz müstəqil mənalarını tamamilə itirir. Bu cür frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları göstərə bilərik: *əli soyumaq, yrəyi yanmaq, dərisinə saman təpmək, dərisini soymaq, dabanına tüpürmək, dağı dağ üstə qoymaq, at başı salmaq* və s.

İkinci qrupda olan frazeoloji birləşmələrin tərkibində olan sözlərin biri məcazlaşır. Məsələn: *ağlı başına gəlmək, fikrə getmək, fikir çəkmək, göz yaşı axıtmaq, yola düşmək, acından ölmək* və s.

Frazeoloji vahidləri araşdıran dilçilərin çoxu onları müxtəlif yanaşma prinsipləri ilə öyrənsələr də, hamısı bir nöqtədə birləşirlər. Başqa sözlə, həmin dilçilər üçün frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrinin əks qütbü olan sabit söz birləşmələridir. Frazeoloji vahidləri bütünlüklə söz birləşməsi saymaq isə əslində bir sıra məsələlərin üzə çıxmasına mane olmuş, frazeoloji vahidlərin linqvistik təbiəti, mahiyyəti onları söz birləşməsi adlandırmağa imkan verməmişdir. Belə vahidlərin söz birləşmələrinin böyük bir hissəsindən fərqli xüsusiyyətləri, özlərinə məxsus cəhətləri türk dillərində çox inkişaf etsə də, uzun müddət onların diqqətdən kənar qalmalarına səbəb olmuşdur.

İfadəlilik və obrazlılıq isə frazeoloji vahidlərin əsas əlamətlərindən, səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Lakin bu onların varlığını şərtləndirən başlıca, həlledici amil ola bilməz. Çünki həmin xüsusiyyət funksional üslubi xarakter daşıyır. Bu baxımdan ona yalnız nitqin, üslubiyatın obyektini demək mümkündür.

Danışq nitqi ilə sıx bağlılıqları frazeoloji vahidlərin funksional səciyyə daşmalarını şərtləndirir. Məsələn: *baş aparmaq, başdan eləmək, yağ içində üzmək, yağ içində böyrək kimi saxlamaq* və s. Lakin frazeologiyanın ayrıca bir dilçilik sahəsi kimi varlığı üçün frazeoloji vahidlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə deyil, daşdıqları linqvistik kateqoriyalara əsaslanmaq vacibdir.

Frazeologiyada mübahisə doğuran cəhətlər sırasına sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmaması məsələsi də daxildir. Frazeoloji birləşmələrə həsr edilmiş bəzi tədqiqat əsərlərində sabitliyin frazeoloji birləşmələrin müəyyənləşdirilməsində əsas, bəlkə də yeganə meyar sayılmasına etiraz edilir. Hətta nəticədə bir çox kateqorial əlamətlərin diqqətdən kənar qalması, frazeologiyanın hələ də dilçilikdə müstəqil bir şöbə kimi təsdiq edilməsinə imkan verilmədiyini göstərilir.

Qeyd edək ki, frazeologiyada sabitlik frazeologizmlərin işlənmə sabitliyidir. Bu sabitlik, sözsüz ki, pozula da bilər. Elə buna görə də bəzən buna nisbi sabitlik deyilir.

Sabitliyin frazeoloji vahidlərin əsas müəyyənedici xüsusiyyəti, kateqorial əlaməti olması heç bir şübhə doğurmur. Dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir dilimizdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə bu gün məhz frazeoloji vahidin komponenti kimi «yaşaması», müstəqil söz kimi işlənməsə də, frazeoloji vahidin məhz sabitliyi gücünə dildə qorunub qala bilməsi təsadüfi deyildir. Elə bu «həyatın» hesabına da həmin sözün əvvəlki mənasını müəyyənləşdirmək və ya bu ilkin mənalara yol açmaq mümkün olur.

Qrammatik və yaxud sərbəst birləşmələr, eləcə də onların tərkibindəki sözlər dilin müəyyən tarixi mərhələsində məcazi mənə bildirməklə fəallıqlarını – işləklərini itirdikdə sözlər arasında

əlaqə və münasibətləri yaratmaq funksiyasını yerinə yetirə bilməyərək donuqlaşır və bir anlayışı ifadə etməyə başlayırlar. Məsələn: *yola vermək, qulağına çatdırmaq, öz gözündə tiri görməmək, özgə gözündə qıl axtarmaq, göz qoymaq* və s.

Sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki leksemlər ayrılıqda bildirdikləri müstəqil mənalarından uzaqlaşır. Onlar üzvi surətdə əlaqələndikləri üçün bir-birindən ayrılı bilmir. Belə birləşmələrin hər hansı komponentini başqası ilə əvəz etmək olmur. Bu, haqqında danışdığımız birləşmələrin mahiyyətini təşkil edir.

Sabit birləşmələr dildə hazır şəkildə, daşlaşmış vəziyyətdə olur.

Frazeoloji birləşmələr sabit birləşmələr deməkdir. Belə birləşmələrin tərkibindəki sözlər arasında sıx məna bağlılığı olur, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir. Bu birləşmələrin komponentlərində sərbəstlik yoxdur.

Frazeoloji birləşmələr dilin tarixi inkişafı prosesində yaranmış və sabitləşmişlər. Ünsiyyət prosesində bunlardan hazır şəkildə istifadə edilir. Belə birləşmələri yaradan sözlər öz əvvəlki mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşır. Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri əlaqələnərək ümumi bir məna fonu əmələ gətirir. Yəni tərkib hissələrinə ayrılıqda xas olan mənalar birləşmədə itir. Həmin hissələr vahid məcazi məna bildirir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.N.Özön. Türkçe tabirler sözlüğü. İstanbul, 1943.
2. С.К. Кенесбаев. Устойчивые сочетания слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы). Докт. дисс. Алма-Ата, 1944.
3. А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М., Л. 1956.
4. В.В.Виноградов. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Сб., А.А.Шахматов, М. 1947.
5. З.Г.Ураксин. Фразеология башкирского языка. М. 1975.
6. С.Т.Наурузбаева. Фразеологические единицы в каракалпакского-русском словаре. Ташкент, 1972.
7. М. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. B. 1954.
8. S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B. 1958.
9. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B. 1962.
10. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. B. 1963.
11. R.Məhərrəmov. Sabirin dili. B. 1976.
12. Ə.Ə.Orucov. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. B. 1976.
13. K.Əliyev. Bədii ƏDƏBİYYATda frazeologiyanın üslubi xüsusiyyətləri. Nam.diss. B. 1966.
14. N.Rəhimzadə. Azərbaycan dilində idiomatik ifadələr. Nam. diss. B. 1967.
15. H.Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B. 1978.
16. H.Həsənov. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. B. 1979.
17. Z.Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. B. 1985.
18. A.Axundov. Ümumi dilçilik. B. 1979.
19. M.Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. B. 1995.
20. S.Mehdiyeva. Mətnlə frazeoloji ifadənin qarşılıqlı münasibəti // EA Xəbərləri. B. 1988,

№4

N.F.Seyidaliev

On the question of phraseology in Turkic studies

ABSTRACT

In the article, firstly, short information is given about the 1st Turkological Congress which was held in 1916; then investigation of phraseology in turkology is commented. Furthermore, detailed

information about scholars who have done first researches about phraseology in Turkish nations' family is also presented in the article.

In the article, scientific theoretical and practical investigations relating to phraseology in Azerbaijan linguistics which have been made since the middle of the last century are also indicated in detail.

Keywords: Turkological congress, turkology, Turkish language, Azerbaijan linguistics, phraseology

Yaşar Qasimbəyli, fil.ü.e.d.
AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun baş elmi işçisi

ÖZBƏK MAARİFÇİLƏRİNİN MİLLİ DİL GÖRÜŞLƏRİ (Mahmudxoca Behbudinin yaradıcılığı əsasında)

Özbək xalqının XX əsrdə yetişdirdiyi böyük tarixi şəxsiyyətlərdən biri olan Mahmudxoca Behbudi (1875-1919) özünün çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığı ilə Türküstanda milli mədəniyyətin və maarifin yüksəlişində misilsiz rol oynamışdır. İlk dəfə Kırımı fəaliyyət göstərməyə başlayan “üsuli-cədid” məktəblərinin və İsmayıl bəy Qaspiralının başladığı maarifçilik hərəkatının Türküstanda geniş əks-səda verməsində və yayılmasında Mahmudxoca Behbudinin zəhməti və əməyi müqayisə edilməzdir. XX əsrin əvvəllərindəki Türküstan xalqlarının bütün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, iqtisadi, həyati ehtiyaclarına və qayğılarına onun zəngin yaradıcılığında, atəşin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq mövqeyindən yazılmış məqalələrində fəal münasibət bildirilmişdir. Çoxsaylı və çoxmillətli Türküstan xalqlarının yeni ictimai-siyasi problemlərinin həllində, ölkənin Rusiya istilasından sonrakı dövrdə həyat və ictimai münasibətlərinin təzədən formalaşdırılmasında, yeni ədəbi-mədəni və milli dil siyasətinin ərsəyə gəlməsində Mahmudxoca Behbudi ideyalarının, o dövr üçün yüksək professionalıqla yazılmış publisistika və məqalələrinin əhəmiyyəti bugün də öz təsir gücünü və qüdrətini qoruyub saxlamaqdadır. Müstəqillik dövründə tanınmış özbək tarixçiləri və ədəbiyyatşünasları Mahmudxoca Behbudi yaradıcılığının və fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsində xeyli əhəmiyyətli tədqiqatlar ortaya qoymuşlar. Onlardan xüsusən, Nəim Kərimovun (1), Payan Rövşənovun (2), Həlim Seyidovun (3) və başqalarının müstəqillik illərində ərsəyə gələn tədqiqatlarını və araşdırmalarını ayrıca qeyd etmək məqsədə müvafiqdir.

Tanınmış özbək ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru, prof. Naim Kərimov “Mahmudxoca Behbudi” kitabında yazır: “Mahmudxoca Behbudi XX əsrin əvvəllərində Türküstanda meydana gələn milli oyanış hərəkatının görkəmli rəhbərlərindən biri olaraq, bu dövrdə özbək xalqı ictimai şüurunun oyanmasında mühüm rol oynamışdır. O, Türküstanda yeni üsul məktəblərinin açılması, milli mətbuatın yaranmasında fəal iştirak etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, birinci özbək dramını yazıb, professional özbək teatr sənətinin meydana gəlməsinə zəmin hazırlamışdır. O, xalq və cəmiyyəti maarifləndirmək vasitəsilə müstəqilliyə nail olmaq ideyasını irəli sürən və bu müqəddəs yolda həyatının və yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir vaxtda həlak olan ulu əcdadımızdır.” (1, s. 3).

Ötən yüzilin 20-ci illərinin əvvəllərində Mahmudxoca Behbudinin faciəli və sirli ölüm xəbəri məlum olan kimi ən məşhur və sadıq davamçıları mətbuatda matəm məqalələri ilə çıxış edirlər. Həmin məqalə və xatirələrdən Hacı Muin (4), Vədud Mahmud (5), Ləziz Əzizzadənin (6) qələminə məxsus olan yazılar xüsusi ilə diqqətə layiq idi. Məsələn, L.Əzizzadə ustadının xatirəsinə həsr etdiyi məqaləsində aşağıdakıları vurğulayırdı: “Onun qiyməti tarixin məlum bir mərhələsində və milli-ictimai inkişafımızın müəyyən dövründəki xidmətləri ilə səciyyələnir. Ustad Behbudinin xidmətlərini fransızların Jan Jak Russoları, rusların Lomonosov, Çernişevski, Dobrolyubovları, Qafqaz türklərinin Mirzə Fətəli Axundov və Nəcəf bəy Vəzirovları, tatarların Ş.Mərcani və

K.Nasiri kimi klassikləri ilə müqayisə etmək olar. Özbək elmi fəlsəfi və maarifçi ƏDƏBİYYATI M.Behbudi ilə başlanıb, yeni bir mərhələyə yüksəldi. M.Behbudi birincilərdən olaraq, Türküstanın çar Rusiyası əsarətindən xilas olmaq ideyasını irəli sürdü, əhalinin müstəmləkə zülmü altında əzildiyini də cəmiyyətə birinci o məlum qıldı. O, Türküstan milli oyanış hərəkatının təsisçisi və lideridir”. M.Behbudinin şərafinə söylənmiş bu sözlərdə onun maarif və mədəniyyətimiz tarixindəki yeri də, milli azadlıq mübarizəsinin dərinləşməsindəki misilsiz xidmətləri də, eyni zamanda, özbək xalqının xilasını və inkişafı tarixindəki silinməz izləri də öz əksini tapmışdır”. (1, s. 4).

XX yüzilin əvvəllərindən – 1913-cü ildən Mahmudxoca Behbudinin nəşr etdirməyə başladığı “Ayna” jurnalı Türküstan ölkəsinin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında silinməz iz qoydu. Bu jurnalın səhifələrində təkcə M.Behbudinin məşhur və tarixi məqalələri – “Dil məsələsi”, “İki deyil, dörd dil lazımdır”, “Ehtiyaci-millət”, “Millət necə tərəqqi edər”, “Teatr nədir”, “Sart sözü məchuldur”, “Buğda haqqında”, “Gənclərə müraciət”, “Amalımız və ya muradımız”, “Tənqid – seçməkdir”, “Türküstan tarixi lazımdır”, “Cəhalət dərdləri”, “Bizdəki hallar və işlər”, “Bizə əziyyət verən mərzələr”, “Mübahisə mədəniyyəti” və s. əsərləri deyil, müasirlərinin və davamçılarının Türküstan mədəniyyəti tarixində progressiv rol oynamış onlarla məqalə və publisistik yaradıcılıq nümunələri də işıq üzü görmüşdür. Türküstan mədəniyyətinin və maarifinin inkişafı tarixində hər biri özünəməxsus səhifə açmış Abdulla Əvlani, Sədrəddin Ayni, Seyid Rza Əlizadə, Əbdurauf Fitrət, Siddiqi-Əziz Səmərqəndi, Təvvalla, Hacı Muin, Mahmud Tərzi və onlarla başqa müəlliflərin dünyagörüşü M.Behbudinin başçısı və təşkilatçısı olduğu ədəbi mühitdə formalaşmış, qələmləri məhz bu jurnal səhifələrində cilalanmışdı.

XIX əsrin 90-cı illəri və XX əsrin əvvəlləri çar Rusiyasının tərkibində yaşayan türk xalqlarının ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi həyatında yenilənmə dövrü kimi səciyyələnir. Xüsusən, 1905-ci il rus inqilabından sonra müstəmləkə xalqlarının ictimai və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər bariz surətdə nəzərə çarpırdı. Rusiya imperiyasının nisbətən mərkəzi əyalətləri hesab olunan Kazan və Volqaboyu, eyni zamanda, Ukrayna və Krım regionunda yaşayan tatarların, Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlman xalqlarının, xüsusən, azərbaycanlıların və Mərkəzi Türküstanda yaşayan müsəlman əhalisinin həyatında və güzəranında baş verən yeniliklər qarşılıqlı surətdə bir-birlərinə təsir edirdi. İctimai-siyasi və iqtisadi həyatdakı köklü dəyişmələr, feodal geriliyinin yeni kapitalist münasibətlərlə, orta əsrlər təsərrüfat həyatının yeni sənayeçilər və islahatçılarla əvəz olunması milli təfəkkürü hərəkatə gətirir, onun inkişafında yeni mərhələnin başlanmasına təkan verirdi. Türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında maarifçilik hərəkatının yaranmasında və sürətlə yüksəlişində məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər dayanırdı.

Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda Azərbaycan və Türküstanda maarifçilik hərəkatının mənşəyi, inkişaf yolları və mərhələləri arasında özünəməxsusluqlarla birlikdə, xeyli uyğunluqlar və bənzərliklər də diqqəti cəlb edir. Hər iki regionda maarifçilik mədəniyyətinin təşəkkülü, tarixi və mənşəyi son dərəcə yaxın olsa da, onların yaranma və ərsəyə gəlmə dövrləri arasında bir qədər fərqlilik mövcuddur. Məsələn, əsas bənzərlik bundan ibarətdir ki, hər iki ölkədə maarifçiliyin təşəkkülü və ilk rüşeymlərinin cücərməsi Rusiya istilasından sonrakı dövrlərə aiddir. Azərbaycan Türküstanına nisbətən, təxminən, 50 il, yəni yarım əsr əvvəl Rusiya əsarətinə düşmüşdü. Elə bu səbəbdən də, bizdə maarifçilik meyllərinin ərsəyə gəlməsi də xeyli əvvəl təsadüf edir. Türküstan ölkəsinin Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi XIX yüzilin 60-cı illərində başa çatır. Türküstan maarifçilik hərəkatının tarixini də tədqiqatçılar sonrakı onilliklərdən başlayırlar.

Təbii ki, yeni epoxanın ictimai-fəlsəfi və estetik dünyagörüşü kimi formalaşmağa başlayan maarifçilik məfkurəsi özünə qədərki progressiv mənəvi-mədəni dəyərləri qoruyub saxlamaqla birlikdə, bir sıra yeniliklər də gətirdi. Maarifçilik dünyagörüşünün bədii təfəkkürdə özünəməxsusluğunu açıq-aşkar göstərən ədəbi növ və janrlar meydana gəldi. Azərbaycanda maarifçilik estetikasının banisi və ilk böyük nümayəndəsi M.F.Axundzadə öz yaradıcılığında Şərqdə birinci olaraq maarifçi ədəbiyyatın nümunələrini yaratmağa müvəffəq oldu. Bu vaxta qədər Azərbaycan ədəbiyyatı üçün naməlum olan və işlək olmayan bir çox publisistik janrlar və məqalə janrı, dramatik janrlar meydana gəldi. Ümumən, ədəbiyyat şünaslıqda göstəriləyi kimi, maarifçilik

hərəkatının əsas bədii təzahürləri kimi publisistika, eyni zamanda, teatr və dramaturgiya diqqəti cəlb edir. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, maarifçilər öz fikir və mövqelərini xalqa birbaşa çatdırmaq, oxucuya və tamaşaçıya daha yaxından və təsirli müraciət etmək istəyirdilər. Maarifçilərin yaradıcılığında publisistika və dramaturgiya janrlarının üstünlük təşkil etməsinin əsas səbəbləri məhz bu mənəvi-estetik məqsəd və ehtiyaclarla qırılmaz surətdə bağlı idi.

Maarifçi ədiblərin ədəbi-mədəni fəaliyyətində bədii yaradıcılıq, təbii ki, əsas yer tuturdu. Amma onlar sadəcə yeni ədəbiyyat yaratmaqla öz işlərini bitmiş hesab etmirdilər. Maarifçilər millətin ictimai-siyasi və mədəni dünyagörüşünü dəyişmək, müasirləşdirmək, xalqın həyatını yenidən qurmaq istəyirdilər. Məhz bu məqsəd və ehtiyacın nəticəsidir ki, onların ədəbi əsərlərində, xüsusən publisistikasında xalq və ölkə həyatının o dövr üçün aktual və zəruri olan, demək olar ki, bütün məsələlərinə, qayğılarına, həlli zəruri olan iş və milli vəzifələrə münasibət bildirildiyinin şahidi oluruq. Yeni dövlət quruculuğu, parlament, muxtariyyət, seçki mədəniyyəti, millət həyatının müasir və sivil qaydalara uyğun tərzdə yenidən formalaşdırılması, teatr və mədəniyyət ocaqlarının, yeni və Avropasayağı məktəblərin yaradılması, cəmiyyətdə gedən çoxspektrli və mürəkkəb yenilənmə prosesində dilin mövqeyi və statusu, milli dilin mahiyyəti və funksiyası barəsində maarifçilər çoxsaylı məqalələr yazır, qızgın diskussiyalar aparırdılar. Türküstan maarifçilik hərəkatının banisi və XX əsrin əvvəllərindəki liderlərindən biri kimi Mahmudxoca Behbudinin məhsuldar və vətənpərvərlik duyğuları ilə yoğrulmuş yaradıcılığı yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər nöqtəyi-nəzərindən xüsusi ilə əhəmiyyətə malikdir.

Özbək maarifçilərinin yaradıcılığında, xüsusən, publisistikasında milli dilin yeniləşən cəmiyyətdəki roluna və mövqeyinə fəal münasibət daha çox diqqəti cəlb edir. “Üsuli-cədid”, yəni yeni tipli, yeni tədris və təlim üsullarına əsaslanan məktəblərin tərəfdarları və təşkilatçıları kimi məşhur olan maarifçiləri onların fəaliyyətinin məhz bu cəhətinə görə həm də “cədidlər” adlandırırdılar. Mahmudxoca Behbudinin Türküstan cədidlərinin müəllimi və lideri kimi fəaliyyətini də məhz bu xüsusiyyət səciyyələndirirdi. Rusiya imperiyasında müsəlman xalqları həyatında və tarixində silinməz iz qoymuş maarifçilik hərəkatının, o cümlədən “Üsuli-cədid” məktəblərinin banisi kimi şöhrətlənmiş kırımtatar xalqının böyük oğlu İsmayıl bəy Qasıralı Türküstan cədidlərinin də ehtiram bəslədikləri və pərəstiş etdikləri mənəvi lider idi. M.Behbudi özü və ardıcılları məhz İsmayıl bəy Qasıralı məktəblərinin Türküstandakı ilk havadarlarından və yaradıcılarından biri olmuşdur. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, yeni məktəb ideyası və ümumən, cədidizm hərəkatı milli dil məsələsinə özünəməxsus və təzə mövqelərdən yanaşmağı tələb edirdi. Türküstan cədidlərinin, o cümlədən, Mahmudxoca Behbudinin bu mövzudakı məqalələri fikrimizin isbatı ola bilər. Məsələn, M.Behbudinin “Dil məsələsi” və “İki deyil, dörd dil lazımdır” (1913) məqalələri bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Müəllif, xüsusən, “İki deyil, dörd dil lazımdır” məqaləsində burjua münasibətlərinin daxil olmağa başladığı Türküstan cəmiyyətində dil problemlərinin həlli nöqtəyi-nəzərindən bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürür: “Biz Türküstanlılara türk, fars, ərəb və rus dillərini bilmək zəruridir. Türk, yəni özbək dilini ona görə bilməliyik ki, Türküstan xalqının əksəriyyəti bu dildə danışır. Fars dili isə mədrəsə və ədəb dilidir. Bugünə kimi Türküstanın hər tərəfində, bütün köhnə və yeni məktəblərində farsca nəzm və nəsr kitabları tədris edilməkdədir. Bütün mədrəsələrdə şəriət və dini kitablar ərəbcə tədris edilsə də, müdərrişlərin təhlil və tərcümələri farsdır. Bu qayda, yəni dərs kitabının ərəbcə olması, müəllimin – türk, şərh və tərcümənin isə farsca olması bizdə bir ənənədir”. (7, s. 12-14).

M.Behbudinin məqaləsində Türküstanda üç dilin – türk (özbək), ərəb və fars dillərinin zəruriliyindən bəhs edilərkən bu məsələdə ənənənin həlledici əhəmiyyətə malik olması ətraflı təhlil edilir. Müəllifin gətirdiyi əsas arqumentlər maraqlı və cəlbedicidir. O, yazır: “Türküstanda qədimdən bəri bu üç dil fəaliyyət göstərməkdədir. Məsələn, qədim tarixi “yarlıq”lardan, yəni tarixi sənədlərdən məlum olur ki, Türküstanda keçmişdə əmir və xanların əmr və fərmanları, mübarək göstərməyə və isbat etməyə çalışır: “Türküstanın Səmərqənd və Fərqanə vilayətlərində fars dilində (müəllif “tacik” dilində demək istəyir. – Y. Q.) danışan bir neçə şəhər və kənd mövcuddur. Buxara dövlətinin dili farscadır. Fars şair və ədiblərinin əsərləri qiyamətə qədər ləzzəti tükənməyən bir mənəvi xəzinədir, bugün avropalılar ondan faydalanmaq üçün milyardlar sərf edirlər. Biz xoşbəxtik

ki, türkcə və farscanı təhsilsiz öyrənə bilirik. Hər türkün farsca, hər farsın isə türkcə bilməyi lazımdır”. (7, s. 12-14).

Böyük maarifçi və mədəniyyət xadimi M.Behbudi öz söylədiklərini dərindən və ətraflı təhlil etməklə kifayətlənmir, həm də irəli sürdüyü tezis və müddəaların həyatı əsaslarını və zərurətini öz zamandaşlarına anlatmağa çalışır. XX yüzilin amansız reallıqları müstəvisində bu fikir və ideyalar bir qədər idealist təsir bağışlasa da, amma onların müasir dövrdə də mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və zənginləşməsi baxımından aktullığı, gərəkliliyi mübahisəsizdir: “Farsca bilənlər Firdovsi, Sədi, Hafiz və “Məsnəvi”dən (Cəlaləddin Ruminin məşhur əsəri nəzərdə tutulur.– Y.Q) necə ləzzət ala bilirlərsə, türkcə oxumağı bilənlər də Nəvai, Füzuli, Baqi, Sami, Əbdülhəq Hamid, Əkrəmbek, Sənayi, Nabi, Naci və başqalarından, həm də Tolstoy, Jül Vern və başqa müasir Avropa müəlliflərinin türkcəyə tərcümələrindən o dərəcədə zövqlənə bilirlər.” (7, s. 12-14).

Məqalədə rus dilinin lazımlığı və cəmiyyətin mənəvi-ictimai ehtiyaclarını ödəmək üçün son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik olması barəsində də rəşional fikirlər irəli sürülüb. M.Behbudi müasir Avropa elminin və texnologiyasının yenilikləri ilə tanış olmaqdan ötrü fransız və rus dillərini bilməyin mühüm əhəmiyyəti olduğunu ayrıca vurğulayır: “Fərəng və rus alimlərinin əsərlərindən faydalanmaq rus və ya türk dillərini bilməklə mümkün olur, çünki bugün Osmanlı, Qafqaz və Qazan türkləri müasir elm adamlarının əsərlərini türkcəyə çevirib yaymışlar, yəni türkcə bilən adam zamanla ayaqlaşma bilər. Hər bir yeni və faydalı kitablar müxtəlif dillərdən türk dilinə tərcümə olunub. Ərəb mədəniyyəti Sokrat, Hippokrat, Əflatunlar kimi məşhur yunan mədəniyyəti nümayəndələrindən qidalandığı kimi, hazırkı zamanda biz də Tolstoy, Jül Vern, Keppler, Kopernik, Nyutonlardan öyrənməliyik”. (7, s. 12-14). Müəllifin rus dilinin Türküstan xalqlarının milli-mənəvi ehtiyaclarına cavab verməsi barəsindəki fikirləri, rusca ünsiyyətin ictimai-siyasi əhəmiyyəti haqqındakı düşüncələri də çox maraqlıdır: “Bizə lazımdır ki, öz xeyrimiz üçün rusca bilək, hökumət məktəblərində oxuyaq. Dövlət vəzifələrində işləmək üçün də rus dilini bilmək zəruridir. Vətənimizə və öz dinimizə xidmət etmək üçün, bir müsəlman kimi inkişaf etmək üçün rusca ünsiyyət qurmağı bacarmalıyıq. Çünki indiki zamanda ticarət də, sənayə və məmləkət işləri də, hətta dini-islama və millətə xidmət də elmsiz, təhsilsiz mümkün deyil. Məsələn, bugün “padşahın dumasında” öz dinimiz və millətimiz mənafeyi haqqında söz söyləmək, fikir demək imkanımız var. Amma orada gedib çıxış etməyi, söz deməyi bacaran bir adamımız varmı? Bu səviyyəyə çatmaq üçün azı 10 il məktəbdə təhsil almalısan, zamanın ehtiyaclarından, qanunlardan, yeniliklərdən xəbərdar olmalısan”. (7, s. 12-14).

Ötən yüzilin əvvəllərində qələmə alınmış bu məqalədə, əsas tezislərindən göründüyü kimi, Türküstanın ən mühüm icimai-siyasi və milli-mədəni ehtiyacları ardıcıl şəkildə təhlil edilir. Burada söylənmiş bir çox fikirlər o dövrdəki Azərbaycan maarifçilərinin və ziyalılarının mövqeləri ilə də üst-üstə düşür. Məqalədə XX əsrin əvvəllərinə qədər Türküstan ədəbi-ictimai mühitində yaşamış və davam edib gəlmiş ən mühüm ənənə və təcrübələr həm də yeni və müasir milli-mənəvi qayğılar aydın və sərrast şəkildə ifadə edilmişdir. Məqalənin əsas ideyası və nəticəsi XX əsrin əvvəllərindəki Türküstanın gələcəyində mühüm rol oynayacaq milli dil siyasətini dəqiq ümumiləşdirirdi: “Fikrimizin xülasəsi budur ki, bizə dörd dil, yəni ərəb, fars, türk və rus dilləri çox lazımdır. Ərəb dili din üçün nə dərəcədə lazımdırsa, rus dili də yaşamaq, inkişaf etmək və müasir dünya ilə ünsiyyət qurmaq üçün o qədər zəruridir”. (7, s. 12-14).

Əgər tale imkan versəydi, M.Behbudi də 1926-cı ildə Türk xalqlarının Birinci Türkoloji Qurultayının iştirakçıları sırasında olacaqdı. O, Türküstan nümayəndə heyətinin rəhbəri və ya ən azından liderlərindən biri kimi bu tarixi və misilsiz mədəni tədbirdə yüksək səviyyədə çıxış edəcəkdə. Amma amansız və namərd ölüm böyük maarifçinin arzularını yarımçıq qoydu. Yalnız M.Behbudinin yox, ümumən, özbək cədidlərinin milli varlıq, istiqlal və milli dil uğrunda Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində geniş vüsət alan vətənpərvərlik mübarizəsini, təəssüf ki, Böyük Oktyabr sosialist inqilabı sona çatdırmağa imkan vermədi. Türküstanın tarixi taleyi və mədəniyyətinin sonrakı inkişaf yolları özlərini vətən uğrunda fəda etməyə həsr etmiş gənc və bir qədər idealist dünyagörüşlü maarifçilərin arzulanıqları kimi olmadı. İnqilabdan sonra Türküstan beş müstəqil respublikaya bölündü və bu respublikaların heç birində milli dil dövlət dili statusu qazanmadı. Mahmudxoca Behbudinin arzulanıqları və ehtirasla müdafiə etdiyi dörd dil deyil, heç iki

dil sevdası da baş tutmadı. Beləliklə, Türküstan tarixinin müəyyən və çox qısa bir dövrü üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən özbək maarifçilərinin – tarixdə məşhur “cədidçilik” hərəkatı kimi şöhrətlənmiş ziyalıların milli dil mübarizəsi türk xalqları tarixinin maraqlı və undulmaz səhifələrindən biri kimi tarixə qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Naim Karimov. Mahmudxoca Behbudiy. Toşkent, 2010.
2. Poyan Ravşanov. Behbudiyning sonqı manzili. “Özbəkistan adabiyoti va sanati”, 2010, №30.
3. Halim Saidov. Asl farzand. “Maarifət” qazeti, 22 yanvar, 2014.
4. Hacı Muin. Behbudiy muxlislariga ochiq xat. “Turkistan” qazeti, 1922, 21 dekabr.
5. Vadud Mahmud. Mahmudxoca Behbudiy tegrasiqa yigilqan yozuvchilar. “Turkistan” qazeti, 1923, 10 dekabr.
6. Laziz Azizzoda. Mahmudxoca Behbudiy. “Maorif va okutivchi” jurnali, 1926, № 2.
7. Mahmudxoca Behbudiy. İki emas, tört til lozim. “Oyna” jurnali, 1913, № 1, s. 12-14.

Yashar Gasimbayli

Summary

“Uzbek philosophers’ national language meeting”

The cultural and educational activity of Uzbek philosophers known by the name of “chadidler” that widespread in Turkestan is dealt in the article of “Uzbek philosophers’ national language meeting” in the beginning of XX century. Founder and leader in the development of this movement Mahmudxochi Bexbudi’s educational activity was important. In the great thinker and philosopher’s works the main goals of the literary and cultural policy in the new era of Turkistan is enlightened. Demonstrating wisdom and fursightedness M. Behbudi tried to show not only old centuries traditions of language in Turkustan, but also the main mission and duties of the modern communication in terms of changing political realities. The articles of “Not only two, but also four language, The issue of language”, in generally reflect of the national language of the time its historical value and relevance hadn’t lost.

Key words: The Uzbek philosphers, chadidlar, Mahmudhocha Behbudi, the struggle for national language, “The issue of language”, “Not only two, but also four language”.

Aqil Cəfərov, fil.ü.f.d., dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nəzəri dilçilik şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
dr.agil_jafarov@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ORFOFONİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Türkoloji dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində hər zaman sözün düzgün tələffüz olunması orfoepiya kimi verilsə də, lakin dünya dilçiliyində aparılan eksperimental fonetik tədqiqatlar göstərir ki, sözün necə deyilməsi, yəni necə düzgün tələffüz olunması orfoepiyanın yox, orfofoniyanın tədqiqat obyektidir. Bu baxımdan müasir dilçilikdə maraq doğuran sahələrdən biri də orfofoniyaadır. Bu termin son zamanlar Azərbaycan dilçiliyində işlənsə də, lakin dilçiliyimizdə bu termini ilk dəfə professor Fəxrəddin Veysəlli özünün «Eksperimental fonetika» və «Fonetika və fonologiya məsələləri» kitablarında işlədərək bu haqda məlumat vermişdir. O zaman alimin qaldırdığı təşəbbüs cavabsız qalsa da, hazırda «Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti» professor Fəx-

rəddin Veysəllinin rəhbərliyi ilə böyük bir işçi qrupu tərəfindən hazırlanaraq nəşr olunmuşdur (1). Lakin orfofoniya haqqında dilçiliyimizdə məlumat az olduğundan bəzən dilçilərimiz tərəfindən tez-tez «orfofoniya nədir?», «orfofoniyanın orfoepiyadan fərqi nədir?» və ya «bu elə orfoepiyadır da» və s. sual və ifadələr işlədilir. Bu fikirlərə aydınlıq gətirmək üçün məsələnin əsl mahiyyətinə varmaq istərdik.

Dil sistemində bir dil vahidinin və yaxud söz birləşmələrinin müxtəlif variantlarının iki və daha artıq fərqli ifadə formaları meydana çıxanda norma problemi yaranır. Dil norması – dil sisteminin ictimai kommunikasiya prosesində möhkəmlənmiş və seçilmiş, ən davamlı şəkildə istifadə olunan vahidlərinin kompleksini təşkil edir.

Normanın linqvistik statusu yazılı nitqin şifahi nitqə təsiri nəticəsində ədəbi dil və dialektlərdə gedən dil proseslərinin müxtəlif aspektlərdən qavranılması zaman müəyyən olunur. Norma dildaxili kateqoriya kimi dil sistemə aiddir. Norma dil sistemə məxsus səs vahidinin bütün potensial imkanlarını reallaşdırır, səs vahidinin funksionallığını artırır. Burada təbii ki, səslərin müasir tədqiqat metodları tətbiq edilməklə ciddi eksperimental-fonetik araşdırma nəticəsində təqdim olunan norma nəzərdə tutulur.

Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında, lüğətlərdə təqdim olunan normanı da qeyd etmək məqsədəuyğun olardı.

Dil sistemində – fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik normalar var və bu normalarda baş verən dəyişikliklər də burada öz ifadəsini tapır. Dilin fonoloji sisteminin tələffüz normasının formalaşmasına daima təsiri olduğu üçün bura dil sistemində gedən fonoloji dəyişikliklərin də böyük təsiri vardır. Bu isə tələffüz normasının dilin fonoloji sistemindən çox asılı olduğunu göstərir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, fonoloji sistem yalnız fonemlərin düzülüşündən deyil, eyni zamanda bu fonemlərin qarşılıqlı əlaqələrindən, distribusiyasından, uyğunlaşmasından, funksional yükündən və yerdəyişməsindən asılıdır.

Tələffüz normalarından danışarkən, ilk növbədə onun 2 aspektini – orfoepiya və orfofoniyanı qeyd etmək lazımdır. Orfoepiya – yunanca «orthos» (doğru, düzgün) və «epos» (danışmaq, nitq) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Orfoepiya – sözün komponentlərinin normativ tələffüz qaydalarını və fonem tərkibini müəyyən edən qaydaların məcmusudur. Məlum olduğu kimi, orfoepiya ədəbi dilin formalaşması ilə əlaqədardır. Bu zaman şifahi nitqin fəaliyyət dairəsi genişlənir və nətiqlərin nitqinin yeni formaları yaranır. Ayrı-ayrı dillərdə orfoepik norma bir-birindən fərqli şəkildə təzahür edir və ədəbi dilin əsas normalarından biri olduğunu sübut edənə kimi müəyyən inkişaf yolu keçir.

Orfoepik norma – dildaxili kateqoriya və kodlaşdırılmış norma kimi izah olunur. Dil kateqoriyası kimi dil sistemi tərəfindən təqdim olunan potensial imkanlara malikdir. Bu zaman norma bəzi ictimai faktorların təsirinə nəticəsi kimi qəbul olunmalıdır. Bu norma müəyyən zaman daxilində müəyyən dil kollektivinin nitqi kimi qəbul olunur. Eyni zamanda orfoepik norma dil kodifikasiyası kimi lüğətlərdə verilmiş qaydaların ifadəsi kimi mövcud olur. Bu zaman orfoepik norma kodifikatorun istifadə etdiyi təhlil metodları ilə izah olunur.

Tələffüz normalarının ikinci aspekti isə orfofoniya. Orfofoniya – funksional səs vahidlərinin tələffüz normalarının, hər bir sözün tərkibindəki fonem allofonlarının tələffüz qaydalarıdır. Burada fonemlərin tələffüz variantları və yaxud çalarlarının tələffüzü öyrənilir. Tələffüz variantları isə allofonlar hesab olunur. Qeyd etdiyimiz kimi, allofonlar fonemin konkret şəkildə təzahürü, variantı və növüdür. Məsələn, əl, əla, müəyyən, nə üçün vahidlərində qara verilmiş saitlər ə foneminin allofonlarıdır. Habelə əl-lər, göz-zər, qız-dar, nar-rar, adam-nar sözlərindəki l, z, d, r, n səsləri əsas (invariant) hesab olunan l foneminin allofonlarıdır. əl, əla, dədə, nədən vahidlərində bütün səslər /ə/ foneminin allofonlarıdır.

Heca, sait və samitin müəyyən fonetik əhatə dairəsində olması da ən yüksək variantlığının yaranmasına şərait yaradır.

Orfoepiya və orfofoniyanın fərqləndirilməsi prosesinin ardıcıl aparılması çox mühümdür. Belə ki, orfoepiyada müxtəlif funksional vahidlər müqayisə edilirsə, orfofoniyada isə eyni funksional vahidin müxtəlif səs reallaşmaları müqayisə edilir. Orfoepiya və orfofoniyanın fərqləndirilməsi dialekt sözlərinin ədəbi dildə işlənməsində, xarici dilləri öyrənərkən tələffüz səhvlərinin

düzəldilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Orfofoniya həmçinin sözün normativ fonem və yazıdakı hərf tərkibi müqayisə edilir. Gördüyümüz kimi, orfofonik norma problemi dildə bir fonem vahidinin müxtəlif tələffüz formalarında işləndiyi zaman yaranır.

Orfoepiya və orfofoniya arasındakı münasibətlər fonemin müxtəlif baxımdan izahı ilə əlaqədardır. Sözün normativ fonem tərkibi bəzən fonemlərin realizasiyası – işlənməsi zamanı pozula bilər. Bəzən bu fonetik hadisənin əksi baş verir, yəni fonemlərin normaya uyğun tələffüzü zamanı sözün fonem tərkibi dəyişir.

Qeyd edək ki, orfofoniya sözdəki hər hansı səsin fonematik variantlarının yaranma səbəbini də araşdırır. Məhz bu baxımdan orfofonik variantlıq yalnız fonoloji sistemə aid edilir və bəzən dil daşıyıcıları tərəfindən hiss olunmur. Bu variantlıq dil sisteminin hər hansı bir inteqral əlamətinin pozulması ilə müşahidə olunur. Əgər bu əlamət hər hansı bir fonemin differensial əlaməti sayılmırsa, o zaman inteqral əlamət hesab oluna bilər.

Əlbəttə, yalnız dil sisteminin əsas inkişaf amillərinə uyğun gələn əlamətlər bu baxımdan səciyyəlidir.

Səs variantlarını seçərkən müxtəlif fonetik, fonoloji və ekstralinqvistik faktorlar nəzərə alınmalıdır. Bu kodlaşdırılmış normadan dilin səs sisteminin taleyi çox asılıdır.

Bütün dillərin səs sistemində sait və samitlər bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən, aydın ifadə olunmuş funksional xüsusiyyətləri ilə seçilən dil vahidləridir. Bu nöqtəyi-nəzərdən 2 dilin fonoloji sistemini müqayisə edərkən bu səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır.

Nitq axınında fonemlərin real funksionallaşmasını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu funksionallaşma minimal tələffüz vahidi – heca daxilində yalnız ayrı-ayrı səslərin deyil, həm də bu səslərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinə imkan yaradır.

Orfofoniya həm də seqment vahidlərin (fonemlərin) və supersegment vahidlərin (vurğu və intonasiyanın) normativ reallaşması kimi başa düşülməlidir.

Orfoepik və orfofonik normaların xüsusiyyətləri tələffüz tipindən asılıdır. Bu zaman tam tələffüz forması və natamam tələffüz forması müəyyən olunur. Natamam tələffüz forması adından da görüldüyü kimi səhv tələffüz formasıdır.

Ədəbi tələffüz formasında yayınmalar bəzən dialekt və digər dillərin tələffüz formasının təsiri ilə olur.

Müəyyən vurğu altında tələffüz olunmuş saitlərin, samitlərin, sait və samit birləşmələrinin xüsusiyyətləri, onların orfoepik və orfofonik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bu səslərin tələffüzünün effektiv metodikasının yaranmasına kömək edir.

Tələffüz normalarının təhlili dilin fonoloji sisteminin əsas inkişaf amillərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, tələffüz normalarına ekstralinqvistik faktorların, cəmiyyətdə gedən ictimai proseslərin də böyük təsiri vardır.

Tələffüz normalarının real inkişaf yolu dilin fonoloji sistemini və onda olan variantlıqla səciyyəlidir. Bu isə ilk növbədə tələffüz normasının linqvistik kateqoriya olmasına dəlalət edir. Lakin tələffüz norması eyni zamanda sosial anlayışdır və sosiolinqvistik kateqoriyadır. Sosiolinqvistik faktorlar dil sistemi daxilində bu sistemin qanunauyğunluqları ilə ziddiyyət təşkil etmədikdə tələffüz normalarına öz müsbət təsirini göstərə bilər.

Azərbaycan dilinin orfofoniyası və orfoepiyasının mənimsənilməsi düzgün tələffüz qaydalarının öyrənilməsinə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti. Bakı, 2016.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007.
4. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dilinin orfoepiyası (nam dis.). Bakı, 1954.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.
6. Veysəlov (Veysəlli) F. və b. Eksperimental fonetika. II hissə, Bakı, I, 1980.
7. Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, 1993.

8. Ziya K. Səhnə dili haqqında. Bakı, 1947.
9. Siebs Th. Deutsche Aussprache. Reine und gemäßigte Hochlautung mit Wörterbuch. 19., umgearbeitete Auflage. Berlin, 1969.
10. Jones D. An English Pronouncing Dictionary. London, 2002.
11. P.И.Аванесов. Русское литературное произношение. М., 1972.

İnternet resursları

12. <http://nedir.az/orfoepiya-nedir-orfoepiya-haqqinda>
13. <https://azerdict.com/izahli-luget/orfoepiya>
14. <http://studme.org/1494051118424/literatura/orfoepiya>
15. <http://megaleksii.ru/s48425t1.html>

Agil Jafarov

Ortophonia issues in Azerbaijan language

Summary

Ortophonia and orphoepy terms are specified in the language position in the article. The author clarifies how to use this or that term and which is accurate in the language position.

Key words: *orthophony, orphoepy, pronunciation style, experimental phonetics, pronunciation norms*

Aynel Məşədiyeva, fil.ü.f.d., dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Elmi katib
aynel.meshadiyeva@mail.ru

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ VƏ DİALEKTLƏRİNDƏ FEİLİ BAĞLAMALARIN ŞƏXS VƏ HAL ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR

Məlum olduğu üzrə, feilin şəxssiz formalarının əsas xüsusiyyəti şəxslər üzrə dəyişməzlikdir. Buna görə də onları şəxssiz, yaxud da qeyri-predikativ forma adlan-dırırlar. Linqvistik ənənəyə görə şəxssiz fellər həmçinin infinit formalar, şəxslı fellər isə finit formaları adını almışlar.

Dilçilikdə feili bağlamalara feilin bütün əsas qrammatik kateqoriyalarına, o cümlədən şəxs kateqoriyası vasitəsi ilə subyekt oriyentasiyasına malik canlı forması kimi baxılır. Lakin feili bağlamalara feil formasını şəxslı (finit) edən xüsusiyyətlər xas deyildir. Feili bağlama başqa hərəkətlə nisbətdə olan hərəkəti – paralel olaraq bu və ya başqa hərəkətləri bildirir.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, feili bağlama tabe olan formadır, lakin eyni zamanda verbal və predikativlik əlamətlərini saxlayır.

Təsrif oluna bilən və özünün xüsusi mübtədası olan bəzi türk dillərinin, buriyat və evenk dillərinin feili bağlamalarını buna misal gətirmək olar. Lakin, buna baxmayaraq, onlar ayrı cümlə düzəltmək qabiliyyətinə malik olmayan asılı predikatlardır.

Türkoloji elmində feili bağlamalar adətən dəyişməyən fel forması kimi şərh edilir. Feili bağlamaların bu cür tərifinə M. Askarova [1, s.4], A.Tursunov [12, s.4], N.P. Drenkova [5, s.130], İ.P. Pavlovun [11, s. 2] və başqalarının əsərlərində rast gəlmək olur. Feili bağlamaları həmçinin şəxssiz forma adlandırırırlar, belə ki, feilin şəxssiz formalarının əsas xüsusiyyəti onların şəxslər üzrə dəyişməməsidir.

Fikrimizcə, müasir türk dillərində feili bağlamaların dəyişməyən forma kimi təyin edilməsi qeyri-qənaətbəxşdir. Həmin tərifı türk dillərində feili bağlamalara aid etmək çətindir. Çünki, türk

dillərində feili bağlama formalarının yalnız şəxs şəkilçiləri deyil, həmçinin hal şəkilçilərini də qəbul etdikləri hallarla rastlaşırıq.

Feili bağlamaların türk dillərində dəyişməyən forma kimi tərifli bəzi dilçilərin əsərlərində tənqidi təhlilə məruz qalmışdır. Bəzi təriflərə nəzər yetirək. Məsələn, Y. Janmavov qeyd edir: “Türk dillərində feili bağlamalar qətiyyənlə dəyişməyən fel formasını ifadə etmir. Onlar, bir qayda olaraq, özündən sonra morfoloji kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul etmirlər, lakin onların müsbət və mənfi formaları, fel növlərinin formaları ola bilər. Bundan başqa, feili bağlama formaları ayrı-ayrı dillərdə tez-tez şəxs şəkilçiləri, bəzən isə hətta hal şəkilçiləri qəbul edirlər” [3, s. 5-6].

Y.İ. Ubryatovanın “*Yakut dilinin sintaksisinə dair tədqiqat*” əsərində düzgün olaraq qeyd edilir: “Yakut dilində feili bağlamalar bir də ona görə sözdəyişdirici formalara aid edilməlidir ki, onlar hər şeydən əvvəl xəbər şəkilçiləri formasında şəxs şəkilçiləri qəbul edir” [13, s.42].

“Yakut dilində, E. İ.Korkina qeyd edir ki, feili bağlamaların əksəriyyəti şəxs və hal şəkilçilərini qəbul edir. Bundan başqa, şəxs və kəmiyyət üzrə də dəyişir [9, s.11]. Daha sonra müəllif qeyd edir: “Məsələn, *-an, a-u, -aarı, -maori, -imına, -bakka* şəkilçili fe-li bağlamalar hər iki halda bütün üç şəxslərdə şəxs şəkilçiləri (xəbər şəkilçiləri) qəbul edə bilərlər [3, s. 11].

Türk dillərində feili bağlama formalarının şəxs şəkilçiləri ilə işlənməsi çoxfunksiyalı xarakter daşıyır.

Müasir türk dillərində və dialektlərində feili bağlamaların şəxs şəkilçiləri ilə işlənməsi probleminin öyrənilməsinin zəruriliyi həmin mövzuya həsr olunan xüsusi tədqiqatların olmaması ilə müəyyənləşdirilir.

Bəzi müasir türk dillərində feili bağlamaların şəxs şəkilçiləri ilə işlənməsinin ifadə üslublarının fərqli xüsusiyyətlərinə malikdir.

Feili bağlamaların morfoloji kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul etməsi hallarına bəzi türk dillərində tez-tez rast gəlinir. Belə hal əsas etibarilə yakut dilində feili bağlamaya təsadüf edilir. Belə ki, bu dildə demək olar ki, bütün feili bağlama formaları özünə xəbər şəkilçisi birləşdirir.

Müasir yakut dilində şəxs şəkilçiləri ilə işlənən feili bağlamaların vasitəsilə sintetik mono- və polisubektiv, polipredikativ konstruksiyalar, habelə həmin feil formaları ilə ifadə olunan sadə cümlə xəbəri əmələ gəlir.

Feili bağlamalar yakut dilində polisubektiv polipredikativ cümlələrin tabe olan hissəsində hərəkəti həyata keçirən şəxsin göstərilməsinin zəruriliyi zamanı şəxs şəkilçiləri ilə işlənilir.

Feili bağlamalar yakut dilində fel forması kimi, feilin bütün qrammatik kateqoriyalarına – feilin növlərinə, təsdiq və inkar formalarına malikdir.

Bəzi misallara baxaq. Müasir yakut dilində *-an* feili bağlaması şəxs şəkilçilərini qəbul edir.

1. *Barammın - mən gedərkən*
2. *Barannın - sən gedərkən*
3. *Baran - o gedərkən*

1. *Barammut – biz gedərkən*
2. *Barannıt - siz gedərkən*
3. *Barannar - onlar gedərkən*

-A/u şəkilçili feili bağlamalar yakut dilində yalnız təkrar işlənərkən özlərinə xəbər şəkilçisi birləşdirə bilər. Məsələn, tək halda birinci şəxs – *bara - barabın-gedərək*, cəm halda birinci şəxs – *kele -kelebit - gələrək, körö – köröbün – baxaraq* [9, s.32].

Müasir yakut dilində *-a/-u* şəkilçili feili bağlamalar qoşa işləndikdə şəxs şəkilçisi qəbul etmirlər. Misallara baxaq: *Kus mutuqu ilan buoru xaha-xaha, Aleksandr dieki körü teliir – Qız budağı götürərək və daim torpağı qurdalayaraq Aleksandr tərəfə baxır.* [9, s.32].

Yakut dilində elə hallar var ki, *-a/-u* şəkilçili feili bağlamalar qoşa formada 1-ci və 2-ci şəxsdə şəxs şəkilçisi qəbul etmədən işlənir. Bir misal gətirək: *Bihigi künihün üörene –üörene kiehetin üleliibit– Biz gündüz oxuyaraq, ax-şamlar işləyirik* [9, s.32].

Müasir yakut dilində şəxs şəkilçiləri qəbul edən bir neçə feili bağlama formalarına da baxaq: *- imına* şəkilçili feili bağlama (*-an* şəkilçili feili bağlamanın inkar forması) - *barımınabın - məngetmədən* - 1-ci şəxs tək hal forması; *- aarı* şəkilçili feili bağlama - *onoroorubut – biz edərək* - 1-ci şəxs cəm hal forması; *- imaarı – (-aarı* şəkilçili feili bağlamanın inkar forması), (qeyd edək ki, bu feili bağlama şəxs şəkilçisi ilə və onsuz işlənə bilər) - *barimaaribın – mən getmədən* - 1-ci

şəxs, tək hal.

Yakut dilində başqa feili bağlamalardan fərqli olaraq, *-aat* şəkilçili feili bağlama şəxs şəkilçiləri qəbul etmir. Lakin, qeyd edək ki, bu feili bağlama forması - *kitta* və *kıtarı* - *birgə*, *bərabər*, ... *kimi* qoşmaları ilə uyğunlaşaraq təsirlik hal şəkilçisini qəbul edir və şəxs bildirir, məsələn, *min baraappın kitta (kıtarı)- mən gələn kimi* – 1-ci şəxs., tək hal.; *en baraakkın kitta (kıtarı) – sən gələn kimi* - 2-ci şəxs, tək hal.

Müasir yakut dilində yalnız iki feili bağlama (*bitinan* və *bıçça*) formaları dəyişilməzdir. Yakut dilinin tədqiqatçıları S.V. Yastremski, O. Bötlinq, E. K. Pekarski və L.N. Xaritonovun *-bıçça* şəkilçili feili bağlama formalarına zərflər kimi baxmaları diqqət çəkir. Yalnız Y. İ. Ubryatova – *bıçça* formasını feili bağlama kimi təhlil etmişdir. Bu feili bağlama forması yakut dilinin başqa feili bağlama forma-larından onunla fərqlənir ki, o qeyd-şərtsiz dəyişməyən formadır, yəni nə şəxs, nə də hal şəkilçiləri qəbul edir, həmçinin inkar forması yoxdur.

-İminə və *-bakka* tərkibli feili bağlamalar yakut dilində ayrı-ayrı hallarda şəxs şəkilçiləri ilə birləşərək sadə cümlədə tabe olmayan xəbər funksiyasında işlədilir.

Şəxs və hal şəkilçilərinin qəbulu başqa müasir türk dillərinə də sirayət edir.

Belə ki, özbək dilində də feili bağlamaların şəxs şəkilçilərini təkrar qəbul etmələri halları var. *-Qunça* şəkilçili feili bağlama formasında iştirak edən şəxs, mənsubiyyət şəkilçisinə uyğun ifadə olunur. Həmin şəkilçi *-qunça* şəkilçisinin birinci ele-metinə birləşir. Misal gətirək: *Biz ukiqinimizça – biz oxuyana qədər; Uzim borq-ma-qunimizça kampirniq kungli tulmaydi – Mən getməyənədək qocanın (ağbirçəyin) ürəyi sakitləşməyəcək* [8, s.244].

- *Qanşa*, - *qenşe*; - *kanşa*, - *kenşe* şəkilçili feili bağlama qaraqalpaq dilində forması da şəxs şəkilçiləri qəbul edir. Məsələn, *Üyqe kelip cetkenimşe otırqanımda ara-dan taqı da eki saat yötti – mən evə gələnədək, evdə oturdum, iki saat vaxt keçdi* [2, s.472].

Tuva dilində də belə hallara rast gəlmək olur. Məsələn, *kelqijemçe – mən gələnə kimi; kelqijençe – necə ki, mən gəlməmişəm* [6, s.405].

Müasir türk dilinin bəzi dialektlərində bir sıra feili bağlamaların şəxs və hal şəkilçilərini qəbul etmələrini göstərməmək maraqlı olmazdı. Belə ki, türk dilində *-arak/-erek* şəkilçili feili bağlamalar Vidin, Ərzincan, Kütahya və Ərzurum dialektlərində *-dan/-dən* çıxışlıq halın şəkilçilərini qəbul edir: *duşunerekten, gezinerekten* (Vidin); *acıyanahdan, dayanarahdan, sogerekden* (Ərzincan), *deerekten, harlayarakdan, gurleyelekten* (Kütahya), *alarahdan* (Ərzurum).

-Alı/-eli şəkilçili feili bağlama formaları türk dilinin Karaman dialektində *beri* sözü ilə çıxışlıq halın şəkilçisini qəbul edir: *“Cunki helaset Mesias gelediden beri bunlardan hokum ve kahinlik (papazlık) kalkdı”* (İM 19: 21-22).

Eski anadolu türkcəsində də analogi fonetik variant müşahidə olunur. Bununla yanaşı burada həmçinin *-dan beru* fonetik variant da mövcuddur. Lakin bu formaya nadir hallarda rast gəlinir. Misallara baxaq: *“Fakat karadenizde bulunurumuş. Rab-binoslar kendileri sahilendiriorlar ki Rabbinin Yerusolimdebulunan hanesi veran olalıdan beru bu gune gelene kadar garyu denizdede bulunmaz oldu, bu balık deyı sahihlendiriorlar”* (İM 182: 9-14).

Müasir türk dili dialekt və şivələrində *-dık/-dığında* şəkilçili feili bağlama forması şəxs şəkilçisi qəbul edir.

Misal: *Musinin yehudileri Mısırdan cıkardığında kelplerin havlamadığı gibi, Hristozunda canları cehimden cıkardığında, şeytanlar karşı koymaya kadir olmadılar* (İM 14: 26).

Bu feili bağlama şəkilçisinə türk dilinin Urfa və Ərzurum dialektlərində rast gəlinir. Həmin feili bağlamanın Urfa dialektində zaman zərfləri olduğunu, Ərzurum dialektində isə eyni zamanı bildirməsini qeyd etmək mühümdür. Bunu misallarla izah edirik: *kırdığımda, vardığında* (Urfa dialekti); *Tah aldığında atdım “ta aldığım zaman, gorduğunde elini opdi* və s.

- *Dıqda*, - *dıkdə*, - *duqda*, - *dükdə* şəkilçili feili bağlama formasının qədim Azərbaycan dilində tez-tez mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etdiyini qeyd etmək maraqlıdır. Bu şəkilçilər *-dıq* və *da* elementlərinin aralarına qoyulur. Misallara baxaq: *açdığında – mən açanda, gəldiyində - o gələndə* və s.

Qeyd edək ki, *“Dədə Qorqud Kitabıda”* həmin feili bağlama forması tez-tez *“ləyin”* sözü ilə işlədilir. Qeyd edək ki, bu feili bağlamanın *“ləyin”* sözü ilə işlənməsi hərəkətin tez həyata

keçməsinə bildirir. Misal gətirək: *Qazılıq Qoca onu gördüğündələyin yel kimi yetdi – Qazılıq qoca onu görüb külək kimi qaçaraq gəldi ; Qazılıq Qoca qələyə yetdigindələyin cəngə başladı- Qazılıq qoca qalaya çatan kimi döyüşməyə başladı* [Kitabi Dədə Qorqud, Bakı, 1962, c.106-107].

-*Dıqda* şəkilçili feili bağlama forması müasir Azərbaycan dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir və “*ləyin*” sözü ilə işlənmir. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində -*dıqca* şəkilçili feili bağlamanın həmçinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədilməsinə tez-tez rast gəlinir. Həmin feili bağlama forması mənsubiyyət şəkilçisi ilə uyğunlaşaraq aşağıdakı formaları mənimsəyir: - *dığımca*, - *diğimcə*, - *duqumca*, - *düqümçə*, - *dıqınca*, - *diqincə*, - *duqunca*, - *düqüncə*. Misallara baxaq: *Baxduqunca hər nəzərdə qeyri-zat Allahu gör (Nəsimi, 14 əsr); Rəqibindən cəfalar çəkdiyimcə qılırmən bəd dualar dürlü - dürlü(Xətai, 15 əsr)* [10, s.18]. -*Dıqca* şəkilçili feili bağlama forması müasir Azərbaycan dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir.

Qeyd edək ki, türk dillərində ikincili feili bağlamalar şəxs şəkilçilərindən başqa hal şəkilçiləri qəbul edirlər.

Bildiyimiz kimi, qoşmalar hallana bilən söz kateqoriyaları ilə işlədilir. Belə ki, feili bağlamalar hallanmır, qoşmalar onlarla nadir hallarda uyğunlaşırlar.

Feili bağlamalar bəzi müasir türk dillərində isə yalnız o zaman hal şəkilçiləri qəbul edir ki, onlardan sonra qoşmalar gəlsin. Məsələn, qumuq ədəbi dilində *qınça*, - *qinçe*, - *qunça*, - *qünçe* şəkilçili feili bağlama forması *berli- ilə,- danbaşlayaraq* qoşması ilə uyğunlaşaraq –çixışlıq halın şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, *Sen aytqınçadan berli de anqlaqan edim men o xabarnı – Mən bu xəbəri sən mənə danışandan xeyli əvvəl eşitmişdim* [3, s.39].

Çixışlıq halın şəkilçisi başqırd dilində bəzən –*qas* şəkilçili feili bağlama forması alır. Məsələn: *kaytkastan - qayıdaraq, uylağastan – fikirləşib* və i.a. [4, s.186].

Bəzi feili bağlamalar Tuva dilində hal, şəxs və kəmiyyət şəkilçilərini qəbul edə bilər. Belə ki, tuva dilində - *kaş* şəkilçili feili bağlama forması aşağıdakı hal və kəmiyyət formalarına malikdir. Məsələn: adlıq hal – *kelqeş – gələrək* tək hal, *kelqeşter – gələrək-* cəm hal; yiyəlik hal – *kelqeştin-gələrək* – tək hal, *kelqeştərnin – gələrək* cəm hal; yerlik hal – *kelqeşte –gələrək* tək hal, *kelqeşterde – gələrək* cəm hal; çixışlıq hal – *kelqeşten-gələrək* tək hal, *kelqeşterden – gələrək* cəm hal [3, s.335]. Tuva dilində belə hallar əsasən folklor dilində müşahidə olunur.

-*Pışaan* şəkilçili feili bağlama forması Tuva dilində yalnız kəmiyyət və hallar üzrə dəyişmiş, həmçinin şəxs şəkilçisi qəbul edir. Bu feili bağlamanın tuva dilində iki müxtəlif təhlili var: 1) həmin forma feili bağlama kimi təhlil edilir; 2) bu feili bağlama bəzi feili bağlama əlamətləri ilə əsaslandırılmış feili sifət hesab olunur.

Feili bağlama formaları bəzi müasir türk dillərində yerlik və çixışlıq hallarının şəkilçilərinin vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycan dilində - *anda*, - *əndə* - *danışanda*, *gələndə*; - *dıqda/ - dıkdə* - *aldıqda*, *gördükdə*. Bu cür feili bağlamalar qoşmalarla birləşə bilərlər, misal üçün: Azərbaycan dilində - *oxuyandan sonra, gəldikdən sonra, yedikdən sonra* və i.a.

Türk xalq danışığı dilində feili bağlamaların çixışlıq halın şəkilçisi ilə işlənməsi həmçinin qeyd olunur. Bu növ feili bağlamalara – (*y*)*arak/erek* ikincili feili bağlamalar aiddir. Həmin feili bağlamalar çixışlıq hal şəkilçiləri ilə işlədilərək aşağıdakı formaları alır: - (*y*) *araktan/ - (y) erekten*. Misallara baxaq:

“*Tek tek basaraktan, bade süzerekten*

İnce dizerekten, gel yarım, gel aman” [15, s.431].

basaraktan, süzerekten, dizerekten.

–*Arak/-erek* şəkilçili feili bağlamaların həm çixışlıq, həm də yerlik hallarının şəkilçiləri ilə işlənməsi hallarına türk dilinin Rize dialektində (Rize ilçəsi) təsadüf edilir. Misallar: “ *gelu, diyor, şindi nerdeyse, diyerekten buni nasi duydisa miktat diyanamadi...* [16, s.267]; *Bindi, bi şey yaptı, bi marifet yaptı, kuş-lar bağladı attına ustine et kodi falan diyerekte...*[16, s.267]. Göründüyü kimi, - (*y*)*arak/-erek* şəkilçili feili bağlama forması birinci misalda çixışlıq halında, ikinci misalda isə yerlik halında işlədilir - *diyerekten* (çix.h.), *diyerekte* (yer.h).

Müasir türk dilində -(*y*)*alı/-eli* şəkilçili feili bağlama forması *beri* qoşması ilə birləşərək çixışlıq halda işlənə bilər. Məsələn: *Ben mektubunuzu alalı(dan) beri iki hafta oldu* [7, s.481].

Qədim osman mətnlərində, A.N.Kononovun qeyd etdiyi kimi, -(*y*)*alı/-eli* şəkilçili feili

bağlama forması çıxışlıq halda *beri* qoşmasız işlədilir [7, s.481].

Belə halda 14-19 əsrlərdə Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də təsadüf edilir.

Məsələn, 14-cü əsrin görkəmli şair Nəsiminin əsərlərində *-alı/-eli* şəkilçili feili bağlama forması bəzən *-dan/-dən* çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə işlədilir. Misallar gətirək: *Saçların düşəlidən bədri-zülfün tabına; Ey latə tapici sənə eyb etməzəm nədən* [10, s.16].

Müasir türk dillərinin bəzi dialektlərində də feili bağlama şəkilçisi *-iken/-ken* çıxışlıq halının şəkilçiləri ilə işlədilir.

Məsələn, müasir türk dilinin Kipr və Anadolu dialektlərində *-iken/-ken* şəkilçisi *-dan/-den* çıxışlıq halının şəkilçiləri ilə birləşərək iki məna verir: 1) müqayisə “daha yaxşı” və 2) tez keçmə.

Misallar: 1) *Pişerken hem koku bakımından çekici olurken yerkinden daha fazla lezzet verir* [15, c. 64]; 2) *gelirkandan = gelir gelmez* [16, c. 95].

Göründüyü kimi, hal-kəmiyyət formaları və başqa kateqoriyalar adətən ikincili feili bağlamalara məxsusdur.

Qeyd edək ki, birincili feili bağlamalar çox nadir hallarda hal şəkilçiləri ilə birləşmir. Hal şəkilçilərinin birincili feili bağlamalarla işlənməsi halları əsas etibarilə türk dillərinin dialekt və şivələrində, həmçinin xalq-danışq dilində qeyd olunur.

Azərbaycan dilinin qərb dialekt və şivələrində M.Ş. Şirəliyev - *ip*⁴ şəkilçili birincili feili bağlamaların çıxışlıq hal şəkilçiləri - *ifdan*, - *ifdən*, - *ufdan*, - *üfdən* ilə işlənməsi hallarını aşkar etmişdir. Misal: *Qızarıfdan yerə keçmərsən, hələ bir üzümə də baxersən?* [14, s.98-99].

Maraqlıdır ki, müasir qumuq dilində birincili feili bağlamaların hal şəkilçiləri ilə işlənməsi qəti müşahidə olunmur.

Müasir türk dillərinin materiallarını araşdıraraq biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, türk dillərinin feili bağlama formalarının dəyişməyən forma kimi şərhə əsaslıdır. Belə ki, bir sıra türk dillərində feili bağlama formaları şəxs, kəmiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edə bilirlər. Hər şeydən əvvəl, bu halı yakut dilinin feili bağlamalarına aid etmək olar. Həmin dildə feili bağlamaların şəxs və kəmiyyət üzrə dəyişə bilər, həmçinin hal şəkilçiləri qəbul edir. Bir fakt da maraqlıdır ki, yakut dilində yalnız *-biçça* şəkilçili feili bağlama forması mütləq dəyişməyən formadır, yəni nə şəxs, nə də hal şəkilçilərini qəbul edir, həmçinin inkar aspekti yoxdur.

Hal-kəmiyyət formaları adətən ikincili feili bağlama formalarına məxsusdur. Türk dillərində birincili feili bağlamaların hal şəkilçiləri ilə birləşməsi çox nadir müşahidə olunur. Həmin hal əsas etibarilə türk dillərinin dialekt və şivələrində (Azərbaycan dilinin qərb dialekt və şivələri), həmçinin xalq-danışq dilinə aiddir.

Müasir türk dillərində feili bağlamaların bir çox hallarda çıxışlıq və yerlik hallarının şəkilçilərini qəbul etməsi də maraqlı faktdır. Məsələn, başqırd dilində - *kaytkastan– qayıdaraq*, qumuq dilində *-aytqınçadan berli –sən söyləyəndən əvvəl*; tuva dilində - *kelqeste– gələrək*; türk dilində - *basaraktan - basaraq*.

-Arak/-erek şəkilçiləri türk dilinin Rize dialekt və şivələrində həm çıxışlıq, həm də yerlik hal şəkilçilərini qəbul edir: *diyerekten buni – bunu deyərək, falan diyerekte- nə isə deyərək*.

Zənnimizlə, türk dillərində şəxs və kəmiyyətə görə dəyişə və hal şəkilçiləri qəbul edə bilən feili bağlamalara feilin xüsusi forması kimi baxmaq zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аскарова М. Деепричастие в современном узбекском языке, автореф. канд. дисс., Ташкент, 1950
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, т. 2, ч. 1, М., 1952
3. Джанмавов Ю.Д. Деепричастия в кумыкском литературном языке, Изд-во «Наука», М., 1967
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1948
5. Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка, М.-Л., 1940
6. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология,

- M., 1961
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956
 8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960
 9. Коркина Е.И. Деепричастия в якутском языке, Новосибирск. 1985
 10. Мамедов Г.Г. Деепричастия в письменных памятниках азербайджанского языка 14-19 веков, автореф. канд. дисс., Баку, 1967
 11. Павлов И.П. Деепричастия в чувашском языке и их синтаксические функции; автореф. канд. дисс., М., 1953
 12. Турсунов А. Деепричастия в современном киргизском языке, автореф. канд. дисс., Фрунзе, 1958
 13. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка, М.-Л., 1950
 14. Ширалиев М.Ш. *Об этимологии деепричастной формы на - ыбан, - ибан, - убан, - үбән* // «Вопросы языкознания», № 3, 1960
 15. Argunşah M. *Türkçede zarf-fiil eklerinin durum ekleriyle kalıplaşması* // Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Winter 2011, Volume 6/1, p. 55-68
 16. Argunşah M. *Kıbrıs Ağzında Ünlü Değişmeleri* // Kıbrıs Konuşuyor, Kıbrıs Ağzı Üzerine İncelemeler, 2009, s. 85-108
 17. Banguoğlu T. *Türkçenin grameri*, Ankara, 2007
 18. Günay T. *Rize ili ağızları*, Ankara, 2003

Mənbələr

Kitabi Dədə Qorqud, Bakı, 1962

İM: HIEROMONOHOS, Neofitos, (1857), *İspat-ı Mesihîye*, çeviren: Yoanis Yorgiadis, A. Popovic Kumpanya Basmahanesi, İstanbul.

İN: *İrfanname I-II* (derleme), (1846), Agati Elpis Basmahanesi, İstanbul.

AYNEL ENVER MESHADIYEVA

**Academic secretary of the Institute of Linguistics named after Nasimi of Azerbaijan National Academy of Sciences, PhD and Associate Professor
Azerbaijan, Baku**

Abstract

On personal and case arrangement of the adverbial participles in the modern Turkic languages and dialects

The paper investigates the basic features of functioning of the adverbial participles' personal and case arrangement in the modern Turkic languages and dialects. The author identifies the causes of the combination of the adverbial participles with personal and case affixes, describes the facts and circumstances of the implementation of the adverbial participles' personal and case arrangement in the modern Turkic languages.

Keywords and phrases: personal and case arrangement, the primary adverbial participles, the secondary adverbial participles, the modern Turkic languages and dialects, affixes.

Aytən Allahverdiyeva, fil.ü.f.d., dosent
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Nəzəri dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİKDƏ FEİLLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK BAXIMDAN QRUPLAŞDIRILMASINA DAİR

Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feil ən çox araşdırılmış nitq hissələrindəndir. Ən zəngin nitq hissəsi sayılan feil bəhsinin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş araşdırmalar ya bir dilin, ya qohum olan dillərin, ya da müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılmışdır. Lakin bu heç də feilin bir nitq hissəsi kimi mövcud xüsusiyyətlərinin hərtərəfli tədqiqi demək deyil. Feil semantik-struktur zənginliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqləndiyindən, feillə bağlı öyrənilməmiş problemlər çoxdur. Belə araşdırılması vacib olan mövzulardan biri də feilin leksik-semantik məna qrupları məsələsidir. Feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması müasir dilçilikdə ən aktual məsələlər sırasındadır.

Türkologiyada feillərin leksik-semantik təsnifatı məsələlərinə XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq rast gəlinir. Bu dövrdən başlayaraq feillərin tematik baxımdan da qruplaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanır. İlk dövrlərdə işin bu istiqamətdə aparılması ümumtürkoloji baxımdan həyata keçirilirdi. Həmin illərdən başlayaraq türkoloq-alimlərdən N.K.Dmitriyev, E.R.Tenişev, A.A.Yuldaşev, N.Z.Hacıyeva, V.F.Veşilova, K.M.Musayev və digər tədqiqatçıların əsərlərində müxtəlif türk dillərinin materialları əsasında feillərin bu və ya digər xüsusiyyətləri ön plana çəkilərək müxtəlif sayda leksik-semantik qruplara bölünür, hər bir tədqiqatçı öz mövqeyini rəhbər tutaraq verdiyi təsnifatda müəyyən yarımqruplar da qeyd edirdi. Onu qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı türk dillərinə, xüsusilə, oğuz qrupu türk dillərinə aid materiallar əsasında feillərin leksik-semantik bölgüsü Azərbaycan dilində də özünü göstərir ki, bu da feillərin əksəriyyətinin həmin dillərdəki feillərlə ortaq semantikaya və oxşar fonetik qabığa malik olması ilə bağlıdır.

Belə ki, bu sahədə ilk təşəbbüslərdən biri kimi dəyərləndirilən N.K.Dmitriyev, V.M.Çistyakov və N.Z.Bakeyevanın 1952-ci ildə yazdıqları tatar və rus dili feillərinin semantikasının müqayisəli şəkildə araşdırılmasına həsr edilmiş iri həcmli məqalədə tatar və rus dili feilləri dörd semantik qrupda təsnif edilir: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür feilləri (1, s. 162-242).

T.Çımanova məhz bu məqalədəki təsnifata əsaslanaraq qırğız dilindəki nitq və deyim məzmunlu feilləri səkkiz qrupa ayırmağı lazım bilir: 1) nə isə haqqında danışmaq aktını bildirən feillər; 2) danışma tərzini bildirən feillər; 3) məlumatın ötürülməsini metaforik şəkildə ifadə edən feillər; 4) sual bildirən feillər; 5) cavab bildirən feillər; 6) xahiş bildirən feillər; 7) təsdiq bildirən feillər; 8) inkar bildirən feillər (2, s.122).

E.R.Tenişevin “Türk dillərində hərəkət feilləri” adlı məqaləsi də feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması istiqamətində aparılan uğurlu tədqiqat əsəri hesab edilə bilər (3, s. 232-294). Burada müxtəlif türk dillərinin materialları əsasında hərəkət feillərinin xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılır, onların ifadə imkanları üzə çıxarılır və bir çox leksik-qrammatik səciyyəsi verilir ki, bu da feillərin leksik-semantik qruplarından biri olan hərəkət feilləri haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan yaradır.

N.Z.Hacıyeva və A.A.Koklyanovanın “Türk dillərində nitq feilləri” adlı əsəri də feillərin leksik-semantik qruplarından biri olan nitq prosesi ilə bağlı feillər və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin izahı baxımından əhəmiyyətli (4, s. 94). Bu, türk dillərində danışmaq aktı ilə bağlı olan feillərin ilk təsnifatı kimi də dəyərləndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, “Türk dilləri leksikasının tarixi inkişafı” adlı məqalələr məcmuə-sində çap olunmuş əsərlərin əksəriyyəti feillərə, onun ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdən biri də A.A.Yuldaşevin türk dilləri materialları əsasında yazdığı “Hissi qavrayış feilləri” adlı məqaləsidir. Burada da təfəkkürlə bağlı olan feillərin bir hissəsini özündə birləşdirən qavrayış prosesi ilə bağlı feillər semantik və qrammatik baxımdan geniş təhlil edilir, onlara məxsus olan spesifik semantik əlamətlər və funksional xüsusiyyətlər dil faktları əsasında araşdırılır. Tədqiqatçı bu zaman bilavasitə həmin yarımqrupa daxil olan feillərin dilin ayrı-ayrı üslublarında və müxtəlif məqamlarda işlənməsi zamanı özünü göstərən səciyyəvi əlamətlərə xüsusi diqqət yetirir, onların sintaktik mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verir. Bu isə müəyyən leksik-semantik qrupa daxil olan feillərin əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına, onlara xas olan

əlamətlərin müəyyənləşdirilməsinə bilavasitə kömək etməklə bütövlükdə dilin leksik qatının təsnif olunmasında əhəmiyyətli rolu ilə seçilir (5, s. 294-322).

1947-ci ildə V.Veşilova "Türk dillərində hərəkət feilləri" adlı dissertasiyasında feillərin təsnifatı məsələsinə toxunsa da, daha sonralar dərc olunmuş "Türk dilində hərəkət feilləri" məqaləsində daha geniş və təkmil bir təsnifatla çıxış edir (6, s. 101-114). Bu məqalədə türk dilindən verilmiş dil faktları-hərəkət feilləri həm fonetik qabığı, həm semantik mənası, həm morfoloji quruluşu, həm də sintaktik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan dilinin uyğun semantik qrupa daxil olan feilləri ilə ortaq keyfiyyətə malik olduğundan türk dili hərəkət feilləri haqqındakı mülahizələri eynilə Azərbaycan dili feillərinə də aid etmək olar.

Şerti olaraq üç bölmədən ibarət olan bu məqalədə müəllif türk dili feillərinin leksik-semantik qruplarını öz tərkibi və mənası etibarilə dörd leksik-semantik yarımqrupa bölür (hərəkət, iş, həyati proses və təbiət hadisələrini bildiren feillər) və türk dilindəki hərəkət feillərinin morfoloji quruluşu, qrammatik xüsusiyyətləri və leksik mənası haqqında müfəssəl məlumat verməklə onlar haqqında müəllifin şəxsi mülahizələri öz əksini tapmışdır. V.F.Veşilova türk dili hərəkət feillərini morfoloji strukturuna görə kök feillər, düzəltmə (adlardan düzələn) feillər və mürəkkəb feillərə bölür və onların spesifik əlamətləri haqqında dil faktları əsasında ətraflı məlumat verir. Düzəltmə quruluşlu hərəkət feillərinin isimdən, sifətdən və nidalardan yarandığını qeyd edən tədqiqatçı, düzəltmə hərəkət feillərinin əmələ gəlməsində iştirak edən sözlərin feilin ifadə etdiyi hərəkət prosesinin mənasını bu və ya digər cəhətdən konkretləşdirdiyini, onu müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırdığını göstərməklə həmin feillərin də altı qrupunu müəyyənləşdirir və doğru olaraq yazır ki, bu tipli feillərin yaranmasında iştirak edən adlar fərqli mənə ifadə etdikdə hərəkət anlayışı mürəkkəb feillərlə ifadə olunur və bu cür feillərin yaranmasında köməkçi və ya müəyyən məqamlarda həm müstəqil, həm də köməkçi feil kimi işləyə bilən sözlər iştirak edir.

Türk dilində hərəkət feillərini araşdıran tədqiqatçı, eyni zamanda, onların qrammatik xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verir, bu tipli feillərin əksər hallarda məkani hallarla bağlı olduğunu, bu və ya digər hərəkətlərin müəyyən məkan daxilində baş verdiyini önə çəkir, bu zaman onların qrammatik mövqeyinə müəyyən aydınlıq gətirir. Bu isə türk dilində və həm də feilləri oxşar olan Azərbaycan dilində hərəkət məzmunlu feillərin qrammatik xüsusiyyətləri haqqında geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Məqalədə hərəkət feillərinin leksik mənasına da xüsusi diqqət yetirən müəllif N.K.Dmitriyevin, V.M.Çistyakovun və N.Z.Bakeyevanın fikirlərinə əsaslanaraq, onları «hərəkətin istiqamətini və vasitəsini bildiren feillər» adı ilə iki qrupa bölür. Müəllif hərəkət feillərini bu şəkildə qruplaşdırmaqla onun haqqında daha geniş məlumat verir və gələcəkdə bu yöndə aparılacaq tədqiqatlara müəyyən istiqamət vermiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.F.Veşilovanın türk dilində hərəkət feilləri ilə bağlı apardığı bu araşdırma elmi və nəzəri baxımdan çox əhəmiyyətli olmaqla digər türk dillərində də hərəkət feillərinin semantik baxımdan daha ətraflı və elmi şəkildə araşdırılması üçün stimulyerici mənbə rolu oynaya bilər. Lakin onun türk dili hərəkət feilləri ilə bağlı bölgüsündə və onların qrammatik funksiyalarının müəyyənləşdirilməsində, bircə, müəyyən mübahisə doğuran cəhətlər də tapmaq olar. Belə ki, hərəkət feillərinin müəllifin əsaslandığı mənbə əsasında iki, sonra isə öz arqumentləri əsasında dörd qrupa bölünməsi və onlardan hansının daha məqbul hesab edilməsi müəyyən anlaşılmazlıq yaratdığı kimi, hərəkət feillərinin qrammatik funksiyalarının təhlili zamanı daha çox hallarda onların semantik tutumunu əsas kimi qəbul etməsi də mübahisə doğuran cəhət kimi qeyd edilə bilər. Bu zaman hərəkət feillərinin icra istiqaməti baxımından müxtəlif növlərinin meydana çıxma imkanlarının olması haqqında məlumat verilməməsi, bəzi feillərin hərəkət semantikasını ilə yanaşı, həm də üzərində hərəkət icra olunan müəyyən obyektə də ehtiva etməsi, hərəkət məzmunlu feillərdə digər semantik çalarların da özünü göstərə bilməsi haqqında heç bir məlumat verilməməsi və s. məsələlər də türk dilində hərəkət feilləri haqqında tam və bitkin informasiyanın qıtlığından xəbər verən amillərdən hesab edilə bilər.

L.N.Xaritonov "Yakut dilində feil əsaslarının tipləri" adlı iri həcmli kitabında yakut dilində səs təqlidi sözlər əsasında feillərin xüsusi çəkiliyə malik olmasını nəzərə alaraq bu qəbil feilləri

ayrıca bir qrupda təsnif etməklə onları mənşəyinə görə üç hissəyə ayırmağı lazım bilir: iş-hərəkət feilləri, səs təqlidi feillər, obrazlı feillər (7, s. 312).

Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik mənalara baxımından ilk təsnifatlarından biri "Azərbaycan dilinin qrammatikası" adlı əsərdə aparılmışdır. Z.İ.Budaqovanın təsnifi Azərbaycan dilçiliyində ilk təsniflərdən biridir. Z.İ.Budaqova Azərbaycan dili feillərini semantik mənalara görə beş qrupa bölür: 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür, görmə və ya eşitmə prosesi ilə bağlı olan feillər; 5) hal-vəziyyət feilləri(8). Həmin bölgü və bölgülər haqqındakı izahatlar "Müasir Azərbaycan dili" (9, s. 197) kitabının uyğun bölməsində azacıq əlavələrlə təkrar olunur. Bu nəşrdə "Feillərin lüğəvi məna qrupları" adlanan yarımbaşlıqda kitabın ilk nəşrindən sonra bu sahə ilə bağlı aparılan tədqiqatlar haqqında da qısa məlumat verilir, onların bəzilərinə bu bölgüyə əlavələr də artırıldığı qeyd edilməklə feillərin lüğəvi məna qruplarının əksər əsərlərdəki bölgüsünün şərti səciyyə daşdığı göstərilir: "Feillərin lüğəvi məna qruplarına verilən bölgülərin müxtəlifliyi feillərin zəngin məna xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqədardır. Odur ki, istər yuxarıda adları çəkilən əsərlərdəki, istərsə də bir qədər aşağıda verəcəyimiz bölgü şərti səciyyə daşıyır"(9, s. 197). Doğrudan da, Azərbaycan dili feilləri "...özünün leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, üslubi, fonetik və digər xüsusiyyətləri ilə, bu xüsusiyyətlərin zənginliyi, rəngarəngliyi, fərdiliyi ilə başqa nitq hissələrindən əsaslı şəkildə seçilir və bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir" (10, s.15). Ona görə də bu nitq hissələrində sözlərin ifadə etdiyi semantik mənalara da çox müxtəlif şəkildə üzə çıxmaqla bilir ki, bu, əksər hallarda feillərin semantik məna zənginliyi ilə bağlıdır.

«Azərbaycan dilinin qrammatikası» və «Müasir Azərbaycan dili» kitablarında həmin hissə müəllifinin feillərin leksik-semantik bölgüsünü verdiyi bu ilk təşəbbüsün əhəmiyyətini xüsusi qeyd etməklə yanaşı, onun nitq, təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri ayrıca bir qrup kimi verməsi, təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı feilləri isə digər bir qrupda birləşdirməsi müəyyən mübahisələrə səbəb olur. Belə ki, nitq, görmə və eşitmə prosesinin hamısı təfəkkürlə bağlı olmaqla yanaşı, həm də onların hər birinin özünəməxsus ayrıca proses olduğunu, hər birinin xüsusi funksiya daşdığını nəzərə alaraq, onların hər birinin ayrıca bölgü kimi verilməsi daha məqsəduyğun olardı.

Azərbaycan dili feillərini digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdıran H.K.Quliyev feillərin leksik-semantik baxımdan əvvəlcə doqquz, sonra altı, müxtəlif sistemli dillər əsasında isə on bir qrupunu müəyyənləşdirir. Müəllif əvvəlcə Z.İ.Budaqovanın verdiyi beş bölgüyə daha dördünü psixi-vəziyyət ifadə edən feillər, səsəqlidi feillər, obrazlı feillər və təbiət hadisələrini ifadə edən feillər, əlavə edərək doqquz (11, s.206), "Türk dillərində feilin semantikasi" adlı əsərində türk dilləri materialları əsasında altı, müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan, rus, ingilis və alman dilləri materialları əsasında isə feillərin on bir qrupunu qeyd etmişdir (12, s. 235). Əksər hallarda isə müəllifin bu sahədəki xidmətlərini xüsusi qeyd etməklə onu da göstərmək lazımdır ki, alim hər bir qrupun da öz yarımqruplarını və daha kiçik mikroqruplarını müəyyənləşdirərək, feillərin ifadə etdiyi ən incə semantik çalarları da nəzərə almışdır. Ona görə də hər bir qrupa daxil olan feillərin əlavə qrupları da qeyd edilir. Feillər ifadə etdikləri semantik mənalara görə müəyyən yarımqruplarda birləşdirilir. Məsələn, tədqiqatçı iş feillərinin beş, hərəkət feillərinin dörd, vəziyyət feillərinin iki və s. yarımqruplarını müəyyənləşdirməklə, haqlı olaraq, onların özlərinin də müəyyən ortaq cəhətlərə malik qruplarının olduğunu göstərir.

«Azərbaycan ədəbi dilində feilin semantikasi» adlı namizədlik dissertasiyası yazmış S.Ə.Rzayev də öz tədqiqat əsərində həmin feillərin hər birini ayrıca bir qrupda vermiş və Azərbaycan dili feillərini leksik-semantik baxımdan səkkiz qrupa bölmüşdür: nitq feilləri, təfəkkür feilləri, görmə feilləri, eşitmə feilləri, vəziyyət feilləri, fəaliyyət feilləri, hərəkət feilləri və yerdəyişmə feilləri (13, s.10). Bu bölgü feillərin leksik-semantik məna qruplarını nisbətən əhatəli şəkildə əks etdirsə də, bizə elə gəlir ki, yerdəyişmə feillərinin ayrıca bir qrup kimi verilməsinə və ona aid misal kimi verilən feilləri bu qrupda birləşdirməyə o qədər də ehtiyac duyulmurdu. Buna baxmayaraq, müəllifin bu əsərində feillərin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması, qruplaşdırma zamanı tətbiq edilən əsas kriteriyalar və həmin qruplara daxil olan feillərin xüsusiyyətləri əhatəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Azərbaycan dili feillərinin leksik-semantik qrupları haqqında Q.Cəfərovun «Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi» adlı əsərində də bəhs edilir. Feillərin leksik-semantik və qrammatik baxımdan ən maraqlı söz kateqoriyalarından biri kimi qiymətləndirən Q.Cəfərov feillərin semantik tədqiqi zamanı aşağıdakı məsələlərin əhatə olunmasını önəmli hesab edir: 1) feillərin tematik qrupları; 2) feillərin məna növləri; 3) feillərin başqa nitq hissələri ilə qarşılıqlı məna münasibətləri (14, s. 86). Bu əsərdə, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, feillərin leksik-semantik mənalari barədə «Feillərin semantik qrupları» adı altında məlumat verilir və bu baxımdan Azərbaycan dili feilləri on qrupda birləşdirilir. Bu qrupların həm adları, həm də onların semantikasi əksər bölgələrdən xeyli fərqlənir. Belə ki, müəllif Azərbaycan dili feillərini semantik baxımdan aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: 1) bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillər; 2) təbii ehtiyac bildirən feillər; 3) yaş və boy dəyişikliyi ilə bağlı olan feillər; 4) aqlamaq və gülməklə bağlı olan feillər; 5) görmə, eşitmə və nitq feilləri; 6) psixi fəaliyyətlə bağlı olan feillər; 7) hərəkət feilləri; 8) mübadilə və oyun bildirən feillər; 9) temperatur dəyişikliyi bildirən feillər və 10) yanma ilə bağlı olan feillər (14, s. 86-113). Bu əsərdə feillərin leksik-semantik mənasının müəyyənləşdirilməsi xeyli fərqli meyarlarla aparılır və verilən dil nümunələrinin daha çox hissəsini mürəkkəb quruluşlu, söz birləşməsi şəklində olan feillər təşkil edir.

Feillərin semantik cəhətdən təsnifləndirilməsi problemindən bəhs edən Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, “feillərin malik olduğu və göstərdiyi iş, hal və hərəkət bunların leksik-semantik mənasını təşkil edir”(15 s.7). Daha sonra müasir Azərbaycan dilində feillərin bir sıra leksik-semantik məna qruplarının olduğunu vurğulayan müəllif göstərir ki, “həmin lüğəvi mənalardan irəli gələrək feillərin bir hissəsi hərəkət, bir hissəsi iş, bir hissəsi hal, bir hissəsi vəziyyət, bir hissəsi təfəkkür, nitq, görmə prosesi və s. bildirir”. Tədqiqatçı adı çəkilən bu əsərdə göytürk dilində feilin 1) hərəkət feilləri; 2) iş feilləri; 3) hal-vəziyyət feilləri; 4) təfəkkür feilləri; 5) nitq feilləri; 6) eşitmə feilləri; 7) görmə feilləri məna qruplarından söz açır (15, s.29-65).

Aparılmış araşdırmaları və irəli sürülən mülahizələri nəzərə almaqla və dil faktlarının təhlil edilməsi nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, türkoloji dilçilikdə, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik təsnifinə geniş yer ayrılımış, feillər leksik-semantik mənasına görə ayrı-ayrı qrup və ya yarımqruplara bölünmüşdür. Nəzərdən keçirilən təsnifatlardan aydın olur ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində feillərin leksik-semantik təsnifat qruplarının sayı müxtəlifdir və tədqiqatçıların feillərin semantik mənasına görə verdiyi təsniflər heç də üst-üstə düşmür.

Beləliklə, feillərin leksik-semantik baxımdan təhlili və araşdırılması, onların funksional ifadə imkanlarının üzə çıxarılması dilçiliyin mühüm məsələlərindən biri olmaqla elmi və praktik baxımdan böyük əhəmiyyəti ilə seçilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Дмитриев Н.К., Чистяков В.М., Бакеева Н.З. Семантика русских и татарских глаголов // Очерки по методике преподавания русского и родного языков в татарской школе. М., 1952, с.162-242.
2. Чыманова Т. Этиш создордун семантикасынын туркологияда изилдениш тарыхынан // Вестник КГНУ. Сер.филолог.науки. Бишкек, 1999, Вып.2, с.122, 214
3. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.232-294.
4. Гаджиева Н.З., Коклянова А.А. Глаголы речи в тюркских языках.// Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.
5. Юлдашев А.А. Глаголы чувственного восприятия // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с.294-322.
6. Вещилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. IV, Лексика, М., 1962, с.101-114.

7. Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М.-Л., Изд. АН СССР, 1954, с.312.
8. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (Morfologiya). Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 321 s.
9. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı, Elm, 1980, s.197.
10. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilində feil. Bakı, Maarif, 1986, s.15.
11. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, Элм, 1998, 206 с.
12. Quliyev H. Müxtəlif sistemli dillərdə feilin semantik təsnifatı. Bakı, 2001, 235 s.
13. Рзаев С.А. Семантические разряды глагола в современном азербайджанском языке: Автореф. дис... канд. фил. наук. Баку, 1970, с.10.
14. Сəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1984, s.86-113.
15. Rəcəbli Ə. Göytürk dilində feilin semantikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2010, s.7.

On the lexical-semantic classification of the verbs in Turkological linguistics

Summary

Verb is one of the parts of speech investigated most of all in Turkology and Azerbaijan linguistics. The classification of verbs from the lexical-semantic point of view is one of the most important problems in modern linguistics. The article is devoted to the investigation of the verbs, their groups, classes due to the lexico-semantic outlook. The author tries to look through the history of grouping of Turkic and Azerbaijani verbs, their classification from different approaches.

Key words: verb, classification, lexical-semantic, Turkic languages, investigation

Aytən Bəylərova, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Müasir Azərbaycan dili şöbəsi, aparıcı elmi işçi
ayten_beylerova@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KONNOTATİV LEKSİKANIN MİLLİ-MƏDƏNİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dil və mədəniyyət sıx bağlıdır və bir-birindən asılıdır. Mədəniyyət öz əksini təkcə cəmiyyətin adət-ənənələrində, inanclarında, təsəvvür və dəyərlərində deyil, dil və nitqdə də tapır.

Dildə əsas leksik mənanın konseptual (əşyəvi) əsası və onun konnotativ çalarları bir-birindən asılıdır. Nitq situasiyası konnotativ çalarları meydana çıxardır, çünki insan nitqi həm konnotativ, həm də denotativ sistemdir.

Konnotasiya – sözün və ya ifadənin əlavə məzmunudur, onu müşayiət edən, əsas mənə ilə bağlı olan, müxtəlif növ ekspressiv, emosional və qiymətləndirici tonların ifadəsinə xidmət edən semantik və ya üslubi çalarlardır. Bu çalarlar ifadəyə təmtəraq, oynaqlıq, təbiilik və s. verə bilər. Konnotasiyanın dil funksiyalarının tədqiqi göstərir ki, konnotasiya tək insana fərdi şəkildə aid deyil, əsasən, dil daşıyıcıları üçün ümumi xarakter daşıyır, kütləvi, ictimai, yəni dil düşüncəsi hadisəsidir.

Dünya dilçiliyində konnotasiya iki yerə bölünür:1) konkret konnotasiya;2) konnotasiya mühiti.

Konkret konnotasiya və ya konkret təsəvvür danışan və ya dinləyicidə ünsiyyət prosesində yaranır. Konnotasiya mühiti isə dil vasitələrinin müəyyən növ təsəvvür və hisslərlə birləşdiyi sahədir, yəni konsituativ səciyyəlidir. Bundan əlavə, konnotasiya ictimai, dini, texniki və mədəni faktorlarla şərtlənən müəyyən nitq növlərinə də işarə edir. Sözü dil mədəniyyəti çərçivəsində müşayiət edən emosional və estetik assosiasiyalar müxtəlif etnodil sistemlərində mövcud ola bilər. Onların oxşarlıq və fərqləri kommunikasiya prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir dilin leksik vahidlərinin başqa dilin müvafiq vahidləri ilə müqayisəsi göstərir ki, onların semantik cəhətdən fərqlənməsi çox vaxt əşyaların fərqlərindən irəli gəlir. Bu həm fiziki xüsusiyyətlərə, həm də ictimai, emosional və mədəni əhəmiyyətə görə fərqlər ola bilər, yəni reallıqlar planında fərqləri və mədəni konnotasiyalar planında fərqləri müqayisə etmək lazımdır.

Linqvistik ölkəşünaslıq çərçivəsində leksik vahidlər onların milli-mədəni konnotasiyası aspektində araşdırılır. Həqiqətən də ayrı-ayrı dillərin milli-mədəni konnotativ leksikası mədəni komponentlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Konnotasiyanın strukturunda bir neçə lay ayrılır:

1. *Ekvivalent konnotativ leksika.* Beynəlxalq tendensiyaları əks etdirən leksika ayrı-ayrı dillərdə eyni ictimai və emosional mənaya malik olur. Yəni eyni əşyaları ifadə edən leksika ayrı-ayrı xalqlarda eyni konnotativ semantikaya malik olur. Bu isə müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərarası əlaqəsindən xəbər verir. Məsələn, bir çox dillərdə *göyərçin* sözü sülh və ya

sülhə can atmanı, *göy qurşağı* sevinc və ümidi təmsil edir, *sol*, *sağ* sözləri isə öz nominativ funksiyalarından başqa, ümumi ictimai mənə da kəsb edir, sol və sağ siyasi istiqamət, axın və meyillərin nümayəndələrini ifadə edir.

2. *Yalnız bir mədəniyyətdə olan konnotativ mənalı leksika*. Müxtəlif mədəniyyətlərdəki əşyaları ifadə edən leksika tək-cə bir xalqın mədəniyyətində emosional və estetik konnotasiyaya malik olur. Başqa sözlə, bir xalqa yaxın olan, başqa xalq üçün yaddır, bir xalq üçün parlaq assosiasiyalarla dolu olan, digəri üçün nisbətən boşdur. Məsələn, Azərbaycan dilində *sərv*, *narağacları* yalnız əşya bildirmir, həm də emosional-etik və estetik assosiasiyalar doğurur. Sərv ağacının təsvirinə biz klassik ədəbiyyatımızda daha çox rast gəlirik. Qətran Təbrizinin, Nizami Gəncəvinin, Füzulinin əsərlərində ona tez-tez müraciət edilir. Həmin əsərlərdə təsvir edilən gözəllərin boyu assosiativ olaraq sərv ağacı ilə müqayisə edilir ki, bu da həmin sözün konnotativ mənasını bildirir. Nar ağacı keçmişdə bolluq, artım, doğum mənasını təmsil edirmiş. Azərbaycan xalq nağıllarından "Nar qız" nağılında gənc qız nəinki nar ağacından doğulur, o həm də həyatın başlanğıcını təmsil etməyə başlayır [3].

Başqa dillərdə də bu tip konnotasiya nümunələrinə rast gəlinir. Məsələn, rus dilində *берёза* (ağcaqayın) sözü ağac olmaqdan daha çox, Vətənin rəmzi, təcəssümüdür. Tozağacı ənənəvi rus məişətində həmişə böyük rol oynamışdır. Vətən, qələbə, müharibə haqqında bir çox şeirlərdə, bədii əsərlərdə *tozağacı* simvolik sözünə rast gəlinir. *Рябина* (quşarmudu), *калина* (başınağacı), *вишня* (albalı) sözləri rus bədii ədəbiyyatında və xalq mahnısında qadın məhəbbətini və gənclərin sevgi münasibətlərini təmsil edir, simvollaşdırır. Məsələn, quşarmudunun qırmızı rəngli meyvələrinin büzüşdürücü dadı var, lakin yeməkdən sonra ağızda müəyyən dad qalır. Bu sözün konnotasiyası folklor mənşəli assosiasiyalara əsaslanır: bədbəxt sevgi hissi ilə müqayisə edilir.

Rus dilində belə konnotativ mənalı xeyli söz vardır: *дуб* (küt, laqeyd və kobud insan haqqında), *шляпа* (passiv, maymaq insan haqqında), *жук* (diribaş, zirək insan haqqında), *бирюк* (adamayovuşmaz insan haqqında), *заяц* (biletsiz sərnəşin haqqında), *зусь* (etibarsız, cüvəllağı insan haqqında), *мешок* (şişman, ağır, yöndəmsiz insan haqqında), *свистун* (yüngül davranışlı insan haqqında), *тряпка* (xaraktersiz, iradəsiz insan haqqında), *слизняк* (iradəsiz, dəyərsiz insan haqqında) və s. Belə sözlərin mənasının konnotativ mədəni komponenti həmin leksik vahidin məcazi-metaforik mənası kimi çıxış edir.

3. *Müxtəlif, çox vaxt əks, zidd konnotativ mənalı leksika*. Bu söz ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə eyni olur, lakin milli mentaliteti əks etdirən emosional və sosial mənə baxımından fərqlənir, bu mədəniyyətin insanlarına aydın olan müəyyən assosiasiyalar yaradır. Bəzən ayrı-ayrı dillərdə müəyyən sözlərin eyni denotatı, ancaq müxtəlif emosional-estetik mənə çalarları və assosiasiyaları olur. Bu isə milli mədəniyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, *fil* sözünün konnotasiyası rus dilində *yöndəmsizlik*, *biçimsizlik*, sanskrit dilində isə *qəşənglik*, *zəriflik*, *cazibə*, *mələhət*; *dəvə* sözünün konnotasiyası ərəb dilində *gözəllik*, *zəriflik*, digər dillərdə *kinlilik* və s. bildirir.

Sözün emosional, sosial mənası müəyyən milli-rəmzi mühitin əsasını təşkil edir. Sözün belə milli simvolizmi milli xüsusiyyətləri əks etdirir, insanların ətraf mühitə qarşı hisslərini, münasibətini və qiymətləndirməsini formalaşdırır. Lakin ekspressiv konnotativ leksika mütləq bütün dillərdə emosional boyalı deyil, çünki müxtəlif mədəniyyətlərin emosional və sosial assosiasiyaları bir çox hallarda üst-üstə düşür. Konnotativ boyalı belə sözlər mənbəyi həyatın özündə, milli mədəniyyət və ədəbiyyatda olan sabit milli assosiasiyalarla, stereotiplərlə əlaqəlidir. Məsələn, *söyüd* sözü ağac növünü ifadə edir, lakin rusalarda qəm-qüssə ilə, kədərlə, çinlilərdə isə sakitliklə, dinc xoşbəxtliklə assosiasiya edilir; *fikus* – rusalarda ev rahatlığının, rifahın rəmzidir, çinlilərdə isə adi bitkidir və s.

Milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunu insanı müxtəlif heyvanlarla müqayisə edən ifadələr də göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində *qoç* güc, qüvvət, igidlik, cəsurluq, döyüşkənlik rəmzi kimi işlənmişdir. Bu isə təsadüfi deyil. Belə ki, qoç hələ qədimdən türkdilli xalqlar arasında müqəddəs heyvanlardan biri sayılmışdır. VIII əsrin türk xaqanı Güntəkinin qəbri üstə qoyulan qoç abidəsi bunu bir daha təsdiq edir. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y.V.Çəmənəminli "Qızlar bulağı" əsərində qoçun müqəddəs heyvan sayıldığını və ona azərbaycanlıların sitayiş etdiyini çox gözəl qeyd etmişdir:

Gəldik çeşməyə,
Sudan içməyə,
Ağca qoçlara
Təzim etməyə.

Qoç sözünün meliorativ (müsbət) konnotasiya bildirməsinə dair nümunələrə nəzər yetirək:
Məsələn: *Koroğlu hala gəlib yerinə, sazın endirüb sinəsinə görək qoç dəlillərə nəmə sifariş edər:*

*At belinə dolan qoç dəlilərim,
Sizdən iki intizarum var mənim.
Təمام bir-birindən xoş dəlilərim,
İntizarda bu qərarum var mənim*[4, 275];

Baxanda Dəmirçioğlu getdi hizar şöhlələrə, dedi:

– *Yanı, bu qızı Qoç Koroğlu alar mənə?!*[4, 151]

Ancaq təəssüf ki, hazırda *Qoç Koroğlu* ifadəsirişxəndlik çalarında işlənərək, onapeyorativ(mənfi) konnotasiya da yüklənmişdir: *İndi çoxları baş sındırır ki, ayə, görəsən, bu qədər zırıltıdan sonra MTN-lə bərabər ölkəni də söküb-dağıdan əsas fiqur – qoç Koroğlu – Eldar Mahmudov haqqında...*[2]

Bundan başqa, Azərbaycan dilində *dəvə* kimi kinli, Çin dilində isə *dəvə* kimi dözümlü, *pələng* kimi cəsur, *siçan* kimi qorxaq,rus dilində*at* kimi dözümlü, *aslan* kimi cəsur, *dovşan* kimi qorxaq və s.

4. *Qismən müxtəlif konnotativ mənalı leksika.*Bu tipə daxil olan vahidlər ayrı-ayrı mədəniyyətlərdə olan anlayışları ifadə edir, lakin bu leksik vahidlər qismən fərqlənən emosional mənaya malikdir. Müxtəlif dillərdə mövcud olan belə mədəni konnotasiya linqvomədəni birliyi əks etdirir. Qismən fərqlənən mənaya malik ekvivalent leksika bir əşya haqqında başqa millətin təsəvvürləri ilə uyğun gələn və ya gəlməyən assosiasiyalar doğurur, ətraf aləmdəki faktlara fərqli münasibət əks etdirir. Bu göstərir ki, millətlərarası mədəniyyətdə milli spesifikanı birlikdə ifadə edən oxşarlıq və fərqlər mövcuddur.

Azərbaycan dilində yöndəmsiz yerişi olan, deyiləni gec anlayan insan, kobud insan “ayı” adlandırılır. Rus xalqında isə *ayı* həm yöndəmsizliyi, həm də rəhmədilliliyi, sadəliyi təmsil edir, simvollaşdırır, yəni bu söz özündə sanki iki obrazı gizlədir: kobud, güclü, ağırçəkili, lakin mehriban insan və adaxlı, nişanlı (oğlan). Rus dilində belə bir ibarə var: *хозяин в дому, что медведь в бору.* Ayı – ev sahibi. Rus xalqının həyatında belə bir simvol-əlamət vardır: yuxuda ayı görmək toy olacağına işarə edir; yəni yuxuda ayı – nişanlı, adaxlı deməkdir. “Xeyirxah ev sahibi, adaxlı, balyeyən, şirnisəvən” obrazına görə ruslar ayıya insan adları verirlər. Burada həm nəvazişkar “ev”adları (*Mişa, Mişka, Mişuk*), həm də “rəsmi”, yəni ad, ata adı və soyaddan ibarət bir tam ad olur (*Mixail İvanuç (Potapuç) Toptigin*).

Beynəlxalq cəmiyyətdə bir millətin mədəniyyəti bəzən başqa bir millətin mədəniyyətinin təsiri altında olur, bu da sözlərin mənasında müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur.

Məsələn, *ağ* sözü hindlilərdə və çinlilərdə ənənəvi olaraq bədbəxtlik, ölüm rəmzinə ifadə edir. Buna görə də dəfn mərasimində hər şey ağ rəngdə olur, insanlar ağ rəngli paltar geyinirlər. Lakin tədricən digər mədəniyyətlərin təsiri altında ağ sözü fərqli bir mənə kəsb etmiş və təmizlik, xoşbəxtlik rəmzi olmuşdur. Məsələn, gəlinin toy paltarı ağ rəngdədir. Nəticədə, Çin dilində *ağ* sözü iki mənə qazanmışdır: bədbəxtlik və xoşbəxtlik. Rus dilində *ağ* sözünün mənası yalnız ikinci mənə (xoşbəxtlik) ilə üst-üstə düşür. Azərbaycan dilində isə *ağ* sözü həqiqi mənada işləndikdə müsbət (*ağ gün* – firavanlıq, səadət, xoşbəxtlik), məcazi mənada isə həm müsbət, həm də mənfi konnotativ semantikaya malik olur:

üzünü ağ etmək/eləmək– müsbət konnotasiya;

ağ etmək/eləmək – şişirtmək, həddi keçmək; həddini aşmaq, əndazədən çıxmaq, cızığndan çıxmaq – mənfi konnotasiya;

ağ olmaq – həddi keçmək, ifrat dərəcədə olmaq– mənfi konnotasiya;

üzünə ağ olmaq – kobud cavab vermək, etiraz etmək; nankorluq etmək, tabe olmamaq; söz/cavab qaytarmaq, üzünə qayıtmaq – mənfi konnotasiya.

5. *Ekvivalentsiz konnotativ leksika.* Bu leksika milli tendensiyaları, fikirləri əks etdirən,

parlaq milli özünəməxsusluğa malik olan leksikadır. Müxtəlif ölkələrin mədəniyyətləri arasında ziddiyyət olduğunu təsdiq edən çoxlu sayda belə söz var. Bu sözlərin milli-spesifik semantik komponentləri həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərdən asılıdır, buna görə də milli tendensiyaları, fikirləri səciyyələndirən leksika sosial reallıqları, milli mədəniyyəti və emosional mənanı əks etdirməsinə görə fərqlənir.

Ekvivalentlərsiz leksika – bir mədəniyyətdə mövcud olub başqa mədəniyyətdə rastlanmayan əşyaları ifadə edən və parlaq milli xüsusiyyətə məxsus olan leksikadır. O həm ifadə edilən reallıqlar səviyyəsində, həm də mədəni konnotasiyalar səviyyəsində unikaldir, buna görə də ekvivalentlərsiz konnotativleksika hesab edilir.

Dillərarası kommunikasiyada və ya bədii əsərlərin oxunması zamanı müxtəlif mədəniyyətlərdə eyni sözlərin mənalарının konnotasiyalarında meydana çıxan ziddiyyətər üzündən kommunikanlar tez-tez maneələrlə və anlaşılmazlıqlarla rastlaşırlar.

Dilimizdə milli koloriti parlaq şəkildə ifadə edən külli miqdarda elə sözlər mövcuddur ki, onların başqa dillərdə, xüsusən də qeyri-türk dillərində analoqu yoxdur. Həmin sözlər insanın əşyalara, həyat hadisələrinə həssas, subyektiv münasibətini ifadə edir. Məsələn, dilimizdə *göy adam* ifadəsində *adammənasında*, *qırmızı adamsözü* üzə deyən; həyasız, sırtıq mənasında, *boz adam* utanmaz, nəzakətsiz, həyasız, çəkinməyən, sərt, qaba danışan adam mənasında, *boz sifət* göstərmək üzə bozarmaq, nəzakətsizlik etmək, özünü ədəbsiz, qaba aparmaq mənasında işlədilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji vahidlərdə dilin konnotativ vahidləridir. Xüsusən, cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərdə etnik, milli təfəkkürün izləri görünür. Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünü səciyələndirən belə dil vahidləri həm müsbət, həm də mənfi konnotasiya daşıyıcılarıdır. Müsbət konnotasiya bir çox cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunur. Məsələn: *Bir əli yağda, bir əli balda* frazeoloji vahidində insanın rahat, firavan yaşayış tərzindən xəbər verən məna vardır. Mənfi konnotasiyaya, əsasən, zərbi-məsəllərdə rast gəlinir. Məsələn: *Bu xına o xınadan deyil; Hərə bir zurna çalır* və s.

Ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişafı ilə ekvivalentlərsiz leksika dəyişir. Keçmişdə ekvivalentlərsiz leksikaya daxil olan bəzi sözlər, məsələn, *sovet*, *traktor* sözləri indi artıq ekvivalentdir.

Beləliklə, müxtəlif dillərdəki leksik vahidlərin oxşarlıq və fərqlərinin yuxarıda qeyd edilən 5 variantına əsaslanaraq belə nəticə çıxarmaq olar ki, milli mədəniyyəti əks etdirən leksikanın özünəməxsusluğu həm onun ifadə etdiyi reallıqların özünəməxsusluğundan, həm də mədəni konnotasiyaların spesifikasiyasından ibarətdir. Ayrı-ayrı dillərdə milli mədəniyyəti əks etdirən leksika dilxarici gerçəkliyi bilavasitə və birbaşa əks etdirir, təbiətin xüsusiyyətlərini, adətləri, insanların ətraf ələmə münasibətini, müxtəlif ölkələrin ictimai quruluşunu qeyd edir və nəsil-dən-nəslə ötürür. Buna görə də xarici dilə mükəmməl yiyələnmək üçün linqvistik ölkəşünaslıq xarakterli biliklərin mənimsənilməsi ilə yanaşı, dilin kumulyativ¹ funksiyasına da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2015, 256 səh.
2. http://www.azadliq.info_n_133574.html
3. <http://www.carpetsmagazine.com/%C9%99trafl%C4%B1/Tarix,Folklor-v%C9%99-Mifologiya-m%C9%99nb%C9%99yi>
4. <http://www.folklorinstitutu.com/arasdirmalar/Koroglu.pdf>

¹Sözün kumulyativ funksiyası– informasiyanın dilin lüğət tərkibində və mətnlərdə toplanması və saxlanması.

Aytan Baylarova

Ph. D. in Philology, associate Professor
Azerbaijan National Academy of Sciences
the Institute of Linguistics, the leading scientific researcher
of the department of Modern Azerbaijani language

Summary

National-cultural characteristics of connotative lexicon in Azerbaijani language

As human speech is a connotative and denotative system, the speech situation reveals connotative shades. The national-cultural lexicon of the different languages differ from one another due to their cultural components. Identity of the lexicon that reflects the national culture consists of identify of the reality that it expresses and specificity of the cultural connotations. The structure of the connotation can be divided into several layers: equivalent connotative lexicon; connotative meaning lexicon that has only one culture; different, often opposite connotative meaning lexicon; partly different connotative meaning lexicon; non-equivalent connotative lexicon.

Key words: connotative, denotative, national-cultural, association, emotional

Aytən Hacıyeva, fil.ü.f.d., dos.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi dilçilik kafedrası

TÜRKOLOGİYADA YENİ TİPOLOJİ ARAŞDIRMA İSTİQAMƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI HAQQINDA (SÖZ YARADICILIĞININ TƏDQIQINDƏ PSIXOLINQVİSTİK ASPEKTLİ YANAŞMA TENDENSİYALARINA DAİR)

Dünya dilçiliyində yeni tədqiqat istiqamətlərinin formalaşması türkologiyanın fərqli elmi-nəzəri dəyərləndirmə spesifikasiyasına malik araşdırmalarla zənginləşməsinə yol açmışdır. Konkret olaraq koqnitivistikanın son illər artan dinamika ilə ayrı-ayrı dillərin nəzəri problemlərinin həllinə yönəlmiş dərin məzmunlu tədqiqatlarda aktiv iştirak payına malik olması, habelə psixologiya, neyrologiya sahələrinin dilçiliyə qazandırmış olduğu fərqli rəqurslu dəyərləndirmə standartlarının uğurlu adaptasiyası, eləcə də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının linqvistik araşdırmaları yeni keyfiyyət səviyyəsinə yüksəldən metodlar təklif etməsi ümumilikdə dilçilik elminin, o cümlədən də xüsusi dilçilik sahəsi olan türkologiyanın ciddi inkişafına səbəb olmaya bilməzdi.

Son dövr türkoloji araşdırmalara sirayət etmiş ən aktual, ən novator və heç şübhəsiz ki, ən sürətli inkişafda olan yeni dilçilik istiqamətlərindən sayılan koqnitiv linqvistika və xüsusilə də onun daha gənc araşdırma istiqaməti olan koqnitiv semantika maraqlı elmi araşdırmaların meydana çıxmasına yol açmışdır. Xatırladaq ki, “koqnitiv elm – təfəkkür haqqında elm olmaqla, biliklərin əldə edilməsi, saxlanması, emal edilməsi və istifadə edilməsi haqqındakı canlı və süni sistemləri tədqiq edir. Hal-hazırkı dövəmdə bu (yəni, koqnitiv elm – A.H.) insan təfəkkürünün və onun beyin mexanizmlərinin tədqiqilə məşğul olan və qarşılıqlı əlaqədə olan elmi sahələrin bütöv bir şəbəkəsini təşkil edir. Həmin araşdırmalarda təfəkkür sözün ən geniş mənasında ortaya çıxaraq, rəng fərqləndirmə mexanizmlərindən tutmuş sosial stereotiplərin təbiətilə yekunlaşan substansiyanı təcəssüm etdirir. *Heç şübhəsiz ki, həmin araşdırmaların “ürəyini” ... təəssürat, şüur, qavrama, yaddaş, diqqət, təxəyyül və dilin istifadəsi prosesində nitq təşkil edir*” (kursiv bizimdir. – A.H.) [1; 1]. Başqa sözlə desək, koqnitiv elm dünyanı qavrama haqqında biliklər sisteminə istinad edən, lakin həmin məlumatları yeni rəqursdan təkrar dəyərləndirməklə daha geniş aspektli və təbii ki, daha adekvat olan elmi nəticələrin əldə edilməsini mümkün edən multidissiplinar araşdırma

sistemini ehtiva edir. Məsələn, koqnitiv elm ənənəvi dilçilik problemlərindən sayılan metafora anlayışına yeni rakurslu təhlil yanaşması təklif etməklə, məsələnin bilavasitə insanın qavrama mexanizmlərinin özünəməxsusluqları ilə tənzimləndiyini əyani şəkildə ortaya qoyur. V.Z.Demyankov “Koqnitiv dilçilik – interpretasiya yanaşması növü kimi” adlı araşdırmasında yazır: “İstənilən fikir metaforikdir” – vaxtilə F.Nitsşe belə demişdir . E.Kassirer göstərmişdir ki, məkan, zaman və say bilavasitə obrazlı təfəkkür vasitəsilə formalaşdırılır (hansının ki, törəmələri olaraq, K.Levi-Stross mif və mədəniyyəti nəzərdən keçirirdi). Ancaq insanın yaratdığı obrazlar hansısa şəkildə real olanla, fenomenlə və ən azında gerçəklik təəssüratı yaradanla əlaqəli olmalıdır. Buna görə də, təsəvvürlər həmişə əşyalarla onlar haqqındakı məlumatlar arasındakı ortaqlıqla, əlaqəli məqamla tənzimlənilir” [2; 24]. Başqa sözlə desək, koqnitiv elm metaforanın, ümumilikdə sözün anlamının reallıqda olanla həmin reallıqda olan haqqında məlumatın adekvatlığından çıxış edərək təhlil etməklə yanaşı, həmin metaforikləşmə modellərinin təfəkkür, qavrama (koqnisiya) mexanizmlərilə şərtlənməsi məqamlarının araşdırır. Bu mənada hələ koqnitiv dilçiliyin ayrıca elm sahəsi kimi formalaşmış inkişaf tapmadığı dövrlərdə B.L.Uorfun səsləndirdiyi fikirlə razılışmamaq olmaz. Sonrakı mərhələdə koqnitiv semantikanın bünövrəsini, “təməl daşı”nı formalaşdıran elmi konsepsiyalar sırasına daxil edilə biləcək linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin banilərindən biri – B.L.Uorf hələ koqnitiv metafora nəzəriyyəsi üçün çox öncələr yazırdı: “... dilçilik təfəkkür nəzəriyyəsi üçün, son nəticədə ümumiyyətlə bütün humanitar elmlər üçün fundamental əhəmiyyətə malikdir” [3;78]. Və bu fundamental əhəmiyyət özünü tam dolğunluğu ilə insanın koqnisiya mexanizmlərinin tədqiqini hədəfə alan koqnitiv elmin təşəkkülündə tam aydın şəkildə büruzə vermişdir. Koqnitiv semantikanın tarixini və inkişaf perspektivlərini araşdırmış Y.V.Raxilinin də qeyd etdiyi kimi, “iddia edildiyinə görə, insan nitqin qavranılması zamanı, ümumiyyətlə, qavrama prosesində - məsələn, görüntünün və ya musiqinin qavranılması zamanı istifadə etdiyi mexanizmlərdən yararlanır. Məhz, dilçiliklə həmsərhəd sahələrə maraq da bu cəhətdən qaynaqlanır... “Dilçi həmin sahələr sırasında psixologiya, gelştat psixologiya, koqnitiv psixologiya, hermenevtika”nı qeyd edir və belə yanaşmanın “linqvistikanın muxtariyyətini (yəni, ayrıca elm sahəsi kimi mövcudluğunu – A.H.)” [4; 277] . Bununla belə demək lazımdır ki, müasir elmi inkişaf tendensiyaları özlüyündə hər hansı bir sahənin avtonom, tam təcrid olunmuş vəziyyətdə təkamülünün mümkünsüzlüyünü inkaredilməz dəlillərlə ortaya qoymuşdur. Bu mənada türkoloji araşdırmalarda tipoloji istiqamətli tədqiqatların mütləq şəkildə koqnitiv elm nailiyyətləri, psixolinqvistik araşdırma yekunları ilə “kəşiməsi” tam məntiqəməvafiq görünür. Belə ki, yuxarıda qeyd edilənlərdən də aydın şəkildə məlum olduğu kimi, öz mahiyyəti etibarilə “koqnitiv dilçilik yalnız bir elmin sərhədləri çərçivəsinə sığmır, əksinə bir neçə fənnin kəşimə nöqtəsində yerləşir”, həmin fənnlər sırasında (daha öncə qeyd etdiyimiz psixologiya, psixolinqvistika ilə yanaşı – A.H.) etnolinqvistika, etnopsixolinqvistika, kompüter dilçiliyi, siyasi linqvistika, linqvocoğrafiya, linqvistik antropologiya və s. bu kimi fənnlər daxildir [5; 6-7].

Türkologiya sahəsindəki tipoloji araşdırmalara yeni aspektli tədqiqat üsullarının tətbiq edilməsindən bəhs edərkən ilk olaraq burada sezilən “canlanma”nın yekcins mahiyyətli olmadığını qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğuna görə, müasir tipoloji araşdırmalar ənənəvi prioritet sayılan qrammatik sahə tədqiqatlarının sərhədlərini aşaraq daha geniş spektrli araşdırmaların meydana çıxmasını mümkün etmişdir. Bu aspektdə ortaya çıxmış ən yeni araşdırma istiqamətləri sırasında psixolinqvistik araşdırma metodlarının cəlb edilməsilə ortaya çıxan yeni rakurslu təhlillər xüsusilə diqqətəlayiqdir. Təqdirəlayiq haldır ki, türk dillərinin təqdim etdiyi zəngin material ümumilikdə Dünya dilçiliyi zəminində psixolinqvistika və linqvistik tipologiyanın müştərək araşdırma sahələrinin formalaşmasında geniş istifadə edilməkdədir. Bu sırada müasir psixolinqvistikanın ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan Den Ayzek Slobin linqvistik tipoloji əlaqəliliyə malik son dövr araşdırmalarını xüsusilə qeyd etmək olar. Linqvistik tipologiyanın aktual problemlərindən birinə - feil semantikasının dil tipologiyası ilə bağlılığı məsələsinə həsr olunmuş araşdırmasında görkəmli psixolinqvist alim müxtəlif sistemli dilləri, o cümlədən **türk**, ingilis, ispan, alman, rus və s. dillərin materialını qarşılaşdıraraq leksikanın morfolojiya ilə əlaqəsini psixolinqvistik və tipoloji aspektlərin kəşiməsində araşdırır. (bax: [6;219-257]). Müəllif öz araşdırmasında tipoloji

tədqiqatlara koqnitiv semantikaya dair faktoloji inventar və əldə edilən elmi yekunları da daxil etməyə müvəffəq olmuş Leonard Talminin təhlillərinə[7;480-519] istinad edir. Bu isə öz növbəsində linqvistik tipologiyanın özünün müasir mərhələsində klassik dövründəkindən müqayisə edilməyəcək qədər qabağa getməsi və yeni tədqiqat aspektlərinin cəlb edilməsilə bağlı qənaətə varmağa imkan verir.

Türk dillərinin tipologiyana dair son dövr araşdırma istiqamətlərində psixolinqvistikaya bağlılıq əsasında formalaşmış prioritet tədqiqat istiqamətləri ilə bağlı aşağıdakı ümumiləşdirmələri qeyd etmək olar:

Türk dillərini tarixi leksikasına dair araşdırmalarda ilkin mənə və mənbənin müəyyənləşdirilməsi zamanı, ənənəvi olaraq, kök morfem rekonstruksiyası (bərpa) metodu ilə paralel olaraq digər araşdırma üsullarından da istifadə edirlər. Bu zaman ilkin kökü və etimonu (yəni, ilkin mənanı) 1) *birbaça* və ya 2) *dolayəsə ilə* aşkarlanan sözlər fərqli təhlil yanaşaları tələb edir. Məs: **çilek**<**çiyələk**<**çiy**(sulu, yetişməmiş)+**yelek** (meyvə);

bacanak < **bacı** + **inaq** (dost, sirdaş);

bilərzik<**bilək** + **yüzük/üzük**;

al-əl-əlli

və s. bu kimi sözlər etimolojisində müəyyən şəffaflıq izlənilmədiyi halda, bir çox sözlər üçün eyni vəziyyət keçərlidir. Belə ki, bir kısım eski kelimələrin etimologiyası psixolinqvistik, neyrofizioloji, tarixi, entoqrafik bilgilərdən yararlanmanı qaçınılmazdır. Məs: **Şilə** (Azərbaycan yemək adı) sözü V. Aslanovun təklif etdiyi etimoloji izaha görə, müəyyən ritualla bağlılığından dolayı, **şölən** sözündən törəmişdir [8]. Bu xarakterli etimologiyaların təsbiti dünyanın dil mənzərəsinə dair bilgilər əsasında mümkün olur. Məlum olduquna görə, “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışı dilçilik və psixolinqvistikanın müştərək fəaliyyəti sayəsində meydana çıxmış koqnitiv dilçiliyin ən aparıcı anlayışları sırasında yer alır.

Biz, öz araşdırmalarımızda, daha çox dil-beyin əlaqəsi nəticəsində semantik inkişaf tapan sözlərin ilkin mənasını müəyyənləşdirməyə, eləcə də, məlum etimonun modifikasiya xüsusiyyətlərinə və onları (modifikasiyaları) mümkün edən səbəblərə diqqət ayırmağa səy göstəririk.

1) **Enantiosemiya** (yunanca: **enantio** “*əks tərəf*”, **sema** “*işarə, məna*” anlamındakı sözlərin birləşməsindən törəmiş bu termin eyni söz daxili antonimiyanı ifadə edir. Məs: **Borclu** – həm “*borc alan*”, həm “*borc verən*”).

Təəssüf ki, bu faktorun erkən türk söz yaradıcılığında rolu indiyə qədər tamamilən araşdırılmamışdır. Erkən dil dönəmində spesifik türk enantiosemiyası, yəni söz deyil, kök daxili antonimiya müşahidə edilirdi ki, bu da spesifik türk enantiosemiyasını ortaya çıxarırdı. Məs: ***al**-kökü erkən dövrdə istiqamət bildirməklə, özündə əks mənaları da gizlicə barındırmış. Zamanla həmin əks mənalar intişar taparaq, **alt** / **üst** eyni köklü antonimlərin meydana çıxması mümkün olmuşdur. Z. Freyd, K. Yunq təlimləri bu dəyişimin izahını verir. Eyni vəziyyət ***qo-**, ***bo-** və digər bir çox kökdə də müşahidə olunur. [9; 279-281] ; [10; 428-431]

2) **Sinesteziya** (bu termin yunanca **syn** “*birgə*”, **aesthesis** “*hissiyat*” sözlərindən törəyib, psixologiyada bir hissiyyət orqanına aid olan hissəni əlavə olaraq digər orqanla bağlı hissiyyətə keçməsi anlamını ifadə edir). Sözyaradıcılığının fonosemantik aspektləri S.V. Vorininin, A.M. Qazov-Qinzberqin tədqiqatlarında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Altayşünaslıqda bu problemin bu və ya digər aspektləri B.Y. Vladimirtsev, T. Bertaqayevin tədqiqatlarında işıqlandırılmışdır. Bundan fərqli olaraq, sinesteziyal əsaslı söz yaradıcılığı növü, kökdaxili səs əvəzlənmələri özünün yetərli səviyyədə dəyərləndirməsini tapa bilməmişdir. Bununla belə, M.A. Çerkasskinin araşdırmasında türk vokalizminin fonosemantik aspektli söz yaradıcılığında iştirakı məsələsinə ötrə də olsa toxunulmuşdur.

Qeyd edək ki, sinesteziyal səs əvəzlənmələri halları psixoloji motivasiya qazanan derivasiya növlərindəndir. Bu qəbildən səs əvəzlənmələri zamanı denotativ (yəni, işarələnən obyektin) fiziki xüsusiyyətləri onun adının fonetik cildinə sirayət edir. Məs: türk dillərində eyni kökdən qadın və kişi bildirən terimlər törəyərkən səs əvəzlənmələrinin sinesteziyal mahiyyəti üzə çıxır. Məs: **baba** “*ata, və ya atanın/ananın atası*” / **bibi** (“*atanın bacısı*”, və ya “*nənə*”); **kaynı** “*qaynata*”; **kəynə** “*qaynana*”. Burada eyni kökdən törəmiş sözlərdə qalın saitlər kişi cinsin, incə saitlər qadın cinsinə işarədir.

Türk dilləri sinesteziyalı spz yaradıcılığı örnəkləri ilə zəngindir. Məs: **tik – tük – tok ; sız – süz ; cız – ciz** və s. (daha ətraflı bax: [11; 200-205]

3) **Metatezik söz yaradıcılığı**, əslində, sinesteziyalı derivasiyanın bir növü sayıla bilər. Bu növ kök daxili səs əvəzləmə zamanı eyni fonematik vahiddən, yəni müəyyən mənəni ifadəsi ilə “görevləndirilmiş” “səslər toplusu”nun qorunub saxlanmasıdan çıxış edilir. Məs: **sık – kıs**. Sinonim mənə (“*sixmaq, təyziq göstərmək, divara dirəmək*”) kəsb edən bu fellər eyni kök daxilində samit səs yerdəyişməsi ilə nəticəsində differensiallıq qazanmışlar [12; 272-283]. Araşdırmalar əsasında məlum olur ki, qədim insan sözü müəyyən səs yığını kimi qavradığından ilk dövənlərdə əsas olan müəyyən səs kompleksinin istifadə faktı idi. Məsələn, **tap – pat, mıq – qım, viz – ziv** və s. Məhz bu səbəbdəndir ki, türk dillərindəki səs təqlidi əsaslı köklərdə metatezik səs əvəzlənməsi mahiyyətli dəyişikliklər bilavasitə mənə tutumunda ciddi deformasiyalara yol açmırlar: **C(1)-V-C(2) → C(2)-V-C(1)**. Bu problemin nəzəri müstəvidə təhlili burada türk dillərinin ilkin kök modeli üçün xarakterik olan homogenliyin¹ metatezik dəyişmələr üçün də əsas olduğunu söyləməyə əsas verir. (homogen köklər haqqında daha ətraflı bax: [13] ; [14] ; [15]). Digər türk dillərinin materialları ilə müqayisə üçün daha ətraflı bax: [16]; [17] ; [18]. Azərbaycan dilində də analoji vəziyyəti müşahidə edə bilərik: **mıqqılmada – qımıldamaq, qısqmaq – sıx(q/k)maq**.

4) **Neyrofizioloji faktorların təsiri ilə** erkən türk dili mərhələsində meydana gələn sözlərdə universal səciyyə daşıyan və insanın ətraf aləmi koqnitiv dərkindən qaynaqlanan mənə keçidləri müşahidə olunur. Məs: toplumun böyük əksəriyyəti üçün sağ əl işlək funksiya daşdığından, ingilis, rus, ərəb, fars və digər dillərdə olduğu kimi, türk dillərində də **sağ** kəliməsi müsbət semantikalı sözlərin (**sağlam, sağlıq** və s.), **sol** kəlməsi isə mənfi semantikalı (**solmaq: Gül soldu.**) sözlərin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. [19; 371-374] ; [20; 50-53]. Bu kimi semantik keçidlərin adekvat tədqiqi zərurəti türkoloji tədqiqatlara koqnitiv metafora nəzəriyyəsinin tətbiqini qaçılmaz edir. Koqnitiv metafora nəzəriyyəsinin inkişaf perspektivlərini araşdırmış E.V.Budayevin də qeyd etdiyi kimi, “koqnitiv proseslərdə metafora –insan zəkasının analoqluqla bağlı imkanlarının özünü ifadə etməsi kimi mühüm rol oynayır. Metaforanı müasir koqnitivistikada əsas mental əməliyyat (və ya ən azından əsas olanlardan biri) hesab edirlər, hansı ki, dərkətmə, kateqorizasiya, konseptualizasiya, qiymətləndirmə və dünyanı şərh etmə üsulu kimi dəyərləndirilir. İnsan öz estetik potensialını istifadə etməklə metaforalar vasitəsilə tək-cə fikirlərini ifadə etmir, o, həm də metaforalarla düşünür, içində bulunduğu gerçəkliyi, dünyanı məhz metaforalar vasitəsilə dərk edir” [21; 8-9]. Bu mənada müasir koqnitiv semantika sahəsində ən mötəbər mənbələrdən sayılan C.Lakoff və M. Consonun araşdırmasının da məhz “Bizim yaşadığımız metaforalar ” (Metaphors We Live By) adlanması təsadüfi sayıla bilməz. Belə ki, müəlliflərin gəldiyi ortaq qənaətə görə, metaforaların yalnız poetik təxəyyülə aidliyi haqqında yanlış təsəvvürlərə rəğmən, əslində “metaforalar bizim gündəlik həyatımızı, özü də yalnız dilimizi deyil, tərəkür və fəaliyyətimizi dərin qatlarınadək “sarır”. Bizim gündəlik anlayış sistemimiz, hansının ki, çərçivəsində biz fəaliyyət göstərən mövcudluğumuzu sürdürürük, mahiyyət-cə elə özü metaforikdir” [22; 25]. Məhz, sağ və sol sözlərinin derivatları olan sağlam, sağlamlıq, sağlıq, sağ ol, sağollaşmaq, solmaq, solaxay, çolak və s. bu kimi sözlərin etimoloji təhlili burada tipoloji mahiyyətli kökdaxili dəyişim və ya fuziyon mahiyyətli birikmə faktlarının əslində müasir koqnitiv metafora nəzəriyyəsi çərçivəsində izahını tapan mənə keçidləri əsasında törədiyini tam əyanlıqla ortay qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мария Фаликман Когнитивная наука: основоположения и перспективы // Логос. 2014. № 1 (97). С. 1-18, http://www.logosjournal.ru/arch/73/97_1.pdf
2. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.

¹Bir qədər haşiyəyə çıxıb onu da qeyd edək ki, son döv türkoloji araşdırmalarda sinkretik fel köklərinin müxtəlif aspektli dəyərləndirmələrinə həsr olunmuş maraqlı tədqiqatlar ortaya çıxmışdır ki, bu sırada B.Məhərrəminin araşdırmalarını xüsusilə qeyd etmək olar (bax: [13 ;128-133])

3. Whorf. Benjamin Lee. Language, thought, and reality; selected writings <https://books.google.az/books?id=W2d1Q4e100QC&pg=PA78&lpg=PA78&dq=...linguistics+is+fundamental+>
4. Рахилина Е.В. Когнитивная семантика: История. Персоналии. Идеи. Результаты. // Семиотика и информатика. Вып. 36. М., 1998а. С. 274–323. <http://lpcs.math.msu.su/~uspensky/journals/siio/36/36RAKHILIN.pdf>
5. Скребцова, Т. Г. Когнитивная лингвистика: Курс лекций. — СПб.:Филологический факультет СПбГУ, 2011. 256 с.
6. Dan I. Slobin The many ways to search for a frog: Linguistic typology and the expression of motion events // In S. Strömquist & L. Verhoeven (Eds.) (2004), Relating events in narrative: Vol. 2. Typological and contextual perspectives (pp. 219-257). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. <http://ihd.berkeley.edu/linguisticstypologyofmotionevents.pdf>
7. Talmy, L. Path to realization: A typology of event conflation. Proceedings of the Berkeley Linguistics Society, 1991, n.17, 480-519. <http://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/BLS/article/viewFile/1620/1394>
8. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II Cild, Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2003, 271 s.
9. Гаджиева А.Ю. О семантической дифференциации ранне-тюркских гомогенных корней (к проблеме «внутрикорневой» антонимии) // Диалектология, история и грамматическая структура тюркских языков, Россия, Казань, Казанский (Приволжский федеральный университет), 2011, 279-281
10. Nəcəyeva A.Y. Türkolojide yapısal tipoloji nitelikli yeni çalışmalar // IV Uluslararası Dünya dili TÜRKCE sempozyumu, 22-24 aralık, 2011, Türkiye, Muğla Üniversitesi, Muğla., с. 428-431
11. Гаджиева А.Ю. Фоносемантический анализ некоторых фактов звукочередований «примитивно»-флективного характера в гомогенных первичных корнях тюркских языков // Colocviul International de Ştinte ale Limbajului “Eugeniu Coşeriu”, Chişinău, 12-13 mai, 2011, Chişinău, Moldova, 2012., 200-205
12. Nəcəyeva A.Y. Erkən türk dili dönməsinə aid metatezik sözyaradıcılığı prosesinin psixolinqvistik aspektdən təhlili haqqında // AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, B.:Elm, 2006, № 2-4., s.272-283
13. Магеррамли Б. Б.К вопросу о синкретичных корневых морфемах в тюркских языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2014. № 7 (37): в 2-х ч. Ч. II. С. 128-133 http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2014_7-2_36.pdf
14. Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата: Наука, 1986. 272 с.
15. Кайдаров А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986. 328 с. ; 6. Кайдаров А. Т., Кажибеков Е. З. Гомогенные корни и их лексико-семантическое развитие // Советская тюркология; Баку, 1980. № 3. С. 17-23
16. Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. – Ашхабад: Издательство АН Туркменской ССР, 1962. – 135 с.
17. Хусаинов К. Звукоизобразительность в казахском языке. Алма-Ата, Наука КазССР, 1988, 226 с.
18. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957. – 108 с
19. Гаджиева А.Ю. Об относительности когнитивного восприятия пространства у тюркских народов (к этимологии слова «SALAK») // Коммуникативные аспекты современной лингвистики и диалектологии, Россия, Волгоград: ВолГУ, 2012., с.371-374,
20. Гаджиева А.Ю. Специфика когнитивности пространства у древних: антропоморфическая универсалия или этнокультурная уникальность? // IV International Building Cultural Bridges, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan, 2012, с.50-53

21. Будаев Э. В. Когнитивная теория метафоры: новые горизонты / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов // Известия Уральского федерального университета. Сер. 1, Проблемы образования, науки и культуры. — 2013. — № 1 (110). — С. 6-13. <file:///C:/Users/user/Downloads/780-1545-1-SM.pdf>

22. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.

About the Formation of the New Typological Investigating Directions in Turkology (About the Tendencies of the Psycholinguistic Aspect in the Study of Word- Formation)

Summary

In the article the new investigating directions which are observed in the modern turkological studies are explored. The author pays a special attention to the activity of the new investigating tendencies of the psycholinguistic base in the study of the word- formation among the same investigating directions. It becomes clear that the development of the cognitive science has made inevitable the appearance of the new investigating points in the turkological thoughts. Here it is noted that in some latest investigations the processes of

Key words: turkology, typology, cognitive science, cognitive semantics, the studies of the new epoch

Bakutgül Kulzhanova, Associated professor
El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Filoloji ve Alem Dilleri Fakültesi Kazak Dil Bilimi Bölümü
e-posta:bahit777@mail.ru

OĞUZ VE KIPÇAK DİLLERİNİN FONETİK VE LEKSİKOLOJİK ÖZELLİKLERİ (ORTA ASIR TÜRK YAZILI ESERLER TEMELİNDE)

Aynı kökten gelmiş dillerin fonetik, morfolojik, leksikolojik ve sentaksis açısından ortak önemli meseleleri ve benzerliklerinin olması bilim dünyası için yeni bir bakış değildir. Bu özellik bu dillerin asırlar önce aynı kökten aynı, temelden geldiğini ispat etmektedir. Ayrıca bu benzerliklerinin yanı sıra her dalın kendilerine has nitelikleri de gelişmiştir. Tebliğimizde Oğuz ve Kıpçak gruplarının önemli fonetik ve leksikolojik özelliklerini ele alacağız.

N. A. Baskakov “Türk Dillerinin sınıflandırılması” adlı eserinde [1] Oğuz dillerinde kelime başında #y akıcı ünsüzle başlayan kelimelerin Kıpçak dillerinde # j sedalı ünsüzle yazıldığını, Oğuz dillerindeki kelime sonunda gelen sedasız ünsüz ş# Kıpçak grubunda s# le yazıldığını göstermiş ve bu özelliklerin adı geçen dil gruplarının fonetik özellikleri olduğunu vurgulamıştır. Kelime sonundaki q# k# seslerini Kıpçak grubu sedasız şekilde korumuş ise Oğuz dilleri sedalı yapmış ve g# ğ# şekline getirmiştir. Saydığımız bu özellikler dil grubunun önemli özellikleri sayılmaktadır.

Son yıllarda araştırmaların artmasıyla beraber Oğuz ve Kıpçak dillerinin fonetik özellikleri belirginleşmiş ve bu farklılıkların çokça olduğu belirlenmiştir.

Oğuz ve Kıpçak grubuna ait dil gruplarının fonetik açıdan önemli farklılıkları nedir sorusuna öncelikle birkaç örneklerle hatta tek heceli kelime sonundaki Kıpçak dillerindeki sedasız s# ünsüzünün, Oğuz grubunda ise ş# sedasız ünsüsüyle söylendiğini göstermek mümkündür. Örneğin; Kıpçak grubunda *bas* (insanın veya hayvan gövdesinin üst kısmındaki ya da ön kısmındaki hareket eden bölüm), *bes* (dörtten sonraki sayı, beş sayısının adı), *tas* (dağın sert cinsi ve büyük ya da küçük parçası), *tis* (insanın, hayvanların çiğnemeye veya ısırarak koparma işlemi gören, ağız içindeki sırayla dizilen kemik üyesi), *tes* (delmek, delik açmak, çukur kazmak), *tus* (bir eşya ve ikinci bir

eşyanın yanı), *tüs* (rüya), *qas* (göz kapağının üstünə çıkan kıl), *qus* (vücut yapısı çeşitli, kanatlı, gagalı, iki ayaklı, çoğunlukla uçan varlıklar), *uris* (savaş, çatışma), *ıdı* (içine çeşitli nesnelər koymak için, yiyecek ve içecek koymaya yarayan günlük yaşayışımızda kullanılan eşyalar – *qap(çuval)*, *qalta(cep)*, *ayak- tabak(kapkaçak)* vs) [2] Oğuz dilerinde *baş, beş, taş, tiş, teş, tuş, tüş, kuş, kaç, uruş, ıdış, v.s.*

Ayrıca Kıpçak grubundaki *s* ünsüzüyle sonuçlanan ekler Oğuz grubunda tamamen *ş* ünsüzüyle (*mıs~mış, ıis ~ış, das~daş* v.b.) bitmektedir.

Kıpçak grubundaki *s* sesi mi eski yoksa Oğuz grubundaki *ş* sesi mi daha eskidir. Ayrıca bu farklılık nasıl ortaya çıktı sorusuna Türkoloji’de belli bir cevap bulunamamıştır. Profesör B. Sagındıkoğlu 1994 yılında yayınladığı “Kazak dili leksikolojisinin gelişmesindeki etimolojik temeller” adlı monografi eserinde bu konuyu ele almış ve bilim dünyasında önemli sayfa açmıştır.

Kıpçak grubundaki *s* ünsüzü *ts* yarı kapantılı ünsüzden, Oğuz grubundaki *ş* ünsüzü *ç (tş)* yarı kapantılı ünsüzden oluşmuştur. Çözümünü şu şekilde göstermek mümkündür: $\mathbf{u} > \mathbf{TC}(ts) > \mathbf{c}$; $\mathbf{ç} > \mathbf{(tş)TIII} > \mathbf{III}$ [3, 25-50 s.]. Fonetik açıdan ele aldığımızda *u* yarı kapantılı ünsüzü *t* ve *s* seslerinin organik birleşmesinden, *ç (ç)* ünsüzü *t* ve *ş* seslerinin organik birleşmesinden oluşmaktadır. Tarihi gelişme esnasında ilk birleşen *t* ünsüzü gücünü kaybetmiş, böylece yavaş yavaş erimiş yerine *s* ve *ş* sesleri gelmiştir.

Çok eski dönemlerde *t, s, ş* sedalı ünsüzleri kendi aralarında organik bağlantı kurma aşamasında sadece tek ses olarak kullanılmıştır. Bu özelliği yazar açıklamış ve türemiş yarı kapantılı ünsüz şeklinde adlandırmıştır. Günümüzde bu üç ayrı sesi bir zamanlarda sadece tek ses olduğu *ts, tş, ünsüzlerinin içeriğindeki* sesinin ortak olması ve *s, ş, seslerinin bir biriyle kolay geçiş* yapması önyak olmuştur.

Kazak dilindeki *şeşek* kavramı; Tunguz – Mançu dillerinde *tsetsek*; Türk dillerinde *çiçek*. Sadece bir yapıda kullanılan ve sadece bir leksikolojik kavramı karşılayan bu kelimenin iki yapıya ayrılması bir ihtimal en eski Altay devrine kadar uzanmaktadır. Bu örnekler *ts, tş* yarı kapantılı ünsüzünün kökünün aynı olduğuna kanıt olabilir. Kazak dilindeki “şişek” yapısının Türk dillerindeki “çiçek” yapısından ortaya çıktığı bellidir. *çeçek > şeşek*. Bu ünsüzlerin içeriğindeki *t* sesinin kaybolduğu net gözükmemektedir. Demek *s ts (ts)* yarı kapantılı ünsüzünün, *ş- tş (tş)* yarı kapantılı ünsüzünün doğal devamı, mirasçısıdır. Aynı kökten *ts, tş* yarı kapantılı ünsüzünün oluşması Altay dillerini ikiye ayırmıştı. Bu ünsüzlerin kalıntısı olarak *s* ünsüzü Kuzey-Doğu dillerinde, *ş* ünsüzü ise Güney-Batı dillerinde günümüze kadar yaşamaktadır. Ayrıca aynı görüşü ünlü Türkolog G.Kiyekbayev da savunmuştur. [4, 15-6.].

Oğuz grubu ve Kıpçak grubunun önemli fonetik özelliklerinden biri $\mathbf{y} \sim \mathbf{j}$. Örneğin; Kıpçak grubuna ait Kazak dilinde *jaz* (bahardan sonra gelen mevsim) *jas* (insanın, hayvanların v.b. hayat mevsimini belirten zaman, yıl sayısı), *jol* (insan, hayvan, arabaların tekrar tekrar yürüdüğü yol), *jil* (on iki aylık zaman, mevsim), *jel* (bazen sert, bazen yavaş esen hava), *jir* (manzume eserinin genel adı), *jilkı* (ulaşım için kullanılan tek toynaklı), *julan* (sürüngen, omurgalı hayvan), *jaksı* (beğenilen, güzel), *jaman* (kötü, beğenilmeyen), *jalgız* (tek, yalın), *jarık* (aydınlık, hur), oğuz dillerinde *yaz, yaş, yol, yıl, yel, yilkı, yılan, yakşı, yaman, yalgız, yaruk* vs.

$\mathbf{y} \sim \mathbf{j}$ uyumunun kökeni hakkındaki tartışmalar Türkoloji alanında yüzlerce yıl tartışıla gelmiştir. V. V. Radlov ve V. A. Bogoroditskiy’nin öncülük yaptığı Türkologlar *y* ünsüzünü temel kök olduğunu savunduysa; G. İ. Ramsted’in öncülük ettiği Türkologlar *dj* yarı kapantılı ünsüzünü temel kök olarak savunmuştur. Fakat iki yönün de araştırmacıları kendi savunduklarını Türkoloji alanına onaylatamamışlardır. B. Sagındıkoğlu bu yönde özel araştırmalar yapmış ve çözümünü bulunamayan sorunu kökünden çözmüştür. Temel köken olarak sanılan *y* ünsüzü sadece epitez bir sestir. Örneğin; orta asır eserlerinde karşılaştığımız *yazla, sözle, karardı, sargardı* kelimeleri Kazak dilinde *jayla, söyle, karaydı, sargaydı*. Bu verdiğimiz örneklerden *z* ve *r* seslerinin yerini *y* ünsüzünün aldığını, yerinde sağlam olduğunu görürüz. Aynı olay eski devir yarı kapantılı ünsüz içeriğinde de olmuştur. Buna örnek olarak Altay dillerinde korunmuş *tyakşı (iyi), tyat (yat), tyol (yol), tyeti (yedi), tyer (yer), tyıl (yıl), tyok (yok)* gibi sayılı kavramlar delil olabilir. Açıklayacak olursak *ç (tş)* ünsüzünün içeriğindeki *ş* ünsüzü erimiş yavaşça yerini *y* epitez sesine bırakmıştır.

Bunun neticesi olaraq da **ty** çift ses hayata gelmişdir. Bu şəkildedir; **tş>ty. ts (ts), - ç (tş)** ünsüzlerinin, ayrıca buradan oluşan diğer ünsüzlerin önündeki **t** sesi zaman içerisinde erimiştir böylece **y** epintez ünsüzü sade kalmıştır. Böylece yukarıdaki kavramların gelişme seviyesi bu şekildeki dinamik kanuna bağlıdır: **çakşı>tyakşı>yakşı, çol>tyol>yol, çeti>tyeti>yeti, çer>tyer>yer, çıl>tyıl>yılv.** Böylece Oğuz grubundaki kelime başı **#y** akıcı ünsüzü **ç** yarı kapantılı ünsüz içeriğindeki **ş** ünsüzü güçsüz kalarak yerini **y** akıcı ünsüzüne vermiştir. Ayrıca yarı kapantılı ünsüz içeriğindeki **t** ünsüzünün kaybolması temelinde oluşmuştur şeklinde açıklık getirebiliriz.

Kıpçak dil grubundaki **j** sesi de **ç** yarı kapantılı ünsüzünde türemiştir. Fakat gelişme esnasında farklı yollar izlemiştir. **Ç (tş)** ünsüzü önce sedalılaştırmıştır. **ç (tş)>dj.** Zaman içerisinde yarı kapantılı ünsüzün önündeki **d** sedalı ünsüz kaybolmuştur. Şu şəkildedir: **tş>dj>j.** Böylece Oğuz grubundaki kelime başındaki **#y** ve Kıpçak grubundaki **#j** kelimeler eski devirde sadece **ç (tş)** ünsüzü ile söylenmiştir. Bunun gibi değişikliklerin az zamanda ortaya çıkması imkânsızdır. Böylece Oğuz ve Kıpçak gruplarının bir birinden ayrılmaları çok eskiye dayanmaktadır.

Oğuz ve Kıpçak gruplarının arasındaki önemli fonetik farklılıklardan biri Kıpçak grubundaki **q, k** sesleriyle biten eklerin Oğuz grubunda genelde sedalı şekilde karşımıza çıkmasıdır. Kıpçak gruplarında ise bu ses sürekli sedasız şekilde korunmuştur. Bunların arasında sıkça kullanılan ekler: **-luğ/-lüğ/-lig.** “Kutadgu Bilig” eserinden örnekler verecek olursak: *Telim kalgu ermas tirilig küni Uzun bargu ermas uluğluğ üni* (Биле билсең тиршілік күндери ұзаққа созылмайды Ұлықтық даңқы мәңгі емес); *Negü tereşitgülyaghıkışiYagıbirlauruşutükamişyaşı* (Жауы бар кісі жауымен күресес-күресе өмірін тауысқан кісі не деп айтады, тыңда); *Sezigsiz ölüm bir kün bir kün ahır kelir Tirilmiş bu janlıg janın algalır* (Күмәнсиз өлім ақыры бір күн келеді Өмір сүріп жатқан тірі мақұлықтардың жанын алады). «Atabet-ülHakayık» eserindeki örnekler: *Könilig tonın key koyup egirilig* (Қыңырлықты тастап шындықтың тонын ки); *Kanı kaçça bardı Kişilig esiz* (Адамгершіліктен безгендер қаншалықты жерге дейін барды, байқадың ба?). Eserlerde örneklerini verdiğimiz **tirig+lig, ulug+lug, yagi+lg, jan+lg, köni+lig, egir+lig, kşi+lig** kelimelerine ek eklendiği anda sedalılaştığını görmek mümkündür. **-uğ/-üg,-ığ/-igeki.** Adı geçen eserlerden örnek verecek olursak: *Karında törümiş kalınç ögrat+igyagızyerkatındaketaraytetig* (Ей, сезімтал дос, қарында пайда болған мінез бен дағды қара жер астына бірге кетеді); *Eligka yış+ıgbol-boldıkönlibüt+ün* (Көңілі толып, елбасыға қалқан болды); *Yarık düniya yüzka eşünsa eş+ügMen utru barayın* (Жарық дүние жүзіме перде жапса, мен оған қарсы ұшырасайын); *Tar+ıgoruldu* (тары орылып алынды). Bu kelimelerin hepsi eski Kıpçak dilinde **ögrat+ik, yış+ık, eş+ük, tar+ık** şeklinde söylenmiş, sedalılaştırmamıştır.

Bu ek birçok köklere girmiş ve kalıplaşmıştır. Örneğin: **kud+ug (құдық), kap+ug (қақпа, есік), çer+ig (әскер), tar+ig (астық), yıl+ig (жілік), sak+ig (сағым), tar+ug (қызмет), öt+üg (өмініш, тілек), yaz+ug (жазық), tus+ug (мүсім), öl+üg (өлім), tat+ig (дәм)** т.б.

Ayrıca eski **-lağ/-lag, ag/-eg, g, ğ** ekleri de aynı gruba dâhil etmekte fayda vardır. Böylece kelime sonundaki sedalılaştırma Oğuz gruplarına, sedasızlaşma ise Kıpçak gruplarına aittir.

Fonetik açıdan önemli bir özellik ise Oğuz gruplarında kelime ortasında **ğ, g, q, k** sessizlerinin korunması, Kıpçak gruplarında düşmesidir. Örneğin; ağır ~ **ayır, agrı ~ avruv, agu ~u, bağla ~ bayla, bugday~biday, egin ~yin, igna ~ine, ogrı ~urı, oğlan ~ulan, toğrı ~tuvra, yıgla ~ jıla, küyagü ~küyev, ogul~ ul, öğren~üyren vs.** Bunların dışında ikinci, üçüncühecelerde Oğuz gruplarındaki dudak ünsüzüyle söylenen kelimeler Kıpçak gruplarında tamamen düz ünlülerle karşımıza çıkar. Örneğin: **aguz ~ avız, agur ~ avır vs.** İlk hecedeki eski Türkçedeki **u** ünlüsü Kıpçak gruplarında **u (ʏ)**; Oğuz gruplarında **o**'ya değişmesi gibi farklılıklar çoktur. (tuu ~tog, ulan ~ oğlan)

Sadece bir kavramı bildiren kelimelerin Oğuz gruplarında ayrı Kıpçak gruplarında ayrı söylenmesi, bir birinden farklı olması bu dillerin çok eski dönemde değişikliğe uğradığını göstermektedir. Örneğin; Oğuz grubundaki **kurtga, kırınça, yıldırım, kapug, kurt, dudag, eksük, bagırsak, kandü, sogan, örtüklü, yarın, evdaş, sökal, yogurt, sakış, çerik, kamug, kadaş** kavramları Kıpçak gruplarındaki **arı, kumırska, nayzagay, esik, böri, erin, naşar, iş, öz, juva, jasırın, erten, aysel, avruv, ayran, oy, asker, barsa, tuvis** şeklinde söylenmektedir. Bu tür kelimelerin sayısını özel araştırmalar sayesinde belirlemek mümkündür.

Oğuz grubundakı bəzi leksikoloji kavramlar digər Türk lehçələrində bulunmamaktadır. Bunun gibi olayları digər dil qruplarında da görmək mümkündür. Sadəcə Kıpçak grubuna aid kavramlar da mevcuttur. Sağındıkoğlu bu konuyla ilgili özəl araşdırmalar yapmış Türk lehçələrinin sözlüklerini karşılaştırmıştır. Dolayısıyla eserlerdeki bəzi kelimelerin sadəcə bir dilde mevcut olup digər dillərdə bulunmadığı o kavramın dəyişik ifadə edildiyini açıqlamışdır. Araşdırmaçıya görə Oğuz qruplarında bulunan kelimələr: *alın (маңдай), bağırsak (iui), kendü (өз), köлке (көлеңке), örtüklü (жасырын), sogan (жуа), utan (ұялу), çog (көн), karınça (құмырсқа), kurt (бөрі), yarı (ертең), yıldırım (найзағай)* vs. Aksine bu kelimələr isə sadəcə Kıpçak grubunda bulunmaqdadır: *basın (басыну), baklan (базлан), baktır (жез), bayaqı (баяғы), bolmaçı (болмашы), entik (ентігу), em (ем), erik (ерігу), en (ену), enra (еңіре), irkil (іркілу), yimen (имену), küin (күн), keri (кері), süngi (сүңгі), çık (шық), sal (сал), tansuk (таңсық), ty (тыю), tabran (тебірен), talrı (талыну), tanırka (таңырқау), tun (тұну), үрк (үрку), kavrut (қауырт)* [5. 44-45 s.] т.б.

Bu kavramlar Oğuz, Karluk-Uyğur dillərində keçməzse də Kıpçak qruplarında ayrıca Kazak dilində mevcuttur.

Yukarıdakı saydığımız fonetik və leksikoloji xüsusiyyətlər üç dörd bin illik dəyişim dəğildir. Böylesinə dəyişimin ortaya çıxması binlerce illi keçirə bilər. Oğuz, Kıpçak, Karluk-Uyğur dillərinin bir birindən ayrılması və sınıflandırılması eski Altay devrinin ilk dönməsinə denk gəlmə ihtimali vardır. Dil araşdırmalarında benzerliklərlə bərabər aynı zamanda fərqlilikləri də çox iyi sınıflandırmak gəreker. Her dilin sadəcə o dile has xüsusiyyətlərini araşdıraraq bərləmək Türkologların önəmli gərevlərindən biridir.

Kullanılan edebiyatlar:

1. Baskakov N. A. “Bvedenyie v izucenye turkskih iazikov”. Moskva, 1962.
2. “Kazak tilinin tusindirme sozdigi. 1-10 tomdar/Jalpi redaksiyasın baskargan A.Y. Yskakov. – Almatı: Gylym, 1974-1986.
3. Sağındıkoğlu. B. “Kazak tilinin tarihi.” Kazak Üniversitesi Baspası, Almatı, 2011
4. Kiyekbaev. Dj. G. “Bvedeniye v uralo-altayskiye iazikoznaniye” Ufa, 1972.
5. Sağındıkoğlu. B. “Altyn Orda jazba eskertkishterinin tili”. Kazak Üniversitesi Baspası, Almatı, 2006.

Dürdanə Əliyeva, fil.ü.f.d., dos.

Bakı Slavyan Universiteti, Türkologiya kafedrası
durdana_a@mail.ru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ TAPMACALARININ ONOMASTİK SAHƏSİ

Oğuz qrupu türk dillərinin şifahi xalq ƏDƏBİYYATının ən qədim və maraqlı janlarından biri olan tapmaca əsrlərdən bəri nəsil-dən-nəslə keçərək müxtəlif dəyişikliklərə uğramış, bəzən forma və məzmununu dəyişdirmiş, yeni məna, məzmun kəsb edərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Həm quruluş, həm məzmun, həm də leksik tərkibinə görə digər folklor janrlarından fərqlənən tapmacalar folklorşünaslar tərəfindən tədqiq edilsə də, lingvistik baxımdan öyrənilməmişdir. Tapmacalarda insanların cəmiyyət haqqındaki fikirləri, həyat təcrübəsi, təbiət üzərindəki müşahidələri, təsərrüfat, məişət məsələləri və sairə bədii formada, obrazlı şəkildə ifadə edilmişdir. Tapmacaların onomastik sahəsinin əsas hissəsini antroponimlər təşkil edir: *Qutu qutu içində \Sandıq qutu içində \Fatmanın ağ yaylığı (antroponim)\ O da qutu içində (şabalıdı)(Azərbaycan); Dağda dalaymanı gördüm, \Suwda Süleymanı gördüm, Duzsuz bişən aşı gördüm, Gawşap duran daşı gördüm. (Gannçga, gami, süyt, değirmen)(türkmən); Bir oğlum var adı \Beşir bulduğunu bana taşır (kaşık)(türk); Aşaşmnein enşesi \ Vanikenin kemeçesi. (Sivrisinek)(qaqauz)*

Oğuz qrupu türk dilləri tapmacalarının tərkibindəki toponim və hidronimlər həm çox məşhurlaşmış mərkəz şəhərlərin, böyük çayların adlarını, həm də kiçik rayonların, şəhərlərin və su hövzələrinin da adlarını da əks etdirir. Bu adların bir qismi onlarla bağlı olan tarixi faktları və hadisələri özlərində əks etdirdikləri halda, bəziləri isə özlərinə məxsus regional əlamətləri əks etdirirlər:

Balta vurdum nimçəyə Səsi gəldi Gəncəyə (göy gurultusu) (toponim); Burada vurdum kılıcı Halep'te çıktı ucu (şimşək) (türk); İki uç, iki halka, Bağdadda mihü var. (Makas) (türkmən).

Nümunələrdən gördüyümüz kimi Oğuz qrupu türk dilləri tapmacalarının müxtəlid xarakterli onomastik vahidlərlə zəngindir. Bu onomastik vahidlərin linqvistik baxımdan təhlili maraqlı dil faktlarının aşkarlanmasına səbəb ola bilər.

Elçin Məmmədov, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
elchin197613@mail.ru

İŞĞAL EDİLMİŞ QARABAĞIN ANTROPOTOPONİMLƏRİ VƏ ONLARIN QRAMMATİK-MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi dünyanın ən qədim və zəngin ərazilərindən biridir. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitin, təbii mağaraların olması qədim dövrlərdən burada ibtidai insanların məskən salmasına şərait yaratmışdır. Haqqında bəhs etdiyimiz Qarabağ bölgəsinə **Şuşa, Xankəndi, Xocalı, Ağdərə, Xocavənd, o cümlədən Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan** rayonları daxildir.

Hazırda Qarabağ Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilib və bütün maddi-mədəniyyət abidələri talan olunub. Eyni zamanda, ərazinin toponimləri erməni “müəllifləri” tərəfindən saxtalaşdırılmış və yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir. Bu mənada bölgənin antropotoponimlərini tədqiq etmək olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Bu araşdırma nəticəsində biz bölgənin antropotoponimlərinin erməni işğalına qədərki mənzərəsini bərpa etməyə çalışacağıq.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan toponimlər sistemindəki ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələrin bir sıra spesifik cəhətlərini də özündə əks etdirmiş və bunlar da bir çox toponimlərin yaranma və formalaşmasını şərtləndirmişdir.

Toponimlərin hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, hansı ekstralingvistik faktorlarla bağlı yaranmasını müəyyən etmək çətindir. Bu mənada xüsusi mülkiyyətin hakim olduğu dövrlərin toponimiyada qalıqları hesab olunan antropotoponimlər də diqqəti cəlb edir.

Antropotoponimlər şəxs adları əsasında yaranan yaşayış məskənlərini əhatə edir. İşğal edilmiş Qarabağ ərazisi də antropotoponimlərlə zəngindir. Demək olar ki, Qarabağ ərazisində şəxs adları əsasında formalaşan toponimlərin hamısının izahı Azərbaycan dili ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, antroponim əsaslı toponimlərin əksəriyyəti sovet işğalına qədər yaranıb formalaşmışdır və “onların ilkin formada birinci komponentlərinin ellipsiyası nəticəsində isə həmin adlar toponimik səviyyədə sadə adlar kimi sabitləşmişdir. Belə antropotoponimlərin də əksəriyyətini məntəqənin əsasını qoyduqları və mənsub olduqları ayrı-ayrı şəxslərin adları təşkil edir” (2, s. 166). Bu antroponimlərin coğrafi ada çevrilməsi ona qoşulan nomenlərin köməyi ilə baş verir. Belə ki, “toponimik status qazanmış antroponimlər əslində toponim yaradan müəyyən ünsürlərin (coğrafi nomenlərin) əlavəsi ilə reallaşmış (İsi kəndi, Əliqulu kəndi, Əliyar kəndi və s.) və ikinci tərəfin ellipsiyası nəticəsində şəxs adı ilə ifadə olunmuş birinci tərəf (aparıcı komponent) coğrafi adın semantik yükünü öz üzərinə götürərək sadə oykonim kimi də sabitləşmişdir” (2, s. 166).

İşğal edilmiş Qarabağ ərazisinin antropotoponimləri leksik-semantik və qrammatik-morfoloji xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqları ilə öz izahını tapır. Haqqında bəhs etdiyimiz ərazinin antropotoponimlərinin qrammatik-morfoloji xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. -lar, -lər şəkilçiləri ilə formalaşanlar:

a) Bu şəkilçilər bir sıra şəxs adlarına qoşularaq müəyyən qrupun, zümrənin həmin şəxsin törəmələri olduğunu bildiren yer adları yaradır. Məsələn: *Nəbilər, Məmişlər (Şuşa); Hətəmlər (Laçın); Dadaşlar, İsalər, Rzalar (Ağdam); Alırzalar, Alolar, Babışlar, Həsənlər (Kəlbəcər); Əhmədallılar (Füzuli); Əfəndilər, Hüseyinalılar (Cəbrayıl); Nəcəflər, Yusiflər (Zəngilan); Cavadlar (Xankəndi);*

b) **Bəy, xan, paşa, kosa** tipli sözlərə qoşularaq yer adları yaradır. Məsələn: *Paşalar (Şuşa); Kosalar (Ağdam);*

c) -lar, -lər şəkilçiləri müəyyən zahiri əlamət və ləqəb, ayama və s. bildiren sözlərə əlavə olunaraq, həmin əlamət, ləqəb, ayama və s. ilə tanınmış nəslə və ya nəsil başçısına mənsub konkret qrup mənası ifadə edən oykonimlər yaradır. Məsələn: *Ağakışilər (Zəngilan); Əmiralılar (Xocavənd);*

ç) -lar, -lər şəkilçiləri müəyyən sənət, peşə, dini mənəb və s. məşğuliyyət növlərini bildiren sözlərə əlavə edilməklə konkret qrupun vaxtilə göstərilən sənət, peşə və s. ilə məşğul olmuş nəslə və ya nəsil başçısına mənsubluğunu, aidliyini ifadə edən yer adları əmələ gətirir. Məsələn: *Hacılar, Seyidlər, Mollalar (Laçın);*

d) Birinci və ya ikinci tərəfi bəy, xan, qul sözlərindən, digər tərəfi isə şəxs adlarından əmələ gələn antropotoponimlər. Məsələn: *Allahqulular, Səfixanlar, İmamqulular, Səfixanlar (Şuşa); Niyazqullar (Cəbrayıl);*

2. Şəxs adları əsasında formalaşan oykonimlər.

a) Sadə şəxs adlarının oykonimləşməsi nəticəsində əmələ gələn toponimlər: Məsələn: *Nurəddin (Laçın); Sədi (Cəbrayıl); Aladin (Zəngilan); Fərrux (Xankəndi); Xətai (Xocavənd); Bayandur (Ağdərə).*

b) Mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarının oykonimləşməsi nəticəsində əmələ gələn toponimlər: Məsələn: *Xanməmməd-Bünaən, Məmmədsəfi, Nəcəfəli (Kəlbəcər); Mollavəli (Füzuli); Mollabürhan (Qubadlı); Pircamal (Xankəndi);*

c) Tərkibində **bəy, xan, qul** tipli sözlərin olduğu şəxs adlarının oykonimləşməsi: Məsələn: *Alıqulu, Əliqulu (Laçın);*

ç) İkinci tərəfi **kənd, oba, abad** sözündən ibarət olan şəxs adlarından əmələ gələn: Məsələn: *Salatinkənd (Şuşa); Cəfərabad (Cəbrayıl); Xəliloba (Qubadlı); Həsənbabad, Mədətkənd (Xankəndi);*

d) İkinci tərəfi **pəyə, təpə, dərə, qaya** sözündən ibarət olan şəxs adlarından əmələ gələn: Məsələn: *Fətəlipəyə, Məlikpəyə (Laçın); Qurbantəpə (Cəbrayıl); Məmməddərə (Xocavənd); Həsənqaya (Ağdərə).*

3. -lı, -li şəkilçisinin köməyi ilə formalaşanlar. Bu şəkilçi müxtəlif şəxs adlarına – tayfa, nəsil, tirə başçılarına adlarına qoşularaq, onlara mənsub mənası ifadə edən yer adları əmələ gətirir. A.İ.Popov göstərir ki, “belə adları bəzən patronimik və ya eponimik adlar adlandırırlar” (4, s. 7). Əslində “Azərbaycan toponimlər sistemində patronimik adların mühafizə olunmasının şərtləndirən əsas amil Azərbaycanda XIX əsrin 80-ci illərinə qədər feodal-patriarxal cəmiyyət qalıqlarının hökm sürməsi olmuşdur” (2, s. 163).

a) Sadə və ya mürəkkəb quruluşlu şəxs adlarına qoşularaq. Məsələn: *Əhmədli (Laçın); Səfərli, Eyvazlı, Qasımlı, Qiyaslı, Maqsudlu, Məmmədbağırılı, Həsənçobanlı, Usublu, Yusifcanlı, Yusifli (Ağdam); Cəmilli, Kərəmli, Zülfüqarlı (Kəlbəcər); Bəhmənli, Əbdürrəhmanlı, Kürmahmudlu, Veysəlli, Mahmudlu, Ələskərli, Qaraməmmədli, Qoçəhmədli, Pirəhmədli (Füzuli); Hasanlı, Xudayarlı, Xudaverdili, İsaqlı, Mehdili, Soltanlı, Süleymanlı, Yarəhmədli (Cəbrayıl); Balahəsənli, Bəxtiyarlı, Davudlu, Həmzəli, Qiyaslı, Məlikəhmədli, Mərdanlı (Qubadlı); Mikayılı, Xəlilli (Xankəndi); Məlikcanlı, Zakirli (Xocavənd); Bayandurlu, Rəcəbli (Ağdərə).*

b) Birinci və ya ikinci tərəfi **şah, bəy, xan, ağa, hacı, kəlbə, molla, mirzə, seyid, qul** sözlərindən formalaşan antroponimlərə qoşularaq. Məsələn: *Hacıxanlı, Qarabəyli, Vəlibəyli (Laçın); Birinci və İkinci Alıbəyli, İmamqulubəyli, Qasımbəyli, Ağalarbəyli, Adıgözbəyli, Böyükbəyli, Əhmədağalı, Əliağalı, Hacıməmmədli, Həsənxanlı, İsmayılbəyli, Kəlbahüseynli, Qəhrəmanbəyli, Muradbəyli, Paşabəyli, Şükürbəyli, Tağibəyli (Ağdam); Mollabayramlı, Nadirxanlı, Şahmansurlu (Kəlbəcər); Alıxanlı, Hüseyinbəyli, Kərimbəyli, Qaraxanbəyli, Mirzəcamallı, Mirzənağılı, Mollaməhərrəmli, Musabəyli, Seyidməhmudlu, Şükürbəyli, Seyidəhmədli (Füzuli); Əsgərxanlı, Hacılı, Hacı İsaqlı, Məstəlibəyli, Mollahəsənli, Şahvələdli, Şıxalıağalı (Cəbrayıl); Muradxanlı, Yusifbəyli (Qubadlı); Alıbəyli, Cahangirbəyli, Əmirxanlı, İsgəndərbəyli, Məmmədbəyli, Şəfərbəyli, Məşədi İsmayılı, Mirzə Həsənli (Zəngilan); Mehdibəyli, Seyidbəyli (Xankəndi); İsmayılbəyli (Ağdərə).*

Fikir versək, tərkibində **bəy, xan, ağa** və s. sözlər olan oykonimlər sayca üstünlük təşkil edir. İlk baxışda düşünülə bilər ki, bu oykonimlərdə əks olunmuş şəxs adı ilə həmin kənd əhalisinin (tayfa, nəsil və tirənin) hansısa qohumluq əlaqəsi var. Əslində isə “antroponimlərə əlavə edilən –lı, –li, –lu, –lü şəkilçisi heç də kənd əhalisinin mənşəcə həmin şəxslərin törəmələri olduğunu deyil, onların həmin şəxslərdən asılılığını, onlara inzibati mənsubluğunu bildirir. Ağdam rayonundakı İmamqulubəyli oykonimi keçmişdə Qarabağ düzündə yaşamış kəngərlilərə mənsub qaradolaq tayfasının eyniadlı tirəsinin adını əks etdirir. 1823-cü ilə aid arxiv sənədlərinin birində qeyd olunmuşdur ki, 104 ailədən ibarət bir köç çar hökuməti tərəfindən 5 il müddətinə İmamqulu adlı bir bəyə bağışlanmış və onlar bəyin adı ilə bağlı İmamqulubəyli adlanmışdır” (2, s. 164).

Eyni fikri Zəngilan rayonunda kənd və inzibati ərazi vahidi olan **Cahangirbəyli** kəndi haqqında da demək olar. Oxçu çayının sahilində yerləşir. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə verilən məlumata görə “yaşayış məntəqəsi XIX əsrdə Tərəkəmə (indiki Məmmədbəyli) kəndindən köçüb gəlmiş Cahangirbəy adlı şəxs tərəfindən salındığı üçün belə adlanmışdır. Oykonim “Cahangirbəyə məxsus kənd” deməkdir” (1, s. 117).

Bu antropotoponimdə əksini tapmış şəxs ilə (Cahangirbəylə) həmin kənd əhalisinin heç bir qohumluq əlaqəsi yoxdur. Antroponimə əlavə edilən –li şəkilçisi heç də kənd əhalisinin mənşəcə həmin şəxsin törəməsi olduğunu deyil, onların sözügedən şəxsdən asılılığını, ona inzibati mənsubluğunu bildirir.

Çox güman ki, Cahangirbəy buraya gələndə qədər də həmin ərazidə əhali yaşamırmış. Belə ki, kəndin kiçik bir hissəsinin **Cavadbəyli** adlanması, **Şahnisə yeri, Şirinbəy arxı** kimi mikroobyektlərin mövcudluğu bu fikri söyləməyə əsas verir.

4. -an şəkilçisinin köməyi ilə formalaşanlar. Məsələn: *Fərəcan, Səfiyan (Laçın); Şərifan (Zəngilan);*

5. Sintaktik yolla yaranan antropotoponimlər: Məsələn: *Ağalaruşağı (Laçın); Abdullauşağı, Məmməduşağı (Kəlbəcər); Əliquluuşağı, Hüseynuşağı (Qubadlı).*

Maraqlıdır ki, bu yolla yaranan oykonimlər ilkinliyini-orijinallığını müəyyən qədər saxlayıb. Bu coğrafi adlarda **uşaq** və **-ı** mənsubiyyət şəkilçisi tayfa, tirə və ya nəslə əks etdirir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, belə oykonimlərin bir çoxunda axırıncı komponentlər düşə bilər (2, s. 166). Fikrimizcə, tədqiqatçı burada müəyyən səhvlərə yol vermişdi. Belə ki, onun fakt kimi irəli sürdüyü Qubadlı rayonunun Əliquluuşağı kəndindəki **uşaq+ı** komponentləri heç də düşməyib, ilkin variantını qoruyub saxlayıb. Çox güman ki, müəllif bu oykonimlərdən sonra işlənən **kənd** sözünü nəzərdə tutub.

Ümumiyyətlə, Qarabağ ərazisində mövcud olan antropotoponimlərin tarixi bir neçə əsr əvvələ gedib çıxır. Belə ki, onların bir hissəsinin adlarına hələ XVIII əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş siyahılarda (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri) rast gəlinir (3, s. 3 - 576). Həmin antropotoponimlərin əmələ gəlmə yolları Azərbaycan dilinin qanunları ilə öz izahını tapır. Halbuki tarixşünaslıqda hələ də belə bir fikir dolaşır ki, “guya Şuşa və onun ətraf yerlərinə türk (azərbaycanlı) əhali Pənah xan tərəfindən Şuşa şəhərinin əsası qoyulandan sonra gəlib yerləşmişdilər. Və yenə nədənsə Qarabağın etnodemoqrafik məsələlərinə və əhalinin yerləşməsinə toxunduqda mütləq şəkildə qeyd edilir ki, türklər (yəni azərbaycanlılar - E.M) Qarabağın yanında, ermənilər isə dağlıq hissəsində yaşamışlar. “Müfəssəl dəftər”in məlumatları bu fikirlərin əsassız

olduğunu göstərir. Pənahabadın əsası qoyulmazdan xeyli əvvəl nəinki bu bölgədə, eləcə də Qarabağın digər dağlıq bölgələrində türklər (azərbaycanlılar) kompakt şəkildə yaşamış, ermənilərin xeyli hissəsi isə türklərin tərki etdiyi yaşayış məskənlərinə yerləşmişdilər” (3, s. 17). Bunu sübut etmək üçün nəinki ermənilərin yaşadıkları kəndlərin, bütövlükdə Qarabağın kəndlərinin Azərbaycan-türk mənşəli olması faktına diqqət yetirmək yetərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, I cild, Bakı, 2007.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, 1991.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, Bakı, 2000.
4. Попов А. И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. Л., 1973.

Elchin Mahammad oğlu Mamedov

Antropotoponyms of the occupied Karabakh and their grammatical-morphological features

SUMMARY

This paper examines all antropotoponyms of Karabakh before the occupation, taking into account the area to which they relate. Author also classified the antropotoponyms according to the method of their formation.

Keywords: *antropotoponyms, classification, Karabakh, grammatical- morphological features, oykonims*

Elnarə Əliyeva, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
dok.elnare e@mail.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ƏVƏZLİK KATEQORİYASI: ƏNƏNƏ VƏ MÜASİRLİK

Əvəzlik isim, sifət, say, zərf və felin yerində işlənən sözlərə **əvəzlik** deyilir. Əvəzlik hansı nitq hissəsinin yerinə işlənirsə, onun da sualına cavab olur. Bunlar ənənəvi qrammatikalardan məlum olan qaydalardır. Lakin əvəzlik ətrafında bir-birindən xeyli fərqlənən, hətta bir-birinin əksini təşkil edən mülahizələr də diqqəti cəlb edir.

Əvəzlilər gah “boş sözlər”, gah da “ən sirli sözlər” adlandırılır. Gah bir nitq hissəsi kimi inkar edilir, gah da ona daxil olan sözlər başqa nitq hissələri arasında paylaşdırılır, gah da köməkçi nitq hissəsi kimi təqdim edilir. Bəzən əvəzliyin əhatə dairəsi xeyli məhdudlaşdırılır, əvəzlilərin yalnız bir qismi bu nitq hissəsinə aid edilir [1.S.285]. Azərbaycan dilində tədrisən bölgü prinsipində dəyişikliklər aparılmış, vaxtilə qəbul olunmuş bəzi növlər ixtisara salınmışdır. Y.Seyidov Azərbaycan dilində cəmi 27 sözü əvəzlik kimi qəbul etmiş və onları 5 növə aid etmişdir.

“İsimləri əvəz etdiyi üçün əvəzlilərin xeyli hissəsi bir vaxtlar “ismi-zəmir” (əvəzlik-isim) adı altında isimlər sırasına daxil edilmiş, işarə əvəzliləri isə “təyini sifət” adı ilə sifətlərlə birgə verilmişdir” [2. S.138].

Azərbaycan dilində H.Mirzəzadə tarixən əvəzliyin şəxs, qayıdış, işarə, sual, təyin, qeyri-müəyyən kimi növlərinin olduğunu bildirmişdir. O, inkar əvəzlilərini qeyri-müəyyən əvəzlilərinə daxil etmişdir. Digər bir məqamda isə müəllif qayıdış əvəzliyini şəxs əvəzliyinin bir növü adlandırmışdır. [3. S.175].

F.Zeynalov "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" kitabında əvəzliyin 6 növünü göstərmişdir: şəxs, işarə, sual, təyini və qayıdış, qeyri-müəyyən, inkar [4. S.113]. F.Zeynalov *mənimki, bizimki* ifadələrini şəxs əvəzlilərinə daxil etmiş, *ora, bura* ifadələrini zərf hesab etmişdir. Qayıdış əvəzlilərinə isə təyini əvəzliləri ilə birləşdirərək *təyin-qayıdış* əvəzliləri adı altında verilməsinin daha doğru olması fikrini irəli sürmüşdür.

Q.Kazımov əvəzliyi "leksik-qrammatik səciyyəsinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən orijinal bir kateqoriya, xüsusi söz qrupu" kimi səciyyələndirmişdir [2.S.135]. O, əvəzliyin aşağıdakı 7 növünü göstərmişdir: *şəxs, qayıdış, sual, qeyri-müəyyənlik bildirən, inkar, nisbi və işarə əvəzliləri*.

Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində əvəzliyin aşağıdakı növləri qəbul olunur: *şəxs, işarə, təyini, sual, qeyri-müəyyən əvəzlilər*. Vaxtilə bu siyahıya *inkar* və *qayıdış əvəzliləri* də aid edilirdi.

M.Ergin əvəzlilər haqqında aşağıdakı fikirləri söyləmişdir: "Zamirler nesneləri temsil veya işaret suretiyle karşılaman kelimelerdir... Zamirlerin tek başlarına kelime olarak manaları yoktur. Bir zamir tek başına hiç bir nesneyi karşılama, heç bir şeyin adı değildir... Onlar nesnelərin isimləri değil, gerekince geçici olarak o isimlərin yerini tutan kelimeler diye tarif edilir". O, **türk dilində** əvəzliyin aşağıdakı növlərini göstərmişdir: *şahıs, dönüşlülük, işaret (bu, şu, o), soru, belirsizlik (kimse, özge, başkası, ayruk "başkası", kamu "hər kəs", biri, bazısı, hepsi, kimi, birisi, hepimiz, biriniz), bağlama (kim) zamirleri* [bax: 5.S.249-265].

A.N.Kononov türk dilində əvəzliyin aşağıdakı növlərini göstərir: *işarə, qayıdış, sual, inkar, qeyri-müəyyən, ümumiləşdirici (obobşayuşıye), təyini* [6. S.171].

Qaqauz dilində əvəzliyin növləri sayca çoxluğuna görə seçilir: *şəxs, yiyəlik (benimki, seninki, onunki), işarə (o, bu, şu, şölə), sual, nisbi (ani "hansı ki", ne, kim, nəşey, nesoy, anqı), təyini (xer, xebiri, xerkez, xepsi və s.), qeyri-müəyyən (kimi, kimisi, kimsə, birisi), qeyri-müəyyən-inkar (kimse, bir şey, birkimsey)* [7.S.126].

Başqırd dilində əvəzlik Azərbaycan dilində olduğu kimi, isim, sifət, say və zərfi əvəz edən nitq hissəsi kimi səciyyələndirilir və onun aşağıdakı 7 növü göstərilir: *şəxs, işarə, sual, təyin, qeyri-müəyyən, inkar, yiyəlik* [8.S.153-154].

Qaraqalpaq dilində əvəzliyin 4 növü müəyyənlənmişdir: 1. *Şəxs və şəxs-yiyəlik*; 2. *İşarə və işarə-yiyəlik*; 3. *Təyini*; 4. *Sual, qeyri-müəyyən və inkar* [9.S.260]. Göründüyü kimi, qaraqalpaq dilində zahirən 4 növ göstərilərsə də, bunların daxilindəki növlər digər türk dilləri ilə tam uyğun gəlir.

A.N.Kononov **özbək dilində** 6 növü qeyd etmişdir: *şəxs, işarə, qayıdış, sual, qeyri-müəyyən, ümumiləşdirici (обобщающие)*. Sonuncu növə *xar kim, xar kaysi, xar kənday, xar kənça, xar kərsa* kimi əvəzlilər aid edilmişdir ki, bunlar Azərbaycan dilindəki təyini əvəzlilərinə uyğun gəlir [10.S.172].

R.Rasulov və A.Mırazızovun "Özbək dili" dərsliyində əvəzliyin 7 növü göstərilmişdir: *kişilik "şəxs", ozlik "qayıdış", korsatış "işarə", soroq "sual", belgilaş "təyini", bolışsizlik "inkar", gumon olmoşlari "qeyri-müəyyən"* [11. S.76].

N.A.Baskakov **noqay dilində** əvəzliyin 7 növünü qeyd etmişdir: *şəxs, yiyəlik-predikativ (протяжательные-предикативные / məniki, seniki və s.), təyini-qayıdış (özim), işarə (bul, sol, şol, ol), sual, təyini (ar/har, falan// palan), qeyri-müəyyən və inkar (bir kim "heç kim", bir zat "heç nə")* [12, S.74-82].

Qazax dilində 7 növ diqqət çəkir: *şəxs, işarə, sual, təyini, qayıdış, ümumiləşdirici (обобщительные) və inkar əvəzliləri* [13.S.229]. Göründüyü kimi, qazax dilində özbək dilindən fərqli olaraq, həm təyini, həm də ümumilənmiş əvəzlilər mövcuddur.

Qaraçay-balkar dilində əvəzliyin aşağıdakı növləri mövcuddur: *şəxs, şəxs-qayıdış, işarə, sual- nisbi, qeyri-müəyyən (təyini və inkar)* [14].

Tuva dilində 6 qrup müəyyən edilmişdir: *şəxs, işarə, təyin, qeyri-müəyyən, inkar* [15.S.215].

N.P.Direnko **oyrot dilində** əvəzliyi təsnif edərkən bir qədər fərqli bölgü təqdim etmişdir: *şəxs, yiyəlik, işarə, sual, təyini (qeyri-müəyyən)* [16.S.90].

Göründüyü kimi, türk dillərində əvəzliyin bir kateqoriya kimi tanıtımı oxşar olsa da, bəzi

fərqli məqamlar da özünü göstərir. Bizim əsas məqsədimiz bu kateqoriyanın adlandırılması olduğu üçün həmin fərqli məqamlarla bağlı fikirlərimizi yalnız adlandırma prosesindən bəhs edərkən toxunacağıq. Daha çox fərqli özünü müasir türk dilində özünü göstərir.

3. Əvəzliyin növlərinin adlandırılması.

Türkologiya əvəzliyin hansı şəkildə qruplaşdırılmasına nəzər saldıqdan sonra konkret ayrı-ayrı növləri araşdırmaq istərdik.

1) *Şəxs əvəzliyi* (Azərbaycan), *kişi* (türk- T.Banquoğlu), *şahıs* (türk – M.Ergin), *at çalışması* (türkmən), *üz aderlik* (qaqauz), *kişilik olmoşi* (özbək), *kişilik almaş* (qərbi uyğur), *şəxs almışı* (şərqi uyğur), *zat almaşlıqları* (tatar), *zat almaşı* (başqırt), *bet orunça* (qumuq), *betlevçü almaş* (Qaraçay-balkar), *özlik avıs* (noqay), *jiktev esimdiqi* (qazax), *çaktama at atooç* (qırğız), *tüzünnüñ solumazı* (Altay), *sıray orındızı* (xakas), *arinnüñ at ornu* (tuva), *eeçi orunqu* (şor) [17.S.76], *betleu almasıqları* (qaraqalpaq).

Azərbaycan və türk dilində ərəb dilindən dilindən alınmış *şəxs/ şahıs* sözü işlənir. Eyni zamanda Şərqi uyğur dilində də eyni ifadədən istifadə olunur. Lakin türk dilində əvəzliyin bu növünün adlandırılmasında bir qədər qarışıqlıq müşahidə olunur. Belə ki, M.Ergin və S.Güneş *şahıs*, T.Banquoğlu *kişi* və T.N.Gencan *kişi*, N.Koç *kişi adlı* terminlərindən istifadə edirlər [18.S.55].

Türkmən dilində milli *at çalışması* terminindən istifadə olunur. Bu da “adı, yəni ismi əvəz edən” anlamındadır.

Qumuq dilində müşahidə olunan *bet* termini də milli mənşəli olub “şəxs” mənasındadır.

Qaraqalpaq dilindəki *betleu* sözü də “şəxs” semantikasında olan *bet* sözündəndir.

Tatar dilində *zat almaşlıqları* termini işlənir. Bu, ərəb mənşəli olub, “sahib, yiyə” anlamındadır [19.S.208].

Başqırd dili tatar dili ilə eyni mənbədən dəyərlənmişdir.

Tuva dilində *arinnüñ at ornu* ifadəsindəki *arın* sözü “şəxs” mənasındadır.

Uyğur, özbək dilçiləri, eləcə də Türkiyə türkcəsinin bəzi araşdırıcıları milli mənşəli *kişi* termininə üstünlük vermişlər.

2) *İşarə əvəzliyi* (Azərbaycan), *işaret zamiri* (türk), *qörkezme çalışması* (türkmən), *gösterici aderlik* (qaqauz), *korsatış olmoşi* (özbək), *körsitiş almaşlırı* (uyğur), *kürsätü almaşlıq* (tatar), *kürhətev almaşı* (başqırd), *qörsetiv orunça* (qumuq), *körgüztüvçü almaş* (Qaraçay-balkar), *körsetiv avıs* (noqay), *siltev esimdiqi* (qazax), *silteme at atooç* (qırğız), *körqüzzer soluma* (Altay), *közidiq orındı* (xakas), *aytilqanıñ at ornu* (tuva), *körqüzçi orunqu* (şor) [17.S.56].

Azərbaycan və türk dilində ərəb mənşəli “ələmət, nişan” mənalı *işarət* terminindən istifadə olunur [19.S.265].

Türkiyə türkcəsində başqa terminlərə də rast gəlmək mümkündür: *gösterme zamirleri* (T.Banquoğlu), *gösterme adilları* (N.Koç), *işaret zamirleri* (M.Ergin, S.Güneş), *im adilları* (Tehsin Gencan) [18.S.57].

Digər türk dillərində də bu məqamda milli sözlərdən istifadə olunur və bu kateqoriya gözlə əlaqələndirilir. Məsələn, türkmən dilində *qör(mek)* kökündən *qörkez(mek)* feli düzəlmiş, ondan da *qörkezme* termini yaranmışdır. Analoji hal, yəni eyni felə müxtəlif şəkilçilərin artırılması ilə isim düzəldilməsi əksər türk dillərində müşahidə olunur.

korsatış < kor+sat+iş (özbək)

körsitiş < kör+ sit+ iş (uyğur)

kürsätü < kür+sät+ü (tatar)

qörsetiv < qör+set+ iv (qumuq)

körsetiv < kör +set+üv (noqay)

kürhətev < kur+hət+ev (başqırd)

körgüztüvçü < kör+qüz+tüv+çü (qaraçay-balkar)

körqüzzer < kör+qüz+er (Altay)

körqüzçi < kör+qüz+çi (şor)

közidiq < köz+id+iq (xakas)

İşarə əvəzliyinin adlandırılması ilə bağlı üçüncü qrupda qazax və qırğız dilləri birləşir.

Qırğız dilində “işarə” anlamlı *şilteme* sözü terminləşərək funksionallaşmışdır. Qazax dilində isə bu, *silte*v şəklindədir.

Tuva dilində də kateqoriyanın adlandırılmasında millilik özünü göstərir: *ayılqanın at ornu*[20.S.48] < *ayılqa* “işarə” + *at* “ad” + *orun* “yer”

3) *Sual əvəzliyi*(Azərbaycan), *soru zamiri/ soru sıfatı* (türk), *soraq çalışması* (türkmən), *soruş aderlii* (qaqauz), *soraq olmoşi/ sıfatlovçi* (özbək), *soal almişi* (uyğur), *sorav almaşlıq// bilqeleü// sorav almaşlığı belən belderelqen sıyfat* (tatar), *horav almaşı* (başqırd), *belqilevçü sorav orunça* (qumuq), *soruvçalmaş// belqilevçü almaş* (Qaraçay-balkar), *sorav avısı// belqilevşi* (noqay), *surav esimdiqi//sun esimqe, san esimqekoyilatın* (qazax), *anıқтақıç (surooluu) sın atooç* (qırğız), *suraktu soluma// tartaaçı* (Altay), *surıqlıq orındı* (xakas), *aytırqınıñ at ornu – pile ilerettingen todaradılqa* (tuva), *suraqçı orunqu* (pilmçi fonksiyonunda)(şor) [17.S.74-75].

Müasir Türkiyə türkcəsində *soru sıfatı*, *soru zamiri* və *soru zarfı* adlı ayrıca kateqoriyalar mövcuddur. Əslində, bunlar arasında elə qabarıq fərq yoxdur. Bu kateqoriyaya aid edilən sözlərin hamısı *sual əvəzlilik*ləridir.

Analoji hal aşağıdakı dillərdə də müşahidə olunur: *hallıknı kulluqun kütüqen sorav orunça* “sual əvəzliyi”/ *belqilevçü sorav orunça* “sual sıfatı” (qumuq dili), *suramaa taktooç* “sual zərfi”/ *surama at atooç* “sual əvəzliyi”/ *anıқтақıç sın atooç* “sual sıfatı” (qırğız dili).

Bu terminlərin mənşəyinə gəlincə, daha çox millilik özünü göstərir. Əksər türk dillərində müxtəlif fonetik dəyişikliklə *sor-* kökündən düzəlmiş terminlər müşahidə olunur.

Sor-

Sor+u (türk)

Sor+aq (türkmən)

Sor+ uş (qaqauz)

Sor+ oq (uyğur)

Sor+av (tatar, qumuq, noqay)

Sor+av+çu (Qaraçay-balkar)

Sur+av (qazax)

Sur+ oo (qırğız)

Sur+ ak+tu (Altay)

Sur+ıq+lıq (xakas)

Sur+aq+çı (şor)

Hor +av (başqırd)

Göründüyü kimi, 14 türk dili eyni mənəbəyə söykənir. Əslində, Azərbaycan dilində işlənən *sual* sözü də səsdüşümü nəticəsində *suval* sözündən yaranmışdır. Bunu həmin sözün bəzi dialektlərdə *suval*, Muğan dialektində isə *saval* variantında da işlənilməsi sübut edir [Bax:21.S.102]. Beləliklə, *sur>suv+al>sual*.

Təkcə Tuva dilində tam fərqli söz yaradıcılığı özünü göstərir: *aytırq at ornu* [20.S.48]. Tuva dilində *aytırq* sözü “sual” mənasındadır. Bu isə *ayıt* sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış “*göstərmək, izah etmək*” mənalı aytır variantından düzəlmişdir.

Bir məqama da diqqət yetirmək istərdik. Əgər E.Gürsoy tatar dilində bu kateqoriyanın adını *sorav* şəklində təqdim edərsə, tatar dilçisi A.Rəhimova bunun *sorau* şəklində olduğunu qeyd etmişdir.

4) *Qeyri-müəyyən əvəzlik*(Azərbaycan), *belirsiz zamir* (türk–T.Banquoğlu)/ *belirsizlik zamirleri* (M.Ergin, S.Güneş)/ *belgisiz adil* (T.Gencan, N.Koç)/ *bilgesezlik almaşlıqları* (türk), *nəməlim çalışma* (türkmən), *bellisiz aderlik* (qaqauz), *tahminiyylik olmoşi* (özbək), *bəlqüsizlik almişi// eniqsizlik almişi* (uyğur), *bilqesezlek almaşlığı* (tatar), *bildəhezlek almaşı* (başqırd), *belqisiz orunça* (qumuq), *belqisiz almaş* (Qaraçay-balkar), *bilqisiz avis* (noqay), *belqisizdik esimdiqi// mölşer üstevi* (qazax), *çamalama at atooç* (qırğız), *tartı tok soluma* (Altay), *ile nimes orındı* (xakas), *todarqay eves at ornu* (tuva) [17.S.56; 18.S.58], qüman almaşlığı (qaraqalpaq)

E.Gürsoy özbək dilində bu kateqoriyanın adını *tahminiyylik olmoşi* şəklində göstərsə də, Özbəkçə-rusca lüğətdə bu, *qumon olmoşi* şəklində verilmişdir [22.S.302]. *Qumon* sözü fars mənşəli olub, özbək dilində mənəbə dildə olduğu kimi, “güman, şübhə” anlamındadır. Qaraqalpaq dili də bu

prosesdə özbək dili ilə eynilik təşkil edir (*qüman*).

Azərbaycan dilində bu kateqoriyanı adlandırmaq üçün ərəb mənşəli *qeyr* və *müəyyən* sözlərindən istifadə olunmuşdur (*qeyri-müəyyən əvəzlilik*).

Türkmən dilində müşahidə olunan *nəməlim* termini də alınma olub, fars və ərəb calağından ibarətdir: na (fars) “qeyri”>nə + məlim (ərəb) “aşkar, bilinən” [19.S.350, 458].

Türk, uyğur, tatar, başqırd, qumuq, qazax, qaraçay-balkar dillərində bu termin milli kökə söykənir. Bütün bunlar qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış *belgüsüz* “naməlum” [23.S.94] sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantlarıdır. Qaqauz dilində işlənən *bellsiz* termini isə qədim türkcədəki *billüg* “məşhur” (dolayısı ilə “hamıya məlum olan”) sözünün bir qədər fonetik dəyişikliyə uğramış və inkar şəkilçisi qəbul etmiş variantıdır.

Başqırd dilində işlənən *bildəhezlek almaşтары* ifadəsi “qeyri-müəyyən, qeyri-məlum” mənəli *bildəhez* sözündən götürülmüşdür, bu sözün də kökündə “nişan, əlamət” mənəli *bildə* leksemi durur [24.S.100]. Bəlkə, bil+gə g-d əvəzlənməsi bilikli, müdrik

5) *Qayıdış əvəzliyi* (Azərbaycan), *dönüşlülük zamiri* (türk–M.Ergin), *dönüşlü zamiri* (T.Banquoğlu)// *şahıs zamiri* (S.Güneş)// *kendi sözcüğü* (T.Gencan)// *kendi adılı* (N.Koç), *qaydım çalışması* (türkmən), *çevirim aderlii* (qaqauz), *ozlik olmoşi* (özbək), *özlük almaş* (uyğur), *bilqəlev almaşlığı* (tatar), *töşöm almaşı* (başqırd), *kaytım orunça* (qumuq), *beqitivçü almaş* (Qaraçay-balkar), *belqilev avis* (noqay), *özdik esimdik* (qazax), *özdük at atooç* (qırğız), *öz soluma* (Altay), *aylanıs orındızı* (xakas), “*pot potu*” *tep todarqay todarqay at ornu* (tuva), *karçı orunqu* (şor) [17.S.56].

Azərbaycan dilində milli mənşəli sözlə ifadə olunan bu kateqoriya müasir dilçilər tərəfindən müstəqil kateqoriya kimi qəbul olunmamış və o, qeyri-müəyyən əvəzliliklə birləşdirilmişdir.

6) Təyini əvəzlilik (Azərbaycan).

Qumuq dilində *belqilevçü mestoimeniya* terminindən istifadə olunur. Göründüyü kimi, tərəflərdən biri milli, digəri isə rus mənşəlidir. Qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmış “nişan, əlamət” semantikalı *belgü* sözü [23.S.93] qumuq dilində eyni mənada *belqi* fonetik tərkibində qorunmuşdur. [25.S.70].

Özbək dilində anoloji olaraq *belgilaş olmoşları* terminindən istifadə olunur. [11.S.85].

Tatar dilində də söz birləşməsi şəklində olan terminin birinci tərəfi eyni mənəyə söykənir: *bilgelüü almaşlıqları* [18.S.62]. İkinci tərəf haqqında isə bir qədər irəlində məlumat verilmişdir.

Başqırd dilində buna bənzər *bildələü almaşтары* ifadəsi işlənir ki, bu da aşağıdakı yolla yaranmışdır: *bildə* “işarə, nişan”>*bildələ* “məlum, təyin olunmuş”>*bildələü* “təyini” [24.S.99].

Türkiyə türkcəsində mənə kimi qədim türkcə əsas götürülmüşdür: *belirlee adılları/ zamirləri*

Tuva dilində *todarılqanın at ornu* ifadəsi işlənir. Bu terminin birinci tərəfi todara “təyin olunmaq” kökündəndir [20.S.414].

7) *İnkər əvəzliyi* (Azərbaycan), *yokluk çalışması* (türkmən), *bolışsızlık olmoşları* (özbək)

Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *inkər* “danma, boynuna almama; qəbuletməmmə” [19.S.243] sözündən istifadə olunur. Bu gün əvəzliyin bu növü qeyri-müəyyən əvəzliyə daxil edilmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, aparılan qısa ekskurs türk dillərində əvəzliyin bir kateqoriya olaraq o qədər də fərqli olmadığını sübut etdi. Bu araşdırma, eləcə də bu istiqamətdə olan araşdırmalar həm türk dillərinin lüğət tərkibinin, həm də qrammatikasının daha asan öyrənilməsinə yadımçı ola bilmək baxımından əhəmiyyətli.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. 2006.
2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji ƏDƏBİYYATı nəşriyyatı, 1962.

4. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. (Adlar). Bakı, ADU nəşri, 1974
5. Ergin M. Türk dil bilgisi. Sofya, 1967.
6. Kononov A.N. Qrammatika sovremennoqo tureçkoqo literaturnoqo yazıka. Moskva-Leninqrad, İzd. Akademii Nauk SSSR, 1956
7. Qrammatika qaqauzskoqo yazıka. Fonetika i morfoloqiya. Moskva.1964
8. Qrammatika sovremennoqo başkirskoqo literaturnoqo yazıka. Moskva.Nauka, 1981.
9. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazık. Fonetika i morfoloqiya. Ç.1., Moskva, 1952.
10. Kononov A.N. Qrammatika sovremennoqo uzbekskoqo literaturnoqo yazıka. M.-L., 1960.
11. Rasulov R., Mirazızoğlu A. Ozbek tılı. 2013
12. Baskakov N.A. Noqayskiy yazık i yeqo dialekti. Moskva-Leninqrad, İzd. Akademii Nauk SSSR, 1940
13. Sovremenniy kazakskiy yazık. Fonetika i morfoloqiya. Alma-Ata.1962.
14. Qrammatika karaçayevo-balkarskoqo yazıka. Nalçik, 1976
15. İsxakov F.Q., Palmbax A.A. Qrammatika tuvinskoqo yazıka. Fonetika. Morfoloqiya. Moskva, 1961.
16. Dırenko N.P. Qrammatika oyrotskoqo yazıka. Moskva-Leninqrad, 1940.
17. Gürsoy-Naskali E. Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu. Ankara, 1997.
18. Rəximova A. Törək grammatikası. Türk Dilbilgisi. Qazan, 2002
19. Ərəb- fars sözləri lüğəti, Bakı, Yazıçı, 1985
20. Tuvinsko-russkiy slovar. Moskva, 1968
21. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962
22. Uzbeksko-russkiy slovar.Moskva, 1959.
23. Drevneturkskiy slovar. Leninqrad,Nauka, 1969
24. Başkirsko-russkiy slovar. Moskva, 1958.
25. Kumıksko-russkiy slovar.Moskva,1969.

The category of pronoun in Turkic languages: tradition and contemporaneity **Summary**

Pronoun is the words used in the place of noun, adjective, numeral, adverb and verb. In the article differing from each other or even the opposite of each other considerations around the pronouns have been reflected. Also analyzed the types of pronouns, have a look at the ways of their naming.

In a brief excursion proved that as a category, pronouns is not so different in Turkic languages. This investigation, as well as researches in this area, in order to be more easily learning of vocabulary of the Turkic languages and also the study of grammar is important.

Key words: Turkic languages, pronoun, term, category, comparison

Flora Namazova, fil.ü.f.d., dos.
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İLYAS ƏFƏNDİYEV DRAMATURGIYASINDA EKSPRESSİV-EMOSİONAL LEKSIKA

İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası Azərbaycan ƏDƏBİYYATI tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu dramaturgiya C.Cabbarlı ədəbi məktəbi, qabaqcıl sənət ənənələri əsasında boy ata-ata mənəli yol keçmiş, ideya-estetik vüsət tapmış, dərin müasirlik və yüksək emosionallıq keyfiyyəti ilə seçilmişdir. Aktual həyat problemləri qaldırmaq cəsarəti, hadisələrə ayıq, fəal sənətkar münasibəti,

yüksək prinsipiallıq və həqiqi vətəndaşlıq mövqeyi, habelə digər ideya-bədii məziyyətlər nəinki İ.Əfəndiyev dramaturgiyasını, bütövlükdə yaradıcılığını səciyyələndirən mühüm amillərdəndir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı İ.Əfəndiyevin dramları və digər əsərlərinin ideya-bədii və dil-üslub sənətkarlığı haqqında çox fikirlər söylənilib. Bunları səciyyələndirmək, həmin fikirləri saf-cürük etmək ədibin sənətətinə verilən dəyəri müəyyənləşdirmək onun əsərlərinin həyatiliyini göstərmək baxımından çox önəm daşıyır.

İ.Əfəndiyevin dramları və onların sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında yazıçılar, dilçilər, ƏDƏBİYYATŞünaslar – M. Hüseyn, M.Arif, Elçin, H. Abbaszadə, Ə.Cəfərzadə, B.Vahabzadə, A.Axundov, T.Hacıyev, Q.Kazımov, K.Hüseynov, Ə. Mirəhmədov, Y.Qarayev, K.Vəliyev, M. Süleymanlı, V. Bayatlı və başqaları yüksək fikirlər söyləmişlər.

İ.Əfəndiyevin əsərlərinin dili xüsusi tədqiq edilməsə də, ədəbi tənqid və oxucular onun dilinin lirizmini və ifadəliliyini, şairanəliyini və axıcılığını, milli koloritini qeyd etmişlər. Y.Seyidov yazır: «İlyas Əfəndiyev yaradıcılığa başladığı ilk vaxtlardan öz əsərlərinin dilinin fərdiliyi ilə seçilmiş ədiblərdən biridir. O, zəngin Azərbaycan dilinin imkanlarına yaxından bələddir, xalq danışığı tərzini, sözlərin cümlədə kəsb etdiyi məna çalarlarını duyur, yeganə sözü tapmağı bacarır. Bu sahədə ədibin ustalığından çox şey öyrənmək olar... Sənətdə heç nə özbaşına yaranmır. Teatrda psixologizmin, lirik-psixoloji pyeslərin meydana çıxması da, hər şeydən əvvəl, varlıqla sıx əlaqənin nəticəsi olub, inkişaf etmiş cəmiyyətdə şəxsiyyətin rolunun artması, insana humanist münasibətin güclənməsi, demokratizmin genişlənməsi ilə bağlıdır» (1,139-141).

Azərbaycan tənqidi fikrinin ağsaqqalı akademik M.Arif də İ.Əfəndiyev yaradıcılığını, xüsusilə onun bədii dilini yüksək qiymətləndirmişdir: «İlyas Əfəndiyev öz qəhrəmanlarını quru kitab dili ilə deyil, canlı, təbii bir dillə danışdırır. Hər surəti özünəməxsus cizgilərlə fərqləndirir. Müəllifin canlı danışığı dili üzərində müşahidəsi böyükdür. İlyas Əfəndiyev Bakı neftçilərinin həyatından alınmış ilk müstəqil pyesini – «İşıqlı yollar» yazdı. Əslində bu İlyasın ikinci səhnə əsəri idi. Mənim fikrimcə, «İşıqlı yollar»ın məziyyətlərindən biri də bu idi ki, dramaturq qəhrəmanlarının əhval-ruhiyyəsini, yaşantıları ilə bağlı psixologiyasını açmağa meyil eləmişdi. Bu əsərdə İlyasın lirik-psixoloji pyeslər müəllifi kimi üslubunun ilk rüşeymləri aydın sezilirdi» (2, 23).

İ.Əfəndiyev sənətinin cazibədarlığı, ilk növbədə, onun dil səviyyəsi ilə də bağlıdır. Onun dramaturgiyası yeni mövzular, orijinal tipik xarakterlər və özünəməxsus üslubla zənginləşmişdir. Müasirliyin bədii-hissi və ya bədii-emosional keyfiyyəti onun yaratdığı obrazların bədii-estetik düşüncəsinin tərkib hissəsi olan nitq keyfiyyətlərində üzə çıxır. Burada dramaturqun emosional-hissi və ekspressiv-ifadə imkanları genişlənir.

Ekspressiya ifadənin gücü anlamında işlədilir. İfadənin gücü, təsiri isə müxtəlif vasitələrlə yaranır. Emosionallıq isə hissi proseslərin təzahürüdür, dilin bütün vasitələri ilə ifadə oluna bilər. Bunlar mətnin ümumi vəziyyətindən, yaxud ifadə vasitəsinin daxilində olan incə çalarlıqdır. Bunlar nitqə ifadəlilik keyfiyyəti vermir, ifadəlilik keyfiyyətinin təzahür formasıdır... (3,18).

Ekspressivlik (ifadəlilik) dilin əsas funksiyalarından biridir. Ekspressiv funksiya dilin semasioloji mahiyyətinin mühüm komponentlərindən – praqmatik və konnotativ aspektləri əsasında qurulur. Ekspressivliyin ifadə vasitələri çoxdur və müxtəlif səviyyələrdədir. Kommunikativ münasibətlər leksik-ekspressiv vasitələrlə yaranır, üslubi cəhətdən neytral leksika ilə qarşı-qarıya durur.

İ.Əfəndiyevin əsərlərinin dil və üslubunun gücü, hər şeydən əvvəl, onun dramaturgiyasında aydın şəkildə hiss edilir. Dramaturqun dramalarının ekspressiv əlamətləri, ümumən, emosional vasitələr İ.Əfəndiyevin dram dilinin estetikasının məxsusi əlamətlərindəndir. İ.Əfəndiyevin istedadlı bir dramaturq kimi insan qəlbinə və mənəviyyətinə nüfuz qabiliyyəti, personajların təbiətini və psixologiyasını incəliklərlə araşdırma məharəti «Sən həmişə mənimləsən» pyesində daha parlaq şəkildə özünü göstərir. Nargilə ilə Həsənzadənin canlı emosional xarakterlər səviyyəsinə qalxmasının sirrini də burada axtarmaq lazımdır. Daxili zənginliyə malik iki həssas obrazın hiss və həyəcanları, həyata və insanlara baxışı incə psixoloji çalarlarla açılır.

İ.Əfəndiyevin bədii dilinə məxsus emosionallıq, dərin psixologizm, incə lirizm, yerinə görə, ideya-estetik məqsəd və tələbə uyğun publisist kəskinlik mühüm, səciyyəvi əlamətlər kimi dramaturgiyasında da özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Ümumən, emosional-ekspressiv sözlərdən personajların nitqini xarakterizə etmək məqsədilə

istifadə edir. Dram dilində belə söz qruplarının bir neçə formasına rast gəlmək olur:

1. Əzizləyici sözlərin həm cütlərəfli, həm də təkərəfli birləşmələr forması: əzizim, mənim əzizim mehribanım, ümidim, mələyim və s.
2. Kiçiltmə bildirənlər: qızcıqaz
3. Müəyyən etinasızlıq, laqeydlilik, nifrət bildirmək üçün işlədilər: çərənci, bambılı və s.
4. Təhqir və söyüş bildirənlər: dələduz, axmaq və s. Bunlara personajların nitqində təsadüf olunur.

Bəllidir ki, dilin müxtəlif funksiyaları mövcuddur. Bunlardan biri kommunikativ funksiya – ünsiyyət əlaqəsi, digəri isə ekspressiv funksiya – dilin ifadə gücü. Dilin estetikasından, gözəlliyindən söhbət gedərkən, şübhəsiz, yanaşma obyektinə olaraq, ilk öncə, bədii dil və üslub əsas götürülür.

Dram janrı, hər şeydən öncə, təfəkkürün müəyyən qəliblərə salınmış ifadə tərzidir. Dram dili deyərkən onun sadə və aydınlığı, xəlqiliyi, yığcam və bitkinlik, ahəngdarlıq və obrazlılıq kimi keyfiyyətləri nəzərdə tutulur.

İ.Əfəndiyev dramaturgiyasının estetikası, ekspressivliyi, bilavasitə onun xalqın taleyinə münasibəti mövzusunda bütövlükdə yaradıcılığı üçün leytmotivə çevirməsindədir. Onun çoxsaylı dramlarının dilində işlətdiyi sözlər və canlı ifadələr elə diqqətlə və düşünülmüş zərgər dəqiqliyi ilə seçilmişdir ki, bunlar obraz və personajların yalnız fərdi keyfiyyətlərini deyil, həmçinin də onların təmsil etdiyi ictimai təbəqənin bir sıra tipik əlamətlərini professional səviyyədə ümumiləşdirir. Ədib tiplərin meşşan təbiətini bu sözlərdən istifadə edərək müəyyənləşdirir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin ekspressiv leksikasının özünəməxsus xarakteri və tipologiyası, eləcə də digər leksik fonddan fərqli sərhədləri vardır. Ekspressiv leksikanın yarım sistemləri emosionallıq, qiymətvermə, intensivlik və obrazlılıqdır.

Dram dilindəki ekspressiv anı N.Abbasova bu cür xarakterizə edir: «Azərbaycan xalq dilinə məxsus olan emosional leksikada hissilik, təsirlilik, həm də hamı üçün eyni dərəcədə anlaşılqı olmaq və ifadə etdiyi hissi incəliyi ilə duyurmaq xasiyyəti vardır. Bu da belə sözlərin ümumxalq xarakterli olmasından irəli gəlir. Xalq dilinin emosional sözlərinin bədii-üslubi funksiyası intensivləşir. Emosional sözlər bədii dilin təbiilik koloritini artırır, hissələrin aydın ifadəsini mümkün edir» (4,18).

İ.Əfəndiyevin dram dilinin funksional-semantik metodla kontekstual-situativ təhlili göstərir ki, o, surət və obrazların dilində bu altsisemlərin hər birindən uğurla istifadə etmişdir.

Emosionallıq və ekspressivlik dramaturqun sözdən istifadə ustalığını göstərir. Çünki bu əlamətlər sözün daxili formasına hopub; sözlərin mənalılarının keçidi prosesi bu vasitələrin aydınlaşdırılması üçün stimül rolunu oynayır.

İ.Əfəndiyevin dram dilində ekspressiv sözlərdən təpşirmək\tıxmaq «yemək» mənasında, simic (xəsis mənasında), gillətmək (içmək mənasında) işlənmişdir.

Emosional qiymətvermə dram dilinin personajlarının xarakterinin, münasibətlərinin açılmasına xeyli kömək edir. Personajların nitqində emosionallıq balası, qadası, xalası, nənəsi, atam, bacım, anacığım, dədəciyim və s. əzizləmə bildirən vokativ sözlər vasitəsilə gücləndirilir.

Dramların dilində əclaf, namərd, alçaq, idiot və s. sözlər də emosional qiymətvermə ölçüləri kimi diqqəti çəkir.

Söyüş xarakterli söz və ifadələr: donuz oğlu, heyvan qızı, köpək uşağı, it balası, əclaf qızı əclaf, gədənin biri gədə və s. kəlmələr emosional dəyərlər baxımından ciddi situasiyalarda işlənir.

Dramların dil xüsusiyyətləri göstərir ki, obrazlara qiymətvermədə aksoloji modallıq aparıcı rol oynayır. Bu, qiymətin müsbət və mənfi qütbü ilə bağlıdır. Dramların personajları mənfi və müsbət xasiyyətə malik olur ki, burada da bir surət o birinə lazım olan qiyməti verir. Beləliklə, qiymətvermənin xarakteri müsbət-mənfi istiqamətində sıralana bilər.

Dilimizdə ekspressivliyin leksik yolla ifadəsində intensivlik mühüm rola malikdir. İntensivlik dram dilinin replikalarında real fəaliyyətlə, insan münasibətləri ilə bağlı meydana çıxır. Ekspressiv sözlərdə intensivlik real hadisələrin icrasında prosesin yüksək dərəcəsi ilə ifadə olunur. Dinamik hərəkətlər intensiv vəziyyəti yaradır. Məs.: çox maymaq, çox hüssuz, xəsis (ifrat dərəcədə qənaətçil,

pulgir (pulu həddən artıq sevən) və s.

Dramların dilində qoşa sözlər intensivliyi xarakterizə edir: çən-duman, səs-küy, dikbaş, salam-aleyküm, kütbeyin.

Obrazlılıq ekspressivliyi doğuran əsas vastələrdəndir. "Bədiilik çox zaman görmə və eşitmə ilə əlaqədar (audiovizual) təsəvvürlərlə bağlıdır ki, bu təsəvvürlər əlamətli məfhumlarla assosiasiya edilir və bu məfhumları simvollaşdırır. Bədii təsəvvürlər öz təbiətinə görə psixiki hadisədir. Eyni zamanda, sözlü surət sözün məna strukturuna daxil olmuş solumun təsəvvürüdür. İnsanı səciyyələndirən ekspressiv leksik vahidlər arasında bədii ifadələr, adətən, zahiri əlamətləri və şəxsin (şəxsiyyətin) xüsusiyyətlərini əks etdirir (5,14-15). Məs.: acıdil, həlləm-qəlləm, hədərən-pətərən, xıncım-xıncım, pərən-pərən və s. obrazlı sözlərdir.

Həyat materialını dərinlən və hərtərəfli öyrənmiş yazıçı meşşanlıqın, xüsusi mülkiyyətçilik ehtirasının, mənəvi qadağanlara laqeydliyin törətdiyi acınacaqlı nəticələri ictimai planda göstərməklə yanaşı, bu mənfi keyfiyyətlərin şəxsiyyəti alçaltdı onu həqiqi xoşbəxtlikdən məhrum etdiyini də son dərəcə inandırıcı, emosional vasitələrlə əks etdirə bilmişdir.

N.Abbasova C.Cabbarlının dram dilindəki emosional sözlərə toxunaraq yazır: «Emosional sözlər müxtəlif dramaturji funksiyalarda istifadə olunur. Gərgin vəziyyət və hərəkətlərin, dəqiq və örtülü münaqişələrin, qəhrəmanların adi münasibətlərində, dünyanın daxili xarakteristikasında, kolliziyaların toqquş-masında və s. emosional sözlər işlədilir» (4, 9).

Emosionallığın güclənməsi dramın təsir qüvvəsini artıran əlamətlərdən biri kimi «Atayevlər ailəsi»ndə çox əhəmiyyətlidir.

«Həyatın hər üzünü, xarakterlərin təqdir olunan və pislənən cəhətlərini adi sözlərlə, üslubi yüklən məhrum heç bir emosiya və ekspressiya yaratmayan, söz, ifadə və birləşmələrlə göstərmək, bütün genişliyi ilə təsvir etmək mümkün deyildir. Yazıçı istər-stəmər işlək sözlərdən kənara çıxmalı, emosional-ekspressiv sözləri bədii əsərə cəlb etməli olur və onlardan daha çox istifadə etməyə çalışır. İ.Əfəndiyev öz yaradıcılıq ənənəsinə əməl edərək, danışıq dilində işlək olan yüksək emosiya və ekspressiya bildirən ayrı-ayrı söz qruplarını digər bədii əsərlərində olduğu kimi dramlarında da cəmləşdirə bilmişdir. Yazıcının əsərlərində səmimi münasibət, qayğı, nəvaziş, öyüd-nəsihət, ərək, qəzəb, hiddət, nifrət, təhqir, söyüş, qarğış və başqa məzmunlu üslubi çalarla, məziyyətlər yaradan emosional-ekspressiv leksika müsbət emosiya və mənfi emosiya yaradan sözlər kimi iki yerə bölünür» (6, 76).

Dialoglarda emosional-ekspressiv leksika yalnız yerinə görə, mövzuya uyğun seçilib işlənmiş, əksər hallarda müəllifin (burada onun qəhrəmanlarının hissləri, dünyagörüşləri, davranışları, münasibətləri və s. nəzərdə tutulur) nəzərdə tutduğu məqsədə yönəldilmişdir.

Müsbət və ya mənfi məzmun ifadə edən emosional sözlər istər yaşlı nəslin nitqində, istərsə də gənclərin danışıqında verilərəkən ölçü hissi unudulmur, yerinə görə böyük, ağsaqqal, lazım gələndə hirsli, qəzəbli təsvir edildiyi kimi, onlar qayğıkeş, səmimi, mehriban, tədbirli, alicənab, ailəcanlı, el qədrini bilən kimi də təqdim edilir.

Müsbət emosional sözlər üslubi çalarlar yaradır:

1) dialogun həmsöhbətlərindən biri o birinə öz hörmət hissini, ona olan ehtiramını, səmimiyyətini ifadə edir: başına dönüm, qadasın aldığım və s.

2) həmsöhbətini inandırmaq, ifadə etdiyi fikrin həqiqiliyini sübut etmək üçün.

3) etiraz, öyüd-nəsihət, danlaq məzmunlu söhbətlərdə. Məs.: adam oğlusan, yekə qızsan və s.

4) səmimi müraciət, nəvaziş, yalvarış, yaxınlıq ifadə edənlər: bacıqızı, mənim əzizim, canım, aman gündür, balam, amanın bir günüdür, sən allah, ay başına dönüm, mənim iki gözüm və s.

5) inandırma, alqış, xoş arzu, qayğı, söhbətə başlama, mətləbə keçmə üçün şərait, məqam hazırlama, hörmət, müsahibini yüksək qiymətləndirə və s. bildirənlər: allah eləməsin, allah göstərməsin və s.

6) təəccüb, heyrət, təəssüf, təsəlli, etiraz, öyüd-nəsihət və s. məzmun və çalar bildirənlər: ay evi tikilmiş qızı, bir insafın olsun və s.

7) mənfi emosiya yaradan dil vahidlərindən istifadə bədii əsərlərdə yeri gəldikcə eybəcərlikləri, hətta müsbət qəhrəmanın özündəki sığalsız cizgiləri, keyfiyyətləri də əks etdirir, onlara yazıçı münasibətini ifadə edir.

8) mənfi məzmunlu sözlər surətlərin mənəviyyatını, daxili aləmini, dünyabaxışını, özünə olan tələbkarlığını aşkara çıxarır. Mənfi emosiya, ekspressiyaya nail olmaq üçün danışmada, xalq dilində kəlməbaşı qarğış, nifrət, hiddət və başqa mənaları bildirmək məqsədilə deyilən söz, ifadə və birləşmələr: belləri qırılmış, başı batmış, yiyəsi ölmüş və s. (6, 89).

Davud – ilahi! Mələk xanım, Mila! Mən o mavi göylərə sızışmaq istəmirəm (7, 184);
Həbib - Biz ki, o barədə xəyallarımıza ucsuz-bucaqsız meydan vermişik (7, 72).

Yazıçı «Atayevlər ailəsi»ndə bitkin ekspressiv dialoqlar yaratmışdır. O, dialoqda tez-tez söz, cümlə əvəzinə jest və hərəkətkərdən istifadə etmişdir: Reyhan (zarafatyana)- Yoxsa, bir adama vurulub eləmişən? Mehrican «yox» mənasında başını tərpedir (7, 8).

Güclü müasirlik duyğusu, yaradıcılıqda müasir bədii təsvir və ifadə vasitələri, ədəbi prosesə sabahın gözü ilə baxmaq İ.Əfəndiyevi bir yazıçı kimi çoxlarından fərqləndirən cəhətlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Y. İlyas Əfəndiyev. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1975
2. Elçin. “Uçan naməlum obyektlərə sözü qaldı...”- Yaddaşın boy çiçəyi. Bakı, “Qərənfil” nəşriyyatı, 2006
3. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). Bakı, Elm, 1970
4. Abbasova N. C.Cabbarlı pyeslərinin leksikası. Fil.elm.dokt.diss.avtoreferatı. Bakı, 1974
5. Джалилова Т.А. Экспрессивность в азербайджанском языке и лексические средства ее выражения. АҚД, Баку, 1992
6. Salahova A. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının poetikası. Bakı, Yazıçı, 1984
7. Əfəndiyev İ. Bizim qərribə taleyimiz. Pyeslər, xatirələr, roman. Bakı, Yazıçı, 1989

Namazova F.K.

SUMMARY

Expressive-emotional Vocabulary in Ilyas Efendiyev's Dramaturgy

The expressive-emotional vocabulary of the artistic words in I.Efendiyev's dramaturgy varies with their specifications. In this article it is noted that the dialogues which are formed with the help of artistic words not only are used to describe the life, but also reveals the secret, potential, emotional thoughts.

Key words: expressive-emotional vocabulary, semantic functionality dramatic works, literary language

Gülzarə Əliyeva-Koşkun, fil.ü.f.d.
Bakı Slavyan Universiteti
gulnara.fakhraddin@gmail.com

Tatarca-rusca və rusca-tatarca ikidilli lüğətlər

Müstəqil elm sahəsi olub dilçiliyin leksikologiya, semantika, etimologiya, fonologiya, frazeologiya və s. kimi sahələri ilə sıx bağlı olan leksikoqrafiya bəzən həmin sahələrdə aparılan araşdırmaların nəticələrinə söykənsə də, çox vaxt bir sıra problemlərin həllində onları qabaqlamışdır. Bunu ensiklopedik və ya izahlı lüğətlərdə daha aydın müşahidə etmək olar. Bununla da, leksikoqrafiya tədricən formalaşmış, digər dilçilik sahələri ilə bərabərhüquqlu olmaqla müstəqillik əldə etmiş və dilçilik elminin mühüm sahəsinə çevrilmişdir. Türk lüğətçiliyi “Divani lüğət-it türk”dən başlamış bu günə kimi yaradılmış dəyərli və fundamental türkdilli lüğətlərin elmi-nəzəri tədqiqi və təhlili fonunda 1000 illik şərəfli yol keçmişdir. Ayrı-ayrı lüğətçilik əsərlərində lüğətlərin tipologiyasının müəyyələşdirilməsi, leksikoqrafların apardığı tədqiqatların

işıqlandırılmasına ehtiyacın olması bu gün də bu mövzunun aktuallığına zəmin yaradır. Türk lüğətçiliyi tarixində tatar lüğətçiliyi zəngin və tarixi cəhətdən əhəmiyyətli yer tutur. Xüsusilə tatarca-rusca və rusca-tatarca lüğətlərin yaranması qədim ənənəyə söykənir. Təbii ki, əsrlər boyu yaxın olan rus və tatar xalqlarının sosial-iqtisadi və ədəbi- mədəni əlaqələrini də nəzərə alsaq, bu dillərdə tərcümə lüğətlərinin yaranması labüd idi. Tatar dilində ikidilli lüğətlərin hazırlanması əvvəlki əsrlərdən başlansa da, geniş vüsət alması XIX əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdə hazırlanan lüğətlərin böyük əksəriyyətini tatarca-rusca və rusca-tatarca lüğətlər təşkil edirdi. Bu lüğətlərin hazırlanmasında əsas məqsəd tatar olmayan (xüsusilə rusdilli) xalqlara tatar dilini öyrətmək idi. Məhz bu səbəbdən A.A.Troyanski, L.Z.Budaqov, S.Kuklyaşev, N.Ostroumov, A.Voskresenskiy, Q.Nasiri, M.Yunusov, S.M.Qəniyev, N.F.Katanov, İ.P.Berezgin, R.Qazizov və digər alimlərin yadıcılığına nəzər salmaqla, onların tərtib etdikləri tatarca-rusca və rusca-tatarca lüğətləri, türkoloji lüğətçiliyin inkişafında göstərdikləri xidmətlər, bu lüğətlərin yaradılmasını şərtləndirən cəhətlər, hansı səbəbdən türkoloji lüğətçiliyin nəzəri əsaslarının rus lüğətçiliyinə meyilləndirilməsi amilləri araşdırılacaqdır. Eyni zamanda, yazımızda tatarca-rusca və rusca-tatarca türk lüğətlərinin analizi, bu leksikoqafik abidələrin müəllifləri haqqında məlumat veriləcək, həmin lüğətlərin yaranma tarixi və strukturu analiz ediləcəkdir.

Г.Н. Ягафарова

Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт истории,
языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук.

Старший научный сотрудник

rishrinat@mail.ru

СОВРЕМЕННАЯ ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

История тюркской лексикографии очень древняя, насчитывает более 10 веков. Для письменности как таковой – это очень большой промежуток времени, в течение которого сменялись, перемешивались, передвигались народы и племена, но и успевали появляться новые. Однако связующим звеном для всех тюркских народов остается их язык, древность которого подтверждается как дописьменными источниками, как письменными источниками соседних народов и путешественников, так и собственными письменными памятниками.

О языковой общности тюркских народов мы судим в том числе и по имеющимся словарям, которые за все время своего существования претерпели ряд существенных изменений.

В данной статье мы хотим остановиться на синхронной характеристике тюркской лексикографии, на общих тенденциях, появившихся в современной лексикографии, на общих принципах составления тюркских словарей, а также на некоторых отдельных вопросах, присущих частным тюркским лексикографиям, в данном случае на примере башкирской лексикографии.

В последнее время тюркская лексикография переживает период небывалого расцвета. В каждом тюркском языке появляется множество новых словарей, каждый из которых вносит свой весомый вклад в дело своевременной фиксации разнообразного языкового материала. Помимо существующих традиционных словарей, к коим относятся одноязычные толковые, двуязычные переводные, учебные, этимологические, семасиологические, фразеологические и др., тюркская лексикография в последнее время обогатилась новыми типами словарей: словообразовательными, тематическими, идеографическими, когнитивными. Новшества в деле составления тюркских словарей касаются как структуры, так и состава, словников словарей.

В современном мире мы становимся свидетелями очень глубоких перемен в гуманитарных науках. Расширяются границы их изучения, полностью обновляется методика

исследования, совершенствуется методология, меняется сам подход к определению статуса гуманитарной науки, в том числе филологической науки.

Все это характерно и для лексикографии.

Лексикографические издания последних лет все больше обращаются к привлечению большего числа языков, что дает возможность лингвистике проводить более обширные сопоставительные исследования на базе представительного количества языков.

Как отмечают Абрамова Н.Н. и Глобус Е.И., «в современном мире, охваченном глобализацией и интеграцией стран и народов, возрастает роль многоязычных словарей. К примеру, расширение ЕС - это не только политическая и экономическая проблемы, но и лингвистическая проблема. Сегодня в ЕС говорят на 20 официальных языках, относящимся к разным языковым семьям: германским, романским, славянским, угро-финским. В рамках ЕС ведется разработка многоязычных словарей, которые будут помогать в общении. Однако роль многоязычных словарей не исчерпывается функцией перевода. Они применяются для обучения языкам, унификации терминологии в различных областях науки и технологий, поиска информации в иноязычных базах данных по запросам на родном языке (так называемый кросс-языковой поиск). В последние годы в связи с бурным развитием интернет-технологий актуальность многоязычной лексикографии резко возрастает» [Абрамова, Глобус, с. 19]. Таким образом, современная лексикография все больше становится полиязычной, что полностью соответствует глобальным социальным изменениям в мире. Здесь особо следует отметить тот факт, что в словарях чаще всего сопоставляются данные не родственных, а типологически отличных друг от друга языков. К примеру, в настоящее время издается десятитомный толковый словарь башкирского языка, в котором все значения переведены на русский язык, а все заглавные слова даются с переводом на английский (как один из международных языков) и турецкий язык (как один из самых распространенных тюркских языков) [Баш орт теленең академик һү леге...].

Однако современная реальность дает куда более широкие перспективы для осуществления лексикографических наработок. Глобальная сеть открывает возможности для размещения онлайн-словарей, предоставляет повсеместный доступ к лексикографическим ресурсам, позволяет значительно увеличить и постоянно пополнять число сравниваемых языков, не дожидаясь издания книги в бумажном формате. Тюркская лексикография также значительно обогатилась с учетом данных достижений (об этом мы писали раньше, см. [Ягафарова 2015]). К примеру, на сайте dic.academic.ru, на котором имеется возможность взаимоперевода с более чем 100 языков, в 2015 году из тюркских языков были представлены лишь словари азербайджанский, башкирский, казахский, киргизский, крымскотатарский, татарский, тувинский, турецкий, узбекский. Ныне этот список значительно обогатился: выложены словари по азербайджанскому, алтайскому, башкирскому, казахскому, карачаевскому, крымскотатарскому, кумыкскому, татарскому, турецкому, туркменскому, узбекскому, уйгурскому, урумскому, чувашскому, шорскому, якутскому языкам. С другой стороны, доступность подобного языкового материала позволяет проводить сравнительные исследования с привлечением данных представительного количества как родственных, так и неродственных языков.

Но не только вширь, лексикография растет и вглубь. В лексикографических изданиях последних лет практически полностью поменялась методика подачи материала. Так, в словникинаряду с отдельными лексемами сейчас принято включать и сложные слова, что является безусловным достижением современной лексикографии, т.к. тем самым обеспечивается учет значительно большего количества языкового материала тюркских языков, особенностью которых в сфере номинации на современном этапе развития языка является именование новых понятий лексико-синтаксическим путем. Например, при составлении толковых словарей теперь учитываются в качестве заглавных слов не только лексемы (отдельные слова), что, нужно признать, очень осложняло восприятие языкового материала отдельного тюркского языка, т.к. тюркскому словообразованию как одному из агглютинативных видов в большей степени присущ лексико-синтаксический способ

словообразования: наименования растений, артефактов, особенно глагольная лексика образуется в качестве сложных слов. Неучет их ранее в тюркских словарях приводил к тому, что незафиксированной оставалась львиная доля лексики. Об удачных и неудачных решениях в разработке сложных слов в тюркских словарях писал еще в 1972 году А.А. Юлдашев в своей книге «Принципы составления тюркско-русских словарей» [Юлдашев, с.170-226], но вопрос включения или не включения сложных слов в качестве заглавных поныне остается открытым, а большая доля словарного состава тюркских языков, являющая собой именные и глагольные композиты, остается неучтенной. Только сейчас данный пробел в тюркологии решили заполнить лексикографы. Первыми в этом плане достойный пример показали турецкие лингвисты: в изданиях Güncel Türkçe Sözlük, Büyük Türkçe Sözlük сложные слова находят свое соответствующее достойное место в словнике словаря как при слитном, так и при раздельном написании, см., например, [Türkçe sözlük].

Сложные слова находят отражение среди заглавных слов «Большого толкового словаря якутского языка» (к настоящему времени издано 12 томов из 15-ти) [Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта...] и «Академического словаря башкирского языка» (на сегодня опубликовано 7 из 10 томов) [Баш орт теленең академик һү леге...]. Главной особенностью этих двух словарей является стремление включить в словник всю существующую лексику языка. Охват возможно большего количества лексем обеспечивается не только за счет привлечения различных слоев лексики (литературных вариантов, территориальных и социальных диалектов и т.д.), но и за счет включения в словник сложных слов.

В настоящее время в чувашском языкознании активно дискусируется вопрос о возврате правил чувашской орфографии к нормам, использовавшимся до реформы 1990-х годов, которая ввела раздельное написание многих сложных слов, например, дней недели [<http://www.irekle.org/news/i1692.html>]. С возвратом к прежним правилам снимается вопрос о лексикографическом размещении сложных слов.

Таким образом, обновляется и совершенствуется не только структура, но и состав современных тюркских словарей.

Глубина подачи материала также представлена и в разновидностях словарей. Все больше становится идеографических, когнитивных; в каждом языке появилось очень много тематических словарей (к примеру, в башкирском языке за последние 15 лет особенно сильно развилась тематическая разработка словарного состава, см. об этом подробнее [Баш орт теленең академик һү леге, с. 31-33]).

Особое внимание языковеды начали уделять этимологии, причем не только общей этимологии языка, но также и диалектной этимологии. Так, в башкирском языке издан «Историко-этимологический словарь диалектизмов башкирского языка» (А.М. Азнабаев, Р.Г. Акбулатова, Уфа, 2015). Уточняются и определяются точнее границы этимологизируемых слов. К примеру, в башкирском языке существует 2 слова: *тымьу* и *тыммау*. На первый взгляд кажется, что эти слова – положительная и отрицательная формы одного и того же глагола *тымьу* ‘утихать’. Однако на деле оказывается, что эти два слова образованы от двух различных глаголов: первое – от корня *тым-* <*din*-‘утихать’, а второе диалектное – от корня *тымма-* ‘молчать’.

Меняются в результате всего этого сами виды словарей. Появляются новые словари, например, нормативно-регистрирующего типа, призванные, во-первых, зафиксировать всю имеющуюся лексику, во-вторых, нормировать ее употребление (в орфографическом, орфоэпическом планах) [Ягафарова 2014].

Несмотря на очевидные достижения тюркской лексикографии, ныне выявляются некоторые лакуны, которые необходимо преодолеть в перспективе.

На наш взгляд, требованием времени является составление словарей новых слов. Хорошим примером для этого являются разработанные ТДК вкладыши по новым словам.

Также считаем, что поскольку современность зачастую меняет значения слов, то можно было бы всерьез заняться составлением, разработкой словарей новых значений слов.

На сегодня актуальны вопросы пересмотра источников заимствованных слов; возможно создание межтюркских словарей с учетом частотных характеристик и др. Наряду с этим необходимо отметить, что в тюркской лексикографии недостаточно обновленных диалектных словарей (к примеру, диалектные материалы башкирского языка собраны, в основном, до 80-х гг. прошлого столетия. С тех пор они в лексикографическом плане не обновлялись). Помимо этого, возможно, пришла пора систематизировать накопленные этимологические материалы, сделанные на базе различных тюркских языков, что позволит проследить систему становления каждой лексемы, начиная от однофонемных (как это сделано у Т.М.Гарипова в его «Историко-этимологическом словаре башкирского языка», 2007), заканчивая сложными словами. Подобное сопоставительно-этимологическое изучение даст возможность выявить исконную лексику как древнетюркского языка, так и собственную лексику отдельного тюркского языка.

Из необходимых для разработки словарей можно особо подчеркнуть фразеологические словари как ценные источники по языковой картине мира отдельного этноса. Помимо этого, здесь следует указать и на тот факт, что в связи с появлением электронных корпусов национальных языков значительно облегчается поиск словоформ, зачастую даже обнаруживаются незафиксированные ранее нигде устойчивые выражения.

Таким образом, проблемы тюркской лексикографии очень актуальны. От их своевременного решения зависит фиксация языкового богатства в полной, адекватной сегодняшнему дню, мере.

Литература

- 2 Абрамова Н. Н. Формирование многоязычных словарей и их использование при кросс-языковом поиске информации / Н. Н. Абрамова, Е. И. Глобус // Интернет-математика 2005. Автоматическая обработка веб-данных. - М., 2005. - С. 18-37.
- 3 Баш орт теленең академик һү леге (Академический словарь башкирского языка): в 10 томах / Под ред. Ф.Г.Хисамитдиновой. – Уфа: Китап, 2011 - по н.вр.
- 4 Баш орт теленең академик һү леге (Академический словарь башкирского языка): в 10 томах / Под ред. Ф.Г.Хисамитдиновой. Т. I: (буква А). – Уфа: Китап, 2011. – 432 с.
- 5 Вопрос о чувашской орфографии решат эксперты из министерств и ЧГИГН // <http://www.irekle.org/news/i1692.html>
- 6 Гарипов Т.М. Историко-этимологический словарь башкирского языка. Вып. I. Корнеслова с гласными инициалиями. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2007. – 140 с.
- 7 Саха тылын быһаарыылаах улахан тылдьыта (Большой толковый словарь якутского языка): в 15 томах / Под ред. П.А.Слепцова. – Новосибирск: Наука, 2004 – по н.вр.
- 8 Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М.: Наука, 1972. – 416 с.
- 9 Ягафарова Г.Н. О новом типе толковых словарей в тюркской лексикографии // Current issues of the theory and practice of linguistic cross-cultural lexicography: materials of the III international scientific conference on December 5-6, 2014. – Prague: Vedecko vydavatel'ske centrum "Sociosfera-CZ". – P. 34-38.
- 10 Ягафарова Г.Н. Онлайн-словари в лексикографической работе // Тілтаным (Языкознание). – Алматы. – 2015. - №1. – С.70-76.
- 11 Türkçe sözlük. 10. baskı. – Ankara, 2005. – 2244 s.

İslam Hüseynov, fil.ü.f.d., dos.
Qafqaz Universiteti
iahuseynov@qu.edu.az

Ərzurum və Kars ağızları ilə Naxçıvan dialektində işlənən ortaq sözlər

Ədəbi dilin əsas bazasını təşkil edən dialekt və şivələrin türk dillərinin materialları əsasında müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə son dövrlərdə maraq artsa da, bu sahədə tədqiqatlara hələ də ehtiyac vardır. Bu məsələ ən az ədəbi dillərinin müqayisəli öyrənilməsi qədər vacibdir. Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən dialektizmlər türkdilli xalqların tarixi, etnoqrafiyası, məişəti və s. ilə bağlı özündə dəyərli məlumatları daşımaları baxımından da önəm kəsb edir. Oğuz qrupu dillərindən olan Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinə aid dialekt materiallarının tədqiqi ümumtürk dialektologiyası, eləcə də tarixi-müqayisəli leksikologiya üçün mühüm nəticələr verə bilər.

Bu baxımdan Ərzurum və Kars ağızları ilə Azərbaycan dilinin Naxçıvan şivələrinin bütün yaruslar - fonetik, morfoloji və leksik səviyyələr üzrə müqayisəsi maraq doğurur. Bundan başqa, Naxçıvanın yerləşdiyi tarixi-coğrafi şərait də Azərbaycan dilinin digər dialektlərinə nisbətən bu dialektin Ərzurum və Kars ağızları ilə daha yaxın olmasını və müqayisə üçün daha çox materialın verməsini şərtləndirir. Hər nə qədər bu iki dil - Azərbaycan və Türkiyə türkcələri eyni qrupa daxil olsa da, ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də bir çox fərqliliklər ortaya çıxır. Bir dilin dialektlərində işlənən söz başqa bir dilin ədəbi formasında işlənəcəyi kimi, bunun əksi də müşahidə olunur. Ona görə də ədəbi dilləri nəzərə almadan iki dilin dialektlərini müqayisə etmək istənilən nəticəni vermir. Türk dilinin göstərilən dialektləri ilə Naxçıvan dialektinin müqayisəli tədqiqi zamanı məlum olur ki, müxtəlif sahələrlə bağlı külli miqdarda söz və ifadə cüzi semantik çalar fərqləri ilə ortaq şəkildə istifadə olunur. Bu dialektlərin müqayisəsində ən maraqlı cəhətlərdən biri də ortaq kəlmələrin bir qismini rus mənşəli sözlərin təşkil etməsidir. Türk ədəbi dilində rus mənşəli sözlərin nadirən işlənməsinə baxmayaraq, məlum tarixi hadisələrin baş verməsi səbəbindən Anadolu dialektlərində hələ də belə sözlərin istifadəsinə rast gəlinir.

Kifayət İmamquliyeva, fil.ü.f.d., dos.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin dialektologiyası şöbəsinin müdiri
k.imamquliyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SƏS SİSTEMİNDƏ VARIANTLILIQ VƏ FONEM MƏRHƏLƏSİ

Konsonant (C) və vokal (V) səslər vasitəsilə hecavi praformaların yaranması ağız aparatının təkamülü ilə bağlıdır. Fonetik səslənmədə CV, bunun təkrarı olan CVCV, eləcə də VCV və bunun samit qoşalaşması, yaxud "güzgü" üsullu VCCV modeli başlanğıc praformadır. Maneəsiz başlanğıcda örtüsüz açıq hecanın köməyi ilə VCV modeli yaranmış olur: aqa, ada, aba. Samit qoşalaşması isə "güzgü" modelini yaratmış olur: adda, aqqa, abba. Dilin sonrakı inkişaf prosesində yaranan *doqquz*, *səkkiz*, *yeddi* və s. kimi sözlərin də əsasında bu model durur.

Ağız aparatı öz gücünü tənzimlədikcə yeni bir modelə CVC modelinə şərait yaranır. Bu əlavə artım *qad*, *qab*, *qaq*, *dad* və s. kimi səslənmələri ortaya çıxarır.

Zaman keçdikcə **q**, **d**, **b** məxrəclərində variantlılığa meyillilik başlamışdır. Bunun səbəbi dildə baş verən fonetik hadisələr (karlaşma, novlaşma) və maneəsiz səslərin dominant məxrəclərə uyğunlaşması ilə bağlı olmuşdur. Praformalar üçün dilarxası **a/** ilkin səs sayılmalıdır, bundan sonra dilönü və dodaq məxrəclərinə uyğun olaraq **i** və **u** saitləri samit tələffüzünə yardımçı olmağa başlayır: *id*, *di*, *qu*, *din* /*din*, *qud* və s.

Dominant **q, d, b** konsonantları müvafiq olaraq öz məxrəclərində "yatmış şəkildə olan" **η** (dilarxası), **n** (dilönü), **m** (qoşadodaq) sonor burun səslərini "oyadır". Bu səslər həm anlautda (nyanya, nənə, mama), həm də əlavə artımda mühüm rol oynayır (*dan, dan, dam, qan, bam, ban* və s.; *adam/a:dəm/a:dm* sözü də bu qəbildəndir).

Sonor burun səslərinin bu şəkildə işlənməsi ağ ciyərdən gələn hava axınının bir hissəsinin ağız boşluğundan, digər hissəsinin isə burun boşluğundan xaric olunması nəticəsində tələffüzə rahatlıq gətirilməsi ilə bağlıdır. Bu hal **m** burun səsi üçün daha münasibdir. Bu baxımdan rus dilində tələffüz zamanı söz sonunda **m** samitinin işlənməsi də maraqlıdır.

Həmçinin Azərbaycan dilində mənsubluq anlayışı verən *dədəm, nənəm, babam, qaqam, qadam* və s. ifadələrindəki **m** praformalarda dodaqların qapanması, hava axınının burun boşluğuna istiqamətlənməsi ilə rahat tələffüzə xidmət etsə də, dilin sonrakı inkişaf prosesində birinci şəxsin təkinin mənsubluq anlayışı kimi qəbul edilmişdir.

Dominant **q** samit məxrəcinin "oyatdığı" **η** (sağır nun) sonor səsi anlautda deyil, əsasən, kombinator vəziyyətdə işlənir və yeni səs axarına düşdüyü üçün məxrəcindən çıxaraq parçalanmalara yol açır, beləliklə də, nəinki dilönü, hətta dodaq samitlərinin səs axarı ilə əlaqələnilir.

Birinci və ikinci şəxsin təkini bildiren *mən* və *sən* əvəzliliklərinin türk dillərində yönlük halda işlənmiş variantlarını nəzərdən keçirək: *maña / maqa / manqa / mağa / mā: / mǎ: / mǎnǎ / məyə; saña / saqa / sanqa / sağa / sǎ: / sǎnǎ / səyə*.

İkinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş *yad* (yaddaş) sözünün yönlük hal variantlarına diqqət yetirək: *yadına / yadıña / yadğa / yadıva / yad : / yada: / yadya*.

İkinci şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş öz əvəzliyinin Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindəki fonetik variantları isə bu şəkildədir: *özünüz / özünüz / özüyüz / özüvüz / özügüz / özü:z / özü:z / özü:z / özü:z*.

Yumşaq damaqda özünəməxsus dilarxası-burun məxrəci olan **η** samiti müxtəlif səs birləşmələrinin (nq, ng, ny) də yaranmasında rol oynamışdır: *danqa (iri), dinqiz / dəngiz, qonquz(qozbel), donquz (donuz), sonqulamax (sonalamaq), nyanya, nyanka, Nyuton* və s.

Naxçıvan ağızlarında dilarxası-yumşaq damaq **η** və dilönü-yuvaq **n** burun səslərinin məxrəclərinə əsasən törəyən fonetik variantlar da nəzərdən qaçmır: *donuz / donquz / donquz / donuz / do:uz*. Bu nümunələrdəki **ηq** və **nq** variantları bir hecanın son səsi (**η**, **n**), digər hecanın isə ilk səsi (**q**) olmaqla mürəkkəb bir tələffüz prosesi keçirir. Belə ki **η** və **n** səslərinin burun və sonor əlaməti başa çatmağa yaxın ağız aparatı **q** samitinin məxrəcinə köklənir və **q** samiti yardımçı saitin köməyi ilə tam şəkildə tələffüz olunur.

Sonor **n** burun səsi iki cəhətdən maraqlıdır:

a) **η** səsinin öz məxrəcindən uzaqlaşaraq dilönünə doğru meyillənməsi ilə (bunun üçün ən yaxşı nümunə anlautda **ηy/ny** birləşməsinin işlənməsidir: *nya/nya-, nyu/nyu-*);

b) **d** samitinin məxrəcində "yatmış" **n** səsinin "oyanması" ilə (ağız aparatında dominant **d** səsinin məxrəci işlək formaya keçdikcə həmin səs yuvasında digər səslərin yaranmasına da şərait yaratmışdır. **D** səsi ilə **n** səsinə ayıran əsas əlamət **n** samitində burun və sonorluq xüsusiyyətinin olmasıdır).

Dilarxası-yumşaq damaq dominant **q** samiti yeni fonem variantları və fonemlərin yaranmasına imkan yaratdığı kimi, dilönü-yuvaq dominant **d** samiti də öz növbəsində yeni fonem variantları və fonemlərin yaranmasında iştirak edir. Dilarxasından dilönünə, eləcə də dilönündən dilarxasına meyillilik nəticəsində yeni fonem variantları və fonemlər yaranır.

İstər anlautda, istərsə də kombinator dəyişmələrdə müşahidə olunan səs dəyişmələri tarixən variantlılıqdan fonemə də keçə bilmiş, yeni mənalı sözlərin yaranmasında rol oynamışdır. Dəyişmələri izlədikcə **q** və **d** məxrəcləri arasında dilortası sərt damağın fəallaşdığı hiss olunur. Fəallaşmanın əsas səbəbi kipləşən-partlayan səslərin novlaşmaya doğru meyillənməsi ilə bağlıdır: **q→g↔c←d**. Göründüyü kimi **q** və **d** məxrəcləri yarımnovlu affrikat **g, c** samitlərinə doğru meyillənmişdir.

Azərbaycan dilinin şivələri üçün xarakterik hesab olunan fonemlər və fonem variantları affrikat samitlərdir. Kipləşən-partlayan **q** və **d** samitlərinin karlaşması da nəzərə alınarsa, demək olar ki, novlaşma prosesində xeyli "törəmə" səslər yaranır və fonem variantı kimi çıxış edir, zaman

keçdikcə isə bu səslər müstəqil fonemlərə çevrilməyə başlayır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə $k > g$, $k > q$, $k > k'$ və s. əvəzlənmələr olduğu söylənilsə də, praformaların novlaşmaya doğru getdiyi danılmazdır.

Affrikat samitlər qovuşuq məxrəcə malik olsa da, məxrəc parçalanmasına deyil, kipləşən-partlayan səslə novlu səs arasında keçid mərhələsinə xidmət edir:

Dorsallıq və apikallıq baxımından affrikat samitlərin dilarxası və dilönünə doğru (sağa-sola) "oynaq" bir hərəkətdə olması maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir. Belə ki $k \leftrightarrow \text{ç} \rightarrow ts$ və $g \leftrightarrow c \rightarrow$ samit keçidində olan səslərin hər biri sözün mənasını dəyişməyə xidmət edib-etməməsinə görə fonem və fonem variantı kimi çıxış edə bilər. Həmçinin dünya dilləri arasında Azərbaycan dilinin dialektlərində olduğu kimi, bu üç samit cütlüyünün (g/k , $c/\text{ç}$, t/t') işləndiyi başqa bir dili tapmaq, bəlkə də, çətin olar, çünki hər bir dildə bu cütlüyün yalnız ikisi: ya dilortası-sərt damaq g/k və dilönü-yuvaq $c/\text{ç}$ (Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi), ya da dilönü-yuvaq $c/\text{ç}$ və dilucu-diş t/t' səsi işlənə bilər. Məhz Azərbaycan ədəbi dilində də yalnız iki cütlük olduğu üçün, istər dorsal, istərsə də apikal mövqedə bu səslər fonem variantı kimi çıxış edir.

Bu üç cütlüyün bir araya gələ bilməsi onların hər üçünün affrikatlıq məsələsini də ortaya qoyur. Bu səslərin novluluq yaratmada rol oynadığını nəzərə alıb udlaqdan dodağadək bütün novlu samitləri gözdən keçirək: udlaq h , dilarxası-yumşaq damaq $\text{ğ}/x$, dilortası-sərt damaq y/x' , dilönü-yuvaq $j/\text{ş}$, dilucu-dişarası z/s , dodaq-diş v/f .

Beləliklə, g/k , $c/\text{ç}$, t/t' cütlüklərinə uyğun novlu səs məxrəci aydınlaşır: $g \rightarrow y$, $k \rightarrow x'$, $c \rightarrow j$, $\text{ç} \rightarrow \text{ş}$, $\text{t} \rightarrow z$, $\text{t}' \rightarrow s$. Bu keçidlər müvafiq kipləşən-partlayan dominantlarla bir araya gələrsə, $d \rightarrow g \rightarrow y$, $k' \rightarrow k \rightarrow x'$, $d \rightarrow c \rightarrow y$, $t \rightarrow \text{ç} \rightarrow \text{ş}$, $d \rightarrow \text{t}' \rightarrow z$, $t \rightarrow \text{t}' \rightarrow s$ səs axarı, tam şəkildə isə novlaşmanın modeli formalaşmış olur. Deməli, c samiti dj , ç samiti $t\text{ş}$, t samiti z , t' samiti ts , qovuşuq məxrəcinə malik olduğu kimi, g samiti qy , k samiti isə $k'x'$ səslərinin qovuşuq məxrəclərində formalaşan affrikat samitlərdir.

Dilortası novlu j və ş samitləri digər samitlərdən fərqli olaraq, cütkeçidlidir və onların tələffüzü zamanı ağız boşluğunda iki yerdə maneə əmələ gəlir. İlk növbədə, dilin ön hissəsi yuvaqların qurtaracağına doğru dar nov əmələ gətirir. Dilin arxa hissəsi isə burun boşluğunun yolunu tutmuş yumşaq damağa doğru qalxaraq nisbətən böyük nov yaradır. Əgər hava axınının keçəcəyi novları yuvaqda, yaxud dilortası sərt damaqda yaratsaq, bir-birindən fərqli ş və ya j səsləri alınacaq. Həmin səslərin t və d səsləri ilə qovuşması nəticəsində affrikat samit cütlükləri yaranmış olacaq.

Ümumiyyətlə, dünya miqyasında hər bir dil özünəməxsus səs sisteminə malikdir ki, bu da ağız aparatındakı səs məxrəclərinin aktiv fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyəti yalnız ayrı-ayrı dillər haqqında deyil, bu və ya digər dilin dialektləri haqqında da söyləmək olar. Azərbaycan dili və onun dialektləri də səs sistemi etibarilə maraqlı tədqiqat obyektidir. İstər sait, istərsə də samit səslərin çoxvariantlılığı, kipləşmədən affrikatlığa, affrikatlıqdan novlaşmaya doğru istiqamətlənmiş səs axarı diqqəti dominant səs məsələsinə yönəlmiş olur.

Könül Səmədova, fil.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Noqay türkcəsinin fonetik quruluşu

Noqay türkcəsinin sait quruluşu

Noqay türkcəsinin sait sistemində səkkiz dənə normal uzunluqda sait var: /a/, /e/, /ɪ/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/

Ancaq Noqay türkcəsinin sait sistemini quran qrammatikada ümumiyyətlə doqquz dənə sait fonem müəyyən edilir (1,20). Doqquzuncu fonem isə açıq e; /ä/ saitidir. Qazax və Qaraqalpaq türkcəsində də olan /ä/ saiti, başlıca olaraq Ərəb və Farscadan gələn sözlərdə rast gəlinən alınma bir səsdir: (2,502) *əreket, əlemet, məlek, dəri, əceyip* və s. Noqay türkcəsində isə *ükel-* <*alıp kel-* “gətirmək”, *äper-* <*alıp ber-* “vermək, təslim etmək” kimi bəzi birləşmiş qollarda və az sayda bəzi başqa sözlərdə yer alar: (1,23) *äpie* “abla, bacı”, *bäpiy* “ördək”, *äşe* “əlbəttə, təbii, bəli”, *käpkeyüv* “özünü bəyənmək, qurulmaq”, *mämike* “maymaq”, *tatli* “tatlı, dadlı”, *täwesüw* “bitirmək”, *mämetekey* “yabanı hindiba və s. Noqay türkcəsinin dialektlərində /ä/-nin olduğu sözlər yaşlı nəslin və xanımların dilində /a/ saiti ilədir: (3,9) *akel-* / *äkel-*, *aper-* / *äper-*, *arıw* / *äriüw*, *azirlen-* / *üzirlen* və s.

Noqay türkcəsində saitlərin eşitmə və səslənmə xüsusiyyətləri digər fonemlərdə də göründüyü kimi ən çox Qazax və Qaraqalpaq türkcəsi ilə uyğunluq və yaxınlıq ifadə edər (4,164). Dodaqlanmayan-açıq dilönü (incə) saiti /e/ sözdə bütün mövqələrdə yer alır. Baskakov, bu səsin dialektlərdə ilk səs vəziyyətində ikən yayılmış olaraq ^ye və ya ⁱe tərzində deyildiyini; ^yer “kişi, ər”, ^yertengi “hekayə” və s., söz içində isə bəzən /ⁱe / tərzində damaq ahəngi ilə tələffüz edildiyini; *bes* “beş”, *ber-* “vermək və s. dilə gətirmişdir. Ancaq Noqay türkcəsində ön səs vəziyyətindəki, ^ye, ⁱe Qazax və Qaraqalpaq türkcələrindəki kimi nizamlı və xüsusiyyətli deyil (5,81) /o/ və /ö/ saitləri də bəzən söz əvvəlində ikən yüksələn diftonq xüsusiyyətini alır. Baskakov Noqay türkcəsində ilk səs vəziyyətindəki /^uo-, /^öö/-nün də eyni ilə /^ye, ⁱe/ kimi daha çox dialektlərdə yaşlı nəsil və xanımların dilində, nadir hallarda rast gəlinən bir vəziyyət olduğunu söyləmişdir. *Grammatika Noqayskogo yazıka* da isə ön səs vəziyyətindəki /ö/ saitinə əgər üzərində vurğu varsa /ö/ tərzində bir yüksələn diftonq xüsusiyyətində deyildiyi, vurgusuz olduğu təqdirdə söz əvvəlindəki /ö/-nün belə bir diftonq xüsusiyyəti daşmadığını ifadə edilmişdir: “öz ”öz“, /^üöw “hörmə (əmr)”, /^üötpö “keçmə (əmr)” lakin /^örmö “hөрülmüş, hörmə”, /^ötüw “keçmə, keçid, keçmək”, /^özgö “başqa” və s. (1,27). Eyni yerdə /o/ saiti üçün belə bir təsbit edilməməklə bərabər bənzər nümunələr verilmişdir; /^uo/ “o”, /^uonsız “onsuz”, /^uonma “onma (əmr)”, /^uozba “buraxma (əmr)” və s. Noqay türkcəsində bütün qapalı saitlər, Qazax və Qaraqalpaq türkcəsində olduğu kimi qısa və əlavə qapalı (və ya əlavə geniş) xüsusiyyətdədir, /o/, /ö/, /u/, /ü/ saitləri yazı dilində ilk hecadan irəlidə göstərilir, ancaq danışıqda və dialektlərdə xüsusilə /u/, /ö/, /ü/ saitləri nizamlı olaraq ilk hecadan irəlidə də eşidilər: /^ötpök “ekmək, çörək” (yazıda: /^ötpök) /^örmökşen “hөрümçək” (yazıda: /^örmökken), /^ölön “ot” (yazıda: /^ölen), /^ökögörşin “göyərçin” (yazıda: /^ökögerşin), /^ötömön “alçaq” (yazıda: /^ötömeri), /^öqulluqşu “işçi” (yazıda: /^öqulluqşu), /^ösürgün “sürgün, sürülmə” (yazıda: /^ösürgin), /^ököpür “körpü” (yazıda: /^ököpir), /^ökümiş “gümüş” (yazıda: /^ökümis) və s. Qısa və əlavə qapalı xarakterli /ɪ/ və /i/ saitlərinin vurgusuz hecalarda zəiflədiyi diqqəti çəkmə: /^q(i)zil, /^q(i)ldm, /^b(i)lek, /^t(i)lek, /^t(i)sr “onun dişi” və s. Danışıq dilində bəzi sözlərdə /y/ samiti qarşısında yer alan /ü/ saiti /il formasında tələffüz edilir: /^{iy}kön “böyük” (yazıda: /^{üy}ken), /^{iy}gö “evə” (yazıda: /^{üy}ge), /^{biy}ip “belə” (yazıda: /^{büy}ip </^{bulay} etip) və s. Noqay türkcəsində iki saitin tək səsdə birləşib başqa bir fonem meydana gətirdiyi növdən diftonqlar yaranmaz. Yalnız bir sait ilə /y, w/ əlavə saitlərinin bir heca yaratmasından irəli gələn növdən diftonqlar (lojny diftonq = sözdə diftonq, yalançı diftonq). Sovet Türkologiyası əlavə saitlərin olduğu səslərin hamısını ümumiyyətlə diftonq olaraq qiymətləndirmişdir: (1,34) yarı saitin saitdən sonra gəldiyi alçalan diftonqlar (*nishodyaşçiy diftonq*), *ay, iy, iy, üy, oy, öy, aw, uw, üws* sözdə bütün mövqələrdə ola bilər: *ayy ır, qayy,*

torğay, qaymaq, bay, mıy, şıyqan, biyle-, iygi, buyriq, tıyqı, quyriq, tüyme, büyrek, oynaq, boy, söylem, awlaq, buzaw, taw, qıraw və s. əlavə saitin saitdən əvvəl gəldiyi yüksələn diftonqlar (*voshodyaşçiy diftonq*) isə: *yi, yi, ya, yo, yöümüyyətlə* ilk hecəda yer alır: *yişin, yılan, sıyır, yi bek, yalyız, tayaq, ayaq, yor ya, yoq, kişik, kiyim* və s. Noqay türkcəsində dilönü (incə), dilarxası (qalın) ahəngi çox möhkəmdir. Kök dilarxası (qalın) saitli isə şəkilçi də dilarxası (qalın) saitli, kök ön saitli (incə) isə şəkilçi də ön saitlidir (incədir): *atlarımız, islerimiz* və s. Dodaq ahəngi isə xüsusilə dilönü (incə) saithi üçün etibarlıdır və yumşaq bir şəkildə reallaşar. Dodaq uyğunlaşması yazıda əks olunmaz.

Noqay türkcəsinin sait fonemlərini xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi bir cədvəldə göstərmək mümkündür:

	ARXA		ÖN	
	AÇIQ	QAPALI	AÇIQ	QAPALI
DODAQLANMAYAN	/a/	/ı/	/e/	/i/
DODAQLANAN	/o/	/u/	/ö/	/ü/

Noqay türkcəsinin samit quruluşu.

Noqay türkcəsinin yazı dilində on doqquz samit fonem var:

/b/, /w/, /y/, /g/, /d/, /c/, /z/, /q/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /t/, /ş/, /y/

Bu samitlər sözdə işlənmə yerinə görə belə təsnif edilə bilərlər:

Söz önündə görünəbilən samitlər	/b/, /y/, /q/, /k/, /m/, /p/, /s/, /ş/, /t/, /d/
Söz daxilində görünəbilən samitlər	/b/, /w/, /d/, /d/, /y/, /g/, /q/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /y/, /z/
Söz sonunda görünəbilən samitlər	/q/, /k/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /p/, /r/, /s/, /ş/, /t/, /w/, /y/, /z/

/d/ samiti Noqay türkcəsində az sayda sözdə olmaqla bərabər söz əvvəlində də yer ala bilməkdədir: *dört, doñız, direk, dolqın, deñiz, dawıs, dıdpar, dömbek* və s.

/b/ samiti Noqay türkcəsi danışq dilində iki sait arasında (İntervokal) ikən diş-dodaq *v*-sinə dönə bilər (1,39) *yiber-* [yiver-], *şıbın* [şıvınj], *qabaq* [qavaq], *yip+i>yibi* [yivi], *qara bala* [qara vala], *şəkilçisi boylam* [eki vaylam]. Bu vəziyyətə kar samitlər qonşuluğunda da rast gəlinə bilər: *qarbiz* [qarviz], *arba* [arva], *borbay* [borvay], *qalbir* [qalvir] və s. Söz sonunda olan /p/ isə sait ilə başlayan bir şəkilçi aldığında /b/ üzərindən qoşadodaq *v*-sinə; /w/ dəyişir: (3,24) *şap-ıs>şabıs* [şawıs], *yap-ılyan>yabılyan* [yawılyan], *sep-e-di>sebedi* [sewedi], *kep-ip>kebip* [kewip] və s. Danışq dilində son səsdəki /p/-dən sonra sait ilə ya da /y/ ilə başlayan bir söz gəlirsə /p/ samiti cingiltilərək /b/-yə çevrilir, ancaq bu vəziyyət yazıda əks olunmur: *sındırıp alyan* [sındırıbalıyan], *berip yiberdi* [berib yiwirdi], *qarap ozuw* [qarab ozuw] və s.

/q/ samiti danışq dilində /x/-yə dəyişmə meylinə olur: (1,44) *toqta- toqta-* [toqta— toxta~], *uqla-* [uqla~uxla~], *aqşa* [aqşa~axşaj], *qardaş* [qardaş~xardaş] və s. Danışq dilində /k/ samiti iki sait arasında ikən və ya sonunda kar və ya cingiltili samit saxlayan bir sözdən sonra gəldiyi zaman /g/ samitinə çevrilir, lakin bu yazıda əks olunmur: *bilek+i>bileği*, *kerek+im>keregim*, *sen kim* [sen gim], *ol kerek* [ol gerek] və s. Bənzər şəkildə iki sait arasında qalan /q/ samiti /y/-yə çevrilir: *mıq+ım>mıyım*, *qaq-uw>qaytuw* və s.

N.A. Baskakov, *Noqayskiy yazık i ego dialekti* adlı əsərində Noqay türkcəsinin fonemlərini göstərdiyi cədvəlin altına alınma səslərin ayrılması vəziyyətində Noqay türkcəsi ilə Qazax türkcəsi və Qaraqalpaq türkcəsi səs sistemlərinin hamısı ilə uyğunlaşdığı nəticəsinə gəlmişdir. Noqay

türkcəsi dialektlərində ön səs vəziyyətində ümumiyyətlə /y~c~j/ qərarlılığı, yayılmış olaraq /s~ş/ və /ş~ç/ dəyişmələri olmaqdadır. Ancaq yazı dilinin samit səsləri səslənmə yerləri və formalarına görə aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi xarakterizə edilə bilər:

		Qoşa dodaq	Dildiş	Dildiş- damaq	Damaq	Yumşaq Damaq
Qapanma	Kar	/p /	/t/		/k/	/q/ (/~x/)
	Cingilti	/b/	/d/		/g/	/ɣ/
Qapanma- daralma	Kar			(/ç/)		
	Cingilti			(/c/)		
Daralma	Kar		/s/	/ş/		
	cingilti	/w/	/z/	(/j/)	/y/	
Burun	Kar					
	cingilti	/m/	/n/		/ñ/	
Yan	Kar					
	cingilti		/l/			
Vurğulu	Kar					
	cingilti		/r/			

ƏDƏBİYYAT

1. Baskakov N.A. Qrammatika noqayskoqo yazıka, çast I, Fonetika i morfologiya, Çerkessk, 1973
2. Baskakov N.A. Oçerk qrammatiki noqayskoqo yazıka (Fonetika, Morfologiya, Sintaksis), Noqaysko-Russkiy slovar, Moskva 1963.
3. Baskakov N.A. Noqayskiy yazık i eqo dialekti, Moskva-Leninqrada-1940.
4. Baskakov N.A. Tyurkskiye yazıki, Moskva, 1960
5. Dmitriyev N.K., F.G.İshakov, "Xarakteristika otdelnix, glasnix sovremennix tyurkskix yazıkov",İssledovaniya po sravniyelnoy grammatike tyurkskix yazıkov, Fonetika, Moskva, 1955

Phonetic structure of Nogay turkish of Khipchak turkish languages.

Nogay language has its specific peculiarities among Khipchak languagegroups. In this article deals with phonetic structure of Nogay language.

Key word: Nogay language, vowel, consonant, stress.

Qətibə Mahmudova, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ ABREVIASIYA HADİSƏSİ SÖZYARATMA ÜSULU KİMİ

Bildiyimiz kimi dildə hər vaxt müxtəlif üsullarla yeni sözlər yaranır. Məhz buna görə də bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də müxtəlif sözyaratma üsulları mövcuddur. “Son illərdə nəşr olunan qrammatika kitablarında morfoloji və sintaktik yolla sözyaratma üsulları ilə bərabər qəlipləşmə, ixtisar(abreviaturalar), arxaik sözlərin dirilərək yenidən dilə qayıtması, semantik mənanın dəyişməsi, digər dillərdən sözalma, fonetik yolla sözyaratma və bəzi digər söz yaradıcılığı yollarından bəhs edilir” (1,s.5). Sadalanan bu sözyaratma yollarının hamısının yer aldığı, araşdırıldığı bir mənbə yoxdur. Marsel Erdal türk dillərində söz yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiq etmişdir(2). Düzdür, əsərin əsasını morfoloji yolla söz yaradıcılığı təşkil edir. Lakin bununla belə əsərdə sintaktik yolla söz yaradıcılığından, digər dillərdən örnək götürməklə, geriye və önə assimilyasiya ilə yeni söz yaratmadan da bəhs edilmişdir.

“Dil tarixinin bütün mərhələlərində təsadüfən, necə deyirlər, göydəndüşmə kimi, yeni söz əmələ gələ bilər, yaxud kimsə nə etdiyini dəqiqliklə bildirmək istədikdə, könüllü olaraq yeni söz yarada bilər”(3, s. 71).

Abreviasiya dildə sözlərə qənaət etmək məqsədi ilə yaranmış ixtisar hadisələrindən biridir. Digər ixtisarlardan fərqli olaraq, abreviasiyanın obyektə söz və ya söz birləşməsinin bütöv strukturudur. Abreviasiya əsasında yeni və daha qısa formalı sözlər yaradır. Abreviasiyanın məhsulu abreviaturdur. Abreviasiyanın coğrafiyasına nəzər saldıqda onun bütün dünya dillərini bu və ya digər dərəcədə əhatə etdiyinin şahidi olur. Türk dillərində ixtisarlara işlənmə tarixi qədimdir. İxtisar sözlər haqqında ilk məlumat Azərbaycan dilçiliyində 1930-cu illərdən verilməyə başlayıb. Türk dillərində abreviasiya bir dil hadisəsi kimi özünü XX əsrin 40-cı illərində təsdiqlədi.

Lakin son zamanlar türk dillərində abreviaturaların sayı xeyli çoxalmışdır. Ümumiyyətlə, türk dillərində ixtisarlara işlənmə tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, qədim zamanlardan dildə bu ixtisarlara işlənsə də, sovet dönməsində bunların sayı xeyli çoxalmışdır. Buna da səbəb rus dilindən hazır şəkildə keçən ixtisarlara olmuşdur. Əlbəttə, Türkiyə türkcəsi burada istisna təşkil edir. Lakin XX əsrin 90-cı illərindən sonra rus abreviaturaları yerini Avropa dillərindən keçən ixtisar sözlərə verdi. Sovet dönməsində Azərbaycan dilindəki ixtisar sözləri həcminə görə bütün türk dillərindən çox olub. 1990-cı ildən sonra isə bunun yerini Türkiyə türkcəsindən və Avropa dillərindən keçmiş abreviaturalar tutdu.

Qeyd etdiyimiz kimi türk dillərində müxtəlif sözyaratma üsulları mövcuddur. Abreviasiya hadisəsinin bir sözyaratma üsulu olması haqqında o qədər də geniş danışılmayıb.

Abreviasiyanın söz yaradıcılığının bir üsulu kimi götürülməsi baxımından dilçilər iki qrupa bölünür. Rus dilçisi M. S. Maleyeva da abreviasiyanın sözyaratma üsulu hesab olunmasının əleyhinədir. O yazır: “...ixtisar yeni sözlərin yaradılması üsulu deyil, yeni sözün yaradılması prosesində həmin yeni sözün maddi bazasını hazırlayan başlanğıc mərhələdir”(4,s.111). Abreviaturaların yaranma üsulu olan abreviasiya hadisəsinin bir sözyaratma üsulu olub olmaması haqqında alimlərin müxtəlif fikirləri mövcuddur. Bəzi alimlər abreviaturanı sözyaratma üsulu hesab etmirlər. Onların fikrincə “...abreviaturalar(məntiqi cəhətdən yanaşdıqda aydın olur ki)dildə yeni mənalı leksik vahidlər düzəltmir, yalnız dildə əvvəlcədən mövcud olan hazır leksik vahidlərin qısaldılmış şəkildə işlənərək, terminin, sözün tələffüzünün işlədilməsini asanlaşdırır”(5, s.99). S. Sadıqova bu üsulu sözyaratma yolu kimi qəbul etməsə də, M. Qasımov abreviasiya hadisəsini sözyaratma üsullarından biri kimi qəbul edərək, bu üsulla terminlərin yaradılmasından bəhs edir(6, s.140). “Öz yaranma və formalaşma tarixinə görə çox-çox qədimlərə gedib çıxan, özünü təsdiq yolunda bir sıra maneələri dəf edən və nəhayət, bu gün hər hansı bir dili onsuz təsəvvür edə bilmədiyimiz ixtisar yolu ilə (abreviasiya) söz yaradıcılığı yeni sözlərin meydana gəlməsində özünəməxsus rol oynayır. Hazırda bu dil hadisəsi söz yaradıcılığının gərəkli üsullarından biri hesab

olunur”(7, s. 3.). Abreviaturlar əslində XX əsrin əvvəllərindən söz yaradıcılığının bir növü kimi tanınır. Lakin M. Adilovun da dediyi kimi o illərdə abreviaturların yaranması ümumdil məhsuldar söz yaradıcılığına çevrilməmişdir (7, s. 26).

Abreviasiya söz yaradıcılığı üsulu kimi ibtidai formada türk dillərinin hamısında daha qədimlərdən məlum olmuşdur. Lakin bu ibtidai ixtisar hadisəsi bütün türk dillərində leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət etmirdi. Azərbaycan dilində latın əlifbasına, bir qədər sonra isə kiril əlifbasına keçid dilimizdə abreviasiyanın imkanlarını genişləndirmiş, yalnız bundan sonra ixtisar yolu ilə söz yaradıcılığı Azərbaycan dilində özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış və şüurlu dil hadisəsinə çevrilmişdir”(7, s. 160).

R. İ.Mogilyovski ixtisarların tədqiqatçılarını üç qrupa bölür: birinci qrup abreviaturların fenomoloji tərəflərini; ikinci qrup dilçilər linqvistik və ekstralingvistik amillərin abreviatur yaradıcılığındakı rolunu, üçüncü qrup alimlər isə ixtisar sözlərinin söz yaradıcılığında iştirakı məsələlərini araşdırmışlar(7, s. 5). Bizi məhz 3-cü qrup alimlərin fikirləri maraqlandırır.

Bu gün abreviasiyanın bir sözyaratma üsulu olub olmaması özü də birmənalı şəkildə qəbul edilmir. Lakin hələ XX əsrin əvvəllərində F. Suxotin yazırdı: “Abreviasiya söz yaradıcılığıdır. Abreviaturlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Leksik abreviaturlar dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malikdir. Abreviaturlar təkrar söz yaradıcılığında iştirak edir, (yəni, leksik şəkilçi qəbul edirlər)qrammatik kateqoriyaları vardır, sintaktik birləşmə əmələ gətirilməsində rol oynayır(8, s.56).

Türkoloqların da böyük əksəriyyəti abreviaturanı sözyaratmanın bir üsulu kimi göstərir. Tatar dilçisi F. Qəniyev tatar dilində sözyaratmanın üsulları kimi müxtəlif yollar göstərir ki, onlardan biri abreviasiya hadisəsidir. Alim ixtisarları yeni sözlər kimi təqdim edir (9).

Abreviaturların söz yaradıcılığı olmasını tənqid edənlər söyləyirlər ki, abreviaturların daxili mənasını geniş xalq kütlələri bilmirlər. Əslində bu vahidlərin daxili mənası dil daşıyıcılarının gərəyi belə deyildir. Onsuz da gündəlik eşitdiyimiz sözlərin səs tərkibi heç kimə lazım deyil. Bəlkə də BMT, TİKA, NATO, SOCAR, TOFEL kimi ixtisarların daxili mənasını heç kimi bilmir. Ancaq bu abreviaturlar səslənən kimi hamı söhbətin hansı anlayışdan getdiyini anlayır. Gənc tədqiqatçılardan da abreviaturları söz yaradıcılığının məhsulu kimi qəbul edənlər vardır. “Dilçilik terminlərinin yaranmasında istifadə olunan üsullardan biri də abreviaturlardır” (11, s.18) yazan E. Atakişiyev abreviatura üsulu ilə yaranan dilçilik terminlərini iki qrupa ayırır:1. Hərfi ixtisarlar. Məsələn, FDM-Funksional Dilçilik Məktəbi, BFB-Beynəlxalq Fonetik Transkripsiya və s. 2. Heca-termin ixtisarlar. Məsələn, etnolingvistika, paleoqrafiya, transformasiya, sinsematika və s. (11.s.19).

Türk dillərində abreviaturların yaranma üsulları müxtəlifdir. Azərbaycan dilinin özündə belə abreviaturların yaranma yolları fərqli göstərilir:

1. sözlərin baş hərfləri ilə müxtəsər yazılışı; məsələn: BDU – Bakı Dövlət Universiteti, TQDK-Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası;
2. iki və daha çox sözdən ixtisarla düzəldilmiş bir söz; məsələn: hidroleksəm, hipersema, hiperurbanim, subordinativ, desemantikləşmə, transformasiya və s.
3. dildə çox işlənən "və s.", "və i. a.", "və. b." kimi ixtisarlar da abreviaturaya daxildir.

AMEA-nın 1960-cı il nəşrində abreviaturlar mürəkkəb ixtisarlar adı ilə öyrənilir və onların 2 növü göstərilir:

1. Mürəkkəb ixtisarların tərkibindəki sözlərin hər birinin ilk hissəsi götürülüb, böyük və nöqtəsiz yazılır. Bunlar bütöv söz kimi oxunur. Məsələn, sinsematika, metro, Azərneftməşəmir və s.

2. Mürəkkəb ixtisarların tərkibindəki sözlərdən hər birinin baş hərfini götürüb böyük və nöqtəsiz yazırlar(11, s. 52). Məsələn. AMEA-Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.

AMEA-nın 1980-ci il nəşrində yazılır “Mürəkkəb ixtisarlar sintaktik yolla düzələn isimlərin xüsusi tipidir”(12,s. 91). Bu kitabda mürəkkəb ixtisarların 7 tipi göstərilir. Bu tiplərə ixtisarların quruluş özəllikləri ilə bərabər, tələffüz şəkilləri də aid edilmişdir.

Türkiyə dilçiləri də abreviaturanı sözyaratma üsullarından biri kimi qəbul edir. Türkiyə türkcəsində abreviatura “*Kısaltma*” termini ilə verilir. Professor Ş. Akalın Türkiyə türkcəsində kısaltma-abreviatura yolu ilə yaranan sözləri üç qrupa bölmüşdür: **Baş hərflərlə qısaltma-**

Başharfleştirme/Kısaltma. Ş.Akalın yazır ki, Türkiyə türkcəsinin qrammatika kitablarında və qaynaqlarda *başharfleştirme/kısaltma* (initialism/acronym) yoluyla söz yaradıcılığı dedikdə göstərilən nümunələr əsasən bunlardır: *TDK, ODTÜ, TUBİTAK, GAP* kimi təşkilat, idarə adları olur. Lakin qurum, təşkilat, şirkət adlarının qısaldılması yalnız xüsusi adların ixtisarıdır. Söz yaradıcılığında idarə, təşkilat, şirkət adları qısaldılması yerinə sözlərin baş hərflərindən istifadə edilərək edilən kısaltmalar yeni söz yaradılmasına xidmət edir (13, s.47) və son illərdə meydana çıxan *AVM* (alışveriş merkezi), *STK* (sivil toplum kuruluşu), *FM* (kütləvi danışığda *efem*), *MR* (kütləvi danışığda *emar*) və başqa nümunələr verilməlidir. Bu abreviaturalar, bir söz kimi istifadə olunmaqda və sayları hər gün artmaqdadır. Ş. Akalın abreviaturanın bir növü kimi “Kırpma”-nı göstərir. “Kırpma” ya Ş. Akalın belə tərif verdi. “ Mənasında dəyişiklik olmadan bir sözün müəyyən bir parçasının atılması yoluyla yaranan ixtisar növü” . *Kırpma* (clipping) yoluyla Türkiyə türkcəsində *milim[etre], santim[etre], tel[graf], foto[graf]* və s. az sayda nümunə daxil olmuşdur. Ş. Akalın ixtisarı 3- cü növü kimi “*Karma*”-nı göstərir. İki ayrı hissənin birləşdirilərək bir hissə yaradacaq şəkildə edilən abreviatura növü *karmadır* (blending) *sunta, arge* kimi az saydakı nümunələr Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində karma yoluyla yaradılmış sözlər vardır (1, s.27).

2015-ci ildə Ankarada çap olunan “Yeni türk dili” kitabında da abreviasiya hadisəsi “kısaltma” adı ilə sözyaratma üsulu kimi verilmişdir. Kitabın müəllifləri Türkiyə türkcəsində 11 sözyaratma üsulu göstərmişlər ki, bunlardan biri də “kısaltma” dır. Abreviaturaya belə tərif verilir: “Birdən fazla kelimedən oluşarak bir anlam alanını karşılayan kelimelerin baş herflerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan kısaltmalar başlı başına kelime gibi kullanabilmektedir”(14,s. 429).

Türkiyə türkcəsində elə ixtisarlar var ki, onlar artıq tam yeni söz kimi formalaşıblar. Bu tip ixtisarlar özü də iki yerə bölünür:

1.İngilis sözlərinin baş hərflərinin qısaldılması ilə yaranan yeni sözlər. Məsələn, **ERASMUS**-European Region Action Scheme for the Mobility of University Students (Üniversite Öğrencilerinin Hareketliliği İçin Avrupa Bölgesi Eylem Tasarısı);**ALES**-Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı; **BBC**- British Broadcasting Corporation (İngiliz Radyo Televizyon Kurumu);**FİFA**-Fédération Internationale de Football Association (Uluslararası Futbol Federasyonu); **UEFA**-Union of European Football Associations (Avrupa Futbol Federasyonları Birliği); **TOEFL** - Test of English As a Foreign Language (Yabancı Dil Olarak İngilizce Testi); **Interpol** -International Criminal Police Organization (Uluslararası Polis Örgütü); **CAO**-Civil Aviation Organisation (Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü);

2.Türk sözlərinin baş hərflərinin qısaldılması ilə yaranan yeni sözlər. Məsələn, **İETT**-İstanbul Elektrik, Tünel, Tramvay İşletmesi; **GAP**- Güneydoğu Anadolu Projesi; **YÖS**-yabancı uyruku öğrenci sınavı; **TÖMER**-Türkçe Öğretim Merkezi; **ABD**- Amerika Birleşik Devletleri; **AKM**-Atatürk Kültür Merkezi; **CHP**-Cumhuriyet Halk Partisi;**GUAM** -Gürcistan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova ölkələrinə verilən ad; **ODTÜ** -Orta Doğu Teknik Üniversitesi;**TRT**- Türkiye Radyo Televizyon Kurumu;**BOTAŞ**- Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi;

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ixtisarları dedikdə artıq baş hərflərin arxasında gizlənən sözlər deyil, yeni yaranan abreviaturanın daşdığı mənə önə keçir. Məsələn, bu gün Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçmiş YÖS-sözü abituriyentlər, təhsil işçiləri arasında geniş işlənməkdədir. Lakin bəlkə də çox az adam bu sözün mənasını anlayır. Bu söz dedikdə yalnız bir imtahan növü düşünülür.

Tatar dilində ixtisarların böyük qismi rus dilindən alınmışdır. Lakin bununla belə F. Qəniyev bildirir ki, tatar dilinin öz sözləri hesabına da yaranmış ixtisarlar mövcuddur. Məsələn, **AKŞ**(Amerika Kuşma Ştatları), **BMO**(Berleşken Milletler Oyişması), **KDU**(Kazan Devlet Universiteti), **KDPU**(Kazan Devlet Pedagogiya Universiteti) və s. (9. s.51).

F.Qəniyev tatar dilində ixtisarların aşağıdakı növlərini göstərir:

1. Baş hərflərə görə kısaltma. Bunun da tatar dilində 3 növü mövcuddur. a)Sözlərin ilk hərflərindən ibarət ixtisarlar: **FRG**-Federativnaya Respublika Germaniya; **GDR** -Germanskaya Demokratiçeskaya Respublika; b)Sözlərin ilk səslərini əlavə etmək yoluyla yaranan ixtisarlar **KDPU**-Kazan Devlet Pedagogiya Univerisiteti; c) Sözlərin ilk səslərinin və ilk hərf adlarının əlavə

etmək yoluyla yaranan ixtisarlər: BASSR-Başkört Avtonomiyalı Sovyet Sotsyalistik Respublikkanı və s.

2.Hissələri bitişdirilərək yaranan abreviaturalar. Bunlar da iki yerə ayrılır: a)Sozlərin ilk hissələrinin birləşməsi ilə yarananlar; Məsələn, raymag(rayon mağazası). Bu cür ixtisarlər tatar dilində azdır. b)Mürəkkəb adın ilk sözünün başlanğıc hissəsinin və ikinci sözün əlavə olunması ilə yaranan ixtisar sözlər. Məsələn, dramtügerek(amatör tiyatro topluluğu), profhereket(ustalıqla edilən iş, hərəkət)və s. Bu cür ixtisarlər Türkiyə türkcəsində də çoxdur(9. s.52).Tatar dilində abreviaturaları yaratmaq üçün hər hansı bir meyar yoxdur.

Müasir qazax dilindəki abreviaturalar haqqında tədqiqat aparmış D. Tursınbaeva da abreviaturaları sözyaratmanın bir növü kimi təqdim edir. Məsələn, ҚҚХҚИ-Қазақ құқықтану және халықаралық қатынастар институты, МББҚБА-Мемлекеттік және білім беру қызметкерлерінің білік, ҚҰБ -Қазақстан Ұлттық Банкі, ЕКПА -Еуропа Кеңесі Парламенттік Ассамблеясы, ҚазТАГ -Қазақ телеграф агенттігі və s. (15,s.214).

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəldik ki, abreviasiya hadisəsi müasir Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində türk dillərində sözyaratma üsullarından biri kimi təzahür edir. Abreviasiya hadisəsi türk dillərində sözyaratma üsullarından biri kimi göstərilir və abreviaturalar müstəqil bir leksik vahid kimi dilin aktiv fondunda iştirak edirlər.

Mahmudova Gatiba Chingiz kizi

Abbreviation as the method of word formation in the Azerbaijan and Turkish languages

Summary

Abbreviation as the method of word formation is considered in the article. Today we can not imagine any language without an abbreviation.The formation of the abbreviation in any language is characterized with special characterization and the grammatical structure, but there are general principles of the abbreviation in all Turkic languages. The investigation of these general principles and the functions of word formation in abbreviation are considered. Various scientific articles and internet sources are used in the writing of this article.

Key words: abbreviation, word creativity, method, Turkish languages

Qurban Qurbanlı, f.ü.f.d., dos.
Naxçıvan Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEV DİLİNİN (NİTQİNİN) LEKSİKOQRAFİK TƏSVİRİ TÜRK LÜĞƏTÇİLİYİNİN AKTUAL PROBLEMİ KİMİ

Böyük fransız mütəffəkiri Volterin (1694-1778) təbirincə, lüğət əlifba sırası ilə təqdim olunan kainatdır. Bu “kainatla” - lüğətlərin tərtibi təcrübəsi və nəzəriyyəsi ilə məşğul olan dilçilik bölməsini leksikoqrafiya (lüğətçilik) adlandırırlar. Nəzərə alaq ki, müasir leksikoqrafiya təkcə lüğətlərin tərtibi ilə məşğul olmur, o həm də bu “ elm-sənət-peşə”nin nəzəri əsaslarını işləyib hazırlayır. Rusiyalı mütəxəssislər P.Denisov və V.Morkovkinə [1,5] görə, “leksikoqrafiya” anlayışının tərkib hissələri aşağıdakılardır: leksikoqrafiya nəzəriyyəsi, leksikoqrafiya tarixi və praktik leksikoqrafiya. Hazırda ümumi leksikoqrafiyada tədris, dialekt, elmi-texniki və digər istiqamətlərlə yanaşı müəllif leksikoqrafiyası da öz predmeti, məqsədləri, funksiyaları və adresatı olan müstəqil bir sahədir. Bu elm sahəsinin əsas predmeti ayrı-ayrı müəlliflərin, əsasən yazıçıların, habelə məşhur elm, sənət, siyasətçi və digər peşə sahələri nümayəndələrinin dilinin lüğətidir. Bu lüğətlərin yaradılması (praktik və həm də nəzəri cəhətdən) müəllif leksikoqrafiyasının əsas

məqsədidir. Müəllif lüğətlərinin başlıca xüsusiyyəti ayrıca götürülmüş yaradıcı şəxsiyyətin dil şüurunu, dünyanın fərdi dil mənzərəsini əks etdirməsindədir. Müəllif leksikoqrafiyası nəzəriyyəsinin məşğul olduğu problemlər sırasında bu elmi istiqamətin statusu, onun həcm və məzmununun müəyyənləşdirilməsi, müəllif lüğətlərinin pramatik xüsusiyyətləri, bu cür sorğu əsərlərinin makro- və mikrostrukturunun, onun izahat aparatının, sistem-tipoloji təsnifatı və digərləri qeyd olunmalıdır. Müəllif leksikoqrafiyasının tarixi məsələləri də bu bölümün hüdudları daxilindədir [2,11]. Müasir dünya dilçiliyində müəllif leksikoqrafiyasının nəzəri və praktik məsələlərinə tədqiqatçılar geniş fikir verirlər. Rusiyada O.M. Karpova, L.P.Stupin, L.L.Şestakova, O.V.Korobeynikova, O.A.Melenteva, H.C.Utkina, M.V.Lutseva, M.A.Kirillov və başqaları bu sahədə xüsusi fəallıq göstərirlər. Avropa leksikoqraflarından isə M.Benson, S.Rennie və digərlərini göstərmək olar. Azərbaycanda bu işə yenidən başlandıqından başda prof. İ. Məmmədov olmaqla AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Lüğətçilik şöbəsi əməkdaşlarının hazırladıkları bir-iki lüğəti də (məsələn, “Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti”) göstərə bilərik.[7]

Məşhur şəxsiyyətlərin dilinin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və müəllif lüğətlərinin tərtibi təcrübəsi dil şəxsiyyəti konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. Məşhur rus dilçiləri V.V. Vinqradov və Y. N. Karaulov [3,18] tərəfindən işlənmiş bu konsepsiyaya görə, bu tipli sorğu əsərləri müəllifin (yazıçı, siyasətçi və s.) fərdi üslubunu əks etdirməklə yanaşı, onun dünyagörüşü, əqidə və dəyərlər sistemlərini də əks etdirir. Dilçilikdə “dil şəxsiyyəti” dedikdə dil daşıyıcısı kimi nitq fəaliyyəti qabiliyyətləri dəyərləndirilən insan nəzərdə tutulur. Dil şəxsiyyəti həmçinin dil şüurunun daşıyıcısıdır. Dil şüuru isə insanı əhatə edən varlığın bilavasitə dil tərəfindən əks etdirilməsi kimi başa düşülür. Məşhur insanların (yazıçı, alim, siyasətçi və mədəniyyət xadimlərinin) dili ən müxtəlif leksik-frazeoloji, qrammatik, söz yaradıcılığı və üslubu vasitələrlə ədəbi-yazılı dilin zənginləşməsi prosesinə əhəmiyyətli təsir edir. Dil şəxsiyyətinin dil-mədəniyyət məkanının öyrənilməsi bütövlükdə millətin dil-mədəniyyət məkanını daha dərinləndirən anlamaq deməkdir. Ümumən Qərbi Avropada, xüsusən də ingilis, fransız və digər cəmiyyətlərin milli leksikoqrafiya tarixində görkəmli şəxsiyyətlərin dili lüğətlərini hazırlamaq sahəsində çoxəsrlik ənənə mövcuddur. Bu günə kimi ingilis müəllif leksikoqrafiyasının hesabından 60-dan çox söz ustasının dili üzrə 300-dən çox bu tipli çap məhsulu mövcuddur [4, 38]. Qeyd etdiyimiz kimi, müasir dünya leksikoqrafiyasında dil şəxsiyyəti lüğətləri təkcə bədii söz ustalarının dilini əks etdirən sorğu məhsulları ilə kifayətlənmir. Müəllif leksikoqrafiyasın çərçivəsində siyasətçilərin dili lüğətləri də öz yerini tutmaqdadır. Bu, cəmiyyətdə dil və siyasətin qarşılıqlı təsirinə olan güclü maraqdan irəli gəlir. Günümüzün reallıqlarından biri budur ki, müasir dünyada cəmiyyətin həyatı günü-gündən daha çox ideologiyalaşdırılmaqda və siyasiləşdirilməkdədir. Siyasi xadimlərin dil xüsusiyyətlərinin əks olunması meylinə rus leksikoqrafiyasında da çoxdan rast gəlinir. Qeyd edək ki, hələ sovet dönməsində V.V.Vinqradov adına Rus Dili İnstitutu əhəmiyyətli bir layihə - V.İ.Leninin dilinin lüğəti üzərində işlərə ilk olaraq başlanılmışdır. V.İ.Lenin kimi keşməkeşli bir həyat yaşamış insanın, siyasətçinin, o dövr üçün yeni tipi dövlətin qurucusunun, mütəfəkkirin, publisistin və s. dili, sözsüz ki, böyük maraq kəsb edirdi. Planlaşdırılmışdı ki, janr-üslubi yönüylüyündən asılı olmayaraq V.İ.Leninə məxsus bütün mətnlər qeydə alınıb işlənilməli idi. Layihə bu siyasətçinin dilini təşkil edən elementlərin hamısını ehtiva etməli idi. Təəssüf ki, bu möhtəşəm ilk növbədə siyasi-ideoloji və o qədər də tarixi-filoloji, mədəni-lingvistik ideya axıracan reallaşmadı. Böyük zəhmətlər bahasına (müasir İKT olmadığı bir şəraitdə) başa gəlmiş nəhəngsitatlar kartotekası birbaşa məqsədə olmasa da, bu gün müxtəlif tipli lüğətlərin hazırlanmasına xidmət etməkdədir. Digər ölkələrin tarixi şəxsiyyətlərinin dilinə aid müxtəlif tipli lüğətlər mövcuddur və yeniləri hazırlanmaqdadır. [5, 211-212].

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi ən nadir simalardan, türk dünyasının və bütövlükdə sivil dünyanın qüdrətli şəxsiyyətlərindən biridir. Azərbaycan tarixinin son əlli illik mərhələsi bu və ya digər dərəcədə bu dahi şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır.

XX yüzilliyin ikinci yarısında – Azərbaycan tarixinin təkrarolunmaz çağında – iki ictimai-siyasi formasiyanın bir-birini əvəzləməsi ərafəsi və keçid mərhələsində onun gedişatını aktiv şəkildə izləmiş, ona müdaxilə edib yön vermiş, milyonlarla insanı öz arxasınca aparmaq missiyasını

qalibiyyətlə başa vurmuş bir tarixi şəxsiyyətin dilini (nitqini) kompleks şəkildə öyrənmədən baş verən tarixi prosesləri adekvat şəkildə dərk etmək mümkünsüzdür. Sözü ilə minləri, milyonları bir meydana toplamaq, onları Vətən naminə savaşa yönəltmək və yaxud savaşı insanları barışa vadar etmək və ən ümdəsi, bunlara parlaq şəkildə nail olmaq bütün digər məziyyətləri ilə yanaşı, şəksiz ki, Heydər Əliyev dilinin (nitqinin) qüdrəti ilə şərtlənirdi.

Heydər Əliyev dilinin öyrənilməsi tarixinə nəzər saldıqda bu sahədə müəyyən işlərin görüldüyü müşahidə olunur. Bu mövzuda artıq onlarla ciddi elmi əsərlər yazılmış, xeyli mükəmməl ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” problemi bundan sonrada ən azı üç aspektdə sistemli şəkildə tədqiq edilməlidir.

Birinci aspekt ümummilli liderin Azərbaycan dili uğrunda illərlə apardığı çoxşaxəli mübarizəsinin fəlsəfi-tarixi təhlilidir. İkinci aspekt Heydər Əliyevin elmi-nəzəri görüşləri sistemində özünəməxsus yeri olan dilçilik görüşlərinin fundamental araşdırılmasıdır. Heydər Əliyev dilinin (nitqinin) elmi-konseptual tədqiqi isə üçüncü aspekti təşkil edir. Çoxcəhətliliyi ilə seçilən problemin tədqiqinin dörd əsas istiqamətdə aparılması, zənnimizcə, daha vacibdir. Bu: a) Heydər Əliyevin nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti məsələlərinin dərinədən və kompleks şəkildə öyrənilməsi; b) Heydər Əliyev dilindəki ictimai-siyasi leksikasının son yüzilliyin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi kontekstində tədqiq olunması; c) yaradılması qaçılmaz olan Azərbaycan dilinin milli korpusuna Heydər Əliyev dilininin (nitqinin) materiallarının bütünlüklə daxil edilməsi; c) Heydər Əliyev dilinin leksikoqrafik təsvirinin reallaşdırılması istiqamətləridir.

Belə hesab edirik ki, Heydər Əliyev dilinin öyrənilməsinin başlıca və ilkin istiqaməti leksikoqrafik istiqamət olmalıdır. Məlum olduğu kimi, XXI əsr dünya dilçilik elmi indiyəcən toplanmış və hər gün əldə edilən bütün informasiyanı – kainat və söz haqqında olan bilgiləri – bütün aspektləri ilə ənənəvi və elektron lüğət formasında təcəssüm etdirmək məramında və həm də iqtidarındadır. Ölkə dilçiliyinin hazırkı səviyyəsi və kompüter texnologiyasının tətbiqi imkan verir ki, ən müxtəlif ünvanlı lüğətlər operativ şəkildə hazırlanıb lüğət istifadəçilərinə təqdim edilsin. Eyni zamanda müasir lüğət istifadəçilərinin dörd qrupa bölündüyünü [6, 125] (1) ümumən dil daşıyıcıları, 2) dili öyrənənlər (ana və xarici dil kimi), 3) dili tədqiq edənlər və 4) aid sahələrin peşəkarları) nəzərə alaraq demək olar ki, Heydər Əliyev dilinin ən müxtəlif janrlı lüğətlərinin işlənilib hazırlanması zəruri və mümkündür. Ölkə dilçiliyinin hazırkı səviyyəsi və kompyuter texnologiyasının tətbiqi imkan verir ki, ən müxtəlif ünvanlı lüğətlər operativ şəkildə hazırlanıb lüğət istifadəçilərinə təqdim edilsin.

Mükəmməl mütəffəkir müdrikliyi və nadir nitq fenomenliyi ilə seçilən Heydər Əliyev dilinin Azərbaycan tarixində ilk kompleks lüğətinin hazırlanması son dərəcə aktual məsələlərdəndir.

Zənnimizcə, öncə və operativ şəkildə Heydər Əliyev dilinin tezlik lüğəti hazırlanıb oxucularına (tədqiqatçılara) çatdırılmalıdır. Məkumdur ki, tezlik lüğəti, ilk növbədə, dili tədqiq edənlər üçündür. Məlum olduğu kimi, tezlik lüğətləri nisbətən yeni tipli leksikoqrafik nəşr olub, bir sıra ümum-nəzəri və əməli problemlərin həllinə yardımçı olur. Sonrakı tədqiqatlar üçün baza rolunu oynadığına görə əsas istifadəçisi dilçilər olan bu tipli lüğətlərin ölkəmizdə hazırlanması üzrə müəyyən təcrübə də vardır. “Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti” (Bakı, “Nurlan”, 2004, 204 s.), “Kitabi-Dədə Qorqud”un statistik təhlili (Bakı, “Elm”, 1999, 248 s.) və başqalarını göstərmək olar. Hazırda Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Azərbaycan dilinin böyük tezlik lüğətinin tərtibi işi tam şəkildə başa çatmaq üzrədir. Əgər adi lüğətlərdə lüğət vahidi kimi söz götürülürsə, tezlik lüğətlərində bu, başqa dil vahidləri (söz-forma, leksem, morfem və s.) də ola bilər. Yəni, tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq göstərilən vahidlərdən birinin və yaxud hər birinin ayrılıqda seçilib götürülməsi mümkündür. Lüğətdə ilk növbədə mütləq tezliyin hesablanması həyata keçirilməlidir. Bu göstərici tədqiq olunan vahidin mətnə işlədilməsinin əsas, vacib və minimal zəruri səciyyəsi sayılır. Mütləq tezlik əsasında əlavə hesabatlar vasitəsilə başqa törəmə səciyyələr də əldə etmək olar. Aşağıdakı əsas göstəricilər – ranq, tezlik, eyni tezliyə malik sözlərin miqdarı, toplanmış mütləq tezlik, toplanmış nisbi tezlik və digər zəruri göstəricilərin bu lüğətdə əksini tapması gələcək tədqiqatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edərdi.

Məlumat üçün bildirək ki, Heydər Əliyev dilinin tezlik lüğətinin ilkin layihəsi Naxçıvan Dövlət Universitetində artıq hazırlanmışdır. Ulu öndərin 1991-2003-cü illəri əhatə edən şifahi və

yazılı nitq materialları əsasında hazırlanmış lüğətə 0,5 milyona yaxın sözlətməni ehtiva edən mətn cəlb olunmuş, 30 minə yaxın söz-forma statistik təhlildən keçirilmişdir. Hazırda lüğətin ən müasir leksikoqrafik tələblərə cavab verəcək şəkildə tərtibi başa çatdırılmaqdadır.

Heydər Əliyev dilinin leksikoqrafik təsvirinin ikinci istiqaməti bu materiallar əsasında tam izahlı lüğətin işlənilməsidir. Məlum olduğu kimi, izahlı lüğətlər leksikoqrafik nəşrlərin əsas növüdür. Bu lüğətlərdə aid dilin müəyyən dövrdəki inkişafının bütövlükdə leksik tərkibi öz əksini tapır. Başlıca vəzifəsi sözlərin mənalarını və ya mənə çalarlarını izah etmək olan bu lüğətlərdəki informasiyalar onların təyinatından asılı olaraq xeyli geniş ola bilər. Aid dilin izahlı lüğətindən fərqli olaraq müəllif dilinin izahlı lüğəti konkret tarixi şəraitdə yaşayıb yaratmış görkəmli şəxsiyyətin nitq təfəkkürünün ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Belə lüğət bir tərəfdən milli dilin konkret tarixini fiksə edib gələcək nəsillərə çatdırırsa, digər tərəfdən müəllifin fərdi dil xüsusiyyətlərini, onun dünyagörüşü, psixologiyası, ətraf aləmə, gedən tarixi proseslərə, ünsiyyətdə olduğu insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə olan münasibətini izah olunan linqvistik vahidlər vasitəsilə differensiallaşdırır. Müəllif leksikoqrafiyası nəzəriyyə və təcrübəsində mütəxəssislərə ünvanlanmış elmi-təsviri, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş elmi-populyar, təhsil alan gənclər üçün nəşr olunan bir sıra tədris lüğətlərinin mövcudluğu, onların məqsəd və vəzifələri, tərtib prinsipləri və s. ilə tanışlıq, Aparılan təhlillər və müşahidələr, ümummilliyet lider Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinin son 50 ilindəki çoxcəhətli və cəhanşümul ictimai-siyasi (və natiqlik!) fəaliyyətinin öyrənilməsi aşağıdakı janrlarda da lüğətlərin hazırlanmasını şərtləndirir:

1) Heydər Əliyev akademik ensiklopediyası; 2) Uşaqlar üçün Heydər Əliyev ensiklopediyası; 3) Heydər Əliyevin aforizmləri lüğəti; 4) Heydər Əliyevin dilinin semonimik (antonimlər, sinonimlər və d.) lüğətləri; 5) Heydər Əliyev dilinin ekspressiv və obrazlı sözlər lüğəti və s. Heydər Əliyev dilinin (nitqinin) materialları əsasında hazırlanacaq lüğətlərin Azərbaycan filologiyasında, azərbaycanşünaslığın digər qollarında tədqiqatlar aparmaq üçün əsas bazaya çevriləcəyi şübhə doğurmur. Heydər Əliyev dilinin (nitqinin) materiallarının – ümummilliyet liderə məxsus olan şifahi və yazılı mətnlərin bütövlükdə Azərbaycan dilinin milli korpusuna daxil edilməsi son dərəcə zəruri məsələdir. Korpus hər hansı bir dildə mövcud olan mətnlərin tədqiqat məqsədilə seçilib götürülmüş, xüsusi metodika əsasında işlənmiş və istifadəçi (tədqiqatçı) üçün yararlı formaya salınmış elektron məcmusudur. Mütəxəssislər XXI əsr dilçilik elminin korpus linqvistikası olacağını təxmin edirlər. Heydər Əliyev dilinin materialları Azərbaycan dilinin milli korpusu üçün seçilən mətnlər sırasına ilk növbədə daxil edilməlidir.

Beləliklə, Heydər Əliyev dilinin tədqiqatının əsas istiqamətlərindən bir neçəsi nəzərdən keçirildikdən sonra bu dilinin leksikoqrafik təsvirinin türk lüğətçiliyinin aktual problemi olduğu aydın şəkildə görülməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Денисов П.Н., Морковкин В.В. (ред.). Словарь сочетаемости слов русского языка: Около 2500 словарных статей. 2-е изд., испр. — М.: Русский язык, 1983. —688 с.
2. Qurbanlı Q. Ümumi leksikoqrafiya nəzəriyyəsində müəllif (yazıçı) leksikoqrafiyasının yeri və rolu// Folologiya məsələləri. № 6, s.11-20
3. Караулов Ю.Н. Опыт типологизации авторских словарей // Русская авторская лексикография XIX-XX вв.: Антология.-М.: Азбуковник, 2003.-512 с
4. Карпова О.М. Словари языка писателей и цитат в английской лексикографии/О.М. Карпова, О.В. Коробейникова. – М.: МГОУ, 2007. –213 с.
5. Перцева В.Г. Словари языка политиков в контексте английской лексикографии.// Вестник ЕГУ им. Н.А. Некрасова №2, 2016. с.211-215.
6. Həsənov H.Ə. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1999.- 336 s. 7. Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti, Bakı, Elm, 2011. – 672 səh.

GURBAN GURBANLI

Lexicographic description of the language (speech) of Heidar Aliyev as an actual problem of the contemporary Turkish lexicography

Summary

The paper touches upon the issue of the place and role of the author lexicography in the modern world lexicography and substantiates the scientific-conceptual necessity of studying the language (speech) of Heidar Aliyev, the national leader of the Azerbaijan people, a world-wide politician and a prominent statesman and the author expresses his own thoughts about the main directions of this research. It is considered that this problem demands a complex approach and the main direction among these is the lexicographic description of this great personality's language (speech) in different genres and on the whole, this can be considered as an actual problem of the contemporary Turkish lexicography.

Key words: the language (speech) of Heidar Aliyev, lexicography, author lexicography, language personality, politician language, lexicographic description, frequency dictionary, explanatory dictionary, national corpus of language.

Qüdsiyyə Qəmbərova, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan
dialektologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏSDƏR, FEİLİ AD VƏ FEİLİ İSMİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Azərbaycan dilində hal-hərəkət və vəziyyət anlayışını bildirən sözlərin lüğəvi ifadəsi məsdər forması ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində məsdər ərəb mənşəli söz olub, 1) mənşə, mənbə 2) qrammatikada feilin qeyri-müəyyən forması mənalarını ifadə edir. (9, 365).

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatika kitablarında məsdər feili-əsl/mütləq feil (1, 260), “feili isim-məsdər”, “feili ad” (10, 205;210) “feilin şəxssiz forması”, “feilin substantiv forması”, feilin hibrid forması”, “feilin feil olduğunu yoxlamaq üçün ən mühüm vasitə” (15, 304) deyər təqdim olunur.

Yekun olaraq demək olar ki, məsdər feilin adıdır. Məhz bu səbəbdən türk dillərində məsdər qrammatik əlamətlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Son illərdə bəzi qrammatika kitablarında məsdər və feili isim ayrı-ayrılıqda tədqiq edilsə də, (15,304-307) bəzilərinə məsdərin və ad-əşyanın yalnız situativ vəziyyətdən asılılığı ilə fərqlənməsindən bəhs edilir.(7, 138).

Beləliklə, müasir Azərbaycan dilində məsdər, feili ad və feili isim məsələsi aşağıdakı morfemlərlə təzahür edir:-0 forma – feilin kökü, əsası; -maq, -mək ; -ma, -mə ; -ma (-ca), -mə(-cə); -maq+lıq , -mək+lik; -lıq, -lik, -luq, -lük;-iş, -iş, -uş, -üş;-dı, -di, -du, -dü və s.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində məsdər iki və bir variantlı şəkildə təzahür edir. Məsdərin ikivariantlı şəkildə Qazax, Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, İrəvan, Şamaxı, Bakı dialektləri və Ağdam, Mərəzə, İsmayilli rayonu, Muğan şivələrində - max –məx (-məy/-məg/-meg) şəklində rast gəlinir (2,274).

Birvariantlı məsdər şəkili -max;-mağ; -meg şəklində Bakı, Quba, Şəki, Ordubad, Təbriz dialektləri və Zaqatala-Qax şivələrində müşahidə olunur (2, 274).

Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş Dərbənd dialektində məsdərin birvariantlı -mağ və -meg/-mæg (3,119-120); Təbriz dialektində birvariantlı -max, -mağ(-maxlıx; -mağlığ) (18,135); İraq-Türkmən ləhcəsində ikivariantlı -mağ –max, -mæg/-mæx (11, 224); Dmanisi şivəsində ikivariantlı –max –məx formaları qeydə alınmışdır (6,145).

Maraqlıdır ki, Yardımlı rayon şivəsində məsdərin –məh (5,77) morfeminə təsadüf olunmuşdur. Buradaca məsdərin bəzi şivələrdə hansı səbəbdən birvariantlı olması barədə düşünməyə dəyər. Birvariantlı məsdər morfeminin qeydə alındığı şivələrin əhali tərkibinə nəzər salsaq, burada azərbaycanlılarla bərabər həm də qeyri- türk mənşəli etnik qrupların yaşadığını görmək mümkündür. Görünür ki, həmin əhali üçün –ma və yaxud –mə məsdər əlamətini tam ifadə edə bilir. Qapalılığı təmin edən h, q, ğ, x, g, k, y, x səsləri heç bir fonematik mahiyyət daşımır. Deməli, -ma –mə morfemini məsdər formanın ən qədim variantı kimi qəbul edən türkoloqların fikrində bir həqiqət vardır. Azərbaycan dilində tarixən –ma –mə çox qədim leksik morfem kimi mövcud olmuşdur. Ma/–mə Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində həm “vermək”, həm də “almaq; götürmək” mənasında çıxış edir: -Ma, bu kitabı qardaşına ver (Balakən) (2, 341); - Ma, aparım çatdırım (danışıqdan) (Füzuli).

Maraqlıdır ki, xüsusən Muğan qrupu şivələrində isə eyni anlamda “məne” əmr şəkilli feil kimi işlənir: -Mənə, öyə gedirəm, aparım öyə.(danışıqdan) (Neftçala).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin nə qədim, nə də müasir dövründə ma/mənə sözünə rast gəlinmir. Bəhs olunan –ma (al, götür mənasında) əmr şəklində olan feilin dialekt və şivələrimizdə gələ/gala şəklində sinonimi də işlənir:-Gələ, apar, uşağlar yisin! (Neftçala) (danışıqdan). Fikrimizcə, istər *ma/mənə*, istərsə də *gələ/gala* fellərini əmr ədatları kimi də mənalandırmaq mümkündür. Burada məqsədimiz –ma morfeminin geniş mənada hərəkətə gətirmək, təhrik etmək kimi semantik çalarlar daşmasını nəzərə çatdırmaqdan ibarətdir. Çox maraqlıdır ki, M.Kaşqari məşhur lüğətində “ma” sözündən bəhs etmişdir. Böyük alim bu sözü “al, aha, bu da” mənasında izah edir. Müəllifə görə, bəzən əlif hərfi h hərfinə çevrilir və “mah” deyilir. Alim “mah” sözünü “buyur, aha, al” mənasında bir şey təklif edildiyi zaman söyləndiyindən bəhs edir (14,127).

Beləliklə, M.Kaşqarının tədqiq etdiyi “mah” sözünü –maq –mək məsdər əlamətinin arxetipi kimi də qiymətləndirmək olar. Müasir ədəbi dildəki –ma-maq dialekt və şivələrdəki –max –məx (-mağ-məğ) –max/mah-məy –məh əlamətinin normativ variantıdır. *Ba, bah, vah* kimi nidaların da *al, aha, bi da* anlayışını bildirməsini nəzərə alsaq, sözün sadəcə m-b səs dəyişməsinə məruz qalmasının şahidi olarıq:- Bah! Bu imiş dərsi-üsuli cədid?! Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu! (M.Ə.Sabir)

Məsdər şəkilçisinin örtülü-qapalı –maq -mək şəklinin orfoqrafiyası da hələ XI əsrdə müəyyən olunmuşdur. M. Kaşqari bu barədə bəhs edərkən yazır: “Məsdər bütün feillərdə vahid qayda üzrə yaranır. Kökündə ka və ğ olan sözlərlə tox və ya qalın ahəngli sözlərdə kökə -maq şəkilçisi artırılır. Tərkibində ke olan və hər üç hərəkəsi ilə ahəngi incə olan sözlərdə ka əlavə olunur (13,62).

Yeri gəlmişkən, biz yuxarıda –maq –mək məsdər əlamətinin şivə variantlarından bəhs etmişik. Lakin bir məqamı unutmamaq olar ki, əksər şivələrdə və canlı şifahi nitqdə -maq² məsdər əlaməti həm də -ma: –mə: -ma x kimi də işlənir: - Bu qədə böyg sözi eşitməmə olməz; -Çörəg yapbə bi çətin iş döğü; - Əyin-öyin eləmə lazım olsə, mənə qədəğə elə (xəbər elə); (5, 88); - Pəhlivan yemə x-işmə x dan düşip; - Pul qazanma x u vadalar hasat dəyildi. (8, 266).

Aparılmış elmi araşdırmaların demək olar ki, əksəriyyətində -maq² –maq+lıq;- ma² məsdərin formal əlaməti kimi qəbul olunmuşdur. Lakin bununla bərabər, məsdərin formal əlamətinə görə ayırmağı fərqləndirməyi məqbul hesab edən dilçilər də olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, məsdəri müxtəlif növlərə bölmək məsələsi ilk dəfə M.Kaşqari tərəfindən aparılmışdır. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, -ma-mə məsdər əlaməti sanki xüsusi məntiqi vurğu ilə ayrılır. Meğri rayon şivəsindən gətirilən misallar da bu fikri təsdiq edir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşqari –maq vasitəsilə düzəlmiş sözləri həm isim, həm də məsdər adlandırır(12,456).

XIII –XVIII əsrlər Azərbaycan dili və yazılı abidələrində məsdəri tədqiq etmiş R.Mədətova əsərində bir hissəni sırf isimləşmiş məsdərlərə ayırmışdır. Müəllif burada yemək, içmək, barmaq, başmaq, əkmək/ətmək,yaşmaq, yarmaq(pul.-Q.Q.), çaqmaq, irmaq (çay- Q.Q.) toxmaq, çomaq, bağdama, boğma, qavurma, qıyma və s. sözləri araşdırır (16, 56-72)və bu nəticəyə gəlir: -maq/-mək və -ma –mə leksik şəkilçisi sözlərdə aət, əlamət və müəyyən hərəkətin icrasına yönəlmiş məqsəd məzmununu mühafizə etmişdir (16,72).

M. Kaşqari yazır: “Məsdərin başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerində işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman failə izafə edilmiş formasıdır(12, 63). Qeyd edək ki, M.Kaşqari burada – ıq –qı, -ig –gi şəkilçilərindən bəhs edir. Məsələyə müasir ədəbi dil prizmasından baxdıqda feildən düzəlmiş isim ortaya çıxır: məninq yorikim nətək; səninq yorikinq nətək, aninq yorikı nətək(mənim gedişim, sənin gedişin,onun gedişi (13, 64).

Məsdərin isimləşməsi barədə bəhs olunarkən ən qədim bir forma kimi –maq+lıq, -mək+lik morfeminin də rolunu unutmaq olmaz. M.Kaşqari bu haqda yazır ki, sözlərin sonuna –lög/-luğ və -lağ şəkilçisi əlavə edilsə, onlarda üç keyfiyyət əmələ gəlir: 1) həmin əşyaya mənsubiyyət, sahiblik, yiyelik məzmunu yaradır 2) məful (feil- Q.Q.) mənası əmələ gətirir 3) bu cür sözlər yer adı olur (12, 477-478).

Qədim və orta əsr yazılı mənbələrində də bu morfemin işlənməsi müşahidə olunur: - Ögünməklik övrətlərə böhtandır (KDQ);-Axirətçün duruşmaqlıq gərək indi (Qul Əli);-Susadım vəsfinə irməkliyə, ey cani siyah (Nəsimi) və s.

-maq-lıq; -mək-lik Azərbaycan dilinin cənub qrupuna məxsus Təbriz, Dərbənd, Naxçıvan, Bakı, Qazax dialektinin Köçəsgər şivəsində, eləcə də Lerik rayon şivəsində qeydə alınmışdır: - Molla məmbərə çıxdı və başdadı xütbə oxumaxlığa; -Xə:x başdadılar ka:z yazmaxlığa. (18,135); - Sözü deməxlis hasandı, subut eləməxlisli çətindi (4,111); - Daluzcən bi ağləməğliğ elədi, gəl görəsən: (5,88); - Güləmegim/güleməglim gələdü; əsirmeg/əsirməglic (sərxoşluq etmək) (3,120); -almağlığ/alməglic; oxımağlığ/oxımeğlic (20,123).

Bakı dialektinin Kürdəxanı, Ramana, Nardaran kənd şivələrində -lığ şəkilçisi vasitəsilə -mağ +lığ morfeminin semantik-qrammatik cəhətdən əvəz olunması qeydə alınmışdır: - Yaxşı yolluğu vardır (Yaxşı yoldaş olmağı bacarır) (Ramana); - Yaxçı məclisdiyi vardı rəhmətdiyin (Yaxşı məclis aparmağı bacarır) (Kürdəxanı) (danışıqdan). Deməli, təkcə -lığ morfemi vasitəsilə bütövlükdə feili birləşməni əvəz etmək olur.Başqa sözlə, -lıq⁴ ellipsisə məruz qalmış sintaktik birləşməni tam mənası ilə qarşılayır. –ma - ma(q)² – lı(q)⁴ – (ma²) –lıq –lı. M.Kaşqaridə müzəaf məsdər kimi təqdim olunan –dıq+mənsubiyyət əlaməti Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından feili sifət hesab olunur: -anınq barduکی barmadukı bir – onun varnası iləvərmaması eyni şeydir” deyilir (13, 64)

Məsdərlə əlaqəli məsələlər arasında –dı⁴ şühudi keçmiş zamanın bəzən məzmunca məsdəri əvəz edə bilməsidir. M.Kaşqari yazır ki, feil köklərinə n, d, y hərfləri (yəni *indi* şəkilçisi) artırmaqla onlardan isim düzəldilir. Bu halda sözün mənası “bir şeyin artığı” demək olur, yaxud ismi-məful (isim feil) mənasına gəlir. Bu da ərəb dilinin feil babına uyğundur. Bunun başqa bir variantı da vardır. (12, 440).

Hər halda, M.Kaşqarinin məşhur lüğətində də feillərin şühudi keçmiş zamanda verilməsi çox maraqlı görünür. “Öldü var, döndü yox” xalq deyimində öldü – ölmək, döndü – dönmək kimi başa düşülür. Eyni zamanda canlı danışıqda “yedi var, apardı yox” (Neftçala) ifadəsi də “yemək olar, aparmaq olmaz” kimi qəbul olunur. Fikrimizcə,-dı morfemi bu halda heç bir zaman bildirmədiyindən onun tarixi-dialektoloji aspektlərinə nəzər yetirmək vacibdir. Azərbaycan dialekt və şivələrində -dı suffiksli feil köklü leksemlər mövcuddur. Məsələn, kərdi – lək (2,250), kəsdi – gil sac (2,252); gəlti – palaz (2, 117); Azərbaycan dialekt və şivələrində elə etnoqrafik terminlər vardır ki, burada –dı affiksinin sözyaratma imkanını açıq nümayiş etdirir: “əlgördi”, “yeryıgdi”, “şirnişdi”, “paltarkəsdi”, “üzəçixdi”, “ayağaşdi” və s. Muğan qrupu şivələrində toy mərasimlərinin, “Orucaşdi” dini mərasimə aid addır. “Kimvurdu”, “Əlverdi”, “Qaçdı-tutdu”, “Topaldıqaç”, “Çilədi”, “Adamallatdı” kimi sözlər uşaq oyun adlarını bildirir. Göründüyü kimi, qeyd olunan şivələrdə -dı suffiksi tam mənası ilə -maq məsdər əlamətini əvəz etmişdir. Bütün deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, -dı şühudi keçmiş zaman şəkilçisi olmaqdan başqa, həm də ad bildirmək cəhətini bu gün də qoruyub – yaşadır. Bəzi onomastik vahidlərin tərkibi bu fikri də təsdiq edir.Belə ki, “Gəlinatdandı”, “Elköçdü” saz havalarının, eləcə də yuxarıda bəhs etdiyimiz bəzi mərasim və uşaq oyunlarının adlarında adlandırma – ada çevrilmə aydın müşahidə olunur. Lakin Qaryağdı, Tanrıverdi, İmamverdi, Allahverdi antroponimlərində isə şahidlik anlayışı daha çox büruzə verilir. Bu hal da onu sübut edir ki, -dı ən qədim anlamda hərəkət adı bildirmiş, zaman keçdikcə, ədəbi dildə şühudi keçmiş zaman əlaməti kimi qəbul olunmuşdur. Hər halda, M.Kaşqarinin də bəhs etdiyi feillərin

lüğəvi baş sözü bunu təsdiq edir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, -dı morfeminin örtülü-qapalı (CVC) heca tipi forması da eyni funksiya daşıyır: -Tapdıq, Osandıq (Neftçala rayon şivəsində qadın adı); Sevindik və s. Eləcə də basdıq (sucuq) (Ordubad); yadıq (balınc); sandıq və s. sözlərdə -dı /-maq morfemlərinin semantik bərabərliyi göz qabağındadır. -dı –di –du –dü morfeminin Azərbaycan dilinin lüğət fondunda daşdığı leksik-qrammatik vəzifə bu morfemin etimoloji izahını tapmağa imkan verir. –di –de Azərbaycan dilinin lüğət fondunda təkid bildirən ədat kimi işlənir: -Di get işini gör!; - De hansı üzlə oraya gedim? və s. Maraqlıdır ki, ingilis dilində *to do* köməkçi feil olmasını bildirməyə xidmət edir. Fransız dilində isə *dire* demək felinin infinitiv formasıdır: Bu morfem şifahi və yazılı şəkildə demək, arayış, göndəriş, təyinat, idarə; rəhbərlik, aparıcılıq, istiqamətləndiricilik və s. sözlərin sözlə, dillə iş görmə deməkdir. Eyni zamanda Avropa mənşəli diksiya, diktant, diktör, diskusiya, disput və s. sözlərdəki *di* morfemi şifahi nitq mənasını ifadə edir. Həmçinin bu dildə *do –etmək* köməkçi feilin *does* indiki zaman, *did* keçmiş zaman mənası bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Quba dialektində *dü –bəli, düzdür* deməkdir: –Bu yıl Susaya gedədi? – Dü!(2,146)

Dialekt və şivələrdə *d* səsi ilə başlayan CV heca tipli *da/də* qüvvətləndirici ədatı, həmçinin *do*: şivə sözü vardır: - *Do*: gəlmək (Ağdam, Kürdəmir, Mingəçevir) –qalib gəlmək; -*do*: düşməg (Bakı, Salyan) – fürsət düşmək; imkan düşmək; - *do*: (*dı*) vermək (Bakı) –yalan sözlərlə (vədlərlə) başından eləmək (2, 138).

Verilən nümunələrdən də görünür ki, *do* həm hərəkət, həm dil, həm də zamanla bağlı mənalar ifadə edir. Çox güman ki, -maq və -dı morfemlərinin semantik sinonimliyini qəbul edən M.Kaşqari “Divan”dakı feilləri –*di*⁴ sonluqları ilə verərək tədqiqat aparmışdır. Fikrimizcə, bu bir tərəfdən şühudi keçmiş zamanın lüğəvi mənasının gözlə görmə, müşahidə, hazır olma, mövcud olma mənası ilə bağlı olmuşdur. Bir məsələ barədə də o fikrə gəlmək olur ki, dilimizdə demək” modal sözünün morfoloji incələnməsində *de/di* və -*mək/ -məx/məh* ədatlarının birləşməsindən ibarətdir. Məsdər öz semantik-lüğəvi mənasına görə yenidən tədqiqat tələb edən bir leksik-qrammatik kateqoriyadır. Azərbaycan dilində elə omonim şəkilçi morfemlər vardır ki, onlar tam şəkildə məsdərin lüğəvi mənasını ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov V. Babazadə R. Mirzə Məhəmməd Əfşar “Fənnü-sərfü- nəhvi-türki”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
3. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1962.
5. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2007.
6. Canqıdze V. Dmanisskiy qovor Kazaxskoqo dialekta Azerbaydjanskoqo yazıka. İzd-vo Akademii Nauk Azerb. SSR, Bakı, 1965.
7. Cəfərov S, Cəfərova A. Feil tədrisinin nəzəri əsasları. Metodik vəsait. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003.
8. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Məgri rayonu şivələri. Bakı, “Elm”, 2003.
9. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Tərtib edən Ə.Məmmədov. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1984.
10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, ”Maarif”, 1983.
11. İraq-türkmən ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004
12. Kaşqari M. “Divanü-luğat-it-türk”, I cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. Bakı, “Ozan”, 2006.
13. Kaşqari M. “Divanü-luğat-it-türk”, II cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. Bakı, “Ozan”, 2006.

14. Kaşqari M. "Divanü-luğat-it-türk", III cild, Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər. Bakı, "Ozan", 2006.
15. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
16. Mədətova R. XIII- XVIII əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində məsdər. Bakı, "Nurlan", 2002.
16. Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı, "Nurlan", 2004.
17. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri, Bakı, "Təhsil", 2007.
18. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007.
19. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008.
20. Şirəliyev M. Bakı dialekti, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1957.

Gudsiyya Gambarova

Diachronic-dialectological aspects of masdar, verbal substantive and verbal noun in the Azerbaijani language

SUMMARY

In the article had been investigated diachronic-dialectological aspects of masdar verbal substantive and verbal noun in the Azerbaijani language. A lexical meaning of the word masdar by its origin coincide with the meaning "the root of the verb". Due to this factor masdar as a category should be investigated one more. The feature of masdar corresponding to its lexical meaning from historical and dialectological point of view is reflected in abundant semantic shades of meaning. In the investigation have also been attracted historical-dialectological aspects of different affixes, expressing the semantic peculiarities of masdar.

Key words: masdar, verbal substantive, verbal noun, diachronic-dialectological, morpheme, semantic synonymy.

Nuray Əliyeva, f.ü.f.d., dos.
AMEA Naxçıvan Bölməsi
naliyeva22@mail.ru

NAXÇIVAN DİALEKTİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ MƏİŞƏT TERMİNLƏRİ

Dildə və dil vahidlərində baş verən inkişaf və ya tənəzzül xalq tərəfindən formalaşan ədəbi abidələrdə, o cümlədən yazılı mənbələrdə özünü əks etdirir. Bununla yanaşı, bildirməliyik ki, konkret olaraq bir dil üzrə təhlil üçün ən doğru mənbələr dialektlərdir. Belə ki, işlək dildən tərək olunan sözlər dialektlərdə və şivələrdə qorunub saxlanıla bilər. Tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan belə sözlər dialektlərdə ya eyni semantik yüklə, ya da müəyyən dəyişikliklə işlənir. Bu mənada da Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin bizə verdiyi materialların rolu əvəzsizdir. Bir çox hallarda qədim abidələrə məxsus olan sözlər semantik boşalma keçirərək onun variantları dildə sabitləşdiyi, geniş işləndiyi halda, bəzən qədim kök və ya söz dildə qalır, ondan əmələ gələn sözlər ya arxaikləşir, ya da dialektlərdə mühafizə olunur.

Cəmiyyətin inkişafı özünü hər bir xalqın məişətində də qabarıq şəkildə göstərir. Bu baxımdan hər yerdə olduğu kimi, Naxçıvanda da məişət əşyalarının forması dəyişdiyi kimi, bu əşyalarla görüləcək işlərin məzmununda da fərq vardır. Elektriklə işləyən, az əl əməyi sərf olunan əşyalar məişətimizə daxil olduqca, onların ifadəçisi olan leksik vahidlər də özünə yer tapır. Naxçıvan dialektində işlənen ev əşyalarının adını bildirən leksik vahidləri işləndiyi sahələrə görə müxtəlif cür təsnif etmək olar: 1) qab-qacaq adı bildirənlər; 2) yatacaq adı bildirənlər; 3) məişətdə işlədilən alət adı bildirənlər; 4) elektriklə işləyən əşyaların adını bildirənlər. Naxçıvanda qab sözü ümumiləşdirici

söz olaraq işlənmə yerindən, həcmindən, hazırlanma materialından asılı olmayaraq hər cür qabın adını ifadə edir. Qab sözü cəmlilik, çeşidlik anlamında işlənən zaman qacaq ilə birlikdə işlənərək qab–qacaq ifadəsini meydana gətirir.

Burada ədəbi dildən fərqlənən qab–qacaq adları bildirən terminoloji leksikanı quruluşuna və mənşəyinə görə təsnif etmək olar. Quruluşuna görə bu sözlər həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb olur. Mənşəyinə görə isə həmin sözləri əsl Azərbaycan terminləri və alınmalar kimi qruplaşdırma bilərik.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi öz mənşəyinə görə yekcins deyil. Azərbaycanlılar tarixən müxtəlif etnik qruplarla qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar ki, bu da dilin müxtəlif yaruslarında olduğu kimi, leksikasında da izini qorumuşdur. Azərbaycan dili şivələri də bu qarşılıqlı təsirdən kənar qalmamışdır. Dialekt leksikasının dil mənbəyindən danışarkən qədim türk–Azərbaycan və alınma qatını izləmək məqsəduyğundur. Bu sahədə toplanan faktiki dil materialları belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində əsl türk Azərbaycan mənşəli sözlər ön planda durur. Azərbaycan dilindəki sifətlər, əvəzlilər, saylar, fellərin, demək olar ki, əksəriyyəti dilimizin özünəməxsus qədim sözlərdir.

Burada işlənən sadə, əsl Azərbaycan dilinə məxsus olan dialekt leksemlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *çömçə, küp, cam, pa:ş//parç, xum, te:ş//teşt, tava, təx'nə, tabax, bərnə, bulut//bulud, seyın//sehin, sənəx', bardax, məjmehi, bayda, sərniş//sərnic, lüleyin <su qabı>; ərsin* və s.

Azərbaycan dili baxımından sadə söz kimi qəbul edilən alınmalara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *quruşqa<su içmək üçün qab>; masqor<fincan>; darelka//tarelqa<boşqab>; matra<su qabı>; zir//zer<nəlbəki>; kuzə//kuze<səhəng>; isdəkan//istikan; sanavar//simavar//sinavar; bojqa//boşqa//boçqa; biton; qasturka//kasdurka; badnus.*

Naxçıvan dialektində işlənən qab–qacaq adlarının bir çoxu leksik şəkildə düzəlmiş leksemlərdir. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: *küp+ə; dib+əx'; süz+əx'; dol+ça <quyudan su çəkmək üçün istifadə edilən qab>; qazan+ça; ləyən+ça; aç+ar<qıfil>; çal+x+ar<nehr>; kündə+gir; kəf+gir; yaxın+keş<boşqab>; süz+gəc; ayax+lı//əyax+lı<üzərində xəmir yaymaq üçün torpaqdan hazırlanmış əşya>; qapax+lı; qulp+lu; sap+il+ca (bu söz sap kökündən və lı+ca şəkildələrindən ibarətdir. Deyilişi asan olsun deyə l-ı yer dəyişməsi baş vermişdir); qulp+lu+ca<su qabı>; ağız+dix; boğaz+dix<qıf>; asma+lix; qaşix+lix.*

Naxçıvan dialektində də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, qab–qacaq adları mürəkkəb söz və söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Məs.: *birəlli//tayəlli//təkəlli<su içmək üçün istifadə edilən qulplu mis parç>; gudul küpə<qulpu qırılmış küpə>; mis qablama; saxsı ləyən//lə:n; paxır qazan; qara aftafa//qara aftaha; yekə çömçə* və s.

Burada hər iki komponenti isim və ya isimləşmiş leksik vahidlərlə ifadə olunan, birinci komponenti qeyri-müəyyən yiyəlik hallı, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkildə isimlərdən ibarət ev əşyalarının adını bildirən söz birləşmələri və mürəkkəb sözlərə daha çox təsadüf olunur. Məs.: *el qazanı//eysan qazanı; el samavarı//el sinavarı//el simavarı; xəmir təx'nəsi; çörəx' taxdası; paltar vannası; süd maşını; dibəx' daşı; su daşı; təndir şışı; küflə tıxacığı<təndir küfləsinin (hava yerinin) ağızını qapamaq üçün köhnə pal-paltardan hazırlanmış əşya>; küll qabı; qənd qabı; sac ayağı//sac ayağı; yağ qabı; bal maşını.*

Naxçıvan dialektində ikinci komponenti fəli sifətlə ifadə olunan mürəkkəb sözlər də qab–qacaq adı bildirir ki, burada ikinci tərəf artırıldığı əşyanın gördüyü işi, hərəkətlə ifadə olunan əlaməti bildirir: *cəvizqıran; qavırqaəzən, qətqıran, aşısüzən; südsüzən; qurudəzən//əngənəx'; əppəx'yapan; qazanqapan //tutacağ//tutqaç//tutqaş<isti qab götürmək üçün istifadə olunan əşya>.*

Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də yatacaqla bağlı terminlər o qədər də çox deyil. Şübhəsiz ki, bu, yatacaqla bağlı əşyaların çeşidinin ümumiliyi və azlığı ilə bağlıdır. Regionda işlənən bu sahə terminləri ədəbi dildən və dilimizin digər dialekt və şivələrindən fonetik və semantik cəhətdən fərqlənir: *Tax//taxt//taxd<taxta çarpayı>; qarafat//qaravat<dəmir çarpayı>; balınc//balıç//nazbalış<balış>.* Bu mənəni Gəncə dialekti və Salyan, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə şivələrində *başaltı* (1, s.36) sözü bildirir.

Yasdıx//yasdığ<yastıq>. Bu söz qədim sözlərimizdən olub, tarixi abidələrimizin dilində də işlənmişdir: “*Bir yasdıqda baş qoyduğum*” (6, s. 53). Qeyd edək ki, Culfa şivələrində yastıq əvəzinə bağlama sözü işlənir.

Döşəx<döşək>. Bu leksik vahid də yazılı mənbələrimizdə özünü göstərir: məs.: “*Ta kim sası dinli kafirin döşəyinə varmayasan!*” (6, s. 36).

Yorqan<yorğan>. *Yorqan, döşəx'* terminləri ilə bağlı olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlərin ifadə etdikləri əşyaların materialından və nə məqsədlə hazırlandığından asılı olaraq çeşidləri ifadə edən terminlər də özünü göstərir: *yun döşəx', panbıx döşəx', cehiz yorqanı, ərgən yorqanı, yay yorqanı, kürsü yorqanı* və s.

Barxana<yorğan-döşəyin məcmusu>. Barxana “ev şeyləri, ləvazimatı, avadanlıq, cehiz” mənasında Qazax, Çəmbərək, Şəmki, Tərtər, Tovuz dialekt və şivələrində; “qıza verilən cehiz” mənasında Qazax, Şəmki, Zəngilan dialekt və şivələrində; “boxça, bağlama” mənasında Qarakilsə, Laçın şivələrində (1, s.34); “oğlan tərəfindən qız evinə meyvə sovqatı” mənasında Meğri şivələrində (4, s.419) qeydə alınmışdır.

Mitil<yorğan-döşək astarı, kəfrəm>. Bu leksik vahid Şəki dialektində “yorğan-döşək astarı” mənasında qeydə alınmışdır. A. Vəliyev mitil sözünün “yorğan-döşək” mənasında Göyçay keçid şivələrində işləndiyini və bu sözün “Türk dilinin Ərzurum, Sivas, Elazığ və s. şivələrində *mitil//mitel* şəklində “üzsüz yorğan, döşək və yataq” mənasında işləndiyini qeyd edir (7, s.57).

Fərməç//fərməş//marfaş <məfrəş, yorğan-döşək qoyulan yer>. Dialektoloji lüğətlərdə bu leksik vahid *fərməş* şəklində, *mərfəş* şəklində eyni mənada və Şəki dialektində isə *paltar sərilən yer* (1, s.185) mənasında qeydə alınmışdır.

Yüx' <yorğan-döşəyin üst-üstə yığılı>. Naxçıvan dialektində *yüx'* (yük) sözü ilə bağlı *yükalı<üzərinə yorğan-döşək yığmaq üçün hazırlanan əşya>*; *yüküzü<yükün üzərinə salınan pərdə-örtük>* və s. sözlər də işlənir.

Döşəx'çə<kiçik döşək>. Bu mənanı Ordubad dialektində *dizdöşəyi* (1, s.147), Quba, Massalı, Şərur, Salyan, Füzuli və Şamaxı dialekt və şivələrində isə *nalça* (2, s.411) sözləri ifadə edir.

Milçəx'dan//miçətğən<milçəkdan>.

Yüyrüx'//yüyrüx'//nənni<sicim və palazdan düzəldilən beşik>. -*Uşax yüyrüx'də irahət olur. Əvdə dirəxlərin arasından asardıx nənnini, kimdi indi nənni asan*. Şivədə *yüyrüx'* ismindən *yürgələ* (mək) feli də işlənir. *Yüyrüyü* hərəkət etdirmək mənasında *yüyrüx'//yü:rük//yürük* (2, s.637) leksik vahidi Zəngilan, Şirvan, Cəbrayıl şivələrində “beşik, nənni” mənalarda qeydə alınmışdır.

Naxçıvan dialektində yatmaq üçün ayrılmış, hazırlanmış yer də müxtəlif terminlərlə ifadə edilir: *çardax<dörd ağac üzərində yatmaq, dincəlmək üçün hazırlanmış yer>*. -*Çardağı bağmannar midaxıl vaxdı bağda, bostançılar bostanda qurallar*.

Səki<tövlədə yatmaq üçün yerdən bir qədər hündür sahə>. -*Səkilərdə qışda nökar-nayıb yatarmış əvvəllər*.

Dam<binanın üstü>. -*Qabaxlarda yay girməmişdən çıxıb damda yatardılar*.

Kətil<isti vaxtı yatmaq üçün həyətdə hazırlanmış qurğu>. -*Maşallah, həyətlərdə elə kətillər düzəldiblər kin, iki-üç mərtəbə, əvdən qəlbi*.

Dialektoloji lüğətdə *kətil* sözü Quba dialektində “ev tikərkən hər 3-4 kərpicdən sonra uzununa qoyulmuş ağac” (1, s.279) mənasında qeydə alınmışdır.

Bölgədə bunlarla yanaşı ədəbi dilimizdə olan yatacaqla bağlı terminlər də işlənəkdədir.

Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində ev əşyalarının adını bildirən leksik vahidlər o qədər də geniş yer tutmur. İşlənən terminlərin isə əksəriyyəti alınmalardır. Elə buna görə də ədəbi dillə müqayisədə dialektal fərq özünü fonetik cəhətdən göstərir: *qireslo<kreslo>*; *işqaf//işqab<şkaf>*; *kitab işqabı*; *istenka*; *etajərqa<rəf>*; *qabax istolu//qavax işdolu*; *tabredqa <arxasız stul>*; *tufar işqabı//dufar işqafı*; *paltar işqafı*; *quxna mebeli//quxni mebeli*; *yatax mebeli*; *servat//servand* və s.

Əsl Azərbaycan sözlərinə aşağıdakıları misal gətirmək olar: *sandıx, ikiqulplu sandıx, sandıqça, mücürü, ayna, bədənnamə ayna, aynalı qaravat*.

Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində maraqlı qatlardan biri də məişətdə işlədilən alət adlarını bildirən söz qrupudur. Bu qrupa daxil olan leksemləri semantikasına görə aşağıdakı kimi təsnif etməyi məqsədə uyğun bildik:

- a) Dəmirdən hazırlanmış alət adları.
- b) Ağacdən hazırlanmış alət adları.
- c) Daşdan hazırlanmış alət adları.

Naxçıvanın rayonlarında alət əvəzinə *hacət//həcət//həcəd* sözü ümumiləşmiş termin kimi özünü göstərir. *-İşi hacət görər, həcət yox.* Dialektoloji lüğətlərdə də *hajət* (Marneuli) <ev şeyləri>(1, s.218); *həjət* (Cəbrayıl, Laçın) <alət>; *həcət<alət>* (1, s.218) mənalarında qeydə alınmışdır. İraqda yaşayan soydaşlarımızın şivələrində də *hacət<alət>* (5, s.364) mənasında işləndiyi göstərilir.

Çaqqı<iki, üç ağızlı bıçaq>. -Bir kəsərri çaqqım vardı, çoban Kərim aldı, hələ də qəytərəcəx'. *Çaqqı* (1, s.88) Ordubad dialekti və Meğri şivələrində “cib bıçağı” mənasında qeydə alınmışdır.

Qəmalti<qatlanmayan mətbəx bıçağı>. Bu leksik vahid dialekt və şivələrimizin bir çoxunda “qəmalti¹”, “qəməlti”, “qəməti” şəklində “balta”, “qatlanmayan bıçaq”, “mətbəx bıçağı”, “böyük bıçaq” (1, s.321) mənalarında qeydə alınmışdır. Bizə belə gəlir ki, qəməlti sözünün kökü Azərbaycan dilində xəncərin bir növü olan qəmə sözündəndir.

Çapacax<dəhrənin bir növü>. -Çapacağı qəssablar işdədər, cəmdəyi onnan şaqqalallar. Bu söz düzəltmə sözdür, çapmaq, doğramaq felindən düzəlmişdir.

Nacax<kiçik balta>. -Nacaxnan ət doğrarıx.

Lənpə//ləmpə <lampa>; xəçirgət//xəçirdəx<təndirin, ocağın üstünə qazan qoymaq üçün eninə qoyulan yastı dəmir>; sünbə//sümbə<qısa şiş>; kündəgir <ərsin>; səjayağı//səcəyağı<üstünə sac qoymaq üçün hazırlanmış dəmir əşya>; açar//haçar<qıfıl>; qəvərə//qəvrə; şiş və s.

Ağacdən hazırlanan alət adları *nehərə; duvax//düax<üstündə xəmirdən müxtəlif un məmulatı, çörək növləri hazırlamaq üçün istifadə edilən dairəvi taxta>. Bu leksik vahidin doax//duax; do:ax fonetik şəklində Bolnisi, Qazax, Tovuz rayonlarında hən həmin mənada, həm də qabın ağızını örtmək üçün dairəvi taxta qapaq (1, s.147) mənasında işlənməsi göstərilmişdir; irəfətə//əppəx'yapan<təndirə çörək yapmaq üçün cavan budaqlardan toxunmuş alət>. Bu leksem dialektoloji lüğətlərdə Culfa və Qarakilsə şivələrində *ilfidə; Zəngilan şivəsində *ilfitə; İmişli, Şərur, Zəngilan şivələrində *irəfətə* (1, s.256, 259) fonetik şəklində eyni mənada verilmişdir. Kürsü, toxmax, atkötüyü, ayaxlı//əyaxlı//çörəx' taxtası//taxta<üzərində lavaş açmaq üçün hazırlanmış alət>; oxlav//oxlov; vərədənə<yoğun oxlov>; çatma<nehərəni asmaq üçün hazırlanmış əşya>. -Çatmanı üş dənə düz ağaşdan elərix'. Çanax<qənd doğramaq üçün hazırlanmış taxta qab>.***

- c) Daşdan hazırlanan alətlər.

Azərbaycan dilinin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də keçmiş zamanlarda daş və torpaqdan hazırlanmış alətlərin bir çoxu məişətdə bu gün də işlənməkdədir. Bir qrup bu qəbildən olan əşyaların isə özləri məişətimizdən çıxsada, onların adları şivədə qalmaqdadır. Belə arxaikləşmiş dialektal vahidlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *xart//xartdaşı<kəsici alətləri itiləyən xüsusi daş>. -Hər daşdan xart daşı olammaz. Xartdaşı yumşax, yağlı daşdan olar. Xart* Şəki dialektində “dəryaz itiləyən daş”, Borçalı, Şərur şivələrində “kəsici alətləri itiləmək üçün daş” (1, s.238) mənalarında işlənir.

*Savdaşı//kərənti daşı<bülöv>. Şivədə itiləmək sözü ilə sinonim olan savlamax feli də savdaşı sözü ilə bağlıdır. Ətdaşı<üstündə ət döyülən daş>; dibəx<dibək>; dibəx' daşı<dibəkdə nəyisə döymək üçün işlədilən daş>; kirkıra//əldaşı<əl dəyirmanı>. Bu mənayı Ordubad, Quba dialektlərində, Astara, Cəlilabad, Lənkəran və Culfa şivələrində *dasdar//dassar//dastar* (1, s.125) sözləri ifadə edir. Qeyd edək ki, *kirkıra//kirkirə* səs təqlidi ilə yaranan sözdür.*

Çaxmaxdaşı<sərt daş>. Qədimdə insanlar bu daşa dəmir vurmaqla çıxan qığılcımdan istifadə etmişlər. -Əşi, indi kimdi qav qəyirən, çaxmaxdaşı, çaxmaxdəmiri qəyirən, hərə bir jajqalqa de:llər, nə de:llər onnan əmrin aşırır.

Sudaşı<bulanıq suyu təmizləyən daş>. -Sudaşını aran kətdərində işdədəllər. Daha çox Şahbuz rayonunda rast gəldiyimiz bu vahidin mənasında Naxçıvanda *kəfər* leksemi işlənir.

Naxçıvanın Şahbuz rayonunda daşdan müxtəlif məqsədlər üçün əşyalar düzəldib, həmin əşyanın adlanmasında daş sözünü əlavə etmişlər. Məs: *daşyalax<itə yal tökmək üçün istifadə edilən içərisi oyulmuş daş>; daştəx'nə<mal-qaranın su içməsi üçün axar suyun qarşısına qoyulan, daşdan*

hazırlanan təknə>; *daşşırnan*<daşdan hazırlanan boru>. Bundan bulağın suyunu bir yerə yığmaqda istifadə etmişlər. Ərazidə Təx'nəli bulax//Təx'nəli bılaş, Şırrannı bılaş adları var.

Duzdaşı<mal-qaraya üstündə duz səpilən daş>; pendir daşı <pendir istehsalında istifadə edilən daş>. –*Dələməni torbuya töküüb, pendirdaşını qoyürux torbanın üssünə, həm suyu tez süzülür, həm də kin, başpendir yaxçı alınır.*

Dünyanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanda da elektrik geniş şəkildə məişətə daxil olmuşdur. Burada elektrik cərəyanı mənasında tok leksemi işlədilir. Naxçıvan dialektində elektrikle işləyən alət adlarını aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1) Fonetik dəyişikliyə uğrayan alınmalar.

2) Birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək ikinci növ təyini söz birləşməsi yolu ilə formalaşanlar.

3) Birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim, ikinci tərəfi feli sifətin birləşməsi yolu ilə formalaşanlar:

Fonetik dəyişikliyə uğrayan alınmalar: *lampuşqa//lənpuşqa*<lampoçka>; *xaladelnix* <soyuducu>; *televizir//tilivizr*<televizor>; *iradiyo*<radio>; *piryomnix* ; *pilastinqa//bilastinka*<val>; *qaset* <kaset>; *duxofka*; *lüsdür//lüstür*<lüstr>; *qıramafon*<qrammofon>; *qansene* <kondisioner>, *pulvizator* <tozsoran> və s.

Birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək ikinci növ təyini söz birləşməsi yolu ilə formalaşanlar: *tok çaydanı, ət maşını, süd maşını, paltar maşını, tok səmavarı.*

Birinci tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim, ikinci tərəfi feli sifətin birləşməsi yolu ilə formalaşanlar: *paltar yuyan, tozsoran, üz qırخان, sok çəkən//şirə çəkən, saç quruluyan.*

Ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin leksikası olduqca zəngindir. Burada digər qohum Türk dilləri ilə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz dillərin bir-birinə təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonun zənginləşdirir.

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, uzun əsrlərin məhsuludur və burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti, və.s ilə bağlı olan çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir.

Dialekt və şivələrimiz dilimizin ən qədim vəziyyətini, dil tariximizi özündə əks etdirən mənbələrdən biridir. Dildə elə leksik vahidlər var ki, onlarda xalqın tarixinin izləri, adət-ənənələri, milli ruhu yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibindən çıxsa da, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində-dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II cild. I cild. Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 1999, 374 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. II cild. II cild. Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları, 2003, 279 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
4. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, Elm, 2003, 580 s.
5. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı, Elm, 2004, 422 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.
7. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı, Elm, 2005, 335 s.

Məhəbbət Əsədova, fil.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
mehi-a-n@rambler.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN MƏTN YARADICILIĞI FUNKSİYASI (PROBLEMƏ KOQNİTİV- LİŊVOPRAQMATİK ASPEKTDƏN YANAŞMA)

Müasir dilçiliyin ən maraqlı tədqiqat sahələrindən olan mətn dilçiliyinin tədqiqat obyektı mikromətnlər sintaktik bütövlər, yaxud mürəkkəb sintaktik bütövlər adı ilə Türk dillərində də linqvistik araşdırmaların hədəfi olmuşdur [2,199]. Mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətnlər hər hansı bir təhlil üçün götürülən mikromətnlər olmayıb “xüsusi səciyyəvi əlamətləri olan linqvistik vahid” kimi dəyərləndirilir [6, 433] və özündə danışanın, nitq aktı iştirakçısının ya da müəllifin savadı, biliyi, dünyagörüşü və intensiyası sayəsində koqnisiya imkanlarını təcəssüm etdirir. Mürəkkəb sintaktik bütövü formalaşdıran, onun təşkil edən cümlələr mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri adlanırlar. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibinə daxil olan cümlələr struktur- semantik cəhətdən bir- birinə bağlanaraq əlaqəli şəkildə onu formalaşdırırlar. Belə quruluş və məna baxımından bağlılıq səbəbindən həmin cümlələrdə nitq aktı iştirakçısının kommunikasiya prosesində idrakı fəaliyyəti sayəsində ifadə etdiyi mənanın dəqiqliyini yalnız sintaktik bütövün daxilində müəyyən etmək olar. “Formal və semantik əlaqələrin məzmunundan ibarət möhkəm sistemə malik” olan [2,111] mürəkkəb sintaktik bütövlər “...əlaqəli nitqin (mətnin) cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı parçalara ayırmaq olmaz.” [6,434]. Bu təhlillərdən aydın olur ki, mürəkkəb sintaktik bütövü şərtləndirən əsas səciyyəvi cizgilər onun möhkəm sistemə malik olması və bir daha bitkin mənalı hissələrə parçalanmaması onun komponentlərini təşkil edən və bağlayan elementlərdən birbaşa asılıdır. Mətni təşkil edən cümlələrin “sintaqmatik substitusiyası prinsipi üzrə- yəni bir dil ifadəsinin digəri tərəfindən əvəz edilməsilə bir- birinə bağlanması” [1, 94] qeyd olunur ki, bu əvəzlənmə birbaşa insan idrakının bilgilərinə əsaslanan intensiyaya sayəsində reallaşır. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin formalaşmasında mətnyaradıcı faktor kimi K. Abdullayev təkrarların rolunu xüsusilə vurğulayır: “mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşkilində, qurulmasında təkrarlar möhkəm bir sistemə əsaslanır”[2,111]. Görkəmli alim təkrarlar nəticəsində yaranan əlaqə vasitəsinin iki hissədən -1. Təkraredilən hissə; 2. Təkraredən hissədən ibarət olduğunu göstərir [2,115]. Mətnin təşkil olunmasında güclü amil kimi çıxış edən təkrarlar bir-birinə bağlı olan cümlələrdə mənanı aktualaşdıraraq qabartmaq, oxucuya, dinləyiciyə daha yaxşı çatdırmaq üçün ən yaxşı vasitədir, çünki, təkrar edən hissə təkrar edilən hissədəki sözün, söz birləşməsinin açılmasını təmin edir [2,115], beləliklə, nitq aktı iştirakçısı işarələr sisteminin köməyi ilə söylənilən fikrə öz münasibətini bildirir və “mətnin semantikasi həmin mətni təşkil edən dil işarələri vasitəsilə verilir” [6, 48]. Mətnin ifadə etdiyi semantikanın müəyyənləşməsində həmin mətni təşkil edən komponentlərin aktual üzvlənməsi, başqa sözlə desək tema- rema əvəzlənməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, cümlələr arasında məna bağlılığı tema sayəsində reallaşır və əvvəlki cümlədə qeyri- müəyyən olan sonrakı cümlədə yeni informasiya rema ilə müəyyənləşir. Əvvəlki cümlənin reması sonra gələn cümlənin teması kimi işlənərək mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində tematik progressiyanın inkişafını təmin edir. Mikromətnin komponentləri arasında olan bağlılıq- koqeziya təkrarlar sayəsində yaranır və təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin struktur- semantik cəhətdən bağlanmasını təmin edir. Koqeziya əlamətlərindən olan təkrarlar fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə fərqləndirilir. Təkrarların növlərindən olan leksik təkrarlar da tam leksik təkrarlar, natamam leksik təkrarlar, əvəzlikli (pronominal) leksik təkrarlar və sıfır (elliptik) təkrarlara [2,119-141; 5,10] ayrılır. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələnməsində quruluş və məna baxımından bir bütöv kimi bağlanması əvəzlikli, yaxud da pronominal təkrarların rolu böyükdür. Digər nitq hissələri ilə müqayisədə say baxımından az olmalarına baxmayaraq dildə, yazılı və şifahi nitqdə sürəkli, tez- tez işlənmələri ilə fərqləndirilən əvəzliklərin

bu cür intensiv işləkliyi “onların cümlələr arasında əlaqə yarada bilmə imkanlarının genişliyi ilə izah etmək olar” [2,131]. Deytik, anaforik və katoforik xüsusiyyətli əvəzlilərin “rabitəli nitqin sintaksisində böyük rolu onların hətta yeganə möhkəmləndirici vasitə hesab olunması” qənaətinə gətirib çıxarır. [2,131]. Bildiyimiz kimi əvəzlik komponentli cümlələr tam müstəqil cümlə sayıla bilməz, çünki, belə cümlələrdə verilən əvəzlilər ya əvvəlki, ya da sonrakı cümlələrdə verilən müəyyən bir leksik vahidi əvəzləyir. Bu baxımdan da mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqə yaradan əvəzlilər təkrar kimi çıxış edən əsas vasitələrdən biridir.

Leksik təkrarların bir qolu olan əvəzlikli təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövün ilk komponentində iştirak edən hər hansı bir leksik vahidin sonrakı cümlədə uyğun əvəzliklə əvəz olunması deməkdir. Əvəzlikli təkrarın sintaktik mahiyyətinin “əvəzlikli əlaqə leksik təkrar və zəncirvari sinonimik əlaqədən fərqlənmədiyindən” ibarət olduğu dilçilik ƏDƏBİYYATında göstərilir [2,132]. Mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində cümlələrin struktur əlaqəliliyi əvəzlikli əlaqənin əsasıdır. “Onaların arasındakı fərq müstəsna rolun əvəzlilərə məxsus olduğu struktur əlaqəliliyin ifadə üsulundadır”[2,132]. Əvəzlikli təkrarların mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında necə sıx əlaqə yaratdığını, həmin mətn parçasının mütəşəkilliyini təmin edən ən mühüm üsullardan biri olduğunu Azərbaycan türk dili və Türkiyə türkcəsindən götürülmüş nümunələrlə nəzərdən keçirək:

Türkiyə türkcəsində: “*Allah bizi sevgisindən, ilgisindən yarattı... Onu arama və ona yaxınlaşma görevimizi unuttuğumuz için en olmadık zamanlarda şeytan yolumuza oturuyor, iman karvanımızı soyuyor.*” (Bülent Akyürek “İçinizdeki öküze oha deyin”, 182). Bu nümunədə birinci cümlədə verilən “Allah” kəlməsi sonrakı cümlələrdə təsirlik və yönlük halda olan “o” III şəxs tək əvəzliyi ilə əvəzlənərək təkrar olunmuş və mikromətni təşkil edən komponentlər arasında bağlılıq anaforik əlaqə əsasında, yəni “sonra gələn semantemin artıq adı çəkilməmiş semantemlə əlaqələnməsi” [1, 94] sayəsində yaranmışdır.

Başqa bir nümunə: “*Urfalı gazelhan, Kazançı Bedih; katalitik soba zehirlenmesi sebebiyle vefat ettiği güne kadar, bakir kazan yapma sanatını elindən buraxmadı. O, sesini geliştirirken şan dersleri almadı, nota öğrenmedi. O, sesini çekicinin altında inleyen bakir levhalarla birlikte ateşle eğitti.*” (Bülent Akyürek “İçinizdeki öküze oha deyin”,.). Bu sintaktik bütövün komponentləri arasında koqeziya anaforik əlaqə əsasında yaranıb, belə ki, birinci cümlədə verilən “Urfalı gazelhan, Kazançı Bedih” xüsusi ismi sonrakı cümlələrdə “o” əvəzliyi ilə əvəzlənərək aktuallaşmış və komponentlərin əlaqələnməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan türk dilində: “*Kimsə haçansa demişdi ki, bu Mürşüd yaman baməzə oğlandır və bu sözlərlə onun evini yıxmışdı. Məzəlilik, necə deyərlər, ağır bir yük kimi onun boynuna düşmüşdü...*” (Anar, Seçilmiş əsərləri 2). Verilən bu nümunədə də komponentlər arasında bağlılıq anaforik əlaqə ilə mümkünləşmişdir, belə ki, birinci cümlədə verilən “Mürşüd” xüsusi ismi sonrakı cümlələrdə yiyəlik halda olan “o” şəxs əvəzliyi ilə təkrarlanaraq komponentləri əlaqələndirmişdir. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: “*Babam güzgü deyilən bir şey varmış, onu qadağan edib. Mən heç bilmirəm o nə deyən sözdür.*” (Anar, Seçilmiş əsərləri 1). Azərbaycan türk dilindən verilən bu nümunədə də sintaktik bütövü təşkil edən komponentlər arasında bağlılıq anaforik əlaqə əsasında, yəni birinci cümlədə verilən “güzgü” sözünün sonrakı cümlələrdə “o” şəxs əvəzliyi ilə əvəzlənərək təkrar olunması sayəsində təşəkkül tapmışdır.

Türkiyə türkcəsində: “*İki qurbağa ayran kovasına dustu. Kurbağalardan biri korkuyordu ve derin bir aşağılık duygusuna sahipti. Önce yüzmeye çalıştı ama çok geçmeden vazgeçerek nefessiz kalıp öldü ama kişisel gelişimden geçmiş diğer kurbağa kurtulacağına olan inancını yitirmedi. Onu izlerken “Bu, benim başıma gelmeyecek, kurtulacağım.” dedi...*” (Bülent Akyürek “İçinizdeki öküze oha deyin”). Bu sintaktik bütövün ikinci, üçüncü, dördüncü və beşinci cümlələrində verilən mətn sonuncu cümlədə təsirlik halında olan “o” və adlıq halda olan “bu” işarə əvəzliyi ilə əvəzlənmiş və anaforik əlaqə ilə komponentlər bir- birinə bağlanmışlar. Burada “bu” işarə əvəzliyi aktuallaşaraq işləndiyi cümlədən əvvəldə verilən bütöv mətni əvəz edir və əvəzliyin mətnyaratma potensialını ortaya qoyur.

Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında koqeziya kataforik əlaqə ilə, yəni əvvəlki cümlədə verilmiş əvəzliyin sonrakı cümlədə hər hansı bir leksik vahidlə ifadə olunması ilə təzahür edir. Məsələn:

Türkiyə türkcəsində: “*Olay şu, çok azımız kendimiz ve kaderimize yön vermekteki rolümüzü gerçekten biliyoruz. İnsanın hayatındaki en önemli an, kaderin merhametine bağlı olmadığını, düşüncelerinin, hayatınözünün sürüklü onun içineaktıldığı bir kalıp olduğunu anladığı andır. Geçek şu, inandığımız, kabullendiğimiz ve güvenle bellediğimiz her şeye sahip oluruz...*” (Bülent Akyürek “İçinizdeki öküze oha deyin”). Birinci və axırıncı cümlələrdəki “şu” əvəzliyinin mənası sonrakı cümlələrdə açılır, hətta bu parçada komponentlər arasında koqeziya kataforik əlaqə və tam təkrarla, yəni “şu” işarə əvəzliyinin mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında heç bir şəkilçi qəbul etmədən təkrarlanaraq əlaqə yaratması ilə reallaşır və “şu” işarə əvəzliyi deaktualizator rolunda işlənərək burada kontekst yaranmasına xidmət edir və bütöv mətni əvəz edərək mətn yaratma potensialını göz önünə qoyur.

Azərbaycan türk dilində: “*Bircə onu bilirəm ki, bu maşının içərisində indiyə kimi belə dünya gözəli oturmayıb*” (Anar, Seçilmiş əsərləri 2). Bu nümunədə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində budaq cümlənin qəlibi kimi işlənən, təsirlik halda olan işarə əvəzliyi aktuallaşaraq kataforik əlaqə əsasında bütöv tamamlıq budaq cümləsini əvəz edərək komponentlər arasında bağlılıq yarada bilir.

Tam leksik təkrarlar sintaktik bütövün əvvəlki cümləsindəki leksik vahidin sonrakı cümlələrdə dəyişmədən, tam formada təkrarlanmasıdır. Məsələn, Türkiyə türkcəsində: Nazim Hikmətin “Kadın” şeirindən götürdüyümüz nümunəyə baxaq:

Kimi der ki kadın

Uzun kış gecelerinde yatmak içindir.

Kimi der ki kadın

Yeşil bir harman yerinde

Dokuz zilli köçek gibi oynatmak içindir.

Kimi der ki ayalımdır,

Boynumda taşıdığım vebalımdır.

Kimi der ki hamur yoğuran.

Kimi der ki çocuk doğuran. [13]

Bu şeir parçasında qeyri- müəyyənlik bildirən “kim” əvəzliyi “-i” şəkilçisi qəbul edərək dəyişmədən təkrarlanaraq sonrakı cümlələri bir- birinə bağlayır.

Azərbaycan türk dilində Aşıq Alının “Getdi” rədifli qoşmasından gətirdiyimiz nümunədə “kim” əvəzliyi “-i” şəkilçisi götürərək qeyri- müəyyən şəxsi ifadə edərək” (MAD, 185) tam leksik təkrar olaraq sintaktik bütövün komponentlərini əlaqələndirir.

Kimi ay qabağa cığa tel düzər,

Kimi qaş altından gözlərin süzər.

Kimi yeyib, içib, sallanıb gəzər,

Kiminin axırı vay oldu getdi. [14]

Türkiyə türkcəsindən götürdüyümüz nümunəyə diqqət yetirək: “Annem və babamla ilişikmi nasıl düzenleyeceğimi bilemiyorum. **Beni** heç anlamıyorlar. **Benim** hoşlandığım hiçbir şeyi onaylamıyorlar... **Benim** duygularım ve düşüncelerimin **benim** için doğru olacağını kabul eemiyorlar. **Beni** sevmediklerini söylemek istemiyorum. **Beni** seviyorlar, fakat **benim** onlardan farklı bir insan olduğumu göremiyorlar” (Doğan Cüceloğlu “İnsan insana”). Bu nümunədə I şəxs tək əvəzliyi təsirlik və yiyəlik halda aktuallaşaraq sintaktik bütövün komponentlərinin arasında koqeziya, bağlılıq yaradır və komponentləri bir- birinə bağlayaraq mürəkkəb sintaktik bütövün bit sistem halında formalaşmasına xidmət edir.

Azərbaycan türk dilindəki nümunəyə nəzər salaq: “Nəzakət: *Ərə getmək başqa, mən səni bir ana kimi bütün qayda- qanunu ilə köçürmək istəyirəm. Mən bunun üçün illər uzununu Fərəcdən gizlin, öz maşımından qəpik-qəpik kəsib pul yığmışam. Mən səni ləyaqətlə ərə verəcəyəm*”. (Əfəndiyev İ. “Boy çiçəyi”). İlyas Əfəndiyevin “Sən həmişə mənimləsən”, yaxud “Boy çiçəyi” pyesindən götürdüyümüz bu iqtibasda “mən” I şəxs tək əvəzliyi nitq aktı iştirakçısının

intensiyasından asılı olaraq onun daxili hissələrini, emosiyalarını bildirmək üçün danışanın özü tərəfindən xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunaraq mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində aktual üzvə çevrilir və mətni təşkil edən cümlələrin- komponentlərin əvvəlində tam halda təkrarlanır, komponentlərin bir-biri ilə əlaqələnməsinə və sintaktik bütövün tam bir sistemə çevrilməsinə səbəb olur.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz nümunələr əsasında Türk dillərindən Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan türk dilində əvəzlilik təkrarların mürəkkəb sintaktik bütövün komponentlərinin bağlanması, mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasında anafirik və kataforik əlaqə vasitələri kimi təzahürünün yaranmasındakı rolunu hər iki dildən götürdüyümüz nümunələr əsasında izlədik və hər iki dildə əvəzliliklərin aktuallaşaraq mətdəki mənanı daha qabardıb oxucuya, dinləyiciyə çatdırmağa xidmət etdiyinin şahidi olduq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı-“Xəzər Universiteti Nəşriyyatı”-1998.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünov K., Novruzova N.S., Hüseyinov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəmov G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəmov V.H. “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”. Bakı-“Mütərcim”-2012.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı-“Maarif”-1999.
4. Allahverdiyeva F. Bədii mətnin formalaşmasında sintaktik əlaqə vasitələri. Bakı- “Elm və təhsil”-2011.
5. Hacıyeva K. B. “Leksik təkrarlar mürəkkəb sintaktik bütövü yaradan factor kimi”. Avtoreferat. Bakı-2010.
6. Kazımov Q.Ş. “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı-“Elm və təhsil”-2010.
7. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Morfologiya. Bakı- “Elm” nəşriyyatı- 1980.

Mənbələr:

8. Anar, Seçilmiş əsərləri 1, Bakı- “Azərbaycan dövlət nəşriyyatı”- 1988.
9. Anar, Seçilmiş əsərləri 2, Bakı- “Azərbaycan dövlət nəşriyyatı”- 1988.
10. Bülent Akyürek “İçinizdəki öküze oha deyin”. Ankara-C 4 Kitab- 2011.
11. Doğan Cüceloğlu “İnsan insana”. İstanbul- Remzi kitabevi-2001.
12. Əfəndiyev İ. “Üçatılan”. Bakı-“Gənclik”- 1982.
13. Nazim Hikmet. <http://www.turkstudent.net/content/article/1428/kadin.html>.
14. Aşiq Alı. Seçilmiş əsərləri. http://anl.az/el/a/aa_e.pdf

Asadova M. N.

The Text Formation Function of the Pronouns in the Turkic Languages (The Cognitive and Linguopragmatic Approach to the Problem)

Summary

This article deals with the text formation function of the pronouns in the Turkic languages from the aspect of the cognitive and linguopragmatic approach to the problem. The author also studies the role of the pronouns as a means of connection between the components of the complex syntactic whole in the Turkic languages. On the basis of the examples taken from the Turkish and Azerbaijani languages the author analyses anaphoric and cataphoric relations between the components of the complex syntactic whole. The pronouns play a special role in order to connect the parts of the complex syntactic whole.

Key words: complex syntactic whole, repetition, pronoun, cohesion, anaphora.

Ramiz Qasimov, fil.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Elmi katibi
ramizasef@yahoo.com.tr

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN İRSİNDƏ ANA DİLİ VƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai xadimi, maarifçi, pedaqoq, görkəmli publisist, naşir, tənqidi realist ədəbi cərəyanının bayraqdarı, ilk mənzum və alleqorik dram əsərinin müəllifi, dramaturgiyanın nəhəng simalarından biri, yenitipli ictimai satiranın yaradıcısı, bütün dünyada məşhur olan yeni üslublu “Molla Nəsrəddin” jurnalının naşiri və molla-nəsrəddinçilərin ağsaqqalı, kiçik hekayənin böyük ustadı, milli mücadilə ƏDƏBİYYATIMIZIN sərkərdəsi böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) irsində və fəaliyyətində mənsub olduğu xalqının ana dilinin qorunması, onun savadlanması və yeni tipli əlifbanın yaradılması məsələsi başlıca yer tutur. Təsadüfi deyil ki, böyük azərbaycançı ədib Mirzə Cəlil Azərbaycan ƏDƏBİYYATında həm də ana dilinin təəssübkeşi kimi tanınır. Onun əsərlərinin sadə ana dilində yazılmasından tutmuş ana dilinin müxtəlif problemlərinə həsr olunan çoxsaylı məqalələri böyük ədibin ana dilinə qoyduğu ən böyük mənəvi abidələrdən hesab olunur. Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məqaləsi olan “Sizi deyib gəlmişəm” məqaləsindən başlamış “Lisan bəlası”, “Bizim obrazovannılar”, “Abirin və kilab”, “Şirin rusi danışan”, “Ana dili”, “Dil”, “Bismilla xiragima nırragim”, “Əlifba”, “Rus məxrəci”, “İlan-qurbağa”, “Təzə əlifba”, “Latın hürafatı və ingilislər”, “Yeni əlifba nə istəyir?”, “Nöqtələr”, “Behişt əlifbası”, ““X” hərfi”, “Ərəb əlifbası” kimi məqalə və felyetonlarında, eləcə də “Anamın kitabı”, “Saqqallı uşaq”, “Sirkə” kimi bədii əsərlərində ana dili və əlifba məsələlərinə aid müxtəlif problemləri öz təbirincə qaldırmış, konkret münasibət və fikir ifadə etmişdir.

Ərəb qrafikalı əlifbanın yaratdığı çətinlikləri konkret nümunələrlə təqdim edən görkəmli ədib C.Məmmədquluzadə latın qrafikalı əlifbanın tərəfdarı kimi çıxış edərək həmçinin ilk əlifba islahatçılarından biri kimi də geniş şöhrətə malikdir. Onun nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı da xalqın milli oyanışı və istiqlalında böyük rol oynamış, bütün müsəlman və türk dünyasında ilk dəfə ana dilində çap olunan karikaturalı, sadə xalq dilində yazan, rəngli və şəkilli bir mətbuat orqanı kimi mühüm xidmətlərlə yadda qalmışdır.

Türkçülük və Azərbaycançılıq ideyalarının iki nəhəng mücahidi: Əli bəy Hüseynzadə və Cəlil Məmmədquluzadə

Ümumtürk düşüncəsi və azərbaycançılığın bitkin ideologiya və vətəndaşlıq proqramına çevrilməsində “söz və fikir zadəganları” olan Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) və Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) əvəzsiz xidmətləri var. Haqlı olaraq türkçülüyn atası və türk dünyasının böyük oğlu kimi görkəmli Azərbaycan ziyalısı Əli bəy Hüseynzadə göstərilir. Müasirləri, hətta bu ideyanın görkəmli simalarından olan Ziya Göyölp özü də onu mənəvi və fikir atası hesab etməklə ideologiyanın müəyyənləşməsində bu dahinin yerini müəyyən edirdi. Etiraf edildiyi kimi, “milli ideologiya səviyyəsində türkçülüyn “Ana Yasası” kimi dəyərləndirilən “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək)” triadasının yaradıcısı və ilk cərcüsü məhz bu nəhəng şəxsiyyət, Əli bəy Hüseynzadə idi. Azərbaycan ƏDƏBİYYATında həm də “Füyuzat” ədəbi məktəbinin lideri və Azərbaycan romantiklərinin ağsaqqalı olan Əli bəy Hüseynzadə türklük, islamlıq, millət və Vətən qarşısındakı xidmətlərinə görə “Qafqaz müsəlmanlarının atası”, “Qafqazdakı türk balalarına türklüyünü bildirən, həsəb-nəsəbini (soykökünü) öyrədən”, “ırqın (türklərin) ən mükəmməl öndəri”, “türk xalqlarına kimliyini bildirən dahi”, “ilk turançı”, “bütün türk dünyasının mücahidi”, “türkçülüyn babası (atası)” kimi adlandırılırdı. Bu görkəmli fikir adamı ömrünün yarım əsrdən çoxunu yorulmadan türklüyün inkişafına, o cümlədən Azərbaycan xalqının milli oyanış və özünüdərkinə, maarif və mədəniyyətinin yüksəlişinə, milli istiqlal mücadiləsinə həsr etmişdi...”. Bütün türk dünyasını özünə vətən olaraq elan edən Əli bəy

Hüseynzadə “Siyasəti-fürusət”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?”, “Nicat məhəbbətdədir”, “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” və başqa əsərlərində türkçülüynün ideoloji əsaslarını əks etdirmişdi.

Məlumdur ki, Əli bəy Hüseynzadə türkçülüynün ideoloji əsaslarını yaratmış böyük ideoloq idi və onun siyasi fikrinin əsasını, dövlətçilik idealını Turançılıq təşkil edirdi. Onun ədəbi dil meyarı da İstanbul ləhcəsi əsasında müəyyənlanmış bir dil idi. Bu fikirlərinə görə Əli bəy dövrünün bir qisim şəxsiyyətləri ilə bir tərəfdən birlik, digər tərəfdən fəqlilik nümayiş etdirirdi. Türkçülüynün bir ideya olaraq geniş intişar tapdığı XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə kimi nəhəng şəxsiyyətlə birgə görkəmli ədib, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və mollanəsrəddinçilərin ağsaqqalı, tənqidi realizmin banisi və bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadə də türkçülük, türkçülüyə doğma olan azərbaycançılıq ideyası ilə fikir və ideya birliyi nümayiş etdirirdi. Böyük ədibin “Anamın kitabı”, “Azərbaycan”, “Cümhuriyyət” və başqa əsərləri azərbaycançılığın ideoloji əsaslarını özündə əks etdirirdi. Bu baxımdan Azərbaycanda fikir cərəyanlarından, məfkurəyə çevrilən azərbaycançılıq ideologiyasından ona görə razılıqla bəhs etmək və onun müəlliflərini alqışlamaq olar ki, onlar “küldən cüzə” yox, “cüzdən küllə “ inkişaf yolunu tərcih edərək daha real, perspektivli yolu tərcih edirdilər.

Amma bununla belə Əli bəy Hüseynzadə ilə Cəlil Məmmədquluzadə öz ideyalarında daha çox “kəmiyyətə” fərqlənir, fikirlərinin, ideoloji əsaslarının daha çox miqyasına görə ayrılırdılar. Ə.Hüseynzadə ayrıca Azərbaycan milləti və dövləti deyil, böyük miqyaslı bütün türk xalqlarını əhatə edən və onları birləşdirən Turan dövləti barədə düşünürdü. Dövrünün mötəbər məfkurəçilərindən olan Azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə isə “soyköklərdəki birliyini, qohumluğu inkar etməmək şərtilə konkret tarixi-coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan türkçülüynünü müdafiə və təsdiq edirdi” (İ.Həbibbəyli). “Vətənin nicat yollarını aramaqda və mənsub olduqları millətə xidmət etməkdə hər iki sənətkarın” baxışları eyni idi... Mirzə Cəlil böyük, vahid və müstəqil Azərbaycanın Məcnunu, Əli bəy isə Turançılığın ideoloqu idi” (İ.Həbibbəyli).

Rasim Heydərov, fil.ü.f.d., dos.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Monitinq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
dr.rasimheydarov@mail.ru

DİALEKT FONETİKASININ TƏDQIQ TARİXİ

Dialektologiya dilçilik, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və digər elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Dialektoloji araşdırmalarda biz xalqın tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti ilə tanış ola bilirik. Dialektoloji materiallar eyni zamanda, tədqiq olunan ərazidə qədimdə yaşayan xalqların dil xüsusiyyətlərinin bu günümüzə qədər gəlib çatmasında müstəsna rol oynayır. Məsələn, türk dillərində əvvəllər geniş işlənən, M.Kaşğaridən üzvi bəri bir sıra tədqiqatçıların qeyd etdiyi **η** (sağır nun) səsi indi də Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində geniş şəkildə işlənəməkdədir. Bu barədə danışarkən M.Şirəliyev yazır: “**η** – dilarxası sonorlu cingilti səsdür. Bu səse sağır “nun”, ya da velyar **n**” deyilir. **η** səsi dilin arxa tərəfinin arxa damağa yaxınlaşması ilə deyilir.

Bildiyimiz üzrə, **η** səsinin qədim şəkli qovuşuq **nq, ng, nğ** olmuşdur ki, bunu türk dillərinə aid qədim abidələrdə, klassiklərimizdə və dialektlərimizdə görə bilirik. M.Kaşğaridə: *tanğa* (I, 20-16), *sanğa* (I, 391-18), *sonğuk* “son” (III, 107-19), *tenğri* “tanrı” (I, 53-2), *tenğiz* (II, 45-27), A.Bakıxanovda: *onga* – ... Ağanın vəsfindən bəyan etməkdən mədər mehribanın dəxi *onga* təəşüq yetiri ola (A.Bakıxanov, “Kitabi-Əsgəriyyə”), M.F.Axundovda: *yengicə* – ... əhli İrən hələ *yengicə* iməkləmək başlayır; *yengi* dünya (M.F.Axundov, “Əsərləri”, III cild, s.164); *songra* – neçə vaxtdan *songra*... (Kazım bəy, “Dərbəndnamə”, s.248), *sonqra* (Q.), *donquz* (Muğ., Şə.), *donqardonar* (Şə.) və s. Daha sonralar qovuşuq **η** səsi get-gedə öz hissələrinə parçalanmış, bir qrup dialektlərdə bu səsin **n** ünsürünə, başqa bir qrup dialektlərdə isə **q, ğ, g** ünsürünə üstünlük verilmişdir. **ğ** səsinin yumşalmasınəticəsində onun yerində bəzi dialekt və şivələrdə **y** səsi meydana gəlmiş, bəzi dialekt və şivələrdə də **ğ** səsi **v** səsi ilə əvəzlənmişdir” (1, s.72). Göründüyü kimi, **η** (sağır nun) səsi

tarixən dilimizdə olmuş, hazırda isə ədəbi dilimizdə işlənməsə də Azərbaycan dilinin dialektlərində hələ də işlənməkdədir. Deməli, biz dialektləri öyrənməklə dilin tarixi fonetikasını da öyrənir, eyni zamanda bu ərazilərdə tarixən baş verən prosesləri izləyə bilirik. Dialekt tədqiqatlarının aparılmasında dilçilikdə nisbətən cavan sahələrdən olan “dilçilik coğrafiyası” və “areal dilçilik” metodlarından geniş istifadə olunur. Bu metodlar son dövrlər dilçilikdə geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. “Dilçilik coğrafiyası dil hadisələrinin yayılma sərhədlərini öyrənən elmdir; daha doğrusu, dilçilik coğrafiyası ümumi mənada dil (istər yazılı, istərsə şifahi) hadisələrini deyil, onların coğrafi yayılmasını öyrənir. Buna görə də dilçilik coğrafiyasına belə bir tərif verə bilirik: xalq ləhcələrinin kartoqrafik tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsinə dilçilik coğrafiyası deyilir. Dilçilik coğrafiyası dialektlərlə məşğul olduğu üçün bəzi mütəxəssislər onu dialekt coğrafiyası da adlandırırlar. Göründüyü kimi, dilçilik coğrafiyasının əsas vəzifəsi dil hadisələrinin məkanca yerləşməsinə öyrənmək və bunlardan hasil olan, təzahür edən problemləri həll etməkdir” (2, s.296). Dialekt fonetikasının tədqiqi tarixi təxminən dialekt və şivə materiallarının toplanması və öyrənilməsi tarixi ilə üst-üstə düşür. İlk fonetik tədqiqatların özü də məhz dialekt fərqləri ilə bağlı yaranmışdır. Azərbaycan dialektlərinin tədqiqinə isə XVIII əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Bu sahədə hələlik ilk tədqiqatçı alman İ.A.Güldenşted hesab olunur. O, 1770-ci ildə Qafqazda olarkən türkdilli xalqların dillərinə aid zəngin material toplamış və Berlinə qayıtdıqdan sonra “Материалы по азербайджанскому, ногайскому, кумыкскому, терекеменскому (трухменскому) языкам и первая классификация кавказских языков” (Berlin, 1973) monoqrafiyasını çap etdirmişdir. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə Qafqazda Azərbaycan dilinin ümumi ünsiyyət vasitəsi olması barədə xeyli məlumat vardır. Bu mənada hələ o zaman Azərbaycan dilinin dialektlərinə marağın olması təsadüfi deyildir. Türk dillərinin fonetik tədqiqatlarından danışarkən isə, heç şübhəsiz, M.Kaşğarının adını çəkmək lazımdır. M.Kaşğari türk dillərinin yenicə fərqlənməyə başlayan qollarının fonetik xüsusiyyətlərini olduqca böyük incəliklə verə bilmişdir (Bax: 3).

Mirzə Kazım bəy də “Türk tatar dilinin ümumi qrammatikası” kitabında Azərbaycan dili ilə digər türk dillərinin fonetik oxşarlıqlarını və fərqlərini vermişdir. (Bax: 4).

Azərbaycanda dialekt və şivələrin hərtərəfli öyrənilməsinə keçən əsrin 20-ci illərindən başlanmışdır. Belə ki, Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü cəmiyyəti daxilində tarix – etnoqrafiya şöbəsi yaradılmış, bu şöbəyə görkəmli yazıçı-dramaturq Ə.B.Haqverdiyev rəhbərlik etmişdir. Məhz onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Azərbaycanda ümumxalq dilinin öyrənilməsinə başlanılıb. Bu işə, demək olar ki, Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyəti qoşulur. Nəzərdə tutulan 30 cildlik ümumxalq danışq dilinə aid lüğətin – baş söz kimi “A” və “B” hərflərindən ibarət iki cildi 1930-1931-ci illərdə nəşr olunur və naməlum səbəblərə görə bu iş dayandırılır. Bu hadisədən sonra İ.Aşmarin “Общий обзор народных тюркских говоров города Нухи” tədqiqat əsərini yazır. Bu əsərdə Şəki (Nuxa) dialektinin fonetik xüsusiyyətlərinə də xüsusi yer verilir. Bu illərdə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə və tədqiq edilməsinə maraq artır. “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətin tapşırığı ilə N.İ.Aşmarinin hazırladığı proqram və göstərişlər əsasında başqa şivələrin də öyrənilməsi başlanır. Bu məsul vəzifə o zaman görkəmli türkoloq B.Çobanzadəyə həvalə olunur. Onun 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk-tatar dialektologiyası” əsəri Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə həsr olunmuş illərdən biri sayılır. Müəllif bu əsərdə türk dillərinin dialektlərini müqayisəli planda tədqiq edir. O həm də ilk dəfə olaraq dialekt və dialektologiya, türk dialektologiyası elminin tarixi, türk dillərinin qarşılıqlı münasibəti məsələlərini xüsusi araşdıraraq türk-tatar şivələrini qeyd etmiş və bu sahəyə aid əsas tədqiqatları işıqlandırmışdır. O zamana qədər Azərbaycan şivələri tam öyrənilmədiyindən müəllif türk dillərini bütöv şəkildə götürmüşdür” (5, s.24).

Dialektologiya elminin Azərbaycanda tədqiqat tarixini bir neçə yerə bölmək olar: 1. Sovet dövrünə qədərki dövr; 2. Sovet dövrü; 3. Müstəqillik dövrü. Bu mənada sovet dövrü dialektoloji araşdırmalar üçün xüsusi mərhələ sayıla bilər.

M.Şirəliyev Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsinin daha səmərəli olması üçün üç istiqaməti əsas saymışdır:

1. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqi.
2. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsi.
3. Dialekt və şivələrin lüğətin qeydə alınması və sistemə salınması və nəşri (6, s.19).

Şübhəsiz, üçüncü istiqamət nəzərə alınmazsa dialekt fonetikasının tədqiqində də eyni metodlardan istifadə edilir. Lakin lüğətlər hazırlananda da fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, dialekt tədqiqatları, əsasən, fonetik istiqamətdə aparılır. Dialekt faktlarının toplanması ilə bağlı aparılan tədqiqatlar və ekspedisiyalar da ilk vaxtlar fonetik və leksik faktların aşkarlanması istiqamətində aparılmışdır.

SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı yarandıqdan sonra təşkil edilən ekspedisiyalar zamanı 1933-cü ildə Şamaxı, 1934-cü ildə Quba dialektləri, 1935-ci ildə isə Zaqatala və Qax şivələri araşdırmışdır. Akademiya nəzdində Dilçilik İnstitutu yarandıqdan sonra isə bu iş davam etdirilmiş və 1945-ci ildə Zaqatala-Qax, 1946-cı ildə Sabirabad, 1947-ci ildə Şirvan, 1948-ci ildə Salyan, 1949-cu ildə Biləsuvar, 1950-ci ildə Culfa, Ordubad, 1951-ci ildə Nəraşen (Şərur), 1953-cü ildə Şahbuz, 1954-cü ildə Naxçıvan, 1956-cı ildə Ağstava, 1957-ci ildə Tovuz, Qazax, 1958-ci ildə Borçalı bölgələrinə dialektoloji ekspedisiyalar təşkil etmişdir. Bu işdə M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə R.Rüstəmov, K.Ramazanov və başqa dilçilər iştirak etmişlər (1, s.16-17).

Azərbaycan diləklərinin monoqrafik tədqiqatında ekspedisiyaların uğurlu nəticəsi kimi dialektlərin fərdi tədqiqatı da həyata keçirilmişdir. Bu sahəyə ilk dəfə olaraq M.Şirəliyev 1941-ci ildə “Bakı dialekti” adlı namizədlik dissertasiyası başlamış bu əsərə görə müəllifə birbaşa filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanındakı türkdilli respublikalarda bu hadisə geniş rezonans doğurmuşdur. 1942-ci ildə isə alimin iki hissədən ibarət yazdığı “Azərbaycan dialektologiyası” əsərinin birinci hissəsi nəşr olunmuşdur. Tədqiqatın “Qazax dialekti haqqında ümumi obzor” adı altında olan ikinci hissəsi isə 1943-cü ildə çapdan çıxmışdır.

Sonralar M.Şirəliyev öz tədqiqatlarını ümumiləşdirərək “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adı ilə çap etdirmişdir və əsər dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Əsər haqqında danışarkən Q.Kazımov yazır: “Geniş elmi qüvvələrin topladığı materiallar əsasında 1962-ci ildə M.Şirəliyevin ümumiləşdirici “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabı nəşr olunur. Bu kitab M.Şirəliyevin 20 ildən artıq müddətdə apardığı tədqiq və araşdırmaların nəticəsi idi və Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini bütövlükdə əhatə edirdi. Əsərdə ədəbi dilimizlə müqayisə əsasında dialekt və şivə qruplarına aid fərqli fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin ətraflı şərh verilmişdir. Burada qədim kökləri olan bir sıra arxaik elementlərin ilkin tədqiqi də maraq doğurur. M.Şirəliyev əsərdə ümumtürk leksik qatı ilə yanaşı, şivə leksikası içərisində qədim alınmalara da diqqət yetirmiş, onların şivə tələffüz tərzinin Azərbaycan dili qanunları ilə bağlı izahını vermişdir” (7).

Rusiya ərazisində yaşayan digər türk xalqlarının dil materiallarının eksperimental-fonetik tədqiqinə də hələ ötən əsrin 60-cı illərində başlanılmışdır. Bu proses indi də davam edir və artıq 2013-cü ildə “Sibirin türk xalqlarının dillərinin konsonant artikulyasiyası atlası” (8, s.7) adlı dialektoloji atlas da hazırlanmışdır. Heç şübhəsiz müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda da dialektoloji tədqiqatlar gücləndi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevi 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi (6.3.5.) nəzərdə tutulur (9). Bu məqsədlə artıq dörd dildə (Azərbaycan, türk, ingilis, rus dillərində) hazırlanan “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” hazırlanıb elmi ictimaiyyətə təqdim olunub (10). Hazırda Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektoloji atlası” üzərində çalışır. Ümumiyyətlə, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bu sahədə kifayət qədər təcrübəsi vardır və hələ Sovet hakimiyyəti illərində institutun əməkdaşları tərəfindən “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” hazırlanmışdır (11). 17 illik gərgin əməyin və onlarla dialektoloji ekspedisiyanın nəticəsi olan atlas 128 xəritədən ibarətdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, dialektoloji tədqiqatların əsas aparılma metodu olan dilçilik coğrafiyası müxtəlif dil hadisələrinin inkişafının qanunauyğunluqlarını – səs qanunları problemini, semantik qanunları, analitizm və sintetizm məsələlərini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Dilçilik coğrafiyası həmçinin hansı qrammatik forma və ya sintaktik konstruksiyanın daha sabit, hansının dəyişkən olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da dil tarixi üçün çox vacibdir.

Ayrı-ayrı forma və ya konstruksiyanın arealının öyrənilməsi isə onların mahiyyətini araşdırmağa kömək edir (11, s.1).

Avropada dillərin dialektografik tədqiqi XIX əsrin sonlarından başlanır. Onun yaranması üçün Şuxardtın “coğrafi tarazlaşma” nəzəriyyəsi (1870) və Şmidtin “dalğa nəzəriyyəsi” (1872) stimulu rolunu oynamışdır. XIX əsrin sonlarından başlayaraq bu metod böyük şöhrət qazanır. Dialektoloji atlasların tərtibinə isə ilk dəfə alman dilçisi Georq Venker başlamışdır. Venker Düsseldorfda xalq müəllimi, sonralar Marburqda kitabxanaçı işləmişdir. O, 1876-cı ildə xalq müəllimlərinə xüsusi anketlər (fonetik transkripsiyasız) göndərir. 1886-cı ildə o, 40 min anketə cavab alır. Həmin il “Alman atlası” elmi instituta çevrilir və “Alman rayxının dil atlası” qırx il (1926-cı ilədək) əlyazması halında tədqiqatçıların istifadəsində olmuşdur. Atlasın nəşri Venkerin vəfatından 15 il sonra, 1926-cı ildən başlanır (12, s.335).

Güründüyü kimi, ilk dialektoloji atlaslar məhz fonetik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün hazırlanırdı. Xüsusən də nəzərə alsaq ki, flektiv dillərdə fleksiyanın nəticəsi oalaraq fonetik fərqlər daha tez yaranır, onda bu tip tədqiqatların nə qədər vacib olduğunun şahidi olarıq. Yəni dialektoloji atlaslar praktik tələbdən irəli gəlirdi. “Çox maraqlıdır ki, hələ 1866-cı ildə, yəni Almaniyada G.Venkerin atlas üzərində işə başlamasından 10 il əvvəl, E.Edmonun Fransa dilçilik atlası üçün material toplamasından 31 il əvvəl Benqaliyanın Asiya cəmiyyəti C.Kempbellin Hindistanın bütün dilləri və dialektləri üçün sorğu proqramını çap etdirmişdir. Həmin iş daha sonralar da davam etdirilmişdir. Bu sahədə J.Blokun 1963-cü ildə çapdan çıxmış əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır (11, s.1).

Qeyd etdiyimiz kimi, dilçilik coğrafiyası praktik tələbatdan doğan bir sahə idi. Sonradan bu sahə təkcə fonetika ilə kifayətlənmədi və dilin digər qatları da bu tədqiqatlara cəlb olundu.

Dilçilik coğrafiyasının yaranması və inkişafında isə fransız dilçilərinin böyük əməyi var. Dilçilik coğrafiyasının yaranması, sözün əsl mənasında fransız dilçisi Jül Jilyeronun adı ilə bağlıdır. Məhz onun E.Edmonla hazırladıkları “Fransa dilçilik atlası” dilçilik coğrafiyasının inkişafında böyük rola malikdir. 12 cildə nəşr edilən atlas, əsasən, leksika məsələlərinə həsr edilmişdi. Dialekt materialları dəqiq fonetik transkripsiya ilə təsbit edilmişdi. Artıq dediyimiz kimi, təkcə fonetikaya diqqət verən əvvəlki atlaslardan fərqli olaraq Jilyeron sualari elə tərtib etmişdi ki, toplanılan materiallar dilin bütün yaruslarını – fonetika, morfologiya, sintaksis və leksikanı əhatə etsin (12, s.337; 11, s.1).

Bu atlas fonetik tədqiqatlar üçün yeni bir istiqamət açdı və o vaxta qədər həll olunmuş sayılan bir sıra məsələlərə yenidən baxmaq zərurətini yaratdı. “Fransanın dilçilik atlası”nın materialları ümumi və müqayisəli dilçiliyin artıq məlum olan bəzi problemlərinə və hər şeydən əvvəl səs qanunlarının mahiyyəti probleminə yeni mövqedən yanaşmaq imkanı verdi. Kifayət qədər aydın şəkildə aşkar oldu ki, səs dəyişmələri səslərin surəti və frontal dəyişməsinin nəticəsi deyildir. Dəyişmə tədricən yayılır, söz ardınca sözü əhatə edir (2, s.307).

Alman dilçilik atlasları isə elə əvvəldən, Venkerin vaxtından fonetikaya əsaslanır. Alman dilçilik (dialektoloji) atlaslarında səs qanunlarının yayılması və təsiri xüsusiyyətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur (12, s.337).

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, fonetika dialektoloji tədqiqatlar üçün baza rolunu oynamış və dilin fonetik səviyyədə dialekt bölgüsü dialektoloqların və dilçilərin həmişə diqqətində olmuşdur.

Sonrakı mərhələlərdə dialektlər monoqrafik şəkildə də tədqiq olunmağa başlandı. Bu növ tədqiqatlar Azərbaycanda da kifayət qədər uğur qazanıb. Qeyd olunmalıdır ki, istənilən dialekt tədqiqatında fonetika əhəmiyyətli dərəcədə rol alır və fonetikasız dili təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dialektoloji tədqiqatları da fonetikasız təsəvvür etmək olmur. Dilçiliyin inkişafı ilə digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dialektoloji tədqiqatlar aparılarkən dialektin bütün qrammatik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Yəni tədqiqatçılar dilin dialekt xüsusiyyətlərinin hamısını – fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirirlər. M.Qasimov yazır: “1940-cı ildə prof. M.Ş.Şirəliyev bir dissertasiya işi kimi “Bakı dialekti” adlı əsərini yazdı. SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü N.K.Dmitriev və başqa dilçilər bu əsərin məzmun dolğunluğu etibarilə prof. N.İ.Aşmarinin Nuxa şivələrinə aid əsərindən qat-qat üstün olduğunu söylədilər. Çünki Bakı dialekti adlı dissertasiya Bakı dialektinin fonetik, morfoloji, sintaktik və leksik

xüsusiyyətləri geniş şəkildə izah edilmişdi” (13, s.200). N.İ.Aşmarin öz əsərində daha çox fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərə yer verdiyindən sonrakı tədqiqatlarda tənqid olunurdu. Bununla belə, dialekt fonetikasının tədqiqi dilçilik baxımından həmişə əhəmiyyətli olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B., Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
2. Ə.Rəcəbli. Dilçilik metodları, B., Nurlan, 2003, 492 s.
3. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I cild, B., Ozan, 2006, 512 s.
4. Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. I c. B., 2013, s.79-92
5. Q.G.Qəmbərova “Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı” Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri – 2012, xüsusi buraxılış, s.24-28
6. M.Nəzərova. Məmmədağa Şirəliyev və Azərbaycan türkologiyasının problemləri. B., Elm, 1999, 116 s.
7. http://www.qkazimov.gen.az/pdf/azerbaycan_dialektologiyasi.pdf
8. Селютина И.Я., Уртегешев Н.С., Эсенбаева Г.А. и др. Атлас консонантных артикуляций в тюркских языков народов Сибири. Новосибирск: РИЦ НГУ, 2013, 352 с.,
9. <http://www.president.az/articles/7744>
10. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 308 s.
11. “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” B, Elm, 1990, 284
12. Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi. B., Maarif, 1988, 538 s.
13. M.Ş.Qasimov. Sovet dövründə Azərbaycan dialektologiyasının inkişafı / Dilçilik məcmuəsi. X cild, B.,1957, s.197-211

Rasim Haydarov Arif oğlu

Summary

The exploring history of dialect phonology

The history of dialect phonetics coincides with the beginning of a dialectical researches. The first dialectical studies are especially began with the study of phonetical materials. It is no coincidence that the phonetic features have been taken in the creation of linguistic geography and atlases. These issues are taken into consideration and the issues concerning the dialect phonetics of world linguistics and Azerbaijani linguistics are studied in the article.

Key words: dialectology, phonetics, linguistic geography, areal linguistics, dialectic atlas

SEVİNC MƏMMƏDOVA, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
sevinc_memmedova@yahoo.com

DİALEKT SÖZLƏRİNİN AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA İŞLƏNMƏSİ

Dilimizin lüğət tərkibində diqqəti çəkən normalaşma meyillərindən biri də dialekt leksikası və ədəbi dil leksikası arasında qarşılıqlı əlaqənin güclənməsidir. Bunun nəticəsində son illər dialekt sözləri mətbuat dilinə gətirilir, bu yolla ədəbi dilimiz, mətbuat dilimiz zənginləşir. Bu, hər şeydən əvvəl, qəzet dilinə verilən «sərbəst»liklə bağlıdır. Artıq qəzet dilinə məhdudiyət qoyulmur, «mətbuat dili yalnız ədəbi dilin sözlərindən qurulmalıdır» fikri öz əhəmiyyətini itirir.

Qəzet dilində dialektizmlər funksional-üslubi məqamlar da işlədilir. Dialektizmlərə təhkiyə dilində və müsahibələrin nitqində rast gəlirik.

Hər bir dialekt sözünü qəzet dilinə gətirmək olmaz. Ədəbi dildə qarşılığı olmayan dialekt sözləri ilk növbədə, qəzet dilində işlədilməlidir. Lakin bəzən mətbuat dili danışıq dilinə məxsus şivə çalarlı ümumişlək sözlərlə doludur. Məsələn, «Çeşmə» qəzeti nağayrım-nətəər eləyim - deyib AMİP liderinə köntöy bir sual verdi. /»Kredo» qəz. 30.10.2003/. Belə dialekt sözləri qəzet dilinə kinayə məqsədilə gətirilir.

Leksik dialektizmlərdən söz-termin yaradıcılığında əsas mənbə kimi istifadə olunur. Həyatın, məişətin elə bir sahələri vardır ki, onlara aid terminlər, əsasən ümumxalq dilindən dialekt və şivələrdən alınmışdır. Həmin sözlərdən qarşılığı-ekvivalenti olmadığı üçün qəzet dilində də istifadə olunur. Məsələn, «Xalq qəzeti»ndə belə bir cümləyə rast gəlirik:

Yarpağından hazırlanmış parçalar başqa ölkələrə göndərilir. /"Xalq" qəz.22.02.2004/.

«Yarpağı» Quba dialektində yazda qırılan qoyun yununa deyilir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti»ndə /Bakı, 1964, s.241/.

«Kəmsik»: Şamaxı, Qazax və Qarabağ dialektlərində işlənir. «Kəmsik»-itin başına bağlanan ip. Məsələn, Səfiy iti həmişə kəmsiydə saxlanır. /ADDA, 257/.

Bu söz qəzet dilinə də daxil olmuşdur. Başımıza kəmsiy bağlayıb, otərəfə, butərəfə çəkirlər. /»Xudafərin» qəz. 15.09.89/.

«Tərlik»: atçılıqla bağlı termindir. Atın belinə qoyulur, keçədən hazırlanır, təri canına çəkəndir. Bu sözə «ülfət» qəzetinin /27.10.1999/ tarixli nömrəsində çap edilmiş Bəşir Əhmədovun «Sözün tarixi-elm tarixi» yazısında rast gəlirik.

«Savunmaq»-»müdafiə etmək», «qorumaq» mənasında. Onların hər üçü ölkənin suvanmasına, savaşa başa çatmasına cavabdehirlər. /»Azadlıq» qəz. 24.09.1999/.

Göründüyü kimi, mətbuat dilində dialekt və şivə sözləri işlənilə bilər.

Məlumdur ki, dilin yaradıcısı xalqdır. Xalqın da ilk dəfə eşitdiyi və mənimsədiyi dialekt və şivə sözləridir. Təfəkkürdə özünə yer tapmış dialekt və şivə sözləri, istər-istəməz qəzet dilinə də gəlir. Dialektizmlərin leksik xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə əks etdirir. Mətbuat dilində xalq danışıq dilinə yaxınlaşma açıq-aydın görünür. Ədəbi dilimizə dialekt və şivələrdən mətbuat vasitəsilə yeni sözlər keçir. Nümunələr:

«Perikmək»-»ayrı düşmək» sözünə əvvəllər qəzet dilində rast gəlmək olmurdu. Müasir dövrümüzdəki hadisələrlə bağlı olaraq bu dialekt sözü mətbuatın dilinə də yol tapdı. Sədrək kəndinin 10 min nəfərdən çox sakini ev-eşiklərindən perikib... /»Azadlıq» qəz. 29.07.1998/. Məqsədlərinə yetmək üçün həmin xalqlar milli azlıqlara divan tutur, hər cür terrora əl atır, onların ev-eşiyindən perikdirirlər. /»Azadlıq» qəz. 12.09.1999/.

«Ayaqçı» sözü düzəltmə olsa daleksik yolla qəzet dilinə daxil olmuşdur. Müxtəlif qədim yazılı və şifahi abidələrin dilində təsadüf edilən, müxtəlif dialekt və şivələrin dilində qorunan söz «Kuryer» sözünü əvəz edir. Ayaqçı redaktə edilmiş yazıları baş redaktorun stolunun üstünə qoydu. /»Xalq qəzeti» 20.05.91/.

Leksik yolla qəzet dilinə gətirilmiş dialekt sözlərdən biri də «ilğım»dır. İlğımla gerçəyin arasında vurnuxan tamaşaçı təbliğat narkozunun təsiri ilə ilğımı üstün tutur. /"Azadlıq" qəz. 17.06.2003/. Aşağıdakı dialekt sözləri də qəzet dilində milli koloriti təmin etmək, məhəlli çalar yaratmaq üçün işlədilmişdir:

Hellənmək–enib - qalxmaq. Buradan dağların qoynuyla enişə hellənən yoxuşa dartınan bir ağ yol görünür. /"525-ci qəzet". 07.11.2011/.

Pörtələmək - qaynar suda yanmaq: Şəki ipək kombinatında əli qaynar suda pörtələnen fəhlələr mənə dedilər. /"Kredo" qəz. 12.09.2013/.

Qırnıx - bir qəder; bir az: Bunu «soyunar»... «geyinər» şəklində də söyləmək mümkündür ki, qavranılmasını bir qırnıx da becidləşdirək. /"Azadlıq" qəz. 01.09.2000/.

Sivişmək - bəhanə ilə aradan çıxmaq: Əngəlləri sivişə-sivişə bir də ayrılıb görərik... /"Azadlıq" qəz.05.09.1999/.

Qənsər - ön, qabaq: «Muğan» mehmanxanasının qənsərində şənbə və bazar günləri böyük canlanma olur. /"Azərbaycan" qəz. 15.04.2014/.

Soluxmaq - **solmaq**: Onun fikirləri də soluxmuşdu, özü də... /"Kredo" qəz. 16.04.2015/.

Bu cür sözlərin qəzet dilinə gətirilməsi heç də pis hadisə deyil. Bunlar dilin içindən gələn, xalqın zəkası ilə yaradılan sözlərdir. Belə sözlər qəzet dilinə yenilik gətirir, publisist üslubu koloritli edir. Xüsusən də qarşılıq olmayan dialekt sözlərini qəzet dilinə gətirmək lazımdır. Bu cəhət ədəbi dilimizin zənginləşməsi üçün çox gərəklidir.

Qəzet dilində təsadüf edilən dialektizmlərin bir hissəsi ədəbi dilimizin əvvəlki dövrlərində işlək leksik vahidlər olub, hazırda dialekt və şivələrdə öz izlərini qoruyub saxlamışlar. Məsələn, tərlik, öynə, üşənmək və s.

Tərlik - **yəhərin altına qoyulan keçə**: Tərlik qoltağın altından atın belinə qoyulur. /"Ülfət" qəz. 27.10.2003/.

Öynə-növbə, dəfə, kərə: Öynə qovan uşaqlar kimi ora-bura qaçırdılar. /"Aydınlıq" qəz. 15.07.2002/.

Üşənmək-qorxmaq, bədəni titrəmək, vahiməyə düşmək: Ayağının altında qalan meyiddən üşəndi. /"Aydınlıq" qəz. 18.07.1999/.

Belə dialekt sözləri etnoqrafik səciyyə daşıyır və milli koloriti gücləndirir. Odur ki, Musa Adilov da etnoqrafik dialektizmlərin qəzet dilində işlənməsinə qarşı çıxmır və yazır ki, bir sıra bitki və heyvan adları, adət və ənənələr və s. ilə əlaqədar sözlər dialektlərdən müxtəlif yollarla ədəbi dilə gətirilir. Bu işdə qəzetlərin də köməyi az olmur (1, s.45).

Qəzet dilinə etnoqrafik dialektizmlər ən çox mövsümü işlə bağlı gətirilir. Bu hal kənd təsərrüfatı qəzetlərində daha çox müşahidə olunur. Məsələn, baramaçılıq təsərrüfatı vaxtı qəzetlər bu sahə ilə bağlı dialekt sözləri işlədir. Toxmaçalarda yaxşı yarpaqlar əmələ gəlmişdi. /"Xudafərin" qəz. 15.06.2000 Cəbrayıl r-nu/. Gümdərlər bu ilə əla barama yetişdirmişlər. /"Xudafərin" qəz. 4.05.2000/. Əslində, «toxmaçar» /tut bağı/, «kümdər»/barama qurdu saxlayan/ sözləri yeni sözlər deyil. Bu sözləri ancaq həmin təsərrüfatla məşğul olanlar bilir. Belə sözlərlə ədəbi dilin lüğət ehtiyatını artırmaq olar. Belə sözlərin işlək dairəsini genişləndirmək üçün ikidilli və izahlı terminoloji lüğətlərdə təsbit etmək lazımdır.

İlk dəfə qəzet dilinə gətirilmiş dialekt sözünün mənasını mötərizədə vermək də faydalıdır. Çünki bir çox dialektizmlər geniş oxucu kütləsinə tanış deyil. (7, 81). Məsələn, Kənddə camaatın çoxu pis yaşayır. Ocağa qoymaq üçün talaşa /odun qırıntısı/ yığırlar. /"Araz" qəz. 5.12.1999, Füzuli r-nu/. Kolxozun balaxları /camış balası/ xəstəlikdən qırılırdı. /"Araz" qəz. 5.12.2001/.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, söz-termin yaradıcılığında dialektlər də mühüm mənbələrindən biridir. Sosial həyatla bağlı olaraq cəmiyyətdə yeni anlayışlar, təsərrüfatda yeni sahələr meydana gəlir və onları ifadə edən sözlər-terminlər formalaşır və qəzet vasitəsilə inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Qəzet dili. Bakı, ADU-nun nəşri, 1973. -116 s.

2. Axundov A.A. Mətbuat dilinin qayğıları. "Xalq qəzeti", 22-23 iyul, 1992

3. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, "Elm", 1991.-283 s.
4. Bağirov Q. Azərbaycan nəsrində danışıq dilinin xüsusiyyətləri. Bakı, APİ-nin nəşri, 1987. - 79 s.
5. Məmmədov C.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu. Nam. dis. Bakı, 1972. - 123s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964
7. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı, "Nurlan", 2005, -354 s.

MƏNBƏLƏR

- "Kredo" qəz.
- "Azadlıq" qəz.
- "Azərbaycan" qəz.
- "525-ci qəzet"
- "Xalq" qəz.

Mammadova Sevinj, associate professor

The Use of Dialectal Words In the Azerbaijan Press

Summary

This article emphasizes that the use of dialectal words in the language of press has been become more active recently. This is connected with the "independence" allowed to the language of the newspaper. Dialecticisms are used in different situations in the language of newspaper. Lexical dialecticisms are used as a main source in the formation of the word- terms. Dialecticisms are met both in the narrative language and in the speech of confabulators.

Key words: Azerbaijan, press, dialectal word, lexical dialectisms

Şəkər Orucova, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
shakarbsu@mail.ru

İTİB GETMƏKDƏ OLAN TÜRK ETNOSLARI VƏ ONLARIN DİLLƏRİNİN MÜASİR DÖVRDƏKİ VƏZİYYƏTİ

Rusiya, Monqolustan, Çin, Liviya və s. ölkələrin ərazilərindəki türkdilli xalqlar xalqlarının etnogenezi, onların yaşayış tərzini, məşğuliyyəti, mədəniyyəti, dili, tarixi, etnoqrafiyası və folkloru barədə hələ inqilabdan çox-çox əvvəl həm rus, həm də xarici səyyahların traktatlarında az da olsa, bir sıra məlumatlara rast gəlinir. Bu mövzunun hazırkı dövrdə daha çox gündəmə gətirilməsinə baxmayaraq, araşdırılması bir sıra çətinliklər törədir. Tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, antropologiya, dilçilik və folkloristika kimi sanballı elm sahələri mənbələrinin kompleks şəkildə bu problemin həllinə yönəldilməsi bu çətin mövzunun tədqiqini bir qədər də mürəkkəbləşdirir. Elə buna görədir ki, bu problem ətrafında müxtəlif elmi mülahizə və mübahisələr hazırda da səngimək bilmir.

İtib getməkdə olan türk etnoslarına Monqolustanda yaşayan **duxalar** (*tsaatanlar*), eləcə də **çəngəl** (*tsengel*) türkləri, İrkutsk vilayətinin Nijneudinsk rayonunda yaşayan və özlərini **tuba** (*tofa, tıfa, tipa*) etnonimi ilə adlandıran **toflar / tofalar / dubolar / qaraqaslar** (1000 nəfər), Buryatiya Respublikasının Okin və Tunkin rayonlarında məskunlaşan **soyotlar** (3000 nəfər),

Altayın cənub-şərqində yaşayan *telengitlər*, *Livan türkmanları* (sayları haqqında dəqiq məlumat yoxdur, təqribən 8.650 nəfər), Tuva Respublikasında yaşayan *tuvinlər*, *urxanyaylar* daxildir (1). Burada çəngəl türkləri və telengitlərdən bəhs edəcəyik.

Çəngəl türkləri Çəngəl (Tsengel) sumonunda məskunlaşmışlar. Qeyri-rəsmi məlumata görə, 20 min-ə qədər olsalar da, bunlardan yalnız 8 min-ə qədəri öz ana dillərini bu günə qədər mühafizə edə bilmişlər. Bir sıra səbəblərə görə, milli mənsubiyyətləri *uryanxay*, *uyğur*, *qazax*, *monqol* olaraq göstərilən çəngəllər 1990-cı ildə şəxsi istəkləri *çəngəl türkləri* adı ilə qeyd olunmuşlar. Çəngəl türklərinin damğası (tamğası) çəngəl şəkilli alətdir. Onların yaşlı nəsli Rusiya ilə Monqolustan arasında dövlət sərhəddi müəyyənləşdirilmədən öncə məskunlaşdıqları torpaqların Tuva və tuvinlərə aid olduğunu hələ də xatırlayır. Rusiya ilə Monqolustan arasında olan dövlət sərhəddi onları iki hissəyə parçalamış, nəticədə Monqolustan ərazisində qalmaq çəngəl türklərinin tale qismətinə yazılmışdır. Bu azmış kimi, 1963-cü ildə Çəngəl sumonu ləğv edilmiş, əhali qazaxların üstünlük təşkil etdikləri Ağ-həm (Ak-Xem) sumonuna birləşdirilmişdi. Bu siyasi hadisə ümumilikdə çəngəl türklərinin onsuz da ağır olan güzəranına bir çox sahələrdə öz mənfi təsirini göstərmişdi. Belə ki, azlıq təşkil etdikləri sumonda əsas mövqeli vəzifələri qazaxlar tutduqlarından çəngəl türklərinin çoxu işsiz qalmışdı. Qazaxlar onları işsiz qoymaqla kifayətlənməyərək mal-qara üçün yararlı olan ən yaxşı otlaq yerləri və bol məhsul verən əraziləri də mənimsəmişdilər. Öz doğma ərazilərində yaşamağın mənasız olduğunu görən çəngəl türkləri iş tapmaq məqsədilə ailəcə başqa yerlərə daşınmaq məcburiyyətində qalmışdılar. Statistik hesablamalara görə, 1100-dən çox tuvalı Çəngəli tərək edərək Mərkəzə və Selengin aymaklarına köçmüşlər. Uzun müddət acınacaqlı vəziyyətdə qalan xalq maddi rifah halının yaxşılaşdırılması üçün yollar aramış, 1990-cı ilin əvvəllərində 40-dan çox ailə daimi yaşayış yeri ilə təmin olunmaq üçün Tuva və Monqolustan prezidentlərinə rəsmən müraciət etsə də, heç bir hökumət onlara diqqət yetirməmişdi. Monqolustan hökumətinin rəsmi orqanları bu işin onların səlahiyyətləri xaricində olduğunu bəhanə edərək, məktub-müraciəti Moskvaya göndərmiş, oradan isə heç bir cavab alınmamışdı. Bu zaman çəngəl türklərinin imdad və harayına onların öz həmyerliləri – Almanyanın Leybsiq universitetinin məzunu, mənşəcə tuvin olan tanınmış monqol yazıçısı Çinagiyn Qalsan yetişmişdir. Bu görkəmli ictimai xadim 1995-ci ildə öz şəxsi maliyyəsi hesabına 36 ailənin Zaamar və Altanbulaq sumonlarından yenidən Çəngələ köçürülməsinə nail olmuşdu ki, bu da açıq-aşkar Monqolustan hökumətinə cəsarətli bir çağırışın bariz nümunəsi idi (2).

Çəngəl türkləri haqqında almanların çəkdikləri sənədli-publisistik film monqol ictimaiyyəti arasında böyük rezonans doğurdu. Bundan sonra Bayan-Ulegey aymakından çəngəl türklərinin axını bir qədər dayandırıldı, lakin 2010-cu ildən sosial-iqtisadi həyat şərtlərinin ağırlaşması, işsizliyin artması çəngəl türklərinin başqa yerlərə köç etməsinə rəvac verdi.

İnternet saytlarının (Karaool, elektron resursları, 2010) verdiyi məlumata görə, hazırda Çəngəldə 1740 nəfər tuvalı (435 ailə), 8700 nəfər qazax və 6 monqol ailəsi yaşayır. Sumonun müxtəlif idarə və təşkilatlarında 43 tuvalı çalışır. Çəngəl türkləri 3 dildə – tuvin, monqol və qazax dillərində danışirlər. Hazırda çəngəllərin Rusiya tuvalıları ilə yaxşı ünsiyyətdədir. Bu, çəngəl türklərinin dilinə də müsbət mənada yaxşı təsir göstərmişdir. Belə ki, tuvinlərin digər qruplarından fərqli olaraq, çəngəl türkləri öz ana dillərində o qədər səlis danışirlər ki, digər tuvalılar kimi onlarda ana dillərini itirmək qorxusu yoxdur. Əvvəllər Çəngəldə (Tsengel) monqol və qazax dilli siniflərdən ibarət olan bir məktəb fəaliyyət göstərirdi. Dərslər hər iki dildə tədris olunur, hər il 1200-1400 nəfər məzun olurdu. Rus dili xarici dil kimi keçilirdi. Çəngəl türkləri monqol dilində oxumağı tərcih edirdilər. 1991-ci ildə Tuva hökuməti çəngəl türkləri əhalisinin maraqlarını nəzərə alaraq bir məktəb bazası əsasında tuvin sinifləri olan daha iki məktəb yaratdı. Bu ideyanın təşəbbüskarı sonralar (1992-2000) həmin məktəbin direktoru olan maarifçi-ziyalı Ç. Qaqaa idi. Öncə məktəbdəki bütün əyani vəsaitlərin tuvin dilində olması nəzərdə tutulmuşdu. Valideynlər bunun bir sıra mənfi nəticələrə gətirə biləcəyindən qorxuya düşərək bu fikrin reallaşmasına əngəl olmuşdu; belə ki, bütün dərslərin tuvin dilində aparılması onların uşaqlarının monqol dilini yaxşı öyrənməsinə və ölkənin ən yaxşı ali təhsil müəssisələrinə daxil olmalarına maneçilik törədə bilərdi. Beləliklə də, Təhsil Nazirliyi bütün dərslərin monqol dilində aparılması və tuvin dilinin ayıca olaraq proqrama salınmasına dair sərəncam imzalamışdı. Hazırda isə Çəngəl məktəbində monqol və ingilis dilləri ilə

yanaşı, əski monqol (monqol-biçiq) əlyazmalarının dili də bacarıqlı müəllimlər tərəfindən məktəblilərə öyrədilməkdədir. Çəngəl türklərinin 3 dildə (tuvin, monqol və qazax dillərində) sərbəst danışması, onların Tuva Respublikası ilə ərazicə və mənşəcə yaxın olması sumon əhalisi ilə rus tuvinləri arasında yaxşı münasibət yaratdı. Nəticədə 1950-1960-cı illərdə çəngəllərin ana dili vəziyyəti nisbətən yaxşılaşdı. Bu səbəbdəndir ki, Tuva türklərinin digər qruplarına nisbətən çəngəl türkləri dil xüsusiyyətləri və adət-ənənələrini daha çox qoruyub saxlaya bilmişlər. Çəngəl türklərinin folkloru və etnoqrafiyası haqqında ilk araşdırmalar alman alimi Erike Taubeyə məxsusdur (3,598; 106-107). Q.Zolbayar öz həmvətənlərinin folklorunun müxtəlif janrlarını, Z.Kırqıs sırf musiqi folklorunu öyrənmişlər (4). Sam Dan, Matsnay-oolom, Y.L.Arançının araşdırmalarında çəngəl türklərinin tarixi, etnoqrafiyası, məişət-tərzi, bəzi dil xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif məlumatlar əldə etmək olar.

1983-cü ildən başlayaraq Tuva Humanitar Araşdırmalar İnstitutu tərəfindən Çəngəl və Kobdo tuvinlərinin dialekt xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədilə başda D.A.Monquş olmaqla dilçi-alimlərdən ibarət ekspedisiyalar yaradıldı. D.A.Monquş ərazicə bir-birindən çox uzaqda yerləşən Çəngəl və Kobdo tuvinlərinin dialekt xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq dilçilik baxımından araşdırmış, çəngəl və Kobdo tuvinlərinin dialektlərindəki fərqli xüsusiyyətləri bütün təfərrüatı ilə tam açma bilməsə də, müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olmuşdur.

U.Seseqdarın yazdığına görə, çəngəl türklərindən 200 km. cənubda məskunlaşan Kobdo tuvinlərinin ana dili monqol dilinin təsirinə daha çox uğradığından (adstrat, substrat, superstrat) çəngəl türklərinin nitq xüsusiyyətlərindən fərqlənir və bu fərqli xüsusiyyətlər yalnız bu barədə aparılan tədqiqatların müqayisəsi zamanı üzə çıxarıla bilər. Çəngəllərin danışq dili xüsusiyyətlərinin tədqiqatçısı Xiys Qansux da bu fikrin tərəfdarıdır (5, 362-367).

1990-cı ilin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya və Monqolustan dilçiləri tərəfindən Monqolustanın azsaylı xalqlarının yazılı abidələrinin öyrənilməsi məqsədilə ekspedisiyalar təşkil edilir. Rusiya dilçiləri tərəfindən V.İ.Rassadin, P.S.Seren, Monqolustan hökuməti tərəfindən akad. L.Bold bu işə məsul olaraq təyin edilirlər. Bu ekspedisiyanın etnolinqvistik xarakter daşıyan nəticələri sonralar L.Boldun və P.S.Serenin elmi işlərində öz əksini tapmışdır.

Çindəki tuvinlərin adət-ənənələri, mədəniyyəti haqqında tarixçi-etnoqraf M.V.Monquşun nəşr olunmuş elmi əsərləri tam təsəvvür yaradır.

Telengitlər Altayın cənubunda yaşayan etnik qruplardan olub, məskunlaşma yerlərinə görə iki yerə: 1) Ulaqan və 2) Koş-Aqaç telengitlərinə bölünürlər. Ulaqan telengitləri daha çox Altayın Cənub-Şərq ərazisində, Teles gölü ətrafında və Çoluşman, Başkaus Ulanan çaylarının vadiləri boyunca yayılmışlar. Koş-Aqaç telengitləri Çui və Arqut çayları boyunca Koş-Aqaç rayonunda məskunlaşmışlar. Şimal etnosu olan telengitlər özlərini *teles*, Xatun çayına tökülən Çuy çayı vadisi ətrafında məskunlaşan cənub telengitlərinin ümayəndələri özlərini *Чүй учуни күүсү (çuy kiji)* adlandırırlar. Bir subetnos olaraq, öz saylarının 15 mindən artıq olduğu qənaətinədəirlər. 2000-ci ildən azsaylı xalqlar siyahısına düşən bu subetnos sayının 2002-ci ilin ümumi siyahıyaalma nəticələrinə görə 2399 nəfər olduğu müəyyənləşdirilmişdir. 2004-cü ildə Telengitlər Federasiyası yaranmışdır. Altay dilinin telengit dialektində danışan bu etnonim nümayəndələrinin dindarları pravoslav dininə və şamanizmə etiqad edirlər. Dağlıq Altayda Arqut, Ursula, Koksı və Xatun hövzələrinin axarından tutmuş axırına qədər (Sumulti, Çarış) olan ərazilərdə, eləcə də İrtiş çayının sağ qolunda (Narım, Buxtarme, Kurçumu, Ablayketu, Uba) məskunlaşan etnoslar özlərini altay-telengitlər (*altay ulus kiji*) adlandırırdılar. Teles gölünün cənub sahilindən (Altın-göl) axan hövzələrdə (Çulışman və Başkaus) məskunlaşanlar Altın-göl telengitləri idi. XVIII əsrin axırı XIX əsrin əvvəllərində telengitlər iki möhrəşəm imperiyaya - həm Rusiya, həm də Çin imperiyaları arasında qalmışdılar. 1864-cü ildə Çuquçak müqaviləsinin imzalanması ilə telengitlərin statuslarının "qeyri-müəyyənliyi" nə son qoyuldu, telengitlərin məskunlaşdıqları böyük ərazilər tərkibcə Rusiyaya birləşdirildi. Bu etnosun dialekti əsasında rus yazısı altay-kiji qrafikası ilə XIX əsrdə yaradıldı. Telengitlər yarımköçəri həyat tərzi keçirərək iribuynuzlu mal-qara, at saxlamaqla və ovçuluqla məşğul olmuş və indi də bu ənənəni davam etdirirlər. Keçədən hazırlanan aul tipli (xalq arasında buna *alançik* – "konusvari şalaş-çum" deyirlər) konusvari yurtaların (bunlar – həm də *kerege* adlanır) giriş qapılarının bir sıra etiqadlara görə cənub tərəfdən qoyulması məqsəduyğun

sayılır. Şamanizmdən qaynaqlanan bir sıra adət-ənənələrə indi də əməl edilir. Əsasən böyük ailələr yaşayan yurtalarda telengitlərin geyim-kecim, yeyəcək və içəcəkkləri ilə bərabər məişət əşyaları da saxlanır. Qab-qacaqlarının əsasən ağac və dəridən hazırlanmasını tərcih edirlər. Bu barədə 1993-cü ildən altaylarla ilgili araşdırmalar aparan Almaniyanın Planka adına Leybtsix Elmi-Tədqiqat İnstitutunun əməkdaşı Aqneşka Xalembanın İngiltərədə 2006-cı ildə 6000 nüsxə ilə ingiliscə çap etdirdiyi kitabda müfəssəl məlumatlara rast gəlmək olar (6). Hazırda bu etnos sayının azalması təhlükəsi vardır. Rusiyanın “Моя планета” telekanalının telengitlər haqqındakı veriliş bu devizlə yayımlanmışdır: “Onların dilinin yaşadığı qədər xalqı da yaşayacaq”.

Altayların xalqının etnik tərkibinin öyrənilməsi tarix, etnoqrafiya, onomastika elmlərinin aktual problemlərindəndir. Altay xalqlarının etnik aspektləri ilk dəfə Q.Miller, İ.Georqi, İ.Fişer, Q.Spaski, A.Qoroxov, Bunde, P.Çixaçevin əsərlərində öz əksini tapmış, XX əsrin əvvəllərində isə bu problemə V.Verbitski, V.Radlov, Q.Potanin, N.Yadrintsev, A.Andriana, N.Aristov, A.Kalaçov, E.Yutsenski, S.Şvetsak, və s. kimi alimlər, tarixi etnoqrafiyasını N.Direnkova, Y.Xudyakov, S.Tokarev, Y.Potapov, A.Yarxo, P.Tadiyev tədqiq etmiş, Q.Şamayev, N.Baskakov, S.Klyaştorı, D.Savinov, Y.Qumilyov, A.Umanski, V.Molodin, V.Moiseyev tədqiq etmişlər. Buna baxmayaraq bir sıra məsələlər həll olunmamış qalır. Məsələn, Oyrot dövrünün öyrənilməsi Altay qəbilələrinin daha əvvəlki dövrlərinin bərpə edilməsi üçün əlverişli zəmin yarada bilərdi (7,151).

Telengitlər Altay kiji və **teleutlarla** birlikdə cənub-altay etnik qrupuna daxildirlər. N.A.Baskakov telengit dialektini türk dillərinin qırğız-qırçaq qrupuna daxil edir (9,20).

L.N.Qumilyov onların lap əvvəllər **az**, **soyon**, **mayma** etnonimlərini də özündə ehtiva edən **tolos** qəbilə birliyində mövcud olduqlarını yazır, Altay türklərinin mənşəcə Qərb hunlarından törədiyini, lakin onun mənşə birliyinin “ana qurdun iştirakı ilə baş verdiyini” mistik şəkildə əlaqələndirir, eləcə də Qərb hunlarının 468-ci ildə məhv edildiyini göstərir (10,145-150). Q.Kazımovun fikrincə isə, “Qərb” L.N.Qumilyovun düşündüyü qədər yaxın “Qərb” deyil, bütövlükdə Asiyanın qərb hissəsi – Ön Asiya əraziləridir və bu əfsanə (ana qurd totemi) Aşina tayfasının mənsub olduğu əhalinin çox uzaq keçmişdə Qərbdən ayrılmış olmasına işarədir (8, s.190). Qərb orientalistərindən olan V.Tomsen, Xirt və Şavann tolos və telelərin Çin annallarından törədikləri fikrində olduqları halda, rus alimləri V.V.Bartold, Melioranski, N.A.Aristov, Q.E.Qrumm-Qrjimaylo tolosların əcdadlarının teleslərdən deyil, **teleut** qəbilə adından törədikləri fikrinin tərəfdarıdır.

Q.P.Samaev arxiv sənədlərinə və bir sıra tarixi mənbələrə istinad edərək cənub altaylarının (**altay kiji**, **teleut** və **telengitlərin**) XVII-XIX əsrlərdə vahid **telengit** etnosu altında mövcud olduğunu qeyd edir (11,256). Qədim Çin mənbələrində Altay kiji, teleut və müasir telengitlərin əcdadlarının **dolanqe** adı ilə Xanqay ərazilərində çox böyük bir ərazini tutduqları və VI əsrdə və **tele** qəbilə birliyinə daxil olduqları haqqında da məlumat verilir.

Tolosların daha sonra getdikcə türküt sərkerdəsi Çebi xanın başçılığı altında olan teleslərlə birləşdikləri, Qərbi Monqolustandan mancurların əlindən qaçan və oyrotların tabeliyində olan telengitlərə XVIII əsrdə qaynayıb qarışdıqları söylənilir (11, s.200).

Çin tarixçiləri kurikanların teleslərin tərkibinə daxil olduqlarını, dillərinin isə qırğız dilindən fərqləndiyini göstərir (12, 455;250). Qeyd edək ki, kurikanların, ümumiyyətlə, yakutlardan, xakasların isə qırğızlardan törədikləri fikri də mövcuddur (13, 318).

K.V.Yadanova telengitlərin bir etnos kimi formalaşmasında **tele**, **tuquy/tukyu** kimi qırçaq və bir sıra monqol mənşəli tayfa və nəsilərin iştirakının olduğu qənaətinədir (14).

Aparılan araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, **telengit**, **telenqet**, **teleut** etnonimi altı ulusdan (aymaktan) ən böyüyü və çox işlək olanıdır. Bu etnonim salnamələrdə XIII əsrdə qeydə alınmışdır. **Tele** tayfalarının + **-nqut/-ut** cəm şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş ehtimal olunur. E.Əhmədova bu tipli etnonimləri **-at**, **-it**, **-ut**, **-üt** formantı ilə düzələn etnonimlər sırasında tədqiq edir (15, 127). D.Y.Yeremeyev etnonimiyada özünü göstərən **-t** ünsürünü monqol mənşəli cəmlilik bildirən şəkilçi hesab edir və onun ilkin etnonimlərə (**karait**, **arkenut**, **karlıkut**, **teleut**, **telengit**, **torqout**) qoşulduğunu qeyd edir (16,138). F.A.Cəlilovun fikrincə, cəmlilik bildirən **-t** elementi türk mənşəli olub, **-at/-it** morfemi əvvəllər kəmiyyət bildirmiş, sonralar isə asemantikləşmişdir (17, 200). Xalq etimologiyasına görə, Telegeyin qeyri-qanuni nikahdan (telem) doğulan oğlu Telenqet

antroponimi ilə bağlıdır. E.Yamayeva qeyd edir ki, bu etnonimdə qədim uyğurların əcdadının (oyxor) hun şahzadəsi (şanyuy) ilə qurdun törəməsi olduğu mifdə mühafizə olunur (18, s.129; 130). Çin mənbələrində rastlanan və *telenqit* etnonimi ilə səsləşən *dolanqe/dolan*(yeddi) etnonimi monqol termini *dolonqut* (yeddi) etnonimindən çıxış edib, belə bir fikir yürütmək olar ki, bu etnonim *yeti-oğuz* (yeddi oğuz) mənasını bildirmişdir. Altay xalqlarında yeddi qardaş – *dolonqutlar* haqqında əfsanənin də olduğu bunu söyləməyə əsas verir. *Dolan*etnonimi Çin Xalq Respublikasındakı uyğurların qəbilə və etnoqrafik qrup adlarına daxil edilmişdir (19, s.31-40).

XVII-XVIII əsrlərdə telengitlər məskunlaşdıqları ərazilərə görə bir neçə qrupa bölünürdü. Altayın düzənlik yerlərini əhatə edən Novosibirsk v Kemerovo vilayətlərində yaşayan telengitlər adlarına *ak* (ağ) sözünü də əlavə etmişdilər ki, bu da onları Şimal və Şərq telengitlərindən fərqləndirirdi. Ağ telengitlərin tərkibinə, eləcə də *kıstım* qəbiləsindən olan etnoslar və onların törəmələri hesab edilən *askıstım*, *toqul* (*tonul*, *torqul*), *kereş*, *taqap*, *bayan* etnonim adlarını daşıyan nəsil, tayfa nümayəndələri də daxil idi. Uzun zaman telengitlərlə yanaşı olan və onlarla qarışan *kıstımlar* möhkəm assimilyasiyaya məruz qaldıqlarına görə telengitlərdən etnik tərkibdən daha çox sosial münasibətlərə görə fərqlənirdilər. Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşərdi ki, XVI əsrə qədər *kalmıqlar* xalq kimi deyil, “Ordanın qalıqları” adlanırdı (*kalmak* sözünün türkçə anlamı da “qalan-qalan” deməkdir) və bir sıra mülahizələrə görə, türkdilli etnoslarla bərabər slavyanlar da bu “qalanlar” arasında idilər. Moskvanın o dövrdəki arxiv sənədlərində də türkdilli “qalanlar”ın *qara kalmıqlar*, slavyanların isə *ağ kalmıqlar* və ya *teleutlar* adlandıqları qeyd olunur (20).

ƏDƏBİYYAT

1. Коренные малочисленные народы Российской Федерации. М., 2005. -574 с. (Итоги Всероссийской переписи населения 2002 г., в 14 т. / Федеральная служба государственной статистики., т.13.
2. Монгуш М.В. НИТ №2, 2013. Тува вчера, сегодня, завтра.
3. Taube E. Zum Problem der Ersatzwörter im Tuwinischen des Cengel-sum Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin, 1974, s. 598; Таубе Э. Изучение фольклора тувинцев Монгольской Народной Республики // Советская этнография. 1975. № 5. с.106-107.
4. Золбаяр Г. Жанровые разнообразие фольклора тувинцев проживающих в Монголии: АҚД., Улан-Батор, 1990.-18 с.; Кыргыз З. К. Музыкальный фольклор тувинцев сумона Цэнгэл // Музыкальная жизнь. 1975. - №3.
5. Самдан З. Б. О материалах центгельской фольклорной экспедиции 2002 года // УЗ ТНИИЯЛИ. Вып. 20. -Кызыл, 2004. -с. 362-367.
6. Агнешка Халемба. Алтайцы-теленгиты Южной Сибири. Горно-Алтайск, 2006.
7. Orucova Ş.Ə. “Qırçaq qrupu türk dillərində etnonimlər”.-Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, III cild, Bakı, 2012, s.151
8. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi, Bakı, Təhsil, 2003, s.190.
9. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981.-135 с.
10. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 2007.-660 с.
11. Самаев Г.П. Горный Алтай в XVII- середине XIX вв.: Проблемы политической истории и присоединения к России. Горно-Алтайск, 1991.-256 с; Yenə onun: Теленгитский этнос в XVII- XIX вв., // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1993.
12. Schott W. Uber die aechten Kirgisen. Berlin, 1865, 8.436, с.455;Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия М., с.250.

13. Окладников А.П. История Якутской АССР. с.318.
14. Яданова К.В. Предания, легенды, былички теленгитов долины Эре-Чуй. Горно-Алтайск, 2013.
15. Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri, Bakı, Nurlan, 2007.-127 s.
16. Еремеев Е.Е. К семантике тюркской этнонимии.-Этнонимы, М., 1970.
17. Сəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, 1988.
18. Ямаева Е.Е. К проблеме расшифровки фольклорного текста (Темем-кыс – прародительница теленгитов) // Социально-экономические проблемы развития города Горно-Алтайска до 2000 года. Горно-Алтайск, 1998, с.129; 130.
19. Чвырь Л.А. Заметки об этническом самосознании уйгуров // Этнографическое обозрение. М., 1994,с.31-40.
20. [http://www.Google.ru. rositsa | Телеуты, они же теленгеты, они же теленгиты](http://www.Google.ru/rositsa|Телеуты,онижетеленгеты,онижетеленгиты/rositsa.dreamwidth.org/463378.html)
rositsa.dreamwidth.org/463378.html.

SUMMARY

This paper discusses the defunct languages of Turkic ethnos, and their modern position.

Key words: *Turkic ethnos, Chengel, Telengits.*

Teyyub Quliyev, fil.ü.f.d., dos.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Dil tarixi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

teyyubq@mail.ru

I ŞƏXS ƏVƏZLİYİNİN TƏKİNİN AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYA DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI MÜQAYİSƏLİ TİPOLOGİYASI

Nitq hissələri arasında əvəzlilər xüsusi söz qrupu kimi fərqləndikləri kimi, şəxs əvəzliləri də əvəzlilər arasında həm qədimliyi, həm də milliliyi ilə seçilir. Nəinki Azərbaycan dilində, dünya dillərinin böyük əksəriyyətində əvəzlilər (xüsusilə şəxs əvəzliləri) öz inkişafı boyu o qədər də ciddi dəyişikliyə uğramamış, dildə lap qədimlərdən sabitləşməyə başlamışdır.

Şəxs əvəzlilərinin tam mənalı sözlərdən törəməsi fikri nəzəri dilçilikdə artıq qəbul edilmişdir. Bu müddəanı sübut etmək, həmin qədim sözləri müəyyənləşdirmək çox çətin olsa da, şəxs əvəzlilərinin başqa leksik və ya morfoloji vahidin inkişafının, başqa sözlə, qrammatikləşmənin nəticəsi olması çox ağılabatdır. Çünki, fikrimizcə, ilk insan əvvəlcə ad və feillərdən istifadə etməyi bacarmışdır. Ehtimal ki, əvəzlilər bu nitq hissələrindən sonra yaranmış və onun yaranmasında bu nitq hissələrinin hansısa biri (fikrimizcə, xüsusən adlar) əsas olmuşdur.

Bundan başqa, şəxs əvəzlilərinin genetik kökünü tapmaq üçün ilk növbədə şəxsin qrammatik əlamətləri ilə şəxs əvəzlilərinin dəqiq sərhəddini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Çünki şəxsin qrammatik əlaməti bütün dillərdə universali olduğu halda, şəxs əvəzlilərinin mövcud olmadığı dillər də (*vyet-mıonq* (Vyetnam və Laos arealında), *tay-kaday* (İndoçin və cənubiÇin arealında) və *bir sıra Birma dilləri*) var. Bu dillərdə şəxsə aidlik qrammatik əlamətlə (mənsubluqla) müəyyənləşir. Məhz buna görə də şəxsin qrammatik əlamətinin və ya şəxs əvəzliyinin əsasını, yaranma mənbəyini dəqiqləşdirmək xeyli çətinidir.

Hind-Avropa dillərində şəxs göstəricilərinin genezisini tarixi baxımdan təhlil edən rus tədqiqatçısı Kiril Babayev geniş təhlildən sonra dünya dillərində şəxs əvəzlilərinin yaranma mənbələrini təxminən belə ümumiləşdirmişdir [9, 131]:

mənbə	əvəzlik	ilkin məna	dillər
isimlər	I şəxs	<i>öz, insan, bədən, qul (bəndə), xidmətçi</i>	yapon, kxmer, vyetnam, fransız, vari, nqiti
	II şəxs	<i>insan, bədən, ağa, yiyə, qalan insanlar, və başqaları və s.</i>	polyak, tay, birman, yapon
	III şəxs	<i>insan, qalan, şey, və başqaları</i>	zande, mişteq
ad+şəxsəvəzliləri	I-III şəxslər	<i>mənim bədənəm (I şəxs), cənabınız (II şəxs tək), siz hamınız, siz insanlar (II şəxs cəm)</i>	ispan,rumın,yapon, ingilis, nenes
ad+işarə əvəzliləri	I-III şəxslər	<i>bu cənab, bu ağa (I şəxs), zati-aliləri (III şəxs)</i>	erməni, yapon
işarə əvəzliləri	III şəxs	<i>bu, o</i>	indoneziya, sinqal, italyan
köməkçi feil+şəxs əvəzliləri	I-III şəxs	<i>bu mənəm, hansı ki... (I şəxs)</i>	afrasiya, ayn
digər şəxs əvəzliləri	I, II şəxs	<i>biz>mən siz>sən o, onlar>siz</i>	alman, türk, hindi, taqal
digər dillərdən alınmalar	I-III şəxs		çamorro, ingilis, yatmul, tay, vyetnam

Dilin inkişafı prosesində şəxs əvəzlilərinin həddindən artıq dayanıqlı olması diqqəti xüsusi cəlb edir. Belə ki, onlar istənilən dilin baza leksikasına daxildirlər və buna görə dillərin müqayisəsində və ya protodilin bərpasında aparıcı mövqeyə malikdirlər.

Dillərin monogenezi nəzəriyyəsində də əvəzlilər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna əsas səbəb yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, əvəzlilərin dilin qədim laylarından birini təşkil etməsi və dilin genetik, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməsidir. Məsələn, mütəxəssislərin fikrincə, qədim **mV* kökündən yaranan əvəzlik I şəxsin göstəricisi kimi bütöv Avrasiya dillərində çox geniş yayıldığından tədqiqatçılar üçün dünyanın bir çox dillərinin bir-biri ilə qohumluğunu sübut edən əsas arqument kimi götürülür [10, 93].

Biz yazıdaana dilimizə aid I şəxs əvəzliyinin təkini eyni və müxtəlif sistemli dillərlə müqayisə etmək, onun arxetipinimüəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə bu əvəzliyin yayılma arealını izləmək arzusunda olduğumuzdanilk növbədə Azərbaycan dilinin materiallarını qısa da olsa diqqət edək.

Azərbaycan dilinin yazılı ədəbi mətnlərində və dialektlərində müxtəlif fono-morfoloji variantlarda özünü göstərən I şəxs əvəzliyi bütün türk dillərində ümumilik təşkil edir. Təbii ki, bu

məqamda bəzi spesifik xüsusiyyətlərin mövcudluğu (bu da daha çox fonetik fərqlərlə özünü göstərir) istisnaqlıq təşkil edir.

Professor Hadi Mirzəzadə qeyd edirdi ki, tarixi materialların dilindən aydın olur ki, Azərbaycan dilində birinci şəxsin təkini əvəz edən söz iki mənada *mən/bən* formalarında yayılmışdır, *bən* formasına Azərbaycan dilinin ancaq qədim və orta dövrlərində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində rast gəlinir [2,104]. Sonra görkəmli dil tarixçisi ədəbi abidələrin dilinə əsaslanaraq göstərir ki, birinci şəxs əvəzliyinin təki ismin yönlük halında iki şəkildə *mənə* < *ma a* < *ba* işlənmişdir [2,105]. Əgər dialektlərimizdə I şəxsin təkinin yönlük halda *məə*, *mə□*, *məyə*, *ma a*, *maā*, *ma□*, *mağ* formalarda [4, 177] işləndiyi nəzərə alsaq, onda Azərbaycan dilində də **m* səsinə sonrakı sait qeyri-müəyyən olduğu (incə və ya qalın, ə və ya a) qənaətinə gələrik və dilimizdəki əvəzliyin də nostratik **mV(e)* modelinə uyğun olduğunu deyə bilərik. Onsuz da türkoloji ƏDƏBİYYATlarda I və II şəxs əvəzliliklərinin *mə+n*, *sə+nh* hissələrinə ayrıldığı bildirilmiş və şəxs əvəzliliklərinin I şəxsdə *bi//be* və ya *mi//me*, II şəxsdə *si//se* olduğu göstərilmişdir. O da qeyd olunmuşdur ki, sözlərin sonundakı *n* səsi yiyəlik halın qalıdır [1, 5]. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə isə, *-n* təklil əlamətidir və *-r|-z* ilə oppozisiyadadır (*b|m+n-* I şəxs tək; *bi+z* I şəxs cəm) [11, 202]. Deməli, **mV* tipində vokal səsin (*i/e/ə/a*) sabit olmaması bu modelin Azərbaycan dili üçün də uyğun olduğu fikrini bir daha təsdiq etmiş olur.

I şəxsin təkindəki **m-* və ya **b-* səsinin hansının ilkin olması fikri nəinki Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə türkoloji dilçilikdə uzun müddət mübahisə doğurmuşdur. Hələ vaxtilə M.Kaşğari qeyd etmişdir ki, *ben* əvəzliyi oğuz və qıpçaq dillərinə aiddir. Əbu Həyyan isə bu formanı türk (*Türkiyə türk. – T.Q.*) forması hesab edir. M.Rəsənen söz əvvəlində *b>m* əvəzlənməsinin təsadüfi olduğunu və bunun burun səsi *-n*-nin təsiri ilə baş verdiyini yazır. Altay dillərində, xüsusilə türk və monqol dillərində *m>b* əvəzlənməsinin də mövcudluğu samitlərdən (*b* və ya *m*) hansının ilkin olduğuna aydınlıq gətirməyə çətinlik törədir. B.Serebrennikovun qənaətinə görə, söz əvvəlindəki *b* türk dillərində *p* səsinin cingiltiləşməsinin nəticəsidir, sonradan *b>m* əvəzlənməsi baş verir, lakin bu fonetik qanunlara uyğun deyil [13, 51].

I şəxsin təkində *b* və *m* samitlərinin müvaziliyyəti qədim türk daş kitabələrində mövcuddur. Rus türkoloqu V.Ponaryadov yazır ki, əski türk runik yazılarında I şəxs təki ilk samiti olan *bän* və *män* şəklində ortaya çıxır. Ara-sıra bunların ayrı-ayrı şivələrə aid olduğu göstərilir. Məsələn, Yenisey çayı bölgəsi abidələrində *män* sadəcə əski qırğız yazılarında, *bän* isə sadəcə Çik yazılarında işlənmişdir [3, 90]. Tədqiqatçı sonra qeyd edir ki, Göytürk xaqanlığına aid Orxon abidələri içərisində Kül Teqin və Bilgə Kağanyazılarında da ancaq *män* işlənir. Lakin eyni dövrə və eyni yerə aid üçüncü böyük abidə olan Tonyukuk abidəsində həm *bän*, həm də *män* şəkillərinə təsadüf edilir. [3, 91].

Mən əvəzliyinin vaxtilə Azərbaycan dilində işlənmiş və hal-hazırda işlənən fonovariantlarını (*bän|män|mə |man|men* və s.) türk dil arealında izləyək:

Qədim türk. (Orxon-Yenisey, qədim uyğur.): *men*, Qaraxanlı türk. (“Divanü-lügətit-türk”, “Qutadqu bilik”) *men*, Türkiyə türk. *ben*, qaqauz. *ben*, türkmən. *men*, salar. *mē(n)*, Xalac. *mən*, özbək. *men*, uyğur. *mən*, Krım tatar. *men*, tatar. *min*, başqırd. *min*, qırğız. *men*, qazax. *min*, qaraçay-balkar. *men*, qaraqalpaq. *men*, qumuq. *men*, noqay. *men*, sarı uyğur. *men*, xakas. *min*, şor. *men*, oyrot. *men*, Tuva türk. *men*, tofalar. *men*, çuvaş. *e-bə*, yakut. *min*, dolqan. *min* [6, 341].

Göründüyü kimi, *mən* əvəzliyi çox cüzi dəyişikliklə türk dillərinin hamısında eyni cür işlənir. Lakin bu əvəzliyin praforması haqqındakı fikirlər müxtəlifdir. Məsələn, A. Şerbak bu praformanı əvvəlcə **pän* (*pä:n*), sonra isə yalnız *pän*, M. Rəsənen isə **mi(n)*, çuvaş dili üçün *ebə-**bi** formalarında bərpa etmişdir. M. Rəsənenin fikrincə, I şəxsdə *m-~b-* əvəzlənməsi qədim hadisədir. G. Klouson ilk səsin *p-* olduğunu qəbul etsə də, *ben* formasının daha qədim olduğunu düşünmüşdür; *men* isə erkən dövrlərdə yaranan assimilyasiya olunmuş variantdır. V. Kotviç bir neçə variant bərpa etmişdir: *mä(n)*, *bi(n)*, *mi(n)*. F. Aşnin isə praformanı belə sıralandırır: **bi(*män-<bän-)*. B. Serebrennikov məsələyə fonetik qanunauyğunluq baxımından yanaşmışdır. O, sonrakı *-n* səsinin lap əvvəldən işlənməsinə şübhə ilə yanaşmış və özünün fonetik konsepsiyasına (*p-*, *p->b-*, *b->m*) əsaslanaraq praformanı **pə*, sonra **pän>bän* kimi bərpa etmişdir. A. Kononov *ben|men* əvəzliyinin iki morfemdən ibarət olduğunu qeyd edərək göstərirdi ki, kök morfem *b^o*- ümumaltaya (protoaltay

dilinə -*T.Q.*) aiddir, *-n-* isə possessivlik(yiyəlik, sahiblik) göstəricisidir. Burada I şəxsin kök morfemini (*b^o*-ni) **be~*bi* əsaslı *bu~bo* əvəzliyi ilə müqayisə etmək olar [13, 53-54].

Protomonqol dilində də şəxs əvəzliyində (həm tək, həm də cəmdə) *b~m* əvəzlənməsi özünü bariz şəkildə göstərir: **bi*, **min-mən*; **ba*, **man-biz*. Bu formalar bütün monqol dil ailəsi üçün səciyyəvidir: Orta dövr monqol dilində (XIII əsrə aid mətnlərdə, “Monqolların gizli tarixində”): *bi*, *ba*, *mino* (yiyəlik hal.); *bi*, “İbn Mühənnalüğəti”ndə, “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” (P.Melioranski): *m[ə]ni*; yazılı monq. *bi*, *minu* (yiyəlik hal.), xalxa monqol. *bi*, *minij* (yiyəlik hal.), buryat. *bi*, *menī* (yiyəlik hal.), kalmık. *bi*, *minε* (yiyəlik hal.), ordos. *bi*, *mini* (yiyəlik hal.), moqol. *bi*, *nami*, *name*, *mini* (yiyəlik hal.), daqur. *bi*, *bā*, *minu* (yiyəlik hal.), şira-uyğur. *bə*, monq. *bu* [6, 341; 5, 1276; 12, 155].

Protomonqol dili üçün **bV(e)* arxetipini uyğun hesab etmək olar.

Prototunqus-mancur dilində *b* və *m* səslərinin sərhəddinisbətən dəqiqidir. Belə ki, **b* yalnız I şəxs əvəzliyinin təkinin əsasını təşkil edir. Cəmdə isə *b~m* paralelliyi müşahidə olunur: **bi-mən*, **bue*, **mü-n-biz*: *evenk*: *bi*, *even*: *bi*, *neqidal*: *bi*, *mancur danışıq dili*: *bī*, *mancur yazılı dili*: *bi*, *curçen*: *mi-n*, *ulç*: *bi*, *orok*: *bi*, *nanay*: *mi*, *oroç*: *bi*, *udegey*: *bi*, *solon*: *bi* [6, 341; 5, 1276-1277].

Prototunqus-mancur dili üçün də **bV(i)* arxetipini əsas kök hesab edirik.

Maraqlıdır ki, I şəxs əvəzliyi (təki və cəmi) **protoyapon dilində** da Altay dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, **ba* arxetipində bərpa olunur: qədim yapon. *wa-*; orta yapon. *waré*, *watákúsi*; Tokio. *watashi*; Kioto. *watevə* s.

Protokoreya dilində isə yalnız I şəxsin cəmi bu arxetipə uyğun gəlir: **úri*-biz. Tədqiqatçıların fikrincə, ola bilsin ki, söz əvvəlindəki samit (məsələn **b*) qeyri-müntəzəm baş verən səs düşümünə uğramışdır: **b-(*úri<*bú-ri)* [6, 342].

Deməli, sadalanan dil faktlarına əsaslanaraq protoaltay dili üçün I şəxs əvəzliyinin təkini **bV~*mV* formasında bərpası daha uyğundur. Bütün Altay dillərində *b~m* əvəzlənməsinin səbəbinin müxtəlif cür izahını ümumiləşdirsək, Azərbaycan dili üçün (daha doğrusu, protoAzərbaycan dili üçün) təklif etdiyimiz **mV* praformasını protoAltaypraformasının variantı hesab etmək olar.

İndi isə şəxs əvəzliyinin təkinin dünya dillərində hansı formalarda yayılmasına diqqət yetirək:

Ural dilləri: fin. *mina* (*minu-mən*); Lap/Saam. *mon/mú-mən*; mordvin. *mon-mən*; çeremis./mari. *mīn*, *mōj(ō)-mən*, votyak. / udmurt. *mon*; zıryan/komi. *me*, ostyak/xantı. *mā-mən*; yırak Samoyed/nenes. *mañ*; taqvi Samoyed. /nqanasan. *manna*; Yenisey Samoyed/enes. *mod'i*; selkup Samoyed *man*, *mat*; kamasin *man*, eston. *mina~ma*. [7, 1021; 5, 1274-1276].

Ural dillərində də Altay dillərində olduğu kimi, I şəxsin təki və cəmi eyni arxetipdən yaranmışdır: fin. *me*; Lap/Saam. *mi*; çeremis./mari. *mā*, votyak/udmurt. *mi*; zıryan/komi. *mi*; vopul/mansi *man*; .ostyak/xantı. *mō*; macar. *mi*, nenés. *maña*, nqanasan. *mee*; enes. *mod* (qədim) *i*; selkup Samoyed. *me*, *mii*; kamasin. *mi* –biz. [7, 1021; 5, 1274-1276].

Sadalanan dil faktlarına əsasən protoural dili üçün I şəxsin arxetipi **mV*- formasında bərpa etmək olar.

Hind-Avropa dillərində I şəxsin təkinin formaları: sanskrit.: *ma* (təsirlik halda), *māma*, *me* (yiyəlik halda), *māt* (birgəlik hal), *māhya(m)* (yönlük hal), *māyi* (yerlik hal), *māyā* (alətlik halı), *me* (yiyəlik-yönlük hal); yunan. *έμε*, *με* (təsirlik hal), *μov*, *έμov* (təsirlik hal); qədim latın.: *mēd* (təsirlik-birgəlik hal), *mei*, *mu* (yiyəlik hal), *mihı* (yönlük hal); qədim irland.: *mé*, *messe* “mən”, *mé*, *messe*, *-m* (təsirlik hal), *mo*, *mu* (yiyəlik hal); qot.: *mik* (təsirlik hal), *meina* (yiyəlik hal), *mis* (yönlük hal.); Litva dil.: *man* (təsirlik hal), *man* (qədim), *ma* (qədim), *no* (yiyəlik hal.), *mānei*, *mi* (yönlük hal), *manyjé* (yerlik hal); qədim slavyan.: *me*, *mene* (təsirlik hal), *mōnē* (yönlük-yerlik hal), hett.: *-mi*, *-mu*, *-mon*, *-min*; alban.: *mua*; Danimarka.: **mo-i*; Likiya.: *amu*, *emu*; Lidiya.: *amu* – “mən, mənə” [7, 1022; 5, 64].

Protohind-Avropa dili üçün I şəxs əvəzliyinin təki üçün arxetip **mV*- formasında bərpa edilmişdir.

Kartvel dilləri: Gürcü.: *me*, *men-*, *mena-* “mən”; miqrəl.: *ma-*; zan.: *ma*, *man*; Svan.: *mi* – “mən”. Protokartvel dili üçün **me-* arxetipi bərpa olunmuşdur [7, 1022; 5, 64].

Protodrauid dilində I şəxs cəm şəkilçisi: *-*m*: Tamil. *yām, nām* “biz”; malayalam. *nā*; kurux. *nām*; kota. *am* “biz”; Kannada. *ām* “biz”; teluqu. *ēmu, mēmu*; Kolami. *am*; Naikru. *ām*; parji. *ām*; qadba. *ām*; manda. *ām*; malto. *ém* “biz” [7, 1022; 5, 64].

Maraqlıdır ki, I şəxs əvəzliləri Amerind dillərində də çox az fonetik dəyişikliklə geniş işlənir və bu dillərdə **mV* kökünü asanlıqla ayırmaq mümkündür (qeyd üçün deyək ki, Avrasiya dilləri nəzəriyyəsinin banisi Amerika dilçisi Josef Qrinberq Amerind dil ailəsinə Almosan, Keresiouan, Penutian, Hokan, Mərkəzi Amerind, Çibçan, Paezan, Andean, Makro-Tucanoan, Equatorial, Makro-Carib, Makro-Panoan, Makro-Ge dillərini aid etmişdir [8, 7-8]).

Almosan: İlk Mosan. **ma* “biz”. **Paezan: Varaoma** “mənim, mənə”. **İlk Çoco*** *m*. **Macro-Tucanoan: İlk-Tucanoan** **māi-rī* “biz daxil”. **Makro-Carib: Borame** “biz ikimiz daxil, biz daxil”, *me-* „bizimki daxil, *mu: a* “bizə xüsusilə”, *mu chi* “bizim ikimizə xüsusilə (kişi)”, *mu ph* “bizim ikimizə xüsusilə (qadın)” [8, 125].

Müqayisəni ümumiləşdirsək, dünya dillərində I şəxs əvəzliyinin təki üçün **m(~b)V* morfeminin əsas arxetip olduğunu görürük.

Beləliklə, görüldüyü kimi, Azərbaycan dilindəki I şəxs əvəzliyinin təkinin dünyanın əksər dillərindəki analoji əvəzliklə homogen olmasına şübhə yoxdur. *mən* əvəzliyinin də əsasında **mV* arxetipi durur. Əldə olunan nəticələrə görə, doğrudan da I şəxs əvəzliyinin təki dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ciddi dəyişikliyə uğramamış, dilin lap qədim dövrlərindənsabitləşmişdir. Digər tərəfdən, bu fakt Azərbaycan dilinin nəinki iltisəqi quruluşlu türk və digər Altay dilləri ilə, həm də müxtəlif sistemli dillərlə (xüsusilə nostratik dillərlə) genetik müqayisəsini mümkün edir. Düşünürük ki, bununla da Azərbaycan dilinin tarixi üçün önəmli olan qrammatik quruluşun formalaşması və inkişaf tarixini daha geniş dil müstəvisində izləmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər. Bakı, “Elm”, 1986, 204 s.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
3. Ponryadov V. Tonyukuk yazıtında *bänvemän*. Journal of Turkish Linguistics. Skopje, 2008, №1, s. 90-94
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dilaektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 416 s.
5. Aharon Dolgopolsky. Nostratic Dictionary, McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, Third Edition, 2012, 3659 pp.
6. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. (S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak), Brill, 2003, 2096 pp.
7. Bomhard Allan R. A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics, Vol. 2-3, Charleston, SC, 2015, 1146 pp.
8. Greenberg, Joseph H., Ruhlen, Merritt, An Amerind Etymological Dictionary. Department of Anthropological Sciences, Stanford University, 2007, 305 pp.
9. Бабаев К.В. О происхождении личных местоимений в языках мира. Вопросы языкознания. №4, 2009, стр. 119-138.
10. Бабаев К.В. Происхождение индоевропейских показателей лица: исторический анализ и данные внешнего сравнения. – М.-Калуга, Изд. «Эйдос», 2008, 298 с.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология М.: Наука, 1988, 560 s.
12. Иллич-Свитыч В. М. Сравнительный словарь (I–V). Указатели / Под ред. В. А. Дыбо. М.: "Наука", 1976, 156 s.
13. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». — М.: Восточная литература РАН, 2003, 446 с.
14. <http://starling.rinet.ru>

Teyyub Guliyev

Summary

Comparative typology of the personal pronoun 1 person singular

The article investigates the area of distribution of the personal pronoun 1 person singular. It was pronouncedly that, stable already since ancient times in the Azeri language, this pronoun passed the historical development of all languages of the world and entered a lexical database of all languages with some phonetic changes. Besides, reconstructed researchers of historical root of the pronoun *mV also similar to the data of the Azerbaijani language, especially increases its important role in Nostratic studies.

Key words: **personalpronoun, monogenesis theory, nostratic languages**

Təranə Şükürlü, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Türk dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏR

Dil vahidlərinin fonetik qabığında müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik hadisələr adlanır. Azərbaycan və türk dillərində aşağıdakı fonetik hadisələr mövcuddur: assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza, eliziya, metateza.

Türk ədəbi dilində də müxtəlif fonetik hadisələr mövcuddur. Bu hadisələrin bir qismi yalnız tələffüzlə əlaqədardır, yəni sırf orfoepik hadisədir. Yazı ilə əlaqədar fonetik hadisələr səs düşümü və səs artımı şəklində özünü göstərir. Lakin bu hadisələr danışıda da geniş yayılmışdır.

Türk dillərində fonetik hadisə və qanunlar qanunauyğun şəkildə baş verir. Məhz buna görə də dilçilik elmində nitqin səs quruluşu inkişafını ifadə edən fonetik qanunlar və hadisələr fəaliyyət göstərir. Səs qanunları bir dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində və ya qohum dillər arasında səslərin uyğunluğunu müəyyənləşdirir. Dillərin qohumluq problemini başa düşmək, nitqin səs quruluşunun inkişafındakı qanunauyğunluqları anlamaq üçün fonetik qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Söz tərkibində yaxın, yanaşı gələn səslərin biri digərinə təsir etməklə məxrəc və akustik cəhətdən həmcinsləşmələrinə, yaxınlaşmalarına uyuşma deyilir.

Bu tərifdən aydın olur ki, uyuşma hadisəsi, hər şeydən əvvəl, səslərin formalaşmasında fəal iştirak edən üzvlərin vəziyyət dəyişməsilə, hətta, bəzən üzvlərdən birinin digərini əvəz etməsilə əlaqədar bir hadisədir. Çünki uyuşma şəraiti nitq axını prosesində yanaşı və ya qonşu səslərin az-çox məxrəcə dəyişməsi nəticəsində yaranmış olur. Buna görə də uyuşma prosesində səsləri formalaşdıran danışq üzvlərinin uyuşma prosesindəki əlamətdar rolunu nəzərdən keçirmək lazımdır.

Türk dillərində baş verən fonetik hadisələrdən biri də səslərin məxrəc və akustik cəhətdən bir-birinə yaxınlaşıb uyğunlaşmasıdır. Assimilyasiya (uyuşma) adlanan bu prosesə uğrayan, məruz qalan səs, təsirinə düşdüyü səslə ya tam həmcinsləşir, ya da məxrəcə ona yaxın olan səsə çevrilir. Müasir Azərbaycan dilində yanaşı işlənən *nl, rl, zl, st* kimi səs birləşmələri “*nn*” *anlamaq* “*annamaq*”, *ll* “*çixallar*” çıxarlar, *zd* “*qızdar*” qızlar formasında assimilyasiyaya uğrayır.

Azərbaycan dilində samitlər sistemində geniş yayılmış kombinator hadisələrdən biri də uyuşmadır. Azərbaycan dilində uyuşma hadisəsinin tam və natamam, təsadüfi və daimi formaları fərqləndirilir.

Tam uyuşmada uyuşma hadisəsinə uğrayan səs, təsirinə düşdüyü səslə tam eyniləşir. Məsələn, *tapmaq- tappaq* (Azərbaycan). Qırğız dilində *z+s-ss* formasında: *tuzsura-tussura* “*duz istəmək*”, *sözsüz-sössüz* “*sözsüz*”, *jazsa-jassa* “*yazsa*”, *köz sal- kössal* “*göz qoy*”, *n+m-mm*: *janmay-jammay* “*qayıdış*”, *tunma-tumma* “*çöküntü*”. formasında olan nümunələr çox rəngarəngdir.

Natamam uyuşmada uyuşma hadisəsinə uğrayan səs,təsiri altına düşdüyü tam eyniləşməyib, ona yaxın məxrəcli başqa bir səslə əvəz edilir.: *qızlar-qızdar*, *adamlar-adamnar*. [1, 126]

Qırğız dilində assimilyasiya hadisəsi zəngin nümunələrlə diqqəti cəlb edir:

b-p: jaşbı-jaşpa: “gəncdirmi”, uk+ba-ukpa “qulaq asma”;

d-t: jumuş+dan-jumuştan “işdən”. tündük+da- türndükto “şimalda”, klass+da-klassta “sınıfdə”;

q-k: taş+qa-taşka “daşa”, atqıç-atkıç “atıcı”, tış+qaarı-tışkaarı “kənar”;

n-m: tan+ba- tamba “danma”, inan+bayt- inambayt “inanmır”.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir qırğız dilində *n* (sağır nun) samiti mövcuddur. Azərbaycan dilində bu səs yalnız dialektlərdə işlənir. Tam uyuşmada burun samiti *n* sağır nun samitinə çevrilir: *körün+qan- körünqan* (görünən), *juun+qan-juunqan* “yuyunan”.

Türk dillərində uyuşma hadisəsi çox mühüm hadisədir və rəngarəng formalara məxsusdur.

A. M. Şerbak uyuşma və səsfərləşmələri hadisələrinin türk dillərində aşağıdakı səslər arasında geniş yayıldığını göstərir: *ln-nn, zn-st, ln-ld, nd-nn, tn-tt, ll-ld, md-mn, rd-ro* və s. *atti-atni, attar-atlar, maldi-malni, mini-mindi, onnan-ondan. başşı-başşı, aşsa-aşşı, jazsa-jassa.* (qarq). [5, 104-105]

Dilimizin tarixində yumşaq damağın vəziyyətinə görə fonetik əvəzlənmə özünü göstərmişdir. Bunu biz daha çox dilönü- dişarxası *d* və *burun n* samitləri arasında görürük. *N samiti* özündən əvvəl gələn *d* samitinə təsir edərək, onu tamamilə öz məxrəcinə çevirir: *Bəndəni annamışam, aşıq rüsvayi gərək.*

Nümunələrdən görünür ki, uyuşma fonetik hadisəsi zamanında əmələ gələn əvəzlənmələr danışq dilinin təsiri ilə yazılan və daha çox yaxın dövrə aid hadisələrdir. Göstərilən fonetik əvəzlənmələrin dialekt və şivələrimizdə özünü çox geniş şəkildə göstərməsi bunu bir daha təsdiq edir. Beləliklə, bu cür samit əvəzlənmələrin dilimizin tarixi üçün xarakterik olmadığını qeyd etmək daha vacibdir.

Təsədüfi uyuşma sözə şəkilçinin bitişdirilməsi və ya hansı bir sözün qoşulması – yanaşdırılması prosesində baş verir: *yazsa-yassa, getsə-gessə, tapmaq-tappaq, odtək-ottək* və s

Daimi uyuşma əsasən, sadə kökdən ibarət bu və ya digər sözün daxilində olan qanun mahiyyətli uyuşmadır.

Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərdə olan saitlər uyuşması və saitlərlə samitlərin uyuşması məhz daimi uyuşmanın ən parlaq təzahürüdür. Belə uyuşmalar dilin fonetik qanunları halında sabitləşmişdir. Hətta, bu cür uyuşma sözlər vasitəsilə şəkilçilərə də köçürülür.

Sibir tatarlarının dilində də assimilyasiya, yəni bənzəşmə hadisəsi geniş yayılmışdır. Bənzəşmə hadisəsinin iki növü vardır:

1. Yaxın bənzəşmə
2. Uzaq bənzəşmə

Söz daxilində iki yanaşı səsin məxrəc və akustik cəhətdən uyğunlaşması hadisəsi yaxın bənzəşmə hadisəsi adlanır:

md- mn: apaqamnan- ablamdan, tilimnen- dilimden.

nb- mb : umbiş-on beş.

Uzaq bənzəşmə hadisəsində uzaqda olan səslərin məxrəc baxımından uyğunlaşması vacibdir: *tsats* < “saç” [4, 192]

Qaraçay-Balkar dilində assimilyasiya hadisəsinin iki növü vardır.

1. Proqressiv (irəli) assimilyasiya;
2. Reqressiv (geri) assimilyasiya.

Proqressiv assimilyasiya hadisəsinə *ket+di- ketti, elt+di-eltti* və s.

Reqressiv assimilyasiya hadisəsinə isə aşağıdakı prosesləri misal göstərmək olar.

nl-ll: oltan+lı-oltallı, biçen+lik-biçellik, koyayan+la-koyalla.

nm-mm: kelin+mişe-kelimmişe, tin+maz-timmaz, işleqen+me- işleqemme.

zs- ss: kız+sa-kıssa.

nb-mb: işleqen+biz- işleqembiz, on+bir- ombir, on+beş-ombeş.

Çuvaş və Qaraçay- balkar və tatar dillərində progressiv asimilyasiya geniş yayılıb: *çavaşsem-çavaşsem, yivas+sem-yivassem (çuv), ket+di- ketti, elt+di-eltti(q-balk), alıp-b ar, küpd (d) ide (tat)*

Regressiv asimilyasiya tatar dilində çox geniş yayılıb: *kitap-kitabı, un ber-umber (on bir).*

Kumuk dilində: *qetti-qetdi, bitti-bitdi, senne-sende, yassa-yazsa, zamallar-zamanlar.*

Regressiv assimilyasiya hadisəsinə aşağıdakı prosesləri misal göstərmək olar.

nl-ll: oltan+lı-oltallı,biçen+lik-biçellik, koyayan+la-koyalla;

nm-mm: kelin+mişe-kelimişe, tin+maz-timmaz, işleqen+me- işleqemme,

zs-ss: kız+sa-kıssa;

nb-mb: işleqen+biz- işleqembiz, on+bir- ombir, on+beş-ombeş.

Çuvaş dilində progressiv asimilyasiya geniş yayılıb: *çavaşsem-çavaşsem, yivas+sem-yivassem.*

Regressiv asimilyasiya tatar dilində çox geniş yayılıb: *kitap-kitabı, un ber-umber (on bir).*

Kumuk dilində: *qetti-qetdi, bitti-bitdi, senne-sende, yassa-yazsa, zamallar-zamanlar.* Bəzi türk dillərində eyni sözün asimilyasiya mövqeyində iki cür yazılışı bu dillərdə orfoqrafiya qaydalarının pərakəndiliyi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları öz sabitliyini qoruyub saxlayır.

Altay dilində regressiv asimilyasiya da yazıda öz əksini tapa bilir. Bu vəziyyətdə sözün sonuna şəkilçi qoşulduqda həmin sözün son samiti məxrəc və akustik baxımından dəyişir. Aşağıdakı səslər bir-birini əvəz edir:

t-d (at-ad)-ada (adlandırmaq), ş-c (yaş- (gənc)-yaca- (böyümək, boyatmaq), kərəş- (mübarizə)- kərəcer (mübarizə aparmaq), kursak (yemək)- kursaqı (onun yeməyi), iştet (işdət)- işteder (işlədət).

Qeyd edək ki, *attı, qaşdı (Azərb), kaştı (altay)* tipli regressiv asimilyasiya isə yazıda öz əksini tapmır.[3, 120]

Sözün tərkibində bir səsin başqa bir məxrəcdə olan səsə çevrilməsi səs fərqləşməsi hadisəsi kimi tədqiq edilir. Türk dilində dissimilyasiya hadisəsi samitlərdən birinin öz səs məxrəcindən uzaqlaşaraq yaxın və eyni qəlibli səslərdən biri kimi tələffüz olunması formasında baş verir. Məsələn: *onbaşı-ombaşı, sonbahar- sombahar (payız), şemsiye-şemşiye (çətir), İstanbul- İstambul, içten-išten.* Qaraçay-balkar dilində dissimilyasiya hadisəsinin mənzərəsi aşağıdakı kimidir: *çd-şd: aç+dı- aşdı, kaç+dı- kaşdı, kyuç+den- kyusden;*

çdj-şdj: aç +djil- aş djil.

Türk dilində bəzən dissimilyasiya hadisəsinin yazıda öz əksini tapan formalarına da rast gəlmək olur: *aşçı-ahçı (aşbaz), muşamma-muşamba, tepme- tekme (təpik).*

Tələffüz prosesində sözün tərkibindəki danışq səslərinin düşməsi eliziya hadisəsi adlanır. Qədim fonetik hadisələrdən olan səs düşümünün söz daxilində yaranması başlıca olaraq səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, həmçinin səslərin güc iyerarxiyası ilə bağlıdır. Beləliklə, nitq prosesində bəzi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Səslərin düşümü nəticəsində sözlər sadə şəkil alır və bununla da prosesdə artıq deyilən qüsurlardan qaldırılır. Əvvəlcə nitq daxilində əmələ gələn bu hadisə sonradan dil normasına çevrilir.

Türk dillərində daha çox *q,k, m, n, t* samitlərinin düşməsi müşahidə olunur. *Q, k* samitləri əsasən, sonor samitlərdən sonra işləndikləri sözün tərkibindən düşürlər. Ancaq bu daimi xarakter daşımır. Belə ki, bu tip fonetik qəliblər qalmaqdadır..Məsələn, *elek (ədəbi dildə)- elqek (dialektlərdə) “ələk”, orok (ədəbi dildə)- orqok “oraq”, tarak-tarqaq “daraq”.*

Səs düşümü ayrı-ayrı dillərə məxsus leksik vahidlərdə də özünü göstərir: Özbək dilində *el, em, emak, emiş, emok,er, erli, etim* sözləri Azərbaycan dilində *yel, yem, yemek, yer, yerli, yetim* formalarında diqqəti cəlb edir.

Qaqauz dilində eliziya hadisəsi geniş yayılmışdır. Nümunələrə nəzər saldıqda fikrimizin təsdiqini tapmaq mümkündür: *dost-dos, elqek- elek “ələk”, altay- altı ay, baraldı- bara aladı, balalar- ballar.*

Noqay dilində də eliziya hadisəsi mövcuddur: *yillar- illar, auç- avuç, ava- hava, yiqit- iqit, yüv – üv “ev”, dos-dost.*

Səs düşümü ayrı-ayrı dillərə məxsus aşağıdakı leksik vahidlərdə də özünü göstərir: *el, em, emak, er* (özb), *yel, yem, yemək, yer* (Azərb)

Sibir tatarlarının dilində səs düşümü hadisəsi ünsüz düşümü adlanır. Söz daxilində *n, r, l, f* cingiltili –sonor samitlərilə yanaşı, *y, v, g, k, h* samitlərinin düşməsi hadisəsidir.

quan (*quwan-quban*) “*öviin-qürurlan*”

su (*sub*) “*su*”.

Səs artımı hadisəsi dildə səs düşümü hadisəsinin əksidir. Bu hadisəyə təkcə tük mənşəli sözlərdə deyil, alınma sözlərdə də təsadüf edilir. Alınmalara artılan səslər söz alan dilin qanunlarına unifikasiya olunur. Axısqa türklərinin dilindəki alınmalarda səs artımı hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu dildə səslər sözün əvvəlinə artırılır ki, bu da dilin orfoepik tələblərini ifadə edir. Axısqa türklərinin dilində səs artımının məqamı və sabitləşmə dərəcəsi nəzərə alınmır. Ümumiləşmiş qanuni hal sayılmayan məqamlar yazıda qeyri-qanuni olaraq sabitləşmişdir. Bunlar alınmalarda daha çox sabitləşmişdir. Alınma sözlərə artırılan səslər: *istikən* (*stakan*), *iskam* (*skamayeka*).

Axısqa türklərinin dilində protezanın digər növlərilə də qarşılaşırıq. Rus dilindən keçən alınmalarda səslər sözün həcmi və kütləsini artırır.

Axısqa türklərinin dilində ən çox müşahidə olunan səsartımı hadisəsi “h” laşma hadisəsilə bağlıdır. “h” səsi əsasən *a* səsilə başlayan *axl* (*ağıl*), *ax* (*ah*), *açar* tipli sözlərin əvvəlinə artırılır. Axısqa türklərinin dilində *h səsi* iki sait arasına da artırıla bilər: *saat* “*sahat*”

Türk dilində metateza hadisəsi samitlərin yerdəyişməsi hadisəsidir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində yer dəyişmə hadisəsi geniş yayılmamışdır, az təsadüf edilmişdir. Dilimizdə bu tipli sözlərin tələffüz variantları ədəbi danışıda və yazıda əsas variant kimi möhkəmləndiyi halda, türk dilində bu cür sözlərin yazılışı və tələffüzü sabitdir: *yarpaq- yapraq* (Azərb), *yapraq* (türk), *topraq- torpaq* (Azərb), *toprak* (türk).

Qaraçay- balkar dilində metateza hadisəsinin aşağıdakı nümunələrinə rast gəlmək olar: *çx-xç: bıçxı-bıxçı, açxa-axça, sx-xs: basxa-baxsa*

Türk və Azərbaycan dillərində *yağmur* sözündəki “*ğm*” başqırd, qırğız, özbək, uygur dillərində “*mğ*” formasında yerini dəyişir: *yağmur* (Azərb, türk), *yamğur* (başq), *camğır* (qırğ), *yamğir* (özb), *yamğur* (uyğ).

Yazılı abidələrimizin dilində yerdəyişmə hadisəsinə rast gəlmək olur. Nəsiminin “Divanı”nda – *Ey Süleyman məntiqindən quş dilin ögrənməyən..* Müasir ədəbi dilimizdə isə *g-y* əvəzlənməsilə “*öyrənmək*” şəklində sabitləşmişdir [2, 183].

Müqayisə edilən faktlar göstərir ki, türk dillərində fonetik hadisələrin fəaliyyəti müxtəlif dərəcədədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə. Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
2. Ə. Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2010.
3. İ. Kazımov. Müasir türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, Elm və Təhsil, 2011.
4. Ercan Alkaya. Sibiryaya Tatar Türkçesi. Ankara, 2008.
5. А. М. Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. АДД, Л, 1968.

Phonetic events in Turkic languages

Summary

Phonetic event in Turkic languages occurs regularly. Understanding the problems of relationship of languages, for the investigation of regularity in the development of sound structure of speech the determination of phonetic regularity is important. And from this point of view this article is important.

Key words: Turkic languages, phonetic event, assimilation, elision, prothesis

Vahidə Cəfərzadə, fil.ü.f.d., dos.
vahidajafarzade@gmail.com

MUSTAFA ZARİRİN “FÜTUHUŞ-ŞAM” ƏSƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİ

Qədim keşmişə malik olan xalqımızın tarixi bir xəzinədir. Bu xəzinənin yazıb yaranan görkəmli sənətkarlarından biri də XIV əsrdə yaşayıb yaratmış, tərcümə sahəsində mükəmməl əsərləri olan Mustafa Zərirdir. Tədqiq etdiyimiz Mustafa Zəririn “Fütuhuş-Şam” əsərində işlənən qədim türk sözləri, ifadələri bu gün də dialektlərimizdə qorunub saxlanılmışdır. Müqayisədə müəyyən fonetik fərqlər olsa da məna baxımından heç bir dəyişiklik müşahidə olunmur. Məsələn: Nəsnə-nəstə -şey, əşya; Bakı/, qancaru-hancarı/həncəri-necə, nə cür; Gədəbəy, Qazax, Tovuz, Gəncə, Zərdab, Balakən/, becid-beçid//bejit-tez; Quba, Qazax, Bakı, Şamaxı, Ordubad/, tamu//tamuğ-damu cəhənnəm; Quba, Şamaxı, Göyçay, Sabirabad, Ağsu/, tüş-düş//duş-yuxugörmə, yuxu; Qazax, Zaqatala, Füzuli/, barmaq-varmaq-varıf-getmək, yola düşmək; Qazax, Tovuz, Xanlar, Şəmkir, Marneuli və s. Bu kimi sözlər bir sıra yazılı abidələrdə işlənmişdir. Dialekt faktı kimi qəbul etdiyimiz sözlərin “Fütuhuş-Şam” əsərində işlənməsi onların türk mənşəli və köklərinin daha qədim olduğunu göstərən dil faktıdır. Həmin sözlərin bir qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşıyan leksemlərə çevrilmiş, bir qismi isə ayrı-ayrı dialektlərdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müəyyən fonetik fərqlərlə qorunub saxlanmışdır. Bu baxımdan abidəmin dilində işlənmiş aşağıdakı qədim türk mənşəli sözlərə nəzər salaq:

Dərilmək – yığılmaq, toplanmaq.

Sizin qorqunuzdan dərilib şəhərə girmiş idik (91 b). Şəmkir rayonu şivələrində də **dəril** sözü yığılmaq mənasını ifadə edir (1, 202).

Sınmaq – məğlub olmaq.

Ondan müsəlmanları sındırdılar (155 a). Dialektlərimizdə **incimək** mənasında da işlənir. R.Rəsulov “sınmaq” sözünün Bakı, Füzuli dialektlərində omonim olaraq “məğlub olmaq” (orduya aiddir) – Padşah ordısı çox vırışa bilmədi, sındı (i). – Diyəsən məm sözümün sındun, hə? (Bakı); – “incimək” – Onnan yaman sınımışam (Füzuli) mənalarına malik olduğunu qeyd edərək yazır: Bəzən bədii əsərlərdə, azərbaycanca-rusca lüğətlərdə **sın** – feilin məğlub olmaq, incimək mənalarında işlənməsinə təsadüf edilir. Lüğətlərdə hər iki mənanın canlı danışıq dilinə aid olduğu göstərilir. Deməli, bədii əsərlərdə, lüğətlərdə **sın** – feli yuxarıdakı mənalarda dialektizmlərdə işlənməkdədir (2, 364).

İsmarlamaq – tapşırmaq, sifariş vermək (3, 130).

Busra şəhərindən hasil olan malı cəm edüb Şurahbil ibn Həsənə ismarladı (25 b). Gədəbəy, Karvansaray, Qazax, Tovuz dialektlərində **ismarlamax** şəklində işlənmişdir. İsmarradım, dağdan koramaz yolleyjax ciyim (Karvansaray) (3, 261). Müasir türk dilində ismarla (D.A.Maqazanik. Турецко-русский словарь, М., 1945) tapşırmaq; nəyi isə əldə etməyi buyurmaq; sifariş etmək mənalarında işlənir.

İrmək – çatmaq, yetişmək.

Fələstin vilayətinə irişüb əskəri-İslama qavışdılar (16 b). Azərbaycan dialektlərində (4, 234), Şamaxı, Ordubad dialektlərində, habelə Culfa rayon şivəsində ilkin mənasını mühafizə etməkdədir (5, 30).

Yağmala – talamaq, talan etmək, çapqın, basqın.

Bihədd və biqiyas mal və tavar, səlb və silah yağma etmişlər (78 b). Yağma (talan, qarət, çapqın, basqın) ismindən düzəlmişdir. Quba dialektində həmin mənaları ifadə edir. Qavax vaxdlarda böyük kənt kiçix kəndi yağmalardı (5, 65).

Yayağ – piyada.

Yayaq duran kafirlərdən taş yığırdı və kafir bəgləri cəhənnəm səgləri əskərinə əmr etdi ki, müsəlmanları çevrələr, ortaya alalar (74 b); Gah yayaq olur, oqlar atır gəriminə gərim olur (42 b). Dilimizin Marneuli şivəsində bu söz indi də işlənir. Yayax getsək yorularıx, gəlin maşına minək (6, 218).

İkinci – günortadan sonrakı vaxtı bildirir.

İslam dilavərləri ardın alub qırdılar. Ta ikinci keçincə qodılar (45 a). Azərbaycan dili şivələrində (Qazax, Göyçay, Nuxa, Oğuz) ilkindi şəklində “günorta ilə axşam arasındakı vaxt, günbatan vaxt” mənasında işlənmişdir: İlkindi vaxdı gediv Alnout kəndinə çatdıx (Qazax) (2, 234).

Yazı – çöl, səhra (7, s. 25).

Çün əskəri-İslam Həməs şəhərinin yazılarına qondılar (79 a). E.Əzizov qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (Qazax, Göyçay, Şamxor, Muğan, Qax, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Şahbuz, Urmiyə) eyni şəkildə çöl, düzənlik, səhra mənasını ifadə edir: Yazının düzündə qoyub otduyur (Şahbuz); – Adamnar yazıya gediqlər (Zəngilan). Muğan qrupu şivələrində də bu həm yazı şəklində, həm də “çöl, düzənlik” mənasında olan **yaban** sözü ilə yanaşı işlənir: – Bütün yazı-yabanı gəzmişəm, heyvanı tapmamışam. Yaban (çöl) sözü müasir dilimizdə çölü biyaban, yabanı bitki birləşmələrində qalmışdır (8, 244). Tədqiq etdiyimiz abidənin dilində də **yabanı** sözü eyni mənada işlənmişdir. Həman ol yeritdi və tükürdi, yabana atdı (91 b).

Becid – tez, cəld.

Bu ikisi məktubu alub becid getdilər (157 b). Dialektlərimizdə – “tez, yeyin, təcili, tələsik” mənasında becid işlənmişdir. (Bakı, Şamaxı, Ordubad) – Adə, beçid gəl, əyağun altında yumurta qalmıyb ki! (Bakı); – Bir az becid gəlin, yoldaşlara çatax (Ordubad) (2, 65).

Qulavuz/qılavuz – bələdçi, yol göstərən, rəhbər: Ondən Səid ibn Amir qılavuz olub nisfi-leylədə-kin yüridilər (85 b). Qərb qrupu şivələrində “qılvız” şəklində işlənmişdir. Qılvız adama xoşum gəlmir. Prof. Ə.Nəcibə görə “qulağuz” quruluşca mürəkkəb sözdür – “qulaq” və “ağuz” (ağız) sözlərindən təşkil olunmuşdur və əski oğuz sözüdür (9, 96).

Dürlü-dürlü-növbənöv, cürbəcür: Ey bəglər, bu dünyanın əvarizi dürlü-dürlüdür (4 b). Azərbaycan dialektlərində qeydə alınmışdır (10, 244).

Göyü – kürəkən.

Anun xələtin geyəsən, qızına evlənəsən. Ana göyü olasan (86 a). Göy (əksər şivələrdə = kürəkən. – Məm göyüm qolxozda işder (Borçalı rayonu, s. 226). (Azərb. dil. qərb. qrup dial), göy (Qazax, Tovuz, Marneuli, Dmanisi, Göyçay) “kürəkən”. Əlinin göyü danna bizə gələcək (Göyçay), (11, 55).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində **göyü** “kürəkən” şəklində işlənmişdir. Xan babamın göyüsu, Qadın anamın sevgisi; Gördi düğündə göyü ox atar.

Duş – yuxu.

Vəqta ki bu vəsvəə ilə uyxuya vardım, duşmda gördüm ki, bir yüzi nurlu şəxs oturur (164 a). Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində **tuş** (Qazax, Zaqatala, Füzuli) şəklində qeydə alınmışdır. Bir gün bir yaxşı tuş gördüm (Zaq.) (2, 391).

Nəsnə – şey. Əmir ayıtdı.

Bu nəsnə sənə nədən məlum oldı ki, el, vilayət xalqı şəhərə girdilər (90 a). Bakı dialektində nəsdə, nəsnə şəklində işlənmişdir (12, 37).

Börk – papaq.

Dövrən ərəbə yüz dutdı. Dünya bizdən yüz döndərdi. Dəxi dəhr dövlət börkin bunların başına qodı (7, 25 a). Bakı dialektində də börk şəklində işlənir (12, 168). Qərb qrupu dialekt və şivələrində börük//börx kimi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində işlənməkdədir. Mənası – qoca qadınların kəlağaydan əvvəl başlarına qoyduqları bəzəksiz araçqın. Börükü qoja arvatdar qoyor, əmə cəhəllər qoymaz; – Qavaxlar qoja arvatdar börk qoardı (6, 201).

Dürlü-dürlü – növ, cür.

Ey nəsrani dininin ümməti, ey Cəlib millətinin geyrətçiləri, ey İncil kitabına inancılar. Qulağıma nə qorxulu xəbərlər yetişdi ki, könlümə dürlü-dürlü təşvişlər və əndişələr hasil oldı (65 b). Qədim türk lüğətində “türlüg” kimi göstərilmişdir. Sözü müxtəlif, cürbəcür mənaları vardır (7, 599). Nuxa dialektində dürlü//dürrü – çoxlu mənasında işlənməkdədir (10, 244).

Çəri – qoşun, ordu.

Kəndusi müsəlmanlar çərisini alub, yenə Dəməşq şəhərinə döndü (47 b); Çün Dəməşq qövmi gördilər ki, müsəlmanlar əcnadin çərisin qırdılar, dağıtdılar, qəhr eylədilər. Bu söz orta əsr yazılı

abidələrində (“Məhəbbətnamə”, Nəhcül-faradis”) və Qədim türk lüğətində “çerig” şəklində verilmişdir (7, 144). Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində də çerig = qoşun, səf, cərgə; ordu mənalarını ifadə edir (13, 137). “Çəri” sözü Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində isə qoçaq, igid, cəsarətli mənalarında işlənir. Qorxmıyan, cəsarətdi adama cəri diyəllər (4, 272).

Yalquz – tək, tənha.

Vardan gördi ki, bir yalquz atlu gəlir (41 b). Qədim türk lüğətində “yalanuz” formasında verilmiş, tək, yalnız mənalarını ifadə edir (7, 227). Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində (Quba, Bakı, Qərb qrupu dialekt və şivələrində və s.) işlənir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində yalnız/yalğuz şəklində və tək mənasını ifadə edir. Məsələn: Mən burda yalğuz d ü ləm, qohumlarım var (6, 218).

Yavuz – pis, xəbis.

Qeysər göykisi Tuma yavız məlundır, həm cəng əhvalın bilür (52 b); Xalid ayıtdı: Ya Yunis, nə yavuz bəd xəbər gətirdin (58 a). Qədim türk lüğətində “yavız” şəklində pis, zalım mənasında verilmişdir (7, 250). Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də şiddətli, çox sərt və tünd, yaman mənasındadır. Tovuz dialektində yavız şəklində hal-hazırda işlənir.

Çarsu – bazar.

Dəxi möhtəsib türresin əlinə alub Mədinə şəhərin gəzərdi. Bazarlarına girərdi. Dükkandan-dükənə, çarsudan-çarsuya yürərdi (64 b). Naxçıvan dialekt və şivələrində çarsı-üstü örtülü olan, sıra ilə düzülmiş dükənlər mənasında mühafizə olunmuşdur. (4, 268). Uyğur dilində-çarsu//çaharsu-bazar meydanı (14, 28), türk dilində-çarşu-bazar mənasında işlənir (15, 95).

Ətmək – çörək.

Ya Ömər, aclığın acısından nəfsini qəhr edərsən. Acı tuz ilə arpa ətməgin nəfsinə qüvvət edərsən dedilər (64 a). Dialektoloji lüğətdə əppəy//epbex formasında qeydə alınmışdır. Bayaxdan əppək bişirirəm (Göyçay, Ağdaş, Kürdəmir) (3, 175).

Paşmaq – başmaq, arxa hissəsi olmayan ayaqqabı.

Paşmağının sökügün dikərdi (64 b). Mahmud Kaşğarının lüğətində başmaq-ayaqqabı (oğuzca və qırçaqca) (13, 77).

Çözmək – açmaq.

Ağır xəvacirlər, bazarganlar qumaşlar açarlar yüklərin çözlər (70 b). Azərbaycan dialektoloji lüğətdə “çözdəməx” şəklində (Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Culfa, Çəmbək, Xanlar, Şahbuz) açmaq, uzatmaq mənasında işlənir. Bağırsağı çözdəllər, ipi çözdəllər (Xanlar); -A:z, o baramanı niyə helə çözdüyüb korruyursan (Çəbrayıl) və s. (3, 111). Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində çözmək sözü “açmaq”, “sap, ip açmaq” mənasında Tovuzda işlənir. L.Z.Budaqovun lüğətində də - چۆزْمَک çözmək də açmaq mənasını ifadə edir (16, 494).

Köy – kənd.

Busra şəhərinin çevrəsində olan qalaları və köyləri sən müsəxxər et dedi (25 b); Bir neçə köylərimizi tarac etdilər (27 b). QİJ – kənd (7, 440). Şifahi xalq ƏDƏBİYYATI nümunələrində də köy sözünə rast gəlirik. Bayatı: Yarımda xalı gördüm, Təbrizdə xalı gördüm. etdim o dost köyünə, Yerini xalı gördüm.

Tavar//davar – mal-qara, qoyun.

Çün Busra şəhərinin alındığın eşitdilər, cəmiən malların və tavarların hər ol deyərə taşıdılar (25 a). Tavar-mal, mülk, əşya (oğuzca) mənalarında göstərilib (13, 516). Bəzi dialekt və şivələrdə işlənəndədir. Tavar sözü eyni mənə ilə rus dilinə də keçmişdir. Mal mənasındadır.

İyi – yaxşı.

Əvvəla sənün bir iyü xislətün budır ki, rəiyyətpərəst, dəxi səlib qullar şəfiqəsən (38 b). Qədim türk lüğətində EYGÜ – yaxşı mənasında verilmişdir (7, 167). Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində də ey – “yaxşı” anlamını ifadə edir. Məsələn: Sizdən ey olmasın, Məhəmməd mənim dosdumdu (6, 213).

“Fütuğuş-Şam” əsərindəki bəzi ifadə və deyimlərin xalq danışığı dilində işlənməsi də maraqlıdır. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq: İnsaf nisfi din demişlər (84 a). “İnsaf da dinin yarısıdır” ifadəsi danışığı dilimizdə işlənir. Yüzünüz suyilə dönətsiz evünüzə (84 a). “Üzüsulu qayıt evinə” ifadəsi də xalq danışığı dilində işlənməkdədir. Əmmamə ərəb tacıdır və hörmətidir (59 b). “Papaq

kişinin qeyrətidir” ifadəsi də maraqlıdır. Əsərdə alqışlar, qarğışlar da diqqəti cəlb edir. Məsələn: Dəxi böylə yüz qaralığı edəsən (36 a); Kor olsun ol göz ki müsəlmanlar yüzün görə və çürüsin ol yüz ki müsəlmanlar anı görə dedi (57 a); Olar ki cahanda yüzün aq olsun (16 a); Qılıcın kəskin, qolın qüvvətli olsun dedi (39 b); Yüzünüz suyilə gedəsiz (41 a) və s.

Mustafa Zəririn “Fütuhuş-Şam” əsərində ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin dialekt və şivələrdə qorunub saxlanılan sözlər Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf prosesində böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov R.Ə. Şamxor rayonu şivələrində omonimlər və sinonimlər // Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Məqalələr məcmuəsi. Bakı. Azərb.SSR EA. nəşriyyatı, 1967.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964.
3. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara, 1999, 261, 1 c. D.A.Мақазаник. Турецко-русский словарь, М., 1945.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri, Bakı,1962.
5. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961.
6. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967.
7. Древнетюркский словарь. Л, Наука, 1969.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilini tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
9. Наджун Э.Н. Историко-сравнительный-словарь тюркских языков XIV века (на материале “Хосрай и Ширин” Kutba). Книга I. М., 1979.
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968.
11. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar: Göyçay keçid şivələrinin leksikası: Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960.
12. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957.
13. Mahmud Kaşğari Divanü-lüğət-it-türk. Bakı, 2006.
14. Baskakov N.A. Nasilov V.M. Уйгурско-русский словарь, Москва, 1947.
15. Турецко-русский словарь, Москва, 1945.
16. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Санкт-Петербург, I,1869.
17. Məqalədə verilmiş nümunələr Mustafa Zəririn “Fütuhuş-Şam” əsərinin əl yazmasındandır.

Vahida Mehdi kizi Japharzade

The work of Mustapha Zerir “Phutuhusham” and Azerbaijani dialecticisms

SUMMARY

The article deals with the preserving of ancient Turkish words in dialecticisms used in the work of Mustapha Zerir “Phutuhusham”. The using words that we accept as dialect fact in “Phutuhusham” work, shows their Turkish origin and more ancient roots.

Key words: dialecticisms, lexeme, monument, dictionaries, Azerbaijani language, Turkish origin words

Çinarə Qəhrəmanova, fil.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
chinara83@mail.com

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİKDƏ KƏMIYYƏTİN İFADƏSİ

Azərbaycan – türk dilçiliyində qrammatik kateqoriyalar son zamanlara qədər sistemli və hərtərəfli təhlil obyektinə çevrilməmişdir. Digər kateqoriyalar kimi kəmiyyət kateqoriyası da müxtəlif dövrlərdə bir çox dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, lakin son dövrlərə qədər bu kateqoriya haqqında əldə etdiyimiz araşdırmalarda problem hərtərəfli işıqlandırılmamış, ətraflı şərh edilməmişdir.

Kəmiyyət kateqoriyası idrak prosesinin elə bir mərhələsində meydana gəlmişdir ki, bu mərhələdə insanlar əşya və hadisələrə artıq onların kəmiyyət xarakteristikası nöqtəyi- nəzərindən yanaşmağı bacarmışlar. Bu kateqoriya dildə öz ifadəsini qrammatik kəmiyyət kateqoriyasında tapmışdır.

İdrak prosesi hər hansı bir obyektin kəmiyyət müəyyənliyinə yalnız bu obyekt ətraf gerçəklikdə keyfiyyətə xüsusiləşdikdən sonra yönəli bilər. Kəmiyyət kateqoriyasının inkişafının ilkin mərhələlərində kəmiyyət əşyaların topluluğunu, çoxluğunu xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən; rəng, forma, ölçü və s. biri kimi dərk edilirdi.

Bir çox xalqların dilində cəmlilik kateqoriyasının topluluq mənasının mücərrəd say mənasından əvvəl yaranmasını belə bir faktla izah etmək olar. Məlumdur ki, bir çox xalqların dillərində qədim inkişaf dövrlərində topluluq məzmunu ifadə edən leksik və ya morfoloji əlamətlərə malik olmuşlar.

Lakin əgər insanlar dildə kəmiyyət anlayışını müəyyən kateqoriya çərçivəsində ifadə etmişdilər, deməli, onlar bu məfhumu təfəkkürdə mücərrədləşdirməyi bacarmış, kəmiyyəti kəmiyyət olaraq dərk edə bilmişlər.

Kəmiyyət kateqoriyası türk dillərində də ən qədim kateqoriyalardan biridir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, qədim türklərin təfəkkür tərzini onlara təklilik və cəmlilik məfhumlarını bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermirdi.

K.Qrenbek qeyd edir ki, yalnız Şərqi Türkünstanda məskunlaşaraq yeni hind-Avropa mədəniyyəti ilə qarşılaşdıqdan sonra uyğurlar cəmlilik məfhumunu ayrı-ayrı təklərdən ibarət topluluq kimi qavramağa başlamışlar (11, 61).

O, Pritsakin fikrincə isə, “qədim dillərdə cəmlilik yalnız “biz”, “siz” şəxs əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri çərçivəsində ifadə edilmişdir” (10, 92).

Bu kimi fərziyyələr belə bir faktla əlaqədardır ki, istər qədim, istərsə müasir türk dillərində təklilik və cəmlilik məfhumlarının forma cəhətdən ifadə olunmasında, demək olar ki, heç bir məhdudiyət olmamışdır.

V.Quzev yazır: “Türk dillərində əşyaların nitqdə kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirilməsi mütləq deyil... Cəmlilik forması yalnız danışanın əşyaların çoxluğunu göstərməyə ehtiyac duyduğu zaman hiss olunur” (10, 69).

Belə bir cəhət Q.İ.Ramsted tərəfindən “Altay dilçiliyinə giriş” əsərində də qeyd edilir: “Hələ qədim zamanlarda bütün Altay məntiqi çoxluq məfhumunu ifadə etmək üçün tək hal formasından istifadə etmişlər”... (8, 57)

K.Qrenbekin və O.Pristakin fikirlərinə qarşı çıxış edən A.M.Şerbak yazır: “..... əsrlərdə Orxon türklərinin hər hansı bir fərdi ayrı-ayrılıqda qavraya bilməmələri və onu bölünməz bir toplunun göstəricisi kimi dərk etmələri inandırıcı deyil” (10, 92).

Türk dillərində kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif üsullarla- morfoloji, leksik, leksik-semantik vasitələrlə ifadə olunmuşdur. Bu ifadə vasitələri bir çox türkoloqlar tərəfindən müəyyən qədər işıqlandırılsa da, bu problemə dair ayrıca tədqiqat əsərləri hələ çox azdır. Həmin problem əsasən, türk dillərinin qrammatikalarını yazan müəlliflərin əsərlərində müəyyən qədər öz əksini tapmışdır.

Dillərin inkişafının qədim dövrlərində kəmiyyəti ifadə etməkdən ötrü sözlərin təkrarından, yəni reduplikasiyadan istifadə olunması bir çox xalqların dillərində, eləcə də türk dillərində və Azərbaycan dilində müşahidə edilmişdir. Məsələn;

1. Azərbaycan dilində: çox-çox, təzə - təzə;
2. Rus dilində: bolşoy- bolşoy;
3. Yapon dilində: si- heyvan; sisi- heyvanlar və s.

Elmi ədəbiyyat da kəmiyyətin leksik üsulla ifadəsinin çox qədim tarixi olduğu haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan və digər türk dillərində lap qədim dövrlərdən leksik vahidlər kəmiyyət məzmunu ifadə etmişlər. Belə türk sözlərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: 1. Tük – şoxluq; 2. Qop-bütün; 3. Öküs- çox; 4. Ükün- dəstə; 4. Arqa – çoxluq; 5. Qamus – hamı (3.123)

“Türk dillərində qeyri- müəyyən kəmiyyəti ifadə edən tağma//(hamı) //ğami// ğama- hamı sözləri” dediklərimizə sübutdur (7.164)

Qədim türk yazılı abidələrində, həmçinin orta əsr ədəbi nümunələrində leksik vahidlərlə kəmiyyət, topluluq anlayışlarının ifadə olunması prosesi fəal işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində toplu əşyaları ifadə edən müxtəlif sözlər vardır. Məsələn; sürü, ilxı, naxır, qoşun, dəstə, xalq, camaat, yağış, ordu və s.

Qoşun mənasında qədim türk abidələrində “sü” leksemindən istifadə edilmişdir. Göründüyü kimi, sü kəlməsində də heç bir morfoloji göstəricidən istifadə edilməmişdir. Məsələn;

1. Kağan sü tasikdi, onok süsi . (15, 95)
2. Kağanıma ötündüm, sü joritdim. (15, 94)

Leksik vahidlərlə kəmiyyətin ifadə edilməsi məsələsi həm Azərbaycan ədəbi dilində, eyni zamanda dialektlərdə və danışıq dilində də aktiv şəkildə işlənərkəndir. Məsələn, dialektlərdə rast gəldiyimiz “topa, sıxma (ovuc mənasında), çətən, xışma və digər sözlər topluluq mənası ifadə etmişdir ki, həmin sözlər toplu məzmunlu qeyri - müəyyən say kimi çıxış etmişdir. Məsələn;

1. Gədə bir xışma darı oluf yerə tökülüfdü. (5, 391)
2. Sura gördi ki, qapının üsündə bir tupa həçər var. (5, s.153)

Azərbaycan dilində yalnız türk mənşəli deyil, eyni zamanda alınma-ərəb və fars dillərindən keçmiş topluluq bildirən leksik vahidlərdən də istifadə olunur. Məsələn; xalq, camaat, ləşkər və s. sözlər bu qəbildəndir.

Topluluq mənası ifadə edən leksik vahidlərin kəmiyyəti ifadə etməsinin əsas əlamətlərindən biri türk dilinin daha qədim dövrlərində həmin leksik vahidlərin feilin cəm forması ilə uzlaşmasıdır.

Qədim türk yazılı abidələrində, eyni zamanda dilimizin dialekt və şivələrində həmin sözlərlə işlənən feillərin bəzən cəmlilik formantı qəbul etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn;

1. Ləbinə əhli-nəzər çeşmeyi-heyvan dedilər
Gərçi uçmaq hurisi, cümlə ona can dedilər. (14, 94)
2. Qələmin sirrini həqdən bilən ol taifə kim,
Ənbərin xəttinə heyran dedilər, gerçək imiş. (14, 120)
3. Hamusu razı oldular, aızı bəzircana tapşırıldılar. (5, 410) və s

Azərbaycan dilinə ərəb və fars dillərindən keçən xalq, camaat, əhali, tayfa tipli sözlər əslində həmin dillərdə qrammatik kəmiyyət göstəricilərinin daşıyıcıları kimi çıxış edir. Türk dillərinə isə sadaladığımız sözlər yalnız cəm şəklində keçmiş, qrammatik formasına görə morfoloji göstəricisi olmasa da, dilimizdə toplu isimlər kimi qəbul edilmişdir.

Buna görə də bu sözlər türk dillərində topluluq bildirən müstəqil leksik vahidlər kimi dərk edilmişdir və toplu isimlərin daşdığı funksiyaları daşıyır: qamu, sü və s. belə nümunələr topluluğun kəmiyyətin ən qədim mənə çaları olduğunu, türklərin topluluq bildirən əşyalara kəmiyyət nöqtəyi - nəzərindən yanaşmağı bacardığını bir daha sübut etməyə imkan verir.

Qədim türk dillərində çox məzmununu bildirən “köp”, üküs və s. sözlər mövcud olmuşdur. Qeyri-müəyyən say kimi çıxış edən bu sözlər hansı sözlərlə işlənməsindən asılı olaraq həm əşyaların, həm hərəkətin, hətta bəzən keyfiyyətin belə kəmiyyətini ifadə etmişdir. Məsələn; 1. üküs budun- çox camaat(adam), 2. üküs türülüg – çox müxtəlif

Qoşa işlənən sözlər ifadə etdikləri məfhumların sayının birdən çox olduğunu bildirmək funksiyasını ifadə etmişdir. Yazılı abidələrdə əşyaların bölünən kəmiyyətini ifadə edən qoşa işlənən isimlərə tez-tez rast gəlinmişdir:

1. Yüzü gül-gül, zülfi sünbül, gözləri ceyran kimi,
Qaşları şol yayə bənzər ol hilalı sevmişəm. (13,116)
2. Etek-etek gözlerimden lalevi- mərca apar. (16, 38)

Bəzən tam reduplikasiya vasitəsilə əlamətin kəmiyyəti də ifadə edilə bilər. Sifətlərin tam təkrarı vasitəsilə əşyanın əlamətinin distributiv kəmiyyəti, yəni bu əlamətin müxtəlif əşyalarda ayrılıqda təzahür etməsi ifadə olunur.

Məsələn:

- 1) Quru-quru çaylara suçu saldım
Qara-qara tonlu dərvişlərə nəzirlər verdim. (12, 38)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dan verdiyimiz nümunədə təkrarlanan sifət təyin etdiyi isimlə ifadə olunmuş əşyanın və həmin ismin daşdığı əlamətin kəmiyyətini, intensivliyini bildirir. “Qara- qara sözünün mənası elə çoxlu qara deməkdir” (9, 322)

Natamam reduplikasiyada bəzən birinci söz olduğu kimi qalır, ikinci sözdə dəyişmə (anlaut) hadisəsi baş verir. Məsələn; dərə-dürə, ağac-mağac, kağız-kuğuz, ev-mev, dağ-mağ, tərə-türə və s.

-Digər qrup sözlərdə natamam reduplikasiya zamanı hər iki sözdən heç biri ayrılıqda işləmə bilmir. Bu zaman, əsasən, təkhecalı sözlərdən istifadə olunur. Məsələn; xart-xurt, çaq-çuq, taq-tuq, şaq-şuq və s.

Verilmiş nümunələrdə natamam reduplikasiyanın vasitəsilə kəmiyyətin, çoxluğun ifadə edilməsi göz qabağındadır.

Bu prosesdə iştirak edən sözlər-isimlər topluluq bildirir. Yəni uşaq- muşaq deyiriksə, bir uşaq deyil, bir neçə uşaq nəzərdə tutulur. Bu zaman nəzərdə tutulan kəmiyyət konkretlikdən çox uzaq olur, qeyri-müəyyənlik ifadə edir.

Bəzən feilin kökü təkrar edilərək yenidən əsas feilə əlavə edilir. Məsələn; alov-alov alovlanmaq, parça-parça parçalanmaq və s.

Göstərilən model əsasında əmələ gələn reduplikasiya formasına hətta qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanından götürdüyümüz aşağıdakı nümunə dediklərimizə sübut ola bilər:

1. Yalab-yalab yalabıyan incə tonlum
Yer basmayıb yürüyən
Qar üzünə qan dammış kibi qızıl yanaqlım. (12, 93)

- nümunəsində “yalab-yalab yalabıyan” ifadəsi parıldamaq, alışıb yanmaq mənalarını ifadə edir.

Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində işlənən alaf-alaf yanmaq ifadəsi də həmin ifadə ilə eyni mənayı paylaşır. Alaf sözü ilə yalab sözü qohum sözlərdir. Azərbaycan dilində bəzən sözlərin əvvəlində -Y samitinin düşməsi hadisəsinə rast gəlirik. Məsələn; yılan-ılan; yıldız-ulduz, yıldırım-ıldırım və digər sözlər dediklərimizə nümunədir.

“Alaf və yalaf” sözləri eyni kökdən ibarət olan türk sözləridir və mənaca alovlanmaq, yanmaq – mənalarını bildirən “yal” kökündən yaranmışdır. (6, 93)

Qədim dövrlərdə - hələ şəkilçilər formalaşmadığı dövrlərdə ibtidai insanlar kəmiyyət anlayışını bildirmək üçün sözlərdən istifadə edilmişdir. Müasir türk dillərində -lar,-lər şəkilçisi formalaşdıqdan sonra leksik üsulun əhatə dairəsi məhdudlaşmağa başlamışdır.

Adlar, yəni isimlər və əvəzlilər xüsusi cəm şəkilçisi qəbul etmədən də həm cəmlik, həm də təklik anlayışı ifadə edə bilər. Məsələn; kişi sözü həm bir nəfəri, həm də çoxluğu ifadə edə bilər. Kəmiyyətin leksik üsulla ifadəsi dedikdə, əsasən. saylar nəzərdə tutulur. Halbuki, şivələrdə topluluq məzmunu bildirən xeyli söz vardır. Məsələn; 1. İrəm- Qazax və Tovuz çivələrində “dərə-tərə” mənasında işlənir.

- a) Ə, bu heyvanı bu irəmədə niyə qırırsan, bir az o yannara apar sa .

Sözün birinci hissəsindəki “irə” komponenti uyğur abidələrində daş mənasında işlənmişdir. M. Kaşğari bu sözün –ir kökünün dağın gün düşən hissəsi mənasında olduğunu qeyd etmişdir.

2. Elcarı- Ağsu şivəsində “hamı” mənasında işlənir.

Məsələn; - Qoyunun elcarı burda yatır günorta.

Bosdanın elcarın ot- alaf basıb.

Dialektlərdə işlənən elcarı sözü mürəkkəb sözdür: el və car // çar komponentlərindən ibarətdir. Kaşğarının lüğətində car sözü “ailə” mənasında işlənmişdir. Deməli, elcarı sözü iki ədəd çoxluq bildirən sözdən təşkil olunmuşdur.

3. Ova – Qazax şivəsində tayfa- nəsil mənasını bildirir. Məsələn;

Ova ovanın itiyini bayatıyan gəzər.M. Kaşğaridə ova sözünün oba şəklində tayfa- nəsil mənasında işləndiyini göstərmişdir. (2, 86)

4.Tirə- Laçın, Sabirabad. Quba və Qazax şivələrində tayfa- nəsil mənalarında işlənir. Məsələn;

Qaflan bizim tirədənir, onun sizə qarışacağı yoxdu. (Quba)

Bu söz Kültigin və Moyun Çor abidələrində “toplamaq, yığmaq” mənalarında işlənmişdir. (4, 377).

5. Küyül-Qərb qrup dialekt və şivələrində “dəstə, yığnaq” mənasında işlənir.

Qədim “küyə” sözündən əmələ gəlmişdir. Küyə sözü M.Kaşğarının lüğətində “böcək., dağınıq həşərat” mənalarında işlənmişdir.

Məsələn; a) A:cın kölgəsində arı küyülü başıma üyüdü// Ağacın kolgəsində arı sürüsü başıma dolandı . (Tovuz)

b) Ayə, arı küyülünü görürsənmi? // Ədə, arı dəstəsini görürsənmi? (Qazax)

Dilimizin dialektlərində bir qrup sözlər var ki, onlar cəmlik şikilçisi qəbul etmədən də çoxluq bildirir. Məsələn;

1.toğullux – qoyunlar

2.çəpişdix - keçilər

3.xadvar – 10 tona yaxın taxıl

4.zomar – 20-25 put ağırlığında qış üçün üyüdülmüş un

5.bərt – on dərz

6.cütqov- dörd ulduz

7.cütmən – dörd qoyun və s.

Cütmən sözü Gəncəbasar regionunda qoyunları sayarkən cütmən əkə şəklində “dörd ana qoyun” mənasında işlənilir.

Qədim yazılı abidələrdə də müxtəlif sözlər vasitəsilə əşyaların topluluğu bildirilmişdir: alığ- çox, xeyli; alku- hamı; bodun- xalq; bukun- xalq; kün- camaat; kara- camaat; ökür- sürü; oğuş, uğuş-qəbilə; ulus- xalq; yemiş-hər cür meyvə; tümen- çox, büte- çox, xeyli və s.

Bu mülahizələrimiz, onları təsdiq edən nümunələr məqalənin əvvəlində söylədiyimiz “Kəmiyyət kateqoriyası türk dillərində də ən qədim kateqoriyalardan biridir” fikrini isbat edir.. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, qədim türklərin təfəkkür tərzini onlara təklif və cəmlik məfhumlarını bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermirdi”,- fikrinin doğru olmadığını isbat edir. Belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, türklər tarix etibarlı ilə qədim xalqdır, onların təfəkkürü də, mədəniyyəti də, ədəbiyyatı da qədim tarixi inkişaf yolu keçmişdir və kəmiyyəti də. Keyfiyyəti də fərqləndirməyi bacarmış, vasitələr tapmış, hər zaman inkişafda olmuşlar. Bunu türklərə məxsus yazılı abidələr, daş kitabələr də təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri.B.Elm.2002. 696 səh. s.439

2.B. Atalay. “Divanü-luğat-it türk”.Ankara. 1941.

3. Qəribova Jalə. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə üsulları.nam. dis. Bakı. 1994. 163 s.

4. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y.Orxon-Yenisey abidələri. Bakı. 1993. 390 s.

5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı.1962

6. “Древнетюркский словарь”. Ленинград . 1969.

7. Брокелман С. Ostturkish Grammatik der islamischen literatursprachen Mittelasiens. Ang/1954.

8. Рамстед Т.И. Введение в Алтайское языкознание. М. 1957

9. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М. 1989

10. Щервак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Лен. 1977

11. Gronbech K. Der Turkische sprachbau 1c. Kopenhagen. 1936.

12. “Kitabi – Dədə Qorqud”. Bakı: Öndər. 2004

13. Xətai. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Kitab klubu. 2014.

14. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider. 2004

15. Ergin M. Seçilmiş əsərləri. İstanbul: 1969

16. Q. Bühranəddin. Seçilmiş əsərləri. Divanı. Bakı: Öndər. 2005

Gahramanova C.

SUMMARY

Quantity of Turkic linguistics

Turkish language is one of the most ancient groups of the category of quantity. Azerbaijan - Turkish linguistics has been category of historically quantitative grammatical, lexical and syntactic expression. The article basically talks about lexical and morphological indicators. alıǵ- a lot of, alku- everybody, bodun-nation, bukun-people, kün-people, kara-people, uǵuş-clan, yemiş- all kind of fruits, tümen-a lot of, büte-a lot of and etc. Used as examples of ancient written monument.

Key words: quantity, kvivantitiy, numeral, morfologic method, lexic method, syntactic method and etc.

Fizuli Mustafayev, fil.ü.f.d.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi

AZƏRBAYCAN-TÜRK TELEVİZYALARININ ELM, TƏHSİL, SƏHIYYƏ VƏ MAARİFÇİLİK VERİLİŞLƏRİNİN DİLİ ƏDƏBİ DİL NORMALARI HÜDUDLARINDA

Əslində dil normaları, onun variantları dilçilikdə diqqəti ayrıca cəlb edən problem məsələlərdən biridir. Bu gün ziyalılar arasında, o cümlədən, telejurnalistikada bir çox mübahisəli məqamlar elə bu zəmində, yəni məsələnin dilçiliyin özündə də hələ mübahisəli olması zəminində baş verir. Afət Qurbanov yazır ki, müasir dilçilikdə dil normasını müəyyən edən rəsmi ölçü vahidi yoxdur. Həm də bu elmdə norma meyarları haqqında anlayışlar hələ əsaslı formada dəqiqləşdirilməmişdir. Tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Meyarla bağlı irəli sürülmüş prinsiplər bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənir. Lakin bununla belə, artıq nəinki mütəxəssislər – linqvistlər arasında, o cümlədən, ümumi dil təcrübəsində müəyyən ümumi universal meyarlar təşəkkül tapmışdır ki, onları nəzərə almaq və onlara əməl etmək bir vəzifə kimi qarşıda durmalıdır. Çünki “Ədəbi norma dil sisteminin kollektiv realizasiyalarının hər hansı bir məcmusudur ki, cəmiyyətin inkişafının müəyyən bir mərhələsində cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir və onun tərəfindən düzgün və nümunəvi kollektiv realizasiyalar kimi başa düşülür”. Göründüyü kimi, burada, yəni normanın seçilməsi, sabitliyi və tətbiqi üçün cəmiyyət və daha geniş mənada milli məqbulluq əsas şərtlərdəndir. Norma ixtiyarı, təsadüfi və subyektiv amil deyildir. “Tarixi planda normaların sabitliyi və davamlığı cəmiyyətə xidmət edən kommunikativ vasitələrin zəruriliyi və vərəsəliyi ilə müəyyən edilir”. Bu mülahizələr TV verilişlərinin dilində

ədəbi dili bir norma səviyyəsində qəbul etməyin, onun yuxarıda xatırladığımız meyarlarını gözləməyin vacibliyini bir daha yada salmış olur. Güclü təbliğat, təşviqat vasitəsi kimi özünün öyrətmə, mənimsətmə və maarifləndirmə imkanlarına görə elm, təhsil, səhiyyə və maarifçilik verilişlərinin dili bu baxımdan, xüsusilə nümunəvi bir dil olmalıdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dil normalarının müəyyənləşdirilməsində əsasən dörd meyar təklif olunur: a) təbiilik, b) işləklik, c) sabitlik, ç) zərurilik. Tür ədəbi dil normalarında da bu ideyalar, çox hallarda əsas götürülür. Ayrı-ayrı türk radio və televiziya kanallarında hazırlanan “Filmin ən gözəl səhnəsi”, “İyi fikir”, “15 temmus qəhrəmanları” adlı veriliş və proqramlarda sözü gedən meyarların şahidi oluruq. Buradan çıxan nəticə odur ki, ETSM-in aparıcıları və redaktorlar da hazırladıqları verilişlərdə öz dil-nitq mətninə məhz bu baxımdan nəzarət etməyi bacarmalıdırlar. Başqa sözlə desək, tamaşaçı – dinləyiciyə müraciət edən, ona hər hansı bir məlumatı, mövzunu, informasiyanı, bilgi və dəyəri aşılamaq istəyən jurnalist mütləq öz dil və nitqini bu suallar sınağından keçirməyi özünə borc bilməlidir: mənim nitqim ümumi ədəbi dilin ruhuna yad deyildir ki? O Azərbaycanın hər bir regionunda başa düşülürmü? Təsadüfi, gəlişigözəl səciyyə daşımır ki? Məsələn, məlum olduğu kimi, dilimizdə **nə** və **ma**, **mə** ünsürləri, adətən, inkar əlaməti kimi çıxış edir. Və əgər onlardan biri cümlə daxilində işlənsə, ikinci elementin işlənməsi sadəcə olaraq, məqbul sayılmır. Halbuki ETSM-in aparıcıları və telejurnalistlər “Təhsil və tərəqqi”, “Bağçılıq”, “Zəka nuru”, “Ekologiya və həyat”, “Daş nağılı”, “Vernisaj”, “Sərbəst söhbət”, “Maraq dünyası”, “Çələng”, “Nurdan damlalar” və digər verilişlərin redaktor-rejissorları bu cür səhvlərə tez-tez yol verirlər. Məsələn, **nə biz bir hökm vermirik, nə o bir qərara gəlmir. Və ya nə müəllimin dediyinə əməl etmir, nə də insanı düz yazmır...**

Sözün bu mənasında həm türk, həm də Azərbaycan telejurnalistlərinə bir kömək kimi mövzunun aktuallığı baxımından yuxarıda xatırlanan meyarlar üzərində qısa da olsa dayanmağa ehtiyac vardır:

Təbiilik: Təbiilik, hər şeydən əvvəl, mahiyyət faktorudur. Təklif edilən normanın milli dilin təbiətinə, ruhuna, onun linqvistik sisteminə uyğun olub-olmaması ilə bağlı bir məsələdir. Fərdi-subyektiv baxımdan, xalis nitq hadisəsi kimi, konkret olaraq, məsələn, jurnalistin fərdi dil-nitq sistemi kimi, xüsusilə prinsipial bir məzmun kəsb edir. Xalq arasında filankəs qeyri-təbii, süni və ya qeyri-səmimi danışır kimi ifadələr əbəs yaranmamışdır. Və belə ifadələr jurnalistin dil savadsızlığına ünvanlanmışdır. Ədəbi dildə təbiiliyi şivəçiliyə, dialektizmə endirmək təşəbbüsləri və ya şifahi nitqdə yazılı nitqə uymaq, başqa sözlə desək, kitab dilinin, hərfi danışığın təsirinə düşmək meylləri ədəbi dilin təbiilik meyarı ilə bir araya sığmayan hallardandır. Belə hallara çox zaman “Mən də uşaq olmuşam”, “Dərsdən sonra”, “Hazırcavablar”, “Təmas nöqtəsi”, “Tələbə dünyası”, “Masir Azərbaycan gənci”, “Mən Azərbaycanlıyam” uşaq və gənclər verilişləri, “Günün nəbzi”, “Həftə”, “Kənd saati”, “Bizim planet” informasiya-analitik və ictimai-siyasi proqramlarında hadisələrə politoloji və elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşan redaktorların materiallarına rast gəlmək olur.

İşləklik. Adından göründüyü kimi, bu meyar birbaşa dilin ümummili xarakterini, onun hamı və hər kəs tərəfindən başa düşülməsi vacibliyini əhatə və ehtiva edir. Məsələn, gizli deyildir ki, bizim humanitar peşə adamları – alimlər, yazıçılar, şairlər, xüsusilə jurnalistlər arasında yeni söz yaratmaq, guya savadlı görünmək xatirinə başqa dillərdən, fərqi nə varılmadan, əcnəbi söz və ifadə almaq həvəskarları daha çoxdur. Halbuki Azərbaycan Televiziyasının “Vətəndaş”, “Qobustan”, “Ədəbi abidələr”, “Zamanın sorağında”, “Qədim yurdun baharı”, “Əbədi zirvə”, “Tarixin yollarında”, “Ağ işığın möcüzəsi”, “Doymadım bu dünyadan”, “Gənclik və zaman”, “Dünya səndən kimlər keçdi” verilişlərini hazırlayan bəzi redaktorlar unudurlar ki, ədəbi dilin işləklik meyarı bu cür zorakılığı, onun strukturuna və sisteminə yad olan bu cür müdaxiləni əsla qəbul etmir. Məsələn, apardığımız müşahidələrdən məlum olur ki, ETSM-in aparıcılarının dilində ərəb mənşəli “malikdir”, “malik olmaq” söz və ifadələri tez-tez işlənilir. Xüsusilə, müəllimlərimiz bu ifadələri az qala dilimizin yeganə leksik-qramatik vahidi kimi işlətməyə çalışırlar. Halbuki, həmin ifadələrin məhz işləklik baxımından ümumi ədəbi dildə təsir və nüfuz dairəsi olduqca məhduddur. O, adətən, ədəbi dilə yazılı elmi-publisistik üslub vasitəsilə

daxil olmuşdur. Və onun, xüsusilə, şifahi ədəbi dildə leksik-semantik imkanları minimumdur. Lakin bununla belə, Azərbaycan televiziyasının “Günün nəbzi”, “Həftə”, “Bizim planet”, “Kənd saati” və digər proqramların bəzi süjetlərində tez-tez səslənən “Azərbaycan xalqı zəngin yeraltı, yerüstü sərvətlərə malikdir”, “böyük ideoloji təsirə malik olan...”, “geniş hüquqlara malik olan...” deyim və tərkibləri necə başa düşmək olur?.. Bu məsələ ilə bağlı professor Ağamusa Axundov çox haqlı olaraq belə yazır: “Bu fel qrammatik-leksik vasitə kimi flektiv (insirafi) dillərə, o cümlədən, keçmiş zamanlarda Azərbaycan dili ilə çeşidli əlaqələrdə olmuş fars və ərəb dillərinə aiddir... Qrammatik quruluşa görə Azərbaycan dilinin mənsub olduğu aqlütinativ (iltisadi) dillərdə isə belə qrammatik-leksik vasitə yoxdur. Bununla belə, ümumxalq danışq dilində olmayan “malik”, “malik olmaq” sözləri, nəinki, ədəbi dilimizdə işlənməklə davam edir, hətta onun fəaliyyət dairəsi kitabdan-kitaba, qəzətdən-qəzətə, jurnaldan-jurnala keçir”. Əlavə edək ki, buradan da telejurnalistlərimizin nitqində özünə yer tapır. Halbuki “malik” sözünü Azərbaycan dili qrammatik quruluşunda çox maraqlı yer tutan “var” sözü ilə əvəz etmək mümkündür. Alimin sözünün qüvvəti, məsələn, aşağıda olduğu kimi: “Azərbaycan xalqının zəngin yeraltı-yerüstü sərvətləri var”, “böyük ideoloji təsiri olan...”, “geniş hədudları olan...” və s. Bu deyilənlərdən çıxan nəticə odur ki, hətta işləklik meyarı baxımından hər hansı bir dil hadisəsi “geniş işlənsə belə” norma hüququ qazana bilmir. Çünki Azərbaycan televiziyasının “Məclisi-üns”, “Yada düşər xatirələr”, “Musiqi xəzinəsi”, “Bakı fəvvarələri” və digər verilişləri hazırlayan bəzi ssenari müəllifləri dilin sistemi ilə “dil tapa” bilmir.

Sabitlik. Ədəbi normanın təşəkkülündə, fəallığında və sabitliyində xalqın ziyalı təbəqəsinin – yazıçı və şairlərin, o cümlədən, mətbuat, radio və televiziyanın yaradıcı əməkdaşlarının əvəzsiz xidmətləri olsa da, yəni normalar özü də vaxt axarına uyğun olaraq, müəyyən dəyişikliyə və təkamülə uğrasa da, o hər halda uzunmüddətli və uzunömürlü dil hadisəsidir. Bunu məhz o mənada başa düşmək lazım gəlir ki, normanın funksional imkanları və Azərbaycan televiziyasının “Azərbaycan respublikasına xidmət edirəm”, “Zəka nuru”, “Ekologiya və həyat”, “Daş nağılı”, “Vernisaj”, türk telekanallarının “Gülə-gülə oturun”, “Analara məsləhət”, “Para məndə”, “Yurdum mənim” və başqa verilişləri hazırlayan jurnalistlərin potensialı ilə onun tarixi missiyası arasında dərin bir asılılıq vardır. Düşündüyü kimi, norma heç də həmişə hər hansı bir kəsin arzusu ilə “icad” olunmur. O məhz dilin tarixi təkamülü nəticəsində meydana gəlir və yalnız yenə də bu təkamülün tələbi ilə zəifləyib sıradan çıxır, yaxud başqa bir norma ilə əvəzlənir.

Zərurilik. Zərurilik ədəbi norma üçün bir meyar kimi, əslində zərurilik məqamlarında üzə çıxır. Başqa sözlə desək, dilin sistemi normaya münasibətdə məhz zərurəti ifadə edir və etməlidir. Onun üçün hər “norma” yox, sistemə uyğun və onun işləkliyini təmin edən norma mümkün və məqbuldur. ETSM-in jurnalistləri “Teatr”, “Sərbəst söhbət”, “Vernisaj”, “Çələng”, “Nurdan zərrələr”, “Ana dili”, “Kino ulduzları”, “Yaşıl orman”, “Çarpaz boyalar” verilişlərinin təqdimində məsələnin bu aspektini əsla unutmamalıdır. Ədəbi normaya, onun meyarlarına hörmət əslində milli dilə və sisteminə hörmətin ifadəsidir.

Fəaliyyətdə olan ədəbi dil normalarının geniş yayılmasının təbliğində orta və ali məktəblərin, radio və televiziyanın rolu əvəzsizdir. Buna görə də həmin müəssisə və birliklərin üzərinə ciddi dil məsuliyyəti düşür. Məktəblərdə hər bir dil vahidi ədəbi cəhətdən ölçülüb-biçilməli, radio və televiziya verilişlərində isə dil normalarına ciddi riayət olunmalıdır. Məhz bu baxımdan türk kanallarında hazırlanan “Elmin üfüqləri”, “Okulda bir gün”, “Gəzə-gəzə öyrəndim”, “Əkək, becərək, öyrənək”, “Kənd saati” və digər verilişlərdə ədəbi dil normalarına ciddi riayət olunur. Əks təqdirdə burada buraxılan hər hansı dil qüsuru milyonlarla dinləyici və tamaşaçının öz nitqində səhvlərə yol verməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, ədəbi dil sistemində istifadə edilən hər bir norma mədəni ənənədir. İnsan öz tarixi təcrübəsində ən yaxşı nə əldə edə bilirsə, onları gələcək nəsələ ötürmüşdür. Ədəbi norma da hər bir xalqın illərlə yaratdığı mədəni nailiyyətlərindəndir.

Məlum olduğu kimi, ədəbi norma dili bir küll halında – həm səs məxrəcinə, həm tələffüz tutumuna, həm qrammatik quruluşuna, həm leksik-semantik məzmununa, həm üslub çeşidinə görə bütün cəhətləri əhatə edir. Və təbii ki, canlı dil praktikasında bu istiqamətlərdə çox

asanlıqla təsnif oluna bilir. Bu baxımdan ETSM-in dilində mövcud olan həmin normaların mühümləri üzərində dayanmağa ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Şifahi nitq haqqında. - "Dil mədəniyyəti". Bakı, "Elm", 1979
2. Adilov M.İ. Qəzet dili. Bakı, ADU nəşri, 1973
3. Axundov A.A. Televiziyanın və radionun xalqın nitq mədəniyyətinin inkişafında rolu. – "Dil mədəniyyəti": Bakı, "Elm", 1985 (IV buraxılış).
4. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, "Yazıçı", 1992.
5. Əzizov R. Televiziya həyatımızda. Bakı, 1988.
6. Məmmədov İ.O. Ekran, efir və dilimiz". Bakı, "Elm", 1989.
7. Svetlana C.B. "Телевизионная речь. М., 1960.
8. Аксенов В.Н. Искусство художественного слова. Б., 1962.

SUMMARY

The presented article is dedicated to the language of scientific, educational, healthcare and enlightenment programs. Literary language norms are put forward, work of broadcaster, announcer and creative persons in this regard and their duties are mentioned. Simplicity, functionality, stability and necessity criteria defining the literary language, their basic principles are emphasized.

Key words: language norms, languages of programs, TV broadcasters, enlightenment in programs.

Güntəkin Binnətova, f.ü.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan
dialektologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
guntekin-binnatova@mail.ru

MÜASİR ƏDƏBİ DİLİMİZDƏ ŞİVƏ İZLƏRİ

Dialektlər və ədəbi dil-bunların hər biri ayrı-ayrılıqda dil formalarıdır. Ədəbi dil normalarla müəyyənləşən və fəaliyyət göstərən dil formasıdır, dilin, xalqın tarixinin, etnoqrafiyasının, etnogenezinin, psixologiyasının aynası olan dialektlər isə bu normalara sığmayan, ifadə həddləri daha geniş olan, çoxvariantlıqla müşayiət olunan dil formasıdır.

Ədəbi dillə dialektlər arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu iki cəbhə daima biri digərinə təsir edir. Ədəbi dil bütün dövrlərdə dialektlərə söykənmiş və ondan bəhrələnmişdir. Dialektlərin norma daxilində ədəbi dilə təsiri nə qədər müsbət haldırsa, ədəbi dilin şivələrə təsiri bir o qədər arzuolunmaz hal kimi qiymətləndirilmişdir. Çünki şivəyə ədəbi dil prinsiplərini tətbiq etmək, elmi-nəzəri təzyiq göstərmək ona ağırlıq və bayağılıq gətirir. Lakin ədəbi dilə şivə sözləri ilə sığal çəkmək, dil normativliyini pozmadan onlardan məqamında və qədərində istifadə etmək ona şirinlik, canlılıq və millilik gətirir.

Şivə sözlərinin müasir ədəbi dilimizdə bu və ya digər formada qoyduğu izlər çox maraqlıdır. Dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərən bu təsirlərin izlənməsi dil tarixi, müasir dil problemlərinin öyrənilməsində gərəklidir. Belə ki, dialekt faktları müasir ədəbi dilimizdə bəzi sözlərin etimoloji izahının açılmasında mühüm rol oynayır, quruluşca sadə söz kimi qəbul edilən bəzi leksik vahidlərin düzəltmə və ya mürəkkəb olduğunu söyləməyə əsas verir.

Nümunə üçün müasir ədəbi dilimizdə ümumişlək olan *üzük* sözünün etimoloji izahına diqqət yetirək. Araşdırmalara əsasən belə bir nəticəyə gəldik ki, *üzük* sözü quruluşca düzəltmədir və onun əsasında dialektal *üy* sözü dayanır. *Üy* qərb qrupu dialekt və şivələrinin bəzilərinə *barmaq*,

Yevlax, Balakən, Gədəbəy şivələrində isə barmaqda *oynaq*, *buğum* mənasında işlədilir (**-Barmaxda üç üy olur**-Yevlax). Demək, barmağa müxtəlif məqsədlərlə taxılan bu əşyanın adı **üylük**dür. İstər dialekt və şivələrimizdə, istərsə də ayrı-ayrı türk dillərində -lɨq⁴ şəkilçisinin müxtəlif fonetik variantlarının olduğunu nəzərə alıb demək olar ki, burada **üy** kök, **-lük** isə şəkilçi morfemdir. Qeyd edək ki, bəzi şivələrdə üzük sözü **üyzük/üyzüx**, yaxud **yüzüg** şəklində də tələffüz edilir. **Yüzügüyzük** sözünün metatezaya uğramış variantıdır. **Üyzüküy** kökünü mühafizə edir. Bu arada paltar tikərkən iynə ələ batmasın deyərək barmağın başına keçirilən əşya mənasında əksər şivələrdə işlədilən **üsgük/üysüx** (metateza üy-üs, səs keçidi g-y), Xanlar şivəsində işlədilən **nüy**, ədəbi dildə onun qarşılığı olan **oymaq** sözlərinə diqqət yetirsək, bu sözlərin də təkhecalı **üy** kökünə əsaslandığını söyləmək olar. Basarkeçər şivələrində isə bu söz (üysüx) həqiqi mənasından uzaqlaşır, məcazi mənə kəsb edərək arı şanında olan dəlik mənasında işlədilir. **- Şanın üysüyündə bal var.**

Belə bir açıqlamadan sonra ədəbi dilimizdə işlədilən **bilərzik** sözünün də **biləklilik** şəklində izahı inandırıcı görünür.

Dialekt materialları ilə bir çox sözlərin - oraq, qurbağa, tısağa, tülkü və s. bu kimi sözlərin də etimoloji izahını vermək mümkündür. Belə bir izah maraqlı və inandırıcıdır, eyni zamanda, dilin tarixi inkişaf prosesini izləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qətibə Vaqif qızı, fil.ü.f.d.

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
gatibevagifkizi@yahoo.com

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİNƏ DAİR ƏLYAZMALARI

Türk dili, ədəbiyyatı, tarixi, o cümlədən türk mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən məsələlərin bir-biri ilə əlaqəli şəkildə araşdırılması türk xalqlarının biri-biri və digər xalqlarla olan müxtəlif münasibətlərinin tarixi inkişaf səviyyəsinin təyin olunması, bu əlaqələrin inkişaf və tənəzzülünün sərhədlərinin müəyyən edilməsi baxımından vacibdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində dünyanın bir çox ölkələrində ümumtürk abidələri, türklərin tarixi, mədəni irsi, etnoqrafiyası və yazı mədəniyyəti geniş tədqiq olunmağa başlamışdı. Azərbaycan ziyalıları, görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri də müxtəlif elmi-nəzəri yanaşma işığında türkoloji araşdırmalar aparır, Türk tarixi, dili və ədəbiyyatı, türk xalqları və onların yazılı abidələrini əhatə edən ciddi əsərlər ortaya qoyurdular. Ə.Muznib, Ə.Abid, X.S.Xocayev, Ə.Ağaoğlu, H.Zeynalı, Ə.Cəfər və başqaları qədim türk dilinə, türk xalqlarının ədəbiyyatına, tarixinə, mədəni və maddi irsinə, qədim türk dilinin zəngin təməlləri əsasında formalaşan Azərbaycan dilinin milliləşmə tarixi, regionda və türk dilləri arasında mövqeyi və statusuna dair müxtəlif səpkili araşdırmalar aparırdılar. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkoloji elmi fikrin təşəkkülü və inkişafı daha çox türkçülük ideologiyasını dəstəkləyənlər, demokratik düşüncəli, milli konsepsiyanın tərəfdarı olan ziyalıların, elm və mədəniyyət xadimləri, ədib və yazıçıların adı ilə bağlıdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-ədəbi və mədəni tarixində xüsusi mövqeyi olan, dramaturq, teatrşünas, nasir, dirijor, pedaqoq, publisist kimi çoxşaxəli fəaliyyət göstərən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin milli-mədəni tənəzzülümüzün və ictimai-siyasi düşüncəmizin inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun ədəbi dil, türk dilləri, türk teatrosu, türk ədəbiyyatı haqqında qələmə aldığı məqalələri həm elmi tədqiqat üslubu, həm də ehtiva etdiyi informativ zənginlik baxımından qiymətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində qədim əlyazma, daşbasma, çap əsərlərlə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə yaşamış, fərqli sahələrdə xidmət edən görkəmli alim, ədib, ictimai xadimlərin şəxsi arxivləri də qorunur. Bu arxivlərin arasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də arxivi saxlanılır. Arxivdə ümumilikdə 210 saxlama vahidi altında müxtəlif

məzmunlu materiallar vardır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin arxivinin izahlı təsviri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehri Məmmədova tərəfindən nəşr olunmuşdur (5: 2012).

Arxivdə ədibə məxsus olan məktub, əsər, şəxsi sənədlər, kitabları ilə birlikdə, həm də onun qələminin məhsulu olan elmi-publisistik məqalələri də yer almışdır. Ədibin türk dili, ədəbi dilimiz, türk ƏDƏBİYYATI məsələlərinə dair olan əlyazmaları göstərir ki, o, qədim türklər, türk xalqlarının etnik tarixi, əski türkcə, türk yazılı abidələri, türk xalqları ədəbiyyatı, qədim türk poeziyası haqqında çox zəngin elmi məlumatlara malik olmuş və bu sahədə araşdırmalar aparmışdır. Təsadüfi deyil ki, elmi-nəzəri məqalələrin, dərin məzmunlu publisistik əsərlərin müəllifi olan Ə.Haqverdiyev 1924-cü ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının Ölkəşünaslıq Bürosuna üzv seçilmişdi. Onun “Türk dili”, “Ədəbi dilimiz”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair proqram”, “Türk dili dərsi proqramı”, “Əski və yeni Türk ədəbiyyatı nümunələri. Heca vəznü” adlı əlyazmalarında türk xalqları və əlifbaları, ümumtürk dili və ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafı, Azərbaycan və Osmanlı Türkiyəsi ədəbiyyatı haqqında qiymətli bilgiler verilmiş, Azərbaycan Darülfununun Şərq fakültəsində Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üçün müxtəlif məzmunlu konspektlər, kiçik qeydlər və mühazirə materiallarında ümumi türkoloji məsələlər, türk dillərinin təsnifi, türkologiyanın əsasları, türk dili və ədəbiyyatının müxtəlif dövrləri elmi-nəzəri faktlar əsasında təhlil olunmuşdur.

Məlumdur ki, Ə.Haqverdiyev Azərbaycan Dövlət Darülfununda, indiki Bakı Dövlət Universitetinin şərq fakültəsində mühazirə demişdir. Onun arxivindəki saxlama vahidi 173-də (4) yerləşən “Türk dili dərsi proqramı” adlanan əlyazması 1882-1938-ci illərdə yaşayıb yaratmış, maarifçi, pedaqoq, türk dilinə dair bir çox dərslərin müəllifi olan Cabbar Əfəndizadənin “Türk dili öyrədən kitabça”sı əsasında hazırladığı proqram ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında yazılmışdır. Müddərislərə türk dili dərslərinin təlimində diqqət etməsi gərəkən məsələlərlə yanaşı, dərslərin səmərəli keçirilməsi və müsbət nəticələr əldə etmək üçün lazım olan əyani vəsaitlərdən, mənbə, mətn və nümunələrdən istifadə üsulları izah olunur. Ədibin “Əski və yeni Türk ədəbiyyatı nümunələri. Heca vəznü” adlı əlyazması latın qrafikasında yazılmışdır. Saxlama vahidi 34-də (2) yerləşən və 80 vərəqdən ibarət olan əlyazmada qədim türk ədəbiyyatı tarixinə toxunulur, qədim türk ədəbiyyatına dair nümunələrdən bəhs olunur, bu sahədəki elmi-tədqiqat işlərinə dair məlumatlar verilir, türk ədəbiyyatının inkişaf dövrləri təhlil edilir, yeni türk ədəbiyyatının durumu, müxtəlif nümayəndələri haqqında geniş məlumat verilir, hər dövrə aid müxtəlif ədəbi əsərlərdən nümunələr gətirilir.

Arxivdə saxlama vahidi 33-də (1) yerləşən “Ədəbi dilimiz” adlı avtoqraf əlyazma latın qrafikası ilə yazılmışdır, üzərində müəllifin özü tərəfindən “Vaxtı keçdiyi üçün nəşr olunmadı” qeydi vardır. Bu məqalə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildində nəşr olunduğu (5:2005) üçün geniş məlumatı lazım bilmədik. Qısa olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, ədib bu məqalədə ədəbi dilimizin təmizliyi, saflığıuğrunda atılacaq addımlardan bəhs etmiş, yerli-yersiz dilimizə daxil olan yabancı kəlmələrdən, istilahlardan arınmağın yolunu mükəmməl bir Azərbaycan ədəbi dili və sərf-nəhvünün yaradılmasında gördüyünü yazmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan türk ədəbi dilinin inkişafından bəhs edərək yazır: “Ədəbi dilimizin yoxluklarından biri indiyədək mükəmməl bir sərifi-nəhvün yoxdur, ədəbi dil haradan ola bilər” (1, s.3). “90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub məcburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular” deyərək Ə.Haqverdiyev dilimizə bir tərəfdən Osmanlı türk ləhcəsinin, bir tərəfdən fars dilinin, digər tərəfdən rus dilinin təsir etdiyini göstərir, ədəbi dilimizin saflığından bəhs edərək “bəziləri özləri hiss etməyərək Azərbaycan qulağını deşən ləfzləri istimal edirlər”, ədəbi dilimizin qorunması və mükəmməl sərifi-nəhvünün yazılması üçün, vahid ədəbi dil qaydalarının tətbiq olunması üçün “Xalq Maarif Komissarlığı yanında, ya Ümumittifaq Akademiyasının Azərbaycan şöbəsində Azərbaycan türk ləhcəsinin mükəmməl sərifi-nəhvi və ədəbi dil yaratmaq üçün xüsusi bir təşkilat” qurulmasını təklif edir (1, s.3-4).

Ədibin diqqət çəkən, nəzərimcə həm elmi-nəzəri səviyyəsi, həm də ehtiva etdiyi zəngin informativ məlumatlar və tədqiqat zamanı istifadə edilən metod baxımından digər məqalələrindən fərqlənən “Türk dili” adlı əlyazma iki ümumi dəftərdən, ümumən 62 vərəqdən ibarət, rus dilində yazılan avtoqraf əlyazmadır.

Əsərin başlanğıcında müəllif türk dilində danışan xalqları coğrafi yerləşiminə görə təsnif edərək yazır: “İndiki zamanda Türk dilində yakutlardan başlayaraq Avropaya qədər bir çox tayfa və xalqlar danışirlar. Onlara yakutlar, Cənubi Sibir türkləri, altay-teleutlar, Yuxarı Ob türkləri (kumandin, lebedinlər, çerneva tatarları, şorlar), Yuxarı Yenisey türkləri (kızıllar, kaçınlar, karaqaslar, kamasınlar), uryanxaylar və ya Tuva (Qərbi Monqolustanda), barabinlər, Qərbi Sibir tatarları, qara-qırğızlar, qazaxlar, qaraqalpaqlar, Cənub-Şərqi Rusiya türkləri (Kırım, Həştərxan tatarları, noqaylar, kumıklar, qaraçaylar), başqırdlar, kazan və digər Bolqaboyu tatarlar, sartılar (Rusiya Türküstanında), özbəklər (Xivə və Buxara xanlığında), Çin Türküstanında və ya Şərqi Türkistanda yaşayan türklər (tarançilər), Azərbaycan türkləri və nəhayət Osmanlı türkləri daxildir” (3, I dəftər, s.1). Müəllif qeyd edir ki, bu xalqların bəziləri əskidən türkkökənli olmasalar da, “məsələn sartılar və Sibirdə yaşayan bəzi tatar tayfaları”, indi türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışirlar. Ə.Haqverdiyev bəzən türk xalqlarının etnik kökəni ilə bağlı bəzi mülahizələri və türklərin tatar adlandırılmasını elmdəki tarixi anlaşılmazlıq kimi qəbul etdiyini, ciddi elmi-türkoloji tədqiqatlar nəticəsində bu səhvlərin aradn qaldırılacağına ümid etdiyi yazır (3, I dəftər, s. 2).

Əsərin davamında müəllif qədim türklərin ən mükəmməl, möhtəşəm yadigarları olan yazılı abidələr haqqında məlumat verir, onların təsnifatı zamanı irəli sürülən mülahizələri şərh edir. Qədim türk yazılı abidələrinin müxtəlif forma, material və yazılarda günümüzə qədər gəlib çatdığını qeyd edən görkəmli alim, bu abidələrin VIII, bəzən VII, hətta VI əsrə aid olduğunu yazır (3, I dəftər, s. 3). Orxon-Yenisey abidələrinin məzmunu haqqında məlumat verərkən, abidələrin mətnlərinin xaqanların dilindən xalqa müraciətə şəklində yazıldığını, bu müraciətlərdə türklərin hərbi-siyasi dünyagörüşünün, qonşuluq münasibətlərinin, əlxlaqi-mənəvi dəyərlərinin əks olunduğunu göstərir (3, I dəftər, s.4). Qədim türk dövlət başçıları xaqanları olan Bilgə xaqan və onun qardaşı Kül Tiqinə məxsus olan abidələrin tədqiq tarixi, aparılan tədqiqatların nəticələrindən, irəli sürülən mülahizələrdən müasir türk dillərinin bu abidələrin dilinin varisi olduğunu yazan Ə.Haqverdiyev (3, I dəftər, s.4), həm uyğur, həm Orxon yazısı ilə yazılan uyğur yazılı abidələrinin də Orxon mətnləri ilə eyni tarixə malik olduğunu, uyğur yazısının XV əsrə qədər istifadə edildiyini və hətta XI əsrin ən məşhur əsəri olan “Kutadqu Biliq”in də bu əlifbada yazıldığını qeyd edir (3, I dəftər, s.4)

Qeyd etmək lazımdır ki, əlyazmanın təhlili göstərir ki, Ə.Haqverdiyev bu materalları toplayarkən çox ciddi elmi tədqiqatlar aparmış, türkologiyada çox mötəbər mənbələr hesab edilən əsərlərə, araşdırma nəticələrinə, qədim qaynaqlara müraciət etmişdir. Avropa dillərini mükəmməl bilməsi ona qədim türk yazılı abidələrini tədqiq edən alimlərin orijinal əsərləri ilə tanış olmağa imkan vermiş, bu sahədə edilən araşdırmaları incələyərək abidələrin tapılması, oxunması, tədqiqi və nəşri tarixi haqqında müfəssəl bilgi əldə etməsinə zəmin yaratmışdır. Əlyazmada Orxon-Yenisey abidələri haqqında məlumatdan başlayaraq, onların tədqiqi üçün təşkil edilən müxtəlif elmi ekspedisiyalar, abidələrin tapıldığı ərazilərdə axtarışlar aparan Avropa alimlərinin elmi mülahizələri, hətta bir-biriləri ilə apardıqları elmi mübahisələr əks olunmuş, İ.Strallenberq, Heygel, J.Klaprot, N.İ.İlminski, N.V.Yadrintsev, A. Remuzə, V.Radlov kimi alimlərin qədim türk yazılı abidələrinin yazılma tarixi, xüsusilə abidələrdəki kod sözlər vasitəsilə sinoloqlar tərəfindən mətnlərin deşifrə olunması, türk dilinin təşəkkülü və inkişaf tarixi haqqında olan görüşlərini də təhlilə cəlb etmişdir (3, I dəftər, s.5-8).

Əlyazmanın diqqət çəkən digər xüsusiyyəti, müəllifin orta əsr türk dilli yazılı abidələr haqqında da geniş, maraqlı bilgiləri qeydə almasıdır. “XII-XIII-XIV əsrlərə dair türk dilli abidələr haqqında məlumat azdır” deyən Ə.Haqverdiyev “Yusif Balasaqunlu kimi tanınan Yusif Xas Hacibin “Kutadqu biliq”, müəllifini bilmədiyi “Yusif və Züleyxa” əsərini, Ribati Oğuz adlanan Nəsirəddin Bürhanəddin oğlunun məşhur “Qisasül Ənbiya” əsərlərini” örnək göstərir (3, I dəftər.s.8). Müxtəlif ərazilərdən tapılan qədim türk yazılı abidələrinin transkripsiyası, oxunuşu, tərcüməsi və s. haqqında həddən artıq maraqlı, zəngin, dəqiq və indiyə qədər məlum olmayan məlumatlar verən Ə.Haqverdiyev bu “iki dilli, üçdilli yazılı mətnlərin alimlər tərəfindən həmişə diqqət mərkəzində olduqlarını” yazır (3, I dəftər, s.9), Avropa alimlərinin, xüsusən V.Tomsen, V.Radlov, Şlegel, M.Parker, V.Vasilyevin bu sahədə daha çox və ciddi işlər gördüyünü qeyd edir. Qədim və orta əsrlər türkdilli abidələrin tədqiqi tarixini çox şəffaf şəkildə təhlilə cəlb edən müəllif,

türk xalqlarının orta əsrlərdə yaratdıqları dil və ədəbi qaynaqları da nəzərdən keçirir. Ədibin türk yazılı abidələrindən bəhs edərkən Kitabı Battal Qazi dastanına da toxunması bu sahə ilə bağlı araşdırmaların tarixinə yeni işıq salır. Əsər haqqında geniş bilgiler ehtiva edən əlyazmadan aydın olur ki, müəllif dastanın yazılma tarixi, onun məzmunu, dili və türk ədəbiyyatı tarixindəki yeri haqqında müfəssəl araşdırma aparmış, əldə etdiyi nəticələri və faktları qeydə almışdır.

Əsərin davamında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Osmanlı türk ədəbiyyatının inkişaf tarixi, Anadolu coğrafiyasında təşəkkül tapan, böyük Osmanlı imperiyasında inkişaf edən türk ədəbiyyatı haqqında danışarkən ilk öncə İstanbulun Türk-İslam aləmindəki yerinə toxunaraq yazır: “Türk xalqları zaman-zaman təzyiqlərə məruz qaldıqları üçün bəziləri ədəbiyyat və dil baxımından inkişafdan geri qaldı. Lakin Osmanlı Türkləri öz ədəbiyyatlarını və dillərini ən yüksək zirvəyə daşımağı bacardılar, İstanbul bir zamanlar Buxara və Səmərqənd kimi, dövrün elm və mədəniyyət mərkəzi oldu” (3, I dəftər, s.39). Ə.Haqverdiyev Osmanlı imperiyası coğrafiyasında məskunlaşan türklərin inkişafından yazarkən çox əhəmiyyətli bir mövzuya toxunmuşdur. O qeyd edir ki, “bizim kazan tatarları Konstantinopoldan kitab ixrac edirdilər və onları öz istifadələri üçün nəşr edirdilər. Bunu heç də sadə hadisə hesab etmək olmaz, Osmanlı vahid və böyük dövlət idi, öz siyasi və mədəni gücünü itirməmişdi və Osmanlı Türk ləhçəsi leksik və qrammatik göstəricilər baxımından digər türk ləhçələrindən daha zəngin və daha inkişaf edir, sair səslərdəki güclü sinharmoniya sayəsində ahəng qanunu fəvqaladə şəkildə inkişafı ilə seçilirdi (3, I dəftər, s. 39-40).

XIX əsrin sonu XX əsrin başlarında Osmanlı Türk ədəbiyyatının inkişaf yoluna nəzər salan müəllif, onu mütərəqqi rus ədəbiyyatı ilə müqayisə edir, onlar arasında oxşalığı göstərir. Tərcümə ədəbiyyatı və Avropa təsiri ilə yazılan yeni ədəbiyyat nümunələrini müvəffəqiyyət kimi qeyd edən Ə.Haqverdiyev, Osmanlıların əsasən qəzetçilik, mətbuat sahəsində böyük, möhtəşəm uğurlar qazandığını yazır (3, I dəftər, s. 31) Səlcuqilər dövründən başlayaraq Anadolu sahəsi ədəbiyyatının inkişafına toxunan müəllif, türk ədəbiyyatının müxtəlif janrlarından da bəhs edir (3, I dəftər, s. 32), Əndəlibinin “Oğuznamə”si, atalar sözləri, tapmacalar, nağıllar, türkülər, manilər (3, I dəftər, s. 34-53) haqqında məlumat verən müəllif, bu janrlara aid örnəkləri rus dilinə tərcümə edərək göstərmişdir (3, I dəftər. s.54; II dəftər, s. 5). Seyid Battal Qazi dastanı haqqında məlumat verən Ə.Haqverdiyev maraqlı bir cəhətə toxunur, onun digər türk xalqları arasında çoxlu nüsxələrinin yayıldığını, hətta qeyri-türk əsilli xalqların ƏDƏBİYYATlarında da bu motivləri əks etdirən epopeyaların mövcud olduğunu yazır (3, II dəftər, s.7), Rus dastan qəhrəmanı İlya Muramets bənzər xüsüsələrinin olduğunu göstərir (3, II dəftər, s.8). Əlyazmada Sultan Sarı Satlık Buğra Xan epopeyası, onun məzmunu, motivləri haqqında da danışılır, bu əsərin Battal Qazi qədər populyar olmadığı qeyd olunur (3, II dəftər, s, 9), Xoca Nəsrəddin və onun lətifələri, Osmanlı sahəsində yazılan təzkirələr, onların tərtib qaydaları, ən məşhuru olan Lətif təzkirəsi, XII əsrdən sonra inkişaf edən klassik türk ƏDƏBİYYATI, Mövlana Cəlaləddin Rumi, əsərləri, ümumiyyətlə, təriqət ƏDƏBİYYATI nümayəndələri haqqında geniş bilgi verilir, müqayisəli təhlillər aparılır (3, II dəftər, s. 11-24).

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, bu əlyazma Azərbaycan filoloji elminin tarixini öyrənmək, ədəbi dil və türk dillərinin tədqiqi tarixinin inkişaf yolunu araşdırmaq baxımından qiymətli mənbə hesab oluna bilər. Əlyazmalar, xüsusən də Azərbaycanda qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi tarixinə işıq salmaq, Azərbaycan türkoloji fikrinin təşəkkülü və inkişaf istiqamətlərini öyrənmək, bu sahədə dair tədqiqatların elmi-nəzəri əsaslarını əks etdirməsi baxımından dəyərlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fond 9, s.v. 33
2. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fond 9, s.v. 34
3. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fond 9, s.v. 38
4. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Fond 9, s.v. 173
5. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş Əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı: 2005, “Lider nəşriyyat”, 408 səh.
6. Məmmədova Mehri. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev arxivinin izahlı təsviri. Bakı: 2012, “Elm və təhsil”, 120 s.

ABDURRAHİM BEY HAQVERDİYEV'S MANUSCRIPTS ON THE HISTORY OF TURKISH LANGAGES

Abstract

At the end of the 19th and beginnings of the 20th centuries in most countries of the world researchers had started to study the history, cultural heritage and monuments of the Turks. Azerbaijani intellectuals, eminent men of science, cultural workers used to research turkological studies, write works embracing the Turkish history, language, literature and written monuments. Abdurrahimbey Haqverdiyev, well-known representative of the Azerbaijani literature, specialist in drama study conducted valuable researches about ancient Turks, their written monuments and old Turkish poetry. In his manuscripts titled "Turkish language", "Our literary language" is given valuable information on the research of the Turkish monuments, their classification, new turkological studies, especially Ottoman Turkish literature.

Key words: Abdurrahimbey Haqverdiyev, Turkish, Orkhon-Yenisei, Azerbaijan, Ottoman.

Zabitə Teymurlu, fil.ü.f.d.

Qafqaz Universiteti, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsi

ANADOLU AĞIZLARINDA VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ PARALEL İŞLƏNƏN ORTAQ LEKSİK VAHİDLƏR

Türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi türkologiyada aktual məsələlərdən biridir. Xüsusilə eyni dil qrupuna xas türk dillərinin fonetik, morfolojik, leksik baxımdan tədqiqi bu dillərdə mövcud uyğun və ya fərqli dil xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə kömək ola bilər. Bu səbəbdən oğuz dil qrupuna aid Azərbaycan və türk dillərinin fonetik, qrammatik, leksik baxımdan müqayisəsi iki dilin tarixi yaxınlığına bir daha işıq salır. Tarixi baxımdan Azərbaycan ədəbi dili ilə türk dili arasında çox da böyük fərq yoxdur. Ancaq müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə türk ədəbi dili arasındakı fərqli məqamlar özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan və türk dillərini fonetik baxımdan müqayisə etdiyimiz zaman Azərbaycan dilində mövcud olan ə saiti və x samiti türk dilində yoxdur, ancaq dildə ə, q səsləri yazıda öz əksini tapmasa da danışq səsi kimi mövcuddur. g hərfi ilə iki danışq səsi ifadə edilir. ghərflı qalın saıtlərlə heca qurduğı zaman [q], incə saıtlərlə heca qurduğı zaman [g] səsinı verir: *gazete* [qazetə], *galiba* [qaliba] «ehtimal ki, yəqin ki», *gönül* [gönül], *göstəri* [göstəri] «nümayiş». Azərbaycan dilində x samiti ilə başlayan və bitən sözlər türk dilində h və ya k samiti ilə, sözün ortasında isə həmin samitlərdən başqa bir də ş samiti ilə işlənir. Hər üç samit x səsinə nisbətən daha kədrdir: *haber* «xəbər», *çok* «çox», *arşiv* «arxiv». Söz əvvəlində dılxası, novlu, kar x samitinin mövqeyində türk dilində olduğı kimi h boğaz samitinin işlənməsinə Ordubad və Yardımlı şivələrində təsadüf edilir: *horuz*, *hermən*, *hircun*, *hala* (Ord.), *harman*, *hortdan*, *hircun*, *hiyar*, *hasta* (Yar.-Telavar, Üzü, Ostayır) (9, 280) Türk dilində ğ samiti qalın saıtlərlə heca qurduğı hallarda tələffüz edilmir, özündən əvvəlki saıt qismən uzun tələffüz olunur: *sağlam* [saalam], *ağaç* [aaç]. Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində ı saıtının işlənməsi normal haldır: *ışık* «ışıq», *ırak* «ıraç», *ısı* «istilik». Bu hala Azərbaycan dili dialektlərində də təsadüf edilir. Ədəbi dildə ahəng qanununa tabe olmayaraq, sözün əvvəlində i səsi gəlđiyi halda, Qazax, Gəncə dialektlərində və Qarabağın bəzi şivələrində ı səsi özünü göstərir. Məsələn, *ışık*, *ılxı*, *ıldırım* və s. (12, 56) Türk dilində bəzi sözlərdə söz başında qədim fonemlərdən olan y saxlanmış. Azərbaycan dilində isə bunlar səs düşümünə uğramışdır: *yıldırım* «ıldırım», *yıldız* «ulduz», *yılki*

«ilxı».Av səs birləşməsi türk dilində saxlandığı halda Azərbaycan dilində dəyişikliyə uğrayır: Türk dilində- *av, avuç, tavşan, tavuk*; Azərbaycan dilində *ov, ovuc, dovşan, toyuq*.Lakin Naxçıvan,Şahbuz,Şərur, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Füzuli(Qarabulaq) şivələrində *av* səs birləşməsi saxlanılır: *davşan, yavşan, qavla-*(9, 280)Azərbaycan dilində çoxhecalı və bəzi təkhecalı sözlərin sonunda işlənən d, b, g, c cingiltili samitləri tələffüz zamanı karlaşır, yəni qarşılıqlı ilə deyilir.Bu cür sözlər türk dilində d, b, g, c samitləri qarşılıqları olan t, p, k, ç qarşılıqları ilə yazılır və tələffüz edilir.Bu hala Azərbaycan dili dialektlərində də təsadüf edilir.Məsələn, *kitab*(Naxçıvan, Ordubad, Ağdam, İrəvan, Zaqatala, Muğan), *hesap, məktup, qulup, məktəp*(Muğan, Naxçıvan, Ordubad); *dört, qurt, süit, arvat, noxut, palıt, bulut* (Qazax, Gəncə, Qarabağ, Şərur, Naxçıvan, Ordubad, Muğan) və s.(12, 89, 90)

Azərbaycan və türk dillərini qrammatik baxımdan müqayisə etdiyimiz zaman fərqli dil xüsusiyyətləri müşahidə edilir.Türk dilində təsirlik hal şəkilçisi *-yı,-yi,-yu,-yü* şəkilçisi ilə ifadə olunur.Azərbaycan dilinin Ayrım,Şəmkir, Tovuz, Qazax, və Borçalı şivələrində, eləcə də adacıqlar şəklində bir sıra rayonların (Şərur, Sədərək, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Zəngilan, Bakı, Salyan) bəzi kənd şivələrində ismin təsirlik halında saitle qurtaran sözlər *-yı* şəkilçisini qəbul edir: *qapıyı,dəriyi, quzuyu, sürüyü*(Qazax), *almeyi//almayı,qonşuyu, kişiyi*(ayrım).(9, 281)Bu hala Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf edilmir.

Azərbaycan dilinin ayrım şivəsində xəbərlilik kateqoriyasının və nəqli keçmiş zamanın birinci və ikinci şəxs təkində xəbərlilik və şəxs şəkilçiləri türk dilində olduğu kimi qapalı saitle işlənir: *həkimim, həkimsin, almışım, qəlmişim, vurmuşum, alıfın, qəlifsin* və s.(Gədəbəy)(9, 281)

Türk dilindəki-*yor* şəkilçisi isə Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *u,ü* saitle bitən feillərdə saitle ahənginə uyğun olaraq *-yor,-yör* şəklində işlənir: *oxuyor, toxuyor, sürüyör*(Qazax)(9, 281)

Feilin bacarıq şəklinin inkarının *-amma, -əmmə* şəkilçiləri ilə ifadəsinə Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində təsadüf edilir: *yazammadı, görməmədi, qaçammaz, üzəmməz* və s.(12, 21)Türk dilində də feilin bacarıq forması *-ama, -eme* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *yazamadı, göremədi, kaçamadı, yüzəmedi* və s.

Azərbaycan və türk dillərini müqayisə etdiyimiz zaman bu dilləri bir-birinə yaxınlaşdırın və ya fərqləndirən cəhətlərin olması artıq dilçiliyə məlumdur.Bu xüsusiyyətlər bəzən ədəbi dili dialektə, bəzi hallarda isə dialekti ədəbi dilə qarşı qoyur.Bugün türk ədəbi dilində aşkar etdiyimiz bəzi fonetik, qrammatik, leksik xüsusiyyətlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunmayan bu dil fərqlərinə Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlinir.Hər iki dildə fərqli dil xüsusiyyəti ilə birlikdə uyğun xüsusiyyətlər də aşkar edilmişdir. Belə ki, türk ədəbi dili ilə Azərbaycan dili dialektləri arasında bənzər dil xüsusiyyətləri olduğu kimi Anadolu ağızları ilə Azərbaycan ədəbi dilində də ortaq leksik vahidlərəaşkar olunmuşdur.Müasir türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında tədricən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Ayrı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərinlən öyrənməyə geniş imkan verir.Leksik qatın araşdırılması türk dillərinin mənşəyinin, təşəkkül, inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi onların qohumluq əlaqələrinin aşkarlanması dildəki ayrı-ayrı leksik vahidlərin etimologiyasını aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Prof. Fərhad Zeynalov qədim türk leksikasını üç qrupa ayırır:1) Ad bildirən sözlər 2) hərəkət bildirən sözlər 3) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər.(14,15)Biz də bu tədqiqatda qeyd olunan bölgünü əsas kimi götürdük.Anadolu ağızlarında və Azərbaycan ədəbi dilində ortaq işlənən sözləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar:1)ad bildirən sözlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) hərəkət bildirən sözlər.

Azərbaycan və türk dillərinin lüğət tərkibində ad bildirən sözlər mühüm yer tutur.Bu qrupa qohumluq bildirən sözlər, yemək, içki,qab-qacaq adları, geyim adları, heyvan adları,insanın bədən üzvlərinin adları və digərləri daxildir.Tədqiqata cəlb etdiyimiz ortaq leksik vahidlərə Anadolu ağızlarından Malatya, Elazığ, Tunceli, Qaziantep, Maraş, Van, Bitlis, Muş, Karakösə, Əskişəhər, Bolu, Zonquldaq, Kars, Ərzurum bölgələrində müşahidə edilir:

Qohumluq bildirən ortaq sözlər.Qohumluq bildirən ortaq sözlər ən çox işlənmiş sahələrdən biridir.Anadolu ağızlarında və Azərbaycan ədəbi dilində qohumluq münasibətləri aşağıdakı ortaq sözlərlə ifadə olunur: *arvat* (əksər şivələrdə) “qadın, zevce”, *ata* (Erc., V., Ah., Ter.) “peder, baba”, *bacı* (əksər şivələrdə) “kızkardeş, hemşire”, *gardaş*(əksər şivələrdə) “kardeş”, *er* (Bol., V., Ah.) “koca”, *neve*(Arpaçay) “aile, akraba, torun”, *uşak* (Gaz., Mal.) “çocuk, evlat”, *çağa*(Mal.) “çocuk,yavru”, *bibi*(Mar., Mal.) “hala, babanın kız kardeşi”, *emmi*(Gaz., Mar.) “amca”və s.

Yemək, içki,qab-qacaq adları. Bu adlar məişət leksikasının obyektini təşkil edir.Bu leksika hər bir dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur.Çünki buraya daxil olan sözlər həmin dilin mənsub olduğu xalqın həyat tərzii ilə bağlı yaranır, bu tipli sözlərdə xalqın məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası ifadə olunur. Məişət leksikasına yemək, içki,qab-qacaq adları daxil edilir: *ğab* (Mal.) “kab”,*çömçe* (Er.) “kepçe”,*ersin* (V.) “ersin, hamuru kabdan almaya yarayan kaşık”,*ğazan* (əksər şivələrdə) “kazan”,*kuzə* (El.) “testi”,*sini* (əksər şivələrdə) “büyük tepsi”,*teşt* (Tun.Mal.) “büyük leğen, hamurun yoğrulduğu yahut çamaşırım içinde yıkandığı kap”, *çini*(Arpaçay¹) “tabak”,*fetir*(V.) “ maya katılmamış ve yeni undan yapılmış ekmek”; (Arpaçay) “ hamur ve yağla yapılan bir çeşit kurabiye”, *ğayğanağ*(Arpaçay) “ yağda pişirilmiş yumurta, omlət”, *nehre*(Arpaçay) “ yayık, krema makinası yerine kullanılan tahtadan yapılmış içi oyuk, oval biçimde bir alet”,*vedrə*(Arpaçay) “kova”,*yuxa*(Arpaçay) “yuha ekmeği”,*ğurut* (Ter., Er.) “kurutulmuş ayran, kurut”,halva (Mal.) “helva”,pendir (Mar.) “peynir”və s.

Geyim adları.Dilçilikdə geyim adları da məişət leksikasında öyrənilir:*ğayış* (Saf.Ter.) “kemer, gayış”, *don* (Amsr.) “elbise, eteklik”,*köyne* (əksər şivələrdə) “gömlək”;*köyneğ*(Arpaçay) “gömlək, kılıf”,*tuman* (Mal., Gaz.) “don, eteklik, elbise”,*soyğa*(Mar.) “ölünün elbisesi”,*keleyağ*(Arpaçay) “baş örtüsü”, *paltar*(Arpaçay) “elbise”, *şinel*(Arpaçay) “palto”və s.

Heyvan adları. Müasir türk dillərində heyvan adı bildirən sözlərin əksəriyyəti eyni mənada işlənir.Anadolu ağızlarında və Azərbaycan ədəbi dilində fərqli leksik vahidlərlə ifadə olunan sözlərə təsadüf edilir:*camış* (Ter.) “manda”, *conge* (V.) “tosun”,*nahır*(V.) “mal, davar sürüsü”,*davar*(Arpaçay) “koyun”, *mal*(Arpaçay) “sığır”, *pişik* (püşük) (Mal.Gaz.) “kedi”,*tosbağa* (Mar.) “kaplumbağa”,*eşşek*(əksər şivələrdə) “eşək”, *goyun*(əksər şivələrdə) “koyun”, *guzu*(əksər şivələrdə) “kuzu” və s.

İnsanın bədən üzvlərinin adları.Bədən üzvlərinin adları dilin leksikasının ən qədim qatlarından birinə mənsubdur:*döş* (Gaz.) “göğüs”,*ğulaq* (əksər şivələrdə) “kulak”,*ürek* (El.) “yürek”,*dodağ*(El.) “dudak”, *gol*(əksər şivələrdə) “kol”, *goltuğ*(El.) “koltuk”və s.

Digər ad bildirən ortaq sözlər:*bezək* (El) “süs”, *boran* (Ah.) “bora”, *buğda* (Ah.)“bugday”, *buynuz*(Mal.) “boynuz”, *ğar*(əksər şivələrdə) “kar”, *ğaz* (Çay.) “kaz”, *ğarğış* (El., Mal,Erzn.) “kargış, beddua” , *ğiyğaç* (Kar.) “eğri,çapraz”, *ğoñu* (El.) “koku”, *eyvan* (Erc., V.) “eyvan”, *ğarğı* (Kar.) “kamış”, *ğaya* (Mar.) “kaya”, *ğayda* (V.) “kaide”, *ğazanç* (Mal.) “kazanç”, *ğebir*(Tun., Mal.) “mezar”, *ğebriştan* (Tun., Mal.) “mezarlık” ,*ğelem* (El.)”kalem”, *ğonşu* (Mal,Um.) “komşu”, *ğoşa* (Ter.) “cift”, *ğöbelek* (Mal.) “mantar”,*ğulluñcu*(Ur.) “hizmetçi”, *ğulunç* (Gaz.)“kulunç”, *ğurbağa* (Tun., El.) “kurbağa”, *ğurban* (Um.) “kurban”, *ğüleş* (Gaz., Mar.) “güreş” , *ğülle* (Mar.) “mermi, silah kurşunu”, *ğüman* (Mal.) “ümit, zan, tahmin”, *halal*

¹Karsın Arpaçay rayonu üç türk etniq qrupun ən çox yan-yana yerləşdiyi bölgədir.Bu etniq qruplar Azəri və Tərəkəmə türkləriylə Kars yerliləridir.Bu rayonun beş kəndindən (Böyük Aküzüm, Pirvəli, Başgöragəl və Tiknis)toplanılan materiala əsasən kəndin əhalisinin danışığı Kars Azəriləri dialektinə yaxın sayılmaqdadır. Bu dialekt İrəvan və Naxçıvanda, bəridə Makuda yaşayan dialektidir. Tədqiqata cəlb olunan ağız Karsın Tuzluca, İğdır və Aralıq kimi tamamilə Azəri türkləri ilə dolu olan bölgələrdəki kimi təmiz bir şəkildə Kars Azərilərinin dialektini əks etdirmir.Çevrəsindəki yerlilərin və xüsusilə Tərəkəmə dialekt xüsusiyyətlərinin böyük ölçüdə təsiri altında qalmışdır.(11,13)

(Mal.) “helal”, *hambal* (Gaz.) “hamal”, *meşe* (El.) “orman”, *mih* (El., Mal.) “çivi, mih”, *sakğal* (El.) “sakal”, *sille* (Gaz., Mar.) “eli ele vurma, alkışlama”, *şehər* (El.) “şehir”, *şüşə* (El.) “şişe”, *tere* (Mar.) “tere, bir sebze cinsi”, *terezı* (Mal.) “terazi”, *teze* (Mar., Mal.) “taze”, *toy* (Um.) “əğlence, düğün”, *üzük* (El.) “yüzük”, *yuhu* (El., Tun.) “uyku”, *yelek* (Gaz.) “kuş kanadı”, *cütcü* (əksər şivələrdə) “çiftçi”, *depik* (Mar.) “tekme”, *döşşek* (Mar., Mal., Gaz.) “döşək”, *ehsan* (Mal.) “ihsan”, *göbələk* (Mal.) “mantar” və s.

Hərəkət bildirən ortaq sözlər:

Anadolu ağızlarında və Azərbaycan ədəbi dilində ortaq işlənən feillər az deyildir. Türk dilində işlənən bəzi feillər arxaikləşərək istifadədən qalmışdır. Bəzi araxik sözlər dilin dialektlərində yaşayır. Bu qəbildən olan sözlərə Anadolu ağızlarında işlənən feilləri nümunə göstərmək olar: *arhalanmaq* (Gaz.) “güvenmək”, *daldalanmaq* (V.) “saklanmaq”, *ğaldırmaq* (əksər şivələrdə) “kaldırmaq”, *ğazanmaq* (əksər şivələrdə) “kazanmaq”, *ğıl-* (əksər şivələrdə) “kıl-”, *ğoparmaq* (əksər şivələrdə) “koparmaq”, *ğoymaq* (əksər şivələrdə) “koymaq”, *ğurmaq* (əksər şivələrdə) “kurmək”, *güjənmək* (Ter.) “ıkmək, güç vermək”, *itelemək* (El.) “itmək”, *mihləmaq* (Mar., El.) “çivilemək, mihləmaq”, *ohşamah* (El.) “benzəmək”, *söykenmək* (Mar.) “istinat ettirmək”, *tezelemək* (Mar., Mal.) “tazeleme”, *tökmək* (El., Tun.) “dökmək”, *tökülmək* (El., Tun.) “dökülmək”, *üzmək* (El.) “yüzmək”, *yerimək* (Gaz.) “yürütmək”, *yırğalanmaq* (El.) “sallanmaq”, *yumək* (Gaz., Mar.) “yıkamak”, *yuhlamaq* (El.) “uyuklamak, uyumək”, *tikmək* (El.) “dikmək”, *eğləmək* “durdurmaq”// *eğlənmək* “durmək”// *eğlətmək* “durdurtmaq” (Ur., Kar., Erz.), *eğleşmək* (Gaz., Mar.) “oturmək”, *esgilmək* (El.) “eksilmək”, *daralmaq* (Mal) “müşkilatla qarşılaşmaq, darlığa düşmək”, *dırmanmaq* (Kil) “tırmanmaq”, *döymək* (Gaz., Mal.) “dövmək” və s.

Əlamət və keyfiyyət bildirən ortaq sözlər: Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər qədim türk dillərinin leksik fondunda azlıq təşkil edir. Anadolu ağızlarında və Azərbaycan ədəbi dilində ortaq işlənən əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər qədim leksikanı əks etdirir: *gözel* (əksər şivələrdə) “güzəl”, *kor* (El.) “kör”, *yahşı* (Gaz. Türkm.) “iyi”, *ahıl* (Esk.) “yaşlı”, *yasdı* (Mar.) “yassı”, *yoğun* (Mar.) “kalın”, *artıh* “fazla, üstün, dəyərli; mən onlardan artıh degilem (ben onlardan üstün deyiləm), *böyük* (Mal., El.) “büyük”, *gırmızı* (əksər şivələrdə) “kırmızı” və s.

Tədqiqatda cəlb etdiyimiz bu leksik vahidlər müəyyən fonetik dəyişiklik ilə Anadolu ağızlarında və Azərbaycan ədəbi dilində qeyd olunan mənalarda işlənir. Fonetik dəyişikliklər ayrı-ayrı sözlərin etimologiyasını aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Bir-birinə yaxın olan, tarixi kökləri ilə bir-birinə bağlı olan bu dillərin, müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm tarixi leksikologiya, həm tarixi dialektologiya, ümumiyyətlə, Azərbaycan və türk dilçiliyi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Müxtəlif dillərə aid leksik vahidlərin bu və ya başqa dildə aşkara çıxarılması, qruplaşdırılması, dil əlaqələrinin səbəblərini, formalarını öyrənmək bu gün də aktualdır. Tədqiqatda cəlb etdiyimiz dillərin dialekt leksikası ilə ədəbi dilin müqayisəli-tarixi şəkildə öyrənilməsi, dil öyrənmədə ehtiyac duyulan uyğun və fərqli dil elementlərinin aşkar edilməsi türk dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir. Əlbəttə, türk xalqları ən geci orta əsrlərin sonlarından etibarən etnososial diferensiasiya prosesini başa çatdıraraq müstəqil, yaxud yarım-müstəqil xalqlar kimi formalaşdığından dilləri də bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi, ictimai-siyasi ayrılma müştərək dillərdə ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənləşməsinə səbəb olur. Bu zaman oxşar cəhətlərin varlığı bu dillərin yaxınlığını sübut edərsə, fərqli cəhətlər hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolunun olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild I, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 740 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild II, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 790 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild III, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 671 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild IV, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 708 s.

5. Cəfəroğlu Ə. Anadolu İlləri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlləri Ağızları). Ankara: AÜB, 1995, 288 s.
6. Cəfəroğlu Ə. Doğu İllərimiz Ağızlarından Toplamalar (Kars, Erzurum, Çoruh İlbaylıkları Ağızları). Türk Dil Kurumu, Ankara: 1995, 296 s.
7. Cəfəroğlu Ə. Güney Doğu İllərimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayətləri Ağızları), TDK Yayınları, Ankara: 1995, 318 s.
8. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: ELM, 1984, 120s.
9. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
10. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 388 s.
11. Selahattin O. Ahmet B. Ercilasun, Ensar A. Arpaçay Köylerinden Derlemeler. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi, 1998, 398 s.
12. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415s.
13. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 343 s.
14. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2008, 349 s.

Qısaltmalar:

Ah.	Ahlat
Amas.	Amasra
Bol.	Bolu
Çayc.	Çaycuma
El.	Elazığ
Erc.	Erciş
Erz.	Erzurum
Erzn.	Erzincan
Gaz.	Gaziantep
Kar.	Kars
Mal.	Malatya
Mar.	Mardin
Saf.	Safranbolu
Ter.	Terekeme
Tun.	Tunceli
V.	Van
Gaz. Türkm.	Gaziantep Türkmenleri

Abstract

Lexical units that are mutually used in Anatolian dialects and Azerbaijani languages in the research lexical features of Anatolian dialects have been compared to Azerbaijani language. The essential research which is studied on comparison and historical grounds can expand knowledge and ideas on historical development and contemporary status of cognates. The reason why we compare Anatolian dialects with Azerbaijani language is to discover historical relations of the two languages, mutual features via making explicit common lexical units.

Key words: Anatolian dialects, Azerbaijani language, common lexical units

Ziyafət Qasımova, fil.ü.f.d.
Bakı Slavyan Universiteti

İRAN'DA YAŞAYAN HALAÇLAR VE HALAÇ TÜRKÇESİ

Halaçlar konusu araştırmacılar arasında çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Halaçların tarihi, nüfusu, coğrafi yayılma alanları, konuştukları Türkçenin diğer Türkçelerle yakınlık gibi mevzuları uzun zamandır dilbilimci ve araştırmacıların tartışma konusu olmuştur ve günümüze kadar devam etmektedir. 1940 yılında Minorsky ve M. Mogaddem`le başlayan bu konu G.Doerfer, F.Zeynalov gibi başka araştırmacılarla devam etmiştir.

Oğuzların Kınık ve Yıva boylarından gelen Halaçlar ilk önce Merkezi ve Orta Asya bölgelerinde yerleşeler de orta yüzyıllardan başlayarak dünya ülkelerine yayılmışlar. Afganistan`dan Hindistan`a, Malva`dan Türkiye`ye, İran`dan Rusya`ya ve Azerbaycan`a kadar geniş bir alan Halaç soyunun yaşadığı bölgelerdir.

Tarihte Halaçlara il değinenlerin İslam coğrafyacıları olduğunu bildiren Mehmet Ölmez 9-10. yüzyıl kaynaklarına dayanarak Halaçların Seyhun'un yakasında, Afganistan`da yaşayan göçebe halklardan olduğunu belirtiyor. Ölmeze göre Halaçların kışlıkları Sır Derya ötesinde, Talas bölgesinde yer alır. Halaç Türkleri Eftilatlilerden arta kalan boylar olarak gösterilir. Bu verilere dayanan Marquart da bugün için pek kabul görmeyen görüşler öne sürmüştür. Ve Halaçların bir Hint-Avrupa boyu, Sakalardan arta kalan Türkleşmiş bir halk olduğunu bildirmektedir. Nizamü'l-mülk de Siyāsatnāma`sında Selçuklular döneminde Alpteğin'in Sebükteğin'i vergi toplamak ve ilişkileri geliştirmek amacıyla Halaç ve Türkmenleri gönderdiğini belirten açıklamalara yer verir. Bu veri de Halaçların Türklüğü için bir işaret sayılır. Bir Özbek boyunun adı da Rus harfleriyle Galaçi olarak yazılmaktadır. Bunların adı da Halaçların yaşadığı bölgeden alınmış olabilir. (Ölmez, 1995: 15). Fakat Azerbaycan`ın eski şehirlerinden olan Beylegan şehrinde de Halaç isminde bir bölge bulunmaktadır.

Türkoloji alanında çalışmaları ile tanınan Azerbaycan dilbilimcilerinden Ferhad Zeynalov 1972 yılında Dil ve Edebiyat dergisinin üçüncü sayısında yayınladığı "Türk dillerinin tesnifi ve "halac dili grubu" mesesi" isimli makalesinde Halaçların tarihine kısa değinerek Minorsky, Doerfer ve kendi görüşünü belirtmektedir. Zeynalov Minorsky'nin İran Halaçları hakkında ilk defa 1403 yılında Timuriler devrine ait bir kaynakta bahsedildiğini bildirerek, Doerfer'in Halaçların bu araziye Moğol istilası zamanı, belki de daha önce Selçuk devleti zamanı devrindeki gelme ihtimaline karşı çıkıyor ve kendisinin Türk dilli tayfaların bu araziye gelme değil, buranın asıl yerlisi olduğunu savunmuştur. Zeynalov'a göre onlar milattan önce buraya yerleşmişler ve arkeoloji kazılar bunu kanıtlamaktadır. Ortaya çıkarılan beş tabakanın I, II tabakaları Farslara aitse, III-V tabakalar Türk sistemli halklara ve Azerbaycan Türklerine aittir (Zeynalov, 1972:42).

Halaçların tarihi hakkındaki bilgiler çelişkili olduğu için kesin bir söz söylemek zordur. Ve bunun sonucu da araştırmacılar arasında farklı görüşler ortaya çıkmaktadır.

Cavat Heyet 1988 yılında Varlık dergisinde yayınladığı "Torkī Kalaj" isimli çalışmasında Halaçların İranın merkezinde olan Halacitan dediğimiz bölgede yaşadıklarını, nüfuslarının otuz bine kadar olduğunu belirtmiş ve Halacistan`ın Save, Gum ve Irak şehirlerinin ortasında ve Tahranın 160 bin kilometre güney-batısında yerleştiğini göstermektedir. (Heyet, 1988).

Doerfer 1977'de Türk Dili araştırmaları Yıllığı Belleteni'nde (Cilt 34) yayınladığı "Halaç Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili" isimli çalışmasında Halaçça'nın bulunduğu bölgelerden bahsetmektedir. Doerfer'in belirttiğine göre Halaçça orta İran'da, Tahran'ın 200 km. kadar güney batısında, Soltānābād ile Save (Hāmādan ile Kom arası denilebilir) arasındaki Hālācistan bölgesinde konuşulmaktadır. Kaynağını Minorsky'den alan Doerfer Halaçların köylerini şöyle sıralamaktadır: Kondurud, Seft, Sefidāé, Ähmādābād, Nurābād, Harrāb, Espi, Moşākyé, Aārūd, Razābad, Norākābād Māucun, Kardeyān, Mārzinu, Nādrābād, Horçé, Hārīrān, Sorhedeh, Åseyābad, Mānsurābād, Fāucerd, Äligān, Çomānāk, Tāc-hātun, Kāfşgārān (Doerfer, 1977: 18).

1940 yılında Halaç Türkçesini araştıranların Minorsky ve Mogadde'min olduğunu bildiren Doerfer her ikisinin de layık oldukları ilgiyi görmediğinden şikayet etmiştir (Doefer, 1977-17-18).

Tarih içinde Halaç Türkçesi üzerine ilk defa 1906 yılında araştırma yapan V. Minorsky olmuş ve 1940 yılında bu konuda bir makale yayımlamıştır. "The Turkish Dialect of Kahalaj" (BSOS, 10-2, s. 417-437) isimli bu çalışma 1950 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nin dördüncü cildinin birinci- ikinci sayısında Ferda Güley tarafından çevrilerek yayımlanmıştır. Bu çalışma önsöz, metinler, Halaccanın genel görünüşü, Halaç orjinalleri, Oxus'un batılındaki Halaçlar, Halaçların coğrafi bölümü olarak altı bölümde toplanmıştır.

Araştırmayı "Guyeşhâ-ye Vâfs vâ Täfrâş" isimli çalışmasıyla Mogaddem isimli birisinin devam ettirdiği bilinmektedir. Halacistan'da bir araştırma gezisi yapan H. Scherinhart de 1968 yılında "Halacistan'a Bir araştırma Gezisi" (Çzağrı, 1 Eylül, S. 128, s. 1-24) isimli bir makale yayınlanmıştır. Fakat Halaç Türkçesi ile ilgili en detaylı çalışmayı Alman Türkoloğu Doerfer yapmıştır. Daha önce Halaç Türkçesini Azerbaycan Türkçesi olduğunu kabul eden Doerfer yaptığı araştırma sonucu Halaccanın bir Azerbaycan Türkçesi ağız olmadığı, ve arkaik bir dil olduğu görüşünü savunmaya başladı ve bu görüş Ferhad Zeynalov tarafından olumsuz karşılandı. Bunun sonucu Türkoloji alanında tartışmalar başladı.

Doerfer'in ilk çalışması 1968 yılında yayınladığı "Das Chaladsch-eine archaische Türksprache" (ZDMG 118, s. 79-112) isimli makale olmuştur. Bu çalışma daha sonra Semih Tezcan tarafından çevrilerek 1977 yılında "Halaçça, Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili olarak TDAY Belletenin 133. sayısında yayınlandı. Daha sonra İran'daki Türk Dilleri (TDAY 302, s. 1-23) isimli makale yayınlamıştır. 1971 yılında da bu faaliyetlerine yoğunluk kazandıran Doerfer 1971 yılındaki "İrano-Altaistica, Turkish and Mongolian Language of Persian and Afganistan" (Current Trends in Linguistics 6 (The Hauge), s. 217-235), W. Heschke, H. Svheinhardt, S. Tezcan'la işbirliği yaparak "Khalaj Materials (UAS 115) makalelerini neşretti. Doerfer'in Halaç Türkçesi ile ilgili çalışmaları çok olduğundan burada hepsi belirtilmeyecek. Bunun için kaynaklar kısmına bakınız. Fakat önemli bir nokta var ki Doerfer 1988 yılında "Grammatik des Chaladsch" (Wiesbaden) isimli Halaç Türkçesinin grameri olan değerli bir kitap yayınladı. Bu çalışmada Halaç Türkçesi'nin biliografyası, sesbilgisi, şekil bilgisi, sentaksı ve ağızları gibi konular üzerinde durdu.

Halaç Türkçesi ile ilgili araştırmaya yapanlardan biri de Azerbaycan dilbilimcisi Ferhad Zeynalov olmuştur. Zeynalov'un dil ve Edebiyat dergisinde 1972'de yayınladığı "Türk dillerinin tesnifi "Halac dili grubu" meselesi" (S.3, s. 38-47), Sovetskaya Tyurkologiya dergisindeki "Ob odnom "Drevnem Tyuskom Yaazıke" v srednem İrane" (S. 6, s. 74-79) isimli makaleler önem taşır.

Cavat Heyet'de Halaç Türkçesi ile ilgili bir araştırma yaparak 1988 yılında Varlık dergisinde "Torki-ye Kalaj" (S.70.4, s.12-24) adlı makalesinde Halaç Türkçesinin daha çok gramer özellikleri üzerinde durmuştur.

Türkiye'de Doerfer'in görüşünü destekleyen Mehmet Ölmez "Halaçlar ve Halaçça" (Çağdaş Türk halkları ve ve Dilbilgisi, 1995, C. 7), Mehmet Ölmez, Talat Tekin "Türk Dilleri-Giriş" (İstanbul, 1999), Talat Tekin "Türkçenin Yakın ve Uzak Akraları" (Uygulamalı dilbilimi Açısından Türkçenin Durumu, 1994), Fuat Bözkurt "Halaçlar ve Halaç Türkçesi" (Türk Dili Dergisi, 1991, S.22) isimli çalışmalarında Halaç Türkçesini kısaca anlatmaktadırlar. Gürer Gülsevin ise, "Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemizin (Halaç, Çuvaş, Saha/Yakut) Tarihi İlgi Düzeni" adlı makalede farklı bir yol izleyerek Halaç Türkçesinin dil özelliklerini Göktürk anıtlarına göre karşılaştırmıştır.

Halaç Türkçesi Halaçların konuştuğu bir Türkçedir.

Halaç Türkçesinin Türk lehçeleri ile yakınlık derecesini tespiti önemli bir konu olarak bu gün de karşımıza çıkmaktadır.

Doerfer'e göre Halaç Türkçesi Kaşkarlı Mahmud'un anlattığı Argucanın bugüne kalmış bir kolu olması muhtemeldir. Bu dil son derece arkaik bazı özellikleri korumuştur., bu özelliklerin bir kısmı diğer Türk dillerinin hiçbirinde bulunmamaktır. Kendi başına bir Türk lehçesidir (Doefer, 1977, C.34, s. 20). Doerfer'e kadar olan tasniflerde de Halaççanın yakınlığından dolayı Azerbaycan Türkçesinin bir ağızı olarak bilinmekte ve Oğuz grubuna ait edilmekte idi. Fakat 1968 yılında

İran'da konuşulan Halaççayı keşfeden Doerfer bu Türkçenin arkaik bir lehçe olduğu göstermeye çalışmış, ve "Khalaj Materials" (Bloomington, 1971) adlı kitabında bir d (adak) lehçesi olan Halaççayı başka ayırıcı özellikleri nedeniyle Tuvaca ile bir gruba girmeyeceğini belirterek onun başlı başına bir grup oluşturduğunu ileri sürmüştür. Doerfer Türk lehçelerini şöyle tasnif etmektedir:

1. Çuvaş veya Bolgar Grubu. 2. Güney-Batı veya Oğuz Grubu. 3. Kuzey-Batı Grubu. 5. Kuzey veya Güney Grubu. 6. Yakutça. 7. Halaçça (Zeynalov, 1981: 68-69).

Talat Tekin de kendi tasnifinde Doerferi destekleyerek Halaççayı bir hadaq grubu olarak değerlendirmiştir (Tekin, 1989:160). Fakat Ferhad Zeynalov ise bu görüşlere karşı çıkmıştır.

Doerfer'in Semih Tezcan tarafından çevrilen ciddi ve önem taşıyan araştırmalarından birisi "Halaçça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili"dir (TDAY Belleten, 1977, C.34). Doerfer burada Mogaddem'in "Guyeşhâ-ye Vâfs vâ Âşteyân vâ Täfrâs" (İrân-Kudé II, Tahran 1318) çalışmasının eleştirerek Oğuz grubu ile de söz varlığına göre karşılaştırmalar yapmıştır. Önce kelimenin Türkçe anlamı verilmiş, daha sonra Farsça (parantez içinde), Halaçça, Azerbaycan Türkçesi (parantez içinde) ve Türkiye Türkçesi (eğer aynıysa) ve kendimin gereken bazı açıklamalarım gösterilmiştir. Burada â -kısadan a ile ä arasında kısadan zayıflamışa kadar olan sestir. Farscadaki q (=γ), Azerbaycan Türkçesine özgü ses- qh olarak gösterilmektedir. çevrilmiştir. Bunların birkaçını kısaca inceleyelim:

1. "baba" (peder) bâbâ (dädä) baba. (Fakat burada Azerbaycan Türkçesinin edebi dili esas alınmamıştır. Edebi dilde babaya ata denir. Azerbaycan Türkçesinin batı grubu ağızlarında babaya baba deyen ağızlar da var).

2. "erkek kardeş" (berâdâr) lälä (gârdâş) kardeş (Fakat Azerbaycan Türkçesinin diyalektlerinde lälä erkek kardeş olarak kullanılmaktadır).

3. "kız kardeş" (hwâhâr) baci (baci) kardeş (Fakat Türkiye Türkçesinin diyalekt ve şivelerinde baci kız kardeş olarak kullanılmaktadır).

4. "kız evlat" (dohtâr) qız (qız) kız (Türkmen Türkçesinde ise qız'da ı uzun telaffuz ediliyor).

5. "torun" (nävê) nävâ (növâ) torun (Fakat Azerbaycan Türkçesinde növâ değil nävâ kullanılmaktadır. Bazı ağızlarda ise növâ denilir).

6. "güvey" (dâmâd) küräkän (küräkän) "güvey"(Halaç Türkçesine bu kelimenin doğrudan Azerbaycan Türkçesinden geldiği ihtimalinin olduğu belirtiliyor).

7. "kirpik" (moje) kiprik (kiprik) kiprik.

8. "karın" (şekäm) qaron (qarın) karın.

9. "tırnak" (nâhon) tırnaq (dırnaq) tırnak (Burada Türkiye Türkçesine uygunluk vardır. Kelime başı t ünsüzü).

10. "sidik" (şâş) sidäk (işäk) sidik (Azerbaycan Türkçesinde sidik kelimesi neden belirtilmemiş. Azerbaycan Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde de d fonemi korunmuştur).

11. "kedi" (gorbe) püşük (pişik) kedi (Türkmencede pişik'deki ünlü kısadır).

12 "tırnak" (nahon) tırnaq (dırnaq) tırnak (Türkmencede dırnaq kullanılıyor. Fakat Türkiye Türkçesinde t ünsüzü kounmuş).

13. "diz" (zânu) tiz (diz) diz.

14. "et" (guşt) ät (ät) et.

15. "sıçan" (muş) siçgân (siçân).

16. "baykuş" (coğ, bum) bâyquş (bâyquş) baykuş (Fakat Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında bâyguş diyenler de var).

17. "tilki" (rubâh) tülkö (tülkî) tilki (Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde bu tülkü olarak yazılıyor).

18. "armut" (golâbi) âmrut (armut).

19. "çay, ırmak" (rudhânâ) çây (çây) çay.

20. "tuz" (nämäk) tuz (duz) tuz.

21. "kısa" (kutâh) gısgä (qıssä) kısa (Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde kısa olarak yazılır. Halalçadadaki biçim Türkmencede qısga biçimine uygundur).

Halaçça'nın Azərbaycan Türkçesi bir ağzı olduğunu kabul eden Ferhad Zeynalov'a göre ise Azərbaycan Türkçesinde kelime içi d ve kelime başı h foneminin mevcut olmasıdır. Türk lehçelerinin tasnifinde olan bu iki ölçütü Azərbaycan Türkçesinin diğer ağzlarında görmek olur. Özellikle Türk kelimesi olan hörmek, hürkək gibi kelimelerde görülür. Hatta Zagatala-Gah ağzında o işaret zamirinde de kelime başı h sesini görmek mümkündür (hondan, hona gibi). Gagavuz Türkçesinde de kelime başı h ünsüzünü de görmekteyiz (hadet-adet, hayğır-ayğır, hambar-ambar, harap-Arap gibi). Azərbaycan Türkçesinin diyaekt ve şivelerinde de kelime ortası d ünsüzü korunmuştur. Ağdam, Daşkəsən və Fuzuli bölgelerinde çocuğun ilk adımı anlamında adax kelimesi ile karşılaşılıyor. Azərbaycan Türkçesinin ağzlarında kelime başı t ünsüzü ile karşılaşmaktayız (til, tiş, tüş, talag gibi). Kelime beşi t ünsüzü Oğuz grubunda görülen bir özelliktir. Kelime başı y ünsüzünün korunması Oğuz grubunda olan bir özelliktir ve Azərbaycan Türkçesinin ağzlarında görülür (yıldız, yüzüg, yendirmek, yuca gibi). Kelime başı k ünsüzü de Azərbaycan Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde görülür (kâlin, küni, köz, keçä). Kelime içi g ünsüzü korunmuştur. (siçgam, tavuşgan gibi). Ayrıca eski Türk aoristi (-yur) Azərbaycan Türkçesinin ağzlarında muhafaza edilmiştir (Zeynalov, 1972).

Kelime içi d ünsüzünün Azərbaycan Türkçesinde olmadığını savunan Doerfer Azərbaycan Türkçesindeki adax kelimesinin "adım" anlamında olduğunu ve ayak kelimesi ile ilgisi olmadığını bildiriyor (Tekin, 1989:159). Fakat Azərbaycan Türkçesinde adax kelimesi bazen cümle içinde ayag anlamında da kullanılıyor. Bunun dışında sidik kelimesindeki d sesi Oğuz grubunda korunmuştur. Kelime içi g sesini ise Türkmencede gısga (kısa) kelimesinde görmekteyiz.

Dil özellikleri bakımından araştırmacılar arasında tartışma konusu olan Halaç Türkçesi günümüzde de devam etmektedir. Halaç Türkçesinin arkaik bir dil olması görüşünü savunan Doerfer Halaç Türkçesini Oğuz grubundan saymamaktadır. Halaçça ve Oğuz grubu arasında olan ses, şekil ve söz varlığının bu kadar benzerliğinin aynı coğrafi alanda bulunan, bir arada yaşayan Azərbaycan Türkleri ile Halaçların ağzları arası sürekli temas sonucu ortaya çıktığı görüşüne sahiptir. Bunun aksine Ferhat Zeynalov Halaççanın Azərbaycan Türkçesinin bir ağzı olarak kabul etmekte ve Doerfer'in Halaçça'da bulunan arkaik özellikler görüşünü karşı çıkmaktadır.

Bütün gözlemlerim sonucu Oğuz grubu il Halaçça arasında ses, şekil, söz varlığı açısından çok büyük benzerlik görmekteyim. Kaşgarlı'nın h fonemi ile konuşanları Türkten saymadığı görüşünü esas alarak Halaççanın arkaik bir dil olmadığı görüşündeyim. Doerfer'in belirttiği diğer kriterler ise Türk lehçelerinde görülmektedir. Eğer h arkaik olarak kabul edilirse Gagavuzca, Azərbaycan Türkçesinde de var. Ayrıca yapılan çalışmalarda Azərbaycan Türkçesindeki Halaç Türkçesine yakın olan kelimeler de yanlış yazılmıştır.

Halaç Türkçesi gramer açısından Oğuz grubunda bulunan Azərbaycan, Türkmen, Gagavuz, Horasan Türkçelerine farklı özelliklerle yakınlığı Halaç Türkçesini Oğuz grubu içinde düşünmeye esas verir. Örn. Kelime başı t ve y ünsüzü bulunması konusunda Türkiye Türkçesine, kelime içi g ünsüzü ve asli uzun ünlülerin korunması açısından Türkmen Türkçesine vb.

KAYNAKLAR

- 1 "Tezcan, "Halaçça", Türk Lehçeleri Örnekleri".yay. S. Çağatay, *AÜ, DTCF*, 1972, s. 255-260.
- 2 Bosworth. C.E. 1977. "Khaladj I History", *Encyclopedia of Islam*, 1977, s. 917-918.
- 3 Bozkurt, F., Halaçlar ve Halaç Türkçesi", *Türk Dili Dergisi*, 1991, C.4, S.22, s. 6-15.
- 4 Böyük Resuloğlu, "Cenubi Azərbaycan'da Türk Lehçeleri", *Azərbaycan Yolunda*, 2001, s.135-153.
- 5 Dankoff, R., Kelly, J., *MĀHMŪD el- KĀŞĠARĪ TÜRK ŞİVELERİ LŪGATİ (Divanü Lügāt-it Türk)*, Harvard Üniversitesi Basımevi, 1982, C.1.

- 6 Dankoff, R., Manaster-Ramer, A., “Doerfer, Gerhard und Semih Tezcan: Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab)”, 1972, Budapest: Akadémiai Kiado, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Band 74, 1980.
- 7 Doerfer, “Yavlyayetsya Li Haladcskiy Yazık Dialektom Azerbaydjanskogo Yazıka?”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1974, S.1, s.45-51.
- 8 Doerfer, “Aorist vokal im Chaladsch”, *ZDMG* 130, 1986, s. 5161.
- 9 Doerfer, “Chalash, Alttürkisch Urtürkisch”, *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien*, K. Röhrborn, W. Veenker, VSUA 16, 1987, s.11-16
- 10 Doerfer, “Das Chaladch-eine archaische Türkische in Zentralpersian”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 118.1, 1968.
- 11 Doerfer, “Eine Seltene e Türkisch-Chaladsch paralele”, *TDAY Belleten*, 1973-74, s. 13-24.
- 12 Doerfer, “Eski Türkçe İle Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk”, *TDAY Belleten*, 1973-74.
- 13 Doerfer, “Halaçça h'nin Diğer Türk Dillerindeki Karşılığı Üzerine”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 3 (1993):285-288.
- 14 Doerfer, “Halaçça Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Belleten*, 1977, C. 34, S.133, s. 17-58.
- 15 Doerfer, “Haladjskiy yazık –ne oğuzski”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1983, s.6-37-39.
- 16 Doerfer, “İran'da Bir Dilbilim Araştırma Gezisi Üzerine Rapor”, *TDAY Belleten*, 1973-74.
- 17 Doerfer, “İran'daki Türk Dilleri”, *TDAY Belleten*, 1969, S.302, s.1-11.
- 18 Doerfer, “Khaladj 2 Language”, *Encyclopedia of İslam*, 1977, s. 918-b.
- 19 Doerfer, “Mahmūd al-Kāşyarī, Arıu, Chaladsch”, *Ural Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 1987, Band 7, s.105-114.
- 20 Doerfer, “Zur Quantitvt der Vokale des Chaladsch”, *WZKM*.78, 1988, s. 23-73.
- 21 Doerfer, *Alttertümliche Türkische Wörter İm Chaladsch*, Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972'de ayrıbasım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara-1975.
- 22 Doerfer, Chaladschica extagottingenisia”, *CAJ* 37.1-2, 1993, s. 33-81.
- 23 Doerfer, G, Tezcan, S., *Wörterbuch des Chaladsch, (Dialekt von Harrab)*, Akadémiai Kiadı, Budapest, 1980.
- 24 Doerfer, G., *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden, 1988.
- 25 Doerfer, G., Halaçça ve Diğer Türk Dillerine Akralalık Derecesi, *Prof. Dr. Osman Nedim Armağanı*, Malatya, 1989, s.51-66.
- 26 Doerfer, G., Tezcan, S., Hesche W., Scheinhardt, H., “Khalaj Materials”, *UAS* 115, İndiana University, 1971.
- 27 Doerfer, *Lexic und Sprachgeographie des Chaladsch, Kartenband*, Wiesbaden, 1987 (ikinci cilt).
- 28 Doerfer, *Lexic und Sprachgeographie des Chaladsch, Textband*, Wiesbaden, 1987 (ilk cilt).
- 29 Doerfer. G., “Khaladj and İts Relation to the Turklic Languages”, *TDAY-Belleten*, 1977, s.17-33.
- 30 Esin., E. “Butān-i Halaç”, *Türkiyat Mecmuası*, 1972, C.17, 25-67+XVII***levha.
- 31 Gülseven, G., “Göktürk Anıtları İle Yaşayan Üç Lehçemiz”, *TDAY Belleten*, 1990.
- 32 Heyet, C., “Torkī-ye Khalaj”, *Varlık*, 1988, 70.4: 12-24.
- 33 Mehmet Ölmez, “Halaçlar ve Halaçça”, *Çağdaş Türk Halkları ve Dilleri*, 1995, S.84, s. 15-22.

- 34 Minorsky, V., “Halaç Türk Dialekti”, *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul*, 1950, C.4, S.1-2, s. 82-106.
- 35 Tekin, “Türkçenin Uzak ve Yakın Akrabaları”, *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği, Ankara, 1994.
- 36 Tekin, T. “Türk Dili ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Erdem Dergisi*, 1989, s.141-165.
- 37 Tekin, T., Ölmez, M., *Türk Dilleri Giriş*, Simurg, İstanbul, 1999.
- 38 Zeynalov, “Türk Dillerinin Tesnifi ve “Halac Dili Grubu” Meselesi”, *Dil ve Edebiyat*, 1972, S.3, s. 38-47.
- 39 Zeynalov, F., “Ob odnom “Drevnem Tyurkskom Yazıke”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1972, S.6, s.74-79.
- 40 Zeynalov, *Türkologiyanın Esasları*, “Maarif” Neşriyyatı, Bakı, 1981.

SUMMARY

The controversial subject among the turkologists, scientists of Khalaches and Turkish of Khalach was investigated, the result of Khalach`s Turkish`s taking part in Oguz group was gained by the researching compare of Khalach`s Turkish with grammatically in every respect.

Key words: Khalaches, Turkish, Turkologists, Oguz group.

Alfiya Yusupova, fil.ü.e.d., prof.

XIX. YÜZYIL TATARCA-RUSÇA VE RUSÇA-TATARCA SÖZLÜKLERE ALINAN DİYALEKTİK SÖZLER

XIX. yüzyıl Tatar halkı arasında eğitim hareketinin yayılması, bilim ve kültür alanındaki yükseliş ve yeni sosyal ilişkilere bağlı olarak edebî eserlerin dilinde büyük değişimler meydana gelir. XIX. yüzyılda akımlar noktasında geniş çaplı fonksiyonel gelişim başlar. Bu dönemde dil normlarının daha da kesinlik kazanması, milli özelliklerin artması ve dilin iç imkanlarından ve dildeki çeşitli üslup yollarından geniş biçimde fayda sağlama amacı güdülür. Edebî eserlerde sözlük hazinesinden faydalanma durumu, öncelikle gelenekler ve canlı konuşma özellikleri temelinde ilerler. Aynı anlama sahip eşanlamlı (sinonim) sözlerin kullanımı geniş yer bulur (Hakov, 2003: 156). Eşanlamlı sözler arasında alıntı unsurlar da, diyalektik sözler de oldukça fazladır.

L.T.Mehmütova (TTDS, 1969: 5), “... Tatar dilinin ilk sözlükleri farklı ağızlara dayandırılarak oluşturulur. Bunlardan Damaskin (1785), İ. Giganov (1801, 1804), N.P.Ostrovmov (1876, 1892), A.Voskresenskiy (1894)’nin sözlüklerini göstermek mümkündür” diye yazar.Mehmütova, bu sözlüklerin Sirgaç Mişerleri, Batı Sibir Tatarları ve Kreşin Tatarları ağızlarının söz varlığına dayandırılarak hazırlandığını altını çizer ve bunların tarihi yönden büyük öneme sahip olduklarını ifade eder (TTDS 1969: 5).

Çeşitli sosyal temsilciler ve diyalekt temsilcileri yeni dilin şartlarına yaklaşım bağlanırlar ve bunların ağız yabancı ağız tesirine girer; kendileri de başkalarının ağızına etki eder. Bu gibi süreçler dildeki çeşitli yaşam biçimlerinin sınırlarının ‘azalmasını’ sağlar. Bir yandan aydın dilinin kitap biçimi kaybolur, diğer yandan edebî dilin alt sınırları konuşma dili ile birleşerek ilerler.

Bundan dolayı XIX. yüzyılda yayınlanan Tatarca-Rusça ve Rusça-Tatarca sözlüklerde yer alan diyalektik sözleri tematik gruplara ayırıp ele almak yararlı olur.

Tabiat Durumları, Ağaç, Hayvan, Böcek İsimleri:

Örneğin; **ann** – zver “vahşi hayvan” [G. : 36], **urğaçı** – samka “dişi geyik” [G. : 36], **irğağ** – somets “erkek geyik” [G. : 36], **kerkadan** – yedinorog “gergedan; deniz gergedanı” [G.: 36], **yuşa** – olen “geyik” [G. : 36], **ağ kiyak** – dikaya koza “yaban keçisi” [G. : 36], **urşan** – laska “gelincik” [G. : 37], **varte** – burunduk “çizgili küçük sincap” [G. : 37], **buğa** – poros “domuz” [G. : 37], **simelek** – ovçarka “çoban köpeği” [G. : 37]. **An** sözünün “hayvan” anlamı bugünkü Tatar dilinde korunmamıştır; yalnızca *kuyan, arıslan, bolan, erlen, yomran* sözlerinin yapısında ‘an’ kökü yansır. Tömen bölgesinin Kükrenli yöresinde **simelek** “çok küçük köpek” anlamında, buna karşın Tobol yöresinde “çoban köpeği” anlamında kullanılır [Tumaşeva : 190].

Bitki İsimleri:

tirak – sosnyak “çam ormanı, çam kütüğü” [G. : 41], **karagay** – sosna “çam (ağacı)” [G. : 41], tet ağaç-listvenitsa “melez çamı” [G. : 41], **karagat** – smorodina “kuşüzümü çalısı (ağacı)” [G.: 42], **astı van** – malina “ahududu ağacı” [G. : 42], **éthurun** – şipovnik “kuşburnu(ağacı)” [G. : 42], **aşzık** – yaşçmen “arpa” [G. : 49]Görüldüğü gibi bitki isimleri farklı özellikte olmaları ile ayrılırlar. **Nane, mısır, astıgan, uskat, sertek** gibi sözlerin tamamı da yalnızca Sibir Tatarlarının ağzlarına has sözler olarak sayılmaktadırlar.

Kap kakak İsimleri:

Badyan (древянная чашка “eski bir çeşit tas”) ağaçtan yapılmış kap anlamını bildirir (O., 1876: 55; 1892: 32). ‘Badyan’ sözü günümüzde yalnız diyalektlerde kalmıştır. Örneğin, Kazan ardındaki Etne ağzında *badyan* ‘ağaçtan yapılan kap’ anlamını bildirmektedir ve bu anlamda halen kullanılmaktadır. Tombov ağzında *badyan* sözünü ‘ağaçtan yapılan kova’ için kullanılmaktadırlar (TTDS, 1993: 42). **Tigana** (naçevki “yalak, yem teknesi”) sözü bütün bir ağaç parçasından oyularak yapılan uzunca ‘yalak, kap, yemlik’ anlamlarını bildirir (O., 1876: 171; 1892: 195). A. Voskresenskiy’nin sözlüğüne bu söz alınmamıştır. Bugünkü yazı dilinde *tigene* sözü seyrek olarak kullanılmaktadır; ancak diyalektlerde kullanım sıklığının epeyce yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin; Ulyanovsk Bölgesi’ndeki Karsun, Kreşin, Mişer ağzlarında bu söz, *tigene (tigenek), tégene* varyantlarında kullanılır (TTDS, 1993: 297) ve ‘oyularak yapılan yalak, kap’ anlamını ifade eder (TTAS III, 1979: 12). **Lagun** (malenkaya kadka “küçük çamaşır teknesi”) ‘fiçi’ anlamını bildirir (Ostrovmov 1876: 100; 1892: 145). Günümüz yazı dilinde bu söz kullanılmıyor; yalnızca ağzılarda karşımıza çıkıyor. Örneğin; Sterlitamak, Halın ağzlarında *lagun (la un), lo anka* biçimleri yaşıyor; buna karşın Kreşin ağzında yalnızca *lagun* biçimi görülüyor ve bu da ‘küçük ağaç fiçi’ anlamını ifade ediyor (TTDS, 1993: 210). **Langız** (malenkoye vederko “küçük kova”) ‘küçük kova’ anlamını bildirmektedir (Ostrovmov, 1892: 146). Bugünkü yazı dilinde *langız* sözü kullanılmamaktadır; ancak bazı bölgelerin çeşitli ağzlarında (Çistay, Çüpreli, Kreşin) aktif olarak kullanılmaktadır ve aynı şekilde ‘küçük su kovası’ anlamını vermektedir (TTDS, 1969: 294). **Ulak** (koloda “kütük; yalak, oluk”) suyu, sıvı türden şeyleri süzmek için ağaçtan, taştan ya da kalay gibi metallere oyularak yapılan uzunca bir tür düzenek (O., 1876: 129; 1892: 216). *Ulak* sözü bugünkü yazı dilinde neredeyse kullanılmıyor; ancak Melekes, Halın, Çüpreli ağzlarında görülmektedir (TTDS, 1969: 454)ve aynı anlamı karşılamaktadır (TTAS III, 1979: 306).

Diyalektik sözlerin sözlük ve anlam tasnifinde farklı bir kategoriye oluşturan kap kakak isimleri çeşitli ağzılarda kullanılırlar, Tatar Dilinin diyalektolojik sözlüklerinde yer almışlardır.

Diyalektik sözler içerisinde **insanın beden yapısına dair sözler** de vardır:**Aşık** – lodjka “ayak bileği, aşık” (G., 1801: 29), Mişer diyalektinde (Sirgaç, Lembre, Halın ağzları) ‘topuk’ anlamını ifade eder (Tumaşeva, 1992: 35). Çüpreli ağzında ‘aşık oyunu’, ‘aşık oynamak’ gibi söz birimlerinde muhafaza edilmiştir. **Böyrek** – poçka “böbrek” (Giganov, 1801: 30), Orta diyalekte (Etne, Döbyez, Tav Yağı ağzları bölgesinde) ‘böbrek’ anlamını bildirir. **Taramış** – suhaya jila “tendon, kas teli” tercümesiyle İ. Giganov’un sözlüğünde görülmektedir. Yazar bu sözün okunuşunu özellikle vermiş (G., 1801: 26). Bu söz, ‘sinir’ anlamında Orta diyalektin İçkin ağzında kullanılmaktadır (Tumaşeva,1992: 203).

Bir başka grup ise ev düzeni, yurt-yer, mekana dair sözlerden oluşmaktadır. Bu gruba: **çalğy, endere, kebén, kundır, tümgek, küpçék, tumıran, boğıl, arça, laçinka, töşlék** gibi sözlük unsurları girmektedir. **Kundır** (priyut dlya noçlega “gece konaklanan yer”) – ‘misafirhane’ anlamını bildirmektedir (O., 1892: 94; 1876: 94). Standart yazı dilinde ‘kundır’ sözüne rastlanmaz;

ancak bütün diyalektlerde kullanılmaktadır. Örneğin; *kundurğa urnaştık* “misafirhaneye yerleştik” şeklinde Kazan ardı Kreşin diyalektinde görülmektedir (TTDS, 1993: 142). **Küpçek** (poduşka “yastık”), ‘minder’ anlamında kullanılır (O., 1876: 97; 1892: 139; V., 1894: 216). N. Ostrovmov’un sözlüklerinde bu leksik birime *kübçek / küpçek* biçimlerinde rastlanmaktadır ve ‘dış yüzü nakışlanmamış veya hafif bir tülle kaplanmış küçükçe yastık’ anlamını bildirir (TTAS II, 1979: 304). Bugün yazı dilinde bu sözün kullanım sıklığı oldukça düşüktür. Dahı çok diyalektlerde türlü fonetik biçimlerde kullanılıyor. Örneğin; Kama Kreşinlerinin ağızında *küpçek / küpçik*, Çüpreli ve Ulyanovsk ağızlarında *küptsek* biçimleri bulunmaktadır (TTDS, 1993: 207). **Tumıran** (tolstıy penek “kalın kütük”) ‘kesilmiş odun’ anlamına sahiptir (O., 1876: 125; 1892: 106). Bugünkü Tatar yazı dilinde bu söze oldukça az rastlanır. Ancak diyalektlerde, Kreşin ağızlarında aktif bir biçimde kullanılmaktadır (TTDS, 1993: 307), ve ‘yuvarlak biçimde kesilmiş odun’ anlamını karşılar (TTAS III, 1981: 164). **Bogol** (stog sena “kuru ot yığını”), ‘saman yığını’ anlamını ifade eder (Ostrovmov, 1876: 59; 1892: 44). N. Ostrovmov’un sözlüklerinde *bogol / bogon* biçimlerinde kaydedilmiştir. *Bogol* sözü, bugünkü Tatar yazı dilinde kullanılmıyor; lakin diyalektlerde korunmuştur. Örneğin; Kuznetsk, Halın, Çüpreli ağızlarında bu söz etkin biçimde kullanılmaktadır (TTDS, 1969: 90) ve ‘koni biçiminde saman yığını’ anlamını ifade etmektedir (TTAS I, 1977: 173). **Otor** (zagorojennoe mesto “çitle çevrili alan; padok”) ‘sığırları kapatmak için çit ya da çalı’ bilgisini ifade eder (O., 1876: 106, 1892: 159). Sözlüklerde *otar / utar* biçiminde verilir. *Utar* sözünü Tatar boyutunda ele alırsak Tatar yazı dilinde *utar* sözünün “1. Padok 2. Ağıl, etrafı çitle çevrili yer; çiftlik; bostan, tarla; arazi” anlamlarında kullanıldığını görürüz. Tatarcanın yerli söylemlerinde *utar* “1. Hayvanı kapatmak için kullanılan çit (Minzele, Zey-Kiremyan Ağızlarında), çiftlikteki ambar, dam vb. unsurlar (Kazan ardı, Mamadış, Minzele, Nogoybek Ağızlarında (TTDS, 1969: 458). G.F. Sattarov’un çalışmasında bu söz, çeşitli ağızlara bakıp tasnif edilerek şu şekilde incelenmektedir: *utar* “1. Ekin ekmek için çevrelenmiş toprak, yer; tarla (Minzele Ağızında) 2. Arı kovanlarının konulduğu yer (Çüpreli Ağızında) (Sattarov, 1973: 59).

Ev eşyaları ve düzeni, yer-mekan ve mülkiyete dair sözler arasında da diyalektik unsurlar vardır. Örneğin; **gürnaça** (O., 1876: 58) sözü, Rus dilindeki *gornitsa* “(köylü evindeki) misafir odası” sözünün anlamını ifade etmektedir. Günümüzde fonetik değişikliklere uğrayarak *gürinça* biçiminde Mişer diyalektinin Temnikov, Karsun, Çüpreli ağızlarında kullanılmaya devam etmektedir (TTDS, 1993: 80).

A. Troyanski’nin sözlüğünde **çereçe** – kırıtso “eşik, kapı önündeki küçük merdiven; sundurma” (T., 1833: 463) sözü yer almaktadır. Bu söz, bugünkü yazı dilinde yoktur; yalnızca Orta diyalektin Minzele ağızı Egerce Beldesinde korunmuştur ve ‘hamam yahut evin önü’ anlamını ifade eder. Diyalektolojik sözlüklerde alınmamıştır. Bu söz oldukça eskidir; Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde aynı biçimde ve de ‘evin önü; avlu’ anlamlarıyla verilmiştir. Bu konuda M. Nogman şöyle yazar: “Eskiden lamba yerine çıra yakıyorlardı. Önceden hazırlanan çıralar evin önünde, avluda saklanmıştır. Bundan dolayı evin önü, avlu – çıraça diye adlandırılmış olmalıdır.” Bu söz, 19. yüzyıl sözlüklerinden L. Budagov’un sözlüğünde yer almıştır (Nogman, 1969: 103).

Bu dönemin sözlüklerine yansıyan ev düzeni, yer-yurt ve mekâna dair sözler içerisinde çoğunluğun 19. yüzyılda aktif biçimde söz varlığında yer edindiği görülür. Günümüzde kullanımdan düşmüş ve farklı diyalektlerde, ağızlarda karşılaşılan dil unsurları oldukları açıkça görülmektedir.

Sözlüklere dâhil edilen madde başları içerisinde **giyim-kuşam, kumaş ve süs eşyalarını** ifade eden sözlük unsurları da vardır.

Bu grup içerisine **keytan, oltan, astar, kevēş** gibi sözler de girmektedir. **Keytan** (şnurok “dantel, motif, nakış”) – ‘sırmalarla işlenmiş bağ’ anlamına sahiptir (Ostrovmov, 1876: 99, 1892: 144). N. Ostrovmov’un sözlüklerinde *kaytan / keyten / gaytan* biçimleri gösterilmektedir. Bu söz, günümüz yazı dilinde kullanılmamaktadır; fakat bazı ağızlarda korunduğu görülmektedir. Örneğin; Kazan ardı Kreşinleri, Layış, Ural ardı Tatarlarında *gaytan / keyten* biçimleri kullanılmaya ve aynı anlamı bildirmeye devam etmektedir (TTDS, 1969). **Astar** (kadın kıyafetlerinde kullanılan astar) – ‘kadınların başlıklarının iç tarafındaki astar’ anlamını ifade eder. Bu söz, yazı dilinde oldukça az kullanılır. Ancak pek çok ağızda aktif bir söz unsuru olduğu görülmektedir. Örneğin; Kazan ardı

Baltaç, Kamışlı ağızlarında qarşımıza çıxar və ‘başlığın iç tarafı’ anlamını bildirir (TTDS, 1969: 30). R.K. Rahimova, *astar* sözünü *tastar* şeklinde verir ve ‘süslü havlu benzeri başörtüsü, örtü’ olarak açıklar (Rehimova, 1983: 79). *Astar (tastar)* sözü, Mişerlerde ve Astrahan Tatarlarında ‘başlık altından bağlanıp salınan örtü’ bilgisine sahiptir (Bayazitova, 1997: 118).

Yiyecek – içecek adlandırmalarını bildiren sözlere sözlüklerde ayrıca büyük bir yer verilmiştir. Bu gruba; *durçmak, kort, bökme, kortım, aybagar, talkan* gibi sözlük unsurları dahildir. *Durçmak* (krugly bely leb “beyaz yuvarlak ekmek”), ‘yuvarlak beyaz ekmek’ anlamına sahiptir (O., 1876: 67, 1892: 62). *Durçmak* sözü, yazı dilinde kullanılmaz; ancak pek çok ağızda aktif bir sözlük birimi olarak görülmektedir. Burada bu sözün anlam çeşitliliği dikkati çekmektedir. Örneğin; Alabuga Kreşinleri, Mamadış ağızlarında *duçmak*, Minzele ağzında *duréçmak*, Tarhan ağzında ise *dürtpoçmak* biçimlerinde kullanılmaktadır (Hayrutdinova, 1993: 38). Yukarıdaki sözlerden birkaçını açıklayalım: *gerde* sözü Tatar Türkçesine Farsçadan gelmiştir. Orta diyalektin ağızlarında kullanılır. Tav Yagı - Norlat, Kazan ardı – Layış ağızlarında “küçük ekmek”, “hayır için dağıtılan küçükçe yuvarlak biçimli ekmek” anlamında kullanıldığını; ancak Kazan ardı – Kreşin ağızlarında “cenazenin defnedildiği gün veya mevtanın anıldığı gün pişirilen ufak lokma benzeri yiyecek anlamında kullanıldığı görülmektedir (TTDS, 1969: 117). *Savum* sözü Kazan ardı, Tav Yagı, Zey-Kreşinleri, Kamışlı, Melekes, Çistay, Çüpreli, Mordva-Karatay ağızlarında “dügüne götürülen yahut düğünde dağıtılan ikramlık yemek” anlamını ifade eder (TTDS, 1969: 353).

Sözlüklere yansıyan yiyecek-içecek, besin isimlerinin diyalektik varyantları günümüzde Orta diyalektin Kazan ardı Kreşin, Mişer diyalektlerinin Kuznetsk ve Temnikov ağızlarında görülmektedir.

Elde edilen bu malzemeler başka bir kategorinin oluşmasını da sağladı. Bu kategori ise, **diyalektik sıfatlar, zarflar ve edatlar** kategorisidir. Mesela; *zamatta* “çok çabuk” (Ostrovmov, 1892: 90), *salpı* (Rus. vyalıy) “ağır, hantal” (O., 1892: 70), *oron* (Rus. sekretno) “gizli, saklı, gizli” (Y., 1900: 27), *urıntın* (Rus. tayno) “gizlice, gizlice, saklı şekilde” (O., 1892: 219). *Zamatta* sözü, *zamat* biçimiyle Kazan ardı Etne, Kamışlı, Melekes, Çistay ağızlarında kullanılmaktadır (TTDS, 1969: 136). *Salpı* sözü, Tatar yazı dilinde *salpı yagına salam kıstıruv* “Ağır tarafına saman balyası sıkıştırmak” deyiminde kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, Tav Yagı ağızlarında *salpılık* “sukunet, huzur; sessizlik” anlamlarını bildirmektedir (TTDS, 1969: 360). *Oron* ve *urıntın* sözleri aynı kökten gelmektedir. Bu sözler, Mişer diyalektinin ağızlarında aktif olarak kullanılmaktadırlar ve ‘gizli, saklı; gizlice’ anlamlarını ifade etmektedirler (TTDS, 1969: 328). Günümüz Tatar dilinde bu leksik birim kullanılmamaktadır; ancak bu söz de kimi diyalektlerde korunmuştur.

Başka alanlara ait sözler için *süreléke, böğélce, bilgé* gibi sözlük birimleri verilebilir. *Süreke* (Rus. çerpak s setkoyu dlya lovlı rıby) “balık ağı; olta, ağ aparatları” anlamını bildirir (O., 1876: 117, 1892: 183). Diyalektolojik sözlükte gösterilen anlam ile aynı olmadığı görülüyor. Mişer diyalektinin Çüpreli ağzında *söreke* sözü, N. Ostrovmov’un sözlüğündeki ile aynı anlamda kullanılmaktadır; ancak diyalektoloji sözlüğe bu anlam alınmamıştır. 19. yüzyılda yayınlanan sözlüklerin pek çoğu, yazı dili sözlüğü olarak hazırlanmıştır. Fakat, günümüz penceresinden baktığımızda diyalektik sözler de oldukça fazla yer almıştır. Bunun nedenlerini ise kanıtlamak mümkün: Sözlük yazarları (K. Nasırî, G. Şihabetdin, S. Kuklaşev, M. Yunısov), çalışmalarında kendi yaşadıkları bölgeye mahsus sözleri dahil etmişlerdir. Belki de bu yazarlar, sözleri yazı dili biçimi olarak düşünmüşlerdir, fakat bilinçli şekilde yerli biçim olarak dahil etmiş olmalıdır. Misyoner yazarlar (N. Ostrovmov, A. Troyanskiy, A. Voskresenskiy), diyalektik sözleri, daha çok da Kreşin ağzına dayanan sözlük birimlerini, çalışmalarında Arap-Fars alıntılarında kurtulmak için faydalanmışlardır. Çünkü bunların amacı, Kreşin sözlerini yazı dilinin çerçevesine dâhil edip yerleştirmektir.

İ. Giganov’un sözlüklerinde doğu diyalektlerine özgü olan sözlük birimleri daha fazla görülmektedir. Bu elbette, yazarın yaşayıp çalıştığı yer ile açıklanabilir.

19. yüzyıl Tatarca-Ruşça ve Ruşça-Tatarca sözlüklerine alınan diyalektik sözler, yerli ağızların bu söz birimlerini aktif hale getirirler ve yazı dilinin söz varlığını zenginleştirirler. Sözlüklerde diyalektik sözlerin yer almış olması, bu sözlerin çeşitli bölgelerin halkına yönelik olması ve de bu sözlüklerden çeşitli diyalekt ve ağız temsilcilerinin kullanılması gibi durumlar göz

önünde bulundurulur hazırladığını doğrular niteliktedir. 19. yüzyılda yazı dili ile diyalektlerin sınırı yeni belirleniyor; bazı sözler elyazma sözlüklerde de yer buluyor; yazarların da bunları dikkate almış olması muhtemeldir.

Gördüğümüz üzere 19. yüzyılın sonunda yayımlanan sözlüklerin söz varlığında kılık-kıyafet, süs eşyasını karşılayan pek çok söz yer bulmuştur. Bunların çoğu günümüzde kullanımdan düşmüş yahut kullanım sıklığı oldukça azalarak pasifleşmiştir; ancak Tatar Türkçesinin farklı ağızlarında aktif sözlük birimleri olarak karşımıza çıkarlar.

Biz, 19. yüzyılda yayımlanan bu sözlüklerin yardımıyla günümüzden bir asır öncesine ait diyalektik özellikleri göz önüne getirebiliyoruz. Bunlar, günümüzde diyalektolojik sözlüklerde tesadüf edilen sözlük birimleri olarak görülürler. Bu durum, konuşma diline kıyasla yavaş değişimine delil olmaktadır.

Dilde korunan diyalektik sözler ve özellikler, dilimizin çok eski dönemlerini, Türk halklarının, boylarının, etnik grupların arasındaki ilişkileri yansıtmaktadırlar. Zamanla diyalektik sözlük birimleri, kullanım sahalarını genişleterek, halkın genel anlaşma diline taşınırlar ve yazı diline girerler.

KAYNAKLAR

1. BAYAZİTOVA, F. (1997). *Kreşinner: Təl Üzənçelékleré hem Yola İcatı*, Matbugat Yortı, Kazan.
2. BUDAGOV, L. (1869-1871). *Sravitelny slovar tuetsko-tatarskih nareçiy, so vkluçeniyem upotrebitelneyşih slov arabskih i persidskih i s perevodom na russkiy yazık (I-II)*, Akademia Nauk, Sempeterburg.
3. FEDOTOV, M. R. (1996). *Etimologiçeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı.
4. GABDELAZİZ, Ş. (1893). *Perevod s tatarskogo na russkiy yazı ili slovar*. Kazan.
5. GİGANOV, İ. (1801). *Slova korennie, nujneyşiy k svedeniyu dlya obuçeniya tatarskomu yazıku, sobrannie v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem tatarskogo yazıka, Sofiysskogo sobora svyaščennikom İyosifom Giganovim , yurtovskimi mullami svidetelstvovannie*. Sempeterburg.
6. GÜLTEK, V. (2004). *Rusça-Türkçe Sözlük*. Bilim ve Sanat Yayınları. Ankara.
7. HAKOV, V. H. (2003). *Təl-Tarih Közgésé*. Tatarstan Kitap Neşriyeti. Kazan.
8. HAYRUTDİNOVA, T. H. (1993). *Nazvaniya pişçi v tatarskom yazıke*. İYALİ, Kazan.
9. (KTRS), (1880-1882-1886-1888-1891). *Kratkiy Tatarsko-russkiy slovar s pribavleniem nekotorih slavyanskih slov s tatarskim perevodom*. Kazan.
10. KUKLAŞEV, S. (1859). *Slovar ki Tatarskoy Hrestomatiyi*. Kazan.
11. NASİRİY, K. (1878). *Tatarsko-russkiy slovar*. Kazan.
12. NOGMAN, M. (1969). *XVII-XVIII Yözlerdeğé Rusça-Tatarça Kulyazma Süzlékler*. Kazan Universiteti Neşriyeti. Kazan.
13. OSTROVMOV, N. P. (1876). *Perviy opit slovarya narodno-tatarskogo yazıka po vıgovoru Kreşçenih tatar Kazanskoy guberniyi*. Kazan.
14. _____ (1892). *Tatarsko-Russkiy Slovar*. Kazan.
15. ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
16. SATTAROV, G. F. (1973). *Tatarstan ASSR'nin Antropotoponimnari*. Kazan Universiteti Neşriyeti. Kazan.
17. _____ (1990). *Tatar Antroponimikası*. Kazan Universiteti Neşriyeti. Kazan.
18. (TTAS) (1977-1979-1981). *Tatar Tələnéñ Añlatmalı Süzlégé I-II-III*. Tatarstan Kitap Neşriyeti. Kazan.
19. (TTDS) (1969). *Tatar Tələnéñ Diyalektologik Süzlégé*. Tatarstan Kitap Neşriyeti. Kazan.
20. (TTDS) (1993). *Tatar Tələnéñ Diyalektologik Süzlégé*. Tatarstan Kitap Neşriyeti. Kazan.
21. TROYANSKİY, A. A. (1833). *Slovar tatarskogo yazıka i nekotorih upotrebitelnih v nem reçeniy arabskih i persidskih, sobranniy trudami i tşçaniyem uçitelya tatarskogo yazıka*

- v *Kazanskoy seminariy svyaščennika Aleksandra Troyanskogo i napeçatanniy s dozvoleniya komissiyi duhovnih uçilişç. Kazan.*
22. TUMAŞEVA, D. (1992). *Slovar diyalektov sibirskih tatar*. Kazan Universiteti Neşriyeti. Kazan.
23. YUNUSOV, M. (1900). *Tatarsko-Russkiy slovar naibolee upotrebitelnih slov i virajeniy*. Kazan.

Çinarə Salahbanova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
schinare@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏNİN QARS VİLAYƏTİ HİDROOYKONİMLƏRİNDƏ PARALELİZM

Oykonimlər müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını bildirən toponimlərin bir növüdür. Azərbaycan toponimlərinin 4500 – dən çoxunu oykonimlər təşkil edir [5, 228].

Azərbaycan dilçiliyində toponimlərin – oykonimlərin tədqiqi ilə bağlı bir sıra məqalə və monoqrafiyaların çap edilmiş, bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Akademik B.Ə.Budaqova görə, toponimlər ən azı üç elmin qovşağında yaranır. Onun fikrincə, coğrafi adlar tarix elmsiz köksüz, dilçilik elmsiz lal, coğrafiya elmsiz isə məkənsizdir. "Adını itirən cisim, özünü də itirər." – deyərək toponiminin əhəmiyyətini vurğulayan Platon toponimi elminə əhəmiyyət verən ilk şəxsiyyətdir. Platon, cismin özü deyərəkən, cismin daşdığı ilkin mənanı, cismin ilkin şəklini ifadə etməkdədir. Verilən bu adlar tarixi qaynaq xüsusiyyətindədir. Bəzən yazılı qaynaqların, arxeoloji qazıntıların söyləyə bilmədiklərini bu adlar söyləyir.

Dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsas diqqəti cəlb edən toponimlərdir. Toponimlərdə son zamanlar yaranmış müasir adlarla bərabər qədimdə olan adlar da mövcuddur.

Ən başlıcası bu cür toponimlərin yaranma tarixinin müəyyənləşdirmək müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi formalaşması tarixini və daha da dəqiqləşdirmək deməkdir. Hələ bu günə qədər Azərbaycan dilinin yaranma və formalaşması tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi məlumatlara görə, türkdilli əhali XI əsrdən Azərbaycan ərazisində görünmüş və bu əsrdən də Azərbaycan dili formalaşmışdır.

Dilimizdə yazıya köçürülməmiş toponimlərdə az deyildir. Bunlar, əsasən, mövcud toponimlərin xalq danışığı variantları və müəyyən səbəblərdən öz oykonim və sair rolunu itirmiş obyektlərin adlarıdır.

Bir ölkənin tərkibində və ya başqa ölkələrdə oykonim paralelliyinə rast gəlinir. Zaman keçdikcə eyni adlar daha geniş sahələrdə rastlanmağa başlayır. Tarixi məlumatlar eramızdan əvvəl VII – VIII əsrlərdə Türk etnoslarının Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında yaşadıklarını təsdiqləyir. Bu ölkələrdəki toponimlər arasında etnos adlarının sayı da az deyildir.

Toponimik adların təkrarlanması və yayılması müxtəlif səbəblərə bağlı ola bilər. Onimlərin (adların) təkrarlanmasının əhəmiyyətli səbəbini köçlərdə görürlər. Lakin bununla belə areal oniminin yaranmasında başqa səbəblər də vardır. Əhəlinin köçü könüllü və zəruri ola bilər. Könüllü köç daha çox coğrafi və təbii mühitlə bağlıdır.

Türkiyə və Azərbaycan coğrafi adları türkdilli xalqların toponimiyasında gözə dəyən bir xüsusiyyəti əks etdirir: bu ərazilərdə yaranan adlar daha çox coğrafi terminlərdən qaynaqlanar. Bu terminlərin çoxu türk terminləridir.

Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənşələrdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan toponimlərinin araşdırılması və tapılması ehtiyacına görə XIX əsrdə ziyalılarımızın maraqlarını bu yönə çevirmişdir. Ziyalılarımızdan məşhur Azərbaycan səyyahı eyni zamanda coğrafiyaçısı Hacı Zeynalabdin Şirvani və böyük tarixçi Abbasqulu Ağa Bakıxanovun bu sahədəki xidmətləri daha çox diqqətə alınmalıdır [1,96].

Yer adlarının mənasını və adlardakı dəyişmələri araşdıran elm sahəsi olan toponimlər Türkiyədə də bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılıb incələnməmişdir. Türklərin öz dillərində yazılı qaynaqları çox azdır. Bunun səbəbi odur ki, onlar tarixi yaratmış, onu yazmağa əhəmiyyət verməmişlər. Türk toponimlərin əksəriyyəti etnonim (tayfa adı), relyef, landşaft, rəng, bitki və s. bildirən terminlər əsasında meydana gəlmişdir. Bunların içində tayfa, etnos adları üstünlük təşkil edir. Bu Azərbaycan yer – yurd adlarında da belədir. Türkiyə coğrafi adlarına əks olunmuş afşar, bayat, yive, qablı, gırlı, Bayandır, çovdar, Kaçar, Halac, Təklə, və b. tayfa adları Azərbaycan yer adlarında da vardır. Yer adları ilə əlaqədar işlər çox köhnə zamanlardan başlamış olmaqla birlikdə xüsusilə Türkiyədə 1960-cı illərdən etibarən edilən işlərin sayında ciddi bir artım olduğu müşahidə edilməkdədir. Bu artıma qarşılıq hələ yer adlarının araşdırılmadığı yerlərin sayı bir xeyli çoxdur. Bu işdə əsl məqsəd, edilmiş olan Türkiyənin yer adları ilə əlaqədar işlərin ortaya qoyulması və bundan sonra ediləcək işlərə fikir verə bilməsidir. Xüsusilə araşdırma sahəsinin təyini mövzusunda bu işin faydalı olacağı qənaətinə gəlməyəm. Türkiyə yer adlarında oykonim üçün Türkcə qarşılıq olaraq bu terminlər istifadə edilmişdir: məskunlaşma yerləri adları, yerləşmə adı, məskunlaşma vahidi adı, məskunlaşma adı, məskunlaşma yeri, orun. Son zamanlarda daha çox istifadə olunan "orun adı" formasıdır.

orunadibilim (oykonimi): Yeradibilimin bir alt qolu olub, oykonimlərin ortaya çıxışını, inkişafını, şəkillənməsini, yükləndiyi vəzifələri araşdırır.

orunadı (oykonim): Yun. Oikos – ev, onuma – ad sözlərindən gəlməkdədir. Rus. Oykonim, Alm. oikonym terminləriylə bilinir. Bütün məskunlaşma vahidlərinin xüsusi adıdır.

Qars, Türkiyənin şimal-şərqində olan eyni adlı bir elin mərkəz mahalıdır. Qars vilayəti şimaldan Susuz, Arpaçay və Akyakayla, şərqdən Ermənistanla, cənubdan Digor və Kağızmanla, qərbdən isə Səlim və Ərzurum sərhədləriylə əhatələnmişdir. Mərkəz mahal yeddi mahal içində yalnız Sarıkamış ilə qonşu deyil. Türkiyənin ən yüksək el mərkəzi olan Qars, kəndləri ilə birlikdə əhalisi 100 minə aşan şəhərlərdən biridir. Mərkəz mahala bağlı 22 məhəllə və yetmiş kənd var.

Qars (qoros, xurs, xorus, xoros, gorus) kimi variantları olan etnonimin daşıyıcıları köhnə türk tayfalarıdır. Bu tayfa kəngərlərlə əlaqədardır. M.Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində adı çəkilən Goroz (Artsahta), araşdırıcıların fikrinin tərəfindən, sonrakı Gorus yerinin adında qalmışdır. Eyni elin adı və onun əks olduğu toponimlər zaman keçdikcə Hurs, Horus, Gors, Gorus, Horos şəkillərinə çevrilmişdir.

Keçən əsrdə Ermənistanın Aleksantropol qəzasında Gors adlı Azərbaycanlı kəndi, Zəngəzur qəzasında isə Gerus (Gorus) və Geros adlı yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir. XVIII əsrdə Qarabağda Horus adlı yaşayış məntəqəsi olmuşdur [4, 102].

Azərbaycanda Gars (Abşeronda) və Gersele (İsmayılıda) toponimləri, çox güman ki, eyni etnonimlə əlaqədardır. Gersele "gors eli" kimi aydın ola bilər. "El" toponimlərdə "el", "cəmiyyət", "xalq" "dövlət" və başqa mənalar daşıyır. Türkiyə yer adlarında bu termin məşhurdur və intizamı ərazi vahidi bildirir: Çirk – eli, Qoca eli, Eyyub Eli və s.

"Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti"ndə yazarlar Kutaisi quberniyasının Şaropan qəzasındakı Karsman kənd adını Gars əyalətindən köç etmiş ailələrin gətirdikləri ad sanırlar [2, 205].

Qarsa bağlı 8 mahal, 10 bələdiyyə və 379 kənd var.

Mahallar: Akyaka, Arpaçay, Digor, Kağızman, Kars, Sarıkamış, Selim, Susuz.

Oykonimlər yaranma və formalaşma yollarına görə dil qanunlarına əsaslanır. Oykonimlərin əmələ gətirilməsində yalnız sintaktik üsuldən istifadə olunur. Azərbaycan toponimlər sistemində bu dilə məxsus eləcə də başqa dillərdən keçən ayrı – ayrı leksik vahidlərdən törənən və morfemlərin köməyi ilə düzələn sadə və düzəltmə oykonimlərə təsadüf olunur. Azərbaycan toponimiyasında indiyə qədər yaşayış məntəqə tipini və yerin coğrafi relyefini bildirən sözlərin oykonimə çevrilməsi məsələsi aydınlaşdırılmamışdır [3, 154].

Azərbaycan onomastik leksikasında toponimlərin başqa xüsusi söz qruplarına nüfuz etməsi daha geniş yayılmış dil hadisəsidir. Hidronim və hidronimik vahidlər əsasında yaranan toponimlər hidrotoponim adlanır. Türk dünyasının toponimik sistemində su qaynaqlarının adları zaman – zaman yaşayış məntəqəsi adlarına çevrilmişdir. Qars vilayəti bölgələrinin relyefi dağlıq olduğuna görə zəngin su qaynaqları mövcuddur. Müxtəlif hidronimik terminlərlə ifadə olunan yaşayış məntəqəsi adlarının ikinci tərəfində həmin terminlər əks olunur. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Bulaq termini ilə ifadə olunanlar: Akbulak (Akyaka), Altunbulak (Sarıkamış), Ağbulaq (Cəlilabad, Əsgəran, Xocalı, Xocavənd, İsmayılı, Laçın, Tovuz), Alçabulaq (Yardımlı), Aydınbulaq (Şəki), Büllurbulaq (Xızı), Çanaxbulaq (Qəbələ, Yardımlı), Dambulaq (Laçın), Şahbulaq (Ağdam), Daşbulaq (Xocalı, Şəki, Şəmkir), Dəyəqarabulaq (Gədəbəy), Eynibulaq (Siyəzən), Göybulaq (Şəki), Oğrubulaq (Cəlilabad), Pirbulaq (Gədəbəy), Gözlübulaq (Şəki), Gurbulaq (Daşkəsən), Xaçbulaq (Daşkəsən), Xanbulaq (Ağsu, Yardımlı), İstibulaq (Kəlbəcər), İstisu (İsmayılı, Kəlbəcər), Korcabulaq (Laçın), Qarabulaq (Gədəbəy, Xanlar, Xocalı, Qax, Oğuz), Qazanbulaq (Goranboy), Qoşabulaq (Gədəbəy), Qozlubulaq (Şəki), Oğrubulaq (Cəlilabad), Sarıbulaq (Balakən) və s.

Xatınbulaq – Füzuli rayonunda Qarakollu inzibati-ərazi vahidində, Qarabağ silsiləsinin ətəyində yerləşir. Xatınbulaq kənd adı Xatın və bulaq sözlərinin birləşməsindən ibarət olur, “Xatının bulağı” anlamını verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “xatın” sözü həm arvad, həyat yoldaşı”, həm də “qadın, xanım” anlamlarında işlənmişdir. Məs.: “Böylə digəc Dirsə xan xatununa cavab vermədi” [6, 38]; “Qırq incə bellü qız ilə hələlin – Boyu uzun Burla xatun ağlayuban şundan keçdi” [6,45]; “Qısırca yengə derlər bir xatun vardı, ana ayıtdılar”[6,64].

Ə.Tanrıverdiyev qeyd edir ki, “xatın” titulu müasir ədəbi dilimizdə apelyativ kimi arxaikləşmişdir. “Xatın” fonetik variantında müasir Azərbaycan antroponimləri və toponimləri sistemində mühafizə olunmuşdur. Qadın adları sistemindəki Xatın, Xatun, Ayşaxatun və s. toponimlər sistemindəki Xatıncan, Xatınlı (Tovuz), Xatınbulaq (Füzuli) və s. vahidlər dediklərimizi təsdiqləyə bilər. Qeyd olunan oykonim və hidronimlərdə “xatun” titullu (Xatun) antroponim əsasında formalaşmışdır” [7, 105].

Füzuli rayonundakı Xatunbulaq kəndi öz adını bulaq adından almışdır.

Bildirək ki, Azərbaycan ərazisində bulaq komponentli hidrooykonimlərin sayı 50-yə yaxındır.

b) Su, çay terminləri ilə ifadə olunanlar: Akçay (Kağızman), Çanaksu (Arpaçay), İncesu (Susuz), İsisu (Sarıkamış), Aksu (Susuz), Ağçay (Xaçmaz, Qax), Adurçay (Quba), Badamlısu (Şahbuz), Batançay (Zaqatala), Əmbərçay (Qax), Gilançay (Ordubad), Gilgilçay (Siyəzən), Həsənsu (Ağstafa), Kənarçay (Qusar), Kürəkçay (Goranboy), Qapıçay (Qax), Qaraçay (Quba), Qarasu (Hacıqabul), Qaşqaçay (Qax), Qoşasu (Laçın), Qusarçay (Xaçmaz), Mazımçay (Balakən), Parağaçay (Ordubad), Pirsaatçay (Hacıqabul), Samurçay (Xaçmaz), Sarısu (Beyləqan, Xanlar) və s.

c) Göl termini ilə ifadə olunanlar: Denizgözü (Kağızman), Kurugöl (Susuz), Abadgöl (Ağdaş), Beşgöl (Dəvəçi), Çallıgöl (Xocavənd), Qaragöl (Zəngilan), Qamışlıgöl (Cəlilabad), Qazangöl (Zaqatala) və s.

Birinci tərəfi müxtəlif əlamət və rəng bildirən sözlərdən, ikinci tərəfi pınar (bulaq) hidronimik terminindən ibarət, I növ ismi birləşmə modelinə olan hidrooykonimlər: Akpınar (Selim), Aşağıdamlapınar (Selim), Aşağı Sallıpınar (Sarıkamış), Karapınar (Sarıkamış, Susuz), Kırkpınar (Selim, Susuz), Kökpınar (Kağızman), Koşapınar (Selim), Üçpınar (Akyaka), Yankıpınar (Kağızman), Yukarıdamlapınar (Selim), Yukarı Sallıpınar (Sarıkamış), İncilipınar (Susuz) və s.

Göründüyü kimi, hidrooykonimlərin birinci tərəfi rəng, keyfiyyət, əlamət, miqdar bildirən sözlərlə, ikinci tərəfi isə hidronimik terminlərlə (bulaq, su, çay və s.) ifadə olunur. Hidrooykonimlərin quruluşundan görünür ki, ilk vaxtlar həmin coğrafi obyekt su mənbəyi – hidronim kimi tanınmış, orada yaşayış məntəqəsi salındıqdan sonra hidrooykonimə çevrilmişdir. Məsələn:

Altun bulaq – Altunbulak köyü (Sarıkamış)

Çanak su – Çanaksu köyü (Arpaçay)

Kırk pınar – Kırkpınar köyü (Selim, Susuz)

Azərbaycanda da zəngin relyefə malik olan dağ və dağətəyi rayonlarda hidrooykonimlər daha çoxdur. Onlar da həmin sistemlə həmin sintaktik konstruksiya ilə düzələn sözlərdən törənmişdir:

Göy bulaq –Göybulaq (Şəki)

Xatı bulaq – Xatınbulaq kəndi (Füzuli)

Gilan çay – Gilançay (Ordubad)

Gilgil çay – Gilgilçay (Siyəzən)

Qusar çay – Qusarçay (Xaçmaz)

Tədqiqatlarda böyük nailiyyətlər əldə edilməyinə baxmayaraq, hələdə də görüləsi işlər çoxdur. Hər bir xalqın özünəməxsus, öz tarixi inkişafını əks etdirən toponimləri vardır. Hansı ki, bu adları vasitəsilə biz xalqımızın, dilimizin, mədəniyyətimizin tarixi keçmişini ətraflı öyrənə bilirik. Azərbaycan ölkəsi onomastik tərkibcə çox zəngin və rəngarəngdir. Bu xüsusiyyətlərin düzgün açıqlanması xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, dilinin keçmişinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Son olaraq söyləyək ki, onomastik vahidlərin olan toponimlər (oykonimlər) dəyərli sərvət sayılır. Belə bir sərvət hər vaxt düz olmalı, onun baxımına, araşdırılmasına diqqətini yönəltməli, onları tarixin yadigarı kimi qorumalıdır. Oykonomimlər xalqın malı sayılmalı, beynəlxalq sərvət səviyyəsində qəbul edilməlidir.

Maddi – mədəniyyətin əsas hissələrindən sayılan yaşayış məskənləri bəşər cəmiyyətinin yarandığı ilk gündən mövcud olmuş və daima inkişaf edərək müxtəlif növləri və formaları yaranmışdır. Yaşayış məskənləri və evlər mövzusunun tədqiqatçılarımız xüsusi maraqla öyrənmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Dergisi Cilt:10, Sayı:2, Yıl:10 Aralık-2010
2. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanın türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, “İsmayilli” Nəşriyyat – Poliqrafiya müəssisəsi, 2002
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, 1991
4. Qeybullayev Q. Qarabağ/etnik və siyasi tarixində dair/. Bakı, “Elm”, 1990
5. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild. Bakı, “Nurlan”, 2004
6. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988
7. Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı, 1996

Summary

The main goal of the investigation is comparison and study of Azerbaijanian and Turkish oyconyms and their areal peculiarities. The Oyconyms are based on the laws of language for their emergence and ways of formation. Only syntactic method is used in formation of oyconyms. Some simple and derivative oyconyms formed by means of various lexical units from different languages are also met in the system of Azerbaijani toponyms. There are more hydrooyconyms in mountain and foothill areas with rich relief in Azerbaijan. They have also been derived from the words formed by the same syntactic construction in the same system. There are also mountain and foothill regions that possesses rich relief They are also sprang up words that they are formed with syntactic construction.

Key words: oyconym, place names, onomastics, village, term, settlements

Doğan Çolak

Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü
dogancolak@gazi.edu.tr

SAHA TÜRKÇESİNDE SIFAT FİİL EKLERİYLE KALIPLAŞMIŞ KELİMELER

Türkçede ek kalıplaşması sık karşılaşılan gramer olaylarından biridir. Bazı ekler kendi asli görevlerinin dışında kullanılabilen, kelime tabanlarına eklenerek farklı anlamda bir kelime oluşturabilmektedir. Fiilimsi (eylemsi) ekleri gramer kitaplarında hemfiil hem yapım ekleri başlığı altında ele alınmaktadır. Söz konusu durum fiilimsilerin işlevleri bakımından farklı özelliklere sahip olduklarını gösterir. Fiilimsi başlığı altında verilen ekler, diğer fiilden isim yapma eklerinden farklı olarak çoğu zaman tek başlarına kalıcı isimler yapmazlar. Çoğunlukla sözlüksel değer taşımayan, fiil ile isim arasında ayrı ve geçici bir gramer kategorisi oluştururlar. Üç fiilimsi türünden biri olan sıfat-fiil eklerinin Türkçenin eski dönemlerinden beri kalıplaşarak yeni manalar taşıyan ya da nesnelere karşılıyan kelimeler meydana getirdiği bilinmektedir. Esasında sıfat-fiiller nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Sıfat fiil eki almış olan kelimelerin asıl isimlerden farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. Fiil kök veya gövdeleri bu şekillere girerek nesnelere hareketleri ile ifade ederler. Kimi durumlarda ise bu temel vazifenin dışına çıkarak bir yapım eki görevi üstlenip yeni kelimeler türettiği görülmektedir: *içecek*, *düzen*, *geçmiş* (mazi), *döner*, *keser*, *dolmuş*, *gelecek* (ati) vb. Bu tür örnekler Saha Türkçesinde oldukça fazla karşımıza çıkmaktadır: *aağaaççı* “okur” (aax- “okumak”); *aaspt* “geçmiş” (aas- “geçmek”); *alcammit* “kırık, bozuk” (alcan- “bozulmak, arızalanmak”); *iheeççi* “ayyaş, sarhoş” (is- “içmek”); *xaalbit* “ihtiyar, yaşlı; eski, eskimiş” (xaal- “kalmak”); *bistax* “kısmi; yöresel” (bis- “biçmek, kesmek”).

Bu çalışmada Saha Türkçesinde sıfat-fiil eklerinin, kendi vazifeleri dışında kullanılıp yapım eki olarak türettiği kelimeler üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu kelimelerin tespiti için Saha Türkçesine ait Edouard Pekarskiy’in **Yakut Dili Sözlüğü**, P. A. Sleptsov’un **Yakutsko - Ruskiy Slovar** ve Sahaca - Sahaca olarak hazırlanmış **Saxa Tılın Bihaarulaax Uloxan Tilcita** isimli sözlükler taranmış ve madde başı olarak geçen kelimeler ele alınmıştır. Neticede sıfat fiil eklerinin yapım eki olarak türettiği yeni kelimeler dikkate alınarak bu eklerin yapım eki görevinde kullanım sıklığı oranı da verilmiştir.

Faidə Omarova

AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
filfay-6786@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ BORÇALI ŞİVƏSİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZLƏRİN LEKSİK MƏNALARI

Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm hesab olunan sözlərin bir qismi şivələrimizdə olduğu kimi, yaxud da müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənməkdədir. Sözlərin dildə işlənmə tarixinin, bir sıra sözlərin ilkin formasının müəyyənləşdirilməsində şivə leksikasının rolu əvəzsizdir. Vaxtilə L.V.Şerba yazırdı ki, hər hansı bir ədəbi dili dialekt əsasından məhrum etmək Anteyin ayağını torpaqdan ayırmaq kimidir. Həqiqətən də, ədəbi dilin zəngin və qüvvətli olması üçün dialekt və şivələrin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan dilinin şivə leksikası ədəbi dilin lüğət tərkibini yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir. Bu proses indi də davam etməkdədir. Leksik cəhətdən şivələrin lüğət tərkibi rəngarəng olduğuna görə ki, bəzi sahələr üzrə həmin sözlər ədəbi dildən daha zəngin və çoxdur. Məsələn, Laçın və Kəlbəcərdə qoyunçuluqla, Bakı və Lənkəranda balıqçılıqla, Muğanda pambıqçılıqla, Şəkiddə ipəkçiliklə, Şamaxı və Naxçıvanda ot və çiçəklə bağlı yeni mənalı və

quruluşlu məhəlli sözlər var ki, ədəbi dilin bunlara həmişə ehtiyacı olmuşdur. Bu barədə M.A.Şirəliyev öz kitabında bunları qeyd etmişdir: “Şivələrdə əşyaların müəyyən hissələrinin adları daha dəqiq və geniş olur, orada növ anlayışı bildirən sözlər daha çox olur” (4, 337).

Azərbaycan şivələrinin tədqiqi işinə XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin lüğətinə dair (A. B hərflərini əhatə edən) ilk əsər 1930 və 1931-ci illərdə “Azərbaycan (türk) xalq şivələri lüğəti” adı ilə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dilinin Borçalı şivəsinin leksikası da həmişə tədqiqatçıların diqqətində olmuşdur. Borçalı şivəsinin öyrənilməsinin təşəbbüskarı akademik M.Şirəliyev olmuşdur.

Azərbaycan dilinin qərb dialekti qrupuna aid olan Borçalı şivəsi leksikası da özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir və bir sıra maraqlı dil faktlarını özündə qoruyub saxlayır. Borçalı şivəsində bəzi sözlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərdən müəyyən fonetik fərqliliyi ilə seçilir. Məsələn: dənzü-dan üzü, öy-ev, tosvağa-tısvağa, büvü-bibi, bava-baba, tufar-divar, qardalı-qarğıdalı, beçərə-biçərə və s. “Bibi” sözü Borçalı şivəsində “büvü” formasında Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi əmi və ya dayının arvadı mənasında işlənir. Ədəbi dildə həm də atanın bacısına bibi deyilir. Amma Borçalı şivəsində atanın bacısına mama deyilir. Bundan başqa, Borçalı şivəsində qızın ərinə yəznə, kürəkən deyildiyi kimi göy də deyilir. Yəni “göy” sözü də eyni mənanı ifadə edir. Bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Borçalı şivəsində qədim dövrlərlə bağlı sözlərə rast gəlinir ki, onlar dilimizin müəyyən dövrlərində işlək olmuş, lakin müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir: tuş\duş, ozan, irişmək, süysün və s.

Ədəbi dildə işlənən bəzi sözlər Borçalı şivəsində də işlənir. Lakin ədəbi dildəki mənanı ifadə etmir, tam başqa məna kəsb edir. Məsələn, Borçalı şivəsində “çöl” sözü bayır, həyət mənasında deyil, meşə mənasında işlənir. Ya da “əyləş” sözü oturmaq mənasında deyil, kimisə gözlətmək, dayandırmaq mənasında istifadə olunur. Yaxud da “tənə” sözünün Borçalı şivəsində ədəbi dildəki mənadan fərqli mənanı ifadə etdiyini söyləyə bilərik. Ədəbi dildə tənə etmək, danlamaq mənasında işlənir, Borçalı şivəsində isə həmin sözü sırğa mənasında istifadə edirlər.

Borçalı şivəsində müxtəlif sahələrə aid, qədim tarixi izləri özündə qoruyub saxlayan və maraqlı leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik saysız-hesabsız sözlər vardır: zərdə-kök, bölmə-nəlbəki, tənə-sırğa, pazi-çuğundur, süysün-boyun, eşiy-bayır, çöl-meşə, anaxtar-qıfil, sapılca-tava, aquşka-pəncərə, düş\tuş-yuxu, bildir-keçən il, ağartı-süd məhsulları, kirmiş-sakit, ərinmək-tənbəlləşmək, çəpər-hasar, kür-dəcəl, şil-şikəst, diydix-yüngül xasiyyətli, əyləş-dayan, manşırılamaq-nişanlamaq, qayıрмаq-düzəltmək, mağıl elə-ehtiyatlı ol, anrı dur-o tərəfə dur, açıb-ağartmaq-həqiqəti demək, təntiməy-tələsmək, yayaq\liyax-piyada, fırın-təndir, salpet-dəsmal, cındır-əski, muncılıq-əzilmiş, irişmək-gülümsəmək, boylu-hamilə, bordamaq-kökəltmək, gənəşmək-məsləhət almaq, təntimək-darıxmaq və s.

Borçalı şivəsində işlənən sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri, işlənmə məqamları və maraqlı leksik mənalara vardır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün ədəbi dilimizdə olmayan, lakin Borçalı şivəsində tez-tez işlənən sözlərin mənalara diqqət yetirək.

Abeşik meşəbəyi deməkdir. Abeşik' gələn kimi hamı qaşdı. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində bu söz Şərur şivəsinə aid söz kimi göstərilmişdir (1, 11). Ancaq qeyd etməliyik ki, Borçalı şivəsində də “abeşik” sözü eyni mənanı ifadə edir və xalq dilində geniş yayılmışdır.

Ağ alt tumanın, yaxud da şalvarın ortası mənasındadır. A gəlin, şalvarın ağını tik.

Ağırtaxtalı vüqarlı mənasında işlənir. Muxtar yaman ağırtaxtalı adamdı ha!

Ağızdix yeni doğmuş heyvanın ilk südü mənasını ifadə edir. Həmin mənanı ifadə edən “bulama” sözü də bu sözlə paralel şəkildə işlənir. Qonşu ağızdix gətmişdi.

Ağsoğlağı sarımsaqlı qatıqla ərinmiş yağın qarışığından ibarət yemək növüdür. A gəlin, bir ağsoğlağı pişirsənə.

Alasəy gicbəsər mənasını ifadə edir. Əhmədin oğlu də:n alasəydi.

Alımça alça sözünün Borçalı şivəsində işlənən variantıdır. Alımça hələ yetişmiyif.

Atdandırma kənd toylarında atlılar ata minən zaman zurna ilə çalınan hava. A bala, atdandırma çalın.

Ayazımax xəstəlikdən ayılmaq mənasını ifadə edir. Bağdagül elə bil ayazıyif.

Bajılıx rəfiqə mənasını daşıyır. Yaman bajılıxdılar.

Basdalamax tapdalamaq sözünü əvəz edir. A gəlin, paltarları basdalasana bir.

Başəyax biçin vaxtı tökülən sünbül deməkdir. Yerə başəyax tökülmüşdü.

Bava ata mənasında işlənir. Bavamın başı üçün düz de: rəm.

Beçərə yazıq, fəqir mənasını ifadə edir. Beçərə heç yaxşı gün görmədi.

Bıçqı mişar deməkdir. Ay uşax, get bıçqıyı gətir, a bala.

Bıldır-bıldır gilə-gilə, damcı-damcı mənasını ifadə edir. Qız bıldır-bıldır tökördü.

Bijərtəx' kələkbaz, bic, çoxbilmiş mənasında işlənir. Arifin uşağı yaman bijərtəx' gədədi.

Bir burum bir qədər, bir az deməkdir. Yeməx' bir burum da qaynasın altını keçir.

Bitdənə-bitdənə yavaş-yavaş, ləng mənalarnı daşıyır. Bitdənə-bitdənə eləmə, tez ol.

Boygörməsi toydan sonra təzə gəlini görmə adəti deməkdir. Boygörməsi aparırıx.

Bö:ələx'lənməx' qızıışmaq, əsəbiləşmək mənalarnı ifadə edir. Nə: bö:ələx'nersən?

Bölmə nəlbəki deməkdir. Çayı bölməyə töküf içsənə.

Burunnamax yola verməmək, incitmək mənalarnı işlənir. Qaynənə təzə gəlini yaman burunnuyuf ha.

Büvü əmi, yaxud da dayının arvadına deyilir. Get büvünü çağır gəlsin.

Cancur gavalı növü adıdır. Bağımızda cancurun başı qırer.

Cındır əski, kohnə parça deməkdir. Cındırı götür, öyün tozunu al, a gəlin.

Cö:z qoz mənasında işlənir. Cö:z hələ yetişmiyifmi?

Çalası həmqatıq mayası, həm də aravuran, ara qarışdırən mənalarnı ifadə edir. Get qonşudan çalası al. Əhməd yaman çalasıdı ha.

Çəmkirməx' sözü kobud şəkildə cavab qaytarmaq mənasını ifadə edir. Anasına elə çəmkirdi ki, əlim üzümdə qaldı.

Çamır palçıq deməkdir. Hazırda türk dilində müəyyən fonetik fərq ilə ədəbi səviyyədə işlənən bu söz, bizim dilimizdə Borçalı şivəsində qalmaqdadır. Ay uşax, çamıra girmə.

Çəhmə çəkmə sözünün Borçalı şivəsində işlənən variantıdır. Çəhməni geyin, elə get.

Çığnamax tapdalamaq, ayaqlamaq deməkdir. Taxılı təmiz çığnayıflar.

Çiyid meyvə çəyirdəyi deməkdir. Alımçanın çiyidi bərkimiyif.

Çivin milçək mənasında işlənir. Qapıyı bağla, çivin öyə dölər.

Daldey gizli, məxfi yer deməkdir. Bir daldey yer tap, yağış kəsənə kimi girəx' altına.

Dambət lovğa, ədəbaz mənasındadır. Yaman dambət adamdı ha.

Dambul gavalı növü adıdır. Bazardan dambul almışdıx.

Danaqıran novruzgülünün Borçalı şivəsində işlənən variantıdır. Danaqıran əvvəl çıxan çiçəx'di.

Darahəngi güləş zamanı ifa olunan mahnı adıdır. Darahənginin səsi gələr.

Dəlləy bic, hiyləgər deməkdir. Yaman dəlləy adamsan.

Dığarramax fırlatmaq mənasını ifadə edir. Dığarıya-dığarıya gətirin.

Dıydıx yüngül xasiyyətli adam mənasında işlənir. Dıydıx adam gözümün tuşmanıdı.

Dingildəməx' yırğalanmaq, oynamaq mənasını bildirir. Toyda yaman dingildiyirdin.

Domuşmax çömbəlmək deməkdir. Qapının ağzında domuşuxlu durma.

Dümsüx'ləməx' dürtmələmək deməkdir. Bö:rümü niyə dümsüx'lüyürsən?

Eşix' çöl, həyəət, bayır mənasını ifadə edir. Eşix'də bir sö:üx var ki, gəl görəsən.

Eyməmməx' qorxmaq, ehtiyat etmək mənalarnı bildirir. Gejə vaxtı eşix'ə çıxmeram, eymənerəm.

Əməl cadu elətdirmək mənasında işlənir. Bu qıza əməl oluf.

Fəfix' bacarıqsız, küt, aciz deməkdir. Sən yaman fəfix' adamsan.

Firəngi qatlanmayan iri bıçağa deyilir. Firəngiyi götür çörəyi doğra.

Gap söhbət, gap eləməx' söhbət eləmək mənalarnı ifadə edir. Bir az gap eləsənə.

Geişməx' qaşınmaq mənasını bildirir. Cücü tişdiyən yer yaman qaşınər.

Geniməx' uzaqlaşmaq, rədd olub getmək mənalarnı ifadə edir. Buların əlindən harya geniyif gedesen.

Gənəşməx' məsləhətləşmək deməkdir. Bavana gənəş, sonra elə.

Gənzix' nəfəs borusu deməkdir. Yeməx' uşağın gənziyinə sıçradı.

Göy yeznə mənasında işlənir. Bu göyümü hamısından çox istiyirəm.

Haşa iraq, uzaq mənasındadır. Haşa səndən, sən elə adam döysən.

Hajat əlində işlətdiyin alətə deyilir. Hajatını ona-buna vermə, a bala.

Hoy kömək mənasında işlənir. A bala, hoy elə maña.

Huşdurum huşsuz, yelbeyin mənasındadır. Huşdurumsan, sənin yadında qalmaz.

Xam təzə, yad mənalarında işlənir. Bu parça xamdı; Tanımeram onu, xam adamdı.

Xəfcil qısqanc deməkdir. Onun əri yaman xəfcildi, a bajı.

Xirnix' yapon xurması mənasındadır. Xirnix' ağzımı büzüşdüdü.

Xirtix' Borçalı şivəsində boğazmənasını ifadə edir. Xirtix'indən tutub yerə yıxdı.

İdim görkəm, zahiri görünüş deməkdir. İdimini Allah vursun elə.

İncavara yaxşı ki, xoşbəxtlikdən, heç olmasa mənalarını ifadə edir. İncavara işin üsdü tez açıldı.

İrişməx' yersiz, şit-şit gülmək mənasındadır. Arsız-arsız irişmə heç olmasa.

İsvaha səliqəli deməkdir. Bu qavları isvaha saxla, anamdan qalılıf.

Kirmiş sakit mənasındadır. Həcərin qızı yaman kirmiş qızdı.

Kür Borçalı şivəsində dəcəl, nadinc mənasında işlənir. Dialektoloji lüğətimizdə bu sözün Şamaxı şivəsində aciz, Salyan şivəsində isə tənbel mənalarını ifadə etdiyi qeyd olunmuşdur (1, 268). Uşax yaman kür uşaxdı, anasına gün vermer.

Qahmar tərəfdar çıxmaq, müdafiə eləmək mənalarını ifadə edir. O qıza qahmar çıxma, hər şey göz qavağındadı.

Qaj bostanda əkilmişlərin cərgəsi, sırası deməkdir. Borçalı şivəsində bu sözlə yanaşı həm də “lağar” sözü işlənir. Suyu aşağı qaja verim oralar da sulansın.

Qağax qozun, fındığın yaşıl qabığı, narın qabığı, qarğıdalının büründüyü qabıq mənalarını ifadə edir. Qağaxı dəriyə töküf gələrəm.

Qağrılmax çevrilmək deməkdir. Çiyindən qağrılıf səs gələn tərəfə baxdı.

Qaşqa alın deməkdir. Soyux dəyəndə qaşqam ağrıyır.

Lılıx yetişmiş, yumşalmış meyvə mənasındadır. Lılıxlıyıf, götür ye.

Ləj davakar, höcət, dəcəl mənasındadır. Hajı yaman ləj adamdı.

Loğalax büküm, dəstə mənasındadır. Loğalaxlıyıf tökmə, isfaha yığ.

Mafrax kövrək, davamsız deməkdir. Mafrax uşaxdı, hər gün xəstələner.

Mağıl sözü dialektoloji lüğətdə Bakı, Dəvəçi, Gədəbəy, Goranboy və başqa şivələrdə yaxşı ki; heç olmasa mənalarını ifadə etdiyi qeyd olunmuşdur (1, 342). Borçalı şivəsində isə “mağıl” sözü ehtiyatlı mənasını ifadə edir. Mağıl elə, yıxılırsan.

Mayıf şikəst deməkdir. Mayıf ha döysən, özün eləsən öz işini.

Mincılıx əzilmiş mənasındadır. Yeməy təmiz mincılıx oldu.

Naçax xəstə, naçaxlamaq xəstələnmək mənalarındadır. Anam naçaxlıyıf gənə.

Nəmər toyda ev sahibinə və aşığa verilən pul mənasındadır. Toyda yaxşı nəmər yığıldı.

Oyux çökək deməkdir. Eşdə oyuxlar var, mağıl elə yıxılırsan.

Pasax çirk, kir deməkdir. Qonşunun gəlini yaman pasaxlı gəlindi.

Pazı çuğundur sözünün yerinə işlənir. Anamgil pazı alağına gediflər.

Salaxana avara-avara gəzən deməkdir. Salaxana kimi bütün günü eşiyərdədi.

Səvərməx' arxası üstə uzanmaq mənasındadır. Taxtın üstündə səvəriyli qalılıf.

Şapalaxlamax sözünün lüğətdə Ucar şivəsində ovucayıb yemək mənasında olduğu qeyd olunub (1, 457). Borçalı şivəsində isə sillələmək mənasındadır. Bu dəyqə qulağının divindən şapalax açılajax.

Tənə sırğa mənasındadır. Atam təzə tənə alılıf maña.

Təntiməx' sözü həm darıxmaq, həm də tələsmək mənasındadır. Qızqın adamı təntidir. Təntimə, hələ vaxta var.

Yelli bərk, tez deməkdir. Maşını yelli sür, vaxtında çatax.

Zayıf axmaq, səfeh mənasındadır. Zayıf-zayıf danışma, yekə kişisən.

Zərdə sözü Borçalı şivəsində yerkökü mənasındadır. Get bazardan zərdə al. Lüğətdə qeyd olunmuşdur ki, Balakən şivəsində bu söz təmiz buğda deməkdir (1, 557).

Zığ gözün qırağına yığılan çirk mənasındadır. Uşağın gözü zığlanılıf.

Qeyd etdiyimiz sözlər Borçalı şivəsində işlənən sözlərin bir qismidi. Göründüyü kimi, Borçalı şivəsi zəngin və rəngarəng şivə leksikasına malikdir. Bundan başqa, Borçalı şivəsində köməkçi sözlər də var ki, xalq danışığında geniş şəkildə işlənir. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: keşgə-kaş ki; hancarı-necə; anrı-o yan; bir hoyru-bir az; asma-guya və s. Borçalı şivəsində işlənən sözlərin bir qismi tarixən dilimizdə ədəbi səviyyədə olmuş, sonradan ancaq şivədə qalmışdır. Bəzi sözlər isə türk ədəbi dilində hal-hazırda da işlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2007
2. Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”. Bakı, 2011
3. Əhmədov. B.B. “Azərbaycan dili şivələrində fonə-semantik söz yaradıcılığı”. Bakı, 1994
4. Şirəliyev M.A. “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”. Bakı, 1967

RESUME

In article it is discussed about the location of the literary language of dialects and about the role of language enrichment. Was given information about the meanings of words belonging to the Borchali accent, note that different shades of meaning are given. In the article are compared some words using in the literary language and other accents. Using the vocabulary of the dictionary comprehensive considered dialectological accent and is given an explanation of Borchali accent's words.

Key words: literary language, Borchali accent, words, comparison, meaning, features.

Fidan Vəliyeva

AMEA akademik Z.Bunyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, kiçik elmi işçi
fidanveliyeva29@gmail.com

СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ РОДА В АРАБСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Род является языковой категорией и противопоставляется экстралингвистической категории пола. Пол как объективная реальность выражает противопоставление живых существ по чисто биологическому признаку и так или иначе, находит свое отражение во всех языках мира. В большинстве индоевропейских языков, в семитских, в дравидских и др. языках Европы, Азии, Африки, Америки и Австралии (в более 150 языках). В остальных же языках, не обладающих грамматической категорией рода, пол не получает в системе языка грамматического выражения и закрепляется в основном за лингвистической семантикой.

Причины возникновения этой категории до сих пор являются предметом полемики. В лингвистике существует ряд теорий, каждая из которых по-своему трактует причину генезиса этой категории.

Как уже упоминалось выше, в большинстве языков грамматическая категория рода отсутствует. Причины ее отсутствия, так же как и причины ее наличия, объясняются различными лингвистами по-разному. Представители «социальной» теории объясняют это социальными процессами. В связи с тем «что разделение труда между мужчинами и женщинами стало исчезать исчезла и причина делить предметы на мужской и женский». . Например, отсутствие этой категории в тюркских языках объясняется тем, что эти народы вели кочевой образ жизни и деления труда на мужской и женский изначально не было.

В различных языках существуют различные способы выражения рода. В мире есть языки, в которых категория рода вообще отсутствует. И языки, в которых количество родов исчисляется десятками. Вообще, категория рода считается одной из сложных и абстрактных

грамматических категорий. В данном тезисе мы коснемся способов выражения рода в арабском и азербайджанском языках.

В арабском языке два рода: мужской и женский. Мужской род не имеет особых показателей. Хотя, если отвлечься от научных определений и строгих правил, можно прийти к такому выводу, что в целом, арабский язык тяготеет к превосходству мужского рода и подчиненности женского. Андроцентричность языка закреплена в Коране, прямо говорящем о превосходстве и некоторой божественной избранности мужского рода.

К женскому роду в арабском языке относят следующие слова:

1. Слова с окончаниями *ة* (tə-mərbutə - «таприсоединенная») ، *ى* (əlif məqsurə - «короткий алиф») *اء* (əlif məmdudə «долгий алиф») например:
ساعة - часы, *صحراء* - пустыня, *كبرى* - величайшая
2. Географические названия, имена городов, населенных пунктов, стран: *Москва* - *موسكو*, племя *Курейш* - *غريش*
3. Слова, обозначающие парные органы тела: *глаз* - *عين*, *ухо* - *إذن*
4. Слова, обозначающие людей и животных женского пола (самок), даже без внешних показателей женского рода, например: *мать* - *أم*, *беременная* - *حامل*
5. Некоторые имена существительные: *солнце* - *شمس*, *земля* - *أرض*, *огонь* - *نار*.

В этих существительных женский род определен морфологически и причины такого определения идут из древности. Изучение категории рода в арабском языке, имеет очень древние корни, почти все средневековые авторы уделяют этой категории особое внимание

В азербайджанском языке, относящемся к тюркской языковой семье, понятие грамматического рода отсутствует. Род выражается иными способами. Для различения биологического пола используется ряд лексических единиц, напр.: *qız* - «девушка», *oğlan* - «парень», *dişi* - «самка», *erkək* - «самец», *kişi* - «мужчина», *qadın* - «женщина». Понятие «лексический род» означает род слов, которые не имеют внешних показателей (окончаний, суффиксов, или же других грамматических средств выражения). Как мы видим в арабском языке так же есть слова, род которых определяется по половому признаку. Так же следует отметить, что часто в сопоставляемых языках род имен не одинаков, чего не скажешь о «лексическом роде».

Однако более детальное изучение тюркских языков приводит нас к выводу, что вполне возможно, род имен имел свое выражение.

bəu - господин, *bəyim* - госпожа*

*xan** - господин, правитель *xanım* - госпожа, жена хана.

В отличии от слова “*bəyim*” слово “*xanım*” широко используется в современном азербайджанском языке. Отсюда можно сделать вывод, что окончание *-ım/-im* могло означать принадлежность к женскому полу, хотя в современном языке это окончание обозначает категорию принадлежности.

Хотя в азербайджанском языке нет грамматического способа выражения, половая принадлежность в языке выражается тремя путями:

1. Лексический способ. При выражении половой принадлежности лексическим путем используются слова, несущие соответствующую смысловую нагрузку, то есть слова обозначающие лиц или же животных определенного пола. Например *əti* - дядя (брат отца), *dayı* - дядя (брат матери), *bibi* - тетя (сестра отца), *xala* - тетя (сестра матери), *bacı* - сестра, *oğlan* - мальчик

2. Морфологический способ. Вообще когда речь идет о морфологическом способе, подразумевается присоединение каких-либо окончаний или же суффиксов. В азербайджанском языке имеется ввидь окончание *-ə*.

müəllim - учитель / *müəllimə* - учительница,

sahib - хозяин/ *sahibə* - хозяйка,

* Это слово в современном азербайджанском языке используется в качестве женского имени.

* Титул феодальных правителей во многих странах Востока в средние века

müdür – директор / müdirə – директриса*, katib – секретарь /katibə – секретарша

Очень интересен тот факт, что это окончание, так же как и эти слова имеют арабское происхождение. Окончание -ə - это паузальная форма чтения арабского окончания та марбута ە.

3.Синтаксический путь. К словам присоединяются слова, обозначающие половую принадлежность: oğlan – мальчик, qız – девочка, qadın – женщина, kişi – мужчина.

Günel Orucova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsinin elmi işçisi

ORTA ƏSRLƏR FARS DİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ TÜRK LEKSİKASININ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leksikoqrafiya dilçiliyin ən qədim sahələrindən hesab olunur. Ən qədim lüğətlər bizim eradan əvvəl tərtib olunmuşdur. Lüğətlərin morfoloji və fonetik strukturları, onların dil xüsusiyyətləri türk alınmalarının müəyyənləşdirilməsində fonetik, morfoloji-sintaktik metod rolunu oynamışdır. C. Sadıqova və T. Ələsgərova fars lüğətləri barədə yazır: “Həmin lüğətlərdə sadəcə olaraq sözlərin izahı verilməmiş, leksik, fonetik, qrammatik izah üsullarından istifadə edilib onların tərkibi, qrammatik quruluşu, leksik xüsusiyyətləri, dialekt fərqləri və s. göstərilmiş, sözlərin qrammatik izahına bir sıra hallarda müraciət edilmişdir. Demək olar ki, fars dilçiliyinin müxtəlif sahələri, o cümlədən fonetika, qrammatika, tarixi leksikologiya, dialektologiya əsasında biz o dövrün dilinin leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, fonetik sistemi, dialekt materialları haqqında məlumat əldə edə bilərik. Bir sözlə, qədim fars leksikoqrafları, eyni zamanda fars fonetistləri, qrammatistləri, leksikoloqları, dialektoloqları olmuşlar”. (9, s. 8-9) Məhz bu aspektdən yanaşdıqda aydın olur ki, lüğətlərdə verilən sözlər əslində dilin fonetik, morfoloji, leksik və digər cəhətlərdən inkişaf tarixini izləmək baxımından dəyərli material ehtiva edir.

Hər bir dildə yeni sözyaratma üsulları mövcuddur. Dildəki sözlərin tədqiqi həmin dilin mənsub olduğu xalqın tarixi ilə birbaşa əlaqədardır. Fars dilində tarixən yeni sözlərin yaranmasının bir neçə üsulu olmuşdur. L. S. Peysikov yazır: “Fars leksikasının bütün inkişaf mərhələlərində lüğət tərkibinin formalaşmasında əsas amilə çevrilən proseslər müxtəlif olmuşdur, bununla belə fars dilinin bütün tarixi mərhələlərində leksikanın inkişafında ən əsas və ən intensiv proses alınma sözlər və sözün semantik strukturunun dəyişməsi olmuşdur. Bu proseslərdən hansının lüğət tərkibinin tamamlanmasında əsas faktor olması sualına birmənalı cavab verməkdə çətinlik çəkirik, çünki dilin lüğət tərkibi bütünlüklə dilin özü kimi inkişafın qeyri-bərabərliyi qanuna tabedir. (15, s. 16) Qeyd etmək lazımdır ki, fars leksikologiyasının qeyd olunan hər 3 inkişaf mərhələsində türk dillərinin müəyyən təsirləri müşahidə olunur. Belə ki, fars dilinə türk dillərindən yalnız türk sözləri deyil, türk şəkildələri, yarımaffiksləri, türk dilinə məxsus sintaktik strukturlar da keçmişdir. Nəticədə, fars lüğətlərində türk sözlərinin iştirakı ilə yaranmış çoxsaylı sözlərə rast gəlmək mümkündür. “Leksikanın və sözdüzəldici vasitələrin inkişafı prosesi tez-tez müxtəlif mənşəli morfemlərdən ibarət əcnəbi hibridlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur”. (15, s. 28) L. S. Peysikov həm də qeyd edir ki, bəzi hibrid sözlərin tərkibini müəyyən etməkdə heç bir problem olmur, lakin bəziləri gizli hibridlərdir, tərkib hissələri dəyişib təhrif olunduğu üçün onların etimologiyasını müəyyən etmək çətin olur. (15, s. 28)

Lüğətlərdə qeydə alınan hibrid sözləri tərəflərin etimologiyasını nəzərə alaraq bir neçə qrupa bölmək mümkündür: 1) Birinci tərəfi fars, ikinci tərəfi türk mənşəli sözlərdən ibarət olan hibridlər. Bu qrupa daxil olan mürəkkəb sözlərdən biri **پولادسنجاق** (puladsəncaq) sözüdür. Tərcüməsi “cəsurlar, qorxmazlar” kimi verilmişdir. (17, s. 361) Bu mürəkkəb söz iki hissədən ibarətdir: birinci tərəf kimi

*Хотя в русском языке тоже слова обозначающие профессии не имеют половой дифференциации, а слова типа директриса, докторша, профессорша имеют несколько иную смысловую нагрузку

çığış edən پولات (pulad) sözü bir çox əsərlərdə (218, 226, 135) pəhləvi sözü kimi verilmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi “polad, dəmir parçası” mənasına gəlir. سنجاق (*səncəq*) sözü Orxon-Yenisey abidələrində əks olunmuş ən qədim sözlərdəndir. Bir çox mənbələrdə, o cümlədən fars lüğətlərində bu sözün müxtəlif yazılış şəkillərinə rast gəlinir: سنجوق (*səncuq*) (Sihah-ol-fors), سنجق (*səncəq*) (Fərhəng-i Rəşidi, Fərhəng-i Əmid, L. Budaqov), سنجاق / صنجاق (*səncəq*) (L. Budaqov, V. Radlov), سانجاق / صانجاق (*sancaq*) (V. Radlov). Sancaq düzəltmə sözdür. “Sanc” feil kökü + “aq” şəkilçisi modeli əsasında düzəlmişdir və fars lüğətlərində “bayraq” mənasında verilmişdir. “Bayraq” mənasında da bu söz sanc feili ilə əlaqədardır. –aq şəkilçisi -ək, -k, -q şəkillərində təzahür edir və feil köklərindən müxtəlif sözlər düzəldir. D. Rəhimova yazır: “Fars dilinə keçmiş bu şəkilçili sözlərin səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, onların tərkibindəki leksemlərin demək olar ki, hamısı indi də fəaliyyət göstərən və öz işləkliyi ilə fərqlənən feillərin kökləridir”. (8, s. 116) Yuxarıdakı nümunədə poladsancaq sözünün “cəsur” mənasına gəlməsinin izahı belə ola bilər ki, sanc feil kökünün DTS-də həm də “qalib gəlmək, məğlub etmək” mənası verilmişdir. (14, s. 483) Bundan başqa “Bürhan-i Qate”də bu sözün “bayrağı və nişanı olan əmir” mənasında da bir vaxtlar işləndiyi qeyd olunub. (19, s. 1171-1172). Beləliklə, bu müsbət cəhətləri bildirən həmin iki sözün birləşərək “cəsur” mənasına gəlməsi ilə nəticələndiyini demək mümkündür.

Bu tip birləşmələr determinativ birləşmələr adlanır. Belə birləşmələrin tərəfləri arasındakı münasibətlər mürəkkəb sözləri bir neçə qrupa bölməyə imkan verir və bu birləşmələrdə birinci isim ikincini təyin edir. Bu cür birləşmələrin fars dilində sifət +isim, isim+sifət, say+isim və bu kimi bir çox növləri vardır. İkinci qrupa aid birləşmələr isə kopulyativ birləşmələr adlanır və bu birləşmələrin tərəfləri semantik cəhətdən bərabərhüquqlu olurlar. Belə birləşmələr arasında fars dilində, əsasən, ا (a), و (o) və digər bitişdirici elementlərdən istifadə edirlər. Lüğətlərdə türk mənşəli sözlərin də bu modelə uyğunlaşaraq yeni mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak etdiyini görmək mümkündür. Məsələn, “çaxnaşma” mənasına gələn “çax/q” kökü vasitəsilə fars dilində “silah şaqqıltısı, cingiltisi” mənalı چخاخ (çəxaçəx) mürəkkəb sözü yaranmışdır. Göstərilən poladsəncəq nümunəsində polad sözü həm də konversiyanın bir növü olan adyektivləşməyə nümunədir. Konversiya transpozisiyanın xüsusi növüdür. Fars sözlərinin yaradılmasında müşahidə olunan üsullardan biri də şəkilçi olmadan söz yaradıcılığı, başqa sözlə, transpozisiyadır. Transpozisiya sözlərin bir nitq hissəsindən digərinə, başqa sözlə, bir leksik-qrammatik sistemdən digərinə keçməsidir. Bu hadisə, hər zaman söz yaradıcılığı faktı olmasa da, onu söz yaradıcılığından ayırmaq mümkün olmur. Fars dilində konversiya üçün ən xarakterik nümunə addan – isim və sifətlərdən yaranmış feillərdir. Qeyd edək ki, nitq hissələrinin bu cür keçid prosesinə uğraması fars dilinə daxil olmuş türk sözlərində də müşahidə edilir. Türk mənşəli adlar bir çox feillərin yaranmasında rol oynamışdır. Fars dilində alınma əsasdan yaranmış belə feillər فعل جعلی (*fel-e calı*) “saxta feillər” adlanır. Ümumiyyətlə, istənilən dilin feil sistemində alınma sözlərə nisbətən az rast gəlinir. L. Bulaxovskiyə görə, hər hansı dildə başqa dildən bir çox feilin alınması dilin öz keçmiş simasını itirməsi deməkdir. (11, s. 49) Lakin fars dilində feil sisteminin genişliyi bəzi türk mənşəli köklər vasitəsilə fars dilində hibrid feillər yaranmasına səbəb olmuşdur: یغا کردن, چخ کردن, و ارد کردن və s. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə nitq hissələri barədə digər qeydlər də mövcuddur. Erkən lüğətlərdə feillər, adətən, ikinci tərəf kimi məsdər formasında verilir. Bəzi feillər aorist formasında verilmişdir. “Töhfe-yi Hüsam” lüğətində siz əvəzliyinin farsca qarşılığı شما (*şoma*) olaraq verilib. Bu əvəzliyə İbn Mühənnə və Əbu Həyyanın lüğətlərində də rast gəlinir. (3, s. 45) Lüğətlərdə həmçinin یواش (yəvaş) zərfi, چلاق (*çolaq*), شلتاق (*şeltaq*), چاپک (*çabok*) və digər sifətlər də qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə isə, lüğətlərdə qrammatik qeydlərə çox az və zəif şəkildə rast gəlinir. S. Bayevski qeyd edir ki, bu mənada ən seçilən lüğət “Fərhəng-i zəfanquya və cahanpuya”dır. Bu lüğətdə sözlər sadə və mürəkkəb olmaqla, məsdərlər, alınma sözlər isə ayrıca verilir. (12, s. 108)

2) Ərəb və türk mənşəli sözlərdən ibarət olan hibridlər. Türk sözləri ərəb mənşəli sözlərlə də birləşərək hibrid mürəkkəb sözlər yarada bilirlər. Belə sözlər fars lüğətlərində də yer almışdır. “Fərhəng-i Rəşidi”də rast gəldiyimiz خاله بیبی (*xalebibi*) sözü “ərəb+türk” hibridləri sırasındadır. خاله (*xale*) ərəb mənşəlidir və fars dilində, o cümlədən bir çox türk dillərində alınma söz kimi mövcuddur. بیبی (*bibi*) sözü isə türk mənşəlidir. “Bürhan-i Qate”də yazılıb: “Bibi - yaxşı qadın, və evin xanımı”. (19, s. 331) M. Moin bu sözün şərqi türk dillərindən alındığını qeyd edir. (20, s. 617)

Qeyd edək ki, bibi sözü fars dilində *بیبی حکیمه* (*bibihəkime*), *بیبی خاتون* (*bibixatun*), *بیبی زبیده* (*bibi zobeyde*), *بیبی حیات* (*bibihəyat*), *بیبی شیروان* (*bibişirvan*), *بیبی کلا* (*bibikəla*) və bu kimi toponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi birləşmələrin sayı lüğətlərdə çoxdur.

خاله بیبی (*xalebibi*) birləşməsi iki sözün yanaşması nəticəsində yaranmışdır və bu türk-ərəb hibridi, əslində, yemək adı ifadə edir. Bu yemək barədə “Bürhan-i Qate”də yazılır:

خاله بیبی - نام آشی است از آشهای آرد که در آن برنج نیز کنند. (19, s. 704)

(*Undan hazırlanmış şorba adıdır, ona diyi də əlavə edirlər*).

Belə hibridlərin sayı lüğətlərdə kifayət qədərdir. Bəzi hallarda bir hibrid müxtəlif formalarda qeydə alınmışdır. Məsələn, eyni mənada qeyd olunmuş *شکرپوره* (*şəkərbure*), *شکرپورک* (*şəkərburək*) sözləri fars-türk hibrid modeli əsasında yaranmış sözlərdəndir. *شکر* (*şəkər*) bir çox mənbələrdə (Fərhəng-i farsı, Fərhəng-i Əmid) pəhləvi sözü kimi göstərilmişdir. Lüğətlərdəki izahlara əsasən bu şirniyyatın hazırlanma qaydasına nəzər saldıqda onun bizim şəkərbura ilə eyni olduğu anlaşılır. Beləliklə, ikinci tərəfi burmaq feilindən yaranmış bu sözün *بور* (*bur*) kökü *-e* və *-ək* şəkilçisi ilə işlənərək hər iki formada dildə mövcud olmuşdur.

“Söz kökünə söz artırmaq yolu ilə söz yaradılması dilçilik ənənəsində daha çox sintaktik yolla söz yaradıcılığı adlanır”. (1, s. 160) Buna görə də göstərilən nümunələr lüğətlərdəki sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə öyrənməyə imkan yaradır. Söz yaradıcılığı proseslərinin tarixi baxımdan öyrənilməsi leksika və qrammatika sahələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və təsir kimi məsələləri əhatə edən bir çox mövzuların araşdırılmasına kömək edir. Morfoloji üsulla yeni sözlərin yaranmasının ən geniş yayılmış üsulu söz kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla sözlərin düzəldirməsidir.

Fars dilində işlədilən türk şəkilçiləri türk alınmalarının tərkibində fars dilinə keçmişdir. Bəzi şəkilçilər həm də sonradan dildə möhkəmlənərək fars sözlərinə artırılmışlar. Fars dilinin zəngin şəkilçi sistemi vardır. L. S. Peysikov qeyd edir ki, fars dilində təxminən 80 növ sözdüzəldici şəkilçi mövcuddur. (16, s. 70) Şəkilçilərin sayının çoxluğu onların sinonim kimi çıxış etmə hallarını artırır. “Словообразующие синоморфемы в персидском языке” əsərində T. Cahangirov qeyd edir ki, fars dilində affiksəl söz yaradıcılığının elə məqamları vardır ki, bu və ya başqa bir affiks eyni semantik sıraya malik düzəltmə sözlər yaradır, başqa sözlə, müxtəlif sözyaradan affikslər semantik-funksional planda sinonim kimi çıxış edirlər. (13, s. 5) Məhz buna görə lüğətlərdə bəzi türk mənşəli köklərin müxtəlif fars şəkilçiləri ilə yaradılmış bir sıra həm müxtəlif, həm eyni semantik variantları mövcuddur. Bəzən isə türk mənşəli şəkilçilər fars mənşəli şəkilçilərlə sinonim kimi çıxış edərək eyni kökə birləşə bilirlər. Məsələn, Tofiq Cahangirov *گر* (*gər*) şəkilçisindən danışarkən onun sinonimi kimi qeyd etdiyi suffikslərin sırasında *چی* (*çi*) şəkilçisinin də olduğunu qeyd edir. (13, s. 60) *گر* (*gər*) şəkilçisi də *چی* (*çi*) şəkilçisi kimi müəyyən fəaliyyəti ifadə edən şəkilçiləri bildirən isimlər formalaşdırır. Fars dilində mövcud bəzi türk mənşəli sözlərdə *-çi* şəkilçisi feil kökünə birləşmişdir. D. Rəhimova qeyd edir ki, *-çi* şəkilçisinin feil kökünə birləşib söz yaratması türk dillərində feillə ismin semantik ortaqlığı olduğu dövrə, deməli, daha qədim dövrə aiddir. (8, s. 143) Ona görə də müəllif “feil kökü + *چی* (*çi*)” modeli əsasında yaranmış türk sözlərinin fars dilinə çox qədimdə keçdiyini hesab edir. Feillər hər bir dilin ən ilkin leksik qatlarındanır. *چی* (*çi*) şəkilçisinin müxtəlif nitq hissələrinə artırılması sonrakı dövrlərə məxsus prosesdir. R. Əskər yazır: “Müasir dilimizdən fərqli olaraq, DLT-də *-çı*, *-çi* şəkilçisi saylardan, (məsələn, milyonçu, beşinci və s.) və yer adlarından (məsələn: Dəvəçi, Sabunçu, Qurbançı və s.) yeni isimlər yaratmır, çünki həmin dövrdə bu cür anlayışlar və söz düzəltmə üslubu ümumən olmamışdır. (5, s. 151) *-çı* şəkilçisi türk dillərinin bütün inkişaf mərhələlərində ən məhsuldar şəkilçilər sırasında olmuşdur. DLT-də *avçı* (ovçu), *ayaqçı* (dulusçu), *işçi*, *savçı* (quda, elçi), *qaraçı* kimi sözlərə rast gəlinir. Lakin fars dilində *-çı* şəkilçisinin işlənməsi sonrakı dövrün məhsuludur. Azərbaycan dilində 4 fonetik variantı olan bu şəkilçi fars dilində yalnız bir fonetik variantda (*-çi* formasında) mövcuddur, lakin ən qədim farsdilli əsərlərində bu şəkilçi cingilti samitlə *-ci* şəklinə işlənmişdir. T. Cahangirov bu fonetik variant haqqında yazır ki, fars dilinə *چی(-çi)* şəkilçisinin keçmə tarixi hələ də dəqiqləşməyib. Belə ki, S. Nəfisi bu şəkilçinin fars dilinə Teymurilər və Səfəvilər, T. Bəssari Qəznəvilər dövründə Türkiyə türkcəsi vasitəsilə keçdiyini, M. Məşhur isə ilk dəfə “Tarix-e Beyhəqqi” əsərində bu şəkilçinin qeydə alındığını bildirir. Müəllif yazır ki, bizim topladığımız materiallara əsasən *چی* (*-ci*)

morfeminə fars dilində çox daha əvvəl Firdovsinin “Şahnamə” və M. Nəvşəhinin “Tarix-e Boxara” əsərlərində rast gəlinmişdir və bu əsərlər “Tarix-e Beyləqqı”dən daha əvvəl yazılmışdır. (13, s. 60-61) Qeyd etmək lazımdır ki, *-çi* suffiksi fars dilində qeyd olunduğu kimi uzun əsrlərdir mövcud olmaqla bərabər dildə aktivliyi yalnız türk və fars sözlərinə deyil, fars dilində mövcud rus-Avropa alınmalarına artırılması ilə də ölçülür. Məsələn, *پستچی* (*postçi*) poçtalyon (2, s. 30), *درشکچی* (*doroşkeçi*) faytonçu (2, s. 38) sözlərində *چی* (*-çi*) şəkilçisi müvafiq olaraq italyan və rus mənşəli sözlərə artırılmışdır. Belə sözlərin sayını artırmaq mümkündür: *کالسه* (*kaleskeçi*), *تلگرافچی* (*telegrafçi*), *تلفنچی* (*telefonçi*) və s. İlk vaxtlar türk sözlərinin tərkibində işlədilən və yeni alınmış sözlərinə qoşulan bu affiks sonradan məhsuldarlığını artırmış, söz birləşmələrinə, o cümlədən ərəb mənşəli mürəkkəb birləşmələrə artırılmışdır.

Lüğətlərdə *-çi* şəkilçisinin mənə formalaşması prosesində iştirak etdiyi də müşahidə olunur. “Fərhang-i Rəşidi” lüğətində yer almış *چمانچی* (*çəmançi*) sözü fars-türk hibridlərindəndir. *چمیدن* (*çəmidən*) feili “zərif yerimək, süzülmək” mənasına gəlir. Bu feilin kökü olan *چم* (*çəm*) sözü *ان* (*an*) feili sifət şəkilçisi ilə işlənərək “zərif, gözəl yeriyən” mənasını ifadə etmiş olur. İkinci mənada isə bu söz *چمانه* (*çəmane*) şəklində işlənərək “şərab piyaləsi” mənasını bildirir. *-çi* şəkilçisi artırılarkən isə *چمانچی* (*çəmançi*) sözü “şərab içmək üçün səhəng” mənasını ifadə edir. Beləliklə, adətən “sənət, peşə sahibi” mənalarını bildiren bu şəkilçi burada fars sözü ilə işlənərək əşya adı mənasına gəlmişdir.

Fars dilində işlədilən türk şəkilçilərinin sayı *-çi* suffiksi ilə məhdudlaşmır. Belə şəkilçilərə nümunə olaraq L. Peysikov *-taş*, *-ulu(-ule/-lu)* suffikslərini nümunə göstərir. (15, s. 50) Müasir fars lüğətlərindən olan “Fərhang-i farsı”da *-lu*⁴şəkilçisi ilə düzəldilmiş çoxlu türk alınması qeydə alınmışdır: *قره باشلو* (*qərebaşlu*), *قره بوغلو* (*qərebuğlu*), *قره قویونلو* (*qəreqoyunlu*), *قره قاشلی* (*qəreqaşli*) və s. (21, s. 1453-1455) *-taş* suffiksi az məhsuldardır, arxaikdir. Bir neçə sözə birləşmiş şəkildə saxlanmışdır: xeyltaş, xacətaş, şəhrtaş, Teymurtaş (şəxs adı). *-taş* ən qədim suffikslərdən olub DLT-də dəfələrlə rast gəlinir. *-daş* suffiksini fonetik variantlarından olduğu qeyd olunur. Digər fonetik variantları “*-dəş*, *-dış*, *-diş*”dir. *-daş* adlardan isim düzəldən şəkilçisidir. Bu suffiks vasitəsilə əmələ gələn isimlər müəyyən bir işin icrasında, hərəkətdə iştirakçı, həmtay olan şəxs anlayışını ifadə edir. Bu şəkilçiyə qədim göytürk yazılı abidələrində çox az təsadüf olunur: kadaş (qohum), adaş (yoldaş, dost, arxadaş). Yenisey abidələrində yalnız bir dəfə rast gəlinən kağadaş (qohum), olsun ki, kadaş sözünün ilk şəklidir. Fars dilində bu şəkilçiyə, əsasən, *-taş* şəklində rast gəlinir.

“Fərhang-i Rəşidi” lüğətində *-taş* şəkilçisi vasitəsilə düzəldilən *خيلتاش* (*xeyltaş*) sözü qeydə alınmışdır. (17, s. 631) Bu söz “ərəb+türk” modeli əsasında yaranmış hibriddir. *خيل* (*xeyl*) ərəb dilində “at sürüsü”mənasına gəlməkdədir. *خيلتاش* (*xeyltaş*) sözü ilk vaxtlar “eyni dəstədə olan iki atlının bir-birinə münasibəti”ni ifadə edirdi, lakin sonradan “orduda müəyyən dərəcə” mənasına gəlmiş, hətta müəyyən dövrdə “qulam” mənasını ifadə etmişdir. “Qulam” mənasını M. Moin daha da dəqiqləşdirir və “eyni bir dəstədə olan nöqərlər və qulamlar qrupu” adlandırır. Müəllif xeyltaşın həm də “dəstənin əmiri” mənasını ifadə etdiyini yazır. (21, s. 1471)

Lüğətlərdə həm də bəzi türk mənşəli sözlərin fars şəkilçiləri ilə işlənərək hibrid yaratdığı bir çox sözlərə rast gəlinir. Belə sözlərdən bəziləri yenidən türk dillərinə hibrid şəklinə qayıdaraq leksik bumeranqa çevrilmişdir. Məsələn, *یتاقي* (*yətaği*), *چخماقي* (*çəxmaği*) və s. Türk sözləri ilə hibrid yaratmış şəkilçilər arasında *یای نسبت* (*yay-e nesbət*) xüsusi aktivliyə malikdir. Türk sözləri fars dilinə keçərkən fars dilinin qayda-qanunlarına uyğun olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayırlar və bu, onların mənşəyini müəyyən etməkdə bəzən problemlər yaradır. Şəkilçilərin rolu həm də ondan ibarətdir ki, bu sonluqlar fars dilində türk sözlərinin müəyyən edilməsi prosesinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Seçilmiş əsərləri I. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 444 səh.
2. Avropa mənşəli sözlərin Farsca-Azərbaycanca lüğəti. Bakı: Adiloğlu, 2008, 97 s.
3. Ələsgərova T. Sadıqova C. Hüsəməddin Xoyi. Töhfəyi Hüsəmə. Bakı: İrşad İslam araşdırmaları mərkəzi. 1996, 240 s.

4. Əskər R. Qutadğu bilig. Bakı: Elm, 2003, 320 s.
5. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun "Divanü Lügat-it-türk" əsəri. Bakı: MBM, 2008, 432 s.
6. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 272 s.
7. Ramazanov K. "Salyan" sözünün etimologiyası haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. 1953, № 3, s.117-125
8. Rəhimova D. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. Bakı: Çənlibelnəşr, 1998, 148 s.
9. Sadıqova C. Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı: Elm, 1990, 228 s.
10. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. 3 cildə: III c., Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 s.
11. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1977, 147 s.
12. Баевский С. И. Ранняя персидская лексикография (XI-XV вв.). Москва: Наука, 1989, 168 с.
13. Джахангиров Дж. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. Б: Нурлан, 2009, 144 с.
14. Древнетюркский словарь. Л: Наука, 1969, 715 с.
15. Пейсиков Л. Лексикология современного персидского языка. М.: Изд-во Московского университета, 1975, 207 с.
16. Пейсиков Л. Очерки по словообразованию персидского языка. М.: Издательство Московского Университета, 1973, 199 с.
17. عبدالرشيد بن عبدالغفور الحسين المدني التتوي، فرهنگ رشیدی، نیمه اول، تهران، بارانی، ۱۳۳۷، ص ۸۱۲
18. عمید حسن، فرهنگ عمید، تهران، چاپخانه کاج، ۱۳۸۹، ص ۱۲۴۰
19. محمد حسین بن خلف تبریزی، برهان قاطع، جلد اول، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۲، ص ۵۵۰
20. محمد معین، فرهنگ فارسی. جلد اول، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص ۱۴۷۲
21. محمد معین. فرهنگ فارسی، جلد ششم، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸، ص ۱۲۳۰-۲۳۵۱

Summary

Lexicography is being considered one of the oldest areas of linguistics. The ancient dictionaries were compiled before our century. Morphological and phonetic structures of the dictionaries, their language features fullfilphonetic, morphological, syntactic methods in determining turkic loan-words' language features. This fact leads the dictionaries to be valuable source in order researching phonetic, morphological, lexical and other aspects of the changing history of language.

İlahə Həsənova

Azərbaycan Dövlət Neft Və Sənaye Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası
pease.endless@mail.ru

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞI

Azərbaycan dialektləri haqqında ilk məlumatlara Mirzə Kazımbəyin «Общая грамматика турецко- татарского языка» əsərində də rast gəlinir. Mirzə Kazımbəy bu əsərdə bu əsərdə Azərbaycanın şimal və cənub hissələri arasındakı fərqi görmək üçün feilin sadə və mürəkkəb formalarını, fel zamanlarının düzəldilməsi qaydalarını, vacib şəklinin düzəlməsi yollarını müqayisə etmişdir. Müəllif göstərmişdir ki, Cənubi Azərbaycanda – Təbriz dialektində II şəxsin təkində fellər "gəlırsə" və ya "gəliren" şəklində, III şəxsdə isə "gəlir" və ya "gəliri" formasında izlənə bilər.

Ədəbi dildə olduğu kimi, şivələrdə də felin üç zamanı var. Zaman formalarının və şəxs əlamətlərinin işlənməsi baxımından da şivələr həm ədəbi dildən, həm də bir – birindən fərqlənir.

Azərbaycandilçiliyində feilin zamanları haqqında ilk dəfə olaraq kollektiv tərəfindən yazılmış “Felin sərfi türki” (1924), B.Çobanzadənin “Türk dilinin qrameri” (1928), Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili”, M.Arifin “Azərbaycan dili”, M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” (1946,1954, 1973) və s. kitablarda ətraflı məlumat verilmişdir. A.Axundov “Felin zamanları” (1961) adlı monoqrafiyasında yazırdı: “Felin zaman kateqoriyası hərəkətin danışq vaxtına, yaxud da başqa bir danışq vaxtına münasibəti ilə izah olunur. Yəni hərəkət ya danışq vaxtından əvvəl, ya eyni vaxtda, ya da danışq vaxtından sonra icra olunur. Buna əsasən də, felin indiki, keçmiş, gələcək zamanları müəyyən olunur. Danışq vaxtı müxtəlif ola bilər: mütləq və nisbi danışq vaxtı”. Mütləq danışq vaxtı terminini dilçilər indiki zaman mənasında, nisbi danışq vaxtını isə keçmiş və ya gələcək zaman mənasında qəbul edirlər.

Zaman anlayışı həm elmi mənada, həm də fəlsəfi və məntiqi mənada üçdür. Fəlsəfi və məntiqi mənada elə anlaşılmalıdır ki, heç bir hadisə, hərəkət səbəbsiz baş vermir, həm də müəyyən zaman daxilində baş verir. Yəni heç bir hadisə zamansız mövcud deyil, zaman xaricində də deyil.

Azərbaycan dilçiliyi sahəsində bu sahədə xüsusi bölgü aparan müəlliflərdən biri Muxtar Hüseynzadədir. Onun bu sahədəki xidmətləri xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Alim keçmiş zamandan bəhs edərək yazır: “ Keçmiş zaman keçmişdə icra edilmiş və ya icra edilməmiş iş haqqında indi xəbər verilən zaman arasındakı bir zamandır. Bu işlərdən biri əvvəlcə icra olunur və ya olunmur, digəri isə onun haqqında xəbər verir. Məsələn; babam sübh tezdən namaz qıldı-cümləsində iki iş vardır: 1. Babam namaz qılır. 2. Babanın namaz qılmasından bəhs olunur; Dünən mən rayonla telefonla danışdım - cümləsini götürək. Burada da iki işdən bəhs olunur:

1. Mənim dünən telefonla danışmadım. 2. Həmin iş haqqında bu gün xəbər verməyim.

Bununla bərabər, ənənəvi olaraq M.Hüseynzadə də Azərbaycan dilindəki feillərin keçmiş zamanını iki yerə bölmüşdür: 1. Şühudi keçmiş zaman. 2. Nəqli keçmiş zaman (8, 189)

Eyni qayda ilə dialektlərdə, şivələrdə də felin xəbər şəklində zaman etibarlı ilə keçmiş zamanın nəqli və şühudi olmaqla iki forması vardır: nəqli və şühudi keçmiş zamanlar.

1.Feilin şühudi keçmiş zamanı: Şühudi keçmiş zaman dedikdə, iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə icra olunduğu bildirilir. Bu zamanın qrammatik əlaməti bunlardır: -dı,-di,-du,-dü.

Verilmiş şəkilçinin qədim tarixi forması -tı,-ti,-tu,-tü olmuşdur. Həmin şəkilçi vaxtilə M.Kaşğarının “Divani-luğat-it türk” əsərində də qeyd olunmuşdur. Kitabın II cildində belə göstərilir. Qədim oğuz, qıpçaq və suvar tayfalarının dilində şühudi keçmiş zamanda hər üç şəxsin tək və cəmində bir formadan istifadə olunduğu qeyd alınmışdır: men barduk\\ bardıq

Sen barduk\\ barduğ

Ol barduk\\ barduğ və s.

Buradan aydın olur ki, vaxtilə oğuz, qıpçaq və suvar tayfalarının dilində zaman şəkilçisi həm də şəxs şəkilçisi ilə birləşmişdir. İndi müasir ədəbi dildə yalnız I şəxsin cəmində həmin forma öz arxetipini qoruyub saxlamışdır. Dialekt və şivələrimizdə, xüsusilə də Qərb qrupu dialektlərində -ayrım şivəsində II şəxsin təkində qornub saxlanmışdır. Məsələn,

Sen aldıq\\ aldığ

Sen gəldiq\\ gəldiğ

Ayrım dialekti dedikdə xüsusi bir bölgə, Gədəbəy, Daşkəsən, (Xanlar), Kəlbəcərin bir hissəsi nəzərdə tutulur. Bu bölgədə, demək olar ki, müəyyən qədim fonetik cəhətlər, leksik və morfoloji xüsusiyyətlər özünü qoruyub saxlamışdır. Belə xüsusiyyətlər həm səslərdə, həm sözlərdə, həm də leksik vahidlərdə özünü göstərir. Fonetik fərqlərə misal olaraq sait və samit əvəzlənmələrini (b- m; y-ğ; ı-e; q-ğ...) və s. Bunu-munu; soyuq- soyuk; alır-ale:r (10, 67).

Bəzi leksik vahidləri də misal göstərə bilərik ki, həm “Kitabi- dədə Qorqud” dastanında, həm də klassiklərin əsərlərində işlənmişdir. Məsələn, varmaq, ayıtmaq, yazı və s.

Bütün bunlar göstərir ki, Qərb dialekti, ayrım şivəsi dilimizin tarixi ilə bağlı bir çox qədim xüsusiyyətləri özündə qoruyub saxlayır. Demək, dilimizin qədim dövrlərinə dair qədim fonetik,leksik və morfoloji xüsusiyyətləri saxlamaq baxımından dilin canlı qolu kimi mövcuddur.

Türkologiyada bir çox alimlər çühudi keçmiş zamanın şəkilçisinin (-dı, -di, -du, -dü) şəkilçisinin məhz qədim feli sifət şəkilçisinin parçalanmasından əmələ gəldiyi fikrini qəbul edirlər.

Lakin bu, doğru deyildir. Çünki bu şəkilçinin adından da görüldüyü kimi, iki anlayışı unutmaq olmaz:

1. Bu şəkilçi məhz feil əsasında yarandığına görə zaman şəkilçisi üçün bünövrə ola bilməz. Bəlkə də, həmin feil sifət şəkilçisi özü elə feilin zaman şəkilçisindən törəmişdir.

2. Yuxarıda adları çəkilən tayfaların dillərində -duq şəkilçisinin bütün şəxslərin tək və cəmində işlənməsi bir də onu soyləməyə əsas verir ki, qədim oğuz, qırçaq və suvar tayfalarının dillərində zaman şəkilçisi şəxs sonluğu ilə bircə işlənmişdir. Sonralar bu şəkilçi, bir növ, omonimlik kəsb etmiş, daha doğrusu, feili sifətlik xüsusiyyəti qazanmışdır. Deməli, burada bir şeyi qarışdırmaq olmaz. Bu da ondan ibarətdir ki, -duq şəkilçisi omonimlik qazandıqdan sonra feili sifət şəkilçisi adını almış, bəzilərinin işin tarixi kökünə varmadan yanlış nəticələrə gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dilimizin ilk dövrlərinə dair “Kitabi-Dədə qorqud” dastanında belə şühudi keçmiş zamana aid xeyli nümunələr işlənmişdir. Klassik və müasir Azərbaycan ədəbi dilində, bədii nümunələrdə də şühudi keçmişə aid çoxlu nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn,

1. Dirsə xan əhalinin sözilə ulu toy *elədi*, halət *dilədi*. 2. İç oğuz, taş oğuz bəglərinin üstünə *yığnaqətdi*. Ac görsə, *doyurdu*. Yalın görsə *tonatdı*. Borcluyu borcundan *qurtardı*. Dərə kibi ət *yığdı*. 3. Xanlar xanı Bayandır xan yerində uru *durdu*. (KDQ). 4. *Apardı* könülümü bir xoş qəmər yüz canfəza dilbər, Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, şahidi- sərvar. (Həsənoğlu). 5. *Keçdi* növbəti-zimistan,

Yenə fəslə- bahar *oldu*. (Xətayi). 6. Başına döndüyüm gül üz lü sona, Ömrümün ilk çağı *yadıma düşdü*. (S.Vurğun). 7. *Keçdi* pəncəmizə gözəl Qarabağ, Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ. (S.Vurğun)

Şühudi keçmiş zaman şəkilçisi –d⁴ ədəbi dildə işləndiyi kimi, canlı xalq danışığı dilində və dialekt və şivələrdə də fəal şəkildə işlənməkdədir.

Azərbaycan dilinin şərq qrupu şivələrində şühudi keçmiş zamanda –d⁴ şəkilçisinin iki variantı işlənir: -d₁, -di. Bir çox hallarda isə sait dodaqlanır: gedədü, gələdü və s. (Quba).

Azərbaycan ədəbi dilində sözün kar və ya cingiltili samitlə bitməsindən asılı olmayaraq, -d₁, -di, -du, -dü zaman şəkilçisindən istifadə edilir. Türk ədəbi dilində isə feil kar samitlə bitdikdə -tı şəkilçisindən, cingiltili samitlə bitdikdə isə -dı variantından istifadə olunur. Məsələn, Ben git-ti-m; Ben gel-di-m; Sen kaç-tı-n; Sen bil-di-n və s.

2. Feilin nəqli keçmiş zamanı: Nəqli keçmiş zamanda iş, hal və hərəkətin onun haqqında məlumat verildiyi andan əvvəl görülüb, görülmədiyini barədə nəql yolu vasitəsilə xəbər verilir. Nəqli keçmiş zaman şəkilçiləri aşağıdakılardır: -miş, -miş, -muş, -müş. Bu şəkilçilər feilin son səsinin sait və ya samit olmasından asılı olmayaraq, dəyişmir. Məsələn; baxmışam, baxmışsan, baxmışdır, baxmışıq, baxmışsınız, və s. Nümunələrə baxaq; 1. *Gəlmişəm* otağına oyadam səni, Qaragilə, oyadam səni. (Xalq mahnısı), 2. *Çox keçmişəm* bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan, *Eşitmişəm* uzaqlardan, Sakit axan Arazları... (S.Vurğun)

Nəqli keçmiş zaman, nümunələrdən də görüldüyü kimi, həm folklorda, həm də klassik ƏDƏBİYYATda müasir dövrdə olduğu şəkildə işlənmişdir. Türk ədəbi dilində də feilin bu zaman forması, türk dilləri içərisində öz zənginliyi ilə seçilən Azərbaycan dilindən əsla fərqlənmir. Məsələn,

1. Ben seni çocukluğumdan *sevmişim*.

2. Tek seni hayal için süzerek batan günü,

Gece mehtaba dalmak, sen de *dalmışsan* diye. (Faruk Nafiz)

Ə. A. Rəsulov və R. Ə. Rüstəmov yazmışlar: “Türk dilində nəqli keçmiş zaman –miş, -miş, -muş, -müş şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Şühudi keçmiş zamandan fərqli olaraq nəqli keçmiş zaman hərəkətin qeyri-qəti icrasını deyil, keçmişdə icra olunmuş işin nəticəsini göstərir” (9, 98).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, xüsusilə Qazax, Qarabağ, Gəncə, Şəmkir şivələrində nəqli keçmiş zaman bəzi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Qarabağ danışığında çox vaxt nəqli keçmiş zaman şəkilçisi –miş⁴ feil şəkillərinin rəvayətini əmələ gətirən “imiş” hissəciyi ilə bərabər işlənir.

Məsələn,

Tək

Cəm

I.Gəlmişmişəm	Gəlmişmişik
II.Gəlmişmişsən	Gəlmişmişsən
III.Gəlmişmiş	Gəlmişmişlər.

Məmmədəğa Şirəliyev 1941- ci ildə Azərbaycan dialektlərini təkrar təsnif edərkən Dərbənd şivəsini də həmin bölgüyə daxil etmiş, lakin sonralar bu şivəni bölgüdən çıxarmışdır. Halbuki tarixi faktlar sübut edir ki, Dərbənddə tarixən azərbaycanlılar yaşamış, onların şivəsi Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsinə uyğun gəlmişdir. Dərbənd şivəsində nəqli keçmiş zaman III şəxsə “ -itdi,-itdi “ şəkilçisi ilə düzəlmişdir (11, 198). Məsələn; alıtdı, geditdi, baxıtdı, gəlitdi... və s.

3. Feilin indiki zamanı: Bütün şəxslərin tək və cəmində indiki zaman şəkilçisinin (ır⁴) –ey variantına Noxudlu, Yuxarı Cürəli və s. Şivələrdə təsadüf edilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, -ey zaman şəkilçisi Azərbaycan dilinin Qərb dialektində xüsusi yeri olan ayrım şivəsində yalnız III şəxsin təkində özünü göstərir. Əsas cəhət isə ondan ibarətdir ki, Ayrım şivəsində bu şəkilçi 3 variantda işlənməkdədir: -ey,-oy,-öy. Məsələn; aley, baxey, göröy,duroy və s.

Sonu saitlə qurtaran feillərdə isə -yey// e,y,yoy//o,y,yöy//o,y – qəbul edir. Məsələn; dinliyəy// dinleiy; yoxluyoy// yoxlo:y; söylüyöy// söylö:y və s.

Nümunələrə baxaq: I şəxsi təkində eyr, oyr – yazeyrim, duroyrum, göröyürüm ...

Sonu saitlə qurtaran feillərdə isə -yeyr// eiy; -yoyr//a:yr; -yöyr// ö:yr şəkilçiləri qəbul edilir. Məsələn, saxliyeyrim // saxle:yrim, yoxluyoyrum// yoxlo:yrum, söylüyöyrum// söylö:rum və s.

Azərbaycan dilinin qərb dialektinə daxil olan ayrım şivəsində sonu samitlə bitən feillərdə -eyr, -oyr,-öyr şəkilçisindən istifadə olunur. I şəxsə sonu saitlə bitən feillərdə isə -yeyr//ye:r; -yoyr//yo:r; -yöyr// yö:r şəkilçilərindən istifadə edilir. Məsələn, aleyrim, baxeyrım, yaşdeyrim və s.

1. Sanqa bazardan nə aleyrimsa, öz halal pulumnan aleyrim. 2. Tezdənnən sizə gəleyrim, bir yana getməginən. 3. Hamıdan əvvəl gəlif işdiyeyrem burda.

İndiki zaman iş, hal və hərəkətin icrası haqqında həmin an xəbər verir. Başqa sözlə desək, icranın baş verdiyi anda ondan xəbər verilir. Bu zaman bir cəhət də qeyd olunmalıdır. Bu da ondan ibarətdir ki, indiki zamanda ifadə olunan fellər Hind- Avropa dillərində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dilində də , danışiq dilində də xüsusi şəkilçi ilə düzəlir. Məsələn; 1. Mən səhərlər işə gedirəm. 2.Bu saat məxtuf yazıram, – verilmiş hər iki nümunədə fellər indiki zamandadır. Lakin 1-ci nümunədə nisbətən qeyri-müəyyənlik, 2-ci nümunədə isə müəyyənlik ifadə edilmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində indiki zaman şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. -ır,-ir,-ur,-ür—samitlə bitən feillərdə: gəlir, baxır, qaçır və s.

2. -yır,-yir,-yur,-yür—saitlə bitən feillərdə: oxuyur, toxuyur və s.

Ədəbi dildən fərqli olaraq, dialekt və şivələrdə, müxtəlif bölgələrdə indiki zaman şəkilçisi də müxtəlif variantlarda işlənir.

I.Azərbaycan dilinin qərb bölgəsində saitlə bitən feillərdə -er,-or,-ör variantı işlənir; aler, baxer, görör, duror və s.

II.Samitlə bitən feillərdə isə -yer//e:r; -yor// yö ; saxliyer, yoxluyor, söylüyör// söylö:r... Nümunələr: 1. Əmim gejdənnən duruf da həyəti təmizde:r.2. Xalamın oğlu məyтуfları çamadanda saxle:r. 3. Hamı dünəndən onu gözdö:r.

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində: Quba, Xaçmaz, Xudat danışığında indiki zamanı ifadə etmək üçün –adu, -ədü şəkilçisindən istifadə edilir. Bu cəhətə Türkmən dilinin dialektlərində də təsadüf edilir. Həmin şəkilçi Azərbaycan klassik ƏDƏBİYYATında XIV, XV əsrlərdə, Nəsimi, Xətai və Kişvərinin əsərlərində qeydə alınmışdır. Məsələn,

1.Nəsiminin qeyzi ərşə çıxadır (Nəsimi).

2.Sular axadır kənarı Gaqdan (Xətai).

3.Üstə ölədür çəkən dəxi dili-nigərani (Kişvəri) və s.

İndiki zamanda feilin bu şəkilçisi Azərbaycan dilinin Muğan şivələr qrupunda – ad, - əd + şəxs şəkilçiləri formasında özünü göstərir. Aşağıdakı nümunələr bunu isbat edir:

Tək	Cəm
I ş. Aladam	aladux
II ş. Alasan	alasz
III ş. Aladı(i)	aladı(i)

- Nümunələr: 1. Görədam sən çox ağıllı adamsan.
2. Mən sana bazardan at aladam.
3. Süzə nə dedüksə, aladux.

Nəticə olaraq elə bir qənaətə gəlmək olar ki, cənub ləhcəsində indiki zaman “-ır,-ir,-iy,-iy,-ey, -ı, -i,-r” şəkilçiləri ilə, Qərb ləhcəsində -ır⁴, -er, -or,-ör şəkilçisi ilə düzəlir. Dərbənd şivəsində indiki zaman aşağıdakı formada özünü göstərir:

Feil kökü + (-a,-ə) + “durur” sözü = indiki zaman.

Azərbaycan dilinin Ərdəbil, Muğan, Ordubad, Astara, ayrım, Lerik və Biləsuvar şivələrində -ey, -oy, -öy şəkilçisi daha işləkdir. Məsələn; aliyəm, aleysən, aley; gəleyəm, gəleysən, gəley və s. buroyrum, buroylar və s.

Cəlilabad şivəsində II və III şəxslərdə qalın saitli feillərdə şəkilçi –yə,- ay, -əy variantında işlənməkdədir.

Ən qədim indiki zaman şəkilçisi (-ı⁴) formaca feili bağlama şəkilçisi olsa da, indiki zaman şəkilçisi funksiyasında çıxış edir. Bu şəkilçi Bakı, Şamaxı, Xanlar, Göyçay, Cəbrayıl, Tovuz və qismən də, Lənkəran şivələrində işlənməkdədir. Məsələn, olur-olı; gəlir- gəlü; alır- alı; bilir- bili və s.

4. Feilin gələcək zamanı: Feilin gələcək zamanı iş, hal və hərəkətin danıçılan andan sonra icra ediləcəyi haqda xəbər verir. Azərbaycan ədəbi dilindən bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Feilin zamanları içərisində gələcək zaman da öz spesifik xüsusiyyətləri fərqlənir. Azərbaycan dilinin dialektlərində də ədəbi dilimizdə olduğu kimi, feilin gələcək zamanı iki yerə bölünür: qəti gələcək və qeyri- qəti gələcək zaman.

- a) Qəti gələcək zaman:** Qəti gələcək zaman şimal-şərq ləhcəsində -acaq², yacaq²; qərb ləhcəsində isə -ajax,əjəx variantında işlənir. Məsələn, gələjəx , gedəjəx , oxuyajax , baxajax ...

Bəzi şivələrdə, xüsusilə Şəki, Borçalı, Ayrım şivələrində bu şəkilçinin ixtisar olunmuş variantları işlənir. Məsələn,

1. -cam variantı: alcam, gəlcəm, getcəm, baxcam....
2. -as,- əs + şəxs sonluqları: Naxçıvan və Göyçay şivələrində: alassan, gələssən, gedəssən və s.
3. -aş, əş + şəxs sonluqları: Qazax şivəsində gələşsən, gedəşsən, alaşsan, baxaşsan, görəşsən....
4. -aştan, -əştən: Tovuzun bəzi kənd şivələrində; alaştan, gələştən, gedəştən, görəştən və s.
5. -ajax,- əjəx: Qərb qrupu dialekt və şivələrində; (Gəncə, Şəmkir, Gədəbəy Qarabağ və s.)

Gələjəx, baxajax, oxuyajax, gedəjəx və s.

b) Qeyri-qəti gələcək zaman: Qeyri-qəti gələcək zaman Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, dialekt və şivələrdə də -ar, -ər şəkilçisi ilə düzəlir. Qaxın İlisu kənd şivəsində qeyri - qəti gələcək zamanda feillər şəxs şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn, I ş. men alar, II ş. sen alar, III ş. o alar .. və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində inkarda tamam fərqli bir formada -- “manam²” variantında işlənməkdədir. Məsələn, almanam, baxmanam, gəlmənəm, bilmənəm...

Şamaxı, Mərəzə, Əli Bayramlı (indiki Şirvan), Ağdam və Zaqatalanın bəzi kənd şivələrində I şəxsdə (inkarda) –ma,-mə + ar² = mar şəkilçisi hər üç şəxsdə işlənir.

	Tək	Cəm
I ş.	Almaram	Almarıq
II ş.	Almarsan	Almarsınız
III ş.	Almar	Almar

Qeyri- qəti gələcək zaman Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində o qədər də fərqli keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb etmir və çox fəal da işlənmir. İzlədiyimiz bəzi keyfiyyətlər isə qeyri-qəti gələcək zamanı, onu müasir Azərbaycan ədəbi dilində kəsb etdiyi müstəsna cəhətlərdən o qədər də fərqləndirmir. Bu zaman şəkilçiləri dialektlərimizi Azərbaycan ədəbi dilinə daha da yaxınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. A. Axundov. Felin zamanları. Bakı, 1961
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti . Bakı, Şərq- Qərb, 2007.568 s.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı. Elm və təhsil, 2011. 439 s.
4. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, Elm və təhsil. 2011. 119 s.
- 5.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı.1999. 354 s.
- 6.Hacıyev T. Cəbrayıl rayonu şivələrinin morfolojiyası. ADU- nun əsərləri. Bakı. 1963. N4.
7. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı. APİ. 1979. 86 s.
- 8.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1973. 367 s.
- 9.Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı. 1961. 281 s.
- 10.Sadiqov B. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri. Bakı. (nam dis.)1963. 258 s.
- 11.Sadiqov B. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasından xüsusi kurs. Bakı, 1977. 96 s.

İ.Hasanaova

Summary

Dialects of verbs in the present

Different aspects of the dialects are explored in the article, noted the ways of verbs in present time.

Key words: dialects, verbs, present tense, sentence ...

Ləman Qasımlı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tətbiqi dilçilik şöbəsinin elmi işçisi

AVROPA DİLÇİLİYİNDƏ VƏ TÜRKOLOJİ DİLÇİLİKDƏ SİFƏTİN TƏDQIQI

Sifətin avropa dillərində, eyni zamanda türk dillərində də bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirilməsi çətinlik törədir. İngilis dilində bu söz kateqoriyasının yeganə morfoloji əlaməti müqayisə dərəcəsinin olmasıdır ki, o da bütün sifətləri əhatə etmir. İngilis qrammatika əsasında “adjective” termini ilə adlandırılan sifət XIX yüzillikdə müstəqil nitq hissəsinə çevrilir. İngilis dilinin ilk nəzəri qrammatikasının müəllifi Henri Suit tərəfindən sifət ilə bağlı təklif olunan təsnifatda, şübhəsiz ki, onun nitq hissələri nəzəriyyəsinin təsiri özünü göstərir. Nitq hissələrinin təsnifində əsasən morfoloji meyara üstünlük verən Henri Suit sifəti dəyişən (declinable) nitq hissələrinə aid edir. O, sifəti isimdən ayırır, ona müstəqil nitq hissəsi kimi yanaşır. Bununla yanaşı, o, cümlədə sifətə oxşar funksiya daşıyan sözləri də əlavə etməklə sifətin sərhədlərini genişləndirir. H.Suit onları “adjective-words” adlandırır? sifət, sıra sayları və əvəzliyin bir çox növlərini onlara aid edir (5, s. 35-38). O, sifətləri iki böyük qrupa ayırırdı: *attribute-adjectives* – predmetlərin əlamətlərini əmələ gətirən sifətlər; 2) *qualifying adjectives* – əlaqədə olduğu ismi təyin edən və ya məhdudlaşdıran sifətlər. Bu qrupa tədqiqatçı artikldən əlavə, əvəzlik-sifətləri (adjectives pronouns), mücərrəd isimlə işlənən istənilən sifəti aid edir. (5, s. 67-69)

Məşhur Danimarka dilçisi O.Yespersen sifətə ayrıca yer ayırsa da, onları daha çox ismə yaxınlaşdırır. “Sifət və isimlərin ümumi cəhətləri çoxdur və elə hallar olur ki, konkret bir sözün hansı sinfə aid olduğunu demək çətin olur. Onların ikisini də birləşdirən bir terminin olması yaxşı olardı. Avropada qrammatika üzrə yeni yazılmış əsərlərdə geniş şəkildə istifadə edilən Latın terminologiyasına uyğun olaraq, həm isimlərin, həm də sifətlərin daxil olduğu ümumi sinfi bildirmək üçün mən *ad* (lat. nomen) terminindən istifadə edəcəyəm.”(10, s. 61). Məlum olduğu kimi, O.Yespersenin dil təliminin təməlinə onun üç dərəcə nəzəriyyəsi durur. Bu təlimdə sözlərin

siniflər üzrə qrammatik bölgüsü məntiqi bölgü ilə üç dərəcə ilə çulğadır. Sifətlərin siniflər üzrə təsnifatı ikinci dərəcəli sözlərin adyunkt (adjuncts) funksiyasında təsnifatı deməkdir. Alim adyunktların bir neçə sinfini fərqləndirir. Onların ən mühümləri məhdudlaşdırıcı (restrictive), qeyri-məhdudlaşdırıcı (non-restrictive) və kəmiyyət (quantitative) adyunktlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlərin siniflər üzrə təsnifində O.Yespersen təkcə semantik deyil, həm də üslubi momentlərə də fikir vermişdir.

İngilis dilində nitq hissələrinin vahid təsnifat prinsipini axtaran müəlliflər arasında Ç.Frizin tədqiqatı xüsusi önəm daşıyır. O, ənənəvi təsnifatı rədd edərək cümlədə sözün mövqeyinə əsaslanan siniflər sistemini qurmağa cəhd göstərir. Əvəzəmə cədvəlləri vasitəsilə Ç.Friz ənənəvi olaraq isim, fel, sifət və zərf adlandırılan sözlərin dörd sinfini fərqləndirir. Ç.Friz sifətləri 3-cü sinifə daxil edir (3, s. 82-83). Bu sinifə daxil edilən sifətlər “*The (good) concert was good*” modelindəki *good* sözünün mövqeyində dururlar. Bu modellərin də müəyyən yarım tipləri vardır. Ç.Friz qeyd edilən dörd sinifdən əlavə 15 qrup da fərqləndirir. Həmin qruplarda da ardıcıl olaraq mövqe prinsipi istifadə olunur. “Funksional sözlər” adlandırılan bu qruplara ən müxtəlif sözlər daxil olur.

Ç.Friz strukturalistlər arasında yeganə tədqiqatçıdır ki, ingilis dilində söz siniflərinin ardıcıl tətbiq edilən bir meyar-əlamət – sözün cümlədəki mövqeyi – əsasında təsnifatını verməyə cəhd edir. Digər strukturalistlər isə nitq hissələrinin yalnız mövqe əlaməti əsasında təsnifatını verməyin mümkünsüzlüyünü dərk edərək başqa meyarlara da müraciət edirlər.

Kembric Universitetinin nəşriyyatı tərəfindən nəşrə hazırlanan “Linguistics: An Introduction” (“Dilçiliyə giriş”) əsərində sözlərin nitq hissələrinə bölgüsü üçün üç meyar (semantik, morfoloji və sintaktik) əsas götürülür. Bu üç meyar əsasən müəlliflər “lexical categories” (leksik kateqoriyalar) və “functional categories” (funksional kateqoriyalar) adlandırdıqları söz siniflərini müəyyən edirlər. Müəlliflərin istifadə etdikləri “lexical categories” termini “əsas nitq hissələri”, “functional categories” termini isə “köməkçi nitq hissələri” terminlərinə uyğun gəlir. Göstərilən meyarlar əsasında müəlliflər “lexical categories” daxilində beş söz sinfi və ya leksik kateqoriya fərqləndirirlər ki, onlar da isim, fel, sifət, zərf və sözlərin ümumi əhatə edir (4, s. 129-132).

Germanşünaslıqda sifət ilə bağlı məsələlərdən biri də təsnifləndirilmədir. Keçmiş sovet dilçiliyində ingilis dilində sifətlər əsli (keyfiyyət) və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. V.D.Arakin göstərir ki, “ingilis dilində sifətlərin yalnız bir aydın təsəvvürə gətirilən leksik cərgəsi vardır – əsli (качественные) sifətlər” (6, s. 136). İngilis dilində nisbi sifətlərin yoxluğu, alimin fikrinə görə, birincisi ikincinin təyini olan iki isimdən ibarət atributiv söz birləşmələri hesabına aradan qaldırılır: *a stone wall*, *a gold watch*. Sifət kateqoriyası, onun dilin qrammatik mexanizmindəki mövqeyi, rolu hələ də tam şəkildə həllini tapmamışdır. Bir sıra dillərdə keyfiyyət kateqoriyasının ifadəsi üçün təyin və təyinolunan münasibətində prepozisiya kifayət etsə də, digər dillərdə bu mövqe postpozisiya olur. Belə bir hal hər bir dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında realizə olunur. Sifətin uzunmüddətli öyrənilməsi ənənəsi olsa da dilin leksik səviyyəsinə aid vahidlər olaraq onların semantik səciyyəsi hələ də birmənalı şəkildə şərh olunmur.

Avropa dillərində olduğu kimi, türk dillərində də nitq hissələri məsələsi, sözlərin leksik-qrammatik söz siniflərinə bölünməsi, bu bölünmənin meyarlarının müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb və həllini tam şəkildə tapmamış problem olaraq qalmaqdadır. Burada əsas çətinlik ad nitq hissələri, ilk növbədə, sifət ilə bağlıdır. Türk dillərində tarixi baxımdan sifətin bir nitq hissəsi olaraq xüsusi morfoloji göstəriciləri olmamışdır, hələ sifətin özünün müstəqil nitq hissəsi kimi mövcudluğu türkoloqlar arasında mübahisə yaratmışdır. Türkologiyada bu məsələyə XX əsrdə yeni baxış bucağından yanaşılmağa başladı. Bu yanaşmanın mahiyyəti özünü onda ifadə edirdi ki, sözün bu və ya digər nitq hissəsinə aid edilməsi bir yox, müxtəlif əlamətlər əsasında təyin edilməlidir və hər bir söz sinfinin özünün əsas əlamətləri vardır. Bu yanaşmanın formalaşmasında türk dillərini tədqiq edən rus dilçi alimlərinin və ümumiyyətlə rus dilçiliyinin təsiri olmuşdur. Həmin faktın təsiri ilə türk dillərində nitq hissələri nəzəriyyəsinin əsas müddəaları keçən əsrin ortalarında təxminən belə formalaşdırıldı ki, sözlərin nitq hissələrinə aid edilməsi üçün mühüm olan meyarlar morfoloji, semantik və sintaktik olaraq götürülməlidir.

Sifətə N.A.Baskakovun yanaşması maraq doğurur. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “sifət və zərf öz növbəsində semantik planda əvvəllər vahid leksik ad kateqoriyasını təşkil edən isimlərdən zəif diferensiasiya olmuşdur.” (7, s.204.)

Semantik cəhətdən sifətlər ismin sözdəyişdirici kateqoriyaları olan hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və şəxsə görə dəyişmir, sifət təyin etdiyi adla hala və kəmiyyətə görə uzlaşmır. Bu, sifətin xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir ki, o (həmçinin say da), ismin formasından asılı deyildir. Türk dilləri ilə müqayisədə rus dilində sifətin forması onun təyin etdiyi adın formasından tam şəkildə asılıdır. “Sifət nitq hissəsinə aid söz ismə xas kateqoriyaların birinin əlamətini qazandıqda substantivləşirlər” (7, s. 65). “Substantivləşmə müxtəlif şəraitdə, müxtəlif səbəblərlə əlaqədar təzahür etsə də, sifətin substantivləşməsi, başlıca olaraq, əlamət, keyfiyyət mənasını saxlamaqla sözlün, yəni sifətin əşya bildirən sözü – ismi əvəz etməsi, əlamət, keyfiyyət mənasını saxlamaqla yanaşı, əşya mənası da kəsb etməsi əsasında yaranır”. (1, s. 112).

A.M.Şerbakin fikrinə görə, “semantika və funksional yönümlü dəyişməsi təkcə əsl sifətlərin deyil, həm də nisbi sifətlərin inkişaf yoludur. Ancaq nisbi sifətlərin inkişafı üçün əsas ilkin forma yox, törəmə forma təşkil etmişdir və indinin özündə də onların bəziləri yalnız şərti olaraq sifətlərə aid edilə bilər.” (12, s. 7). O göstərir ki, belə sözlərin sifətə aid edilməsində funksional əlamət, yəni təyin kimi istifadə edilməsi əsas rol oynayır.

Türk dillərində sifətlərin aydın ifadə olunan morfoloji əlamətləri olmadığından, ona ilk yanaşmada digər sintetik dillərdə, xüsusən rus dilində olduğu kimi nitq hissəsi baxımından fərqləndirmə aparmaq o qədər də asan olmur. Şor dilinin qrammatikasının müəllifi N.P.Direnkova nitq hissəsi olaraq ismi və sifəti fərqləndirmir. O qeyd edir ki, *kara, taş, aqış tebir* kimi sifətlər morfoloji cəhətdən həm də isimdirlər. Türk dillərində sifət kateqoriyasını fərqləndirən xüsusiyyət dərəcə kateqoriyasına malik olması, qüvvələndirici sözlərlə (*энь, тынь* və s.) işləmə bilməsi, *ар-ак, кыт-кызыл* tipli birləşmələr əmələ gətirməsidir (9, s. 26).

K.M.Musayev qeyd edir ki, sifət nitq hissəsi isimlə ifadə olunan əşyaya xas olan daimi (постоянный) əlamət, xassə və keyfiyyəti bildirir (11, s. 167). Əgər K.M.Musayev karaim dilində sifətin xüsusiyyətləri haqqında daha ətraflı məlumat verirsə, L.A.Pokrovskaya qaqaüz dilinin qrammatikasına həsr etdiyi kitabında sifətləri və isimləri ümumi səciyyədə təsnif edir. L.A.Pokrovskaya müasir dövrdə adlar arasında isim və sifətin bir-birindən artıq kifayət qədər fərqləndirildiyini göstərir: “daş köprü”, “dəmir yol” tipli söz birləşmələrində atributiv funksiyadakı isim isim olaraq qalır, sifətə keçmir”. Bu fakt onunla şərtlənir ki, türk dillərində isim özünün ilkin formasını dəyişmədən təyin funksiyasında işlənmə xüsusiyyətinə malikdir.

A.A.Dobrinina sifətə predmet və hadisələrin statik əlamətini bildirən dəyişməyən nitq hissəsi kimi yanaşır. O ənənəvi olaraq sifətləri əsl və nisbi sifətlərə ayırır. Əsl sifətlər predmetlərin hiss orqanları ilə bilavasitə qavranılan keyfiyyət və xassələrini bildirir. Nisbi sifətlərlə müqayisədə əsl sifətlərin kifayət qədər geniş mənə həcmi vardır və geniş dairədə predmetlərlə birləşmə əmələ gətirə bilər. Nisbi sifətlər predmetlərin elə əlamətlərini bildirir ki, onlar digər predmetlərlə müxtəlif münasibətlərdə olur. Nisbi sifətlər, əsl sifətlərdən fərqli olaraq törəmə əsasa malik olurlar: *кумак-му јер* ‘qumlu yer’ <*кумак* ‘qum’ (8, s. 13).

Türkologiyada sifətlərin semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş ümumiləşdirici tədqiqatları da görmək olmur. Mövcud işlərin əksəriyyətində əsas diqqət bu nitq hissəsinin qrammatik tərəfinə yetirilmişdir. Sifətlərin mənasının məzmun tərəfi diqqətdən kənar qalmış və ya onların tədqiqinə tək-tük məqalələr həsr olunmuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sifətlərin bir nitq hissəsi olaraq qrammatik təbiətinin öyrənilməsi keçən əsrin ortalarından başlamış, onun qrammatik cəhətdən tədqiqinin bünövrəsi qoyulmuşdur. Bu mərhələdə tədqiqatçılar geniş faktik material əsasında və müasir türk dillərinin materiallarını cəlb etməklə sözlün mənalılarının dəyişməsinə üzə çıxarmış, bu çərçivədə digər dillərin, məsələn, monqol və iran dillərinin faktlarını da dövrüyyəyə daxil etməklə müqayisələr aparmışlar. Bundan əlavə, sifətin semantik cəhətdən tədqiqi etimoloji rekonstruksiya ilə paralel şəkildə aparılmışdır.

Müasir altay dilində insanın xarakter cizgilərini ifadə edən sifətləri müqayisəli aspektdə araşdıran A.A.Dobrinina ilk dəfə olaraq antroponimik leksikanın bir qrupunun siyahısını üzə çıxarmış, onların semantik təsnifatını vermiş, bu vahidlərin semantik strukturunu üzə çıxararaq

aydınlaşdırmışdır. Altay dilinin antroponimik leksikası çərçivəsində sifətlər onların rus dilindəki ekvivalentləri ilə müqayisə edilərək hər bir dilin qeyd edilən yarım sistemlərinin ümumi və spesifik səciyyələri müəyyən edilmişdir. Müəllif əldə etdiyi nəticələri altayların dünya mənzərəsinin bir fraqmentinin inikası kimi şərh etməyə, tədqiq etdiyi dil mikrosisteminin altay türk düşüncəsinin tərkib hissəsi olduğunu göstərməyə cəhd göstərmişdir.

Türk dillərində sifətin tədqiqindən bəhs edərkən Z.Əliyevanın “Türk dillərində sifət” monoqrafiyasını da qeyd etmək lazımdır. Burada türk dillərində keyfiyyət kateqoriyası və onun ifadə vasitəsi olan sifətlər diaxronik planda müqayisəli şəkildə araşdırılıb. Sifətlərin türk dillərində ifadə vasitələri, leksik semantik paralelləri göstərilmişdir. (1, s.15; 222)

Beləliklə, XX əsrin ortaları və 60-70-ci illərində və daha sonrakı dövrlərdə türk dillərində sifətlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərin nəzərdən keçirilməsi əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin əsas xüsusiyyətlərinə dair aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

1. Sifət ismin sözdəyişdirici kateqoriyaları üzrə dəyişmir.
2. Türk dillərində sifətlərin işlədilməsi müəyyən məhdudlıya malikdir. Bunun səbəbi odur ki, türk dillərində izafət birləşmələrinin birinci komponentləri formaca isim olsalar da, sifət mənasına malik ola bilər.
3. Sintaktik planda sifətlər, bir qayda olaraq, təyini söz birləşməsində təyin vəzifəsində çıxış edir. Sifətin sintaktik vəzifəsi təyinlə məhdudlaşmır. Bəzi hallarda sifətlər xəbər qismində də çıxış edə bilər.
4. Türk dillərində sifətlərin nitq hissəsi kimi təsnifi və bölgüsünün tam şəkildə yekunlaşdığını söyləmək mümkün deyildir.
5. Türkologiyada sifətlərin semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş müasir ümumiləşdirici tədqiqatlar da yox dərəcədədir.

Yuxarıda söylənilən fikirləri ümumiləşdirməklə belə qənaətə gəlmək olar ki, türkoloji dilçilikdə sifət nitq hissəsinin tədqiqində ümumi fikirlər olsa da, bəzi məqamlarda kifayət qədər mübahisəli məsələlər meydana çıxır. Ümumi dilçilikdə olduğu kimi, türkoloji dilçilikdə də əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərə dair mübahisəli məqamlar müasir dövrdə də öz həllini tapa bilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva Z. Türk dillərində sifət. Bakı, “Elm və təhsil” 2011.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1979.
3. Fries, Ch. C The structure of English. L.: Longmans, Green & Co, 1959.
4. Palmer H. Grammar of spoken English. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
5. Sweet H. A New English Grammar: Logical and Historical. Part I. Introduction, Phonology, and Accidence. Oxford: The Clarendon Press, 1892.
6. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков.-Л.: Просвещение, 1979.
7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М.: 1952.
8. Добринина А. А. Прилагательные современного алтайского языка, обозначающие черты характера человека (в сопоставительном аспекте): Новосибирск: ИФЛ СО РАН, 2012.
9. Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1941.
10. Есперсен О. Философия грамматики. (Пер. с англ. В.В.Пассека и С.П.Сафроновой. Под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ильиша). Москва: Изд-во Иностранной литературы, 1958.
11. Мусаев К.М. Грамматика караимского языка М., 1964.
12. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков - Л., 1977.

L.Gasimli

Investigation of Adjectives in European and Turkological Linguistics

Summary

The presented article is dedicated to the analysis of the researches written on adjectives in European and Turkological linguistics. Specific properties, common and different opinions of scholars about distinguishing characteristic features of the adjective as a separate part of speech in Turkic and English languages have been discussed here. In both in Turkological and European linguistics most of available researches investigated the grammatical features of this part of speech, there is very few generalized studies on semantic fields of adjectives. Thus, researches dedicated to both grammatical and semantic features of adjectives have been given and analyzed in the article.

Key words: European linguistics, English, parts of speech, adjective Turkological linguistics, Turkic languages

Meryem Başkurt

Qazi Universiteti ədəbiyyat fakültəsi çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatları bölümü
meryembaskurt@gmail.com

KIRIM TATAR TÜRKÇESİNDE TABU VE ÖRTMECELER

Ortak yaşam, insanların özgürlüklerinin sınırlarını belirleme ve toplum ilişkilerinde bazı düzenlemeler yapmagerekliğini ortaya çıkarmıştır. Devletin bekası için kanunların hazırlanması gibi toplumsal hayatın devamlılığı için de bazı kurallar meydana getirilmiştir. Kurallar çerçevesinde yaşamak zorunda olan insanoğlu, sözlerinde de bu çerçevenin dışına çıkmamaya çalışmıştır. Zira sınırların dışına çıkmak demek toplumsal hayatın dışına itilmek demektir. İşte dildeki sınırlandırmalardan biri tabu ve örtmecelerdir. Söylenmesi ya da yapılması yasak olan bazı şeyler tabudur. Tabular örtmeceleri doğurmaktadır.

Tabu ve örtmeceler toplumun dine, cinselliğe vb. pek çok konuya bakış açısını ortaya koymasından önem taşımaktadır. Tabu ve örtmeceler aracılığıyla o toplumda nelerin yasaklandığı, bireylerin neden kaçınmak zorunda kaldığı ve en önemlisi bunların sebeplerinin neler olduğu tespit edilebilmektedir. Çevreyle iletişimi sınırlı olan, kapalı toplumlarda tabu ve örtmecelerinde yaygın olduğu; daha modern toplumlarda ise tabu ve örtmecelerin kullanımına daha az ihtiyaç duyulduğu görülmektedir.

Kırım Tatar Türkçesinde tabu ve örtmece sözler üzerine yapılan çalışmaların sınırlılığı bu konu üzerine bir araştırma yapmanın gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Kırım Tatar Türkçesinde dinî kaynaklı tabu ve örtmecelerin azlığı dikkati çekmektedir. Cinsel kaynaklı ve diğer türdeki tabu ve örtmecelerinde daha fazla tercih edilmektedir. Kırım Tatarca-Rusça-Ukraince sözlükten tarama yapılarak tabu ve örtmeceler tespit edilecek, edebî eserlerden de bu tabu ve örtmecelere örnek cümleler verilecektir. Böylece tabu ve örtmecelerin bağlam içindeki kullanılışı da gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışma ile Kırım Tatar Türkçesinde hangi kaynaklı tabu ve örtmecelerin daha yaygın olduğunu, bunun nedenlerinin ne olduğunu tespit edilmesive bu bağlamda Kırım Tatar kültürünün temel yapı taşlarının neler olduğunu ortaya konması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırım Tatar Türkçesi, Tabu, Örtmece, Yasak, Kültür

Mələhət Məhərrəmovə
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRƏ DAİR

Alman dilində mürəkkəb feillər, Azərbaycan dilində olduğu kimi, müxtəlif nitq hissələrinin feillə birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb feillər müasir alman dilində ismə və sifətə nisbətən azdır. Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, ona qoşulan başqa nitq hissəsi də azdır. Alman dilində mürəkkəb feillərin qrammatika kitablarında aşağıdakı üsullarla əmələ gəldiyi göstərilir:

1. Unfeste Zusammensetzungen (qeyri-qəti (buna “untrennbare” də, yəni “ayrılmayan” deyirlər) mürəkkəb) sözlər.

2. Feste Zusammensetzungen (qəti (buna “trennbare” də, yəni “ayrılan” deyirlər) mürəkkəb) sözlər.

Birinci növdə əsas rolu partikel (Partikel-hissəcik) və feil (verb) oynayır, yəni Partikel + Verb (partikel + feil)

Aşağıdakı partikellər yalnız ayrılmayan mürəkkəb sözlər əmələ gətirir: dabei, daher, d [a] ran, d [a] rauf, d [a] rein, davor, dazu; herab, heran, herauf, heraus, herbei, herein, herüber, herunter, hervor, herzu; *hinab, hinan, hinauf, hinaus, hinein, hinzu; umher, einher; dahin; voran, voraus, vorbei, vorher; abwärts, aufwärts; zusammen, zurück* və s.

Aşağıdakı partikellər həm ayrılan, həm də ayrılmayan tərəf kimi mürəkkəb sözlərdə iştirak edir: *durch, hinter, über, um, unter, wieder* və *voll*.

Bu cür adlanan partikellər müstəqil zərfi təyin kimi feilin yanında işlənir. Belə bir prosesdə həm partikel, həm də feil – hər ikisi vurğu daşıyır.

Partikellə işlənən mürəkkəb sözlər tez-tez prefiks feillərdən əmələ gəlir. Bir neçə misal göstərək:

anerkennen – 1. təsdiq etmək; qəbul etmək; 2. qiymətləndirmək;

aufstehen – dirilmək;

aufwachen – seçmək; irəlicədən (qabaqcadan) təyin etmək;

nachempfinden – 1. duymaq, hiss etmək; 2. (j-m) bir kəsə ürəyi yanmaq, bir kəsin dərdinə şərik olmaq;

anvertrauen – I inanmaq; II tapşırmaq.

Qeyri-adi mürəkkəb sözlərdə *Nomen (ad) + Verb (feil)* birləşməsi ilə özünü göstərir. Burada əsas rolu ad oynayır. İsimlə birlikdə işlənən bu cür mürəkkəb sözlərə aşağıdakı feilləri nümunə göstərə bilərik:

achtgeben – diqqət vermək; göz yetirmək (nəyəyə);

stattfinden – olmaq; baş tutmaq;

preisgeben – qiymət vermək;

teilnehmen – iştirak etmək və s.

Sifətlə feilin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərə tez-tez rast gəlmək olar:

gutheißen – icazə vermək;

freisprechen – bəraət qazandırmaq (hüquqşünaslıq termini kimi);

hochschätzen – yüksək qiymətləndirmək, çox hörmət etmək;

kundgeben – xəbər vermək, bildirmək, elan etmək;

loskommen – xilas olmaq; canını qurtarmaq və s.

Qeyri-qəti mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, qəti mürəkkəb sözlər aşağıdakı hallarda düzəlir:

Partikel + Verb (Partikel + feil)

Mürəkkəb söz düzəldən partikellər aşağıdakılardır: *durch hinter, über, unter, um, wider, wieder*.

Burada vurğu əsas söz daşıyır. Misallar:

durchhalten – davam gətirmək, dayana bilmək;

durchhelfen – kömək etmək;
hinterbringen – gizli xəbər vermək, şeytanlamaq;
übergeben – vermək, artıq vermək.

Nomen + Verb (ad+ feil)

a) isimlə düzənlər:

wehklagen – şikayətlənmək;
ratschlagen – vermək, nəsihət vermək
handhaben – istifadə etmək; malik olmaq; rəhbərlik etmək;

b) sifətlə düzənlər:

mißdeuten – səhv başa salmaq, düzgün izah etməmək, başqa cür aydınlaşdırmaq, vollenden
– bitirmək, qurtarmaq, icra etmək;
vollbringen – etmək; icra etmək və s.

Ümumiyyətlə, iki komponentdən ibarət olan mürəkkəb feilləri aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

1. Mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edən birinci komponentlər.
2. Mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edən ikinci komponentlər.

Mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edən birinci komponentlər bunlardır: *auseinander-*, *da-*, *daher-*, *dahin-*, *daheben-*, *darein-*, *davon-*, *dazu-*, *dazwischen-*, *einher-*, *empor-*, *entzwei-*, *fehl-*, *fern-*, *fertig-*, *fest-*, *fort-*, *frei-*, *gleich-*, *her-*, *herab-*, *heran-*, *herauf-*, *heraus-*, *herbei-*, *herein-*, *hernieder-*, *herüber-*, *herum-*, *herunter-*, *hervor-*, *herzu-*, *hierher-*, *hin-*, *hinab-*, *hinan-*, *hinauf-*, *hinaus-*, *hindurch-*, *hinein-*, *hintereinander-*, *hinterher-*, *hinüber-*, *hinunter-*, *hinweg-*, *hinzu-*, *hoch-*, *los-*, *nieder-*, *tot-*, *umher-*, *voll-*, *voran-*, *voraus-*, *vorbei-*, *vorher-*, *vorwärts-*, *weg-*, *weiter-*, *wieder-*, *zurecht-*, *zurück-*, *zusammen-*

Mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edən ikinci komponentlər isə aşağıdakılardır:

-arbeiten, *-beißen*, *-biegen*, *-bleiben*, *-blicken*, *-brechen*, *-bringen*, *-fahren*, *-fallen*, *-finden*, *-fliegen*, *-führen*, *-geben*, *-gehen*, *-haben*, *-halten*, *-hauen*, *-heben*, *-holen*, *-kommen*, *-könen*, *-kriegen*, *-lassen*, *-laufen*, *-leben*, *liegen*, *-machen*, *-müssen*, *-nehmen*, *-reden*, *-reichen*, *-reißen*, *-richten*, *-rücken*, *-rufen*, *-sagen*, *-schaffen*, *-schauen*, *-schießen*, *-schlagen*, *-schreiben*, *-sehen*, *-spielen*, *-sein*, *-setzen*, *-sitzen*, *-sprechen*, *-springen*, *-stecken*, *-stehen*, *-tragen*, *-steigen*, *-stellen*, *-stoßen*, *-stürzen*, *-treten*, *-tun*, *-treiben*, *-ziehen*, *-werden*, *-wollen*, *-drücken* və s.

Mətanət Əmrahova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) müəllimi
amrahova2016@mail.ru

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN “TÜRK-TATAR DİALEKTOLOJİSİ” ƏSƏRİNDƏ TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan dilçilik elmi XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Bu dövrdən etibarən ana dilimizi akademik şəkildə tədqiq edən B.Çobanzadə və onun istedadlı yetirmələri M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, Ə.Orucov və s. kimi böyük dilçi alimlər ordusu meydana gəlmişdir. Dərin qürur və fərəh hissi ilə demək olar ki, Azərbaycan dilçilərinin gərgin əməyi nəticəsində dilçiliyin bütün sahələrində səmərəli işlər görülmüş, dil tarixi, dialektologiya, müasir dil, lüğətçilik sahələrində dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır. Keçmiş sovet məkanında, eləcə də beynəlxalq miqyasda Azərbaycan türkoloji araşdırmaların önəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur və bu gün də həmin qüdrətini saxlamaqdadır.

XX əsrin əvvəllərinin böyük elm adamı, professor Bəkir Çobanzadə öz dərin elmi yaradıcılığı ilə filoloji fikir tarixində, xüsusilə də türkologiya tarixində ciddi işlər görmüş,

özündən sonra zəngin irs qoyub-getmişdir. Türkologiyada yeni fikirlər müəllifi olan alimin dilçiliyin digər sahələrində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. B.Çobanzadə əsl elm və millət fədaisi idi. Yaşadığı siyasi rejimin təhlükəli məqamlarına, ağır ittihamlarına baxmayaraq, o, əsl vətənpərvər alim kimi türk dillərini hərtərəfli tədqiq etmiş, türkcələrin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu məsələlərinə, dialektologiya, terminologiya sahələrinə, ədəbi dil probleminə, metodikaya, əlifba və qrafikaya böyük yer vermişdir. Müəllif 20-yə qədər türk dilinin mövcudluğundan söz açmış, onların bəzilərini hərtərəfli tədqiq etmişdir.

Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyi akademik məktəbinin əsasını qoyan alimlərdən biri, deyərdik ki, birincisi idi. Yaradıcılığı boyunca yazdığı 150-dən artıq elmi əsərin ən azı 100-ü Azərbaycan dili və ədəbiyyatının aktual problemlərinə həsr olunub və xüsusi qeyd olunmalı fakt budur ki, həmin əsərlərin də əksəriyyəti Azərbaycan dilində yazılmışdır. Sovet Şərqində ilk professor və ilk dəfə öz sahəsi üzrə universitet kurslarını işləyib-hazırlayan alim xasiyyətnaməni özü, ölümündən bir neçə gün əvvəl, ağlasıqmaz işgəncələrdən sarsılıb-üzülmüş halda olan Bəkir Çobanzadə verir (4, s. 9).

Bəkir Çobanzadə türkoloji fəaliyyətini iki istiqamətdə aparmışdır: birincisi, öz elmi yaradıcılığında: məqalələrində, əsərlərində, kitablarında; ikincisi, I Türkoloji qurultaydakı fəaliyyətində (7, s. 226). Bakıda Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yarandıqdan sonra bir neçə il ərzində Azərbaycan dilinin, qrafika məsələlərinin, termin yaradıcılığı, lüğətlərin tərtibi, milli irsin toplanılması və nəşri, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının araşdırılması, dialektlərin toplanması və öyrənilməsi sahəsində xeyli işlər görüldü.

Azərbaycan sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan dilinin fonetikasına məsələləri ilə elmi şəkildə məşğul olan ilk dilçi də B.Çobanzadə olmuşdur (2, s. 138). Onun "Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl" və "Türk dili – evdə texnikum" əsərlərində, xüsusən ikinci əsərdə fonetikanın praktik məsələlərinə, məsələn, bu və ya digər səsin tələffüz məxrəci məsələsinə geniş yer verilir. 1929-cu ildə B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birgə yazdıqları "Türk qrameri" kitabı da bu dövrün nailiyyətlərindən idi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultaydan sonra onun yaradıcılığı daha da zənginləşir və ilk dəfə türk dillərinin dialektologiyası məsələlərini akademik şəkildə tədqiqatə cəlb edir. 1927-ci ildə müəllifin Bakıda Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilmiş "Türk-tatar dialektolojisi" əsəri onun elmi yaradıcılığının ən qiymətli nümunələrindən sayılır. Əsər türk dilləri dialektlərinin və şivələrinin öyrənilməsində ilk ən qiymətli mənbələrdən biridir. Ümumən, Azərbaycanda dialektologiya elminin əsasları, prinsiplərinin təməli də birbaşa B.Çobanzadənin adı ilə bağlıdır (1, s. 9).

Dilçi alimin ərəb əlifbası və osmanlı şivəsi ilə yazdığı bu əsərin orijinal variantının ümumi həcmi 135 səhifə idi. Ərəb əlifbasında yazılmasına baxmayaraq, əsərin bəzi yerlərində, xüsusilə istinad edilmiş ədəbiyyatların qeydində latın və kiril əlifbalarında da istifadə olunmuşdur. Kitabın 92-100-cü səhifələrində "Türk-tatar dialektolojisinə aid başlıca əsərlər" və onun ardınca "Başlıca türk-tatar ləhcələrindən nümunələr" hissəsi də latın və kiril əlifbaları ilə yazılmışdır.

"Türk-tatar dialektolojisi" əsərini şərti olaraq iki hissəyə: 1) türk-tatar şivələrinin elmi-nəzəri məsələlərinə; 2) türk-tatar şivələrindən nümunələrə bölmək olar. Ümumən, kitab aşağıdakı bölmələrə ayrılır: 1) Başlanğıc; 2) Dialekt və dialektologiya; 3) Türk dialektologiyası tarixi; 4) Türk dillərinin qarşılıqlı münasibəti; 5) Əsas türk-tatar şivələri; 6) Türk-tatar dialektologiyasına aid başlıca əsərlər; 6) Əsas türk-tatar ləhcələrindən nümunələr.

B.Çobanzadə giriş hissədən sonra ilk olaraq "dialekt" və "dialektoloji" terminlərinin mahiyyətini açmağa çalışmışdır. Dilçi alimin gəldiyi qənaətə görə, türk-tatar şivələrini yaradan amillər üç qrupda birləşir: 1) üzvi; 2) coğrafi; 3) ictimai. Müəllifin yanaşması düzgündür ki, hər bir dilin genetik əsası, ərazi-coğrafi məkanı və ictimai əsası olmalıdır. Beləliklə, B.Çobanzadə türk-tatar şivələrinin təşəkkül tarixini VII əsrdə və bundan da əvvələ aid edir.

Kitabda "Türk dialektolojisinin tarixçəsi" başlığı altında müəllifin irəli sürdüyü mülahizələr elmi tutumu ilə diqqət çəkir. Məsələn, alim türk şivələrinin varlığından xəbər verən ƏDƏBİYYATların "fəqirliyini", şərq filoloji məktəblərinin daha çox ədəbi dillərlə məşğul

olmasında görmüşdür. Professor bu fikrinin tələbələrində ruhi düşgünlük yaradacağını hiss edərək, böyük türkoloq M.Kaşğarlının üç cildlik “Divani-lügət-it türk” əsərini xatırladaraq, onun mahiyyətini şərh edir. Sonra bu mövzuya həsr olunmuş ikinci əsərin Məhəmməd bin Qeys tərəfindən miladi 1220-ci ildə vəfat etmiş Qütbəddin Məhəmmədin oğlu Cəlaləddin Munkəburni adına yazılsa da, indi əldə olmadığını göstərir. Tədqiqatçı nəinki bu əsərlər barədə müfəssəl məlumat verir, həm də yeri gəldikcə tənqidi fikirlər bildirməklə təəssübkeş bir türkçü olmasını da nümayiş etdirmişdir.

B.Çobanzadə, ümumən, əsərlərində türk-tatar budağına iyirmi dili daxil etmiş və türk dillərinin bir-birinə leksik cəhətdən çox yaxınlığına görə onları eyni dilin ləhcələri kimi göstərmişdir. O, sonradan türk dillərinin müstəqil dil, yaxud ləhcə olması kimi ziddiyyətli fikirlərini “Türk-tatar dialektolojisi” əsərində də eynilə müzakirə obyektinə çevirmişdir.

Ümumiyyətlə, qohum dillərin və dil ləhcələrinin sərhədini ayırmaq indi də mübahisəlidir (6, s. 17). B.Çobanzadə dil haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, dil mürəkkəb və müxtəlif ictimai amillər nəticəsində meydana gəlmişdir (5, s. 160). O, türk-tatar dillərini mənsub olduqları Ural-Altay dil ailəsindən ayıran səbəblərlə türk-tatar şivə və ləhcələrini əmələ gətirən səbəblər arasında bir eynilik görürdü. Bu amilləri, öncə də qeyd etdiyimiz kimi, 3 istiqamətdə qruplaşdırırdı: *üzvi, coğrafi və ictimai*. Bu üç amildən hər hansı biri öz təsir və mahiyyətini daimiləşdirdikdə dildə bir sıra yeni xüsusiyyətlər meydana gəlir ki, sonradan bu xüsusiyyətlər daha da möhkəmlənə və genişlənə bilər. Türk xalqlarının həyatında coğrafi, siyasi, sosial amillər nəticəsində Çin, İran, Yunan, Rum, Sami, İtalyan, Slavyan və s. xalqlar arasında həm dil, həm də irqi baxımdan inteqrasiya prosesləri olmuşdur.

Tukyular, birinci türklər şimali-cənubi, yaxud şərq-qərbi olmaqla iki hissəyə bölünmüşlər. Orxon kitabələrində qırğız, doqquzqoğuz, türkəş kimi bir çox türk-tatar qəbilələrinə rast gəlirik. B.Çobanzadə XI əsrdə bir-birindən daha qabarıq dil xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ləhcələrin meydana gəlməsinin səbəbini üzvi və coğrafi amillər nəticəsində baş verdiyini qeyd edir. Bundan başqa o, şivələrin formalaşmasında ətraf-mühitin rolunu xüsusi şəkildə vurğulayaraq yazırdı: “Köçəbə ilə köylü və şəhərlilərin lügət, sərf və fonetik cəhətindən dilləri, şivələri bir-birindən fərq edər” (5, s. 161). B.Çobanzadə bu fikri ilə dövrünün J.Vandries kimi dilçi alimlərinin müxtəlif sənət və peşə adamlarının dillərini (dini, hüquqi, tələbə, sənətkar, hətta oğru dili sayılan arqoların və s.) ləhcə adı altında təqdim etmələrinə ciddi iradını bildirirdi.

O, hər bir qohum dili ayrı-ayrılıqda tədqiq etməyin və öyrənməyin tərəfdarı idi. Bu mənada, Avropada, xüsusən də Fransada, Almaniyada dialektologiya sahəsindəki elmi nailiyyətlər B.Çobanzadəni çox sevindirirdi. O, tezliklə dilçilik coğrafiyasının inkişafına inanır, türk dillərinin tədqiqi ilə bağlı dil xəritələrinin meydana gəlməsini arzulayırdı.

Hələ 1926-cı ildə B.Çobanzadə “Sovetlər İttifaqında yaşayan türklərin dil atlası”nın hazırlanmasını təklif etmişdi. Sağlığında reallaşması mümkün olmasa da, B.Çobanzadənin bu təklifini yetişdirdiyi dilçilərdən M.Şirəliyev və onun tələbələri ölümündən çox sonra 1980-ci illərdə həyata keçirmək üçün işə başlayırlar. 1990-cı ildə Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının, 2015-ci ildə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlasının çap olunması görkəmli dilçi alimin qoyduğu bu uğurlu yolun layiqli davamçılarının böyük əməyi idi.

B.Çobanzadə eyni zamanda türk şivələrinin tədqiqi üçün əldə olan materialların azlığını da ciddi problem kimi diqqətə çatdırırdı. Bunun səbəbini müəllif türk ziyalılarının daha çox klassik ədəbiyyatın təhlili ilə məşğul olduqları üçün xalq dillərinə, ədəbi mahiyyət daşımayan şivələrə əhəmiyyət verməmələri ilə əlaqələndirmişdir.

Bu mənada, görkəmli alim öz tədqiqatları fonunda M.Kaşğarlının “Divani-lügət-it türk” əsərinin qiymətini nümayiş etdirməyi qarşısına əsas məqsəd qoymuşdur. “Türklərin qürur mənbəyi” adlandırdığı bu əsər barədə alim yeri düşdükcə münasibətini bildirir. Müəllif M.Kaşğarlıdan verdiyi bu sitatla razılaşıaraq, “Türk dillərini şimdiyə qədər tədqiq edən lisançılardan heç birinin bu məsələdə diqqətçil və qətiyyətli olmadığına” təəssüf etmişdir. İradlarını əsaslandırmaq üçün şəxsi mövqeyini irəli sürmüşdür: “Dialektoloji üçün başlıca məsələ bu lisani-sövti-şəkli ayrılıqların bulunub meydana çıxarılmasıdır (5, s. 172). Alimin də

razılaşdığı bu meyar əsasında M.Kaşğarının verdiyi şivə və şivə qruplarının səciyyəvi xüsusiyyətləri böyük təmkin və həssaslıqla şərh olunur.

O, öz doktorluq işini həsr etdiyi “Kodeks komanikus” abidəsinin də türk tayfalarının dili ilə bağlı materiallarla zəngin bir əsər hesab edir. B.Çobanzadənin özünün qeyd etdiyi kimi bu əsər bir vaxtlar Krımda, Qara dəniz sahillərində yaşamış və Macarıstan ovalıqlarında məskunlaşmış hunların arasında gəzib-dolaşan italyan, alman missionerləri tərəfindən tərtib olunan bir əsər idi (5, s. 168). O, qətiyyətlə türk dialektologiyasının tarixini XI əsrdən öyrənməyi təklif edirdi.

B.Çobanzadə türk dialektlərinin bölgüsü məsələsində rus və Avropa türkoloqlarının xidmətlərini də unutmamışdır. Tədqiqatçı XVIII əsrdə ilk dəfə olaraq isveçli fon Stralenberqin türk-tatar dilinin bütün budaqlarının müqayisəli tədqiqinə yol açdığını söyləmiş və onun yaratdığı Ural-Altay dil ailəsi nəzəriyyəsini çox bəyənməmişdir. B.Çobanzadə qeyd etmişdir ki, 1713-cü ildə türk-tatar və fin-oğuz dilləri arasında bir əlaqə olduğunu bəyan edən alim öz fikrini hələ 1834-cü ildə müqayisəli tarixi dilçiliyin ilk əsərini yaradan isveçli R.K.Raskdan bir əsr öncə söyləmişdir.

B.Çobanzadə tarixən türk dillərinin təsnifini verən dilçilərin fikirlərini qüsurlu saymışdır. Onun fikrincə, türk dillərinin təsnifini verən dilçi alimlər yalnız qrammatik cəhətlərə üstünlük verərək tarixi xüsusiyyətləri və faktları nəzərə almamış və bir çox prinsiplər bir-biri ilə qarışdırılmışdır.

Hələ “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində hər bir dil ailəsini budaqlara ayıran müəllif dillərin əsas xüsusiyyətlərini, bu dillərdə danışan xalqların tarixi, yayıldığı coğrafi ərazilər və abidələri haqqında məlumat vermişdir.

Bu əsərində B.Çobanzadə Asiya və Şərqi Avropanın geniş bir qismini Ural-Altay ailəsinə daxil olan dillər əhatə etdiyini ehtiva etmişdir. “Mədxəl”də türkoloq alim bu dil ailəsinin beş budağını qeyd etmişdir:

1. Fin-oğuz budağıdır ki, bunu da öz növbəsində daha iki qrupa bölünür: 1) oğuz, 2) fin.

2. Samoyed budağı samoyed xalqlarının danışdıqları dillərdir. Bu xalqlar Şimal buzlu okeanın Avropa və Asiya sahillərinin sakinləridirlər. Fin-uqor və samoyed budağı arasında həm kəlmə təşkili, həm də lüğət baxımından yaxın münasibət var.

3. Tunquz budağına mancu, Tunquz dilləri və daha başqa hələ ətraflı tədqiq edilməmiş dillər daxildir.

4. Moğol budağına buryat və kalmık dilləri daxildir ki, bunların birincilərinə şərq, ikincilərinə isə qərbi moğollar deyilir. Moğol budağı ilə türk-tatar budağı arasında olduqca yaxın bir bağlılıq nəzərə çarpır.

5. Türk-tatar budağı. Ural-Altay ailəsinin ən zəngin budağıdır. Buraya daxil olan dillər: 1) yakut, 2) Altay türklərinin dili, 3) teleut dili, 4) komandin dili, 5) Yenisey yuxarısındakı türklərin dili, 6) Uryanxay dili, 7) parapınların dili, 8) qırğız dili, 9) noqay dili, 10) kuuk dili, 11) qaraçay dili, 12) başqırd, 13) sart dili, 14) özbək dili, 15) türkmən dili, 16) Osmanlı türklərinin dili, 17) tatar dili (Qazan, Krım), 18) Azərbaycan dili, 19) cuvaş lisanı, 20) kun dili (5, s. 72).

“Türk-tatar dialektolojisi” əsərində isə tədqiqatçı türk-tatar şivələrini belə təsnif edir: “Çuvaş – yakut - Sibir və Altay –Yenisey – Uryanxay - qazax və qırğız - Şərqi Türküstan – Türküstan - Ural və Volqaboyu – Qazax - Cənubi Rusiya - Kiçik Asiya” (5, s. 191).

Alim adları qeyd olunan türk xalqlarının mənşəyi, yerləşdiyi ərazilər, təqribi sayları barədə məlumat verməklə bərabər, həmin şivələrin tədqiqatçılarının mülahizələrinə aydınlıq gətirmişdir.

O, adları çəkilən türk-tatar şivələri haqqında məlumat verərkən onların özlərini bu gün tədqiqata cəlb etdiyindən həmin xalqların tarixini araşdırmağı ehtiyac görmür. Adı çəkilən Qafqaz türklərindən danışarkən B.Çobanzadənin Cənub Qafqaz xalqlarından Azərbaycan türkləri haqqında olan fikirlərinə diqqət yetirək: “Cənubi Qafqaza gələcək olarsa, burada siyasi və mədəni səviyyəsi etibarilə başqa türk-tatır xalqları arasında mühüm bir yer tutan azəri türklərinə rast gəlirik. Azəri türkləri bir kaç əsrlik olduqca işlənmiş və çox uzaqlarda yaşayan

türk-tatar xalqlarının ədəbiyyatlarına da öz təsirini göstərən bir ədəbiyyata malikdirlər” (5, s. 214).

Əsərdə “ədəbi dil”in mahiyyəti də müasir dilçilikdə nəinki hər tədqiqatçıya, hətta hər şagirdə məlum olan “Ədəbi dil canlı xalq danışığı dilindən seçmə və əvəz etmə yolu ilə yaradılmış, normaya salınmış süni dildir” hökmünün tam əksidir. Müəllif yazır: “Ədəbi dil, təbir etdiyimiz dil, çox dəfə hakim sinfin şivə və ləhcəsindən başqa bir şey deyildir” (5, s. 162). Göründüyü kimi, burada da “ləhcə” və “şivə” termini də müasir anlamdakı kimi deyildir. Professor məsələyə münasibətinin əsasını fransız dilçiləri Qaston Pari və Pol Meyerin fransız dilinin hüdudlarının mümkünsüz olmasını guya sübut etmələrinə bağlayır. Əslində isə, bu, fransız dilinin aristokrat təbəqənin dili kimi bütün Avropada qəbul edilməsinə yönəlmiş səhv bir ideya idi. Əfsus ki, bu dil mifi nəinki bütün Avropanı bürüdü, hətta onun hüdudlarını da aşdı. Müəllif bununla İohan Şmidtin “Dalğa nəzəriyyəsi”nə tərəfdar olduğunu əsaslandırır. B.Çobanzadə dialektolojinin əhəmiyyətini sübut etmək məqsədi ilə yenə də Fransada dilçilik atlasının tərtib olunmasından bəhs edərək bu işlə dilçilikdə “lisani coğrafiya”adlı yeni bir şöbənin açılmasını bildirir. Görünür ki, professorun da “Dialektoloji atlas” yaratmaq istəyi olmuşdur: “Ümumiyyətlə, bütün Avropa məmləkətlərində bir çox zaman əvvəllər başlanmış olan canlı şivələr tədqiqi keçirməkdə olduğumuz əsrin başlarına doğru, dediyimiz kibi, lisan coğrafiyası şəklində təkrar dirilmişdir və daha konkret, elmi bir şəkil almışdır (5, s. 164).

B.Çobanzadənin ömür yolunu, yaradıcılığını izlədikcə bir insanın ömrü boyu soykökünə, millətinə, xalqına, dilinə sonsuz bağlılığı istər-istəməz insanı heyrətə gətirir. Kırmızı şair və jurnalist Y.Kandımın dediyi kimi: “B.Çobanzadə ağıl-idrakını, iradəsini, biliyini, qəlbini, canını türkşünaslıq elminə bağışladı” (9, s. 3).

Onun bütün elmi əsərləri kimi, “Türk-tatar dialektolojisi” kitabı da öz mündəricəsinə, elmi tutumuna, maraqlı faktlarına görə türkologiyanın bənzərsiz qaynaqlarından biridir. Müəllifin bu tədqiqatı bütün türk dillərinin təsnifini aparmaq, xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından dəyərli əsərdir: Birincisi, burada türk xalqlarının qədim yazılı abidələrinə və klassik dilçilik əsərlərinə istinad olunur; ikincisi, o dövr rus-Avropa dilçilərinin müxtəlif dillərdə yazılmış əsərlərinə müraciət edilir; üçüncüsü, müxtəlif türkcələrə adi nümunələr və faktlar sistemli şəkildə təqdim olunur. Müəllif bu əsəri ilə türkoloji arenada ilk dəfə dilçilik coğrafiyası üzrə tədqiqatlar aparılması fikrini səsləndirir, atlasların hazırlanmasının vacibliyini qeyd edir. Bu gün istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində dialektoloji fikrin inkişafı və bu istiqamətdə görülmüş işlərin ideya-müəllifi, “əsrin dilçisi” (T.Hacıyev) B.Çobanzadədir. Hesab edirik ki, dialektologiyanın gələcək də nailiyyətlərində də görkəmli dilçi alimin bu əsəri öz aktuallığını saxlayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov V. Bəkir Çobanzadə // Ədəbiyyat və incəsənət. Bakı, 1988, № 51
2. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996
3. Babayev A. B.Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998
4. Babayev X. Azərbaycan dövlət dilinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Elm və həyat nəşriyyatı, 2002
5. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. V cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Çobanzadə B. Türk-tatar lisaniyyatına mədxəl. Bakı: Aspoliqraf, 2006
7. Eyvazov P. Bekir Çobanzadə və Türk Dillərinin Çağdaş Sorunları / IX Uluslararası Böyük Türk Dili Kurultayı (bildiri metnleri). Ankara, 2014 s. 224-229
8. Rəcəbli Ə. Azərbaycan dilçiliyi. Bakı: Nurlan, 2007
9. Къандым Ю. 43-нджи талебе // Ыылдыз. 1998, № 4, s. 71
10. Ашнин Ф.Д. Бекир Вагапович Чобан-заде // Народы Азии и Африки, 1967, №1, с. 208-216

11. Emirova A.M. Bekir Çobanzadenin Dil Bilimi Anlayışı // Karadeniz Araştırmaları, 2006, №11, s. 1-11
12. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 3. Cilt , sayı 3, 2006
13. Otar İ. Kıymətli türk şair və bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade. İstanbul: Lebib Yalkın, 1999
14. Taymas A.B. Kıymətli filolog-şair Bekir Çobanzade`yi tanıma tecrübəsi // Türk Dili Araştırmaları yillığı. Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, 1954

THE DIALECTOLOGICAL PROBLEMS OF THE TURKIC LANGUAGES IN THE WORK “TURKIC-TATAR DIALECTOLOGY” BY BAKIR CHOBANZADE

Summary

In the article it is said about the famous turkologist professor Bakir Chobanzade's dialectological investigations. Basing on the work “Turkic-Tatar dialectology” by the investigator it is said about the role in turkology and in the development of the dialectological thinking in Azerbaijan in details. The discussions are carried out about the dialectological problems of Turkic languages investigated by the author and today's successes done by him are also noted. According to the theme B.Chobanzade's scientific works and the definite scientific literatures are based on.

Key words: B. Chobanzade, Turkic-Tatar dialects, Ural-Altay family, dialectology, linguistics' geography, atlas, dialect

Nüşabə Əsədova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin baş müəllimi
asadova.nushabe@rambler.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ANTROPONİM VƏ TOPONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRDƏ MÜSBƏT VƏ MƏNFİ MƏNA ÇALARLARININ İFADƏSİ

Hər bir xalqın kimlik pasportu kimi təzahür edən, etnokulturoloji və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən, adət- ənənə, məişət, mərasim və ayinlərini özündə təcəssüm etdirən leksik layın böyük bir hissəsini əhatə edən və “dildə hazır şəkildə işlənən” [1,5] frazeoloji vahidlərin semantik tutumunun əsasında müxtəlif mənalar öz əksini tapır və “istər məzmun və istərsə də forma etibarilə frazeoloji vahidlərin zənginliyi” [2,100] dilə yaxından bələd olmaq istəyənlərdə frazeoloji vahidlərin təcəssüm etdirdiyi semantik çalarları tam anlayıb başa düşmək zərurəti yaradır. Bizi əhatə edən obyektiv aləmin, kainatın ibarət olduğu gecə- gündüz, səhər- axşam, soyuq- isti, xeyir- şər, qorxu- sevinc, bədbəxtlik- xoşbəxtlik, zülm- mərhəmət və başqa bu tip antonomik anlayışları pozitiv və neqativ olmaqla ikili xüsusiyyət daşıyır. Bu mənada insan təfəkkürünün ifadə vasitəsi olan dilin və onun vahidlərinin ifadə vasitələrindən olan və insanın psixoloji vəziyyətinin, mənəvi aləminin, mentalitetinin güzgüsü kimi əks etdirən frazeoloji vahidlərdə də mənfi və müsbət mənalar hər bir xalqın öz milli xüsusiyyətlərinə əsasən əks olunur. Azərbaycan dilində mənfi və müsbət mənə çalarların bir sıra antroponim və toponim tərkibli frazeoloji vahidlərdə necə ifadə olunduğunu izləmək dilçiliyimizdə semantika məsələlərinin və bu fonda frazeoloji vahidlərin söz qılfı altında “gizlənən” müxtəlif konnotasiyalarının aşkarlanıb təhlil olunması mühüm əhəmiyyət daşıyır və Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin özünəməxsus semantik çalarlarının müəyyənləşdirilməsi baxımından aktualıq kəsb edən bir məsələdir. M. Mirzəliyevanın da qeyd etdiyi kimi “hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də o dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir” [3,25].

Azərbaycan dilinin leksik bazasının mühüm bir qatını təşkil edən antroponim tərkibli frazeoloji birləşmələri oppozisional münasibətlərin ifadə vasitəsi kimi semantik baxımdan müsbət mənə daşıyan antroponim komponentli frazeoloji vahidlər və mənfi mənə daşıyan antroponim komponentli frazeoloji vahidlər kimi qruplaşdırmaq olar.

1) Müsbət mənə daşıyan antroponim komponentli frazeoloji vahidlər. Müsbət semantik yüklü antroponim komponentli frazeoloji vahidlər

Yusif onun yanında heç nədir = Yusif ona tay ola bilməz – çox gözəl bir insan (kişi) nəzərdə tutulur. *İmam Hüseyn cüncəsi* - həm məsum, həmdə yazıq bir insan deməkdir; *Ürəyi yanıq Həlimə-əliaçıq*, hamıya əl tutan insan mənasında Azərbaycanın cənub bölgələrində çox işlənir.

“Nikolay yağı” - Rusiya çarı II Nikolayın adı ilə bağlı olan bu frazeoloji ifadə əslində haqqında danışılan insanın fiziki cəhətdən sağlamlığına, güclülüyünə işarə edir. Belə ki, bu ifadənin daşdığı müsbət semantik yükün əsasını qədimdə və eləcə də çar II Nikolayın yaşadığı elmin-texnikanın inkişaf etmədiyi bir dövrdə insanların qida rasionunun əsasını kустar üsulla hazırlanan qatqısız ərzaq təşkil etdiyindən və yaşlı nəslin cavanlıqda bugünkü inkişaf etmiş sənaye dövründə uzun müddət saxlamaq üçün kimyəvi maddələrin qatıldığı ərzaqla qidalanmadığı və orqanizmlərinin sintetik ərzaqla zəhərlənmədiyini nəzərə çarpdırmaq durur. Kiminsə tükənməz enerjisini, yüksək şövqlə çalışdığını görəndə Azərbaycan xalqının *“Canında Nikolay yağı var!”* işətdiyi ifadə sağlamlığın əsasında təmiz qidanın önəmli yer tutduğunu bildirir.

Məhəmməd dağa sarı getməsə, dağ Məhəmmədə sarı gedər- İnsanların çətin vəziyyətlərdə bir- birinə güzəştə getməyinin, insanlar arasında kompromisin vacibliyini göstərmək üçün işlədilir.

Sözünün Məmmədqulusunu demək- fikrini, məqsədini tam bildirmək, fikrini açıq şəkildə bildirməkdir. *Ağa durur, Ağacan durur*- bir işi görmək üçün hələ vaxtın və fürsətin olduğunu bildirən [4,11] ifadədir.

2) Mənfi mənə daşıyan antroponim komponentli frazeoloji vahidlər:

Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin- heç bir işi kamil görə bilməyən, bir işdən kəsib o biri işi etməyə çalışan və nəticədə heç bir işə nail olmayan adam deməkdir. *Sözünün Mustafasını de = Mis- mis deyincə, bir dəfəlik Mustafa de!*- Bir şeyi uzadaraq deyən adam, fikrini qəti bildirə bilməyən adam deməkdir. *Əli aşından da oldu, Vəli aşından da*- Çox şey istəyərək hər şeyi əlində saxlamağa cəhd göstərmək, ancaq nəticədə heç nəyə nail olmamaqdır. *At Balaxanı = At Maral*- kobud, yöndəmsiz hərəkətlər edən qadın mənasında işlənir. *Ağanəzəram, bir yumruğa qırxın əzəram*- özündən razı, yekəxana, kobud adam üçün işlədilir.

Ya keçəl Həsən, ya Həsən keçəl- “müqayisə olunan iki şey arasında heç bir fərq olmadığını bildirən ifadədir” [4, 269]. Bu ifadə eyni zamanda eyni mövzuda danışılıb, ancaq bir- birlərini başa düşmədən mənasız mübahisə edilən zaman işlədilir.

Şah Abbasi taxtda görüb, Nadiri qundaqda = Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda = İsgəndəri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda – üç variantda işlədilən bu frazeoloji vahidin mənası bir adamın yaşının həddən artıq olduğuna işarədir. *Dərdi Əyyub peyğəmbərin dərdindən çox dərdi olmaq* – problemlərin bitib-tükənmədiyinə işarədir. *Aləmin malı-mülkü, Qənbərin yırtıq kürkü* – dəyərsiz bir şeyin üstündə əsəndə ironiya ilə işlədilən frazeoloji vahiddir. *“Bir həsirdir, bir də Məmmədnəsir”*- frazeoloji ifadəsinin mənasının əsasını kiminsə kasıblığını, yoxsulluğunu göstərmək, vurğulamaq təşkil edir. Məsələn: *“Əsi, onda pul nə gəzir, bir həsirdir, bir Məmmədnəsir”* (Ç. Hüseynov). Yaxud başqa bir nümunə:

Yoxsul bir həsirdi, bir Məmmədnəsir,

Nə atı, nə də ki, arabası var.

Könülsüz dərvişdi düşər yollara,

Bir dəmir çarığı, bir əbası var. (Zəlimxan Yaqub)

“Pıçhapıç (yaxud “piçpiç”) Nikolayın evini yıxdı” (yaxud “yıxıb”) frazeoloji ifadəsi mənfi mənada işlədilir. Belə ki, hər cür gizli sövdələşmələrin, əl altından görülən işlərin xoşməramlı olmadığına, sonunun kiminsə fəlakəti, bədbəxtliyi ilə nəticələncəyinə işarədir.

“Nuh əyyamından qalıb” frazeoloji ifadəsi həm insana, həm də əşyaya şamil edilir və haqqından danışılan şəxsin fikirlərinin, dünyagörüşünün və yaxud da bəhs edilən əşyanın, predmetin bugünkü müasir dünya ilə ayaqlaşmadığını, köhnəliyini bildirir. Məsələn: *“Elə Nuh əyyamından*

hamı qız götürüb qaçır, dedim biri də olarsan sən”. (İsmayıl Şıxlı).

“*Tarixi- Nadiri yarıya qədər oxumaq*”- savadsız, məhdud dünyagörüşlü və ya yarımqıç təhsilli olmaq [4, 249] deməkdir. *Bu yerdə Qəribi ağlamaq tutdu*- “çarəsiz vəziyyətdə qalmış, çətinliklə üzləmiş adam haqqında işlədilər” ifadədir [4, 63].

Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin bir layı olan toponim komponentli frazeoloji vahidlərin arasında müsbət və mənfi semantik yüklü frazeoloji vahidlərində insan psixologiyasının, insanın mənəvi dünyasının sevincini, kədərini, kinini, qəzəbini və mərhəmətini əks etdirərək özünəməxsus yer tutur. Məsələn:

1) Müsbət mənə daşıyan toponim komponentli frazeoloji vahidlər:

İrandan Turana qədər – çox geniş əhatə dairəsi deməkdir. *Rumla Şam* – hər yerdən, yəni böyük bir yer nəzərdə tutulur. *Tur dağına dönmək*- yüksəlmək, hörməti, nüfuzu artmaq [4, 254] mənasını bildirir.

2) Mənfi mənə daşıyan toponim komponentli frazeoloji vahidlər:

Ərdəbildə yel əsib, qoz tökülüb- başqa yerə şirnikib öz yerini, vətənin tərk edən adamlara deyilir; *Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə*- mənəm- mənəm deyən adam nəzərdə tutulur. *Bakı küləyi*- etibarsız, dar ayaqda arxalana bilinməyən adamdır. *Naxçıvana duza getmək*- avam, sadələvh olmaq mənasında işlədilir. *Həccdən gələn mən, Məkkədən xəbər verən sən = Cəhənnəmdən gələn mən, xəbər verən sən* – məlumatı olmadığı halda bir şey (hadisə) haqda danışarkən işlədilir. Nuh deyir-peyğəmbər demir- tərs, inadkar, mübahisə etməyi sevən adam üçün işlədilir. Nikolaydan qalmaq köhnə, nimsə mənasını bildirmək üçün işlədilir.

“*Araz aşığındandır, Kür topuğundan*” frazeoloji vahidi “heç bir dərdi, fikri, qayğısı olmayan, heç nəyi vecinə almayan adam haqqında işlədilər” [4, 26] və əhli kef adam nəzərdə tutulur. *Yevlax qaraçısı*- Bu ifadə Azərbaycanın Yevlax rayonunda məskunlaşan qaraçılar və onların həyat tərzinə müvafiq olaraq yaranmış və semantik əsasında “üstü- başı tör-töküntü, acgöz, hər gördüyündən pay uman adam” mənası durur. *Ənzəli yemişi*- sırtıq, yapışdığından əl çəkməyən adam deməkdir.

“*Kərbəla müsibəti*” İraqın Kərbəla şəhərində şəhid olmuş İmam Hüseyin və onun tərəfdarlarının qətlə əsasında yaransa da böyük qırğını, fəciəni qeyd edəndə Kərbəla çölündəki böyük müsibətlə müqayisə olunaraq işlədilir. Bu ifadənin başqa variantı “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti”ndə qeyd olunmuş “*Varfolomey gecəsi*”dir ki, bu frazeoloji birləşmənin mənası “günahsız insanların kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsi”dir [4, 268].

Azərbaycan dilində antroponim və toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik tutumunda əks olunan mənfi və müsbət mənaların təhlili bu dilin leksik qatının zəngin hissəsini əhatə edən frazeoloji birləşmələrin daxil olduqları hər hansı kontekst daxilində tam olaraq anlaşılması, başa düşülməsi üçün lazımlıdır. Frazeoloji lüğətlərin tərtibində də bu tip frazeoloji vahidlərin verilməsi multikulturalizm şəraitində yaşayan cəmiyyətimiz üçün önəmli bir hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı- “Maarif”-1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı- “Maarif”-1982.
3. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı-“Nurlan”- 2009.
4. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. Bakı- “Altun kitab”- 2015.
5. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb",2006, 288 səh.; s.106
6. **Hüseynov Ç. “Qələmin yuxularından”** <http://www.azadliq.org/a/25450684.html>
7. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005 ,408 səh.; s.217

Asadova N. N.

The Expression of Positive and Negative Semantic Shades in the Phraseological Units of the Anthroponymic and Toponymic Components in the Azerbaijani Language

Summary

This article studies the expression of positive and negative semantic shades in the phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in the Azerbaijani Language. The author analyses the semantic shades which the phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in the Azerbaijani Language express. Here is shown the national features which are depicted with these type of phraseological units as well.

Key words: phraseological unit, anthroponym, toponym, semantics, semantic shades, positive and negative meanings.

Pərvin Əsədullayeva

AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu, İran filologiyası şöbəsi

“BÜRHAN-E QATE”DƏ TÜRK LEKSEMLƏRİ

Hər bir xalqın mədəniyyət tarixində leksikoqrafik əsərlərin mühüm rolu olduğu kimi, fars leksikoqrafiyası tarixində dilçiliyin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş çox və rəngarəng lüğətlərin rolu olmuşdur. XVII əsrdə yaranan fars dilçilik əsərləri içərisində görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin “Bürhan-e qate” adlı məşhur izahlı lüğəti özünəməxsus yer tutur. Lüğətin müqəddiməsindəki qısa qeydlərdən məlum olur ki, Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi əsəri h.862 (m.1652-53)- ci ildə Hindistanın Heydərabad şəhərində yazmış və onu Heydərabad valisi Sultan Abdulla ibn Qütbşah Xəlidullaha ithaf etmişdir. “Bürhan-e qate” doqquz “faidə” (fəsil) və iyirmi doqquz “qofər”dan (bölüm) ibarətdir. Müəllif doqquz “faidə”yə böldüyü müqəddimə hissəsində fars dilinin mənşəyi, fonetikasını, qrammatikasını, leksikasını, dialektologiyasını, orfoqrafiyasını və orfoepiyasını haqqında məlumat vermişdir. Əsərin istər müqəddimə, istərsə də lüğət hissəsində bir neçə türk alınmalarına rast gəlinir.

Müasir fars dilinin leksikası keçmişdən ta bu günədək tədricən formalaşmışdır. Biz onun tərkibində, yəni fars dilinin leksikasında müxtəlif yolla formalaşan və müxtəlif dövrdə daxil olan sözlərə rast gəlirik. Bu inkişafın bütün mərhələlərində söz tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol olan bütün aparıcı proseslər dəyişilir. Lakin fars dili tarixinin bütün mərhələlərində leksikanın inkişafında əsas və daha intensiv proseslər özünü söz yaradıcılığının daxili modelləri, sözün semantik quruluşunun dəyişilməsi və alınmaların bu dilə keçməsində göstərir. Fars dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu proseslərdən hansının mühüm rol oynamasını demək çətinidir. Fars dilinin inkişafının üç tarixi mərhələsində (qədim, orta, yeni) lüğət tərkibinin formalaşmasında söz yaradıcılığı və sözün dəyişilməsi aparıcı, başlıca proseslərdən biri olmuşdur. Xarici dil leksikasının alınmaların bu dilə keçməsi, fars-tacik ədəbiyyatının çiçəklənməsi dövründə üstünlük təşkil etməsi, xüsusən, XI və XVI əsrlərdə daha intensiv oldu və ərəb sözləri bu dilin lüğət tərkibini dolduraraq fars-dəri ədəbi dilinin formalaşmasının əsas amilinə çevrildi. (4, s.36) XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində söz yaradıcılığı və semantik proseslər yenidən canlandı, birbaşa və dolaylı yolla fransız və digər Avropa dillərindən bu dilə keçən sözlər fars ədəbi dilinin və xüsusilə də onun zəngin saxələnmiş terminalogiyasının formalaşmasında mühüm yer tutdu.

Məlumdur ki, fars dilinin lüğət tərkibi qarışıq xarakterə malikdir. Bu dilin lüğət tərkibində Hind-Avropa, İran mənşəli, ərəb dilindən keçmiş, Avropa və türk mənşəli sözlər mövcuddur. Ta

qədim tarixi zamanlardan qərbi və şərqli iranlılar türk xalqı ilə sıx münasibətdə olmuşlar və bunu çoxlu sayda tarixi faktlar, arxeoloji qazıntılar, bədii ədəbiyyat, leksikoqrafik abidələr sübut edir. Türk alınmaları fars dilinə İslamdan öncə tədricən daxil olmağa başlamışdır. Sonrakı dövrlərdə fars dili tərəfindən mənimsənilmiş türk alınmalarının sayı getdikcə artmağa başlamışdır. Firdovsinin “Şahnamə”sində bir neçə türk sözü (tagin-igid, cəngavər, cəsur; buq- qışqırıq, signal və s.) və çoxlu sayda türk toponimlərinə rast gəlinir. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış leksikoqrafik, əsərlər içərisində Əsədi Tusinin “Lügət-e furs” lüğətində “yarandaq” - xam gön dəri, “çaroq” - kəndli ayaqqabısı, “somaq” - sumaq, “qalpa” - baş salı kimi bir neçə türk məişət sözləri qeyd olunmuşdur. Səfəvilər dövründən bir-iki əsr əvvəl və əsas etibarilə də Səfəvilər dövründə türk (Azərbaycan) mənşəli sözlər fars dilinə daha çox keçmişdir. Bu dövrdə fars dilinə keçmiş olan yüzlərcə söz arasında شمله[şəmlə] çalma; قزلباش[qezelbaş] qızılbaş; اخترمه[əxtərme] qənimət; بیکربیگی[beglərbeygi] bəylərbəyi; قباق [qəbaq] qabaq, balqabaq və s. Azərbaycan sözlərini göstərmək olar. (1, s.41)

Alınma sözlərin fonetik tərkibi çox zaman dəyişir. Buna səbəb alan dilin daxili fonetik qaydaları və başqa bir dil vasitəsilə alınmaların dilə keçməsidir. Fars dilinə keçən türk alınmaları məcazi mənə qazana, daha geniş və ya dar mənada işlənə bilər. Nəticə etibarilə alınmaların dəyişməsi çox geniş və tədqiq ediləsi mövzudur. Bəzən alınmaları müəyyən etmək çətin olur, bəzən də mümkün deyildir və bu, dilin daxili qaydaları, dil tarixi, qrammatika, xalqların tarixi əlaqələri ilə bağlıdır. Alınma sözlər keçdiyi dilin qaydalarına tabe olur. Dildə yer alan alınmaları tapmaq üçün tədqiqatçı dili dərindən bilməli və müqayisəli araşdırma aparmalıdır. Əgər alınmalar daxil olduğu dilin qrammatikasına uyşmursa, onları tapmaq çox asan olur.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi fars dilində işlənən alınmalar bu dilin daxili qaydalarına uyğun olaraq dəyişir. Bu dildə ərəb əlifbası işləndiyi üçün alınmalar ikinci dəfə dəyişikliyə məruz qalırlar. Bu səbəbdən alınmaların incəlməsi çətinləşir, məsələn, tərkibində “ı”, “ü”, “ö” saitləri olan türk sözləri fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Dilin əlifbası alınmaları alan dilin daxili qaydalarına görə dəyişməsinə və yeni mühitə adaptasiyasını həm sürətləndirə, həm də ləngidə bilər. Fars dilində işlənən ərəb əlifbası ərəbcədən alınan sözlərin fars dilinə uyşmasını ləngitdiyi halda türk dilindən keçən alınmaların fonetik dəyişimini sürətləndirmişdir. Və nəticə etibarilə ərəbcədən alınan sözlər dəyişməmiş türk dilindən alınan sözlər isə farslaşmışdır. Məhz bu səbəbdən alınmaları müəyyən etmək çətin olur. Ərəb əlifbası türk alınmalarının fonetik tərkibini göstərmək baxımından münasib, əlverişli əlifba deyildir. Məsələn “Divanü lüğəti it türk”də “at”, “ət”, “ut”, “it” sözləri eyni şəkildə yazılmışdır (3, s.194-195).

Fars və türk dilləri forma və mənşə baxımdan fərqlidirlər. Türk dilləri iltisəqi, fars dili isə flektiv dillərə aiddir. Bu səbəbdən türk və fars dillərinin özünə xas fonetik qaydaları vardır. Məsələn, türk dillərində mövcud olan sait və samit sistemi fars dilində yoxdur. Məhz bu səbəbdən türk dilindən keçən sözlər fars dilinin fonetik qanunlarına tabe olur, yəni alınma söz fars dilində olmayan fonemə malikdirsə, dəyişilmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycan türkcəsində doqquz, fars dilində isə altı sait səs vardır. Yəni türk dilində mövcud olan “ö”, “ü”, “ı” fars dilində yoxdur. Tərkibində bu sait səslərdən bir və ya ikisi olan sözlər fars dilində işləndiyi zaman mütləq surətdə dəyişir. Məsələn, “tufəng” sözü [tofəng], “çadır” sözü [çador], “ördək” [ordək], “kötək” [kutəng] şəkildə tələffüz edilir. (1, s.82)

Mövzumuzun əsas məqsədi XVII əsrdə Azərbaycan alimi Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi tərəfindən qələmə alınmış “Bürhan-e qate” adlı məşhur izahlı lüğətdə türk alınmalarını tədqiq etmək və onların fars dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq hansı dəyişikliklərə məruz qaldıqlarını göstərməkdir. Lüğətdə istifadə olunan cağatay - türk sözləri aşağıdakılardan ibarətdir:

اتا[ata] ata

اتابک[ətabək] Atabəy- böyük ata deməkdir.

اجاق - اوجاق[ocaq] 1) ocaq, mətbəx, 2) ailə, böyük qəbilə

اتسيز[ətsiz] ətsiz, arıq

اورمک - اورماک[urmək] yun papaq

آداش[adaş] eyni ada malik iki və ya daha çox şəxs

اردک[ordək] ördək

اشاق[u/oşaq] uşaq
(اولاغ, اولاق, اولاق) ulağ[ulağ] ulaq
الدگزر[Eldəgez] Şəmsəddin Eldəniz-türk hökmdarının adı
ارمغان[ərməğan] sovqat
ارمود[ərmud] armud
اکمک[əkmək] çörək
الغ[uluğ] ulu, böyük
الننگ[u\oləng] yaşıllıq, çəmənlik
اوج[ovc] 1) xəsis; 2) uca, yüksək
اوناچ[umac] umac- undan hazırlanan sulu yemək
ایاز[əyaz] Ayaz- Sultan Mahmud Qəznəvinin türk nökrinin adı
ایاغ[əyağ] 1) ayaq; 2) piyalə
ایل[el] 1) əl; 2) el, oba; 3) camaat, millət, dəstə
ایلا [İla] İla- Türkünstanda yaşayan qəhrəmanın adı
ایلاق[əylaq] körfəz
ایلک[Ə/Eylək] 1) Türkünstanda yer adı; 2) Türkünstanda hökmdarın adı
اق [ağ] ağ rəng
اقا [ağa] böyük qardaş
اقسنقر [ağsunğur] 1) türk hökmdarlarının ləqəbi; 2) ağ şahin; 3) məcazi mənada gün, günəş
ال[al] 1) hökmdarların möhürü; 2) qırmızı; 3) alın
الا[ala] qırmızı
الاجق[alaçoğ] alaçıq
التون تمغا - التون تمغا - ال طمغا[altəmğa] hökmdarların möhürü
التون [altun] qızıl
باتو [Batu] 1) Batu xan; 2) güclü, qüvətli, çətin
باجه[bace] 1) qapı; 2) baca
بالش [baleş] boğça, sandıq
باشماق [başmağ] ayaqqabı
بکتاش[Bektaş] Bektaş-Xorasan hökmdarının adı
بلدرچین[belderçin] bildirçin
بيک[big] bəy
تاجک[tacek] tacik
تتار - تاتار - تاتار[tatar] tatar
تورک[tork] 1) cəsur, mərd; 2) türk
تورکمان[torkmən] türkmən
تیمور[təmur/Timur] 1) dəmir; 2) Əmir Teymur
تنگ ترکان[təng-e torkan] Türkünstanda yer adı
توپ[tup] top-odlu silah
توپ چی [tupçi] topçu
توران [Turan] Turan- Mavərənnəhr tərəfdə yerləşən vilayətin adı
دوشک - دوشک[tuşək] döşək
توی[tuy] toy
تیز[tiz] tez
چاپار [çapar] qasid (7, 608)
چادر [çador] çadır
چاروق - چاروغ - چاروق [çaroq] çarıq
چاکوج - چاکوج[çakuş] çəkiç
چاپاق [çə/epaq] balıq növü
چېوق - چېوق [çubuq] çubuq, taxta parçası
چېچک [çəçək] çiçək. “Bədaı əl-lüğət” də چېچک [cecək] 1) çiçək 2) uçqu, suluq (2,176)
چخماخ [çəxmax] bir-birinə vurmaq
چاخماق داشی [çaxmaq daşı] çaxmaq daşı

چک[çək] çəkmək feilinin əmr forması
چوک - چک[çök] çökmək feilinin əmr forması
چول[çol] çöl
چولاق[çulaq] çolaq - چلاق
چوماق[çوماق] çوماق - چماق
چنداول[çəndul] ordunun arxasınca gələn qrup
چۈتۈر [çətur] balaca burun
چوپان[çopan]çoban
چۈغا[çuğa] cuxa
چۈ[çi] söz düzəldici şəkilçi: يالانچى -yalançı, باشماقچى - başmaqçı
چۈيغ[çix] arxaik. həsir
خاتون[xatun] xanım, qadın
خارخاشه - قارغاش [xərxəşe] mübarizə aparmaq, ədavət aparmaq, münaqişə
دادو[dadu] dayə
داغ[dağ] dağlamaq (heyvanı)
دەدە[dədə] 1) baba, qoca 2) vəhşi heyvan
دەنگەل [dəngəl] üzbəüz oturmaq
ساقدوش [sağduş] bəyin sağ yoldaşı
طوغرا - طوغرا - طوقرا - طورغاي [toqra] Səlcuqların dövründə geniş yayılan xətt
طوغرول - طغرول [Toğrol] 1) Toğrul-Səlcuq hökmdarının adı; 2) ov quşu
قداغان [ğədəğən/qədəğə] qadağa
قاان[qaan] Monqolustanda hökmdarların ləqəbi, məsələn, Mənqu xan, Oktay xan
قار [qar] qar
غاز - قاز [qaz] qaz (quş)
قازقان [qazqan] qazan (7,1514)
قاس [qas] qaş
قاق [qaq] 1) quru 2) uzun, arıq adam
قاتق [qəteq/qateq] qatıq - قاتق
قوچقار/ قوچقار - قجكار [quçqar/ quckar] qoç
قەدەرخان [Qədərhan] Səmərqənd hökmdarının adı
قەدرەف/ قەترەف/ قەترەف [Qədrəf/Qətrəf/Qətrif] Buxara yaxınlığında yerləşən şəhər
قەراسۇنقۇر/ قەراسۇنقۇر [Qərasunqur/Qəresunqur] 1) Qarasunqur - Sultan Səncərin adı; 2) qara rəngli ov quşu
قەرغى - قرقى - قەرغى [qerğuy/qerqi/qerği] qırğı
قەلا [qəla] sapand
قەلما [qəlma] sapand
قەلماش [qolmaş] arx. boş-boş danışmaq
قەندۇز - قەندۇز [qunduz] qunduz (heyvan)
قوچ [quç] qoç
قۇل [qul] göl (8,1860)
قەشە [maşe] maşa
قەنجۇق [məncuq] 1) çətir; 2) bayraq. “Fərhang-e farsî” bu söz türk mənşəli [mo(ə)ncuq] 1) muncuq 2) arx. çətir, bayrağın başına keçirilən aypara kimi verilib (5, 980)
قەشاق - اوشاق [uşaq] 1) uşaq 2) nökər
قەراول [he(ə)ravul] orduda öndə gedən hissə.H. Əmidi qeyd edir ki, bu söz [hə(e)ravul] tatar ordusunda öndə gedənlərə deyilirdi (5,1063)
قەياتقان [yataqan] türklərin döyüşdə istifadə etdikləri xəncər növü (9,2412)
قەياسا - ياسا [yasa] 1) qayda, qanun 2) yas, matəm
قەياساق [yasaq] 1) xəbərdarlıq, çəkindirmək, təhdid 2) əzab, əziyyət, istirab
قەيالە [yale] şərab içilən taxtadan tas
قەيام [yam] çapar at və çaparxana
قەياتق [yətaq] qaravul, növbə

یتاقي[yətaqi] qaravolçu, gözətçi
يقه - يخه[yəxe] yaxa (köynəyin)
يوخه[yuxə] yuxa- çörək növü
يده - جدہ[yəde/cəde] sehr, əməl
يرغ - براغ[yərağ] yaxşı çapan at
ارمغان - یرمغان[(y)ərməğan] hədiyyə, töhfə
یرمق[yərməq] pul vahidi- dinar, dirhəm
يغلو - يغلوی[yəğləv(i)] yağ dağ etmək üçün qulplu dəmir qab
يغناغ[yəğnağ] insanların, qoşunun bir yerə toplanması
يلاق[Yəlaq] Yəlaq - türk padşahlarından biri
يلمه[yemə] cübbə -üstdən geyinilən uzun paltar; müərrəbidə يلمق[yəlməq]dir
يوت[yut] kütləvi tələf olma, qırılma
اورت - يورط - يورت[yurt] məskən, iqamətgah
يورش[yuriş] yürüş
يونجه[yonca] yonca. Cağatay türkcəsində يونچک[yonuçka], osmanlı türkcəsində ise يوندزه[yondza]
kimi tələffüz olunmuşdur

Türk və İran xalqları arasındakı qonşuluq, ticarət və mədəni əlaqələr əsrlər boyu davam etmişdir. Bu əlaqələr dillərə öz təsirini göstərmiş və onların zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilir.

Qaynaqlar:

1. Zərinəzadə H.N Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı-1962, 435 səh
2. Боровков А. К " Бада и ал-лугат"., Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. М.,1941, 244 с.;
3. Махмуд ал-Кашгари "Диван Лугат ат-Турк", Алматы: дайк-Пресс, 2004, 1299 с.;
4. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка
5. حسن عميد، فرهنگ عميد، تهران ۱۳۷۵ ص ۱۴۸۸
6. محمد حسين بن خلف تبریزی، برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، جلد اول، تهران، ۱۳۶۲، ص ۵۵۰.
7. محمد حسين بن خلف تبریزی، برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، جلد دوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۲۱۶.
8. محمد حسين بن خلف تبریزی، برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، جلد سوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۹۲۲.
9. محمد حسين بن خلف تبریزی، برهان قاطع، به اهتمام دکتر محمد معین، جلد سوم، تهران، ۱۳۶۲، ص ۲۴۶۹،

ASADULLAYEVA Parvin

Summary

Turkic lexemes in "BORHĀN-E QĀTE"

It is known that the composition of persian dictionary has mixed character. There are words from many languages, including: Indo-european, Iranian descent, Arabic, European and Turkish origin in the vocabulary of this language. From ancient times, western and eastern iranians were in close relation with Turkish people and a number of historical facts, excavations, literary arts and lexicographical monuments prove the mentioned realationship. Words in turkish origin started to enter Persian language before Islam accidentally. in subsequent years, the number of turkish origin words assimilated by persian language gradually started to rise. this research studies turkish origin words in Persian in 17th century, their phonetic variation.

Key words: Persian language, Turkish language, words with foreign origin, semantic

Rəhman Quliyev
Qafqaz Universiteti

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇƏN DEYİMLƏRİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ

Deyimlər (frazeologizmlər) dilin lüğət tərkibində əsas yerlərdən birini tutaraq insanların emosional durumunu emosional-ekspressiv yöndən izah edən dil vahidləridir.

Deyimlər Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində fikrin, düşüncənin təzahüründə bilavasitə tərkib hissəni təşkil edən, iki yaxud daha çox təkmənalı sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik baxımdan ayrılmayan, quruluş etibarlı ilə söz birləşməsinə ya cümləyə bənzəyən, semantik xüsusiyyətlərinə görə leksik vahidə, söz birləşməsinə və cümləyə qarşılıq olan, dildə hazır modellər şəklində var olub, ənənəyə görə bir biçimdə, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək istifadə olunan konstruksiyalardır. "...əksər dilçilər üçün frazeoloji vahidlər sərbəst söz birləşmələrinin əks qütbü olan sabit söz birləşmələridir"(1, 30).

Bu dil vahidinin formalaşma və inkişaf xətti Türkiyə dilçiliyi ilə müqayisədə Azərbaycan dilçiliyində müəyyən səviyyələrdə öyrənilmişdir; monoqrafiyalar, dissertasiyalar, məqalələr yazılmış, lüğətlər tərtib edilmişdir. Türkiyə dilçiliyində nəzəri biliklərlə müqayisədə deyim sözlükləri daha çoxdur. Bildiyimiz kimi, bəzi ifadələr dilin tarixi inkişaf prosesində sabitləşib leksik vahidə çevrilir. İfadənin tərkibindəki sözlər öz ilkin leksik mənasını itirərək məcazlaşır və qoşulduğu sözlə birlikdə tamamilə yeni məna yaradır. Müasir türk dillərində deyimlərin sayı qədimlərdən daha çoxdur. Eyni dil ailəsinə və qrupuna daxil olan Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlər çox qədim tarixə malik olsalar da, onlar dilin təşəkkül tapmasından sonrakı dövrlərdə yaranmışlar. Çünki dillərin ilkin formalaşma dövründə sözlər yalnız nominativ mənada işlənmişdir. Ona görə də deyimlərin yaranmasına ehtiyac olmamışdır. Sonrakı dövrlərdə sərbəst birləşmələr əsasında sabit birləşmələr əmələ gəlmişdir və bu proses daim davam edir.

H. Bayramov deyir: "...qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azalır"(2,54).

Hər bir dilin lüğət tərkibində frazeologizmlər çox önəmli yer tutur. Bu dil vahidlərini önəmli edən cəhət frazeologizmlərin hər birinin birbaşa xalqın adət-ənənələri, dünyagörüşü, həyata baxışı ilə bağlıdır. "Dilçilikdə tez-tez belə bir ifadə işlənir ki, dildə sinonimlərin çoxluğu o dilin zənginliyinə dəlalət edir. Biz isə deyərdik ki, dilin zənginliyi onun tərkibindəki frazeoloji vahidlərin çoxluğu ilə ölçülür"(3, 17).

Oğuz qrupu türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətinin üst-üstə düşməsi, bəzən isə çox cüzi dəyişikliklərlə mövcud olması həmin türk dillərinin kök birliyi və bu xalqların özünün tarixən eyni soydan olması fikrini bir daha təsdiq edir.

Türk xalqlarının yaşı qədər qədim olan türk deyimləri hər kəlməsində bir müdrik kəlamı hifz edib saxlayır. Türk xalqlarının deyim dünyası türklərin tarixləri, adət və ənənələri, mədəniyyətləri qədər qədim və zəngindir. Dünyadakı bütün türklərin deyimləri illərlə araşdırılsa, onlara aid cild-cild kitablar, əsərlər yazılsa belə bütün türk dillərindəki deyimləri sonuna qədər bitirə bilmərik. Azərbaycan dili kimi Türkiyə türkcəsi də deyimlərlə zəngin dildir. Bu dildəki deyimlər tarixən müxtəlif sənətkarların dilində işlənmişlər.

Öyrənilib birtirmək bir yana qalsın, hətta bütün türklərin deyimlərini bir araya toplayıb onların müqayisəli sözlüyünü yaratmaq çox çətindir. Türk dillərindəki deyimləri tədqiq edərkən ilk öncə eyni dil qrupuna aid olan dillərdəki deyimlərin bənzər və fərqli yönlərinin necə ortaya çıxdığını öyrənmək gərəkdir.

Linqvokulturoloji ümumiliyi, milli özünəməxsusluğu daha aydın göstərən frazeologiyaya dilin qədim qatlarına aid köhnəlmiş sözləri, arxaik forma və sintaktik konstruksiyaları özündə qoruyub

saxlayır. Frazologizmlərin bu xüsusiyyəti onları “dil və mədəniyyət”, “dil və təfəkkür” kimi məsələlər zəminində öyrənməyi zəruriləşdirir. Frazoloji vahidin mənası konseptual strukturdur. Bu struktura konsept yaradan semantik, praqmatik və kulturoloji səciyyəli əlamətlər toplusu daxil olur. Frazologizmlərdə milli özünəməxsusluq onların semantik xüsusiyyətlərində, məzmununda özünü göstərir.

Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili bir-birlərinə çox yaxın, eyni zamanda fərqli xüsusiyyətləri olan dillərdir. Hər hansı bir dili mükəmməl öyrənməyin önəmli şərti o dilin deyimlərini dərinlən bilməkdir. Ümumiyyətlə deyimlər dilin ən çətin mənimsənilən qatıdır. Dildəki deyimlər dil daşıyıcılarının tarix və etnoqrafiyasının, psixologiyasının və düşüncə tərzinin dildə ifadəsi kimi meydana çıxır. Məhz buna görə də bir xalqın deyimlərinin dilçilik yönündən araşdırılması nəticədə o xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə səbəb olur. Məruzəmizin mövzusu deyimlərin müqayisəsi olduğundan biz həm də eyni zamanda türk və Azərbaycan xalqlarının, qismən də olsa, fərqli tarix və coğrafiyası, adət və ənənələrinə işıq tutacağıq. Türk və Azərbaycan dillərinin, o sıradan da xalqların nə qədər yaxın olduğunu bir daha vurğulamağa, bizcə, gərək yoxdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində bu xalqları bir-birindən uzaqlaşdırmağa, ayırmağa çalışsalar da, bunu bacarmamışlar. Bu iki xalqın qəlbində bir-birinə duyduqları sevgi atəşini heç kimsə söndürməmişdir. Dil qədər insanları bir-birinə yaxınlaşdıran ikinci bir amil, zənnimizcə, yoxdur. Türk və Azərbaycan dilləri arasındakı bu eynilik və bənzərlik sözsüz ki, dildə ən qarışıq qat olan deyimlər arasında da vardır. Bununla birgə bu dillərdəki deyimlər arasında fərqliliklər də vardır. Çünki hər bir deyim aid olduğu dilin və xalqın özünə xas özəlliklərini əks etdirir. Azərbaycan xalqının və osmanlı türklərinin qarşılıqlı dil əlaqələri XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili türk dillərindən həm coğrafi, həm də siyasi yöndən ayrılmışlar. İllərcə bu xalqlar müxtəlif sosial quruluşlarda yaşamış və bu da Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində izini buraxmışdır. Buna görə də Türk və Azərbaycan deyimləri arasında bənzərliklərlə birgə fərqliliklər də vardır. Bu fərqli cəhətlər deyimlərin semantikasında özünü göstərir. İki dilin deyimlərinin qrammatik quruluşlarında heç bir fərqli cəhət yoxdur.

Ortaq mədəniyyətə sahib olan türklərin deyimləri də ortaqdır. Lakin Azərbaycan və Anadolu mühitində yaranan deyimlərin fərqli xüsusiyyətlərinin olması da təbiidir. Türkiyə türkcəsində olan deyimlərin önəmli özəlliklərindən biri Türkiyənin yerli dəniz, tarixi abidə adlarını özündə əks etdirən deyimlərdir. Məsələn, Azərbaycan dilində bu türk deyimlərinə rast gəlinmir: Atı olan Üsküdar`ı keçər; Amasiya`nın bardağı biri olmazsa, biri daha; Herkes gider Mersin`e, biz gederiz tersine, Senin aradığın kantar Bursa`da kestane darta; Karadeniz`de fırtına, al pırtına, sırtına; Ayasofya`da dilenip, Sultanahmet`de sadaka verir(6); Amasiya, Karadeniz, Üsküdar, Mersin, Erzurum və s. Türkiyə ilə əlaqəli olan xüsusi adlar məhz Türkiyə tarixi, coğrafiyası ilə bağlı olduğu üçün yalnız Türk deyimlərinin içində yaşamaqdadır. Lakin Türkiyə türkcəsində tərkibində yer adları olan elə deyimlər də vardır ki, eyni ilə Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məsələn: **Türk:** Burnu Kaf dağında olmaq; **Azərb:** Burnu Qaf dağında olmaq(5). Maraqlıdır ki, Anadolu Türklərinin və Azərbaycan türklərinin düşüncəsində Qafqaz dağları ən uca dağlardır. Özündən çox razı, burnu havada, heç kimsəni bəyənəməyən adamlar haqda hər iki xalq “Sanki burnu Qaf dağında!” deyimini işlədirlər. Bəzən elə deyimlər olur ki, tərkibindəki coğrafi adlar hər iki dildə fərqli olur. Məsələn, **türk:** Karadeniz`de gemilerin mi batdı?(7); **azərb:** Xəzərdə gəmilərinmi batdı? və s.

Deyimlərin içərisində yalnız yer adlarını deyil, dastan qəhrəmanlarının tarixi şəxslərin adlarını mühafizə edən elə abidələrimiz var ki, onlar türk və Azərbaycan xalqları üçün ortaq abidələrdir. Belə abidələrdən biri də “Koroğlu” dastanıdır. Bu dastanla əlaqədar deyimlər türk və Azərbaycan dillərində ortaq işlənirlər. Məsələn, **Azərb:** Qoç Koroğlu, Misri qılınc; Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu; **türk:** bir Koroğlu, bir Ayvaz. və s. Bəzən türk dilində çoxvariantlı işlənən bir deyim Azərbaycan dilində birvariantlı işlənir. Məsələn. **türk:** İmaret(mescit) yapılmadan dilenciler (kөрler) dizildi(7,68). **Azərb:** Məscid tikilməmiş kor əsasını dirədi(4,98).

Türkiyə türkcəsində işlənən deyimlərin böyük bir hissəsinin içərisində alınma sözlər işlənir. Bu alınmalar, əsasən, ərəb və farscadan alınmalardır. Bəzən də elə olur ki, Türkiyə türkcəsindəki deyimlərin tərkibindəki alınma Azərbaycan dilində anlaşılmır. Məsələn, Belaya berzah. Buradakı

“berzah” kəliməsi ərəbcədən alınmadır və sıxıntılı yer deməkdir. Bəzi hallarda türk dilində ərəbcədə eyni mənada işlənən deyimlərdən birinin içində alınma söz işləndiyi halda, digər dildə eyni alınma söz türk sözü ilə dəyişdirilir. Məsələn. Türk: Hak ile yeksan etmək(8,122); azərb: yer ilə yeksan etmək(4,156).

İstər Türkiyə türkcəsində, istərsə də Azərbaycan dilində tərkibində alınma söz işlənən deyimlərin böyük bir qismi İslam dini ilə bağlıdır. Məsələn, Türk: Anası onu Kadir gecəsi doğurmuş(6,69). (“Kadir gecəsi” ramazan ayının 27-ci gecəsinin adıdır.) Dini inanclara görə o gün ən gözəl günlərdən biridir. Qədr gecəsi dünyaya göz açan uşaq çox xoşbəxt olur. Lakin burada da müəyyən fərqli cəhətlər mövcuddur. Bu tip frazeologizmlərdən bəziləri Azərbaycan dilində işlənmir. Məsələn, Arafat'da soyulmuş hacıya dönmək(8,89). Arafat- Hacıların Qurban bayramından bir gün qabaq Məkkə ətrafında ziyarətdə olduqları müqəddəs yer. İslam dini ilə bağlı olub Türkiyə türkcəsində işlənilib, Azərbaycan dilində işlənməyən digər bir deyim “Rufailər qarışır” deyimidir. Rufailik ərəb sözü olub islam dini və təsəvvüfə ilə bağlı deyimdir. Başqa bir nümunə kimi isə “Gayya quyusu”deyimini göstərə bilərik. “Gayya” cəhənnəmdə olduğuna inanılan bir quyu və yaxud dərin bir dəyər. Azərbaycan dilində buna qarşılıq kimi “cəhənnəm quyusu”, və yaxud “elə bil səsi cəhənnəm quyusundan çıxır” kimi sabit ifadələr işlənilir.

Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində eyni mənada işlənən elə deyimlər var ki, onların semantik yükü eyni olsa da, leksik tərkibləri fərqlidir. Məsələn, **Türkiyə türkcəsi:** Çantada keklik; **Azərbaycan dili:** torbada pişik var. Bu deyimlər eyni anlamda olsalar da, bir dildə “keklik”, o biri dildə “pişik” sözü işlənmişdir.

Araşdırma apararkən şahid olduq ki, Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilindəki bədən üzvlərinin adı ilə bağlı olan deyimlər arasında çox az fərqliliklər özünü göstərir. Əksəriyyəti eyni ilə hər iki dildə işlənilir.

Hər iki qohum dildə işlənən deyimlərə nəzər saldıqdan sonra onu söyləmək istərdik ki, hal-hazırdakı dövərdə Türkiyə türkcəsi Azərbaycan dilinə çox güclü təsiretmə mövqeyinə malikdir. Əlbəttə ki, burada söhbət leksik vahidlərdən gedir. Lakin bununla belə son zamanlar çox maraqlı bir faktı da müşahidə edirik ki, Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə leksik vahidlərlə bərabər deyimlər də keçməkdədir.

Bildiyimiz kimi, Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan bir dil ailəsinin eyni dil qrupuna aid olsalar da, bu dillər arasında gedən diferensiasiya hadisəsindən sonra əlaqələr uzun müddət səngiməmişdir. XX əsrin əvvəllərində bu iki dil arasında inteqrasiya prosesi gücləndi. Türkiyə türkcəsinin leksikası və qrammatikası birbaşa Azərbaycan dilinə təsir etməyə başladı. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında XX əsrin əvvəllərində 5 əsrlik fasilədən sonra yenidən Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dili arasında inteqrasiya prosesi baş tutdu. XX əsrdə baş tutan bu inteqrasiya prosesi özü iki mərhələyə ayrılır:

1. XX əsrin əvvəllərindən 1920-ci ilə qədər olan dövr.
2. XX əsrin sonlarından-1990-cı illərdən bu günə qədər olan dövr.

Bu mərhələdə Türkiyə türkcəsindən çoxlu sayda sözlər sürətlə Azərbaycan dilinə keçdi, Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dili arasında dil əlaqələri intensivləşdi. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Türkiyə ilə işgüzar əlaqələrin genişlənməsi və müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin birgə fəaliyyəti ilə bağlı dilimizdə işlədilən ərəb-fars mənşəli bəzi leksik-terminoloji vahidlərin müasir türk dili faktları ilə yenidən əvəzlənməsi meyili müşahidə olunur. Bu cür dil vahidlərini xarakterik cəhətlərinə görə iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) ümumişlək xarakter qazanaraq normativ dil elementlərinə çevrilənlər; 2) ümumişlək xarakter daşımayan və normativ dil elementinə çevrilməyənlər.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən leksik vahidlərlə bərabər deyimlər də keçmişdir. Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə elə deyimlər keçmişdir ki, onlar yalnız müstəqillik illərində dilimizdə işlənməyə başlamışlar. Biz Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə Azərbaycan nitqində işlənən bu deyimləri iki qrupa bölmüşük.

1.İsmi frazeoloji birləşmələr: *əlinə sağlıq; ayaqlarına sağlıq; keçmiş olsun; kisənə bərəkət; alan razi, satan razi; ana-baba günü; sıxıntı çəkmək; sağ-solu bilinməz; sırası deyil; sırası gəlmək; işin pərdə arxası və s.*

2. Feili frazeoloji birləşmələr: Məsələn, *dili papuc kadar olmak; ağzında bakla islanmamak; bizim papucumuz dama atılıp; ağızından baklayı çıxarmak; burnundan fitil fitil gelmek; Halep orada ise arşın burada; dilin bal-şəkər yesin; ağızın paxlava yesin; soyuq duş almaq; gözü kəsmək və ya gözüüm heç nə kəsmədi; göydən yerə vurmaq; üzərinə almaq; universitet qazanmaq; üzünüün ifadəsi dəyişmək; adı keçmək; ağır başlı; ağız dadı; ağızını yoxlamaq; ağızında qalmaq, kiməsə alət olmaq; al gülüm, ver gülüm; önünə keçmək; önə sürmək; ödü qopmaq; kiçik görmək, ortada buraxmaq; kilo almaq; kilo vermək; kefini çıxarmaq* və s.

Gördüyümüz kimi, Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçən deyimlərin böyük əksəriyyəti feili frazeologizmlərdir. Ümumiyyətlə, Türk dillərində işlənən deyimlərin böyük əksəriyyəti feil tərkiblidir.

Təbii ki, bu deyimlər hələ bəzi kütlələr arasında işlənir və ümumişlək xarakter qazanaraq normativ dil elementlərinə çevrilməyiblər. Bu tip deyimlərin Azərbaycan dilində işlənməsində isə televiziyanın əvəzsiz dərəcədə rolu olduğunu unutmamalıyıq. Bir faktı da nəzərinizə çatdırmağı lazım bilir ki, bu tip ifadələr daha çox gənc nəslin dilində işlənməkdədir.

Bu deyimlərin çoxu Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə keçmiş, ancaq hələ vətəndaşlıq statusu qazanmamış vahidlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası.(Oğuz qrupu türk dilləri) I. Hissə. Bakı, 2009
2. Bayramov H.Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
3. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası.(Qıpçaq qrupu türk dilləri) II hissə, Bakı, 2009
4. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun, 2015, 287s.
5. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
6. Aksoy Ömer Asim.Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, I c., 390 s.
7. Aksoy Ömer Asim.Atasözleri ve deyimleri sözlüğü. Ankara: Maya Matbaacılık Yayıncılık Ztd. Şti, 1978, II c., 967 s.
8. Aksan D. Türkçenin sözvarlığı, Engin Yay, Ankara,1996.

SUMMARY

Rehman Kuliev

The linguistic analysis of the phraseological units which passed from Turkish language into Azerbaijani language during independence years

In the independence years the lexical units passed from Turkish language into Azerbaijani language. The education and economical contacts between two countries have great role in this process. Not only lexical units, but also phraseological units and fixed expressions passed to the Azerbaijani language. The television plays an important role here. These phrases are spoken especially by young generation. The samples are taken from phraseological units, scientific literature and dictionaries.

Key words: Turkish language, Azerbaijani language, phraseological units, lexical units

Rəna İskəndərli

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
Multidisciplinar əlyazmalar və çap kitabları şöbəsinin elmi işçisi
iskenderli76@gmail.ru

ŞƏMSƏDDİN SAMİ YARADICILIĞINDA “QAMUSİ - TÜRKi” LÜĞƏTİ

Əslən arnavud (alban) olan Fraşeri Şəmsəddin bəy(1850-1904) Yəni vilayətinin Ergiri sancağına tabe Pərmədi qəzasında nahiyə mərkəzi olan bir kənddə dünyaya gəlmişdir. Şəmsəddin Sami bəyin ailəsi Beratdan gəlmiş Fraşer bəylərindən idi. Saminin “Qamusül-Elam”da verdiyi məlumatlara əsasən, Fraşer bəyləri daima Osmanlı səltənəti xidmətində olmuşlar. Elmə dəyər vermək ənənəsi olan bu bəylər qonaqlarında xüsusi müəllimlər tutub övladlarına mükəmməl şəkildə ərəb və fars dillərini öyrədirdilər.(6;3352)

Şəmsəddin Sami türk və Alban tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını tədqiq edən, müxtəlif elm sahələrinə dəyərli əsərlər bəxş etmiş alimdir. Sadə jurnalistlik fəaliyyəti ilə başlanan müəllifin yazı həyatı bədii əsərlər, tərcümələr, ensiklopedik nəşriyyatlar və dilçilik sahələrinə qədər inkişaf etmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, onun istər elmi, istərsə də öz dövründə aktuallığı ilə seçilən bədii əsərləri xüsusi diqqətə layiqdir. O, ilk türkçə romanı olan “Təşşük-i Tələt və Fitnət”(1872), ilk türk ensiklopediyası sayılan “Qamusül-Elam”(1889-1898) və müasir üslubda ilk geniş əhatəli türkcə lüğət olan “Qamusü-Türki”nin (1901) müəllifidir. Ayrıca “Qamusü-Fransavi” (fransızca lüğət) və “Qamusü-Arabi” adlı ərəb lüğətini qələmə almışdır. Ümumiyyətlə, türkcəni araşdırmaq, inkişaf etdirmək və öyrətmək sahələrində Saminin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Türk ədəbiyyatında roman və ensiklopediya sahələrinə ilk əsərləri vermiş, türk dilinə və mədəniyyətinə böyük xidmətlər göstərmiş Şəmsəddin Sami Azərbaycan xalqına da öz yaradıcılığından bir pay ayırmışdır. Onun “Qamusül-Elam” adlı ensiklopedik əsərində çoxlu sayda Azərbaycan müəlliflərinin, alimlərinin adları sadalanır.

Alim ömrünün son iyirmi üç ilini yalnız ensiklopedik və dilçilik əsərlərinə həsr etmişdir. Onun “Qamusü-Fransavi”, “Qamusü-Türki”, “Qamusül-Elam”, “Qamusü-Arabi” kimi mühüm əsərləri nəinki Türk dünyasının, o cümlədən Qərb mütəxəssislərin və alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Əlli dörd il kimi qısa bir ömür yaşamış müəllif 55 əsər, 13750 səhifəlik bədii əsər və 2000 səhifəlik tərcümə əsərlərini yazmışdır.

Hazırkı məqalə Şəmsəddin Saminin “Qamusü-Türki” lüğətindən bəhs edir. Müasir türk lüğətçiliyinin bünövrəsi sayılan “Qamusü-Türki” əsəri 1317-ci ildə (1901) tamamlanmışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, iki cildə ibarət olan bu lüğət “türk” adı ilə nəşr olunan ilk Osmanlı sözlüyü kimi də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Müəllif əsərin yazılışına iki ilini həsr etmişdir. Türk dili ilə bağlı bu önəmli əsər türk kəlmələrinə yer verən və ilk lüğət sayılan Əhməd Vefik Paşanın “Ləhce-i Osmani”sindən (1876) sonra o dövrün danışq və ədəbi dilində əks olunan türk əsilli kəlmələrlə birlikdə ərəb, fars və qərb mənşəli kəlmələri bir araya gətirən zəngin, ətraflı bir lüğətdir (3;521). Lakin “Ləhce-i Osmani” lüğəti dolğun və zəngin bir sözlük olsa da, orada bir çox mühüm nöqsanlar vardır. Əsərin tərtibatı da qarışıq olduğundan istifadəsi çətin idi (2;419). Şəmsəddin Saminin isə bu lüğətdən öncə üç böyük lüğət təcrübəsi olduğu üçün o, “Qamusü-Türki” əsərini tərtib və tərkib baxımından ən zəngin və mükəmməl lüğət cildinə salmışdır. Müəllif, Qərb üsulundan istifadə edərək lüğəti əlifba sırası ilə düzmüş (31 hərfdən ibarət Osmanlı əlifbası əsasında) və hər sözün yanında yalnız onun kökünü deyil, dil bilgiləri ilə bağlı bütün məlumatları açıqlamışdır.

Şəmsəddin Sami “Qamusü-Türki” lüğətinə həsr olunmuş 20 Ramazan 1317-ci il tarixli “İfadəyi-məram” adlı ön sözündə lüğətin vacibliyini və yazılma səbəbini vurğulayaraq yazmışdır ki, lüğət kitabı dilin xəzinəsidir və dünyada elə bir adam təsəvvür etmək olmaz ki, dilin bütün lüğətini bilsin. Və çox az adamlar var ki, dillərini tamamilə qaydaya uyğun söyləyə bilsinlər. Dilləri xətalardan qoruyan isə ədəbiyyat və udəbalardır (Ədəbiyyatçılar). Yəni, udəbanın əsas xidməti dilin

məmləkətini təşkil edən sözləri və fəsahtə qaydalarını mühafizə etməkdir. Bunun üçün isə birinci, dilin bütün sözlərini əhatə edən, onları əks etdirən mükəmməl bir qamusun (lüğətin) və ikincisi, sərf və nəhv qaydalarını cəm edən müntəzəm bir qrammatik kitabın mövcudluğu danılmazdır. Hər iki kitab ədəbiyyatın əsasıdır. Mükəmməl bir şəkildə tərtib olunmuş lüğəti olmayan dil öz sərvətini və sərmayəsini gündən-günə tərk edərək qeyb olacaq. Eyni zamanda, müntəzəm bir sərf və nəhv kitabı olmayan dil getdikcə daha yalnız söylənilir və sonda xətalara dolu bir hal alınır. Daha sonra alim bu məsələyə tənqidi yanaşaraq, türklərin illər ərzində mükəmməl bir qrammatik kitabın olmaması ucbatından xeyli geniş və zəngin olan türk dilinin əksər sözləri istifadəsiz qalaraq itməsindən və bunun nəticəsində daha çox ərəb, fars kəlmələrindən istifadə etmələrindən, hətta ərəb-fars kəlmələri olmadan bir şey ifadə etmək iqtidarında olmamalarından söz açdı. Tədqiqatçı şərq və qərb türkçələrinin xüsusiyyətlərini şərh edərək şərq şivəsinin tələffüzçə və ifadəçə daha kobud, lakin dil qaydaları etibarlı ilə daha doğru, qərb türkcəsi (Osmanlı türkcəsi) isə çox zərif, lakin qayda etibarlı ilə daha çox səhvlərə məruz qalmasını qeyd edərək söyləmişdir: “Ərəb və fars kimi əcnəbi dillərin söz və islahatları sayəsində bizim (qərb) türkcəmiz daha genişdirsə də, əsl türk söz ehtiyatı və cümlələrin quruluşuna gəlincə, çağatay dili bizimkindən daha zəngindir.”(5;3) Qərb və Şərq türkçələrini müqayisə edən alim-tədqiqatçı bu ön sözdə aşağıdakı nəticəyə gəlir:

I İkisinin də sərf və nəhv qaydaları müştərəkdir.

II Bəzi imla və tələffüz fərqləri nəzərə alınmasa, hər ikisinin istifadə kəlmələrinin çoxu müştərəkdir. Bu da bir dil olduğunu göstərir.

III Bir çox xalis çağatay sözləri XX əsrin əsasında İstanbulda işlənməsə də, mənaları məçhul deyil. Və hətta bir qismi yaxın zamanlara gədər şair və ədiblərin əsərlərində işlənərək osmanlıların dil ehtiyatına daxil idi.

IV Osmanlı (qərb) türkcəsində bir çox sözlər əcnəbi dillərdən götürülmüşdür.

Şəmsəddin Saminin türk dilini bu təfərrüatla incələməsi Türk dünyasında böyük bir yenilik olmuş və bir çox ziyalı və alimlər tərəfindən dəstəklənmişdir. Azərbaycan Demokratik Respublikanın qurucusu, türkçülüğü tərənnüm edən görkəmli Azərbaycan nümayəndəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Sami haqqında öz “Türkçülüğün tarixi” kitabında söyləmişdir: “ “Qamusi-Fransəvi”, “Qamusi-Türki”, “Qamusül-Elam” kimi çox gərəklı və çox faydalı əsərləri davamlı əlimizdən düşməyərək ona hər an rəhmət və şükran vəsiləsi olan Şəmsəddin Sami bəyin sırf nəslən türk olmamasına görə, türklüyə, türkçülüyə etdiyi böyük xidmətləri heç bir ciddi incələməyə dayanmayan yanlış düşüncələrlə örtməyə çalışılmamalıdır; mənəcə Fraşerli Şəmsəddin Sami bəy III dövr (yəni, 1897-1900–ci illər ərzində Türkiyədə türkçülüğün üçüncü fəal dövrü baş verir və M.Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, Şəmsəddin Sami, Nəci bəy, Vələd Çələbi əfəndi, Bursalı Tahir bəy, Raif Paşazadə, Əhməd Hikmət bəy, “İqdam” qəzetinin sahibi Əhməd Cəvdət bəy, Nəci bəy və s. kimi möhtəşəm türkçülər yetişmişlər.) türkçülüğünün böyük simalarındandır. Ş. Sami bəyin türkçülüğünü isbat üçün, digər dəlilləri bir yana buraxaraq, yalnız “Qamusi-Türki” ön sözünü göstərmək yetərlidir... Ümumi olaraq deyilə bilər ki, dildə türkçülük əsaslarından bir çoxu “ İfadəyi-məram”da açıqlıq və qətiyyətlə ifadə olunmuşdur... Ş. Sami bəyə gədər osmanlıca deyilən dilin türk dili olduğunu bu qədər açıqlıq və qətiyyətlə ifadə edən bir kimsəni tanımıram.”

Şəmsəddin Samiyə gəlincə, o, lüğətin cəm və tərtibatından söz açaraq “Qamusi-Türki”nin mükəmməl olması üçün ilk öncə əsl türk mənşəli sözlərin hamısını toplamaq qərarına gəlir. Bu məsələyə toxunaraq alim çox təəssüflə qeyd edir: “Hər bir qövm öz dili ilə bağlı tərcümələr, jurnallar təşkil etdiyi halda bizdə bu işlə məşğul olmağı kimsə düşünməmişdir. (5;4) Müəllif kitabın adına “Qamusi-Türki” deyilməsinin səbəbini açıqlayaraq “Dilimiz türk dilidir. Bu dilə məxsus lüğət kitabına başqa bir ad vermək yersizdir”- söyləmişdir.(5;5)

Sami, “Qamusi-Türki” haqqında onun nəşrindən iki il öncə, “Sərvəti-Fünun” dərgisində “Qamusi-Türki və Qamusi-Ərəbi” başlıqlı yazı ilə çıxış etmişdir (Sərvəti-Fünun, say 462, 6 yanvar, 1315, s.306). Orada yazıldığı kimi, ömrünün 12 ilini tutan ensiklopedik əsər olan “Qamusi-Elam”dan sonra alim qamusi-millini yazmaq istəmiş və yaxın zamanlarda onu yazmağa başlayacağını bəyan etmişdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, “Qamusi-Türki” əsərində olan ön sözdəki düşüncələr o zamanlar türk aləmində ilk dəfə ortaya atılan mülahizələr idi. “Qamusi-Türki” kimi ad belə o dövr üçün yeni idi.(1;88)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Qamusi-Türki”də lüğətin ilk hərfindən son hərfinə gədər əlifba, heca tərtibinə riayət olunduğu halda hərəkələrə və mühüm işarətə riayət olunmamışdır. Bununla belə, sözlərdə işarət vasitəsi ilə tələffüzləri təyin olunub, qiraətlərində şübhə və tərəddüdə məhəl buraxılmamışdır. Lüğətdə istifadə olunan əcnəbi-ərəb, fars sözləri də qruplaşdırılaraq kəlmələrin hansı dilə mənsub olması göstərilərək, həmin sözlərin tərkibi şərh olunmuşdur, yəni hansı dilə aid olduqlarını və hansı kökdən əmələ gəldikləri qeyd olunmuşdur. Sıra nömrələri ilə sözlərin müxtəlif mənaları açıqlanır və onların cümlələrdə nümunələri göstərilir. Əsərdə nümunə kimi qöstərilən bütün örnəklər müəllifə xasdır. Yəni, Sami onları hec bir qrammatik və dilçilik ƏDƏBİYYATından əxz etməmişdir(3;522). Bu işə kitabın dəyərini və yenilik baxımından aktuallığını daha da qiymətli etmişdir. Qeyd edək ki, əsərdə sözlərin doğru oxunması üçün istifadə olunan bəzi işarətlər türkçə sözlərin fonetik problemlərinin həllinə yardım edir. Şəmsəddin Sami lüğətin tərtibi zamanı qərb müəlliflərinin türk dili üçün Avropa dillərində tərtib etdikləri lüğətlərdən, başda 1890-cı ildə yazılmış Redhausenin lüğəti, Zenqerin lüğəti və yerli müəlliflərdən, məsələn, I Mahmud zamanında tərtib edilmiş Əsəd Əfəndinin “Ləhcət-əl-lüğət”i əsəri (1733), Əhməd Vefik Paşanın “Ləhçe-i Osmani”si (1876,1891/1892) kimi əsərlərdən istifadə etmişdir. Bu mənbələrdən yararlandığı üçün burada mövcud olan bəzi xətalər də “Qamusi-Türki”də öz əksini tapmışdır(3;522). Lüğətdə yer alan 29 min sözlərin üçdə biri türkçə, digərləri isə ərəb, fars, fransız, italyan və digər xarici dillərdən daxil olan kəlmələrdir. Müxtəlif dillərə mənsub olan bu sözlər XIX əsr Türkiyənin söz varlığını göstərməkdir.(3;522)

1985,1990,1998 və 2004-cü illərdə dəfələrlə çap olunan “Qamusi-türki” lüğəti günümüzdə də istifadə olunmaqdadır. Dövrünə görə müasir üslubda hazırlanan “Qamusi-Türki” lüğəti dilçilik sahəsində olan bir çox ehtiyacları ödəmiş və daha sonra hazırlanan sözlüklərə qiymətli mənbə olmuşdur.

Böyük şöhrətlə qarşılanan “Qamusi-Türki” lüğəti mətbuatda da əks-sədaya səbəb olmuşdur. “Məcmuə-yi ədəbiyyat”ın 5-8-ci saylarında “Qamusi-Türki haqqında mütaləət” başlığı altında çıxan dörd anonim yazıda yazar yarım yüzillikdən bəri əllərdə dolaşan “Sübha-i Sibyan”, “Şahidi”, “Töhfə”, “Nuhbə” və s. lüğətləri yad etdikdən sonra “Qamusi-Türki” üçün “Kitabi məvcüdünün əkməl və əhsəni” desə də, orada mövcud olan qüsurlardan da bəhs edərək əsərə alınmamış kəlmələrin siyahısını verir. Siyahıda 123 söz yer almaqdadır.(1;89) Digər yazılardan E.Rasimə adında bir xanımın “Xanımlara məxsus qəzet”in 7 sentyabr 1316-cı il tarixli nömrəsində “Qamusi-Türki” başlığı altında hərərətli yazını qeyd etmək olar. Avni Başman 1927-ci ildə “Həyat” məcmuəsinin 13-cü sayında çıxan “Canı sıxılmayan insanlar” başlıklı yazısında I Dünya müharibəsinin 2-ci ilində hollandlı bir rahibin əski əsərləri tədqiq edərək Ş.Saminin “Qamusi-Türki”sindəki bütün sözləri əzbərlədiyini qeyd etmişdir. Əli Kamal “Peyam” adlı ədəbi əlavədə 21 avqust 1335-ci il tarixdə çapdan çıxan 2-ci sayında(45) “Türkcəmizin ən son təkamülünü hazırlayanlar, Ş. Sami bəy.” yazısında “Qamusi-Türki”ni misal gətirərək Şəmsəddin Samiyə təriflər yağdırır və “Qamusi-Türki” adlı digər bir yazısında (“Peyami-Sabah” adlı ədəbi nüsxə, 4 mart, say 30) Şəmsəddin Saminin fikir və mülahizələrini örnək olaraq gətirir.

Lüğətin nəşr məsələlərinə gəlincə, müəllif bu əsəri “Qamusi-Ərəbi” kimi öz hesabına çap etdirməyi qərara almış və hətta bir hissəsini çap etdirmişdir. Lakin “İqdam” qəzetinin sahibi Ahməd Cəvdət əfəndi Şəmsəddin Samiyə bu kitabın nəşrini öz üzərinə götürməsinə təklif etmişdir. Müəllifin sözlərinə əsasən, mühərriqliklə nəşirliyi cəm etmək, biri mənəvi digəri maddi-iki ağır yükün altına girmək cətin və məsuliyyətli iş olduğu üçün o, bu təklifi qəbul edərək lüğətlə bağlı nəşr işlərini Cəvdət bəyə həvalə etmişdir.(5;7).

ƏDƏBİYYAT

1. Ağah Sirri Levend. Şəmsəddin Sami. Ankara Universiteti Basımevi-1969
2. İslam Ansiklopedisi. c.11. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi-1970
3. TDV. İslam Ansiklopedisi, c.38, İstanbul-2010
4. Florida Kulla.Şəmsəddin Sami.Hayatını Türk ile Arnavut Dil ve edebiyatına adanmış şahsiyyət olaraq.PDF
5. Şəmsəddin Sami. Qamusı-Türki, c.1, Dərsədət, “İqdam” mətbəəsi-1317
- 6.Şəmsəddin Sami. Qamusül-Elam.c.5, İstanbul-1889

Rena Iskenderli

The dictionary «Qamusy-turky» and the creative Shamseddin Sami

Summary

Shamseddin Sami was an important Turkish writer Albanian origin. He was the author of well-known scientific - popular and literary works. In this article refers about literary works and about dictionary «Qamusy-turky», published in 1901 by the author.

Key words: Sh. Sami, Turkish literature, work, dictionary

Zümrüd Heydərova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi
gunel_hemidova@rambler.ru

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ DİLİNDƏ ARXAİK LEKSİKA

Dilin lüğət tərkibində dəyişmə dilin digər vahidlərinə nisbətən daha çox olur və nisbi mənada demək olar ki, lüğət tərkibi fasiləsiz dəyişir [3, 99]. Bu dəyişikliyin bir qolunu sözlərin köhnəlməsi, onların istifadə və fəaliyyətdən düşməsi və dildən çıxması təşkil edir. Sözlərin köhnəlməsi – arxaikləşməsi tarixi inkişaf əlaqədar olduğu üçün hər hansı bir əsərin dilindəki arxaizmlər də bu aspektdən öyrənilir.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının dilində də arxaikləşmiş dil vahidlərinə rast gəlmək olur. Belə sözlərin arxaikləşməsi vəziyyəti eyni deyil. Bunlardan bəzisi tamamilə unudulur, bəzisi məhdud dairədə dialekt, şivə sözlərinə çevrilərək yaşayır; bəzisi başqa bir dilə keçir, əsil mənsubiyyəti olan dil üçün əcnəbiləşmiş [3, 99] olur; nəhayət bəzisi yenidən işlək söz hüququnu kəsb edir. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində uşaq ƏDƏBİYYATının dilində işlənən arxaizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Adlardan ibarət arxaizmlər. İsimlərlə ifadə edilmiş arxaik sözlər: yağlı-düşmən:

“Yağlıdır qurd” deyirdilər, qoyuna; Xalq məəttəldi belə bir oyuna (AKUƏA69); Tanısın hər yerdə həm dost, həm yağlı, Zəkəli, sınaqlı qoca Tapdığı... (AŞƏ154).

Yağlı sözü düşmən mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında geniş işlənmişdir. Eldə yağlı yoxkən sənin babanın üstünə yağlı gəldi (DQ40);

Danışıq dilində də yağlı kəsilməş ifadəsi müəyyən məqamlarda işlənir. Ədəbi dildə bu gün fars dilindən alınma olan “düşmən” sözü sabitləşmiş, milli, türk mənşəli yağlı sözü arxaikləşərək yalnız bəzi ifadələrdə qalmışdır.

Ağlı-zəhər: Yurdumun vüqarlı qoca Tapdığı, Dövrənin içirdi sənə çox ağlı (AŞƏ154).

Q.Bürhanəddinin dilində [4, 34], habelə Nəsimidə, Xətaidə [2, 42], Vaqif və Zakirin əsərlərində ağı sözü həmin mənada işlədilmişdir:

Saqiya, sun içəlum ağunu biz (QB 377); Gərçi ağudur fəraqın şərbəti aşıqlərə, Eyləməz bəslün şərabin içənə al ağı kar (N44); Qədim türk dillərində geniş yayılmış ağı sözü (MK I 89, DTC 24, C.Qəhr. 44, Bud. 63): müasir danışıq dilində bəzi xalq ifadələrində, məsələn, qarğışlarda (zəhirmar, ağı!) – təsadüf olunur.

Ün – səs: Layla dedim ucadan, *Ünün* çıxdı bacadan (FKBH28).

“Dədə Qorqud” da, habelə klassik ədəbi dilimizdə ün sözü çox yayılmışdır: Salur Qazan ayıtdı: – *Ünün* ünlən, bəglər, sözü dinlən, bəglər (DQ20); Əfqani edib cərəs *ünün* pəst, Eşqi meyi etdi nanəni məst (F195).

Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində ün sözü səs mənasında işlədilir [1, 207].

Köy – yaşayış məntəqəsi, kənd: Dərənün arxasında *köy* varmış, Onu çoxdan kədər, *züliüm* sarmış (AŞƏ138).

Müasir Azərbaycan dilində kənd mənasında işlənməyən məkan mənalı *köy* qədim türk dillərində kök, soy, nəsil mənasında işlənmiş, çağdaş türk dilində kənd mənasında sabitləşmişdir (DTS312).

Al – hiylə, məkr: Göstərib orda yüz cürə şivə, Söylədi *al* dil ilə ağı divə (AKUƏA31).

Al – (hiylə, məkr. (DTS32) Azərbaycan yazılı abidələrində fəal sözlərdən olub, “Dədə Qorqud” dastanında, habelə əksər klassiklərimizin dilində işlənmişdir. Sən sağ ol! Beyrək öldü, - dedilər, - namərd dayın al eyləmiş (DQ152); *Al* ilə ala gözləri, aldadıb, aldi könlümü! Alini gör nə al edər, kimsə irişməz alinə! (N II 137); Yar bizimlə yenə gör ki, nə *al* eylədi (QB 15).

Müasir xalq danışıq dilində geniş şəkildə işlənən allanmaq (aldanmaq), allatmaq (aldatmaq) fellərində *al* kökü özünü göstərir. Qədim türk dillərində (MK I. 81, Bud. I, 875, C.Qəhr. 47, DTS 32) məkr, hiylə mənasında işlənmiş *al* sözü müstəqil şəkildə Azərbaycan ədəbi dilində çox az işlənərək arxaikləşməyə doğru getsə [62, 107] də, “Al dili ilə almaq” ifadəsində rast gəlmək olur.

Çavuş – əsgər: Dəstə şən, təmtəraqla, Gedir çavuş bayraqla (AŞƏ109); Aslan ağa ağamız, Qaplan qara qağamız, Xoruz bizləm mollamız, Çaqqal da çavuşumuz. Ala qarğa carçımız, Sağsağan xəbərçimiz (FKBH52).

Qədim türk dillərində (MK34, DTS142) kiçik zabit, komandır, sonralar, yəni “Dədə Qorqud” dastanında, habelə Nəsiminin dilində gözətçi, qarıçı, qarovulçu mənalarında işlənmişdir: Qarıçılar səni görmədi, çavuşlar səni tuymadı. Əzraili nə çavuş gördü, nə qarıçı (DQ80).

Hazırda xalq dilində sözgəzdiren, arada söz yayan mənasında işlənən çouş sözünün çavuş sözündən törəmə olması inandırıcı görünür [62, 110].

Sinək – milçək: Kərim babaya bu sözün bir *sinək* vızıltısı qədər təsiri olmadı (AŞG19).

Çağdaş Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərməyən *sinək* sözü tarixən türk dillərində *milçək* mənasında işlənmiş (MK III 367 DTS 500), müasir türk dilində, yəni Türkiyə türkcəsində normal işlənmə tezliyinə malikdir.

Qədim türk dillərində (DTS 500), (MK III 367) həmin mənada işlənmiş *sinək* sözü bu gün Azərbaycan türkcəsində tamamilə arxaikləşə də, müasir türk dilində işlənməkdədir.

Tütүн – tüstü: Od tutub yandı, sərbəsər bütünü, Buluda çıxırdı qarqara tütünü (AKUƏA33).

Qədim türk abidələrində tütүн – tüstü mənasında işlənmişdir (MK I 390, Rad. II 1571, DTS 601).

Ətmək – çörək: Ac və susuz olduğundan ondan su və *ətmək* istədim. O isə bana bir parça quru *ətmək* verdi (AŞG110). Qədim türk dillərində *ətmək* çörək mənasında qeydə alınmışdır (MK I 426, DTS188).

Köks – sinə: Bir məcburi ah *köksünü* qabartdı, iki damla yaş yanaqlarını islatdı (AŞG98). Klassik Azərbaycan dilində və qədim türk dillərində (MK I 230, DTS 313) *köks* sinə mənasında işlənmişdir.

Aş – yemək, xörək: Bişdi növ-növ, çilov-çilov şilə, *aş*, Zorba qulplu qazan dolu bozbaş (AKUƏA40); Keçdi tez yuxarı başa, Yanaşdı dolmaya, *aşa* (AŞƏ165).

Dügün – toy: Qaval, zurna çalındı, qızdı *dügün*, Bu böyük hörmət idi Səftər üçün (AŞG76).

Eşik – çöl, bayır, həyat: Gecələr sabaha kimi yatmayan evi, *eşiyi* qoruyan mən oluram (FKBH). Özü ahəstə bir durub getdi, Eşiyə çıxdı, qayadan endi (AKUƏA33); Eşik sözü abidələrimizdə və klassiklərimizin əsərlərində çöi, həyat mənasında işlənmişdir: Beyrək aydır: Sağda oturan sağ bəglər, solda oturan sol bəglər *eşikdəki* inaqlar... (DQ, 57); Mən sənə bir kəminə çəkərinəm, Eşiyində qulami-kəmtərinəm (F253).

Nümunələrdə verilən tütün (tüstü), ətmək (çörək), aş (yemək, xörək), dügün (toy), eşik (çöl, bayır, həyat) sözləri qədim türk dillərində (DTC), habelə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, Azərbaycan klassiklərinin əsərlərində müstəqil şəkildə işlənmişdir [5, 97]. Aş, eşik, sözlərinə isə müasir dövrdə dialekt və şivələrdə, ümumxalq danışıq dilində, habelə bədii əsərlərin dilində də rast gəlmək olur.

Sifətlərlə ifadə edilmiş arxaik sözlər: ari, yeg, ulu.

Arı-təmiz, saf, pak: Tökübdür üzünə qara tellərin, Yuyub tərtəmiz, ap-*arı* əllərin (FKBH56).

Bu sözə dilimizin ilk yazılı abidəsi olan “Dədə Qorqud”da, başqa klassiklərimizin dilində də geniş rast gəlinir:

Ari su toxuna tər olarsən, Tədən dəxi dərbədə olarsən [2, 77]. Qalın oğuz bəyləri, *Ari* sudan abidəst aldılar (DQ50); Zətinə adəmin dəxi *ari* göhər gərək (N86).

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində də ari sözünə təmiz, saf mənalarında rast gəlinir. Aydan *ari*, sudan duru (Atalar sözü).

Ulu – böyük, yüksək, uca: Türk oğlusan, əcdadın *ulu*, canlı sərəfraz, İştə vətəndir a quzum! Şanlı bu Qafqaz (AŞG57); Könlüm açıldı yenə gördüm səni, Ey *ulu* əcdadımızın mədfəni (AŞƏ12).

Ulu sözü yazılı abidələrdə və klassiklərin dilində də böyük mənasında işlənmişdir. *Ulu* toy elə, hacət dilə! (DQ35); Qamu pərdə çalındım, bu *ulu* bəyanə gəldim (N105); *Ulular* səndən etməyə ikrah, Ömür, əlbəttə, asi-yi-dərgah (F255).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ulu sözünün işlənməsinə baxmayaraq, müasir ədəbi dilimizdə yalnız bəzi birləşmələrdə (Ulu babalar, ulu tanrı) qalmışdır.

Yeg/yey – yaxşı, üstün; çox (DTS252); Yüksəl göyə *yeg* qədər qalırsan, Səy eylə ki, bihünər qalırsan (AŞG58); Aman, bəni evinə al, pimbər olsun yar, Bu *yeyli* bən unutmam yerim ölünce məzar (AŞG231); Səlaməleyk səy bəylər, Bir-birindən *yey* bəylər (FKBH78).

Yaxşı mənada işlənən yeg/yey sözü qədim türk dillərində (DTS, 252), eləcə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənir: anda babam yanında minnətsiz qalmaq yegdir! Dialektlərdə də yey/yeg şəklində rast gəlik [1, 242].

Əvəzlilərlə ifadə edilmiş arxaik sözlər: bən, iştə.

Bənim kibi kişinin öylə də arvadı gərək olsun, - diyə cavab verdi (AŞSƏ19); İştə vətəndir, a quzum (AŞG20).

Zərflərlə ifadə edilmiş arxaik sözlər:

İkinci – günün ikinci yarısı, günortadan sonra: *İkinci* çağı idi, obada “Dursunu ayı basmış” – deyə səs qopdu (AŞ350); *İkinti* vəqti idi, məktəb şagirdləri dərindən azad olmuşdular (AKUƏA177).

Qədim türk dillərində (MK 140, DTS 206) işlənən bu sözə M.F.Axundovun komediyalarında təsadüf olunur [5, 119]. Müasir dövrdə dialektlərdə və xalq dilində bu söz ilkinci şəklində özünü göstərir [1, 234].

Köməkçi nitq hissələrindən-qoşmalardan ibarət arxaizmlər: *kibi*.

Hərəmiş müzəffəl bir ordu, bir qala, bir iqlim olmağa yürür *kibi* qoşuruz (AŞG58).

Qaç – kəmiyyət mənalı, neçə, bir neçə: Uzaqda bir tərə döşündə bir *qaç* alaçıqdan ibarət oba görünürdü. Kəndə yaxınlaşdıqca bir *qaç* kəndli qadın və bir nəfər ixtiyar kişi bizi istiqbal etdi (AŞG9).

Azərbaycan dili yazılı abidələrində *qaç* qeyri-müəyyən – bir neçə sayının mənasını ifadə etmişdir: Av avladılar, quş quşladılar, Ol qırx namərdin bir *qaçı* oğlanın yanına gəldi (DQ 12).

Feillərdən ibarət arxaizmlər

Arınmaq – təmizlənmək; Soyunub paltarın suya cumdu, Yuyunub, *arınıb* təmiz oldu (AKUƏA25); Bulmaq – tapmaq, əldə etmək: Atlını *bulmuş* hər at çaparaq, Bir-birindən cidarları qaparaq (AŞG79).

Bulmaq feili tapmaq mənasında uzun müddət abidələrin və klassiklərin dilində işlənmişdir. Hal-hazırda müasir türk dilində geniş işlənir. Azərbaycan dili üçün isə arxaikləşmişdir.

Yürmək/yürümək – tez-tez gəzmək, getmək: Gəldi bədəni-zəifə qüvvət, Oldu *yürmək* də başqa adət (AŞG58); Hərəmiz müzəffər bir ordu, bir qala, bir iqlim olmağa *yürür* kibi qoşuruz (AŞG58); Yürü (mək) feilinə abidələrdə tez-tez rast gəlmək olur: Babanı ol qırx namərddən qurtargıl, yürü, oğul (DQ17).

Qədim türk dillərində getmək mənasında işlənmiş bu feilin izləri bu gün xalq danışığı dilindəki yüyürmək feilində mühafizə olunmuşdur. İlk formasında isə, yəni yürümək formasında bu feil artıq arxaizmlər sırasındadır [5, 130].

Qonmaq – oturmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq: Qonağı *qondurub* qoyub səf-səf, Aldı tülkü əlinə bir yekə dəf. (AKUƏA33).

Qonmaq feili oturmaq, yerləşmək, məskunlaşmaq mənalarında tarixən geniş şəkildə işlənmişdir: (DTS,455); Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa *qondurun*, oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa *qondurun* (DQ7).

Qonmaq feilinin tarixən həmin mənalarını özündə saxlayan qonaq sözü də qədim türk dillərində qeydə alınmışdır (DTS, 445). Azərbaycan dilində də öz fəaliyyətini saxlayır.

Darımaq – incimək, narahat olmaq: Ayrımlı qızı bir yandan Kərim babanın cocuq işlərindən və gününü lüzumsuz işlərlə keçirməsindən *darılırdı*. Pədərim isə: “Ay dəli, çöllükdür, *darılma*, bunun da bir ləzzəti var” – deyərək validəmə təsəlli və təskin edirdi (AŞG32). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş *darılmaq* feilinə tarixən ədəbi dil materiallarında təsadüf olunur [6, 72]. Bu gün isə yalnız bəzi dialekt və şivələrimizdə mühafizə olunmuşdur [1, 174].

Uzaşmaq – getmək, uzaqlaşmaq: Düşdülər yola, tez uzaşdılar, Çıxdılar dağa yalı aşdılar (AKUƏA23).

Uzaşmaq feilinə yazılı abidələrimizdə təsadüf olunmur, lakin bu feilin aydın quruluşuna əsaslanaraq deyərək bilirik ki, onun kökü uz sözüdür. Müasir Azərbaycan dilində uzaq sözünün kökü və nağıllarımızda işlənən “az getdilər, uz getdilər, dərə-təpə düz getdilər...” şablonunda təkrar olunan başlanğıc hissədə) uz sözü kök olaraq qorunmuşdur. Uzaq zərfinin kökü də fikrimizcə, uz kökü ilə əlaqəlidir: hər iki vəziyyətdə məsafənin çox uzaqda olması məzmunu özünü göstərir.

Fonetik baxımdan qismən arxaikləşmiş sözlər

Kömlək – köynək: Yemək əsnasında bir loqma təamından yeyər, bir loqma dəxi *gömləginin* qolu içində pünhan edər (AŞG110); Çağırın bu şəxsi evdən çıxсын və istədiyi qərarda qızıl, gümüş verib əgnindəki kömləginə satın alın və çıxardın (RƏBƏ67).

Abidələrimizdə kömlək sözünə rast gəlinir: Məgər Beyrək buna bir *kömlək* bağışlamış idi, geyməzdi, saxlardı. Vardı *kömləgi* qanə-qunə batırdı (DQ93).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində kömləgin daha sadə şəkli olan köynək sözü sabitləşsə də, qərb qrupu dialektlərində, xüsusən yaşlı adamların danışığında təsadüf etmişik.

Söz önündə y səsinin işlənməsi: yürək, yigid, yüz, yıldırım. Gözlərim həp qaralır, həm *yürəgim* də döyünür (AŞG89); Qorxmayın, həp *yigidlər* qalxışınız, Fırtına, dağlarla çarpışınız (AŞG103); Əcəl tozu qucaqlayıb *yüzünü*, Həsərət ilə dolandırır gözünü (AŞG189); Bir başa *yıldırım* kibi qoşaraq, Köy içinə yetişdilər, çaparaq (AŞG79).

Söz önündə y-laşma Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində özünü göstərir: Bu evi xarab olası, ərə varalidən bəri qarnım toymadı, yüzüm gülmədi, ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi (DQ5). Firqətindən yandı bağırim yürəgim qan oldı, gəl! (NL,444).

Müasir dövrdə söz önündə y samitinin işlənməsi bir sıra türk dilləri üçün səciyyəvi hesab edilir. Azərbaycan dilinin şimal-şərq qrupu dialektlərində həmin hadisəyə rast gəlmək olur [7, 17].

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində uşaq ƏDƏBİYYATının dilində işlənən arxaik sözlərin bir qismi müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş, müəyyən qismi türk dillərində işlənir, bir qismi də dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Elm", 1964, 479 səh.
2. Cavadova M.N. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı, "Elm", 1977, 213 səh.
3. Dəmirçizadə. Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr. 1962, 270 s.
4. Qədimaliyeva A.F. Q.Bürhanəddin divanının leksikası, Bakı, "Nurlan", 2008, 183 səh.
5. Mehdiyeva S.H. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı. "Elm", 2003, 220 səh.
6. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanların dili. Şəhriyar dastanının materialları əsasında Bakı, "Elm", 1991, 132 səh.
7. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Elm", 1962, 422 səh.

İxtisarlər və bədii mənbələr

1. AKUƏA. – Azərbaycan Klassik Uşaq ədəbiyyatı Antoloigiyası. Bakı, "Elm", 1998, 300 səh.
2. AŞ.Ə. – Abdulla Şaiq. (Talıbzadə). Əsərləri. III c. Bakı, Azərnəşr, 1972, 650 səh.
3. AŞ.G. – Abdulla Şaiq. (Talıbzadə). Gülzar. Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi, 1912, 235.
4. FK.BH. – Fəridunbəy Köçərli "Balalara hədiyyə". Bakı, "Gənclik", 1967, 86 səh.
5. RƏ.BƏ. – Rəşid bəy Əfəndiyev. Bəisirətül-Ətfal. Bakı, 1901.

İstifadə olunmuş tarixi lüğətlər

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь тюркских татарских наречие. СПб... т. I, 1869, 810 с. т. II, 1871, 415 с.
2. Древнетюркский словарь. Л. «Наука». 1969, 672 с.
3. Qəhrəmanov C. Nəsimi "Divan"ın leksikası. Bakı, "Elm". 1970. 566 səh.
4. Kaşqarlı M. Divanü lüğati-it-türk. Tərcüməsi, çevirən B.Atalay. Ankara, 1 c., 1939, 530 səh., 11 c., 1940, 366 səh., 111 c., 1941, 452 səh.
5. Радлов Б.Б. Опыт словаря древнетюркских наречии. СПб, 1893, ч. I, 968 с., ч. II, 1914 с.; т. II, 1899, ч. I, 1052 с.; ч. II, 1814 с.; т. III, 1905, ч. I, 1260 с., ч. II, 2204 с., т. IV, 1911, ч. I, 1116 с., ч. II, 2230 с.

Zumrud Heydarova

Summary

The archaic lexics in the language of the Azerbaijani childish literature in the beginning of the XX c.

In the article had been comprehensively analysed the words of Turkish origin which become archaic in our modern literary language revealed in the Azerbaijani childish literature of the beginning of XX c. The majority of these words have their reflection in the number of Turkic linguistic sources and the works of classical writers and in the dialects and subdialects.

Key words: archaic words, Turkish language, dialect, subdialect.

Zülfiyyə Quliyeva (İbrahimova)
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Hər bir xalqın milli-mədəni inkişafında, ədəbi dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan amillərdən biri də onomastik vahidlərdir. Bədii ƏDƏBİYYATın dilində onomastik vahidlərin işlənməsi ədəbi dil baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Akad. T. Hacıyev doğru olaraq qeyd edir: “Söz ustasının yenilik məharəti sözdə olan potensial mənələrdən birini bədii məqsədə, üslubi maneraya uyğun fəallaşdırmaqda, hərəkətə gətirməkdə özünü göstərir. Sözdəki mənələri yazıçı qayəsində görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsədə ən çox münasib olanını görmək isə əsl sənətkarların həmişə icad etdiyi dil əməliyyatıdır. Üslubi seçmə budur (1, s. 5).

Böyük dramaturq, nasir, “Molla Nəsrəddin”in banisi, satira ustası, kiçik hekayələrin böyük ustası kimi şöhrət qazanmış Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ƏDƏBİYYATının inkişafında böyük xidmətləri vardır. Görkəmli ədibin poetik dili sayəsində əldə etdiyi uğurların böyük bir qismi onun antroponim və toponimlərdən məqsədyönlü istifadə etməsi sayəsində mümkün olmuşdur.

“Sənətkar dəqiq, sərrast seçilmiş adlar vasitəsilə elə obrazlar yaradır ki, bu obrazlar həyatı tam qüvvəsi ilə əks etdirir, adlar obrazı fərdiləşdirir, tipikləşdirir, tanıdır. Bədii üslubda çox zaman adla obraz bir-birinə tam layiq olur. Şəxs adları müəllifin obraza bəslədiyi rəğbətindən, nifrətindən asılı olmayaraq bədii dildə obrazın xarakterini, onun daxili dünyasını açır, həm də üslubi yük daşıyır (2, s. 41-42).

Bədii əsərdə şəxs adlarının qarşısında qoyulan bu elmi tələblərə C.Məmmədquluzadənin antroponimikası da yüksək səviyyədə cavab verməklə, bu sahədə aparılacaq tədqiqatları zəngin materialla təmin edir. Yazıçının qarşıya qoyduğu ideya-estetik vəzifə və məqsəddən asılı olaraq, bədii əsərdəki şəxs adları müxtəlif məqamlarda işlənə bilər. Bunların arasında *gerçək və ironik* məqamlar xüsusilə seçilir. Qeyd edək ki, bu problemin terminologiyasında fərqli yanaşmalara da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, A.Qurbanov “Poetik onomastika” adlı əsərində bunları real və poetik onomastik vahidlər kimi təsnif edərək aşağıdakı elmi açıqlamanı vermişdir:

“Real onomastik vahidlərdən bütün yazıçılar eyni dərəcədə istifadə edir, bunların köməyi ilə müəyyən tarixi hadisələrin, yerlərin, şəxslərin haqqında oxucuda real təsəvvür yaradırlar. Poetik onomastik vahidlərdə obrazlılıq daha güclü olur. Bu növ onomastik vahidlər müxtəlif janrdə və üslubda yazılmış əsərlərdə işlənə bilər (3, s.12-13).

Ə.Mikayılova isə başqa bir terminologiya tətbiq etmişdir. Bu məsələyə toxunan tədqiqatçı yazır: “Hər hansı bir əsərdə obrazlara həm ənənəvi adlar, həm də yazıçılar tərəfindən yaranan – uydurulmuş adlar verilə bilər. Ənənəvi adlar, qeyd etdiyimiz kimi, adətən zamanın tələbinə uyğun olaraq verilir. Ənənəvi adlarda millilik və tarixilik prinsipi əsas götürülür. Uydurulmuş adlar isə ləqəblərə bənzəyir, yəni yazıçı tərəfindən uydurulmuş adlar obrazın mənəviyyətinə, xarici görünüşünə, fiziki qüsurlarına və digər cəhətlərinə uyğun olaraq verilir” (2, s. 42).

İstər “real və poetik, istərsə də “ənənəvi və uydurulmuş” terminləri məzmunca nəzərdə tutulan araşdırma obyektini kifayət qədər ehtiva edə bilmir.

Bizim tədqiqat obyektimiz C.Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığı olduğundan və burada satirik və yumoristik üslubun üstünlüyünü nəzərə alaraq, “gerçək” və “ironik” terminlərə üstünlük vermək qərarına gəldik.

C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığında işlənən şəxs adlarını iki qrupa bölmək olar: a) gerçək məqamda işlədilən şəxs adları; b) ironik məqamda işlədilən şəxs adları

a) Gerçək məqamda işlədilən şəxs adları

Bunlar əsasən müəllifin hüsn-rəğbət bəslədiyi, ciddi münasibət göstərdiyi, yaşadığı cəmiyyətdə işlək olan şəxs adlarıdır ki, özləri də bir neçə qrupda nəzərdən keçirilə bilər. Xüsusi halda, bunların arasından qadın və kişi şəxs adlarını seçmək istərdik.

C.Məmmədquluzadə istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında qadın azadlığı (hürriyyəti-nisvan) probleminə geniş yer verərək, onu milli-mədəni azadlığın mühüm tərkib hissələrindən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu səbəbdəndir ki, Mirzə Cəlilin bədii əsərlərində, demək olar ki, satirik tənqidin hədəfi olan mənfi qadın obrazına rast gəlmək mümkün deyil. Təbii ki, yazıçının rəğbət bəslədiyi qadın adlarının əksəriyyəti də gerçək məqamda işlədilmişdir. Ara-sıra ironik çalar kəsb edən qadın şəxs adları isə yumoristik üslubun sərgilənməsinə xidmət edir.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində gerçək məqamda işlətdiyi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-mədəni mühitində çox yayılmış qadın adlarıdır. Bir qədər diqqətli yanaşsaq, əslində “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin əsas mövzusu məhz qadın azadlığıdır və bu baxımdan əsərin baş müsbət qəhrəmanı da elə *Zeynəbdir*. Ərəb mənşəli antroponim olan *Zeynəb*, Mirzə Cəlilin təsvir etdiyi şiə mühitində çox yayılmış adlardan biridir. Bunun səbəbi – Həzrət Əlinin qızının, imam Həsən və imam Hüseyin bacılarının adının da *Zeynəb* olmasıdır. Kərbəla hadisələrində özünü mərd və mübariz bir qadın kimi göstərən *Zeynəb* sonralar şiə mühitində məşhur şəxsiyyətlər zümərəsinə daxil olmuş və Kərbəla qətindən sonra sürgün edildikləri Şam (Dəməşq) şəhərində vəfat edərək orada da dəfn olunmuşdur. Hazırda Dəməşqdə möhtəşəm “Xanım *Zeynəb* məqbərə kompleksi vardır və hər il yüz minlərlə şiə həmin məqbərəni ziyarət etməyi özünə bir dini borc hesab edir. Bundan başqa, Xanım *Zeynəb*in ibrətəməz həyatı və mübarizəsi haqqında da ilahiyatçı alimlər tərəfindən elmi araşdırmalar aparılmaqdadır (4).

Mirzə Cəlilin qadın qəhrəmanı da əvvəlcə öz tarixi prototipinə layiq səviyyədə çıxış edir, Xudayar bəyin elçilərinə rədd cavabı verərək təhqir edir. Ancaq Kərbəla hadisələrində olduğu kimi, burada da qüvvələr nisbəti həddən artıq fərqli olduğundan, sahibi Kərbəlayı Heydəri itirən, oğlu Vəliqulu hiylə ilə əlindən alınan *Zeynəb* son nəticədə məğlubiyyətlə barışmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Həzrət Əlinin qızı *Zeynəb* Şamda qaçqın-əsirələr arasında bir xarabada məskən saldığı kimi, Mirzə Cəlilin də *Zeynəb*inin xoşbəxt günləri miskin durumla əvəzlənir. Bu mənada böyük yazıçının öz qəhrəmanının xoşbəxt və bədbəxt günlərini müqayisə edən final səhnəsi çox təsirli alınmışdır: “*Zeynəb* haman biz gördüyümüz evdə ki, indi heç bir şey qalmayıbdı, – köhnə palaz üstə oturub, dizlərini qucaqlayıb, gözlərini dikmişdi səqfə; guya ki, pərdiləri sayır. *Zeynəbin* libası lap halına müvafiq gəlirdi; yəni lap mündər idi. Sifəti də biz gördüyümüz sifət deyil. Bu dörd ilin ərzində lap qocalıbdır” (5, s. 122).

“Danabaş kəndinin əhvalatları”nda *Zeynəblə* yanaşı, başqa qadın adlarından da istifadə edilmişdir ki, bunların da hamısının gerçək məqamda işləndiyini görmək olar. Bu mənada əsərdə ilk rast gəlinən qadın şəxs adı – Məhəmmədhəsən əminin həyat yoldaşı İzzətdir. Ancaq Məhəmmədhəsən əminin tərcümeyi-halını qısaca nəql edən yazıçı əvvəlcə İzzətin adını çəkmir ki, bu da, ümumiyyətlə, islam aləmində qadının adının mümkün qədər az çəkilməsi ənənəsi ilə bağlıdır. Məsələn, elə Məhəmmədhəsən əminin atasının adı (Hacı Rza) iki yerdə çəkilirsə, anasının adı çəkilmir və sadəcə “anası (Məhəmmədhəsən əmiyə nisbətə) və “övrəti (Hacı Rzaya nisbətə) deyə yad edilir. “Elə ki, Hacı Rza və *övrəti* öldülər, Məhəmmədhəsən əmi qaldı başsız-paraxsız” (5, s. 47).

Eyni üsulla Məhəmmədhəsən əminin həyat yoldaşı da əvvəlcə “bir qız” deyə xatırlanır: “Sonra *bir qıznan* sevişdi (Məhəmmədhəsən əmi – Z.Q.), *həmin qızı* aldı və bir neçə il gedib İrəvan tərəflərində qürbətlik çəkdi, bəlkə puldan-zaddan qazanıb gətirib əlində maya eləsin (5, s. 47).

Zeynəb, onun qızları *Fizzə* və *Ziba*, Xudayar bəyin qızı, Vəliqulunun nişanlısı *Gülsüm*, Xudayar bəyin arvadı *Şərəf* kimi qadın adları gerçək məqamda işlənib və heç bir ironik çalara malik deyil. Təsadüfi deyil ki, Xudayar bəyin matəmə səbəb olduğu haqqında məlumat verən yazıçı, bu matəmlərin mərkəzinə məhz qadın talelərini qoyur:

“Bəli, bu saat, elə bu dəqiqə, bu gecə səhərə kimi Danabaş kəndində üç evdə matəm qurulubdur. Biri Məhəmmədhəsən əminin evində, – necə ki, məlumdu, – biri Xudayar bəyin öz evində və biri də Xudayar bəy istəyən *övrətin*, yəni *Zeynəbin* evində” (5, s. 67).

Gülsüm və *Şərəf* adları da mənşəcə ərəb və islam antroponimikasına bağlanırlar. Bunlar – *Ümm Külsüm* və *Şərəf ən-nisa* adlarının Azərbaycan antroponimik mühitində qısaldılmış variantlarıdır. Hərfi tərcüməsi “almacıq sümükləri çıxmış qadın, yaxud “dəyirmi yanaqlı qadın”olan *Ümm Külsüm* Həzrət Əlinin və Məhəmməd peyğəmbərin qızı *Fatimə*nin övladı olmuşdur. Hərfi mənası “qadınlığın şərəfi” olan *Şərəf ən-nisa* isə *Peyğəmbər əleyhissələmin* sevimli qızı, Həzrət Əlinin

həyat yoldaşı, bütün müsəlman qadınları üçün örnək olan Fatimeyi-Zəhranın fəxri adlarından biridir.

Beləliklə, öz əsərində göstərilən qadın adlarını işlətməklə, C.Məmmədquluzadə təsvir etdiyi tarixi şəxslərin mühitində geniş yayılmış antroponimlərdən istifadə etmişdir.

C.Məmmədquluzadənin son komediyası sayılan və akad. İ.Həbibbəyli tərəfindən aşkar edilərək 1987-ci ildə ilk dəfə nəşr edilən “Ər” pyesində də şəxs adlarının rəngarəng üslubi məqamlarda işləndiyini görürük. Bu əsərdə qadın adları bildirən xeyli sayda antroponim işlənmişdir ki, bu da əsərin mövzusu ilə – ər axtarmaqla bağlıdır. Bu adlardan bir çoxu, məsələn, *Çiçək*, *İzzət*, *Zərəfşan*, *Dilşad*, *Mərçan* və b. ciddi planda işlənmişdirsə, *Yarpız*, *Ərik*, *Qızıl*, *Çəpkən*, *Dükca*, *Çölmək* və b. yumoristik üslubi çalar daşıyır.

“Danabaş kəndinin əhvalatları”nda gerçək məqamda işlənən kişi adlarının isə maraqlı üslubi xüsusiyyətlərindən biri də saxta kəbin mərasimində saxta şahidlik edən şəxslərin öz adlarını qəsdən dəyişdirmələridir. Bu saxtakarlığı həm Xudayar bəy, həm də bu işi rəsmiləşdirən qazı bilir. Ancaq Mirzə Cəlil üzünü oxucuya tutub xüsusi qeyd edir ki, bunu yazıçı ilə oxucu da bilir: “Söz yoxdur ki, bizə məlumdur ki, bu ağalar nə səbəbə indi gəlib burada əyləşiblər. Bunları Xudayar bəy gətirib: Qasıməli Zeynəb tərəfindən vəkildə və qalanlar şahiddirlər.

Əlbəttə, biz bunu da bilirik ki, bunların vəkillikləri və şahidlikləri saxtadı. Bu səbəbə Xudayar bəyin tədbirinə görə bunlar üçü də qazıya özlərini özgə cür nişan verib adlarını dəyişdilər. *Qasıməli* adını qoymuşdu *Vəliqulu* ki, olsun Zeynəbin oğlu qazıya dedi ki, anam Zeynəb məni bu xüsusda vəkil edib; yəni Xudayar bəyə getmək rızasını veribdi. *Kərbəlayı Qafar* adını qoydu *Kərbəlayı Baxşalı*. *Kərbəlayı Səbzəli* də adını qoydu *Məşədi Orucəli*” (5, s. 99).

Bu addəyişmə prosesindən Mirzə Cəlil öz mənfi obrazlarının simasızlığını və şəxsiyyətsizliyini daha da qabarıq şəkildə göstərmək üçün uğurla istifadə etmişdir.

b) İronik məqamda işlədilən şəxs adları

Satirik üslubun bədii gerçəkləşdirilməsi prosesində yazıçı ironiyasının müxtəlif təzahür formalarını üzə çıxarmaq mümkündür ki, bunlardan biri də şəxs adlarının ironik məqamda işlədilməsidir.

İronik məzmun daşıyan antroponimlərdəki komiklik həm fonetik əsasla, həm də semantik əsasla malik ola bilər. Ancaq elə poetik situasiyalar da mümkündür ki, bu əsasların heç biri olmadan, əsərin bədii kontekstindən çıxış edərək hər hansı bir antroponimin ironik məqamda işlədilməsini söyləmək olar. Fonetik əsasla malik olan ironik antroponimlərdən “Qəza müxbiri” hekayəsindəki *Sevdimalı*, *Qəzi* kimi xalq arasında çox yayılmamış və deyilişi təbəssüm doğuran şəxs adlarını göstərmək olar. Eyni kateqoriyaya “Atlar dayandı” hekayəsindəki *Qəbzəli bəy* antroponimini də aid etmək mümkündür.

“Şeir bülülləri” hekayəsindəki *Yeldai* və *Səqəriül-Qadiri* də elə ilk səslənişdən gülüş doğuran adlar sırasına aid edilə bilər. *Səqəriül-Qadiri* həm də semantik baxımdan komik məzmun daşıyır; belə ki, ərəb dilindən tərcümədə “Qadirin cəhənnəmi” mənasına uyğun gəlir. *Tələfxan bəy oğlu* “Bəlkə də qayıtdılar” hekayəsinin qəhrəmanlarından biridir və onun adı semantik mənasına görə komik məzmun daşıyaraq oxucuda gülüş yaratmağa xidmət edən ironik antroponimdir.

“Ucuzluq” hekayəsində Mirzə Cəlil texnikum müdirinin adını çəkməyərək ona “müdir filan” deməklə ironik məzmun aşlamış olur. “Sabahısı gün geyinib getdim texnikuma və *müdir filanı* orada dəftərxanada tapdım. Girdim içəri, xoş-beş... Və *müdir filan* ayağa durdu və bir əlini yox, iki əlini də mənə tərəf uzatdı” (5, s. 319).

Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri olduqca zəngin və rəngarəngdir. Ədib bədii yaradıcılığında antroponimlərin üslubi imkanlarından yüksək səmərəliliklə yararlanmağa nail olmuşdur. Bu məqalədə biz yalnız bəzi adları verməklə kifayətləndik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. Satira dili. “Molla Nəsrəddin”in dili. Bakı: “ADU”, 1975, 178 s.
2. Mikayılova Ə. XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun onomastikası (nəsr əsərləri əsasında linqvistik tədqiqat). Fil.e.dok.diss.. Bakı, 2008

3. Qurbanov A. Poetik onomastika. API nəşri, Bakı, 1988
4. Abbasova S. Həzrəti Zeynəbin (s.ə) Kərbəla dərsləri // islamaz.com
5. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə. I cild, Bakı, "Öndər" nəşriyyat, 2004

ZULFIYA GULIYEVA (İBRAHIMOVA)

SUMMARY

The article deals with the stylistic peculiarities of anthroponyms used in the artistic works by the outstanding Azerbaijani writer – satirist Jalil Mammadguluzadeh very skillfully and on the high level. Depending on writer's ideological-aesthetic purpose anthroponyms are used in the different stylistic situations, especially in real and ironical situations, and such anthroponyms are of great interest. The author's position and attitude play an important role in formation of stylistic nuances of anthroponyms.

Key words: artistic language, anthroponyms, women's names, stylistic nuance, ironical anthroponyms.

Sevil Adıgözəlova

İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN ZƏNGİNLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİ

(Azərbaycan və fransız dillərinin materialları əsasında)

Bədii ƏDƏBİYYAT ədəbi dilimizin inkişafında faydalı mənbələrdən biridir. Termin-söz birləşmələrinin bədii ƏDƏBİYYATda işlədilməsi maraqlı məqamlardan hesab edilir. Bu sözlərin dilin daxili imkanlarına əsaslanması xüsusilə maraqlıdır.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi leksikanın zənginləşməsində XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri xüsusi diqqət çəkir. Təsadüf deyil ki, bu dövr Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafı, yeni ziyalı nəslinin yetişməsi, mətbuat vasitələrinin, qəzetlərin, jurnalların dərci, teatr sənətinin inkişafı ilə tarixə damğasını vurmuşdur. M.F.Axundov, Q.Zakir, A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, H.B.Zərdabi yaradıcılığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə çox böyük təsir etmişdir.

Dəyişikliklər elmi və publisistik ƏDƏBİYYATdan yan keçə bilmir. Seneanın Rable dilində apardığı tədqiqatlar onu göstərir ki, Rable dilinin zənginləşdirilməsi üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etmişdir. Rable yeni sözlər yaradıb onları öz əsərlərinə daxil edirdi (5, səh.125). Məsələn, arboriser – (nümayişə təqdim etmək), causeur (səbəbkar), croyable (inandırıcı), croisade (xaç yürüşü), désorde (hərçmərclik), dominer (hökmranlıq etmək), fanfare (marş).

M.F.Axundovun istifadə etdiyi ictimai-siyasi terminlərə onun dram əsərlərində də rast gəlmək olar. Məsələn,

1. Dövlət, idarə bildirən terminlər: dəftərxana, divanxana, məşvərətxana.
2. Müxtəlif növ rəsmi sənəd adları bildirən terminlər: vəkalətnamə, hibənamə, nüfuz dəftəri.
3. Dövrə aid olan cəza vasitələri və tədbirləri bildirən terminlər: dar ağacı, sürgünə sürükləmək, dustaq etmək.
4. Müxtəlif vəzifələrin icrasını ifadə edən: nəzarət etmək, xanlıq etmək, divan kəsmək
5. Müxtəlif şəxslərin dövlət idarə və müəssisələri, həmçinin dövlət aparatı nümayəndələri ilə münasibəti göstərən terminlər: ərizə vermək, şikayət etmək, vəzifəxor olmaq, vəkil tutmaq.

M.F.Axundov həmin dövrdə geniş yayılan bir sıra hadisələri ifadə edən frazeoloji vahidlərdən də çox mühüm siyasi-ictimai əhəmiyyətə malik dil vasitələri kimi istifadə etmişdir. Məsələn, quldurluq etmək, qaçaq olmaq, qaçaq mal, yol kəsmək, adam soymaq, karvan çapmaq, bunt salmaq.

Bu qrupdan olan frazeoloji ifadələrin bəzisi arqotik xarakter daşıyır ki, bunun da daha böyük üsulu və məna əhəmiyyəti vardır. Məsələn, quldurluğa getmək əvəzinə bəzən gəzməyə getmək,

rüşvət vermək əvəzinə yolun görmək, yoluna baxmaq ifadələrinin işlənməsi arqotizmdir. Bu ifadələrin işlənməsi onları işlədən surətlərin xarakteri daha yaxşı açmaq, həm də bunların ifadə etdiyi hadisələrin həmin dövrdə geniş yayılmasını göstərmək üçün əhəmiyyətlidir.

M.F.Axundovun əsərlərində istifadə olunan ictimai-siyasi terminləri alınma mənbələrinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. Avropa mənşəli;
2. Ərəb-fars mənşəli;
3. Rus mənşəli.

Bu dillərdən alınan terminlər Azərbaycan dilinin qanunlarına tabe edilmişdir. Birinci qrupa aid: despot, konsul, bank, protest, konfederasiya, arenda. İkinci qrupa aid: vilayət, xalq, padşah, qanun, məmləkət, casus, məsləhətçi, müharibə, məlik, məmur, hökmdar, bəşəriyyət, sülalə. Üçüncü qrupa aid: bolşevik, sosializm, anarxizm, dekabr, zemstva, çinovnik.

Milli demokratik mübarizənin güclənməsi ilə dövrün siyasi mənzərəsi daha da genişləndi. H.Yusifbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov və başqaları öz əsərlərində Azərbaycan dilinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynadılar. Türk, elm, elani-istiqlal, mücadilə, uşkol, hürriyyəti-mətbuat, hərəkət, milliyət, ictimaiyyət, demokrasi, federasiya, və s. sözlər dövrün siyasi mənzərəsini anlamaq üçün kifayət edir.

Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Əli bəy Hüseynzadənin məşhur “Siyasəti fərusət” əsərinin zəngin termin birləşmələri ilə dolu olduğunu müşahidə edirik. Bu birləşmələr əsasən metoforik xarakterlidir. Məsələn Pruşkeviç obrazı – çarizmin müstəmləkəçiliyini ifadə edən obraz, əjdaha-Çar Rusiyası, tarixi yol- cənubi Azərbaycanda xalqın birgə mübarizəsi, istiqlal qazanması, qara çətə - quldur, şuluqluq salan, quyruq həvəskarı – irticaçı qüvvələr, odlardan yanıb kül olan, sonra yeni dirilən Feniks- hürriyyət vətən yolunda canlarını, həyatlarını qurban verən Təbriz mücahidləri, Feniks- inqilab quşu, Qacarlar – İranın qanlı gözləri.

Fransız yazıçılarından böyük Fransa inqilabını öz 14 iyul, Danton, Robespier əsərlərində geniş işıqlandıran Roman Rolanı göstərmək olar. Onun əsərində istifadə edilən terminlər internasional xarakterlidir. Onların arasında alınma kök və prefiks vasitəsilə istifadə olunanlar da var. Məsələn – béchéniér – konventin deputatları. Fəhlə və sənətkarların istehsalatla olan narazılıqlarını təqdim edən ultra sağçı partiya. Le marais – istehsal və ticarət burjuaziyasının nümayəndələri. Konventdə bir qrup deputatlar. Les montagnares – konventdə demokratik deputatlar qruplaşması. Bu qruplaşmanın adını Konventdə deputatlar iclas zalında ən yüksək kürsüdə oturmaqlarına görə götürmüşdülər. Dağlıların çox hissəsi Yakobinçi klubunun üzvləri idilər. Les Dantonistes – Yakobinçilərin sağ qanadı, qışda 1793- cü illərdə Dantonun ətrafında qruplaşan yakobin hakimiyyətini təqdim edən (xüsusən Robespieri) müxalifət. Le décret messidor- (26 iyun 1794) məhsulun müsadirə edilməsi haqqında dekret. Commune – Kommuna, 1789-cu il iyulda yaranan Paris yerli idarəetmə orqanı. Yakobin diktaturası zamanı təsiredici orqan idi, konventə nisbətən. Les gillotiners- Lion cəlladları. Lionda 1793-cü il (may – oktyabr), aylarında əksinqilabi üsyan və onun iştirakçıları ilə qəddar haqq-hesab. Les muscadins- inqilab zamanı küçə çaxnaşmalarında reaksionerlərə silahlı dəstək verən gənc zədəgən dəstələri.

Yuxarıda sadalanan termin və termin birləşmələri fransız dilini qədim latın, yunan dillərindən keçmiş suffikslər və artiklin müəyyən forması hesabına əmələ gəlmişdir. Bu terminlərdə biz metaforanı və hadisələrin cərəyan etdikləri ərazi ilə bağlılığını müşahidə edirik. Fransız dilinin bazasını latın dili təşkil edir.

Görkəmli bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun publisist məqalələrində işlədilmiş frazeoloji birləşmələr zənginliyi və üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, dövlət dumasına cilov vurmaq, yəni qapılarını əbədi bağlamaq, quyuları dolanıb, yol aparmaq, yəni ittifaqda çalışmaq. Əkinçi qəzeti və onun naşiri H.Zərdabi da Azərbaycan dilində termin yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Əkinçi qəzeti Azərbaycanın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında baş verən bütün hadisələrlə maraqlanır və öz səhifələrində bunlara geniş yer verirdi. Ona görə də, qəzetdə hökumət, dövlət, cəmiyyət, sinif, istismar, millət, vergi, məvacib, gömrükxana, xırda, ticarət, dövlət bankı, gömrük siyasəti, qətnamə kimi terminlər tez-tez işlənir.

Fransız dilinin ictimai-siyasi terminlərlə zənginləşməsində XIX əsrin görkəmli nümayəndələri Balzak, Hüqo, Qotye də öz əsərləri ilə göstərmişlər. Hətta belə bir ifadə də mövcud idi: “Nous sommes trois à Paris, qui savons notre langue, Hugo, Gautier et moi” (5стр, 274). Dilimizi Parisdə dərinlən bilən bizik, Hüqo, Qotier və mən.

XIX əsr fransız ƏDƏBİYYATını vərəqləyəndə görürük ki, bu dövrün yazıçıları Qonkur qardaşları, A.Doza, Jorj Sand, Mopassan, Flober neologizm-terminlərdən yan keçməmişdilər, onları kiçik dairədə də olsa təqdim etmişlər. Məsələn, Qonkurların dilində Bruno fransız dilinin tədqiqatçısı misallar gətirir: empoignant (qəsb edən), échappade (qaçqın), éclairement (aydın), serpentement (qarıcıq), éveillée (şübhə oyadan). Düzdür bu terminlərin bəziləri əsərlərin daxilində qalsa da yəni “couleur locale”, bəziləri geniş əhatə dairəsinə daxil olaraq işləklilik qazanmışlar.

Bir məqamı da qeyd etməliyik ki, fransız dilinin ictimai-siyasi terminləri digər dillərin o cümlədən ingilis dilinin bədii ƏDƏBİYYATına da təsir etmişdir. Məsələn XIX-XX əsrin ingilis yazıçılarından olan Uilyam Meykpiş Tekkerey, O.Xaksli, R.Oldinqtonun əsərlərində biz fransız ictimai-siyasi terminlərinin alınmasını müşahidə edirik. Bu yazıçıların əsərlərində işlədilən terminləri aşağıdakı kriteriyalara bölmək olar:

1. Orfoqrafiyası və tələffüzü saxlanılmış terminlər: ménage (qarmaqarışlıq), demagogue (demaqoq)
2. –ment, -able,-tion,-sion suffikslərinin iştirakı ilə: indispensable (vacib), situation (vəziyyət)
3. –ai, -ion,-lie: hərf birləşmələrinə görə, affaire (iş), conclusion (nəticə), aide-de-camp (adyütant)

İctimai-siyasi həyatı əks etdirən əsərlərdə aşağıdakı terminlər mənimsənilmə olmadan işlədilmişdir: employé (fəhlə), partie (partiya), monde (cəmiyyət), camaraderier (dini moizə), abbé (abat), noblesse (zadəganlıq), mouvement (hərəkət) və s.

Bu terminlər ona görə olduğu kimi işlənmişdir ki, o dövrün ictimai-siyasi hərəkətləri gənc yazıçıların şüuruna böyük təyziq və U.Tekkereyin fransız dilinə olan hədsiz məhəbbəti onu bu terminlərə dəyişiklik edilmədən işlənməsinə təsir etmişdir.

XIX əsr fransız yazıçıların əsərlərində də yeni ictimai-siyasi xarakterli terminlər də vardır. Məsələn, absolutism (mütləqiyyət), absolutiste (mütləqiyyətçi), abstentionniste (bitərəf), coopérative (ünsiyyətçi), centralisateur (mərkəzləşdirici), codifier (kodlaşdırmaq), constitutionnaliser (konstitutsiya çərçivəsinə salmaq), démagogique (istiqlətsizlik), étatiser (dövlət qurmaq), étatisme (dövlətçilik), électionner (səs vermək), protectionnisme (müdafiə), protocole (protokol), radical (radikal, köklü dəyişiklik), réactionnaire (inqilabçı), solutionner (razılığa gəlmək), ultra-libéral (ultra-liberalçı),socialiste (sosialist), capitalisme (kapitalizm), industrialisme (sənaye), prolétariat (proletariat), grève générale (ümumi nümayiş), gréviste (nümayişçi) və s.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin zənginləşməsi uğrunda mübarizədə, eləcə də Azərbaycan dilində yeni ictimai-siyasi terminlərin yaradılmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının və həmin jurnalın ətrafında toplaşan ziyalıların böyük xidməti olmuşdur. Molla Nəsrəddin jurnalında ən müxtəlif sahələri aid terminlərdən, o cümlədən də ictimai-siyasi terminlərdən istifadə edilirdi. Jurnalda oktyabrist, istiqlalçılıq, komitə, partiya, məclis, konfrans kimi terminlər çox tez-tez işlədilirdi.

Fransız dilində dərc olunan Le Point siyasi-ictimai jurnal terminlərinin tədqiqi üçün faydalı mənbələrdən hesab olunur. İctimai-siyasi xarakterli terminlərin işlədilməsi və yeni mənalar qazanmasında jurnallar münbit mənbə hesab olunur. Məsələn, La fusion verte - 1. Yaşıl tufəng, 2.təbiəti qoruyan, le flamboyant poète – 1. çiçəklənən şair, 2. prezident haqqında, une pomme de discorde – 1. əsas mübahisəli ərazi, 2. mübahisəli alma, le téléphone rouge -1. qırmızı telefon, 2. dövlət rəsmləri arasında vacib danışıqlar, bras de fer – 1. dəmir qol, 2. Nəhəng hərbi potensiala malik dövlət, un cactus – 1.bitki, maneə siyasətdə, la nuit verte – 1.yaşıl gecə, 2. avropalıların müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri şəhər təşkilatı.

Müasir ədəbi dilin üslubları üzərindəki müşahidələr (burada publisistik, bədii, elmi üslublar nəzərdə tutulur) belə bir həqiqəti aşkara çıxarmışdır ki, elmi üslubun tikinti materialları olan terminlər daha çox kütləvilikə meyillənir və bunlar məcazi mənada da işləkliyi ilə seçilir.

S.Cəfərov də haqlı olaraq bir çox dillər kimi Azərbaycan dilinin də bu cür alınmalardan kənar qalmadığını, əksinə bu prosesin günümüzdə də davam etdiyinə diqqət çəkir: “Dünyanın başqa xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtəlif xalqlarla yaxın və uzaq bir şəkildə əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə minlərcə söz keçmişdir. Bu proses dilin leksikasını zənginləşdirən əsas amil olaraq indinin özündə belə, fəal surətdə davam etməkdədir (2, səh 10).

Nəriman Nərimanovun XIX əsrin axırı XX əsrin başlanğıcında ədəbi dilimizin bədii, publisist və elmi üslubunun inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O, həm bədii əsərlərdə, həm də elmi əsərlərində Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda fəal mübarizə aparmışdır. Onun əsərləri ədəbi dilimizin tarixinə, elmi üslubuna, lüğət tərkibinə, eləcə də terminologiyaya aid qiymətli material verir.

N.Nərimanovun terminologiya ilə bağlı fikirləri “Türk Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi (Bakı 1899) və “Müəllimsiz türk dilinin öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça” dərsliklərində tibbə dair yazdığı əsərlərində elmi-pulisistik məqalələrində və ayrı-ayrı yığıncaqlarındakı məruzə və çıxışlarında öz əksini tapmışdır (1, səh.200).

N.Nərimanov dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər də düşündürmüşdür. N.Nərimanov publisist məqalələrində də terminlərin mənası, işlənmə məqamlarına da toxunmuşdur onları izah etməyə çalışmışdır. Məsələn, o “sosializm” terminini insanların bir-birinə yoldaş, müttəfiq, iqtisadi və siyasi həyatda milyon qazanıb, bir qarın çörəyə dustaq olub heyvan dərəcəsinə düşməməsi kimi başa düşürdü. N.Nərimanov bir sıra terminləri əvvəlki variantları ilə paralel şəkildə işlətməmişdir. Məsələn, Rusiya-Respublika, kapital-sərmaye, xərc-naloq, idareyi-ürfiyyəyi-əksəriyyə- voyennaya polojeniye.

Müəllifin terminləri paralel şəkildə işlətməyin səbəbi- xalq içərisində yenidən işlənməyə başlayan terminlərin əvvəlki mənasını oxucuya çatdırmaqdır.

N.Nərimanov ingilis mənşəli “boykot” terminindən fəel düzəldib ana dilinə daxil edilməsinə etiraz etmirdi. Əksinə, “boykot”, termininin başqa nitq hissələrinə aid edilməsinin də tərəfdarı idi. Məqalələrində xalqa zülm edənlərə, hürriyyətə düşmən kəsilənlərə qarşı “boykot” terminindən cəsarətlə istifadə etmişdir. Demək, təkcə terminləri işlətmək deyil, hətta dilimizin leksik fondunun artması prosesini izah etmişdir.

N.Nərimanov əsərlərində rus dilindən alınmalara da üstünlük vermişdir. O, qosudarstvenniy sovet, revolusioneri terminlərini geniş işlətməmişdir. O, sələfi olan M.F.Axundovun liberal, fanatik, despotizm, temb terminlərini də tərcümə edilmədən olduğu kimi işlənməsini lazım bilmişdir. Süni olaraq yeni sözlər düzəltmək bizə çox aydın olan sözləri ərəb, fars sözlər ilə əvəz etmək çox məzmunuz bir işdir.

Hər iki dilin bədii və publisistik əsərlərində geniş alınmaların və onların mənalalarının dəyişilməyinin ictimai-siyasi terminologiyaya zənginlik gətirməyinin şahidi olduq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli bəy Hüseynzadə. Siyasəti fərusət. Bakı-Elm-1994, 226 s
2. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cumhuriyyəti. 1990
3. Sayalı Sadıqova. Dilçiliyin nəzəri problemləri. Bakı – Elm – 2010, 212 s.
4. Səlim Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı -1960,203 s
5. М.Сергиевский. История французского языка. Москва-1947, 247 стр

Summary

Sources of enrichment of socio-political terms

This paper researched sources of socio-political terms in fiction. The process of their emergence was studied.

Key words: sources, internation terms, enrichment, suffix.

Fidan Salayeva, fil.ü.f.d.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçi
salayeva_fidana@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOQRAFIYA LÜĞƏTLƏRİNƏ DAİR MƏSƏLƏLƏR

Mənbələrdən də məlum olur ki, 1925-ci ildə nəzərdə tutulan Birinci Türkoloji qurultay [1, 29] 1926-cı il fevralın 26-da keçirilmişdir. Qurultayın rəyasət heyətinə 22 nəfər nümayəndə təklif olunmuşdur ki, onların içərisində iki nəfər azərbaycanlı – Səmədağa Ağamalıoğlu və Ruhulla Axundov təmsil olunmuşdu. Qurultayın fəxri rəyasət heyətinə isə Əlibəy Hüseynzadə (o vaxt Ə. Hüseynzadə İstanbul Universitetinin professoru idi), redaksiya heyətinə isə Bakıdan filoloq A. Z. Zifeld, katibliyinə isə Pənah Qasimov və Ayna Sultanova kimi görkəmli simalarımız seçilmişdir.

Böyük əhəmiyyəti olan qurultayda türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri (S. İ. Rudenko), Qafqaz türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsi sahəsində yaxın vəzifələr (Çursin), türk xalqlarının təsviri incəsənəti haqqında (A. A. Miller), türk dillərinin yaxın qohumluğu məsələsi (N. N. Poppe), qədim türk dillərinin öyrənilməsi (S. Y. Malov) və bir çox məsələlər haqqında çıxışlar olmuşdur.

Qurultayda diqqətçəkən məsələlərdən biri də bu olmuşdur ki, - (indiki dövrümüz üçün də çox vacibdir) - erməni nümayəndəsi Hraçya Acaryan Azərbaycan türkcəsində çıxış etmişdir. O, çıxışında qeyd etmişdir ki, türk dilinin erməni dilinə təsiri çox böyükdür. Mən bu işə 1902-ci ildə xüsusi irihəcmli əsər həsr etmişəm. Bu əsərdə mən, demək olar ki, İstanbul, Van, Qarabağ, Naxçıvan və s. yerlərdə türk dillərindən erməni dilinə keçən bütün alınmaları qeyd etmişəm. Bu alınmaların sayı 4 mindir. Bir qayda olaraq alınmalar isimə, bəzən sifətə, nadir hallarda feilə aid olur. Saylar, bağlayıcılar, zərflər bir dildən başqasına keçmir. Amma bu elementlər türk dillərindən erməni dilinə eyni dərəcədə keçmişdir. Bir çox əyalətlərdə 70, 80 və 90 say adları 99-a qədər təməmilə türkcədir. (Görəsən, Azərbaycan torpağının 20 faizini işğal edən mənfur ermənilər hazırda bu faktı görüb utanıb xəcalət çəkmirlərmi?!).

Qurultayda müzakirə olunan sahələrdən – orfoqrafiya, terminologiya və əlifbada əsas məsələlərdən olmuşdur.

Biz burada yalnız orfoqrafiya ilə bağlı məsələlərdən bəhs etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Qeyd edək ki, qurultayın altıncı və yeddinci iclası məhz orfoqrafiya ilə bağlı məsələyə həsr olunmuşdur.

İlk olaraq iclasda L. V. Şerba “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” adlı məruzəsi ilə çıxış etmişdir. O, öz məruzəsində orfoqrafiyanın tərtibi ilə bağlı dörd prinsip göstərmişdir:

1. Fonetik prinsip.
2. Morfoloji prinsip.
3. Tarixi prinsip.
4. İdeografik prinsip.

Bu prinsiplər daha çox rus dilinin orfoqrafiyası ilə bağlı olsa da, L. V. Şerba türk dilləri üçün fonetik və morfoloji prinsipləri daha əlverişli hesab edirdi. Qurultayın iclasında Fərhad Ağazadə də Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası ilə bağlı məruzə etmişdir. O, məruzəsində Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tərtibi üçün 9 tezis irəli sürmüşdür ki, həmin tezislər indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Məsələn, o, orfoqrafiya lüğətinin tərtibində əsas fonetik prinsipi əlverişli hesab edir, dilimizə keçən ərəb sözlərinin heç bir istisna olmadan yazılmasını irəli sürür, türk dillərinə keçməyə başlamış Avropa sözlərini türk dillərinin fonetik qanunlarına tabe olmasını vacib sayır.

Doğrudur, Birinci Türkoloji Qurultayda bəzi məsələlərdə ümumi yollar göstərilmişdir. Lakin istər Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında, istərsə də Azərbaycan ədəbi dili məsələləri konkret olaraq həll olunmamışdır. Bu məsələlər nəinki Azərbaycan dilçiliyində, həmçinin türkologiyada belə öz həllini tapmamışdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi M.F.Axundzadə hələ Şərhadan da əvvəl dilimizin orfoqrafiyasında fonetik prinsipi əsas götürməyi irəli sürmüşdür. Onun bu fikri yalnız əsl azərbaycanca olan sözlərə aid olmamış, həmçinin ərəb və fars dilindən milli dilimizə daxil olmuş və xalq dilində müəyyən dəyişikliklərə uğramış sözlərə də aid olmuşdur. M.F.Axundzadənin fikri bu idi ki, ərəb və fars dillərindən alınmalar xalq dilində necə tələffüz olunursa, o cür də yazılmalıdır. Odur ki, onun dram əsərlərinin dilində də həmin sözlər canlı xalq danışığı dilində deyildiyi kimi öz əksini tapmışdır. O dövrdə Fərhad Ağazadə və bir çox müəllimlər də bu təşəbbüsü bəyənmişlər. Çünki o vaxt ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin əlifbası fonetik üsulla öyrədilirdi. Fərhad Ağazadə bu məsələni Birinci Türkoloji Qurultayda “Türk dilində imla qaydaları” adlı məruzəsində daha ətraflı qeyd etmişdir. Onun rəyi bu idi ki, türk dilində ərəb sözləri çox olsa da, hətta onlar doxsan faizlik bir çoxluq təşkil etsə də, türk dilinə daxil olduqları üçün mütləq türk qrammatikası qanunlarına tabe olmalıdır. Bu həmçinin başqa dillərdən alınmalara da aiddir.

Qurultayın müzakirə etdiyi orfoqrafiya ilə bağlı məsələlərdən sonra 9 bənddən ibarət qətnamə qəbul edildi və orada fonetik və morfoloji prinsiplər üstünlük verildi.

Artıq Birinci Türkoloji Qurultaydan keçən 90 il ərzində Azərbaycanda lüğətçilik sürətlə inkişaf etmiş, dilimizin orfoqrafiya lüğətinin 6-cı nəşri, dördcildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” iki dəfə, üçcildlik “Rusca-Azərbaycanca lüğət” 6 dəfə, dördcildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət” iki dəfə çap olunmuşdur.

Bu lüğətlərlə yanaşı, bir çox sahələri əhatə edən ikidilli və çoxdilli terminoloji və birdilli izahlı lüğətlər də nəşr olunmuşdur.

Qeyd edək ki, orfoqrafiya lüğəti hər bir dilin qaydalarına görə hazırlanır və istər alınma, istərsə də milli sözlərin yazılışı da bu qaydalar üzrə aparılır.

Orfoqrafiya lüğəti fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərə əsaslanmaqla, sözlüyə əsasən, müasir ədəbi dildə işlənən sözlər daxil edilir. Burada sözün ədəbi dildə necə yazılması göstərilir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk orfoqrafiya lüğəti H.Həsənovun da qeyd etdiyi kimi, 1911-ci ildə nəşr olunmuş M.Mahmudbəyovun “İmlamız” adlı kitabıdır[2,241].Müəllif burada orfoqrafiya qaydalarını düzəltməkdə fonetik prinsipi qəbul etmir, yalnız morfoloji prinsipi əsas götürür. O yazır ki, imlamızı islah etmək üçün yeganə yol dilimizin əsasına və sərt (qrammatika - S.F.) qanunlarına rica edib bunlara mütləq müxtəlif imlamızı tədqiq edək. Hansı imla bu iki şərtlə düz gələr isə onu qəbul, düz gəlməz isə rədd edək.

Göründüyü kimi, orfoqrafiya məsələsi hələ o dövrdən polemika doğurur və bu, hələ də öz həllini tam şəkildə tapmamışdır.

Sonda o, belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan dili yazısında azərbaycanca olan sözlərdə və mümkün olduğu dərəcədə azərbaycanlaşmış ərəb və fars sözlərində hərəkətlər ləğv edilib, əvəzində imla hərfləri, yəni sait hərfləri yazılsın. Yazıda dilimizin ahəng qanununa riayət edilsin, yəni qalın hecalarla bitən sözlərə şəkilçilər qalın, incə hecalarla bitən sözlərə bitişən şəkilçilər isə incə şəkildə yazılsın.

Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra bir sıra orfoqrafiya konfransları keçirilmişdir. Bu konfranslardan biri 1928-ci ildə Bakıda keçirilmişdir. Konfransa sədrlik edən B.Çobanzadə məruzə ilə çıxış etmişdir. Konfransda B.Çobanzadənin “İmlada ümumi prinsiplər” adlı məruzəsinin tezislərinə əsaslanaraq aşağıdakıları qərara almışdır:

- 1) Türk dili və onun yazı qanunlarına əsas olaraq fonetik prinsip qəbul edildi.
- 2) Şəkli-morfoloji prinsip dilimizdə üç cür tətbiq olunmalıdır: a) sözlərin köklərində; b) fars-ərəb və Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışında; c) suffikslərdə (ədatlarda).
- 3) Bu dörd (namus, qarpuz, sabun, pambuq) sözdən başqa bütün türkcə və türkləşmiş kəlmələrdən, tarixi ənənə və formanı atmalı, bu kimi sözlər canlı dilin tələffüz etdiyi kimi yazılmalı və oxunmalıdır.

4) Azərbaycan türkcəsində səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində bəzi sözlər müxtəlif cür yazılır: topraq,yarpaq və s. Bunu torpaq, yarpaq kimi işlətməli.

5) Dilimizdə “x” ilə bağlı sözləri “k” ilə yazmalı...[1,165-166].

1929-cu ildə isə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə Vəli Xulufunun tərtib etdiyi “İmla lüğəti” [3] 5000 tirajla çap olunmuşdur. Bu lüğətin çapı qurultaydan üç il sonraya təsadüf edir.“İmla lüğəti” birinci Azərbaycan imla konfransının qərarları ilə uyğunlaşdırılmış və dövlət elmi şura tərəfindən təstiqlənmişdir. Odur ki, lüğətdə ön sözdən sonra konfransın 41 bənddən ibarət qərarları verilmişdir. Bundan sonra isə Azərbaycan birinci imla konfransında H.İmanovun “Avropa istilahları yazılışı” mövzusunda məruzəsinə dair çıxarılan imla qaydaları verilmişdir.

Lüğətin sonunda isə əlavə olaraq ixtisar sözlərin yazılışı, məşhur adamların və dövlət fəallarının adlarının, bəzi coğrafi yerlərin və Azərbaycanın qəza mərkəzlərinin siyahısı öz əksini tapmışdır. Nəhayət, axırda isə “söz ardı” verilmişdir.

“İmla lüğəti”ndə nöqsan cəhətlər də az deyildir. Belə ki, lüğətdə fonetik prinsip əsas götürülüb, dialektizmlərə geniş yer verilib, sözlərin yazılışında ikilik özünü göstərir və s. Lakin lüğətin tərtibində yol verilən nöqsanlara baxmayaraq, bu kitabın Azərbaycan dilinin sonrakı orfoqrafiya lüğətlərinin nəşrlərində qiymətli bir vəsaitdir.

Vəli Xulufu “İmla lüğəti”nin tərtibini hazırlayarkən, özünün də qeyd etdiyi kimi, mübahisə doğuran məsələləri nəzərə almışdır. Fonetik prinsipə əsaslanılan lüğətdə ahəng qanununa riayət edilmişdir. Lüğətdə ərəb və fars dillərindən alınan sözlərin bəziləri xalq dili tələffüzündə olduğu kimi verilmişdir. Avropa alınmalarının yazılışına əməl olunmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, lüğətdə verilmiş arxaik sözlər hazırkı orfoqrafiya lüğətində əksini tapmamışdır.

Azərbaycan dilinin ikinci orfoqrafiya lüğəti yenidən işlənərək 1940-cı ildə çap olunmuşdur [4]. Lüğətin hazırlanmasında Nizami adına ƏDƏBİYYAT və Dil institunun əməkdaşları Ə.Babazadə, D.Quliyev, Y.Əliyev və C.Əfəndizadə iştirak etmişlər. Kitabın əvvəlində orfoqrafiya qaydaları haqqında məlumat da öz əksini tapır.

1958-ci ildə əvvəlki orfoqrafiya qaydalarında dəyişiklik edilmiş, orfoqrafiya lüğəti həmin yeni qaydalar əsasında bir daha nəzərdən keçirilmiş, bəzi maddələrdə dəyişikliklər edilərək dəqiqləşdirilmiş və yenidən tərtib olunmuşdur.

Orfoqrafiya lüğəti üçüncü dəfə 1940-cı ildə çap olunmuş lüğəti əsasında hazırlanaraq 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur [5]. Həmin lüğət B.Abdullayevin və N.Rəhimzadə tərəfindən təkmilləşdirilərək sözlərin sayı 40 minə çatdırılmışlar. Lüğətdə əlavə olaraq coğrafi adlar, şəxs adlarında əlifba sırası ilə verilmişdir. 24 bənddən ibarət lüğətin quruluşu haqqında məlumat göstərilmişdir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” 1975-ci ildə artırılmış və təkmilləşdirilmiş formada 3-cü nəşri çap olunmuşdur [6]. Burada da qaydaların bəzi maddələrində dəyişikliklər edilmişdir. Lüğətin tərtibçiləri B.Abdullayev və N.Rəhimzadədir. Lüğət Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli və 1959-cu il 6 aprel tarixli qərarları ilə təsdiq olunmuş, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” na uyğun şəkildə tərtib edilmişdir. Lüğətdə 58 minə yaxın söz verilmişdir.

Lüğətə bəzi ümumişlək sözlərin düşməməsi, mənası başa düşülməyən ərəb mənşəli sözlərin verilməsi, süni, qondarma yolla yaranan sözlərin verilməsi, məhəlli sözlərin verilməsi və s. bu kimi qüsurların olması müxtəlif mətbuat səhifələrində göstərilmişdir. Bütün bu nöqsanlar lüğətin növbəti 5-ci nəşrində nəzərə alınmış, əlavə sözlərlə zənginləşdirilmişdir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin 5-ci nəşri 2004-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

1975-ci il lüğəti ilə 2004-cü il lüğəti arasında 30 ilə yaxın bir vaxt keçmişdir.

2004-cü il lüğəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” əsasında latın qrafikalı əlifba ilə hazırlanmış ilk lüğətdir. Lüğətə əvvəlki nəşrdə olmayan 18 minə yaxın söz daxil edilmişdir. Ümumilikdə lüğətdə 80 minə yaxın söz verilmişdir.

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin bu nəşrindəki qaydalar Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında “Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2013-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir [7].

2004-cü ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin tərtibçiləri Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları: İ.Məmmədli, A.Ələkbərov, B.Abdullayev, N.Seyidəliyev və N.Xəlifəzadədir. Redaktoru isə A.Axundovdur.

Lüğət həmçinin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 10 mart 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

Lüğətin orfoqrafiya qaydalarında saitlərin və samitlərin yazılışı, şəkilçilərin yazılışı, mürəkkəb sözlərin yazılışı, köməkçi sözlərin yazılışı, birinci hərfi böyük yazılan sözlər, abreviaturlar və s. başlıqlar geniş şəkildə şərh edilmiş və bu 36 bənddə əks olunmuşdur. Lüğətin quruluşu isə 27 bənddən ibarətdir.

Onu da qeyd edək ki, lüğət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunmuşdur.

Lüğət haqqında müxtəlif mətbuat səhifələrində bir neçə müsbət rəy yazılmış və bununla yanaşı, bəzi iradlar və təkliflər də bildirilmişdir. Bütün bunlar araşdırılaraq nəzərə alınmış, mərhum B.Abdullayevmüstəsna olmaqla həmin müəlliflər tərəfindən yenidən təkmilləşdirilərək genişləndirilmiş halda 2013-cü ildə 25 min tirajla nəşr olunmuşdur. Bu, orfoqrafiya lüğətinin 6-cı nəşridir [8].

Nəfis tərtibatda nəşr olunan lüğət üç cərgədə verilərək Azərbaycan dilinin 110 mindən artıq sözünü əhatə edir.

Lüğətdə ilk dəfə olaraq sözlərin axtarış cədvəli verilmişdir ki, bu da sözlərin daha asan tapılmasında oxuculara kömək edir.

Lüğət ulu öndər Heydər Əliyevin aşağıdakı kəlamı ilə başlayır: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir.”

Kitabın sonunda əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasının coğrafi adları, dünya üzrə bəzi coğrafi adlar, həm Azərbaycanda, həm də dünyada daha çox işlənən şəxs adları, respublikamızda olan idarə və təşkilat adları, beynəlxalq təşkilat adları, dünya ölkələrinin pul vahidləri də verilmişdir.

Lüğət olduqca zəngin, geniş və əhatəlidir, çünki son illərdə dilimizə keçən söz və terminlər də oraya daxil edilmişdir. Doğrudur, bu lüğət haqqında da respublikanın qəzet və jurnallarında mütəxəssis və oxucuların məqalələri dərc olunmuş, bəzilərinin təklifləri də irəli sürülmüşdür. Həmin təkliflər də, şübhəsiz ki, növbəti 7-ci nəşrdə nəzərə alınacaqdır.

Ənənəvi olaraq hər bir lüğətdə qayda-qanuna əməl olunur, nitq hissələri haqqında məlumat verilir, mənası vurğu ilə dəyişilən sözlərin üzərində vurğu işarəsi qoyulur, mənası məlum olmayan bəzi söz və terminlərin qarşısında qısa izahat və ya üslubi işarələr verilir.

Lüğətlərdə bir qayda olaraq sadə, düzəltmə, bitişik və defislə yazılan mürəkkəb sözlər verilir. Ayrı yazılan mürəkkəb feillər isə lüğətdə verilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Türkoloji birlik səsi, Bakı, 2006.
2. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, 1999.
3. Xulufu V. İmla lüğəti, Bakı, 1929.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1940.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1960.
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 1975.
7. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 2004.
8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 2013.

Problems on Azerbaijan orthographic dictionaries

Summary

The presented article dedicated to the Azerbaijan language's orthographic dictionaries published till present day. Firstly, it is informed about I Turkological Congress hold in 1926. In the congress reports concerning orthographic dictionaries published during 90 years since I Turkological Congress are mentioned, their positive and negative features are emphasized.

Key words: Azerbaijani, I Turkological Congress, representative, orthographic dictionary.

Hüsniyyə Çobanova

Heydər Əliyev adına AAHM-in baş müəllimi
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
cobanovahusniyye@gmail.com

GÜRCÜSTAN ƏRAZISİNDƏ SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN BİRLƏŞMƏSİ NƏTİCƏSİNDƏ YARANAN TÜRKKÖKLÜ ETNOTOPONİMLƏR

Azərbaycan-Türk dilinin lüğət tərkibindəki ümumi sözlərin müəyyən hissəsini kök sözlərdən ibarət olan sadə isimlər təşkil edir. Bu qrup sadə isimlər dilin əsas lüğət fondunu yaradır, həm də dilimizin morfoloji və sintaktik üsulla yeni sözyaratma bazasını müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, dilimizin lüğət tərkibindəki mövcud isimlərin geniş bir hissəsi semantik baxımdan yeni məzmun kəsb edərək xüsusi adların (şəxs, yer-yurd, su adları və s.) yaradır. Yəni, kök sözlə leksik şəkilçilərin morfoloji üsulla birləşməsindən ibarət olan sayı-hesabı bilinməyən düzəltmə sözlər meydana gəlir.

Biz isə bu tədqiqat işində ümumilikdə düzəltmə sözlərdən yox, bir qrup morfoloji üsulla düzələn etnotoponimlərdən (etnooykonimlərdən) bəhs etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Gürcüstan ərazisindəki mövcud etnotoponimlər, oykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adlarını bildirən onomastik vahidlər) və oronimlər (müxtəlif ərazilərin-dağların, təpələrin, düzənliklərin adlarını bildirən onomastik vahidlər) olmaqla iki qrupa bölünür. Burada isə, yalnız morfoloji üsulla düzələn etnooykonimlərin linqvistik xüsusiyyətlərinə nəzər salınacaqdır.

Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibində mövcud olan söz köklərinə-əsaslarına müxtəlif leksik şəkilçilərin artırılması nəticəsində yeni sözlər əmələ gəlmiş kimi, Azərbaycan toponimiyasında, xüsusilə, onun etnotoponimlər (etnooykonimlər, etnooronimlər) sistemində mövcud olan ayrı-ayrı etnonimlərə (ailə-nəsl, tirə, qəbilə, tayfa, xalq, millət) ədəbi dilimiz üçün səciyyəvi olan müxtəlif leksik şəkilçilərin artırılması yolu ilə müxtəlif etnooykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları) və etnooronimlər (ölkədə və ya onun bir ərazisində olan müxtəlif dağların, təpələrin, düzənliklərin və s. adları) düzəltmişdir.

Qədim tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə Azərbaycan türklərinin Gürcüstan ərazisində məskənləşməsi tarixi quldarlıq ictimai-iqtisadi formasiyasının son əsrlərinə, feodalizm ictimai-iqtisadi formasiyasının isə erkən dövrünə (erkən orta əsrlərə) təsadüf edir. Bunu tarixi sənədlər də təsdiq edir.

Türkdilli tayfaların Gürcüstanın cənub-şərq ərazisinə, o cümlədən Borçalıya erkən əsrlərdən köçüb (V-X əsrlər) məskənləşməsi də tarixi sənədlərdə qeydə alınmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan türklərinin həmin əraziyə köçməsi halları olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, XI əsrdən oğuz-səlcuq türkləri kütləvi şəkildə Zaqafqaziyaya gəlib, qısa vaxtda, demək olar ki, Zaqafqaziya ərazisində, o cümlədən Kartlidə (Şərqi Gürcüstanda) məskənləşirlər. Həmin dövrün gürcü mənbələrində, xüsusilə "Davitis istorinkosi"də (çar IV

Davidin tarixi) Gürcüstanın iki yerə bölündüyü qeyd olunur: Türklərin məskunlaşdığı ərazi Didi Turkoba (böyük türklük), gürcülərin yaşadığı ərazi isə Kartveloba adlanır.

Həmin dövrdə Gürcüstan ərazisində türk tayfalarının kütləvi şəkildə oturaq həyat keçirməsi prosesi başlanır və gürcüstan ərazisinin türkləşməsi təhlükəsi yaranır [12.366].

Yuxarıda qədim gürcü mənbələrində adları qeyd olunan türkdilli tayfaların gah bun türk (III-VI əsrlər), gah hun (IV-VI əsrlər), gah onoğur (V əsr), gah xəzər (VII-IX əsrlər), gah qədim qıpçaq (VI-VIII əsrlər), gah yeni qıpçaq (XI əsr), gah oğuz-səlcuq (XI əsr) adlandırılmasından görünür ki, türkdilli müxtəlif tayfalar və tayfa birlikləri Gürcüstana bir-birinin ardınca müxtəlif dövrlərdə gəlmiş və məskənləşmişlər. Bütün bu tayfalar isə Azərbaycan xalqının etnogenezində yaxından iştirak etmişlər. Tədqiqata cəlb olunan etnotoponimlərə dərinən nəzər saldıqda məlum olur ki, etnotoponimlərin (etnooykonimlər və etnooronimlər) də düzəltməsi və yaranması, inkişaf etməsi, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına və dildə mövcud olan digər müvafiq qaydalara və modellərə əsaslanır.

Dilimizdə morfoloji üsulla yeni sözyaratma mümkün olduğu kimi, sadə kök sözə-etnonimə müxtəlif leksik şəkilçilərdən birinin artırılması ilə etnotoponimlər (etnooykonimlər, etnooronimlər) düzəlir.

ABDALLI (Avdallı) – Qədim Borçalının Bağ bölgəsinin Bolulus (indi Bolnisi) rayonunda qədim türk kəndinin adı olub. Maşaver çayının sol sahilində, rayon mərkəzindən 11 km günbatarda, Tiflis-Bolnis-İrəvan avtomobil yolunun kənarında, dəniz səviyyəsindən 620 m yüksəklikdə yerləşir.

Sən illərdə, çox təəssüflər olsun ki, Abdallının adı dəyişdirilib, gürcü dilində “Cavaxi” qoyulub. Əhalisi 1000 nəfərə yaxındır. Kənddə Azərbaycan məktəbi 1927-ci ildə yaradılıb. Kəndin yaxınlığında qaya üstündəki qədim qalanı Koroğlu qalası adlandırırlar.

Abdallı kəndinin adı “avdal” və ya “Abdal” etnonimi ilə bağlıdır. Azərbaycanda bu etnonim ilə bağlı bir sıra oykonimlər vardır. O cümlədən, Ağdam rayonunda Abdal, Tovuz rayonunda Abdal, Oğuz rayonunda Abdallı, Xanlar rayonunda Çoban Abdallı adlı kəndlər vardır[1.128] Qəbələ rayonunda Mis Abdallı, Qubadlı rayonunda Abdalanlı, Şimal-Qərbi Azərbaycanda (indi Ermənistanda) , xüsusilə sabiq İrəvan xanlığının Qəripbasar və Qırxbulaq mahalında Avdallar adlı kəndlər vardır. Həmçinin Azərbaycanın qədim və dilbər guşəsi olan və hazırda düşmən-erməni qəsbkarlarının əsarətində olan Laçın şəhəri də 1923-cü ilə qədər Avdallar adlanmışdır. (Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Avdal qədim türk tayfalarından biri olmuşdur).

Qərbi Azərbaycanın (indi Ermənistan) İrəvan xanlığının ərazisində 1590-cı ilə aid mənbələrdə Avdallar adlı geniş əkin sahəsi və kənd adı olub. Bədnam Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra, yəni 1828-1832-ci illərdə kəndin Azərbaycan türklərindən ibarət olan əhalisi qovulduqdan sonra kənd dağıdılmışdır. Bu kəndin adı “Abdal” (avdal) etnonimi-tayfa adı əsasında təşəkkül etmişdir. Onu da qeyd edək ki, “Abdal” adlı tayfa Borçalı Qarapapaqları, türkmənlər, qazaxlar və başqa türk xalqları arasında da olub. 1727-ci ilin mənbələrində Dağlıq Qarabağın Vərəndə mahalında da Abdal adlı etnonim və etnooykonim olub [1.103].

Böyük Qafqaz dağlarının yamaclarında – Naxçıvan ərazisində Avdal dağı (oronimi), Araz çayı vadisində və Azərbaycanın digər bölgələrində də bir neçə Avdal yurdu, Avdal ocağı deyilən yerlər qeyd olunmuşdur. Həmçinin, Türkiyədə, Əfqanıstanda, Qaraçay və Balkarlarda, İraqda Avdal etnonimi ilə bağlı bir çox abidə və kəndlər mövcuddur. Bu isə “avdal” tayfasının qədim zamanlarda əsrlər boyu köçəri həyat keçirməsi və müxtəlif tayfalar tərəfindən sıxışdırılması ilə əlaqədardır. Avdal sözünün ümumi mənası “ovu qoruyan, ova arxa olan” türkdilli xalqların mifologiyasında deyildiyi kimi “ov tanrısı” deməkdir. Klassik Azərbaycan şairlərindən Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi də avdal tayfasından olmuşlar. Həmçinin, Türkmənistanın Xosambar rayonunda da “avdal” etnonimi ilə düzələn oba vardır [2.13].

Abdallı - Azərbaycan-türk dili üçün səciyyəvi olan “Abdal” etnonimi Orta Asiya türklərinin toponimikasında “Abdal” variantında sabitləşmişdir [2.87]. Həmçinin bu etnonim Türkmən toponimikasında və Başqır toponimikasında “Abdal” variantlarında qeydə alınmışdır [8.53]. Özbəkistanda da “Abdal” etnonimi geniş şəkildə yayılmış və onlarla etnooykonimin yaranması üçün əsas olmuşdur [11.16.]. Həmçinin, X-XII əsrlərdə Başqır etnoniminə dördüncü qohum-nəsl layında “Abdal” variantında “Abdal” etnoniminin adı da qeyd olunmuşdur[10.18].

SARACLI – Tiflis quberniyasının qədim bağ Borçalısının Güney tərəfindəki dağların ətəyində – Bolulus böğəsində (indiki Bolnisi rayonunda), Sağsağan çayın sağ sahilində, rayon mərkəzindən 22 km şərqdə, dəniz səviyyəsindən 510 m yüksəklikdə yerləşən kənd adıdır. Bu oykonim mənbələrin verdiyi məlumata görə, Qazax elinə məxsus olan “saraclı” tayfa adı əsasında təşəkkül tapıb. Orta əsrlərdə osmanlıda tayfalardan biri Saraclı olub. Həmçinin, Tiflis əyalətinin Dəmirçi Həsənli nahiyəsində də Saraclı adlı kənd olub [4.160]. 1831-ci il mənbələrinə görə Qazax eli iki hissədən: Çobankərə və Qarapapaxlardan ibarət olub. Çobankərə tayfasının bir qolunu da “Saraclı” tayfası təşkil etmişdir[5.72]. Gürcüstan hökumətinin qeyri-tarixi və qeyri-milli siyasəti nəticəsində 1992-ci ildə Saraclı kəndinin adı dəyişdirilib – gürcü dilində “Mamxuti” adlandırılıb. Əhalisi 3841 nəfərdir. Kənddəki Azərbaycan məktəbi 1919-cu ildən fəaliyyət göstərir. Akademik Zahid Xəlilov professorlar Abdulla və Həmdulla Mehrabovlar, ustad aşığı Hüseyn Saraclı və b. Bu kəndin yetirmələridir.

Azərbaycanın Ağdam rayonunun Ağdamkənd sovetliyində və Gəncəli kənd sovetliyində Saraclı adlı iki yaşayış məntəqəsi-etnooykonim-kənd vardır [6.19-20].Güman ki, bu kəndlərin adı da “Saraclı” tayfa adının müəyyən dərəcədə səsdəyişməsi, yəni, “a” -“ı”, “ç”-“c” sait “a” səsinin artması və “-lı” leksik şəkilçisinin (sözdüzəldici şəkilçinin) artırılması ilə düzəlibdir. Deməli, “saraclı” etnonim olduğu kimi “sarıcalı” da etnonim funksiyasını yerinə yetirəcək etnooykonim düzəlmişdir.

TƏKƏLİ – Tiflis quberniyasının Tiflis əyalətinin Ağcaqala nahiyəsində Təkəli yaşayış məntəqəsinin Aran bölgəsinin sabiq Borçalı mahalında (indiki Marneuli) kənd adı olub. Bu kənd rayon mərkəzindən 27 km cənub-şərqdə, Marneuli-Sınıqkörpü avtomobil yolunun kənarında, dəniz səviyyəsindən 310 m yüksəklikdə yerləşən qədim bir türk kəndidir. Əhalisi 1750 nəfərdir. Kənddəki Azərbaycan məktəbi 1924-cü ildən fəaliyyət göstərir. Tarixdə “Təkəli”lər döyüşkən və mübariz tayfa kimi şöhrət tapmışlar. Heç də təsadüfi deyil ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində təkəllilərin xələfləri bir çox məşhur hərbiçilər, o cümlədən, generallar nəslə yetirmişdir.

“Təkəli” – qədim Botçalının Aran bölgəsində məskunlaşmış ən böyük tayfalardan biri olub. Bu oykonim təkəli etnonimindən əmələ gəlmişdir. Oğuz-türkmansoylu Təkəli tayfasının, qıpçaqların Tək (təkə) tayfasının və ya Qızılbaşların Təkəli tayfasının adını xatırladır. Təkəllilər Səfəvilər dövründə Azərbaycanda güclü türk tayfa birləşməsindən biri olmuş, saray münafişləri ilə əlaqədar olaraq qiyamlar etmişlər. Kəndin qədim məzarlığında at, qoç abidələri indi də qalmaqdadır [6.37]. 1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də Borçalının Ağcaqala nahiyəsində yerləşən Təkəli oymağı (tayfa birləşmələri) və həmin ərazidə yerləşən hər kənddəki ailənin miqdarı da göstərilir [9. 161.162].

MUĞANLI – Tiflis quberniyasının Qədim Borçalının Bağ bölgəsinin mərkəzi hissəsində Bolulus (indiki Bolnisi) rayonunda (xalq arasında bu kənd) Bala Muğanlı adlanır. İndi kənd gürcü dilində “Veneti” adlanır., əhalisi 1300 nəfərdən çoxdur. Marneuli rayonunda Böyük Muğanlı, Qaş Muğanlı, Kirəc Muğanlı adlı kəndlər vardır. Başkeçid rayonunda Muğanlı (Dağ Muğanlı) 1990-cı ildə azərbaycanlılar burdan qovulmuş və kənd “gürcüləşdirilmişdir” –M. Ç.). Saqareco (Qaraca yurdu) rayonunda Yor Muğanlı, Qarayazı rayonunda Sartcala Muğanlı adlı kəndlər vardır. Muğanlı etnooykonimi Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Qazax, Qubadlı, Zaqatala, Zəngilan, Kürdəmir və Şamaxı rayonlarında Muğanlı; Çirvan şəhərində Muğan adlı şəhər tipli qəsəbə; Biləsuvar rayonunda Muğan adlı qəsəbə, Sabirabad rayonunda Muğan Gəncəli, Naxçıvanda Muğancıq mehrab, Muğanlı Müslüm adlı kəndlər vardır [1.183]. Yuxarıda adı qeyd olunan etnooykonimlərin hamısı “Muğ” və ya “Mağ” (tayfa adı) etnonimləri əsasında təşəkkül tapmış “muğanlı” tayfa adı ilə bağlıdır. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezində “muğ” və ya “mağ” tayfaları böyük rol oynamışdır.

Tarixi Azərbaycan ərazilərində geniş yayılmış “Muğanlı”lar şahsevən tayfa birliyinin ən böyük qollarından birini təşkil edir.

IX-XI əsrlərdə ərəb dilində yazılmış bir sıra tarix və coğrafiya kitablarında, o cümlədən. “Hüdud-əl aləm” əsərində Muğan, Qəbələ və s. toponimlər qeydə alınmışdır ki, həmin toponimlər indi də Azərbaycan və gürcüstanın bir sıra rayonlarında yaşamaqdadır.

1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də Gürcüstanın ərazisində mövcud olmuş Muğanlı tayfasının adı ilə bağlı bir neçə Muğanlı kəndinin adı da qeydə alınmışdır. Məsələn, Baydar nahiyəsində Muğanlı (23), Dəmirçihəsən uluslarından Kəpənəkçi adlı yerdə Muğanlı camaatı (31), Muğanlı Əhməd camaatı (18), Ağcaqala nahiyəsində Ərəbli oymağının İmamkəndi qışlağındakı Muğanlı camaatı (13), və s. göstərir ki, türklər-azərbaycanlılar bu bölgədə çox qədim dövrlərdən məskunlaşmışlar.

Azərbaycanın Qubadlı və Zəngilan rayonlarında üç Muğanlı adlı kəndlər və Goruş rayonunda isə Muğancıq (kiçik Muğanlı mənasında) həmçinin, Dərələyəz nəhiyəsində də Muğanlı adlı kəndlər vardır.

Azərbaycanın Şirvan Şəhərini tabeliyində olan şəhər tipli qəsəbə də Muğan adlanır. [1.97].

MUĞAN – Qədim Borçalı bölgəsində mövcud olmuş bu oykonim “muğan”Etonimi əsasında yaranıb. [4.51] Məşhur Alman alimi İohans Markvartın araşdırmalarında VII əsrdə mövcud olan Azərbaycanın qədim etnotoponimlərindən Bərdə, Gəncə, Muğan, Xalxalı, Qkqun (Ağhun-M.Ç.), Tərtər və s. adı qeyd olunub [3.142] (Həmçinin, B. Budaqovun araşdırmalarında o cümlədən, “Azərbaycan paleotonimləri antik qaynaqlarda” (1986) adlı məqaləsində; [6.15.] B. Budaqovun V. Aslanovla birgə yazdıqları B. Budaqovun qədim türkköklü“Türgen” (Türyançay), “Qanıq”, “Bayan”, “Çanaqçı”, “Muğan”, “Çul”, “Qğhun” və s. etnonimlərin qədimliyi araşdırılmışdır[2.51].

HUN – Dəmirçi Həsənli nahiyəsində məhəllə adı olub. Çox güman ki, ilk mərhələdə az bir qrup “hun” tayfa nümayəndələri gəlib məskən salıb. Onlar azlıq təşkil etdiyinə görə, yerli kəndlər-əhali onları məhəllə adlandırılıblar. “Hun” qədim türk dillərinə məxsus sadə sözdür.

Qədim türklərin tarixinə dərinə nəzər saldıqda məlum olur ki, Başqır bölgələrində də etnik, tarixi və mədəni-məişət baxımdan bir-birilə əlaqədar olan qədim tayfalar arasında türkdilli “Hun” adlı tayfa və ya “Hunlar” adlı tayfa birliyi də olubdur. Bu eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə güclü bir axınla Qazaxıstan və Orta Asiya səhralarından keçərək, Şərqi və qərbi Avropaya, çox güman ki, elə həmin dövrdə də onların bir hissəsi cənub istiqamətində Qafqaza və oradan da Güney Qafqaza-Azərbaycan ərazisinə gəlib orada məskunlaşmışlar[4.51]. Bu tayfalar arasında “Hunlar”, “On oğur” tayfaları da olmuş və həmin tayfalar Ulu babalarımızın adını yaşatmaq məqsədilə öz tayfalarının adlarını yaşayış məntəqələrinin adına qoymuşlar. Bizim mülahizəmizə görə, “On oğur” yox, “On oğuz” olmalıdır [5.65]. Çünki mənbələrdə ən çox “On oğuz” adı çox işlənmişdir. O cümlədən Hun, Hunlar, “On oğuz” qədim etnooykonimlər bu qəbildəndir. Bunlardan Qərbi Gürcüstanın Zestafoni bölgəsindəki “On oğur” (On oğuz) etnooykonimi “Onoqurisi”kimi gürcü dilinə translyasiya edilmişdir [6.71].

HUNLAR – Qədim Borçalıda kənd adı olub. Bu etnooykonim qədim “Hun” tayfa adı ilə “-lar” topoformantı əsasında təşəkkül tapıb. Bu tayfalar Azərbaycan-türk xalqının etnogenezində yaxından iştirak edib [6.72]. Onu da qeyd edək ki, eramızın ilk əsrlərindən Azərbaycan türklərinin söykökünün təşəkkül etməsində Oğuz, Avşar (Əfşar), Sak və digər tayfa birləşmə ilə yanaşı Hunlar da fəal iştirak etmişdir.

KOSALI – Tiflis Quberniyasının Borçalı Aran bölgəsində - sabiq Borçalı (indiki marneuli) rayonunda “Xəlilli” tayfasının kosalar tirəsinin adı əsasında düzəlib . [2.51] Kür və Alget çaylarının qovşağında, tarixi Sınıqkörpünün yaxınlığında, Marneuli-Sınıqkörpü avtomobil yolunun kənarında, dəniz səviyyəsindən 290 m yüksəklikdə yerləşir. Bu oykonimtürk köklü “Kosalı” kəndinin adında “kosalar” tirəsinin adından götürülmüşdür.

Kosalı kəndi iki qismə bölünür. Birinci Kosalı və İkinci Kosalı. Birinci Kosalıda 1700 nəfər, İkinci Kosalıda 1600 nəfər əhali var. Hər iki Kosalıda əsası 1923-cü ildə qoyulmuş Azərbaycan məktəbləri fəaliyyət göstərir.

Tiflis Quberniyasının Borçalı qəzasının Aran bölgəsində və Dəmirçi Həsənli nahiyəsində də Kosalı adlı kəndlər olub. [6.39] Həmçinin həmin kəndin başqa adı Nəzərli (Nazarlı) olub. İndi Qarayazı rayonunda Kosalı adlı kənd vardır[4.59].

Azərbaycanın Ağdam, Qazax, Lənkəran, Xankəndi və Lerik rayonlarında isə Kosalar adlı kəndlər vardır[1.59]. Qərbi Azərbaycanın (indi Ermənistanın) Qafan rayonunda da Kosalı adlı kənd olub. Həmin kənd 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılıb [8.178].

Kosalı – Qədim Qarayazı (indiki Qardabani) rayonunda kənd adı olub. [4.59]. Qarayazı düzündə, rayon mərkəzindən 5 km gündəğarda, Qardabani-Böyükəsik avtomobil yolu kənarında, dəniz səviyyəsindən 290 m yüksəklikdə yerləşir. Bu oukonim “Kosalı” etnonimi əsasında yaranıb. Əhalisi 6 min nəfərdən çoxdur. Kənddəki Azərbaycan məktəbi 1918-ci ildən fəaliyyət göstərir.

Kosalar - qədim Borçalının Dağ bölgəsinin sabiq Ağbulaq (indiki Tetri-sxaro) rayonunda kənd adıdır [11.196]. Xram çayının sağ sahilində, rayon mərkəzindən 14 km cənub-şərqdə, dəniz səviyyəsindən 650 m yüksəklikdə yerləşən süni yolla yaradılmışdır. Bu oykonim türk köklü “kosalar” tayfa adı əsasında yaranıb [6.126]. Bəzi mənbələrdə kəndin adı həm də **Qarakənd** kimi göstərilmişdir. Əhalisi 1000 nəfərdən çoxdur. Kənddəki Azərbaycan məktəbi 1925-ci ildən fəaliyyət göstərir və gözəl ənənələrə malikdir. Keçmiş SSR-nin ən yüksək mükafatlarına – “Lenin” Ordeninə, “Oraq və Çəkiç” Qızıl medalına və SSR-nin ən yüksək fəxri adına layiq görülmüş Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Güllü Əliyeva, Dövlət Mükafatı Laureatı Bədirxan Musayev, professorlar Məmməd Qocayev, Mahal Qacar, Roza Bayramova, Murtuz Qacarlı, Qasım Məmmədov, İsa Musayev, Vilayət Qacarlı, Ramiz Qacarov, polkovnik-xeyriyyəçi, saz-söz vurğunu Elbrus Anazaurov, məşhur xeyriyyəçi Vaqif Məmişov və başqaları bu kəndin yetirmələridir [6.45.]. Azərbaycanın Ağdam rayonunda da Kosalar adlı etnotoponim – kənd adı vardır [1.19]. Laçın rayonunda da “Kosalar” adlı kənd olub. Bu kənd kolxoz quruculuğu ilə əlaqədar olaraq 1930-cu ildə dağıdılmışdır [3.178].

AĞALAR – Sabiq Kutaisi quberniyasının Qori qəzasının indiki Kaspi rayonunda Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndin keçmiş adıdır. Bu oykonim türkköklü rütbə bildiren “ağa” sözü ilə “-lar” şəkilçisinin birləşməsindən yaranıb və böyük bir nəslin-tirənin adını bildirib və sonralar oykonimə çevrilib. “Ağalar” kəndinin yaşlı nəslin söylədiklərinə görə, bu kənddə “Ağalar” nəslinin yaşaması ilə bağlı olub. “Ağalar” kəndinin adı gürcü dilində əvvəlcə “Ağalariani”, sonra isə, “Ağaiani” yazılmışdır. XX əsrin 90-cı illərinin “soyuq ab-havası” “Ağalar” kəndinin də üstündən yan keçməmişdir. Orta əsrlərdən mövcud olan “Ağalar” kəndinin adı dəyişdirilib, gürcü dilində “Ninosminda” qoyulub [6.68].

Azərbaycanın Zəngilan rayonunda Ağalı, Biləsuvar rayonunda Ağayrı, Laçın rayonunda isə Ağalaruşağı kəndləri vardır. Tiflis Quberniyasının Borçalı bölgəsinin Şimal-Qərbində sabiq Barmaqsız (indi Zalqa) rayonunda Ağalıq adlı kənd olub [5.72]. Borçalı Qəzasının Bağ Borçalısında-Bolulus nahiyəsində (indi Bolnisi) rayonunda Ağalıq adlı kənd vardır [6.68].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü, Bakı, 1979, səh.128.
2. Ataniyazov S, Türkmenistanın toponimik sözlüğü, “İlim” neşriyyatı, Aşqabad, 1970, səh.13.
3. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi, səh.383.
4. Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə., Gürcüstanda türkmənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, 2008, səh. 280.
5. Budaqov B. Ə., Qeybullayev Q. Ə., Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı, 1988, səh.150.
6. Çobanov M.N., Çobanlı M. M., Borçalı toponimləri, “Borçalı”, Bakı, 2012, səh.365.
7. Musa Urud, Zəngəzur toponimləri, səh. 178.
8. Гейбуллаев Г. А., Топонимия Азербайджана, Баку, стр.72.
9. Груз. ССР, Административные территориальные деление, 1966, стр.149.
10. Кузеев Р. Г., Опыт исторической страфикации родоплеменной этноними Башкир, Ономастика Повольжья, Уфа, 1973, стр. 18.
11. Мамедов А. А., Об этониме каналы, Ономастика Узбекистана, Ташкент, 1987, стр.14.
12. Şenqeliya N. N., “Seldjuki i Qruziya”, 1968, səh.396-399).

ETHNOTOPONYMS OF TURKISH ORIGIN, WHICH WERE FORMED AS A RESULT OF A COMBINATION OF WORD-BUILDING SUFFIXES IN GEORGIA

SUMMARY

Azerbaijani Turks who settled in the vast territory of Georgia historically in ancient times, lived mainly in the central and eastern parts of the country, and gave the names of their tribes and the families to the places, where they lived.

The article deals with the ethnotoponyms and etnooykonims of Turkish origin, which were formed as a result of a combination of word-forming suffixes and reached our days, being used for thousands of years.

Key words: ethnonym, tribe, oeconym, ethnotoponym, ethnooronym ethnooeconym, ethnotoponym, ethnogenesis

Səkinə Şərifova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin elmi işçisi
sekine.serifova@mail.ru

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ NÜMUNƏLƏRİNDƏ ZƏNCİRVARİ MÜRƏKKƏB BÜTÖVLƏR VƏ DAVAMLILIQ PROSESİ

Çoxkomponentli mürəkkəb bütövlərdə davamlılıq prosesinin hüdudunun müəyyənləşdirilməsi semantik-qrammatik əlaqələndirmənin hüdudu ilə sıx vəhdətdədir. Belə ki, mürəkkəb bütövlərin tərkibindəki sadə cümlələrdə qismən fikir bitkinliyi hiss olunsa da, növbəti cümlədəki fikir, yaxud bağlayıcı vasitə həmin cümlədəki fikrin hələ bitmədiyini, davamlı olduğunu göstərir. Belə cümlələrdə fikir hissə-hissə təqdim olunur, lakin tam şəkildə qavranılması çətinləşir, bu halda aktual hissə və məntiqi vurğu fikrin çatdırılmasına kömək edir.

"Zəncirvari əlaqənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki cümlənin reması sonrakının teması kimi çıxış edir və bu proses sintaktik bütöv boyu davam edir, cümlələr bir zəncirin həlqələri kimi bir-biri ilə bağlanır. Bu prosesdə həlledici rol təkrarların üzərinə düşür. Hətta bəzən əvvəlki cümlənin reması sonrakında tema şəklində olduğu kimi saxlanılır" (1, 453).

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə nəzər saldıqca zəncirvari mürəkkəb bütövlərin hüdudunun müəyyənləşməsi problemi ilə də qarşılaşırıq.

VII əsrdən başlayaraq ərəbcə, IX-XI əsrlərdən farsca yazmaq ənənəsinin güclənməsi və hər iki dilin təsirinin XIX əsin əvvəllərində də davam etməsi Azərbaycan ədəbi dilini uzun müddət ağır yazı normaları altında saxlamışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu bu yazı dilinə hər zaman nüfuz etmiş, lakin qəlibləşmiş bədii təsvir vasitələri ilə yüklənmiş yazılı dil nümunələrinə güclü şəkildə təsir göstərə bilməmişdir. XI yüzillikdə "Kitabi-Dədə Qorqudun" yazıya alınması, XII-XVI əsrlərdə anadili ədəbiyyatının güclənməsi. XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatının intibahı, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin yazıya alınması artıq yazı dilinin sadələşməsinə doğru bir yol alırdı. Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr get-gedə formalaşmağa doğru gedirdi. Professor Q.Kazımov yazır: "Adi, adətən iki tərkib hissədən baş və budaq cümlədən ibarət olan və çox işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, XIX əsrin ədəbi dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin əksər modellərinə də rast gəlmək mümkündür" (2, 313). Həmçinin müəllif göstərir ki, "qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlənin müasir quruluş modelləri XIX əsrdə artıq tam formalaşmış şəkildə mövcud idi" (2, 316).

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təkrarolunmaz tip və xarakterlər ustası M.F.Axundzadə davamlı mürəkkəb bütövlərdən bir priyom kimi istifadə edərək obrazın xarakterini açmağa çalışmışdır. "Mürafə vəkillərinin hekayəti" adlı komediyasında mürafə vəkili Ağa Mərdanın dili ilə verilmiş belə bir cümləyə nəzər salaq: 1. *Hamı bilir ki, Zeynəb xanım Hacı Qafurun daimi mənkuhəsi deyil, onun dövlətindən irs hesabında hərgiz hissəsi yoxdur.* 2. *Amma mən bu keyfiyyəti bilib Ağa Kərimi sizin yanınıza göndərdim və məlum elədim ki, əgər siz mənim tədbirimə əməl eləsəniz, mən belə elərəm ki, bu dövlət Zeynəb xanıma çatar.* 3. *Çünki Hacı Qafurun bacısının bir köməyi və əlindən iş gələn əqrəbası yoxdur.* 4. *Ancaq o qızın bir cavan namizədi var, o da mürafə işində mənə hərif ola bilməz və siz də mənim rəyimə razı olub, hakimişər yanına adam göndərib bildiribsiniz ki, Hacı Qafur tapşıracağı pulu onun bacısına verməsin ki, onunla iddianız var.* (3, 172)

Əgər cümlələrarası nöqtə işarəsi nəzərə alınarsa, bu mətndə 4 cümlə olduğunu görürük. 1-ci cümlə üçkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir: birinci komponenti tamamlığı çatışmayan baş, ikinci və üçüncü komponentlər isə öz aralarında tabesiz zaman əlaqəsi olan tamamlıq budaq cümləsidir. 2-ci cümlə dördkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir: birinci komponent tamamlığı çatışmayan baş, ikinci, üçüncü, dördüncü komponentlər baş cümlənin çatışmayan tamamlığı vəzifəsini daşıyan budaq cümlələrdir, bu budaq cümlələr arasında şərt anlayışı da vardır. Ümumiyyətlə, bu cümlə budaq cümlə qütbü baş cümlə qütbündən sonra gələn çoxbudaqlı mürəkkəb cümlələrdən sayılır.

3-cü cümlə müəyyən şəxsi sadə cümlədir. 4-cü cümlə beşkomponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir: birinci və ikinci komponentlər qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir, üçüncü komponent tamamlığı çatışmayan baş cümlədir, dördüncü və beşinci komponentlər ardıcıl birləşən tamamlıq budaq cümlələri olsalar da, öz aralarında dördüncü baş, beşinci budaq olmaqla səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Bununla belə, bu mətni davamlı mürəkkəb bütöv halına gətirən əlamətlər var: 2-ci cümlə *amma*, 3-cü cümlə *çünki*, 4-cü cümlə *ancaq* bağlayıcıları ilə başlamaqla özündən əvvəlki cümlə ilə sintaktik və semantik baxımdan əlaqələnir. Ümumiyyətlə, çoxkomponentli cümlələrin formalaşmasında və komponentlərin bağlanması bağlayıcılar sintaktik və semantik münasibətlərin göstəricisi kimi çıxış edə bilər. Belə ki, 1-ci cümlənin son komponenti ilə 2-ci cümlənin ilk komponenti arasında tabesiz qarşılaşdırma, 2-ci cümlənin son komponenti ilə 3-cü cümlə arasında tabeli səbəb, 3-cü cümlə ilə 4-cü cümlənin birinci komponenti arasında tabesiz qarşılaşdırma anlayışı var. Odur ki, bu 4 cümlə birlikdə bir mürəkkəb bütöv təşkil edir.

M.F.Axundzadənin yaratdığı obrazların dilində həm sadə, anlaşılıq, ümumxalq danışq dili tərzində işlənən cümlələrə, həm də mürəkkəb quruluşa malik olan, çətin anlaşılan, ərəb-fars tərkibləri ilə yüklənmiş cümlələrə rast gəlmək mümkündür. Bu xüsusiyyət yalnız obrazın deyil, müəllifin öz dilində də müşahidə olunur.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarını, o cümlədən bədii üslubu nəzərdən keçirən V.Adilov yazır: "XIX əsrdə bədii üslubun həm nəsr, həm də nəzm qollarında sadələşmə, xəlqiləşmə prosesi getməsinə baxmayaraq, bu dövrün bədii üslubunda klassik şeir və səcli nəsr dilinin xüsusiyyətləri hələ tam şəkildə aradan çıxmamışdı. Zəncirvari şəkildə uzanan izafət birləşmələri, ərəb, fars tərkibləri, standart təşbeh metaforalar bədii üsluba ümumxalq dilinin təsirini məhdudlaşdırırdı. Bu dövrdə klassik nəsrin məhdudlaşdırıcı təsirini, hətta öz əsərlərinin dilini ümumxalq danışq dilinə maksimum yaxınlaşdırmağa səy göstərən və buna nail olan, yeni tipli nəsrin əsasını qoyan M.F.Axundovun əsərlərində də müşahidə etmək mümkündür." (4, 11)

V.Adilov M.F. Axundzadənin təhkiyə dilində həm asan anlaşılan sadə, həm də çətin anlaşılan mürəkkəb quruluşlu cümlələrdən nümunələr gətirməklə belə bir qənaətə gəlir: "XIX əsr bədii üslubunda ümumxalq dilinin təsirini əks etdirən sadə təhkiyə tərzilə yanaşı, bədii üslubun klassik ənənələrindən irəli gələn xüsusiyyətlərin mövcudluğu funksional üslubların təkamül prosesinin spesifik cəhətlərindən doğur (4, 12)

Müasir ədəbi dil ilə müqayisədə M.F.Axundzadənin dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin maraqlı nümunələrinə rast gəlirik. Belə ki, bəzi cümlələrdə bağlayıcı vasitə kimi

bağlayıcıdan istifadə olunsada, aktual üzvlənmə və məntiqi predikativ vurğu olmadan həmin cümlələrdə semantik baxımdan anlaşılmaz yaranar. Məsələn:

"*N a ç a l n i k. Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur, amma çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib murov göndərən qarovulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz. Zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam*" (3, 156).

Bu üç komponentli qarışıq tipli mürəkkəb cümlədir: I komponent (*əgərçi quldurluq cəhətindən sənin təqsirin yoxdur*) ziddiyətli qarşılaşdırma, ikinci komponent (*çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib murov göndərən qarovulların üstünə qılinc və tüfəng çəkibsiniz*) səbəb anlayışı daşımaqla budaq, üçüncü komponent isə (*zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam*) baş cümlədir.

Bu cümləni müasir ədəbi dilə uyğun şəkildə qurmuş olsaq (*əgərçi* sözünü *hərçənd* bağlayıcısı ilə əvəz etməklə, ikinci və üçüncü komponentin yerini dəyişməklə), məntiqi predikativ vurğunun yükü bu dərəcədə hiss olunmaz.

Davamlı mürəkkəb bütövlər tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də müşahidə olunur. Məsələn: "*S ə l i m b ə y. Əmin xan dərya üzündə seyrə çıxmışdı, qəflətən bərk külək əsib, lötgə çevrilib, xan dəryaya qər q olubdur. İndi xalq xanlıq imarətinin ətrafına cəm olub özlərinə xan istirlər*".

Belə hallarda daha çox paralellik özünü göstərir, zəncirvarilik isə zəifləyir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlələr fikri ifadə etmək baxımından sadə cümləyə nisbətə daha çox məna dərinliyinə malik olur. Bunun səbəbi mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələrin ayrılıqda ifadə etdiyi, həmçinin həmin sadə cümlələrin birlikdə ortaya çıxardığı fikirlə bağlıdır. Əgər mürəkkəb cümlə iki sadə cümlənin birləşməsindən yaranmışdırsa, bu cümlələr birlikdə üçüncü fikri doğuracaqdır. Belə cümlələrdə nəinki semantik, hətta qrammatik dəyişmələrin də olması mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. "ASPOLİQRAF LTD" MMC. Bakı, 2004.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. XIX əsr. 4 cildə, III cild, Bakı "Şərq-Qərb", 2007.
3. M.F.Axundzadə. Əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
4. V.Adilov. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu. Bakı, "Nurlan", 2002.

Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, elmi işçi
vefa.abdulla@mail.ru

TÜRK DİLLƏRİ V.V.RADLOVUN TƏDQIQAT OBYEKTİ KİMİ

Şərq ölkələrində, o cümlədən Türkiyədə, uzun müddət Sibirdə Yenisey çayı sahillərində əsasən qəbir daşları üzərində qalan Göytürk yazılı abidələrinin öyrənilməsinə, oxunmasına heç bir maraq göstərilməmişdir. Avropa ölkələrində bu yazılı abidələri öyrənməyə maraq yalnız XVIII əsrin əvvəllərində yaranmışdır.

Rusiyada həndəsi cizgi şəklində yazılmış naməlum Sibir yazılı abidələrinin öyrənilməsinə İPyotrun göstərişi ilə XVIII əsrin 20-ci illərindən başlanılmışdır. Hələ o zaman D.Q.Messerşmid apardığı qeydlərdə (1722-ci ildə) Yenisey çayına yaxın yerlərdə yazılı daşların mövcud olması haqda məlumat verirdi. 1723-1722-ci illərdə Sibirdə sürgünlük həyatı keçirən İsveç zabiti İ.Stralenberq "Yenisey" yazılı abidələrini aşkar edib onlardan bir neçəsinin əl ilə surətini çıxararaq 1740-cı ildə Stokholmda çap etdirir. Bu əski türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixində ilk çap işi idi. Beləliklə, əski türk yazılarına, xüsusilə onların mənşəyinə maraq yaranır. Ancaq bütün bu maraqlara baxmayaraq qədim türk yazıları iki əsrə yaxın öz tədqiqatçısını gözləməli olur. 1729-cu ildə Macarıstanda tapılmış qızıl küplər üzərindəki yazı işarələri "Yenisey" yazılarına çox uyğun

gəlirdi. Məsafəcə bu qədər uzaq ayrı-ayrı yerlərdə eyni yazı nümunələrinin tapıntısı o zaman alimləri təəccübləndirməyə bilməzdi. Güclü maraq qərb dilçilərinin şərqdə linqvistik araşdırmalarına təkan verir. Sonradan bu proses davamlı axın və cərəyan şəklini almağa başlayır. Bu sirrli yazılara olan maraq hissi bir çox dilşünaslar kimi V.V.Radlovdan da yan keçmir.

Rus əsilli alman tədqiqatçısı V.V.Radlov 1837-ci ildə Berlində anadan olub. 1854-cü ildə Berlin universitetinin fəlsəfə fakültəsinə qəbul olur. 1858-ci Berlin Universitetini bitirdikdən sonra Rusiyaya gəlmiş və sonrakı həyatını bu ölkə ilə bağlamışdır. Teologiya ilə maraqlanmasına baxmayaraq F.Bopp, A.F.Pottanın hind-avropa və tarixi fonetikaya aid mühazirələri onda tezliklə müqayisəli tarixi dilçiliyə (xüsusilə ural və altay dillərinə) maraq yarandır. Bu məqsədlə o, Rusiyaya gəlir, əvvəlcə Sibir xalqının mənşəyi və etnoqrafiyasını sonra isə qədim türkyazılı abidələrinin dilini tədqiq etməyə başlayır. Bütün bu tədqiqatlar türkologiya üçün dəyərli bir lüğətin yaranmasına gətirib çıxarır. V.V.Radlov 1859-cu il altayda olarkən təkcə ləhcələrin (ləhcə deyərəkən o, ədəbi dili nəzərdə tuturdu) deyil, həm də xalq dili, yəni dialekt sözlərini toplamağa başlayır. Türkoloqun dərvişsayağı oba-oba, kəndbəkənd gəzərək topladığı sözlər arasında altay, kalmık və telent leksemləri ilkin idilər. 1860-cı ildə sözlüyə qazax, qırğız, tuvin, şor, uyğur, xakas dil vahidləri də daxil edilir. Radlovun Rusiyadakı fəaliyyəti üç dövrə bölünür: Altay (1859-1871), Kazan (1874-1884) və Peterburq (1884-1918) dövrləri. Altay dövründə Radlov Altay və Qərbi Sibir türkləri arasında dil etnoqrafiya və folklor materiallarını toplayır, yerli dialektləri və şivələri öyrənir və "Aus Sibirien" adlı əsərini yazır. Kazan dövründə pedaqoji və idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Bu zaman alim "Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen" adlı əsərinin "Phonetik der nördlichen Türksprachen" hissəsini yazmışdır.

Artıq 1864-cü ildə lüğət üzərində düzəliş işləri yekunlaşmaq üzrə idi. Türkoloq bu lüğəti çapa vermək istərkən akademik A.A.Şifnerin verdiyi əlavə məlumat toplusu onu 1867-ci ildə yenidən lüğət üzərində işə qayıtmağa vadar edir. Beləliklə o, Kazana gəlməyə qərar verir. Bununla da lüğətə tatar, başqırd, qırpaq, qədim uyğur, krım, tatar, cığatay dil vahidləri də daxil olmuş olur. Bu müddət ərzində onun əlavə olaraq bəhrələndiyi bir çox ƏDƏBIYYATlar olur. Bura "Sibir-Tatar sözlüyü" (A.Troinski, Kazan, 1833), "Türk tatar dillərinin müqayisəli sözlüyü" (L.Budaqov, I,II cild, Sibir, 1869-1872), "Altay dilinin qrammatikası"(Kazan, 1872), "Cığatay ləhcəsi"(Leninqrad, 1870), "Türkcə-fransızca lüğət" (Paris,1835), "Türk, ərəb və farsca sözlük" (Leytspik,1862-1876) "Şərqi türkistan dilləri" (Peterburq, 1867), "Rus-sart sözlüyü" (Kazan, 1884) və s. ƏDƏBIYYATlar daxil idi. Türkoloqun bəhrələndiyi mənbələr sırasına "Kutadqu-bilik", "Orxon" və "Yenisey" abidələrinin dili də daxil idi.

Peterburq dövründə Radlov Rus Elmlər Akademiyasına üzv seçilir. Ən böyük əsəri "Opyt slovarja tjurkskix narecij"dir. Bu lüğəti tərtib etməyə 1859-cu ildə Barnaulda başlamışdır, çapı isə 1911-ci ildə sona çatmışdır. Radlovun rəhbərliyi altında Rusiya Elmlər Akademiyasında «Atlas der Altertümer der Mongolei» adlı əsər işıq üzü görmüşdür. Radlov əski türk yazılarına bir çox məqalələr həsr etmişdir. 1909-1912-ci illərdə alim "Alttürkische Studien" başlığı altında altı əsər üzərində işləmişdir. Ömrünün 81-ci ilində Peterburqda vəfat etmişdir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bu dövrdə artıq xeyli sayda müxtəlif tipdə lüğətlər vardı. Ancaq V.V.Radlovun "**Türk ləhcələri sözlüyü**" lüğətibütün tarix boyu türk leksikologiyası üçün əvəzolunmaz vəsait olub. Bu lüğət bir çox türk dili və dialektlərini əhatə edən tarixi-müqayisəli metod əsasında qurulmuş ən dəyərli nümunələrdən sayılır. Onu fərqləndirən və belə dəyərli olmasına səbəb nədir?

Əvvəla, sözlərin çoxluğu ilk nəzərə çarpan amildir. Lüğətdəki sözlər konkret olaraq türk sözləridir, ancaq onların rus və alman dillərində ekvivalenti və qarşılığı verilib. Burada tək bir türk dilinin sözləri və onların rus və alman dilində qarşılığı verilsəydi bunu üçdilli lüğət adlandırmaq olardı. Ancaq lüğətin leksik baxımdan əhatə dairəsi bir dillə müqayisə olunmayacaq qədər genişdir. L.V.Şerba lüğət haqda danışarkən qeyd etmişdir ki, lüğətin belə dəyərli olmasına səbəb burada bir çox türk dialekt və şivə sözləri ilə yanaşı, artıq mövcud olmayan türk dili vahidlərinə də rast gəlinməsidir. Əlavə olaraq o, qeyd etmişdir ki, bu lüğət etimoloji baxımdan da diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, onun fikirlərinə əsaslanaraq lüğəti həm tərcümə, həm müqayisə, həm də etimoloji lüğət kimi şərh etmək olar.(9,135)

— samitlər üzərində bu işarə onların incə damaq tələffüzünü bildirir.

O, coğrafi ərazi prinsipinə əsaslanaraq tərtib etdiyi lüğətində türk dillərini dörd qrupa bölərək təsnif etmişdir. 1872-ci ildə bu prinsipə əsaslanıb etdiyi təsnif belədir: (1,208)

1. Şərq qrupu : *altay, teleut, abakan, koybol, qızıl, tölös, beltir, barabin, küyerik, çulum, tuba, qaraqaş, uryanxay (tuva), karaim, uyğur dilləri.*

2. Qərb qrupu: *qırğız, qaraqalmaq, başqırd, Volqaboyu tatarları, noqay dilləri.*

3. Orta Asiya qrupu: *tarançin, Hami, Aksu, Kaşğar, Yarkənd, Sart, Kokand, Zərəfcan özbəkəsi, Buxarada və Xivədə yaşayan türklərin dilləri.*

4. Cənub qrupu: *türkmən, qumuq, Qaraçay, balkar, Azərbaycan, türk (Anadolu və Rümeli dialektləri), qaqauz və Krım tatarlarının dili.*

Bu bölgülərlə bağlı B.Çobanzadənin qeydlərinə nəzər salaq: “V.V.Radlovun bölgülərini nəzərə alsaq bir çox şivələrin yanlış, aid olmadıkları qruplara düşdüyünü görürüz. Məsələn: orta Asiya qrupasına düşən özbək, sart (Xivə, Buxara) şivələri digər tərəfdən cənub qrupasına düşən Krım şivəsi dil nöqtəyi nəzərindən bir-birinə daha yaxındır. Əsasən türk-tatar lisanlarında iki böyük qrup vardır ki, bunlardan biri cığatay, digəri isə oğuz adlanır.”(3,89) XIX yüzilliyin rus qaynaqlarında Çağatay türkcəsi Kazan tatarlarının, noqayların, qırğızların, Krım tatarlarının, Kiçik Asiyanın və Türkiyə türklərinin danışdığı orta dil kimi təsvir edilirdi.

“Sonra türklərin bir qismi İran və Kiçik Asiya, Qafqaz tərəflərindən yerləşdikdən, digər bir qismi də əski yurdda qalıb. Kaşğar, Türküstan, Volqa, Qırçaq ölkələrini mənimsədikdən sonra artıq yavaş-yavaş oğuz türkcəsi birinci və cığatay türkcəsi ikinci qisim türklərin lisanı olmuşdur. İştə V.V.Radlovun dörd qrupasını bu gün daha yaşamakda bulunan türk-tatar lisanları üçün iki böyük qrupaya ayırdıqdan sonra qalanlarını bu iki qrupanın sövti xüsusiyyətlərinin bulub çıxarmaq daha ziyadə kolaydır. Öylə isə fikrimizcə cığatay qrupasına özbək, sart, tarançin, altay, barabin, urpağay, Volqaboyu tatarları, Şimali Krım (Noqay, yaxud qaraçay, kumuk), Oğuz qrupasına isə türkmən, Azərbaycan, türk, Cənubi Krım və s. girərlər.(1,91)

Lüğətin mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyəti var. Bu dəyərli nümunədə qeyd olunmuş faktlar Azərbaycan həmçinin, ümumtürk ədəbi dili tarixinin öyrənilməsində, konkret bir dövrün, mərhələnin geniş şəkildə tədqiqində, tarixi leksikologiya və tarixi dialektologiya elmlərinin sistemli araşdırılmasında çox yararlı ola bilər. Burada əldə olunmuş dil faktları bir çox türk yazı və əsərlərinin dilinin tədqiqatında əsas rolunu oynaya bilər. Rus əsilli alman türkoloq V.V.Radlovun bütün ömrü bahasına türkologiya tarixinə verdiyi bu töhfəyə bundan sonra da müxtəlif zaman kəsiyində filoloji araşdırma və tədqiqatlarda dönə-dönə müraciət olunacaq. Bu əsər türk dillərinin tarixi inkişafını, tarixi leksikologiyasını öyrənməkdə, müqayisəli qrammatikasını tərtib etməkdə əvəzsiz mənbələrdən biridir. Tərtib edildiyi vaxtdan xeyli zaman keçməsinə baxmayaraq bu əsərə olan maraq hələ də azalmamış, lüğət türkoloqların stolüstü kitabı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanzadə B. Əsərləri. 3 cildə. I cild, Bakı:Nurlan, 2007, 216 səh.
2. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. (Dərslik) Bakı, 2006, 384 səh.
3. Гулиев Л.Н. Древные тюрки. М., 1967, 157 с.
4. Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. — М.: Наука, 1972.
5. Очерки по истории русского востоковедения. — М.: Институт Востоковедения АН СССР, 1953.
6. Помелов В. Б. Просветительско-педагогическая деятельность В. В. Радлова // Педагогика. — 2013. — № 6. — С. 112—118.
7. Решетов А. М. Академик В. В. Радлов, востоковед и музеевед (Основные этапы деятельности) // Радловские чтения-2002. Материалы годичной научной сессии. — СПб., 2002. — С.95-101.
8. Тюркологический сборник.1971. — М., 1972 (посвящён В. В. Радлову, список трудов и литературы о нём)

9. Самойлович А. В.В.Радлов о нем: о материалах Радлова по народной словесности крымских татар и караимов. Пг, 1916, 112с.

Vafa Abdullayeva

SUMMARY

This article is about history and investigation of Turkic language. In this article was investigated V.V.Radlov's works about Turkic nation, especially his dictionary "Glossary dictionary of Turkic dialects". Here is given big information about structure, formation, phonemes and areals of this dictionary. This dictionary

Key words: Turkology, V.V.Radlov, Turkology dictionary, history of Turkic nation.

Vəfa İbişova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Monitoring şöbəsinin elmi işçisi
vafa.ibisova@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏTNLƏRİNİN MƏNTİQİ-SEMANTİK PLANDA TƏHLİLİ

Mətn kompleks kommunikatív vahid kimi xüsusi forma və məna birliyinə malikdir. Bu birlik bütövlük əmələ gətirir. Mətnin bütövlüyü deyəndə əsasən üç anlayış - bağlılıq, integrativlik və koqerentlik başa düşülür. Bu anlayışları özündə birləşdirən bütövlük qlobal kateqoriyalardan biridir. Mətnin əlamətlərinin qarşılıqlı nisbət xarakteri **bağlılıq-koqeziya-inteqrasiya-retrospeksiya-prospeksiya** ardıcılığından ibarətdir. Mətnin əsas nəzəriyyəsi də bu formullardan düzəlidir.

Məntiqi-semantik təhlil mətnə psixoloji, xüsusən də linqvo-psixoloji yanaşmadır. Bu konsepsiya psixoloq alim L.S.Vıqotskiyə məxsusdur. Keçmiş SSRİ məkanında mətn dilçiliyinin məntiqi-psixoloji cəhətlərinin tədqiqi L.S.Vıqotski baxışlarına əsaslanır.

Dilçi dilin modelini qurarkən ümumiyyətlə bu modelin mətni təşkil etməkdə və mətni anlamaqda rolu barədə düşünməyə bilər. Halbuki məhz bu cəhət L.Vıqotski məktəbi üçün mühümdür ki, göstərilən sistem və bu sistemə məxsus proseslər (fəaliyyət) modeldə yenidən yaradıla bilsin.

Ümumiyyətlə, mətnin, xüsusən də, məntiqi-semantik bağlılığının tədqiqi mətnin bəzi tipikləşdirilmiş növlərinin ayırd edilməsindən ötrü əsas ola bilər.

Ümumiyyətlə, bizim tədqiqatda Azərbaycan danışıq və bədii mətnlərinə dair başlıca xüsusiyyətlər əsasən 3 cəhətdən xarakterizə olunur:

- 1) formal-qrammatik cəhətdən;
- 2) funksional-kommunikativ cəhətdən;
- 3) məntiqi-semantik cəhətdən.

Mətnin sistem təsviri, onda olan ümumi dominant funksiyaları təyin etmək, mətnin semantik sahəsində məntiqi-semantik makro və mikrostrukturu təyin etmək qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir.

"Mətnin kommunikatív təşkili tipi" mətnin obyektiv səciyyəsinə üzə çıxarır və mətnin dilin bütün səviyyələrində iyerarxik cəhətdən öyrənilməsinə yoluna qoyur (qaydaya salır).

Tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas faktorlardan biri müasir Azərbaycan dilinə məxsus bədii mətnlərin məntiqi-semantik bütövlüyünü əks etdirən elmi əsərin olmamasıdır. İlk dəfə nisbətən geniş formada müasir Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü anlayışının mahiyyəti açılır və bununla bağlı məsələlərə münasibət bildirilir.

Mətn kommunikatív və informatív bir vahid olaraq ona məxsus olan özəl işarələr vasitəsilə yaradılır. Mətni formal-semantik cəhətdən quran özəl işarələr başqa hər cür işarələrdən fərqlənir.

Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin açıqlığı, aydınlığı və qavranılmasını və özəl sənətkar mövqeyini ehtiva edir.

Mətnin cümlədən böyük, yəni mürəkkəb sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılması problemi XX əsrin 2-ci yarısından sonra meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə, mətn sintaksisi XX əsrin son qərinəsində bütün parametrlərinə görə bir linqvistik elm sahəsi kimi yaranmışdır. XX əsrin ortalarında Avropa dilçiliyi, ələlxüsus da Praqa funksional dilçilik məktəbi nümayəndələrinin müvəffəqiyyəti kommunikativ və semantik mahiyyətli yeni filoloji açıqlamaların araya gəlməsinə və xüsusilə də linqvistikada mürəkkəb sintaktik bütövün müstəqil olaraq öyrənilməsinə müəyyən şərait yarada bilmişdir. Avropa və Rusiyada bu sahədə, xüsusən də mətnin bütövlüyü probleminin tədqiqində bəzi uğurlar olsa da, türkoloji, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində mətn sintaksisinin sözügedən problemi ilə əlaqədar çox az işlər görülmüşdür (1)

“Mətn- başlığı və müəyyən məqsədyönlüyə, praqmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələrin ayrı-ayrı vasitəsilə birləşmiş bir çox xüsusi vahidlər (frazafövqi birliklər) ilə birlikdə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birilliyidir” (2, s.18)

“Mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi” (3, s.432)

Digər müəlliflər də əsas etibarını ilə mətnin əsas əlamətlərini belə göstərirlər.

Mətn dilçiliyində ən mühüm məsələlərdən biri də onun bütövlüyü məsələsidir. Mətn struktur, funksional və məntiqi-semantik bütövlüyə malikdir. Mətn daxili əlaqəlilikdən bəhs edən A.Məmmədov yazır ki, mətn müəyyən konkret uyğun məlumatın maksimal dərəcədə ötürülməsi prosesini əldə etmək üçün müəyyən sintaktik çərçivədə yaradılır ki, bu da onun bütövlüyünü şərtləndirir. Mətnə daxili təşkilatlanma da xasdır. Bu onu sintaqmatik səviyyədə bir struktur tama çevirir. Lakin bütöv olmaq üçün mətn həm də daxilən əlaqəli olmalıdır (4, s.25).

L.Loseva yazır ki, mətnin məntiqi-semantik bütövlüyü mətn daxili əlaqəlikdən keçir (5, s.34 (360 s.))

O, başqa bir əsərində “mətnin məna, fikir nüvəsi”nin müəyyənləşməsində məntiqi-semantik bütövlüyü şərtləndirən amillərin aşkar olunmasını vacib sayır (6, s.29 (440 s.)).

V.Dressler də mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən amillər sırasında koqerentliklə inteqrasiyanın roluna önəm verir (7, s.76 (413))

Kommunikativ bütövlüyə kommunikaiv funksiya baxımdan yanaşmaq lazımdır. Belə yanaşma aktual qrammatikanın nailiyyəti sayılır. Belə ki, mətni təşkil edən hər hansı sözlərdə çıxış nöqtəsi, yəni məlum olan və ya tema və yeni məlumat-remə özünü göstərir. İki başlıca məzmun mətnin bütövlüyünü səciyyələndirir: məlumat predmeti-uyğun kommunikasiya vahidinin çıxış nöqtəsi olan element (Matezius bunu “məlumat əsası” adlandırır) və məlumatı əks etdirən ünsür, yeni məlumatı dinləyiciyə çatdıran ünsür (başqa sözlə, “məlumatın nüvəsi”) (10, s. 125 (326 s.)).

M.Zəkiyevin fikrincə, mürəkkəb sintaktik bütövlərin məntiqi-semantik bütövlüyünü iyerarxik münasibətlər, onları birləşdirən mətni linqvistik vasitələrə əsasən öyrənmək gərəkdir. Müstəqil-bərabərhüquqlu cümlələr arasındakı bütövlüyü, bağlılığı öyrənmək üçün gərək olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, MSB-nin də sərhədləri ondan asılı olaraq müəyyən edilir (11, s.234)

Ə.Abdullayev mətni anlama prosesində onun məntiqi-semantik strukturunun dərk edilməsini vacib sayır (12, s.53 (345 s.))

Mətnin bütövlüyü anlayışına:

- 1) məna bütövlüyü
- 2) kommunikativ bütövlük
- 3) struktur bütövlük də aid edilir.

Məntiqi-semantik bütövlük mətnin strukturu ilə səciyyələnir. Mikrotema məntiqi surətdə məntiqə uyğun olaraq bir-birinin ardınca genişlənir: başlanğıc, inkişaf və nəticə. Başlanğıcda tema haqqında məlumat verilir. Mikrotemanın inkişaf dərəcəsində mətnin aydınlaşması həyata keçirilir. Nəticə hissəsində yeni mikrotemaya keçid baş verir, yeni sintaktik bütöv formalaşır.

Mətnin başlanğıc mərhələsi. Mikrotemanın şərh bu mərhələdə başlanır. Deyildiyi kimi, tema haqqında ümumi məlumat verilir. Məs.: “Ostapenkonu mən yaylaqdan tanıyırdım. Yay istirahətimi

mən orada, Sovet Ukraynasının səfalı bir kəndində, səliqəli Ostapenko kişinin balaca, yaraşığı evində keçirirdim. Bu ucaboy, topsaqqal kişinin zəhmətə olan eşqi məni çox maraqlandırır. Ostapenkonun arvadı beş il əvvəl vəfat etmişdi. 21 yaşlı qızı şəhərdə tibb institutunda oxuyurdu, 14 yaşlı oğlu isə kənd məktəbində oxuyur, həm də atasına kömək edirdi. Ostapenko uşaqlarını ögey anaya etibar etməzdi. Özü onlara həm atalıq, həm də analıq edirdi. Təsərrüfat işindən sonra da evdə oturmaz, rahatlıq bilməzdi. Gah onu rayon kitab mağazasında dərs kitabları seçən, gah tibb institutu qabağında dayanıb qızının dərsdən çıxmasını gözləyən, gah əlində uşaq ayaqqabısı pinəçi yanına gedən, gah da qapı ağzında, ayaqüstə oğlunu dayandırıb, düyməsini tikən görmək olardı”.

Mətnin başlanğıc mərhələsi hələ davam edir: “Lakin evdar və təsərrüfatçı Ostapenkonun əsl peşəsi məni daha çox maraqlandırır. O, mahir bir arıçı idi. Yamaca tərəf uzanan böyük, ağaclı, güllü həyətinə həmişə azı 10-12 arı pətəyi olurdu. Kişi vaxtının çoxunu bunlara, bu təmiz və faydalı heyvanlara sərf edirdi. Evə qonaq gəldimi, Ostapenko əlində bıçaq və boşqab pətəklərin dal tərəflərinə keçir, beçə balı gətirirdi. Ostapenko arını saxlamağı, bəsləməyi, bəhrə götürməyi bildiyi kimi, balın və mumun mənfəətini də bilirdi”.

Mətnin inkişaf mərhələsi. Bu mərhələdə tema inkişaf edir, Ostapenko haqqında yeni biliklər şərh edilir. Sintaktik bütövün mahiyyətini, məzmununu açmaqdan ötrü Ostapenko haqqında başqa məlumatlar verilir. “Ona görə də yuxarıdakı mətnin ilk cümləsi ən ümumi və müstəqil cümlə olub, silsilə sintaktik bütövlə çözümlə-çözümlə açılmalıdır. Həmin cümlədən sonra gələn mətn son cümləyə qədər bir sintaktik bütövdən ibarətdir və bir mikrotema üzərində qurulmuşdur”. (3, s.435). Mikrotemada başlıca məqsəd Ostapenkonun zəhmətkeş bir insan olduğunu şərh etməkdir. Odur ki, bir neçə cümlədən ibarət olan həmin sintaktik bütövdə Ostapenkonun zəhmətkeş olduğunu nəzərə çatdırmaq üçün “mahir bir arıçı”, “10-12 arı pətəyi”, “kişi vaxtının çoxunu sərf edirdi” və s. ifadə və cümlələr işlədilmiş, mikrotema kişinin qonaqpərvərliyi və əməyinin təsviri üzərində qurulmuşdur. İkinci abzasda kişinin arı peşəsi ilə məşğul olduğu açıqlanır, beləliklə, tema inkişaf etdirilir. Son cümlə nəticədir, yekundur. (“Ostapenko arını saxlamağı, bəsləməyi, bəhrə götürməyi bildiyi kimi, balın və mumun mənfəətini də bilirdi” (Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, s.336)

Mətnin son (nəticə) mərhələsi. Bu tema bitdikdən sonra artıq yeni mikrotema başlanır. Bu mikrotema Ostapenkonun yenidən həkim olmuş qızını orduya yola salması ilə başlanır və s.

Mətnin komponentləri, onu təşkil edən cümlələr arasında məntiqi-semantik münasibət anaforik və kataforik, mətnin daralması və genişlənməsi, kvalitativ münasibət, kontrastiv yaxud əks, temporal, təxmini, birləşdirici, səbəb-nəticə-şərt münasibətləri fonunda yaranır.

Mətnyaratmada özünü müxtəlif anaforik, kataforik vasitələr, təkrarlar, deyktik elementlər və s. göstərir.

Anaforik əlaqə. Anafora-eyni sözün və ya söz qrupunun bir neçə ardıcıl gələn, paralel düzələn sözlərin, söz qruplarının əvvəlində təkrarı deməkdir. Məntiqi-semantik qanunlara uyğun hər hansı bir dil vahidi mətnə təkrarlanır, ekspressivlik yüksəlir. Məs.: Xilaskarların rəhbəri, məğrur başını qaldırdı, qəlbindəki həyəcanı boğmadı, böyük günün əbədiliyi eşqinə, inqilabın tribunu dilləndi:

-Yoldaşlar!...

Bu səs bahar havası, bayram müjdəsi kimi kəndləri, şəhərləri ayıltıdı.

-Yoldaşlar!...

Bu səs adamları yeni mübarizələrə, bəxtiyar həyat yollarına çağırıdı.

-Yoldaşlar!...

Bu səs parlaq bir qılınc kimi üfüqləri kəsdi, gələcəyə qədər işlədi (Mir Cəlal)

Kataforik əlaqə. Katafor-mətn daxilində sonra gələcək məlumata işarə edən dil elementidir. Mətnə həmin funksiyada adəti üzrə determinativlər və əvəzliliklər çıxış edir. Determinativlər və əvəzliliklər söyləmə (söz birləşməsi) şəklində çıxış edərək mürəkkəb sintaktik bütövləri məntiqi-semantik cəhətdən də bütövləşdirir (13, s.193 (s.138-209).

“Bütövlükdə cümləyə aid olan, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan determinantlar” (3, s.156) mətnə kataforik əlaqə yaradır, mətnin həcmi genişləndirir: *Bir həftə sonra* uşaq yoxa çıxdı. *Bir həftədən sonra* isə onu dağ yamaclarından birində tapdılar (S.Əhmədli).

Qeyri-determinant vasitələrin də kataforik əlaqənin yaradılmasında rolu var. Məs.: O, anaların üsyanını çağıran vulkan kimi *səsləndi*. Bu yaralı *səsi* nə hava itirdi, nə torpaq boğdu, nə sular əritdi, nə məsafə pozdu. *Busəs* ildırım kimi üfüqləri, dağları yarıb ötürdü. Daşları, qayaları əridirdi. Hər şey, hər yer, həyatın damarına daraşan vəhşilikdən başqa hər kəs *busəsi* duyur, anaya acıyır, ananı dinləyirdi. Böyük qəlblər *bu səsə*, şərəfli anaya acıdı və önündə əyildi (Mir Cəlal).

Beləliklə “mətnin kommunikativ təşkili tipi” anlayışı mətnin funksional, məntiqi-semantik və formal-qrammatik xarakteristikasının cəmini (yekununu) bir yerə toplayır: 1) mətnin ümumi funksional istiqaməti- janr tipini müəyyənləşdirməyə imkan verir; 2) mətnin məntiqi-semantik strukturu bütövlük əmələ gətirir; 3) mətnin tərkibində cümlə-söyləmlərin tipik semantikasi və formal-qrammatik cəhətdən təşkili-qaydaya salınır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev M. Türkoloji dilçilik. Bakı, Mütərcim, 2012, 456 s.)
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1980
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, V cild, Bakı, «Nurlan», 2008
4. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001
5. Лосева Л.М. Как строится текст. М., 1980
6. Лосева Л.М. Синтаксическая структура целого текста. Одесса, 1974
7. Дресслер В. Синтаксис текста. М., Наука, 1976
8. Гальперин И.Р. О понятии текста. М.: Наука, 1974
9. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981
10. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1982
11. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963
12. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, Səda, 1999
13. Kazımov İ. Azərbaycan dilinin funksional sintaksisi: Söyləm.- Veysəlli F.Y., Kazımov Q.Ş., Kazımov İ.B., Məmmədov A.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasi: Sintaqmatika, söyləm və sadə cümlə sintaksisi. III cild, Bakı, 2014

Vafa İbishova

Summary

The article analyzes logical-semantic characteristics of the belles- lettristic texts of Azerbaijan language. Communicative and logical-semantic approach of text opens great perspectives for investigation of some language mechanisms. The shown characteristics and results of logical-semantic integrity may accelerate progress of new linguistic sectors.

Key words: connectivity, cohesion, integration, retrospection, prospection

BÖLMƏ 6 TÜRK XALQLARININ ƏDƏBİYYATI VƏ FOLKLORU

Alxan Bayramoğlu, fil.ü.e.d., prof.
Bakı Dövlət Universiteti
alxan.memmedov@mail.ru

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ İKİ SATIRASI HAQQINDA

Seyid Əzim Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində lirik və satirik şair, publisist, təzkirəçi, alim, maarifçi, realist qələm sahibi kimi tanınmışdır. Onun əsərləri dəfələrlə nəşr edilmiş, haqqında elmi əsərlər – məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Həmin əsərlərin bir çoxunda şairin “Həmədan kəndinin əhvalatı” və “Yerdəkilərin göyə şikayəti” satiraları da təhlilə cəlb edilmişdir. Təhlil və nəşr zamanı “Həmədan kəndinin əhvalatı” satirasına ikinci bir ad verilərək, “Allaha rüşvət” kimi təqdim olunmuşdur. Bu da həmin satiranın ideyasının, müəllif qayəsinin yanlış dərki və elmi şərhilə nəticələnmişdir. Belə ki, Kamil Mir Bağırovun yazdığına görə, guya, “Allaha rüşvət” və “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri” satiralarında müəllifin (S.Ə.Şirvaninin – A. B.) dinə laqeydlik ruhu özünü hiss etdirir. “Allaha rüşvət” satirası oxucuda allahın “adil” olması haqqındakı uydurmalara inamsızlıq doğurur. Satirada şairin dini etiqada laqeydliyi və ateistik ruhu aydın görünür, (5, 226). Sonra K.M.Bağırov sözünə davam edərək bildirir ki, Seyid Əzim “... ateistik ruhu tərənnüm edən qəzəllərində dini ehkam əleyhinə çıxdığı kimi, “Allaha rüşvət” şeirində də allahı lağa və məsxərəyə qoyur, allahı rüşvətxor hakimlərə oxşadır, yağışın bol yağmasını allahın çoxlu rüşvət alması və “həbbi-nişat” atması ilə əlaqələndirir...” (5, 226).

Göründüyü kimi, burada satiranın əsas ideyası izah edilərkən müəllif mövqeyi düzgün müəyyənləşdirilməyib. Ona görə də S.Ə.Şirvani ateist, “Həmədan kəndinin əhvalatı” isə allaha, onun rüşvətxorluğunun tənqidinə yönəlmiş bir əsər kimi mənalandırılmış, nəticədə, əsl mətləbdən yayınılmışdır.

Bu cür vəziyyəti akademik Feyzulla Qasımzadənin yanaşmasında da müşahidə edirik. O, “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (Bakı, 1974) adlı tədqiqatında yazır: “Cahil adamların və ruhanilərin tənqidində şair bir maarifçi kimi feodalizmə, onun ictimai həyatda və hüquq sahəsində doğurduğu nəticələrə qarşı çıxır. “Allaha rüşvət” və “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri” kimi satiralarında şair ateizmə yaxınlaşır. “Allaha rüşvət” satirasında müəllif avam kəndlilərin dili ilə kəndxudanı allaha, onun yanındakı tazıları isə ölüm mələikəsi Əzrailə oxşadır... Avam və cahil mühitdə allahı məsxərəyə qoymağın özü ateizm əlamətlərindən biridir” (4, 426).

Göründüyü kimi, F. Qasımzadə Seyid Əzimin feodalizmin “... ictimai həyatda və hüquq sahəsində doğurduğu nəticələrə qarşı çıxdığını” qeyd etsə də, adı çəkilən satiralarda onun ictimai və hüquqi bəlanı tənqid etdiyini deyil, məhz ateizmə yaxınlaşdığını, ... avam və cahil mühitdə allahı məsxərəyə qoymağın elə ateizm əlamətlərindən biri” olduğunu vurğulayır.

Bu satiradan danışarkən filologiya elmləri namizədi, dosent Əlifəğa Bağırov onun mövzusunun 1876-cı ildə “Kafkaz” və “Bakinskoe izvestiya” qəzetlərində Şamaxı mahalında quraqlıq və yağış yağdırmaq məqsədi ilə bağlı keçirilən mərasim haqda “Zaqorsk” imzası ilə dərc edilmiş bir məqalədən götürüldüyünü yazır (1, 72-73). Ancaq o da satiranın adını “Allaha rüşvət” şəklində göstərərək bildirir ki, Seyid Əzim “... kəndlilərin dili ilə söylənilən, yuxarıdakı sözlərlə, xalq arasında müsəllaya olan inamı qırmağa çalışmış, allahın varlığı haqqındakı fikri məsxərəyə qoymuşdur. Kəndlilərin ovçunu “Xudaya”, yanındakı iki tazını Əzrailə, əlindəki şahini Cəbrailə bənzətməsi Seyid Əzimin, heç şübhəsiz, dinə müxalifətçi meyildən doğmuşdur” (1, 74).

Bu sətirlər Ə.Bağırovun da satiranın mətnindən çıxış etmədiyini göstərir.

Haqqında söhbət gedən satiradan danışarkən filologiya elmləri doktoru Sadıq Hüseynov bir qədər irəli gedərək yazır:

“Allaha rüşvət şeirində kəndxuda ilə həmin şəxsin yanında ov tazıları olan atlı adamın – (A.B.) arasında baş verən hadisənin (daha doğrusu, olan söhbətin – A.B.) təsvirində şairin allaha və

onun simasında hakim qüvvələrə, özlərini imam övladı hesab edən ruhanilərə qarşı istehzası qüvvətlənir, satirası daha da kəskinləşir.

Burada maymaq, sadələvh kəndxudanın obrazı nə qədər real, təbiidirsə, avam xalqı soymağa adət etmiş əmiri-Şahsuvarın obrazı da eyni dərəcədə inandırıcı və qüvvətlidir” (3, 63). Ancaq, təəssüf ki, S.Hüseynov kəndxudanın maymaqlığı, əmiri-Şahsuvarın xalqı soymağa adət etmələrinin sosial-psixoloji səbəb və kökləri haqda heç nə demir. Sadəcə olaraq, fikrini belə yekunlaşdırır ki, “... şeirdə, ümumiyyətlə, allahın “adilliyi” barəsindəki dini əfsanələrə inamsızlıq təbliğ olunur. Şair (S.Ə.Şirvani – A.B.) yoxsul kəndliləri başa salır ki, sənin “allah”ın bir ovuc tüfeyli ünsürlərdir, onlar sənənin son tikəni belə əlindən alır və səni suya, çörəyə möhtac qoyurlar. “Həbbi-nişat” atmaq əhvalatı ilə şair zəhmətkeş xalqın hesabına yeyib harınlayan və rəiyyətin üstündə “allahlıq” edənlərin məişətə pozğun, əxlaqsız olduqlarını demək istəmişdir” (3, 64).

Bu mülahizələrin hamısı şeirin mətninə və onun yazıldığı dövrün sosial-psixoloji, mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərinə əsaslanmayıb, ancaq sovet ideoloji qəliblərindən irəli gəlidiyi üçün satiranın ideyasını, orada güdülən əsas məqsədi ifadə etmir. Professor Xeyrulla Məmmədov “Həmədan kəndinin əhvalatı” satirasından, onun mövzusu və ideya istiqamətindən, şairin ümumiləşdirmə bacarığından söhbət açarkən yazmışdır:

“Allaha rüşvət”də ... hakimlərə hər iri və xırda işdən ötrü rüşvət verən kəndlilər yağış yağdırmaq üçün allaha da rüşvət verməyi qərara alırlar. Kəndli həyatından alınıb məharətlə ümumiləşdirilmiş bu epizodlar şairə gerilik və maarifsizlik üzündən vətəndaşların avam və nadan qaldıqlarını göstərmək üçün lazım olmuşdu” (7,19). Müəllif bir neçə il sonra bu fikrini belə ümumiləşdirmişdir: “Allaha rüşvət” satirasında məmur və ruhanilər tərəfindən soyulan və hər işdən ötrü rüşvət verməyə adət edən kəndlilərin obrazı ümumiləşdirilmişdir” (8, 193).

Göründüyü kimi, X.Məmmədov özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, haqqında söhbət gedən satiraya əsasən, Seyid Əzimi ateist elan etmir. Ancaq o da fikrini axıradək söyləmir; mövzusu kəndli həyatından alınan əsərdə, satiranı yazmaqda müəllifin əsas məqsədinin “gerilik və maarifsizlik üzündən vətəndaşların avam və nadan qaldıqlarını göstərmək, ... məmur və ruhanilər tərəfindən soyulan və hər işdən ötrü rüşvət verməyə adət edən kəndlilərin obrazını ümumiləşdirmək üçün lazım olduğunu” bildirməklə kifayətlənmişdir. Bu zaman vətəndaşların, kəndlilərin hər işdən ötrü məmurlara rüşvət verməyə “adət etmələrinin” sosial-psixoloji, mənəvi-əxlaqi kökləri haqda bir söz deməmişdir.

Məlum olduğu kimi, çar Rusiyası Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı işğal etdikdən sonra yerli əhalinin güzəranı get-gedə daha da ağırlaşmağa başladı. Bəy, xan, mülkədar zülmünə çar məmurlarının özbaşnalıqları, qəddarcasına soyğunçuluq və bürokratlıqları, yerli-yersiz həbs, sürgün və kötək cəzaları da əlavə edilmişdi. Həmin qansızlıq, məmur rüşvətخورluğu və soyğunçuluğu haqda apardığı real müşahidələrin nəticəsi olaraq, hələ XIX əsrin ortalarında Qasım bəy Zakir ölkədəki mövcud sosial-psixoloji vəziyyət haqda yazmışdı:

Yüz təşnələbi-qəhr olasan, xadimi dövlət
Verməz bir içim su sənə ta almaya dərya.
Simü zər ilə doldurasan ta gərək ovcun,
Ondan sora zahir qıla şayəd yədi-beyza.
... Hər kimsə ki düşdü tora müşküldü xilası,
Çəkməzlər əl ondan şirəsin sormayalar ta.

Professor Kamran Məmmədov Q.Zakirin “Gün kimi tutub aləmi...” (10, 78-79) sözləri ilə başlayan bu satirasından danışarkən haqlı olaraq yazmışdır:

“Zakir çar hakimlərinin və yerli ağaların rüşvətخورluğunu xüsusi bir qəzəblə lənətləyirdi”. O, satiradan dörd misra misal gətirdikdən sonra sözünə belə davam edirdi:

“Böyük şair öz tənqidini konkret həyati hadisələr üzərində qurur, gördüklərinə əsaslanırdı. Belə olmasaydı, onun satiraları bu qədər həyati, kəskin, canlı olmazdı” (6, 9).

Doğrudan da, satiranın əvvəlində divan əhlinin ədalətdə tayı-bərabəri olmadığı barədəki söhbətin tamamilə yanlışlığı haqda Q.Zakir belə yazırdı:

...Vallah, yalandır, dəxi billah, yalandır,
Şol söylənən əhval quru ismdir əmma.

Keyfiyyəti-məlumdən ötrü mən özüm də
Bir neçə biladi elədim seyrü təmaşa.

Şair bu müşahidələrinin nəticəsi kimi sözüünə davam edir ki, “yüz təşnələbi qəhr olasan xadimi dövlət...”.

Ölkədə getdikcə kütləvi hal alıb adi həyat tərzinə və yazılmamış qanuna çevrilən bu vəziyyət əsrin (XIX əsrin) ikinci yarısında artıq ehkama çevrilmişdi. Camaatda belə bir qəti fikir formalaşmışdı ki, rüşvətsiz ən xırda məsələni belə həll etmək mümkün deyil. Ona görə quraqlıq ucbatından məhsulun yanib tələf olmasının qarşısının alınması üçün də hökmən kiməsə rüşvət verməyin gərəkliyini düşünürlər. Yağışın yağıb-yağmaması isə o zamankı təsəvvürə görə allahın əlindədir. Belə olan halda rüşvət ancaq allaha verilməlidir ki, quraqlıqdan əziyyət çəkən Həmədan kəndinin camaatı da məhz bu yolu seçməli olur. Odur ki, mövcud vəziyyətdən bu cür nəticə çıxarılıb allaha da rüşvət vermək qərarına gəlmələri həmədanlıların avamlıqlarından və maarifsizliklərindən çox yaşadıkları sosial-siyasi, mənəvi-psixoloji həyat tərzindən irəli gəlmişdir. Satirada da allahın rüşvətخورluğundan, həmədanlıların allahı rüşvətخور kimi tanıdıqlarından deyil, düşükləri quraqlıq bəlasından yaxa qurtarmaq üçün yığışib “gərək tanrıya rüşvət verək ki, bizə göydən yağış göndərə (endirə)” (9, 440) qərarına gəlmələrindən söhbət gedir. Qeyd etdiyimiz kimi, həmədanlılar burada gülüş hədəfindən çox ölkədə hökm sürən məmur özbaşınalığı və rüşvətخورluğun qurbanıdır. Onlar ümumən Azərbaycanda çarizmin çoxqatlı zülm, işgəncə və soyğunçuluq siyasətinin acılarını yaşayan, ağır sosial-psixoloji məngənəsi altında əzilən kəndlilərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Daha bu satirada allah yox, çarizmin işğalçılıq əməllərinin nəticələri, xalqı hər cəhətdən zəlalətə və cəhalətə salan siyasəti tənqid hədəfi kimi seçilmişdir.

“Yerdəkilərin göyə şikayəti” (9, 478) satirası bu baxımdan “Həmədan kəndinin hekayəsi”nin məntiqi davamı təsiri bağışlayır; yer üzündəki o zamankı vəziyyətlə bağlı əsərdə oxuyuruq:

Bir zaman tutdu zülm dünyanı,
Ucalır xəlqin ərşə əfqanı.
Hərcü mərc oldu dari-mülki-cahan,
Dəhrdə qətlü qarət oldu əyan.
Yığışib xəlq etdilər şura,
Göyə getsin gərək neçə dana.
Eyləsinlər şikayət allahə,
Çarə qılsın bu qövmi-gümrahə.

Beləliklə, on nəfərdən ibarət seçmə qrup allahın yanına göndərilir ki, yer üzündə, insanlar arasında əmələ gələn hərc-mərcliyin, qətl və soyğunçuluğun, insanların bir-birlərinə qənim kəsilməsinin qarşısının alınması üçün ondan məsləhət alsın. Ancaq onlar dərdlərini, düşükləri çıxılmaz vəziyyətdə çarəsizliklərini bildirsələr də, allahdan heç bir məsləhət ala bilmirlər. Daha doğrusu, tanrı qocalıb əldən düşdüyünü, dünya işlərinin nizamına nəzarəti İsayə verdiyini bildirir. İsa peyğəmbər isə ondan dərdlərinə çarə istəyən kimsələrə vaxtilə onun və istəklilərinin, əzizlərinin başına gətirilən oyunları bir-bəbir onların üzlərinə çırpıb bildirir ki, mənim yenidən yer üzünə, adamların arasına gəlməyimi istəyirsiniz ki, həmin əməlləri yenidən daha amansızlıqla başıma açasınız? Bu niyyətinizdən əl çəkin. O həmin imtınanın səbəbini belə izah edir:

Bu xəyalatdan düşün, heyhat!
Zatüvüz çün mənə olub isbat.
Yəni mən bir də xakdanə gələm,
Qoyuban göyləri cahanə gələm?
Canuvuz çıxsın, ey üzü qarə,
Başıvuzçün gedin qılın çarə.

İsanın insanları, ona minnətə gedən kimsənləri rədd etməsinin sosial-mənəvi-əxlaqi səbəbləri haqda professor Zaman Əsgərli haqlı olaraq yazır: “... İsa... haqq yolundan azmış bəndələrin dərdinə çarə etmək istəmir. Çünki bir-birinə qənim kəsilmiş bu bəndələr olduqca qəddar və zülmkardılar” (2,32). Əsərin əsas ideyası da bəşər övladının haqq yolundan, insanlıqdan tamamilə uzaq düşmələrini, onların hər iki dünyada “üzü qarə” olduqlarını açıb göstərməkdən ibarətdir. İsa peyğəmbər də onlara sərt şəkildə bildirir ki, öz dərdinizə özünüz çarə qılın, dünyanın

nizamını öz bəd əməllərinizlə necə pozubsunuz, elə də qaydasına qoyun, başınızın çarəsini qılın.

Demək, yer üzünün, təbiət və cəmiyyətin nizamı, harmoniyası o dərəcədə pozulub ki, bəşər övladından Allah da, İsa da bezar olub, üz döndəribdir.

Hər iki əsərdə – “Həmədan kəndinin əhvalatı” (“Allaha rüşvət” yox) və “Yerdəkilərin göyə şikayətə getmələri” satiralarında insanlar düçar olduqları, üz-üzə dayandıqları fəlakətdən qurtarmaq üçün Allaha müraciət etmək qərarına gəlirlər. Bu fəlakətin biri təbiət hadisəsi, digəri cəmiyyətdə əmələ gələn xaosla bağlı olub bir-birinin davamı təsiri bağışlayır. Hər iki fəlakətdən xilas yolunu isə Allaha müraciətdə görürlər. Əslində, birinci əsərdəki Allaha müraciət qərarı da, göstərdiyimiz kimi, cəmiyyətdə nizamın pozulması, məmur özbaşınalığı və rüşvətxorluğun tüğyan etməsi səbəbindən insanları, Həmədan kəndlilərini həmin qərara – Allahın da onlardan rüşvət umub gözləməsi qənaətinə gətirmişdir. Seyid Əzim Şirvani isə cəmiyyətdə əmələ gələn bu nizamsızlıqları – əqli, şüuri, sosial-siyasi, mənəvi-əxlaqi pozuntuları (Allahı yox) tənqid etmək, bəşər övladını haqq yoluna çağırmaq məqsədi ilə həmin əsərləri qələmə almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov Ə.A. S.Ə.Şirvani və məktəb. Bakı, Maarif, 1986.
2. Əsgərli Z. S.Ə.Şirvani. Bakı, Elm, 2005.
3. Hüseyinov S. S.Ə.Şirvani. Bakı, Yazıçı, 1987.
4. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Maarif, 1974.
5. Mir Bağirov K. S.Ə.Şirvani. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1959.
6. Məmmədov K. Ön söz. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, səh. 3-18.
7. Məmmədov X. Seyid Əzim Şirvani. S.Ə. Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif, 1990, səh. 5-23.
8. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, CBS, 2006.
9. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3 cildə. II c. Tərtibçi və şərhlərin müəllifi Süleyman Rüstəmov. Bakı, Azərb.SSR EA nəşr-tı, 1969.
10. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Tərtib və müqəddimə Kamran Məmmədovundur. Bakı, Yazıçı, 1984.

Elman Hilaloğlu (Quliyev), fil.ü.e.d., prof.
AMEA akad.Z.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu
“Türk filologiyası” şöbəsi, aparıcı elmi işçi
elman.guliyev@box.az

ZİYA PAŞA YARADICILIĞINDA SATİRA

XIX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatının Avropa meylli nümayəndələrindən biri də Əbdülhəmid Ziya Paşa (1829-1880) olmuşdur. Ziya Paşanın yaradıcılığı olduqca zəngin və maraqlıdır. O, Tənziyat ədəbiyyatının əsas simalarından biridir. Şair Tənziyat ədəbiyyatının nümayəndəsi olmaq etibarilə divan şeirinin də inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardandır. “Tərcibənd”, “Tərkibənd”, “Zəfərnəmə şərh”, “Röya”, “Vərəsəti səltənəti seniyyə”, “Ərzi-hal” və s. əsərlərin, bir çox tərcümələrin və dil-ədəbiyyatla bağlı məqalələrin müəllifidir. Ziya Paşanın “Külliyatı Ziya Paşa” adlı şeirlər toplusu 1924-cü ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Divan adlandırılan həmin şeirlər toplusuna Şeyx Qalib, Füzuli, Nedim, Nabi kimi klassik şeir ustaları üslubunda yazılmış minacat, nət, mərsiyə, qəsidə, qəzəl və s. nümunələr daxil edilmişdir. Lakin Ziya Paşa yaradıcılığında klassik şeir ənənəsi mühafizə olunsa da, bu şeirlərin bir çoxu mövzu və ideya baxımından Avropayönlü ədəbiyyat nümunələrinə yaxındır. Çünki bu nümunələr forma etibarilə köhnə, məzmun etibarilə yeni şeirlər hesab olunurdu. Ziya Paşanın qəsidələrində İran, qəzəllərində isə türk şeir ənənələrinə bağlı olduğu qeyd olunsa da, bir tənziyatçı kimi yaradıcılığında üstünlük Qərb ədəbi ənənələrinin

xeyrinə inkişaf edirdi.

Ziya Paşanın qəzələ gətirdiyi yeni məna və ifadələr şairin Avropa ədəbi dəyərlərinə verdiyi üstünlüyün nəticəsi idi. Konkret desək, Ziya Paşa ilk növbədə qəzələdəki lirik duyğu ifadəsini ictimai-siyasi düşüncə ifadəsi ilə əvəzləyə bildi. Bu səbəbdən şairin yaradıcılığında ictimai-siyasi səciyyə genişlənməyə başladı.

Ziya Paşa divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşmə cərəyanının fəal üzvlərindən biri kimi tanınmışdır. Divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşdirmə cərəyanı aşiq tərzilə divan tərzinin birləşməsindən yaranan bir ədəbi hərəkatdır. Ona görə də Ziya Paşanın belə bir üslubda yazılmış şeirləri dil baxımından sadə və anlaşılıqdır.

*Dağları duman bürüdü, ağyar seçilməz,
Ovçu qurmuş tuzağını yarə keçilməz,
Vəfasızın məclisində badə içilməz.
Gir süriyə, qurd qapmasın, gəl, quzucağım,
Sonra yardan ayrılarsan, ah, yavrucağım.*

Ziya Paşanın bir çox şeirləri dil və ifadə baxımından xalq yaradıcılığı ənənəsinə uyğun olaraq daha çox diqqətə cəlb edir:

*Neçün naləndəsən böylə,
Könül, dərdin nədir, söylə
Səni mən istəməm öylə,
Könül, dərdin nədir, söylə.*

*Havalandın bu günlərdə,
Nə yel əsdi acəb sərdə.
Dəva olmazmı bu dərdə?
Könül, dərdin nədir, söylə.*

Yaxud:

*Aşıqları inandırır,
Yalan vədəylə qandırır.
Bu huy səni utandırır,
Çox naz aşiq usandırır.*

Ziya Paşanın ədəbi görüşlərində Avropa meyilli dəyərlər özünə yer tapandan sonra əsərləri ideoloji baxımdan yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. Bu da bilavasitə Tənzimatın hüriyyət, məşrutə istəyi və tələbi ilə bağlı idi.

Lakin burada bir incə məqama nəzər yetirmək lazımdır. Ziya Paşa Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Avropa dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsinə təbliğ edirdi. O, Avropa dillərinin öyrənilməsinə zəruri ehtiyacın olduğunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırırdı. Lakin, Ziya Paşa bunların müqabilində doğma dilə, doğma ədəbiyyata ögey münasibət bəsləməyin əleyhinə çıxırdı. Daha doğrusu, onun nəzərincə Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq, bütün milli-mənəvi dəyərlərə xor baxmaq deyil, əksinə, onu daha da inkişaf etdirməkdir.

*İstər isən anlamaq cahanı,
Öyrənməli Avropa lisanı.
Bilmək gərək ordakı fünunu,
Tərk eylə təəssübü cünunu.
Təqlid ilə əslini unutma,
Milliyyətini xakir tutma.*

Ziya Paşa yaradıcılığında qarşıya qoyulan məsələlərə hərtərəfli münasibət vardır. İlk öncə onu qeyd edək ki, şairin sənətində təxminən həyatın bir çox problemləri özünə yer tapmışdır. Qeyd olunan problemlərə bəzən üstüörtülü, bir çox məqamlarda isə birbaşa, konkret münasibət bildirilir. Ziya Paşa Avropaya getməzdən əvvəl divan şeir tərzində “Tərcibənd” adı ilə 3 məşhur əsər yazmışdır. Bu əsərlər məzmun və ideya baxımından eyni olsalar da, beyt və bənd saylarına görə fərqlənirlər. 1859-cu ildə yazılmış “Tərcibənd” dini-təsəvvüf görüşləri əks etdirən hikmət dolu bir əsərdir. 12 bənddən ibarət olan bu əsərdə şairin kainat barədə düşüncələri, təbiət sirləri qarşısında

insanın acizliyi, yer üzündə mövcud olan nizamsızlıq, haqsızlıq, ədalətsizlik və s. məsələlər yer alır. Ziya Paşanın “Tərcibənd” əsərində klassik İslam fəlsəfəsi ilə modern Qərb fəlsəfəsi, o cümlədən, Kopernik düşüncə sistemi qarşılaşdırılır. Prof. Mehmet Kaplan Ziya Paşanın bu cür yanaşmasını yüksək qiymətləndirmiş və “əski ədəbiyyatımızda kainat və həyat haqqında bu qədər geniş, bu qədər sistemli yazılmış bir mənzumə yoxdur” – demişdir. 12 bəndlilik bu əsərdə cəmiyyətlə bağlı bir sıra problemlərə aydınlıq gətirmək, onları izah etmək əsas məqsəd olsa da, bunların izahında insan düşüncə və aqlının yetərsiz olduğu bildirilir. Çünki kainatda mövcud olan bütün səbəb və nəticələr Allaha məxsusdur. Allaha məxsus olanları insan ağı dərk etməz. Ona görə də əsərdə dünya əcaib bir dərşanəyə, məkana bənzədilir və o, fəlakət çarxı ətrafında fırlanan dəyirman kimi təqdim edilir. Müəllif dünyada baş verən ədalətsizliklərin, hərisliklərin, fəlakətlərin, mənəm-mənəmliyin, ağıllı insanların ağılsızlara, savad əhlinin nadanlara möhtac olmasının kökündə dayanan səbəbləri öyrənməyə çalışır.

*Yarəb, nədir bu keşməkeşi dərdi-ehtiyac,
İnsanın ehtiyacı ki bir loxma nanədir.*

*Yarəb, nədir bu dəhrdə hər mərdi züfünun
Olmuş bəlayi ağıl ilə aramdan məsun.*

*Yarəb, neçün bu arsada hər şəxsi arifin
Miqdari fəzlinə görə dərdi olur füzun.*

Bu suallara cavab tapılmadıqca, biz əsərdə dünyanın qeyri-bərabərliyi, ədalətsizliyi və s. barədə sadalanan fikirlərlə rastlaşırıq. Şair dünyanın cahil insanların nəzarətində olması, könül sahiblərinin, bilgili insanların mənəvi sarsıntıya düşər olması, insanlarda varlanmaq hərisliyinin çoxalması, pisin yaxşıya qalib gəlməsi və s. kimi fikirlərlə cəmiyyətdəki pisliliklərin ümumi mənzərəsini yarada bilir. Ziya Paşa “Tərcibənd”də bunun səbəbini ürəkağrısı ilə cahanda ağıllı ilə dəlini, haqq ilə nahaqqı ayıracaq tərəzinin yoxluğunda görür. Şair Şərq dünyasının özünəməxsus qüsurlarından danışarkən müsəlmanlarda əvvəlki qeyrət, səy, namus və təmizliyinin qalmamasını, insanlarda milli qürur, dövlətə sədaqətin azalmasını mənəvi eybəcərlik hesab edir və əsərdə narahətçilik hissi ilə bu şəkildə qələmə alır:

*Milləti-islamda əvvəlki qeyrət qalmamış,
Əski iffət, əski namus, əski himmət qalmamış.*

*Əski məcnunlardakı qeyrət, həmiyyət qalmamış,
İndi hər kəs aqıl olmuşlar, o cinnət qalmamış.*

*Kimsədə əvvəlki ikdam, o sədaqət qalmamış,
Hasili əxlaq bitmiş mülki millət qalmamış.*

Lakin Ziya Paşa mənəvi eybəcərliklərdən narahət olduğunu bildirsə də, üzünü insanlara tutub “namus və insanlığı əsla xəyal edib düşünmə” deməklə, Allahın iradəsindən kənarında heç nəyin dayanmadığı qənaətini ortaya qoyur. Şairə görə dünya təkcə gözəllikləri ilə deyil, hətta bütün mənəvi eybəcərlikləri ilə də Allaha məxsusdur. Çünki bu dünyanın eyiblərini də, gözəlliklərini də Allah yaradıb. Ancaq bunları Allah yaratsa da, Allahın özü hər cür qüsür, eyib və nöqsanlardan uzaqdır, böyük qüdrət sahibidir:

*Subhanə mən tahayyare fi sunihil-ukül,
Subhanə mən bi kudretihi ya cüzül-fuhül.*

(Uca qüdrəti ilə Allahı təsbih edərəm. Onun hər cür qüsür, eyib və nöqsanlardan uzaq olduğunu qəbul edər və söylərəm). Əsərdə irəli sürülən ideya budur ki, kainatda hər şey Allahın əlindədir və insan iradəsi Allahın yaratdıqları qarşısında acizdir. Bütün bunları Ziya Paşa bir islahatçı olaraq yeni hökumət qurmaq, cəmiyyətdə dəyişiklik etmək, xalqı xoşbəxtliyə qovuşdurmaq üçün atılan addımların faydasız olduğunu gördükdən sonra yazmaq məcburiyyətində qalmışdır. Şair bunları mövcud mərhələdə insanın hələlik nəyəsə nail olmasının qeyri-mümkünlüyünü dərk etdikdən sonra qələmə almışdır. Lakin bunlar o demək deyildir ki, Ziya Paşa əsərdə irəli sürdüyü

ideya ilə cəmiyyətdə insan təşəbbüskarlığı qarşısında sədd çəkir, onun həyatdakı fəaliyyət və rolunu əhəmiyyətsizləşdirir. Çünki modern ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi Ziya Paşa yaradıcılığında cəmiyyət dəyişkənliyi ideyası öndə olmuş, insan cəmiyyətdə aparıcı və aktiv rolda təqdim edilmişdir.

Ziya Paşanın 1870-cı ildə İsveçrədə qələmə aldığı “Tərkibbənd” mənzuməsi Ruhi Bağdadinin (XVI əsr) “Tərkibbənd”inə nəzirdir. Şairin bu əsəri ilə 1859-cu ildə yazdığı “Tərcibənd” arasında mövzu, ideya və forma baxımından müəyyən yaxınlıq vardır (Ziya Paşanın digər iki “Tərcibənd” və “Tərkibbənd”i mövzu və ideya baxımından eyni olsalar da, bənd saylarına görə fərqlənirlər). Hər iki əsər gerçək həyat həqiqətlərini əks etdirən yarımşatirik tərzdə yazılmış 12 bəndlilik hikmətli şeir parçalarından ibarətdir. Şeir Avropada yazıldığı üçün buradakı Qərb təsiri digər əsərlərdən fərqlənir. Buna görə də əsərdəki əxlaqi-didaktika və estetiklik daha güclü hiss olunur. “Tərcibənd”də olduğu kimi “Tərkibbənd”də də göstərilir ki, Allah qüdrətlidir, o, külli-ixtiyar sahibidir. Günəşin meydana çıxması, Ayın nurlanması, göydəki quşların uçması, deryalardakı balıqların suda yaşaması və s. hamısı Allahın hikmətindəndir. Şair yer üzündə, deryada və göydə olan hər şeyin Allahın əmri ilə yarandığını qeyd edir. Bu səbəbdən o, yer üzündəki fitnə və fəsadların da Allahın hökmündə olduğunu bildirir. “Tərkibbənd”in 2-ci bəndində bu barədə belə deyilir:

*Səndədir ilahi yənə bu məkrü, bu fitnə,
Bu məkrü, bu fitnə yənə səndədir, İlahi!*

“Tərkibbənd”də əxlaqi-didaktik fikirlərə əhəmiyyətli dərəcədə yer verilir. Bu fikirlərdə Ziya Paşanın bir növ dini-təsəvvüfi görüşləri ilə yanaşı, ictimai baxışları da əksini tapır. Əsərdəki ağıllı insanla ağılsız insanın fərqi, var-dövlətin müvəqqəti sərvət olması, sərvət sahiblərinin qəlbinin yox, üzünün gülməsi, insanlığın əsas məqsədinin xeyirxahlıq olması, dövlət və səltənətin insana daimi bağışlanmaması, əsli pis olanların xarakterinin içki məclisində bilinməsi və s. kimi fikirlər həm reallıqları əks etdirir, həm də insan düşüncəsində təsirli iz buraxır.

“Tərkibbənd”dəki saray məmurları, zalımlar, rüşvət alanlar və s. ilə bağlı nümunələrdə ictimai-siyasi məzmun daha güclüdür. Məsələn, şair xalqına əzab verən valinin istər bu dünyada, istərsə də axirətdə çəkəcəyi əziyyətlərə işarə edərək yazırdı:

*Qəddarlıq edə rəiyyətinə valiyi-əyalət,
Dünyada və axirətdə nə zillət, nə rəzalət.*

Avropada kapitalizmin sürətlə inkişafı onun iqtisadi yüksəlişi ilə yanaşı, siyasi gücünü də artırırdı. İnkişaf etmiş Avropanın Şərqrə marağı onun bir sıra məqsədlərinin reallaşmasına xidmət göstərirdi. Osmanlı imperiyasını dağıtmaq və Şərqdə yeni müstəmləkələr əldə etmək Avropanın Şərqrə maraqları sırasında birinci yerdə dayanırdı. XIX əsrdən başlayaraq Avropanın Osmanlı dövlətinə siyasi və iqtisadi baxımdan təzyiq və təsiri güclənməyə başladı.

Tənzimat islahatı (1839) və Tənzimat fərmanından (1856) sonra Osmanlı dövlətinin siyasət və iqtisadiyyatında Avropasayağı tənzimləmələrə geniş şərait yarandı. Avropasayağı tənzimləmələrin uğurları ilə yanaşı, qüsurları da var idi. Bu barədə kitabın Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətlərindən bəhs edən hissəsində məlumat verilmişdir. Lakin Tənzimatın mədəni və iqtisadi pərdəsi arxasında Avropanın siyasi məkri gizlənirdi. Avropadan gələn bütün siyasi ideyalara şübhəsiz yanaşan və onu Türkiyədə tətbiq etməyə çalışanlar əslində bu məkrin mahiyyətini dərk etmir, pərdə arxasında gizlənənləri görə bilmirdilər. Məhz bu cür qüvvələr Türkiyənin və ümumən Şərqrin geriliyini İslam dini ilə bağlayır, Qərbə uyaraq milli-mənəvi dəyərlərimizə etinasızlıq göstərirdilər. Ziya Paşa əsərdə bu cür fikir sahiblərini tənqid edir, insanları kökə, milliliyə bağlanmağa səsləyirdi:

*İslam imiş dövlətə pabəndi tərəqqi,
Əvvəl yox idi iş, bu rivayət yeni çıxdı.*

*Milliyyəti nisyan edərək hər işimizdə,
Əfkari firəngə tabeyyət yeni çıxdı.*

Eyvah, bu oyunlarda bizlər yənə yandıq.

Zira ki, ziyan ortada, bilməm nə qazandıq.

“Ərzi-hal” Ziya Paşanın realist nəsr üslubunda yazdığı tərcümeyi-hal xarakterli əsəridir. Əsər 1867-ci ildə yazılmış və Parisdə səfərdə olan Sultan Əbdüləzizə təqdim olunmuşdur. Əsərdə Osmanlı məmləkətinin bugünkü durumu ilə bağlı maraqlı fikirlər diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, əsərdə Ziya Paşanın nəyə görə saraydan çıxarılması, nəyə görə Avropaya getməsi və s. tərcümeyi-hal xarakterli məlumatlar da yer almışdır.

Məktub şəklində yazılmış “Vərasəti səltənəti seniyyə” (1868) əsəri daha çox “Vərasət məktubları” adı ilə tanınır. Əsər iki məktubdan ibarətdir. Avropada yazılmış bu məktublar Mustafa Fazil Paşanın hüquqlarını qorumaq məqsədi daşıyır. Şair guya məktubları Avropadan İstanbuldakı dostuna göndərir. Məqsəd Fazil Paşanın hüquqlarının müdafiəsi olsa da, Sultan Əbdülməciddin qardaşı Əbdüləzizi taxtdan uzaqlaşdırması və oğlu V Muradı vəliəhd təyin etməsi məsələsi də əsərdə yer alır.

Yaradıcılığına endikcə oxucu Ziya Paşanı gah nəsihətçi, gah kinayəçi, gah da zəmanə ittihamçısı kimi görür. Təxmini ardıcılığı izləsək görürük ki, Ziya Paşa nəsihətçiliyi son anda qəzəb, etiraza, barışmazlığa çevrilir:

*Bir yerdə ki, yox nəğməni təqdir edəcək guş,
Təzyiyi-nəfəs eyləmə, təbdili məqam et.
Arvad kimi məğlubi-həva olma, ər ol, ər!
Nəfsin səni ram etməyə, sən nəfsini ram et.*

Göründüyü kimi, Ziya Paşa hər bir şəxsin cəmiyyətdə özünün yerini bilməyə, mövqeyini müəyyənləşdirməyə səsləyir. Lakin onu da qeyd edək ki, Ziya Paşa sarayda olduqca ziddiyyətli bir siyasi burulğanlar şəraitində yaşamış, müəyyən qrup saray rəsmiləri ilə qarşılaşmış, nəticədə qarşı tərəfin güclü təzyiqləri ilə saraydan uzaqlaşdırılmışdır. Maraqlı faktdır ki, o, sədrəzəm kimi dövlətdə böyük bir postu tutmaq arzusunda olsa da, istəyinə çata bilməmişdir. Təbii olaraq bu proseslərin də onun yaradıcılığının siyasi və ideoloji xüsusiyyətlərinin artmasına təsiri az olmamışdır.

Ziya Paşa şeirlərində zəmanədən şikayət, dövrə qarşı etiraz özünəməxsus bir deyimdə əksini tapa bilir. Əslində bu cür deyimlərdə zülm altında inildəyənlərin həyatının ümumi bir mənzərəsi diqqəti cəlb edir.

*Bibəxt olanın bağına bir qətrəsi düşməz,
Baran yerinə dürrü gövhər yağsa səmadan
Ərbabi kəməli çəkəməz naqis olanlar,
Rəncidə olur didəyi huffaş ziyadan.*

Ziya Paşa bir maarifçi və demokratik görüşlü şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliklə barışmamış, həmişə zəhmətkeşlərin haqqını müdafiə etmişdir. Lakin zalımların haqqa etinasızlığını, insanlara qəddar münasibətini görəndə Allaha üz tutur, haqq ilə divan etməsini arzulayır:

*Zalımları ədlin nə zaman haqq edəcəkdir?
Məzlumların çıxmaqdadır göylərə ahi.*

Şair yaşadığı cəmiyyətdə hər cür eyib və qüsurlara qarşı barışmaz mövqe tutur. Ziya Paşa nəinki öz ölkəsində, bütün dünyada zülmün icraçısı olan zalımların məhvinə inam nümayiş etdirir.

*Zalım yənə bir zülmə giriftar olur axır,
Əlbəttə olur, ev yıxanın xanəsi viran.*

Digər bir şeirində isə şairin bu məsələyə münasibəti başqa bir formada əksini tapır:

*Daşlar yedirdi nə yerinə bir zaman fələk,
Nən verdi şimdi də ah ki, dəndənə qalmadı.*

*Nikübəd hər kəs bulur aləmdə, bir gün etdiyini.
Kəndi çəkməzsə cəza, miras qalır övladına.*

Ziya Paşa bu inamın davamı kimi hələlik mövcud olan, sadə və işgüzar xalqın başına gətirilən olmazın müsibətləri müvəqqəti hesab edir. Onun inamı belədir ki, hər bir şey həyatda ömrünü başa vurduğu kimi, zülmün də, zülmkarın da həyatda yaşamaq, mövcud olmaq müddəti

vardır. O nə qədər "fəaliyyətdə" olsa da, "atdığı hər bir addımla" özünün sonuna doğru gedir:

*Çox müqbilə gördüm ki, gülər, içi qan ağlar,
Xəndan görünən hər kəsi xürrəmmi sanırsan?*

Ziya Paşa əsərlərində xalqın haqq səsinin qalib gələcəyinə inamını bildirsə də, faktiki vəziyyət onu daim narahat etmiş, hələlik də olsa zülmədən əzab-əziyyət çəkənlərin halına acımış, xarabazara çevrilmiş əyalətlərin mənzərəsinə, müsəlman dünyasının inkişaf və tərəqqi baxımından "küfür diyarı" hesab etdiyi Avropadan geri qalmasına təəssüf etmişdir.

*Diyarı-küfri gəzdim, bəldələr, kaşanələr gördüm,
Dolaşdım mülki-islami, bütün viranələr gördüm.*

Başqa bir nümunədən görüldüyü kimi, "mülki-İslam" dövlətləri sırasında Osmanlı dövlətinin mövcud durumu şairi narahat etmiş və Ziya Paşa doğma vətəninə pərişanlıqını əks etdirən ictimai-siyasi düşüncələrini aşağıdakı formada qələmə almışdır.

*Deyildi dövlətin əvvəldə halı gerçi çox yaxşı,
Yazıqlar, ah kim oldu yamanlardan yaman şimdi.*

Həyatından məlumdur ki, Ziya Paşa dövlətdaxili ictimai-siyasi proseslərin avropasayağı təkmilləşdirilməsinin tərəfdarı olmuş, bir mənada bu səbəbdən sarayda müəyyən qrup şəxslərlə mübarizə aparmışdır. Onun qatı bir formada rəqabətdə olduğu şəxs sədrəzəm Ali Paşa olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, şair onun bu vəzifədən uzaqlaşdırılmasını və özünün sədrəzəm olmasını istəsə də, buna nail ola bilməmişdir.

Şairin həyatının və ölkə daxili proseslərin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterik əsərlərdən biri də "Röya"dır. Əsər 1869-cu ildə Londonda yazılmış və həmin ildə "Hürriyyət" qəzetinin 68 və 69-cu saylarında dərc olunmuşdur. Mənsur və fantastik olan bu əsər bir növ xəyali formada yazılmışdır. Lakin əsərin ən başlıca xüsusiyyəti şəxsi məsələlər deyil, məhz Ziya Paşa üçün aktual görünən Türkiyənin problemlərinin əks etdirilməsidir. Əsərdə göstərilir ki, Londonda qərblərdə olan şair parkda gəzir və yorulduqdan sonra bir oturmaqda oturaraq yuxuya gedir. Yuxuda Vətəni görür. İşlədiyi sarayı gəzir. Elə olur ki, o, Sultan Əbdüləzizlə görüşür. Türkiyənin problemlərini açıqlayır. Türkiyənin düşdüyü vəziyyətin ağırlığı, səbəbkarların kim olması barədə Sultana məlumat verir. Şair Sultana bu səbəblərin bir neçəsini sadalayır və əsas səbəb kimi Türkiyədə yüksək məmurların dövlətə xəyanət etməsini göstərir. Bu məsələdə Ziya Paşa Sultana Ali Paşanın daha çox günahı olduğunu söyləyir. Çıxış yolunu onu sədrəzəm vəzifəsindən azad etmək və Kiprə vali təyin etməkdə görür. Sultan Əbdüləziz Ziya Paşa ilə razılaşır və onun Kiprə vali təyin edilməsi barədə fərman verir. Artıq Ali Paşa möhürü təhvil vermiş, onun Kiprə yola salınması baş tutmuşdur.

Ziya Paşa möhürü Sultan Əbdüləzizə gətirir. Onu Sultana təhvil vermək istərkən yuxudan oyadıldığını görür. Və əsər bu şəkildə tamamlanır. Məzmunundan görüldüyü kimi, əsər yarı fantastik, yarı xəyali bir formada yazılmış, lakin saf və real düşüncələri ifadə etmişdir. Əslində şair yuxu prosesindən bir vasitə kimi istifadə edir. O, hadisələrə öz maraqları daxilində müdaxilə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu maraqlar dövlət maraqları daxilində özünə yer tapan, bir növ onu tamamlayan maraqlardır. Elə bu səbəbdəndir ki, əsərdə Türkiyə-Avropa, Türkiyə Rusiya münasibətlərinə, Türkiyənin nüfuzunun artırılması məsələsinə geniş yer verilir. Krit adasında və Misirdə Türkiyə əleyhinə baş vermiş üsyanların yatırılması, onlara dəstək verən xarici dövlət və daxili casuslara qarşı planların müzakirəsi daha çox maraq doğurur. Ziya Paşanın Sultan Əbdüləzizlə mülakimatında Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin yaranması və onun qarşıya qoyduğu məqsədi də müzakirədən yan keçmir. Əslində Türkiyənin qarşılaşdığı problemlər və onlardan qurtarmaq məqsədilə yaradılan bu cəmiyyət Türkiyə həyatında elə bir mühüm işlər görməsə də, demokratik bir təşkilat idi.

Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin planlarının şair tərəfindən hökmdara çatdırılması fərdi yox, ictimai səciyyə daşıyır.

Ziya Paşa yaradıcılığında vətənpərvərlik motivi əsas yerlərdən birini tutur. Türkiyənin zəfər tarixi bu yaradıcılıq üçün həmişə aparıcı mövzuya çevrilmiş və şairin hadisələrə birbaşa müdaxiləsi şəkildə əksini tapmışdır. Düzdür, bu cür nümunələrdə də şairin sənəti üçün səciyyəvi olan tənqiddən yan keçilmir, ayrı-ayrı şəxslər tənqid obyektinə məruz qalır. Məsələn, mövzusu 1866-cı

ildə Krit üsyanı zamanı baş vermiş hadisələrdən götürülmüş "Zəfərnəmə" belə əsərlərdəndir.

Tarixdən məlumdur ki, Rusiya və Yunanıstanın dəstək və himayəsi nəticəsində 1866-cı ildə Krit adasında Türkiyənin əleyhinə üsyan edilmiş, yalnız onlara muxtariyyət verildikdən sonra üsyan yatırılmışdır. Əlbəttə, bunu türk tarixində ağıllı və uğurlu siyasət kimi qəbul etmək olar. Çünki İngiltərə, Fransa, Rusiya, Yunanıstan və s. dövlətlərin antitürk birliyi mövcud Krit üsyanının başqa cür yoluna qoyulmasını qeyri-mümkün edirdi.

Əsərə verilən ad ilk anda adamda elə bir fikir oyadır ki, "Zəfərnəmə"də Türkiyənin böyük uğur və qələbəsi öz bədii əksini tapmışdır. Lakin Ziya Paşa bu əsərdə öz yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq satirik tərzəni ön plana çıxarmış, Krit adasına muxtariyyət vermək planı və layihəsinin memarı olan sədrəzəm Ali Paşanı tənqid obyektinə çevirmişdir. Bu mənada qəbul olunan qərar müəllifin nəzərində sətiraltı mənada, dırnaqarası zəfər qiymətini alır, mənfi şəkildə ifadəsini tapır. Deyilən cəhət əsərdə müəllifin müqayisə və münasibətində aşkar şəkildə üzə çıxır:

*Kimsələr olmadı bu fəthi mübinə məzhər
Nə İsgəndər, nə Hülaki, nə Sezarü Anibal.
Kriti aldı geri savleti-seyfü qələmi,
Xalqına gəlmiş ikən dayəyi-istiqlal.
Bu nə qeyrət, nə həmiyyət, nə cəsarətdir bu,
Heç görülmüşmü təvarixi seçfə əmsal.*

Ziya Paşanın lirikasında fəlsəfi dərinlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdəndir ki, onun poeziyasında adi lirizm müxtəlif çalar komponentinə çevrilir.

Şairin nəzərində insan heç vaxt vəzifə və sərvətinə, gənclik və sağlamlığına güvənməməlidir. Bunların hamısı ötürüdür. İnsan öz xeyrixah əməllərinə güvənməlidir.

*Bir gün gələcək sən də pərişan olacaqsan,
Ey qönçə, bu cəmiyyəti hər dəmmi sanırsan?*

Ziya Paşa əsl insanlığın şərtini dünya malından əl çəkməkdə, sadə, təbii olmaqda, yalnız xeyrixahlıq göstərməkdə görür. Ona görə də şairin bu ideyalarının təbliği kimi səslənən bir çox şeiri insan probleminə, onun cəmiyyətdə yeri və rolu məsələlərinə fəlsəfi münasibət bildirmək baxımından xarakterikdir:

*Hürr olmaq istər isən olma cahanın,
Zövqündə, səfasında, qəmində, kədərində.
Ayinesi işdir kişinin, lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rübtəyi-ağlı əsərində.
İnsana sədaqət yaraşır görsə də ikrah,
Yardımcısıdır doğruların həzrəti Allah.*

Ziya Paşa həyatını yalnız və yalnız xalqının xoşbəxtliyinə həsr etmiş və yaradıcılığını da bu istiqamətdə davam etdirmişdir. Aydın məsələdir ki, şair bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, xalqa əks olan qüvvələrin təqiblərinə məruz qalmışdır. Lakin tutduğu yolun haqq olduğu üçün inamını itirməmiş və mübarizəsindən dönməmişdir:

*Bir zamanlar mən daha düşdüm bələyi-qeyrətə,
Doğruluqla uğradım min türlü dərdi-zəhmətə.
Gah vətəndən ayrılıb, getdim diyari-qürbətə,
Aqibət oldum giriftar, işbu mühlük illətə.*

Yaxud:

*Xanumanım tarümar oldu həmiyyət uğruna,
Bərkü barım hər pərişan oldu qeyrət uğruna,
Nəfsimə zülm eylədim xalqa ədalət uğruna
Cismücan etdim fəda bu mülkü millət uğruna.*

Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Paşa divan ədəbiyyatı üslubunda yazdığı şeirlərində də klassik ənənənin çətin söz və ifadə deyimlərinə uzaqlaşmış, nisbətən sadə deyimlərdən istifadə etmişdir.

*Əksər kişinin surətinə surəti uymaz,
Yarəb, bu nə hikmətdir, ilahi, bu nə halət.*

Yaxud:

*Dərdə uğrar kim sədaqət etsə əlbət dövlətə,
İstiqamət məhzi cənnətdir bu mülkü millətə.*

Ziya Paşa XIX əsrin elə bir sənətkarıdır ki, yaradıcılığında istər klassik, istərsə də TənziMAT ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini paralel olaraq inkişaf etdirmiş, sənətdə uğurlar qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2007
2. Əhməd Kabaklı. Türk ədəbiyyatı, 3 cilddə. İstanbul, 1997.
3. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2014
4. Nihad Səmi Banarlı. Türk ədəbiyyatı tarixi, 2 cilddə, 2. cild İstanbul, 1998.
5. Tanpınar Həmdü. XIX əsr türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1949.
6. Ziya Paşa. Zəfərnəmə, İstanbul, 1909.
7. Ziya Paşanın şeirləri. Ankara, 1959.
8. Ziya Paşa. Əsərləri, Ankara, 1963.
9. Ziya Paşa. Əsərlərindən seçmələr. İzmir, 1987.

Sıddıka Dilek Yalçın Çelik, Prof. Dr.
Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
sdilek@hacettepe.edu.tr

TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ARASINDA BİR KÖPRÜ: HÜSEYİN CAVID'İN "UÇURUM" ADLI ESERİNİN DRAM SANATI AÇISINDAN TAHLİLİ

Hüseyn Cavid (1882-1942), Azərbaycan edebiyatının öndə gələn sənətkarlarından birisidir. Şiir¹, manzum hikəyə və tiyatro² türündə önəmli eserlər vermişdir. Sənətkar olmasının yanı sıra aynı zamanda önəmli bir düşüncüdür. Hüseyn Cavid'in düşünceleri, XIX. yüzyl sonu ve XX. yüzyl başlarında Azərbaycan kültürünü derindən etkilemişdir.

Hüseyn Cavid, Türkiyə için de önəmli bir sənətkardır. Kendisi 1906-1909 yılları arasında İstanbul'da eğitim görmüşdür. Bu yıllar Türk dünyası için tam bir dönüm noktasıdır. Yazar, özel bir dönemde iki kültürü üst düzey bir seviyeden gözlemleyebilme şansına sahip olmuştur. Kendi birikimi ve yaratıcı sənətkarlığı bir sentez yapıya bürünmüşdür. Dolayısıyla Hüseyn Cavid eserleri ve yaşantısı ile Türkiyə ve Azərbaycan arasında kültürel ve felsefi bağlamda önəmli bir köprü kurmuştur.

Bugüne kadar yapılan akademik çalışmalarda çoğunlukla Hüseyn Cavid'in düşünsel yönü üzerinde durulmuştur. Özellikle "Uçurum" isimli piyesi, hem Türk hem de Azərbaycan akademisyenleri tarafından içerik açısından ve sənətkarının düşünceleri bağlamında tahlil edilmiştir. Hemen bir iki örnek vermek gerekirse, Prof. Dr. Erdoğan Uygur ve Doç. Dr. İskender Atilla

1 Şiir kitapları: Geçmiş Günler (1913), Bahar Şebnemleri (1917)

2Tiyatro oyunları şöyle sıralanabilir: Ana (1910), Maral (1912), Şeyh Sen'an (1914), Uçurum (1917), Şeyda (1917), İblis (1917-1918), Peygamber (1923), Azer (1926-1937), Topal Teymur (1926), Kinyaz (1929), Seyavuş (1933), Hayyam (1935) ve İblisin İntikamı (1937)'dir.

yazdıqları makalelerinde, oyunu dəğərləndirirlerken metni Doğu Batı ekseninde ele alaraq yanlış batılılaşma problemi üzərində durmuşlardır. Bu dəğərləndirmələrdə oyundan yola çıxılarak yazarın felsefi birikimi ve entelektüel alt yapısı üzərində daha fazla yorumlar yapılmıştır. Oysa Hüseyin Cavid, bir sanatçıdır ve onun estetik ve sanatçı kimliği de ayrıca vurgulanmalıdır.

Bu bildiriye yukarıdaki dəğərlər göz önünə alınmakla birlikte “Uçurum” isimli piyesinin dram sanatı açısından tahlili yapılacaktır. Dram tekniğinin unsurları araştırılacak ve esere tiyatro estetiği açısından yaklaşılacaktır. Böylece sanatçının düşünsel birikimi ve yaratıcılığı karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilecektir.

Bir tiyatro oyununda, dram sanatının kurgusal özellikleri incelenirken şu değərler göz önünde bulundurulmalıdır (Nutku 1990: 7).

- Öz ve biçim (tema / durum / oyun kişisi)
- Olay dizisi (serim / çatışma / düğüm/ doruk nokta / çözüm)
- Kişileştirme (tip / karakter)
- Konuşma örgüsü
- Yer kavramı
- Estetik denge
- Oyunun son sözleri

Bu bakış açısı ile oyun değərlandırilirse kabaca şöyle bir tanımlama yapılabilir:

“Uçurum”, Hüseyin Cavid’in ilk dönem çalışmaları arasında yer alan önemli bir sanat eseridir. 1917 yılında yazılmıştır ve dört perdeden oluşmaktadır. Manzum bir piyestir. Hece ölçüsü kullanılmıştır. Bu yönüyle, şiir ve oyun arasında bir söyleme sahiptir. Şiirsel anlatı oyunun her aşamasında dikkatleri çekmektedir.

Oyun, romantik dram tarzında kurgulanmıştır. Aşk, romantik ve tutku dolu duyguların, duygusallığın ağırlıklı olarak anlatıldığı bu dramda, dönemi içerisinde sanatta etkili olan romantizm akımının da etkisi açıkça görülmektedir. Çünkü oyun, romantik tiyatronun da tipik özelliklerini taşımaktadır. Gerek içerik gerekse estetik kurgu romantik akımın özelliklerinden birçoğunu barındırmaktadır. Ancak burada şu da hemen vurgulanmalıdır. Oyunun yazım tarihine bakıldığında başta Fransa olmak üzere Batı kültürlerinde romantizm akımı etki alanını bırakmış, realizm onun yerini çoktan almıştır bile. Dolayısıyla oyun Azerbaycan edebiyatı romantizm anlayışı içerisinde tarihsel gelişim sürecinde ele alınmalıdır.

“Uçurum”un giriş bölümünde, baş oyun kişisi genç bir ressam olan Celal, evli ve çocuk sahibidir. Sanatkâr ruhlu, arkadaş sever ve ahlâkî değərleri yüksek bir şahsiyettir. Batı kültürüne hayrandır. Batıdaki resim anlayışını ve resim sanatıyla ilgili faaliyetleri gözlemlemek amacıyla Paris ve İtalya’ya gitmek ister. Bu isteğini de gerçekleştirir.

Gelişme bölümü ressamın Paris hayatı üzerinde odaklanmaktadır. Oyundaki asıl çatışma unsuru bu bölümde kendisini hissettirir. Celal, Paris’te kaldığı, kısa sürede, sanat birikimini ve yeteneğini geliştirecek yerde, bir Fransız hanımla metres hayatı yaşamaya başlar. Eşini ve evladını neredeyse unuttur. Anjel’i tutkuyla sever. Anjel’in Edmon adında bir sevgilisi vardır. Ayrıca geçmiş de maddiyata dayanan sevgililer ile doludur. Celal, tüm bu olanların görmeye birlikte tutkusuna yenik düşmüştür. Paris’te, kendi değərlerinden uzak, farklı bir ahlak ve farklı bir yaşantının içerisinde debdebeli bir yaşam hüküm sürmektedir.

Böylece, hem kendisini, hem de İstanbul’da bıraktığı karısı ve çocuğunu felâkete sürükleyecek olay örgüsü dram sanatı içerisinde kurulmuş olur. Celal, Paris’te bir süre kaldıktan sonra İstanbul’a dönüşünde metresini de beraberinde getirir. Oyundaki doruk nokta işte burada saklıdır. Güvercin böyle bir durumda kendisini tutamaz. Celal ile tartışmaya başlar. İşte bu sırada, Güvercin’in kucağındaki bebek yere düşer ve ölür. Bu olay ile birlikte artık oyunun gelişme bölümü sonuca ulaşmıştır. Oyunda bu noktadan sonra hızlı bir sonuca gidilir. Oyun içerisindeki doruk nokta, Anjel ile Güvercin’in karşılaşması ve bebeğin bu karşılaşma sonucu düşerek ölmesi olayıdır.

Sanatı geliştirmek düşüncesi ile başlayan, yüksek hayallerin temsilcisi konumunda bulunan Paris ve Batı dünyası, Celal ve Güvercin için tam bir hezimet olmuştur. Aile birliği yıkılmış, sanatı ve resim yapma yeteneğini geliştirme düşüncesi tamamlanamamış, her şey bir yıkıma doğru

götürmüşdür. Bu noktada duyğunun təmsili konumunda bulunan Güvercin və düşüncə, kəltür və sanatın təmsili durumunda bulunan Celal'in yaşadıkları bir üst söylemdə tanımlanacaq olunursa Batı kəltürü dönm insanları üzərində yıkıcı bir etki yaşatmaqdadır anafikrine doğru da bir gidişat söz konusu olabilir.

“Uçurum”un sonuq bölümü trajik bir biçimde kurgulanmışdır. Bebeğin düşüp ölmesinin sonucunda yaşanan faciənin ardından vicdan azabıyla kıvranan Celal, uçuruma atlayaraq intihar etmişdir. Sonuq acıdır ama romantik bir dramdan beklenen bir sona da uygundur.

Dram sanatı içərində yer alan oyun kişiləri şu şekilde belirlənmişdir: Celal, Güvercin, Uluğ Bey, Yıldırım, Aydemir, Ekrem, Anjel, Edmon və Hizmetçi. Hizmetçi bir tarafa bırakılacaq olunursa oyun kişiləri arasında açıqça bir denge bulunduğuy söylenebilir. Güvercin Hanım və Anjel, birbirinə zıt karakterde kurgulanmış iki kişidir. Güvercin Hanım, temizliğin, masumluğun və barışın simgesi olmuş edebiyatın və sanatın “melek kadın” tipləmesinin güzel bir örneğidir. Fransız metres Anjel ise tam tersi kişilik özellikləri ilə kurgulanmışdır. Hüseyin Cavid bu kahramanını “şeytan ruhlu bir melek” olarak tasvir etmektedir. Kadın kahramanlar bu yönleri ilə bir denge oluşturlarken, zıt kutuplarda olmaları duygusal gerilimi tetikleyen bir unsur olarak da karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan kadın tipləmeleri oyundaki duygu yönüne karşılık gelmekte, bu yapıları ile de oyunu popüler düzeyden uzaklaştırmaktadırlar.

Oyundaki tipləmelerin iki kupta kurgulanması anlayışı, erkek kahramanlar için de geçerlidir. Ancak burada erkek kahramanlar kadın tipləmelerinden farklı olarak oyunun düşüncə yönünü taşıyan kişiler olarak dikkati çekmektedir. Buradaki ikili yapı şöyle gösterilebilir: Doğu ve Batı iki ayrı uçta -kəltürü, sanatı və düşüncə dünyasını kapsayacak biçimde- kişiler ile temsil edilmektedir. Ekrem və Uluğ Bey, Türk dünyası merkezinde, Doğu’yu; Celal və Yıldırım oyun içərisinde Firengistan olarak tanımlanan Paris merkez olmak üzere Batı’yı simgelemektedir. Ne Doğu ne de Batı içərisinde ciddi eleştirel söylemlerde bulunmasa da Hüseyin Cavid, senteze ulaşamamış kəltürler üzərində eserinde ciddi eleştiriler yapmışdır. Oyun içərisinde yanlış Batılılaşma, ilimsiz ve bilimsiz Doğu ile duygu ve ahlaktan yoksun Batı açıktan açığa eleştirilmekte, onların temsil eden oyun kişiləri de ya mutsuzluğa mahkûm edilmekte ya da ölüme varacak bir sonla cezalandırılmaktadır.

Oyun kişilərinin konuşma örgüsü və konuşma düzeni kişiliklərinə, buldukları konuma və kəltürel düzeylərinə göre özenli bir biçimde yapılmışdır. Denilebilir ki oyunun en canlı ve başarılı tipləmesi Anjel’dir. Yapmacık tavırları, ikiyüzlü yapısı, sık sevgili değıştiren, maddiyata dayanan özellikle mücevherlərlə simgelenen aşk yaşamı ile oyunun en kötü karakteridir ve mutlak sonu hazırlayan kişi de bu olmuştur. “Uçurum”da tek bir karakter bulunmaktadır. O da Celal’dir. Oyunun başındaki Celal ile oyunun sonundaki kişi aynı değıldir. Kişilik değışimi ve gelişimi olumsuz bir çizgide ilerlediğinden sonu da bir yıkım ile temsil edilmişdir.

Oyunun birinci perdesi İstanbul’da, ikinci perdesi, Paris’te, üçüncü perdesi yine İstanbul’da Boğaz’a bakan bir balkonda ve dördüncü perde de köyde sade bir konakta geçmektedir. Yazarın oyunu için mekân seçimi İstanbul’dan Paris’e kadar uzanan geniş bir perspektifte ele alınmaktadır. Kafkasya, Kırım Yayılları, Türk Dünyası, İdil ve Volga boyları, İstanbul ve Boğaziçi çevresi, Paris ile İtalya oyunun geçtiği mekânlar olarak dikkate çekmektedir.

Bu durumda sonuq olarak “Uçurum” için dram sanatı açısından estetik bir dengenin varlığından açıqça söz edilebilir. Romantik dram açısından da romantizmin tipik birçok unsurunu barındırdığı için başarımı bir eser dir denilebilir. Yine bu eser için söylenilecek olunursa, romantik akımda yer alan aşk ve tutku dolu bir konunun ele alınması, tabiata ait değıerlerin verilmesinde kullanılan dikkat, din duygusunun (Hira Dağı’ndan inen bir melek tasvirinin yapılmak istenmesi sadece Türkçü İslamcı bir bakış açısı ile tanımlanamaz) oyunda yer alması, başarılı tipləmeler yaratma ve zıtlıklar oyunda ölçülü bir biçimde yer almaktadır.

Hüseyin Cavid’in edebiyatın dilini kullanmadaki ustalığı, oyun kişilərinin konuşturmadaki başarısı, oyunun son sözlerinin vurucu ve etkili olması onun Azerbaycan edebiyatına açıqça katkısını da göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Atilla, İskender (2013), “Hüseyn Cavid’in “Uçurum” Manzum Faciasında Türk Ahlakı ve Maneviyatının Bedii Tecessümü”, *Türk Dünyasını Işıklandıranlar: Mehmet Akif Ersoy ve Hüseyn Cavid -Beynelhalk Konferans Materyalleri*. Bakü: Kafkas Üniversitesi Yayınları, sf: 169-171. Erişim tarihi: 10 Ekim 2016,
www.qu.edu.az/downloads/publications/Kitab_Mehmet_Akif_Full_Designed.pdf
2. Hüseyn Cavid (2005), *Eserleri – Beş Ciltte İkinci Kitap*. (Tertip Eden: Turan Cavid) Bakı: Lider Neşriyat.
3. Hüseynoğlu, Ali Şamil (), “Hüseyn Cavid’in “Uçurum” Faciasında İstanbul – Gerçeklerin Sembölü” Erişim tarihi: 10 Ekim 2016,
ali-shamil.tr.gg/H-.Cavid-h-in--g-Uçurum-g--faciesinde-%26%23304%3Bistanbul-gerç
4. Muhtaroglu, Vilayet (1993). “Azerbaycan Türk Edebiyatı”. *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi IV*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, sf: 276-293.
5. Nutku, Özdemir (1990). *Dram Sanatı (Tiyatroya Giriş)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
6. Uygur, Erdoğan (2006), “Azerbaycanlı Yazar ve Şair Hüseyn Cavid’in “Uçurum” Piyesinde Doğu ve Batı Kültürünün Tasviri”, *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü İlmî Arayışlar*, Bakü: sf: 9-15. Erişim tarihi: 10 Ekim 2016,
www.academia.edu/.../Hüseyn_Cavidin_Uçurum_Piyesinde_Doğu_ve_Batı_Kültürlerini

Шухрат Сирожиддинов, д.ф.н., проф.
Ректор университета Узбекского языка и
Литературы имени Алишера Навои
shsirojiddinov@mail.ru

Гулбахор Ашурова, к.ф.н., доц.
старший научный сотрудник-
соискатель ТГПУ имени Низами,
qalmoqon@mai.ru

ОБ ИЗУЧЕНИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ НАВОИ

Амир Низомиддин Алишер Навои – великий поэт, мыслитель, представитель не только узбекского народа, но и всего тюркоязычного мира, занявший достойное место в истории мировой художественной мысли.

Вот уже более пяти веков образ Алишера Навои изучается и по-разному интерпретируется исследователями различных стран.

Ученые мира сравнивают заслуги Навои в области пропаганды и развития тюркского языка с деятельностью великих мыслителей, осуществивших великий переворот в культуре французской нации Дю-Белли, и русской нации М.Ломоносова.

Изучение личности и деятельности Навои началось еще при его жизни. В прозаических произведениях Мирхонда, Давлатшоха Самарканди, Гиёсиддина Хондамира, Захириддина Мухаммада Бобура, Зайниддина Восифи; в переводах “Мажолис ун-нафоис” Фахри и Казвини имеет место оценка деятельности великого узбекского поэта и просветителя. В десятках произведений поэтов, как Абдурахман Джами, Ахли Ширази отражены отношения авторов к творчеству специально написанное о Мир Алишере, обладателе выдающихся человеческих качеств, произведение Хондамира «Макорим ул-ахлоқ» на протяжении веков служит своеобразным ключом для постижения почитателями

сути гения Навои.

Интерес к Навои проявляли не только представители науки и культуры Востока. В опубликованном в 1697 году французским ученым Артолеме д'Ербелознциклопедии "Библиотека Востока" приведены биография и названия трудов Навои; в исследованиях востоковеда Силвестера де Саси упоминается имя великого гения, что свидетельствует об официальном признании его в качестве поэта и государственного деятеля.

Русский востоковед П. Савельев в опубликованной в 1835 году, специально посвященной Навои статье приводит краткие сведения о некоторых его произведениях, и дает правильную оценку его творческой деятельности¹. Большим вкладом в навоиведение явилось исследование М. Никитского, посвященное жизни и творчеству Навои, где обобщен материал, приведенный в исторических и мемуарных произведениях о политической и литературной жизни эпохи тимуридов, как "Тазкират уш-шуаро" Давлатшоха, "Туфхаи Сомий" Сома Мирзо, "Мажолис ул-ушшок" Султана Хусайна, "Равзат ус-сафо" Мирхонда; автор достойно оценив литературную и государственную деятельность Навои: Мир Алишер занимает почетное место в истории литературы Востока, он обращает на него внимание русских востоковедов².

В составленном в 1857 году профессором И.Н. Березеной, и опубликованном в Казани "Туркской хрестоматии" приведены отрывки из произведений Навои "Вакфия" и "Муншаот". Известный русский ученый В.В. Вельяминов-Зернов опубликовал в 1868 году научно-критический текст словаря "Абушка", составленного в XVI веке на основе произведений Алишера Навои. Н.И. Ильминский в произведении, посвященном тюркскому и татарскому языкам, и опубликованном в 1862 году в Казани произведении высоко оценив заслуги Навои в развитии узбекского литературного языка, пишет: он был человеком с сильной волей борющимся за свой родной язык³. Катремер в 1841 году в Париже публикует произведения Навои "Мухокамат ул-лугатайн", "Тарихи мулуки Ажам". Г. Вамберив своих произведениях, посвященных Средней Азии, приводит отрывки из произведений Навои. Он перевел на немецкий язык вступительную часть «Махбуб ул-кулуб», некоторые главы поэмы «Фархад и Ширин», отрывки из других произведений Навои. Также посвящены жизни и творчеству Навои статья французского востоковеда М. Белена, опубликованная в журнале «Азиатик» в 1861 году⁴.

В рукописных изданиях, относящихся к XV веку, рассказывающих о жизни и творчестве Навои, приводится не мало сведений о том, что великий поэт был прекрасным каллиграфом, и наставником многих каллиграфов⁵. Это обстоятельство привело к возникновению традиции переписывать произведения Навои, и таким образом пройти "школу каллиграфов", получить благословения великого мастера слова.

М. Хакимов своей работе, посвященной рукописям Навои пишет, что более двух сотен экземпляров из всех 254 выполнены в XIX веке, что свидетельствует о большом интересе к творчеству Навои среди исследователей того периода.

Путешествовавшие в XIX веке по странам Востока ученые Запада, ценители редких произведений искусства стремились вывезти в свою родину копии трудов Навои. В результате, в музеях, библиотеках и частных фондах Великобритании, Франции, Германии, Италии было собрано множество трудов Алишера Навои. Английский востоковед Ч. Риё в опубликованном в 1888 году в Лондоне «Каталоге тюркских рукописей» описывает 12 редких экземпляров произведений Навои. Об уважении известного источниковеда и текстолога можно судить по его словам: Мир Алишер – историческая личность, чьи заслуги

¹См.: Савельев П. Алишер Навои II Энциклопедический лексикон. С-Пб., 1835. Т. I.

²См.: Никитский М. Эмир Низом эд-Дин Алишер в государственном и литературном его значении. –С-Пб., 1856.

³См.: Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. - Казань, 1861.

⁴См.: Белен М. Мир Алишер Навои / Турецкий перевод. Издатель Ахмед Жавдат. - Стамбул: Икдом, 1897.

⁵См.: Тазкирай ҳаттотон. ИВ ОН РУз. Рук. №202-қўлёзма; также Мадраимов А. Алишер Навоий ва китобат санъати II Шарқ миниатюра мактаблари. - Ташкент, 1989. - С.54 - 59.

велики в достижении тюркским языком уровня государственного. Общеизвестно, что он был самым культурным человеком, великим мыслителем¹. Европейские востоковеды Э.Блоше, М.Бува, Э.Браун всесторонне изучали произведения, рукописи Навои. В частности, Э.Браун в 14 томной книге «История литературы Ирана», дает высокую оценку творчеству Навои: Значение Мир Алишера и как творца, и как покровителя деятелей литературы настолько велико, что даже неопишимо. Он был великим благодетелем своего времени и своей страны².

Огромный интерес к творчеству Навои проявляли и востоковеды Европы XIX века. Это был значимый период в развитии навоиведения. Во-первых, были обобщены и введены в научное обращение рукописные источники, содержащие сведения о Навои, относящиеся к концу XV–началу XVI вв. Во-вторых, был положен конец восточному стилю интерпретации Навои, основанному на традиционном изложении, и творчество поэта стали изучать на научной основе.

Однако, навоиведы того периода отнеслись к освещению биографии поэта несколько поверхностно. Не стали изучать в сравнительно-критическом аспекте сведения о Навои, приводимые в исторических источниках. В результате, настоящая биография поэта стала немного тусклой.

В трудах востоковедов XIX века Навои так и остался «одним из приближенных падишаха, хранителем печати, визирем, спокойно жившим и творившим». Основываясь на сведениях, о произведениях Навои, созданных на основе трудов его учителей, некоторые западные востоковеды стали воспринимать его как поэта-подражателя.

Следует отметить, что второй этап развития навоиведения связан с великими политическими преобразованиями в мире. Гонка между Россией и Великобританией в колонизации Востока, начавшаяся со второй половины XIX века, усилило интерес не только географии, геологии, природе, но и нравственному потенциалу Центральноазиатского и индийского регионов. Этот интерес не прекратился и после октябрьского переворота в России в период «красной империи». Снова обрела актуальность научная информация «Алишер Навои», написанная сотрудником венгерского посольства в Турции М.Белоном в 1868 году. Заслуживающими внимания исследованиями того периода можно назвать статью французского ученого Люсьена Бува «Очерки о цивилизации периода тимуридов», записи Э.Блошев «Каталоге хранящихся в национальной библиотеке тюркских источников/» и раздел, посвященный Навои, в произведении английского ученого Эдуарда Брауна «История иранской литературы».

На «Первом курултае тюркологии», посвященном празднованию 500 летия Навои, проходившего под девизом «Алишер Навои – великий тюркский поэт»³ основное внимание было обращено вкладу Навои в развитие тюркских языков, статусу в качестве государственного деятеля, идеям национального самосознания. Внимание не только участников курултая, но и литературоведов всех тюркских народов привлекли доклады ведущих ученых того времени Исмоила Хикмата «Жизнь и литературный статус Навои», Мирзо Жалола Юсуфзоде «О Навои», Бакре Чубонзоде «Навои – языковед» и Мирзо Мухсина Иброхими «Влияние персидской литературы на Навои». Влияние того курултая можно заметить в статьях, опубликованных в том же году в Узбекистане, в частности статьях Абдурауфа Фитрата и Вадуда Махмуди О Навои, опубликованных в журнале «Маориф ва ўқитувчи» (Просвещение и учитель)⁴.

Дух курултая, естественно, мог создать проблемы для идеологии колониального

¹Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. 1888. - P.273.

²Browne E. A Literary History of Persia. Vol. III. - Cambridge, 1969. - P.505.

³См.: Буюк турк шоири Мир Алишер: Туркология курултойи конференция материаллари. Боку: Адабиёт жамияти, 1926.

⁴Фитрат А. Навоийнинг форсий шоирлиги ҳамда унинг форсий девони тўғрисида II Маорифва ўқитувчи. 1926, №12. Б., 38 - 39.

режима. Востоковеды были мобилизованы на исправление ситуации. Интерпретация жизни и творчества Навои, отраженная в материалах курултая, была признана противоречащей идеологии эпохи, и ставились серьезные препятствия их пропаганде.

Вскоре в Ташкенте была создана, по выражению коммунистов, конференция навоиведов «на социалистической платформе», целью которой было недопущение пропаганды пантюркистских идей Бакинского курултая, представить величие Навои как простого человека, выступившего против феодального класса. Чтобы приклеить ярлыки «пантюркизма», «идеализации прошлого» на идеи национальной гордости в материалах курултая им потребовались «серьезные» исследования, отрицающие их. Одним из таких исследований стала работа В.В.Бартольда «Мир Алишер и политическая жизнь», в которой был создан образ Навои, резко отличающийся от интерпретации жизни и творчества поэта-просветителя, распространенного среди масс. Навои предстал как представитель народа, ненавидевший шаха, класс эксплуататоров, и поэтому много пострадавший от султана.

Продолжавшиеся с 20 веков XX столетия споры вокруг статуса и идеологии Навои закончились победой репрессивной и устрашающей политики советов. Чтобы «не унижить» национальные республики в составе СССР было позволено иметь малочисленных творцов-классиков. В Азербайджане – Низами Генджеви, в Таджикистане – Абдурахман Джами, в Грузии – Шота Руставели, в Узбекистане – Алишер Навои можно было широко изучать наравне с творчеством великих русских классиков как А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Гоголь, Л.Толстой. Однако, интерпретация должна была соответствовать правящей идеологии. Пропаганда дворцовой поэзии было строго запрещена. Религиозная литература осуждалась как опиум для народа. Их называли феодально-клерикальной и религиозно-мистической, их представителей с ненавистью выставили как слугителей интересам эксплуататоров. Все это привело к неправильной и однобокой интерпретации Навои, созданию в сознании людей образа Навои – недовольного феодальным строем, чуть ли не атеиста и бунтаря.

Накануне первого празднования в СССР годовщины со дня рождения Навои был создан ряд исследований, посвященных жизни и творчеству поэта. Среди них можно назвать работы Е.Э.Бертельса, О.Шарафиддинова, А.Н.Кононова, С.Айни, А.К.Боровкова, А.Семёнова, М.А.Салье, А.Ю. Якубовского, А.Саъди, М.Айбека, М.Шайхзоде, И.Султана, А.Болдырева, В.Захидова, В.Абдуллаева и др.

Достойный вклад в изучение биографии Навои в годы советского строя внесли Айбек, В.Абдуллаев, В.Захидов, И.Султан, А.Каюмов, А.Хайитметов, А.Абдугафуров, П.Шамсиев, Н.Маллаев, С.Ганиева, Х.Сулейман, А.Рустамов, А.Хайитметов, А.Абдугафуров, Б.Валиходжаев, Я.Исхоков, Р.Вохидов, М.Хакимов, М.Хамидова, С.Эркинов, Ш.Шарипов, Л.Зохидов. следует особо отметить труды таджикских ученых А.Мирзоева, Р.Мусулмонкулова, А.Афсахзода, Э.Шодиева, туркменских ученых Б.Дарриева, М.Косаева, К.Боржаковой, К.Огалиева, азербайджанских ученых Х.Орасли, Ж.Нариевой, русских ученых И.В.Стеблевой, С.Иванова и др. Востоковедов разных стран.

В текущем 2016 году в республике широко отмечается 575 летие великого Навои. Проводятся многочисленные научные конференции.

Благодаря государственной независимости в Узбекистане созданы все условия для объективного изучения жизни и деятельности великих предков. Заметных успехов добились и навоиведы. Запрещенные в годы тоталитаризма темы, в частности, основания на Коране в творчестве Навом, софистское мировоззрение стали объектом специальных исследований. Весомыми можно назвать работы Н. Комилова, И.Хаққулов, Х.Кароматова, Ш.Сиржиддинова, Н. Ахмедова и др.

Заслуживают также особого внимания работы азербайджанской ученой Алмаз Улви. Состоявшийся в Кабуле в апреле 2016 года международный симпозиум стал свидетельством безграничного уважения и стремления мирового сообщества к личности Навои.

Жизнь и творчество, образ великого мастера слова, общественного и государственного деятеля, посвятившего всю свою жизнь служению народу Алишера Навои будет всегда в центре внимания ученых.

Tahirə Məmməd, fil.ü.e.d., prof.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
tahire.mammed@yahoo.com

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM CƏRƏYANININ TƏŞƏKKÜL VƏ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Klassik türk xalqları ədəbiyyatı ideallar ədəbiyyatıdır və romantik ənənələr üzərində qurulmuşdur. Bu romantikada idealın təqdimi mifoloji və islami baxış sisteminin islam mədəniyyət hüduqlarına yerləşdirilməsi vasitəsilə gerçəkləşir. Daha doğrusu, romantikanın strukturunda mifoloji ənənə və qədim sivilizasiyaların sonuncu dünyəvi dinə uyğunlaşdırılmış baxış sistemi və ən başlıcası islami prinsiplərdən irəli gələn nəzəri meyarlar dayanır. Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq klassik türk ədəbiyyatındakı romantik xüsusiyyəti – qəlbə və xəyala üstünlük verməni əsas götürərək romantizm kimi səciyələndirirlər. Romantizm XVIII əsrin sonu-XIX əsrin başlanğıcının hadisəsi olub, Avropada yaranmışdır. Sözsüz ki, o, Şərqi ənənələrindən bəhrələnmişdir. Lakin romantizm özünəməxsus ədəbi-estetik prinsipləri və obyekt olan ədəbi cərəyandır. Bu tipoloji xüsusiyyətləri onun yarandığı məkanın və zamanın kontekst şərtləri formalaşdırır. Klassik şərq romantikasında idealın istiqaməti Tanrıya doğrudur, ədaləti bərqərar edən Odur. Romantizmdə isə daha çox cəmiyyətdəki ədalətsizlikdən pozulan normalar və ona qarşı qoyulan ideallar əsas yer tutur. Siyasi, tarixi-fəlsəfi baxışların, cəmiyyət hadisələrinin, elmi nailiyyətlərin yaranmasına təkan verdiyi klasisizm, romantizm və realizm cərəyanları həm Qərbdə, həm də Şərqdə yeni ədəbiyyatın əsasını qoymuşdur, bunların inkarı və ya davamı əsasında təzə cərəyanlar formalaşmışdır. Bu cərəyanların təşəkkülü və təkamülünün ilkin mərhələsi Qərblə bağlı olsa da, sonradan bütün dünyaya, o cümlədən türk coğrafiyasına yayılmışdır.

Türk xalqları ədəbiyyatında romantizmin təşəkkülü və formalaşması fərqli dövrlərə təsadüf edir. Məsələn, Osmanlı ədəbiyyatında XIX əsrdə romantizmin hərtərəfli inkişafına baxmayaraq, Azərbaycan, özbək, qazax və tatar ədəbiyyatlarında XIX əsr daha çox maarifçi realizm dövrü kimi tanınır. Qazax ədəbiyyatında repressiya dövrünün qurbanı olmuş Maqcan (Abılmaqcan) Jumabaevin (3,198-199) romantizmin parlaq nümunəsi sayılan “Batır Bayan” adlı poeması (3,414) XX əsrin əvvəllərində yazılıb çap olunmuşdur. Özbəkistanda romantizmin inkişafı, əsasən, XIX əsrin sonu XX əsrin ilk onilliklərində inkişaf edən Cədid hərəkatı dövrünə düşür. XIX əsrin sonunda maarifçilik hərəkatı kimi meydana gələn Cədid, XX əsrdə milli mübarizə və müstəqillik ideallarının güclənməsi şəraitində ziddiyyətlərin qabardılması məqsədilə romantizmə meyil edir. Bu hərəkatın bir çox təmsilçiləri milli idealların tərənnümçüsü kimi tanındıqlarından pantürkist hesab edilərək repressiyanın qurbanı olmuşlar. Tatar ədəbiyyatında da romantizmin inkişafı XX əsrin başlanğıcına təsadüf edir və onun da tanınmış təmsilçiləri – Q.İshak, Amirxan milli idealların, türkçülüyn təbliği ilə diqqəti cəlb edirlər. (6)

Burada tipoloji baxımdan fərqlilik kimi diqqəti cəlb edən maraqlı cəhət odur ki, Osmanlı ədəbiyyatında maarifçilik, əsasən, romantizm cərəyanında üzə çıxırsa, Rusiya işğalında olan coğrafiyalarda maarifçilik ilk növbədə, realizmdə təzahür edir. Bunu daha yaxşı bələd olduğumuz Azərbaycan ədəbiyyatı nümunəsində aydın şəkildə görürük. Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm (M.F.Axundzadənin yaradıcılığında bu realizm klasismin də müşahidə olunan təsirini daşımaqdadır) bir hadisə olaraq romantizmdən əvvəl düşür. Bu, bir tərəfdən, maarifçiliyin Osmanlı ədəbiyyatına birbaşa mənbədən - Qərbdən, Rusiya əsarətində olan türk coğrafiyalarına isə rus ədəbiyyatından keçərək gəlməsi ilə izah oluna bilər. Digər tərəfdənsə, müstəmləkəçilik rejiminin ikitərəfli təsiri ilə bağlıdır; belə ki, tarixin yaşanan acıları, dinamikası, baş verənlərin mahiyyətini başa düşmək və onun qarşısında dirənmək cəhdi real baxışa yol açır və müstəmləkəçi rejim də öz növbəsində icra olunan sərt proqramlarla və dəstəklədiyi mədəni fəaliyyətlə (o cümlədən realist ədəbiyyatla) ənənəyə qarşı cəbhənin formalaşmasına rəvac verir. Sovet dövrü tədqiqatlarında Şimali Azərbaycanın işğalı faktı qeyd olunsada, ona mütərəqqi və inkişafa stimülverici hadisə kimi də yanaşılırdı. Belə bir təsəvvür formalaşdırılırdı ki, Azərbaycanda yeni fəlsəfi-pozitivist baxışın formalaşması rus inqilabçı demokratlarının təsiri nəticəsidir. (Özbək və Qazax ədəbiyyatşünasları

XIX əsr maarifçiliyini daha çox mütərəqqi-demokrat ədəbiyyat kimi xarakterizə edirlər) Lakin yaxın qonşumuz və eyni ənənələri, genetikanı paylaşdığımız Türkiyənin təcrübəsi göstərir ki, işğal faktoru bu məsələdə - yeni dünyagörüşü sistemində müasirləşməkdə də öz mənfi təsirini göstərmiş, təbii prosesə zədə vurub. Axundzadənin klassik ənənəyə cərrahi münasibəti Namiq Kamal, Əbdülhəqq Hamid və başqalarında olmayıb. Hətta yeni tipli ədəbiyyatın nəzəriyyəçisi olan Rezaizadə Əkrəm belə öz “Talimi-ədəbiyyat”ında Şərq poetika sisteminin normalarının hüquqi yerini saxlamaqla Qərb nəzəriyyəsinin prinsip və qaydalarını təqdim edir. Müasirləşmədə işğal olunmuş Azərbaycanda yönləndirilmiş dünyagörüşü ilə müstəqil osmanlının dünyagörüşü arasındakı fərqi model kimi M.F.Axundzadənin və N.Kamalın müsyö Renanın islam dininə və Şərqa münasibətinə verdikləri reaksiyanı götürə bilərik. M.F.Axundzadə Renanın nəzərini yüksək qiymətləndirib, onun kimi baxmağı təbliğ edirdisə, Namiq Kamal Renana cavab verib düzgün baxmağı, bilmədiklərini öyrənməyi tövsiyə edirdi. Əhməd bəy Ağayevin bu məsələdə daha geniş və əsaslı cavabı Azərbaycanda maarifçiliyin milli ideologiyaya yönəldiyi, ziyalıların Şərq və Qərbi daha yaxşı tanıdığı dövrə düşdü. Eləcə də M.F.Axundzadənin “Füzuli şair deyildi” müddəasında da işğalın bir neçə tərəfli sirayətinin, özgələşdirmə siyasətinin də rolu danılmazdır. Qırılan ənənənin təzədən oyanışı Azərbaycanda yeni istiqamətli ədəbiyyatda XIX əsrin sonu, XX əsrin başlanğıcında gerçəkləşdi. Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət romantizmin ustad təmsilçiləri kimi yaradıcılıqlarında Qərb romantizm ənənələrini davam etdirməklə bərabər, eyni zamanda, Şərq romantikasını da yeni dövrün uyğun şərtlərində yaşadırdılar. Realist Cəlil Məmmədquluzadə “Rəhmətlik Füzuli “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsindən axırıncı nömrəsinə qədər bizimlə idi” deyirdi. Satirik Sabir ədəbiyyatşünaslıqda haqlı olaraq ən böyük Füzuli davamçısı kimi dəyərləndirildi (Yaşar Qarayev və onun fikrinin davamçıları tərəfindən).

Bütün bu müqayisələrdə vurğulamaq istədiyimiz odur ki, yeniləşmə, müasirləşmə prosesində Osmanlıda birinci addım ənənənin davamı kontekstində gedərək maarifçi romantizm kimi gerçəkləşdi. Azərbaycanda isə maarifçilik daha sərt dönüşlə maarifçi realizmlə başladı. Lakin işğalın sərt rejimi və o biri üzünün şahidi olan yazıçılarımız XX əsrin başlanğıcında yenidən klassik ənənəni də yaşatmaqla yeni ədəbi cərəyanları, o cümlədən romantizmi ədəbiyyatımızda inkişaf etdirdilər. Romantizmin dünya ədəbiyyatı tarixinə daxil ola biləcək fərqli bir mərhələsini və tipini – Azərbaycan romantizmini formalaşdırdılar.

Türk ədəbiyyatlarında romantizm Qərblə bir sıra tipoloji xüsusiyyətləri paylaşsa da, özünəməxsus keyfiyyətlərə də malikdir. Bu baxımdan romantizmin tipoloji xüsusiyyətlərinə və yaranma tarixinə nəzər salmaq tələbatı yaranır.

Romantizm ədəbi cərəyanının təşəkkülü və tipoloji xüsusiyyətləri

Qərb romantizmi klassizmə qarşı mübarizədə meydana çıxmışdır. Klassizmin ağılla hər şeyi cilovlamasına qarşı romantizm duyğu, xəyal və ideyanın üstünlüyünü qəbul etdi. Onlar “düha ağıldadır” deyən klassiklərə “düha ürəkdədir” qarşılığını verdilər. (5) Ədəbiyyatda, fəlsəfədə belə bir qənaətin yetişməsinin başlıca səbəbi bütün sədlərə qarşı yaranan etirazdan doğurdu. Bu etirazın cəmiyyətdə təkanverici səbəbi Fransız inqilabı hadisəsi idi. Klassizmin ağıla verdiyi önəm, ağıla uyğun cəmiyyət ideyasını da inkişaf etdirmiş və bu da öz növbəsində Fransız inqilabını yetişdirmişdir. Fransız inqilabı isə yaratdığı psixoloji ovqatla bütün sədlərə, yasaqlara etiraz əhval-ruhiyyəsini formalaşdırmış və klassizmin ağıl hakimi meyar kimi qəbul etməsinin çərçivələrini də dağıtmağa meyil oyatmışdır. Beləliklə də, sərbəstlik üçün xəyala öncüllük verən romantizm yaradıcılıq baxımından daha uyğun görülmüşdür. Klassizmin dinə qarşı çıxıb, elmi onun yerinə qoymaq cəhdinə qarşı romantizmdə dini inanclar və din tarixi bir tərəfə buraxılmamışdır. Klassizmin antik yunan və Roma mədəniyyətinin yenidən dirçəldilməsinə qarşı romantizmdə dövlət, din, tədricən milli tarix daha önəmli yer qazandı.

Romantizmin ən başlıca tipoloji əlamətləri naqislik və gözəllik, ideal və gerçəklik, arzu və imkan, cəmiyyət və şəxsiyyət arasındakı barışmaz ziddiyyətdə üzə çıxır. Lakin bəzən şəxsiyyətin cəmiyyətə nüfuz qabiliyyəti cəmiyyət və şəxsiyyət yox, şəxsiyyət və şəxsiyyət arasındakı mübarizəyə rəvac verir (Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” əsərindəki kimi). Eşq, möhtəşəm tarix, mübarizə və məğlubiyyət, müharibə, xeyir və şər qarşıdurması romantizmin canlandığı səhnələrdə özünəməxsus yer tutur.

Romantizmin qəhrəmanları ziddiyyətlərin mərkəzindədir (H.Cavidin “İblis” faciəsindəki Arif kimi) və yaxud ziddiyyət onların mərkəzində, içindədir (“Afət” faciəsindəki Afət kimi). Burada ziddiyyətin gərginliyi və səviyyəsi romantizmin tələbinə uyğun olaraq çox güclü və təsiredicidir. Tarixə, tarixi hadisələrə münasibətinə görə bir çox hallarda romantizmin qəhrəmanları tanıdığımız, daha doğrusu, tarixin bizdə haqqında təsəvvür formalaşdırdığı qəhrəmanlardır. Lakin romantizmin prinsiplərinə görə, bu qəhrəman ya həddindən artıq imkanı, gücü artırılmış və ya xaraktercə, əməlcə ifrat eybəcərlənmiş haldadır. Klassizm ağıl önə çəkməklə bitərəfliyə meyillənirdisə, romantizm ideal və eybəcəri cəbhələşdirməsi ilə bitərəfliyə yol verirdi. Romantizm ideallar ədəbiyyatıdır. Lakin bu, o demək deyil ki, yazıçı əsərində ideal obrazlar yaratmalıdır. Əksinə, idealın özünü təqdim etməkdənsə, romantiklər bəzən onu korlayanı, nizamı pozan, xəyal gücü ilə qabardıb ön plana çıxarırlar. Xəyal genişliyi ilə klassizmin məkan və zaman vəhdəti prinsipinin də sədlərini pozan romantiklər təbiətə, xatirələrə, yaddaş deposuna, tarixə xəyali gedişlərə geniş yer ayırırlar, bədii şərtiliyin imkanlarından gen-bol istifadə edirlər.

Romantizmin əsas obrazları və obyekt taleyinə, istəyinə, arzusuna, hüququna sədd qoyulmuş insanlar və ya bütün bunlara üsyan edən, insanların həyatını xoşbəxtlik yoluna döndərmə potensialına malik olan ideal qəhrəmandır. Romantizmdə yazıçı xəyalının aparıcı yer tutması əsərdə müəllif mövqeyinin və obrazının açıq görünməsinə şərait yaradır. Müəllifin mövqeyi hər hansı bir obrazla və yaxud obrazlararası münasibətlərlə təmsil oluna və yaxud yazıçının formalaşdırmaq istədiyi oxucu münasibətində özünü göstərə bilər. Məsələn, Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” əsərinin qəhrəmanı yazıçının idealını və mənəvi dünyasını göstərdiyi halda, “İblis”də belə bir obrazla rastlaşırıq, yazıçı hadisələrin dinamikasında formalaşdırdığı ovqatla öz obrazını təqdim edir.

Romantizmdə təqdimat xəyaldan süzülüb gəlmiş, təmiz təbiət və ya keçmiş möhtəşəm tarix önəmli yer tutduğu üçün dil, üslub sistemində məcazlara məhdudiyət yoxdur, əksinə, onlardan gen-bol istifadə olunur. Vüsət və dinamika idealların möhtəşəmliyinə imkan yaratdığından dramatik növ (xüsusən dram və faciə), qəlbin hüdudsuzluğunu göstərmək üçün lirik növ (lirika) romantizmdə özünəməxsus yer qazanır. Qəlbə, xəyala, arzuya öncüllük verdiyindən romantizmin nəsrində də lirizm güclü olur. İnsanın həm həyatını, həm duyğularını, həm də onları formalaşdıran mühiti hərtərəfli göstərmək üçün epiknövdə daha çox romana üstünlük verilir. Lakin mənsur şeir və fantaziyalar da bu cərəyanın əsas nəsr formalarındandır.

Romantizmin təşəkkülü Almaniyadan başlasa da, onun normalarının formalaşmasında fransız və ingilis ədəbiyyatının mühüm rolu olmuşdur. Onun sənət və ideal baxımından çəkililiyi, təsirliliyi uzunömürlülüynü və bütün Avropaya sürətlə yayılmasını təmin etmişdir. Bu cərəyanın Qərbdə məşhur təmsilçiləri Höte, Şiller, Monteskyö, Russo, Lamartin, Hüqo, Volter, Bayron və başqalarıdır.

Rus ədəbiyyatında Batyuşkin, Baratinski, Yazıkovun yaradıcılığı, Puşkin poeziyasının ilk dövrü romantizm kimi dəyərləndirilir. Lermontovun poeziyası rus romantizminin zirvəsi kimi səciyyələndirilir. Tütçevin fəlsəfi lirikası isə özlüyündə Rusiyada romantizmin bitməsinə və ötüb keçilməsini təmsil edir. (4)

Türkiyədə romantizmin inkişafı tənziyat hərəkatı dövrünə təsadüf edir və əsas təmsilçiləri N.Kamal, Ə.Hamid, Rezaizadə Əkrəmdir.

Azərbaycanda romantizmin bir ədəbi cərəyan kimi formalaşması XX əsrin başlanğıcında gerçəkləşir. XX əsrin başlanğıcının bu ədəbi hadisəsi romantizmə gətirdiyi yeni keyfiyyətlər və Şərq romantikası ilə Qərb romantizmini sintezləşdirmək baxımından xüsusi bir mərhələ və cərəyanın müəyyənedici normativlərini saxlamaqla formalaşmış yeni tipidir.

Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin müqayisəsi

Romantizmin təşəkkül və inkişaf prosesinin Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarının müqayisəsi yolu ilə araşdırılması Şərqdə romantizmin inkişafı probleminə aydınlıq gətirməklə bərabər, həm də iki ədəbiyyatın bu istiqamətdə oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Türk-osmanlı ədəbiyyatında romantizm orta əsrlər ənənəsindən ayrılışın ilk addımında gerçəkləşdi, daha doğrusu, divan ədəbiyyatı sferasında mövcud olan Şərq cərəyanlarından Qərb tipli cərəyana keçid romantizmlə baş verdi. Ədəbiyyatda yeniləşmə, əsasən, dünyagörüşü sferasında gerçəkləşdi. Sənətin yalnız yüksək zümrə üçün deyil, həm də toplum,

cəmiyyət üçün olduğu ideyasını müdafiə edən romantiklər kütləni maariflənmək məqsədilə dili sadələşdirmək qayğısına da qaldılar (xüsusən dramaturgiyada). Türk maarifçi romantikləri Osmanlı dövlətinin yavaş-yavaş zəifləməsinin, Qərb qarşısında geriləməsinin səbəblərini, əsasən, mütləqiyyətdə, onun insan hüquqlarına qoyduğu məhdudiyətlərdə və yanlış üsul-idarə nəticəsində yaranan cəhalətdə, elmi səviyyənin lazımı dərəcədə olmamasında gördükləri üçün tarixin keçmiş möhtəşəm səhifələrini hazırkı dövrə qarşı qoyur, daha doğrusu, dərs vermək üçün keçmiş ideallaşdıraraq gündəmə gətirirdilər. Hürriyyət ideali tarixin parlaq hadisələrinin təbliği fonunda təqdim olunur (Namiq Kamalın “Hürriyyət” şeirində olduğu kimi).

Osmanlı ədəbiyyatının yeni mərhələyə keçidinin romantizmlə baş verməsi hardasa ənənvi romantik ədəbiyyatla bir doğmalığ da yaradırdı; bəzi transformasiyalarla olsa da, ideallaşdırmanın strukturu baxımından divan ədəbiyyatının romantikası ilə Qərb romantizmi arasında yaxınlıqlar da az deyildi.

Azərbaycanda romantizm hansısa cərəyana qarşı formalaşan kəskin mövqe şəklində təzahür etmir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyanların mübarizəsi yox, yanaşı davamı prosesi yaşanmaqda idi.

“Metodların sürətli təşəkkülü, möhkəmlənməsi və bir-biri ilə qarışılıqlı əlaqəsi istiqamətində intensiv hərəkətlər ən çox bu dövrün ədəbiyyatında baş verir. Özü də maraqlıdır ki, ənənə və motiv səviyyəsində müəyyən ümumiliklər nəinki realizmin iki tipi arasında, hətta iki tamamilə müxtəlif metodun – realizmlə romantizmin arasında da özünü göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatında XX əsrin romantizmi və realizmi qarışılıqlı ədəbi təsir və əlaqədə inkişaf edirlər”. (2,240)

Romantizmin Azərbaycanda inkişafı dövrü həm də milli mübarizənin kəskinləşdiyi bir mərhələ idi. Qərbləşmə artıq nicat yolu yox, həm də özgüləşmə problemi idi. Milli idealların təbliği üçün romantizm yüksək bir tribunaya çevrilmişdi.

Azərbaycan romantizmində ilk yerdə milli inkişaf və onunla ziddiyyət təşkil edən hadisələr gəlsə də, sinfi ziddiyyətlər də kənarda qalmamışdır. Hətta Azərbaycan romantikləri bu mövzuda əsərlər də yazırdılar; (Hüseyn Cavidin “Məsud və Şəfiqə”si, “Şeyda”sı kimi).

“Bu elə bir dövr idi ki, hər kəsin ki, xalq üçün döyünən qəlbi var idi, onun imkanı yox idi, hər kəsin ki səlahiyyəti, ixtiyarı var idi, onda da xalqa yanan ürək yox idi”. (1, 205) Romantiklərin sinfi baxışı da bu yöndə, yəni xalqa və millətə kimin faydalı olub-olmamasının dəyərləndirməsi istiqamətində idi.

XX əsrin yeni kontekst şərtləri – siyasi-ideoloji mübarizələr, Birinci Dünya Müharibəsi və inqilablar, elmi kəşflərin və bir sıra fəlsəfi, bioloji nəzəriyyələrin meydana gəlməsi Azərbaycan romantizminin yeni keyfiyyətlər qazanmasına öz təsirini göstərdi. Bu mərhələdə tarixə və müasir cəmiyyətə daha analitik münasibət formalaşdı. Ədəbi ənənələrin də yenidən dəyərləndirilməsi, qiymətli olanın qorunub saxlanması cəhdi gücləndi. Osmanlı ədəbiyyatında, xüsusən də N. Kamal yaradıcılığında özünü göstərən “sosial təsəvvüf” Azərbaycan romantizmində inkişaf etdirilərək neosufizm hadisəsi kimi gerçəkləşdi. Neosufizmin romantizmdə təzahürü bu cərəyanın ideya-bədii strukturundakı spesifik cəhətləri daha da inkişaf etdirdi.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlirik ki, müqayisələrdə müəyyənləşən özünəməxsusluqlar Azərbaycan romantizmindən ayrıca bir mərhələ və dünya romantizminin özünəməxsus bir modeli kimi bəhs etməyə əsas verir.

QAYNAQLAR

1. Cəfərov M.C.. Sənət yollarında. Bakı, Gənclik, 1975.
2. Qarayev Y. V. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı, “Elm”, 1980
3. Литература Казахстана. Энциклопедический справочник. Издательство “Аруна”, Алматы, 2010.
4. Романтизм — Википедия ru.wikipedia.org/wiki/Романтизм
5. Romantizm (Çoşumculuk) Edebiyat Akımı Özəllikleri Temsilçileri www.turkedebiyati.org/edebiyat_akimlari/romantizm.html
6. Татарская литература - это... Что такое Татарская литература? dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/4494/Татарская

Vilayət Cəfərov, fil.ü.e.d., prof.
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaşlıq İnstitutu
Ərəb filologiyası şöbəsinin müdiri

ƏRƏB ŞEİRİNDƏ QƏHRƏMAN TÜRK ƏSGƏRİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Məlum olduğu kimi, ərəb xilafəti Abbasilərin (750-1258) monqollar tərəfindən süquta uğradılmasından sonra özünün təqribən 5-6 əsrlik bir dövrdəki möhtəşəm əzəmətini əbədilik itirdi və ərəblər XIII əsrdən etibarən Birinci dünya müharibəsinin sonlarına qədər-təqribən 7 əsr ərzində əvvəlcə monqol və səlcuqların sonra isə XV əsrdən türklərin tabeçiliyində qaldılar. Ərəb ədəbiyyatşünasları bu 7 əsrlik bir dövrü “Asr əl-İnhitat” (“Enmə, tənəzzül əsri”) adlandırmışlar.

XIX əsr isə ərəb ədəbiyyatına “Asr ən-nahda” (“Dirçəliş əsri”) kimi daxil olmuşdur. Ədalət naminə demək lazımdır ki, bu dirçəliş əsərində ərəb ədəbi mühiti dünya ədəbiyyatı ailəsinə elə simalar bəxş etmişdir ki, onları sadalamaqla qurtarmaz. Əsasən, Misirdə kök salmış bu dirçəliş ərəb ədəbiyyatşünasları Napoleon Bonopartın XIX əsrin əvvəllərində Misirə ekspedisiyası ilə əlaqələndirənlər də orada dirçəliş XIX əsrin ortalarından etibarən özünü büruzə vermişdir. Digər bir ərəb ölkəsi İraqda isə bu nehzətin bünövrəsini həmin əsrin ikinci yarısında türk valisi Əhməd Midhət paşa qoymuşdur.

Biz bu məqalədə türk əsgərinin Osmanlı-Avropa ölkələri arasında gedən müharibələrdə göstərdikləri igidliklərin ərəb şərinə vəsfinə, tərənnümünə keçməzdən əvvəl bu türk oğlunun İraqdakı misilsiz islahatları barədə bir qədər əhatəli danışmaq istəyirik. Çünki Əhməd Midhət paşanın İraqdakı islahatları əsasən ərəb dilli mənbələrdə daha əhatəli işıqlandırılmışdır ki, bundan isə demək olar ki, türk dünyası o qədər də geniş məlumatla malik olmamışdır.

Keçmiş Almaniya kansleri Bismarkın “Əsrin ən böyük adamı” adlandırdığı türk valisi Əhməd Midhət paşa İraqda XIX əsrin ikinci yarısında, daha doğrusu 1869-cu ildən 1872-ci ilə qədər cəmisi üç il hakimiyyətdə olmuşdur. Bu müddətdə o, İraqın iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatında elə quruculuq işləri aparmışdır ki, onları bir-iki cümlə ilə əhatə etmək çox çətindir. Deməliyik ki, bu barədə ayrıca bir tədqiqat əsəri yazmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Midhət paşa İraqa gəlməzdən öncə bu ölkənin ictimai, iqtisadi, ədəbi-mədəni həyatı ilə əhatəli tanış olur və orada zəruri islahat işləri aparmaq üçün İstanbuldan özü ilə çoxsaylı mühəndislər ordusu gətirir və ölkədə apardığı quruculuq işlərində bu kadrların əməyindən və biliyindən məharətlə istifadə edir. Məsələn, o, üç il ərzində Bəsrədə nəhəng gəmi tərsanəsi zavodu tikdirir; dövlətin hesabında olan əkinə yararlı torpaqları ucuz qiymətə əhaliyə paylayır; Bağdadda küçə və parklar saldırır; Bağdadla Kazımiyyə arasında olan, ərəblərin “tram yolu” adını verdikləri 12 km uzunluğunda olan yola daş döşətdirir və faytonların bu yolda fasiləsiz işləməsinə şərait yaradır, ölkədə səhiyyənin, tədrisin inkişafına qayğı göstərir. Ən başlıcası isə Bağdadda o dövr üçün olduqca müasir hesab edilən “əz-Zourə” adında bir vilayət mətbəəsinin əsasını qoyur. O vaxta qədər İraqda kitab, qəzet, jurnal çap etmək üçün belə bir mətbəə yox idi, çap olunan qəzet, kitab, jurnal və s. Türkiyədən gətirilirdi. Midhət paşa 1869-cu ildən “əz-Zourə” mətbəəsində “əz-Zourə” adında həftədə bir dəfə çıxan qəzet buraxdırır. Bağdadın keçmiş adlarından birinin adını daşıyan bu qəzet 8 səhifədən ibarət idi. O, yarısı türk, yarısı da ərəb dilində nəşr olunurdu. Onun türk dilindəki hissəsi əski əlifbada – yəni ərəb hürufatı ilə nəşr olunurdu. Onu da qeyd edək ki, bu qəzet 1869-cu ildən ta 1917-ci ildə ingilislərin İraqı zəbt etməsinə qədər fasiləsiz Bağdadda çap olunmuşdur. Bir faktı da qeyd edək ki, bu qəzet Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdəbinin “Əkinçi” qəzetini altı il qabaqlamışdı və çox güman ki, bu qəzetin o dövrdə Azərbaycana da gəlib çıxma bilməsi ehtimalı çox böyük idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qəzetin ətrafında həm ərəbcə, həm də türkcə və hər iki dildə sərbəst danışan savadlı gənclər toplaşmışdı. Onlardan biri – sonralar Türkiyənin məşhur yazıçısı olmuş Əhməd Midhət əfəndi – məhz gəncliyində bu qəzetdə müxbirlik etmişdir.

Qəzetin rubrikalarına ötəri nəzər salacaq olsaq, deməliyik ki, orada daxili xəbərlərlə yanaşı

xarici xəbərlər, həmçinin Bağdadda aparılan abadlıq – quruculuq işləri barədə məlumatlar, vali Əhməd Midhət paşanın şəərəfinə yazılan təşəkkür tipli yazılar, nəzm və nəsr nümunələri və s. kimi əhalini maarifləndirən yazılar oxucuların çox xoşuna gələn yazılar idi. Orada göstərilirdi ki, əhali qəzetin səhifələrində idarəçilik sistemi barədə öz rəy, təklif və iradlarını da yazıb müvafiq orqanlara çatdırı bilirlər. Bir sözlə, İraq ədəbiyyatşünası Yusif İzzəddinin sözləri ilə desək: “bu qəzet o dövrdə İraq xalqının mənəviyyatını zənginləşdirən bir qəzet idi”.

Deməli ki, Midhət paşanın o dövrdə İraqda belə böyük nüfuza sahib olması ölkənin şairlərinin şərlərinə də yol tapdı və o dövrün bir sıra tanınmış şairləri Midhət paşanın bu xidmətlərini nəzmə çəkməklə Osmanlı Türkiyəsinə bu cür oğulların böyük ehtiyacı olduğunu şeir dili ilə izhar etdilər. Bütün bunlar isə nəticədə Əhməd Midhət paşa barədə Astanaya saysız donosların axmasına səbəb oldu; guya Əhməd Midhət paşa İraqda dövlətin sərvətini dağıdır. Ona aid olmayan işlərlə məşğul olur, sultanın əmr və göstərişlərinə məhəl qoymur və s. və ilaxır. Bütün bunlar isə sonda sultan Əbdülməciddin Əhməd Midhət paşanı geri çağırması ilə nəticələndi.

Ərəb ədəbiyyatşünasları, İraqlı tədqiqatçılar Əhməd Midhət paşanın İraqdakı islahat işləri barədə çox yazmışlar.

O ki qaldı türk döyüşçüsünün hünərinin ərəb şərinə vəsfinə bu barədə bir qədər geniş danışmağı lazım bilir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə demək lazımdır ki, ərəb şairləri XVII əsrdən başlayaraq türk sultanlarını, türk sədri-əzəmlərini bir islam hamiləri, islam mücahidləri, xüsusən də onların Avropada bu dini təbliğ etmələrini böyük bir əzmlə vəsf və tərənnüm etmişlər. Xüsusən də osmanlıların Qərb dövlətləri ilə apardıqları müharibələrdə qazandıqları uğurları ərəb şairləri ümummüsəlman zəfərləri kimi təqdir edib alqışlamışlar. Bu mənada ərəb şairlərinin osmanlıların Rusiya və Bizans ölkələri ilə apardıqları müharibələrə həsr olunmuş şərlərinin məzmununa diqqət yetirsək, onda bu şərlərdə fədakar türk döyüşçüsünün əzminin, hünərinin bədii vəsf-i ilə rastlaşırıq. Bu cür şərlərə biz XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində yaşamış iki məşhur Misir şairinin yaradıcılığında daha çox rast gəlirik. Bu şairlərdən biri XIX əsr ərəb “Nəhdət” (“dirçəliş”) poeziyasının banilərindən sayılan Mahmud Sami əl-Barudi*, digəri isə başqa bir misirli şair Əhməd Şouqi idi.

Mahmud Sami əl-Barudi türk əsgərinin hünərini, cəsurluğunu hələ bir döyüşçü kimi Osmanlı ordusunun sıralarında türklərlə çiyin-çiyinə Avropa cəbhələrində vuruşduğu zaman müşahidə etmişdi. O, ilk dəfə osmanlıların yunanlarla 1868-ci ildə Krit adası uğrunda apardığı döyüşlərdə adi bir müsəlman əsgəri kimi, 1877-1878-ci illərdəki rus-türk müharibəsində isə bir batalyon komandiri kimi iştirak etmişdir. Mahmud Sami əl-Barudi bu döyüşlərdə türk əsgərinin vətən, torpaq uğrunda necə də fədakarlıqla vuruşduğunu, düşmənin üzərinə necə də pələng kimi cəsərlə atıldığını öz gözləri ilə görənlər kimi ərəb əsgəri və ilk ərəb şairi idi. Mahmud Sami əl-Barudi ordudan tərxis olunduqdan sonra, yüksək dövləti vəzifələrdə işlədiyi zaman cəbhə xatirələri ilə bağlı yazdığı qəsidələrdə öz gözləri ilə gördüyü ağır döyüşləri bir daha nəzmin bədii imkanlarından istifadə etməklə yada salmış və həmin döyüşlərdə qəhrəmanlıqla döyüşən türk əsgərinin reallıqlara söykənən bədii obrazını yaratmışdır. Məsələn, o, şərlərinin birində türklərin ruslarla apardığı 1877-1878-ci il döyüşlərinin birinin real mənzərəsini bir istedadlı rəssam kimi bu cür göz önündə canlandırmışdır:

Mən Balkanlardakı cəbhələrdə hara göz gəzdirirdimsə, orada ruslardan başqa qeyri-millət görmürdüm. Onları saymaq mümkün deyildi.

Onların bir qismi öldürülmüş, bir qismi pərakəndə şəkildə qaçmağa üz qoymuş, bir qisminin isə əlləri zəncirlənərək əsir alınmışdır. (divan səh. 141)

Mahmud Sami əl-Barudinin təsvirini verdiyi bu səhnənin əsil fırça ustaları isə qəhrəman

*Mahmud Sami əl-Barudi (1939-1904) Misirdə imkanlı bir ailədə dünyaya gəlmişdir. Lakin o, 7 yaşına çatanda atası vəfat edir və onu qohumları böyüdüb boya-başa çatdırırlar. O, hərbi məktəbdə oxuyub oranı zabit kimi başa vurur. O, bir sıra döyüşlərdə bir hərbiçi kimi vuruşur. Ordudan tərxis olunduqdan sonra bir sıra dövləti vəzifələrdə çalışır və hətta ölkənin baş naziri olur. 1882-ci ildə onun hərbi naziri Ərəbi paşa ölkədə ingilislər əleyhinə üsyan qaldırır. Bu zaman əl-Barudi bu üsyanı təqdir edib alqışlayır. İngilislər onu həbs edib Sərəndib (indiki Şri-Lanka) adasına sürgün edirlər. 17 ildən sonra əl-Barudi gözlərinin nurunu itirmiş halda Qahirəyə qayıdır. O, 1904-cü ildə Qahirədə vəfat edir.

türk əsgərləri, cəsur türk döyüşçüləri idi.

Türk əsgərinin cəbhələrdə göstərdiyi igidliklərə həsr olunmuş şerlər sırasında ölümündən bir neçə il qabaq Misirin ədəbi ictimaiyyəti tərəfindən şərəfli bir ada – “Əmir əş-Şüera” (“Şairlər əmiri”) adına layiq görülmüş Əhməd Şouqinin* qəsidələri də xüsusi əhəmiyyət kəsi edir.

Əhməd Şouqinin 1200 səhifədən artıq şerlər divanında türklərə həsr olunmuş bir neçə qəsidəsi öz əksini tapmışdır. Biz bu məqalədə bu şerlərdən yalnız ikisi barədə söhbət açmağı münasib bilmişik. Çünki bu şerlərdə türk əsgərinin mübarizə, döyüşkən obrazı daha qabarıq verilmişdir. Həmin şerlərdən biri “İlə əl-cund əl-Osmani” (“Osmanlı əsgərinə”) digəri isə “Tahiyyətun ilə ət-türk” (“Türkə salam”) adlanır.

Əhməd Şouqi öncə haqqında danışdığımız misirli həmyerlisi Mahmud Sami əl-Barudi kimi şəxsən döyüş meydanlarında bir hərbcı kimi iştirak etməsə də, onu türk əsgərinin cəbhələrdəki şücaətləri daima vəcdə gətirərək ilhamlandırmış və nəticədə o, türklərin cəbhə qəhrəmanlıqlarını vəsf və tərənnüm edən bir sıra bədii sənət nümunələri yaratmışdır. Əhməd Şouqi bu nümunələrdə türk döyüşçülərinin qəhrəmanlıqlarının ümumi təsviri ilə yanaşı, eyni zamanda ayrı-ayrı türk əsgərlərinin – məsələn, gənc türk qızı Zeynəbin və ixtiyar türk qocası Əbdüləzəlin simasında ərəb poeziyasına nümunəvi qəhrəman türk döyüşçü obrazlarını gətirmiş və ərəblərə azadlıq uğrunda apardıqları döyüşlərdə gənc türk qızı Zeynəb cəsarəti və qoca Əbdüləzəl qətiyyəti arzulamışdır. Zeynəb kim idi? Bu təbii ki, reallıqdan daha çox, bədii obraz idi. Görəsən, Zeynəbi hansı keyfiyyətlərinə görə Əhməd Şouqi öz şerinə baş qəhrəman seçmişdi? Şərdə nəql olunur ki, Zeynəb bir türk könüllü əsgəri idi. O, vətənin ağır günündə türk gənclərinə qoşulub yunanlarla müharibəyə yollanır. Onların dəstəsi ağır bir döyüşdə itkilərə məruz qalır. Zeynəb bir də baxıb görür ki, meydanda tək qalıb, düşmən əsgərləri isə ona tərəf irəliləyirlər. Bu zaman o, tez-tez yerini dəyişərək düşmən tərəfi çaşdıraraq atəşlər açır. Düşmən tərəfi isə türklərin hələ döyüş meydanlarında çox olduğunu zənn edib fikirlərini dəyişirlər. Bu zaman digər türk əsgərləri Zeynəbin köməyinə çatıb bu cəsur qızı yunanlara əsir düşməkdən xilas edirlər.

O ki qaldı qoca Əbdüləzəl obrazına? Deməliyik ki, bu obraz da özünün müdrik düşüncəsi, yaşlı olmasına baxmayaraq bir gənclik gücü, qüvvəti ilə döyüşlərə qatılması və cəbhədə böyük şücaətlər göstərməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, o da türk əsgərinə özünün döyüş təcrübəsini öyrətmək dar ayaqda onlara həyan olmaq, onlara döyüşkənliyi, cəsurluğun yollarını öyrətmək üçün qılinc-qalxanını, döyüş tufəngini götürüb illərlə dostluq etdiyi kəhər atına minərək cəbhəyə yollanır. Əbdüləzəl bu minvalla bir sıra döyüşlərdə cəsurluqla vuruşur və gənc əsgərlərə döyüşlərdə həm fiziki, həm də mənəvi dayaq olur, onlarda döyüşkənlik əzmini gücləndirir.

Lakin Əhməd Şouqinin mənzum təhkiyəsinə görə düşmənlər döyüşlərin birində Əbdüləzəlin atını vururlar. Əbdüləzəl atın can verdiyini görüb çox məyus olur. Yoldaşları ona: - atı buraxıb özünü qorumağı tövsiyə edirlər. Bu zaman Əbdüləzəl onlara: “Əgər o da döyüşlərdə atı kimi şəhid olarsa, onu atı ilə birgə bir uca təpənin üstündə birgə basdırmalarını” xahiş edir.

O, bunu deyib döyüşə atılır, amma çox keçmir ki, düşmənlər onu da vururlar və o da elə atının yanında şəhid olur. Cəbhəçi yoldaşları onun vəsiyyətinə əməl edərək onu atı ilə birgə uca bir təpənin üstündə dəfn edirlər. Əhməd Şouqi şeri çox mənalı bir sonluqla qurtarır:

Onlar (Əbdüləzəl və atı) Allah qarşısında qəhrəmanlıqla öldülər. Sanki onlar yerə sancılmış bir bütöv heykəl idilər.

*Əhməd Şouqi (1868-1932) XX əsr ərəb poeziyasının ən məşhur simalarından biridir. Misir xədiv sarayında doğulmuş bu şair bütün ömrünü sarayda keçirmişdir. O, bir sıra beynəlxalq görüşlərdə Misiri rəsmi dövlət nümayəndəsi kimi təmsil etmişdir. Məsələn, o, 1896-cı ildə dünya şərqşünaslarının Cenevrədə keçirilən I qurultayında Misir hökuməti adından dünya şərqşünaslarını təbrik etmiş və konfransa ünvanladığı məşhur bir tarixi qəsidəsini ərəb dilində oxumuşdur. Həmin konfransda irəlidə haqqında danışdığımız türk yazıçısı Əhməd Mithət əfəndi də iştirak etmişdir. İngilislər Əhməd Şouqini türklərə bəslədiyi rəğbətə görə Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində İspaniyaya sürgün etmişlər. O, altı il Barselona şəhərində sürgün həyatı keçirdikdən sonra Qahirəyə qayıtmışdır. Əhməd Şouqi sürgündən qayıtdıqdan sonra da əvvəlki əzm və ehtirasla yaradıcılığını davam etdirmişdir. Onun sürgündə yazdığı çoxsaylı qəsidələri tədqiqatçıların əsas diqqətini özünə çəkən qəsidələrdəndir. Əhməd Şouqi ərəb ədəbiyyatında, həmçinin bir dramaturq kimi də çox məşhurdur. Onun nəzm və nəslə yazılmış 10-a qədər dram əsəri də mövcuddur ki, onların bəziləri vaxtilə Qahirədə səhnələşdirilərək Misir artistləri tərəfindən oynanılmışdır. Əhməd Şouqi 1932-ci ildə Qahirədə vəfat etmişdir.

Burada adamın yadına Ukrayna şairi T.Q.Şevçenkonun “Vəsiyyət” şerindən aşağıdakı misralar düşür:

Öləndə məni siz dəfn edərsiniz
Əziz Ukraynanın geniş çölündə
Elə bir yerdə ki. ucsuz-bucaqsız
Tarlalar görünsün qəbrim önündə

Bu şerdə diqqətçəkən məqamlardan biri də Əhməd Şouqinin türkün psixologiyasına dərinədən bələd olması və bu psixologiyanı şerində ilkin olaraq nümunəvi bir adət-ənənə kimi təcəssüm etdirməsidir.

Bu ixtiyar türk Əbdüləzəlin onu neçə-neçə ağır döyüslərdən sağ-salamat qurtaran atına bəslədiyi sevgi, məhəbbətlə bağlıdır. Qoca türk istəmir ki, onun illərlə yaxın dostu, xilaskarı olan bu atın cəsədi çöllərdə qalıb qurda, quşa yem olsun. Ona görə də dostlarına vəsiyyət edir ki, onu atının cəsədi ilə birgə uca bir nöqtədə dəfn etsinlər ki, onları hər yerdən görmək mümkün olsun. Əhməd Şouqi isə bu fikri nəzmə çəkməklə bildirir ki, bu cür insanların məkanı həmişə ülvilik, ucalıq olmalıdır. Buonungəldiyiqənaət,çıxardığınəticədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd Şouqi. Divan, 4 əsə, Beyrut, 1986
2. Əl-Barudi, Divan, 4 mücəlləd, Beyrut, 1992
3. Məkanisi, O.Q., as-Sirəl-ərəbifi-l-Futuhət, Dubay. 1996
4. Şouqi, D., Dirasatfi-ş-şer. Qahirə, 1959
5. Əl-Bəhravi, Ş.Muxtarat əş-şer əl-ərəbi əl-hədis fi Mısır, Qahirə, 2005.

Almaz Ülvi (Binnatova), fil.ü.e.d.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri

almazulvi1960@mail.ru

ƏLİŞİR NƏVAİ. “MƏCALİS ÜN-NƏFAİS”– HERAT TƏZKİRƏÇİLİK MƏKTƏBİNİN ÜÇÜNCÜ ƏSƏRİ

Dahi Əlişir Nəvainin XV əsr özbək elmi nəsrinin klassik əsəri sayılan “Məcalis ün-nəfais”i (“Nəfislər məclisi”, 1490-91; 1497-98 illərdə yazılıb) (6) türk dilində yazılmış ilk təzkirə nümunəsidir. Əsər Həzrəti Xaqan Şahrüh Mirzənin şahlıq dövründən başlayaraq müəllifin öz yaşadığı dövrə qədər Heratda, Xorasanda, Mərvdə, Məşhəddə, Xarəzmdə, Səmərqənddə, Azərbaycanda və digər şəhərlərdə yaşayan, əksəriyyəti də farsca yazan 459 şair və fəzil haqqında mükəmməl topludur. “Məcalis ün-nəfais”də məlumatlar illər, coğrafi məkanlar və səcərəçilik prinsipləri əsasında tərtiblənərək qələmə alınmış, bu əsər artıq o dövrün tam və gerçək ədəbi mənzərəsinin güzgüsü oldu.

“Məcalis ün-nəfais”də Türkiyə tədqiqatçısı Kamal Eraslanı tədqiqinə görə, “bunlardan 43 şair türk və ya türkcə şeir söyləyənlərdir (1,29). Ə.Nəvai əsərdə türkcə yazan müəllifləri xüsusi olaraq “şeyrlərinin çoxunu və ya türkcə də şeyrlər yazar” - deyər təqdim edir. Belə ki, Nəvai bu şairlər haqqında məlumat verərkən, onlardan bəzilərinin türk olduğunu, bəzilərinin də milliyyətini göstərmədən şeir yazdığını qeyd edir.

Əvvəldə də qeyd etmişdik, şair Əmir Əlişir Nəvainin tövsiyəsi ilə məşhur ədəbiyyatşünas alim, saray xadimi Əmir Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkirət üş-şuəra” (10) təzkirəsini (Herat,1486-1487) yazdı və burada 155 şair haqqında bioqrafik məlumatlar təqdim olundu.

Böyük təsəvvüf şairi, alim, Şeyxülislam Əbdürrəhman Cami (Herat,1487) oğluna dərslik hədiyyəsi olaraq hazırladığı “Baharistan”da (2) Ə.Nəvainin tövsiyəsi ilə şairlərin həyat və yaradıcılığından da bəhs etmişdir. Yeddinci fəsildə 39 şair haqqında məlumat və əsərlərindən

nümunələrdən ibarətdir. Nəhayət, şairlər haqqında üçüncü təzkirəni, Ə.Ə.Nəvai 1491-92-ci illərdə “Məcalis ün-nəfais” adlı əsəri özü yazdı, 1497-1498 illərdə isə əsəri yenidən təkmilləşdirərək son nöqtəsini qoymuşdur.

Beləliklə, bu əsərləri Herat şəhərində yazıldıqları ucun həmin məktəbin təzkirələri adlandırma bilərik. Bu məktəbin əsas təmsilçiləri Cami, Dövlətşah və Nəvai olsalar da, göründüyü kimi, ideya məzmun Nəvaiyə məxsus olub. Ona görə də Ə.Ə.Nəvainin Herat təzkirəçilik məktəbinin banisi kimi tarixi missiya daşdığı da ortaya qoya bilərik.

Nəvai ustad, pir dediyi, İran şairi və mutəfəkkiri F.Əttarın islam dünyasında çox məşhurlaşmış olan “Təzkirət ül-övlia” (3) əsərindən də faydalanmışdı. Bu əsərin təsiri sonralar yazacağı “Nəsaim-ül-məhəbbət”də daha böyük rol oynamışdır (4, 36). Təbii ki, zəngin mütaliə sahibi olan Ə.Nəvai özündən əvvəl yazılmış (ərəbi, farsı mükəmməl bildiyindən bütün mənbələri orijinaldan oxuyub) təzkirələrə, ayrı-ayrı şair və alimlərdən yazılmış kitablara, müasiri olduğu məşhur qələm sahiblərinin əsərlərinə, səyahətə çıxarkən görüşdüyü tanınmış alim və sənət adamlarından topladığı məlumatlardan da yararlanmışdır. Maraqlıdır ki, bu əsərin yazılma ideyası şairin özünə məxsus olsa da, Caminin təsiri çox olmuşdur. Yeri gəlmişkən, Ə.Nəvai bir çox əsərlərini, xüsusən “Xəmsə”-sini Ə.Caminin tövsiyəsi qələmə almışdır. Ustadının təsir gücü onun yaradıcı həyatında böyük məktəb rolunu oynamışdır.

Tədqiqatçılar müxtəlif zamanlarda ortaya qoyulan təzkirələrin fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini, onları biri-birinin davamı, tarixi mənbələrin üst-üstə düşməsi kimi gerçək faktları təsdiqləmişlər. “Məcalis ün-nəfais” əsərinin təzkirəçilik ənənələri tarixində yeri əvvəlki təzkirələrlə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir: mükəmməl və təkmilləşdirilmiş şəkildə yazılmasında, ədəbi faktların zənginliyində, təsnifat bölgüsünün (fəsilləri) konkret və tarixi xronologiya üzrə müəyyənləşməsində. Əsərdə Həzrəti Xaqan Şahruh Mirzənin şahlıq dövründən (Şahruhun hakimiyyəti 1409-1447-ci illər olmuşdur) ta əsərin tamamladığı illərin şair - alim haqqında məlumat verilsə də, əsərin qəhrəmanı müəllif özüdür. Bu əsər Ə.Nəvainin məlumat dairəsinin genişliyindən xəbər verməklə yanaşı, müəllifin elmə-şeyxə-sənətə həlsən-gəlbətinin, eyni zamanda, şeyrin, elmin - sənətin o zamanlar cəmiyyətdə tutduğu aparıcı rolunun göstəricisi kimi də dəyərləndirə bilərik.

Əsər boyu müxtəlif peşə - sənət sahiblərinin şairlik istedadları haqqında yazmaqla yanaşı, onların ədəbi təsir qüvvəsini (məsələn, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”nin “Xəmsə” və ya dastan yazan şairlərə təsiri, nəzirələrin yazılması və s. kimi), doğulduqları və yaşadıkları yeri, zamanında hansı mərtəbəyə qədər ucaldıqlarını, eyni zamanda dövrün ictimai - siyasi həyatında yerlərini qeyd etmişdir. Ə.Nəvai “Məcalis ün-nəfais” əsərində dövrünün ictimai-siyasi ab-havasının təsiri çox duyulur. Bu təsir - ədəbi-mədəni mühit, onun fəaliyyət çərçivəsi, ədəbiyyatdakı kamil və gənc yaradıcı qüvvələrin yetişməsi, xüsusən həmin dövrdə daha çox istifadə olunan ədəbi forma və janrlardan bəhs edən əsərlərin önə çəkilməsi ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslıq tarixi üçün dəyərli faktorlardır. Nəvai öz dövrünün sanki ədəbi mühitinin qızğın mənzərəsini, ədəbiyyatdakı poetik janr və tiplərin rəngarəngliyinin sxemini cızmışdı. Olduqca aydın və rəvan üslubda yazılması, səlis və yığcam fikirlər kitabı bir nəfəsə oxumağa imkan yaradır. Bunlar, təbii ki, Nəvai qələminin, onun poetik və nəzəri görüşlərinin zənginliyindən doğur.

Eyni zamanda, bu əsərdən aydın olur ki, o dövrdə ədəbiyyatda qəzəl janrının meydanı çox geniş olub, bununla yanaşı müəmma, tarix, məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai kimi janrlardan az istifadə olunmadığının şahidi olur. Satira və yumor kimi janrları zarafat, həcv, gülüş - deyə təqdim edib. Bu məsələləri əsərdə verilən misallar nümunəsində görmək olur.

Təqdim etdiyi şeir nümunələrinin hansı janra aid olmasını qeyd etməsi faktını müəllifin ədəbi-nəzəri görüşləri haqqında da yüksək fikir yaradır. Səkkiz məclis şəklində tərtiblənmiş təzkirədə şairlərinin elmi-nəzəri təfəkkürü, dünyagörüşü, dini-mənəvi əxlaqı, dövrə münasibəti kimi xüsusiyyətlər önə çəkilib. Bir çox şairlərin mənəvi-əxlaqi məzmun daşıyan əsərlərindən qısa nümunələr əsərə bir az da poetik ovqat bəxş etmişdir.

Bir sıra ölkələrin şair və alimlərindən bəhs etməsi əsərin ədəbi əlaqələri öyrənməklə yanaşı, həm də bu ölkə və xalqların arasındakı sıx ədəbi-mədəni münasibətlərin olduğuna da sübutdur. Ümumiyyətlə, əsərin ideya-məzmun, şairlərin ədəbi təfəkkür düşüncələrini, fəzillərin

dünyəvi baxışlarını, onların bir-birinə təsir dairəsini müəyyənləşdirməklə, istifadə olunan janrlar sistemini və tərtib qaydalarının rəngarəng düzümünü incələməklə saysız-hesabsız elmi yeniliklərə söykənmək olur.

“Məcalis ün-nəfais” sonrakı əsrlərə təsiri: Bu əsər müəllifinin yaşadığı dövrdə də, sonrakı zamanlarda da böyük rəğbətlə, məhəbbətlə qarşılanmışdı. Nəvai özü bu zövq-səfanı çox az yaşadı, əsərin tam bitməsindən 2-3 il sonra dünyasını dəyişdi. Amma illər, əsrlər ötdükcə, əlyazmalar şəklində bütün Şərqdə əl-əl gəzdi: təkcə XVI əsrdə fars dilində beş dəfə - Mavəraünnəhr, İran və Türkiyədə tərcümə olunaraq yayılmışdır. Eyni zamanda, <http://forum.ziyouz.com/index.php?topic=5694.0> başqa xalqların təzkirəçilik işiğına səmərəli təsiri olmuşdu.

Məsələn, əsərin ilk tərcüməsi 1521-1522-ci illərə aiddir. Heratda Təhmas şahın saray şairi Fəhri bin Sultan Məhəmməd Əmiri öz tərcüməsini Səfəvilər sülaləsinin banisi Şah İsmayıl, onun ikinci oğlu Sam Mirzəyə, Əmir Durmuşxan Şamlıya və vəzir Kərimiddin Həbibullah Sovayiyə bağışladı. O, öz tərcüməsini “Lətayifnamə” adlandırır və “Doqquncu məclis” əlavə edərək ora 188 şair və alim haqda məlumat verdi. Özlüyündə doqquzuncu məclisi də 9 bölməyə ayıraraq ilk bölməni Nəvaiyə həsr edir. İkinci tərcüməni 1522-1523 cü illərdə İstanbulda Məhəmməd Qəzvin yazdı. O, Türk Sultanı I Səlim və onun varisi I Süleyman sarayı təbibi idi. Bu tərcüməsini Sultan ibn Səlimə bağışlayıb. M.Qəzvin əsərdəki “Məclis” sözlərini “Behişt” sözü ilə əvəzləyib, 8-ci məclisi 7-ci məclisin axırına birləşdirib. Yeni yazdığı 8-ci məclisi iki hissəyə bölərək - birinci hissədə klassik şairlərdən, ikinci hissədə isə Sultan Səlim və onun 150-yə qədər saray şairindən bəhs edib.

Böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Ə.Nəvainin zəngin ədəbi irsi Azərbaycan xalqı üçün də elə Nəvainin sağlığından əziz olmuşdur. Onun müasiri olaan Bəsiri, Kişvəri kimi şairlər Nəvai yaradıcılığını məhəbbətlə təqdir və təbliğ etdikləri kimi, Füzuli və Qövsü kimi klassiklərimiz də Nəvaidən öyrənmişlər. Azərbaycanda ilk təzkirə müəllifləri Sam Mirzə və Sadiq bəy Əfşar öz əsərlərində Nəvainin “Məcalis ün-nəfais”indən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdilər. Elə bu faktdan çıxış edib deyə bilərik ki, əsər Azərbaycanda da müxtəlif zamanlarda məşhur olmuş, yayılmış və tədqiqat obyektinə olmuşdur” (1, 644).

Bəli, bu təzkirənin təsiri ilə illər, əsrlər ötcək, ilk Azərbaycan təzkirələri yaranacaqdır:

1. Səfəvilər hökmdarı Şah İsmail Xətəinin üçüncü oğlu Sam Mirzə (1517-1567) “Töhfeyi-Sami” təzkirəsini 1550-1561-ci illərdə Ərdəbildə yazmışdır (Nəvainin vəfatından tam 50 il sonra). Müəllif əsərinin örnəyini-nümunəsini Ə.Nəvainin “Məcalis ün-nəfais” təzkirəsindən götürmüş və XV əsrin axırları – XX əsrin ortalarında yaşamış şairlər haqqında farsca yazmışdır. “Töhfeyi-Sami” müqəddimə, səhifə adı ilə verilən yeddi fəsil və xatimədən (nəticədən) ibarətdir. 2. Azərbaycanlı ədəbiyyatşünas Sadiqinin (Məhəmməd Əli Sadiq bəy Əfşar, 1532-1613) “Məcmə ül-xəvas” təzkirəsini 1602-ci ildə (əsrin yazılma tarixi bəzi mənbələrdə 1599-cu il, 1607-ci il kimi də qeyd edilir, bu günə gəlib çatan qədim əlyazması nüsxəsi 1607-1608-ci illərə aiddir.) yazmışdır (9,12). (əsrin adı “Kübarlar məclisi” və ya “Seçilmişlərin məcmuəsi” kimi tərcümə edilib). “Xəvas” - sözü “xas” sözünün çoxluq şəklidir. Bu isə mənə cəhətdən “Nəfislər məclisi”nə yaxındır. Sadiqi özü bu təzkirəsini dörd şəxsə – Əbdürrəhman Caminin, Əlişir Nəvainin, Dövlətşah Səmərqəndi və Şah Mirzənin əsərlərinin davamı adlandırır. Müəllif, görkəmli Azərbaycan miniatürçüsü və şairi Azərbaycanlı olsa da “Məcmə ül-xəvas”ı cığatay türkcəsində yazmışdır. Bunu Sadiqinin Nəvaiyə olan doğma məhəbbəti və təzkirəçilik ənənələrinə sayğısı - ustad məktəb kimi yanaşması kimi dəyərləndirmək olar. Həmin təzkirədə Səfəvilər dövründə (Şah İsmayıl dövrünün əvvəllərindən başlayıb Şah Abbas zamanınacan) olan yaşayır-yaradan 480 şair rəssam və xəttat haqqında qiymətli mənbələr toplanmışdır. Sadiqi əsərini “Dövrün şahları”, “Şahzadə şairlər”, “Səltənət taxtında olan türk şairlər”, “Səltənət taxtında olan iranlı şairlər”, “Səltənət taxtında olan türk və iranlıların böyük övladları haqqında”, “Peyğəmbərlər nəslindən çıxan şairlər zikri”, “Əcəmin müasir fəsaht və bəlağət sahibləri haqqında” kimi başlıqlarda səkkiz bölgədə məclislərə ayırır. Orta Asiya, Xorasan, Anadolu, İraq və Azərbaycan şairlərinə həsr olunmuş təzkirədə əsasən türk şairlərinə yer verilib. Nəticə bölümündə isə müəllif öz yaradıcılığından nümunələr verib.

Beləliklə, beş əsrdir ki, “Məcalis ün-nəfais”in şöhrəti heç əskilmədi və şah saraylarının qiymətli hədiyyəsinə çevrilərək, hər yeni müəllif əlyazmasında müəyyən əlavələrlə təkmilləşərək, yeni dolğun məzmununda yazıldı və əksəriyyəti günümüze qədər gəlib çıxdı. Daha konkret desək, bir

növ ölkələr və xalqlarımız arasında ədəbi əlaqə, ədəbi təsir, ədəbi ənənə, ədəbi janr forması olaraq qırılmaz tarixi bağ-əlaqə missiyası daşdı. Bu əsər Şərqi ölkələrində təzkiyəşünaslığın inkişafında, təkmilləşərək yayılmasında elmi-nəzəri janr forması kimi də örnək funksiyası daşımışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından - Əliağa Həsənzadə, Əli Nazim, Firudin bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Həmid Araslı, Qulamhüseyn Əliyev, Sabir Əliyev, Məmmədəğa Sultanov, Salih Qasimov, Mahmud Yunusov, Süleyman Rüstəm, Pənah Xəlilov, Cənnət Nağıyeva, Nüşabə Araslı kimi tanınmış tədqiqatçılar Nəvai haqqında olan araşdırmalarında “Məcalis ün-nəfais”indən də yazmışlar. Azərbaycan Milli Elmləri Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun “Əlyazmalar xəzinəsi”ndə adlı elmi nəşrində professor Cənnət Nağıyeva “Əlişir Nəvainin “Məcalis ün-nəfais” təzkiyəsinin iki əlyazması” adlı məqalə də dərc etdirmişdir (5,53-60).

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı, Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. – Bakı, Gənclik, 1998, 732 səh.
2. Cami, Əbdürrəhman. Baharıstan (farscadan tərcümə, müqəddimə və qeydlər R. Sultanovundur). – Bakı, 2004. 101 səh.
3. Əttar, Şeyx Fəridəddin. Təzkiyə ul-övliya (Ş.F.Əttar ; tərt., mətni transfonolit., ön sözün müəl. Nəzakət Məmmədli, elmi red. A.Ş.Musayeva. - Bakı : Elm və Təhsil, 2011. - 614 s.
4. İsen, Mustafa. Təzkiyədən bioqrafiyaya və seçilmiş məqalələr (Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıranı: Nəringül Nadir qızı, elmi redaktorları: Prof.Dr.Kamil Vəli Nərimanoğlu və Prof.Dr.Nəsim Göyüşov). – Bakı, “Oskar” NPM, 2012, 360 səh.
5. Nağıyeva, Cənnət. “Əlişir Nəvainin “Məcalis ün-nəfais” təzkiyəsinin iki əlyazması”. - “Əlyazmalar xəzinəsi”, Bakı, cild 4, 1976, s.53- 60
6. Navoiy, Alisher. Tula asarlar toplusu, 10 jildlik, IX jild. – Toşkent, Ğafur Ğulom nomidaqi nəşriyat-matbaa ijodiy uyi, 2011, 692 bet.
7. Nağıyeva, Cənnət. “Əlişir Nəvainin “Məcalis ün-nəfais” təzkiyəsinin iki əlyazması”. - “Əlyazmalar xəzinəsi”, Bakı, cild 4, 1976, s.53- 60
8. Nevayi, Ali Şer. Mecalisin-Nefais / yayımlayan Kemal Eraslan. c.1 -2, Ankara, 2001, 460 s.
9. Səfərli, Əliyar; Xəlilli, Yusif. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi - Bakı, Ozan, 2008, 696 səh.
10. Səmərqəndi, Dövlətşah. Təzkiyə üç-şüəra. - AMEA M.Füzuli adına Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutu, M-73 (əlyazması)
11. Ülvi, Almaz. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr). elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. - Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 316 səh.
12. Ulviy, Olmos. O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar). so'zboshi muallif: prof.dr.Qozoqboy Yo'ldoshev, doç.dr.Sirdaryoxon O'tanova. -Toshkent, “Kamalak”, 2016. 176 bet.

Almaz Ulvi (Binnatova)

Алишер Навои. "Mecalis in-nafois"

Summary

In the article is paid attention to the literary identity and heritage of Alisher Navai, the outstanding Uzbek poet, great thinker in terms of new look. By revising the many highlights of his life, unfamiliar facts to wide readers are presented. Detailed information about the works given to the human literature is interesting, too.

Keywords: Alisher Navoi, "Macalis un-nafais", classical literature, School of Herat

Mahirə Quliyeva, fil.ü.e.d.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Füzulişünaslıq sektoru, baş elmi işçi
mahirahamid@mail.ru

AŞIQ YARADICILIĞI VƏ DASTANLARDA “QIRXLAR” ANLAMİ¹

Müsəlmanlar tərəfindən qırx sayı müqəddəsliyinə inanılan və çox böyük əhəmiyyət verilən saylardandır. Azərbaycanda və habelə türk dünyasında yaranan nağıllarda və dastanlarda qırx sayına tez-tez rast gəlinir: 40 alp, 40 gözəl (qız), 40 ev (otaq), 40 igid, 40 gün, 40 gecə-gündüz (toy), 40 arşın (quyu) və s. kimi. Xalq inanclarında da qırx sayı qudsal hesab edildiyi üçün uşaq doğulandan sonra ananın və körpənin qırx gününün çıxması önəmli bir hadisə kimi qəbul edilir. Ölən insanlar üçün 40 gün yas saxlama, ehsan olaraq qırxvermə kimi. “Qırx”, “Qırxlar”, “Qırxını çıxarma”, “Qırxlama”, “40-cı qapı”, “40 düyün”, “40 ayaq”, “40 qazanın mayası”, “40 lotu”, “40 quldur” kimi ifadə və sözlər “qırx” inancı ilə əlaqədardır. (1, 5-6)

Azərbaycan dastanlarında da “qırx” rəqəminin yeri çox önəmlidir. Üç ənənəvi tərkib hissəsindən – ustadnamə, dastanın özü və sondakı duvaqqapmadan ibarət olan dastanın son hissəsi ya sevinc, ya da kədərli bir məqamla bitir. Hər iki halda bəzən yeddi rəqəmi işlədilsə də, çox vaxt hadisələrin gedişi qırx rəqəminə bağlanılır:

Paşa keşişin də, arvadının da təqsirini üzünə oxuyandan sonra hər ikisinin boynunu vurdurdu. Kərəm ilə Əslinin külünü sandığa yığdılar. *Qırx gün, qırx gecə yas saxlayıb, küllü bir qəbirdə basdırdılar, üstündən də bir günbəz tikdirdilər...* (Əsli və Kərəm)

...Məhəmməd bəy əmr elədi, bir dəstə at hazır oldu. Hamı atlandı. Gülgəz Pəri ilə Aşiq Abbasi Tifarqana gətirdilər. Abbas anası, bacısı ilə görüşdü. Burada təzədən bunlara *qırx gün, qırx gecə toy elədilər.* (Abbas və Gülgəz)

...Ustadlar deyir bunların ikisinin də toyu bir yerdə oldu. *Qırx gün, qırx gecə toy eləyib, maddi-murada çatdılar.* (Abdulla və Cahən)

...Başlarına gələnləri bir-birinə nağıl elədilər. Hamı şad oldu, təzədən onlara *qırx gün, qırx gecə toy elədilər.* (Məsum və Diləfruz)

...Şah onların hamısını öldürdü. *Oğluna qırx gün, qırx gecə toy elədi.* Oğlan anasını da gətirdi. Onlar yeyib yerə keçdilər, siz də yeyin, dövrə keçin. (Heydər bəy)

...Şah İsmayılı özlərinə şah seçdilər. *Şah İsmayıl düz qırx gün, qırx gecə toy eləyib məclis keçirtdi.* (Şah İsmayıl)

Qırxlar həmçinin sufilikdə qəbul edilən və hər dövrdə var olduqlarına inanılan müqəddəs övliya şəxsiyyətlərdir. Ədəbiyyatımıza, folklorumuza, toponimlərimizə daxil olmuş sirlə bir rəqəmdir. (1, 5-6) Adəmin 40 gündə yoğrulması fikri Nəsimi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır: “*Ərbəin gündə yoğurmuş Adəmi*” və ya Nizaminin qəlbi arındırmağın yol və metodunu göstərməsində 40 gündən bəhs etməsi: “...*Öz qapımı camaatın üzünə suvamışam, Burada öz taleyimə şad olmuşam. Qırx gün öz noxtamı bərk tutdum, Axı qırx gündə gönün aşılınması bitir...*”. Azərbaycan və Türkiyənin bir çox yerlərində “Qırxlar” deyilən yatırlar mövcuddur ki, bu yerlər günümüzdə də ziyarət edilməkdədir. Azərbaycanda söylənilən “Şirvanda pirlər, Dərbənddə qırxlar” deyimi də bu məqsədlə söylənilmişdir. Seyid Yəhya Şirvaninin “Mənəzilül-aşiqin” adlı əsərinin qırx mənəzilə ibarət olması da qırx sayının əhəmiyyətini göstərir (2, 47) Seyid Yəhya Bakuvide “qırx” rəqəmi ilə bağlı başqa məqamı da qeyd etmək istərdik: “...Ümumiyyətlə, elmi təbəqəyə mənsub olanlar təsəvvüfə az meyil göstərirlər. Ancaq xəlvətlik təriqəti nümayəndələri içərisində elm əhli çoxdur. Bu, Seyid Yəhyanın elm sahibləri üzərində xüsusi təsirini göstərir. Əsərlərində

¹Bu məqalə Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilib.(Qrant № EİF-2013-9(15)46/36/5

görüldüyü kimi, o, “elmsiz bu yola girilməz” – deyərək müridlərini elmi baxımdan da yetişdirmiş, təkyəsini mədrəsə halına gətirmiş, əsərlər yaratmışdır. Əsərlərinin Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında olması düşüncə tərzinin müridləri vasitəsilə ora aparıldığını göstərir: “Meyari-təriqət” adlı əsərini Anadoludan gələn müridlərinə şəxsən yazdıraraq göndərməsi də məlumdur. Həmin qaynaqlarda müridlərin qırx nəfər, həm də hamısının elm sahibi olması bildirilir” (3, 135).

Qırx rəqəmi təkkə və aşiq şeirində sıx-sıx təkrarlanan mövzulardandır. Şah İsmayıl Xətəinin buna dair:

Qırxlar meydanına vardım,
Gəl bəri, ey can, dedilər.
İzzət ilə salam verdim,
Gəl, iştə meydan dedilər (4, 34).

– beytləri məşhurdur.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında “qırxlar” anlamı mütəşabih tərəf kimi də istifadə edilib:

Bu gözəl Zeynəbin nişanasıdı,
Ləbləri qırxların peymanasıdı,
Dəhanı şahlığın xəzanasıdı,
Düzülüb dəndanı mirvarı kimi (5, 85).

Aşığın “Dörd kitab hər yana yolu göstərir” müstəzad qoşmasında da “qırx” rəqəmi Nuh peyğəmbərlə bağlı nəzmə çəkilmişdir:

Altıda qarışdı Nuhun tufanı,
Qırx ildə sərgərdan gəzdi hər yanı,
Altı min altı yüz insan, heyvanı,
Hərə öz diliylə eylədi fəryad,
İstədi imdad (5, 133).

Bu rəqəm dastanlarda, xüsusən “Qurbani”də daha çox işlədilib:

Gətirdi kəlamı cümlə-cahana,
Qırxları göstərdi əhli-ürfana,
Peyğəmbər kitabın gətirdi dəhana,
Həbibin söhbətin şur eylədi şah (6, 39).

Qırxlar məclisində söylənir adım,
Ərşə bülənd olub dadü fəryadım;
Su yerinə qan içici cəlladım,
Bilmək olmaz, üryan qılınc dal olu (6, 61).

“Qırxlar” ifadəsi Hz. Məhəmməd və onun həyatında nisbətən çox işlənən rəqəmdir. Mənbələrdə verilən məlumatlara əsasən: bir müddət vəhyin arası kəsildi. Hz. Peyğəmbər layiqincə qiymət verilməməsindən qorxdu. Vəzifəsini nöqsanlımı yerinə yetirdi ki, bu da vəhyin kəsilməsinə səbəb oldu? Öz-özünə bu sualları verən Hz. Peyğəmbər dərin, ruhi bir böhran keçirdi...Bu müddət onun vəhyi anlamağa yaxşı hazırlanması üçün idi. Həmin vaxtın 40 gün ilə 3 il arasında olduğunu söyləyənlər var. Hz. Məhəmməd vəhyin intizarını çəkə-çəkə onu qəbul etməyə hazırlaşdı. Bu hazırlıq tamamlandığı zaman, Vedduha (Zuha) surəsi nazil olmuşdu. Surənin mövzusu və mənası “*Sənə bir neçə gün vəhy nazil etməməklə Rəbbin səni (ya Peyğəmbər!) nə tərk etdi, nə də sənə acığı tutdu*” (Zuha: 3). Hz. Məhəmmədə böyük təsəlli verirdi.

“Qırxlar” ifadəsi altında Aşiq Qurbani Hz. Məhəmmədin 40 yaşında peyğəmbərlik məqamına çatmasına da, bu sözün sətiraltı mənası ilə peyğəmbər sözünü yayan ərənlərə, “qırxlar piri” kimi dəyərləndirilən Hz. Əliyə də işarə etmiş olur (Bu fikir Fəxrəddin Salimin “Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf” kitabında Hz. Əli “ərənlər şahı”, “qırxlar piri” kimi dəyərləndirilir) (7, 202). “Ərənlər” ədəbiyyatda istər klassik, istərsə də aşiq yaradıcılığında çox istifadə edilən sözdür.

Fərhad qaya çapar, sənginə yetməz,
Kimsə ərənlərin dənginə yetməz,

Heç cəng o mövlanın cənginə yetməz,
Ya Rum, ya Qeysər, ya Firəng ola. (8, 292)

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri,
Qurbaninin nadan yarı,
Yox, Pərim, gələ bilmərəm! (6, 71)

Övliyalar, ənbiyalar, ərənlər,
Hanı məndən doğru yola varanlar?
Qərğ oldu dəryaya neçə min canlar,
Kərəm eylə, qoyma məni dəryada! (6, 178)

Münire Mine Arslanın internet saytında çox maraqlı məlumata rast gəldik (9):

“Aşağıda yeni bitirdiyim və son zamanlarda okuduğum en iyi kitablardan biri olan Elif Şafakın” “Aşk” kitabından derlənmiş, Şəmsin ağzından dökülən mühtəşəm kuralları sevgimle paylaşacağam... (10, 1/5)

Aşk bir seferdir. Bu sefere çıkan her yolcu, istese de, istemese de tepeden tırnağa değişir. Bu yollara dalıp da değişmeyen yoktur (10,118).

Aşksız geçen bir ömür beyhudə yaşanmışdır... Aşkın isə hiçbir sifata yada tamamlamaya ihtiyacı yoktur. Başlı-başına bir dünyadır aşk. Ya tam ortasındadır, merkezinde, ya da dışındadır, hasretinde... (10, 415)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatda eşqə gedən yolu işıqlandıran, işıqlandıqca işıq saçan Qurani və islami dəyərlər məhz qırx qayda altında (40 kural) izah edilmişdir ki, bu da qırx rəqəminin önəmliliyini bir daha sübuta yetirir.

Qırx rəqəmi ilə bağlı bir maraqlı məqamı da qeyd etmək istərdik. Bunlardan biri Beytül-Müqəddəsi bina edən, lakin tamamlaya bilməyən, digəri isə Beytül-Müqəddəsi, Məscidi-Əqsanı tamamlayandı. Söhbət Hz. Davud əleyhissəlam və oğlu Hz. Süleyman əleyhissəlamdan gedir. Hər iki peyğəmbər *qırx il* hökumət sürdükdən sonra, birincisi 72 yaşında, ikincisi isə 60 yaşında vəfat etmişdir (11, 13).

Qırx rəqəmi xüsusi folklor deyim forması olan alqış və qarğış kimi də istifadə edilir. Bu haqda prof. Azad Nəbiyev yazır: “Unutmaq olmaz ki, alqış və qarğış ucadan deyilən, bəzən zümmə edilən, bəzən də qışqıra-qışqıra (xüsusi qarğışlar) söylənən folklor janrlarındandır” (12, 56).

Müəllif sözünə davam edərək “Alqış və qarğışlar bu gün bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi yaradıcılığının, nağıl, dastan və s. kimi janrların daxilində, habelə yazılı ədəbiyyatda, ayrı-ayrı obrazların dilində gəlib çatdığını” qeyd edir. Demək, xalq pisə nifrətini, yaxşıya rəğbətini ifadə etmək üçün xüsusi bir folklor janrı – qarğış və alqış formasını yaratmışdır.... Folklor aid olan bu ifadələr şairin demək istədiyi fikrə aydınlıq və kəskinlik gətirir (13, 51-52):

Bəhəqqi-sureyi-ayeyi-Quran,
Qırxına qalmasın azan, quduran!
Atam Mirzə Tağı, sakini-İran,
Anam Göyçəlidi, öz adım Nağı (5, 248).

Məqalədə qeyd etdiyimiz məsələlər bu günün işığı və elmi müstəvisi baxımından öz təhlilini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qırxlar. Azərbaycanda sufi pirləri. Mehmet Rıhtım, “Ləməzat”ın Türkiyə nəşri, M.Sehran Tayşi, 2014.
2. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. “Lider”. Bakı, 2004.
3. Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhya Bakuvü və xəlvətlik. Bakı, Qismət, 2005.
4. Şah İsmayıl Xətai. Əsərləri. c. 2. ADN, Bakı-1976.

5. Aşıq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. Bakı, “Çinar-Çap”, 2003.
6. Azərbaycan dastanları. Qurbani. 5c., AMEA Folklor institutu, Bakı, “Çıraq”, 2005.
7. Fəxrəddin Salim (Baxşəliyev). Milli yaddaş sistemində ürfan və təsəvvüf. “Elm və təhsil”, Bakı, 2010.
8. Azərbaycan dastanları. Leyli və Məcnun. 5c, AMEA Folklor institutu. “Çıraq”, Bakı, 2005.
9. <http://m2arslan.blogspot.com/2009/06/şems-i-tebrizinin-40-kuralı.html>.
10. Şems-i Tebrizinin 40 kuralı. Elif Şafak “Aşk” kitabından.
11. Əlabbas Müznib. Müxtəsərul-ənbiya və İslam tarixi. “Gənclik”, Bakı, 1990.
12. Azad Nəbiyev. Azərbaycan folklorunun janrları. ADU, 1983.
13. Maarifə Hacıyeva. Folklor poetikası. Bakı, ADN, 2006.

The concept of “forty” in ashyg creativity and eposes

Summary

We know that, “the number of forty” is sacred and also very important for muslims. In tales and eposes that were created in Azerbaijan and Turkish world, we can see “the number of forty” as well. “Forties” are also the holy persons in Sufism. The expression of Forties is a figure that is used in the Prophet Muhammad life. The figure of Forty is the topic that is repeating in takkas and ashyg's poems. In literature, the number of “Forty” is using as a special folk idiom, also as praise and curse. In the article, the mentioned problems are analysed in the scientific arena.

Key words: forty, sufism, ashyg's creativity, folklore, poetry

Nailə Səmədova, fil.ü.e.d.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
nailesamadova@yahoo.com

TÜRK DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİ YARADICILIĞINDA

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yusif Vəzir Çəmənşəminli zəngin bədii yaradıcılığa, ədəbiyyat tarixinə, folklorla dair dərin tədqiqlərə, elmi-nəzəri fikir və mülahizələrə malik bir şəxsiyyət olmuşdur. O, folkloru yüksək qiymətləndirmiş, bu mövzuda dəyərli elmi əsərlər yazmış və bütün yaradıcılığı boyu ondan ustad sənətkar kimi bəhrələnmişdir. Onun özəl həyatında Türkiyənin önəmli mövqeyi olmuşdur. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Türkiyədə fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri olmuş Yusif Vəzir türk xalqlarının zəngin mədəniyyətinə bələd idi. Ədibin əsərlərini araşdırarkən bütün yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələndiyini görürük.

1921-ci ildə İstanbulda nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabında Çəmənşəminli folklor haqqında elmi-nəzəri mülahizələrini irəli sürmüş və sonrakı illərdə araşdırmalarını daha da genişləndirmişdir. Onun “Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər”, “Folklor yolunda”, “Nağıllarımızı necə toplamalı”, “Xalq ədəbiyyatının təhlili”, “Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi”, “Nağıllarımız barəsində bir-iki söz”, eləcə də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan şəxsi arxivindəki məqalələri folklorun öyrənilməsi və tədqiqində dəyərli qaynaqlardır.

Yusif Vəzir Çəmənşəminli 1928-ci ildə qələmə aldığı “Nağıllarımızı necə toplamalı” məqaləsində Azərbaycan nağıllarını digər türk xalqlarının nağılları ilə müqayisə edərək bu qənaətə gəlir ki, “Azərbaycan nağıllarını başqa türk ünsürlərinin masalları və ya qissələri ilə müqayisə etdikdə, bizimkilərin məzmun və fəlsəfəcə onlardan nə qədər zəngin olduğu meydana çıxır. Məsələn, Türküstandakı tarançıların qissələrini tədqiq edirkən nağılın şəkil və məzmunca yalnız azərbaycanca təkmil olunmasına hökm verilir” [3,281].

“Molla Nəsrəddin haqqında bir neçə söz” adlı məqaləsində Yusif Vəzir Molla Nəsrəddinin

Ağşəhərdə yerləşən türbəsini sübut kimi göstərərək Türkiyədə tarixi bir sima olduğunu iddia etdiklərini bildirir. Müəllif Türkiyədəki məlumatlara əsasən Molla Nəsrəddinin Anadoluda Sivrihesarda dünyaya gəldiyini və Ağşəhərdə vəfat etdiyini qeyd edərək yazır: “Guya Ağşəhər civarında bəzi qəsəbə və nahiyələrində qazılıq yapmış; müdərrişlik eləməyə məşğul olmuşdur” [7]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məqalənin məzmununa əsasən “Molla Nəsrəddin məzhəbələri”nin ikinci nəşrinin müqəddiməsi üçün hazırlandığı ehtimal olunur.

Yusif Vəzir Çəmənəminli hər bir xalqın folklor nümunələrini həmin xalqın mənəviyyatını əks etdirən güzgüyə bənzədirdi. O, folklorumuzu dünya xalqlarının folkloru ilə müqayisəli şəkildə araşdırmışdır. Türk xalqlarının zəngin mədəniyyətinə dərinlən Yusif Vəzirin publisistik yaradıcılığında türk dili və ədəbiyyatı, əsasən, türk sözləri və deyimləri mühüm yer tutur. Ədib məqalə və oçerklərində Azərbaycan və Türkiyə folklorunu qarşılıqlı şəkildə tədqiq etmiş, onlardan örnəklər vermişdir. Bu yöndə Çəmənəminlinin elmi-nəzəri fikir və mülahizələri daha çox diqqət çəkir. O, 1928-ci ildə qələmə aldığı “Xalq ədəbiyyatında bəşəri təmayüllər” məqaləsində Türkiyədə və Azərbaycanda işlənən atalar sözlərini müqayisə edərək bunları şərh etmişdir. Aşağıdakı nümunələrdə göstərilən atalar sözlərində birincilər Türkiyədə, ikincilər Azərbaycanda işlənir:

Söz böyüyün, su kiçiyin. – Yol böyüyün, su kiçiyin.

Mum dibinə işıq verməz. – Çıraq dibinə işıq salmaz.

Dəvəçi ilə konuşan qapısını böyük açar. – Sarban ilə yoldaş olanın darvazası gen gərək.

Qaşını doğruldarkən gözünü çıxartdı. – Qaşını düzəltdiyi idi, vurdu gözünü çıxartdı [4,57].

Müəllif sözügedən məqalədə, eyni zamanda, Türküstanda və Kırmıda işlənən atalar sözlərini də müqayisə edərək onlardan nümunələr vermişdir. Y.V.Çəmənəminlinin topladığı türk atalar sözləri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı arxivində əlyazması halında saxlanılır [8]. Burada əlli atalar sözü verilmişdir. Bu nümunələrin çoxu bəlli olsa da, əksəriyyətinə indiyədək nəşr olunan kitablarda təsadüf edilməmişdir. Bəlli olan atalar sözləri də Azərbaycan atalar sözlərindən bir qədər fərqlənir. “Xalq ədəbiyyatının təhlili” məqaləsində isə Çəmənəminli çox haqlı olaraq qeyd edir ki, türklər zəngin bir xalq ədəbiyyatına malikdirlər və çalışmaq üçün geniş bir sahə vardır.

Göründüyü kimi, Y.V.Çəmənəminli Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını toplamaqla yanaşı türk xalq ədəbiyyatı ilə də maraqlanmış, türk atalar sözlərini toplamışdır. O, topladığı folklor nümunələrindən elmi və bədii yaradıcılığında səmərəli şəkildə bəhrələnmişdir. Yazıcının arxivində mühafizə edilən kitabxanasında, eyni zamanda, türk ədəbiyyatına və tarixinə aid əsərlər: Əbdülqazi Bəhadürxanın “Türk şəcərəsi” (1925), Kamal Paşanın “Tarixi-siyasiyi-dövləti-ədliyyəyi-Osmaniyyə” (1327), Əhməd Razinin dörd cildlik “Osmanlı tarixi” (1330) və digər əsərlər özünə yer almışdır. İstanbulda nəşr olunmuş bu əsərlər Yusif Vəzir elmi yaradıcılığında əsas istinad yeri olmuşdur.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında əlaqələrin möhkəmlənməsi ədibi daima düşündürürdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin iyun ayında o, İstanbula gəlir. Çəmənəminlinin İstanbula gəlməyi haqqında Türkiyənin bəzi siyasi, diplomatik və ədəbi dairələrinə xəbərdarlıq edilmişdi. Yusif Vəzir onların bəziləri ilə, eləcə də Əhməd Fərid bəylə görüşərək mövcud durum barədə fikir mübadiləsi edir. Vətənə döndükdən sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri Nəsim bəy Usubbəyovun qəbulunda olur və ona İstanbulda Azərbaycan səfirliyinin açılmasının vacib olmasını bildirir. Bu məsələ ilə bağlı o, “Azərbaycan” qəzetində “Xarici siyasətimiz” və “Milli mədəni işlərimiz” başlığı ilə dərc olunan silsilə məqalələrinin birində çıxış etmişdi.

Beləliklə, Yusif Vəzir cənab Nəsim bəy Usubbəyovun təklifi ilə 1919-cu ilin payızında Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Türkiyədə fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri təyin edilir. 32 yaşlı səfir gəmi ilə Trabzona, oradan da İstanbula gedir. Bir neçə gündən sonra İstanbulda Türkiyənin o zamankı xarici işlər naziri ilə görüşüb özünü ona təqdim edir. Türkiyə qəzetləri bu görüş haqqında məlumat verdikdən sonra Yusif Vəzir öz diplomatik vəzifəsini yerinə yetirməyə başlayır. Sonralar o, “Musavatçıya cavab” məqaləsində İstanbulda səfir olarkən bəzi mətləblərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, türkləri diplomatlığın və siyasətin incəliklərinə qədər vaqif olan bir xalq kimi dəyərləndirərək, onların səfir haqqında dediklərini yazıya almışdır: “Səfir hökuməti təmsil edir. Əgər səfir siyasətində sərbəstlik göstərsə, haman geri çağırılır. Halbuki Vəzirov

Musavat hökuməti mövqeyini tərk etdikdən sonra belə səkkiz ay səfirlikdə davam etdi” [4,187].

İstanbulda olarkən Çəmənşəminli siyasi fəaliyyətlə yanaşı elmi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. O, İstanbulun Bəyazid və Nuri-Osmaniyyə kitabxanalarında saxlanılan qədim kitablardan, Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sindən, o cümlədən, “Cahannüma”, “Came-ün nəzair”, “Qamus-ül əlam” və digər mənbələrdən səmərəli istifadə etmişdir. Bunu yazıçının arxivində olan qeydlər bir daha təsdiqləyir. Əli Seydinin “Dövləti-Osmaniyyə tarixi”, Nəsim Asimin “Türk tarixi”, yenə həmin müəlliflə Məhəmməd Arifin “Osmanlı tarixi” və “Cahannüma”dan bəzi türk xanlarının tarixinə aid bu qeydlər 1920-ci ildə İstanbulda edilmişdir [6]. Bütün bunlar Yusif Vəzirin yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixi ilə deyil, eyni zamanda, türk ədəbiyyatı və tarixi ilə də ciddi məşğul olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu da təsadüfi deyildi. Azərbaycan Respublikasını Türkiyədə təmsil edən bir səfir kimi Çəmənşəminli bunu özünə mənəvi borc bilirdi.

Türkiyə mühiti Yusif Vəzirin həyatında önəmli yer tutduğu kimi bədii yaradıcılığın da ciddi təsir etmiş, əsərlərində bu ölkənin ədəbi, siyasi mənzərəsi canlandırılmışdır. Ədibin “Halidən gələn qız” əsəri Türkiyədə “İstanbullu qız” adı ilə çap olunmuşdur. Belə bir əsəri yalnız İstanbulu yaxşı tanıyan yazar qələmə ala bilərdi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri olan Yusif Vəzir oraları çox gözəl tanıyırdı. Müəllifin “Zeybək qızı” hekayəsində də İstanbulun hər bir küçəsi, körpüsü, meydanı, abidələri – əzəmətli Dolmabağça sarayı, möhtəşəm Süleymaniyyə cəməsi bütün incəlikləri ilə təsvir olunmuşdur. Əsərin süjet xəttini isə Türkiyənin yadelli işğalçılara qarşı apardığı milli-azadlıq mübarizəsi təşkil edir. Bu hekayədə Mithəd əfəndinin və Zeybək qızının simasında türk xalqının qəhrəmanlığı və şücaəti öz əksini tapmışdır [5,284]. Sonralar yazıçının “Əli və Nino” romanı da İstanbulda, 1972-ci ildə kitab şəklində nəşr olunmuş və Türkiyədə böyük maraqla qarşılanmışdır.

1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Yusif Vəzir bir müddət səfirlikdə işləyir, daha sonra kitabxanada elmi işçi kimi fəaliyyət göstərərək öz ədəbi yaradıcılığını davam etdirir (1923-cü ilə qədər). 1921-ci ildə “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, 1923-cü ildə “Tarixi, coğrafi və iqtisadi Azərbaycan” adlı kitablarını nəşr etdirir.

İstanbulda keçirdiyi illərin səmərəsi olaraq Yusif Vəzir Çəmənşəminli türk dili, türk ədəbiyyatı və bunların özəlliklərinə dərinləndirən yiyələnmiş və bu cəhət onun bədii yaradıcılığına açıq-aydın öz təsirini göstərmişdir. Bunlar həm onun həyatının müəyyən dövrünün Türkiyə ilə əlaqədar olması ilə, həm də onun soykökünə, türkdilli xalqların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına olan böyük sevgi və məhəbbət hissindən irəli gəlirdi. Çəmənşəminlinin bədii irsində türk sözlərinə və ifadələrinə geniş yer verilmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasətini və ədəbi dilini təhlil edərkən çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “dövrün dil normasında Türkiyə türkcəsi xüsusi fəallaşır. Parlamanda nadir halda olar ki, natiqlərin dilində Türkiyə türkcəsinə məxsus bir əvəzlik, ədat və zərflər işlənməsin: *şu, işbu, iştə, həp, həpimiz, kəndi, əvət, şimdi, şimdilik, kaç, yarın, nerdə*. Bir çox sözlərin deyilişində türkcə tələffüz yer tutur: *böylə, mayıs, anarşi, protesto, yigirmi, kibi*. Bəzi isim, sifət və feillərə tez-tez təsadüf olunur: *köy, sıcaq, bulunmaq, yapmaq, əfəndi*. Morfoloji əlamətlərdən təsirlik halda -yı; *formayı, məsələyi*; indiki zaman şəkilçisi: *alıyor, çalışıyor*; əmr formasının birinci şəxs tək və cəmi: *gələyim, bakalım, deyəlim*; feilin birinci şəxs cəmində -z ünsürünün işlənməsi: *bilməriz, deməliyiz, gəliyoruz*; feilin bacarıq forması: *deyəməyəcəyiz, anlayamam, qorxudamaz*” [9,300].

Sadalanan bu əlamətlərin əksəriyyəti Çəmənşəminlinin bədii əsərlərində öz əksini tapmışdır. Çünki bu nümunələr dövrün tələbindən irəli gələn ədəbi dil faktı idi:

*Qurbanəli uzun-uzadı mühakimələr yürütdü və fikirlərində də **həp** Ruhnəvaz xanımı hədəf etdi* [1,220];

*Oğlum, **dəlidir**mi? - dedi, - **yarınkursunamı** düzülmək istəyirsən?* [1,226];

*Sən mənə **nərdən** tanıyırdın?* [1,228];

*İnqilabın **nəralərə** varacağını və bizi haraya sürükləyəcəyini hələ bilmirəm* [2,213];

*Rüstəmbəyin **yapdığı** təbliğat nəticəsində üç tələbə türkcə savadsızlıqlarını ləğv etməyə razı olmuşdu* [2,27];

***Ötəki** tərəfini görmədikləri üçün əməkdaşlara maraqlı gəlirdi* [2,251];

*Bütün silahlar toplanaraq **saklı** bir yerdə gizlədildi [2,444];
Midhət əfəndi bihuş olaraq **kanapenin** üzərinə sərildi [1,226];
İkisi də bir **kəstanə** ağacı kölgəsində qarşı-qarşıya durub, müntəzir bir hal aldılar [2,231];
Tren getdikcə dəsmal havada yellənir, üzərində daşdığı göz yaşlarının sirlərini Rüstəmbəyə
duydururdu [2,270];*

*Qulunun təşəbbüsü ilə bu axşam Teymurbəyin **apartmanında** yeni bir iclas çağırılmışdı [2,71];*

*Başqa mövzuya **keçəlim** [2,176];*

*Qədəhlərinizi götürün, əbədi həyatın parlaqlığı şərəfinə **içəlim** [2,394] və s.*

Bu göstərilənlərdən başqa Çəmənəminli hekayələrində, romanlarında *şəmsiyə, təpsi, bacaq, çamur, omuz, panjur, havlı, tədavi, isteri, pasta* kimi nümunələrdən istifadə etmişdir. Bu sözlərin əksəriyyəti mənşəcə türk, bəziləri isə Avropa mənşəli alınma sözlərdir. Yazıcının əsərlərində işlədilən feil və feili birləşmələrin də çoxu türk sözləridir:

*Həyatın qapısından içəri girər-girməz məni görüb **qoşdu** [1,167];*

*Millət bizi yetişdirdi, biz də bu zəruri vaxtda millətin köməyinə **qoşmalıyıq** [2,271];*

*Çox gəzdilər, nəhayət irəliki gün bir otaq boşaldığını duyub oraya **qoşdular** [1,311];*

*Sonra “Difai” məsələsini açdı və gizli bir təşkilat **yapacağını söylədi** [2,50];*

*Mətanətsiz addımlarla bir müddət **yürüdülər** [2,269];*

*Axırda bütün yazdıqlarını **yakıb**, tərəddüddən aralana bilmirdi [2,298];*

*İstifadə etməyən peşmanlıq oduna **yakılar**[2,225];*

*Cavab verməyə söz belə **bulamadı** [2,185];*

*Sonra kiçik məsələlərin həlli ilə **uğraşmağa** başladı [2,327];*

*Ana məhəbbətini yoldaş məhəbbətinə **tərcih etdiyi** meydana çıxdı [2,410];*

*Oxları sındırmaq **yəmin etmək** deməkdir [2,428] və s.*

Y.V.Çəmənəminlinin bədii irsində *yaklaşmaq, bulunmaq, anlatmaq, uğraşmaq, dolandırmaq, yıkanmaq, yakışmaq, yürümək, konuşmaq* və s. bu kimi türk sözləri də yer almışdır. Bədii əsərlərdə türk dilinə aid nümunələrin işlənilməsi zamanın tələbindən irəli gəlirdi. Bu nümunələr daha çox ziyalı dilinə məxsusdur. Bununla belə, o dövrdə gündəlik ünsiyyətdə də işlənilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çəmənəminli əsərlərində olan türk sözlərinin bəziləri təhrif olunmuş şəkildədir. Məsələn, *kayb etmək* birləşməsi *qaib etmək, kullanmaq* sözü *qullanmaq, panjur* sözü *pancur, yakıb yandırmaq* birləşməsi *yaqıb yandırmaq, kader* sözü *qədər, kolaylıq* sözü *qolaylıq* kimi verilmişdir. Çox güman ki, bu nümunələr ərəb əlifbasından düzgün transfoneliterasiya olunmadığı üçün bu şəkildə getmişdir.

Beləliklə, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin bədii irsində türk ədəbiyyatına aid nümunələr, türk dilinin özəllikləri öz əksini tapmışdır ki, bunlar da bu böyük şəxsiyyətin, alimin, yazıcının yaradıcılığının müəyyən cəhətlərinin işıqlandırılmasında dəyərli və önəmli amillərdən sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005.
2. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005.
3. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005.
4. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III cild. Bakı, Elm, 1977.
5. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, I cild. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966.
6. Çəmənəminli Y.V. Qeydlər. AMEA Əİ, f.21, s.v.190.
7. Çəmənəminli Y.V. Molla Nəsrəddin haqqında bir neçə söz. AMEA Əİ, f.21, s.v.154.
8. Çəmənəminli Y.V. Türk atalar sözləri. AMEA Əİ, f.21, s.v.408.
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı, Elm, 2012.

Naila Samadova

Turkish language and literature in Yusif Vazir Chamanzaminli's activities

Summary

Turkey took an important position in Yusif Vazir Chamanzaminli's private life – who was a notable representative of the Azerbaijani literature of the 20th century. Azerbaijani and Turkish folklore in Chamanzaminli's articles and essays are reciprocally researched and given some examples. Chamanzaminli was deeply acquainted with Turkish language, literature and their characteristics. This feature influenced his literary activities.

Key words: Chamanzaminli, Azerbaijan, Turkey, folklore, Turkish language.

Paşa Kərimov, fil.ü.e.d.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
elnure1430@gmail.com

XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ BARƏDƏ

XVII əsr Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarında milli xüsusiyyətlər qabarmağa, milli dil normaları formalaşmağa başlayır, ədəbiyyatın ictimai əhəmiyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə artırdı. Dərin ictimai-siyasi böhran məhrələsinə qədəm qoymuş Səfəvi və Osmanlı imperatorluqlarında dövr ərəb və fars dillərinin hakimiyyəti itirməsi, türk dilinin (Azərbaycan və Anadolu türkcələrinin) nüfuzunun artması ilə əlamətdardır. Lakin fars dilli poeziya da mövqeyini tam itirməmişdi, hər iki ölkədə əsərlərini yalnız farsca yazan, türkcə ilə bərabər farsca da yazan sənətkarlar var idi. XVII əsrin Azərbaycan və Türkiyə poeziyasında folklorla meylin güclənməsi, canlı xalq danışığı dili elementlərinin yazılı əsərlərə daha güclü nüfuz etməsi müşahidə olunur. XVII əsrdə Azərbaycan lirik poeziyasında klassik üslubda yazan şairlərlə bərabər Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Əzizi kimi qoşma, gəraylı, bayatı yazan aşıqlar da fəaliyyət göstərirdi, şifahi xalq ədəbiyyatı inkişafda idi. Maraqlıdır ki, Türkiyədə də XVII əsr aşıq ədəbiyyatının qızıl dövrü hesab edilir: «XVII əsrdə yaşayıb geniş şöhrət tapmış aşıqlardan Quloğlu, Katibi, Qayıqçı Qul Mustafa, Aşıq, Üsküdarı, Kəşfi, Aşıq Xəlil, İbrahim, Qul Dəvəçi, Kamil, Bənli Əli, Qazi, Aşıq Həsən, Dəmirçioğlu öz əsərlərilə xalq ədəbiyyatını daha da zənginləşdirən aşıqlardan olmuşlar. Onlardan başqa Aşıq Ömər, Gövhəri və Qaracaoğlan bu dövrdə yaşamış, geniş şöhrət tapmış böyük xalq sənətkarlarındandır» (7,s.27). XVII əsrdə Osmanlı imperatorluğunda xalq şeiri, xalq hekayəsi – dastanlar çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı, ölkənin hər tərəfinə yayılmış saz şairləri aşıq ədəbiyyatını inkişaf etdirir, onu cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında kütləviləşdirirdilər.

XVII yüzillikdə Türkiyə aşıq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi Qaracaoğlandır. Şair geniş kütlələrin anlayacağı aydın bir dildə yazdığı qoşma və gəraylılarında xalqın arzu və istəklərini ifadə edirdi. Qaracaoğlanın şeir dünyası ilə onun Azərbaycandakı müasiri Sarı Aşığın lirizmi arasında oxşar cəhətlər görün Məmməd Aslan yazır: «Qaracaoğlan irsinin poetik şirinliyi eynən bizim Sarı Aşığımızın şəhd-şirəsi insaf tərəzində bu iki dad-duz bir-birini tarazlaşdırar, şübhəsiz» (10,s.25). Qaracaoğlanın lirikası, səmimi şeirləri doğma diyarın gözəlliklərini, dumanlı dağların vüqarını, otların xoş ətrini, baharın gəlişini, təbiətdə olan bütün gözəllikləri tərənnüm edir. Şairin gözəlliyinə heyran olduğu, həsrətindən alışıb yandığı sevgilisi də sadə bir türk qızıdır. Onun lirik poeziyası Anadolu gözəllərini vəsf etməkdən heç vaxt yorulmamışdır:

Bir xoş, bir xoş durur əda naz kimi,
Arxasında saçı tel-tel saz kimi,

Xas bağça içində top nərgiz kimi,
Qaralarımı geydin alın üstünə? (8, s. 217)

Türkiyə aşığı XVII əsrdə əsasən mani, qoşma, gəraylı, türkü, varsağı, ağıt, divan, dastan formalarında yaratmışlar. Lakin dövrün bir sıra aşığı heca vəznində, milli şeir formalarında şeir deməklə kifayətlənmir, əruz vəznində, klassik şeir formalarında da əsərlər yazırdılar: «Bu əsrdə divan ədəbiyyatını təqlid etmək də çox yayılmışdı. Bu vəziyyət «şəhər, qəsəbə, kənd şairləri» kimi bir bölgünü ortaya çıxartdı. Şəhər şairləri, yəni divan ədəbiyyatı təsirinin başlıca təmsilçiləri – mütəəssilləri Aşiq Ömər və Gövhəri olmuşdur» (7,s.17). XVII yüzillikdə Azərbaycan aşığı poeziyasının nümayəndələri də klassik ədəbiyyatdan xəbərdar olmuş, əsərlərində onun obrazlarından, bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmişlər. H.Araslı əlyazma cümlərdə Abbas Tufarqanlının qoşma və gəraylıları ilə bərabər qəzəllərinin, dini mövzuda yazılmış müxəmməslərinin də mövcudluğu barədə məlumat vermişdir (1,s.108).

XVII əsrdə Füzuli şöhrəti, Füzuli təsiri Azərbaycanda olduğu kimi, bir sıra türk xalqları arasında da geniş yayılmışdı. Orta Asiyada Füzuli təsiri özbək şairlərindən Mütrib, Balarəhim Məşrəb, Vəfai, Nadiri və başqalarının əsərlərində özünü büruzə verir. Tədqiqatçılar göstərir ki, Füzuli haqqında ilk məlumat verən Türkiyə təzkiyəçiləri olduğu kimi, onun qəzəlinə ilk təxmis yazan müəllif də Osmanlı şairi Baqi əfəndi (1526-1600) olmuşdur (9,s.37). Füzuli şeirlərindəki məğrur ədanı, lirik qəhrəmanın eşqi yolunda hər cür cəfaya dözməyə hazırlığını Baqিদə də görürük. Baqi Füzulinin bədii təsvir vasitələrindən, üslub xüsusiyyətlərindən faydalanmış, ifadələrini təkrar etmiş, onun rədif, qafiyə və vəznələri ilə səsləşən əsərlər yazmışdır. Orasını da qeyd etmək istərdik ki, Sadiq bəy Əfşar «Məcməül-xəvas» təzkiyəsində Baqi əfəndi ilə Hələb şəhərində görüşüb tanış olduğunu, şairin yaradıcılığını yüksək dəyərləndirdiyini yazmış, onun əsərlərindən nümunələr vermişdir (6,s.145-146).

XVII əsr Azərbaycan şairi Şükri də Baqinin şeirlərinə nəzirə yazmış, adını ehtiramla yad etmişdir. Bunun bir səbəbi də bəlkə Şükrinin Osmanlı imperatorluğu ərazisində yerləşən Bəsrə şəhərində yaşaması olmuşdur. Baqinin «Dönə-dönə» rədifli qəzəlinə 10 beytlik nəzirə yazan şair burada onun yaradıcılığından bəhrələndiyini minnətdarlıqla qeyd edir:

Buldu tövri-süxənim Baqi əfəndidən feyz,
Çox degil gər gözə iqlimləri dönə-dönə (11,s.74).

Şükrinin Baqi qəzəlinə yazdığı 8 beytlik digər nəzirəsi «Könül mülkündür, ey şahim, nədir məqsud yıxmaqdan» misrası ilə başlanır. Bu şeirdə də müəllif Baqinin adını hörmətlə yad edir, onun təsiri altında olan çox şairlərin yüksək dərəcələrə çatdığını söyləyir:

Tətəbbö' etdigim Baqi əfəndi şeirin oldur kim,
Yetirdi çox fəqiri rütbeyi-əlayə alçaqdar (11,s.70).

Türkiyə ədəbiyyatında görkəmli lirik şair, qəsidələr müəllifi kimi tanınan Ömər Nəf'i (1572-1635) Füzuli ənənələri ilə bağlı olubdur. Baharın gəlişini, güllərin açılmasını, aləmin cənnətə dönməsini, sərv boylu, qönçə ağızlı gözəllərin bəzənməsini, eyş və işrət zamanının gəldiyini təsvir etdiyi bir qəsidəsini şair Füzulinin «Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazımı» qəzəlinin formasında yazmışdır. «Əsdi nəsimi-novbahar, açıldı güllər sübhədən» misrası ilə başlanan bu qəsidə də Füzulinin qəzəli kimi müsəmmətlidir, daxili qafiyələnmə sisteminə malikdir: «Şəkli cəhətdən yeni tipli bu qəsidənin oynaq bir vəznədə meydana gətirilməsi, həm də Nəf'inin ustalığına dəlalət eləyən və janrın şəkli xüsusiyyətlərinə yenilik gətirən bir hal kimi qiymətləndirilməlidir» (3,s.116). Aydın Abi Aydın Nəf'inin Füzulinin «Bilir» rədifli qəzəlinə yazdığı nəzirəsi barədə yazır: «Füzuli qəzəlinə, vüsəl həsrətindən, ayrılıq dərdindən, hicran qəmindən, eşq izzirablarından şikayət sanki Nəf'inin şeirlərində davam və inkişaf etdirilir. Buradakı məzmun da, bədii ifadə motivləri də, forma və ahəng də tam uyğun gəlir» (3,s.130).

Türkiyə didaktik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yusif Nabi (1642-1712) əsərlərində Azərbaycan şairlərindən Nizami, Xaqani və Saib Təbrizinin adını hörmətlə yad edibdir. O, Füzuli və Saibin qəzəllərinə təxmis yazmışdır. Nabi Füzulinin «Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən» misrası ilə başlanan 9 beytlik qəzəlidən yalnız 5 beytini təzmin etməsini tədqiqatçılar onunla izah edirlər ki, Nabi, ümumiyyətlə, bütün şairlərin qəzəllərindən yalnız beş beyt seçib işlətməmişdir: «Onun çoxlu təxmisləri arasında bir dənə də olsa, beş bəndlikdən artıq şeir yoxdur»

(9,s.40). Füzuli təsirinə Nabinin başqa əsərlərində də rast gələ bilərik. Füzuli «Şikayətnamə»sindəki bəzi fikirlərin izlərini Nabinin «Qəsideyi-əzliyyə» adlı qəsidəsində görürük. Yusif Nabi bu şeirində dövrün amansızlığını, cəmiyyətdəki daxili çəkişmələri, insanların nankorluğunu təsvir etmişdir.

XVII əsrdə «səbki-hindi» («hind üslubu») adlandırılan bədii üslub İrandan, Azərbaycandan Türkiyəyə gəlmiş, divan şeirinə təsir etmişdir. «Hind üslubu»nun ən qüdrətli ustadlarından biri böyük Azərbaycan şairi Saib Təbrizi olmuşdur. Saib dövrünün Türkiyə ədəbiyyatına güclü təsir etmiş sənətkardır. Onun bir müddət Türkiyəni səyahət etməsi, əsərlərinin burada yayılması, divanının mədrəsələrdə bir dərslik kimi tədris olunması Saib yaradıcılığının Türkiyə şairlərinə əhəmiyyətli təsir etməsinə səbəb olmuşdur (2,s.144). Dövrün Nəf'i, Naili, Nişati, Nabi kimi osmanlı şairlərinin yaradıcılığında bu üslub özünü göstərməkdədir.

F.Köprülü XVIII əsr osmanlı şairi Asim Çələbizadənin (?–1759) əsərlərində Füzuli və Saibdən təsirləndiyini, onun Qövsinin misrasını təzmin etdiyini göstərmişdir (4,s.138).

Məlum olduğu kimi, XVII əsr osmanlı poeziyasında türkünün qarşılığı olan, bəndləri daha çox dörd, az hallarda beş misradan ibarət şeir forması meydana çıxmışdır. İlk nümunələrinə Naili yaradıcılığında rast gəldiyimiz, «şərqi» adlanan bu lirik şeirlərin bənd sonlarındakı təkrar olunan misraları nəqarət adlanır. Fikrimizcə, XVII əsr şairimiz Təsir Təbrizinin iki şeiri «Sana bivəfa deyəllər» nəqarətli 9 bəndlik və «Sana gəncəli deyəllər» nəqarətli 10 bəndlik şeirləri şərqi janrında yazılmışdır və həmin dövrdə Türkiyə ilə ədəbi əlaqələrimizin daha bir sübutudur.

Şah İsmayıl Xətəidən sonra Səfəvilər dövlətində ən yüksək təbəqəyə mənsub olan şəxslərin, şah, şahzadə və sərkərdələrin ana dilində istər klassik, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatı formalarında şeirlər yazmaları geniş yayılmışdı. Dediymizə misal olaraq Şah İsmayıl Xətəinin nəvəsi İbrahim Mirzə Cahinin varsağılarını, I Şah Abbasın türkcə qəzəl, rübai və qoşmasını, II Şah Abbasın qoşmasını, Yəzd əmiri olmuş, sərkərdə M.Əmaninin klassik üslubda şeirlərini, qoşma, gəraylı və bayatılarını, saray kitabxanasının kitabdarı Sadiy bəy Əfşarın, Səfəvi hökmdarının baş vəziri olmuş Vəhid Qəzvininin, Şeyx Səfiəddin türbəsinin mütəvəllisi və Ərdəbil vəziri Mürtəzaqulu xan Şamlunun, Məşhəd valisi, Herat bəylərbəyi Səfiqulu bəy Səfinin, Qum valisi Mürtəzaqulu Sultan Şamlunun, şeyxülislam – Mövci Əhəri, Mirzə Saleh Təbrizi və başqalarının ana dilində yazdıqları əsərlərini göstərə bilərik. XVII əsr Osmanlı Türkiyəsində də yüksək məqama sahib olan müxtəlif şəxslər fəal surətdə türkcədə yazıb-yaradırdılar. Bu dövrdə türkcə şeir yazan Osmanlı hökmdarlarından «Bəxti» təxəllüslü I Əhməd (1603-1617), «Faris» təxəllüslü II Osman (1618-1623), IV Murad (1623-1640) adını çəkmək olar. IV Muradın qadını Əfifə sultan aşiq şeiri tərzində əsərlər müəllifidir (5,s.653). Yüksək dini vəzifələrə sahib olmuş Şeyxlislam Yəhya (1561-1644) və Şeyxlislam Bəhayi (1601-1653) də türkcə divan ədəbiyyatını inkişaf etdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Aşiq yaradıcılığı. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1960
2. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1956
3. Aydın Abi Aydın. Füzuli və Türkiyə poeziyası. Bakı: Ozan, 2002
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III cild. Bakı: Elm, 2009
5. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarixi. İki ciltte. II c. İstanbul: Yedigün, 1949
6. Əfşar Sadiq bəy. Məcmül-xəvas. Bakı: Elm, 2008
7. Quliyeva – Qafqazlı Xalidə. Qaracaoğlan. Bakı: Elm, 1985
8. Min beş yüz ilin oğuz şeiri (Antologiya). I kitab/ Tərtib edən: Anar. Bakı: Azərbaycan, 1999
9. Mustafayeva Nailə. XIX-XX yüzilliklərdə Məhəmməd Füzuli lirikası əsasında yazılmış təxmislər. Filol.elm.nam... dis. Bakı: 2007
10. Türk xalq şeirindən seçmələr / Tərtib edən: Məmməd Aslan. Bakı: Gənclik, 1980
11. Şükri. Divan. Tehranın Məclse-Şuraye-İslamiye-İran kitabxanası. № 2460

Pasha Kerimov

On the Azerbaijani-Turkish literary connections in the XVII century

Summary

In the XVII century, there is interest in the Azerbaijani and Turkish literatures to folklore, works of simplified language. At this time, the glory, the influence of the great Azerbaijani poet Fizuli spreads all over the Ottoman Empire. Many Ottoman poets in the XVII century wrote nazira-on imitation of Fizuli poetry.

Very popular among the Ottoman poetry lovers enjoyed the verses of Azerbaijani poet of the XVII century Saeb Tabrizi. The Ottoman madrasas its divan collection of poems, was used as a textbook.

Key words: poetry, ghazal, ashiq, dastan, takhmis

Salidə Şarifova, fil.ü.e.d.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

baş elmi işçi

salidasharifova@yahoo.com

ƏHMƏD YƏSƏVİNİN BƏDİİ VƏ FƏLSƏFİ-DİNİ İRSİ HAQQINDA

Müasir dövrdə Əhməd Yəsəvi irsi yaradıcılığı Orta Asiya xalqlarının mədəniyyətini birləşdirən mühüm bir amilə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Əhməd Yəsəvinin yaradıcılığı Qazaxıstan və Türkmənistan xalqı rəhbərliyi tərəfindən yüksək dərəcədə qiymətləndirilmişdir. Ə. Yəsəvinin dünya mədəniyyətinin inkişafına göstərdiyi təsir artıq beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilir. Ə. Yəsəvinin yaradıcılığı Azərbaycan tədqiqatçılarının maraq dairəsində olmuşdur. Əhməd Yəsəvi Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyat və dillərinin inkişafına təsir göstərmiş yazar və dilçi, dərin biliklərə malik filosof və dini xadim kimi tanınır.

2010-cu il sentyabrın 22-23-də Aşqabadda Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun təşəbbüsü ilə “Xoca Əhməd Yəsəvi və Şərq sufi ədəbiyyatı” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransı, 1993-cü ilin may ayında YUNESKO-nun qərarı ilə Türkiyənin Kayseri şəhərində keçirilən Millətlərarası Xoca Əhməd Yəsəvi simpoziumu keçirilmişdir. 2015-ci ildə Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində Beynəlxalq Türk Akademiyasının təşkilatçılığı ilə Türk dünyası Ədəbiyyat institutları direktorlarının iclasının qərarı ilə Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərinin Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının Muxtar Auezov adına Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən çapa hazırlanması tövsiyə edilmişdir. Almatı şəhərində küçələrdən birinə Əhməd Yəsəvinin adı verilmiş, adına məscid var. 2016-cı il YUNESKO-nun qərarı ilə Xoca Əhməd Yəsəvi ili elan edilib. YUNESKO-nun qərarına əsasən, Əhməd Yəsəvinin Almatıdakı milli kitabxananın nadir kitablar və əlyazmalar fonduna 1931-ci ildə daxil olmuş və fondda qorunan beş nadir əlyazması, yəni poetik əsərlər və fəlsəfi traktatları Dünya sənədli miraslar registrinə salınmışdır.

Əhməd Yəsəvinin bədii yaradıcılığı janr və bədii üslub axtarışları ilə səciyyələnir. Əhməd Yəsəvi Orta əsr klassik janrların elementlərinin folklorla xas janrların elementləri ilə birgə istifadə etməsinə üstünlük verir. Bununla da, Əhməd Yəsəvi Orta Asiya xalqlarının ədəbiyyatlarında özəl janr sistemlərinin formalaşmasına təkan verir. Əhməd Yəsəvinin “Vücutnamə” əsərində, həm klassik, həm də aşıq şeiri janrların xüsusiyyətlərini müşahidə edirik. Təəssüf ki, “Vücutnamələr” əvvəllər yalnız aşıq şeiri janrı kimi tədqiq edilmişdir. Sufi rəmzlərindən aşıq yaradıcılığında geniş istifadə edilməsi vücutnamələri aşıq ədəbiyyatının tərkib hissəsinə çevirmişdir. Məsələn kimi Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət”ini göstərmək olar. Əhməd Yəsəvi özü qələmə aldığı mənzumələri, şeirləri hikmət adlandırmışdır. Qeyd etmək olar ki, hikmət Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında metajanr kimi çıxış edir. Əhməd Yəsəvinin yaradıcılığında “Divani-hikmət” əsəri xüsusi yer tutur. Bu əsər

əslər sonra Yəsəvi dərvişləri tərəfindən tərtib edilməsi baxımından dil xüsusiyyətləri öz dövrünü deyil, sonrakı yüzillikləri ək etdirir. “Divani-hikmət” əsəri qafiyə sistemi və vəzn baxımından qoşmalara bənzəyən dördlüklərdən və əruz vəznində yazılmış qəzəllərdən tərtib edilmişdir.

Əhməd Yəsəvinin xalq şeir ənənəsinə uyğun qələmə almış olduğu şeirlərin əksər qismi yeddi (4+3=7) və on iki (4+4+4=12) heca bölgüsündədir. Ədəbiyyatşünaslıqda on iki hecalı şeir növü on bir hecalıya çevrilmişdir. Əhməd Yəsəvinin yaradıcılığında əruz vəznində qələmə alınmış poetik nümunələrə də rast gəlmək mümkündür:

Aşiq kişilər gecələr yatmasa behrah,
Hər dərdu ələm tıqsa, fəğan etməsə behrah...
Hərdən eşidib aydı muni Əhmədi-miskin,
Çün bəndəsini sinasidən getməsə behrah.

Əruz vəzninin müsəmməni-əxrəbi-məkfufi-məksur (məf”Ulü məfA”İlü məfA”İlü məfA”İl) növünə uyğun gələn bu poetik nümunədə mətə (birinci beyt) və məqtə (ikinci beyt) beytləri qəzəl formasındadır. Əhməd Yəsəvinin qəzəlləri daha çox ondürdhecalı müsəmmət formasındadır. Bu poetik nümunələrdə daxili qafiyələrə daha çox müraciət edilmə də diqqətdən yayınmır.

Əhməd Yəsəvi ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmiş, öz görüşlərinin təbliğində isə əsasən milli dilə üstünlük verməsi ilə diqqəti cəlb edir. Əhməd Yəsəvinin doğma dili çağatay türkcəsi (əski özbək türkcəsi) olmasına baxmayaraq, sufi şair yaradıcılığını əsasən oğuz türkcəsində yaratmışdır. Bu baxımdan da, şəriəti, təriqəti, mərifəti və həqiqəti əsas tutan ədibin dili sadə olduğu qədər başa düşüləndir:

On səkkiz min aləmdə
Heyran bulğan aşıqlər.
Tapmaq məşuq sorağın,
Sərsan bulğan aşıqlər.

İlk təhsilini Sayramın ən məşhur vəlilərindən olan atası Şeyx İbrahimdən almış Ə.Yəsəvinin Buxarada mürşidi məşhur təsəvvüf şeyxi Əbu Yaqub Yusif Həmədəni (1048 – 1140) olmuşdur. O, Əhməd Yəsəvinin fəlsəfi və dini görüşlərinə önəmli təsir göstərmişdir. Məsələn, onun hüsnü mütləq ideyası dünyanı eşq ilə dərk etməsi ideyası sufi ənənəsi ilə sıx əlaqəlidir. Dünyanı eşq ilə dərk etməyi təlqin edən eşqin şirin olan əzabları varlığını Tanrıda əritməyə doğru istiqamətlənib. Ədib öz varlığında Tanrının nurunu görür ki, bu nur da sufi aşıqın iç dünyasını işıqlandıraraq Tanrıya çatmış olur:

Ciltan birlə şərab içib, həmrəh boldum
İçim tışım haqq nurigə toldu, dostlar.

Özünü Tanrısına qovuşmuş hesab edən Ə. Yəsəvi bunu poetik dillə canlandırır:

İşk sevdası kimqə düşsə, rəsva kılır,
Pərtav salıb haqq özüqə şeyda kılır.
Məcnun sifət əqlin alıb Leyla kılıb,
Allah hakkı bu sözlərin yalğam yok.

Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında idrak vasitəsilə hər şeyi anlamaqla insanlara yaxın olmağa, onlara yardım göstərməyə çağırır:

Nərdə görsən gönlü kırık, mərhəm ol sen,
Öylə məzlum yolda kalsa, yoldaş ol sen.
Maşher günü dergahına yaxın ol sen,
Ben-benlik güden kişilərdən kaçtım men işte.

Ə.Yəsəvinin yaradıcılığında “qəriblik” mövzusu diqqəti cəlb edir. Simvolik-ürfani səciyyəsi ilə diqqəti “qərib” obrazı doğma yurd-yuvasından ayrı düşüb onun həsrətini çəkən insana söykənir. Qürbətə dözümsüzlüyü əks etdirən “qərib” torpağa bağlılıq və sevgi duyğularını göstərən genetik-psixoloji keyfiyyətdir. “Qərib” obrazı və qəriblik mövzusu özünü bu günahlarla dolu olan dünyada qərib sayan mütəfəkkir-şairin yaradıcılığında bəzən həqiqi anlamda, bəzən isə təxəyyülünün ifadəsi kimi təsvir edilir:

Qərib, fakir, yetimləri sevdirsən,
Parçalayıp aziz canım eylə kurban.

Məlumdur ki, qəriblik mövzusu təsəvvüf ədəbiyyatında bəzən canın (ruhun) bu fani dünyada qonaq olması ideyasına əsaslanması ilə əlaqəlidir. Təsəvvüf ədəbiyyatında “qəriblik” mövzusu və “qərib” obrazı rəmzi səciyyə daşıyaraq fəlsəfi-ürfani mənaya malikdir. Əhməd Yəsəvinin “Qəriblər” rədifli şeirində qərib obrazı Tanrıya çatmaq üçün ömür fəda edən insan aşiq kimi, qəriblik isə hər kəsin davam gətirə bilməyəcəyi hünər kimi təqdim edilmişdir:

Qəriblik qattıq işdür, ay əzizim,
Kim ol bəqədr olar miskin qəriblər,
Gəllimdi, Əhməda, özünə baxgil,
Qəribəm sən, qərib, misgin qəriblər.

Təsəvvüfdə insan dünyaya gəldiyi andan öz bütövündən – “Vücut” adlandırılan Tanrıdan ayrılmış vəziyyətdə olması ilə qürbətə düşür. İnsan Allaha qovuşana qədər sufi qərib olur. Qəribliyin keçdiyi yol, yəni Tanrıya qovuşmanın yolu özünü təkmilləşdirmə mərhələ və məşəqqətli sınaqlar olur.

Əhməd Yəsəvinin etik görüşləri, sufilyə xas nəfs anlayışı ətrafında cəmləşdirilib. Nəfs və ondan doğan tamah, qürür, xəbislik, acgözlük, paxıllıq və s. kimi təsəvvüf ədəbiyyatının mövzuları Əhməd Yəsəvi yaradıcılığından yan keçməmişdir. Məhz bu amillərin insanı Tanrısından uzaqlaşdıran, kamillik mərtəbəsinə ucalmağa imkan verməyən əngəlliklər kimi təlqin edən, nəfsə uyanları «şeytanla dost» adlandırılan Əhməd Yəsəvi qələmə alırdı:

Nefsim beni yoldan çıxarıp hakı eyledi
Çılpındırıp halka ablamaklı eyledi.
Zikr söyletmeyip şeytan ilə dost eyledi,
Hazırsın deyip nəfs başını deldim ben işte.

Əhməd Yəsəvinin təlqin etdiyi əqidə nəfsin quluna çevrilmək deyil, əksinə nəfsi əqlinə tabe etdirmək böyük sərvətdir. Nəfsi təpib eşq yolunda sadıq olmağa səsləyiş də onun yaradıcılığının leytmotivinə çevrilmişdir:

Zahid olma, abid olma, aşiq ol sən,
Möhnət çəkib eşq yolunda sadıq ol sən,
Nəfsi təpib, dərğahına layiq ol sən,
Eşqsizlərin həm canı yox, imanı yox.

Əhməd Yəsəvi nəfsə baş əyməyənlərin ilahi eşqin cazibəsində məqamdan-məqama yüksəlməsini, Yaradana yaxınlaşaraq ona qovuşmasını eşq, əzab hissiylə mümkünlüyünü göstərə bilmişdir:

Qul Xoca Əhməd nəfs laqidən çıxıb aşdı,
Fəna fillah makamına yavuklaşdı.

Əhməd Yəsəvi nəfsə boyun əyənlərin rüsvay olmalarını, yollarından azmalarını poetik dillə göstərməyə nail olmuşdur:

Nefs yoluna girən kişi rüsva olur,
Yoldan azıb gezib tozan şaşkın olur.
Yatsa, qalxsə şeytan ilə yoldaş olur
Nəfsi tep sən, nəfsi tep sən, ey bəd-kirdar.

Əhməd Yəsəvi din xadimi kimi Orta Asiyadan başqa Şərqi digər hissələrində də dərin iz qoymuşdur. Sufi ideyaları üzərində təşəkkül tapmış Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı Orta Asiya ilə yanaşı Azərbaycan, Anadoluda sufi ədəbiyyatının təşəkkülünə, həmçinin Dədə Ömər Rövşənin, Yunis İmrənin yaradıcılıqlarına təsir göstərmişdir.

Əhməd Yəsəvinin fəaliyyəti Yəsəvilik təriqətini formalaşdırmasına gətirib çıxartmışdır. Yəsəvi təriqəti Nəqşibəndilik, Bəktəşilik, Babai, Mövlanəlik, Xəltvətlik və digər təriqətlərin formalaşmasına təkan vermişdi.

İslamın təbliğində Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf poeziyası önəmli rol oynamışdır. Təsəvvüf poeziyası ilə islamı xalqa yaxınlaşdırıb bilmiş Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı çoxşaxəliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təsəvvüf ədəbiyyatının könül azadlığı, könül sındırılmasının günah olması, insan könlünə dəyər verilməsi, insana bel bağlanması, din sərbəstliyi, nəfs və ondan doğan tamah, qürür, xəbislik, acgözlük, paxıllıq kimi əsas mövzuları Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında yer tutmuşdur. Əhməd

Yəsəvi insan könlünü müqəddəs Kəbə ilə müqayisə etməsi, hətta üstünlüyü insan könlünə verməsi onun təsəvvüf görüşlərindən irəli gəlir.

Allaha ilahi eşqlə bağlı olan Əhməd Yəsəvinin Fəkrnamədə (“Risalə”) İslamiyyətin əsasları izah edilir. Əhməd Yəsəvinin təsəvvüf poeziyasında insanın ibadət etməsini Allaha qovuşmağın vacib şərti kimi dəyərləndirmişdir. Əhməd Yəsəvi Yaradanın verdiklərinə insanın şükür etməli olması amilini də qabarda bilmişdir:

Səhər vaxtı qalxıb ağla, nalə eylə,
İnləyişindən yer və göylər nəva qılsın.
Haqqa sığınıb göz yaşını jalə eylə,
Ondan sonra Haqq dərdinə dəva qılsın.

Əhməd Yəsəvi öz təsəvvüf poeziyasında peyğəmbərə, miraca və sair bu kimi mövzulara toxunur. Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində peyğəmbərə sonsuz hörmət və sevgisi öz əksini tapmışdır. Əhməd Yəsəvi Həzrəti-Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) həyat tərzi və yaşantısına varlığı ilə bağlanmışdır. Həyatını Rəsulullahın (s.ə.s.) dünyada yaşadığı dövrə bənzədərək, peyğəmbərin 63 ildən artıq yaşamamasını əsas götürərək, Əhməd Yəsəvinin 63 yaşına çatdığında torpaqdan bir yer qazıb orada yaşaması rəvayətində bu sevgi daha qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Təsəvvüf şeirlər kitabı olan “Divani-hikmət”də diqqəti çəkən məqamlardan biri də xurma haqqında rəvayətdir. Rəvayətdə bir gün peyğəmbərin əsabələrinin ac qalmaları və onların Peyğəmbərdən möcüzə ilə yemək gətirmələrinin xahiş etmələri əksini tapmışdır. Ulu Yaradanın peyğəmbərin duasını eşitməsi və Cənabi Cəbrayıl cənnətdən bir qab xurma gətirməsini əmr etməsi də rəvayətdə nəql edilir. Cəbrayıl bir qab xurma gətirərkən xurmalardan biri yerə düşür. Peyğəmbərin buna təəccüb etdiyini görən Cəbrayıl bu xurmanın 500 il bundan sonra dünyaya gələcək Əhməd Yəsəvi adlı birisinə qismət olacağını söyləyir. Peyğəmbər bu əmanətin kimin Əhməd Yəsəviyə çatdıracağını soruşanda, Arslan Babanın bu işi yerinə yetirməsini ona həvalə etməsinin xahiş edir. Həzrəti Peyğəmbər xurmanı öz tüpürçəyi ilə isladaraq Arslan Babanın ağzına qoyur və Əhməd Yəsəvinin əlamətlərini, onu necə tapacağını başa saldıqdan sonra yola düşməyə icazə verir.

Qurani Kərimin «İsra» surəsindən götürülmüş merac mövzusu Məhəmməd (pey) rəcəb ayında Burak adlı atın üstündə göyə çıxması, orada Allah-təala və başqa peyğəmbərlərlə görüşməsi ilə əlaqəlidir. Klassik ədəbiyyatda, həmçinin təsəvvüf ədəbiyyatında yazılan meracnamələr (qəzəl, qəsidə, nət və s.) həm nəsrə, həm də nəzmlə qələmə alınmışdır.

Əhməd Yəsəvi yaradıcılığında merac mövzusu özünün dolğunluğu ilə fərqlənir. Ruhən meraca qalxıb qayıdan peyğəmbər Məhəmməd (ə.s) qərib və yetimlərin halından xəbərdar olur, fağırların halı ilə maraqlanır, qəriblərin izini axtarır:

Qərip, fakir, yetimləri kasıb sordu,
O gecə Meraca çıxıb Həkk cəmalın gördü,
Geri gəlip indiginde fakirlərin halın sordu,
Qariplerin izini arayıp indim ben işte.

Əhməd Yəsəvi dini fanatizmlə uzaq olmuşdur. Onun humanistliyi digər dinlərə və onların davamçılarına hörmətlə yanaşmasında özünü göstərmişdir. Əhməd Yəsəvi hətta islama xidmət etməyənlərə də zərər verilməməsini, Allahın ümmətində olan insanları incidən kəslərin haqq dərgahında günahları Yaradan qarşısında cavab vermələri də poetik dillə canlandırılır:

Sünnət imiş, kafir de olsa, vermə zarar
Gönlü kafi, gönül incitciden Allahda şikayətçi
Allah şahid öylə kula «Suçun» hazır
Bilginlerden işitip bu sözü söyledim ben işte.

Əhməd Yəsəvi qeyd edirdi ki, İslam ilə yanaşı dünyanı digər dinlər vasitəsilə dərk etmək mümkündür:

Könül verməz dünyaya, əl uzatmaz harama,
Haqqı sevən aşıqlar halalından yemişlər.
Dünya mənim deyənlər, cahan malın alanlar,
Hər kəs kərkəz quşu tək haramlara batmışlar.
Molla, müfti olanlar, yalan fətva verənlər,

Ağrı qara qılanlar, cəhənnəmə getmişlər.
Qazı, imam olanlar, haqsız dava qılanlar,
Eşşək kimi olaraq yük altında qalmışlar.
Rüşvət alan hakimlər, haram alıb yeyənlər,
Barmağını dişləyib, qorxub durub qalmışlar.

Sonda qeyd etmək olar ki, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı tələb olunan dərəcədə tədqiq olunmamışdır. Mövcud elmi araşdırmalar onun irsini tam açıqlamamışdır. Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən Əhməd Yəsəvinin Azərbaycana təsirinin daha dərindən açığlanmasında tələbat hiss edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed-i-Yesevi. Divan-i- hikmetten seçməler. Ankara, 2000.
2. E. Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2014.
3. F. Bayat. Xoca Əhməd Yəsəvi və Xalq sufizminin bəzi problemləri: Bakı, 1997.
4. Xacə Əhməd Yəsəvi. Hikmet divanı. Almatı, 1998.
5. P. Xəlilov. Əhməd Yəsəvi. Bakı, Azər nəşr. 1997.
6. P. Xəlilov. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı. I kitab. B., 1994.
7. Y. Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002
8. Y. Qarayev. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, 1996,
9. Y.N. Öztürk. Tasavvufun Ruhü ve Tarikatlar. İstanbul, 1988.
10. А. Яссавий. Дивони хикмат: Нашрга тайёрлавчи Р.А. Абдушукуров. Тошкент. 1992.

Salida Sharifova

About Ahmed Yesevi's artistic, philosophical and religious heritage Summary

Today Ahmed Yasavi is a symbolic figure for the cultures of the peoples of Central Asia. Guidelines Kazakhstan and Kyrgyzstan praised the legacy of Ahmad Yasavi. Gradually Ahmed Yasavi perceived and foreign public as a person providing a significant impact on the development of world culture. Creativity Ahmed Yasavi attracted the attention of Azerbaijani researchers. Ahmed Yasavi had contributed to the development of the literature and language of the peoples of Middle Asia, is known as having a deep knowledge of the philosopher and a religious figure.

Ahmet Yesevi is characterized by the search for artistic creativity and artistic style of the genre. Ahmet Yesevi medieval folklore elements of classic genres prefers to use in conjunction with specific genres and elements. Thus, the literature of the people of Middle Asia, Ahmet Yesevi gives impetus to the development of systems of private genre. Ahmet Yesevi itself penned poems had named wisdom. Can be noted that wisdom is the metagenre Ahmed Yasawi creativity.

Ahmed Yesevi knew perfectly Arabic and Persian languages, mainly the preference of the national language, while promoting their views attract attention.

Ahmed Yesevi activity led to formation of Yasawi sect . Sufi poetry played a critical role in the promotion of Islam Ahmed Yesevi. Sufi poetry is able to bring to the people of Islam Ahmed Yesevi draw attention to varied of creativity.

In conclusion, it can be noted that Ahmed Yasawi been studied to the extent required creativity. Available scientific research completely did not disclose his heritage. by Azerbaijan researchers to explain the influence Ahmed Yesevi's demand is being felt more deeply.

Key words: Literature of the peoples of Middle Asia, genre systems, the Yasawi, the sufism, the tradition of folk poetry, philosophical and religious meetings, Sufi poetry.

Şəfəq Əlibəyli, fil.ü.e.d.
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
“Beynəlxalq əlaqələr və komparativistika” şöbəsinin müdiri
shafak04@mail.ru

FUZULİ VE BAKİ DİVAN’LARINDA “SES” KAVRAMI

Bu araştırmamızın amacı 16. yy. Divan Edebiyatının İki büyük Şairi Bâki ve Fuzulii'nin Divan’larında “ses” kavramı kullanımını tespit ederek, kısaca bilgi sunmaktır. Araştırmada her iki Divanda “ses” kavramının ifade araçlarının bazı üslup özellikleri üzerinde durulacaktır. Duygusal etki gücüne sahip olan ses anlamlı kelime hazinesi şiirsel metnin kurulmasında belirli bir rol oynamaktadır. Fuzuli ve Baki Divan’larında ses kavramı denilince, şiirsel metinde insan ve doğayla ilgili ses ve uyum belirten ses semantikalı kelimeler, onların yarattığı imgeler öngörülüyor. Bu imgeler aracılığıyla şairler belli nesne ve olaylara ilişkin kendi tutumlarını sergiliyor, açıklanan olayları adeta seslendiriyor. Her iki Divanda kahramanın iç dünyasını, duygularını, psikolojik durumunu, heyecanını, manevi durumunu ifade etmek için “ses” belirten kelime hazinesi geniş kullanılmıştır. Örneğin, aşağıdaki beytler esasen ses anlamlı kelimelerden oluşur:

Nalendedir ney kimi avaze-i aşkım bülend
Nale terkin kılmazam ney tek kesilsem bend bend (Fuzuli).

Gönlün egler nâle-i zencîr ile mecnûn-ı ‘aşk
Nağme-i ‘ud u sada-yı çeng ü nâyı n’eylesün (Baki).

Çalışmada sınıflandırma şöyle yapılmıştır:

- 1.Dini-mitolojik ve sanatsal imgeler (Zühre, Dâvûd , Bilal)
- 2.Müzik terimleri (nağme, nevâ, terâne, avaz, elhân)
- 3.Müzik aletleri (çeng, nay, saz, sitar)
- 4.Kuş imgeleri (bülbul, tûtî)
- 5.Soyut isimler (sadâ, nâle, ah, savt)
- 6.Hal yansıtan kelimeler (giryân, handân)

Mu’cizi bir gül-şen-i pâkizedir kim istese
Andelib ol gül-şene Davud-i hoş-elhan olur (Fuzuli).

Avazeyi bu ‘âleme Davud gibi sal
Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sada imiş (Baki).

Araştırmada her iki Divanda yer alan “ses” kavramı ile ilgili incelemede ortaya çıkan sonuçların farklı ve benzer hususları mukayese edilmiştir.

Aydan Xəndan, fil.ü.f.d., dos.
Bakı Dövlət Universiteti, “Türk filologiyası” kafedrası
aydan@mail.ru

FƏCR-İ ATİ ƏDƏBİ QRUPU VƏ ƏHMƏD HAŞİM POEZİYASI

1901-ci ildə Sərvəti Fünun jurnalı bağlandıqdan sonra türk ədəbi mühitində sanki bir boşluq yaranır. Bu boşluğu nəsr sahəsində qismən Xalid Ziya Uşaqılqıl, Məhməd Rauf, poeziyada isə Tofiq Fikrət doldururdu. Bir çox şairlər ciddi senzura ilə əlaqədar olaraq ədəbi fəaliyyətlərinə ara verməli olurlar. 1908-ci il II Məşrutıyyətlə elan olunduqdan sonra ədəbi aləmdə yenidən bir növ canlanma yaranmış olur. Jurnal yenidən nəşr olunmağa başlasa da, bir qism şairlər yeni ədəbi topluluq yaratmaq fikrinə düşürlər. Beləcə, II Məşrutıyyətlə elan olunduğu günlərdə aralarında İzmir və Selanikdən gələn gənclərdən ibarət olan bir qrup Əhməd Səməmin Hilal adlı mətbəəsində toplaşır. Əvvəlcə yaranacaq ədəbi qrupa Sina-yi Əməl adını vermək istəsələr də, son nəticədə Fəcr-i

ati (Gələcəyin səhəri) adını daşıyan yeni bir topluluq meydana çıxır. Qrup üzvləri arasında yer alan Şəhabəddin Süleyman “Sənət şəxsi və möhtərəmdir” şüarını irəli sürür. Bu fikir Fəcr-i aticilərin ədəbi anlayışını daşımalıydı.

Fəcr-i ati öz fəaliyyətini ictimaiyyətə bildirmək məqsədilə bəyannamə hazırlayır. Bu bəyannamə Sərvəti Fünun jurnalının 24 fevral 1909 tarixli nömrəsində dərc olunur.

Fəcr-i ati ədəbi topluluğuna üzv olan şairlər arasında Faiq Ali, Əhməd Haşim, Fazil Əhməd, Yaqub Qədri, Cəlal Sahir, Həmdullah Sübhi və başqaları var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, özlərindən əvvəl yazıb-yaradan şairlərin poeziyaya münasibətilə razı olmayan Fəcr-i aticilər, əslində, özləri də Sərvət-i Fünunçulardan tam fərqli bir ədəbiyyat yarada bilmədilər. Bu poeziyanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Eşq və təbiət bu poeziyanın müraciət etdiyi əsas mövzular idi.

2. Təbiət təsvirləri reallıqdan uzaq idi.

3. Ədəbi əsərlərin dili Sərvət-i Fünunçuların dilinə bənzəyirdi.

4. Fransız ədəbiyyatında olduqca populyar olan simvolizm cərəyanı bu şairlərin bir çoxunun yaradıcılığına təsir etmişdi.

5. Vəzn olaraq əruz vəzninə üstünlük verilmiş və əsasən də bu vəznin sərbəst müstəzad bəhrindən daha çox istifadə olunmuşdu.

Fəcr-i ati irəli sürdüyü “Sənət şəxsi və möhtərəmdir” prinsipi ilə o dövrdə siyasətdən uzaq durmağa çalışmışdır. Lakin qrupun bəzi üzvləri nə qədər çalışsalar da ictimai-siyasi hərəkətdən uzaq qala bilmir. Beləcə 31 mart hadisəsindən sonra Əhməd Səvimlə Əli Süxən bir mənsur şeir yazaraq Hilal qəzetində bu hadisənin əleyhinə çıxmış olur. Məhz bunun nəticəsində də mətbəə üsyana qalxan əhali tərəfindən təzyiqa məruz qalır. Bunun nəticəsində Fəcr-i aticilər fəaliyyət göstərdikləri məkanı dəyişdirməli olurlar. Onlar Hilal mətbəəsindən çıxaraq, müxtəlif yerlərdə kirayə otaqlar tutaraq fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Bəyannamədə irəli sürdükleri kitabxana qurmaq fikrini həyata keçirmək məqsədilə qrupun üzvləri nəşriyyat sahəsində fəaliyyətə başlayır. Onlar Sərvəti Fünun jurnalının səhifələrində Cəlal Sahirin “Bəyaz kölgələr” və “Siyah kitab”, Şəhabəddin Süleymanın “Tarixi-ədəbiyyati-Osmaniyyə” və “Çıxmaz sokak”, Rəfiq Xalidin “Kirpinin dedikləri” kitablarının nəşr olunacağı barədə elanı dərc etdirirlər. Fəcr-i Aticilər söz verdikləri kitabxananı qururlar.

Bu dövrdə Təhsin Nahidin “Ruhi-biqeyd”, Cəmil Süleymanın “Timsali-eşq” və Köprülüzadə Fuadın “Həyatı-fikriyyə” əsərlərini çap etdirirlər. Lakin söz verdikləri sayda əsərləri kitab halında nəşr etdirməyə nail ola bilmirlər.

Fəcr-i aticilər məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəyyən günlərdə bir yerə yığılır, yazı və şeirlərini qrup üzvləri arasında oxuyur və onların tənqidi fikirlərilə tanış olurdular. Bu tərz yığıncaqların məqsədi həm də ədəbi birlik ab-havasını yaratmaq idi. Qrup üzvləri ədəbi ailə təşkil etmək ideyasını əslində qəribə ədəbi topluluqlarındangötürmüşdülər. Ümumiyyətlə, qəribə ədəbiyyatının təsiri, fransız ədəbi cərəyanlarının təsiri Fəcr-i aticilərdə olduqca güclüydü. Qrup üzvləri arasında birlik hissini möhkəmlətmək üçün yeni daxil olan üzvlərin qəbul olunma mərasimləri xüsusi təntənəylə keçirilir, üç həftə üst-üstə iclaslara gəlməyən üzvlər isə qrupdan xaric olunurdu.

Qrupun üzvləri fəaliyyətlərinin ilk dövrlərində İttihad və tərəqqiçiləri dəstəkləyirdilər. Lakin qrupun üzvü olan Əhməd Səvim qətlə yetirildikdən sonra Fəcr-i atıyla İttihad və tərəqqinin arası dəyir. Qrup bu ölüm hadisəsinin səbəbkarı olaraq İttihadçıların olduğunu bildirdikdə siyasi iqtidar onları sıxışdırmağa başlayır.

Üç il boyunca fəaliyyət göstərən ədəbi qrupun qısa müddətli mövcudluğu dövründə qrupun ilk başçısı Faiq Ali Ozansoy olmuşdur. Daha sonra Fazil Əhməd, Həmdullah Sübhi idarə edənlər arasında olublar. Bəyannamə dərc olunduqdan sonra qrup ətrafında müxtəlif polemikalar baş vermişdi. Sərvət-i Fünun və Rəsimli Kitab jurnallarının səhifələrində Fəcr-i atiyə qarşı müxtəlif tənqidi fikirlər irəli sürülmüşdü. 7 fevral 1912-ci ildə çıxan Rübab məcmuəsində isə Haqqı Təhsin, Səlahəddin Enis, Əli Naci və Xalid Fəxri Fəcr-i aticiləri heç bir yenilik gətirmədiklərinə görə tənqid etmiş olurlar.

Qrupu tənqid edən digər zümrə də Gənc Qələmlər ətrafında toplaşan ədəbiyyatçılar idi. Onlar qrupu qeyri-təbii dil və üslub ilə fərdiyyətçi dünya görüşlərinə görə tənqid edirdilər. 1912-ci

ildə tamamilə dağılan bu ədəbi qrup ilk yarandığı dövrdə iddialarla ədəbiyyata gəlsə də, özlərindən əvvəlki ədəbi qruplardan fərqli bir ədəbiyyat yarada bilmədi.

Bütün deyilənlərlə yanaşı, Fəcr-i aticilər poeziya sahəsində özlərinə məxsus bir şeir dili yaratmış oldular. Simvolizm və impressionizm təhkiyə üsullarına xüsusi yer verən şairlər yazdıqları şeirlərdə hərəkətli, sanki rəsm tablolarını xatırladan təsvirlərə, simvolistlərə xas olan sirli, mübhəmli, kölgələrlə dolu duyğulara yer verdilər. Beləcə, Əhməd Haşim, Cəlal Sahir poeziyası yaranmış oldu.

Fəcr-i ati əncüməsinin dağılması müxtəlif səbəblər üzündən baş verir. Dağılma prosesinin başlamasında Həmdüllah Sübhinin türk ocağının başına keçməsi hadisəsi də rol oynayır. Hər bir topluluğun möhkəm olmasının şərtləri arasında sözsüz ki, qrup üzvlərinin vəhdəti rol oynayır. Fəcr-i aticilər isə hər bir fürsətdə özlərinin ayrı-ayrılıqda, fərdi şəkildə qüvvə kəsb etdiyini sübut etməyə çalışırdılar. Onlar bir ədəbi qrupun üzvü olduqlarını bəyan etsələr də, qrupa daxil olan hər bir şəxsin azad ədəbi düşüncəyə sahib olduğunu bildirir, özlərinin müstəqilliyinə olduqca böyük əhəmiyyət verirdilər. Digər səbəblər arasında maddi imkansızlıq da yer almaqdaydı. Bəyannamədə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş kitabların çap olunması prosesi maddi vəsait tələb edirdi. Bu kitabları çap etdirmək, topluluğun adını daşıyan bir jurnalı çıxarmaq maddi imkanların olmadığı üçün olduqca böyük bir problem yaradırdı. İmkanların olmaması ucbatından qruplaşma tez-tez yerləşdikləri məkanları da dəyişməli olurdu.

Dağılma prosesi sürətləndikcə bu prosesə daha da təkan verən qrup üzvlərinin müxtəlif məcmuələrə üz tutmaları oldu. Belə ki, Şəhabəddin Süleyman, Camal Nadirin müdiri olduğu Rübab məcmuəsi öz səhifələrində həm Fəcri-atiyə qarşı mövqe tutan gənclərin yazılarına, həm də əncümən üzvlərinə yer vermiş olur. Beləcə, eyni jurnalın səhifələrində Fəcr-i atiyə qarşı fikirlər səslənməyə başladı. Məcmuədə “Bataqlıqda” məqaləsiylə çıxış edən Şəhabəddin Süleyman öz yazısında Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya kimi sərəvət-i fününçularla yanaşı Faiq Əli, Əmin Bülənd, Əhməd Haşim, Yaqub Qədrə kimi müəlliflərin də süquta uğradığını bəyan edirdi. Şəhabəddin Süleymanın bu məqaləsinə cavab olaraq Haqqı Təhsin öz məqaləsiylə çıxış edir. O deyir ki, Fəcr-i ati ədəbiyyat-i cədidəni “qəhr etdikdən sonra ədəbiyyat iqliminin krallığını elan edərək ehkam kəsməyə başlamış, fəqət ancaq bir “Sərəncam” bir “Çıxmaz sokak” yazılmış, bir Bülənd, bir Haşim yetişdirmişdir”.

Fəcri-atinin yetişdirdiyi simalar arasında Əhməd Haşim poeziyası xüsusilə seçilir. O, digər şairlərdən fərqli olaraq sənətdə estetik fikirlərin tərəfdarıydı. Əhməd Haşim sənət sənət üçündür şüarını öz şeir anlayışına daha yaxın hesab edirdi. Şair şeirdə ən çox kəlmələrin mənası deyil, cümlədəki tələffüz şəklinə əhəmiyyət verirdi. Əhməd Haşim fransız simvolistlərinin təsiri altında simvolist əsərlər meydana gətirirdi. Şair ətraf mühiti olduğu kimi deyil, özünün gördüyü, təsəvvür etdiyi kimi təsvir edirdi.

Əhməd Haşım qərb poeziyası ilə hələ Qalatasaray liseyində oxuduğu dövrlərdə tanış olmuşdu. Oxuduğu fransız şeir antologiyası gəncin ədəbi zövqünü oxşamışdır. Fransız simvolistlərinin poeziya anlayışını Henri de Regnenin, divan şeiri təcrübəsinin və məzmunlar dünyasını isə Şeyx Qalibin şəxsində mənimsəmişdir. Haşım əsas etibarilə simvolistdir, lakin impressionizm onun üslubuna təsir etmişdir. (3. s.270)

Əhməd Haşım şeirləri sanki bir rəssam tablosunu xatırladır. Bu şeirlərdə simvolistlərə xas olan ritm, ahəng, musiqi, rənglər üstünlük təşkil edir. Əhməd Haşım ilk şeirlərini nəşr etdirməyə başladığı dövrdən oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmışdı. Dərgah jurnalı çıxmağa başladığı zaman şair jurnalın redaksiya heyətinə daxil olmuşdu. Bu jurnalın səhifələrində müxtəlif şeirləri çap olunmuşdu. Haşımın yaradıcılığına fransız simvolistlərinin güclü təsiri olduğundan onun poeziyasının istər mövzuları, istərsə də təsvir üsulları qeyri-adiliyilə seçilir. Haşımın poeziya haqqında fikirlərini onun Piyalə adlı kitabının müqəddiməsində yazdığı “Şeir haqqında bəzi mülahizələr” başlıqlı yazısından öyrənmiş oluruq. Şair mülahizələrində aşağıdakı fikirləri söyləyir:

“Şeir nə bir həqiqət xəbərçisi, nə bir bəlaqətli insan, nə də bir vazi-i qanundur. Şairin lisanı nəsr kimi anlaşılmaq üçün deyil, fəqət duyulmaq üçün vücud bulmuş, musiqi ilə söz arasında, sözdən ziyadə musiqiyə yaxın, mütəvassit bir lisandır”.

Əhməd Haşımın şer haqqında fikirlərini bir-bir açıqlaması heç də təsadüfi olmamışdır. Şair

bu məqaləsində yaşadığı dövrdə ədəbiyyatçıların poeziyanın hansı forma və məzmunundan ibarət olmasının daha doğru olduğu haqqında polemikalarından söhbət açır. Onun şeirlərini qəbul etməyənlərin tənqidi fikirlərindən bəhs edir və bunları qeyd edir:

“Mübaligəsiz deyə bilərəm ki, hər kəsin anlaya biləcəyi şeir dünənin şairlərinin işidir. Şairin “mənalı olmaqdan əvvəl daha çox əndişələri vardır ki, onlara nisbətə məna və vüzhşeyrin ancaq əhl olmayana görə qurulmuş xarici cəbhə və cidarını təşkil edir... Ən gözəl şeirlər mənalalarını oxucunun ruhundan alan şeirlərdir”. Şairin söylədiklərindən belə nəticə çıxır ki, şeir heç də hamı tərəfindən başa düşülən olmamalıdır. Hər bir şeirdə oxucuya xəyal gücünü işə salmaq imkanı yaratmaq lazımdır. Piyalə kitabının ilk şeiri olan Müqəddimə şeiri sanki Haşim poeziyasına işıq tutur:

Zannetmə ki güldür, ne de lale,
Ateş doludur, tutma yanarsın
Karşındaşu gülgün piyale...

Şairin şeirləri iki kitabda toplanmışdır. Bu kitablar Göl saatleri (1921), Piyalə (1926) kitablarıdır. Onun şeirlərində musiqi ünsürü vacib yer tutmaqdadır. Şeirdə musiqi ahəngi yaratmaq fikri digər bir simvolist şair Cənab Şəhabəddinin şeir anlayışına da xasdır. Şair şeiri məhz musiqiylə nəsrin vəhdətində görürdü. Haşim də Cənab kimi şeirlərində musiqi yaradırdı. Onun yaratdığı musiqi sakit, tənhalıq, sükunətlə dolu olan bir musiqidir. Əruz vəzninə üstünlük verən şairin poetik dili də olduqca qəlizdir. Simvolizmə xas olan mübhəmli, sirli şeir aləmi yaratmaq məqsədi güdən şair qəliz, ibarəli ifadə tərzinə üz tutmuşdur. Xüsusən də 1901-1915-ci illər arasında yazdığı şeirlərində o, ərəb və fars sözlərinə üstünlük vermiş, lakin onlara yeni bir söyləyiş anlamı qatmış oldu. Şairin son dövr şeirlərinin dili isə əvvəlkilərə nisbətən daha sadədir.

Əhməd Haşimin şeirlərini bir-bir gözdən keçirərkən qarşımızda kədərli, bədbin, hüznə dolu rəsm lövhələri canlanır. Şeirlərdə tez-tez təkrarlanan axşam, gecə, giryə, mevt, ufuk, melal, nale və s. sözlər şairin kədərli misralara üstünlük verməsinin xəbərçisidir.

Haşimin bir çox şeirləri təbiət mövzusunda. Bu mövzulu şeirləri sadəcə hər hansı bir təbiət hadisəsini- günün batışını, küləyin qopmasını, fəsillərin dəyişməsinə təsvir etmir. Şair təbiət təsvirlərində özünün ruh hallarının, içindəki həyəcanları, sarsıntıları tapır. Məsələn, Haşimin payız fəslinə həsr etdiyi şeirlərində küləkdən söhbət açılır. Küləklə özündə bənzərlik görən şair küləyin əsməsini, onun vıyılışını insanın içindəki ağrı hissindən zarımasına bənzədir:

Dökerken ufka dönük, kanlı bir ziya eylül,
Ederek zülf-i tarumarahulul
Gizli bir sesle ağlayan ey bad.
Şimdigöklərdə kater kater yanan
Necm-i mahmuru bir dakikanihan
Ederek sonra eyleyenikad,
Ah, ey bad-ı hasta, bad-ı keder
O kadarnatüvan ki gizli sesin,
Kendi derdinle kendin ağlarsın,
Sana derdin senin kifayeteder...

Son bahar şeirində külək kədərdən vıyıldayan, zarıyan bir insan kimidirsə, şairin Rüzgərşeyrində külək hirsli, qarşısına çıxan hər bir maneəni dağıdan qüvvəyə sahibdir. Bu şeirində də Haşim özünü küləyə bənzədir

Bu haşr-ı giryədə koştur benim de hulyamı,
Hayal-i ülvi-i nefrette kardeşis bizler,
Başım cünununu, ruhum gururunu gizler,
Bu haşr-ı giryədə koştur peyinde hülyamı...

Şeirdə küləyin şiddətinə sanki qibtə edən şair, onu sakit üfüqləri dağıtmağa səsləyir, küləyi bağırmağa, gücünü göstərməyə səsləyir. Sanki şair içindəki ruh sarsıntılarını bayıra çıxarmaq istəyir, çünki artıq bu hissələri içində gizlətməkdən bezmişdir. Ümumiyyətlə, Haşim poeziyasına hakim olan kədər, qəm mövzusu sözsüz ki, şairin həyatındakı şəxsi məqamlarla əlaqədardır. Uşaq yaşlarında anasını itirməsi, zahiri görkəmiylə bərişə bilməməsi və bunun nəticəsində natamamlıq

kompleksindən əziyyət çəkməsi, sonsuz izzətlərdən qurtuluş yolunu isə xəyallarında canlandırıdığı bilinməyən məkanlara qaçışda görməsi Haşımın psixoloji hallarından xəbər verir. Bir çox şeirlərində o, məhz qaçmağı arzulayır. Onun şeirlərində mübarizə yoxdur. Şair sanki yalnız özüylə vuruşur. Ətrafda baş verən ictimai-siyasi hadisələr Haşım şeirində öz əksini tapmır. Şair xəyallar aləminə sığınaraq öz təlatümlü hisslərini müxtəlif rəsm lövhələrinə, daha çox ekspressionistlərin yaratdıqları əsərlərə bənzər mənzərələr yaradaraq ifadə edir. Ümumi mənada sosial və siyasi mövzulara yer verməməyinin bir səbəbi də şeiri mütləq bir gözəllik sahəsi olaraq görməyindən irəli gəlir. Haşım üçün onun poeziyası reallığın acı həqiqətlərindən qaçmasının bir ifadəsidir. Şair bu qaçışlarında gah qürub vaxtına, gah gecənin sakitliyinə, gah payız fəslinin xəzanına, bilinməyən O bəldəyə, uzanıb bitməyən Yollara sığınır.

Əhməd Haşımın şeirləri mövzu baxımından o qədər də zəngin olmasa da, insan hissləri baxımından genişdir. Onun şeirlərində ruh aləminin müxtəlif çırpıntılarının təzahürlərini görə bilərik. Sosial mövzu sadəcə II Məşrutənin elanı ilə gələn azadlıq ab-havasının daşıyan bir neçə şeirdən başqa digər əsərlərində qarşımıza çıxmır.

Əruz vəznindən istifadə edən şair sərbəst müstəzadda bir çox şeirlər qələmə almışdır. Bu şeirlər arasında xüsusən O belde və Yollar şeirini qeyd etmək lazımdır. Məşhur türk tədqiqatçısı MehmedKaplanın fikrincə, O Belde və Yollar şeirinin yaranması Haşımın anasına olan həsrətindən irəli gəlir. Yollar şeirində şair yenə də bir çox şeirdə təsvir etdiyi axşam vaxtından bəhs edir. Daha sonra külək əsir, xəyal bəldəsi canlanır və bu bəldənin sakinləri olan ilahilərdən bəhs olunur:

Yollar,
Ah ey kimsəsizgiden yollar,
Yolların ey sükut-ı hüzn-eseri
Bugünününmedənşeb-i kederi,
Meabid-i emel ü histesönmeden bu ziya,
Ölmeden onların ilahileri,
Ah gitmez mi, kimsesiz, sessiz... (1.s.151)

Haşımın O beldeşeiri çap olunduğu dövrdə xüsusilə gənc nəslin sevgisini qazanmışdı. Şeirdəsevgilisiylə hamıdan uzaqlaşmaq istəyən bir gəncin uzaq bir bəldə axtarışı dilə gətirilir. O bəldə dənizin sahilindədir, orda qadınlar hamısı gözəl, saf, incədir. Və iki gənc o bəldədə onları anlamayan insanlardan uzaq bir yerdə məsuddurlar. Bu şeirdə Haşımın işlətdiyi bir ifadə gənclərin dillər əzbəri, onların yaşam tərzinin ifadəsi olmuşdur:

Ne sen,
Neben
Ne de hüsnünde toplanan bu mesa,
Ne de alam-i fikre bir mersa
Olan bu maideniz
Melali anlamayan nese aşına değiliz. (1. s 157)

Melali anlamayan nəslə aşına ola bilməyən şair bu şeirylə minlərlə gənci aşinasına çevirə bilmişdi.

Haşımın müxtəlif dövrlərdə yazdığı şeirlərini gözdən keçirərkən görürük ki, son dövr şeirlərinin dili əvvəlkilərinə nisbətən bir qədər daha sadə olsa da, ümumilikdə şair yaradıcılığının başlanğıcından sonuna qədər şeirdə daxili ahəngi güdmüş və səslənişgözəliyinə önəm verməkdən vaz keçməmişdir. Fəcr-i ati qrupunun şüarı olan “Sənət şəxsi və möhtərmdir” fikrinə sadıq qalan Haşım əsərləylə tam fərdi bir poeziya nümunələri ərsəyə gətirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Haşım. Bütün şiirleri. Hazırlayanlar: İnci Enginün-ZeynepKerman. İstanbul, 1987.
2. AhmetKabaklı. Türk Edebiyatı. Cilt 3. İstanbul, 1997
3. MehmetKaplan. ŞiirTahlilleri. İstanbul, 1975
4. Türk Ədəbiyyatı Tarixi. II cild. Layihə rəhbəri Yaşar Dəliöməröğlu. Bakı, 2010.

Bilal Dədəyev, t.ü.f.d., dos.
Qafqaz Universiteti "Qarabağ tədqiqatları" şöbəsinin müdiri
bdedevev@qu.edu.az

OSMANLI ƏDƏBİ İRSİNİN İNKİŞAFINDA ÖNƏMLİ ROL OYNAYAN AZƏRBAYCANLI ŞAHNAMƏÇİ ŞAİR NİTQİ ŞİRVANİ

XV əsrin II yarısından XVII əsrin ortalarına qədər heç şübhəsiz dünyanın ən böyük və ən güclü dövləti olan Osmanlı imperiyasında elm və mədəniyyətə çox böyük önəm verilirdi. Fateh Sultan II Mehmed (1451-1481) dövründən başlayaraq elm və təhsil sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində yeni mədrəsələrdə və dövlətin müxtəlif strukturlarında fəaliyyət göstərən elm və mədəniyyət xadimlərinə ehtiyac xeyli artmışdı [15, 19]. Osmanlı mənbələrində Əcəm ölkəsi kimi təqdim olunan Azərbaycan və İrandan elm və sənətdə püxtələşmiş alimlərin planlı bir şəkildə Osmanlı dövlətinə cəlb edilməsinə məhz bu dövrdən başlanılmışdır. Ənənə halını alan bu proses Fateh Sultan II Mehmeddən sonra hakimiyyətə gələn Sultan II Bəyazid (1481-1512) dövründə də davam etdirilmişdir. Bundan sonra tarixşünaslıqdan da bilindi ki 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşündən qayıdan Sultan I Səlim (1512-1520) Təbrizdən İstanbula yüzlərlə tanınmış azərbaycanlı elm və mədəniyyət xadimi aparmışdı. Qanuni Sultan Süleymanın (1520-1566) Azərbaycan Səfəvi dövlətinə qarşı ard-arda gerçəkləşdirdiyi yürüşlər zamanında və Sultan III Muradın (1574-1595) dövründə Osmanlı hakimiyyətinə keçən Azərbaycan bölgələrindən toplanan çox sayda azərbaycanlı elm və sənət adamının Osmanlı dövlətinə aparıldığı da məlumdur. Sadəcə XVI əsrdə Osmanlı təzkirələrindən əldə olunan məlumatlara görə Osmanlı dövlətində 30-dan çox azərbaycanlı şairin yaşayıb yaratdığı bilinməkdədir [21]. Ümumiyyətlə Osmanlı cəmiyyətində azərbaycanlı mədəniyyət xadimləri olan şairlərə çox böyük hörmət və rəğbət göstərildiyi və onların dövlət tərəfindən planlı bir şəkildə ölkəyə yerləşdirilməsini bütün mənbələr bir mənalı şəkildə təsdiqləyir. Belə adlı-sanlı elm-mədəniyyət xadimləri arasında XVI və XVII əsrlərdə Osmanlı dövlətində müəyyən dövrdə fəaliyyət göstərmiş "şahnaməçilik" müəssisəsini quran bir neçə azərbaycanlı şahnaməçi şair də öz yerini almışdır. Bunlardan biri də Nitqi Şirvanidir.

Nitqi Şirvani haqqında sözsüz ki, ilk məlumatların alındığı yer Osmanlı mənbələridir. Əfsuslar olsun ki, bu orta əsr Osmanlı mənbələrində onun həyat və yaradıcılığını işıqlandıracaq geniş məlumat verilmir. Hələlik əlimizdəki mənbələr arasında XVI əsr Osmanlı təzkirəçiləri Qınalızadə Həsən Çələbinin (v.1604) "Təzkirətüş-şüəra", Gelibolulu Mustafa Alinin (v.1600) "Kühül-əxbar" və XIX əsr Osmanlı tarixçisi Şəmsəddin Saminin (v. 1904) "Qamusü-əlam" adlı əsərlərində Nitqi Şirvani haqqında qısa da olsa məlumat əldə etmək mümkündür. Ədəbiyyatşünaslıqda isə onun haqqında ilk məlumatı verən Salman Mümtaz olmuşdur. Mümtaz sadəcə Şəmsəddin Saminin yuxarıda adı keçən əsərindən istifadə edərək bu dəyərli Azərbaycan şairini xalqımıza tanıdı bilmişdir [20, 109-110]. Daha sonra Ömər Bayram [4, 91], Vüsalə Musalı [20, 265-266], Mehmet Fatih Köksal [17], Murat Karavəlioğlu və Fatih Tıǧlı [13, 154-155] kimi tədqiqatçılar qısa da olsa Nitqi Şirvaninin ədəbi yaradıcılığına öz əsərlərində bəzi əlavələr edərək yer veriblər. Ancaq, əldə etdiyim yeni mənbə məlumatları haqqında daha geniş məqalə yazmağıma şərait yaratdı.

Əslən Şirvan türklərindən olan Nitqinin, Osmanlı dövlətinə getdiyi tarix dəqiq olaraq bilinmir. Əldə olan məlumatlara görə XVI əsrin son rubunda Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Şirvan bəylərbəyliyinə osmanlıların əlinə keçdiyi ərəfədə Şirvandan İstanbula getdiyi təxmin edilir. Belə ki, haqqında ilk məlumatı verən Qınalızadə 1586-cı ildə yazıb tamamladığı əsərində onun sarayda "qissəxan" işlədiyini və əsərinə qoymaq üçün şairin ona bir neçə beyt şeirini verdiyini qeyd etdiyi diqqətə alınarsa [18, 366], Nitqi Şirvani 1586-cı ildən əvvəl Osmanlı dövlətinə getmişdir. Bununla bağlı Salman Mümtaz "Şəksiz Özdəmiroğlu Osman Paşa ilə Övrəs xan və İmamqulu xan vuruşmalarının nəticəsi olaraq doğma yurdu olan Şirvanı tərk ilə İstanbula mühacirət etmişdir..." şəklində fikrini bildirməkdədir [20, 109]. Tarixşünaslıqdan bilindi ki qədər Şirvan bölgəsi 1578-ci ilin sentyabr ayında Mustafa Lələ paşa tərəfindən osmanlıların əlinə keçir və özü Ərzuruma

qayıtdığı üçün buraya komandanlıq işini Özdəmiroğlu Osman paşaya həvalə edir. Təqribən iki ay Şamaxıda qalan Osmanlı qüvvələri Krım xanlarının yardımı gəlməsinə baxmayaraq, səfəvilər qarşısında dayana bilməyib Dərbəndə çəkilirlər. Şamaxı uğrunda Özdəmiroğlu Osman paşa ilə Övrəs xan və İmamqulu xanın da yer aldığı səfəvilər arasında bir neçə il sürən şiddətli mübarizədən sonra, nəhayət 1583-cü ilin may ayında baş tutan "Məşəl" döyüşündə qalib gələn osmanlılar Şirvan bölgəsini ələ keçirə bilirlər [24, 242-251]. Türkiyəli ədəbiyyatşünaslar Murat Karavəlioğlu ilə Fatih Tıǵlı tərəfindən ortaya çıxarılan və Nitqi Şirvaniyə aid edilən "Qanuni-məhəbbət" məsnəvisinin ilk nüsxəsinin h.989 (1581/82)-ci il tarixinə aid olduğu diqqətə alınarsa [13, 155-156], Nitqi Şirvaninin 1578-ci ilin oktyabrında, məhz Mustafa Lələ paşa ilə Ərzuruma, oradan da İstanbula getdiyini təxmin etmək olar.

Osmanlı dövlətinə köçüb gedən Nitqi Şirvani, Sultan III Muradın sarayında əvvəlcə "qissəxan" (məddah), sonra da "şahnaməçi" işinə təyin olunur. Təzkiyəçi Qınalızadə saraydakı qissəxanlıqda işləyən Nitqi Şirvaninin müəmma janrında yazan usta bir şair olduğunu bildirir [18, 366-367]. Şəmsəddin Sami isə Nitqi haqqında "Sultan Murad xan salisin derunində... qissəxanlıqla şöhrət bularaq, məqbulu əkabiri zaman və naili müsahibi cənabı padışahi olmuşdur" şəklində qısa olaraq fikrini qeyd edir [28, 4584]. Bu dövrdə sultanın yanında "qissəxan" və "müsahib" adlanan, söz sənətini mükəmməl bilən, hadisələri yumoristik bir tərzdə nəzm edən və zərif söhbətləri ilə sultanı əyləndirən xüsusi vəzifəli şairlər yer alırdılar. Daha əvvəllər Fateh Sultan II Mehmedin və II Sultan Səlimin sarayında bu kimi şairlər fəaliyyət göstərirlər [26, 274-275, 583]. Nitqi də III Muradın məclislərində iştirak edən qissəxan şair kimi, bəzən də onun xüsusi söhbətlərinə qatılaraq "müsahibi" ola bilmişdir.

Nitqinin çağdaşı olan Mustafa Ali, XVI əsrin sonlarında Osmanlı dövlətinin baş şahnaməçisi vəzifəsini icra edən Seyyid Loğmanın yanında işləyən şair Taliqzadə ilə birlikdə Nitqi Şirvaniyə də Sultan III Murad tərəfindən şahnaməçi "bərati", yəni fərmanı verildiyini qeyd edir. Ardından əlavə edərək "aşərəyi mahberədən (on nədimdən biri-B.D.) olan Nitqi nam tərəkəmə Əcəm şahnaməci aliməqam olub etilayi-şan kəsb eylədi. Qissəxan ikən şahnamə guyluq rütbəsinə layiq görüldü" deməklə əslində Nitqinin şairliyini bəyənmədiyini qissəxandan şahnaməçi olmaz şəklində dilə gətirmişdir [10, 634]. Sadəcə Mustafa Alinin əsərində keçən bu məlumatdan belə aydın olur ki, Nitqi Şirvani qısa müddət ərzində Osmanlı dövlətinin şanlı tarixini nəzmə çəkmək üçün rəsmi şəkildə təyin edilən şahnaməçilərdən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə götürəndə, Osmanlı dövlətində "şahnamə" yazma ənənəsi Azərbaycan və İran mədəniyyətinin təsiri ilə XV əsrin ortalarında ortaya çıxmağa başlamışdır. Rəsmi və planlı bir şəkildə isə ilk "şahnaməçilik" müəsisəsi Qanuni Sultan Süleyman dövründə təsis edilmişdir. Əvvəllər şahnaməçilərin gördükləri işlər əsasən Osmanlı xanədanının şərəfli tarixini fars dilində nəzm olunan əsərləri cildlənmiş bəzəkli kitablar şəklinə gətirməkdən ibarət idi. Sonradan fars dilindən türkçəyə, nəzmdən də nəsrə keçilmişdir. Osmanlı tarixində XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq XVII əsrin ortalarında saraydakı bu vəzifəyə ümumi olaraq səkkiz şahnaməçi şair təyin edilmişdir [32, 456-458]. Bu şahnaməçilərdən ilk dördü azərbaycanlı alim-şairlər Fətullah Arifi Çələbi (v.1561-62) [22, 5563; 8, 61-67], Əflatun Şirvani (v.1569) [9, 21-24], Seyyid Loğman Urməvi (v.1600) [7, 155-165] və Nitqi Şirvani olmuşdur. Nitqi Şirvaninin İstanbula getdiyi dövrdə Osmanlı dövlətinin baş şahnaməçisi əslən urmiyalı olan Seyyid Loğmandır. Seyyid Loğmanın şahnaməçi vəzifəsinə yüksəlməsində Osmanlı dövlətində yaşayan və əslən azərbaycanlı olan bəzi alimlərin çox böyük əməyi keçmişdir. Onlardan biri, 1548-ci ildə Azərbaycana yürüşündən qayıdan Qanuni Sultan Süleymanla birlikdə İstanbula gedən məşhur Nəqşibəndi şeyxi və təfsirçi alim Şeyx Əbu Səid-i Sani b. Sunallah (v.1572) [30, 104; 25, 225], digəri oğlu Nuh Əfəndi (v.1640) [14, 223; 29, 95-96] və özü də Osmanlı dövlətində "qazi əsgər" kimi yüksək mənsəbli müxtəlif vəzifələrdə işləmiş Şəmsəddin Əhməd Ənsari Qarabaği (v.1600) [14, 144-145; 3, 440-442; 6, 10-11] və bir digəri isə "Tacüt-təvrix" əsərinin müəllifi Osmanlı dövlət adamı, tarixçi, alim, gözəl xəttat və Sultan III Muradın müəllimi olduğu üçün "Xacəyi sultan" adıyla tanınmış Xoca Məhəmməd Sadəddindir (v.1599) [10, 633-634; 31, 196-198]. Yəqin ki, Nitqinin saraya işə alınması və şahnaməçi kimi fəaliyyətində bu şəxslərin də müəyyən dərəcədə rolu olmuşdur.

XVI əsr Osmanlı dövlətində bir şahnamə əsərini kitab şəklində ərsəyə gətirmək üçün müxtəlif

sənətkarlara; bədahətən şeir söyləyə bilən şairlərə, kitabı yazmaq üçün katib-xəttatlara, kitabı bəzəmək üçün nəqqaş-rəssamlara və son olaraq bunları kitab halına salmaq üçün isə cildçilərə, yəni mücəllidə ehtiyac var idi. Seyyid Loğman da bu peşə sahiblərini bir yerə yığaraq özünə "şahnaməçilər qrupu" yaratmışdı. Burada çalışanların sayı 1589-cu ildə 58, 1569-1595-ci illər arasında isə ümumi olaraq 126 olduğu bilinir [16, 122]. Heç şübhəsiz ki, Nitqi də bu qrupun içində yer almışdır.

Mənbələrdən aydın olur ki, Nitqi Seyyid Loğmanın tanınmış tələbəsi kimi klassik şahnaməçiliyin üsul və qaydalarını çox yaxşı mənimsəmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, onun günümüzə qədər gəlib çatan hər hansı bir şahnamə əsəri tapılmamışdır. Hələlik, ona aid edilən 25-ə qədər şeiri və bir də "Qanuni məhəbbət" adlı məsnəvisinin olduğu ortaya çıxarılmışdır. Salman Mümtazın məqaləsində Nitqiyə aid göstərdiyi şeirləri isə İsmail Hikmət (Ertaylan) 1928-ci ildə hazırladığı "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi I-II" əsərində doğru qəbul etməyərək, bu beytlərin əslində Nitqi ləqəbli XVI əsrdə yaşamış başqa bir Osmanlı şairi olan Bəzcidzadəyə aid olduğunu bildirməkdədir [12, 426]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı təzkirələrində Nitqi Şirvanidən savayı, XVI əsrin ikinci yarısı və XVII əsrin birinci yarısında bu dövlətdə Nitqi təxəllüsü ilə yazan bir neçə şair yaşamışdır. Bunlar, Nitqi Hüseyin Çələbi Bəzcidzadə (v.1560?) [2, 466; 18, 366], Nitqi Mehmed Əfəndi Qarabaşzadə (v.1647), Nitqi Mehmed bəy Boyalı (v. 1658) və Nitqi Mehmed Pir Əfəndi Qaraqaşzadədir (v.1664) [27, 224; 19, 1279-1280]. Hətta bu təxəllüsdə yazan bir başqa azərbaycanlı şair də XVII əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanda yaşamış Təbrizli Xacə Qazi olubdur [28, 4584; 30, 263-264].

Nitqinin "Qanuni məhəbbət" adlı məsnəvisinə gəlinə isə bu əsər Murat Karavəlioğlu ilə Fatih Tıǧlı tərəfindən fərqli tarixlərdə üzvi köçürülmüş üç əlyazma nüsxə şəklində ortaya çıxarılarq nəşr edilmişdir. Birinci nüsxə h.989/1581-82-ci il tarixli 566 beyt, ikinci nüsxə rəbiüləvvəl 1016/iyul 1607-ci il tarixli 594 beyt, üçüncü nüsxə isə tarixsiz və natamam 149 beytdən ibarətdir. Əlyazma nüsxələrdə müəllifin şirvanlı olduğu qeyd olunmasa da, tədqiqatçılar bu şairin XVI əsrdə yaşamış iki Nitqidən birinə və daha çox isə Nitqi Şirvaniyə aid olduğunu qeyd edirlər. Aşağıdakı iki beyt bu məsnəvidəndir:

Ümid oldur ki hər yerə ki ərə
Dualar edələr Nitqi fəqirə.
Hər kim dilərsə bunda savab qazana
Fatihə ehsan edə bunu yazana [13, 151-156, 222].

Nitqi Şirvaninin vəfatı ilə bağlı əlimizdəki mənbələrdə heç bir məlumat verilmir. Salman Mümtaz təxminini olaraq onun 1594-1601-ci illər arasında vəfat etmiş olduğunu qeyd edir [20, 110].

Araşdırma zamanı diqqəti cəlb edən bir məsələ də, xüsusilə Nitqi Şirvaninin müasirləri olan Osmanlı təzkirəçilərindən Əhdi Bağdadi (v. 1593), Bəyani (v. 1597) [5] və Seyyid Rzanın (v.1671) öz əsərlərində onun haqqında heç bir məlumat verməmələridir. Doğrudur, Əhdi Bağdadi "Gülşəni-şüəra" əsərinin ilk variantını 1563-cü ildə hazırlamışdı. Amma, o bundan sonra 30 il daha yaşayıb və tərtib etdiyi bu əsərinə 1592-ci ildə bəzi şairləri əlavə etməklə son variantını tamamlamışdır [1, 4-18; 11, 107-108; 23, 681-688]. Lakin, Hasiri, Hali, Mir Qədri kimi şirvanlı şairləri tanıdan Əhdi Bağdadi, Nitqi Şirvanini nədənsə unutmuşdur [1, 133-134]. Bəyani də Qınalızadəni təkrar etməsinə baxmayaraq 1592-ci ildə qələmə aldığı əsərində Nitqiyə yer verməmişdir. Seyyid Rza isə 1591-1640-cı illərdə yaşamış Osmanlı şairlərinə həsr etdiyi təzkirəsində Qaraqaşzadə Nitqini tanıdarkən [27, 224], şahnaməçi Nitqi haqqında bir cümlə belə yazmamışdır. Halbuki, Osmanlı sultanlarının şanlı tarixini şahnamələşdirən və sultanın rəsmi şəkildə təyin etdiyi şahnaməçi şairdən onların xəbərdar olmamaları, doğrusu heç də inandırıcı görünmür.

Nəticə etibarilə, Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə gedən Nitqi Şirvani 20 ildən çox bu dövlətin sarayında fəaliyyət göstərmişdir. Ondan əvvəl Azərbaycan ədəbi irsinin təsiri sayəsində Osmanlı dövlətində "şahnaməçilik" müəssisəsi təsis edilmiş və bu müəssisənin fəaliyyətində əsas rol oynayanlar yenə də azərbaycanlı şairlər, alimlər və sənətkarlar olmuşdu. Nitqi Şirvani də ömrünün ahıl çağları olan XVI əsrin sonlarında bu şərəfli və məsuliyyətli işin yükünü çəkənlərdən biri kimi Osmanlı mədəniyyətinin inkişafında çox mühim rol oynamışdır.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ahdi Bağdadi. Gülşen-i Şuara, B metin, hazırlayan: Süleyman Solmaz, Denizli, 2009.
2. Aşık Çelebi. Meş'irü'ş-Şu'ara, İnceleme Tenkitli Metin. C. I, hazırlayan: Filiz Kılıç, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 1994.
3. Atai Nevzade. Hadaiku l-Hakaik Fi Tekmiletü ş-Şakaik. hazırlayan: Abdulkadir Özcan, c. 2, İstanbul, 1989.
4. Bayram Ömer. Anadolu Sahasında Azerbaycanlı Şairler. / Journal of Qafqaz, Vol. 1, No-15, 2005, s. 81-90.
5. Beyani, Tezkiretü'ş-Şuara, Ankara, 1997.
6. Dədəyev Bilal, Yeni Çağ Devri Osmanlı Devletinde Yaşamış Karabağlı Alimlər./Journal of Qafqaz University-tarix, hüquq və siyasi elmlər, 2014, Volume 2, Number 1, Bakı, s. 3-14.
7. Dədəyev Bilal. Osmanlı dövlətində şahnamə yazma ənənəsi və azərbaycanlı şahnaməçilər (XV-XVI əsrlər. /Journal of Qafqaz University-tarix, hüquq və siyasi elmlər, 2014, Volume 2, Number 2, Bakı, s. 155-165.
8. Dədəyev Bilal. Osmanlı dövlətində şahnaməçi azərbaycanlı alimlərdən biri olan Fətulla Arifi Çələbi./Geostrategiya, ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal, noyabr-dekabr 2015 N 06(30), s. 61-67.
9. Dədəyev Bilal. Azərbaycanın mühacir şairi Osmanlı şahnaməçisi Əflatun Şirvani./Geostrategiya, ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal, may-iyun 2016 N 03(33), s. 21-24.
10. Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühü'l-Ahbarında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri. hazırlayan Faris Çerçi, c. III, Kayseri, 2000.
11. Güler Zülfü. Ahdi ve Gülşen-i Şuara Bibliografyası ve Yayınlanmamış Şiirleri./Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 6, sayı:1-2, Elazığ, 1994, s.107-119.
12. Hikmet İsmail. Azərbaycan Edebiyatı Tarixi I-II. hazırlayan: Parvana Bayram, Ankara, 2013.
13. Karavelioğlu Murat, Tıgılı Fatih. Nutkinin Aşka Dair Bir Mesnevisi: Kanun-ı Mahabbet./İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. XL, 2009, s. 151-213.
14. Katip Çelebi. Fezleke. c. II, İstanbul, 1287.
15. Kazan Hilal. Ehl-i Hıref Defterlerinde Katipler (Cema'at-i Katiban-ı Kütüb), T. C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı Türk-İslam Sanatları Tarihi Bilim Dalı, magistratura diplom işi, İstanbul, 1999.
16. Kazan Hilal. Farklı Açından Bir Bakışla Şehnameci Seyyid Lokmanın Saray İçin Hazırladığı Eserler. / Osmanlı Araştırmaları, Sayı XXXV, 2010, s. 117-136.
17. Köksal Mehmet Fatih. Nutki. [http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1407\(03.10.2016\)](http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1407(03.10.2016)).
18. Kınalızade, Hasan Çelebi. Tezkiretü ş-Şuara. Tenkitli metin A-B, hazırlayan: Aysun Sungurhan-Eyduran, Ankara, 2009.Kültür Bakanlığı e-kitap.<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10739,tsmetinbpdf.pdf?0>
19. Mehmed Süreyya. Sicill-i Osmani, c.IV, İstanbul. 1996.
20. Mumtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı. 1986, s. 109-110.
21. Musalı Vüsalə. Osmanlı təzkirələrində Azərbaycan şairləri, Bakı, 2009.
22. Musalı Vüsalə. XVI əsr mühacir Azərbaycan şairi Arifinin həyat və yaradıcılığı təzkirələrdə./Bakı Universitetinin xəbərləri, hümanitar elmlər seriyası, N 2, 2011, s. 55-63.
23. Musalı Vüsalə. Əhdi Bağdadinin "Gülşən-i Şuara"sının elmi-tənqidi mətni./TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. ISSN: 1308-2140, Volume 6/2, Spring 2011, s. 681-688.
24. Nəcəfli Tofiq. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı, 2014.
25. Öztürk Mürsel. Ebu Said-i Sani/Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ans. (TDİA), c.10,

- İstanbul, 1994, s. 225.
26. Pakalin Mehmet Zeki. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II, İstanbul, 1993.
 27. Rıza Tezkiresi (incelemeli-metin). hazırlayan: Gencay Zavodçu, İstanbul, 2009.
 28. Şemseddin Sami. Kamusu'l-A'lam. Tıpkı Basım, c. VI, Ankara, 1996.
 29. Şeyhi Mehmed Efendi. Şakayik-ı Numaniye ve Zeyilleri Vekayü'l-Fudala I, c. 3, neşre hazırlayan Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.
 30. Tərbiyyət Məhəmmədəli. Danişməndani Azərbaycan. tərcümə: İsmayıl Şəms və Qafar Kəndli, Bakı, 1987.
 31. Turan Şerafettin. Hoca Sadeddin Efendi. /TDİA, c. 18, Ankara, 1998, s. 196-198.
 32. Woodhead Christine. Şehnameci./TDİA, c. 38, 2010, s. 456-458.

Bilal Dadayev

The Great Role of Azerbaijani Shahnama Poet Nitqhi Shirvani in the development of the Ottoman Literary Heritage

Summary

During the wars between Safavids and the Ottoman in the last quarter of the XVIth century as a Shirvan turk by origin Nitqhi is supposed to move to Istanbul from Shirvan beylerbeyi after being occupied by the Ottomans in 1578. The memorist Qinalizade mentioned him to be one of the professional poets who had skills in enigma genre writing. In the period of Sultan Murad III (1574-1595) he was first the laudator then was appointed to shahnama writer. In this period, the head shahnama writer in the Ottoman azerbaijani Seyyid Loghman Urmevi had a great role in accepting Nitqhi to the palace and being appointed in shahnama writer. In the literature Nitqhi was shown as the apprentice of Seyyid Loghman and also it is shown that he knew the rules and methods of shahnama writer. Gallipoli Mustafa Ali, who lived in the same year with Nitqhi, also indicated that Nitqhi was awarded as shahname by Sultan Murad III with the verdict. Notwithstanding these, there is not a single shahnama by Nitqhi that existed till today. Currently, only 25 poems and the couplet named "Qanuni mahabbat" were revealed till today. Though there is no exact date of death his death is assumed to be between the end of XVIth century and the beginning of XVIIth century.

Key words: Azerbaijani, Nitqhi Shirvani, shahnama writer, Qanuni mahabbat.

Elmira Məmmədova-Kekeç

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Avrasiya Universiteti, kafedra müdiri
mamedovaelmira4@gmail.com

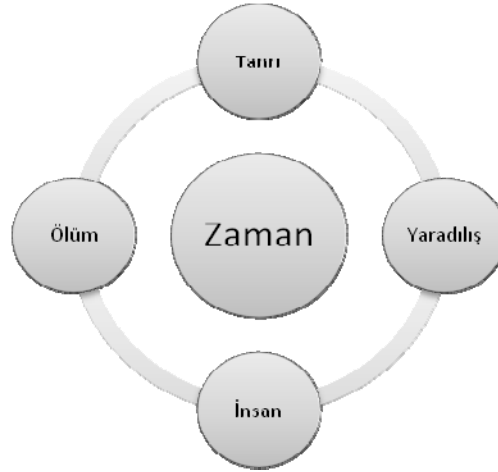
VÜCUDNAMƏLƏRİN BƏDİİ-ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ)

Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr əsas etibarilə lirik növün ən geniş yayılmış nümunələrindəndir. Onların bir çoxu məzmun və forma etibarilə eyniyyət təsiri bağışlasa da, əslində bu, ümumi məzmun dan irəli gələn mövzu birliyidir. Hər bir vücudnamə özünəqədərki arxetiplərə əsaslanırsa da, onlaryenilənmə prosesindən keçir, ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi baxışında və izahında dəyişiklik qazanmaq xüsusiyyəti daşıyır. İnsan ömrünün tərənnüm və təhkiyəsindən ibarət olan vücudnamələr öz yazarının kimliyindən, hansı dövrdə yaşamasından, hansı türk xalqının nümayəndəsi olmasından asılı olaraq, dil özəllikləri və üslubi keyfiyyət qazanır. Təbii ki, orta əsrlərdə qələmə alınmış vücudnamələrlə daha sonrakı dövrlərin məhsulu olan nümunələr arasında ədəbi dil tarixi kontekstində üslubi fərqlər, leksik qatda gedən dəyişiklər özünü göstərir. Türk xalqlarının yazılı ədəbiyyatında ilk örnəklərdən olan Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsi semantik baxımdan dini-təsəvvüfi mahiyyət daşıyır və lüğət tərkibi də bu məzmunla səsleşir.

Vücutnamələr insan ömrünün illərini “səhifələyən” şeirlər olduğu üçün burada müxtəlif yaşlarla bağlı bir çox poetik fiqurlara müraciət edilir. Vücutnamələrdə məcazlar bədii obrazlılığa xidmət edir. Ömrün müxtəlif yaşları ilə bağlı tez-tez təşbihlər işlədilir və digər poetik fiqurlara nəzərən, burada bənzətmələr xüsusi yer tutur.

Vücutnamələrin poetik sistemi məruzə mətnində daha geniş araşdırılacaqdır.

Göytürk dövrü: Yazılı ədəbiyyatda vücutnamələrin ilk örnəyinə Orxon abidələrində rast gəldiyi üçün bu janrın dil tarixi etibarilə təhlilinə Göytürk dövründən başlamaq lazımdır. Vücutnamələrin arxitektikasını həmin abidədən başlayaraq, aşağıdakı qütblər üzərində qurulur:

Kül Tiqin abidəsinin şimal tərəfinin 10-cu sətirində deyilir: “*Öd tengri yaşar. Kişi oğlu kop ölgeli törümü. Ança sakındım. Közde yaş' kelser tıda körigülte sıgıt kelser yanduru sakındım. Katıgdi sakındım.*” (3s. 75) “Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmək için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım”. (3, s. 30) Qeyd edək ki, abidənin çağdaş türk dillərinə tərcümələrində “Zamanı Tanrı yaşar” ifadəsi müxtəlif şəkildə verilmiş və məna təhriflərinə yol açmışdır.

“*Vaxtı (taleyi) tanrı yazar*” (Rəcəbov Ə., Məmmədov Y., s. 83),

“*Zamanı Tanrı takdir eder; kişi oğlu hep ölmək için türemiş* (Orkun, 2011: 52)”;

“*Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış* (Tekin, 2010: 39)

Tədqiqatçı Sərkan Dərin “Göytürk mətnlərində türk dini inancları” adlı məqaləsində həmin məsələyə toxunur: “*Bu metindəki Öd Tengri kavramından yola çıxan bazı araştırmacılar Türklerde bir zaman Tanrısının olduğunu kanıtlamaya çalışırken bazıları ise bu durumu kesinlikle reddeder ve cümlelerin yanlış okunduğunu iddia eder. Örneğin Emel Esin “Türk mitolojisinde Evren, hem göksel mekanın hem de zamanın simgesi olmaktaydı. Bu kozmolojinin gereği olarak gök Tanrısının zaman ilahı (ödtengri) kavramını da içerdiği sonucu çıkmaktadır” (Esin, 2001: 43) diyerek bir Zaman Tanrısı'nın varlığını kabul eder. Aynı şekilde Roux da “Büyük Tanrının muhtemelen özel tezahür biçimleri olan birçok tali Tanrının varlığı bilinmektedir. Bunlar özellikle zaman Tanrısı (Öd Tengri) ve Yol Tanrısı (Yol Tengri)'dir” (Roux, 2011: 127) diyerek bu konudaki fikrini belirtir. Gökhan Yılmaz ise Türk düşüncesindeki zaman mefhumunu detaylı olarak incelediği “Erken Dönem Türk Düşüncesinde Zaman Kavrayışı” adlı makalesinde Türklerde Zaman Tanrısının olmadığını savunur”. (2, s. 469-470) Qeyd edək ki, “*Tanrı əbədi, insan isə ölümlüdür, fəvqəlzamanlıq birinciyə məxsusdur*”, - fikri daha sonrakı mərhələlərdə də vücutnamələrin ideya qaynağı kimi səslənir. Xüsusilə islamdan sonrakı vücutnamələrdə ruhun ölməzliyi vurğulanmaqla yanaşı, bədənin sadəcə bu dünya həyatı üçün gərəkliliyi və fani olması qeyd edilir.*

Kül Tiqin abidəsində qəhrəmanın ayrı-ayrı yaşlarının təsviri onun tərcümeyi-halından mühüm məqamları əks etdirdiyi kimi, Göytürklərin qəhrəmanlıq və şücaət dolu illərinin də ifadəsi üçün vasitəyə çevrilir. Kül Tiqinin yeddi, on altı, iyirmi bir, iyirmi altı, iyirmi yeddi, otuz, otuz bir

yaşları təhkiyəçinin bədii üslubunda bir qəhrəmanlıq dastanı kimi səslənir. Türk xalqlarının arxaik və qəhrəmanlıq dastan yaradıcılığında baş qəhrəmanın ömrünün illərlə ifadəsi ilə bu mətn arasında leksik-semantik paralellər diqqəti cəlb edir.

Bilgə Kağan abidəsinin də dilində qəhrəmanın təsvir edilən yaşları onun qəhrəmanlıq salnaməsidir: “*Babam kağan uçduğunda kendim sekiz yaşında kaldım... Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdum. On yedi yaşında Tanguta doğru ordu sevk ettim. On sekiz yaşında Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettim... Yirmi yaşında, Basımıl İduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan gönderm iyor diye ordu sevk ettim. Yirmi iki yaşında Çine doğru ordu sevk ettim... Yirmi altı yaşında Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek Çike' doğru ordu sevk ettim... Yirmi yedi yaşında Kırgıza doğru ordu sevk ettim. Otuz yaşında Beş Balıka doğru ordu sevk ettim... Otuz bir yaşında Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu... Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu... a n n buyurduğu için otuz üç yaşında idi. Seçkin, muhterem, güç beslemiş olan, kahraman kağanına ihanet etti... Otuz dört yaşında Oğuz kaçıp Çine girdi... Otuz sekiz yaşında kışın Kitaya doğru ordu sevk ettim ... Otuz dokuz yaşında ilk baharda Tatabıya doğru ordu sevk ettim... Elli yaşında Tatabı mil'eti Kitaydan ayrıldı”*. (3, s. 37-45) Adı çəkilən Orxon abidələrinin hər ikisində yaşlar qəhrəmanlığın və şücaətin fonunda təqdim edilir. Hər iki abidə eyni bədii-üslubi çalarlara malikdir. Hətta Əbülfəz Rəcəbov və Yunus Məmmədov “*Sonrakı 22 sətir Kül tiqin abidəsinin şərq tərəfinin 3-23-cü sətirləri ilə, demək olar ki, eynidir*”, - qeydi ilə Bilgə Kağan abidəsinin transliterasiyanında həmin hissəyə yer verməmişlər. Lakin Kül Tiqinin bir qəhrəman kimi təqdiminə yeddi, Bilgə Kağanın isə səkkiz yaşından başlanılır. Çünki onlar arasında bir yaş fərqi var və hər iki mətnə atalarının ölümündən sonra alpərən tipi kimi formalaşdıqları vurğulanır.

Xaqaniyyə türkcəsi dövrü: Yusif xas Hacibin “Qutadqu bilik”, Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərləri orta türk dövrünün islam təsiri altında qələmə alınmış möhtəşəm abidələridir. Həmin əsərlərdə də vücudnamə mətnləri yer alır və islami türk ədəbiyyatının bədii üslubi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Əgər Göytürk mətnlərində insan ömrünün təsviri qəhrəmanlıq motivi ilə sıx əlaqədə verilsə, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığından başlayaraq yeni üslubi çalar qazanır. “Qutadqu-bilik”də insanın yaşının təsvirinə qırx yaşdan başlanılmaqla yanaşı, Göytürk abidələrindəki paradigmatik yanaşmanı da görmək mümkün deyil. Bu mətnə insan bir ictimai-siyasi xadim, qəhrəman olaraq deyil, ömrünün sonuna doğru yaxınlaşan fərd kimi təsvir edilir. İslamın təsiri duyulan əsərin vücudnamə parçasında da axirətə hazırlıqla bağlı didaktik məzmun yeni üslubi çalar kimi diqqəti cəlb edir:

*Odungıl ay kökçin ölümke anın
Bu keçmiş küniñge sıgıt kıl ünün*

*Keçip bardı öd kün yavalık bile
Bu kalmış küniñg birle uzrüng tile.*

Tərcüməsi: *Ey kır saçlı uyan, ölüme hazırlan; keçmiş günlerin için ağla ve sızla.
Hayat boş yere geçti gitti, bari bu kalan günlerini tövbe ve istiğfar ile geçir.*

(1, s. 383-384)

Eyni arxitektonik məzmun Əhməd Yəsəvinin də vücudnaməsi üçün səciyyəvidir və onun hikmətləri vasitəsilə vücudnamə öz inkişafında təsəvvüfi çalar qazanır. Əhməd Yəsəvi vücudnamə janrına islam dini ilə bağlı anlayışları və təsəvvüfi məzmunu daxil edir. Göytürk dövründə yeddi yaş qəhrəmanlığın və igidliyin başlanğıc dövrüdürsə, Əhməd Yəsəvinin fərdi üslubunda həmin yaş Arslan Baba ilə görüş yaşdır. Məhz Əhməd Yəsəvinin vücudnaməsi janrın inkişafında məzmun qəliblərinin müəyyənləşdirici arxetipinə çevrilir. Yəsəvinin gətirdiyi bədii-üslubi çalarlar (islami məzmun) daha sonrakı örnəklər üçün aparıcı mövqedə çıxış edir. Yuxarıda cədvəl 1-də verdiyimiz model Yəsəvi şeirində də özünü göstərir. Lakin ilk dəfə bu vücudnamədə zaman anlayışı insan dünya həyatı məfhumundan daha geniş bir dövrü əhatə edir. Tanrı ölməz olduğu kimi, ruh da ölməzdir, o, insan doğulmadan da, öldükdən sonra da mövcuddur. Yəsəvinin vücudnaməsinin qaynağını türk dini inanc sistemi deyil, vəhdəti-vücut fəlsəfəsi təşkil etdiyi üçün onun fərdi

üslubunda təsəvvüfi düşüncənin ifadəsi öz əksini tapır. Əhməd Yəsəvidən sonra vücudnamələrin qaynaqları arasında vəhdəti-vücuda təlimi də yer alır və bədii örnəklərin dilində bununla bağlı üslubi məqamlar müşahidə olunur.

Əski Anadolu türkcəsi dövrü: Bu dövrün ən məşhur nümayəndələrindən biri Aşiq Paşadır. “Horasan’dan Anadolu’ya gəlməklə bir dərviş ailəsinə mənsub olan Aşiq Paşa, XIV. yüzillik Eski Anadolu Türkcəsi’nin ən önəmli təmsilçilərindəndir”. (5, s. 111) Aşiq Paşa “Qəribnamə” məsnəvisində və “Səma” risaləsində vücudnaməyə müraciət etmişdir. Aşiq Paşanın fərdi üslubunun formalaşmasında, ümumiyyətlə, Əhməd Yəsəvi yaradıcılığı böyük rol oynadığı üçün bu vücudnamələr də bədii səciyyəsinə görə onun hikmət-vücuda təlimi ilə səsleşir və təsəvvüfi qəliblər, məcazlar üzərində qurulmuşdur. Anadolu türkcəsi ilə bəzi mənsur vücudnamələr də qələmə alınmışdır. Həmin əsərlər klassik ədəbiyyata məxsus leksik-üslubi özəllikləri daşıyır. Bu vücudnamələrdə ömrün fəsillərə bənzədilərək təsviri aparıcıdır. Aşiq Paşa yaradıcılığından başlayaraq, vücudnamələrin semantikasına daxil edilən bu üslubi özəllik sonrakı dövrlərdə də davam etdirilir. Aşiq Paşa həmçinin özündən əvvəlki ənənədən də yararlanır, belə ki, “Qutadqu-bilik”də olduğu kimi, burada da ömrü mənasız yerə keçirməmək, hər keçən günün, ötən ömrün qədrini bilmək tövsiyə edilir:

*Aç gözüün keçti ömür vardı yele
Gün ki keçti ol geri gelmez ele. (1, s. 485)*

Yeni türk dövrü: XVI əsrdən sonrakı mərhələ aşiq yaradıcılığının formalaşmasında və inkişafında xüsusi bir dövrüdür. Həmçinin türk dillərinin diferensiaslaşma mərhələsidir. Bu dövrdə aşiq yaradıcılığında ilk vücudnamə nümunələri yaranır. Anadolu, Azərbaycan, türkmən, özbək, qazax kimi türk xalqlarının vücudnamə yaradıcılığı bu dövrdə daha da zənginləşir. Bu dövrün vücudnamələrində əvvəlki dövrün bütün abidələrinin, xüsusilə də Əhməd Yəsəvinin hikmətlərinin qabarıq təsirlərini görmək mümkündür. Bu dövrün vücudnamələrində də didaktik aspekt aparıcıdır. Aşiq yaradıcılığında Qurandan və hədislərdən qaynaqlanma daha çox diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, aşiq yaradıcılığından başlayaraq, vücudnamələrin arxitektônicasında axirət dünyasının təsvirinə xüsusi fikir verilir. Qəbir əzabı, Münkərlə Nəkirin sorğu-sualı, Sirat körpüsü, İsrailin sur çalması, Məhəmməd peyğəmbərin şəfaətçi olması kimi motivlər məhz aşiq vücudnamələrində qarşımıza çıxır. Həmin vücudnamələr heca vəznindədir. Nümunə olaraq Molla Məhərrəmin vücudnaməsinə nəzər salaq:

*Qohum-qardaş ağladılar, doydular,
Üstümdən dünya libasın soydular,
Apardılar dərin yenə qoydular,
Hər biri dağılub getdi bir yanə.*

*Anlar getgəc gəldi Münkirü Nəkir,
Rəbbin kim, nəbin kim, dur, tez xəbər ver.
Verdüm cavabımı fəqiri-Qətmir,
Yetişdilər hər nə var yaxşı-yamanə. (4, s. 154)*

Ən yeni türk dövrü: Türkoloji dilçilikdə ən yeni dövr türk dövrü 1990-cı illərdən sonrakı mərhələ kimi xarakterizə olunur. (7, s. 163) Həmin dövrdən etibarən vücudnamələrin formasında sərbəst şeirə meyillənmə müşahidə edildiyi kimi, məzmununda da ictimai mövzulara yönəlmə özünü göstərir. Qadınlarla bağlı vücudnamələr, ana bətnində körpələrin məhv edilməsi kimi məsələlər ən yeni dövrdə diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çelebioğlu Amil. “Türk Edebiyatında Yaşnamələr”, Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul, MEB Yayınları, s. 367-488
2. Derin Serkan. Göktürk Kitabelerinde Türk Dini İnançının İzleri. Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,

Volume 9/9 Summer 2014

3. Ergin Muharrem. Orhun Abideleri. İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1989, s. 75
4. Fikrətqızı Elmira. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr. Bakı, Elm, 2015
5. Kaymaz Zeki. Tarihi Şahsiyyətler Hakkında Yaratılan Halk Bilgisi Ürünleri Üzerine Bir Durum İncelemesi: Aşık Paşa Örneği. Millî Folklor. Yıl: 14 Sayı: 54, s. 111-118
6. Rəcəbov Əbülfəz, Məmmədov Yunus. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, s. 83
7. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı, Bakı Çap Evi nəşriyyatı, 2013

Emin Ağayev, fil.ü.f.d., dos.

Qafqaz Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatı bölməsi, müdir müavini
eagayev1@qu.edu.az

ŞƏRQİ ANADOLUDA YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILARIN FOLKLORUNDA ETNO- PSIXOLOJİ TƏZAHÜRLƏR

Etnopsixologiya bir elm sahəsi kimi həm elmi-nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Hər bir etnosun özünüdərk, yaxın münasibətdə olduğu xalqları yaxından tanıması üçün bu elm sahəsi müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hər hansı bir vəziyyətdə, müəyyən problem qarşısında formalaşan psixoloji şərait bütün xalqlarda eyni olmur. Formalaşan şəraiti səciyyələndirən isə o millətin etnopsixologiyasıdır. Etnopsixologiya xalqın həyat tərzində, etnoqrafiyasında, musiqisində, yazılı və sözlü ədəbiyyatında-folklorunda və s. təzahür edir.

Ümumbəşəri dəyərlərə hörmət edən hər bir xalqın folkloru, o xalqın milli mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini də özündə əks etdirir. Müasir dövrdə toplayıcılar folklor nümunələrini müxtəlif aspektlərdə ələ alıb tədqiq edirlər. Onlar dialektologiya, şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarının çoxvariantlılığı məsələləri ilə yanaşı eyni zamanda həmin xalqın düşüncə tərzini, sosial problemlərini, istək və arzularını da öyrənirlər. Bu da təbii ki folklor mətninin toplandığı ərazini yaxşı tanımağa səbəb olur.

Ümumazərbaycan folklor arealına daxil olan Şərqi Anadolu da yaşayan azərbaycanlıların folklor nümunələri içərisində işarələnmiş kodlar var. Bu nümunələr-kodlar da Azərbaycan xalqının etnopsixologiyasını öyrənmək üçün açar rolunu oynayır. Biz azərbaycanlıların etnopsixologiyasının genetik əsasını etnik-mifoloji görüşlər təşkil edir. Azərbaycan xalqının etnopsixologiyası tarixən əlaqədə olduğu xalqlar, sosial-içtimai, mədəni hadisələr, dini görüş və inanclarla əlaqədə inkişaf etmişdir. Bizim xalqın milli düşüncə sistemi bir çox türk xalqlarından fərqli olaraq üç qat əsasında formalaşmışdır. Bunlardan birincisinə qədim türk mədəniyyətini, şamanizm inancı və bununla yanaşı, türk mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini də nümunə göstərmək olar. İkinci qat isə Zərdüştlük inancı ilə bağlıdır. Bu mərhələ də Azərbaycan həyatında əhəmiyyətli dərəcədə iz qoymuşdur. Üçüncü mərhələ İslam dini və bu dinin sosial-içtimai şüura, yaşam tərzinə təsirindən qaynaqlanır.

Şərqi Anadolu da yaşayan Azərbaycanlıların epik və lirik folklor janrlarında etnopsixoloji təzahürlər etnosun həyat şəraiti, yaşam tərzini və s. öyrənməyə imkan verir. Biz bu nümunələrdə yurd sevgisini, vətən uğrunda mübarizəni, şərəf və ləyaqətlə yaşama prinsipini, mərdliyi, namusla yaşamağı, ailə münasibətlərini, qohumluq əlaqələrini qonaqpərvərlik kimi keyfiyyətləri göstərə bilərik.

Eşqanə Babayeva, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
eshqane@mail.ru

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNƏ BİR NƏZƏR (1990-2016-CI İLLƏR)

(Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №EIF/ GAM-3-2014-6(21)-24/22/5)

Azərbaycan və Türkiyə arasında dinamik inkişaf səciyyəli ədəbi-mədəni əlaqələr bir müddət məlum ideoloji-siyasi qadağalara məruz qalmışdır. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə qədim və zəngin türk ədəbiyyatının obyektiv şəkildə öyrənilməsinə münbit şərait yaranmışdır. Beləliklə, müstəqillik dövründə ədəbi əlaqələrimiz daha da möhkəmlənmiş, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri monoqrafiya, dissertasiya, elmi məqalə səviyyəsində tədqiq olunmuşdur. Bu araşdırmaların ən gözəl nümunələrini görkəmli türkoloqlardan A.Abiyev, T.Məlikli, A.Musayeva, Ə.Rəsulov, A.Babayev, E.Quliyev, R.Əskər, Ə.Şamil, A.Xəlil və başqaları həyata keçirmişlər.

Görkəmli türkoloq, professor A.Abiyev “Türk ədəbiyyatında satira: XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəlləri”. Bakı: Elm, 1991.; “Bəktəşi lətifə və əhvalatları (müqəddimə və tərcümə)”. Bakı: Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi, 1992.; “Füzuli və Türkiyə poeziyası”. Bakı: Ozan, 1999.; “TənziMAT dövrü Türkiyə ədəbiyyatı”. Bakı, 2001.; “Sərvət-i Fünun ədəbiyyatı”. Bakı: Təknur, 2013.; “Bəzi satirik nəzirə və təkzillər (Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri tarixindən)”. Bakı, 1999. kimi əsərləri ilə yanaşı “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi”nin də (Bakı, 2011) müəllifidir. Qeyd edək ki, şair-publisist, tədqiqatçı Ə.R.Xələfli görkəmli türkoloqun zəngin ədəbi irsini tədqiq edərək “Aydın Abi və Türkiyə ədəbiyyatı” adlı əsər də yazmışdır (7).

Professor Ə.Rəsulovun “Türk sənədli-bədii nəsr” əsəri də XV əsrin ortalarından XXI əsrin əvvəllərinə qədərki yazılı türk sənədli-bədii nəsrinin qaynaqlarının, təşəkkülünün, inkişaf mərhələlərinin tədqiq olunduğu sanballı bir monoqrafiyadır (11). Türkologiya sahəsində böyük xidmətləri olan professor A.Babayevin Türkiyədə nəşr olunmuş “Nazim və Azərbaycan” adlı əsəri də müstəqillik illərində ədəbi əlaqələrimizin inkişafında dəyərli mənbələrdən biridir (3). Professor T.Məliklinin “Türk ədəbiyyatı: köklər və budaqlar” (1998); “Türkoloji problemlər” (2008); “Nazim Hikmət. Poeziya və poetika” (2010); “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” (2010) kimi sanballı əsərləri son illər Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafına, iki qardaş ölkənin mədəni ənənələrinin zənginləşməsinə layiqli töhfələrdir.

Bunlardan başqa, müstəqillik illərində türk ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərini fərqli aspektlərdən tədqiq edən çox maraqlı monoqrafiyalar da qələmə alınmışdır. S.Ə.Qasımova “Haldun Tanerin bədii nəsr”. Bakı: İrşad, 1994.; J.Əliyeva “Çağdaş türk şeirinin poetikası”. Bakı, 2000.; J.Əliyeva “Çağdaş türk poeziyası. Sənətkarlıq problemləri”. Bakı, 2002.; X.Hümmətova “Yunus Əmrə”. Bakı: Ruemi nəşriyyatı, 2006.; X.C.Quliyeva-Qafqazlı "Qaracaoğlan". Bakı: “Əli Nəşriyyat Evi”, 2009.; R.T.Quliyev “Nazim Hikmətin yaradıcılığında Şərq”. Bakı: “Əli Nəşriyyat Evi”, 2008.; E.F.Məmmədova “Osman Türkünün poetik irsi”. Bakı: Elm, 2010.; A.Məmmədli “Əhməd Cavad və Türkiyə”. Bakı: Elm və təhsil, 2010.; K.Ə.Ələkbərova “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatına türk dilinin təsiri”. Bakı, 2010.; J.Əliyeva “Çağdaş türk şeirində lirik qəhrəman”. Bakı, 2012.; S.Sadiyev “Balkan türklərinin ədəbiyyatı”. Bakı: Elm və təhsil, 2012.; S.G.Gündoğdu “Mehmed Akif Ərsoy yaradıcılığında ictimai problemlərin bədii təcəssümü”. Bakı: R.M.Kompani, 2012.; B.R.Osmanova “Maarif və mədəniyyət” jurnalında elmi araşdırmalar”. Bakı, 2013.; M.Hacıyeva “Türk aşığı”. Bakı: Elm, 2004.; E.Babayeva “Nəcib Fazil Qısakürəyin yaradıcılıq yolu”. Bakı: Elm və təhsil, 2013.; L.F.Faiqqızı “Milli istiqlal şairi Mehmed Akif Ərsoy”. Bakı: Elm və təhsil, 2014.; A.Abdulla “Türk oğlu türkəm”. Bakı: “Borçalı” ictimai cəmiyyəti, 2015.; Q.Şəhriyar “M.F.Köprülü və onun “Dədə Qorqud kitabına” aid qeydlər əsəri”. Bakı: Nurlan,

2015. və s. son illər Azərbaycanda nəşr olunmuş tədqiqat əsərlərindəndir.

Müstəqillik dövründə elmi monoqrafiyalarla yanaşı, türk ədəbiyyatının müxtəlif problemləri dissertasiya səviyyəsində də tədqiq olunmuşdur. A.M.Abiyev “XIX əsrin ikinci yarısı -XX əsrin əvvəllərində türk ədəbiyyatında satira və onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqəsi”, 1996.; S.Q.Hacı “Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı və türk ədəbiyyatşünaslığı (1940-1980)”, 1995.; Ə.A.Rəsulov “Türk ədəbiyyatında bədii-publisistik janrların yaranması və inkişaf yolları”, 2004.; J.F.Əliyeva “Çağdaş türk şeirinin poetikası”, 2001.; A.R.Xəndan “Yəhya Kamal Bəyatlı yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, 2003.; Q.İ.Əsgərova “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri”, 2004.; V.A.Səmədova “XV-XVII əsrlər Türk təzkiyələrinin strukturu və spesifikasi (əlyazma qaynaqları əsasında)”, 2006.; F.Ə.Dursunova “Ömər Seyfəddinin poetikası”, 2007.; N.Q.İsmayilzadə “Müasir Azərbaycan və türk poeziyasında sərbəst şeir (R.Rza və N.Hikmət yaradıcılığı əsasında)”, 2007.; N.S.Mustafayeva “Rəfiq Zəka yaradıcılığında türkçülük və Türkiyə”, 2007.; Ş.S.Salmanova “Türk xalqları ədəbiyyatında sufizm və Quran (Ə.Yəsəvi və Y.Əmrə yaradıcılığı əsasında)”, 2009.; M.B.Gözəlova “Postmodernizm ədəbiyyatında Şərq və Qərb (Orxan Pamuk nəsr əsasında)”, 2009.; E.A.Babayeva “Nəcib Fazil Qısqakürəyin yaradıcılıq yolu”, 2010.; H.İ.Məmmədova “Yaşar Kamal yaradıcılığında folklor motivləri”, 2010.; M.N.Qasımlı “Səbahəddin Əli Nəsrinin poetikası”, 2012.; C.O.Məmmədov “Müasir Türk uşaq şeiri (1970-1990-cı illərdə)”, 2013.; Z.İ.Əliyeva “Türkiyə ədəbi mühiti və Anar yaradıcılığı”, 2014.; İ.M.Özkan “Türk ədəbiyyatşünaslığının təşəkkülü (1860-1923-cü illər)”, 2014.; L.Qasıмова “XX əsrin II yarısında Türkiyə hekayəçiliyində ənənə və novatorluq (Mustafa Kutlunun hekayələri əsasında)”, 2014.; T.A.Hüseynova “Nazim Hikmətin şeir dilinin leksikası”, 2015.; S.S.Bayramov “Müasir Azərbaycan-Türk ədəbi əlaqələri (Z.Yaqub və M.Aslanın yaradıcılığı əsasında)”, 2016 və s. dissertasiya işləri Azərbaycan alimlərinin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru və filologiya elmləri doktoru işlərinin bir hissəsidir. Çünki bu işlər bu gün də davam etdirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illər ölkəmizdə türkdilli əlyazmaların tədqiqi, mətnlərin tekstoloji təhlili məsələlərinə də böyük diqqət ayrılmaqdadır. Türkdilli əlyazmaların tədqiqi, Türkiyə ədəbiyyatı ilə bağlı Azərbaycanda qorunan əlyazmaların üzə çıxarılması və araşdırılmasında professor A.Musayevanın (“Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar”. 2 cildə, Bakı: Nurlan, 2003.; “Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si”. Bakı, 2010.; “Şeyx İbrahim Gülşəni və türk divanı”. 2 cildə, Bakı: Elm və təhsil, 2012.; “Dədə Ömər Rövşəni və külliyyəti”. Bakı: Elm və təhsil, 2013. və s.) elmi fəaliyyəti xüsusi ilə təqdirəlayiqdir. L.Süleymanova (13), S.Əliyeva (5), V.Musalı (9) (10), R.Hüseynov (6), İ.Qasımlı (4), K.Məmmədzadə (8), T.Seyfullayeva (12) və s. kimi azərbaycanlı gənc tədqiqatçılar da əlyazmaların tekstoloji təhlili və tədqiqi sahəsində çox önəmli araşdırmalar aparmışlar.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda nəşr olunan müxtəlif ədəbiyyat tarixi əsərlərində, toplu və antologiyalarda da türk ədəbiyyatına böyük yer ayrılmışdır. (Bunlardan “Günəşi içənlərin türküsü: Nazim Hikmətin şerləri, məqalələri, Azərbaycanda onun haqqında yazılan şerlər, poemalar, məqalələr” / tərtib edən Q.İsmayıl, ön sözün müəllifi Anar. Bakı, 2002.; E.Quliyev. “Türkyə Türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər)”. Bakı: Orxan nəşriyyatı, 2003.; “Türk xalqları ədəbiyyatı”. Bakı: Apostorof, 2014.; N.Cəfərov “Qədim türk ədəbiyyatı”, Bakı: AzAtaM, 2004.; “1920-ci illərdə Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar” / tərcümə edən və toplayanlar B.Osmanlı, S.Qasımlı. Bakı: Nurlan, 2004.; N.Cəfərov “Türk xalqları ədəbiyyatı”. 4 cildə, Bakı: Çayıoğlu, 2007.; “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusu türk ədəbiyyatşünaslığında” / tədqiq edən, toplayan X.C.Quliyeva-Qafqazlı. Bakı, 2008.; “Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri” / tərtib edən Şirəliyeva E., Əsədova S.; redaktoru M.Vəliyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2008.; Anar “Nazim Hikmət. Kərəm kimi”. Bakı: Elm və təhsil, 2009.; T.Məlikli “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi”. Bakı, 2010.; T.Məmməd “Osmanlı şairlərin yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri”. Metodik vəsait, Bakı: Mütərcim, 2010.; X.Hümmətova “Yunus Əmrə (məqalələr toplusu)”. Bakı: Elm və təhsil, 2012.; X.Hümmətova “Yunus Əmrə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında”. Bakı: Elm və təhsil, 2014.; “Çanaqqala milli ruh” / ön sözün müəllifi S.A.Arslan və R.Məcid., redaktoru, N.Polad. Bakı: Apostorof, 2015. və s. adlarını qeyd edə bilərik). “Min beş yüz ilin oğuz şeiri” iki cildlik antologiyasında həm türk şairlərinin, həm də Türkiyədə

yaşayan Azərbaycan şairlərinin əsərlərinə, bibliografik mətnlərinə yer verilmişdir (2).

Bunu xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin inkişafında AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin böyük xidmətləri vardır. Şöbədə, türk ədəbiyyatının bir çox ədiblərinin əsərləri və Türkiyə ədəbiyyatının problemləri haqqında tədqiqat işləri yazılır, mütəmadi olaraq görüşlər, müzakirələr keçirilir. 2011-2013-cü illərdə isə şöbə 6 sayı olmaqla “Türk xalqları ədəbiyyatı” (elmi redaktor A.Məmmədov, məsul katib E.Babayeva) məqalələr toplusunu dərc etmişdir. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbi əlaqələr”, “Ədəbiyyat məcmuəsi”, eləcə də digər (“Türkologiya”, “Şərq filologiyası məsələləri”, “Azərbaycan” və s.) jurnallarda da mütəmadi olaraq, türk ədəbiyyatına həsr olunmuş elmi məqalələr nəşr olunur.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İ.Həbibbəylinin Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin inkişafına böyük önəm verdiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. 2014-cü ildə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu və Türkiyə Qafqaz Universitetlər Birliyi arasında anlaşma memorandumu imzalanmışdır. Əməkdaşlıq sazişini akademik İsa Həbibbəyli və professor Ramazan Qorxmaz imzalamışlar. Bundan başqa, İnstitutun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi, professor M.Əliyevin redaktorluğu, İ.Osmanlının tərcüməsi və şöbə əməkdaşlarının birgə səyi ilə çoxcildli “Türk xalqları ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından bir cild, iki kitab kimi nəzərdə tutulmuş “Türk ədəbiyyatı antologiyası”nın “Türk ədəbiyyatı antologiyası. Poeziya” adlanan birinci kitabı hazırlanıb çapa təqdim edilmişdir. Klassik dövrdən başlayaraq, bu günə kimi türk poeziyasını əhatə edən bu kitaba daxil edilmiş şairlər haqqında qısa bibliografik məlumat və şeirlərindən nümunələr verilmişdir.

Məlumdur ki, ədəbi əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin rolu əvəzsizdir. Tərcümə sahəsində R.Əskər, N.Əbdülrəhmanlı, A.Abdulla, S.Babullaoglu, E.Babayeva və s. adlarını qeyd edə bilərik. Müstəqillik illərində, mütəmadi olaraq, türk ədəbiyyatından elmi və bədii tərcümələr edilərək, geniş oxucu kütləsinə təqdim edilir. (Kamal Tahir. “Dövlət ana” / tərcümə edən C.Xıdırov. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1992.; Kamal Tahir. “Yorğun savaşı” / türkcədən çevirən P.Əlioğlu. Bakı: Yazıçı ədəbi nəşrlər evi, 2001; Bahəddin Ögəl. “Türk mifologiyası” / tərcümə edən və ön sözün müəllifi R.Əskər Bakı: Səda, 2004; Orxan Pamuk. “Qar”: roman / tərcümə edən və redaktor Y.Orucov. Bakı: Yurd NPB, 2006.; R.N.Güntəkin. “Çalıquşu” / tərcümə edən və ön sözün müəllifi M.Rzaquluzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006; R.N.Güntəkin. “Yarpaq töküümü” / tərcümə edən V.Sultanlı, Bakı: Çinar-Çap, 2007; Orxan Pamuk. “Mənim adım qırmızı”: roman / tərcümə edən N.H.Əbdülrəhmanlı; redaktoru Ə.Rəsulov. Bakı: Qanun, 2007.; Ebül-Hayri Rumi. “Saltuknamə”. 3 cildlik / türkcədən çevirən və nəşrə hazırlayanlar S.Qasımlı, B.Osmanlı, E.Xəlilova. Bakı: “Əli Nəşriyyat Evi”, 2007.; Haldun Taner. “Hekayələr” / türkcədən tərcümə edən, tərtib edən və ön sözün müəllifi S.Qasımlı. Bakı: “Yom Yayınları” nəşriyyatı, 2007.; Orxan Pamuk. “Gizli üz: kinossenari və Nobel nitqi” / tərcümə edən A.Əmrahoglu, P.Əlioğlu, S.Babullaoglu; redaktoru Ə.Mirzallı. Bakı: Mütərcim, 2009.; Orxan Pamuk. “Pəncərədən baxmaq” / tərcümə edən A.Məmmədcanlı. Bakı, 2009.; “Türk ədəbiyyatı tarixi”. 2 cildə / tərcümə edən və ön sözün müəllifi R.Əskər. Bakı: MBM, 2010.; Namiq Kamal “Vətən yaxud Silistrə” / tərcümə edən L.Əliyeva. Bakı: Nurlan, 2010.; Əli Ağbaş. “Seçilmiş şeirləri” / tərcümə edən və ön sözün müəllifi R.Əskər. Bakı: Elm və təhsil, 2011.; N.F.Qısakürək. “Bir adam yaratmaq” / tərcümə edən, ön sözün müəllifi E.Babayeva. Bakı: Elm və təhsil, 2013.; Faruq Sümər. “Oğuzlar (türkmənlər)” / tərcümə edən və ön sözün müəllifi Əskər R. Bakı: BXQR, 2013.; Ə.H.Tanpınar. “Saatları qurma İnstitutu” / tərcümə edən N.Əbdülrəhmanlı. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014. və s.).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə də, Anar, Elçin, H.Cavid, Z.Yaqub, M.İsmayıl və s. kimi görkəmli şair və yazıçılarımızın əsərləri Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim olunur. Ədəbi əlaqələrimizin inkişafında Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri doktoru, Türkiyədə Azərbaycanşünaslıq elminin görkəmli tədqiqatçısı Yavuz Akpınarın xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır (1).

Atatürk Kültür Mərkəzi (“Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin əsəridir”. Bakı: AzAtaM, 2002.; “Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri (1920-1922). Sənədlər və materiallar” / tərtib edənlər J.Qurbanova, M.Piriyev. Bakı: AzAtaM, 2002.; S.Nəzərli. “Heydər

Əliyev Atatürk haqqında”. Bakı: AzAtaM, 2003.; “Azərbaycanda Atatürk və Türkiyə Cümhuriyyəti araşdırmaları” / tərtib edən S.Məmmədova. Bakı: AzAtaM, 2003.; “Heydər Əliyev Atatürk haqqında” / (İngilis dilində); tərcümə edən İ.Abdullayeva, tərtib edən S.Nəzərli. Bakı: AzAtaM, 2004.; R.Ulusel. “Heydər Əliyev və Azərbaycan, Atatürk və türk dünyası Nizami Cəfərovun elmi araşdırmalarında”. Bakı: Elm, 2004.; Q.İlkin.”Türk ordusu Bakıda”. Bakı: AzAtaM, 2003.; Q.İlkin. “Türk yazıçıları Bakıda”. Bakı: AzAtaM, 2007.; A.Avşar. “Türkiyənin istiqlal müharibəsində Azərbaycan türkləri”. Bakı: AzAtaM, 2007.; A.Abbasov. “Atatürk haqqında hekayələr”. Bakı: AzAtaM, 2007.; A.Avşar. “Aydınların gözüylə Azərbaycan. Ziyalılarla kültür gəziləri”. Bakı: AzAtaM, 2007.; A.N.Abbasov (Nurağaoğlu). “Atatürk pyesi”. Bakı: Mütərcim, AzAtaM, 2007.; N.Cəfərov, M.A.Tural. “Atatürkün Azərbaycan siyasəti”. Bakı: AzAtaM, Çaşıoğlu, 2008.; Ə.Quliyev, A.Axundov. “Qazi Mustafa Kamalın dostu”. Bakı: AzAtaM, 2008) və Qafqaz Universitetinin yayınları da (M.Süleymanov. “Nuri Paşa”. Bakı: Nurlar, 2008.; M.Təkləli. “Türk kitabı”. Bakı: Nurlar, 2009.; M.Hacıyeva, M.Rihtim. “Yəhya Kamal Bəyatlı”. Bakı: Nurlar, 2011.; “Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan” / Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran M.Təkləli. Bakı: Nurlar, 2012.; M.Rihtim, M.Tatçı.” Yahya Şirvani'den Şaban-ı Veli'ye. Halvetiyyə Sufiliği”. Bakı: Nurlar, 2013.; M.Rihtim, A.Bakırkaya. “Könül memarları və irfan yolu”. Bakı: İpək yolu, 2013.; M.Rihtim. “Seyid Yəhya Bakuvi” / tərcümə edən F.Əliyeva. Bakı: Elm və təhsil, 2013 və s.) ədəbi əlaqələrimizin inkişafına böyük bir ərməğandır.

Ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslar da ədəbi əlaqələrimizin inkişafında böyük rol oynayır. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Yaşayan Yunus Əmrə” (9 dekabr, 2013); “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” (1-2 dekabr, 2015); AMEA Folklor İnstitutunda, mütəmadi olaraq, keçirilən “Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq gələcəyinə”; Şərqsünaslıq İnstitutunda “Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları” (27-28 iyun 2013); AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu Təhsil Nazirliyi və Qafqaz Universitetinin birgə əməkdaşlığı ilə keçirilən “Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ərsoy və H.Cavid” (16-18 may, 2013); Xəzər Universitetində “Azərbaycan dünya ədəbiyyatında” (27-29 may, 2011); Bakı-Avrasiya Universitetində “Türk dünyası araşdırmaları” (25-27 may, 2016) və s. kimi beynəlxalq elmi konfranslar Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun, ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafının göstəricisidir.

Beləliklə, araşdırmamız zamanı məlum oldu ki, müsəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində Azərbaycan alimləri böyük işlər görmüşlər. Bu sahədə AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun alimlərinin əməyini xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa, AMEA Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunda Türk filologiyası, Folklor İnstitutunda Türk xalqları folkloru, BDU-da Türk xalqları ədəbiyyatı və Türkologiya kafedrası, ADPU-da Türk odası və s. elmi müəssisələrdə ədəbi əlaqələrin inkişafı istiqamətində çox böyük işlər görülür. Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri yeni bir müstəviyə daxil olmuş və bu işlər bu gün də bütün vüsəti ilə davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akpınar Y. Azəri araşdırmaları, İstanbul: Dərgah yayınları, 1994
2. Anar. "Min beş yüz ilin oğuz şeiri" antologiya, iki cildlik, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2010, 1013 s.
3. Babayev A. Nâzım və Azərbaycan. Çev.: A.Kavlak, İstanbul:Zeus Yayınları, 2012, 243 s.
4. "Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Ələddin Çələbi. Tacir-ədəb", nəşrə haz. İ.Qasımlı, Bakı:"Zərdabi" nəşriyyatı, 2014, 291 s.
5. Əliyeva S. Şərəf xanım Ər-Rumi və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn, 2015.
6. Hüseyinov R. Baqi divanının tekstoloji-filoloji tədqiqi. fil.f.d.elmi dər.al.təqd.edil.dis.avtoref., 2010.
7. Xələfli Ə.R.. Aydın Abi və Türkiyə ədəbiyyatı. Bakı: Xəzər Univers. nəşr., 2014, 191.s.
8. Məmmədov K. Gelibolu Müslihəddin Mustafa Süruri və onun "Bəhrül-məarif" əsərinin tədqiqi. fil.f.d.elmi dər.al.təqd.edil.dis.avtoref., 2016.

9. Musalı V. Osmanlı təzkiyələrində Azərbaycan şairləri", Bakı: Nurlan, 2009, 368 s.
10. Musalı V. Türk təzkiyəçiliyi. Bibliografiya", Bakı: Elm və təhsil, 2011, 387.
11. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsr. Bakı: Elm, 2004, 428 s.
12. Seyfullayeva T. "Yəhya bəy Dukaqni və onun "Gəncineyi-raz" əsəri", fil.f.d. elmi dər.al.təqd.edil.dis.avtoref., 2016.
13. Süleymanova L. Süleyman Çələbinin "Vəsilitün-nicat" əsərinin tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni. Bakı: Nurlan, 2006
14. Şərəf xanım qəzəlləri" mətni tranf.ed. və ön s.m. S.Əliyeva, Bakı: Nurlan, 2006, 109 s.

About literary relations between Azerbaijan and Turkey (1990-2016)

Summary

In this article, the literary relations between Azerbaijan and Turkey (1990-2016) were analyzed.

During this period, many monographs, dissertations and articles have been written. Turkish novels and poems have been translated into Azerbaijani. All these literary relationships developed.

Key words: Azerbaijan, Turkey, literary relations, monographs, dissertations, articles, translations.

Əli Əliyev, fil.ü.f.d., dos.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, aparıcı elmi işçi
ali.aliyev55@gmail.com

YAZILI FOLKLOR ABİDƏSİ "KİTABI-OĞUZNAMƏYİ-TÜRKi" İLƏ BAĞLI BƏZİ QEYDLƏR

Azərbaycan əlyazma kitabları tarixən müxtəlif yollarla dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə aparılmış və bu gün şəxsi kolleksiyalarda, böyük kitabxanalarda və məşhur muzeylərdə saxlanılmaqdadır. Son vaxtlaradək xaricdə nəşr edilmiş kataloqlara əsasən mütəxəssislərin apardığı araşdırmalara görə ölkəmizdən kənar 685 azərbaycanlı müəllifə aid orta əsrlərdə və son yüzilliklərdə köçürülmüş 10.000-dən artıq əlyazma əsərinin saxlanıldığı müəyyənənmişdir [1, s. 55]. Qeyd edək ki, xaricdə saxlanılan əlyazmalarımızla bağlı aparılan kataloqlaşdırma işi hələ tamamlanmamışdır. Əgər bu sahədə görülən iş yekunlaşarsa, yəqin ki, o zaman yuxarıda göstərilən rəqəm daha böyük olacaqdır. Çünki hələ də əlimizin yetmədiyi, kataloqlarını əldə edə bilmədiyimiz neçə-neçə ölkənin kitabxanalarında əlyazma kitablarımızın olması haqqında məlumatları almaqda yəqin. Belə mənbələrin əslini gətizdirmək mümkün olmasa da, haqqında məlumat aldıqdan sonra xaricdə yaşayan soydaşlarımızın və bu işdə bizə yardımçı olan, həmin ölkələrdə yaşayan mütəxəssislərin köməkliyi ilə onların bəzilərinin surətlərini əldə edə bilirik. Təxminən on il bundan əvvəl surətini aldığımız əlyazmalardan biri, Almaniyada Berlin Dövlət Kitabxanasında saxlanılan "Kitabi-Oğuznaməyi-türki"dir. Əlyazmanın surətini alman əsilli, görkəmli türkoloq alim Əhməd Şimide AMEA Əlyazmalar İnstitutuna göndərmişdi. Tanınmış qorqudşünas alim, filologiya elmləri doktoru Şamil Cəmişidov hələ o zaman əlyazmanın mətnini transfoneliterasiya etməyə başlamış və yazılı abidəni 2008-ci ildə nəşr etdirmişdi [2].

Əlyazmanın əsl Berlin Dövlət Kitabxanasında "Kitab-i Oğuzname" Diez, A quart 31. Staatbibliothek Preussischer Kulturbesitz zu Berlin" şifri və adı ilə saxlanılır. Bu barədə məlumat göndərilənməsinə əlyazma surətinin ünvanında qeyd olunmuşdur. Əlyazmanın surəti ilə ilk tanışlıqdan aydın olur ki, bu, XIX əsr alman alimi Fridrix fon Ditsin (1794-1876) köçürməsidir. Alman tədqiqatçısının bu əlyazmanı köçürməsi haqqında bir sıra digər mənbələrdə də ətraflı

məlumat verilib. Görkəmli türk alimi Orxan Şaiq Gökyay “Dedem Korkutun kitabı”nda yazılı abidədən söz açmış və əlyazmanın 1^a-5^a vərəqlərinə aid hissəsini kitabına daxil etmişdir [3, s.CXXIX-CXXXII]. Görkəmli türkoloq alim Samət Əlizadənin 1987-ci ildə nəşr etdirdiyi “Oğuznamə” (“Əmsali-Məhəmmədəli”) kitabına yazdığı “Müdrikliyin sönməyən işığı” adlı müqəddimədə [4, 8], “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasında [5, 226-227] və s. mənbələrdə əlyazma haqqında bəhs olunmuşdur. “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin hal-hazırda əsl əlimizdə olmasa da, Əhməd Şmidenin göndərdiyi əlyazmanın surətinə əsasən onun paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında bizə qədərki məlumatları bir az da dəqiqləşdirib, zənginləşdirməyi nəzərdə tuturuq.

Əlyazmanın həcmi 42 vərəqdır. Sonradan aparılmış paginasıyaya görə əlyazma 2-ci vərəqdən başlayıb 43-cü vərəqdə bitir. Çox güman ki, əvvəldə bir vərəq də olmuşdur. Titul vərəqinin hər iki üzündə əlyazmanın adı 3 dəfə bir-birindən fərqlənməklə yazılmışdır: “Kitabi-Oğuznaməyi-türki və tatarca zərbi-məsəldir” – کتاب اوغزنامه ترکی و تاتارجه ضرب مثل در (vərə.2^a), “Ağuznamə, yəni zürubi-əmsal” – اغوزنامه یعنی ضروب امثال, “Türkcə zərbi-məsəl derlər” – ترکجه ضرب مثل در (vərə.2^b). Əsərin adı bir də əsas mətnin başlanğıcında, bəsmələdən əvvəl yazılıb: “Həzihir-rişalətə min kəlimatei-Oğuznamə əl-məşhur bi-atalar sözi” هذه كلمات اوغزنامه المشهور باتالر سوزيالرسالته (vərə.3^a). Dil etibarilə bu adlardan birincisi yarı fars, yarı Azərbaycan türkcəsində, ikinci və üçüncüdə Azərbaycan türkcəsində, sonuncuda isə əsərin adı axırda “atalar sözi” istisna olmaqla ana abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmasında olduğu kimi ərəbcə yazılmışdır.

Əlyazmanın adı ilə bağlı belə düşünmək olar ki, nüsxədə hər bir sərlovhənin xətti əsas mətnin xəttilə oxşar olsa da, adlar əlyazmaya daha əvvəllər pəremilər hər dəfə nüsxədən-nüsxəyə köçürüləndən sonra əlavə edilmişdir. Beləliklə, pəremik ifadələrin köçürüldüyü bu nadir əlyazmanın adının bir neçə variantda olduğu ortaya çıxır: “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”; “Tatarca zərbi-məsəl”; “Ağuznamə” (اغوزنامه - Əvvəldə “əlif” hərfindən sonra “vav” hərfi düşdüyündən söz “ağuznamə” kimi oxunur – Ə.Ə.); “Zürubi-əmsal”; “Zərbi-məsəl”; “Atalar sözü”. Adların müxtəlif olması onu deməyə əsas verir ki, əlyazmanın mətni Ditsə qədər təkrar-təkrar, bir neçə dəfə köçürülmüş, hər dəfə köçürüldükcə yeni adlar əlavə olunmuş və sonda bütün adlar mətnə saxlanılmaqla Fridrix fon Ditsin köçürdüyü variant gəlib bizə çatmışdır. Qeyd edək ki, əlyazma filol.e.d. Ş.Cəməşidov tərəfindən tərtib edilərək nəşrə hazırlanarkən topluya “Oğuznamə” adı verilmişdir. Biz isə topluya əlyazmada verilmiş adlardan birinin – “Kitabi-Oğuznaməyi-türki və tatarca zərbi-məsəldir”in birinci hissəsini daha münasib hesab edib, əlyazmaya köçürülən pəremik vahidlərin rəngarəngliyini, başlanğıc mətninin “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsinə çox oxşarlığını nəzərə alıb “Kitabi-Oğuznaməyi-türki” adlandırmağı məqsəduyğun bildik.

Professor S.Əlizadə türk alimi O.Ş.Gökyayın kitabına istinad edərək yazır ki, “...topluda Dədə Qorqud adına çıxarılan nümunələr (məsəllər) vardır. Oğostərir ki, alman şərqşünası Ditsin 1889-cu ildə nəşr etdirdiyi (Seçmə bizimdir – Ə.Ə.) dörd yüz atalar sözündən 75-i Dədə Qorquda aiddir (səh.CXXIX)” [4, s.8]. İlk baxışda belə fikir yarana bilər ki, bu cümlə istinad olduğu üçün hər şey mənbədə olduğu kimidir. Burada kiçik bir yanlışlığa yol verildiyindən, yazılı folklor abidəsi ilə bağlı aparılan tədqiqat işlərində və digər mötəbər mənbələrdə də bu yanlışlıqtəkrar olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasında oxuyuruq: “... Berlin kitabxanasında saxlanılan XV-XVI yüzilliklərə aid ... “Həzihi-rişaləti-min kəlimatei Oğuznamə əl-məşhur bi-atalar sözü” adlanan bu əlyazmanın 400 atalar sözünü ilk dəfə alman şərqşünası F.fon Dits 1889 ildə nəşr etdirmişdir” [5, s.226]. Halbuki, alman alimi fon Dits 1889-cu ildə artıq həyatda olmamış, o, 1876-cı ildə vəfat etmişdir. Bu yanlışlığın haradan qaynaqlanması, bircə, O.Ş.Gökyayın “Dedem Korkutun kitabı”nda Berlində saxlanılan “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin əlyazmasından bəhs edərkən “Həzihi-rişaləti min kəlimat-i Oğuzname el-meşhur bi-atalar sözü adlı mecmuada²Korkut Ataya yorulan atasözleri de vardır” [3, s.CXXIX] istinadına aid həmin səhifənin əmək yazısındakı qeyd səbəb olmuşdur. Əmək yazısında (2-ci) O.Ş.Gökyay əlyazma ilə bağlı belə bir mənbə göstərib: “2. Bk. Pertsch kataloğu, elit IV, Nu. 34, Berlin Kral Kütüphanesi, Berlin 1889”. Daha sonra bir az aşağıda, növbəti əmək yazısında isə yazılıb: “Diez birkaç bin atasözünden ancak dört yüzünü yayımlaya bilmiştir”. Buradan aydın olur ki, O.Ş.Gökyay “Oğuznamə” ilə bağlı fikrini 1889-cu ildə nəşr olunmuş kataloqa əsasən bildirir. F. fon Ditsin abidədən 400 atalar sözünü nə vaxt nəşr etdirdiyi isə orada qeyd olunmayıb.

“Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin 2008-ci il nəşrinə yazılmış qısa ön sözdə [2, 3] və digər mənbələrdə [5] qeyd edildiyi kimi, əlyazmanın mətni heç də XV əsrdə deyil, XIX əsrdə köçürüldüyünü fikirləşirik. Xatırladaq ki, əlyazmanın ilkin nüsxəsi XV əsrdə və daha əvvəl də yarana bilər. Ancaq haqqında bəhs olunan əlyazmanın nüsxəsini həmin tarixlə əlaqələndirən burada heç bir paleoqrafik əlamətə rast gəlmirik. Çünki nəstəliq xəttlə köçürülmüş mətn, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə klassik orta əsr mətnlərinin qrafik üslubunda yazılmayıb. Əlyazmanın xətti ən uzağı, 160-170 il bundan əvvəl köçürülmüş mətnlərin dəst-xəttini, o dövrün katiblərinin qrafik yazı manerasını xatırladır. Bu məsələ ilə bağlı, fikrimizi dəqiqləşdirməkdə bəzi arqumentləri irəli sürə bilərik. Yuxarıda əlyazmaya verilmiş adlardan biri – “Atalar sözü” anlayışı ilə pəremik vahidlərin köçürüldüyü mənbələrin adlanması son dövrlərə aiddir. Pəremik vahidlərin böyük bir hissəsinin “atalar sözü” kimi adlanmasına biz ancaq XIX əsrin ikinci yarısından sonra köçürülmüş və yaxud nəşr olunmuş mənbələrdə rast gəlirik [6; SMOMPK]. Bu qəbildən olan mənbələr daha əvvəllər “oğuznamə” və “əmsal” sözünün müşayiəti ilə adlanmışdır: “Əmsali-Məhəmmədəli” [4], “Əmsali-türkanə” [7], “Əmsal və nəsayehi-türki” [8].

“Kitabi-Oğuznaməyi-türki” folklor toplusunun əlimizə gəlib çatan nüsxəsini XIX yüzilliklə bağlayan daha bir neçə faktı da göstərmək olar. Çağdaş dilimizdə işlənən ay adlarının dilimizə daxil olması Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaq edilməsindən sonrakı dövrə aiddir. Azərbaycanda İslamın qəbulundan sonra ta XX əsrin əvvəllərində isə ərəb ay adlarından istifadə olunmuşdur. Rus dili vasitəsilə avropalılara xas ay adları ilk dəfə XIX əsrdə rusdilli mətnlərdə, dövrü mətbuatda işlənmiş, sovet dönməindən etibarən isə alınma sözlər kimi dilimizə daxil olmuşdur. “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”də rast gəldiyimiz bu cür alınmaların olması ilə bağlı deyə bilərik ki, çox güman ki, əlyazmanın fon Ditsə qədərki nüsxəsi Rusiya ərazisində, rus mədəniyyətini, dilini mükəmməl əxz edən, Rusiya mədəni həyatında kifayət qədər tanınan hansısa azərbaycanlı bir ziyalının istifadəsində olmuş və yeri gəldikcə o özü də topluya rus sözlərinin də işləndiyi müasir ifadələri və yaxud rus sözlərinin qarışığından yaranan, mənsub olduğu ədəbi-elmi mühitdə formalaşan məsəlləri topluya əlavə etmişdir. Məsələn: “Mart (مرت) girsə, tavar qarnına dərt girər”, “Aprel (ابرل) gəldi ayıtdı: Tavar ota yetişi”. 42^a səhifəsində beyt adı altında belə bir ifadə verilmişdir: “Akçacığım var ikən “tobroyunaq” dedilər, Akçacığım yedilər, “poydi z boğom” dedilər”. Bu ifadələr sonradan topluya əlavələr olsa da və mətnin köçürülmə tarixi orada yazılmasa da, qeyd olunanlar əlyazmanın təxminən XIX yüzillikdə köçürüldüyünü əsaslandıran başlıca faktlardır.

Əlyazmanın XV əsrdə köçürülməsi fikri bəs necə yaranmışdır? Bu, “Kitabi-Oğuznaməyi-türki” mətninin son vərəqində (vər.43a), səhifənin ətəyindəki şərq paginasiasını bildirən, çəpəki yazılmış “xərci yemək” (بمخرجی) kəlməsinin maddeyi-tarix kimi əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır [2, 3]. Bizcə, “xərci yemək” söz birləşməsi xronoqram yox, hələ tamamlanmayan həmin naqis əlyazmanın növbəti vərəqinin davamına işarədir. Xatırladaq ki, orta əsr əlyazmalarının tərtibi ənənəsinə uyğun olaraq, katiblər vərəqdən-vərəqə keçərkən, növbəti yeni vərəqdə yazılacaq ilk sözü əvvəlki səhifənin ətəyində yazmışlar. “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”də də ilk vərəqdən başlayaraq hər vərəqin “b” üzünün ətəyində çəpəki şəkildə olmaqla paginativ sözlər yazılmışdır. Sonda “Baqi vəssalam. Təmmət” (43^a) qısa katib kolofonu mətnin başa çatmağına işarədir. Amma “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin məcmuə tərkibində (2^a-43^a) olması ilə bərabər, “xərci yemək” ifadəsi ola bilər ki, mətnin hələ bitməməsini və yaxud həmin ifadənin növbəti səhifə başında olmaqla əlyazmanın davam etdiyini bildirmişdir.

“Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin mətni hər səhifədə 17 sətir köçürülmüşdür. Mətnin əksər hissəsi qafiyələnən ifadələrdir, arabir isə beytlərlə nəzm hissələr qələmə alınıb. Əlyazma dibaçə ilə başlanır, burada mətn “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin müqəddiməsini xatırladan söyləmələrlə müşayiət olunur. Mətnin 5^a səhifəsində yazılmış “Fatihətül-kitab” (“Kitabın başlanğıcı”) sərlövhasından sonra isə pəremik vahidlər başlanır. “Əmsali-türkanə” və “Əmsal və nəsayehi-türki” kimi toplularından fərqli olaraq burada pəremilər əlifbaya görə sıralanmayıb. Pəremilərin iki-iki, üç-üç qafiyələnməsi, həmçinin mətn daxili qafiyələrin olması, onun əlifba sırasına görə tərtib olunmuş mətnlərdən daha qədim olmasını deməyə əsas verir. Çünki erkən orta əsrlərdən başlayaraq mövzusunun asılı olmayaraq bədii əsərlər kimi, tarixi məzmunlu əsərlər də nəzmlə qələmə alınmışdır. Bu cür mənzumələrin yaranması daha çox dövrün oxucusunun mətnin qafiyəliliyinə,

rəvanlılığına meyilli olması, onu tez hafizəsinə köçürməsi ilə bağlı idi. Mənzum mətnlər asan əzbərlənir, uzun müddət yaddaşlarda yaşayır və asanlıqla nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin tərtibatının əlifbaya uyğun olmaması birinci növbədə burada, ən çox da başlanğıcda kiçik didaktik-tərbiyəvi söyləmə mətnlərdirsə, ikinci halda əlyazma dəfələrlə katiblər tərəfindən köçürülsə də, mətnin klassik strukturunun qorunub saxlanmasıdır. Əlyazmanın tərtibatı haqqında onu da əlavə edək ki, hər bir ifadə bir-birindən nöqtə işarəsilə ayrılıb. Eyni zamanda nöqtələr hər sətirin sonunda ifadənin bitib-bitməməsindən asılı olmayaraq da qoyulmuşdur. Paginativ sözlər vərəqin ətəyində yazılmaqla növbəti səhifədə təkrar olunduğu kimi, bəzi sətirlərin sonunadək tamamlanmayan və tamamlanan ifadələr də növbəti sətirin əvvəlində çox zaman təkrar olunmuşdur. Qeyd edək ki, əlyazmaya aid olan bu paleoqrafik xüsusiyyətə digər əlyazmalarda rast gəlmirik.

“Kitabi-Oğuznaməyi-türki” yazılı folklor abidəsi müxtəlif paleoqrafik xüsusiyyətləri ilə bərabər, tekstoloji-filoloji baxımından xalq dilindən toplanaraq köçürülmüş digər yazılı folklor abidələrimizlə müqayisəli təhlillər aparmağa imkan verən bir qiymətli əlyazma əsəridir. Əgər “Əmsali-türkanə” ilə “Əmsal və nəsayehi-türki” bir-birinə məzmun, forma, ifadələri dil-üslub cəhətdən nə qədər yaxındırsa, “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin də folklor topluları arasında oxşarı vardır. Bu, Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsinin kitabxanasında saxlanılan “Oğuznamə”dir (“Əmsali-Məhəmmədəli” və yaxud “Məcməül-əmsali-Məhəmmədəli”). Hər iki toplunun oxşarlığını bir çox xüsusiyyətlərinə görə müqayisədə görmək olar. Burada hər iki əlyazmanın bir-birinə oxşarlığını, bir tarixi məqamla da əlaqələndirmək mümkündür. Nüsxələrdən biri Sankt-Peterburqda, digəri isə Berlin şəhərində saxlanılır. Əlyazma mətni olaraq hər iki nüsxə bir-birinə çox yaxındır və burada belə bir tarixi məqamı xatırladaq: XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın quzeyi, eyni zamanda güneyinin bir hissəsi Rusiya tərəfindən işğal olunur. Ərdəbildən Şeyx Səfi məqbərəsindəki çox zəngin kitabxana qarət edilərək 1828-ci ildə Sankt-Peterburqa aparılır. Həmin ərəfədə - XIX əsrin birinci yarısında Rusiyanın paytaxtında bir çox azərbaycanlı şərqşünas alimlər universitetlərdə çalışmışlar. Burada Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazım bəy kimi görkəmli azərbaycanlı alimlər universitetlərdə dərs demiş və Rusiyada şərqşünaslıq elminin yaranmasına, şərqşünas kadrların yetişməsində böyük rol oynamışlar. “Mirzə Cəfər Topçubaşov XIX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq ömürlük Peterburqda yaşamış, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin Asiya Departamenti Yanında Şərq Dilləri İnstitutunda 45 il müəllim və tərcüməçi işləmiş (9, s.70), 1819-cu ildən Peterburq Baş Pedaqoji İnstitutunda türk, ərəb, fars dillərindən dərs demiş, 32 yaşında (7 mart, 1823) Peterburq universitetinin professoru olmuşdur” (10, s.363). “Bir sıra mənbələrdə göstərilir ki, Mirzə Cəfər özünə zəngin arxiv və kitabxana yaratmışdı. Bu xəzinənin qapılarını bütün qələm dostlarının üzünə açmışdı. Burada ... əlyazma və çap kitabları ilə yanaşı, türk, ərəb, fars, rus, fransız ... dillərində də minlərlə kitab olmuşdur. O, həmin əsərlərin bir çoxunu öz sağlığında İmperator kitabxanasına, dövlət adamlarına, elm və ədəbiyyat xadimlərinə, dostlarına və tələbələrinə bağışlamışdı” (10, s.365). Beləliklə, XIX əsrin birinci yarısında həm Azərbaycan əlyazmalarının böyük bir hissəsi Sankt-Peterburqa gətirilir və həm də həmin dövrdə bir çox azərbaycanlı ziyalılar Rusiyanın paytaxtında yaşayıb, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə olmuşlar. Bəlkə də, “Kitabi-Oğuznaməyi-türki” toplusu rus ədəbi-elmi mühitində olan bir türk əsilli ziyalının istifadəsində olmuş və yeri gəldikcə yeni-yeni ifadələri, o cümlədən rus sözlərinin iştirakı ilə yaranan atalar sözlərini topluya əlavə etmişdir – “Akçacığım var ikən “tobroyunaq” dedilər, Akçacığım yedilər, “poydi z boğom” dedilər”. Sonradan isə toplu onun sahibinin səxavətliliyi nəticəsində Berlin Dövlət kitabxanasına düşmüşdür. Əlbəttə, bu bizim öz fərdi ehtimalımızdır.

Adları çəkilən atalar sözlərinin köçürüldüyü topluları oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə alıb deyə bilərik ki, “Əmsali-türkanə” ilə “Əmsal və nəsayehi-türki” toplusunun katibləri məlumdur. Hər iki toplu dil baxımından Azərbaycanın güney ərazisi ilə bağlıdır. Hər iki toplu birbaşa canlı danışqdan, şifahi nitqdən toplanmışdır. Hər iki toplu avtoqraf olsa da, mətnləri üzərində sonradan hər hansı bir katib, folklorçu tərəfindən təshihat, düzəliş işləri aparılmamışdır. “Kitabi-Oğuznaməyi-türki” və “Oğuznamə”nin (“Əmsali-Məhəmmədəli”) mətnlərinin müqayisəsindən isə aydın olur ki, bu topluların mətnləri ilkin toplanmalardan sonra, əsrlərboyu

bir neçə dəfə, bəlkə də dəfələrlə köçürülmüş və hər dəfə köçürüldükcə köçürüldüyü zamanın dil-impla qaydaları, həmçinin ayrı-ayrı türk xalqlarının dil xüsusiyyətləri pəremilərdə iz qoymuşdur. Buradakı pəremilərin bəzində qırçaq, cığatay və əsasən də Türkiyə türkcəsinin dil xüsusiyyətlərilə də rastlaşırıq. Hər iki mənbəni müqayisə etdikdə məlum olur ki, “Kitabi-Oğuznaməyi-türki” başlanğıc mətnə, müqəddiməyə malikdir. Sankt-Peterburq “Oğuznamə”siisəyalnız pəremik vahidlərdən ibarət olub, “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”nin 5^b səhifəsindəki “Atalar sözi Qurana girməz, əvət Quran yanınca yalın-yalın yollaşır”, “Atalar sözüni tutmayan yəbanə atulur” ifadələri cüzi fərqlənməklə oxşar formada köçürülmüşdür. Bu ifadələrdə isə “Kitabi-Oğuznaməyi-türki”də “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin müqəddiməsi şəklində başlanğıc mətn qələmə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musabəyli Azadə. Xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarının toplu kataloqu. 3 cildə, I cild. Bakı: “Elm”, 2012, - 416 səh.
2. Oğuznamə (çapa hazırlayan Şamil Cəmsidov. Bakı: “Nurlan”, 2008.
3. O.Ş.Gökyay. “Dedem Korkutun kitabı” İstanbul, 2000, s.CXXIX-CXXXII.
4. Oğuznamə (Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə). Bakı: “Yazıçı”, 1987, 223 səh.
5. Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. Bakı: 2000.
6. X-943/3483. Məhəmməd Vəli Qəmərli. Atalar sözü. İrəvan, 1899. AMEA Əlyazmalar İnstitutu.
7. B-6425. Məcmuə. Əmsali-türkanə, 1a-25a. AMEA Əlyazmalar İnstitutu.
8. Əmsal və nəsayehi-türki. Məcmuə (Əlyazmanın əslı Tehran Parlament Kitabxanasında saxlanılır. Surəti bu yazının müəllifindədir).
9. Azərbaycan EA Xəbərləri. ƏDİ seriyası. 1974, №2, s. 70.
10. İmaməddin Zəkiyev. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası “Nəşriyyat-Poliqrafiya” Birliyi, 2000.

Əzizağa Nəcəfadə, fil.ü.f.d., dos.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, elmi katib
azizaga.necefov@mail.ru

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN TÜRK MƏNŞƏYİ, MƏNBƏLƏRƏ YENİ BUCAQ ALTINDA BAXIŞ

“Nizami türk oğlu türk”dür. Nizaminin 1922-ci ildə məzarının köçürülməsilə bağlı qəbrinin açıldığı haqqında xroniki qeydlər də bunu bir daha sübut edir. 1923-cü ildə Tiflisdə çıxan “Yeni fikir” qəzetinin 256-257-ci sayında dərc olunan “Nizaminin məzarı” adlı məqalədə yazılır: “Nizaminin nəşi məzarda türk adətinə uyğun olaraq yerləşdirilmişdi” (1, 36).

Lakin bu böyük türkün milli mənsubiyyəti ilə bağlı yenə də mübahisələr davam etdirilməkdədir. Onun gah atasının, gah anasının qeyri-türk olması fikri zaman-zaman gündəmə gəlir. Bunun heç bir elmi əsasının olmadığı isə hələ XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Bəs nə üçün bu mübahisələr sənqimək bilmir?

Şairin atasının Qumda doğulması ehtimalı daha çox XVIII əsr İran təzkirəçisi və şairi Lütfuli bəy Azərin “Atəşgədə” əsərindəki qeyddən qaynaqlanır. Belə ki, müəllif özündən əvvəlki təzkirələrdən bəhrələnərək şairin “İskəndərnamə” poemasının ikinci hissəsinə ilhaq edilmiş bir beytə istinad edib onun əslən Qumdan olduğunu göstərir:

*Ço dor gərçe dər bəhre-Gənce qoməm,
Vəli əz qohestane-şəhre-Qoməm.*

Beytin tərcüməsi belədir:

*Dürr kimi Gəncə dənizində itsəm də,
Dağlıq ərazi olan Qum şəhərindənəm.*

Müasiri olduğumuz dövrdə yenidən gündəmə gətirilən və müzakirələrə səbəb olan bu ərazinin əslində Azərbaycanın Qax rayonunun Qum kəndi olduğu isə milli mətbuat və televiziya orqanlarında da vurğulanır. Biz bununla da razı deyilik. Çünki Y.E.Bertels, H.Araslı, Vəhid Dəstgerdi və başqa sanballı nizamışünas alimlər tədqiqatlarında yuxarıda verdiyimiz beytin Nizaminin daha qədim əlyazmalarında olmadığını göstərmiş, bu beytin sonralar katiblər tərəfindən əlavə edildiyini söyləmişlər. Bu beytin mətnşünaslıq baxımından tədqiqi də onun poetik ardıcılıqda ümumi məzmunla uyuşmadığını göstərir.

Xəlil Yusifli şairin əslən Qaxın Qum kəndindən olmasını iddia edənlərə cavab olaraq yazır: “Bu adamlar, heç olmasa, Nizaminin olmayan həmin misralardakı Qum, Təfriş, Ta sözlərinə diqqət yetirmir (Müəllif bu beytin ikinci misrasının ayrı-ayrı mənbələrdə fərqli olmasını nəzərdə tutur – Ə.N.), bu sözlər arasında ancaq Qum sözünü görürlər. Qum sözünün yanındakı şəhər sözünü də görmək istəyirlər. Nizami əsərinə artırılan beytdə Qum kəndindən yox, Qum şəhərindən və onun torpaqlarına daxil olan Ta kəndindən danışılır” (2, 18).

Y.E.Bertels “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” kitabında bu xüsusda yazır: “Mənə məlum olan Nizami əlyazmalarından ən yaxşısı və ən qədimi olan Paris Milli Kitabxanasına məxsus və 763-cü ildə (1360) üzü köçürülmüş əlyazmasında da bu misralar yoxdur” (3, 26).

Nüşabə Araslının 1980-ci ildə nəşr olunan “Nizami və türk ədəbiyyatı” monoqrafiyasında maraqlı bir qeyd ilə qarşılaşırıq: “...türk ədəbiyyatşünası Əli Gəncəli müasir türk şairi M.F.Gürtünçanın “Leyli və Məcnun” tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Nizami əsərlərinin Ayasofyada rast gəldiyi qədim bir əlyazmasında belə bir beytə təsadüf etdiyini bildirir:

*Pedər bər pedər mər mərə tər bud,
Befərzəngi hər yeki qorq bud.
(Mənim ata-babam türk idi,
Ağıl və hikmətdə hər biri bir qurd kimi idi) (4, 5).*

Bu qeyd də şairin atasının türk olduğunu bir daha təsdiq edir.

Nizaminin anasının kürd əsilli olmasına gəlincə isə onu deyə bilərik ki, bu da Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsərindəki bir beytdən doğan nəticədir. Beyt özü belədir:

*Gər madərə-mən Rəiseyi-qord (və ya Gər madərə-mən rəiseyi-kord)
Madər səfatane pişə-mən mord.*

Bu misraların Azərbaycan dilinə tərcüməsi ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif cür səslənir. Səməd Vurğunun poetik tərcüməsində oxuyuruq:

*Kürd qızı anam da bizi tərkdə etdi,
Bir ana qəlbiylə dünyadan getdi (5, 54).*

Ə.Səfərli və X.Yusiflinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında beytin hərfi tərcüməsi aşağıdakı kimi verilir:

*Mənim anam igid Rəisə
Ana sifətində qarşımda öldü (6, 122).*

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyasında bu beyt haqqında, daha doğrusu beytdəki “rəiseyi-kord” birləşməsi barədə yazır: “Bəziləri (*tədqiqatçılar* – Ə.N.), o cümlədən Vəhid Dəstgirdi “Rəisə”ni Nizaminin anasının adı kimi qəbul etmişlər. Lakin bizim qənaətimizə görə, tərkibdən də görüldüyü kimi, o, şəxs adı deyil, sadəcə bir tituldur. Kürd rəisəsi deməkdir. Ümumiyyətlə, qadın adı olaraq “Rəisə” adının başqa bir nümunəsi də yoxdur. Burada “Rəiseyi-kürd”ün (*bu söz birləşməsinin* – Ə.N.) “Kürd zadəganı” mənasında başa düşülməsi daha məntiqli uyuşdur. “Kürd rəisi” və ya “kürd rəisəsi” olmaq, eyni zamanda tarixdə də misalları olduğu kimi, haqqında danışılan adamın mütləq kürd xalqından da olmasını sübut etmir. Çünki kürd qəbilələrinə rəislik (*başçılıq* – Ə.N.) etmiş türklərin varlığı elm aləmində məlumdur” (7, 41).

Məşhur İran nizamışünası Səid Nəfisi də öz dissertasiyasında M.Ə.Rəsulzadə kimi düşünür, bu misrada Rəisə sözünün xüsusi yox, ümumi isim olaraq işləndiyini yazır. O da Vəhid Dəstgirdiyə

etiraz edərək Nizaminin anasının kürdlərin rəisəsi, yaxud kürd hakimlərindən olduğunu qeyd edir (Daha müfəssəl məlumat üçün bax: 1, 32).

Beytin ümumi məzmununa istinadən nizamişünaslarımızın bəziləri haqlı olaraq “kord” sözünü ərəb qrafikasına uyğun şəkildə “qord” oxumuş, onun igid, əyilməz, mərd mənalarına da gəldiyini söyləmişlər. Bəli, diqqətlə düşünsək, şairin bu misralarda qadına xas nəvazişli qayğıkeşlik ilə igidlik sifətini anasında birləşdirməklə maraqlı təzad da yaratdığını, heç də anasının kürd olduğunu demək istəmədiyini görürük.

Nizamişünaslardan Çingiz Sasani, Əskər Sərkəroğlu və şərqşünas-publisist Ənvər Börüsöy isə bu sözün “qurd” kimi oxuna biləcəyini də ehtimal edir.

Qurdun türkün totemi olması heç bir kəsdə şübhə doğuran fakt deyil. Onun “Bozqurd”, “Ergenekon” kimi qədim mifik düşüncəni ifadə edən göytürk dastanlarında bir xilaskar, bir başlanğıc, ilahi varlıq kimi önəm kəsb etdiyi bəllidir. İlhami Cəfərsöy, Elçin Muradxanlı kimi alimlərin son dövr tədqiqatları da qədim və orta əsrlərdə Qafqaz ərazisində qurd adını danışan etnosların, qurd dilində danışan tayfaların mövcud olduğunu, indi də Azərbaycanda və azərbaycanlılar yaşayan yaxın ərazilərdə (tarixi Azərbaycan torpaqlarında) bəzi toponimlərdə qurd leksemının qorunduğunu göstərir.

Elçin Muradxanlı “Türk-qurd etnoniminin izləri” adlı məqaləsində erməni alimi A.P.Futuninin “Makedoniyalı İsgəndərin Şirvandakı xəzinəsi ilə bağlı əfsanələr” (Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin xəbərləri, Bakı, 1927) adlı əsərindən verdiyi bir qeydi xüsusi maraq doğurur: “Qurdlar, yaxud Qurdərlər türk tayfasının qalıqlarıdır. Onlar Azərbaycanın Şimal-Şərqində, Qarabağda bir neçə kənddə, Göyçay qəzasının Uştal və İvanovka kəndlərinin yaxınlığında yaşayırlar” (8).

Bu və buna bənzər çoxsaylı faktlar Nizaminin anası ilə bağlı işlətdiyi “Rəiseyi-qord” ifadəsinin tərkibində “qord” sözünün “qurd” kimi oxumasının da müəyyən elmi əsası olduğunu göstərir.

Xəlil Yusifli “Səkkiz yüzilin qaynaqları Nizami haqqında” məqaləsində Molla Əbdülnəbi Fəxrizzəmani Qəzvininin “Meyxanə” adlı təzkirəsində şairin ata və anası haqqında verilən bir qeydə nəzər salır. Həmin qeyd belədir: “Ale-Buyənin səltənəti zamanında bəzi maneələrə görə onun (Nizaminin – Ə.N.) möhtərəm atası deyilən şəhərdən (Qum – Ə.N.) dörd yüzüncü ildə Arran diyarının mərkəzi şəhəri olan Gəncəyə gəldi. Gəncənin havası o həqiqət mədəninə təbiətinə uyğun gəldiyindən orada türklərdən bir qız istədi və orada vətən saldı, buna əsasən Şeyxin (Nizami – Ə.N.) təvəllüdü Gəncədə baş verdi” (2, 18). Qeyddən göründüyü kimi, təzkirə müəllifi Nizaminin atası Yusif Müəyyəd oğlunun Qumdan olduğunu əsaslandırmağa cəhd edirsə də, anasının Gəncədə yaşayan türk olduğuna heç şübhə də etmir. Deməli, şairin anasının kürd olması da elm aləmində təsdiqini tapmır və ən azından əcnəbi müəlliflərdə şübhə doğurmaldır. Maraqlıdır ki, bu təzkirədəki səhvlərə göz yumub Nizaminin atasının Qumdan olmasını iddia edənlər nədənsə, eyni mənbədən çıxış edib anasının türk olduğunu yazmırlar.

Yeri gəlmişkən bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında işlənən bir beyt onun guya metis, qarışıq qandan olduğunu ehtimal etməyə əsas verib. Beyt fars dilində belə səslənir:

Nizami ikdişə xəlvətneşinəst

Ke nime serke, nime əngəbinəst.

Poemanın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin 1983-cü il nəşrinin “İzahlar” bölməsində beyt haqqında yazılır:

“Bu ikdiş Nizami qərib haldadır,

Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır.

İkdiş – metis deməkdir. Nizami özünün anasının kürd (sirkə), atasının azərbaycanlı (bal) olduğunu bildirir” (10, 379). Qeyd edək ki, izahların müəllifi Məmmədəğa Sultanovdur.

Eyni beytin şərh poemanın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin 2004-cü il nəşrindəki “İzahlar” fəslində belə verilir: “İkdiş – metis deməkdir. Nizami özünün şeirlərini bala, sərt əxlaqını sirkəyə bənzədir” (8, 371). Bu kitabda izahların müəllifi yenə də Məmmədəğa Sultanov göstərilərsə də, bunun kimi bəzi məqamlarda düzəliş edildiyi aydın görünür. Kitabın elmi redaktoru Xəlil

Yusiflidir.

Bizim fikrimizcə də, şair insan təbiətinə məxsus əksiliklərin şəridə də öz ifadəsini tapdığını yazır. Çünki heç bir metis özgə millətdən olan anasını və ya atasını sirkəyə bənzətməz, onlar arasında bal ilə sirkə qədər fərq qoymaz. Nizami kimi dühaya isə bu heç yaraşmır. Professor Əlyar Səfərli də “Nizami yaradıcılığı, türklüyü” adlı məqaləsində bu beytə münasibət bildirərkən yazır: “Şair heç vaxt anasını sirkə adlandıra bilməz, çünki sirkə tünd və acıdır” (2, 6).

Bəli, şair bu müqayisəni, bu təzadı verməklə şeirinin bir bütöv halında həm könüllərə xoş gələn şirin, həm də həqiqətin acısından üz-gözü turşudacaq dimağa xoş getməyən, amma faydalı olan nemət olduğunu demək istəyir.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda ФP-1087 şifri ilə qorunan müəllifi göstərilməyən “Nizami əsərlərinə şərh və lüğət” adlı bir müasir əlyazmada (təqribən XX əsrin 40-50-ci illərinə aid) “Xosrov və Şirin” – mətnin şərhini” başlıqlı dəftərdə haqqında danışdığımız beyt “Nizami ikdiş tək qərib haldadır: Yarı sirkə dadır, yarı bal dadır” – kimi tərcümə olunaraq belə şərh edilir: “Yəni mən ki şahdan uzaqdayam, iki haldayam: şahdan uzaq olduğum cəhətdən ağzım acı sirkə dadadır. Və o cəhətdən ki mənim “Xosrov və Şirin” kitabımı şah adı ilə qoşub oxuyuram, ağzım bal dadır” (11, 18).

Göründüyü kimi, burada tədqiqatçı Nizaminin özünə “ikdiş” deməklə əsərindəki şirinliklə güzarandakı acını müqayisə etdiyini, real həyat və poemada qurulan bədii aləm arasında təzad olduğunu göstərmək istədiyini yazır¹.

Ümumiyyətlə, elmi ədəbiyyatda bu beytin müxtəlif şərhələrinə rast gəlmək olur. Tədqiqatçılar əksər hallarda “ikdiş” sözü üzərində dayanaraq onu şairin milli mənsubiyyəti ilə bağlayırlar. Həmin sözün birləşmə əmələ gətirdiyi “xəlvətneşin” sözünə isə xüsusi diqqət ayırmırlar.

Beytin ilk misrasında Nizami özünü “ikdişə xəlvətneşin” adlandırır. Xəlvətneşin isə təsəvvüf termini olub, xəlvətə çəkilən, xəlvətdə aylaşən deməkdir. Xəlvət batini və zahiri paklıq əldə etmək istəyən arifin qərar tutduğu məqamıdır. Belə demək mümkünsə, onun Haqqa yaxınlaşma, vəhdət mərhələsidir.

Əlyar Səfərlinin müəllifi olduğu “Divan ədəbiyyatı sözlüyü” kitabında tənha qalma, yalnız qalan yer mənasına gələn “xəlvət” anlamı aşağıdakı kimi şərh olunur: “Təsəvvüfdə dünyadan əl çəkib maddi əlaqələrdən uzaqlaşaraq, ancaq Allah haqqında düşünmək ən dəyərli bir işdir. Xəlvətə girən sufi ibadət və riyazətlə ömrünü keçirməlidir. Xəlvətdə sufinin qəlbini arınması əsas şərtidir. Çilə keçən dərviş xəlvətə çəkilir. O, az yeyib, az uyuyar, ancaq ibadət və zikir ilə məşğul olur” (12, 280).

Deməli, Nizami özünü “ikdişə xəlvətneşin” adlandırarkən ilk növbədə ömrünü ibadət və riyazətə həsr etməsini, lakin hələ dünyadan tam əl üzə bilmədiyini göstərmək istəyir. Bu da bir növ şairin təvazökarlığıdır. Əslində, Nizami xalq içində olarkən belə öz əxlaqı və nümunəvi davranışı ilə riyazət əhli olduğunu nümayiş etdirən pak insanlardandır. O, xəlvətə çəkilib nemətlərdən uzaq olmaqla yox, nemət içində yaşayan insanlarla ünsiyyət məqamında nəfsinə hakim olmaqla fərqlənən təsəvvüf əhlidir.

Nəsib Göyüşov “Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri” adlı sorğu kitabında yazır: “Xəlvət iki cürdür: zahirən xəlvətə çəkilərək xəlqdən uzaq olmaq və Haqqa doğru yönəlmək. Belə xəlvət anında arifin hissləri zahiri aləmi unudur və bütün diqqət məlakuta doğru yönəlir. İkinci halda isə arif zahirən xalqla birlikdə olsa da, onun batini ilahi sirlərin müşahidəsinə qərqlənir” (13, 199).

Türk alimi Süleyman Uludağın tərtib etdiyi “Təsəvvüf terminləri sözlüyü”ndə “xəlvət dər

¹Çoxu sarı xətsiz kağızlar və az hissəsi məktəbli dəftərlərindən çıxarılmış vərəqlərdən ibarət olan, qara sapla bir-birinə tikilən və sonradan karandaşla səhifələnən bu əlyazma vaxtı ilə Respublika Əlyazmalar Fondunun fraqmentləri sırasına daxil edilmişdir. Daha əvvəlki kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasında mürəkkəbli qələmlə yazılan bu əsər Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemadakı adların izahı – “Tarixi və əfsanəvi adlar və coğrafi terminlər”, çətin sözlərin lüğəti – “Lüğət” və mətndəki beytlərin şərhini – “Mətnin şərhini” hissəsindən ibarətdir. 3-cü hissədə beytlərə verilən hər bir şərhin qarşısında izah olunan beytin əlyazmada yerləşdiyi səhifə nömrəsi göstərilib. Müəllif mətnşünas işarələrindən istifadə edir və Vəhid Dəstgirdinin adını çəkir. Təəssüf ki, şərhlərin müəllifini təyin edə bilmədik.

əncümən” anlamı haqqında məlumat verilir. Müəllif yazır: “Xəlvət də əncümən xalq içində xalqdan ayrı olmaq; Zahirədə xalqla, batində Haqla olmaqdır. Bədənin xalqla, qəlbin Haqla olmasıdır” (14, 156).

Bu açıqlamalardan isə belə bir qənaətə də gəlmək olar ki, Nizami yuxarıdakı beytində eyni zamanda özünü iki dünya arasında qərar tutan – zahirən xalqın içində, batində isə Haqq ilə olan xəlvət əhli adlandırır.

İstedadlı tədqiqatçı Ramiz Fəseh “Seyyid İmadəddin Nəsiminin seçilmiş bəzi şeirlərinin şərh” adlı kitabında təsəvvüf əhli haqqında danışarkən onlarda mövcud olan bu ikiliyin iman etdikləri təriqətin tələbindən irəli gəldiyini göstərir (15, 324).

Nizami əsərlərində özünü dərviş adlandırmasa da, “Xosrov və Şirin” poeməsindəki “Kitab üçün üzr” adlı hissədə vəfalı dostunun dili ilə özünün təqva sahibi olduğunu, çillə çəkdiyini ifadə edir; Həmin misralar tərcümədə belədir:

*Qırx ildə keçirdin əlli çilləni,
Boş-boş hekayələr çəkməsin səni.
Sən ki, bu orucu tutmusan belə,
İftarını açma murdar sümüklə (16, 52).*

Nizaminin ilk tədqiqatçılarından olmuş, məzarının bərpası istiqamətində ilk həyacan təbili çalan, həmyerlisi Mirzə Məhəmməd Axundzadə də 1909-cu ildə Gəncədə kitabça halında nəşr etdirdiyi “Şeyx Nizami (Tərcümeyi-halı)” adlı əsərində şairin yaradıcılığına və mənbələrdə onun haqqında olan məlumatlara istinadən yazırdı: “Şeyx Nizami camaat ilə bir o qədər xəltə etməz imiş və həmişə ömrünü güşənişlikdə keçirərmiş” (17, 29).

Bundan bir müddət sonra Firidun bəy Köçərlinin 1911-ci ildə tamamladığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” tədqiqatında da Nizamiyə həsr olunmuş “Şeyx Əbu-Məhəmməd İlyas ibn Müəyyəd Nizami” adlı oçerkdə də şairin əsərlərinə və ilkin mənbələrdə onun haqqında verilən məlumatlara istinadən Nizaminin dünyadan əl çəkib, riyazət əhli olması haqqında yazılır: “Nizami dünyadan əl çəkib əhli-qənaət və saleh bir zat olduğu üçün ömrünü ibadət və riyazətdə keçirərmiş” (18, 100).

Gülçin Babayeva “Nizami Gəncəvi İran ədəbiyyatşünaslığında” monoqrafiyasında dahi şairin təsəvvüf əhli olması haqqında danışarkən Əli Əkbər Şahabinin “Nizami-şairi-dastansərə” adlı əsərinə istinad edir. Burada Əli Əkbər Şahabi yazır: “Ömrünün böyük hissəsini o, tənhalıq içində cəmiyyətdən kənarında keçirmişdir. O, sakit, dindar, vicdanlı və azadlıqsevər olub. Bu isə sufi və mistiklərə aid təbiətdir” (1, 127).

Nizaminin təsəvvüf, irfan əhli olması haqqında məlumatlara son dövrün elmi araşdırmalarında da rast gəlmək olar. Məsələn, Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı Məhnaz Savadiyanın “XV əsr farsdilli sufi nəsr (Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsəri əsasında)” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatında Caminin adı gedən əsərində Nizami Gəncəvinin bir sufi şairi kimi təqdim olunduğu, dahi şairin həyat tərzinin də əsil sufi şeyxi kimi qənaətlə, təqva ilə keçdiyi göstərilir. Tədqiqatçı ilkin mənbəyə, Caminin “Nəfəhatül-üns” əsərinə istinad edərək yazır: “Nizaminin dövründə yazıb-yaradan şairlər daha çox sultanların, şahların mədhi ilə özlərini tanıtməyə çalışırdılar. Amma Nizami Gəncəvi belə şairlərdən olmamışdır. O, sufi yolunu seçdiyi üçün heç vaxt böyüklərlə oturub-durmamışdır. Lakin onun şairlik istedadı o qədər yüksək olmuşdur ki, sultanlar onun varlığına bir bərəkət kimi baxmışlar” (19, 25).

Bəzi məqamlarda bu fikirlərlə mübahisə etmək də olar. Lakin bir həqiqət var ki, Nizami saraylardan uzaq idi. Saraylar isə ona yaxın. Hökmdarlar özlərini əbədiləşdirmək üçün ona müraciət edirdi. Düzdür, Nizami tam bir sufi şairi deyil. Amma onun irsində istənilən qədər irfana dair bilgi var. Bu isə yuxarıda xəlvətlə bağlı dediklərimizi bir növ əsaslandırmağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, Nizami “Xəmsə”sindəki başqa əsərlər də sirkə və balın qarşılaşdırılmasına rast gəlmək olar. Məsələn, şairin “Leyli və Məcnun” əsərində “Leylinin qəbiləsi ilə Nofəlin müharibə etməsi” fəslində Məcnunun dili ilə verilən beytə nəzər salmaq:

*Mənə bal vədəsi vermişdir o yar,
Mən sirkə göndərsəm, layiqmi olar? (20, 128)*

Söylənilən fikirlərə yekun olaraq onu deyə bilərik ki, bu beytə söykənərək irəli sürülən

şairin metis, yəni türk və kürd qarışığı olan azərbaycanlı olması fərziyyəsi də özünü doğrultmur. “Bar verən ağaca daş atan çox olar”. Nə deyirlər, desinlər, Nizaminin ölməz irsi onun türklüyünü, xalqımıza mənsubluğunu müdafiə edən ən tutarlı dəlildir.

“Nizami elməşünas” adlı kitabın müəllifi Əhmədağa Əhmədov Nizaminin “Məxzənül-əsrar” əsərinin dilimizə olunan tərcüməsinə əlavə edilən müqəddimədə haqlı olaraq yazır: “Dünya korifeyləri cərgəsində olsa da, Nizami ilk növbədə bizimdir; o, Gəncə torpağında dünyaya gəlib, azərbaycanlıdır. Biz onunla fəxr etməliyik, onu hamıdan yaxşı tanıyıb qiymətləndirməli, tükənməz irsindən bəhrələnməli, həm də onu gənc nəsillərə iftixarla öyrətməliyik, bu şəxsiyyətdən ibrət almalıyıq” (21, 10).

Məmməd Əmin Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” adlı monoqrafiyasında Nizamini Firdovsi ilə müqayisə edərkən yazırdı: “Nizami Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır; mövzuları və təfəkkürü etibarilə bir türkdür”. Biz də Nizaminin qatı türkçü olmasını söyləmək fikrindən tamamilə uzağıq, onun ölməz əsərlərinin bəşəriyyətin ümumi mənəvi irsi olduğunu, bu nadir təfəkkür sahibinin insanlığın inkişafına çalışın ədib olduğunu qəbul edir, bununla yanaşı onun öz millətinin təəssübkeşi olduğunu da qürurla iddia edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабаева Гюльчин. Низами Гянджеви в иранском литературоведении, Баку, Элм, 2012, 144 с.
2. Nizamişünaslıq, Elmi əsərlər, № 2, Gəncə, Elm, 2012, 195 s.
3. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Баку, АЗФАН, 1940, 147 с.
4. Araslı Nüşabə. Nizami və türk ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1980, 206 s.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, Bakı, Lider, 2004, 288 s.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Ozan, 1998, 632 s.
7. Resulzade Mehmet Emin. Azerbaijan şairi Nizami, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, 403 s.
8. Muradxanlı Elçin. Türk-qurd etnoniminin izləri, “Elm” qəzeti № 1 (1143), 15 yanvar 2016-cı il, s. 8.
9. Nizamişünaslıq, Elmi əsərlər, № 2, Gəncə, Elm, 2012, 195 s.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, tərcümə edən R. Rza, Bakı, Yazıçı, 1983, 401 s.
11. “Xosrov və Şirin” – mətnin şərh, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ФР-1087, Nizami əsərlərinə şərh və lüğət, 3 dəftər1 qovluqda, 3-cü dəftər, 68 s.
12. Səfərli Əlyar. Divan ədəbiyyatı sözlüyü, Bakı, Elm və təhsil, 2015, 488 s.
13. Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri (Yığcam ensiklopedik açıqlama), Bakı, “Tural-Ə” NPM, 2001, 240 s.
14. Uludağ Süleyman. Tesavvuf terimləri sözlüyü, İkinci basım, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2016, 438 s.
15. Ramiz Fəseh. Seyyid İmadəddin Nəsiminin seçilmiş bəzi şeirlərinin şərh, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
16. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, Lider, 2004, 392 s.
17. Məmmədov Xeyrulla. Şeyx Nizami: tərcümə-halı, tanıtım məqaləsi və əsərin mətninin tam transfoneliterasiyası, “Ana sözü” jurnalı, 1992-ci il, № 1-2, s. 27-32
18. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı, İki cildə, I cild, Bakı, Avrasiya Pres, 2005, 560 s.
19. Savadiyan Məhnaz. XV əsr farsdilli sufi nəsr (Əbdürrəhman Caminin “Nəfəhatül-üns” əsəri əsasında), filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2014, 30 s.
20. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, tərcümə edən S. Vurğun, Bakı, Yazıçı, 1983, 303 s.
21. Nizami Gəncəvi. Məxzənül-əsrar (Sirlər xəzinəsi), fars dilindən tərcümə edən: Mircəlal Zəki, ikinci nəşri, Bakı, Mütərcim, 2011, 300 s.

Gülnaz Muqtasimova, fil.ü.f.d., dos.
Kazan (İdil Boyu) Federal Universiteti
Filoloji və Kültürlerarası İletişim Enstitüsü
mugtasimova@gmail.com

TATAR ATASÖZLERİNİN ETNOMEDENİ ÖZELLİKLERİ

Bizlere, atalarımızdan ruhi mirasla birlikdə maddi anlamda medeniyetə bakan mirasda kalmışdır. Bunlardan biri də haldın geyim tarzıdır.

Asırlar boyu halk bu işə sadəcə kendinin el eməğini deęil, belki güzellięe olan ilgisini, hayalini, estetiklięini de işləmişdir. Bu yüzden geyim genel olaraq insanın dıř görünümünə milli bir renk kazandırmışdır.

Kıyafetin çok eski türleri elbette bize kadar ulaşmamışdır. Günümüze ulaştığı kadarıyla da halkımızın tekrarlanmaz icadi güce sahip olduğunu göstermektedir.

Tatar atasözlerinde eski zamanlarda geyilen, kullanılmakta olan kıyafet, kumaş isimleri oldukça fazla kullanılmışdır. Örneęin: Ebres bişmet, istediğini yap, bana deęil ziyanı atasözündeki Ebres bişmet yarı ipek bir kumaştan dikilmiştir.

Ormanlarında kıymetli deriyə sahip olan hayvanlar gezindiğinde, tatarlar yüke (Kamış) kesip, çabata (kamıştan örülerek yapılan ayakkabı) örüp vakit geçirmemişler. Tatarlarda könden (deriden) dikilmiş ayakkabılar çok kullanılmışdır. Kün keviş ayakkabılar kalın deriden yapılmış ve sağlam olarak dikilmiştir. Bunlar, yumuşak çitek (tatar motifleri ile deriden yapılmış çizme) ya da yünden örülmüş çoraplar ile giymişler.

Keviş ayakkabının iki türü olmuş; bacağı saran üst kısım ve bu kısım olmadan yapılan ayakkabılar. Yumuşak deriden dikilen kunişsiz (bacağı saran üst kısmı olmayan) keviş sözü yer alan atasözleri tatar dilinde oldukça fazladır. İki ayak bir kevişə sığmıyor.

Tatar atasözlerinde varlığı korunmuş türlü kumaş isimleri arasında Büz, Çıpta v.b. kelimeler vardır: asıl - kaliteli ipektən kumaş, kamka - Çin ipeęi, kiten - kaliteli beyaz dokuma kumaş v.b.

Böylece atasözlerinde gözlemlenen kıyafet, kumaş isimleri İdel boyunun büyük iktisadi bölge oluşunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Halk sahiplięinin böyle önemli kısımların gelişiminde tatarların da parmağı olduğunu atasözleri söz bilimi açıkça göstermekte ve anonim böyle tarihi izlenimlerde güvenilir bir yol olduğu hiç şüphesizdir.

Gülşən Bəşirova, fil.ü.f.d., dos.
Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ RUS YAZIÇILARI HAQQINDA

Firidun bəy Köçərli (1863-1920) ədəbi tənqidi məqalələriylə böyük bir xəzinə yaratmışdır.

Dövrünün (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) böyük və kiçik ədəbi hadisələrini diqqətlə izləyən F.Köçərlinin müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuş məqalələrinin ana xəttini xalqın mənafeyi, onun maariflənməsi kimi problemlər təşkil edir.

F.Köçərlinin Anton Pavloviç Çexovun (1860-1904) vəfatı münasibətilə 16 iyul 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsi maraqlıdır. Burada A.P.Çexov "təbii, mətin, qələmi ötkün və dili şirin bir ədibdir".

F. Köçərli 1903-cü ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı genişhəcmli məqaləsində diqqəti Azərbaycan yazıçı və şairlərinin rus yazıçılarından etdiyi tərcümələrə cəlb edir.

F.Köçərli əsərlərində A.S.Puşkin, M.Y.Lermontun, L.N.Tolstun, İ.A.Krılov, N.A.Nekrasov və digər rus yazıçı və şairlərinin əsərlərinə dəfələrlə müraciət etmiş, onlar haqqında geniş və ətraflı

məqalələr yazmışdır. O, "Qaranlıqda Qalanlarımız" ("İrşad" qəzeti, 2 mart 1906-cı il) məqaləsində ciddi bir problemə toxunaraq, İ. A. Krılovun "Ağacın Yarpaqları və Kökləri" adlı təmsilinə müraciət edir.

Böyük ədibin, N. V. Qoqolun (1809-1852) 100 illik yubileyi münasibətilə 1909-cu ilin mart ayının 18-19-da "Tərəqqi" qəzetində dərc olunmuş məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, qeyd edir ki, A.S.Puşkin və N.V.Qoqoldan sonra digər yazıçı və şairlər gördüklərinin surətini və şəklini mahir nəqqaş kimi eynilə çəkib, bütün aləmə göstərərək deyirlər: "Baxın, görün! Budur bizim millət; bu sayaqdır onun diriliyi və dolanacağı; budur onun halı, fikirləri, hissiyyatı və xəyalatı!" F.Köçərli yazır: "Qoqolun ədibanə vəsf qıldığı rüsvətxor, tamahkar, tənbel, bacarıqsız, öz vəzifəsini anlamayan, camaata zülm edən və həmevəxt öz nəfslərini güdən çinovniklər ilə bizim uyezdilər və mahallar doludur".

F.Köçərlinin Qoqolun "Ölü canlar" ("Fövt olmuş nüfus") əsəri haqqında da maraqlı qeydləri vardır. F.Köçərlinin "Dünyada bəla nədən törəyir?" adlı məqaləsi "Tərəqqi" qəzetinin 26 mart 1909-cu il tarixli sayında çap edilmişdir. Ədibin L.N.Tolstoyun bu əsərinə müraciət etməkdə məqsədi insanların daxilində olan qorxaqlığı onların qəlbindən çıxarmaq, qorxuya əsas səbəb olan savadsızlığa, elmsizliyə və avamlığa qarşı mübarizə aparmaq idi. F.Köçərli bu hekayəyə istinadən bildirir ki, elmsizlikdən və avamlıqdan müsəlmanların ürəyinə qorxu bərk sirişk edibdir. Cəhl və nadanlıq onları cürətsiz, hünərsiz və bir növ üftadə (biçarə), xar və zəlil edibdir. Avamlığımızın ucbatından özümüzü vətənimizdə qəriblər, evimizdə yadlar kimi saxlayırıq.

F.Köçərli daha sonra yazır: "Bu fəlakətlərin tamamisinə səbəb haman maralın canına sirişk edən qorxudur ki, biz müsəlmanların bədənində də analarımızın südü ilə giribdir. Söz yox ki, hər şeydən qorxan, həmişə qorxu altında ömürlərini çürüdən, dilsiz-ağılsız, fəqir və yazıq anaların südünü əmən balalardan qorxaq, aciz və bacarıqsız nəsəl əmələ gələcəkdir".

"Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz" məqaləsi də "Tərəqqi" qəzetinin 26 aprel, 29 iyul, 4 avqust 1909 -cu il saylarında çap olunmuşdur. Rus şairi N.A.Nekrasov fəna halında yaşayan rus qadınlarını 3 qismə bölür: Birincilər, anadan kənz və ixtiyarsız doğulanlar; ikincilər, qul kişiyyə arvad olanlar; üçüncülər, qul anası olanlar və qul övladına baxanlardır.

Böyük mütəfəkkir yuxarıda deyilənlərə istinad edərək ailə münasibətlərinə toxunur, möhkəm ailənin, xüsusilə ata-ananın uşaqların təlim-tərbiyəsində əvəzsiz rola malik olduğunu bildirir.

Böyük alim – xalqımızın elm və təhsili yolunda bütün varlığı ilə yorulmadan mübarizə aparmış Firidun bəy Köçərlinin ədəbi irsi o qədər zəngindir ki, bundan sonra da orada bu günümüz və gələcəyimiz üçün kifayət qədər lazımı biliklər əldə ediləcəkdir.

Həmidə Əliyeva, fil.ü.f.d., dos.
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası
a_hemide@mail.ru

QƏDİM TÜRK EPİK TƏFƏKKÜRÜNÜN QƏRBİ AVROPA EPOSLARINDA PASSİONAR ROLUNUN KOMPARATİVİSTİKA ASPEKTİNDƏN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Hələ eramızdan əvvəl Avropaya köç edən as, iskit (skif) türk tayfaları barəsində müxtəlif antik və Orta əsrlər mənbələrində yazılmışdır. Antik müəlliflərdən Herodot və Strabon öz əsərlərində iskitlər haqqında geniş məlumatlar vermişlər. İslandiya qədər gedib çıxan türk boyları (aslar – H.Ə.) barəsində məşhur island tarixçisi və ictimai xadimi S Sturluson öz "Kiçik Edda"sının giriş hissəsində söhbət açaraq Odinin və vikinqlərin İslandiya Asiyadan gəldiyini yazmışdır. Öz əsərini qədim saqalar əsasında yazan S. Sturluson gəlmələri aslar adlandıraraq, onların əvvəlcə Troyaya getməsindən sonra isə Avropanın şimal bölgələrində – İsveç, Norveç və

İslandiyada məskunlaşmasından söhbət açmışdır. Asların Asiyadan gəlməsi barəsində o, “Heymskrinqla” və ya “Yer kürəsi” adlı digər bir əsərinin “İnqlinqlər haqqında saqa” hissəsində daha geniş məlumat vermişdir (11, s. 3-7). Burada əfsanəvi konunqların, büt-pərəst allahların-asların Asiyadan gəlməsi və özləri ilə bərabər öz adətlərini və inanclarını gətirməsi təfəsilatı ilə nəql olunurdu: “Asiyada Tanakvisldən şərqdə yerləşən ölkə Asların ölkəsi, yaxud Asların məskəni, paytaxtı isə Asqrad adlanırdı. Oranın hökmdarı Odin idi. Burada böyük məbəd vardı. Qədim adətə görə məbəddəki on iki ali kahin qurban ayinlərini yerinə yetirir və xalqa hakimlik edirdi. Bütün insanlar onlara xidmət və ehtiram göstərməli idilər. Odin böyük döyüşçü idivə çoxlu səyahət eymiş, bir çox ölkələri tutmuşdu” (11, s. 4).

Tədqiqatçı H. Gerber də özünün “Şimali Avropanın mifləri” əsərində asların (o, burada onları arilər adlandırır-H.Ə.) Asiyadan gəldiyini qeyd edir: “Bəzi tədqiqatçıların fərziyyəsinə görə Şimali Avropanı məskunlaşdıran arilər Asiyanın mərkəzindən İran yaylasından çıxmışdılar” (8, s.11).

Odinin as olması və Asiyadan gəlməsi faktı şübhə doğurmasa da, asların etnik mənsubiyyət məsələsi kifayət qədər mübahisəlidir. Etnik mənsubiyyət baxımından müxtəlif xalqları, xüsusilə alan, sarmat, osetin, abxaz kimi Qafqaz xalqlarını asların varisləri hesab edirlər. Bəzi tədqiqatçılara görə (A.Aleman, Y.A.Kulakovski, V.B.Kovalevskaya, V.A.Kuznetsov, O.B.Bubenal, N.N. Lisenko, G.V.Vernadski) as etnonimi alan xalqın adlarından biridir. Lakin nədənsə əksər tədqiqatçılar “türk etnosu içərisində çoxsaylı soylardan biri olan as boyu”nun (1, s.12) üzərindən sükutla keçirlər. Halbuki, S. Sturluson “Kiçik Edda”nın giriş hissəsində bir neçə dəfə aydın şəkildə türk millətinin adını çəkir: “Yerin ortasında böyük şöhrətə malik şəhər tikilmişdi. Onda Troya adlanan bu şəhər indi Türklərin ölkəsidir” və yaxud “O, şəhərə (Sıqtun nəzərdə tutulur-H.Ə.) on iki hakim qoydu ki, məhkəmə işləri ilə məşğul olsunlar və əvvəllər Troyada olan və türklərin vərdiş etdiyi qanunları tətbiq etdi” (10).

Göründüyü kimi, yuxarıda adı çəkilən bir skandinav ədəbi abidəsi, özü də tarixçi tərəfindən yazılan bir əsər türk adlarını, türk qanunlarını Troyadan Avropaya aparən aslar haqqında nə qədər məlumat verir. Əksər Avropa alimlərinin S.Sturlusonun bu fikirlərini müxtəlif istiqamətlərə yozmasına baxmayaraq, nəğmələrdə əks olunan türk mədəni elementlərini tamamilə inkar etmək mümkün deyildir. Məsələn, Odinin qədim türklərin dini olan şamanizmə etiqadı, runik yazı sistemi, qılinc və at kultları, qurbanlıq ayinləri və qədim türk cəmiyyətlərinə aid olan bir çox adət və ənənələr eddik nəğmələrin epizodlarında bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Türk runik yazılarını araşdıran məşhur qazax şairi və alimi O. Süleymenov də Skandinaviyanın türklərlə bağlılığını istisna etmir, “Orxon-Yenisey yazılarının Skandinaviyanın daş kitabələrini xatırladığını” yazırdı (6, s. 169).

Qeyd etmək lazımdır ki, Pamirdə, Tyan-Şanda və Alma-Atı ətrafındakı İssık kurqanlarında aparılan arxeoloji qazıntıların aşkarladığı runik yazılar Orxon – Yenisey yazılarından da qədimdir. Bizim eranın I əsrinə aid olan bu yazıların oxşarına İsveç yaxınlığındakı Qotland adasında bir qəbirüstü daşın üzərində rast gəlinmişdir. Arxeoloqlar həmin yazının tarixini Vəsrin II rübünə aid edirlər (9, s.7).Qədim skandinavların 24 runu “futarak”ın yarından çoxu qədim türk runik əlifbasının işarələri ilə həndəsi oxşarlığa malikdir.Bu isə onu göstərir ki, Qərbi Avropa etnosları türk tayfalarının miqrasiyası nəticəsində, təxminən b.e. III əsərdə runik əlifbanı onlardan mənimsəmişlər. Sonralar V əsrdə Atillanın başçılıq etdiyi türk hərbi tayfa birləşmələrinin-hunların Avropanın daha geniş ərazilərində məskunlaşması runların yayılma və istifadə arealını əhəmiyyətli dərəcədə böyütdü. Skandinav mifoloji nəğmələrində Odinin runik əlifbanı kəşf etməsi, runların sirrini öyrənməsi həmin tarixi hadisələrin bədii təsviri idi.

Skandinavlarla qədim türklərin bir-birilə qaynayıb-qarışması onların ictimai-mədəni həyatının gələcək inkişafına öz müsbət təsirini göstərdi. Bu təsir xüsusilə skandinav xalq yaradıcılığında qabarıq nəzərə çarpmaqdadır. Hər bir xalqın özünəməxsus folklor ənənələrinin olması təbii haldır. Lakin dastan bağlamaq, epos yaratmaq kimi nəhəng yaradıcılıq işi hökmən müəyyən tarixi inkişaf mərhələlərindən keçməli, bədii təcrübənin kamil nümunəsi kimi ortalığa çıxmalıdır. Folklorşünas-alim M.Qasımlı yazır: “Epik mərhələnin təşəkkül tapması və fasiləsiz dövriyyə halına gəlməsi üçün etnocoğrafi məkanın genişliyi və hərəkət dinamizmi mühüm şərtidir.

Bu səbəbdən də, bir qayda olaraq, məkan genişliyinə malik olmayan etnoslarda epos-dastan yaradıcılığına o qədər də güclü meyl müşahidə edilmir” (5, s. 25).

Qərbi Avropa eposlarının bu və ya digər dərəcədə türk epik ənənəsindən bəhrələnməsi ilk növbədə tarixi –mədəni əlaqələr nöqtəyi nəzərindən izah olunmalıdır. Avrasiya çöllərində türk etnoslarının ən qədim zamanlardan mövcudluğu, Böyük Çölün əbədi sakinləri olması barəsində türkoloji tədqiqatlarda yetərincə məlumatlar tapmaq mümkündür (Q.N.Potanin, V.V.Radlov, N.V.Abaev, L.N.Qumilyov, A.M.Xazanov, İ.Y.Biçurin, M.Accı və b.). Böyük Çölü məskunlaşdıran bu köçəri tayfalar əsrlər boyu aralarında davam edən daimi təmaslar nəticəsində vahid bir maddi-mənəvi mədəniyyət əmələ gətirmişdilər. Qədim türklər getdikləri hər bir ölkəyə bu zəngin mədəni irslə daxil olur, yerli xalqların bədii söz sənətinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdilər. Türk söz sənətinin Qərbi Avropa xalqlarına göstərdiyi bu cür təsir N. Cəfərovun aşağıdakı fikirlərində dolğun və obrazlı əksini tapır: “ Şimalda Köqmən (Sayan) dağlarına, Sibir meşələrinə; Cənubda Tibetə; Şərqdə Sakit okeana, Sarı dənizə; Qərbdə isə Aral gölüne, Xəzər dənizinə, sonralar isə Qərbi Avropaya qədər uzanan bu çöllərdə (Avrasiya çölləri nəzərdə tutulur- H. Ə.) türk atlarının ayaq səslərini qədim dövrlərin tarixçiləri hələ də eşidirlər. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, haqqında söhbət gedən geniş coğrafiyada türklərdən öncə hər hansı bir etnos-xalq tərəfindən ardıcıl şəkildə yaradılmış maddi mədəniyyətin izlərinə təsadüf edilmir. Və həmin coğrafiyanın ilk dastanlarını türklər söylədikləri kimi, ilk nəğmələrini də türklər oxumuş, ilk yazılarını da məhz türklər yazmışlar (3, s. 3-4).

Avropaya müxtəlif tayfa adları altında daxil olan qədim türklər yerli xalqların mədəni, siyasi və ictimai həyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Türk etnoslarının bu tarixi missiyası barəsində F.Bayat yazır: “Bunlar (Türklər - kursiv bizimdir – H.Ə.) Avropada, Balkanlarda, Ukrayna çöllərində bir etnos kimi əriyib yerli tayfalara qarışdılar və onların etnogenezinin formalaşmasında böyük rol oynadılar. Bəziləri yerli tayfalara adlarını verdilər (bulqarlar, avarlar kimi), bəziləri də mədəniyyətlərinin bir hissəsini (qıpçaqlar, peçeneqlər kimi) yerli tayfalara saxladılar. Tarix belə faktlarla doludur” (2, s. 93).

Avropanın mədəni-siyasi tarixində açıq-aşkar görünən türk izləri və elementləri kökləri çox qədimlərə gedən həmin demoqrafik dəyişikliklər və türklərlə yerli xalqların mədəni mübadiləsi zamanı türk mədəniyyətinin dominant təşkil etməsi ilə bağlı idi. Skandinav xalqları da bu mənada istisna deyildi. Qədim türklər yalnız onların etnogenezində deyil, bədii yaradıcılığının formalaşmasında da böyük rol oynamışlar. O səbəbdən də skandinav folkloru ilə türkdillil xalqların şifahi yaradıcılığı arasında çoxlu sayda paralellər tapmaq mümkündür. Skandinav epik təcrübəsinin məhsulu olan “Beovulf” dastanı ilə oğuz türklərinin ən məşhur və ən qədim eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” arasındakı bəzi mövzu və süjet oxşarlıqlarının kökünü də elə burada axtarmaq lazımdır. Türk epik ənənəsinə xas olan qəhrəmanlıq nəğmələri, dəhşətli əcaib varlıqlarla (Təpəgöz, div, əjdaha və s.) mübarizə səhnələri və uzaq, yad ölkələrdə göstərilən şücaətlərin vəsfi skandinav saqalarında da geniş əks olunmuş, özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapmışdır.

“Beovulf” dastanı Danimarka krallarının əcdadı sayılan əfsanəvi Skild Skefinqdən və şanlı Skildinqlər sülaləsinin şöhrətindən bəhs edən girişlə başlanır. Skildin nəticəsi kral Hrotqar Heort adlanan dəbdəbəli sarayında vaxtaşırı öz döyüşçüləri üçün ziyafət məclisləri qurur, onlarla bir yerdə əylənirdi. Bu bir növ kralın öz döyüşçülərinə ehtiramını və onların sədaqətini layiqincə qiymətləndirməsini ifadə edən mühüm məqamlardan biri olmaqla yanaşı, həm də çox qədim, qəbilə quruluşu ilə bağlı başçı-döyüşçü münasibətlərinin izlərini ehtiva edən arxaik ənənəyə əsaslanırdı. Belə adətlər oğuzlar və digər türk tayfaları arasında daha geniş yayılmışdı. A.M.Xazanov həmin adətləri şərh edərək yazırdı: “...Herodotun nomarxlarının (tayfa başçısının) ildə bir dəfə öz döyüşçüləri üçün böyük qonaqlıq düzəltməsi buna şəhadət verir ki, nomarxın hakimiyyətinin əsl həqiqətdə hansı xarakter daşmasından asılı olmayaraq, bu hakimiyyət qəbilə başçılığının ənənəvi qabığına bürünmüşdür. Hətta bir çox şifahi ədəbiyyatlardakı cəmiyyətlərdə qonaqlıq və payvermə ənənəsi hələ ki sona qədər ölmür. Bu xüsusilə köçərilər (yəni qədim türklər-H.Ə.) üçün xarakterikdir” (12, s. 184).

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda həmin adət-ənənəni obrazlı şəkildə ifadə edən bir çox epizod vardır. Məsələn, “Xanlar xanı Bayandır ildə bir dəfə şadlıq edib oğuz bəylərini qonaq edərdi.

Yenə şadlıq məclisi qurub, atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı...” (4, s. 176).

“Kitabi Dədə Qorqud”un “Beovulf”la səsleşən məqamlarından ən qabarığı Təpəgöz-Qrendel paralelləri ilə bağlıdır. “Beovulf” poemasının birinci hissəsində göstərilir ki, Heort artıq 12 ildir dəniz əcaibi Qrendelin hücumlarına məruz qalmışdır. Hər gecə Qrendel bataqlığı bürüyən dumandan sivrilib çıxaraq peyda olur, onlarla döyüşünü parçalayaraq diri-diri yeyirdi. Heç kəs bu qorxunc məxluqun qarşısına çıxa bilmirdi. Beləcə şənlik məclisləri azalır, bütün Danimarka kədərə-qəmə bürünürdü. Az keçmir qonşularının fəlakəti qeatlara məlum olur və Beovulf 14 döyüşçüsü ilə birlikdə Hrotqarın köməyinə gəlir. Göründüyü kimi Beovulf anqlo-sakson qəhrəmanı deyil, İsveçin cənubunda məskunlaşan skandinav tayfalarından birinin-qeatların (qautlar) cəngavəridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun səkkizinci boyunda-“Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyunda da hadisələr demək olar ki, eyni qaydada cərəyan edir. Bu boyda təcavüzə uğrayan Oğuz eli, təcavüzkar isə Təpəgözdür. O, türk-oğuz elinə qənim kəsilərək onun say-seçmə oğullarının axırına çıxmışdır. Daha çox itki verməsinlər deyə oğuzlar onunla razılığa gəlmiş, hər gün iki adam və 500 geyim verməyə razılaşmışdılar.

“Beovulf” dastanında Qrendel siklop olmasa da xislətcə və qorxunc xarici görkəminə görə ona bənzər bir məxluqdur. Qrendeli bir çox xüsusiyyətlərinə, ən əsası isə xain, zalım xislətinə görə Təpəgözlə eyniləşdirmək olar. Qidalanmaq üçün Təpəgöz insanları və heyvanları oğurlayıb yeyir. Qrendel də gecəyarısı gözlənilmədən insanlara hücum çəkir və onların qanlı cəsədləri ilə qidalanır. Oğuzlar Təpəgözü öldürmək üçün yeddi dəfə birləşsələr də, hər dəfə məğlub olurlar. Danimarkalılar da Beovulfun gəlişinə qədər neçə dəfə cəhd etsələr də Qrendeli məhv edə bilmirlər. Oğuz Təpəgözü yarı insan, yarı əfsanəvi məxluq olan Pəridən dünyaya gəlmişdir. Təpəgözün atası Sarı Çoban həmin pəriylə bulaq başında rastlaşmışdır. Qədim “Oğuznəyəmə”yə görə isə Təpəgözün anası böyük dənizdə yaşayır. “Beovulf”dakı Qrendelin də anası su ilə bağlıdır, o, bataqlıqda yaşayır. Qrendelin özünü isə dəniz əcaibi adlandırırlar.

Qrendelin ölümündən sonra anası özü Beovulfun və danimarkalıların üzərinə gələrək oğlunun intiqamını almaq istəyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da Pəri yalnız çobandan deyil, onun mənsub olduğu bütün oğuz elindən intiqam almaq fikrindədir. Lakin o, bunu birbaşa deyil, dolayısı ilə həyata keçirir. Anası Təpəgözün barmağına sehri üzük taxmaqla onu ölümsüz edir və deyir: “Oğul, sənə ox batmasın, bədənini qılınc kəsməsin!” (4, s. 267). Bununla da o, oğuz igidlərini çox zor və öhdəsindən asanlıqla gəlinə bilinməyəcək bir təhlükə ilə üz-üzə qoymuş olur.

“Beovulf”dakı Qrendel də Təpəgöz kimi həm xarici görünüşcə dəhşətli və heybətli idi, həm də çox qəddar əməllər törədərək Danimarkanın neçə-neçə cəsur igidinin qanını tökmüşdü. Təpəgöz də oğuz elini beləcə kor qoymuş, say-seçmə oğullarını həlak etmişdi. Hər iki dastanda zülm ərsə çəkildə-Danimarka başdan-başa garalar geyinəndə Beovulf, bir ananın iki oğlu Təpəgözə qurban verilib üçüncüsünə növbə gələndə isə Basat meydana atılıb insanların köməyinə tələsir. Qeatların cəsur döyüşçüsü Beovulf Basatdan fərqli olaraq qonşularının-danimarkalıların köməyinə tələsir, onları dardan qurtarmağa çalışır.

Beovulf da Basat kimi düşmənilə təkbətək vuruşur. Basat Təpəgözə, Beovulf isə Qrendelə yalnız öz gücünün hesabına qalib gəlir. Bu iki qəhrəmanın oxşar cəhətlərindən biri də onların öz güclərinə arxalanmaqları ilə yanaşı, yeri gəldikdə düşməne hiylə ilə qalib gələ bilmək bacarığı, vəziyyəti ağılla vaxtında qiymətləndirə bilmək xüsusiyyətidir. Belə ki, Basat Təpəgözlə vuruşmazdan əvvəl onun yeməyini hazırlayan qocalardan düşməninin zəif yerinin olub-olmadığını soruşur. Qocalar cavabında Təpəgözün bütün bədəninin zirehlə örtüldüyünü yalnız tək gözünün ətdən olduğunu xəbər verirlər. Basat da fəndgir tərpnərək Təpəgözü məhz yeganə gözündən məhrum edir və bununla gələcək mübarizədə qələbəsini təmin etmiş olur. Beovulf da yaxşı bilir ki, Qrendel qəddar, amansız olmaqla yanaşı həm də çox hiyləgərdir. Ona görə də öz yoldaşlarına bildirir ki, onunla təkbətək döyüşə çıxmağın mənası yoxdur. Çünki o, açıq döyüşdən qaçacaq və qəfildən qaranlıqda zərbə endirəcəkdir. Beləliklə, Beovulf Qrendeli qabaqcadan duyuyq salmamaq məqsədilə döyüşçü dostlarının arasında özünü tanıtdırmadan uzanaraq gecənin düşməsini gözləyir. Gecə Qrendel həmişəki adət ilə “Maral palatası”na hücum çəkəndə Beovulfun qüvvətli əli onun biləyindən yapışır. Qrendel elə ilk təmasdan qeyri-adi güc sahibi ilə üzleşdiyini anlayır. Çox çətin əlbəyaxa döyüş Beovulfun qələbəsi ilə başa çatır. O, Qrendelin qolunu çiyindən qoparır. Qanına

boyanmış əcaib özünü zorla bataqlığın qaranlıq sularına vurur və orada canını tapşırır.

“Beovulf” dastanı ilə “Təpəgöz” boyu arasındakı digər bir oxşarlıq qəhrəmanların-Beovulfla Basatın adı ilə bağlıdır. Belə ki, xüsusilə “Beovulf”da bütün qəhrəmanlar şəxs adları ilə adlandırıldıqları halda, yalnız Beovulfun adı fərqlidir. Beovulf adının mənası hərfi tərcümədə “arılar canavarı”, yəni arıları udan deməkdir. Basatın adını isə Dədə Qorqud qoymuş,atları basdığına görə ona Basat adını vermişdir.

“Beovulf” dastanı qəhrəmanın-Beovulfun dəfn mərasimi ilə sona yetir. Anqlo-sakson dastanının sonunda Beovulfun 12 ən cəsur döyüşçüsü öz krallarına və sərkərdələrinə son ehtiramlarını göstərərək onun cəsədinin külünü öldürdüyü əjdahanın mağarasından tapılan qiymətli zinət əşyaları ilə birlikdə məzara basdırır, üstündə isə hündür və əzəmətli təpə ucaldırlar. Məlumdur ki, təpə formalı qəbirlər qədim türklərə məxsusdur və kurqan adlanır. Kurqan sözünün mənası xan qəbiri, yaxud xaqan qəbiri anlamını verir. Avrasiya çölləri boyunca səpələnmiş bu qəbirlər “skif çar qəbirləri” kimi də tanınırdı. Qədim türklər öz hökmdarlarını və adlı-sanlı döyüşçülərini onlara məxsus zinət və başqa məişət əşyaları, hətta atı ilə bir yerdə basdırardılar. “Kurqan qəbirləri Avropada türklərin dəb salması şübhəsizdir. Onların gəlişinə qədər Avropa “yandırma əsrləri”ni yaşayırdı. Bu Skandinaviyada da belə idi. Şimali Avropanın ensiklopediyası sayılan Norman saqalarından ibarət “Yer kürəsi” kitabında hökmdar Freyrin kurqanda dəfn olunması epizodu ilə Skandinaviyada ilk kurqanın tarixi başlanır” (7, s. 301).

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıoğlu F. Azər xalqı. Seçmə yazılar. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 436 s.
2. Bayat F. (Gözəlov). Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kaqan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
3. Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, AzAtaM, 2004, 322 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.
5. Qasımlı M. Türk etnik düşüncəsində “Qorqud” obrazının mifoloji və tarixi statusu // Folklor və etnoqrafiya, 2004, № 2, s.22-29.
6. Süleymenov O. Az-Ya. Bakı: AzƏrnəşr, 1993, 304 s.
7. Аджи М. Тюрки и мир: сокровенная история. М.: АСТ, 2006, 649 с.
8. Гербер Х. Мифы Северной Европы. М.: Центрполиграф, 2008, 346 с.
9. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. М.:Восточная литература, 2001, 495 с.
10. Стурлусон С. Младшая Эдда. Л.: 1970 http://www.biblio.nhat-nam.ru/mladshaya_edda.pdf
11. Стурлусон С. Круг Земной. М.: Наука, 1980, 541 с.
12. Хазанов А.М. Социальная история скифов, М.: Наука, 1975, 336 с.

Summary

Parallels between western European epics and “Kitabi Dede Qorqud” are held in the article. The common features of characters and motives are explained with the great role of Turkish factor on Scandinavian and anglo-saxon epic poetry which was formed under its influence.

Key words: Turkish ethnic group, epic, experience, plot, motive, Skandinavian songs

Xuraman Hümmətova, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Türk xalqları Ədəbiyyatı şöbəsi, aparıcı elmi işçi
hummatovax@mail.ru

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN POETİK YARADICILIĞI

Ömür kitabı yarımçıq qalan sənətkarlardan biri də tatar xalqının fədakar oğlu Bəkir Çobanzadə (1893-1938) olmuşdur. O həm müəllim, həm filosof, həm dilçi alim, həm ədəbiyyatşünas, ən nəhayət, incə ruhlu bir şair idi. Onun lirik şeirləri bizə qısa bir ömür yaşamış tatar xalqının nakam şairi Qabdulla Tukayın poeziyasını xatırladır. Bu poeziyanın mayasında xalqa doğmalığ, soy-kökə bağlılıq, adət-ənənəyə hörmət, tarixi keçmişlə fəxr etmək əsas amillərdən biri kimi ön plana çəkilir. “Mənəm Çingiz, Teymur xanın nəvəsi, onlar gedən yolu mən də gedirəm”,- deyən şair öz ulu keçmişinə səyahət etməkdən qürur duyur. Bu duyğu onu əzmkar etmiş, səsinin bütün ellərə yayılmasını, “qoyun mən bağırım, sonra kiriyim, Kırımı, həm Kaşqarda yurdum deyib yürüyüm” deməklə, səsinin və sözünün sərhədləri aşmasını, türk torpaqlarının sərhədlərinin sonsuzluğuna oxucunun diqqətini cəlb edir. Bu səs uzun illər tatar xalqını milli azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləmiş, öz azadlığı uğrunda qan tökməyə hazır olan bir tatar balasının “iç dünyasının” naləsidir.

B.Çobanzadənin diqqəti çəkən şeirlərindən biri də “Dana doğru”şeiridir. Şeirin birinci misrasında şair “zülmət gecə, yer görünmür, ulduz yox” deməklə, tatar xalqının əsarət altında, yəni zülmətdə olduğunu, insanların öz torpaqlarında hüquqsuzluğunu, bu xalqı oyadacaq bir qəhrəmanın - ulduzun olmadığını ürək ağrısı ilə dilə gətirir. Şeirin sonrakı misralarında şair “süzər atım, yaydan çıxıb sanki ox” deməklə, mübarizəyə hazır olduğunu, onun qarşısını heç kəsin ala bilməyəcəyini, özünü “yaydan çıxmış ox”la müqayisə etdiyini görürük. Şair şer boyunca dana – gələcəyə, azadlığa, işıqlı sabahın açılmasına doğru irəliləməkdədir, o şəhid məzarlarından keçərkən ehtiyatlı olmağı tövsiyə edir. Buradakı şəhid ruhlarının nigarançılığı onu qorxudur. Çünki bu şəhidlər vətən uğrunda qan töküüb, can vermişlər. Şairin özü ilə qurduğu daxili monoloq şeir boyunca diqqəti cəlb edir. “həmsöhbət bir səs, bir rəy, bir ideal daşıyıcısıdırsa, auditoriya həmsöhbətlər çoxluğudur. Monoloq-hekayə əsas qəhrəman hekayəçi kimi çıxış edir, əsas hadisələr də bütövlükdə onun dilindən nəql olunur”^[1, 110].

Dana - azadlığa doğru yürüyən qəhrəman dağlarını, düzlərini azad görmək istəyir, orada insanların xoşbəxt gələcəkləri üçün çalışır. İllər boyu əsir düşmüş xalqın “dovşanlar” gəzən dağlarında aslanlar oylağının olmasını arzulayır. Lirik qəhrəman dana-azadlıq uğrunda vuraşmaq üçün and içdiyini bildirir, bu davanın-vuruşun bir qan davası olduğunu da bizə xatırladır. “Bitərmə düşmənlə bu qan davası ?” deyən qəhrəman başından keçməyə razıdır, amma yurdunun bir qarışından belə keçməyəcəyini bildirir. “Bəzən hadisələr müəllifin dilindən nəql edilir və qəhrəmanın səsi müəllif səmindən sonra daxili monoloq başlayır. Bəzən isə hadisələr müəllifin dilindən nəql olunsa da, müəllif səsi qəhrəman səsi ilə qovuşur, təhkiyənin xüsusi tipi - vasitəli nitq yaranır və daxili monoloq vasitəli nitq formasında olur”^[2,74]. Şeirin sonuncu bəndində lirik qəhrəman arzusuna yetişib. O, azad olmuş xalqının simvolu kimi xalqının qəhrəmanı, şair oğlu Colpanı tapdığını bildirir. Onun simasında azadlığı əldə edib, artıq qəhrəman gözlərinin “haqq nurundan qamaşdığını” deyir.

B. Çobanzadə tatar xalqının düşünən beyni kimi, qan yaddaşında babalarının ruhunu daşıyırdı. Tatar xalqının müstəqilliyi onun bədii yaradıcılığının leytmotivini təşkil edirdi. Sənətkar hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq, son anda tatar xalqı ilə baş-başa qalır. Milli azadlıq problemi sənətkarın tələşüüründə kök salan və onu narahat edən başqa problem idi. Ramız Əsgər yazır “Tatar xalqının əsarət altında inləməsi, milli zülm və istisar onu son dərəcə üzür. Onu, “yox imzaları imzalar içində” deyən Azərbaycanın nakam şairi M.Hadi ilə müqayisə edir”^[3, 9].

Millətlər yarışı başlandı çoxdan,
Hər xalqın var orda ayğırı, atı.

Zavallı tatarın duyulmur səsi,
Zavallı tatarın yox orda adı. [3,10]

B.Çobanzadə ulu keçmiş, Çingiz xan, Batı xan, Teymuru kimi qəhrəmanı olan bir xalqın oğludur. Bütün bədii yaradıcılığı boyu bu amma bu qürur hissi onun şeirlərində duyulmaqdadır. Keçmiş yada salmaq, müasir oxucusuna kimliyini xatırlatmaq B.Çobanzadə yaradıcılığından qırmızı bir lent kimi keçir. Şairi sıxan künci-möhnətdə qalıb zar-zar ağlayan vətənin yaralarıdır. Şair “Keçmişdəki suçlarımız” şeirində yazır:

Yazıq tatar atdan düşüb şaşırmış,
Üzün örtür səsin kısır, gəfzlənir.
Çingizi, Teymuru, Batını bilməm,
Mən onları heç görmədim səslənir. [3,52]

Şairin bədii yaradıcılığından söz açan R. Əskər yazır “Onu şeirlərində türk-tatar xalqlarının, çərkəzlərin timsalında milli taleyi bizimlə bir olan Qafqaz müsəlman xalqlarının birliyi vurğulanır.(O, ərəblərə, farslara rəğbət bəsləmir və bunu gizlətmir) Çobanzadə bu birlik uğrunda ölməyə hazırdır” [4, 12].

Ədəbiyyatda sətirləti ifadələr, eyhamla danışmaq, orta əsr şeirində isə təlmih adı ilə tanınan istifadə üsulları var ki, sənətkar dövrün, zamanın təhlükəsindən qorunmaq üçün bu kimi priomlardan istifadə etmək ehtiyacında olur.B.Çobanzadə də “ Bir saray quracağam” adlı şeirində bu üsuldən istifadə edib. Şair bu şeiri 1920-ci ildə Lazonda olarkən yazmışdır. Şeirdə müəllifin xalqını necə görmək istəyi öz əksini tapıb. Şeirin ilk misrasında “ bir saray quracağam, xan olmasın içində” deməklə, xalqına ağalıq, hökmran olacaq birisini istəmir, tatar xalqını azad, müstəqil, heç bir dövlətdən asılı təsəvvür etmək belə xəyalına gətirmir.Sonra isə fikirlərini davam etdirən şair “qul, kasıb, açlıq, zülm, qan, ölüm, olmasın içində” deyir. Deməli, şair kölə, xalqının müti olmasını istəmir.Xəyalən qurduğu sarayda əmin-amanlıq, sədaqətin, xoşbəxtliyin olmasını arzulayır.

Daşını yad eldən gətirməyin heç,
Yetər öz yurdumda kəsilən kərpic.
Qoy hündür olmasın dağ zirvəsi tək,
Təməlli, bərk olsun nur guşəsi tək. [3,6]

Deməli, şair öz ölkəsinə işıqlı bir sabah arzusundadır. Xoş baharın qarşısı kimi əsən küləklərin hər qarını döyməsini istəyir. Qəfil qonaq kimi eldən-elə ,evdən-evə, gələn bu küləyin cənubdan əsməsini arzulayır. Məcərasından hər şeyi qoparıb atan bu dəli küləklərin qarşısını hey bir bayın kəsə bilməyəcəyini deyən şair, bu cənub küləyinin - azadlıq dalğasının yaxınlarda əsəcəyinə oxucunun diqqətinə çəkir.

Aynası gen olsun, qoy girsin işıq,
Hər dərdli adama qarısı açıq.
Qoy əssin hər evə cənubdan külək,
Kəsməsin yolları bir yekə bay tək. [3,61]

Bədii ədəbiyyatda daxili monoloq- daxili nitq, söhbət və düşüncə formasında təzahür edib, birinci şəxsə aid təhkiyəyə cevrilir. [2,120]

Türk xalqlarının poeziyasında aparıcı mövzulardan biri də dağlara xitabən yazılan şeirlərdir. İnsan –dağ əlaqəsinin insan düşüncə tərzində, onu etnik yaddaşındakı yeri bizdə bəzi mifoloji və dini təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarıb. İlk əcdadlarımızın şüur və düşüncəsində dağ kultunu müxtəlif təzahür formalrı mövcud olmuşdur. M.Seyidova görə “müqəddəs başlanğıc sayılan dağ, eləcə torpaq və xüsusi ilə onlarla bağlı Günəş bütün varlığın –heyvanadın, insanların, nemətlərin taradıcısı, anası-atası kimi qəbul olunur. Torpaq başlıca olaraq na başlanğıcı sayılmışdır[5,308]. Dağlara zaman-zaman insanlar müqəddəs varlıq kimi sitayiş etmiş, qız-gəlinlər onlardan yaşınmış, bəzən də insanlar onları özlərinə sitəmgah saymışlar. Müəyyən dövrlərdə dağlar mərdlik, vüqar simvolu kimi ədəbiyyatda yer almış, onların mərdlikləri ilə öyünmüşlər. Fəlakət və müharibələr zamanı insanlar öz yurd-yuvalarını tərk etdikləri anda, dağlar vüqarla yerlərində dayanıb sinələrini düşməyə sipər etmişlər. Ədəbiyyatımızda dağlara xitabən yazılan şeirlər də tamamən başqa-başqa anlamlar kəsb etməkdədir. Bu baxımdan Çobanzadənin bədii

yaraıcılığında “Uzaq dağlar” şeiri şairin həsrətinin sorağından xəbər verən bir mətləbi bizə xatırladır. Şeirinin ilk üç misrasını bədii sual əsasında quran şair, dağlardan onu xatırlamasını, yadına saldığını xəbər alır.

Siz də məni anırmısınız?
Tez-taz yada salırmısınız?
Mənim üçün yanırmısınız?
Başı göyə yetən dağlar,
Ağlayan, zikr edən dağlar. [3,8]

Bəndin sonunda məcazi yolla mövcud şəraitin çətinliyini, dağların da bu vəziyyətdən ağladığını və Allahı zikr etdiyini sadə dildə, poetik boyalarla əks etdirən şair gözəl bədii lövhələr yarada bilmişdir. Şair insanların çətin günündə dağlardan imdad istəmələrini xüsusi vurğulayaraq “gözəl, gözəl kölgəsində yumuldu, Zor günlərdə sizdən pənah umuldu” deyir.

B.Çobanzadə klassikləri oxuyub onlardan bəhrələnməklə yanaşı, onu maraqlandıran məsələlərə də münasibətlərini bildirmiş, yeri gəldikcə dünya korifeyləri ilə bu dühalar arasında müqayisələr də aparmaqdan çəkinməmişlər. Belə ki, B.Çobanzadə yaradıcılığında Avropa alimlərinin türkologiya elminə, şərq alimlərinin - Mahmud Kaşqarlı divanının dilinə, Mövlana Füzulinin yaradıcılığına, M.F.Axundzadənin komediyalarının dilinə, Türk dilinin qanunauyğunlarına münasibət bildirmələri, onların Türk xalqına olan münasibətləri böyük mütəfəkkiri hər zaman maraqlandırmışdır. B. Çobanzadəni düşündürən ən ümdə məsələlərdən biri də türk dili, şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatını dünya alimlərinin necə qiymətləndirməsi idi.

Onun yaradıcılığında dil problemi, başqa dillərə münasibət, ana dilinin yasaq olması və.s bu kimi mühüm məsələlər əsas yerlərdən birini tuturdu. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığının əsasını dilçiliyə həsr etdiyi elmi yeniliklər təşkil edir. O, bu fəaliyyətində təkcə türk dili problemlərinin deyil, həm də xarici alimlərin türk dilinə olan münasibətləri, bu dilə verdikləri dəyərlər, bu dilin geniş imkanlarından söz açmasdır. Bütün bunlardan başqa, sənətkar ana dili ilə bağlı fikir və duyğularının poetik sözə çevirərək bu yolla da onu oxuculara çatdırmağı özünə borc bilir.

Hər şeydən öncə B.Çobanzadə öz dilini sevən, o dil ilə fəxr edən dilçi bir alim olmuşdur. Biz B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında ana dilinə münasibət məsələlərini o zamanın, dövrün təziqlərindən qorunmaq üçün həm açıq, həm də yarızarafat, yarıciddi şəkildə söylədiyini də görürük. Bu mövzu ilə bağlı şairin satirik ruhlu şeirlərinə də rast gəlirik. Onun “Student” şeiri satirik üslubda yazılıb. Yarısatirik üslubda yazılan bu şeirdə əslində tatar xalqının faciəsi əks olunur. Şeirdə “Qoy rusca öyrənsin bizim uşaqlar” deməklə, şair çox dil bilməyi peyğəmbərin də dil öyrənməyə böyük önəm verməsini şeirdə oxucuların diqqətinə çatdırır. Dil öyrənməyin başqa yönlerini oxucuya anladır. “Bir daha yalvarma həftələr boyu İvana, Mişaya, tanış-bilişə” deməklə, öz vətəninə dilində qanunların işləmədiyini, öz dilində tədrisin, təlimin olmadığını, dilinin yasaq olduğunu, bu dildə heç bir sənədin hazırlanmadığını ürək yanğısı ilə dilə gətirir.

Şairin dil haqqında yazdığı şeirlərdən biri də “Ana dili” şeiridir. Bu şeiri B.Çobanzadə 1928-ci ildə Budapeştdə qələmə alıb. Şeirdə lirik qəhrəmanın daxili iztirabları, vətən, xalq, doğma dil həsrəti öz əksini tapıb. Lirik qəhrəman öz xalqı, bu dildə danışan insanlar üçün darıxdığını, sıxıntılar keşirdiyini, yad dildə danışan insanların danışığı onu sıxdığını poetik şəkildə oxucuya çatdırır. Doğma dili üçün darıxan qəhrəman “öz dilini quşlara, qurdlara öyrədən səni” deməklə, başqa varlıqların belə onun dilində ötməsini, danışmasını istəyir.

Bilmirəm türkmidir, tatarımı adın,
Şirinsən, dadlısan tanrıdan dadın.

Həm türkdə, tatarada sənin sözlərin,
İkisi birlikdə məhsun gözlərin,

Viyana önündə, kazak içində,
Bərabər oxuduq hindlərdə, Çində.

Anlasa bil səni düşmən də sevər,
Bir yanıq sözümdən qəlbi incələr.

İstərəm mən səni hər yanda görəm,
İnci sözlərindən dastanlar hörəm.

Şeirir sonrakı misralarında lirik qəhrəman ölərkən mələklərin o dünyada onu sörgü- suala ana dilində tutmasını istəyir. Lirik qəhrəmanın arzusu daha böyükdür, o, ana dilində “ düşməne fərmanlar” yazmaq, bu dilin məhəbbətini könlündə qazmaq istədiyini bildirir.

Qəlbimdə mələklər suallar sorsa,
Əzrayıl dilimə min düyün vursa,

Öz ana dilimdə soruş deyərəm,
Öz ana dilimdə ötüb ölərəm.

Könlümü qayğılar gəmirirdi an,
Xalqın bəxt ulduzu söndüyü zaman,

Doğma dil, başqa şey ağılıma gəlməz,
Ən böyük sirrimsən düşmənlər bilməz [3, 87].

Dil hər bir millətin qan yaddaşının poetik ifadəsidir. Öz dilinə xor baxan insanlar zaman-zaman dilin qəzəbinə gəlmişlər. Azərbaycanın xalq şairi, istiqlal mücahidi X. R. Ulutürkün ifadəsi ilə desək “kim qoruya bilmirsə öz dilini, itsin mənim gözlərimdən ilim-ilim, bu sahili o sahilə birləşdirən polad körpü, mənim dilim” [6, 150]. “Dil məran və fikir, duyğu ehtiyac kibi hallarımızı ifadə üçün bir alətdir. Dil olmazsa, insanların çalışması istehsal əmək qabil ola bilməz. Dil cəmiyyəti tutan bağlardan birisidir” [7,32].

B.Çobanzadənin incə ruhlu şeirləri ilə tanış olduqca bu böyük sənətkarın öz xalqı yolunda göstərdiyi fədakarlığın bir daha şahidi olduq. Türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinin köklərinin çox-çox dərinlərə gedişini, bu dilin və ədəbiyyatın xalqın həyatında oynadığı rolu bir daha B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında poetik sözün qüdrəti ilə necə mənə kəsb etdiyinin şahidi olduq.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Əmrahoglu. Epik sözün bədii gücü. Bakı: Elm, 2000, 211 s
2. M.İmanov. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı: Yazıçı, 1991, 116 s.
3. B.Çobanzadə, Seçilmiş əsərləri. IV c. 2 cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 364 s
4. B.Çobanzadə. Seçilmiş bədii əsərləri. R. Əskər. Tərtib edən, Krım türkcəsində uyğunlaşdırən və ön sözün müəllifi. Bakı : 2012.
5. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən. Bakı:Yazıçı, 1989, 496 s
6. X.R.Ulutürk. Seçilmiş əsərləri. Şeir və poemaları. Bakı: Təhsil, 2012, 560 s.
7. B. Çobanzadə Seçilmiş əsərləri. B. 2007.

Khuraman Hummatova

Bakir Chobanzadeh's poetical creativity

Summary

One of masters with incomplete life path was selfless son of Tatar folk Bakir Chobanzadeh(1893-1938). He was a teacher, afhylosopher, a philologist as well as spesialist in literature and at last poet with fine spirit. His lyrical verses remind us of poetry of Tatar folk's poet GabdullaTukay. The basics of this poetry consist of affinity with folk, attachment with ancestry, respectfulness to tradition, felling of pride for history of nation. "I am grandson of Cengiz

,Timurkhan, I follow the path which was followed by them" - in this way poet describes his pride for journey to past. This feeling made him resolute. By saying "Let me shout and then fallsilent, let me wander in Crimea and Kashgar saying my motherland" - he wanted that his voice and words passed through boundaries and transmit to reader how vast are Turkish lands,how endless are boundaries of Turkish lands.This voice encourage Tatar folk for national independent struggle for long years.

Key words: Chobanzadeh, poetry, Tatar folk, ancestry, national tradition.

Nigar Sadıqzadə, fil.ü.f.d., dos.
AMEA Naxçıvan bölməsi
naliyeva22@mail.ru

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞI TÜRKİYƏ TƏDQIQATLARINDA

Məmməd Araz ədəbiyyatımıza öz səsi, öz nəfəsi, öz vətəndaş hissləri ilə gələn şair olmuşdur. Onun yaradıcılığında bu cəhətlər həmişə özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir.

Müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, xalq şairi Məmməd Arazın zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı haqqında Azərbaycan ədəbiyyatının ən nüfuzlu nümayəndələri- Rəsul Rza, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər- Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli, Bəkir Nəbiyev, professorlar- Yavuz Axundlu, Vaqif Yusifli və başqaları müxtəlif illərdə məqalələr yazmış, bu əsərləri hərtərəfli təhlil etmiş, şeir və poemaların bədii qiymətini vermiş, onların sənətkarlıq məziyyətləri haqqında ətraflı bəhs etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Araz yaradıcılığı haqqında söz deməyən, fikir söyləməyən bəlkə də bir alim belə tapmaq çətindir.

Görkəmli şairin yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, türk dünyasında da həmişə sevilmiş və tədqiq olunmuşdur. Məmməd Arazın rəngarəng, çoxcəhətli və hərtərəfli yaradıcılığı qardaş ölkədə yaşayan tədqiqatçıların da marağına səbəb olmuşdur.

Məmməd Araz irsi ilə bağlı tədqiqat aparən alimlərdən biridə Dr. Salih Okumuşdur. O, öz tədqiqatında ilk öncə şairin anadan olduğu dövr, böyüdüüyü mühit, ailəsi, təhsil aldığı illər, gənclik dövründən ətraflı bəhs etmişdir.

Tədqiqatçı daha sonra Məmməd Araz yaradıcılığına Türkiyədə də toxunulduğunu qeyd etmişdir. O, ilk öncə "Qardaş ədəbiyyatlar" jurnalının "Məmməd Araz özəl" sayını (1993) qeyd etmişdir. Burada əsasən şairin həyatı, şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Bu jurnaldan əlavə İbrahim Bozyelin "Mən Araz şairiyəm", "Azərbaycan diyarından", Yavuz Akpınar "Məmməd Araz maddəsi" adlı məqalələrin təhlil edərək şairin Türk dünyasındakı nüfuzundan, şeirlərinin dillər əzbəri olmasından bəhs etmişdir.

Salih Okumuş kitabın növbəti fəsillərində şairin yaradıcılığını təhlil etmiş, onun şeirlərinə öz münasibətini bildirmişdir.

Tədqiqatçı şairin tərcüməçilik fəaliyyətindən də ətraflı bəhs etmişdir. Onun dünya ədəbiyyatının bir neçə nümayəndəsinin əsərlərini çox mahir bir şəkildə öz ana dilinə çevirməsini yüksək qiymətləndirmişdir.

Kitabı oxuduqca Məmməd Arazın yaradıcılığının sistemli, hərtərəfli təhlil olunduğunu, Türkiyədə şairin şeirlərinin necə sevildiyinin şahidi oluruq.

Məmməd Araz yaradıcılığında anaya, doğma torpağa, Vətənə olan məhəbbət hər dövrdə istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də Türk dünyasında da öz aktuallığın qoruyub saxlayacaq, gələcək nəsillərin həmişə diqqət mərkəzində olacaqdır.

Obid Baxtiyaroviç Shofiyev, fil.ü.f.d., dos.
Термиз Довлет Университети, baş elmi işçi
oshofiyev@mail.ru

ŞARK MÜTEFEKKİRİ (*Maksud Şeyxzade portretinə çizgiler*)

Ünlü şair, dram yazarı, kalemi keskin tercüman, edebiyatçı Maksud Şeyhzade Özbek Edebiyatını yazdığı eserlerle zenginləşirmiş olan çok yönlü bir yazar idi. Doğma büyüme Azərbaycanlı olmasına rağmen, kismet işi, Özbekistan'a gelip hayatının sonuna kadar burada yaşadı.

Azerbaycanlı ünlü bilim adamı Almas Ülvi, Maksud Şeyhzade hakkındaki makalesinde onun biyografisini şu şekilde ifade eder: "*Maksud Şeyhzade aslen Azərbaycan'ın Kazak şəhrinin Salahlı ilindən gəlir*". Kendisi de Aktaş kasabasında doğar. Şairin babası Tiflis'teki tıp okulunu tamamladıktan sonra kasabada çalışmaya karar verir. Annesi de kızlar okulunda tahsilini almış, aydın kadınlardan biriydi. Beş çocukları oldu. 1908 yılının 7 Kasım günü doğan Maksud Şeyhzade bu ailenin en büyük çocuğu idi.

O ilk tahsilini Aktaş'ta, ünlü aydın Muhtar Efendinin açtığı "Rüşdiye" okulunda alır. Sonra Bakı İlahiyat Fakültesinde devam eder (1920-1925). Burada Abdulla Şair, Hüseyin Cavid, Cabbar Efendizade, Medine Gıyasbeyli, Cemalbey Cabrailbeyli gibi dönemin önemli kişilerinden eğitim görmüştür. Okulu tamamladıktan iki sene sonra Dağıstan'da (1925-27) öğretmenlik yapar, 1928 yılında ise Özbekistan'a gelir ve bütün ömrünü şu toprağa adar". (Azerbaycan dilinden tercüme bize ait.) Maksud Şeyhzade XX yüzyılın en tehlikeli döneminde yaşamıştır. Bu devir, tarihte totaliter rejimin zalim siyasetiyle anılır.

Stalin'in "Baskı Makinesi" sayısızca insanların eziyetini sebep olmuştur. Özellikle, milletin asıl devamcıları, alim, şair ve yazarların sürgün edilmesi dönemin acılı noktası olarak tarihe geçmiştir. Tam ömürlerinin baharında, onlar, çalışmak yerine soğuk ülkelerdeki hapisanelerde geçirdiler, işkenceye maruz bırakıldı, ne suç işlediklerini öğrenemediler, vuruldu, öldürüldüler.

Baskı(Repression) rüzgarı Maksud Şeyhzade'ye de tesir etti. 1928 yılında şair ve onun meslektaş dostları "İctimai Tehlikeli Unsurlar" (2,34) bulundu onlar için ceza hükmü okundu. Buna göre de şair Moskova, Tiflis, Bakı'dan başka şehirlerde sürgüne yollanacaktı. (2,34)

Böylece, sürgün için yer olarak Taşkent'i seçer ve 1928'de Şubatın son günlerinde üç yıllık sürgün için Taşkent'e gelir. Bu da düşündürücü bir karardı. Neden Şeyhzade sırf Taşkent'i seçer? Bunun sebebi nedir? Şairin kendisi belirtmemiş olsa da, edebiyatçılar çeşitli tahminlerde bulunmuşlardır.

Örneğin, edebiyatçı Naim Kerimov'un "Maksud Şeyhzade" manevi biyografik romanında şunları beyan eder: "Daha yeni 20 yaşına basmış gencin (Maksud Şeyhzade'nin- A.Ş.) Taşkent'i kurtulma limanı olarak seçmesi babası Masumbey'in isteğine göre olmuştur."

O vakitlerde hizmet seferinde Moskova'da bulunan Masumbey karısı Fatma Hanım'a Taşkent'te iyi tanıdıkları olduğunu, iki arada kalan oğullarına yardım edebileceğini bildirmişti.(2,37). Gerçekten de genç, tecrübesiz Şeyhzade'nin anne babası onun gurbette geçireceği yılları düşünerek yakın dostları penahına yollamaları doğaldı. Naim Kerimov'un yukarıda ismi geçen kitapta belirttiği gibi, burada Masumbey'in Taşkent'te ikamet eden tanıdıkları Paşa Ganiyev ve Sabir Şaripov'lar vardı. (2,38)

Ayrıca, Şeyhzade daha öğrenciyken şiir yazmaya başlamış, edebiyata merak sarmıştı. Almas Ülvi'ye göre, onun ilk şiiri Azerbaycan'da yayımlanan "Kommünist" gazetesinde verilmiş o vakitte şair 13 yaşındaydı. (1,159)

O dönemde Taşkent de medeniyet merkezlerinden biriydi, çok sayıda yetenek sahiplerine beşik olmuştu. Bir taraftan onun anne babası Şeyhzade'nin buradaki edebi ortama girmesini, tahsilini devam ettirmesini amaçlamış da olabilir. Yüreğindeki coşku, edebiyata, sanata olan merak genç Şeyhzade'yi Nevai vatanına çağırması olmalı ve anne babasının bu kararına hiç düşünmeden rıza gösterdiğine hiç şüphe yoktur.

Gerçekten, Şeyhzade bu diyarda 3 yıl değil, belki bir ömürlük kalıp gitti. O Özbek şairi olarak tanındı. Maksud Şeyhzade Oybek, Hamid Alimcan, Çolpan, Abdulla Kahhar, Gafur Gulam, Osman Nasir gibi dönemin tanınmış sanatçıları ile omuz omuza çalıştı.

Onları kendine üstad, yakın dost bildi. Art arda yayımladığı güzel ve nefis şiirleri kitaplarımızın sayfalarına süs oldu. Birçok şiir kitapları yayımlandı. Böylece edebiyatımıza yeni bir aydın figür girmiş oldu. 1937 yılında Rus şairi A.S. Puşkin vefatının 100 yıldönümünde onun eserlerini tercüme etme kararı çıkarıldı.

Birkaç yazarlar Çimyan dağ eteklerinde tercüme ile meşgul olurlar. Oybek, H.Alimcan, Elbek, A. Kahhar, O. Nasir gibi şair ve yazarlar arasında Maksud Şeyhzade de vardı. Ona Puşkin'in "Mis Çavandaz" ve "Mozart ve Salyeri" gibi şiirsel eserlerini tercüme etme yükletilmişti. Şeyhzade bu eserleri Özbek diline ustalıkla çevirdi. Şair bununla kendisinin yeni bir açısını keşfetti. Daha sonra Şeyhzade tercümanlık işini devam ettirerek Özbek okurlarını dünya edebiyatı incileri ile paylaşmakta kendi payını katmıştır. Onun özellikle, Şekspir'den yaptığı tercüme Özbek tercümeciliğinin ayrı bir sayfasını teşkil etti. Onun tercümesindeki "Hamlet", "Romeo ve Juliyetta" dramları henüz milyonlarca kişileri kalbini sarsmıştır.

Aslında, Şeyhzade'nin çevirmenlik faaliyetini, onun maharetini öğrenmek için bugünkü günün genç tercümanları için büyük bir beceri mektebi olur desek doğru olur.

İkinci Dünya Savaşı yılları şairin birkaç, savaşı kınayan, yurt oğlanlarını güreşe davet eden, vatansever olmayı teşvik eden şiirleri yayımlandı. Onun "Güreş niçin?", "Berlinde sud bolgusu" şiirlerini getirebiliriz.

Ama Şeyhzade'nin bu dönemdeki en parlak sayfasını teşkil eden eseri "Celaliddin Mangüberdi" dramıdır. Şunu vurgulamak gerekir ki, Moğol istilacılarına karşı güreşen Celaliddin Mengüberdi hakkında o vakte kadar daha edebi eser yaratılmamıştı. Şeyhzade bu eseri yaratmak için tarihi kaynaklara, o devir tarihçilerinin eserlerini irdeler. Ve nihayet, 1944 yılında "Celaliddin Mangüberdi" dramı dünya yüzünü gördü. Bu dram kısa sürede sahnelenilerek, izleyicisinin takdirini hakletmişti. Tam savaş zamanında, halkın mert, cesur kahramanları hakkında böyle eserin yaratılışı kanlı savaş meydanında can alıp can veren oğlanlar için büyük ruhsal medet, mücadele için büyük bir davet oldu desek doğru olur. 1950'li yıllarda Stalin'in "baskı makinesi" yine yola düştü. Maksud Şeyhzade'nin talihsizlik günleri başladı. 1952 yılında 20 Eylülde Maksud Şeyhzade'yi hapse atma kararına imza atıldı. (2,168) Esassız suçlamalarla hapse alınmış olan şair İrkutsk'te kampa ceza müddetini geçirmek için yollandı. Stalin'in vefatı münasebeti ile şair amlandı ve 1954 yılında Haziran ayında yurduna döndü. Ama son yıllarda Şeyhzade, başından ruhi eziyet, fiziksel işkenceler geçirmişdi. Ama şair hiç umudunu kaybetmedi. Yine yazmaya başladı. O dertlerine kaleminden çare buldu. Onun edebi planları boldu.

Şeyhzade halkımızın yine bir ulu oğlu Mirza Uluğ Bek hakkındaki dramını yazmaya başladı. İlkin büyük alim ve komutan, devlet adamı Mirza Uluğ Bey hakkındaki tarihi kaynakları etraflıca öğrenmeye başladı. 1960 yılında tarihî drama yazımı tamamlandı ve 1961 yılında sahne yüzünü gördü. Dramdaki rolleri dönemin en meşhur oyuncularını oynamıştı. Bu dram Maksud Şeyhzade'yi benzeri görülmemiş bir üne kavuşturmuştu. Gerçi Şeyhzade Özbekistan'da kalıcı olarak yaşamışsa da, doğup büyüdüğü Azerbaycan'a sıkça gider, anne babası, yakınları, akrabaları, dostları ile buluşur idi.

O hayat yolunu Azerbaycanlı Sakina isimli bir kızla bağladı. Sakina Hanım bir ömür Şeyhzade'yle beraber, iyi günde, kötü günde yoldaşı oldu. Bütün ömrünü ailesinden ırakta Özbek diyarında şairle geçirdi. Şeyhzade'nin başında bulutlar toplandığında yine beraberdi, ona bütün ömür sadık kaldı. Sakina Hanım için şair Oybek'in eşi Zarifa Saidnasirova, Abdulla Kahhar'ın eşi Kibriya Kahharova, Hamid Alimcan'ın eşi Zülfiye, Said Ahmad'ın eşi Saida Zünnünovalarla bir sırada olmayı hakkettiğini söylersek hiçbir abartı olmaz.

Şeyhzade başına gelen zor günler, ruhi ızdıraplar, yabancı diyarların ayazları, karşılaştığı haksızlıklar ona etki göstermeden kalmadı. Bu yüzden sık sık hastanelerde tedavi gördü. Gerçi hasta olsa da yaratıcı işinden yılmadı, amaçlarını gerçekleştirmeye acele etti. Fakat ağır hastalığı onu aramızdan alıyordu. 1967 yılının 19 Şubatında şair hayatla vedalaştı. Onun kalbi artık çarpmıyordu. Özbek edebiyatı ulu bir çınar daha kaybetti.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Maksud Şeyhzade'nin 13 yaşında ilk şiiri yayımlanmıştır.

Onun şiire, edebiyata olan sevgisi daha erken dönemlerde başlamıştır. Bunu şair, kendi

biografisində şu şəkildə ifadə edir: "... Ben eğer okurlarıma, daha alfabeyi öğrenmeden önce şiir yazdım dersem, onlar belki bu lafımı ya şaka, ya da kinayeli anlamda bir mübalagadır diye yorumlayabilirler. Ama bu gerçektir. Benim babam rahmetli, (dönemin önde gelen aydınlarından, doktor.) genellikle çocuklarına şiir okur sonra bazı kelimeleri söyler, bu sözlere kafiye olabilecek kelime bulmamızı isterdi. Kafiye ve vezin ahengine aşına olduğum için beş yaşındayken 8-10 mısradan ibaret bir masal yazdığımı hatırlıyorum. Tabii ki, belli bir görüş ve kurgudan yoksun olan "bu masal" kurtla sincapın hikayesini anlatırdı. Herhalde, şiire olan sevgim ömrümün ilk yıllarımdan başlayarak kanıma, kalbime, fikrime sindiğini cüretle dile getirebilirim." (2,15)

Şunu net söyleyebiliriz ki, Şeyhzade'nin edebiyata olan sevgisi aile ortamında gelişmiştir. Babası Masum Beyin hizmetleri önemlidir.

İlahiyat eğitimi aldığı vakitlerde ona eğitim veren Abdulla Şair, Hüseyin Cavid, Cebbar Efendizade, Medine Gıyasbeyli, Cemalbey, Cabrailbeyli gibi hocaların tavsiyeleri, öğütleri şairin edebiyat dünyasına adım atmasını hızlandırdığını vurgulamak isterdik.

İlahiyat tahsilinden sonra Şeyhzade Dağıstan'ın Derbent şehrindeki okullarında birinde müellimlik yapar. O Dağıstan'da geçirdiği yıllar hem müellim, hem şair, hem gazeteci niteliğine ulaşmışma yılları oldu. Onun "Maarif Yolu", gazetesinde "Bu Akşam", "Hur Dağ Kızına", "Sahilde", "Şeyh Şamil" gibi şiirleri yayımlandı. (2,25)

Şeyhzade'nin yazarlık faaliyeti tabii ki Taşkent ile ilgilidir. Şair bu yıllarda Oybek, Gafur Gulam gibi genç Özbek şairleri ile tanıştı. Onlar ile edebiyat, şiirin geniş dünyası, güzellikleri hakkında sohbetler etti. Şeyhzade Oybek ve Gafur Gulam ile bütün ömür arkadaş kaldılar. O "Kızıl Özbekistan", "Şark Hakikati" gazetelerinde faaliyet yürüttü. Özbek Dilini güçlü bir sabırla öğrendi. Bu dilde şiirler yazmaya başladı.

Şair Özbek Dilindeki ilk şiirini "Traktör" adı altında "Şark Hakikati" gazetesinde yayımlattı. Kısa sürede Şeyhzade edebiyat camiasının en faal şairi olarak tanınmaya başlandı. 1933 yılında onun "On Şiir" ve "Ünadaşlarım", 1934 yılında "Üçüncü Kitap", 1935 yılında ise "Cumhuriyet" şiir kitabı yayımlandı.

Maksud Şeyhzade şiirinin farklı bir özelliği vardı. Onun şiirlerinde doğu klasik şiiri gelenekleri net sezilir. Şiirlerinde felsefilik, didaktik buna esas olur.

*Dostlar yahşılarni avaylab saqlang!
"Salom" degan sözning salmoğın oqlang!
Ölganda yüz soat yiğlb turgandan,
Uni tirigida bir soat yoqlang*

Hepimizin ezberlediğimiz bu meşhur mısralar hayatın fani olduğu, insanın insana emanet olduğu ve bu durumda yakınlarımız hayatken onları sevip saymamız gerektiğini çıkarabiliriz. Şeyhzade şiirindeki bu derinlik, doğal olarak onun şairin temel ilkelerinden biridir. Ünlü edebiyatçı İbrahim Gafurov Şeyhzade şiirinin işbu yönlerine dikkat çekmişti: "Şeyhzade tam anlamıyla aydın bir şair. Onun şiiri baştan sona kadar aydın şiirdir. Şeyhzade mantıklı şeyleri, olayları sever. Aydın, sadece aklın yarattığı olaylar gerçekçi olabilir diye düşünür ve ömrü boyunca bu ilkesine sadık kalır"

Maksud Şeyhzade şiiri yüceltir, onunsuz dünya manasız olacağını vurgular. "Şiir gerçek güzelliğin kardeşiymiş..." şiiri Özbek şiirinin en güzel örneklerinden sayılır.

*Şersiz qalblarga açınaman men,
Ularda na tonglar kunduzni boşlar,
Na oqşom yulduzlar ufqni ochar keng,
Na bahor çoğida sayraydı quşlar*

Genel olarak Şeyhzade şiiri, sanatı, hayatının anlamı olarak gördü. O ömrünü edebiyata adadı. Onun şiirleri hâlihazırda binlerce kalpleri sarsmaya, çöştürmeye devam ediyor.... Nizami ve Fuzuli diyarında büyüyen Nevai ve Babür diyarında hayatını geçiren Maksud Şeyhzade her iki benzersiz hazineden kendi payını almıştı. Doğru Edebiyatını, tarihini, yüce alimler mirasını titizlik ve sabırla öğrendi. Kendisi de dediği gibi, bir dakika olsun kitap okumayı ihmal etmedi, tefekkür hazinesini zenginleştirmeye çalıştı. Günümüzde Maksud Şeyhzade Özbek ve Azerbaycan halklarının parlayan aydını olmaya devam ediyor. O yine bin yıllarxa kendi nurunu saçmaya devam edecektir.

АДАБИЁТЛАР

1. Almaz ÜLVİ. Maqsud Şeyxzadə taleyi və yaradıcılığı ədəbi əlaqələr müstəvisində / Azərbaycan - özbək (sığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər).- Bakı, “Qartal” nəşriyyatı, 2008.
2. Наим Каримов. Мақсуд Шайхзода. Маънавий-биографик роман. – Т.: “Sharq”, 2010.
3. Мақсуд Шайхзода. Шоир қалби дунёни тинглар. Танланган асарлар. – Т.: Ниҳол, 2008.
4. Иброҳим Ғафуров. Дунёни тинглаганда (сўзбоши) // Мақсуд Шайхзода. Шоир қалби дунёни тинглар. Танланган асарлар. – Т.: Ниҳол, 2008.

Obid SHOFIYEV

The wise of the East (Some words to the portrait of Maksud Shayhzade)

Summary

Maksud Shayhzade was a multifaceted creator. He was not only a poet, translator, playwright, but also a literary critic. Even though he was born in Azerbaijan, he lived permanently and created in Uzbekistan.

In this article is given Maksud Shayhzade's way of life, his years in Azerbaijan, coming to Tashkent, information about his creative activities here, and some of his poems are analyzed.

As well as it is also emphasized that Maksud Shayhzade is a poet of two people and added his contribution to strengthening the bonds of eternal friendship between these two people.

Key words: uzbek literature, Maksud Shayhzade, “Tashkentnoma”, the totalitarian regime, the wise

Parvana Bayram, fil.ü.f.d., dos.
Gazi Universiteti Polatlı Fənn Ədəbiyyat Fakültəsi
Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölüm Başkanı
pervane32@yahoo.com

SOSYALİST REALİZMİNİN GÖLGESİNDE YAZILAN EDEBİYAT TARİHLERİNDE TASNİF, DEĞERLENDİRME, DİL VE ÜSLUP ÜZERİNE

İsmail Hikmet Ertaylan'ın Azərbaycan və Türk Edebiyatı Tarihleri Örneğinde

19. yüzüylün son çeyreğinde İstanbul'da doğan İsmail Hikmet Ertaylan, ansiklopedik bilgisi, entelektüel zəkâsı ve dil alanındaki yeteneği ile bu asrın yetiştirdiği mümtaz şahsiyetlerdendir.

Roman, hikâye, şiir, müzik, operet, piyes ve tercüme sahasında kalem oynatan, akademik incelemelere, yerli ve yabancı birçok biyografi, Batı edebiyatı tarihi, özellikle klasik edebiyat ve edebiyat tarihçiliği alanında önemli eserlere imza atan Ertaylan, Yenileşme dönemi Türk edebiyatı, özellikle biyografi alanında çok sayıda eser yazmakla birlikte en önemli çalışmalarını klasik edebiyat ve edebiyat tarihi konusunda vermiştir. Beş yıl gibi bir sürede 4 ciltlik Türk Edebiyatı Tarihi (Bakü, 1925), 2 ciltlik Azərbaycan Edebiyatı Tarihi (Bakü, 1928) ve Yunan Edebiyatı Tarihi (1928) kaleme alarak yayımlatmış, daha sonra ise 1938 yılında Latin Edebiyatı Tarihi'ni yazmıştır. İsmail Hikmet'in bu eserleri, özellikle edebiyat tarihi ve biyografileri, yıllarca çeşitli universitetlerde ve okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur.

İsmail Hikmet Ertaylan, Nisan 1923–Aralık 1927 tarihleri arasında Azərbaycan'da, Bakü Üniversitesi, Bakü Tiyatro Mektebi ve Bakü Yüksek Muallim Mektebi gibi çeşitli devlet kurumlarında muallim, Eylül 1924 tarihinden itibaren Bakü Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde Dekan olarak görev yapmıştır. Bu sırada çeşitli eserler kaleme alan, Azərbaycan'ın edebî-sosyal

hayatında aktiv olaraq faaliyyət göstərən Ertaylan, 4 ciltlik Türk Edebiyatı Tarihi, digəri isə profesörlük tezi olaraq sunduğu 2 ciltlik Azərbaycan Edebiyatı Tarihi'ni yazmışdır. Sovyet döneminde, Bakü'də yazılıp yayımlanan bu eserlərdə, edebiyat tarixinə və tarixçiliyinə subjektiv yanaşmanın; özellikle biyografi, şəkil, tür, məzmun və muhtevanın dəyərləndirilməsində sosialist realizminin etkisi açıqca görülməkdədir.

Bildiridə Ertaylan'ın Türk edebiyat Tarihi ilə Azərbaycan edebiyatı Tarihi əsərləri bu yöndən incelenərək müqayisə ediləcək, sosialist realizminin Azərbaycan Edebiyat tarixçiliyindəki etkileri dönmənin digər edebiyat tarixlərindən hərəkətlə incələnecekdir.

Sevinc Əliyeva, fil.ü.f.d., dos.
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Monitoring şöbəsinin müdiri
sevinc-novruzqizi@yandex.com

H.ƏLİYEV “MİLLİ VARLIĞIMIZIN MÖTƏBƏR QAYNAĞI” OLAN “KİTABI - DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI HAQQINDA

«Kitabi-Dədə Qorqud»un ... tədqiq, təbliğ olunması Azərbaycan xalqına çox böyük faydalar verdi. Biz öz tarixi köklərimizi, milli-mədəni irsimizi bir daha dərk etməyə başladıq. Artıq biz dərk edirik ki, Azərbaycan xalqı, bütün türkdilli xalqlar dünyə sivilizasiyasına nə qədər böyük töhfələr vermişlər (H.ƏLİYEV)

Ulu öndər Heydər Əliyev özünün sənətə və sənətkara, elmə və alimə böyük rəğbəti ilə seçilən nadir lider şəxsiyyətlərdən idi. Lakin H.Əliyev dühasının ən böyük özəlliklərindən biri onun milli mənəvi irsimizə olan sədaqətli və xüsusi diqqətli qayğıkeş münasibəti idi. Təsədüfi deyil ki, məhz, H.Əliyevin ölkə rəhbərliyində olduğu dönmədə Azərbaycan xalqının genetik yaddaşının ən parlaq məqamlarını təşkil edən tarixi hadisə və qəhrəmanlara, habelə söz sənəti incilərinə münasibət yeni keyfiyyət mərhələsinə keçmişdir. Bu mənada, H.Əliyevin bədii söz xəzinəsinə münasibətindən bəhs edərkən, ulu öndərin özünün də “milli varlığımızın mötəbər qaynağı” kimi dəyərləndirdiyi (bax: [1]) “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarına münasibətinin üzərindən sükutla keçmək olmaz. Belə ki, H.Əliyevin həmin dastanları tədqiq işinin təşkilində¹, habelə təbliğində mühüm rol vardır. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, məhz, H.Əliyevin birbaşa tapşırıq və nəzarəti ilə Azərbaycanda XX əsrin 90-cı illərinin sonunda dastanın tarixi, dili və bədii özəlliklərinin tədqiqi işi sürətlənmiş və bu ölməz abidənin yubileyinin qeyd olunması üçün ciddi elmi əsaslandırma formalaşdırılmışdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, həmin dövrə qədər Azərbaycan və türk dilli xalqların ən dəyərli yazılı abidələrindən sayılan “Dədə Qorqud dastanlarının” tarixinin süni şəkildə “cavanlaşdırılması” və hətta, tarixin müəyyən mərhələsində ümumiyyətlə qeyri – milli mənbə kimi dəyərləndirilməsi kimi absurd konyuktur xarakterli “vertikal” əmr və göstərişlərin mövcud olduğu bəllidir. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, Azərbaycan tarixinin ən qara səhifələrindən sayıla bilən və milli genofondun tükətdilməsini hədəfləyən represiya illərində təkcə şair və yazıçılarımız, önəmli söz sahibi olan ziyalılarımız deyil, eləcə də milli – mənəvi irsimiz təqib və qadağalara məruz qalırdı. Konkret olaraq, həmin dönmə Azərbaycana başçılıq etmiş M.C.Bağirovun nitqindən səsləndirilən fikirlərlə müqayisədə H.Əliyevin söz xəzinəsinə qayğıkeş münasibətinin kontrast təşkil etdiyi tam əyaniliklə ortaya çıxır. Bağirov demişdir: «Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissələrini itirərək uzun müddət

¹ H.Əliyevin 2 aprel 2000-ci il tarixdə imzaladığı sərəncamla “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Almaniyanın Drezden şəhərində saxlanılan əlyazmasının Azərbaycan Prezidentinə bağışlanmış faksimilesi AMEA-nın Füzuli adına əlyazmalar institutuna bağışlanmışdır.

ərzində *bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq dastanı deyil.* O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına *qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını* idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab *büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş*, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, *əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması* Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun *kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir»* (kursiv bizimdir. – S.Ə.) (bax:[5]). Tam mənfur və antimillə münasibəti əks etdirən bu yanaşmada həm dastanın bədii dəyəri küçümsənir, onun bəşəri hissələrin tənnümçüsü olması faktı qərəzli şəkildə inkar edilir, həm də onun bizim bir türk xalqı kimi varislik hissimizə hörmətsizlik ifadə olunur. Belə ki, onilliklər sonra ulu öndərin tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, xalqımızın qürur mənbəyi və “milli mədəniyyət qaynağı” olan bir əsər istər özünün yüksək poetik həlli, istərsə də ümumbəşəri ideyaların təbliği baxımından təkcə türk xalqlarının deyil, bütövlükdə dünya mədəni irsinin ən nadir və dəyərlə incilərindən sayılmalıdır və zamanla da haqlı olaraq, bu qiymətini almışdır. “Görünən dağa bələdçi gərək olmasa” da, görünən gerçəyin inkarı üçün xüsusi məkr, qərəz və hesablanmış planın mövcudluğu lazım idi. Həmin plan isə Azərbaycan xalqının öz türk keçmişindən süni şəkildə qopardılaraq, məchul “Midiya varisliyi”nə sürüklənməsi ideyası idi. Stalinin antitürk xislətindən qaynaqlanan bu məkrli planın gerçəkləşdirmə yollarından biri isə xalqa tapındığı anlayış və məfhumları unutturmaq, onun tarixini saxtalaşdırmaq və yad millətə “ögey övladlığa” verməklə öz şanlı keçmişi ilə qürurlanmaq kimi təbii haqqını əlindən almaq idi. “Dədə Qorqud” eposu və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı problemi stalinizm repressiyaları kontekstində” mövzulu tədqiqatında Y.İsmayılovanın da tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı stalinizm üçün xalqımızın manqurtlaşması yolunda maneə idi, özü də çox ciddi, keçilməsi çətin olan bir maneə. (daha ətraflı bax: [3;52-61]). Xalqın tarixində, ən əsası onun genetik yaddaşından Dədə Qorqud obrazını, onun qopuzunu, söylədiyi boylardakı süjet və obrazları silmək üçün isə ən “doğru yol” hücumu keçərək əsassız ittiham və nahaq iradlar səsləndirmək idi.

Ulu öndər isə bilavasitə özünün təşkilatçılığı ilə gerçəkləşdirilən “Kitabi – Dədə Qorqud” yubiley tədbirlərində söylədiyi möhtəşəm nitqlərindən birində *“türkdilli xalqların milli eposu, ümumi sərvətimiz”, “* kimi dəyərləndirdiyi dastan haqqında qeyd etmişdir: *“Bu yubiley bizim üçün, bütün türk dünyası üçün, bəşər mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyəti olan tarixi bir hadisədir. Bu, bizim tarixi köklərimizə, milli ənənələrimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, mədəniyyətimizə, elmimizə, xalqımızın çoxəsrlik tarixinə olan hörmət, ehtiram bayramıdır. Bu, bizim milli azadlığımızın, dövlət müstəqilliyimizin bayramıdır.”* [1 ;177]. Buradakı fərqi sadəcə tarixi zaman fərqliliyindən doğan labüd kontrast kimi dəyərləndirmək doğru olmazdı. Sözsüz ki, tarixi şərait deyilən bir gerçəkliyin təsirini inkar etməsək də, onu da xüsusilə vurğulamalıyıq ki, məhz, H.Əliyev dönəmində aparılan obyektiv araşdırma və təhlillər dastanın yaşının əvvəllər iddia olunduğu kimi, XIV-XV əsrlərə deyil, uzaq VIII əsrə qədər gedib çıxdığını ortaya qoymuşdur. Bu faktın aşkarlanmasından qürur və sevincini gizlətməyən ulu öndər xalqımızın, xüsusilə də gənc nəsilin öz möhtəşəm tarixi və mədəniyyəti ilə öyünməyə tam haqqı olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır: *“ Əgər 1300 ildən də öncə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının yaranması üçün xalqlarımızın nə qədər səylər qoyduğunu və nəhayət, bu tarixi abidəni yaratdığını nəzərə alsaq, onda təəvvür edə bilərik ki, bizim xalqlarımızın nə qədər qədim tarixi, dərin kökləri və nə qədər zəngin mədəniyyəti vardır”* [1;177]. Bir faktı da diqqətdən qaçırmmaq olmaz ki, H.Əliyev milli mədəni irsimizin yorulmaz tədqiqatçılarının zəhmətini hər zaman çox yüksək dəyərləndirir, onlara qayğıkeş münasibət bəsləyirdi. Bunun ən bariz nümunələrindən birini, məhz, “Kitabi – Dədə Qorqud” araşdırmaçılarına sərgilən münasibətdə izləmək mümkündür: *“«Kitabi-Dədə Qorqud» özündə böyük elmi, mədəni, mənəvi fikirlər cəmləşdirən abidədir. İndiyə qədər «Kitabi-Dədə Qorqud»un öyrənilməsi və bugünkü nəsillərə çatdırılması yolunda xeyli iş görülmüdü. Xüsusən son üç il ərzində yubiley komissiyasının üzvləri, Azərbaycanın alimləri, tədqiqatçıları, yazıçıları, ictimai xadimləri tərəfindən görülən işlər yüksək qiymətə malikdir. Ona görə də bu gün, bu yubiley günü mən «KitabiDədə Qorqud»un tədqiqi, təbliği ilə məşğul olmuş və bu yubiley mərasimlərinə çox dəyərlə elmi əsərlər, kitablar hazırlamış alimlərimizə, yazıçılarımıza, bütün vətəndaşlarımıza təşəkkür edirəm”* [1;181]. H.Əliyevin təşəkkür etdiyi simalar arasında Azərbaycan elminin

qaymaqları sayılan böyük alimlərimiz, o cümlədən F.Zeynalov, S.Əlizadə, A.Axundov, T.Hacıyev, M.Nağısoyly və “Kitabi – Dədə Qorqud”u araşdırmış bir çox dəyərli dilçi alimlərimiz də vardır.

Siyasi texnologiyalarda hər hansı bir xalqın parlaq mifik obrazlarına xitab etmək, məşhur bədii söz incilərindən birbaşa və ya dolayı istinada yer vermək geniş istifadə olunan və müvəffəqiyyətli ritorika tapıntısı kimi qiymətləndirilir. Lakin bəzi hallarda, konkret olaraq, ulu öndərin qürbətdə Vətən həsrəti ilə yaşayan həmvətənlərimizin qarşısında etdiyi çıxışda olduğu kimi, bu kimi addımlar, sadəcə olaraq, siyasi texnologiyaların çərçivəsini aşır. Belə natiqlik sənəti inciləri olan çıxışlar ya hər hansı bir xalqın və ya sosial toplumun ideya platformasını təşkil edir, ya da müəyyən çağırış, təşviqat xarakterli deklarasiya, bəyan səciyyəsi daşıyır. Başqa sözlə desək, belə nitqlər xalqın, toplumun ən incə hissələrinə toxunur, onların altşüurunda yatarmı hazır obraz, süjet, ifadə modellərinə istinad edir. Altşüurdakı həmin hazır ifadə modelləri əsasında tərtiblənən mətn isə beynlərə həkk olmaqla yanaşı, qəlblərə yol tapır və bir növ, “sarı simə toxunaraq” ruha, şüura hakim kəsilir. Bu mənada ulu öndərin⁹ noyabr 2001-ci il tarixli nitqi xüsusi maraq doğurmaya bilməz.

H.Əliyevin “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarına yüksək qiymət verməklə yanaşı, abidənin gözəl bilici olması faktı da inkar edilə bilməz. Belə ki, ulu öndər nitqlərində eposdan allyuziyalara¹ yer verilməsi bunun bariz sübutu sayıla bilər. Konkret olaraq, H.Əliyevin natiqlik istedadının zirvələrindən sayılan və ulu öndərin liderlik bacarığı ilə yanaşı, alovlu vətənpərvər, milli ideyalara sadıq ziyalı və ən əsası, sözün əsl mənasında el ağsaqqalı, ulus atası olmasını təsdiqləyən bir nitqinə diqqət yetirmək kifayətdir ki, rəhbərin “Kitabi-Dədə Qorqud” irsinə münasibətini əyani şəkildə izləmək mümkün olsun. Söhbət, ulu öndərin Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayındakı unudulmaz nitqindən gedir. H.Əliyev sonralar dillər əzbəri “*mən həmişə fəxr etmişəm, indi də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam*” – olmuş tarixi fikrini səsləndirmiş olduğu möhtəşəm nitqinin yekununda demişdir: “Sizin hər birinizə işlədiyiniz sahədə, gördüyünüz işdə, yaşadığınız yerlərdə uğurlar arzulayıram. Harada yaşaməsindən asılı olmayaq, hər bir ailəyə, hər bir azərbaycanlıya xoşbəxt gələcək arzulayıram. *Qoy, çaylarımız qurumasın! Qoy, ağaclarımız kəsilməsın! Qoy, çirağımız sönməsın! Azərbaycan xalqına eşq olsun! Yaşasın müstəqil Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan!*” [2]. Nitqin bu hissəsində səsləndirilən fikirlərdə aydın şəkildə “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanından reministensiya² duyulur. Belə ki, ölməz abidənin “*Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy*”un sonunda ulus ağsaqqalılı Dədəmiz Qorqud öz xeyir – duasını səsləndirərkən deyir: “Qarlı qara tağların yığılmasın! *Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün! Qaman aqan görklü suyun qurumasın!*” [4;50-51]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində: “Qarlı uca dağların yıxılmasın! *Kölgəlik hündür ağacların kəsilməsın! Coşqun axan gözəl suyun qurumasın!*” [4;149]

Həmin möhtəşəm tədbirdə Azərbaycan milli kimliyinin daşıyıcısı olan dövlətimizin paytaxtına toplaşmış yüzlərlə, minlərlə xaricdə yaşayan həmvətənimizin qəlbini rıqqətə gətirən bu məruzə salonun alqış sədalaları ilə lərzəyə gətirdi, insanlar öz liderini ayaq üstə sürəkli alqışlarla dəstəklədilər. Həmin gün, həmin gecə ulu öndər təkcə dövlət başçısı deyildi, o, həm də ulus atası, sinəsi qopuzlu el ozanı, el ağsaqqalının – Dədəmiz Qorqudun varisi və davamçısı idi.

Göründüyü kimi, ulu öndər H.Əliyev “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiq və təbliği işinin təşkilində müstəsna rol oynamaqla bərabər, eposun dərin bilicisi və çılğın təbliğatçısı olmuşdur. Bu isə onun böyük dövlət adamı, dahi siyasi strateq və novator olması ilə bağlı iti zəkaya, hərtərəfli erudisiyaya və ən əsası milli irsə bağlılıqla seçilən mənəviyyata sahib vətənpərvər şəxsiyyət olmasını əyani şəkildə təsdiqləmiş olur.

¹ Allyuziya fransız dilində “eyham” mənasını bildirən allusion sözünün əsasında meydana gəlmiş filoloji istilahlardır. deməkdir. Hər hansı bir bədii əsərdə, digər növ mətdə, o cümlədən, orator nitqində “məlum və məşhur olan bədii və ya tarixi fakta eyham” anlamına gəlir. [6] .

² Reministensiya latın dilində “xatirə”, “xatırlatma” mənasını ifadə edən reminiscentia sözünə istinadən yaradılmış filoloji istilahlardır. “Bədii əsərdə (və ya yuxarıda təqdim olunan nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, hər hansı bir digər növ mətdə - S.Ə) qeyri – ixtiyari və ya bilərəkdən digər əsərdən obrazlar və ya ritmik – sintaktik gedişat mənimsənilməsidir. Şüurlu şəkildə istifadə edilən priyom kimi oxucunun (və ya dinləyicinin – S.Ə.) yaddaşına və assosiativ qavrayışına hesablanır” [7]

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Müstəqlliyimiz əbədidir. 26-cı kitab, aprel – may 2000. B., Azərənəşr, 2009, 512 səh.
2. Əliyev. H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. <http://files.preslib.az/site/diaspora/gl2.pdf>
3. İsmayılova Y.N. “Dədə Qorqud” eposu və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı problemi stalinizm repressiyaları kontekstində // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, 2011, № 1, s.52-61.
4. “Kitabi -Dədə Qorqud” (tərtib, transkripsiya, sadələşmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadə), Bakı: Yazıçı: 1988, 265 s.
5. Qasimov C. «Dədə Qorqud kitabı» və milli-etnik yaddaşın repressiya tarixi // Dədə Qorqud jur., 2009, № 4, s. 11-33
6. Аллюзия // Словарь литературоведческих терминов <http://slovar.lib.ru/dictionary/allusija.htm>
7. Реминисценция // Большая советская энциклопедия <http://slovar.lib.ru/dictionary/reminiscenciya.htm>

H.Aliyev is about the Epos of “The Book of my Grandfather Korkud” which is “the Worthy Source of our National Existence”

Summary

This article deals with the study of common nation leader Heydar Aliyev’s exceptional role in the organization of the exploration of the epos of “The Book of my Grandfather Korkud”. It is also stressed that H. Aliyev was the great connoisseur and ardent propagandist of the epos of “The Book of my Grandfather Korkud”. The author notes that in some of his speeches the common nation leader used the views and thoughts from the epos which he appreciated highly and turned interesting allusions from the epos.

Key words: Common nation leader Heydar Aliyev, “The Book of my Grandfather Korkud”, allusions

Səadət Şıxıyeva, fil.ü.f.d., dos.

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu

shikhiyevas@gmail.com

NƏSİMİ ŞEİRİNDƏ TÜRK ETNONİMLƏRİ

(*təxəyyül və tarixi gerçəkliyin inikas şəkilləri*)

Giriş

Orta çağ islami Şərq şeirində millət adlarının (etnonimlər) çeşidli məqsədlərlə istifadəsi qabarıq nəzərə çarpır. Bu poetik müraciətlər çox zaman şeiriyyəti artıran, poetikanı zənginləşdirən bir element kimi diqqəti cəlb etsə də, həmin xatırlatmalarda tarixi, ictimai, siyasi və dini proseslərin izini də görmək mümkündür. Bu mənada həmin etnik xarakterli ifadələr siyasi-dini və milli düşüncədən qaynaqlanmaqla həm də tarixi bir dəyər kəsb edir.

Əsas mövzumuz olan Seyid İmadəddin Nəsiminin poetik irsində etnonimlərin yeri bəhsinə keçməmişdən öncə şairin yaxından bağlı olduğu təsəvvüf və divan şeirində milli göstəricilərə qısaca bir nəzər salmaq yerində olar. Araşdırmalarda, xüsusilə sovet dövrü tədqiqatlarında təsəvvüfün bərişdirici mövqeyi, dini və milli ayrı-seçkiliyə qarşı olması vurğulanır. Lakin problemin təfərrüatlı təhlili bu deyilənlərin doğru olmadığını göstərir (bu barədə ətraflı bax: 13; 14). Belə ki, orta çağ şeirində milli təəssüb hissənin ifadəsinin də yetərincə nümunələri vardır. Buna örnək olaraq farsdilli

şeyrdə “*türkçin*”, türkcə şeyrdə “*moğolçin*”in mənfi anlamda işlənməsini qeyd edə bilərik. Osmanlı şeyrində “*türk*”lə “*türkman*”ın qarşılaşdırılması kimi özəllik də tarixi-ictimai proseslərin poetik inikasındır. (bax: 3, s. 229-251)

Orta əsrlər türk divan şeyrində etnonimlər, onların poetik funksiyası, reallıqla əlaqəsi, bədii-tarixi dəyəri xüsusi araşdırmaya möhtacdır. Biz burada bu geniş bəhsdə ayrıca yeri olan Nəsimi şeyrində etnonim və etnotoponimlərin işlənmə şəkillərini araşdırmaya cəlb etdik.

Nəsimi türk millətlərinin adlarını sıxılıqla xatırlatması baxımından sələf və xələflərindən seçilir. Bir sıra şeyrlərində *türk*, *tatar*, *türkman*, *qıpçaq* (“*qıbçaq*”), *bulqar* kimi türk xalqlarının, özəlliklə ilk ikisinin adını çeşidli poetik görüşlərin ifadəsində istifadə edir. Şair bu etnonimləri təcrid olunmuş deyil, digər xalqların adı ilə əlaqələndirdiyi və ya müqayisə etdiyi üçün biz yeri gəldikcə digər xalqlara aid etnonimlərə də münasibət bildirəcəyik.

Avtobioqrafik xarakterli etnonimlər

Nəsiminin az sayda beytlərində poetik-fəlsəfi yozuma yol açmayan və məcaz olaraq deyil, müstəqim anlamda işlənən etnonimlərə rast gəlinir. Farsca “*Məhəmməd Ərəbi*” rədifli şeyrdə *ərəb*, avtobioqrafik xarakterli aşağıdakı şeyrlərində *ərəb*, *türkman* və *kürd* ifadələri mücərrədləşmədən uzaqdır və konkret millətlərin adları olaraq yad edilir:

*Gəldi bəydən mustucu bir gündə dörd,
Bəy sizə yazdırdı bir köklük yoğurt.
Ol dəxi yarısı su, yarısı diirt,
Bəxşişə türkmanmı yeydir, yoxsa kürt?!* (4, s. 577)

*Ərəb nitqi dutulmuşdur dilindən,
Səni kimdir deyən kim, türkmənsən?* (4, 388)

Bu beytlərdə şairin milli mənsubiyyət əsasında qarşılaşdırması (“*türkman*”- “*ərəb*”; “*türkman*”- “*kürd*”) milliyətçi mövqenin ifadəsi kimi səslənsə də, onun hər iki divanında türk divan şeyri ənənəsinə xas olan qeyri millətlərə qarşı dözümlülüyün ifadələri daha aparıcı mövqedədir. Bununla belə, şairin milli mənsubiyyətini qeyd etdiyi “opponent”lərin (“*ərəb*”, “*kürd*”) ayrıca bir fərd kimi nəzərdə tutulduğuna baxmayaraq, bu şeyrlər bütövlükdə onların mənsub olduğu millətə etiraz kimi də dəyərləndirilə bilər. Ümumiyyətlə isə, zənnimizcə, həmin anda bu etiraz varsa da, daha qabarıq olan öz milli mənsubiyyəti ilə öyünmədir.

Qeyd etməliyik ki, sonuncu beytə, adətən, nəsimişünaslıqda şairin milli mənsubiyyətini təyin etmək məqsədi ilə müraciət olunur. Türkmənistanlı tədqiqatçı N.Qullayev Nəsiminin türkmən olduğu mülahizəsini əsaslandırmaq üçün şairin divanında “*türkman*”ın çox işləndiyini bildirir. N.Qullayev bu niyyətlə Nəsiminin: “*Səni kimdir deyən kim, türkmənsən*” misrasının üç variantını və Nəsimi qələminə məxsus olması şübhə doğuran:

*Mən ki türkman içrə gəzdim, heç müsəlman görmədim,
Kafiristanlar içində xeyri-ehsanın nədir?*

- beytini örnək olaraq göstərir (19, s. 13). Halbuki sonuncu şübhəli və Nəsimi üslubuna yad tərzdə qələmə almış beyti nəzərə almasaq, şair cəmi iki şeyrində “*türkman*” etnoniminə yer verir. Türk millətləri içində onun ən çox xatırlatdığı isə “*tatar*”dır.

Türkiyəli tədqiqatçılardan Murat Özaydın şairin türkmənliyi ilə yanaşı, “azəriliyi” və azərbaycanlılığını da etiraf etdiyi qənaətindədir. Sonuncu mülahizəsində tədqiqatçı Nəsiminin aşağıdakı tuyuğuna istinad edir:

*Adımı həqdən Nəsimi yazərəm,
Bil, bu mənidən nə siməm, ya zərəm,
Həm hidayət eylərəm, həm azərəm,
Həm büti uşadıcı, həm Azərəm.* (4, s. 599)

Sonuncu misradakı “*Azərəm*” sözünün azərbaycanlılar tərəfindən etnonim kimi qəbul edilməsi və bunun heç bir əsası olmaması iddiasına ilk olaraq N.Qullayevin əsərində rast gəlmişdik (19, s.15). Lakin bu mülahizəsində N.Qullayev, əslində, həm iqrarın, həm də inkarın müəllifi idi.

Çünki azərbaycanlı müəlliflərdən belə iddiada olana təsadüf etmədik. Türkmən aliminin 32 il əvvəl irəli sürüb, sonra isə qarşı çıxdığı bir mülahizəyə M.Özaydın da tədqiqatında yer verir. O, "Azərəm" sözünü mətndən təcrid edərək araşdırmaya cəlb etdiyindən bunu şairin "azəri+yəm" etirafı kimi qəbul edir (8, s. 561). Halbuki son iki misrası bədii-fəlsəfi təzad üzərində qurulan tuyuğun axırncı misrasında İbrahim peyğəmbərin atası Azər nəzərdə tutulmuşdur. Quranda bir neçə surədə ("Ənam": 74-75; "Tövbə": 114; "Ənbiya": 60-69) xatırladılan rəvayətə təlmihlə şair "bütü-üşadıcı" (bütü qıran) ifadəsi ilə İbrahim peyğəmbərə, Azər adını yada salmaqla isə onun atasına işarə edir (bu barədə bax: 10, s. 397). Bundan başqa, Azərbaycan türklərinə "azəri" deyilməsi tarixi keçmiş olan bir deyim deyildir və fars şovinizminin XX əsrdə dövrüyyəyə gətirərək rəvac verdiyi bir saxta etnonimdir. Xətib Təbrizi ilə bağlı məşhur rəvayətdə istifadə olunan "azəri" sözünün, əslində, yanlış oxunun nəticəsi olduğunu və əslinin "azrəbi" olmasını Malik Mahmudov da etiraf etmişdir (bu barədə bax: 12, s. 466).

M.Özaydın:

*Türk evinə gələsən, həmçü Nəsimi olasan,
Bir gün ola deyəsən, cübbəvü dəstər nədir,*

- kimi Nəsimiyə aidiyyəti şübhə doğuran beytdə onun türklüyünə eyham görür (8, s. 561). Lakin bu cəhd də əsassızdır. Çünki Nəsimi müasir tədqiqatçılardan fərqli olaraq, öz milli mənsubiyyəti barədə aydın təsəvvürə malik idi və bunu "türkman" şəklində şeirinə də gətirmişdi. Müasir *azəri* və ya *türk* etnonimlərini Nəsimi şeirində onun milli mənsubiyyətinin göstəricisi kimi axtarmaq və bunları şairlə əlaqələndirmək tarixi təhrifdir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan türklərinə "azəri" termininin aid olunmasının tarixi XX yüzillikdən əvvələ getmir.

Burada bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, etnonimlərin anlam dairəsinin daralma və ya genişlənməsini izləmə baxımından da divan şeiri yetərincə material verir. Fəruq Sumərin ilkin qaynaqlar əsasında oğuzların tarixi keçmiş, yayılma arealı və s. haqqındakı fundamental tədqiqatı "oğuz", "türkmən" və "türk" anlayışlarına aydınlıq gətirməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. O yazır ki, islamı qəbul edən oğuzlara "türkman" deyilməyə başlandı və XIII əsrdən etibarən oğuzlara artıq hər yerdə "türkman" deyilirdi (11, s. 59-60, 95).

M.Özaydın şairə bu üç milli mənsubiyyətdən (türkman, azəri, türk) başqa, dördüncü etnonimi də aid edir. Tədqiqatçıya görə, Nəsimi aşağıdakı beytində özünün Xətay mənşəli türk olmasına da işarə edir:

*Eynin xətasız, ey bütü-Çin, tökdü qanımı,
Türki-Xətadır, əslinə varır, xətası yox.* (4, s. 561)

Lakin bu cəhd də inandırıcı səslənmir. Çünki beytdə şair ənənəvi islami divan ədəbiyyatının obrazlarından istifadə edərək, sevgilinin aşiqin qanını tökən gözlərini alqışlayır və onun doğru hərəkət etdiyini bildirir. "Türki-Xəta" şairin özü ilə deyil, sevgilinin gözləri ilə əlaqəli şeirə gətirildiyindən, təbii ki, Nəsiminin milli mənsubiyyətinin göstəricisi sayıla bilməz.

Nəsiminin milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirərkən onun Seyid epiteti və təxəllüsünə istinad edildiyi, bu zaman "Seyid" in dolayısı ilə etnonim kimi də nəzərdə tutulduğunu xatırlatmalıyıq. Tanınmış şərqşünas alim Gibb Nəsiminin mənşəcə türkman olması mülahizəsi ilə razılaşıqdan sonra: "... soykökündə Seyid adlı bir ərəb də olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu ad peyğəmbər ailəsinə mənsub insanlara verilmişdir" (1, s. 223), - deyir.

Türkiyəli tədqiqatçılardan İ.Olğun isə şairin ərəbəsilli olduğunu şübhə altına alaraq, onun özünü türkman saymasını və ərəblərdən üstün tutmasını bildirir (7, s. 49).

Nəsiminin şəxsi həyatı ilə əlaqələndirilən şeirlərdən biri də "Erməni" rədifli qəzəldir. Ətrafında çoxsaylı mübahisələr olan bu şeir Ə.Yerevanlıya görə, şairin erməni sevgilisina ünvanlanmışdır (16, s. 454). Sovet dövrünün saxta beynəlmiləlçilik ideyalarının məhsulu olan bu düşüncənin heç bir tarixi əsası yoxdur. Çünki:

- bu iddiaya ilkin qaynaqlarda, o cümlədən Nəsiminin heç bir şeirində işarəyə belə rast gəlinmir və bu etnonim, ümumiyyətlə, şairin digər şeirlərində yer almır;

- bu şeirin Seyid Nəsimiyə aid olmadığını Türkiyənin tanınmış nəsimişünas alimi, şairin türkcə divanının elmi-tənqidi mətnini hazırlayan Hüseyn Ayan əsaslandırmışdır. Azərbaycanda Nəsiminin türkcə divanının elmi-tənqidi mətnini hazırlayan C.Qəhrəmanov bu tanınmış

tədqiqatçıya istinadən yazır: “...*bu şeirin İmadəddin Nəsimiyə aidiyyəti olduqca şübhəlidir, xüsusilə ona görə ki, şairin daha qədim əlyazmalarındakı əsərlərinin siyahısında bu şeirə rast gəlinmir. Bu şeir XVII-XVIII əsrlərdən daha sonra köçürülmüş (nüsxələrin – S.Ş.) siyahısında vardır*” (20, s. 28).

Ənənəvi və fərdi xarakterli etnotoponimlər

Nəsimi şeirində ikianlamlı etnonimlərə də rast gəlinir. Belə ki, şair “*yəhudi*” ifadəsini milli-dini (daha çox dini) göstərici, “*əcəm*”, “*bulqar*” və “*tatar*” kəlmələrini isə həm də ölkə adları kimi şeirə gətirir. Nəsiminin bu ifadələri yerindən asılı olaraq ölkə mənasında da istifadə etməsinə aşağıdakı beyti örnək olaraq göstərə bilərik:

*Vücuda Misr-camedir, saçın Şam,
Xorasanü Əcəm, Bulğarə bənzər.* (4, s. 248)

Tayfa, qəbilə, millət adları, yəni etnonimlər əsasında yaranmış toponimlərin onomastik sistemdə etnotoponim adlanması məlumdur (bax: 18). Nəsimi şeirində qədim türk xalqlarından birinin adı olan *bulqar*, eləcə də *tatar* təkcə millət deyil, həm də həmin millətlərin məskunlaşdığı məkanın adı olaraq nəzərdə tutulur.

XIV yüzillik türk şairlərindən Əhmədi-Dainin divanının elmi-tənqidi mətnini hazırlayan Mehmet Özmen *bulqar* ifadəsinin açıqlamasını “*bolqar milləti, Bolqaristan*” kimi versə də (9, s. 539), bu izah bugünkü anlamı baxımından doğrudur. Lakin tarixən bulqarların türk olması bəllidir və Nəsiminin onu Xorasan və Əcəmlə müqayisəsi də bu kontekstdə maraqlıdır.

Şairin çağdaşı Əhmədi-Dainin isə Bulqarı etnotoponim olaraq Qərb ilə əlaqələndirməsi onun şeirində işlətdiyi etnonimlər və coğrafi mövqedən bəlli olur:

*Qapuna yüz sürər şəhi-məşriq,
Hikmətinə quldurur şəhi-bulqar.*

*Rümü rusü firəng ta məğrib
Gətürürlər xəracunu naçar.* (9, s. 64)

Nəsimi şeirində indiyədək diqqət yetirilməyən cəhətlərdən biri də *Tatarın* yer adı kimi nəzərdə tutulmasıdır. Şairin əsərlərində bunun çoxsaylı nümunələrinə rast gəlinir:

*Tatarə saçın tozunu tüccar ilə göndər,
Ta kim, bilələr nəfeyi-Tatar kimin var.* (4, s. 193)

*Üzün güldür, ləbin ləli-şəkərbar,
Gözün cadu, saçındır mişki-Tatar.* (4, s. 199)

*Yar əgər zülfün çəkərsə gər dəri badam dam
Damə düşdü sünbül olği nəfeyi-Tatar tar.* (4, s. 211)

“*Tatar*” kəlməsi bəzən Çin ilə birlikdə işləndikdə “*Xəta*” (Xətay) anlamını da təsəvvürə gətirir və aid olduğu toponimin yerini alır:

*Səba hərdəm gəlir mişkin saçın Çinü Tatarından,
Cahanı ənbərin eylər nəsimi-mişkbarindən.* (4, s. 156)

*Canımı ənbərin saçın seyd edəli kəməndinə,
Rümü Xətayi dutmuşam, Çinü Tatar içindəyəm.* (4, s. 128)

Bu beytdə *Rum* ilə *Xətanın* təkcə coğrafi ad, *Çin* ilə *Tatarın* həm də ümumi isim kimi nəzərdə tutulduğu görünür. Ləff nəşr örnəyi olan bu beytdə *Çin* (burada: doğru) *Rumun*, *Xəta* isə *Tatarın* sifətidir.

*Qara saçın ucunu salma ayağına, götür,
Heyf olur nəfeyi-tatara ki, hər ca tökülür.* (4, s. 233)

*Həm Xətayəm, həm Xütən, həm nəfəsi tatarinin,
Çini Maçiniü Moğolçin, həm gözəl fəğfuriyəm. (4, s. 424)*

Nəsimi şeirində bəzən *türk Maçin, tatar* isə *Çin*lə əlaqələndirilir:

*Varmıdır nisbət sana bir türk dər Maçiniü Çin?
Çini-zülfünüz yenə əz nəfeyi-tatar tar. (4, s. 212)*

Ümumiyyətlə, Nəsimi şeirində *tatarın* məskunlaşdığı ərazi kimi *Çin* və yaxın coğrafi ərazilər təkrar-təkrar vurğulanır.

Nəsiminin türkcə divanında *Əcəm*, *mülki-Hind* də *Bulqar* və *Tatar* kimi toponim xüsusiyyətlərinə yiyələnmiş etnonimlərdəndir. Şairin əsərlərində *Rum eli, mülki-Hind* (divanda *Hindistan* toponiminə də rast gəlinir), *Həbəş mülkü* və s. kimi ifadələr hər iki mənəni (etnonim və toponim) ifadə edir. Nümunələrə nəzər salmaq:

*Ləbin ləli-Bədəxşan eylədi mat,
Həbəş mülkündə xalın açdı mənşur. (4, s. 238)*

Tarixi-ictimai proseslər kontekstində etnonimlər

Nəsimi şeirində etnik mənsubiyyət baxımından daha çox *türk* və *moğol* qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırmada şairin *türkə* müsbət, *moğola* isə özünün yaşadığı dövrün ictimai-siyasi proseslərindən qaynaqlanan mənfi münasibəti aydın bir biçimdə müşahidə olunur. Şair *moğol* və *tatar* surətlərinin üzərinə farsdilli divan şeirində *türk* obrazı ilə bağlı ənənəviləşmiş sifətləri köçürür:

*Münəvvər əbhərin türkün, oyan, yəğmaladı eşqin,
Moğol hər qanda var isə, düşər tərəcü yəğmayə. (5, s. 132)*

Maraqlıdır ki, farsca şeirdə “*yəğma*” (qarət, talan) ilə əlaqələndirilən *türk* etnoniminin türkcə divan şeirində də eyni mövqedə işləndiyini görürük. Başqa sözlə, türkcə divan şeirinin təşəkkül dövründə bir sıra qəlibləri öncəki farsca ənənədən hazır şəkildə əxz edən türk şairləri “*yəğmaçı türk*” surəti ilə bağlı stereotipləri də qəbul etmiş və köklü dəyişiklik etməyə meyilli olmamışlar. Bu mənada Nəsimi, Əhmədi-Dai və Hafizin şeirində *türk* və ona aid olunan epitetlər (“*yəğmaçı*”, “*hərami*” və s.) arasında zahirdə ciddi bir fərq görünür. Lakin bu ənənədən iqtibaslarda da Nəsiminin həmin mənfi keyfiyyətləri (“*yəğma*”, “*hərami*” və s.) gözəllik və sevgi anlayışları ilə əlaqələndirməsi, onu bədii-estetik biçimə salması diqqəti çəkir:

*Qəmzadən misri qılnc vermişsən əsrük türkə kim,
Qanbəhasız necə qan etmək dilərsən, etməgil! (4, s. 123)*

*Şol alı çox ala göziün könlüm evin yəğmaladı,
Yəğmaçı türkün adəti hər qandasa yəğma imiş. (4, s. 316)*

Ümumilikdə divan şeiri ənənəsinin çərçivəsini fərdi istedadının verdiyi qüdrətlə qırmağa meyilli olan Nəsimi bu etnonimə müraciət edərkən də qəlibləşmiş ifadələrdə dəyişiklik yaratmağa müvəffəq olur. Bu dəyişikliklərdə Nəsiminin bəzən *türk* mifik təfəkkürünün məhsullarından faydalanması da maraq doğurur. Məsələn, şairin “*pəri övladı türk*” haqqındakı xatırlatması “*Dədə Qorqud*”dakı Təpəgöz və onun mənşəyini xatırladır:

*Bu nə adətdir, ey türki-pərizad,
Qəmindən olmadım bir ləhzə azad. (4, s. 32)*

Şairin *türkə* xoş münasibətinin ifadəsi də azlıq təşkil etmir. Aşağıdakı:

*Göyərçin tək şikar etdi məni ol nərgisi-fəttan,
Yavuz gözdən iraq olsun ki, xoş türkanə laçindir, (4, s. 256)*

- beyti bunun bir örneğidir.

Bu cəhəti də xüsusilə vurğulamalıyıq ki, Nəsiminin türkcə divanında *tatar* bəzən *türk*, bəzən *moğol* ilə yaxın anlamlı etnonim kimi istifadə edilir. Dövrünün bir sıra ictimai-siyasi hadisələrinə divan şeirinin məhdudlaşdırıcı qəlibində poetik münasibət bildirən Nəsiminin türkcə şeirlərində bu qarşılaşdırmalar zahirən etnik, əslində isə, daha çox siyasi xarakterlidir. Onun şeirində bu etnik səciyyəli təzadlar ədəbi-ictimai, eyni zamanda, ictimai-fəlsəfi mahiyyət qazanır. Bu kimi özəlliklər

şairin dövründə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin onun ədəbi düşüncəsində inikasının nəticəsidir. İlk nümunələrinə Yunus, Qazı Bürhanəddin və Nəsiminin şeirlərində rast gəldiyimiz “*yağlı tatar*” və ya (“*yəğmaçı*”) “*moğol*” surətləri və bunlarla bağlı obrazlılıq belə poetik əksolunmalardandır. Yunusun “*yəğmaçı*” sifəti ilə yad etdiyi *tatar* surəti də monqol yürüşünün divan şeirinə inikasının nəticəsidir:

*Eşqun çəri saldı bənüm gönlüm evi iqliminə,
Canımı əsir eylədün, nidər bana yağlı tatar.* (17, s. 156)

*Ol budaqda bitər iman, iman bitsə, gedər güman,
Dün-gün işüm budur həman, nəfsümə bir tatar oldum.* (17, s. 182)

*Oxursın təsnif, kitab, niçə binavü irab,
Xövfü rəca səndə yox, eylə ki, bir tatarsın.* (17, s. 107)

Nəsimi isə Qazı Bürhanəddin kimi hərami, quldur, insanın cismani varlığı və maddi sərvətinin qənimi sifətlərini bir obrazda cəmləyir: bu “*moğolçin*”dir. Hər iki şairin dövründə “*moğol*” deyə bilinən Əmir Teymurun işğalçı qoşununda gələn cığataylar idi. Son nəticə etibarilə Yunusun “*tatar*”, Nəsiminin “*moğolçin*” obrazları real həyatdan alınaraq mücərrədləşdirilmişdir. Nəsiminin “*moğolçin*” obrazı üzərində qurulan çoxsaylı beytlərindən bir neçəsini təqdim edirik:

*Əcəb şol məsti-sevdayi-moğolçin
Mənim bəxtimdir, ya çeşmi-pürxab?* (4, s. 24)

*Şol moğolçin nərgisinlə çünki qapdın könlümü,
Bağrımı cövrinlə pürxun, ey dilaram, eyləmə!* (4, s. 58)

*Nə yağmaçı moğolçindir gözün, yarəb ki, dövründə
Yayılmışdır yasağından yedi iqlimə yağması.* (4, s. 362)

*Gözümdən gərçi dilkəşdir saçının şivəsi, amma
Nəsimiyi bu sevdaya buraxan şol moğolçindir.* (4, s. 256)

Nəsimi şeirində, adətən, mənfi planda verilsə də, “*tatar*” və “*moğolçin*” bəzən müsbət cəhətlərin, xüsusilə döyüşkənlik, cəsarət və qorxmazlığın da simvolu olaraq nəzərdə tutulur. Yunusda da “*tatar*”ın bəzən bu anlamda, yəni müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi istifadəsi diqqətimizi çəkdi. (15, s. 610-611) Nəsimi bəzən *tatar* etnonimi vasitəsilə mənfi və müsbət keyfiyyətlərin maraqlı sintezini qurur:

*Könül yağma qılanımdır, məni dərdə salanımdır,
Genə dərman qılanımdır, əvan türki-tatarımdır.* (4, s. 245)

*Aşiqin canına batar kirpiyin,
Sehr oxunu daim atar kirpiyin,
Ləşkəri-yəğmaçı tatar kirpiyin,
Aləmi bir heçə satar kirpiyin.* (4, s. 594)

Nəsimi şeirində “*tatar*” bəzən “*türk*”ün divan ədəbiyyatında qazandığı poetik funksiyalara yiyələnir və yerindən asılı olaraq, gözəlliyin də simvoluna çevrilə bilər. Aşağıdakı beytlərdən də görüldüyü kimi, şair sevdiyini bir çox zahiri özəllikləri baxımından “*tatar*”a bənzədir:

*Yusifim, Misrim, Əzizim, dövlətim, başım tacı,
Şəkkərü qəndü nabatım, türkü tatarım mənim.* (4, s. 148)

*Şol ləbi ləlü gözü ahuyi-şəhla dilfirib,
Şol saçı zülmət, bəni mişki-tatarım xoşmudur?* (4, s. 234)

*Boyu sərvi-çinarımdır, saçı mişki-tatarımdır,
Əcəb şirin nigarımdır, gülüstani-baharımdır.* (4, s. 245)

Qulları arasında “türk”, “zəngi” (zənci) və “hindu” olan hökmdarın sifətlərinin məşuqun üzərinə nəql olunması da özündə tarixi, siyasi və ictimai xarakterli hadisələrin izini daşıyır:

*Əgərçi qulların çoxdur, Nəsimi hamıdan kəmtər,
Bəsa türkü bəsa zəngi, bəsa qibçaq, bəsa hindu. (4, s. 299)*

Məcaz yaradıcılığında etnonimlərin istifadə biçimləri və poetik funksiyaları

Nəsiminin türkcə divanında bir sıra etnonimlər həmin millətlərin dərisinin rəngi əsasında məcazlaşır. Belə ki, *həbəş* qaralığ və cəhalətin, *hindu* (hindli) köləlik, oğurluq, xainlik və qaralığın, *türk* (eyni zamanda *tatar*) gözəlliyin, istilaçılığın və ağ rəngin simvolu olaraq istifadə olunur. Bu mənəvi keyfiyyətlərin məcaza çevrilməsində rəng simvollarının təsiri şəxsizdir. Örnək olaraq, *həbəş* etnoniminin istifadə şəkillərinə nəzər salmaq:

*Çinü Maçinü Həbəş rüxsareyi-Rum üstünə,
Basmış zəngi saçın xeyli-xəyalı məndədir. (4, s. 475)*

*Zülfünüz çəkdi çəri gəldi Xəta, Çin üstünə,
Xalınız qopdu Həbəşdən Rum elini çapdı. (4, s. 107)*

Göründüyü kimi, Həbəş etnotoponimi orada yaşayan millətin dərisinin rəngi baxımından qara rəngin simvolu olaraq şeirə gətirilir.

“Xəta” və “Çin”, “Həbəş” və “Rum” toponimləri əsasında yaradılan zidd anlamlı deyimlər, göründüyü kimi, təzad yaradır və bu səpkili təzadlar Nəsimi şeiri üçün xarakterikdir.

Eynitipli məcazlaşma – qaranın sinoniminə çevrilmə *hind* etnoniminin istifadəsində də müşahidə olunur:

*Bəbək tək bəslədim daim gözümdə xali-hindunu,
Bəbək söylə əziz olmaz kim, ol xali-müdəvvərdir. (4, s. 465)*

Təkcə təzad deyil, ümumiyyətlə, məcaz yaradıcılığında və müxtəlif poetik fiqurların qurulmasında iştirak baxımından *tatarın* etnonimlər içərisində xüsusi çəkisi vardır. Bu poetik fiqurlardan bir neçəsinə nəzər salmaq. Təşbihi-əks örnəyi:

*Aşiqin mişki-tatarı zülfi-yarın buyidir,
Oda yansın nafeyi-Çin mişki-tatar olmasın! (4, s. 170)*

Bənzətmə və metafora:

*Kim ki, yarın zülfün əldən qodu yüz min can ilə,
Bibəsər torpağa saldı nafeyi-tatarini. (4, s. 412)*

Təşbihi-inkar:

*Saçın buyu Məsihanın dəmidir,
Kim aydır nafeyi-tatara bənzər? (4, s. 252)*

*Lam – Layiq ləbinə ləl degil, gül rüxünə
Kim, anın mədəni səng oldu, munun mişki-tatar. (4, s. 531)*

*Zülfünü nafeyi-tatara bəha qılma ki, mən
Qiymətin hər qılının mülki-Süleyman demişəm. (4, s. 406)*

*Nə ənbərdir tütən, yarəb, şəqayiq məcmərindən kim
Ki, buyundan anın qədri sınıqmış mişki-tatarın. (4, s. 414)*

*Ey aşiqin həyatıvü ömrü saçı anın,
Cansızdır ol ki, adını mişki-tatar edər. (4, s. 283)*

Bu kimi bənzətmə və müqayisələrdə *tatarın* deyil, digər varlıq və anlayışların üstün tutulması müşahidə olunur. Şairin təcəhüli-arif yaradıcılığında istifadə etdiyi “*tatar*” (“*mişki-tatar*”) məcazi isə “bərabərhüquqlu” bənzəyən kimi nəzərə çarpır:

*Yarəb, ol mişkin səlasil kim, niqab olmuş gülə,
Mişki-tatari deyim, ya sünbülü-tərdənmidir? (4, s. 278)*

“Tatar”ın Nəsimi şeirində “mişk” kimi ayrılmaz “ətirli” epiteti və Çin kimi konkret coğrafi məkanı var:

*Qaliyəbu saçınla çün can ilə vüslət etmişəm,
Çini-tatarı bulmuşam ud ilə mişkü ənbəri.* (4, s. 89)

Beləliklə, təkrar-təkrar “mişk”lə əlaqələndirilən “tatar” həm də dolayısı ilə ceyranla assosiasiya yaradaraq nisbi sinonimlik kəsb edir.

Aşağıdakı beytində Nəsimi bu qədər gözəl epitetlər aid etdiyi tatarla öz təxəllüsünü dolayısı ilə qarşılaşdırır və üstünlüyü ikinciyyə verir:

*Əbirü mişkü ənbər tək rəyahindən çəmən doldu,
Səhərdə tən edər saçın nəsimi mişki-tatarə.* (4, s. 44)

Bununla belə, Nəsiminin şeirində Xətay və monqolla əlaqəsi baxımından tatarla daha bir ayrılmaz keyfiyyət aid olunur: “xəta” (səhv; ümumiyyətlə, mənfi keyfiyyətlərin məcmusu). Nəsiminin şeirində “tatar” bəzən ümumi, bəzən isə xüsusi anamlı “xəta” (“Xəta” (Xətay)) sözünün yerini alır. İkinci anlama aid nümunəni yuxarıda verdiyimiz üçün birincinin örnəyini qeyd edirik:

*Ey sübhədam yeli, nə ögərsən tatarını,
Mişkin saçında gör ki, nə tatarə düşmüşəm.* (4, s. 147)

Sonuncu misrada “tatar” sözünün işləndiyi kontekst həm “xəta”, həm də “saçın əyrisi” (saçın buruğu nəzərdə tutulur) anlamlarını fikrə gətirir.

Bəzən tatar etnonimi vasitəsilə mürəkkəb məcazlar sistemi yaradılır:

*Zülfünün çinilə çün kim, dəm urar mişki-tatar,
Rusiyəh bilməz, xəta hərdəm dəmağından gəlir.* (4, s. 281)

Sonuncu beytdə “mişk” (qara rənginə görə bədiiyyətin rəmzinə çevrilir), “rusiyəh” (bədii əməli ilə qara rəngli siması eyniyyət təşkil edən), “xəta” (səhv; əməllərə aid sifət) mənfi keyfiyyətlər silsiləsi yaradır. Tatarın məskəni kimi nəzərdə tutulan “Çin” ilə bu mücərrədləşdirilmiş surətin mahiyyətində olan “xəta” əlaqələndirilir. Xətanın “dəmağ”la əlaqələndirilməsi də maraqlıdır. Bu obrazlılıqda Çinin mərkəzində yerləşən, Orta Çin də adlanan Xəta (Xətay, Xitay) və tatarın məğzində olan “xəta” dolayısı ilə assosiasiya yaradır.

Nəticə

Göründüyü kimi, türk etnonimlərinin Nəsiminin şeirində çoxşaxəli yeri vardır. Şairin türklərdən təkrar-təkrar söz açmasını, bir tərəfdən, özünəqədərki farsdilli şeirdə sabitləşmiş ənənə şərtləndirirdisə, digər tərəfdən, onun canlı mühiti də bu məsələyə təsirsiz deyildi. Onun ədəbi-fəlsəfi “nüfuzunun yayıldığı Misirdən Həbəşədək olan yerlərin xəritəsində Bayat, Beqdeli, İnalı, Əfşar, Gündüzlü, Harbendelu (Xırmandalı) doğma idi; burada türk mühiti sabit idi” (6). Üçüncü bir cəhət kimi isə şairin türk xalqlarının adlarına bu qədər diqqət ayırmasını milli psixologiyanın bədii təfəkkürə təsiri kimi dəyərləndirmək olar. Bu üçüncü cəhət isə şairin poetik ənənəyə münasibətini formalaşdıran və canlı mühitin təsirini aktivləşdirən əsas amil sayıla bilər.

Nəsimi şeirində etnonimlər ənənəvi xüsusiyyətlərlə yanaşı, fərdi keyfiyyətlərə də malikdir. Belə ki, şair ənənədə qəlibləşmiş millət adı ifadəçilərinə real həyatda müşahidə etdiyi xüsusiyyətləri əlavə etməklə yanaşı, bədii təxəyyülünün gücü ilə fərqli sifətlər də vermişdir. Bu etnonimlərin bədii funksiyasının dəyişkənliyi, bəzən dini (yəhudi), bəzən ictimai-siyasi (moğol-türk; tatar-türk) xarakterliliyi də müşahidə olunur.

Etnonimlərin etnotoponim keyfiyyətinə yiyələnməsinin şəkilləri və poetikanın zənginləşməsində yeri baxımından Nəsiminin türkcə divanı kifayət qədər material verir. Bu divanda etnonimlərin elastiki xarakterliliyi, anlam dairəsinin genişlənməsi və ya dolğunlaşması şairin söz və mücərrədləşdirmə qüdrətinin, eləcə də istifadə etdiyi ifadələrə güclü təxəyyülü vasitəsilə yaradıcı yanaşmasının nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gibb, E.O. Wilkinson. Osmanlı Şiiri Tarihi (1-2). Tercüme: Ali Çavuşoğlu, Akçağ Yayınları, 2000.
2. Hikmət İsmayıl. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, 1 c., Bakı, 1928.
3. Şahin Mustafayev. Səlcuqilərdən Osmanlılara: XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun türk mühitində etnosiyasi proseslər. Bakı: Elm, 2010.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı: Azər nəşr, 1973.
5. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri, II c.. Hazırlayan: Cahangir Qəhrəmanov, Bakı: Elm, 1973.
6. M.Nuriyeva. Nəsimi poeziyasına bir baxış (II) // “Şəhriyar”, 13 may 1999-cu il.
7. İbrahim Olgun. Nesimi Üzerine Notlar (Birinci Makale) \\\ Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, 1971'den Ayrılışım, 1971, s. 195-207.
8. Murat Özaydın. Seyyid Nesimi / I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempoziomu. 20-22 Mayıs 2004. Bildiriler. Diyarbakır, 2004.
9. Mehmet Özmen. Giriş // Ahmed-i Dâ'i Divanı, C. I, Ankara: TDK Yayınları, 2001,
10. Nesimi Seyyid. Divanı'ndan Seçməler. Hazırlayan: Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
11. Faruk Sumer, Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
12. Səadət Şixiyeva. Nesimi'nin Milli Mensubiyeti (Tarihi və Çağdaş Bakışlar açısından Karşılaştırmalı Tahlil), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof.Dr. Hüseyin Ayan Özel sayı, Erzurum, 2009, s. 459-482.
13. Səadət Şixiyeva. İslami mühit və hürufilikdə etnik düşüncənin təzahürləri (I) // AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi araşdırmaları, №3-4, VII buraxılış, 2004, c.379-398.
14. Səadət Şixiyeva. İslami mühit və hürufilikdə etnik düşüncənin təzahürləri (II) // AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi araşdırmaları, №1-4, VIII buraxılış, 2006, s. 547-573.
15. Səadət Şixiyeva. Yunus Əmrə və Nəsimi şeirində irfani-poetik paralellər / Yaşayan Yunus Əmrə (beynəlxalq konfrans, 9 dekabr 2013), Bakı, 2013, s. 590-635
16. Ə. Yerevanlı. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri, Yerevan: “Hayastan”, 1968.
17. Emre Yunus. *Risâlet al-Nushiyya ve Divan*. Hazırlayan: A.Gölpınarlı, İstanbul: Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını, 1965.
18. http://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/yunus_memmedov_onomastik_birim_lugat_birim_le_ksik_semantik_ilgi.pdf
19. Н. Гуллаев. Гүндогарын бейик шахыры // Сейит Ымадеддин Несими. Шыгырлар,- Сейит Ымадеддин Несими. Шыгырлар, Ашгабат: «Туркменистан» неширятьы, 1972.
20. Дж.Каграманов, Х.Айан. Стихи, приписываемые Кул Несими // Филология и искусствоведение. Реферативный сборник иностранной литературы. №6, Баку: ЭЛМ, 1976.

Saadat Shikhiyeva

Turkic ethnonyms in Nassimi verse (Forms of historical reflection of reality and imagination)

Summary

Ethnonyms used in the poetry of Nassimi are of particular interest along with traditional features and individual poetic characters. He reminds such Turkic ethnonyms as Turks, Turkmans, Tatars, Kipchaks and Bulgars in his Turkic Divan.

These ethnonyms used as elements of the autobiographical character, tracks, ethnotoponyms, etc. Some ethnonyms reflect the historical and political events of the poet's epoch.

Səbirə Nemətzadə, fə.l.ü.f.d., dos.
Bakı Dövlət Universiteti Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi
Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrası
sabiranematzade@yahoo.com

TÜRK DÜNYASI MÜTEFEKKİRLERİ NECİP FAZIL KISAKÜREK VE HÜSEYİN CAVİD YARATICILIĞINDA DIN, FELSEFE VE TASAVVUF

Doğu ezoterizminin beşəriyete verdiği en büyük servet, felsefi-mistik edebiyat kabul edilen sufi poeziyasıdır. Sufi-irfani şiirin temel meziyyəti anlaşılması için yüksek erudisiya gerektiren sözlerden, çokbasamaklı metaforlardan, anlaşılması bazen mümkün olmayan söz-kodlardan ustalıklı kullanılmasıdır. "Hazinenin mücevherini elde etmek için öncelikle onun bağlı kapısını açmak gerekir. İnsan Allah'ın zatına yol bulursa, onun sırlarını idrak edebilir. Allah'ın zati ise yarattığı görünen ve görünmeyenlerde perdelendiği için onu ancak basır göz ve basır kulak duyabilir" - ifadeleri tam anlamıyla tasavvuf felsefesini karakterize ediyor. Beşeriyetin en zeki, müdrik insanları sahip oldukları sakral bilgileri, irrasyonel bilgilerini geleceğe iletmek, aynı zamanda, onları tacizlerden ve düzgün olmayan münasebetlerden korumak nedeniyle kaleme aldıkları eserlerinde çeşitli şifreleme ve sembollardan kullanmışlardır.

Tasavvuf felsefesini XX yüzyıla taşıyan önemli isimlerden Necip Fazıl Kısakürek ve Hüseyin Cavid poeziyasında sufi-irfani görüşler, vahdet-i vücud meseleleri Doğu poeziyasının tüm eczarlığı ile kaleme alınmıştır.

«Din-felsefe-tasavvuf» triadası her iki dühanın yaratıcılığında özel bir yer tutar. Necip Fazılın bakış açısını araştıran yazarların bir kısmı kaydediyorlar ki, geleneksel metafizik felsefeyi ve onun temsilcilerini eşiştiren N.Fazıl, aslında, felsefi fikirlerle dolu düşünür, fikir adamıdır. Dünyanın derki konularında felsefe ile tasavvuf arasındaki çelişkiyle ilgili Abdülbaqi Gölpınarlı yazıyordu ki, felsefe zihinsel yolla gerçeğe ulaşmaya çalışıyor, tasavvuf ise aklın gerçeğe ulaşabilmek olamayacağına, gerçeğe ancak aşk ve muhabbet yolu ile ulaşmanın mümkün olacağına inanıyor. Felsefe bilgiye dayanmaktadır, tasavvuf ise bilgiyi ancak bir araç olarak kabul ediyor. Felsefenin dinle ilgisi yoktur; sufiler asıl dini, dinin iç yüzünü kendilerinin bildiklerine inanırlar. Felsefede ahlakı temizlemek, varlığından geçmek ancak işrakilik teorisini kabul edenlerde vardır, fakat bir mürşide uymak, zikir, halvet vb. yoktur. Tasavvuf ise şunları esas olarak kabul eder. Buna göre de sufiler felsefeyi ve filozofları kınıyor, tasavvufun batın bilim olduğunu söylüyorlar. (Gölpınarlı 1985: 78).

Altımdan kaydıldı bir el minderi;
Herkes yatağında, ben ayaktayım.
Bir gece, rüyada gördüğüm yeri,
Gözlerim yumulu, aramaktayım.

Ansiklopedik bilgiye göre de sufiliğin seciyyevi yönleri irfanın özel terki-dünyalık ideası ile birleştirilmesi, müridin mistik muhabbet yolu ile Allah'ı idrak etmeye ve tedricen ona yaklaşma talimi, müridi Allah'a kavuşuncaya kadar mistik yolla (tarikatla) götüren üstadın (mürşidin) rolünün önemli sayılmasıdır. Sufiler sezgisel idraka, nurlanmaya, ekstaz'a gayret ediyorlardı. Hakikat arayışı, ona ulaşılacak uzun mesafe, "ilahi aşk" tasavvuf felsefesinin gayesini teşkil etmektedir. Bu fikirler Hüseyin Cavidin "Peygamber", "İblis", "Şeyh Senan" eserlerinde başlıca yer tutmaktadır. Tanrı aşkı ve muhabbeti her şeyin cevherinde vardır. İnsan kendi yaratıcısını nasıl sevmeyebilir? Bu sevgi onun içindedir, fakat bir kısım engeller onun bunu duymasına mani oluyor. Her şeyin sonu Allah'a varır, yani artık insan her şeyi Onun için seviyor ve bu aşk böylece Tanrı'da bitiyorsa, bunun sonunda insan Tanrı'nın kendisini de bulmuş oluyor.

Ey varlığı yoq, yoqluğu vardan daha dilbər!
Ruhum səni izlər.
Lütf et, o gözəl çöhrəni bir an bana göstər,
Könlüm səni özlər. (Cavid 2005:9)

Tasavvuf edebiyatında "Allah" kavramı ile iç-içə gələn geniş hacmlı kavram olaraq "Ben" her şeye şamildir, yaratmanın tecellisi olaraq tüm maddi və manevi olanları kendinde birləşdirir.

Ben, kimsəsiz seyyahı, meçhullər caddesinin;
Ben, yankısından qaçan çocuk, kendi sesinin.
Ben, usanmaz bekçisi, yolcu inmez hanların;
Ben, tükenmez ormanı, ısınmaz külhanların.

Şiirdeki "ben" həyattır, güzəllikdir, kâinattır, insanlığın kaderidir. O öyle bir şiiresel dünyadır ki, tüm evrenin sırları onda gizlənmişdir. O, ebedi və ezelidir. Dünyada çeşitli şəkildə tezahür ediyir.

Ben, ben, ben; haritada dəniz görmüş, boğulmuş;
Dokuz köyün sahibi, dokuz köyden kovulmuş.
Hep ben, aynavehayal; hep ben, pervaneve mum;
ÖlüveMünker-Nekir; başdönmesiucurum..

M.Orhan Okay "Necib Fazıl Şiiri və Poetikası" makalesində şairin şiiirlerinde eşya və zamana baxışında Henry Berqsonun sezgi və süre (zaman) teorilərini çağırıştıran emarelər olduğunu yazıyır: "Türkiyede Berqson'u və Freud'u tanıtan Mustafa Şekip Tunç, fakültedən Necib Fazılın hocası, daha sonra da yakın dostu olmuşdur. Necib Fazılın bazı yazı və konuşmalarında da təkdir edici bir ifadə kullandığı Berqsonu bu bağlamda onun dünya görüşüyle birləşirməkdə, yaxınlaşdırmaqda bir engel yoxtur.

Sezginin zihni bir sempati olduğunu, böylece içimizdəki şüurla dışımızdakı eşyanın birləşdiyini, şüurla eşya arasındakı fərkın ortadan kalkdığını, benliğimizin bir an için eşyanın karakterinə bürünərək onu olduğu gibi tanıdığını ifadə edən Berqsonun düşüncəsi böylece bir çeşit mistisizmə ulaşmaktadır. Necib Fazıl'ın şiiirlerinde də dış dünyadakı eşyaya, obyektlərə qarşı benzer bir zihni sempati vardır. Böylece kaldırımlar, otel odaları, tavan arası, lamba, kırık masa, aynalar, atılmış elbisələr... gibi dışımızdakı varlıklar birer sembol dəğeri kazanır, şairin iç dünyasıyla bütünleşir." (Kısakürek 2010: 83).

Hakikati həyalde aramak, təsavvurda yaratmaq prensibi Azərbaycan romantizminin nümayəndəsi Hüseyn Cavid lirikası için də seciyyəvi idi, ona görə geçmiş də, gələcək də romantikadır, tatlı, esrarlı həyal ələmidir. Cavid eserlərinin araştırmacısı M.Əlioğlu, hiçbir zaman birləşə bilməyən Həyal-Gerçək təsavvurlarını aralarında oluşun uçuruma görə aldanişlar faciəsi adlandıraraq yazıyır: "O şey ki, (maddi-real ələm) dərk edilir, romantika və şiiiriyetdən məhrumdur, o şey ki romantikadır (geçmişlə gələcək hakkındakı təsavvurlar) sırly, dərk edilmez və həyalı bir ələmdir". Necib Fazıl Kısakürek və Hüseyn Cavid şiiirinin ana hattı hər iki dühanın fəlsəfesindəki irfandır. Maalesef, hər iki dahinin sufi görüşləri zaman zaman araştırmacıları tərəfindən fərkli açılardan anlatılmıştır.

Sufi-irfani şiiirlerinde Necib Fazıl Kısakürek yüksek bir aşkı terennüm edərək insan-Allah kavramını iləri sürüyor, zerrede güneş arayaraq varlığın bir vücudun vahdetindən oluştuğunu söylüyor. İnsan-Tanrı ilişkisinden bahs eden Mevlana Calaleddin Rumi söylemiştir: İnsan varlıklar içinde Tanrı'nın tüm sıfatlarına mazhar olan yegane varlıktır. O, Tanrı'nın üstürlabıdır. Ulu Tanrı insanı bilgili və bilen yarattığından insan da kendi varlığının üstürlabında zaman zaman Tanrı'nın tecellisini və güzelliğini görür. Her şey insandır. O, Tanrı'nın cəmalinin aynasıdır. İnsan büyük bir şeydir və içinde her şey yazılıdır, fakat karanlıklar və perdələr onun içərisində yazılanları oxuya bilmesine engel oluyur.

İçerimde koca bir dağ gizlidir,Rüzgar döne döne çıkar mı bilmem.Yarım ince uzun, saz benizlidir,Başımı göğsünde sıkır mı bilmem.Hey... Ne kimsesizdir bu uzun yollar,Gözlerim yollarda birini kollar,Bana kim göklerden bir haber yollar,Göklər susa susa bıkır mı bilmem.İçlensem, içlensem bir həyal kursam,Göklərə yaslanıp çığlık savursam,İçimdeki dağları vursam,Bu vuruş gönlümü yıkar mı bilmem.

Cavid şiiirində aşk gerçəkliğin, bütün yaranmışların amacı, manası və iç içeriğidir. Aşk dünyayı, kendini və həyat gerçəğini idrak etmək aracıdır.

Nerədə parlarsa həqq, şərəf, vicdan,
İyilik, doğruluq, gözəllik inan,

Orada var sevgi, orda var iman,
Orda var, şübhəsiz, böyük yaradan.

Ayna sufilerin varlık konusu veya varoluşun aşamalarını anlatırken en çok kullandıkları mecazi terimlendendir. Sufiler aynaya yaradılışı özünde gizlede bilen özel anlam vererek varlık mertebelerinin geçişini sağlayan araç ve ilham kaynağı olarak da göstermişlerdir. Alem aynadır ve her zerrede yüzlerce güneş parlamaktadır; görünen ve görebildiğimiz her şey aynalardan oluşur, onlarda zahir olan ise Hak'tır. Yahut da Hakk'ın nuru ayna, görünenler ise onun tecellisidir.

Allah ım, eşyanın hicabındasın!
Sensin suda, kuşta, telde ses veren.
Nice hasret varsa gıyabındasın;
Aynalarda sensin seni gösteren... (Kısakürek1998: 33)

İnsan, onun kendisini derk meseleleri Kısaküreyin "Uçurum", "Aynalar", "Kaldırımlar" gibi şiirlerindeki barık yansıyor.

Çıkamam, aynalar, aynalar zindan.
Bakamam, aynada, aynada vicdan;
Beni beklemeyin, o bir hevesti;
Gelemem, aynalar yolumu kesti.

Bu anlamda ayna kalp demektir, Allah'ın iradesi ile büyük keşifler yapan, doğanın karanlık müphem sınırlarını açıklığa çıkaran insan bazen kendisini anlamakta acizdir, o kendisi ile karşılaştığı zaman vicdanı ile hesaplaşmaktan çekiniyor. "Ben" felsefesinin önde gelen leytmotiflerinden olan beşeri üzüntü şaire, uzun zaman eşlik ediyor, bu üzüntü onun düşünce sırdaşı, kalbinin hemdemi, yalnızlık azabını unutturan manevi avuntuları, tesellisidir. Genellikle, XX yüzyıl sembolik tasavvuf şiirinde keder idrak ve düşünce belirtisi gibi karakterize ediliyor. O, hayalle gerçek arasında geçilmez, barışmaz te'aruzların bedii simgesi olarak değerlendirilmiştir.....

Gördüyüm hər müztərib simaya duydum mərhəmət,
Yarə həm əğyarə yar oldum da sevdim bir cəhət,
Aşına zənn etdiyim hər üz də heyhat... aqibət,
Boş təməllüqdən, riyadan başqa bir şey görmədim. (Cavid 2005)

N.Fazıl və H.Cavid derin beşeri üzüntüyü yansıtan eserlerinde bazen hayata karşı, zamanın ve toplumun bir takım istek ve taleplerinə karşı bigane ve çaresizdirler, onlar dönemlerinin acı veızdıraplarından kaçınarak esrarlı ve hayali bir aleme sığınıyorlar.

Nesib Göyüşov "Cami ve Fuzuli sanatında irfan" eserinde yazıyor: "Tarihen hep tasavvuf ve irfan aynı zamanda kamusal adaletin bozulmasına karşı bir itiraz sesi olarak hareket etmiştir". Toplumun bir takım kanunları ile tabiaten barışmayan, temiz isteklerinin baş tutmadığını ihtimal ettiğinde, yalnızlığın ağışına çekilip kendisinin uğursuz kaderi ve gönül özlemleri ile yalnız kalan, dahili-manevi alemleri ile hayattan izole edilen hassas ve necib insanların yaşam dramı Kısakürek yaratıcılığının temel noktalarındandır. Ne kadar ki, insanların içinde şer ve ihanet hakim kesilip, dünya hep itici güçlerin elinde esir olacaktır. Bu zaman, Hobssun söylediği gibi "insan insanın canavarına dönüşecektir". Bu acıdan Necib Fazıl felsefesinde insanın nefsi, nefsin saflaşması, vicdan ve adalet gibi konular dikkat çekicidir.

Dövrü için bela saydığı rasizm (ırqçılık), nasizm (aşırı milliyetçilik) ve kommünizme tepki gösteren Necip Fazıl halkının gelecek seadetini onun derin maneviyatı və inamı ile bağlıyordu. İslam deyerlerine sahib çıkmadan türkçülüğü kendi-kendine yetersiz sanıyordu. Türkçülük özlüyünde boş bir kabdr ki, onu İslam gibi güzel akide ile doldurdukda bal küpüne benzer. Dinimize hakaretler edib onu düşüncelerden silmek isteyenler de, İslam adından suiistimal edib menfur niyyetleri için kullananlar da bilsinler ki, İslam progresif dindir. O, insanperverliğin, hakkın ve adaletin simgesidir.

Cavidin "Topal Teymur", "Seyavuş" ve "Peygamber" eserleri milli ve dini içeriğine göre, Sovyet yöneticilerini çok meşgul etmiştir. Cavid bu eserlerinde açıkça milli ve dini değerleri savunuyordu. Özellikle, Azerbaycan-Türk insanı XX yüzyılın otuzlu yıllarında sahnelenen «Topal Teymur» da Türklüğün genel kahraman tipi Timur'un karakterinden olağanüstü derecede memnun kalmıştır. Çünkü Cavid bu eserde Teymuru Türklüğün ve İslamın büyük bir türk oğlu olarak tarif

etmişdir. Aynı zamanda, o, bu eserinde Teymurla Yıldırım Beyazıt arasındaki tarihi savaşı sonuncunun dilinden bir tarafın değil, tüm Türk milletinin mağlubiyeti gibi kaleme almıştır. H.Cavid göstermek istemiştir ki, Türk-İslam birliğini içten korusak, başka bir millet onun haklarını gasp edemez. Bunu, sonradan anlayan beynelmilelci Bolşevikler bir yandan bu eserin teatrodan sahnelenmesini yasaklamış, diğer yandan «panturanist tiplerini realize etmeye cesaret eden» H.Cavidin aleyhine propaganda yapmaya başlamışlardır.

İslam'ın saflaşmasında, dinin muhafaza edilip korunmasında tasavvufun rolü inkar edilemez. Tasavvuf hakkında araştırma yapan bir takım araştırmacılar onu Budizm, Taoizm, rabbanilik ile bağlıyorlardı. Sadece şunu belirtmek gerekir ki, tasavvuf teşekkül tapdığı dönemden itibaren yeknesak (monoton) olarak kalmamış, İslam dininin hakim olduğu bölgelerde yayılarak, aynı zamanda, yerel halkın bakış açısı ile, bazen bu bölgelerdeki İslam öncesi dinlerin etkisi ile de çulğalaşarak yeni tekkelerin, tarikatların teşekkülüne neden olmuştur. Fakat yine de tasavvufu İslam'dan kenar, diğer dinlerin felsefesi ile alakalandırmak yanlıştır.

“Batı tefekkürü ve İslam Tasavvufu” kitabında N.Fazıl çok net olarak Tasavvufun hiç bir yad ünsürlərdən kaynaklanmayaraq, onun İslamla iç-içe oluşunu tekraren vurğulayır: “İslam tasavvufu, kendine özgü, Kuran ve sünnet kaynaklıdır. İslami ruh ikliminin su gibi, güneş gibi, ağac gibi ana unsurudur.” (Fazıl 1997: 107). Manevi arınma yolunun - tarikatın şeriattan geçtiğini diğer tasavvuf ehli gibi Kısakürek bir çok eserlerinde defalarca tasdik eder, onaylar.

Her iki şairi tasavvuf cameası ile birleştiren ahlaki görüşlerden biri de "manevi yolculuk" meselesidir. Başlangıçtaki yolculuk dünya ve onun işlerinden izole olmakdursa, sonucda bu vahdetül-vücutta erimektir (fena). Necib Fazıl manevi yolculuk (tarikat) basamaklarını aşağıdaki etaplara ayırır: birinci basamakta dinin tüm dogmalarını kabul eden iman sahipleri yer alıyor. İkinci basamakta ilim ve hikmet sahipleri yer alır ki, ona da marifet ile ulaşılır. Üçüncü basamağa - etapa herkes nail olmuyor, bu basamaka ulaşan arif - Hakkı ve hakikatı yeterince tanıyan marifet sahibidir. Kalbi ve nefsi maddi ihtiraslardan arınmış, batinî aydınlık bulmuş olgun insandır. Hakkı, O'nun mahiyet (zat), sıfat ve hareketini kendi kalp aynasında müşahede eden, kendi cismani varlığını fena etmekle ruhen Hakk'ın varlığında ebediyet kazanan derviştir.

Yolculuk, her zaman düşündüm onu;
İçinde bu azgın davet ne demek?
Oraya, neredeyse güneşin sonu,
Uçmak, kayıp gitmek, kaçıp dönmek.

Derviş gibi, aşık gibi, arif gibi hakikat yollarında sergerden dolaşan şair yüksek bir aşk sayesinde kemale erdirilerek kendi yaratıcısı ile kavuşuyor. Bu aşık kendini tüm kusurlardan, geçici eğilimlerden temizlediğine göre ruhen ve manen erişilmez zirvelere yükseliyor ve nihayet, yaşam faciası ve üzüntüsünden kurtuluyor.

Anladım işi, sanat Allahı aramakmış;
Marifet bu, geresi yalnız çelikçomakmış.

Tasavvuf ehlinin Türk edebiyatında, beşeri değerler sisteminde yerini değerlendirmek için XX yüzyılda nemətullahiyye tarikatının takipçisi ve mürşidi, vaktiyle Tahran Üniversitesi'nin psikiyatri bölümü başkanı, sonraları İngiltere'de yaşayan doktor Cavad Nurbaxşın sözleri ile yekun vurmak isterdim: "İnsanlar Allah'a olan düşkünlükleri ile yüksek ahlaki niteliklerini tecessüm ettirirler. Sufiler bilmelidirler ki, onlar modern hayatta yüksek hümanizm ve geleneksel cömertlik mektebinin devamçılarıdır. Onlar izin vermemelidirler ki, insanları yüksek başarılarla götüren uygarlık insanın en yüksek özelliklerinden biri olan âlicenâplığı imha etsin ".

Kaynak:

1. Gölpinarlı Abdulkakı, 100 soruda tasavvuf, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1985.
2. Kısakürek Necib Fazıl, Çile. İstanbul: Büyük doğu yayınları, 2004
3. Kısakürek Necib Fazıl, Editörler Mehmet Nuri Şahin, Mehmet Çetin Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010.
4. Göyüşov Nəsb, Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri, Bakı, Tural-Ə, 2001, 1985.
5. Göyüşov Nəsb, Cami və Füzuli sənətində irfan. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan

- mədəniyyəti tarixi problemləri. IX Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, Nurlan, 2004.
6. Əlioğlu Məsud, Hüseyin Cavidin romantizmi, Bakı: Azər nəşr, 1975.
 7. Nemətzadə Səbirə, Seyid İmadəddin Nəsiminin dünyagörüşü fəlsəfə tarixinin obyekt kimi, Bakı, Nurlan, 2008
 8. Necib Fazıl, Batı Tefekkürü və İslam Tasavvufu, İstanbul, 1997
 9. Нурбахш Джавад, Духовная нишета в суфизме, М., 2000
 10. Mevlana, Fihi mafih, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969
 11. Kara Mustafa, Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, Dergah Yayınları, 1995
 12. Hüseyin Cavid, Əsərləri, 5 cildə, III cild, Bakı, 2005

Səriyyə Gündoğdu, fil.ü.f.d., dos.
Ofelya Yunusova, dissertant
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu
Türk filologiyası şöbəsi
seriyye@yahoo.com

Modernist yazıçı Ədalət Ağaoğlunun hekayələrində sosial problemlər

Türk ədəbiyyatında sosial məsələləri modernizm cərəyanı içində əsərlərində müvəffəqiyyətlə işləyən qadın yazıçılardandır. Yazı həyatına Türkiyədə tənqidi-realizmin inkişaf etdiyi bir dövrdə başlamışdır. Populist ədəbiyyata qarşı çıxan Ədalət Ağaoğlu bunu roman və hekayələrində ciddi şəkildə tənqid edir. Ədalət Ağaoğlu hekayə yazarlığına Said Faiqdən təsirlənərək başlar və onu özünə ustad bilir. Romanları ilə tanınan Ədalət Ağaoğlu hekayələrində əsasən cəmiyyətdə baş verən qüsurları hicv edərək yazan yazıçı, sənətkarlıq qaygılarını da bir kənara atmaz, qələmə aldığı problemləri estetik bir dillə ifadə edir.

Ədalət Ağaoğlunun yazı həyatına atıldığı 1950-ci illərdə Türkiyədəkənddən şəhərə böyük bir axının olduğu dövrdür. Bu sosial dəyişik özü ilə birlikdə çox böyük problemlər də gətirir. Sosioloqları düşündürdüyü qədər bu mövzu dövrün yazıçıları da, o cümlədən Ədalət Ağaoğlunu da düşündürür. O, xalqın taleyi və müqəddəratı ilə bağlı məsələləri vətəndaşlıq yangısı ilə əsərlərində əks etdirmişdir. “Yan qarısı”, “Çınlam” adlı əsərlərində bu məsələlərə toxunur. Tənqidi-realizmi ədəbiyyatdan ayırmayan Ə. Ağaoğlu, qətiyyətlə kənd həyatını deyil, şəhərdən bəhs edir. Kənd və vilayətlərdən gələnlərin böyük şəhərlərin ücra səmtlərində yerləşmələrini, istər öz həyatlarında, istərsə də şəhər insanının həyatında meydana gələn dəyişmələri ələ alır.

Ə. Ağaoğlu eyni zamanda bir qadındır. O Türkiyədə qadının sosial həyatdakı mövqeyini də tənqid edir. Bu məsələni istər romanlarında, istərsə də hekayələrində mükəmməl bir şəkildə dilə gətirir. “Özgürlükçü” adlı hekayəsində məhz bu məsələnin üzərində duraraq qadının gündəlik həyatdakı yerini göstərir. O bunu cəmiyyətdə mühüm yer tutan bir politikaçının ifadələri və davranışları ilə dilə gətirir. Bununla yanaşı Ə. Ağaoğlu cəmiyyətdə ədalətsizliyi, rüşvəti, bürokratik əngəlləri və s. bu kimi sosial məsələləri hicv və ironi ilə “Yüksək gərilmə” adlı hekayəsində anladır. Xalqın düşdüyü səfaləti, ədalətsiz məmurları “Sen ey kutsal işik” (Sən ey müqəddəs işiq) adlı hekayəsində tənqidi-realist bir dillə oxucusuna çatdırır. Ə. Ağaoğlu roman və hekayələrində ələ aldığı mövzuları qabarıq verirkən dil və üslub xüsusiyyətlərini də untmamış bu mənada yüksək sənətkarlıq sərgiləmişdir.

Məqalədə, bütün bu məsələlər ayrıntılı bir şəkildə işlənərək Ə. Ağaoğlunun bir modernis yazıçı olaraq türk ədəbiyyatındakı yeri müəyyənləşdiriləcək.

Afina Məmmədli (Barmanbay), fil.ü.f.d.
Qafqaz Universiteti
afina@mynet.com

“AZƏRBAYCAN YURT BİLGİSİ” DƏRGİSİNDƏ TÜRK XALQLARININ AZADLIQ MÜBARİZƏSİNİN BƏDİİ ƏKSI

Bolşevik inqilabından sonra rus aristokratları da daxil olmaq üzrə, Rusiya hakimiyyəti altındakı xalqların xarici ölkələrə, əsasən də Türkiyəyə ziyalı axını başladı. Mühacirlər mücadilələrini davam etdirərək İstanbulda öz mətbuat orqanlarını yaradıb nəşrlərə başladılar. Lakin 30-cu illərdən etibarən Sovetlərin Türkiyəyə təzyiqləri nəticəsində başda siyasi mətbuat orqanları olmaq üzrə, bu qəzet və dərgilər bağlanmağa başlanır, mühacirlərin əksəriyyəti Türkiyəni də tərk edib Avropaya köçməyə məcbur qalır. Bu illərdə çox ağır şərtlər altında nəşr olunmağa başlayan “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisi də hər nə qədər birbaşa siyasətə qarışmasa da, 3 il sonra nəşri dayandırılır. Dərgi Türk xalqlarında yaranmış olan milli-mənəvi boşluğu bu qısa müddət içində elə bir şəkildə doldurur ki, bunun təsiri və əhəmiyyəti daimi olur. Bu baxımdan “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisi bugün də aktuallığını qoruyaraq türk xalqlarının ədəbi fikir tarixində çox önəmli yerə sahibdir.

Türk xalqlarının Sovetlərdən mühacirət etmiş ziyalı təbəqəsini öz ətrafında birləşdirən “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisinin müdiri Prof. Dr. Əhməd Cəfəroğlu, redaksiya heyəti üzvləri Prof. Dr. Fuad Köprülüzadə, Prof. Dr. Zəki Vəlidi kimi isimlərdi. Dərgidə türk xalqlarının bir çox nümayəndələrinin yazıları çıxırdı. Milləti millət yapan onun milli-mənəvi dəyərləridir. “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisi də Türk xalqlarının dil, ədəbiyyat, folklor, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, musiqi, teoloji kimi milli-mənəvi dəyərlərini tədqiq edərək, onları elmi və ədəbi yöndən ortaq dəyərlər kimi təqdim etmişdir. Ədəbiyyatla əlaqəli yazıların böyük əksəriyyəti Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş, digər bütün mövzular kimi, bu mövzu da ümumtürk nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmışdır. Biz məqaləmizdə türk xalqlarının ədəbiyyatında azadlıq mübarizəsinin əksini *“Türk qövmlərinin xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası”* və *“Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsinin izləri”* başlıqları altında toplanmış 8 ədəd yazı üzərindən araşdırmağa çalışdıq.

Bu silsilə yazılardakı qırğız, yakut, altay, başqırd, qazax, özbək, türkmən, noqay, Azərbaycan türkləri, Krım və Kazan tatarlarının ədəbiyyatlarından çox sayda ədəbi örnəklər var. Bu müxtəlif türk ləhçələrindəki şeir parçalarının ortaq xüsusiyyəti rus işğalcılığına qarşı nifrət və azadlıq mücahidlərinə qarşı sevgi və rəğbətdir. Məqaləmizdə bu yazılardakı Türk xalqlarının ortaq milli- mənəvi dəyərlərinin tədqiqi, təbliği və işlənmə şəkli bugünümüzə əlaqəli şəkildə araşdırılacaqdır.

Aynur Xəlilova, fil.ü.f.d.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
aynur.xalilova@rambler.ru

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN YARADICILIĞINDA DAĞ VƏ RƏNG SİMVOLİKASI

Azərbaycan yazılı epik ənənəsində folklordan bəhrələnmənin maraqlı istiqamətlərindən biri folklor stixiyasının müxtəlif qatlarını əhatə edən simvollarından istifadədir. Türk etnosuna aid simvol sistemi onun etnopsixoloji xüsusiyyətləri və dünyagörüş sistemi ilə bağlı olub əski və çağdaş yaşam və düşüncə tərzində, etnik mədəniyyətində öz əksini tapmışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan nəsrində simvollarından istifadə onun, həm də, milliliyindən xəbər verir.

Yaradıcılığında simvollarla müraciət edən yazıçılarımızdan biri də görkəmli nasirimiz Fərman Kərimzadə olmuşdur. Onun qüdrətli sərkərdə-hökmdar Şah İsmayıl Xətaiyə həsr etdiyi “Xudafərin körpüsü” dilologiyasında dağ simvol kimi alınaraq əsərin əsas məramının ortaya qoyulmasını

şərtləndirmişdir.

Ümumiyyətlə, dilogiyada təbiətin bədii təsviri təkcə peyzaj xarakteri daşmır. Təbiət burada estetik kateqoriya olmaqdan daha çox qəhrəmanın daxili-psixoloji yaşantılarının açılmasına xidmət edir. Məsələn, durna qatarının timsalında təbiət atributunun lirik-psixoloji səpgidə təsvir-təqdimində ana ilə oğulun daxili-psixoloji vəziyyəti aşkarlanır.

Əsərdə yazıçı gələcək qəhrəmanın psixoloji portretini yaratmaq, xarakterini açmaq üçün dağ simvolundan istifadə etmişdir. Bu kontekstdə yeddi yaşına qədəm qoymuş İsmayılın düşüncəsinə uzaqdan seyr etdiyi Savalan dağının emosional təsiri və bu təsirin yaratdığı assosiasiya maraq doğurur:

- Ana, Savalanın zirvəsinə çıxsam hara görünər?
- Sən ora çıxma bilməzsən, oğlum. Çox ucadı.
- De görüm hara görünər?
- Haranı görmək istəyirsən, oğlum?
- Bu yanda Təbrizi, o yanda Dəmir qapı Dərbəndi...
- Niyə ağlayırsan, ana? Qorxursan yıxılam?
- Yıxılmağından qorxmuram, oğul. Sənin Savalana çıxmağını gözlərimin qabağına gətirəndə sevindiyimdən ürəyim kövrəldi...

...Günəş əyilmişdi. Aşağıdakı dərələri, vadiləri, dağları bənövşəyi rəngə çalan kölgə basmışdı.

Təkcə qalanın bürclərini və Savalanı günəş işıqlandırırdı.

- Ana, mən darıxıram. Niyə burdan çıxıb getmirik?
- Hara, oğlum?
- Ərdəbilə, evimizə” (2, 11-13).

Yaxud: “Savalan nəhəng bir köz dağına dönmüşdü. Hər tərəf axşamın bənövşəyi göy rənginə bürünsə də, Savalan od tutub yanır, günəşi elə bil özündə əks eləyirdi. İndi o, elə bil ikinci bir günəşə dönmüşdü. İsmayıl bu möcüzə qarşısında mat-məəttəl qalmışdı.

- Ana, Savalan yanır?
- Yanır, bala, yanır. Sən onun üstünə çıxsaydın, gör nə olardı ey. Ona görə ağlayırdım da.
- Yox, o, məni yandırmaz.
- O yüksəkliyə qalxmaq istəyənlərin çoxu yanıb, oğul.
- Məni yandırmaz. Böyüyəndə çıxacam, görüm o niyə belə qırmızıdı...
- Ana, Savalana qədər belə gömgöy görünən o dağlar, dərələr, düzənlər ki, var, ora nədir?
- Ərdəbil mahalı.
- Yox.
- Bəs nədi?
- Vətən!” (2, 67).

Göründüyü kimi, qəhrəmanda mənəvi-assosiativ düşüncələr yaradan Savalan dağı burada təbiət atributu olmaqdan daha çox mübarizə, qurtuluş və azadlıq simvolu kimi alınmışdır. Onun obrazda yaratdığı hissi-emosional təsir də məhz sözügedən məzmunla bağlıdır. Zaman keçəcək, İsmayıl Şah İsmayıl kimi Savalanın zirvəsinə fəth edəcək, Savalanla Ağrını müqayisə edəcəkdi: “Bu dağlar heç bir-birinə bənzəmir. Amma hər ikisində necə də ilahi əzəmət var, qürur var.

Aşağıdakı bağcadakı ağacın üstünə elə bil qızıl səpmişdilər... Axşam sərinliyi düşürdü. Amma Ağrı dağının zirvəsi qızarmır, göyərirdi. Qar örtüyü göy rəngə çalır, buludlar qızarırdı. Qara Quzeyin üstündə isə işıqsız ay ağ ləkə kimi səmaya yapışmışdı.

Əbdi bəy onun fikrə getdiyini görüb Hüseyin bəy Lələyə işarə elədi və yaxınlaşdı:

- Mürşidi-kamilim, bizim bu mahalda sizi qəmləndirən nədi?

- Heç. - Şah İsmayıl gec cavab verdi. Sonra aram-aram danışmağa başladı: - Əbdi bəy, insan xilqəti qəribədi. Bütün əzablara dözüür. Hər dərdi yadından çıxarır. Amma dağ dözmür. Adına Ağrı deyirlər. Dağ da ağrı çəkərmiş.

- Bu fani dünyada hər şey müvəqqəti. İnsan da, dağ-dağ da.

- Yox, ağrı çəkən dağ müvəqqəti ola bilməz... Əbdi bəy, bu mahallar gözəldir, bərəkətlidir.

Amma başbəlalı torpağa oxşayır. Möhkəm dayanır. Bir qala da tikdirirəm. Adını Rəvan qoymuşam. Qoy bu mahalda işlər rəvan getsin” (3, 130).

Əsərdən gətirilən bu nümunədə müəllif mətnaltı olaraq çox şeyləri vurğulayır. F.Kərimzadə dənizdən-dənizə böyük imperiya yaratmaq xülyası ilə yaşayan, özgə torpaqlarından özlərinə sığınacaq düzəltmələri azmış kimi, onu daha da genişləndirmək istəyilə tarix boyu dəfələrlə torpaqlarımıza soxulub onu işğal edən, insanlığa sığmayan faciələr törədən ermənilərin bu qara niyyətlərindən heç vaxt əl çəkməyəcəklərini, tarixin yaxın zamanlarda təkrarlanacağını sanki əvvəlcədən hiss etmişdi. Odur ki, Şah İsmayılın dili ilə bu “başibəlalı torpaq”da möhkəm dayanmağa, ona sahib çıxmağa çağırırdı.

Ağrı dağının Şah İsmayılın daxilində doğurduğu assosiasiya bir tərəfdən vaxtilə qalada keçirdikləri məhbub həyatının, çəkdikləri ağrı-acıların yadına düşməsi idisə, digər tərəfdən məhz Ağrının ifadə etdiyi məzmunla bağlı idi. Şah İsmayıl toponimik vahid kimi Ağrının adına izah verərək, onu adı ilə daşdığı məzmun yükü baxımından obrazlı şəkildə uzlaşdırır.

“Xudafərin körpüsü”ndə dağ və rəng simvolikası əlaqəli şəkildə alınmışdır. Epik təsvir zamanı rənglər simvolika baxımından düzgün seçilərək dağ simvolikası ilə vəhdətdə mövzunun məna yükünün və əsas məramın aşkarlanmasını şərtləndirmişdir. Burada əski türk mifoloji sisteminin atributlarının və ya atributlaşmış obrazlarının təsvir elementi kimi rənglərin simvolizə etdiyi semantik tutumdan uyğun kontekstdə istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan dilologiyada dağ və rəng simvolikasının əlaqəli inikası ilə qurulan epik təsvirlər konkret semantik tutumları ifadə edir.

Təqdim edilən nümunələrin müqayisəsindən görürük ki, Savalanın zirvəsi qırmızı, Ağrının zirvəsi isə göy rəngdə təsvir olunmuşdur. Türk etnosunun əski çağlardan bu günümüzə qədər formalaşmış oturuşmuş inancına görə günəşin, odun, alovun rəmzi olan qırmızı rəng semantik tutum baxımından xoşbəxtlik, xeyir, bərəkət, şadlıq, firavanlıq və başqa bu kimi sevincli yaşantıları ifadə edir. Qırmızı rəng, eyni zamanda, mübarizə və azadlıq rəmzi kimi də simvolizə olunur.

Başqa bir maraqlı məqama da diqqət yetirək. Bəzən dilimizdə qırmızı sözü qızılı və ya qısaca olaraq qızıl sözlərilə də ifadə olunur. Qırmızı rənglə əlaqəli qızarmaq, qızartı, qızılca və başqa bu kimi sözlərin kökündə hazırda dilimizdə daha çox işlək olan qırmızı sözünün deyil, qırmızının sinonimi olan qızılı, yaxud qızıl sözünün dayanması da maraqlı fakt kimi diqqəti çəkir. Bu kontekstdə “Kitabi-Dədə-Qorqud” eposunda maraqlı nümunələrə rast gəlirik. Dirsə xan qırx igidi ilə Bayandır xanın məclisinə gələndə Bayandır xanın igidləri onu qarşılıyıb qara otağa aparırlar. ““Bayandır xandan buyruq böylədür, xanım” - dedilər. Dirsə xan aydır: “Bayandır xan bənim nə əsküglüğüm gördü? Qılucumdanmı gördü, süfrəmdənmi gördü? Bəndən almaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldı kim, qara otağa qondurdu?” - dedi” (4, 34).

Yaxud: “Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı nə yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi. Adağlusından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi. Yoldaşlarına bu iş xoş gəlmədi. Səxt oldılar.

Beyrək aydır: “Niyə səxt oldunuz?”, – dedi. Ayıtdılar: “Necə səxt olmalıyım? Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz!” – dedilər” (4, 57).

Göründüyü kimi, burada qızıl sözü rəng anlamında qırmızının sinonimi kimi və müvazi şəkildə işlənmişdir. Belə yəqin etmək olar ki, rəng bildirən qızıl, yaxud qızılı sözləri qırmızı sözündən daha qədimdir.

Bu məsələyə toxunmağımız heç də təsadüfi deyil. Tarixdən məlumdur ki, Səfəvilər və Şah İsmayıl müridləri üzərində qırmızı parçadan tikilmiş on iki dilim olan xüsusi baş geyimindən istifadə etmişlər. Buna görə də onlar özlərinə qızılbaşlar, başlarına qoyduqları həmin baş geyiminə isə qızılbaş çalması deyirdilər. Qızılbaş deyimindəki qızıl sözü də burada rəng anlamında semantik tutumuna görə qırmızını ifadə etmişdir. Deməli, balaca İsmayılın dustaq olduqları qaladan günəşin qızıl-qırmızı rəngə boyadığı Savalan dağının zirvəsinə doğru can atması təsadüfi deyildir. Bütün bunlar - Mübarizə, qurtuluş, azadlıq, qızılbaşlıq, şeyxlik, şahlıq və ucalıq! – Şeyx Heydər oğlu Şah İsmayılın gələcək taleyini şərtləndirən başlıca məqamlar idi. F.Kərimzadə dərin tarixi qatlardan xəbər verən bu məqamları kiçik bir epizodda ustalıqla təqdim edə bilmişdir.

Epik təsvir zamanı zirvəsi göy rəngə boyanan Ağrı dağının təqdimində də rəng simvolikası baxımından aşkar və mətnaltı məqamlar diqqəti çəkir.

Bildiyimiz kimi, göy rəng, adətən, dərd, kədər, matəm anlamlarını ifadə edir və bu kontekstdə qara ilə eyni məzmun yükü daşıyır. Elə bunun göstəricisidir ki, doğmasını, əzizini itirən insanlar

qara, yaxud onun ekvivalenti olan göy rəngdə libas geyinir, qadınlar başlarına bu rənglərdə yaylıq bağlayırlar. Kökü əski çağlara gedib çıxan və bu gün də xalq arasında işlənən “qara geyinib göy bağlamaq” deyimi də buradan qaynaqlanmışdır. Sözügedən adətin və bu adəti əks etdirən deyimin qədimliyinə diqqət yetirmək üçün yenə də ana kitabımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edək. On altı illik dustaqlıqdan qurtaran Bamsı Beyrək Oğuz elinə gəlib babasının yurduna çatanda görür ki, onun otağını qaraya, göyə tutublar, bacıları da qəmgin halda “qaralu- göglü” oturublar. Beyrəyin öldürüldüyü boyda isə deyilir: “Beyrəgin babasına-anasına xəbər oldu. Ağ evi- eşiğində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit qara geyüb-gög sarındı” (4, 125).

Göründüyü kimi, burada göy rəng qara rənglə eyni funksiyanı daşıyaraq qəm-kədəri, matəmi simvolizə etmişdir.

Göy rəng, eyni zamanda, türkçülüyn simvoludur ki, bunun da kökü əski mifoloji qatlara gedib çıxır. Mifik təsəvvürdən gəlmə bu motiv “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun görünüşünün təsvirində təzahürünü tapmışdır:

“Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri
yarıdı, bir oğlu oldu.

Bu oğlanın üzü göy idi” (1, 124).

Dastanın gedişatında göy rəng kutsal olaraq öz təzahürünü yenə də kultla bağlı məqamlarda tapır. Belə ki, Oğuzun yol göstərəni, qoruyucu-hamisi də “göy tüklü, göy yelkəli” qurddur. Urum kağan Oğuz kağanə tabe olmaqdan boyun qaçıranda Oğuz kağan qəzəblənir, onunla vuruşmaq üçün öz qoşunu ilə yola düşür. Qırx gündən sonra Muz dağıın ətəyinə çatıb alaçıqlar qurdurur, sakitləşib yuxuya gedir. Dan söküləndə Oğuz kağanın alaçığına gün kimi bir işıq düşür. Bu işıqdan göy tüklü, göy yelkəli böyük, erkək bir qurd çıxır və Oğuz kağanə deyir:

“Oğuz, ay Oğuz,
Sən Urum üstünə getmək dilərsən.
Oğuz, ay Oğuz, mən səndən irəlidə gedəcəyəm.
Bundan sonra
Oğuz kağan alaçıqları yığdırdı.
yola düşdü. Gördü ki,
ordunun önündə
göy tüklü, göy yelkəli böyük,
erkək bir qurd gedir.
Bu qurdun arxasına düşüb,
ardınca getdilər” (1, 129).

Göründüyü kimi, göy rəng əski türk mifoloji sistemində kutsal hesab edilən atributların və ya atributlaşmış obrazların simvolik ifadəsidir. “Türk mifoloji sistemində göy rəngli bütün obrazlar səmavi mənşəli və sakraldır. Bu rəng simvolikası həm də türk etnik mədəniyyətini başqa etnik mədəniyyətlərdən fərqləndirir... Əski türklər göyə (səmaya) tənqri deyirdilər. Göy əslində metoforik addır, rəngin, əlamətin adlaşmasıdır. Göy Tanrı ifadəsi də göyün hakimi mənasında anılırdı. Türklər Tanrını məkandan və zamandan kənarında (konkret məkan və zaman bəlgəsi olmayan) təsəvvür etdiklərindən onu bütövlükdə sonsuz göylə adekvatlaşdırırdılar” (1, 52).

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, “Xudafərin körpüsü” dilogiyasında Ağrı dağının zirvəsinin göy rəngdə təsvir edilməsi təsadüfi olmayıb, ən azı iki məzmun daşıyır:

1. Bu torpaqların əzəli və əbədi olaraq Azərbaycan türklərinə məxsusluğu.

2. Ermənilərin alçaq niyyətləri sayəsində bu “başibəlalı” torpaqlarımızın zaman-zaman dərdlə, kədərlə üz-üzə qalması.

Bu “başibəlalı torpaq”da “möhkəm dayanmağı tövsiyə edən Şah İsmayıl burada daha bir qala tikdirdiyini, “Qoy bu mahalda işlər rəvan getsin!”, - deyə bu niyyətlə həmin qalanın adını Rəvan qoyduğunu söyləyir. Bildiyimiz kimi, “r” samitilə başlayan bəzi sözlərin əvvəlinə xalq arasında tələffüz zamanı “i” saiti əlavə olunur. Rəvan sözü də dil hadisəsi – proteza nəticəsində İrəvan formasını almış və bu vaxta qədər elə İrəvan şəklində də qalmışdır. Deməli, yazıçı əsərdə bu tarixi fakta da diqqət çəkməyi unutmamışdır.

Göründüyü kimi, istedadlı yazıçı F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” dilogiyasında türk mifik təsəvvüründən, epos və dastan mətnlərindən gəlmə dağ və rəng simvolikasının inikasını əlaqəli şəkildə alınaaraq obrazın daxili portretinin yaradılmasına, xarakterinin və daxili yaşantılarının açılmasına, ən əsası isə sözügedən əsərin məna yükünün və başlıca məqsəd-məramın aşkarlanmasına xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat Füzuli. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı, “Sabah”, 1993, 196 s.
2. Kərimzadə Fərman. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild. Xudafərin körpüsü. Bakı, “Ağrıdağ”, 2002, 390 s.
3. Kərimzadə Fərman. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild. Çaldıran döyüşü. Bakı, “Ağrıdağ”, 2003, 328 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninindir). Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
5. Ögel Bahaeddin. Türk mitolojisi. II cild. İstanbul, 2001, 164 s.

Aynur Khalilova

MOUNTAIN AND COLOR SYMBOLISM IN THE CREATIVITY OF FARMAN KARIMZADE

One of the interesting trends for benefitting from the folklore in Azerbaijani prose is the use of symbols. The system of symbols of Turkish ethnic community was created in association of its ethnopsychological features and world outlook. In this context, the use of symbols in Azerbaijani prose increases its national quality even more.

One of the writers who used symbols in their creativity was our outstanding prosaist Farman Karimzadeh. In this context, the symbol of a mountain draws attention in his “Khudaferin Bridge”, two related books, dedicated to the powerful military-ruler Shah İsmail Khatai. Here, the use of symbol of the mountain serves to create a psychological portrait and character of the hero, to the opening of his intimal and psychological State, to the imposition of ideas and goals of the work and so on. Interestingly, that here the symbols of mountain and the color are coherent. While the epic literary description, colors were chosen correctly in terms of meaning they they convey, and in unity with the symbol of the mountain help to reveal the sense and main purpose of the topic.

Aynur İsrailova, fil.ü.f.d.

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Ədəbiyyat İnstitutu

Aparıcı elmi işçi

israfilova-aynur@mail.ru

TÜRK SOYADLI RUS ŞAİRƏSİ VƏ DAŞKƏND ƏDƏBİ MÜHİTİ

Dünya xalqları arasında ünsiyyətin asanlaşması mədəniyyətlərarası əlaqələrin asanlaşmasına, ardıcıl, davamlı inkişafına yol açdı. Bu mənada Şərqi, xüsusilə də Asiyaya, onun ahəngdar, mühafizəkar, belə demək mümkünsə, öz ilkinliyini, sadəliyini qısqanlıqla qoruyan həyatına mədəni və texniki inqilablar dövründə maraq daha da artdı.

Məhz buna görə də, Şərqi ədəbiyyatının güclü təsiri bir çox Avropa mütəfəkkirlərini öz cazibəsinə salmış, uzun müddət Şərqi və ona aid olan nə varsa, ekzotika sayılaraq böyük marağa səbəb olmuşdur.

Ana tərəfdən türk əsilli olan Anna Axmatova da bir çox ədib, mütəfəkkirlər kimi bu ecazkar aləmin sehrinə düşmüşdü. Onun Şərqlə özünəməxsus mistik bağlantıları söylənilən ictimai-mədəni

inkişaf şəraitində daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Şairə ciddi şəkildə Şərqi öyrənməyə, araşdırmağa çalışırdı.

Anna Andreyevnanın yaradıcılığında Şərq təsirinin güclü əks-sədası XX əsrin ilk onilliklərindən açıq-aydın hiss olunmağa başlamışdı. Lakin onun yaradıcılığında Şərq bütün gözəlliyi ilə yalnız ötən əsrin 40-cı illərində çiçək açdı. Biz bu təsirdə iki istiqaməti müəyyən edə bilirik:

- 1) A.Axmatova yaradıcılığına Şərq ədəbi mühitinin təsiri;
- 2) A.Axmatova yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatından tərcümələr.

Şairin bioqrafiyasından da bəlli olduğu kimi, A.Axmatova 1941-ci ilin noyabrından 1944-cü ilin may aynadək Daşkənd şəhərinə evakuasiya olunmuşdur. Bu məcburi səyahət onun yaradıcılığında «Asiyaya məxsus» iz qoymuş, o, bir sıra dəyərli şeir silsiləsi yaratmışdır. Ən əsası o, Daşkənddə “Qəhrəmansız poema”sını qismən də olsa başa çatdırmağa nail olmuşdur.

A.Axmatovanın Daşkənd dövrü yaradıcılığını tədqiq edən Qafar Hüseynov bu yaradıcılıq partlayışını belə əsaslandırır: “...Burada, Asiyada ondakı yeni qabiliyyətlər və poetik duyumun yeni çalarları üzə çıxdı. Yəqin ki, bu asiyalı qanının qeyri-ixtiyari özünü büruzə verməsi idi. Hər halda, hər bir Şərqə məxsus cəhətlər onun poetik ruhunu daha çox cəlb etməyə başlamışdı” (1, 11).

Bu bağlılıq, bu cazibə A.Axmatovanın daxilindən gəlirdi. Həmin səs onda yeni, eyni zamanda qəlbinin dərinliklərində gizlənmiş, ulularından gələn hissləri oyadırdı. O, bir çox müasirləri kimi Sovet Şərqinə təkcə çətin şəraitdə bir sığınacaq, dara düşən adamın təxəyyülündə canlandırırdı, arzuların çiçək açdığı xəyallar aləmi olaraq yox, əcdadlarının vətəni olaraq da baxırdı.

“Axmatova” təxəllüsü rus poetik mühitində uzun müddət özünə maraq oyatmışdır. Bu soyadın təxəllüs kimi götürülməsi isə təsadüf deyildi. İ.Brodski bu haqda belə yazır: “Anna Qorenkonun əcdadları arasında ana xətti tərəfdən Çingiz xanın nəslindən olan sonuncu Qızıl Orda hakimi Axmat xan (Əhməd xan) olmuşdur” (1, 11).

Bu dövrdə sənətkarlar Rusiyada Şərqə hələ də bir ekzotika kimi baxır, incəsənətin müxtəlif sahələrində onu təqlid etməklə populyarlıq qazanmağa çalışırdılar. A.Axmatova isə ekzotika arxasınca qaçmırdı, kökündən gələn səsi izləyir, şeiriyətində qəlbinin tələbini açıqlayırdı. Çünki məlum səbəblərə görə, tatarlara məxsus hər bir şey uzun müddət kinayəli, qərəzlə və düşmənçsinə qarşılanırdı. Bu səbəbdən də, tatar əslini diriltmək, Şərqə meyillilik A.Axmatova üçün bir populyarlıq mənbəyi deyil, milli təəssübkeşlik və milli özünəqayıdış hisslərindən daxili bir tələbat kimi üzə çıxmışdır.

«Anna Axmatova və Daşkənd ədəbi mühiti» mövzusu həm rus, həm də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında az öyrənilən sahədir. Son dövrlərdə A.Axmatovanın Daşkənddəki təxliyyə həyatı, onun Şərq ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr müəyyən qədər öyrənilmiş, lakin tam, əhatəli tədqiq olunmamışdır. Bu yalnız şərh və müəyyən mənada müasirlərinin xatirələrinin onun yaradıcılıq aktı ilə əlaqələndirilməsi kimi nəticələnmişdir. A.Axmatova yaradıcılığının Daşkənd dövrü mərhələsinin müasir ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən, ədəbi əlaqələrin tələbləri baxımından öyrənilməsi də bu mövzuda yeni tədqiqat işinə xüsusi zərurət yaradır. Belə ki, şairənin Daşkənddəki təxliyyə həyatını elmi bioqrafik dəyərləndirmələr səviyyəsində öyrənmək və yaradıcılığının Daşkənd dövrünü şərqşünaslıq baxımından araşdırmaq da şərqmərkəzçiliyi aspektində əhəmiyyətli bir addımdır.

Daşkənd A.Axmatova üçün Şərqin real təəcəssümüdür. Çox maraqlıdır ki, onun Daşkənd şeirlərində yalnız bir dəfə Daşkənd şəhərinin adı çəkilir, qalan hallarda isə bu sözün əvəzinə, “Asiya şəhəri” və ya “Asiya ölkəsi” kimi birləşmələrdən istifadə edilir. Bəzən isə “Asiya” kəlməsi daha geniş anlayışın ifadəsi kimi başa düşülür.

A.Axmatova irsinin bəzi tədqiqatçıları haqlı olaraq şairin Daşkənd dövrü yaradıcılığını onun fəlsəfi lirikasının başlanğıcı kimi də qiymətləndirirlər. Bu fəlsəfilik isə ilk növbədə əzablı həyat təcrübəsindən savayı, Asiyanın zəngin tarixi-fəlsəfi ənənələri və şeir mədəniyyəti ilə bağlı idi.

Rusiya üçün qəlbi sızlayan və səksəkəli anlar yaşayan, doğma Leninqradın mühasirəsi illərində böyük narahatlıq keçirən Axmatovanın ilham pərisi şairin bütün ruhi sarsıntılarına baxmayaraq, Asiya reallıqlarına biganə qala bilməmişdir. Bunu onun Daşkənddən yazdığı məktubları (*xüsusilə N.Harciyevə göndərdiyi*) da təsdiqləyir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində isə Rusiya və Asiyaya məxsus fərqli düşüncə tərzlərinin çulğalaşdığı əsrarəngiz bir məkan olan Daşkənddə Axmatova qələmi üçün yeni olan Şərq mövzularının və Şərq mədəniyyətinin heyvətəmiz təsirini özündə əks etdirən bir sıra əsərlər yarandı. A.Axmatova öz tərcümeyi-halında bu haqda belə yazırdı: «1944-cü ilin may ayınadək mən Daşkənddə yaşamışam. ...Daşkənddə ilk dəfə olaraq mən yanar ağacların istiliyinin və kölgəsinin, suyun səsinin nə olduğunu bildim. Həmçinin mən insana məxsus yaxşılığın nə olduğunu anladım» (2, 238-239).

Bəli, A.Axmatova birinci dəfə Daşkənddə əcdadlarına anlaşıqlı ola biləcək bir dildə danışdı. Sanki ona öz dövrünün heç də sonuncusu deyil, əksinə dünyanın sahiblərindən biri olduqları əcdadlarının ələminə, bir arzu dünyasına baş vurmaq nəsb olmuşdu.

A.Axmatova bir əl hərəkəti ilə tarixin gərdisini, xalqların taleyini dəyişən Rusiyadan fərqli olaraq, dəyişikliyin o qədər də ciddi hiss olunmadığı Şərqdə müdrik səbr fəlsəfəsini dərk etdi, məhz burada insanlardan “dağı düzənə, səhraları isə vahəyə çevirməyi” tələb etmirdilər. Burada insanlar həyata qiymət qoymağı bacarır, təbiəti olduğu kimi sevirdilər:

Я не была здесь лет семьсот,

Но ничего не изменилось...

Все так же льется Божья милость

С непререкаемых высот (3, 215).

Mən burada yeddi yüz ildir ki, olmamışam,

Lakin heç nə dəyişməyib.

Allahın lütfü, inayəti həmişəki kimi yağmaqdadır

Əlçatmaz yüksəkliklərdən (Sətri tərcümə – A.N.).

Şair onun öyrəşmədiyi, elə də yaxşı şəraiti olmayan bir mənzildə kağızın belə olmamasının fərqi nə varmırdı, nədə olursa olsun yazmaq, iç dünyasını aşkara çıxarmaq, hisslərini bəyan etmək qərarında idi. Bu dövrün ağır yükünü Anna Andreyevna ilə bölüşən N.Tatarinova onun təxliyyə həyatının ilk günlərini belə xatırlayır: “...Bir qədər uzaqda küncdə elə də böyük olmayan stol və ya tumba təsiri bağışlayan xırda güzgülü bir mizin üzərində sapa keçirilmiş muncuqlar, odekalon və karandaşlar var idi. Bu karandaşlara, kitablara baxıb şeirlərin burada, məhz bu qələmdə doğulduğunu düşünmək elə də çətin deyildi. Kağızın olmaması onu sıxırdı. Buna qalanda, o zaman şeirləri nədə oldu yazırdılar” (4, 97).

Cəbhədə döyüşən, faşist konslagerlərində zülm çəkən, Stalin düşərgələrində ölənlərə görə vətəninədən kənarında həyəcan keçirən, dəfələrlə ilham pərisinə bu qədər dəhşəti ifadə etmək üçün yalvaran A.Axmatovaya bu çətin anlarda birdən-birə Şərq haqqında lirik şeirlər yazmaq asan olmadı. O çətin dövrün bir çox ziyalıları kimi o da özünü şəxsiz, əsl vətənpərvər vətəndaş kimi hiss edirdi. Bu və ya digər əsər üzərində işləyərkən o, sanki maneələri aşır, poeziyanın və insanlıq qürurunun qorunması üçün zülmət və nurun, səssizlik və nəğmənin ahəngdarlığının saxlanılmasına can atırdı. Göründüyü kimi, bu dövrdə qələmə aldığı əsərlərində o, özünü həmin anlarda Asiyadakı əbədiyyət qoruyucusu kimi hiss edirdi, Qərbə əbədi müdriklik sirrini bəyan edən carçı tək cəsərlə çıxış edirdi.

Q.Hüseynov A.Axmatovanın təxliyyə həyatını “Vətənlər vətəni – sən, Asiya” adlı monoqrafiyasında belə işıqlandırır: “Burada, Asiyada şair bir daha ona əmin ola bildi ki, müdrikəsinə yaşaya bilmək bacarığı müəyyən kök və ənənəyə malikdir” (1, 15). Məhz burada, Asiyada A.Axmatova böyük dünya mədəniyyətinin izlərini axtarırdı.

Onun üçün özünəməxsus genoloji əsas malik inkişafı olmayan poeziya o qədər də aktual deyildi. Şairə başqaları kimi Şərq və Qərb ədəbi ənənələrini birləşdirməyə can atmırdı. Lakin ona Şərq yaşam keyfiyyətində olan poeziya maraqlı idi. Şərqin təkrarolunmaz əsrarəngiz ipəyi, çölün, səhranın, əbədi dağların, qaynayan çayların və mirvari göllərin suyunun bəxş etdiyi rəng çalarlarının Axmatova şeiriyyətində dil açıb danışması onun özü üçün də yeni keyfiyyət əldə etmiş poetik yozum kimi zövq mənbəyi rolunu oynayırdı.

Şair bizi Asiyanın diktə etdiyi sinəmizdə aramsız döyünən ürəyin səsinə qulaq verməyə, dünyanın hər tərəfindən həqiqi sülhə doğru aparan yolun məhz ona istiqamətləndiyini anlamağa çağırır:

...И звук какой-то ветер мчит
На крыльях ночи –
То сердце Азии стучит
И мне пророчит,
Что снова здесь найду приют
В день светлый мира.

...И где-то близко здесь цветут
Поля Кашмира (3, 221).

...*Hansısa bir səslə külək çapır,
Gecə qanadlarında –
Gah da Asiyanın ürəyi vurur
Və mənə öncədən xəbər verir ki,
Yenə burada sığınacaq tapacağam
İşıqlı bir sülh günündə.*

...*Və haradasa buraya yaxınlıqda çiçəklənib
Kəşmir tarlaları* (Sətri tərcümə – A.N.).

Şairin bu dövr şeir yaradıcılığında qeyri-ixtiyari olaraq öz əcdadlarını yada salması, özündə əvvəllər önəm vermədiyi, lakin yeni təəssüratlar nəticəsində keçirdiyi qeyri-adi milli hisslərin özünü fəal şəkildə bürüzə verməsi sanki onun şeir dilinə də təsir edir, burada yeni keyfiyyətlər formalaşmağa başlayır. A.Axmatova ona məxsus lakoniklik və musiqiliklə öz təlim-tərbiyəsinə, dünyagörüşünə yad və eyni zamanda doğma təəssüratlarını oxucuya çatdırmağa müvəffəq ola bilir:

Над Азией – весенние туманы,
И яркие до ужаса тюльпаны
Ковром заткали много сотен миль.
О, что мне делать с этой чистотою,
Что делать с неподкупностью простою?
О, что мне делать с этими людьми (3, 216).

*Asiyanın üzərində yaz dumanları
Və dəhşətli dərcədə parlaq zambaqlar
Xalı kimi toxunub yüzlərlə mil əraziyə.
Ah mən nə edim bu təmizliklə,
Nə edim bu satınalmaz sadəliklə?
Ah mən nə edim bu insanlarla* (Sətri tərcümə – A.N.).

Məsələn, bu dövr şeiriyyatında şairin yeni öyrəndiyi bənzətmələrin Şərq və adət etdiyi Qərb elementləri onun yeni tip təşbeh çalarlarının meydana çıxmasına səbəb olur. Şərqdə artıq çeynənmiş bədirlənmiş ay gecəsi özünün yeni şərhində orijinal musiqili ahəngini tapır:

Из перламутра и агата,
Из задымленного стекла,
Так неожиданно покато
И так торжественна плыла, –
Как будто “Лунная соната”
Нам сразу путь пересекла.
Как в трапезной – скамейки, стол, окно
С огромною серебряною луною.
Мы кофе пьем и черное вино,
Мы музыкую бредим...

Все равно ...

И зацветает ветка над стеною (3, 215).
*Sədəf və əqiqdən,
Hisli-tüstülü şüşədən,
Elə gözlənilmədən yuvarlanır
Və elə təmtəraqa üzürdü, –*

*Sanki “Ay sonatası”
Dərhal yolumuzu kəsdi.
Beləcə ziyafət skamyasında, masasında, pəncərəsində
Nəhəng gümüşü ayla,
Biz qəhvə və qara şərab içir,
Musiqi sayıqlayaraq...*

Hər halda...

Və çiçək açır budaq divarın üstə (Sətri tərcümə – A.N.).

Aydın hisli pəncərədə axmasını sədəf və əqiqə bənzədən A.Axmatova, əsasən, Şərq şeirində məşuqənin dişlərinə bənzədilən sədəfdən və gözəlin dodaqları ilə müqayisə olunan əqiqdən yeni məqsədlə istifadə edir. Burada əqiqin Şərqdə aktiv istifadə olunan qırmızı rəngi deyil, digər çaları təşbeh materialına çevrilir və gözəl sinekdoxa nümunəsi yaradılır. Maraqlıdır ki, istər “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə, istərsə də Qazi Bühranəddin, İ.Nəsimi kimi Azərbaycan klassiklərinin divanlarına yazılan lüğətlərdə əqiq – qırmızı rəngdə qiymətli daş kimi xarakterizə olunur. Zərgərliyə dair elmi mənbələrdə isə bu daşın rəng çalarları fərqli izah olunur. Məlumatımızı genişləndirmək üçün Sübhi Bəktəşinin qiymətli daşlar haqqında rəvayət, nağıl və tarixi həqiqətlər açıqladığı “Yüz bir hekayət” adlı kitabına nəzər yetirək. Müəllif Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda zərgərlərin zinət əşyaları hazırlayarkən istifadə etdikləri əqiqin rəng çaları haqqında yazır: “Azərbaycan əqiqləri başlıca olaraq altı rəngdədir: – açıq rəngli, demək olar ki, ağ, mavi və süd rəngli zolaqların növbələşməsi, bənövşəyi rəngə çalan boz, maviyə çalan ağ, sarımtıl-boz və qaraya çalan tünd boz” (5, 286). Yəqin ki, Anna Axmatova da ayın hisli pəncərədən axan rəngini ağ rəngin maviyə çalan boz çalarını nəzərdə tuturdu. Bu isə Şərq şeir ənənəsinə yeni yanaşma idi.

Anna Axmatova Asiyanın öz yaradıcılığında yeni mərhələ açmasını, onda “şüuraltı yaddaşı” oyatmaqla yeni – həm tanış, həm də yad hisslər oyatdığını təsdiq edirdi:

Это рысьи глаза твои, Азия,
Что-то высмотрели во мне,
Что-то выразнили подспудное
И рожденное тишиной,
И томительное, и трудное,
Как полдневный термезский зной.
Словно вся прапамять в сознание
Раскаленной лавой текла,
Словно я свои же рыдания
Из чужих ладоней пила... (3, 217).

*Bu sənin yırtıcı gözlərindir, Asiya,
Məndə nə isə görə bildilər,
Dərinliklərdə qalmış nəyi isə üzə çıxardılar.
Və sakitlikdən doğan,
Həm darıxdırıcı, həm çətin
Termez bürküsü tək.
Sanki bütün şüurdakı ulu yaddaşım
Qaynar lava kimi axdı,
Elə bil ki, öz göz yaşlarımı
Başqasının ovucundan içdim... (Sətri tərcümə – A.N.)*

Anna Axmatovanın bu hisslərə hakim kəsilən qüdrətli təəssüratını əyani müşahidə etmiş N.Tatarinova “Anna Axmatova Daşkənddə” adlı xatirə-məqaləsində həmin günləri belə yada salır: “Anna Axmatova Şərq əlamətlərini xüsusi diqqətlə qeyd edirdi. Suların şırıltısında rübabi tellərin musiqi ahəngini yadda saxlayır, qızılgüllərin rayihəsini içinə çəkir, sanki səmanın qeyri-adi yüksəkliyinə uyuşa bilib-bilməyəcəyini yoxlayırdı. O, geniş açılmış gözlərinin baxışları ilə qovaq ağacının pambıqlarının uçuşunu, böyük və sıx qarağacların yumru çətirlərini izləyirdi” (4, 98).

A.Axmatova Şərq ədəbi və fiziki-bioloji mühitindən bəhrələndiyi kimi, Şərq ədəbiyyatı, xüsusilə də Daşkəndin o zamankı ədəbi gəncliyi də Anna Andreyevnanın ədəbi irsindən, bənzərsiz

şəxsiyyətindən örnək alıb ruhlanırdı. A.Axmatovanın təxliyyə həyatı zamanı Daşkənddə məskunlaşdığı müvəqqəti sığınacaq isə bir şair ocağına çevrilmişdi. A.Axmatova ardıcılılarından məşhur özbək şairi, xalq yazıçısı və akademik Aybək (Əsl adı Musa Daşməhəmmədovdur.) bir neçə şeirində Sovet ədəbiyyatında öləri meh kimi keçsə də, güclü tufan kimi iz qoyan bu rus şairini vəsf etmiş və onu əbədi yaddaşlara köçürmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Гусейнов Гафар Г. “Ты Азия – родина родин” (Перелистывая “Ташкентские страницы” Анны Ахматовой), СПб: 2002, 165 с.
2. Ахматова Анна Андреевна. Сочинения, В 2-х т., Т. 2 / Проза, переводы, М.: Художественная литература, 1986, 463 с.
3. Ахматова Анна Андреевна. Собрание сочинений в 2-х т., Т. 1, М.: Издательство “Правда”. “Огонек”. 1990, 448 с.
4. Татарина Н. Анна Ахматова в Ташкенте // Простор, 1971, № 2, с. 97-100.
5. Bəktəşi Sübhü. Yüz bir hekayət. Bakı: Yazıçı, 1990, 352 s

Barat Osmanova, fil.ü.f.d.

AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutu
“Türk filologiyası” şöbəsi, aparıcı elmi işçi
mehivaqo@mail.ru

ANDAYIN POEZİYASI

Melih Cevdet Anday Türk poeziyasında çevriliş yaradan «Garip» cərəyanının üç şairindən biridir. O, Orxan Vəli, Oktay Rıfatla birlikdə türk şeirində əsrlərlə davam edən divan şeiri ənənələrini kökündən dəyişərək, poeziyaya yeni forma, yeni ifadə tərzilə yanaşı yeni ideyalar da daxil etmişdir. Melih Cevdet Anday bütün yaradıcılığı boyu şeirini daima yenilənmişdir.

Hələ «Garip» cərəyanı daxilində şairin özünə məxsus şeir tərzilə olmuşdur.

«Garip» cərəyanı tərzində yazılmış «Toxum» şeiri ilə Anday «düşüncə» şeirinin ilk nümunəsini yaratmışdır. İngilis metafizik şeir cərəyanının təsiri ilə şeirlərində ələ aldığı «biliyin insana xoşbəxtlik gətirmədiyini» fikri, daha sonra şairin yaradıcılığının əsas motivi olan «düşüncə» şeirinə çevrilmişdir. Bu cəhətdən Anday Türk poeziyasında bəlkə də ilk olan və özünə məxsus bir şeir tərzilə yaratmışdır, deyə bilərik. 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi «Kolları Bağlı Odysseus» kitabında şair Homerin «Odysseus» əsərindən istifadə edərək, düşüncələrini yeni bir formada işləmişdir. Bu dövrdə yazdığı şeirlərində şair, özünün dediyi kimi «İnsan davranışlarının hekayəsi»ni şeir dili ilə anlatmışdır. Yaradıcılığının bu yeni mərhələsində şairi düşündürən bir şeydir: insan təbiətə qarşı mübarizəyə başlayır və bu mübarizədə özünün yaratdığı maneələri dəf etmə gücünü kənardə deyil, özündə axtarır və bunun üçün ən yaxşı ifadə vasitəsi kimi qədim qəhrəmanlıq dastanlarına, mifologiyaya müraciət edir.

1970-ci ildə çap olunan «Göçebe Denizin üstündə» kitabında Melih Cevdetin topladığı şeirlərdə təsvir etdiyi dünya gündəlik qayğılardan hadisələrdən kənardadır.

«Özgür insan istəğini isteməklə beslənir» deyən şair müasir şeirin cəmiyyəti əks etdirməsini gərəksiz görür və bunu əsərlərində göstərməyə çalışır.

Anday istər «Troya Önündə Atlar»da olsun, istər «Kolları Bağlı Odysseus»da və istərsə də «Ölümsüzlük Ardında Gılgamış» da olsun, mifoloji motivlərin içərisində insanın azadlığını dilə gətirir. Fərd ilə cəmiyyət arasında əlaqə yaratmağa çalışır. Haqsızlığa qarşı olan şair insanın özünü və öz dünyasını yaratmasını istəyir.

- Yox, o, məni yandırmaz.
- O yüksəkliyə qalxmaq istəyənlərin çoxu yanıb, oğul.
- Məni yandırmaz. Böyüyəndə çıxacam, görüm o niyə belə qırmızıdı...
- Ana, Savalana qədər belə gömgöy görünən o dağlar, dərələr, düzənlər ki, var, ora nədir?

- Ərdəbil mahalı.
- Yox.
- Bəs nədi?
- Vətən!" (2, 67).

Göründüyü kimi, qəhrəmanda mənəvi-assosiativ düşüncələr yaradan Savalan dağı burada təbiət atributu olmaqdan daha çox mübarizə, qurtuluş və azadlıq simvolu kimi alınmışdır. Onun obrazda yaratdığı hissi-emosional təsir də məhz sözügedən məzmunla bağlıdır. Zaman keçəcək, İsmayıl Şah İsmayıl kimi Savalanın zirvəsini fəth edəcək, Savalanla Ağrını müqayisə edəcəkdi: "Bu dağlar heç bir-birinə bənzəmir. Amma hər ikisində necə də ilahi əzəmət var, qürur var.

Aşağıdakı bağçadakı ağacın üstünə elə bil qızıl səpmişdilər... Axşam sərinliyi düşürdü. Amma Ağrı dağının zirvəsi qızarmır, göyərirdi. Qar örtüyü göy rəngə çalır, buludlar qızarırdı. Qara Quzeyin üstündə isə işıqsız ay ağ ləkə kimi səmaya yapışmışdı.

Əbdi bəy onun fikrə getdiyini görüb Hüseyin bəy Lələyə işarə elədi və yaxınlaşdı:

- Mürşidi-kamilim, bizim bu mahalda sizi qəmləndirən nədi?
- Heç. - Şah İsmayıl gec cavab verdi. Sonra aram-aram danışmağa başladı: - Əbdi bəy, insan xilqəti qəribədi. Bütün əzablara dözür. Hər dərdi yadından çıxarır. Amma dağ dözmür. Adına Ağrı deyirlər. Dağ da ağrı çəkərmiş.
- Bu fani dünyada hər şey müvəqqəti. İnsan da, dağ-daş da.
- Yox, ağrı çəkən dağ müvəqqəti ola bilməz... Əbdi bəy, bu mahallar gözəldir, bərəkətlidir. Amma başibəlalı torpağa oxşayır. Möhkəm dayanın. Bir qala da tikdirirəm. Adını Rəvan qoymuşam. Qoy bu mahalda işlər rəvan getsin" (3, 130).

Əsərdən gətirilən bu nümunədə müəllif mətnaltı olaraq çox şeyləri vurğulayır. F.Kərimzadə dənizdən-dənizə böyük imperiya yaratmaq xülyası ilə yaşayan, özgə torpaqlarından özlərinə sığınacaq düzəltmələri azmış kimi, onu daha da genişləndirmək istəyilə tarix boyu dəfələrlə torpaqlarımıza soxulub onu işğal edən, insanlığa sığmayan faciələr törədən ermənilərin bu qara niyyətlərindən heç vaxt əl çəkməyəcəklərini, tarixin yaxın zamanlarda təkrarlanacağını sanki əvvəlcədən hiss etmişdi. Odur ki, Şah İsmayılın dili ilə bu "başibəlalı torpaq"da möhkəm dayanmağa, ona sahib çıxmağa çağırırdı.

Ağrı dağının Şah İsmayılın daxilində doğurduğu assosiasiya bir tərəfdən vaxtilə qalada keçirdikləri məhbub həyatının, çəkdikləri ağrı-acıların yadına düşməsi idisə, digər tərəfdən məhz Ağrının ifadə etdiyi məzmunla bağlı idi. Şah İsmayıl toponimik vahid kimi Ağrının adına izah verərək, onu adı ilə daşdığı məzmun yükü baxımından obrazlı şəkildə uzlaşdırır.

"Xudafərin körpüsü"ndə dağ və rəng simvolikası əlaqəli şəkildə alınmışdır. Epik təsvir zamanı rənglər simvolika baxımından düzgün seçilərək dağ simvolikası ilə vəhdətdə mövzunun məna yükünün və əsas məramın aşkarlanmasını şərtləndirmişdir. Burada əski türk mifoloji sisteminin atributlarının və ya atributlaşmış obrazlarının təsvir elementi kimi rənglərin simvolizə etdiyi semantik tutumdan uyğun kontekstdə istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan dilogiyada dağ və rəng simvolikasının əlaqəli inikası ilə qurulan epik təsvirlər konkret semantik tutumları ifadə edir.

Təqdim edilən nümunələrin müqayisəsindən görürük ki, Savalanın zirvəsi qırmızı, Ağrının zirvəsi isə göy rəngdə təsvir olunmuşdur. Türk etnosunun əski çağlardan bu günümüzə qədər formalaşmış oturuşmuş inancına görə günəşin, odun, alovun rəmzi olan qırmızı rəng semantik tutum baxımından xoşbəxtlik, xeyir, bərəkət, şadlıq, firavanlıq və başqa bu kimi sevincli yaşantıları ifadə edir. Qırmızı rəng, eyni zamanda, mübarizə və azadlıq rəmzi kimi də simvolizə olunur.

Başqa bir maraqlı məqama da diqqət yetirək. Bəzən dilimizdə qırmızı sözü qızılı və ya qısaca olaraq qızıl sözlərilə də ifadə olunur. Qırmızı rənglə əlaqəli qızarmaq, qızartı, qızılca və başqa bu kimi sözlərin kökündə hazırda dilimizdə daha çox işlək olan qırmızı sözünün deyil, qırmızının sinonimi olan qızılı, yaxud qızıl sözünün dayanması da maraqlı fakt kimi diqqəti çəkir. Bu kontekstdə "Kitabi-Dədə-Qorqud" eposunda maraqlı nümunələrə rast gəlirik. Dirsə xan qırx igidi ilə Bayandır xanın məclisinə gələndə Bayandır xanın igidləri onu qarşılayıb qara otağa aparırlar. "“Bayandır xandan buyruq böylədür, xanım” - dedilər. Dirsə xan aydır: "Bayandır xan bənim nə əsküglüğüm gördi? Qılıcumdanmı gördi, süfrəmdənmi gördi? Bəndən alcaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu. Bənim suçum nə oldu kim, qara otağa qondurdu?" - dedi" (4, 34).

Yaxud: “Oğuz zamanında bir yigit ki evlənsə, ox atardı. Oxı nə yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi. Beyrək xan dəxi oxın atdı, dibinə gərdəgin dikdi. Adağlusından ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi. Beyrək geydi. Yoldaşlarına bu iş xoş gəlmədi. Səxt oldılar.

Beyrək aydır: “Niyə səxt oldunuz?”, – dedi. Ayıtdılar: “Necə səxt olmalıyım? Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz!” – dedilər” (4, 57).

Göründüyü kimi, burada qızıl sözü rəng anlamında qırmızının sinonimi kimi və müvazi şəkildə işlənmişdir. Belə yəqin etmək olar ki, rəng bildirən qızıl, yaxud qızılı sözləri qırmızı sözündən daha qədimdir.

Bu məsələyə toxunmağımız heç də təsadüfi deyil. Tarixdən məlumdur ki, Səfəvilər və Şah İsmayıl müridləri üzərində qırmızı parçadan tikilmiş on iki dilim olan xüsusi baş geyimindən istifadə etmişlər. Buna görə də onlar özlərinə qızılbaşlar, başlarına qoyduqları həmin baş geyiminə isə qızılbaş çalması deyirdilər. Qızılbaş deyimindəki qızıl sözü də burada rəng anlamında semantik tutumuna görə qırmızını ifadə etmişdir. Deməli, balaca İsmayılın dustaq olduqları qaladan günəşin qızıl-qırmızı rəngə boyadığı Savalan dağının zirvəsinə doğru can atması təsadüfi deyildir. Bütün bunlar - Mübarizə, qurtuluş, azadlıq, qızılbaşlıq, şeyxlik, şahlıq və ucalıq! – Şeyx Heydər oğlu Şah İsmayılın gələcək taleyini şərtləndirən başlıca məqamlar idi. F.Kərimzadə dərin tarixi qatlardan xəbər verən bu məqamları kiçik bir epizodda ustalıqla təqdim edə bilmişdir.

Epik təsvir zamanı zirvəsi göy rəngə boyanan Ağrı dağının təqdimində də rəng simvolikası baxımından aşkar və mətnaltı məqamlar diqqəti çəkir.

Bildiyimiz kimi, göy rəng, adətən, dərd, kədər, matəm anlamlarını ifadə edir və bu kontekstdə qara ilə eyni məzmun yükü daşıyır. Elə bunun göstəricisidir ki, doğmasını, əzizini itirən insanlar qara, yaxud onun ekvivalenti olan göy rəngdə libas geyinir, qadınlar başlarına bu rənglərdə yaylıq bağlayırlar. Kökü əski çağlara gedib çıxan və bu gün də xalq arasında işlənən “qara geyinib göy bağlamaq” deyimi də buradan qaynaqlanmışdır. Sözügedən adətin və bu adəti əks etdirən deyimin qədimliyinə diqqət yetirmək üçün yenə də ana kitabımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edək. On altı illik dustaqlıqdan qurtaran Bamsı Beyrək Oğuz elinə gəlib babasının yurduna çatanda görür ki, onun otağını qaraya, göyə tutublar, bacıları da qəmgin halda “qaralu-göglü” oturublar. Beyrəyin öldürüldüyü boyda isə deyilir: “Beyrəgin babasına-anasına xəbər oldı. Ağ evi-eşigində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırq-əlli yigit qara geyüb-gög sarındı” (4, 125).

Göründüyü kimi, burada göy rəng qara rənglə eyni funksionu daşıyaraq qəm-kədəri, matəmi simvolizə etmişdir.

Göy rəng, eyni zamanda, türkçülüynün simvoludur ki, bunun da kökü əski mifoloji qatlara gedib çıxır. Mifik təsəvvürdən gəlmə bu motiv “Oğuz Kağan” dastanında Oğuzun görünüşünün təsvirində təzahürünü tapmışdır:

“Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu. Bu oğlanın üzü göy idi” (1, 124).

Dastanın gedişatında göy rəng kutsal olaraq öz təzahürünü yenə də kultla bağlı məqamlarda tapır. Belə ki, Oğuzun yol göstərəni, qoruyucu-hamisi də “göy tükli, göy yelkəli” qurddur. Urum kağan Oğuz kağanə tabe olmaqdan boyun qaçıranda Oğuz kağan qəzəblənir, onunla vuruşmaq üçün öz qoşunu ilə yola düşür. Qırx gündən sonra Muz dağın ətəyinə çatıb alaçlıqlar qurdurur, sakitləşib yuxuya gedir. Dan söküləndə Oğuz kağanın alaçıqına gün kimi bir işıq düşür. Bu işıqdan göy tükli, göy yelkəli böyük, erkək bir qurd çıxır və Oğuz kağanə deyir:

“Oğuz, ay Oğuz,
Sən Urum üstünə getmək dilərsən.

Oğuz, ay Oğuz, mən səndən irəlində gedəcəyəm.
Bundan sonra
Oğuz kağan alaçıqları yığdırdı.
yola düşdü. Gördü ki,
ordunun önündə

göy tüklü, göy yelkəli böyük,
erkək bir qurd gedir.
Bu qurdun arxasına düşüb,
ardınca getdilər” (1, 129).

Göründüyü kimi, göy rəng əski türk mifoloji sistemində kutsal hesab edilən atributların və ya atributlaşmış obrazların simvolik ifadəsidir. “Türk mifoloji sistemində göy rəngli bütün obrazlar səmavi mənşəli və sakraldır. Bu rəng simvolikası həm də türk etnik mədəniyyətini başqa etnik mədəniyyətlərdən fərqləndirir... Əski türklər göyə (səmaya) tənqri deyirdilər. Göy əslində metoforik addır, rəngin, əlamətin adlaşmasıdır. Göy Tanrı ifadəsi də göyün hakimi mənasında anılırdı. Türklər Tanrını məkandan və zamandan kənarında (konkret məkan və zaman bəlgəsi olmayan) təsəvvür etdiklərindən onu bütövlükdə sonsuz göylə adekvatlaşdırırdılar” (1, 52).

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, “Xudafərin körpüsü” dilogiyasında Ağrı dağının zirvəsinin göy rəngdə təsvir edilməsi təsadüfi olmayıb, ən azı iki məzmun daşıyır:

3. Bu torpaqların əzəli və əbədi olaraq Azərbaycan türklərinə məxsusluğu.
4. Ermənilərin alçaq niyyətləri sayəsində bu “başibəlalı” torpaqlarımızın zaman-zaman dərdlə, kədərlə üz-üzə qalması.

Bu “başibəlalı torpaq”da “möhkəm dayanmağı tövsiyə edən Şah İsmayıl burada daha bir qala tikdirdiyini, “Qoy bu mahalda işlər rəvan getsin!”, - deyə bu niyyətlə həmin qalanın adını Rəvan qoyduğunu söyləyir. Bildiyimiz kimi, “r” samitilə başlayan bəzi sözlərin əvvəlinə xalq arasında tələffüz zamanı “i” saiti əlavə olunur. Rəvan sözü də dil hadisəsi – proteza nəticəsində İrəvan formasını almış və bu vaxta qədər elə İrəvan şəklində də qalmışdır. Deməli, yazıçı əsərdə bu tarixi fakta da diqqət çəkməyi unutmamışdır.

Göründüyü kimi, istedadlı yazıçı F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” dilogiyasında türk mifik təsəvvüründən, epos və dastan mətnlərindən gəlmə dağ və rəng simvolikasının inikası əlaqəli şəkildə alınaraq obrazın daxili portretinin yaradılmasına, xarakterinin və daxili yaşantılarının açılmasına, ən əsası isə sözügedən əsərin mənə yükünün və başlıca məqsəd-məramın aşkarlanmasına xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

6. Bayat Füzuli. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı. Bakı, “Sabah”, 1993, 196 s.
7. Kərimzadə Fərman. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild. Xudafərin körpüsü. Bakı, “Ağrıdağ”, 2002, 390 s.
8. Kərimzadə Fərman. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II cild. Çaldıran döyüşü. Bakı, “Ağrıdağ”, 2003, 328 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadəninindir). Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 s.
10. Ögel Bahaeddin. Türk mitolojisi. II cild. İstanbul, 2001, 164 s.

Fəridə Vəliyeva, fil.ü.f.d.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, aparıcı elmi işçi
feridehican60@mail.ru

HACI BEKTAŞI VƏLİ ŞEİRİNDƏ ƏSKİ TÜRK İNANCLARI VƏ FOLKLOR QAYNAQLARI

Qədim və zəngin tarixi keçmişə malik olan türk xalqı özünün çoxəsrlik mədəni nailiyyətlərini əbədiləşdirmək, gələcək nəsillərə və bütün dünyaya çatdırmaq üçün sözün əbədiyaşar qüdrətinə inanmış, ona üz tutmuş, ondan yardım istəmiş və düşüncəsinin, həyat tərzi və məişətinin, adət-ənənələrinin unikalılığı ilə fərqlənən, soykökü, qan yaddaşı, milli ruhu və kimliyi ilə seçilən bir millət olduğunu bugünkü cahana məhz əsrlərdən keçib gələn, zaman-zaman formalaşan və yeni özəlliklər kəsb edən ədəbi-bədii yaradıcılıq nümunələri vasitəsilə isbatlamışdır.

Türk xalqlarının bədii düşüncə və təfəkkür məhsulları sərhədləri aşmış, başqa xalqların mədəni nailiyyətlərinin ən yaxşı nümunələri ilə qarşılıqlı “ünsiyyətdə” olmuş, bəhrələnmiş və təsir etmiş, nəhayətdə möhtəşəm dastanlarımız, müdrik nağıllarımız və atalar sözlərimiz, əsrarəngiz rəvayət və əfsanələrimiz, hikmət dolu məsəl və lətifələrimiz və s. bəşər mədəniyyəti və dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuşdur. Türk xalqlarının folklor nümunələrinə verilən yüksək qiymət ilk öncə onun bir hikmət xəzinəsi olmasından, əxlaqi dəyərləri, mənəvi ucılığı tərənnüm edən, xüsusilə insanın daxili təkümülünə aparıb çıxaran keyfiyyətləri aşılardan dərin məzmun özəllikləri ilə seçilməsindən irəli gəlir.

Türk xalqlarının əski inanclarının, kult anlayışının, şamanizmin izlərini hələ islamiyyətdən öncə yaranmış ədəbi nümunələrdə, yəni daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərində, xüsusilə də qədim dastanlarda çox aydın şəkildə görmək olur. Qədim türk dastanlarının əsas qaynağı olan xalq hikməti, bu dastanlarda sabitləşib möhkəmlənmiş şifahi yaradıcılıq nümunələrinin mövzu, motiv və ideya istiqamətləri təbii olaraq, ədəbiyyatın sonrakı inkişaf mərhələlərində də bu və ya digər şəkildə təəcəssümünü tapmış, yazılı ədəbi nümunələrimizin istinad etdiyi zəngin mənbələrdən biri olmuşdur. Bunu XIII əsr türk şeirinin aparıcı simalarından olan Hacı Vəli Bektaşî yaradıcılığında da izləyə bilərik. Hacı Vəli Bektaşî “Vilayətnamə”sindəki hekayət və rəvayətlər, eləcə də sufi şairin öz qələm məhsullarının araşdırılması bir daha göstərir ki, XIII əsr türk şeirində həm islamdan öncəki əski türk inancları öz izlərini qoruyub saxlamış, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının güclü təsiri olmuşdur.

Xalidə Quliyeva-Qafqazlı, fil.ü.f.d.
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
Türk xalqlarının ədəbiyyatı və folkloru şöbəsinin müdiri
mehivaqo@mail.ru

PROF. M.FAHRETTİN KIRZIOĞLUNUN MUSTAFA KAMAL PAŞANIN QARS SƏFƏRİ HAQQINDA BƏZİ XATİRƏLƏRİ

Türkiyənin paytaxtı Ankara şəhərində “Türk Dili” adlı aylıq Dil və Ədəbiyyat” jurnalı nəşr olunur. Jurnalın 1 noyabr 1965-ci il, XV cild, 170-ci nömrəsindəki dərc olunmuş məqalələr məhz Atatürkün şəxsiyyəti, fəaliyyəti ilə əlaqədar olan çox maraqlı, dəyərli mövzulara həsr olunmuşdur. Məqalələr toplusu “Atatürkün gəncliyə səsəlişi”, “Atatürkün öyrətmənlərə səsəlişi”¹, “Milli Təhsil qurultayını açarkən”², “Konyada öyrətmənlərlə bir görüş”³ adlı məruzə və çıxışların mətni ilə başlayır.

Atatürkün fəaliyyətilə əlaqədar olan yazılardan sonra jurnalda o dövrdə Türkiyə respublikasının Prezidenti olan Camal Gurselin təbrik məktubu çap olunmuşdu. O, təbrik məktubunda yazmışdır: “Türk Dil Qurumunun nəşr etməkdə olduğu “Türk Dili Dərgisi”nin noyabr nömrəsini qurucusu Atatürkə ayırmış olduğunu böyük məmnunluqla öyrəndim. Dillərin ən zənginlərindən biri olan Türk dilinin əsl gözəlliyinə qovuşması... əziz Atatürkün dil islahatında nail olduğu əsas məqsədlərindəndir. Türk Dil Qurumunun 33 ildən bəri bu yolda gördüyü işlər tərifə layiqdir. Fəqət əsla kafi deyildir. Ziyahılarımızın, mətbuatımızın, yazıçılarımızın və bütün dövlət təşkilatlarımızın ... böyük bir sürətlə müvəffəqiyyətə çatacaqlarına inanıram. Camal Gursel⁴.

Jurnalda çap olunan Ənvər Ziya Karalın “Atatürk və tarix”, Mələhat Özgünün “Atatürk varlığı qarşısında”, Enver Nacı Gökşenin “Qazinin səltənətə ilk zərbəsi” və bir çox başqa maraqlı yazılarla yanaşı Professor M.Fahrettin Kırzioğlunun “Atatürkün Qarsa gəlişi və Kamalpaşa oyunu”

¹“Hakimiyyəti Milliyyə”, 21 iyul 1921.

²Yenə orada.

³Yenə orada, 20 oktyabr 1925.

⁴“Türk Dili ve edebiyat dergisi” sayı 170, 1 noyabr 1965, səh. 67.

adlı məqaləsi də çap olunmuşdu. Atatürkün Qarsa səfərilə əlaqədar olan bu yazıdan bəhs edərkən qeyd edək ki, bu maraqlı məqalənin müəllifi M.Fəxrəddin Kırzioğlunun özü də Qarslıdır. O, 1917-ci ilin martında Qarsın Susuz bölgəsinin Mamaş (yeni adı Kırçıçəyi) kəndində anadan olmuşdur.

Qarsdan bəhs edərkən M.Fəxrəddin Kırzioğlu yazıb ki bir ucu İran Azərbaycanı Maku sancağına bağlı olan Axıska və Acar sərhəddinə çatan bugünkü Qars Vilayəti bölgəmiz, çox zəngin bir milli folklor ocağımızdır.

Atatürkün Qarsa səfərindən bəhs edən M.Fəxrəddin Kırzioğlu yazır ki, yeni Türkiyənin təməlini qoyan “Yurd-Qurtaran” Atatürkün həyat yoldaşı Lətifə xanımla Qarsa gəlişi Qalanın qurtuluşunun dördüncü ilinə təsadüf edirdi. Bütün xalq Qarsın milli bayramını böyük sevincə, təmtəraqla keçirməyə hazırlaşır. 1924-cü ilin oktyabr ayı demək olar ki, hamı tərəfindən əsl milli bayram, sevincli günlər kimi qeyd edilirdi.

Prof. M.Fəxrəddin Kırzioğlu Qarsın təmtəraqlı günlərini xatırlayaraq məqaləsində yazır ki, o vaxt biz şəhərdəki yeganə məktəb olaraq fəaliyyətə başlayan və qızlar bölümü ayrı olan “Nümunəvi ilk Məktəb”in ikinci sinifinə gedirdik. Bu məktəb 6 sinifli idi və hələ məzun verməmişdi. Bizim sinfi də indiki Kars Stadionu ilə əvvəlki Ziraət bankı binasının önündəki İnönü meydanında təşkil olunmuş təntənəli keçirilən qarşılama mərasiminə apardılar” (səh. 110).

“Yurd Qurtaran” Atatürkün Qarsda təntənəli qarşılamaından bəhs edən M.Fəxrəddin Kırzioğlu yazır ki, İzmir-Aydından gəlmə “Aydinoğulları” nəslindən olan Cahangiroğlu İbrahim Aydın Bəy, 1921 inqilabından dönərək Qars Bələdiyyə Başqanlığına gətirilmişdir. Onun həyat yoldaşı Ədriyə Mələk Aydın xanım İstanbul ləhcəsilə danışan, İstanbul xanımları kimi geyinən nümunəvi bir qadın idi. Qatarla Sarıqamışdan Qarsa gələcək Prezident Mustafa Kamal Paşa ilə həyat yoldaşı Lətifə xanımla şəhər əhalisi adından Bələdiyyə Başqanı İbrahim Aydın ilə həyat yoldaşı Mələk xanım qarşılayacaqdı. Qız məktəbinin xanım müəllimləri ilə qız məktəblilər də, oğlan uşaqların oxuduğu nümunəvi Məktəbin qarşısında Şərəfli Qonaqlara çiçək dəstələri təqdim etməyə hazırlaşdılar.

Qars Valisi ilə Bələdiyyə Başqanının hazırladığı qarşılama proqramına görə bütün ətraf qəzadan gələn hörmətli şəxslər və türk Ocağı üzvləri də atlı, arabalı və piyada olaraq tədbirə qatılırdılar. Yerli xalı və kilimlərlə bəzədilmiş at və öküz arabaları, al-əlvan rəngli ipək baş örtüsü, çiçəklərlə bəzənmiş atlar, hətta öküzlər tədbirə xüsusi gözəllik verirdi.

3 oktyabr 1924-cü ildə qatarla Ərzurumdan yola çıxıb, ertəsi gün Sarıqamışa qatan Gazi ilə Lətifə xanım hərbiçi Ali Sait Paşa və onun həyat yoldaşının müşayiəti ilə 4 oktyabr günortaya doğru Qars stansiyasına çatdılar. Oradan İnönü Meydanına, tədbirin keçiriləcəyi məkana buyurdular. Yollara xalılar döşənmişdi.

Prof. M.Fəxrəddin Kırzioğlu yazır ki, yeni türkiyənin təməlini qoyan “Yurd Qurtaran” Atatürkün Qarsa gəlişi Qalanın Qurtuluşunun IV ilinə təsadüf edirdi. Bütün xalq Qarsın milli bayramını böyük sevinc və təmtəraqla, əsl bayram kimi qeyd edirdilər. Qazi Mustafa Kamal Paşa 4 oktyabr 1924-cü il axşam ziyafəti yerli Qarslılar və Köçəri Qarslıların nümayəndələri ilə birlikdə keçirildi. Yerli qadınlar məclisdə başörtüsü və yaşmaqlı duraraq, bununla Qazi Paşaya hörmət bəslədiklərini sanırdılar. Onların saçları alından yuxarı ikiye ayrılmış və hörülmüşdü. İrəvan və Gümrüdə gəlmə xanımlar isə alınları kaküllü (telli) və sərbəst oturub görüşürdülər. Bələdiyyə sədrinin həyat yoldaşı Mələk xanımda Lətifə xanım əfəndinin yanında “Lətifeyi Qazi”yə uyğun olan kübar davranışlı idi.

Həmin gecə Ali Said Paşa ilə qatara oturub Sarıqamışa qayıdan Qazi Paşa ilə həyat yoldaşı Bəbəkqözü Köşkündə gecələdilər. 5 oktyabrda Ərzuruma doğru yola çıxdılar. “Yurd Qurtaran Atatürk”ün Qarsa gəlişi, oranın ehtiyac və dərdlərini yaxından görməsi, çatışmayan cəhətlərin ortadan qaldırılması nəticələndi.

O dövrdə Rəvanla (Yerevan) Gümrüdə gəlmə köçkün Türklər arasında xeyli sayda talanmış, yoxsullaşmış, şəhidlər vermiş insan var idi. Buna baxmayaraq əhali ruhdan düşmürdü. Onlarda haradasa musiqiyə, çalğıya, musiqili teatra bir həvəs var idi. Azərbaycan operettalarından “Arşın Mal Alan” başda olmaqla tamaşalar göstərirdilər.

Həmin illərdə hər hansı bir şeir, bir musiqi üzərində cüzi dəyişiklik aparmaqla həmin musiqini başqasının adı ilə ifa etmək bir dəb halını almışdı. Hətta, hələ 1918-ci ilin yayında

“Yavuz” Zirehli gəmissi ilə Ənvər Paşanın Batuma çıxışı ərəfəsində sözləri Azərbaycan şairi Əhməd Cavada aid olan,

Çırpınırdı Qara Dəniz,
Baxıb Türkün bayrağına

misraları ilə başlayan marşını Azərbaycanlı Türklər “Ənvər Paşa Marşı” kimi ifa etmişdilər.

O dövrdə Rəvan ilə Gümrüdən gəlmə Köçəri Türklər yoxsullaşmış, talanmış və şəhidlər vermiş olmalarına baxmayaraq insanlar arasında musiqiyə, musiqili teatra böyük həvəs vardı. Hətta evlərdə belə Azərbaycan operettalarından Üzeyir Hacıbəyovun əsərləri başda olmaqla tamaşalar oynanırdı. Bütün bu əyləncələrin təşkilatçısı, həvəskarı Gümrünün Molla Musa kəndinin bəylərindən olan Molla Qasım oğlu “Çalğıcı Takî” idi. Öz sənətinin vurğunu olan Takî müxtəlif improvizasiyalar edir, güldürücü tamaşalar göstərirdi. Onun Azərbaycan dilində təşkil etdiyi tamaşalar çoxları tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı. O, 4 oktyabr 1924-cü ildə Kamal Paşanın Qarsa gəlişinə bir marş və tamaşa adapte-improvizə etmişdi.

Məqalənin sonunda Prof. M.Fəxrəddin Kırzioğlu yazır: “Alparslanı, Məlikşahı, Hərəzmşah Cəlaləddini, Alaəddin Keyqubadı, Qaraqoyunlu Yusif, Uzun Həsən, Şah İsmayıl, Yavuz, Qanuni və IV Murad kimi “Yurd Quran” və “Yurd Qoruyan” ulu Türk Dövlət Başçılarını zamanında bağrına basan Qars eli, “Yurd Qurtaran” Atatürklə, yeni bir çağın başladığını anlamaqda gecikmədi”... 41 il əvvəl “Lətifə-yi Qazi”nin yanında belə başörtülü, yaşmaqlı duran Yerli Qars Qadınları, bugün qızlarını həkim, müəllim, hüquqşünas... olaraq hər məsləkdə yetişmiş görərək, yanlarında gəzir və artıq çəkinmirlər!” (s. 115)

“Yurdu azad edən Atatürk”ün Qarsa gəlişi oranın ehtiyacı və dərdlərini yaxından görməsi, çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi ilə nəticələndi. Belə ki, bir çox başqa tədbirlərlə yanaşı sahipsiz, yiyəsiz evlər qaçqınlara, köçgünlərə paylandı, ehtiyacı olan əhalinin təhsili, savadlanması üçün görüləcək işlər tezləşdirildi. “Yurd Qurtaran” Atatürk əhalinin ehtiyaclarını anlamaqda, yeni bir dövrün başladığını başa düşməkdə gecikmədi.

Xanımzər Kərimova, fil.ü.f.d.

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Ərəb filologiyası şöbəsi

x.asadova@hotmail.com

ƏT-TƏNUXİNİN “NİŞVAR ƏL-MUHADARA” ƏSƏRİDƏ TÜRKLƏR BARƏDƏ HEKAYƏTLƏR

Orta yüzilliklərdə ərəb-müsəlman imperiyasında mərkəzi hakimiyyət artıq zəifləməyə başlamışdı. Xəlifələr saray çevrilişlərindən özlərini qorumaq, dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə o zaman bölgədə öz əsgəri nizam-intizamı, mütəşəkkilliyi, fiziki dözümlü, dəyanəti, şücaəti, fədakarlığı və müdriqliyi ilə seçilən türklərin xidmətindən geniş istifadə etməyə başladılar. Məlum olduğu kimi, əməvilərin süqutundan sonra hakimiyyətə gələn abbasilər dövründə (750-1258) türk-ərəb münasibətləri özünün ən yüksək mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Türklərin hərbi və siyasət sahəsində qüdrəti özünü açıq şəkildə göstərdi. Məlum olduğu kimi, türklərin İraqa gəlməsi islamın yayıldığı ilk illərə təsadüf edir. Onların ilk dəstələri dörd min gənc döyüşçüdən ibarət idisə, sonralar sayları artaraq böyük rəqəmə çatdı.

Əməvilər devrildikdən sonra iranlıların köməyi ilə hakimiyyətə abbasilər gəldilər. Onlar dövlətin formalaşmasında fəal iştirak etdilər. Dövlətin idarə olunmasında ərəblərin rolu zəiflədi. Xəlifə əl-Mötəsimin (xəl.döv. 833-842) hakimiyyəti dövründə farsların güclənməsindən və Bağdad sakinlərinin bir çox dövlət vəzifələrini tutmalarından şikayətçi olmaları ilə bağlı idi. Ərəb olmayan hərbiçilərin onların şəhərində qayda-qanun yaratmaları, şübhəsiz, qürurlarına toxunur narazılıqlarına səbəb olurdu.

Xəlifə 160 minlik böyük bir nizami ordu saxlayırdı, onların əksəriyyəti müxtəlif bərbər tayfalarından, IX yüzilliyin II yarısından sonra isə bölgədə öz qorxmazlığı, cəsurluğu və döyüşkənliyi ilə seçilən türk tayfalarından ibarət idi. Xəlifə əl-Mötəsim türklərdən “təşkil” olunmuş ordusunu güclü saxlamaq, onları təsirlərdən qorumaq məqsədilə yerli qadınlarla evlənməyə qoymurdu. O, türklərin evlənmələri üçün pul müqabilində Türküstandan türk qızları alıb gətirmək barədə xüsusi fərman vermişdi”.

Qeyd edək ki, Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərinə daxil olan hekayətlərin bəzində baş verən əhvalatlarda türklərin adları tez-tez hallanır. Hekayətin birində deyilir: Bu əhvalatı mənə əl-Əhvaz məhkəməsində qarıçı işləyən Əbu-t-Tayyib Məhəmməd ibn Əhməd ibn Abd əl-Mumin danışmışdır.

Onun dediyinə görə, bunu da bir Bağdad dilənçisi söyləyib. Onların başçıları həddindən artıq varlandığı üçün dilənçilikdən əl çəksə də, bu vərdişin incəliklərini başqalarına öyrətməklə məşğul idi. Dilənçi ondan bu var-dövlətin haradan əlinə keçdiyini soruşduqda o, belə cavab verir:

– Mən Suriya dini kitablarını oxumaq üçün bu dili öyrəndim. Sonra rahib paltar geyinərək sayısız türk sərkərdələrinin olduğu Səmərraya getdim. Onlardan biri ilə görüşdüm... Və Suriyadakı məşhur monastrın adını çəkərək orada otuz il rahib olduğumu dedim: – Gecə yatmışdım, yuxumda Peyğəmbəri gördüm. O, bizim monastra daxil olaraq məni İslam dinini qəbul etməyə çağırırdı. Sonra dedi: – Get filan sərkərdənin yanına, yalnız o Cənnət əhli olduğu üçün İslamı da onun məsləhəti ilə qəbul et! Ona görə də İslamı sənə məsləhətinlə qəbul etməyə gəldim.

Türk vəcdə gəldi, mən onun qarşısında kəlimeyi-şəhadətimi söylədim. O mənə beş min dinarlıq paltar və pul hədiyyə verdi. Səhəri gün rahib paltarında başqa bir türk sərkərdəsinin yanına gedərək, əvvəlcə, dediklərimi ona da təkrar etdim. Bu türk mənə daha çox hədiyyələr bağışladı. Bu yolla bütün türk sərkərdələrini ziyarət etdim, onlardan əlli min dirhəmdən çox pul toplaya bildim.

Bir dəfə növbəti türkü ziyarət etdiyim zaman o, bütün baş sərkərdələri qonaq çağırmışdı. Mən ona öz yuxumu danışdım. Otaqdakıları nəzərdən keçirərkən əvvəllər artıq ziyarət etdiyim türkləri orada gördüm. Mən hədiyyəmi aldıqdan sonra çıxdım... Onun qulu məni tutub, birinci ziyarət etdiyim türkün evinə apardı...

Bir müddət sonra sərxoş türk gəldi və dedi: – Sən növbə ilə bütün türkləri ələ salıb, onlardan pul toplamaq qərarına gəldin?

Məni qorxu hissi götürdü və dedim: – Cənab, mən yalnız kasıb bir dilənçiyəm, bu yolla nə isə bir şey əldə etməyə çalışıram...

Nəhayət, çoxlu türk sərkərdələrini evinə dəvət etdi... Ev sahibi – bu məsələni bütünlüklə onlara danışdı, onlar bir qədər əyləndilər. Mən yenə onlardan xeyli pul əldə etdim. Sonra Bağdada gələrək bu yolla əldə etdiyim bütün pullara torpaq aldım. Bu gün də ondan əldə etdiyim qazancla dolanıram”.

Ət-Tənuxinin “Nişvar əl-muhadara” əsərindəki bu hekayətə nəzər yetirdikcə, bir daha türklərin xeyirxah millət olduğunun şahidi oluruq.

Leyla Kərimova, fil.ü.f.d.

ADPU, “Türk araşdırmaları” ETL, elmi işçi

leylafaiqqizi@box.az

MEHMET AKIF ERSOYUN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB QARŞIDURMASININ TƏZAHÜR FORMALARI

Mehmet Akif Ersoy Turan dünyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun əsərlərində vətən sevgisi, xalqın problemləri ilə mübarizə, istiqlal duyğuları, milli keçmişə bağlılıq, dini və irqi ayrı-seçkiliyin gətirdiyi ictimai və siyasi çətinliklər və s. məsələlərin əks olunduğunu görmək mümkündür. “İstiqlal marşı şairi” adı ilə anılan Mehmet Akif Ersoyun bədii külliyyatı “Safahat” adlı yedii cildlik kitabda toplanmışdır. Burada şairi narahat edən ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlər öz bədii təzahürünü tapmışdır.

Mehmet Akif Ersoyu narahat edən məsələlər çoxdur. O dövrdə yaşanan çoxsaylı müharibə və qətlialamlara kəskin münasibət şairin əsərlərində nəzmə çəkilirdi. Şairi narahat edən ən mühüm problem isə Şərq və Qərb qarşılıqlı idi. Türk gənclərinin əcnəbi dəyərlərə olan meyli, keçmişin unudulması, Avropa dövlətlərinin Türkiyə Cümhuriyyətinə olan marağı Ersoyu olduqca narahat edirdi. Yaşanan Van, Ərzurum qətlialamları, Balkan müharibələri, Çanaqqala müharibəsi, Osmanlı İmperatorluğunun dağılması, Qurtuluş savaşı, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması onun şahidinə çevrildiyi tarixi hadisələrdir. Bir vətənpərvər şair, mühərrir olaraq, Ersoy vətənin çətin günlərində hər zaman xalqın yanında olmuşdur. Qərb dövlətlərinin mənşəsi altında Şərq dünyasının tənəzzülə dorğu sürüklənməsi, müsəlman birliyinin olmaması, Turan dünyasının məhv olunmasına Avropa dövlətlərinin marağının artması Ersoyun qələmə aldığı mühüm mövzular sırasındadır. Ersoy bəzən bir jurnalist kimi mətbuat səhifələrində, bəzən bədii yaradıcılığında bu problemləri qabardır, müəyyən məqamlarda isə məscid minbərlərində moizə şəklində xalqa çatdırmağa çalışırdı. M.A.Ersoy “İstiqlal marşı” şeiri şeirində yazırdı:

Garbın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusum, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar.
“Medeniyyət!” dediğin tek dişi kalmış canavar.

Ersoy Qərb dövlətlərinin Türkiyəyə olan marağını qətiyyətlə pisləyirdi. Şairin qənaətinə görə belə məqamlarda xalq birlik olub yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparmalı, vətənin istiqlalı yolunda lazım gələrsə canından və qanından belə keçməyə hazır olmalıdır. Xüsusilə Çanaqqala müharibəsi zamanı birlik və şücaət göstərən qəhrəmanları Ersoy təqdir edirdi. Bununla yanaşı Şərq və türk dövlətlərini yadelli işğalçılara qarşı birlik olmağa çağıran Ersoy insanları vətənpərvər olmağa, əcnəbi dəyərlərə üstünlük verməməyə, elm-ürfan sahibi olub Qərb dünyasına qarşı mübarizə aparmağa səslənirdi. Şərq dünyasını bütün zamanlarda mədəniyyətin və elmin beşiyi hesab edən M.A.Ersoy bir gün Şərq dünyasının Qərb dünyası qarşısında mütləq şəkildə qalib olacağına inanırdı.

Maral Yaqubova, fil.ü.f.d.
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsi, böyük elmi işçi
yaqubova.maral@mail.ru

İSLAMİYYƏTƏ QƏDƏR TÜRK BƏDİİ NƏSRİ

Müasir bədii nəsr strukturu ilə islam öncəsi türk bədii nəsr arasında arxitektural münasibətləri aşkarlamaq nəsrin dinamik janr-forma təkamülündə genetik yaddaşın rolunu təsbit etməkdə, qədim sivilizasiyalar kontekstində türk nəsr anlayışının formalaşma mexanizmini mahiyyətini anlamaqda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Türk bədii-estetik düşüncəsinin ilk və sadə ifadə forması olan islam öncəsi ədəbiyyatının bətnində formalaşan nəsrin şifahi və yazılı ədəbiyyat arasında tutduğu mövqeyə münasibət bildirmək, ortaq türk nəsrinin struktur-semantik izahında başlanğıcı müəyyən etmək funksional xarakter daşıyır. Türk bədii nəsrinin mənşəyi və təkamülü ilə bağlı fikirlər mübahisəli xarakter daşıyır. Bugün müasir nəsrin bədii strukturunu ədəbiyyatımızın genetik yaddaşını bilmədən öyrənmək, təhlilə cəlb etmək natamam səciyyə daşıyır. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixi başlanğıcını, ilk örnəklərini, struktur elementlərini, ifadə xüsusiyyətlərini öyrənmək ortaq türk dünyagörüşünün kontekstində baş tuta bilər.

İslamiyyətə qədər Türk ədəbiyyatı e.ə.IV-III minilliklərdən başlayaraq türklərin islam dinini qəbul etdiyi zamana, yəni XI əsrin ortalarına qədər davam edir. Göytürk yazılı abidələri bu uzun zaman xəttini ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən iki yerə bölür. Abidələrin yaranmasına qədərki dövr şifahi ədəbiyyat mərhələsi kimi xarakterizə edilir. Abidələrdə fikrin yazıya köçürülməsi, maddi hal alması ilə Türk yazılı ədəbiyyatının başlanğıcı qoyulur. Söz yazıda yaşamaq hüququ qazanır, yazı

sözün daşıyıcısına çevrilir. Yazı sözün yaddaşına dönür, özünəqədərki şifahi sözün “tərzini” müəyyən dərəcədə qoruyub, günümüzə qədər gətirə bilir. İlk yazılı mətnlər, qədim çağlara dair gözümlə görmədiyimiz, qulağımızla eşitmədiyimiz hadisələrin yaddaşda yaşamasına zəmanət verdiyi qədər, şifahi nitqdən yazılı nitq keçidin prinsip və ölçülərini də qoruma potensialına malikdir. Şifahi yolla nəsil-dən-nəsilə, dönmədən-dönməyə ötürülən informasiyanın dəyişmə uğraması normal və tez-tez baş verən haldır. Bu yolla yayılan ədəbiyyat da, başlanğıcda ehtiva etdiyi məzmun və formanı dəyişə, yeniləyə, əlavə rəng qata, çəkisini azalda və çoxalda bilir. Yazılar isə daşlaşır, dəyişməz qalır, mənsub olduğu dövrün əsas əlamətlərini, bütövlükdə yazılı nitqin fonetik, leksik, morfoloji-qrammatik, sintaktik-üslubi başlanğıclarının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərini günümüzə qədər qoruyub saxlama potensialına malikdir. Elmdə belə bir qənaət formalaşmışdır ki, ilk bədii ifadə forması şeir şəklində olmuşdur. İlk mərhələdə ədəbiyyat və incəsənət nümunələrində ədəbi növ və janr differensiyasına zəmin yaradacaq fərqlər yox dərəcəsindədir. İbtidai incəsənət konkret ölçü və meyarları olan bədii əsərlərlə təmsil olunmurdu, həmin dövrün əsərlərinin spesifikasiyasını magik, mifoloji, əxlaqi və fantastik elementlər müəyyən edirdi. İncəsənət sinkretik xarakter daşıyırdı. Tədrisən sinkretizm zəifləyir, rituallara söykənən, emosiyalar, söz, melodiya və taktların ritmik düzümü ədəbi növ və janr təkamülünün ilkin mənbəyi kimi çıxış edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da nəzm və nəsr müqayisəsində nəzmin yaşı və həcmi daha qabarıq görsənir. Divan ədəbiyyatının nəzmə vurğunluğu və xüsusi diqqət göstərməsi danılmazdır. “Ancaq bu fakt, heç kəsə nəsrimizin keçmişini və tarixi ənənələrini, onun ədəbi inkişaf prosesində oynamış olduğu tarixi rolu inkar etməyə və ya azaltmağa imkan vermir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dan başlamış yeni dövrün dastanlarına qədər xalq şifahi ədəbiyyatında nəsr həmişə özünə fəxri yer tutmuşdur. Xalq nağılları və dastanları qədim nəsrin ən parlaq nümunələridir”. (1,4) Bədii nəsr də nəzmlə paralel surətdə daim öz varlığını qorumuş, inkişaf etmiş, öz çağdaş səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Azərbaycan nəsrinin keyfiyyətini, xarakterini şərtləndirən amilləri əsasən “minillik və daha artıq bədii siqlətə malik İslam Şərq poeziyası və bu poetik sistemdə özünəməxsus yeri olan Şərq nəsr; ümumtürk folklor gələnləri və onun yazı ədəbiyyatı üçün əsas, zəmin mövqeyi; çağdaş nəsr anlamını verən Qərb nəsr və onun XIX əsrdən başlayaraq ədəbiyyatımıza təsirləri” (2,3) kontekstində müəyyənləşdirirlər.

Bədii mətnin estetikliyini, özünəməxsusluğunu təmin edən, onu başqa təhkiyə tiplərindən fərqləndirən məzmunu, nədən bəhs etməsi deyil, həmin məzmunun, mahiyyətin təqdimat şəkildir. İstənilən ədəbiyyat əsəri, istənilən bədii mətn oxucu nöqtəyi-nəzərindən özünə ikili yanaşmanı labüd edir: birincisi, əsərin “nə”dən bəhs etməsi, ikincisi həmin “nə”nin necə təqdim olunması ilə bağlıdır. Bədii söz sənətinin iki ifadə formasından (nəzm və nəsr) biri olan nəsr kəlməsi ərəb dilində, bir şeyi əl ilə saçmaq, səpmək deməkdir; toylarda gəlinin başından gül-çiçək, badam, şirni və pul tökmək; tarlaya toxum səpmək kimi anlamlara malikdir. Buna “nisâr” da deyirlər. “Nesr” və “nisâr” sözləri, eyni zamanda bir nəsnəni çoxaltmaq anlamını da ifadə edir. Ərəb dilində “Nesere'l-kelâm” cümləsi “Sözü çoxaltdı, uzatdı.” mənasındadır. Sözü çox uzadan ozana “nesr və minser” adı verilir (3). Lüğəvi və terminoloji məzmununa “nəzm” kəlməsi “nəsr”in əksinə, boyunbağı düzəltmək məqsədilə inci, almaz və s. qiymətli daşların bəlli bir nizama uyğun şəkildə ipə düzülməsi mənasını ehtiva edir. Nəzmə nisbətə nəsrin dili tam sərbəstdir, qafiyəyə və ya ritmik düzümə tabe deyil. Proza (lat. prosa – birbaşa müraciət olunan nitq) ölçülü şeir dilindən fərqli olaraq sərbəst şəkildə təşkil edilir və adi nitqlə verilən bədii əsərdir. (4,122) Qərb ədəbiyyatşünaslığında nəsr sözü nəzəri-terminoloji cəhətdən aşağıdakı kimi şərh olunur: nəsr (lat. Prosa demək olub prosa oratio sözündən götürülüb – birbaşa, sərbəst olan, sərbəst hərəkət edən nitq deməkdir) – ədəbi yaradıcılığın iki əsas tipindən biridir (5,296).

İslamiyyətə qədər türk nəsrinin şifahi ədəbiyyat dönməsinə aid nümunələri əsasən aşağıdakı janrlarla təmsil olunur:

Təbiət hadisələrinin, kortəbii qüvvələrin, səma cisimlərinin insanların xəyalında, təsəvvür və düşüncələrində müəyyən bir şəkildə salınması, gah insanlara, gah da tanrılara bənzər təsvir olunması yolu ilə yaranan, ibtidai insanların ibtidai təsəvvür və anlayışlarını əks etdirən miflər;

Kosmik təsəvvürləri, bəşəriyyətin dünya haqqında, təbiətlə bağlı görüşlərini, zoomorfik

baxışlarını, həyat və cəmiyyət hadisələrinə münasibətlərini, olmuş və ya olması mümkün bədii həqiqətləri özündə əks etdirən əfsanələr;

İbrətamiz əhvalatları əhatə edən, adətən “Deyirlər”, “Söyləyirlər”, “Rəvayət edirlər ki” kəlmələri ilə başlayan, uzaq və yaxın dövrün tarixi həqiqətlərini özündə qoruyan, konkret təhkiyə faktına söykənən, yığcam və vahid süjet xətti olan, əfsanələrə nisbətdə daha “gerçək” məzmun daşıyan rəvayətlər;

İnsanların həyatındakı zidiyyət və əkslikləri – gerilik, cəhalət, nadanlıq, pislilik, yamanlıq, tamahkarlıq, zülm və riyakarlığı gülüş yolu ilə aradan qaldırmağa çalışan, tərbiyəedici və islahedici xarakterə malik qaravəlli və lətifələr;

Miflərdən, mif süjetlərindən, ritual xarakterli mərasimlərdən, etiqad və adətlərdən törəyən, mifoloji dünya modelini əks etdirən, animist, fetişist, totemist və antropomorfik təsəvvürlərin geniş yer aldığı, motiv və arxetip zənginliyinə malik nağıllar;

Türk epos təfəkkürünün həcmcə ən böyük və qədim janrı kimi, ozan-aşiq yaradıcılığının məhsulu olan, epik və lirik təhkiyənin birgə təqdimatını, nəsrə nəzmin vəhdətini təşkilini gerçəkləşdirən dastanlar və.s

Bütün bunları bir məxəzdə birləşdirən bədii ifadə strukturlarının oxşarlığıdır, epik xarakterli mətnlər müəyyən bir hadisənin təhkiyə vasitəsilə nəqlini gerçəkləşdirir. Dastan epik düşüncənin hadisəsidir və mif qaynaqlıdır. Dastan-mif münasibətlərinin terminoloji aspektdən nəzərdən keçirilməsi mif-dastan keçidinin məna qatlarını görməyə imkan verir. Dastanın “xalq romanı”, “xalq kitabı” mənaları vardır. M.H.Təhmasibə görə, dastan “musiqi havası”, “əhvalat”, “boy”, “nağıl” və s. mənalar bildirir. (6,156-159). Həmid Araslı dastanı “hekayə”, “hekayət” kimi də adlandırmışdır(7,103) Türkün nağıl yaradıcılığı onun çoxəsrlik tarixini, məişət tərzini, dünyagörüşünü, adət-ənənələrini, qəhrəmanlığını, mücadiləsini və s. özünəməxsus şəkildə əks etdirilir. Poetik yaradıcılığın şifahi formasının başqa janrları ilə müqayisədə nağıllar hadisələri daha çevik surətdə, geniş, ətraflı, anlaşılan dildə və canlı obrazlarla təsvir etmək gücünə malikdir. Ümumiyyətlə, yazının kəşfindən öncə, nağıllar vasitəsilə, süjetqurmanın əsası qoyulmuş, epik ənənəyə məxsus təsvir üsulları və prinsipləri olan formullar müəyyənleşmişdir. Meletinski mif-ədəbiyyat münasibətlərini mif-folklor kontekstində nəzərdən keçirir və göstərir ki, miflər, folklor mətnlərinə keçiddə miflikdən çıxır. Belə miflərdən nağıllar boy atır. Nağıllar isə dastanların formalaşma prosesinə təsir göstərir.(8,339)

Türk yazılı abidələrinin yayılma arealı Monqolustandan başlamış Macarıstana qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Qəbir daşları, qayalar, müxtəlif qablar və s. üzərində yazılmış bu abidələr V-XI yüzilliklərə aid edilir. Monqolustan ərazisində 33, Yenisey çayı sahillərində 140, Lena-Baykal ərazisində 40-a qədər, Dağlıq Altayda 20, Şərqi Türküstanda 10, Şimali Qırğızıstan və Qazaxıstan ərazisində 28, Fərqanədə, Şimali Toxarıstanda 18-ə qədər, Şərqi Avropada xeyli belə yazılı abidə tapılmışdır. Şimali Qafqazda-Kumranda köhnə divarlar üzərində kiçik yazılı mətnlər müəyyən edilmişdir.(9)

Orxon-Yenisey abidələri bütün türkdilli xalqların daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi sənədləri, türkdilli yazının dövrümüzə gəlib çatmış ilk nümunələridir.Orxon-Yenisey abidələrindən ilk dəfə XII əsr tarixçisi Əlaəddin Ata Məlik "Cüveyni tarixi Cahanguşa" əsərində bəhs etmişdir. Orxon-Yenisey yazılarını ilk dəfə, 1893-cü ildə Vilhelm Tomsen oxumuş, V.V.Radlov, A.N.Samoyloviç, K.Donner, İ.A.Batmanov, A.Qaben, A.M.Şerbak, Ə.R.Tenişev, Azərbaycan alimlərindən Ə.Rəcəbov, A.Məhərrəmov, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, T.Hacıyev, Ə.Quliyev və başqaları bu sahədə geniş tədqiqatlar aparmış, orijinal elmi nəticələr əldə etmişlər.

Orxon-Yenisey abidələrinin yaranması türklərin tarix sənəsinə çıxması, onların oyanışı və mədəni yüksəlişinin nəticəsidir. *Tonyukuk, Kül-tikin və Bilgə kağanın şərəfinə* yazılmış bu daş kitabələr eyni zamanda ilkin yazılı ədəbiyyat nümunələridir. Belə deyirlər ki, türklərin ilk nasirləri Tonyukuk və Kül-tikindir. Bu kitabələrdə əksini tapmış nəsr mətnlərinin strukturunun sonrakı mərhələlərdə türk xalqlarının bədii nəsrinə təsirini müəyyənleşdirmək xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Orxon-Yenisey abidələri ilə qarşılıqlı müqayisə yalnız fonoloji, leksiksemantik, eləcə də qrammatik təkamülü izləmək üçün deyil, eyni zamanda söz sənətinin tarixini öyrənməyə o mənada daha çox imkan verir ki, burada linqvistik səpki ilə poetik səpkinin ayrılmadan bir-birini üzvi

şəkildə tamamlayan bir formada həll edilməsi nəzərdə tutulsun. Məhz sistemli şəkildə tətbiq olunan linqvopoetik təhlil Orxon-Yenisey abidələri ilə konkret abidələrin, eposların qarşılıqlı üzvi əlaqəsini, bədii sözün genetik təcrübəsini aşkarlaya bilər”(10).

M.F.Köprülüzadə “bütün Türk ləhcələrinin ədəbiyyatını” “ən əski mənşələrdən” başlamağı irəli sürmüşdü: “Türk ədəbiyyatı ən əski mənşələrdən bu günə qədər bütün Türk ləhcələrinin bir-birilə rəbitə və münasibətləri gözetilərək bir küll şəklində tədqiq olunmadıqca qabil deyil tənəvvür etməyəcəkdir” (11, 5) Nihad Sami Banarlıya görə Qədim Türk yazıları, dil abidələri olmaqla yanaşı həm də ədəbiyyat abidələri hesab olunur. (12,57) Bengü daşlara yazılmış bu mətnləri Məhərrəm Ergin “Türk ədəbiyyatının ilk şah əsəri” adlandırır (13,7). Elmi ədəbiyyatda abidələrdəki yazıların janr təsnifatı ilə bağlı maraqlı nəticələrə rast gəlmək mümkündür. Həmin yazılar tarixi, bioqrafik, epitafiya lirikası, xatirə, magiya və dini mətnlər, hüquqi sənədlər və məişət əşyaları üzərində qeydlər kimi janrlara bölünür. Daş kitabələrin ədəbi-bədii mahiyyətinə dair İ.V.Stebleva “VI-VIII əsrlər türklərin poeziyası” adlı monoqrafik tədqiqatında belə qənaətə gəlir ki, qədim Türk yazılı abidələri “poeziyadır”. Türkoloqlardan V.Jirmunski, A.Şerbak bu fikirlə razılaşırlar. Jirmunskinin fikrinə görə Orxon və başqa türk yazılarının mətnləri şeir mətnləri deyil, nəsr mətnləridir. A.Şerbak da “Abidə mənləri adi nəsr əsəridir” fikrində qərarlaşır (14,15).

Ümumiyyətlə, daş kitabələrə yazılmış mətnlərdə nəqlin hadisəyə istinad etməsi, süjetliliyi, əvvəli, ortası, sonu olan bütöv kimi təqdimi və s. nəzərdən çox nəsrin varlığına dəlalət edir. Məsələn, Kültiginin şərəfinə yazılan böyük mətnə süjet müxtəlif əhvalatlar üzrə qurulub. “Üstə mavi, göy, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasmda insan oğlu yaranmış” deyə nəqlə başlanan təhkiyə süjetində əsasən üç mərhələ seçilir; Bumin xaqanın, İstəmi xaqanın, Kapakan xaqanın hakimiyyəti illərinin təsviri mərhələsi, Kül tiginin qoşun başçısı kimi yetişib keçirdiyi döyüşlər mərhələsi və nəhayət qəhrəmanın həlak olması mərhələsi. Bu mərhələlərin hər biri tarix, etnoqrafiya, dilçilik və s. sahələrinə material verir. “Bununla bərabər birinci mərhələdə əcdadların ideallaşdırılması, ikinci mərhələdə Kül tiginin hər döyüşdən qələbə ilə çıxması, onun qəhrəmanlıq fəthatları, üçüncü mərhələnin başdan-başa kədərə həsr olunması, qəlb üzüntülərinin izharı, bütün bunlar birinci növbədə bədii aləmə mənsubdur.” (14,69)

Müasir nəsr dedikdə, hər nəsr mətninin izah etdiyi bir nəsnənin varlığına və onun təhkiyəçi ilə təhkiyəyə əsaslandığına inanırıq. Mətn müəllifi, qələmə aldığı mətnin epik quruluşunu hadisə əsasında qurar. Bu mənada hadisə epik mətnin əsas elementidir. Yazıçı sənətin – dilin təmin etdiyi imkanlarla onu özününküləşdirir, məqsədi istiqamətində yenidən formalaşdırır. Bədii mətnin karkasını hörən hadisə və hadisələr cərgəsi özü ilə bərabər zaman, məkan və şəxsi heyətin də mətn daxili realizəsini şərtləndirir. Dilin poetik strukturu ilə öz ifadəsini tapan hadisələrin bədii mətnə gerçəkləşməsi, yenidən təqdimatı fərqli məzmun və mahiyyət qazanmış olur. Orxon-Yenisey yazılarında konkret poetik strukturda öz ifadəsini tapan hadisələr cərgəsi, bu cərgənin müəyyən nizamla düzümü, əvvəli, ortası və sonu olan inkişaf xətti aydın sezilir.

Türk xalqlarının və ümumən türk dünyasının ortaq dəyərləri hər bir türk xalqı üçün doğmadır. Bu gün özbək, türkmən, tatar, qırğız, qazax, Azərbaycan və digər türk xalqlarının ortaq dəyərləri deyərəkən ortaq mifologiya, dastan ədəbiyyatı, folklor, ortaq yazılı abidələri əhatə edən sözdə, dində reallaşan mədəniyyət sisteminin bütövlüyü nəzərdə tutulur. Milli özünüdərk prosesində epos mədəniyyətinin önəmi və rolu danılmazdır. Bugün qədim türk təfəkkürünün ən müxtəlif sahələrini, inkişaf səviyyəsini, xarakterini bilavasitə əks etdirən qədim və ortaq türk eposunu mövcud mənbələr əsasında bu və ya digər dərəcədə öyrənmədən milli ədəbiyyatın nə təşəkkül, nə də formalaşma tarixini düzgün metodologiya ilə araşdırmaq mümkün deyil. Bəşəriyyət yaddaşının dərin qatlarında öz başlanğıcına sadıqdır və bu başlanğıcın sakrallığını qorumağa meyllidir. Mif təkcə yaddaşda yaşamır, o həm də təhtəl-şüurda möhkəm yerləşmiş, istədiyi vaxt təxəyyülə çevrilmək qabiliyyətinə malik potensial qüvvədir. XX əsr filosoflarından Beneddito Kroçe poeziyanı, ədəbiyyatı, incəsənəti mifologiya hesab edirdi, tarixin özünün miftörətmə prosesindən başqa bir şey olmadığını vurğulayırdı. XX əsr dünya ədəbiyyatında mifə, folklorə qayıdış, folklor, mifoloji süjet və motivlərdən istifadə əsrin səciyyəvi sənət hadisəsi kimi daha çox diqqət cəlb edir. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Qızlar bulağı” romanında janrın poetik strukturunda özünü müxtəlif səviyyələrdə qoruyan mifopoetik yaddaş elementlərinin Azərbaycan tarixi və etno-mədəni kökləri

ilə bağlılığı, ibtidai təfəkkür konseptinə söykənən, zamanın dönərgəlik xüsusiyyətinə dayanan ilkin mifoloji yaradıcılıqdan törəyən formullara sadıqlığı, Elçinin "Mahmud və Məryəm" romanında mifin mətnin poetik strukturunda – süjet, kompozisiya, zaman-məkan anlayışları, obrazlar sistemində dəyişikliklərə yol açması, M.Süleymanlının "Köç" romanında janrın yaddaşında qorunan arxetipik strukturlar, Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" romanında mifopoetik irsin mühafizə qabiliyyəti və s. müasir Azərbaycan nəsrinin öz kökünə bağlılığı kontekstində düşündürməyi bacarır. İslamiyyətə qədərki türk nəsrini bugünkü Ümumtürk miqyasında nəsrin genetik yaddaşı kimi iştirak edir. Orxon-Yenisey mətnlərinin, Türk ədəbiyyatının parlaq inciləri olan "Oğuz xaqan", "Boz qurd", "Erkenogen", "Törəyiş xan" dastanlarının müasir və qədim türk nəsrində paralelləri və keçidləri üzə çıxarmaq potensialı olduqca genişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağında zəngin və dərin məzmunlu folklorun, kosmoqonik, təqvim, etnoqonik miflərin detallarını özündə daşıyan mifoloji-bədii dünyagörüşün dayandığını sübut etmək, elmi-nəzəri şərhini vermək müasir ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifələrindəndir. Müasir nəsrə miflərin və mif yaradıcılığının izlərinin müəyyən edilməsi, mifoloji qaynaqların, sakral mətnlərin müasir nəsrin süjet təşkilində funksiyasının üzə çıxarılması, arxetipik obrazların müqayisəli-tipoloji təhlilə cəlb edilməsi, bədii mətnlərdə mif-folklor elementlərinin və obrazlarının deformasiyasının müəyyən edilməsi, bədii əsərlərin süjet təşkilində mifoloji xronotopları təsbit etmək və s. kimi məsələlərin həlli həmin paralellərin tapılmasına şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev H.. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, Azərənşr, 1963.
2. Əlişanoğlu. T. Əsrdən doğan nəsr. Bakı, Elm, 1999, 115 s.
3. Süleyman Çaldak. Eski türk edebiyatında nesir (düzyazı)
http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/suleyman_caldak_eski_turk_edebiyatinda_nesir.pdf
4. Тимофеев Л.и Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. Москва, 1963.
5. Словар литературоведческих терминов. Москва, 1974.
6. Тəhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972.
7. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: ADU, 1956.
8. Мелетински Е.М. Поэтика мифа. Москва: Наука, 1976.
9. <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/r5.htm>
10. http://dede.musigi-dunya.az/o/orxon_abideleri.html
11. Köprülüzadə M .F. Türk ədəbiyyatı tarixi. I c, s. 5
12. Nihad Sami Banarlı. Resimli Türk ədəbiyyatı tarixi, 1, İstanbul, 1987.
13. Məhərrəm Ergin, Orhun abidələri. 6 baskı, İstanbul 1980.
14. Vəli Osmanlı. Qədim Türk Ədəbiyyatı (VI-X əsrlər). Bakı, 2008.

Mələhət Babayeva, fil.ü.f.d.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, baş müəllim
millababayeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN-TÜRK ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ TARİXİNDƏN

Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Hələ XV-XVI əsrlərdə Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə köç edən şairlərin sayı otuzdan çox olmuşdur. Bu dövrdə Bəsiri, Matəmi, Hamidi, Xəlili, Süruri, Xəzani, Xəlifə, Şahi və başqa Azərbaycan şairlərinin Osmanlı ədəbi mühitində əcəm şairləri kimi ad qazanmaları çox təqdirəlayiqdir. Bundan əlavə həmin dövrdə Orta Asiyaya köçmüş şairlər də vardı ki, onlardan da Ziyayi, Xülqi, Allahi və başqalarını xüsusilə qeyd etmək olar. XVI əsrin əvvəllində Şah ismayıl Xətəinin Bağdadı fəth etməsi sonralar İraqda türk dilli

ədəbi mühitin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əhdi, Şəmsi Bağdadi, Ruhi, Elmi, Kəlai, Fəzli və başqaları da məhz Bağdad ədəbi mühitində türk dilli etnosları təmsil edən şairlər olmuşlar.

Azərbaycan-türk ədəbi əlaqələri bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlamış, müxtəlif sahələrdə dəyərli töhfələrini vermişdir. Belə ki, keçən əsrin əvvəllərində bu əlaqələr akademik müstəviyə qalxmış, H.Cavid, Ə.Abid, Ə.Cəfəroğlu, S.Rəfiqoğlu, A.Yıldırım və digər alim və ədiblərin yetişməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Əmin Abid Gültəkin 1919-cu ildə Türkiyəyə səfər etmişdir (1919). Türkiyədə pedaqoji məktəbi bitirdikdən sonra İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmiş (1919-1926), "Azəri-türk" qəzetində işləmişdir. Onun Türkiyədə qələmə aldığı şeirlər siyasi mühacirlərin köməyi ilə "Buzlu cəhənnəm" adı altında ayrıca kitabda nəşr edilmişdir. "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi", "Türk ədəbiyyatında bayatı-mani növü", "Bayatının türk xalqları ədəbiyyatında mövqeyi", "Türk el ədəbiyyatına elmi bir baxış (Oğuznamə)" kimi milli ədəbiyyatşünaslıq, folklor və mətbuat tarixi haqqında onlarca məqalənin müəllifi olmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu İstanbul Universitetinin dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, məşhur türkoloq Mehmet Fuad Köprülünün tələbəsi olmuşdur (1925). 1946-cı ildən sonra kafedra müdiri olan Əhməd bəy həm də universitetin yanında fəaliyyət göstərən Türkiyyat İnstitutuna da rəhbərlik etmişdi. Əhməd Cəfəroğlu "Azərbaycan Yurd bilgisi" dərgisinin (1932) yaradıcısı və baş redaktoru, "Türk amacı" dərgisinin (1942-1943), "Türk dili və ədəbiyyatı məcmuəsinin" redaktoru olmuşdur.

1930-cu illərdə İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu Azərbaycan və Anadolu xalq nağıl və dastanlarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək araşdırma etmişdir. "Azərbaycan Yurt Bilgisi", "Yeni Kafkasiya", "Azəri Türk", "Bildiriş" kimi məcmuələrində folklor araşdırmalarını nəşr etdirmişdir. Ali Volkan "Azərbaycan maniləri", Almas Yıldırım "Azərbaycan bayatıları" kitabları da Türkiyədə çap olunan dəyərli araşdırmalardandır.

Niyaməddin Haşimov, fil.ü.f.d.

Qafqaz Universiteti, Pedaqoji fakültə
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi bölməsi
nhasimov@qu.edu.az

ƏLİ VƏLİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ÜSLUBİ ONOMASTİKA

Bədii əsərlərdə obrazlılıq ən başlıca kateqoriyadır. Eyni zamanda, obrazlılıq bədii əsərlərin xarakterik xüsusiyyətlərini, başlıca əlamət və keyfiyyətini də özündə əks etdirir. (1, s. 64; 3, s. 9) Onomastik vahidlər bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi hər bir sənətkarın fərdi üslubunda özünəməxsus poetikliyi ilə seçilir.

Azərbaycan ədəbi dilində onomastik vahidlərdən istifadə bədii üslubun lüğət tərkibinin zənginləşməsində, əsərin məzmununun və ideyasının anlaşılmasında, surət xəttinin sistemli və obrazlı şəkildə oxucuya çatdırılmasında mühüm rol oynayır. (8, s. 5) Sənətkarın bədii dilində onomastik vahidlərin üslubi məqamları emosionallığa və ekspressivliyə əsasən müəyyən edilir. Onomastik vahidlərdən üslubi emosionallıq vasitəsi kimi istifadə olunması folklor ədəbiyyatımızda, qədim yazılı mənbələrimizdə və klassik poeziya dilimizdə də müşahidə edilir. Həmçinin onomastik vahidlərin üslubi bir vahid kimi işlənməsinə İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, A.Ələsgərin, Q.Zakirin, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin, Anarın və digər sənətkarlarımızın da əsərlərində rast gəlinir.

Onomastik vahidlərin üslubiyyatdakı rolu, başlıca olaraq, xarakterlərin açılmasına, yer, məkan, şəxs bərdəki təsəvvürlərin tamamlanmasına, hadisə və situasiyaların obrazlaşdırılmasına xidmət edir. (2, s. 8; 4, s. 194-196; 5, s. 156-158; 8, s. 5) Üslubi onomastikada, bir çox hallarda izahedici, aydınlaşdırıcı element kimi ləqəblərdən (Keçəl Həmzə, Qoçu Əsgər, Dəli Domrul, Dəli Həsən, Bəlli Əhməd); uydurma adlardan (Kollu Koxa, Qılınc Qurban, İtqapanlı kəndi, Danabaş

kəndi, Kəmfürsətov); adların mürəkkəbləşdirilməsindən (Atakişi, Babakişi, İmamyar, Xudayar bəy); eləcə də xəyali bənzətmələrdən (“Gələcək” kolxozu, “Çinarlı” bulaq) və s. istifadə edilir. Bədii onomastika ilə bağlı əsərlərdə bu barədə ətraflı bəhs edilmişdir. (6, s. 237-241; 7, s. 27-39; 9, s. 88-89)

Uydurma adlar, ləqəblər, rütbə adları, titul bildirən sözlər satirik tipikləşdirmə vasitəsi kimi sənətkara çox kömək edir, komik sənətkarın əlində ən mühim tipikləşdirmə vasitəsinə çevrilir. Satira ustası mənfi tipi danlamaq üçün elə adlar seçə bilir ki, bu adlar obrazı ilk andan gözdən salır və bununla da, onun ictimai nüfuzunun son dərəcə aşağı olduğu aydın görünür. Bütün bunlar satirik tipin ümumiləşmiş obrazının yaranmasında mühüm iş görür. (6, s. 237-238; 10, s. 408; 12, s. 12-13)

Müasir dövr yazıçılarından biri olan Əli Vəliyevin də bədii əsərlərində onomastik vahidlərin üslubi imkanlarından yaradıcılıqla istifadə edilmişdir. Ədibin bədii dilində işlədilən üslubi onomastik vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Müəllifin pozitiv münasibətlə işlətdiyi adlar;
2. Müəllifin neqativ münasibətlə işlətdiyi adlar.

Bu adların özünəməxsus cəhətlərini bədii mətndən verilən nümunələrə əsasən aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Pozitiv münasibətlə işlədilən adlar.

Bu adların içərisində həm şəxs adları, həm də yer adları vardır. İstər şəxs adları, istərsə də yer adları yazıçının təxəyyülünün əsasında formalaşdırılmış adlardan ibarətdir. Yazıçı özünün rəğbət bildirmək istədiyi obyekt, yeri, məkanı və şəxsi pozitiv mənalı sözlərlə adlandırır. (1, s. 8; 6, s. 27-39; 11, s. 53-56) Bədii obrazın şəxsi keyfiyyətləri, cəmiyyətdəki sosial mövqeyi, onu əhatə edən mühit barədə xoş təəssürat və yaxşı münasibət yaratmaq məqsədi ilə onları pozitiv xarakterli adlarla adlandırır. Məsələn, dözümlü kimi təsvir etdiyi şəxsə Ölməz, müdrik kimi təsvir etdiyi şəxsə Közərmiş, dövrün tələblərinə uyğun şəxsə Yenilik, inqilabın varisi kimi gördüyü şəxsə Aprel adını verir:

Yəqin ki, *Ölməz* nağıl danışmaq, seçdiyi nağılı əzbərləmək üçün burada oturubdur, – dedim. (13, s. 158);

Közərmişin əlli yaşı tamam olmasına baxmayaraq, hələ də ayağı təzə çarıq, əyni təzə köynək görməmişdi. (14, s. 5);

Bu qaranlıq kölgəni, bu qəmli sükutu yuxudan ayılan *Yeniliyin* səsi pozdu və qovdu. (13, s. 130);

– Yoldaş Nəsir, mənim bir təklifim vardır, – deyə pioner dəstəsinin rəhbəri söz istədi:

– Buyur, buyur!

– Mən bu yoldaşın adını “*Aprel*” qoymağı təklif edirəm. (13, s. 117).

Yazıçının rəğbəti üzrə işlədilən yer, məkan və obyekt adlarının bir qismi ya təsvir olunan dövrün və ideoloji tələbinə görə formalaşdırılan yaşayış məskənlərinin adlarından və təsərrüfat qurumu ilə bağlı adlardan ibarətdir. Məsələn, yaşayış məskənlərinin adlarını aşağıdakı nümunələrdən görmək olar:

– Can bəli, qurban bəli. *Dövlətli* kəndində olmusan? (15, s. 202);

– Bacı, haralısan? – deyə sədr soruşdu:

– *Buludludanam*. (13, s. 139);

Əvvəlcə *Qardaşlıq* kənd soveti sədrinin yazdığı məktubu oxudu. (15, s. 334);

İşıqlı kəndində məni qarşılayan, maşından çıxan kimi əl uzadan yenə də Bayram oldu. (13, s. 435);

– Sən buradan Bakıya qayıdacaqsan?

– Xeyr, bu axşam *Turacli* kəndinə getməliyəm. (18, s. 31);

Yazıçının rəğbəti, həmçinin, dövrün ictimai təsərrüfat quruluşu ilə bağlı formalaşdırdığı adlarda da müşahidə olunur:

– Sənin kağızınla “*Varlı həyat*” kolxozuna verilib yüz əlli altı. (14, s. 36);

“*Şəfəq*” kolxozunun torpağına söz ola bilməz. Münbit və məhsuldardır. Kolxozçular canla-başla işləyir, kefi kök dolanırlar. Kolxozumuz rayonda birinci, respublikada qabaqcıllardan sayılırdı. (14, s. 345);

– “*Birlik*” kolxozundan dəvətnamə göndəriblər, sabah artezian quyusunu işə salırlar, – dedi. Qorxmaz dəvətnaməni alıb oxudu və cibinə qoydu. (14, s. 471);

İki yolun arasında görünən kənd Çiçəkli, buradakı kolxoz “*Yeni həyat*” adlanır. (16, s. 9);

“*Gələcək*” kolxozunun at ilxısı “*Yeni həyat*” kolxozunun gövşənində yeyib səmiriyirdi. (16, s. 354).

Əli Vəliyevin dilində bəzi yer adları da işlənir ki, onlarda xüsusi olaraq neqativ və ya pozitiv münasibət yox, belə demək olar ki, yer haqqında, təbiət haqqında, təbii mühit haqqında təəssürat yaratmaq məqsədi əsas olmuşdur. Bu adların yazıçı tərəfindən formalaşdırıldığını onların mühüm bir qisminin -lı⁴ sifətdüzəldən şəkilçi vasitəsi ilə işlədilməsindən görmək olur:

Daşlı camaatı hamıdan çox Salmanla Zəhranın oynamağına tamaşa edirdi. (16, s. 355);

Bizimlə “*İşıqlı*” dağın arası o qədər də uzaq deyil. (14, s. 16);

Bir gün *Çöplü* Çuxurda mal otarırdıq. Boyca uzun, sifətcə qırmızı bir kişi bayatı çağırırdı. (16, s. 291);

Bu gün gərək *Əhmədli* kəndini kollektivləşdirək və *Buzlu* kəndini sosializm yarışına çağıraq. (15, s. 197);

Gövhərlə yoldaşları *Yeddinövlü* bulağın üstündəki yamacdan körpə yarpız, quzuqulağı dərib döşlüklərinə toplayırdılar. (15, s. 131);

Göyərçinli dərənin lap dərin yerində on beş nəfərə kimi adam toplanmışdı. (15, s. 128);

Çaxçaxlı kəndi “*Burulğan*” çayının sol sahilindədir. (15, s. 96);

Qoridə oxuyanda əliaçıqlığıma səbəb, *Əlikli* məktəbində barmaqla göstərilən müəllim olmağıma bəis bu kitablardır. (15, s. 80);

Kəndin ortasındakı bulağın suyu gur olduğundan kəhriz deyirlər. Böyük çinarın altından axdığı üçün “*Çinarlı*” bulaq adlanır. (15, s. 69);

– Müəllim, *Cəvizli* kəndi buradır, atları hara sürək? Kənd şurasına, yoxsa məktəbə? (15, s. 75).

Əli Vəliyevin bədii dilində işlənən mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində formalaşdırılmış yer adları isə, ümumiyyətlə, oxucu təsəvvüründə təbiətin canlandırılması məqsədi daşıyır. Bu sözlərdə hər hansı konkret real, məlum yer adlarından daha çox təbiətin əsrarəngizliyini bildirmək məqsədi başlıca yer tutur. Oxucu belə adlar vasitəsi ilə Azərbaycan təbiəti, onun təsvirəgəlməz özəlliklərini təsəvvüründə canlandırmağa bilir:

Yamac aşağı yavaş addımlarla endilər. İndi *Qızılqayanın* hər yerini günəş almışdı. (15, s. 133);

Alaçıqlardan bir qədər uzaqda *Saldaş* deyilən yerdə bir adam qayanın dalından baxır, bütün bu əhvalatları görürdü. (15, s. 136);

Otbitməz adlanan yerdə şənlik eləməyə toplaşırdılar. (16, s. 335);

Qardaşxan vurulandan sonra banditlərin bir hissəsi *Biçənək* meşələrinə, bir hissəsi də *Alaqayaya* qaçmağa məcbur oldu. (15, s. 369);

Həmişə bərkə düşəndə *Ayı çınqılına* toplaşırdılar. (15, s. 351);

– Bir gün tələbələr “*Qala yeri*” deyilən bir dağın başına çıxarmışdım. (15, s. 216);

“*Qəzər ölən*” bələndən* aşağıda öz kəndlərinin axar-baxarları güclə görünürdü. (15, s. 142);

Bulağın qabaq tərəfindəki “*Dik daş*”ın dibində beş nəfər cavan oğlan qayaya söykənərək uzaqlara baxırdı. (15, s. 114);

Məşədi Şərif kəndin aşağısında “*Div damı*” deyilən kahada saxladığı ata baş çəkməyə hazırlanırdı. (17, s. 340).

2. Neqativ münasibətlə işlədilən adlar

Əli Vəliyevin bədii əsərlərində şəxs və yer adlarından bəziləri neqativ münasibətlə işlədilir. Aydın ki, belə adların da reallığı olmur və yazıçı tərəfindən düşünülərək formalaşdırılır. Bunların fonunda isə bədii obrazlaşdırma məqsədi durur. Yazıçı öz düşüncə və münasibətlərini, öz ideyasını şərhə ehtiyac duymadan formalaşdırdığı adlar vasitəsilə daha asan çatdırmağa nail olur. Yazıçı

* bələnd – is. məhəlli söz. Dağ döşündə tala. Məs. Bələndən endim düzə / Su bağladım nərgizə. (Bayatı)

tərəfindən formalaşdırılan adlarda, həm şəxs və yer haqqında, bədii obraz haqqında münasibət bildirilir, həm obrazların özləri şəxsləndirilir, həm də mətnə emosionallıq və ekspressivlik yaradılır:

Başçıları *Qardaşxan* adlı bir banditdir. Əyninə hərbi paltar geyinmişdi. (15, s. 335);

Sədirxanın xəyanətini yəqin ki, unutmamısınız. (15, s. 218);

Enlikürək *Yorğa Yunus* hamıdan acıqlı idi və çox mübahisə edirdi. (15, s. 220);

Çərçizadə özünü saxlaya bilməyib dedi:

– Yusif qağa, niyə oxunu atıb yayını gizlədirsən? (15, s. 202);

Kömək Bəxtəvərli otuz il müddətində yüzlərcə, bəlkə də minlərcə adamla tanış olub. (14, s. 266);

Həmin gün bacısını kəndə çatdıran *Nalbəndzadə* evə gələndə arvadı lağla xəbər aldı: – Studenti neylədin, ay İmdad?

– Başını əkdim. (15, s. 29);

Musa Dargəzovun kitabxanada işləyən bacısı Təzəgülü gözaltı eləmişdi. (14, s. 174);

Raykom katibi Zeynalabdin Rzayevlə müavini *İbad Güneylinin* arası sərin idi. (14, s. 295);

Rayondaxili işlər şöbə rəisi *Kürən Balayev* aranı qızıdır. (14, s. 225);

Qonşuların istirahətini pozan *Kəmənd Köniüklünün* ünvanını heç vaxt dolaşmaq salmarıq. (14, s. 331);

Mərkəzi qəzetlərin birində “*Yarıtmazov* nə deyir?” adlı bir felyeton çap edilmişdi. (14, s. 339);

Miyənçi Minnətov yanına gəlib dedi ki, kolxoz sədrimiz canlara dəyən oğlandır. (14, s. 356);

Rəisin Əhmədə verdiyi sualı *Müdhət Satılmış* bu cür tərcümə elədi. (14, s. 114);

Tibb xidməti kapitanı *Yanıqlı* və tibb xidməti baş leytnantı *Buludlu* bu aktı tərtib edirlər. (16, s. 125);

Mütəllimdən iki-üç saat sonra Qaratel özünü İçərişəhərə, *Doymazın* yanına verər, yeyib-içər, kefini sürəndən sonra evə qayıdıb qapını açar, uşaqlara yemək verərdi. (16, s. 338).

Neqativ anlayış Əli Vəliyevin işlətdiyi yer, məkan, məskən adlarında da müşahidə edilir. Yer, ərazinin bəhrəsiz olduğunu qabarıqlaşdırmaq üçün ərazini *Kolluquzey* adlandırır: Dördüncü gün *Kolluquzey* deyilən yerdən keçdiyim vaxt şıqqıltı eşitdim. (14, s. 55);

Ərazinin uğursuz olduğuna diqqəti cəlb etmək üçün oranı *Camışölən* adlandırır: Altmış iki evdən ibarət bu yer çox böyük bir sahəni əhatə etmişdi. Biz *Camışölən* təpəyə çatmışdıq. (13, s. 144);

Yerin daşlı-kəsəkli, əlverişsiz olduğunu bildirmək üçün oranı *Çataldaş* adlandırır: Biçənəkdən bir az aralı, *Çataldaş* adlanan ördüşdə mal-qara göründü. (14, s. 39);

Ərazinin *Xaçdaş* adlandırılması orada hər hansı xoşagəlməz hadisənin baş verəcəyinin göstəricisi kimi mənalandırılır: Bandit dəstələri *Xaçdaşda* olan hökumət qoyununa sataşmaq üçün dörd atlı göndərdi. Çobanlar həm İstisuya, həm də Bazarçaya hay saldılar. (15, s. 367);

İtuçan adı ilə yer-yurd barədə vahiməli təsəvvür yaradır: – Yadındadırmı, o gün *İtuçanda* nə baş vermişdi? (15, s. 293);

Yoxsulluq, səfalət, ehtiyac bildirmək üçün *Kərməçataq* adından istifadə edilir: Onlar *Kərməçataq* kəndinin yanında bir qəlbi qayanın üstünə çıxıb gəzişirlər. (18, s. 98);

Qorxu, vahimə, həyəcan yaratmaq üçün *İlanlı dərə* adı işlədilir: Məşədi Şəriflə yoldaşı Sağsağanlı kəndindən xeyli aralıda – *İlanlı dərə* deyilən yerdə çoxdan durub gözləyirdilər. (17, s. 424).

Əli Vəliyevin əsərlərinin leksikası olduqca zəngindir. Bu zənginlik yazıçının xalq dilinə daim yaxın olmasından irəli gəlir. Regional nitqdə, xüsusən, Qərb regionunun danışmaq dilinə və dialekt leksikasına dərinlən bələdliyi onun əsərlərinin dilinin leksik tərkibinin zənginləşdirilməsinin başlıca mənbəyinə çevrilmişdir. Yazıçının dil sadəliyi və leksik rəngarəngliyi əsərlərin oxunaqlı olmasına çox güclü təsir göstərir.

Əli Vəliyevin əsərlərinin leksikası dil törəməsi, dialektologiya, dil nəzəriyyəsi və müqayisəli dilçilik və etimologiya sahələri üçün maraqlı, zəngin material mənbəyidir. Ədibin bədii dilində onomastik vahidlərin üslubi məqamları tədqiqə cəlb edilmiş, emosionallıq və ekspressivlik yaradan

onomastik vahidlər təhlil edilmiş və sənətkarın fərdi üslubuna xas semantik çalarlıq aşkarlanmışdır. Leksik qatın öyrənilməsi və tədqiqata cəlb olunması daim tədqiqatçı marağının üstünlük təşkil etməsinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov X. Sənətkar, söz, üslub (Bədii üslubda obrazlılıq problemi) Bakı, 1993, 198 s.
2. Cavadov Ə. M. Bədii əsərlərdə insan adlarının işlənməsi. "Azərbaycan dilçiliyi məsələləri", Azərb. E.A. nəşri., Bakı, 1967.
3. Əlirza Əliyev. Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlərin poetik xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri – №5, "Elm və Təhsil", Bakı, 2014, 472 səh.
4. Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin dili və üslubu. Bakı, "Elm", 2008, 230 səh.
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, "Nurlan", 2008, 442 səh.
6. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti. "Azərbaycan onomastikası problemləri", Azərbaycan onomastikasına dair konfransın materialları. Bakı, Azərb. dövlət Ped. İn-st., Bakı, 1987.
7. Qurbanov A. Poetik onomastika, Bakı, APİ, 1988, 39 səh.
8. Mikayılova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). «Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC, Bakı, 2008, 302 səh.
9. Морозова М. Н. Имена собственные в баснях И. А. Крылова // Поэтика и стилистика русской литературы. Л., 1971. с. 88-95.
10. Никонов В. А. Имена персонажей. "Поэтика и стилистика русской литературы" / В.А.Никонов. Л.: Наука, 1981. 408 с.
11. Paşayev A. Nizami Gəncəvinin poetik antroponimiyası. "Azərbaycan onomastikasına dair konfransın materialları", Bakı, Azərb. Dövlət Ped. İnst., 1987, s. 53-56.
12. Verdiyev Z. Bədii surətin xarakterini əks etdirən adlar. "Azərbaycan onomastikasının problemləri", Bakı, Azərb. Dövlət Ped. İnst., 1988.
13. Vəliyev Ə. Əsərləri. I c., Bakı, Azərb. Dövlət nəşri., 1968, 473 s.
14. Vəliyev Ə. Əsərləri. II c., Bakı, Azərb. Dövlət nəşri., 1968, 533 s.
15. Vəliyev Ə. Əsərləri. III c., Bakı, Azərb. Dövlət nəşri., 1969, 454 s.
16. Vəliyev Ə. Əsərləri. IV c., Bakı, Azərb. Dövlət nəşri., 1970, 474 s.
17. Vəliyev Ə. Əsərləri. V c., Bakı, Azərb. Dövlət nəşri., 1970, 536 s.
18. Vəliyev Ə. Əsərləri. VI c., Bakı, Azərb. Dövlət nəşri., 1971, 470 s.

Niyamaddin Hashimov
Qafqaz University

Name study in the works by Ali Veliyev (Summary)

The roles of name study units in stylistics serve mainly to description of characters, completion of imaginations about locations, place and personalities. Ali Veliyev successfully used name study units in his works. The writer creatively used stylistic points of name study units in his works. A. Veliyev achieved emotionality, expressiveness, and imagery in his works by using name study units.

Descriptive method has been used in this article. The main aim is the comparative research of selected samples in his works, throw light on name study units used in his works and analyze semantic traits.

Key words: Name study, poetics, imagery, imagination, character, semantic, traits

Rəşid Təhməzoğlu (Quliyev), fil.ü.f.d.
AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
Türk filologiyası şöbəsi, aparıcı elmi işçi
naz_li1555@mail.ru

TOFIQ FİKRƏTİN «MÜNTƏXƏB PARÇALAR» TOPLUSU (ŞAIRİN AZƏRBAYCAN OXUCULARI ÜÇÜN NƏŞR OLUNAN İLK POETİK TOPLUSU BARƏDƏ)

XIX yüzilin sonları və XX yüzilin ilkin çağlarında Türkiyə ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünə yüksək mövqe qazanan sənətkarlardan biri də Tofiq Fikrətdir. O, 1867-ci ildə varlığa göz açmış, müxtəlif məktəblərdə təhsil almışdır. Tofiq Fikrət 12 yaşında ikən anasını itirmiş, çağının ziyalısı və yüksək dövlət xadimi kimi tanınmış atası Hüseyn Əfəndinin himayəsində böyümüşdür. O, 14-15 yaşlarında şeir yazmağa başlamış, ilk yazılarını «Tərcümani-həqiqət» qəzetində dərc etdirmişdir. Əmək fəaliyyətinə pedaqoq kimi başlayan Tofiq Fikrət çox keçmədən jurnalistliyə başlamışdır. O, 1894-cü ildə «Məlumat», 1895-ci ildən sonra isə «Sərvəti-fünun» jurnallarının redaktoru olmuş, mətbuat səhifələrində «Əsəd Nəsim», «Məhməd Nəzmi», «Fikrət», «Məhməd Tofiq» və «Nəzmi» kimi imzalarla çıxış etmişdir. Tofiq Fikrətin ilk poetik toplusu 1899-cu ildə nəşr olunan «Rübabi-şikəstə» adlanır. Sonra isə «Xalüqun dəftəri» (1911) və «Şərmin» (1914) topluları işıq üzü görmüş və bunlar müəllifinə böyük şöhrət gətirmişdir. Şairin ictimai məzmunlu əsərləri ona ədəbiyyatda öz yerini müəyyənləşdirməyə geniş imkanlar açmışdır. Tofiq Fikrət 1915-ci il avqust ayının 19-da vəfat etmişdir.

O, Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələr tarixində də yüksək yer tutan sənətkarlardandır. Görkəmli şair XX yüzilin ilk çağlarında Azərbaycan ziyalıları tərəfindən tanınmağa başlamışdır.

Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələr tarixinin tanınmış tədqiqatçısı, akademik Həmid Araslı «Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı məqaləsində bu barədə dəyərli qeydlər etmişdir. Göstərmək yerinə düşər ki, alim 1966-cı ildə Bolqarıstanın Sofiya şəhərində çağırılmış Birinci Balkanşünaslıq Konqresinin iştirakçısı olmuş, bu mövzuda məruzə etmişdir (1, s. 14).

Sonra məruzənin mətni Tofiq Fikrətin 1969-cu ildə Bakıda nəşr olunan «Seçilmiş əsərləri»nə ön söz kimi verilmişdir. Həmid Araslının 1998-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan ədəbiyyatı; tarixi və problemləri» toplusuna daxil edilmiş həmin məqalədə oxuyuruq: «Azərbaycan ziyalıları Fikrəti (Tofiq Fikrəti – R.Q.) «Sərvəti-fünun» məcəlləsindən tanıyırlar. Onların bir çoxu «Rübabi-şikəstə»ni elə nəşr olunduğu gündən bəri (1899) oxumuş olsalar belə, Fikrətin şeirləri Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə 1906-cı ildə «Füyuzat» jurnalının ikinci nömrəsində nəşr olunmuşdur. Bu jurnalda şairin «Köyün məzarlığında», «Ramazan sədəqəsi», «Şəhidlikdə» adlı şeirləri mənsur şəkildə tərcümə edilmişdir. Jurnalda «Müsahibeyi-ədəbiyyə» başlığı altında oxuculara Əbdülhəq Hamid, Namiq Kamal, Rəcəzadə Əkrəmin əsərlərindən və «Sərvəti-fünun»dakı yazılardan ədəbi örnəklər veriləcəyi bildirilməkdədir» (2, s. 676-677)

Bununla yanaşı, XX yüzilin ilk çağlarında nəşr olunan A.Şaiqin «Gülzar» (1912), «Türk çələngi» (1919), «Türk ədəbiyyatı» (1920), F.Ağazadənin «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1918) dərsliklərinə Tofiq Fikrətin əsərlərindən nümunələr salınmışdır. Şairin həyat və yaradıcılıq yolu, o cümlədən ədəbi əlaqələr tariximizdə yeri barədə kifayət qədər yazılmış, R.Hüseynovun «Tofiq Fikrət» (1981) adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan şairləri Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq və başqaları Tofiq Fikrətin yaradıcılığından təsirlənərək əsərlər qələmə almışlar.

Fikrimizcə, bu böyük sənətkarın Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələr tariximizdə yeni mərhələ sayıla bilən «Müntəxəb parçalar» («Seçilmiş parçalar») toplusu diqqətdən kənar qalmış, ədəbiyyatşünaslığımızda, o sarıdan, şərqsünaslığımızda öz şərhini tapmamışdır (Yalnız akademik Həmid Araslı yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində toplusunun adını çəkmişdir – 2, s. 678).

Sovet rejiminin ilk illərində Moskvada Şərq xalqlarına xidmət üçün ərəb qrafikası ilə kitablar, o cümlədən, «Qızıl Şərq» adında ədəbi-bədii jurnal nəşr edən «Mərkəzi Şərq nəşriyyatı»

açılmışdı. Jurnalın redaktoru Azərbaycandan olan, ərəb və fars dillərini gözəl bilən Əli Əjdər Səidzadə idi. O, jurnalın 2-ci sayında Tofiq Fikrətin «Tarixi-qədim» şeirini dərc etmişdi. Eyni zamanda, «Müntəxəb parçalar» toplusunun da tərtibçisi idi. Toplu üçün «Rübabi-şikəstə» və «Xaluqun dəftəri» kitablarından 23 şeir seçilmişdi. Topluya «Balıqçılar», «Parə və həyat», «Ramazan sədəqəsi», «Hilali-əhmər», «Xaluqun amənətsi», «Sis», «Sabah olursa», «Xaluqin və dahi», «Prometey», «Rəsm qarşısında», «Göydən yerə», «Tarixi-qədim» və s. şeirlər salınmışdı. Maraqlıdır ki, hər şeir üçün ayrıca illüstrasiya çəkilmişdir. «Ə.İ.» imzalı müəllif topluya «Müdiriyyətdən» adlı ön söz yazmışdır. Zinətilləh Nuşirəvan adlı müəllifin isə «Tofiq Fikrət və onun əhəmiyyəti haqqında bir qaç söz» başlıqlı məqaləsi də verilmişdir. Məlumdur ki, Tofiq Fikrətin poeziyasının dili nisbətən çətin oxunur. Ona görə ki, şair öz şeirlərində gen-bol ərəb-fars tərkiblərini işlətməmişdir. Azərbaycan oxucularına kömək üçün «lüğət» tərtib olunmuş, hətta «lüğət»in və məqsədlə tərtib edildiyi barədə geniş bilgi də verilmişdir.

Toplunun tərtibçisi Əli Əjdər Səidzadə «Tofiq Fikrət və həyatına dair kitabiyat» da hazırlamışdır.

«Müdiriyyətdən» adlı ön sözdə, qeyd olunduğu kimi, bu topluya Tofiq Fikrətin daha çox ictimai məzmunlu şeirləri daxil edilmişdir. «Ön söz»dən bir parçaya diqqət yetirsək, bu fikir daha aydın səslənər: «Tofiq Fikrətin buraya toplanıb dərc edə bildiyimiz əsərləri – müdiriyyətin düşüncəsincə – iki səbəblərlə naqis və ya vəhəmə hal naqafidələr ki, onların da ayrıca olaraq böylə bir müqəddimədə göstərilməsi Fikrəti öyrənən və əsərlərini araşdıran oxucular üçün olduqca əhəmiyyətli ola biləcəyindən ötrü burada qeyd edirik: Tofiq Fikrət bütün yaşayışı özünü ən az qismində olaraq (bir qaç şeirdə) «kəndi elmini» tərənnüm etmiş olan şairlərdəndir və bu halda onun kəndi ictimai fikirlərini yaymaq və anlatmaq üçün müəyyən bir üsul üzrə – yaraya biləcək əsərləri, burada topladıqlarımızdan bir qaç kərə daha çox ola bilirdi...». (4, s.3)

Deməli, burada ictimai məzmunu ilə daha çox diqqəti çəkən, o cümlədən, humanist və yurdsevərlik ideyalarını əks etdirən əsərlər toplanmışdır. Bu isə sosializm quruluşunun tələblərindən irəli gəlirdi... Topluda maraqlı görünən bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir. Bu da tərtib olunmuş «lüğət»ə verilən izahatla bağlıdır. Adətən, nəşrlərdə «lüğət» izahatsız dərc olunur. Burada izahatın verilməsi onu başqa toplulardan fərqləndirir. Həmin qeydlər Azərbaycanla bağlı olduğu üçün bir parçanı misal gətiririk:

«Tofiq Fikrətin burada topladığımız şeirlərində bir çox ərəbi və fars sözlər vardır ki, Azərbaycandakı bizim orta bilikli bu günkü oxucularımız onların nə demək olduğunu kəndlilərinə pək çətinliklə anlaşıra bilirlər; bu anlaşırlığın əldən gəldikcə önünü almaq üçün işte burada bu küçücük «lüğət»i artırıdık ki, onda əsasa olaraq şeirlərə aiddir; zira ki, yazılarımızda Azərbaycan oxucusunun dilini özləmək bizə nə nisbətdə az çətin idisə, yeni nisbətdə də Fikrətin şeirlərindəki çətin olan ərəbi və fars sözlərini bu kibi böylə bir lüğətli təfsirsizin keçmək də mümkün deyildi... (4, s. 73)

Yuxarıdakı qeydlərdən aydın olduğu kimi, Tofiq Fikrətin poetik yaradıcılığı Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələr tarixində çox mühüm ədəbi hadisələrdəndir. 1923-cü ildə Azərbaycan oxucusu üçün xüsusi olaraq onun «Müntəxəb parçalar» toplusunun nəşri isə bu tarixi daha da zənginləşdirir. Şübhə yoxdur ki, bu yönümdə tədqiqat aparənlər həmin topluya dönə-dönə müraciət edəcəklər.

Bizə elə gəlir ki, Tofiq Fikrətin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlılığına dair vacib bir faktı da qeyd etsək, yerinə düşər. Tofiq Fikrət dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığına böyük hörmət bəsləmişdir. O, dahi sənətkara tükənməz sevgisini «Füzuli» adlı şeirində dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Həmin şeirdən götürdüyümüz iki bəndlə fikrimizi yekunlaşdırırıq:

Gözündə şölələnilir atəşin günəşli İraq,
Baxar həmişə həzin bir düşüncəyə dalaraq,
Dühaya saf alını bir nümunədir parlaq,
Soluq dodaqlarının nəğməsi həmişə fəraq...
Əsərlərində bu sevdalı çöhrədir, zahir,
Bu çöhrə mənəcə Füzuliyə çox münasibdir.

Bu çöhrə çöhreyi-qəm, çöhreyi-məhəbbətdir,
Məhəbbətin ona təsiri bir əlamətdir.
Sevər və sevdiyi şey dərdidir, müsibətdir,
Səfası, nəşəsi yoxdur, bütün küdurətdir.
Könül səmasına ağlar bulut çökər hər an.
Gülümsəyirsə, yəqin bu davam edər bir an...

QAYNAQLAR

1. Araslı Həmid. Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimləri (bibliografiya). «Elm» nəşriyyatı, 2009.
2. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. B., «Gənclik», 1998.
3. Aydın Abi Aydın. «Sərvəti-fünun» ədəbiyyatı, B., «Təknur», 2013.
4. Tofiq Fikrət. Müntəxəb parçalar, M., «Mərkəzi Şərq nəşriyyatı», 1923.

Summary

Tofiq Fikrat one of the most famous writers of "Sarvati-Funun period at Turkish literature. He took place at the relations between Azerbaijan and Turkey. This relations began from his first published years. For example "For Azerbaijani an readers" in 1923, in Moscow.

Key words: T.Fikrat, Azerbaijan, Turkey poems, poetic relations

Salatın Əhmədova, fil.ü.f.d.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

GÖRKƏMLİ DÖVLƏT XADİMİ HEYDƏR ƏLİYEV ÜZEYİR BƏY HACIBƏYLİNİN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ VƏ PUBLİSİTİK YARADICILIĞI HAQQINDA

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində böyük ədəbi-tarixi xidmətlər göstərmiş dahi şəxsiyyətlərdən biri taleyində qalmaqallı XX əsrin bütün ziddiyyətlərini və eyni zamanda qürur və şərəfini yaşamış "Dünya korifeylərinin öncülü" (1, s.315) Üzeyir bəy Hacıbəyli olmuşdur. Üzeyir bəyin həm milli iftixarımız olan eycəskar musiqisi həm də ədəbi-nəzəri və publisistik yaradıcılığı haqqında dəyərli əsərlər yazılmışdır. H.Əliyevin Azərbaycan Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşü zamanı (21 sentyabr 1993) söylədiyi tarixi nitqdə Üzeyir bəyə verdiyi qiymət təkcə Ü.Hacıbəyliyə deyil, ümumən sənətkara tarixi münasibətin parlaq nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər: "Tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. Onların heç birinə toxunmaq olmaz. Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovu götürək. O əsrin əvvəlində Azərbaycanda klassik musiqinin yaradıcısı, opera sənətinin banisidir, Müsavat Partiyasının üzvü, Azərbaycan Demokratik Respublikası himninin müəllifi olmuşdur. Sonraki dövrdə "Koroğlu" operası və başqa əsərlər yaradaraq sovet dövründə Azərbaycanın mədəniyyətini zənginləşdirmiş bir adamdır. İndi gərək Üzeyir Hacıbəyovu iki yerə bölək? Müsavat dövründəki və sovet quruluşundakı fəaliyyətini bölək? Ola bilməz axı! Üzeyir Hacıbəyov həddən artıq dəyərli şəxsiyyətdir. Onu günahlandırmaq ki, 1938-ci ildə Moskvada böyük iftixar hissi ilə Stalin ilə görüşmüş, Kalinin ona Lenin ordeni təqdim etmişdir" (1, s.187).

Klassik irsə, xüsusilə mürəkkəb, qalmaqallı XX əsrin sənətkarlarına münasibətin bu modeli obyektiv elmi-tarixi xarakter daşıyır.

Heydər Əliyev XX əsrin özünə tarixən, tarixilik prinsipi əsasında yanaşırdı. O, dönə-dönə qeyd edirdi ki, 1920-ci ildən 1990-cı ilə qədər davam edən sovet dövrü ərzində tariximiz təhrif edilmişdir. O, cümlədən vaxtilə müsavətçi, türkçü olduqlarına görə, hətta Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı

kimi sovet mədəniyyəti və ədəbiyyatının qüdrətli yaradıcıları sonralar da suçlanmışlar. 1993-cü ildə Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüş zamanı o, XX əsrin 20-ci illərində ziddiyyətlər burulğanına düşmüş N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı kimi sənətkarlara obyektiv tarixi qiymət verirdi. Ü.Hacıbəylinin 110 illik yubiley mərasimindəki nitqində qürur hissi ilə demişdir: "Üzeyir Hacıbəyov fəvqəladə fitri istedadı, böyük fədakarlığı, mükəmməl təhsili, elmi, vətənpərvərliyi, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə, xalqımızın böyük şəxsiyyətlərindən biri olmuş, dünya korifeylərinin ön sırasında duran, Azərbaycanı təmsil edən görkəmli şəxsiyyət olmuşdur.

Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına böyük töhfələr vermişdir. Bunların içərisində ən görkəmli yer tutan, dünyada məşhurlaşmış, dünyanın hər yerində yayılmış musiqi əsərlərini yaradan və Azərbaycanın çoxəsrlik musiqisini sistemləşdirən, formalaşdıran və dünyaya təqdim edən Üzeyir Hacıbəyov olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyov ömrünün son gününə qədər həyatını Azərbaycan mədəniyyətinin, musiqisinin inkişafına, insanların təhsillənməsinə, maariflənməsinə həsr etmişdir. O həm yazıçı, publisist, həm də alim, maarifçi, filosof, ictimai-siyasi xadim olmuş, dövlət işlərində fəal iştirak etmişdir" (1, s.289-290). Bütün ziddiyyətlərinə, müharibə və siyasi qalmaqalarına baxmayaraq XX əsr bütövlükdə Heydər Əliyevə doğma idi. Axı bu, Heydər Əliyevin əsri idi, o bu əsrin dördüncü qəndən çoxunu yaşayıb yaratmışdı. Obrazlı desək, bu yüzillik Heydər Əliyevə xidmət etmişdi.

Ulu öndərin Üzeyir bəylə bağlı yubiley nitqində təkcə Üzeyir bəyə və XX əsr klassiklərinə deyil, ümumən ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərə deyilən olduqca maraqlı bir fikir var: "Hansı hakimiyyət olursa-olsun, xalqa sədaqətlə xidmət edən, xalqın irəli getməsinə çalışan adam heç bir şeylə hesablaşmamalıdır" (1, s.295). Ü.Hacıbəyli belə ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərdən biri idi. Beləliklə də H.Əliyev istedadı və yaradıcı şəxsiyyəti bütün hakimiyyətlərdən, ictimai mühitin təzyiqindən üstün tutur, böyük sənətkarın ilahi qüdrətini təsdiq etmiş olurdu. Heydər Əliyev ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi ədəbi-mədəni prosesə və yaradıcı şəxsiyyətlərə münasibətdə də güzəştə, dönməz adam idi. Onun üçün istedad və şəxsiyyət başlıca meyar idi.

H.Əliyev Ü.Hacıbəyli "dünya korifeylərinin öncülü" səviyyəsinə qaldıran bir neçə cəhəti qeyd edirdi: 1. Milli klassik musiqimizin və ilk operanın yaradıcısı olması; 2. Musiqi sənətində Şərqi və Avropa dəyərlərini sintez etməsi; 3. Tarixə güvənməsi, milli yaddaşı oyması və 4. özündən sonra milli bəstəkarlıq məktəbi yaratması. Məsələn, o yazırdı: "Xalqımızın böyük dastanı olan "Koroğlu" dastanının Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən istifadə olunması Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində, bədii həyatında çox böyük və əvəzsiz bir hadisədir" (1, s.293). Ümumiyyətlə bədii təfəkkür tarixə güvənəndə, müasirliyə dətarixin təcrübəsi ilə yanaşanda sənət əsəri milli sərvətə çevrilir. Heydər Əliyev bu cəhətə xüsusi önəm verirdi: " Üzeyir Hacıbəyov dahi bəstəkar, eyni zamanda böyük alimdir, filosofdur, maarifçidir. Xalqımızda milli dirçəliş, milli oyanış, milli özünüdərk hissələrinin yaranmasında, formalaşmasında Üzeyir Hacıbəyovun əsərləri və onun bilavasitə fəaliyyəti böyük roloynamışdır. Üzeyir Hacıbəyovun yaşadığı hər gün bizim üçün qiymətlidir... yazdığı hər bir əsər. hər bir not vərəqi bizim üçün qiymətlidir. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai-siyasi fəaliyyəti əvvəldən axıra qədər bizim üçün qiymətlidir. Çünki bunlar hamısı Azərbaycan xalqının dirçəlməsinə, mədəniyyətinin inkişaf etməsinə, xalqımızın özünü tanımasına xidmət etmişdir. Bu xidmətlər əvəzsizdir.

Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Üzeyir Hacıbəyov şəxsiyyəti Azərbaycan xalqının iftixarı, bizim milli iftixarımızdır" (1, s. 297).

Dahinin dahi haqqında söylədiyi bu fikirlərin gücü onun səmimiyyətində, tarixin təcrübəsi ilə zaman-zaman təsdiq olunmasındadır. Həqiqətən də qədim və ulu Azərbaycan xalqının mənəvi varlığından qopmuş qeyri-adi istedad, saf və bütöv şəxsiyyət idi. Və şübhəsiz ki, Üzeyir bəyin əzəməti onun yaratdığı bəstəkarlıq məktəbinin simasında XX əsrin sonuna kimi davam etdi və bu gün III minilliyin, XXI əsrin önlərində, Üzeyir ideallarının təntənəsini yaşayan istiqlal epoxasında - müstəqil Azərbaycanda da davam edir. H.Əliyev bunu müşahidə edir və yüksək qiymətləndirirdi: "- Azərbaycan da Üzeyir Hacıbəyov məktəbinin təsiri altında bəstəkarlar ordusu yaranmışdır. Deyə bilərəm ki, Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanın tarixində ilk bəstəkarıdır, Azərbaycanın ondan sonrakı bəstəkarlarının hamısı bilavasitə onun tələbəsi olmuş, sonrakı nəsillər onun əsərlərinin, yaradıcılığının təsiri altında təhsil almış, böyümüş, bəstəkarlıq sənətini qavramış və yeni-yeni musi-

qi əsərləri yaratmışlar" (1, s.291). Dünyada məşhur əsərlər yaratsa belə məktəb yaratmayan sənətkara dahi demək çox çətinidir. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində məktəb yaratmış ilk dahi Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur. Onun məktəbinin nümayəndələri - Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi, Süleyman Ələsgərov, Səid Rüstəmov, Tofiq Quliyev, Cahangir Cahangirov, Cövdət Hacıyev korifey sənətkar idi. Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Rüstəmov, Niyazi özləri də sonra öz sənət məktəblərini yaratdılar.

H.Əliyev Üzeyir bəyə onun bütün nəslinin o cümlədən Ceyhun bəy Hacıbəylinin fəaliyyəti kontekstində təhlil və dəyər verirdi.

Heydar Aliyev and literary-theoretical and publicistic work of Uzeyir bey Hajibeyli Summary

Thoughts of national leader HeydarAliyev calling the work of UzeyirbeyHajibeyli as national wealth of Azerbaijani people, on great composer were given in the Article. At the same time, historical thoughts of national leader said about creative work of the composer are analyzed in the Article.

Keywords: HeydarAliyev, Uzeyir Hajibeyli, personality in literature and history, scientific-historical character, national dignity, composer art

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı: nitqlər, məruzələr, çıxışlar. Bakı: Ozan, 1999, 495 s.
2. Mədəniyyətimizin və mədəni incilərimizin hamısı / tərt. və elmi red. S.Məmmədəliyeva. Bakı: Nurlar, 2007, 424 s.
3. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və xalq cümhuriyyəti dövründə Azərbaycançılıq ideyası. Bakı: Azərbaycan, 2003, 128 s.

Səba Namazova, fil.ü.f.d.
Gəncə Dövlət Universiteti
seba8080@mail.ru

TÜRK ƏDƏBİ-BƏDİİ, PUBLİSİSTİK DÜŞÜNCƏSİNDƏ ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU İMZASI

Əhməd bəy Ağaoğlu XIX əsrin sonu, XX yüzilliyin əvvəllərində yalnız mənsub olduğu Azərbaycan xalqının deyil, ümumtürk ədəbi-mədəni, ictimai düşüncə tarixində özgün yeri olan fikir nəhənglərindəndir. O, örnək bir şəxsiyyət kimi, Azərbaycanın, sonrakı dövrlərdə isə Türkiyənin ictimai həyatında mühüm rol oynamış, böyük türkçü, demokrat öz fəal mübarizə yolundan heç vaxt çəkilməmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun təbirincə, "həyatı boyu yazdığı məqalələrin hamısı bir araya toplansa, Bakıdan İstanbula qədər bir geniş yol ortaya gələ bilər".

Görkəmli jurnalist, yazıçı-publisist, alim Əhməd bəy Ağaoğlu əsərlərində qələmə aldığı mütərəqqi ideyaların gerçəkləşməsi yolunda dönmədən çalışmış, heç bir siyasi konyukturaya uymadan öz prinsip və fikirlərini qətiyyətlə irəli sürmüşdü. Azərbaycan xalqının milli özünüdərk və oyanışı naminə xidmət göstərmək missiyası Əhməd bəy Ağaoğlunun ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyətinin əsasında dayanırdı.

Qarabağda, Şuşada doğulmuş, həmçinin bu şəhərdə rus gimnaziyasında vaxtilə təhsil almış beş nəfər azərbaycanlı şagirddən biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu sonralar orada qarşılaşdığı çətinlikləri xatırlayaraq yazırdı:

“Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni çocuqlarından çəkdikləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz beş nəfər türk çocuğu cəld tərpbənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni çocuğu qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları dörd-beş altun qiyməti olan Buxara papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin ətəklərindən yapışır, o yan-bu yana çəkir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpiklə bizi əzişdirirdilər. Bəzən gizlində sözü bir yerə qoyub üstümüzə böhtan atır, hamısı üzümüzə durur, bizə haqsız yerə cəza verdirirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilmədi. Məktəbi tərək etdilər. Son sinfə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim”.

Göründüyü kimi, Əhməd bəy Ağaoğlunun təhsil illəri son dərəcə ağır, mürəkkəb situasiyaların içərisində keçmiş, hələ uşaqlıq və yeniyetməlik çağlarından etibarən, həyatı hədsiz məhrumiyyətlərlə daima müşayiət olunmuşdur. Buna rəğmən, qarşılaşdığı haqsızlıqlar, yaşadığı acılar heç vaxtlə onun böyük iradəsini, əzmini sındıra bilməmişdi.

Sonralar isə Əhməd bəy Ağaoğlu Peterburqda Texnologiya İnstitutunda təhsil alarkən triqonometriyadan lazımı bal toplaya bilmədiyinə görə bu şəhərlə birdəfəlik vidalaşaraq Parisə yollanır.

Həyatının Paris dövrü Əhməd bəyin fikri, mənəvi-intellektual inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, həmçinin burada altı ay gərgin fransız dili məşğələlərinə getdikdən sonra 1888-ci ildə Sorbonna Universitetində təhsilinə davam etmişdi. Bununla yanaşı, Əhməd bəy Ağaoğlu Praktik Ali Tədqiqatlar Məktəbində C.Darmstaterin, Şərq Dilləri Məktəbində isə Şəfer və Barbiye de Meynarın ərəb, fars və türk dillərinə aid mühazirələrini dinləmiş, Şərq, islam tarixi ilə müntəzəm surətdə məşğul olmuşdur.

Beləliklə, gənc yaşlarından etibarən ərəb, fars, rus, yunan, latın, ingilis, alman, fransız dillərini və ədəbiyyatını mükəmməl öyrənmiş Əhməd bəy Ağaoğlu ardıcıl şəkildə Birinci Tiflis gimnaziyasında, “Kollec de Frans” və Siyasi Biliklər məktəbində, daha sonralar Sorbonna Universitetində təhsil almışdı. Həmçinin, XIX əsrin 90-cı illərində Parisdə çıxan “La Nouvelli Revue”, “La Revue bleue politique et litteraire”, “Journal des debats” kimi tanınmış, nüfuzlu nəşrlər onun silsilə yazılarına öz səhifələrində yer ayırmışdı. Əhməd bəy Ağaoğlunun Tiflisdə rusca çap olunmuş “Kafkaz” qəzeti və Bakıda eyni dildə nəşr edilmiş “Kaspi” ilə əməkdaşlığı da həmin dövrə təsadüf edir.

Məlumdur ki, Əhməd bəy Ağaoğlu bir neçə il Şuşada yaşamış, realni məktəbdə fransız dili dərsi demiş, bundan sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin dəvəti ilə Bakıda “Kaspi” (1897), ötən əsrin əvvəllərində isə bu sahədəki fəaliyyətini bir qədər də genişləndirərək “Həyat”, “İrşad” (1905-1908), “Tərəqqi” (1909) qəzetlərində müəllif və redaktor kimi məhsuldar çalışmışdır. O, həmçinin “Sankt-Peterburqskie vedomosti”, “Kafkaz”, “Terek”, “Birjəviye vedomosti” qəzetlərində də siyasi və elmi yazılarını dərc etdirmişdir.

Xalqın milli yüksəlişinə öz misilsiz qələmi ilə fədakarcasına xidmət göstərmiş, mətbuat səhifələrində mütəmadi çıxışlar etmiş Əhməd bəy Ağaoğlunun naşirliyi, redaktorluğu, müəllifliyi ilə işıq üzgü görünən “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi” qəzetləri xalqda milli hisslərin formalaşmasına təkan verməklə yanaşı, orada dərc olunan müxtəlif janrlı, çoxsaylı publisistik yazılarda millətin tarixi taleyində önəm daşıyan məsələlər fikir müstəvisinə gətirilərək təhlil olunur, bütün bunlar isə ilk növbədə, xalq arasında maarif, mədəniyyət nurunun yayılmasını şərtləndirirdi.

Onu da qeyd edək ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun babası Mirzə İbrahim öz dövrünün ilahiyyat sahəsində tanınmış alimlərindən idi, həmçinin Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazırdı. Əhməd bəyin atası Mirzə Həsən və əmisi Mirzə Məhəmməd də Şərq təhsilli idilər.

Göründüyü kimi, Əhməd bəy Ağaoğlunun ailəsi Şuşanın ictimai-ədəbi və mədəni mühitində yetərinə tanınır və olduqca yüksək dəyərləndirilirdi. Əhməd bəy öz xatirələrində bu məqama hərtərəfli toxunmuş, ailə şəcərəsi barədə geniş bəhs etmiş, hətta bunlar onun fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənləşməsinə ciddi təsir göstərmişdi. Belə ki, Ağaoğlunun həmin təəssürlərdən yararlanaraq 1892-ci ildə Şərqşünasların London konqresində oxuduğu “Şiə məzhəbinin mənələri” adlı məruzəsi Kembric Universiteti tərəfindən bir neçə dildə kitab şəklində çap olunmuşdu.

1892-ci ilin sentyabr ayında Parisdə təhsil alarkən 23 yaşlı Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu) Londonda keçirilmiş Avropa şərqşünaslarının IX Beynəlxalq Konqresində iştirak etmişdi. Sürəyya Ağaoğlunun yazdıqlarına görə, onun haqqında bəhs etdiyimiz “Şiə məzhəbinin mənbələri” adlı elmi məruzəsi o dövrdə böyük maraq doğurmuş, İran hökmdarı Nəsrəddin şah Ağaoğlunu brilyant qaşlı üzüklə mükafatlandırmışdı. Eyni zamanda həmin dövrdə Tiflisdə çıxan “Kafkaz” qəzeti ilə müntəzəm əməkdaşlıq etmiş Əhməd bəy Ağaoğlu redaksiyanın xahişi ilə Şərqşünasların Beynəlxalq London Konqresi haqqındakı təəssüratlarını da qələmə almışdı.

Əhməd bəy Ağaoğlunun çoxşaxəli fəaliyyətinə dair daha bir təqdirəlayiq məqam üzərində də dayanmaq istərdik. O, hələ Şuşada yaşadığı zaman açdığı qiraətxana-kitabxana dövrünün yeni tipli mütərəqqi ocaqlarından hesab edilirdi. Yüksək savada malik olması, açıqfikirliliyi, türk və islam tarixinə dərinlən bələdliyi qısa zamanda Ağaoğlunun nüfuzunu artırmış, cəmiyyətin müxtəlif dairələrində yetərinə tanıtılmışdı. Hətta, ruhanilər belə onun düşüncələrinə qarşı çıxa bilmirdilər. Əhməd bəy Ağaoğlu o zaman “Firəng Əhməd” ləqəbi ilə də məşhur idi.

Digər tərəfdən təbii ki, Əhməd bəy Şuşa mühiti ilə fəaliyyətini məhdudlaşdırma bilməzdi. O daha geniş sferada çalışmaq imkanı əldə etmək istəyirdi. Heç şübhəsiz, həmin əsnada ən əlverişli sahə mətbuat sayılırdı. Görkəmli şəxsiyyət, söz, fikir adamı Əhməd bəy Ağaoğlu zəngin yaradıcılıq potensialını bilavasitə sözügedən istiqamətə yönəldərək doğma ana dilində qəzet çıxarmaq istəyirdi və məqsədində də nail oldu.

1905-ci il inqilabından sonra ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatda baş verən ciddi dəyişikliklər, oyanış meyilləri milli düşüncəyə köklənmiş ziyalıların, o cümlədən onların ən öncül nümayəndələrindən sayılan Əhməd bəy Ağaoğlunun da fəaliyyətinə təsirsiz ötürmədi. O dövrdə Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi köməyi və nəşirliyi ilə gündəlik “Həyat” qəzetinin nəşrinə başladılar və qısa müddətdə milli ruhlu ziyalıları, xeyli sayda istedadlı qələm adamlarını bu mətbu orqanın ətrafına cəm edə bildilər. Ən əsası budur ki, “ “Həyat” geniş coğrafi məkanda yaşayan türk və müsəlmanların milli oyanışı ilə eyni vaxtda meydana çıxmış və bu oyanışın davamlı prosesə çevrilməsində mühüm rol oynamışdı” [1, 10].

“Həyat” qəzetinin missiyası haqqında Mirzə Bala Məhəmmədzadə “Azərbaycan türk mətbuatı” adlı əsərində belə yazırdı:

“Birinci inqilaba qədər olan qəzetlərimizdə dünya xəbərləri dərc etmək yasaq ikən şimdi “Həyat” hər bir tərəfdən və hər bir məsələyə dair məlumat verməklə xalqımızın qarşısında bir dünya yaratmışdır. “Həyat”da tarixi, ictimai, ədəbi və bir çox məqalələr gediordu”[5, 43].

Buna baxmayaraq, “Həyat” qəzeti ona qarşı yönəlmiş aramsız təzyiqlərdən, əfsus ki, qurtula bilmədi. İlk sayının nəşr olunmasından ay yarım keçdikdən sonra erməni sensorların təhrikləri nəticəsində qəzetə qarşı böhtan kampaniyasına başlanıldı və nəticədə “Həyat”ın nəşrinin dayandırılması ilə bağlı Qafqaz Cənubununun təkidlə müraciətlər edildi.

“Həyat” qəzeti öz nəşrini dayandırsa da, bu, Əhməd bəyin yaradıcılıq əzmini qətiyyənlə sındıra bilmədi. Əksinə, o, daha böyük şövqlə, ciddiyətlə çalışmağa başladı.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Qafqazda törətdikləri qanlı hadisələrə qarşı da zamanında öz mövqeyini bildirmiş, hətta o dövrdə “Difai” müdafiə təşkilatını yaradaraq çar məmurlarının və erməni daşnaklarının əsl simasını açan kəskin məqalələrlə mətbuatda çıxışlar etmişdi.

1909-1914-cü illərdə, Türkiyədəki mühacirət illərində Əhməd bəy Ağaoğlu ədəbi, elmi, siyasi fəaliyyətlə müntəzəm məşğul olmuş, islam Şərqinin tarixi ilə bağlı bir sıra problemlərə, aktual məsələlərə dair silsilə yazılarını nəşr etdirmişdi. Professor Yaşar Qarayevə görə, “Əhməd bəy dini elmlə, qərbçiliyi islamçılıqla üzvü şəkildə əlaqələndirir və islam zəminində Qərb dəyərləri ilə bəhrələnməyə çağırır” [4, 399].

Yeri gəlmişkən, filologiya elmləri doktoru Vilayət Quliyev Əhməd bəy Ağaoğlunun öz xatirələrində Türkiyəyə etdiyi mühacirətin tarixi ilə bağlı kiçik yanlışlığa yol verdiyi fikrini irəli sürərək bu məsələyə belə münasibət bildirmişdi: “O, İstanbula özünün yazdığı kimi, 1908-ci ilin sonlarında deyil, 1909-cu ilin ortalarında gəlmişdi. Bunu mühacirətə yola düşənə qədər redaktoru olduğu “Tərəqqi” redaksiyasına göndərdiyi 28 iyun 1909-cu il tarixli məktub da təsdiq edir”[1, 17].

Hələ Türkiyədə ikən Əhməd bəy Ağaoğlu “İttihad və tərəqqi” partiyasının “Türk ocağı” məclisinin və “Türk yurdu” dərgisinin fəaliyyətində də iştirak etmiş, “Xalqa doğru”, “Siratül-müstəqim” qəzetlərində müəllif, “Tərcümani-həqiqət” adlı mətbu orqanda isə redaktor kimi çalışmışdı. Bütün bunlarla yanaşı, Ağaoğlu İstanbul Universitetinin professoru kimi də fəaliyyət göstərmiş, Milli Məclisin üzvü seçilmiş, bəzi siyasi məsələlər üzündən Malta adasına sürgün də edilmişdi.

İstanbulda olduğu zaman Əhməd bəy Ağaoğlu 1921-ci ilin mayında Nəriman Nərimanovdan Azərbaycanda nazir vəzifəsinə dəvət olunduğuna dair məktub almış, bununla belə, böyük hörmət hissi ilə yazdığı cavab məktubunda həmin təklifdən imtina edərək qəbul edə bilməməsinin səbəblərini də açıqlamışdı.

Türkiyədə yaşadığı dövrdə Ağaoğlu dövlət quruculuğunda fəal iştirak edir, İki dəfə Qars vilayətindən millət vəkili seçilir, ölkənin mətbuat və informasiya naziri təyin olunur. Həmçinin, o, Ankara Universitetində Ana Yasadan, İstanbul Universitetində hüquq tarixindən dərslər aparır, “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzetinin redaktoru kimi çalışır, “Akın” qəzetini çıxarmaqla da məşğul olur.

Əhməd bəy Ağaoğlu Şərq və türk adət-ənənələrini, düşüncə tərzini, din, dövlətçilik məsələlərini əhatə edən, eyni zamanda fəlsəfə, sosiologiya və etikaya aid bir sıra problemləri özündə müfəssəl əks etdirən elmi ədəbi və publisistik əsərlərini də qələmə almışdı: “İslam və Ayunun”, “İslama görə və islamda qadın”, “Üç mədəniyyət” (1927), “Hindistan və İngiltərə” (1929), “Dövlət və fərd” (1936), “Sərbəst insanlar ölkəsində” (1936), “Mən nəyəm?” (1936), “İran və inqilabı” (1941-1942), “Könülsüz olmaz” (1941-1942), “İxtilalmı, inqilabımı?”, “Sərbəst firqə xatirələri”.

Həyatı daima yüksək ideallar uğrunda mübarizələrdə, keşməkeşlərin və çarpışmaların içərisində keçmiş Əhməd bəy Ağaoğlu 1918-ci ildə Azərbaycana köməyə gəlmiş “Osmanlı Qafqaz Ordusu”nun siyasi müşaviri kimi Bakıya gələrək yeni qurulmuş Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentinin üzvü kimi tarixi xidmətlər göstərmişdi. O, Azərbaycan nümayəndə heyətinə Paris Sülh konfransında da rəhbərlik etmişdi.

Keçən əsrin əvvəllərində Əhməd bəy Ağaoğlunun diqqət mərkəzində saxladığı digər önəmli məsələ müsəlman qadınların cəmiyyətdəki rolu, onların hüquq və azadlıqlarının qorunması idi. Heç də təsadüfi deyil ki, onun bu xüsusda bir sıra aktual mövzuları əhatə edən, rus dilində qələmə aldığı kitabı da 1904-cü ildə Bakıda çap olunmuşdu. Əsər türk alimi Həsən Əli Edizin tərcüməsində 1959-cu ildə türk dilində İstanbulda nəşr edilmişdi.

Təqdirolunası haldır ki, 1918-ci ildə Şərqi ilk müstəqil Cümhuriyyəti olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasını hədsiz sevinclə qarşılamış Əhməd bəy Ağaoğlunun fəaliyyətinin mühüm bir hissəsi onun möhkəmlənməsi yolunda xidmətə yönəlmiş, vətənpərvər ziyalı məhz bu istiqamətdə öz söylərini əsirgəməmişdi. Həmçinin, Cümhuriyyət dönəmində Azərbaycan qadınına seçkilərdə səsvermə hüquqlarının verilməsi ilə qadın azadlığı ideyalarını yayan Əhməd bəy Ağaoğlunun daha bir istəyi reallığa çevrilmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi fəaliyyəti tədqiqat müstəvisinə gətirilərkən bir fikir xüsusisə nəzəri cəlb edir, onun bütövlükdə yaradıcılıq xarakterini dolğun şəkildə əks etdirir: “Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığı mövzu, janr, problematika etibarilə geniş və çoxcəhətlidir. Yaradıcılığının ilk illərində islam və qadın mövzusunda geniş yer verirdisə, sonrakı dövrlərdə dövlət, cəmiyyət, fərd kimi məsələlərə daha geniş yer ayırırdı” [2, 99].

Sovetlər dönəmində Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi irsi, ictimai fəaliyyəti haqqında çoxsayda tənqidlər deyilmiş, onun barəsində “burjua mühərriri” kimi yanlış düşüncə formalaşdırılaraq o adla damğalamağa cəhdlər edilmişdir. Bununla da böyük fikir, qələm sahibinin zəngin yaradıcılığı tədqiqatlardan demək olar ki, tamamilə kənarda qalmışdı.

Görkəmli publisist Ömər Faiq Nemanzadə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirdiyi “Əhməd bəy Ağayev” adlı məqaləsində bu böyük şəxsiyyətin yaradıcılığına dair düşüncələrinə aşağıdakı sətirlərdə hərtərəfli aydınlıq gətirmişdi:

“Bir az həmiyyəti-milliyəsi, məlumatı-elmiyyəsi olan Qafqaz müsəlmanları içində cənab Əhməd bəy Ağayev namını bilməyən yoxdur sanıram. Ancaq pəkuzaqda bulunan qardaşlarımızın bu ali zatı lazım olduğu dərəcədə tanımadıqları zənni ilə bu məqaləmlə bir cüzi də olsa nəzər

diqqətlərini cəlb etmək istəyəm. İstəyəm ki, hər mömin qardaş fürsət fot etməyərək bu millətpərvər mühərrir-alıqədrin yazdıqlarından, əsərlərindən vaxtı ilə istifadə etsin”[6, 48].

Əhməd bəy Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi yaradıcılığı da özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. O, çeşidli məqalələrində yeni düşüncə tərzini, yeni meyilləri əks etdirən fikirlərə üstünlük vermişdi. Bu baxımdan demək olar ki, Əhməd bəy “Həyat” qəzetinin 18 noyabr 1906-cı il tarixli sayında yer almış yazısında məhz tarixin ibrət dərslərindən cəsərlərlə söz açmışdı:

“Tarix səhifələri bir məhkəməyi-ədlidir. Heç bir şeydən və heç bir kəsdən çəkinməyib hər bir elmi və fəli layiqincə və hər tərəfdən axtarıb təftiş edib bu mizanaməli öz hökmünü verərvə pəsə pəs düşüb yaxşıya yaxşı diyor, haqqa haqq və nahaqqa nahaqq diyor” [3].

Ümumiyyətlə, Əhməd bəy Ağaoğlu fransız, rus, fars, türk, Azərbaycan dillərində qələmə alınmış çoxsaylı məqalələrin müəllifidir. 1892-1939-cu illər arasında, təxminən yarım əsrə yaxın bir zaman ərzində o, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, siyasət, gündəlik həyatı, bir sözlə, dövrün aktual məsələlərini özündə geniş şəkildə əks etdirən məqalələrini yazmışdı. Yaşadığı dövrün bütün mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə Əhməd bəy çəkinmədən öz publisistik qələmi ilə münasibət bildirmişdi.

“Əgər biz irəliləmək və həyatı birliyə malik bir millət olmaq istəyiriksə, biz hər şeydən öncə müsəlman olaraq qalmalıyıq. Bizim irəliləmək istəyimiz, həyat şərtlərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində olan söylərimiz islam qanunlarına vabəstə olaraq əldə edilə bilər” – deyən Əhməd bəy Ağaoğlu azərbaycanlıların etnik mənsubiyyətlərini dərinədən dərk edərək milli dəyərlərinə sahib olmalarını “Həyat” qəzetinin birinci sayında dərc olunmuş proqram xarakterli məqaləsindən başlayaraq yazılarında ardıcıl şəkildə bəyan etmişdi.

İctimai-mədəni, elmi fikri məşğul edən bir sıra məsələləri yaradıcılığında ustalıqla işıqlandırmış ensiklopedik şəxsiyyət Əhməd bəy Ağaoğlu 1927-ci ildə İstanbulda çap etdirdiyi “Üç mədəniyyət” adlı kitabında İslam, Budda və Qərb mədəniyyətlərinə istinad etməklə mədəniyyət anlayışını, onun xarakterik cəhətlərini, əsl mahiyyətini tədqiqatə cəlb etmişdi. O, burada mücərrəd məzmunlu həmin anlayışın konkret təfsirini vermişdir.

“Üç mədəniyyət” Ağaoğlunun ən qiymətli nəzəri əsəri hesab edilir. Bəllidir ki, zaman-zaman mədəniyyətə fərqli təriflər verilmiş, onun məzmununa müxtəlif rəqurslardan yanaşılmışdır. Əhməd bəy Ağaoğluisə ondan bəhs edərəkən məhz bu amili nəzərdən qaçırmamışdı ki, əslində mədəniyyət öz ifadəsini “həyat tərzini” anlayışında tapır.

Əhməd bəy Ağaoğlu XX əsrdə mədəniyyətlərin yaxınlaşması məsələsinə alim-mütəfəkkir məharətilə münasibət bildirmiş, mədəniyyətin müasir mənasına dair qənaətlərini bölüşmüşdür.

Həyat yolu Şuşadan başlayan, Sankt-Peterburq, Paris, Bakı, İstanbul, Ankara kimi böyük şəhərlərdə, gərgin ictimai-siyasi hadisələrin baş verdiyi şəraitdə mübarizələrlə dolu şərəfli ömür yaşamış, taleyinə çoxsaylı əzablar, məşəqqətlərlə üz-üzə qalmaq yazılmış Əhməd bəy yüksək mənəviyyəti, inam və cəsərləti sayəsində önünə çıxan bütün maneələri dəf edərək əqidəsinə, amalına daima sadiq qalmışdı.

“Əhməd bəy Ağaoğlu tərəpdən dırnağa qədər bir azəri türkü olaraq yaşamış, düşünmüş və söyləmişdir” deyərəkən görkəmli publisist Mirzə Bala Məhəmmədzadə bununla həm də onun haqqında ümumun fikrini ifadə edirdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun təxminən yarım əsrlik dövrü əhatə edən zəngin, məhsuldar yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi fikrinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Ön sözün, izah və şərhlərin müəllifi: Vilayət Quliyev. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I cild, Bakı: Elm və təhsil, 2011
3. “Həyat” qəzeti. 18 noyabr 1906
4. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002

5. Məhəmməd zadə M. Azərbaycan türk mətbuatı. Ərəb əlifbasından çevirib tərtib edən, ön söz, lüğət və qeydlərin müəllifi: filologiya elmləri doktoru Alxan Bayram oğlu Məmmədov. Bakı, Bakı Universitetinəşriyyatı, 2004
6. Nemanzadə Ö. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992

Saba Namazova, Phd in philology

Sign of Ahmet Agaoglu in Turkish literary, journalistic thinking Summary

Ahmet Agaoglu the end of the nineteenth century and early twentieth century not only Azerbaijani people, all Turkic world, which holds a special place in the history of literature and social thought of himself as an example. He has done great things for Azerbaijan and Turkey, the unparalleled sacrifices for the people left behind a rich scientific and political heritage lends credence to this idea. Life is always social and political struggles of the past Ahmet Agaoglu, scientific activities, as well as productive worked in the field of journalism, as well as the role of Muslim women in society, their rights and freedoms given to the issue of special importance to its operations.

Key words: Ahmet Agaoglu, journalistic activities, national awakening, a model personality, social life

Sədaqət Əsgərova, fil.ü.f.d.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası, baş müəllim

filoloq2010@rambler.ru

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QADIN OBRAZLARININ YARANMASINDA TÜRK ƏDƏBİYYATI ƏNƏNƏLƏRİ

Klassik Azərbaycan poeziyasında qadın çoxçalarlı rəmzi bir məxluq kimi tərənnüm olunsa da, qadın problemi əsasən yeni ədəbiyyatda, nəsr və dramaturgiyada özünü biruzə verir. Bu problemin təşəkkül dövrü XIX əsrə düşdüyü halda, hərtərəfli inkişafı XX əsrin başlanğıcına aiddir.

XX əsrin ilk onilliklərinin ədəbiyyatının qadın obrazları üzərində araşdırma apararkən çox maraqlı bir vəziyyətlə rastlaşırıq. Ədəbi-nəzəri düşüncədə belə bir fikir formalaşmışdır ki, realist ədəbiyyata aid obrazlar həyata, gerçəkliyə daha yaxındır, romantik ədəbiyyatın obrazları isə gerçəkdən artıq idealla bağlıdır. XX əsrin romantik və realist dramaturgiyasını müqayisə edərkən şahid olduq ki, tənqidi realist dramaturgiyada qadın obrazı gerçək həyatdakı qadından daha artıq cəmiyyətin problemlərinin yükünü özündə daşıyan işarəvi bədii komponentdir. Romantik dramaturgiyanın qadın obrazları isə öz psixoloji məzmununa görə həyatdakı gerçək qadına daha yaxındır.

XX əsr bütün dünyada, eləcə də qədim Şərqdə haqsızlığa, ictimai bərabərsizliyə, imperalizm əsarətinə qarşı qanlı mübarizələr dövrü olmuşdur. Bu mübarizədən faydalanan Qərb öz mədəniyyətini yaymaq üçün də əlverişli şərait qazandı. Fransız hüquq bəyannamələri və daha sonra Rusiyada sürətlənən inqilabi mübarizə qərbi ucqarlar üçün ədalət məkanı kimi tanıtmaqla bərabər, həm də yeni müstəmləkələr üçün şərait yaradırdı. Fərdi və sosial azadlığa meyilli olduğu üçün qərb mədəniyyəti, həyat tərzini, təhsil sistemi şərqlilər üçün cəlbedici idi. Belə bir zamanda Qərb ənənələri Azərbaycan ədəbiyyatında da sürətlə yayılmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbə meyillilik, qərb ədəbiyyatından təsirlənmə XIX əsrin əvvəllərindən başlanıb, 50-ci illərdən sürətlənsə də onun özünə aid nümunələrin Azərbaycan dilli oxucular arasında geniş yayılması XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk

onilliklərindən başlandı. “Rus və Avropa dramaturgiyası haqda verilən məlumatlar hələ M.F.Axundovdan başlasa da, onun ilk nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi XIX əsrin sonlarına aiddir” (76, 201). Professor T. Məmməd özünün “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası” adlı doktorluq dissertasiyasında Azərbaycan ədəbiyyatının Qərb ilə fəal münasibətlərinin tarixinin XIX əsrdən başlanmasını qeyd edir. Hələ vaxtilə Ə. Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalında “Tolstoyçuluq nədir?” adlı məqaləsində XIX əsr Rus mədəniyyətinin yüksəliş səbəblərinin mahiyyətini izah edərkən, bunu qərb mədəniyyətinin təsiri ilə əlaqələndirir və qabaqcıl avropalıların mədəniyyətini mənimsəməyin tərəfdarı kimi çıxış edir (4, 252).

XX əsr Azərbaycan dramaturgiyası elə bir dövrdə yaranmışdır ki, artıq dünya ədəbiyyatı ilə inteqrasiyanın müəyyən bir mərhələsi yaşanmışdı.

XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı ənənələrini mənimsəməsi birbaşa səviyyədən daha çox Rusiya və Türkiyə ədəbiyyatından keçib gələn ənənə şəklində özünü göstərməkdəydi. Maraqlıdır ki, realist ədəbiyyatın qadın obrazlarının yaranmasında kənar təsir hiss olunmayacaq dərəcədədir. Lakin romantik qadın obrazlarının məzmununda türk ədəbiyyatı ənənələri özünü göstərir. Romantik və realist dramaturgiyada qadın problemindən bəhs edərkən bu problemə də aydınlıq gətirməyi lazım bildik. Məqalədə Qərb həyat tərzinin Şərqə daxil olmasının ilkin mərhələlərində yaşanan ağrıların ədəbiyyatda necə əks olunmasını müqayisəyə cəlb etmək istədik. “Bütövlükdə XX əsrin milli-mədəni dirçəlişimizdə, demokratik ədəbi fikrin formalaşmasında və yeni ideya-estetik dünyagörüşünün inkişafında Türkiyənin böyük rolu olmuşdur” (9, 103). Azərbaycan yazıçılarının IX qurultayında yazıçı Anarın çox haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “Türkiyəylə sıx mədəni əlaqələr bizim müasirləşməyimizə, dünyanın qabaqcıl millətləri sırasında, demokratik, maariflənmiş, müasir çağdaş bir cəmiyyət kimi tanınmağımıza yardım etməlidir. Keçmişdə bizim pəncərəmiz yalnız rus mətbuatı vasitəsilədirsə, bu gün daha bir pəncərə – Türkiyə pəncərəsi dünyanı tanımaqda və özümüzü dünyaya tanımaqda əhəmiyyətli rol oynaya bilər (2). Faktlar göstərir ki, dünyanı tanımaqda Türkiyə “pəncərəsinin” tarixi əsrdən uzun vaxtı əhatə edir.

Azərbaycan dramaturgiyasında Türkiyə mövzusu ayrıca tədqiqat işi kimi Rəsuli İradə Qafur qızının “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında Türkiyə mövzusu” adlı dissertasiyasında işlənib. Həmin dissertasiyada mövzu istiqamətində H. Cavidin “Afət”, “Uçurum”, C. Cabbarlının “Trablis müharibəsi”, “Ədrinə fəthi” və İ.Əfəbdiyevin “Tənha iydə ağacı” pyesləri təhlil olunmuşdur. Bizim tədqiqatımızın məqsədi isə Türkiyə mövzusunun təkcə təsvir obyektini kimi götürmək deyil, dramaturgiyamızın inkişafına qadın obrazları və Şərq qadınının problemləri baxımından etdiyi təsiri araşdırmaqdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında romantik ədəbiyyatda qadın obrazlarının daxili konfliktlərində yaşanan faciəvilik ənənəsinin Türkiyə ədəbiyyatından gəlməsi ilk dəfə olaraq “Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatında qadın obrazı” adlı dissertasiyada araşdırılıb. Bu problemə aydınlıq gətirmək üçün məhz Türkiyə ədəbiyyatında Sərvəti-fünun və Tənzimatçıların əsərləri ilə H. Cavidin Türkiyədə təhsil alarkən ideyasını türk həyatından almış “Afət” əsərində də görə bilərik.

Bədii yaradıcılığın spesifik cəhətlərinə münasibət məsələsində romantik və realist tənqid arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu fərq həyatı dərk və təhlil etmədə önə çıxır. Realist ədəbiyyat həyatı olduğu kimi, bütün əlvanlığı və ziddiyyətləri ilə vermək tələbi irəli sürürsə, romantik ədəbiyyat hadisələri ideallar prizmasından təqdim etməyi nəzərdə tutur. XX əsrin başlanğıcı mərhələsində Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazlarına realist və romantik yaradıcılıq istiqamətində nəzər saldıqda, realist ədəbiyyatda qadının mübarizə aparmasını görmürük. Daha doğrusu, realist ədəbiyyatda qadının mübarizə aparması üçün konkret şəraitin olmaması bu dövrdə tənqid hədəfi seçilir. Romantik ədəbiyyatda isə biz qadının mübarizliyini görürük, lakin romantik ədəbiyyatda gördüyümüz mübariz qadınlar faciə ilə üz bəz qalırlar.

1873-1875-ci illərdə yazılmış N. Kamalın əvvəllər “Son peşmanlıq” adı ilə tanınan “İntibah” romanı qərb tipli janrlardan olan romanın türk ədəbiyyatında ilk nümunələrindən biri kimi (bir çox tədqiqatçılara görə birincisi) oxuculara təqdim olunur. Bu romanda cərəyan

edən hadisələr bizə imkan verir ki, qadın obrazlarını Qərbdən gələn janrlar kontekstində nəzərdən keçirək. (Qeyd edək ki, X.Z. Uşaqlıgilin "Aşkı Məmnü", M. Raufun "Eylül", və H. Cavidin "Afət" əsərləri də həmin kontekstdə təhlil oluna bilər). Əsərdə hadisələr Əli bəyin üzərində cəmləşir və onunla əlaqələndirilən iki qadın obrazı ilə bir eşq üçbucağı formalaşır. Əsər boyu üç qadınla rastlaşırıq. Əli bəyin anası, Mahpeykər və Dilaşub. Bu üç qadından biri – Əli bəyin anası əsərdə öz missiyasını layiqincə yerinə yetirən ana obrazıdır. Roman Qərb xüsusiyyətlərinin daxil olmağa başladığı Şərq həyatı və sırf Şərq həyat tərzləri arasında müxtəlifliyi, təzadı nəinki duymuş, bəlkə də daha artıq bu təzaddan yaranmışdır. Əslində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında da "İntibah"da cərəyan edən hadisələrin qarşılığı ilə rastlaşırıq. Buna misal olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı maarifçi simalarından biri olan və yaradıcılığı XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edən A. Bakıxanovun "Xəyalın uçuşu" və "Firəng məclisi" əsərlərində bunu görmək olar. Məsələn, Bakıxanovun "Xəyalın uçuşu" əsərində belə bir beyt var:

Heyrət etmə cəhalətlə sən buna,
İp bağlamış nəfsin bil öz boynuna (1, 74).

Klassik ədəbiyyatda çox zaman nəfs əql və ya ruh ilə qarşı-qarşıya qoyulur. Nəfsə tabe olanlar həmişə dünyada uduzurlar. Buna görə də Bakıxanov öz-özünə deyir ki, sən öz nəfsinə tabe olmuşsan, o sənənin boynuna ip bağlayıb istədiyi tərəfə aparır. Əqlə arxalanan özünü bu bələdan qurtarar. Bu, Azərbaycan maarifçilərinin düşüncəsində önəmli idi. Çünki, ağıl maarifçilərin nəzərində ən böyük qüvvə idi. "Maarifçiliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri ağıla, idraka istinad etmək və hər şeyi ona tabe tutmaqdır" (5, 125). "Maarifçi realizmin əsasında ağıla uyğun cəmiyyət durur. Aqlın və dünyəvi elmin qanunları əsasdır. Burada humanizm prinsipləri insan hüquqlarının qorunması əsasında gündəmə gəlir" (6., 124). A. Bakıxanov nəfs və ağıl qarşıdurmasından başqa, həm də Şərq və Qərb qarşıdurmasını yaradır, hər ikisinin dəyərli və mənfi cəhətlərini də göstərir. "İntibah" romanındakı qəhrəmanların xarakterində də nəfsə uyub, ağıldan uzaqlaşmaq var. Bu baxımdan "İntibah" romanı ilə Bakıxanovun "Xəyalın uçuşu" və "Firəng məclisi" əsərlərində eyni xətt üzrə inkişafı rastlaşırıq. Şərq və Qərb tipli Şərq qadını müqayisə etdikdə Əli bəyin anası, demək olar ki, sırf Şərq qadınlarının xarakterini tamlıqla xatırladır. Digər bir tərəfdən isə roman Qərb ədəbi cərəyanlarının, maarifçiliyinin təsiri ilə qələmə alınmışdır. Bu təsirə istinadən, Əli bəyin anasının xarakteri müqayisədə öz fərqliliyini sərgiləyir. O, özündə Şərq xarakterinə malik bir qadının cizgilərini biruzə verir. Biz burada A. Hüseynovun təbirincə desək, "gerçəkliyə baxış, yanaşmada başqalaşma" (3, 153) görürük. Ənənəvi qadın qeyri-ənənəvi janrdə, qeyri-ənənəvi tərzdə təqdim olunur. Bu, artıq ədəbiyyatımızda əsrlərcə davam edən təqdimat üsulu deyildi. Yəni Qərbdən gələn prinsiplə – gerçəkliklərin təsviri anında Şərq qadınının xüsusiyyətlərini daşıyan bir obrazın yaranmasının şahidi oluruq. Çünki, N. Kamal tənziyat ədəbiyyatının aparıcı nümayəndəsi olmuşdur. Bu baxımdan da o, "İntibah" romanında – yazıçı üçün maraq kəsb edən Qərb qayda qanunlarını, Qərbin insanlararası münasibətlərini, Şərq üçün yeni olan həyat tərzini təsvir etmiş, lakin rəğbətlə yaşadığı tamamilə fərqli bir obraz (yəni Əli bəyin anası) şərqli xüsusiyyətlərinin daşıyıcısı olan ana obrazını da yaratmışdır. Əslində, "İntibah" romanının müəllifi şərqlidir və o, bu əsərdə Şərq və Qərb uzlaşması yaratmışdır. Bu uzlaşma da əsasən Qərb tipli Şərq qadınının xarakterində (Mahpeykər nəzərdə tutulur) açılır. Ailədaxili psixoloji çalarlar Əli bəyin sevgilisi Dilaşubla rəftarında mərkəzə çıxırsa, bu hadisənin yaranmasının əsas səbəbkarı kimi Mehpeykər obrazı sərbəstliyi və apardığı mübarizə tərzini ilə Qərb düşüncə tərzindən gəlmə mənfi tip kimi verilir. Bu obraz Qərb ədəbiyyatı üçün də mənfi xarakterlidir. Ancaq mənfi də olsa, öz davranışı, münasibətləri ilə qərbliləşməyi təmsil edir.

Ailədaxili münasibətlərin mənfi-müsbət planda ümumiləşdirilməsi Azərbaycan ədəbiyyatında da XIX əsrdə real cizgilərlə üzə çıxmışdır. Buna misal olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizmin banisi olan M. F. Axundovun "Sərgüzəşti- Mərđi- Xəsis" (Hacı Qara) komediyasını qeyd edə bilərik. Burada (Sona və Tükəz xanımın ailəyə bağlılığı fonunda) bir Şərq ailəsi verilir. Lakin qadın və kişi münasibətlərində ailədə baş verən

dəyişikliklər M. F. Axundovda müsbət yöndən dəyərləndirilir, qadın öz ənənəvi mövqeyində faciə yaradacaq ciddi dəyişikliyə məruz qalmır. Bu mənada, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazı yaradıcılığında həm M. F. Axundovdan başlanan maarifçi realizm ənənəsi, həm də XIX əsr türk ədəbiyyatının tənzimatçı və sərvəti – fününçu romantik – simvolist ənənəsi təsiredici rol oynamışdır. M. F. Axundovdan başlanan maarifçi realizm daxilində ənənədən gələn milli özünəməxsusluq mövcuddur. Elə buna görə Azərbaycanda yaranan realizmin tiplər silsiləsindəki (obrazlar qalereyası nəzərdə tutulur) xarakterlər ilə Qərb realizminin strukturu fərqlənirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov A. // Müasirlik problemi və nəsrin axtarıları (məqalə) “Azərbaycan” jurnalı. 1977, № 6.
2. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azər nəşr, 1996, 252 s.
3. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 255 s.
4. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 487 s.
5. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası (H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlı dramaturgiyası əsasında). Fil. elm. dokt. ...dis. Bakı, 2004, 288 s.
6. Namik K. İntibah. Roman. Ankara, 1997, 210 s.
7. Rəsuli İradə Qafur qızı. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında Türkiyə mövzusu. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1998, 131 s.

Sadagət Asgarova

The woman image in Western type East literature

Summary

In this paper woman images investigated in base of novels such as N.Kamals “İntibah”, M.Raup’s “Eylül”, K.Z.Ushagligils “Askhı -mamnu”, H.Cavids “Afət”. In research differences between East and West analysed in context of Woman betrayal.

Sədaqət Qasımlı, fil.ü.f.d.

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqlənənlik İnstitutu

Aparıcı elmi işçi

gasimli36@mail.ru

AFƏT İLQAZIN HEKAYƏ YARADICILIĞI

Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyat mükafatı alan ilk qadın yazıçı Afət İlqaz 1937-ci ildə Çanakqalanın Ezine bölgəsində anadan olmuşdur. Afət İlqazın uşaqlıq və gənclik illəri, dindar bir mühit olan Kocamustafapaşa adlı bir məhəllədə keçmişdir. Yazıçı hekayələrində də bu səmtdəki həyatına çox yer vermişdir. Çapa Uygulama orta məktəbini bitirdikdən sonra, Çapa Öğretmen Okulu, sonra isə Çapa Eğitim Enstitüsünün Ədəbiyyat şöbəsində təhsil almışdır. İnstitut təhsilini bitirən kimi Pınarhisarda orta məktəb müəllimliyinə başlayır. Universitetə girmək üçün yenidən İstanbula qayıdanda İlqaz, Türkoloji şöbəsinə girmək qərarından vaz keçərək, Fəlsəfə fakültəsinə daxil olur. Yazarlığını düşünərək atdığı bu addımı İlqaz belə izah edir: “Bir yazar olaraq geliş memde ne çevremim, ne okullarımın, ne okuduğum kitapların beni gereken hızla yetiştirmede bir yararı olmamıştı. Felsefe okumaya karar vermekle sanıyorum ki bu yanlış ve ağır gidişi gene kendi sezgimle, bir dereceye kadar zamanında önledim.” (3. 161.) Afət İlqaz İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin Fəlsəfə və Klassik Dillər şöbəsini bitirir. İzmirdə başladığı türk dili

müəllimliyi qısa bir müddətdə İstanbulda davam etdirən yazar, Kasımpaşa Liseyində müəlliməyə bu işini də buraxaraq İtaliyaya gedir. Vətənə döndükdən sonra Muhteremoğlu Kitabevini işlədən Afət İlqaz, 1969-1974-cü illər arasında yazıçı Rıfat İlqaz ilə evliyə bir ana okulu açıb işlədərək, əlavə olaraq, əriylə birlikdə Sınıf Yayınlarını qurur. Rıfat İlqazdan ayrıldıqdan sonra özünü tamamiylə ədəbiyyata bağlayır.

Afət İlqazın yazı həyatı 1954-cü ildə “Dünya” qəzetindəki yazıları ilə başlayır. Yazıcının ilk hekayəsi 1955-ci ildə çap olunmuşdur. Sonralar “Yücel”, “Varlık”, “Türk Dili”, “Yeditepe”, “Hürriyet”, “Göstəri”, “Türkiye Yazıları” dərgilərində və “Yeni İstanbul”, “Cumhuriyet”, “Yeni Şafak” qəzetlərində yazıları çap olunur. On roman müəllifi olan Afət İlqazın ilk kitabı “Eşiktekiler” (1961) romanıdır. Bu romandan sonra bir-birinin ardınca hekayə kitabları nəşr olunmuşdur: “Bedriye” (1963), “Başörtülülər” (1965), “Toprak” (1968). (Bu kitab “Toprak İnsanları” adı ilə 1971-ci ildə yenidən çap olunmuşdur), “Halk Hikayeleri” (1972), “Çeribaşı Aptullahla İdamlık İsmail” (1974), “Ölü Bir Kadın Yazar” (1983), “Kazdağı Öyküleri” (2000).

Afət İlqaz 1969-cu ildə yazıçı Rıfat İlqazla ailə həyatı qurana qədər əsərlərini Afət Muhteremoğlu imzası ilə yazmışdır. 8 roman müəllifi olan Afət İlqaz uşaqlar üçün də 5 roman yazmışdır. Afət İlqazın “Başörtülülər” hekayə kitabı 1965-ci ilin “Türk Dil Kurumu Hikayə Ödülü”nü, “Yol” romanı isə Türkiyə Yazarlar Birliyinin ilin romanı mükafatını qazanmışdır.

2010-cu ilə qədər “Yeni Şəfəq”, “Milli Qazete”də və 2010-cu ildən sonra isə “Yeniçağ” qəzetində ömrünün sonuna qədər köşə yazarlığı etmişdir. Afət İlqaz 2015-ci il yanvarın 15-də İstanbulda vəfat etmişdir.

Afət İlqaz, orta məktəb illərində mütaliə etdiyi rus yazıçılarının əsərlərindən realizmi mənimsəmişdir. Hekayələrinin qəhrəmanlarını əsasən kənd və qəsəbələrin orta və aşağı təbəqəsinə mənsub olan insanlardan seçmişdir. “Soylu sanat” onu realizm cərəyanına yaxınlaşdıran ən önəmli təsirlərdən biri olduğu barədə yazıçı belə söyləyir: “Soylu sanatı en çok, batılı anlamda 19. yüzyıl klasiklerinde buluyorum. Realistlerinde yahut onlar sağlam bir kurgunun içinde, isabetli tahliller, tesbitler yaparlar. İnsanın bütün gerçeğini, hayatın da bütün gerçeğini de vermeye çalışırlar, görünənle yetinmezler. Bunu da Tolstoy gibi şiirli bir dille yapanlar ve ya Dostoyevski gibi, şaşırtıcı gerçeklere parmak basanlar becerebiliyorlar. En çok Rus klasiklerini severim.” (4, 18) İlqaza 16 yaşındaykən oxumağa məhəbbət yaradan XIX əsr rus realistləri onu ən çox təsirləndirən yazarlardır. Yazıcının hekayələrindəki təbiilik, çoxlu insandan bəhs etməsi və bu insanların yaxşı cəhətini görməyi bacarması da bu təsirin nəticəsidir. Afət İlqaz rus, qərb və türk yazıçılarından aldıkları ilə öz realist dünyagörüşünü zənginləşdirərək, özünəməxsus tərzdə hekayələr yazır. Hekayələrinin qəhrəmanlarını əsasən kənd və qəsəbələrin orta və aşağı təbəqəsinə mənsub olan insanlardan seçmişdir. Yazıcının ilk hekayə kitabı “Bedriye” Yedi tepe Yayınları tərəfindən 1963-cü ildə çap olunur. İlqazın, üz qabığında “Roman-Hikaye” deyə səciyyələndirdiyi kitab bir-birinə bağlı 9 hekayədən ibarətdir. Kitabın bütün personajları və hadisələrin baş verdiyi məkan ortaqdır. Hekayələrin hamısında ələ alınan mövzu da kənddən İstanbula Ahmet Beyin ailəsinə xidmətçi olaraq gətirilən Bədriyənin bu yeni həyatında yaşadığı problemlərdir. Hekayələrin hər birində Bədriyənin ətrafında cərəyan edən hadisə və durum anlatılır. “Korku” hekayəsində Ahmet Beyin qızının ani bir qərarla evlənməsindən söhbət açılır. Hekayədə bəhs olunan hadisə evin qızına aid olsa da hekayənin əvvəlindən sonuna qədər Ahmet Beyin hiss və düşüncələrinə yer verilir.

Yazarın “Kısır Çember” hekayəsində Bədriyənin məktəbə yazdırılmasından bəhs edilir. Evin uşaqları Bədriyənin məktəbə getməsinə istəyərlər də ana və ata bunu istəmirlər. Çünki onlara görə Bədriyənin vəzifəsi ev işlərinə yardım etməkdir. Kitabın “İnsanlar ve Çocuklar” adlı hekayəsində Ahmet Beyin qızının Bədriyəyə olan məsuliyyətli münasibəti, mərhəmətli yanaşması və ona qarşı duyduğu hisslərdən söhbət açılır. “Sevmek” hekayəsində isə Ahmet Beyin qızının Bədriyəyə qarşı hiss etdiyi suçluluq və vicdan əzabını daxili dialoqlarından və əriylə olan söhbətlərindən öyrənirik. Bu qız, bir yandan Bədriyəyə yazığı gəlib, onun üçün nəsə etmək istəyərkən, o biri yandan da ona edilən haqsızlıqlara bəhanələr tapıb vicdanını sakitləşdirməyə çalışmaqdadır. Digər tərəfdə isə Bədriyənin yalnızlığı və kədəri çoxalmaqdadır.. “Bedriye ve Çocuklar” hekayəsində Ahmet Beyin qızının evlad dünyaya gətirdikdən sonra Bədriyəyə olan duyğularındakı həssaslığın artdığının şahidi oluruq. Bədriyənin xeyrinə olması kimi görünən bu

durum onun sevgisizliyini və əzilmişliyini daha da üzə çıxarır.

“Bir Aşk Mektubu” hekayəsində hadisələr, Bədriyənin məhəllənin yaramaz oğlanlarından biri olan Hulkiyə yazdığı eşq məktubunun ətrafında cərəyan edir. Məktubun ələ keçməsiylə hərəksə çaşqınlıq keçirir. Bu kiçik eşq məktubu insanlara Bədriyənin də duyğulara malik bir qəlbinin olduğunu xatırladır. “Bədriyə Sorunu II” hekayəsində gözlənilən sonluq bəlli olmuşdur, Bədriyə kəndə göndərilmişdir. Bədriyə getdikdən sonra, sevmədiklərini düşündükləri bu qızı, ailə özləri də fərqiə varmadan çox sevirmişlər. Təəssüf ki, Bədriyə bu sevgini heç vaxt hiss etməyəcək. Afət İlqazın bu hekayəsində davamlı şəkildə hiss olunan anlatma tərzi və açıq yazmaqdan çəkinmədiyi tənqidi cümlələrinə baxmayaraq, oxucuda Bədriyəyə həm acımaq, həm də əsəbilik hissi aşılanır. 1960-cı illər Afət İlqazın ədəbiyyat və sənət aləmində ulduzunun parladiğı illərdir. Yazıçının ikinci kitabı 1965-ci ildə TDK Hikayə Ödülünü alan “Başörtülülər”dir. Kitabdakı dini mövzuda yazılmış “Başörtülülər” hekayəsində gənc bir qızın başdan axıra qədər dini sorğu və duyğularına yer verilir. Afət İlqaz cəmiyyətdə dinin məcburiyyətlə deyil, səmimiyyətlə və məhəbbətlə qəbul edilməsini arzulayır. Mövzu üçün seçilən məkan, zaman və surətlərin uyğunluğu hekayənin düzgün quruluşa malik olmasına sübutdur. Bu hekayə yazılan vaxt yazıçı hələ dinə meyl etməmişdir.

“Aşk” hekayəsində yazıçı bir qadağan olunmuş eşqdən bəhs edir. Afət İlqaz, “Evlilik” hekayəsində isə məhəbbətlə gurulmamasına baxmayaraq xoşbəxt bir evlilikdən söhbət açır. Bu hekayədə bütün ev qadınları kimi işinin təmizlik və yemək bişirməkdən ibarət olduğunu düşünən qadının qəlbində eşq olmadığına baxmayaraq, ərinə və evinə sahib çıxması yazar tərəfindən xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır. Hadisə və dinamikliyin az olduğu, rahatlıq və xoşbəxtliyin bərabər şəkildə inkişaf etdiyi bu hekayədə, bu iki duyğu iki rəng olaraq əks olunmuşdur. Afət İlqaz 1968-ci ildə “Toprak” kitabını çap etdirir. Həmin kitab 1971-ci ildə yenidən “Toprak İnsanları” adı ilə nəşr olunur. “Toprak İnsanları” adlı kitabındakı hekayələrdə kənddən şəhərə köç edən insanların həyatından danışılır. Hər dönəmin sosial problemi olan bu məsələ Afət İlqazın qələmində hərtərəfli cəhətləriylə işlənmişdir. Bir çox hekayələrində öz həyatını qələmə alan yazıçı “Toprak İnsanları”nda da bu yolu seçdiyinə görə mövzunu və tanıdığı surətləri bacarıqla oxucuya təqdim edir. Bu cəhət kitabı avtobiografik və xatirə janrına yaxınlaşdırır.

Rifat İlqaz kitabə yazdığı ön sözdə bizim fikrimizi təsdiqləyir:

“Yazarın konu olaraq işlediği toprağı ve didik didik ettiği toprak insanlarını önce kitabından öğrendim, daha sonra da katıldığım sosyal çevresinden... Bu köyden kasabaya, kasabadan kentlere ve İstanbul’a gelip yereleşen, önce umutlu, güvenli, sonraları tedirgin, yeni sorunlar karşısında bunalmış, gücünü tüketen, dayanaksız kişiler, onun ortamındaki yakınlarıdır. Yenilenler, yenilip de geri dönmek isteyenler, geri dönmek isteyip de dönemiyenler, yeniden tutunmaya çalışanlar da vardır içlerinde, Topraklarından kopmuş gibi görünseler de gene kökleri toprağın derinliklerindedir. Uzak kentlerde bile toprağın verimi, bereketi, kokusu ile tutunmaya, yaşamaya çalışırlar.”(3, 4) “Toprak İnsanları” kitabı adsız və birbirinə bağlı on iki hekayədən ibarət olmaqla uzun hekayə formasındadır. Kitabda Ezinədən köçüb İstanbulda yerləşən bir ailənin böyük şəhərdə yaşaya bilmək çabaları başdan sona qədər bütün detallarıyla hissə-hissə qələmə alınmışdır. Kitab, yazıçının ələ aldığı sosial mövzunun və insanların sərgüzəştlərinin genişliyi baxımından hekayədən çox romana yaxın bir uzun hekayəni (povesti) xatırladır. Bu hekayələr, sosial-iqtisadi və psixoloji xüsusiyyətləriylə 60-70-ci illər Türkiyəsinin reallıqlarını əks etdirir.

Afət İlqaz, 1972-ci ildə çap etdirdiyi “Halk Hikayeleri” kitabındakı hekayələrini 1969-cu ildən yazmağa başlamışdır. Kitabındakı “Önsöz”də açıqladığına görə Afət İlqazın məqsədi xalq hekayələri şəkildə, amma müasir türk cəmiyyətinin müxtəlif sahələrindəki qadın ilə kişi münasibətlərini ictimai mövqedən qələmə almaqdır. “Xalq Hikayeleri”(1972) kitabında eşq, ayrılıq, yoxsulluq, xəstəlik, yalnızlıq, məmləkət həsrəti, uşaq sevgisi, evlilik həyatı, bir parça çörək pulu qazanmaq üçün kənddən şəhərə köçmək və s. mövzularda yazılan hekayələr gündəlik həyata bağlı şəkildə qələmə alınmışdır. Doğrudur, yazılış forması bu hekayələri ümumiyyətlə xalq hekayəsindən ayırsa da, amma tamamiylə də ondan qoparmır. Xalq hekayələrində olduğu kimi, bu hekayələrdə də aşıqlar bir-birlərini dəlicəsinə sevirilər və heç cür də birləşib xoşbəxtliyə çata bilmirlər. Xalq hekayələrinin əksinə olaraq, bunun səbəbi həyatın, cəmiyyətin yaratdığı çətinliklərlə

izah olunur. “Xalq hekayələri”ndəki obrazların əksəriyyəti Anadolunun müxtəlif bölgələrindən şəhərə köçənlərdir. Hamısı da boğazlarından kəsərək, bir az pul toplayıb yurduna yuvasına dönmək xəyalı ilə yaşayırlar. Afət İlqaz əsasən həbsxana həyatından bəhs edən “Çeribaşı Abdullahla İdamlıq İsmail” adlı hekayələr kitabını 1974-cü ildə çap etdirir. Kitaba adını verdiyi “Çeribaşı Abdullahla İdamlıq İsmail” hekayəsində cinayət etməməsinə baxmayaraq iki cinayətin birdən onun boynuna qoyularaq, edama məhkum edilən İsmailin ətrafında baş verənlərdən və sonda onun asılmasıyla başa çatan olaydan bəhs olunur. İsmailin gecikən edam cəzasının yerinə yetirilməsinin bəhs olunduğu son hissə hekayənin ən canlı nöqtəsidir. Hekayədə qələmə alınan insanlar rütubətli zirzəmilərdə, işıqsız, yolsuz, susuz gecəqondularda sıxıntı içində yaşayırlar. Uşaqlarını oxuda bilənlər çox azdır. Hətta aralarında dəli olanlar da var. Yenə də xəyallarını gerçəkləşdirmək naminə davam gətirirlər. Heç cür gəldikləri yerləri də, oranın adətlərini də, təbii gözəlliklərini də unuda bilmirlər, böyük şəhərdə bir yabançı kimi sürgün həyatı yaşayırlar. Yazıçı, bu insanların gündəlik həyat tərzlərini, həsrətlərini, üzüntülərini bütün detalları ilə güclü bir müşahidəçi gözü ilə təsvir edir. Lakin o, ictimai məsələləri qaldıraraq, tam olaraq müşahidəçilikdən ictimai reallıqlara keçə bilmir.

Bir çox hekayələrdə isə, məhkumlar arasındakı “böyük” “kiçik”, dostluq münasibətlərindən və bunun həbsxana həyatında nə qədər önəmli olduğu işlənmişdir. Kitabın “Arabın Yalellisi” hekayəsində məhkumlar arasındakı münasibətlərdən söhbət açılır. Kiçik bir radionun həbsxana həyatına necə rəng qatdığı anlatılarkən, aralarındakı bütün anlaşılmazlıqlara baxmayaraq, bir-birlərini ələ verməyən məhkumlar ön plana çəkilir. Məhkumların radioda dinlədikləri siyasi xəbərlər barədə bir-birlərini həbsxana rəhbərliyinə xəbər verib-verməyəcəyinə son anda cavab tapılması marağının hekayənin dinamizmini artırır.

“Beyler Koğuşundakı Hulusi Bey” hekayəsində yenə də həbsxana həyatı və məhkumlardan söhbət açılır. Hekayə, kişilər bölümündə öz pis xüsusiyyətləriylə seçilən Hulusi Beyin danışdığı əxlaqsız söhbətlər ətrafında cərəyan edir. “Tanıklar” hekayəsində isə aralarındakı fərqliliklərə baxmayaraq, əvvəldən heç tanımadıqları müəllimi düşdüğü çətin vəziyyətdə yalnız buraxmayan məhkumlar vasitəsilə işlənən mövzunun əsasında yenə həbsxana həyatının ağır şərtlərinin dayandığı meydana çıxır. Kitabdakı “Bayburtlu Necati”, “Çay”, “Lise Müdürü”, “Ekmek Torbası” hekayələrində isə yenə də məhkumlar arasındakı “böyük” “kiçik” və dostluq münasibətlərinin və bunun həbsxana həyatında nə qədər önəmli olduğu işlənmişdir. Kitabdakı hekayələrdə iqtisadi durumun insanlar arasında yaratdığı sinfi fərqlilik və cəmiyyətin yoxsul insanlara olan münasibəti nəzərə çatdırılır. Yazıçı başqa hekayələrində də müəllimlərə aid mövzulara yer verir. “Bir Öğretmenin Günlük’ünden” və “Parça Parça” hekayələrində müəllim tələbə münasibətlərindən, müəllimlərin tələbələrində duyduğu sevginin səmimiyyətdən danışılır. İlqaz mövzuların əksəriyyətini şəhərdəki yaşayış binalarının çevrəsində sinfi ayrılıqlar, yoxsul-zəngin məsələləri üzərində qurur. Bəlli ki o, bu məsələlərin yaratdığı durumları yaxından izləmiş və bu durumların içindəki surətləri də bacarıqla canlandırmışdır. Ən çox binalardakı qapıçıları, xidmətçiləri, tərbiyəçiləri, gündəlik işçiləri və uşaqlarını, binalarda oturanları təsvir edir. Bunun nəticəsində özəlliklə Gülten, Fidan, Fatma, Hasan, Hesan adlı surətlər yaranır.

Afət İlqaz bir neçə il sonra yazdığı bəzi ictimai gerçəklikləri tənqid etdiyi hekayələrində sürətlə ictimai-realizmə keçməyə başlayır. Yazıçının bu dönmədəki bəzi yazıları və müsahibələri bu yolda irəliləyişinə sübutdur. Müsahibələrinin birində belə söyləyir:

“Sanatçı topluma atılım gücü verən, toplumu olumlu dəyişmələrə hazırlayan, kişiyi sömürüden kurtarmayı amaç edən kişidir. Sanatçı bu duruma gəlmişse, bu olgunluğa erişmişse çevrəsinə belli bir açıdan bakacaktır ister istemez.(...) Önemli olan bir sanatçının ele aldığı kişiler ve olaylar değil, daha çok onlara bakış ve ele alış biçimidir. Toplumumuzda muhakkak ki en saygı duyulması gereken kişiler emekçiler, toplumun yükünü taşıyanlar, bu yükün altına girenlerdir.(...) Sanatta devrimci tavır, Halkın en sağlam yanlarını, en gerçek yanlarını, en güvenilir yanlarını görebilmektir,(...) Halkı eleştirmek ama ona gene de inanmak.”

Afət İlqaz istər mükafat alan “Başörtülülər”də, istərsə də o biri kitablarındakı hekayələrində ya bir ailəni, ya bir adamı, ya da başqa bir mövzunu qələmə alsın, Egedən İstanbula köçmüş orta təbəqədən olan insanların gündəlik həyatlarından bəhs edir. Bu hekayələrdə ayrı

düşmüş aşıqların nakam məhəbbətləri, öz həyatlarında səhvlər buraxmış və bu səhvlərlə yaşayan ziyalıdır da yaddan çıxmır. Yazıçı xalq içərisindəki ziyalılara gözəl münasibət bəsləyir. Amma, yeri gələndə ziyalıları tənqid də edir. Onu ən çox cəlb edən qadınların başlarına örtükləri, illər boyu modalara uyğun rəng dəyişdirən baş örtükləridir. Afət İlqazın sonradan dinə bağlanması bəlkə də bu baş örtüklərinin təsiri olmuşdur. Afət İlqazın hekayələri təkcə mövzuları və surətləriylə deyil, dili və yazı tərzilə də xalqa yaxın mövqedə dayanır. Çünki o biri hekayələrində olduğu kimi bunlar da təmiz və doğru türkcə ilə yazılmışdır. Türk dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə edərək, surətləri öz xarakterlərinə uyğun şəkildə danışdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Afət İlqaz. Bedriye, Yeditepe Yayınları 1963.
2. Afət İlqaz, Halk Hikayeleri, Sınıf Yayınları, İstanbul 1972.
3. Afət İlqaz, Toprak İnsanları, İstanbul 1971.
4. Keziban Böge, Afət İlqazın Hikayeciliği, Yüksek lisans tezi Konya-2006.
5. “Yeni gün”, 15.08.1973.

Summary

The modern Turkish writer, the author of 8 story books Afat Ilgas wrote about class differences, social problems and women issues. Her heroes are from the lower classes of the village and town; those who moved from villages to towns. This problem of all times was depicted by Afat Ilgas's pen. The social- economic and psychological features of 60-70th years' reality in Turkey was described in her stories.

Key words: Afat Ilgas, the story, Bedriya, the realism.

Solmaz Həyatova, fil.ü.f.d.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsi, aparıcı elmi işçi
bakru@live.com

TÜRK ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞI “ŞƏLALƏ” JURNALINDA

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri istər ideya, istərsə də üslub cəhətdən coşğun bir inkişaf dövrünə qədəm qoyur. Bütün bunlarla yanaşı bu zaman yenə də dünya xalqlarının ədəbiyyatı köməyə gəlir. Başqa millətlərin keçdiyi təcrübə yolu örnək seçilir, yeniliyə doğru qətiyyətli addım atmaq tələb olunurdu. Bu məqsədlə “Şəlalə” jurnalının müəllifləri daha radikal mövqə tutur, “füyuzat”çı ənənənin, “modern ədəbiyyatı” yaradıcılarının nümayəndələri kimi çıxış edirdilər. Ədəbi əlaqələrin qurulmasını bu şəkildə həyata keçirən şəlaləçilər Türkiyə və onun vasitəsilə Avropaya çıxış yolunu daha səmərəli sayırdılar. Elə buna görədir ki, klassik Anadolu-türk ədəbiyyatı ilə yanaşı, çağdaş türk və Anadolu üslubunda yetişən sənətkar və sənət örnəkləri ciddi maraq doğururdu. Onların tərcümə, təbliği və nəşri ön plana çəkildi. Türkiyədəki yenilikçi-modernist ədəbi xətlə yanaşı milli ədəbiyyat tarixinə və qanunlara da diqqət yetirirdilər. Bu baxımdan “bən türküm, dinim, cinsim uludur” fikrini məramına çevirmiş Məhəmməd Əmin Yurdoğlunun rəhbərliyi ilə çıxan “Türk yurdu” dərgisi və onun ətrafına toplanan müəlliflərin yaradıcılığı daha çox öyrənilir və təbliğ edilirdi. Xüsusilə 1913-cü ildə nəşrə başlamış “Şəlalə” jurnalı bu işə yeni bir təkan verdi. Təsədüfi deyil ki, şəlaləçi mətbuat orqanlarının demək olar ki, hamısında bu tələbləri ödəyən ədəbi-bədii parçalar nəşr olunur, onların bədii məziyyətləri ilə yanaşı, daşıyıcı ideya-əxlaqi xüsusiyyətlər də nəzərə çatdırılırdı.

Türk ədəbiyyatına bu baxımdan tənqidi baxışla yanaşı Ş.Süleyman konkret poetik örnəklərə əsaslanaraq yazırdı: “Etiraf etməliyik ki, biz bu qüvvətdə, bu hüsnə, bu qədər həyəcənkar və

həyəcanavər bir mənzumə yazmadıq. Böylə bir əsər – sənət vücudə gətirmədik. Böyük mənzumət yazmadan əvvəl kəni, yaxud eşqi öyrənəlim. Yoxsa sünilikdən qurtulmayız. Fikrimizdəki məqsəd nə qədər ali olursa olsun, nəticə məkuziyyəyə iqtiran edər”. Təsadüfi deyil ki, şələləçi mətbuat orqanlarının demək olar ki, hamısında bu tələbləri ödəyən ədəbi-bədii parçalara rast gəlinir və onların bədii sənətkarlığı ilə yanaşı ideya-əxlaqi xüsusiyyətləri də nəzərə çatdırılırdı.

Bu baxımdan çağdaş ədəbiyyatın, ədəbiyyatı cədidə normalarının Azərbaycan gerçəkliyinə gətirilməsinə çalışan şələləçilər ümumtürk milli hiss, duyğu, düşüncə ortaqlığının yaradılması əsas ədəbi-bədii vəzifə sayır, bütövlükdə Azərbaycan mentalitetində türklüyün tarixi və indisi haqqında aydın təsəvvür formalaşdırmağı vacib bilirdilər. Odur ki, türklük xarakterini, onun tarixi və çağdaş yaşantısını açan nümunələrə üstünlük verildi. “Şələlə” M.Camalın torpaq, vətən, yurd sevgisi, türkə layiq cəsurluq ifadə edən şeirini həmin məqsədlə nəşr edirdi.

Şeirdə deyilir:

Altında yatarkən də bizimdir yerin üstü,
Hər zirvəsinə qanilə xüruşan oluruz da.
Dağlar, qayalar cismimizə hail olursa,
Cari oluruz düşməyə biz qan oluruz da (17, 4).

Buna oxşar örnəklərin meydana çıxması elə-belə təbliğat xarakteri daşımır. Bunların təsiri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal əsərlər də yaranır.

Xatırlatmalıyıq ki, həmin istiqamətdə ardıcıl çalışmanın nəticəsində vətəndaşlıq duyğuları ilə süslənən Azərbaycan romantizmi çoxşaxəli inkişaf yolu keçə bildi, qan-gen yaddaşımıza söykənən H.Cavid, M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq və başqalarının çoxsaylı, çoxjanrlı irsi yeni dövr ədəbiyyatımızın əsas göstəriciləri oldu. Bu müəlliflər hər hansı bir Anadolu-türk sənətkarın təsirinə qapılırlar, onlar sadəcə ümumtürk ədəbiyyatının ortaqlarını uğurla davam etdirir, türklüyün ulu tarixinə sadıq qalaraq və çağdaş yaşam stixiyasına əməl edərək bəşəri dəyərlərin qorunmasına çalışırdılar. Bu zaman milli bəşəri duyğular, düşüncə tərzini eyni mövqedən yüksək qiymətləndirilir, çağdaş ədəbi-bədii yaradıcılığın, milli tərbiyə irsinin istinad nöqtəsi sayılırdı.

“Şələlə” jurnalının redaktoru olan X.X.Səbribəyzadə eyni bədii normalardan çıxış edərək “Heyhat” şeirində yazır:

Gəzməkdə idim dün gecə yalnızca çəməndə
Hər şey idi sakit.
Bir başqa lətafət var idi virdü-səməndə,
Bülbül belə sakit.
Al idi sədasızdı, müttərdi o gülşən,
dərya isə rakit.
Əşcarü-çəmən, yer və səma, cümləsi rövşən,
Həp x a l i q ə sacid (8, 9).

Göründüyü kimi bu şeirdə X.X.Səbribəyzadə dünya romantizmində özünü göstərən yalqızlıq, tənhalıq, ənbər-ay, uzaqlıq, xülya, fanilik kimi təyinedici terminləri işlədir. Onun bu şeiri A.Səhhətin, H.Cavidin, M.Füzulinin, A.Şaiqin təbiət təsvirlərinə, lirik psixoloji yaşantılara həsr olunmuş şeirlərə daha yaxındır və bədii-estetik əsaslara görə qətiyyənlə seçilmir!

X.X.Səbribəyzadə gözəllik aşiqi, təmizlik vurğunu, nəcib insani hisslər, yüksək bəşəri fikirlər tərənnümçüsü idi. Bu incə ruhlu, böyük amallı sənətkarın estetik idealını öyrənmək üçün onun gözələ, insan əxlaqına, aşiqə, sənətkara və nəhayət, yaşadığı dövrə, mühitə münasibətinə dair əsərləri çox qiymətli mənbədir. Onun “O və bən” şeiri bunun bəis nümunəsidir:

Gəl-gəl gözəlim, gəl mələyim! Ol bana Hadi,
Sən gəl ki, gələ bəxtə də, əfkarə da şadi.
Sənsən dili-möhnətzədənin, peyki-ümidini,
Sənsən əbədi eşqimə, əşvaqimə badi (8, 30).

Aşıqın mənəviyyat kodeksinə görə, əsil məhəbbəti, pak sevgisi, dəmiri əritməyə, daşı yandırmağa qadir olan bir qüvvədir. Onun qənaəti belədir ki, bu böyük məhəbbətin obyektini olan şəxsiyyət təkcə zahiri gözəlliyi ilə öyünə bilməz. Onun da kamalı dərin, sözü mənalı olmalıdır. Gözəl olan gərək öz əxlaqi ilə adamlarda fərəh hissi oyatsın, ürəklərə sevinc gətirsin. Ümumiyyətlə

əxlaq və rəftarda incəlik, həssaslıq X.Xürrəmin yalnız gözəllər qarşısında qoyduğu tələblərdən biridir:

Göstərdi təbəssüm, yenə məsti-ləbi qaldım,
Bir xəndəyə qarşı, yenə heyrətlərə daldım.

Pişində əgildim, onu təqdis edərəkdən,
Dəstanını təqbili-əməlilə ələ aldım.

Bu sətirlər həyatda bir ahəngdarlıq axtaran sənətkarın idealını son dərəcə yığcam ifadə etməkdədir.

Eşqim kimi nəhayət yox nazına vəfasız,
Hüsnündə çoxdur amma, covrində intəhəsiz.

X.Xürrəm qələmindən çıxan bu gözəl poetik lövhə, əsl poeziya nümunəsidir. Bu poeziya nümunəsi ilə məhəbbətin heyrətamiz gözəlliyini, bu əbədi-əzəli mizanını təkcə sevgilisinə deyil, sanki bütün Türk dünyasına göstərmək istəyir.

Tək bivəfa imişsən xuban içində heyfa,
Qan ağladın onun da, sən olmadın əzasız.

Bilməm nə zövq alırsan, bivari dağlamaqdan,
Heç olmamaqmı fikrin Xürrəm için cəfasız (5,1).

Elinə-gününə bu qədər bağlı olan, sevdiklərinin ruhunu qoruyub saxlayan, qəlbən yanan, yaşadığı yeri müqəddəs bilən bir insan tərki-dünya ola bilərmi? Əsla yox. Elə ona görə də şairin qəlbi məhəbbətlə döyünəndə, eşqi ona vəfasızlıq edəndə o qəlbinin fəryadını gizlətmir və ona müraciət edir.

XIX əsrin realist və romatik şeir cərəyanları, iki müxtəlif istiqamətli poeziya cəbhəsi: bir tərəfdən Şəmsi, Müşkat, Dilsuz, Ruhi, Mirzə Nəsim, Qüdsi, Cəfər kimi şairlərin müasirlikdən və ictimai məzmunundan kənar olan şeirlərində, digər tərəfdən isə C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, A.Səhhət, R.Əfəndiyev, Rza Tofiq, Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, M.Rəcəizadə, M.Əkrəm, Kamal Bəyzadə, Əbdül Həlim Məmduh, Cənab Şəhabəddin, Əli Əkrəm, Arif Hikmət bəy və başqaları dövrün tələbləri ilə sıx bağlı əsərlərində nəzərə çarpırdı. Gələcək şəlaləçilərin arabitə dərc etdirdikləri əsərlərdə diqqəti cəlb edən bir sıra cəhətlər var idi, bunlar həmin şairləri köhnə şeir nümayəndələrindən tamamilə fərqləndirirdi, onların “Şəlalə” jurnalı səhifələrində dönə-dönə müraciət etdikləri ictimai problemlərin ilk qığılcımlarını bu şeirlərdə görmək mümkündür.

“Şəlalə” jurnalında tez-tez şeirləri ilə çıxış edən Arif Hikmət bəyin şeirləri bu baxımdan çox maraq kəsb edir:

Olur xülus ilə hər kəs müqarir tofiq
Hərim var ki, haqqa istinadi qədər.
Təsəvvürat bəşərdən xuda münzu hədər,
Bələyi cahilə düşər gəfil etiqadi qədər (4, 9).

Və yaxud Əli Əkrəm və Kamal Bəyzadənin birlikdə yazdıqları Yavuz Sultan Səlimin bir misranın təqdimində xalqa müraciətlə yazdığı şeirdə deyilirdi:

“Fəryad! Bu söz tərcümeyi-hal fələkdir,
Hər an cahan bir əbədi ah deməkdir.
Madam ki, insanlar için nuha kər-kədər,
Madam ki, fəryad ilə aləm bitəcəkdir
Bilməm ki, yaratmaqda nədir şuyuyə məbud?
Fəryad için nuyi vücud aləm alud!” (5, 30)

Göründüyü kimi, həm türk mütəfəkkiri, həm də dünyanın məşhur ədəbiyyat və ictimai fikir xadimləri eyni yöndə diqqət mərkəzinə çəkilir, eyni çağdaş marağı ödədikləri üçün öyrənilirdi.

Məşhur türk şairlərindən Namiq Kamalın “Şəlalə” jurnalında ürək ağrısı ilə dərc etdiyi “Bir mühacir qızının istimdadı” şeirinin məzmununu da yuxarıda söylədiklərimizi bir daha təsdiq edir:

İştə şu məzlumun tənisi,
Bak ləkələnmiş damına.
İnsanımı sandık düşməni?
Allah için öldür bəni
Allah hifz etsin səni!

Artıq girişmə çarama,
Düşmənlə gəl gir arama.
Bir qurşun at da yarama,
Allah için öldür bəni!
Allah hifz etsin səni! (6, 30)

Öz zəngin daxili aləmlərini, sevinc və kədərlərini, qayğı və düşüncələrini əks etdirmək üçün şeir həmişə şairlərin yardımçısı olmuşdur. Qısa sözlə böyük fikirlər ifadə edən şairlər həmişə “Şəlalə” və başqa jurnallara yardımçı olmuş və bu baxımdan jurnalla onlar arasında və sonrakı nəsillər arasında bir mənəviyyat körpüsünə çevrilmişdir.

XX əsr romantik poeziyasının qəhrəman problemi, demək olar ki, hələlik işlənməmiş elmi mövzudur. Əlbəttə, biz belə deyərkən heç də bu dövr romantik poeziyasının öyrənilməsi sahəsində mövcud təcrübəni qətiyyənlə danmırıq. Əksinə ədəbiyyatşünaslıq romantik poeziyanın ardıcıl öyrənərək bu sahədə həm tədqiqat ideyası, həm romantik ədəbiyyatın tədqiqatının metodologiyası baxımından xeyli irəliləmişdir. Romantizm ədəbiyyatşünaslığın mürəkkəb nəzəri kateqoriyasıdır. Məhz buna görə ədəbiyyatşünaslığın bu problemə hər yeni müraciəti əhəmiyyətli və diqqətəlayiqdir. M.Arif, M.Cəfər, Ə.Mirəhmədov, R.Zəka, İ.Həbibbəyli, V.Osmanlı və b. Tədqiqatçıların kitab və monoqrafiyalarının milli romantizmin ideya-estetik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında oynadığı rolu qiymətləndirməmək qeyri-mümkündür.

Tofiq Fikrətin poetik yozumunda bu xüsusiyyət siyasi-ictimai rəng alır, insanın, xalqın azadlıq həsrətinin rəmzinə çevrilir. “Gözəlsən” şeirində biz bu surətin ənənəvi təzahürü ilə üzləşirik. Azadlıq pərisi – uzaq, ideal gözəldir, ona qovuşmaq üçün insan, bəşəriyyət böyük səy və iradə nümayiş etməlidir. Onun qəlbində azadlıq pərisinə qovuşmaq odunu alovlandırmalıdır:

Gözəlsən əvvəlin gülbusə eşqimlə hüsnündə
Sabah ismətin bidar olan ənvar olandan
Gözəlsən, bir xəzn pərvarda mehr məğrib aranın
Onu meydana sevdadan gözəl hal zavalından
Gözəlsən bunların həpsindən əlbət bəlkə ey canan
Gözəlsən hüsnün kəlmədə nəqş olunmuş xəyalından (7, 8).

Tofiq Fikrətin lirikasında hürriyyəti şair öz şəxsi acı hisslər və düşüncələr prizmasından keçirərək oxucuya təqdim etdiyi sosial sərəvəti idi.

Mütəfəkkir şair Rza Tofiqi düşündürən, məşğul edən məsələlər insan və onun cəmiyyətdəki mövqeyi, ziddiyyətlər üzəyində qurulan və ədalətsiz qanunlarla idarə olunan dünyadakı qarşılığın səbəblərin axtarılması problemləridir. Rza Tofiqin “İssız gecələr” şeiri də məhz bu baxımdan maraqlıdır və sətiraltı dediyi fikirlər oxucuda bir fikir dəryasına baş vurmağı sövq edir:

Düşürür zəhnini bir nəşəyə sevdəyə ləyal,
O məhəbbətli qaranlıqlar bən pək sevərəm
Uçurur fikrimi ənginlərə əndəyə xəyal,
Bənzər əşara o halətdə mələlu kədərim.
Düşünür məbədi viranədə bir rəvayi qəmin
Nə duyursan dar və divarda mübhəmdir həp

O sükunun zülmətində nidalar duyaram,
O qonur əqlimi heyrətdə qoyan bilməcələr.
Soraram fikrimi səyyarələrin, zərələrin,

Sevərəm səmt ilə pərvazım səyyarələrin.

Bana sewayi təfəkkür verir ıssız gecələr. (Rza Tofiq) (8, 8)

Demək lazımdır ki, T.Fikrətin XX əsr romantik poeziyasında mövqeyi onun lirik qəhrəmanın şəxsiyyəti ilə müəyyən olunur. Bu şəxsiyyəti yalnız milli gerçəkliyin problemləri yox, dünyanın, bəşərin problemləri və faciələri düşündürür, kədər və qüssələrinə səbəb olurdu.

“Şəlalə” jurnalında çıxış edən və yazıçılar gələcəyi doğru – elm və maarif, mədəniyyət yolunda görürdülər. Azadlıq, istiqbal mövzusunda yazdığı şeirlərində bu əsas və konseptual fikirlərdən biri idi. Çünki inanırdılar ki, biliksiz, elmsiz hürriyyət yoxdur, hürriyyət yoxsa, deməli, istiqbalda yoxdur. Hürriyyət insanı təhsil və elmə çatdırır. X.X.Səbribəyzadənin “Biz” adlı şeirində söylədiyimiz fikirlər öz əlvanlığı ilə əksini tapır:

Elm ilə aləm bütün nail bu gün ülvyyəyə,
Bizsə düşmüş, batmışız, saplanmışız suflyyəyə.
Qarnımız ac, sirətimiz çıplaq, zəbunuz, titrəriz,
Tənbəliz, tənpərvəriz, ciddən əsiriz rahətə.
Bilməyiz bir şey, fəqət hər şeydə yüksək bir vüquf,
Göstərir, söz söyləriz, həp aşnayız hikmətə (10, 9).

Şair inanır ki, belə bir dünya, belə bir istiqbal qurulacaqdır və bu inam şeirdə belə bir gələcək uğrunda mübarizə etmiş, əzab çəkmiş, iztirab və məhrumiyyətlər görmüş nəslin taleyindən ayrı düşünülür. Şeirdə mövzu əsas və müfəssəl bir mövzudur. Təsadüfi deyil ki, bu mövzu şeirdə öləri deyil, çox müfəssəl yerlərdən birini tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli bəy Hüseynzadə. Türklük, əsgərlik və İstanbulda 31 mart vəqəsi. “Tərəqqi” qəzeti, 10 aprel 1909, №75.
2. Xəlil Rza Ulutürk. Mənə bənzə. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 2000.
3. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 3
4. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 5
5. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 8
6. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 12
7. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 13
8. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 14
9. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 15
10. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 16
11. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 17
12. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 18
13. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 19
14. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 20.
15. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 22.
16. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 39.
17. “Şəlalə” jurnalı, 1913, № 40

Hayatova Solmaz

Works of the Turkey poets in the magazine “SHALALA”

Summary

At the beginning of the 20-th century the poetry created in Turkey and Azerbaijan steps on the rapid development period both from ideological and stylistic point of view. In addition to all this, the literature of the world nations plays an important role as regards the assistance. I.e. the way of experience passed by the other nations is chosen as an example, so, there was required to step

decisively on the novelty. o this end, the authors of the magazine “Shalala” take radical position and appear as the representatives of the creators of the modern literature from the standpoint of “Fyuzat” group. That’s why, the masters and the masterpieces created in the Turkish and Anatolian style attracted interest. So, translation, propaganda and publication of these samples were in the center of attention. They paid attention to the national history of literature and regularities other than the innovator-modernist line of development. From this point of view the works published in the magazine “Turk Yurdu” under the leadership of Mahammad Amin Yurdagul by the various authors are distinguished and propagandized. Especially the magazine “Shalala” started to be published since 1913 has stimulated this work.

Key words: Kh.Khurram, lover, love, beautiful, master, ethics, environment

Tahir Nəsim, fil.ü.f.d.
AMEA Folklor İnstitutu
Türk xalqları folkloru şöbəsi, böyük elmi işçi
tahirnesibli@yahoo.com

URAL-ALTAY, ŞUMER-HURRİT DİLLƏRİNDƏ MƏNANIN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ ÜSULLARININ MİFOLOJİ ƏSASLARI

Müasir folklorşünaslıq nəzəriyyəsində belə bir köklü fikir hakimdir ki, qədim dövrdə türk xalqlarının mifoloji görüşləri, inancları, mifopoetik yaradıcılıqları və ictimai-mədəni həyatları bir-biriləri ilə əlaqədə olub(5,30).Həmin cəhət bütünlüklə ural-altay xalqlarının hər birinin maddi-mənəvi həyatlarının həm müstəqil, həm də ortaq tarixində eyni inkişaf mərhələlərindən keçməklə təkrarlanmışdır. Ural-altay xalqlarına aid mifoloji görüşlər, mifopoetika, epik yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin müqayisəsi göstərir ki, bu yaxınlıqlar genetik-tipoloji səviyyədədir. Belə bağlılıq həmin dövrdə onların dil xüsusiyyətlərinə də təsir edərək özünü bu sahədə də qoruyub saxlamışdır. Bu cəhətdən aqlyutinativmənşəli ural-altay və şumer-hurrit dillərinə aid qrammatika qanunlarında mənənin gücləndirməsinin keçdiyi inkişaf mərhələləri xüsusi ilə diqqət çəkir.Həmin inkişafardıcılığın sonrakı mərhələlərdə bir çox qrammatik normaların şəkilləşməsinə də öz təsirini göstərmişdir.

Mifoloji düşüncədə təbiətlə insan arasındakı münasibətlərin əksindən yaranmış arxaik folklor janrlarından: alqış, qarğış, sehr, ovsun, ayin, oyun, tamaşa və s. ortaq xüsusiyyətlərdən biri fikrin, məqsədin istəklərdə, dualarda dəfələrlə təkrarlanmasıdır.Əfsanələrdə, nağıllarda və şamançılıq mifologiyasını, inanclarını, qədim ənənələri özündə qoruyan digər epik yaradıcılıq mətnlərində də həmin xüsusiyyət özünü köklü səviyyədə göstərir. Avropa, rus folklorşünaslarından bəzilərinin düşüncələrində həmin cəhət yersiz, əhəmiyyətsiz, bezikdirici cəhət sayılır(17,45).Türk mədəni-mənəvi tarixinin, mifologiyasının şah əsəri sayılan oğuznamələr haqda da orta əsrlər salnamələrində oxşar haqsız qiymətlər verilmişdir. (4,471). Tarixi mənbələrdə uyğun genetik-tipoloji cəhət kimi şumer mifik, epik mətnlərinin oxunması zamanı seçilmiş parçaların üç, doqquz dəfəsöyləyicilər və dinləyicilər tərəfindən mnemonik üsulla təkrarlanması haqda məlumatlar var.(14,121). Həmin təkrarsız xüsusiyyət- eyni mənənin, fikrin çoxsaylı təkrarı, uzun tarixi zaman ərzində ural-altay dillərinə aid qrammatik qanunlarda da əks olunub. Bu araşdırmada həmin məsələ türk, monqol, fin, eston, şumer-urartu dillərinə aid sözlərin müqayisəsi yolu ilə izah edilib aydınlaşdırılır. Problemə aydınlıq gətirmək üçün, eyni zamanda, mifologiyaya, inanclara, şifahi xalq yaradıcılığına aid bəzi arxetip əlamətləri müqayisəyə cəlb etməyə ehtiyac yaranır.

Mifoloji düşüncənin, mifopoetik yaradıcılığın hakim olduğu qədim ictimai-mədəni həyatda ural-altay, çin, tibet xalqları ortaq tək tanrı inancına görə ən ali, yüksək varlıq saydıqları Göyüvəsf məqsədi üçün onun ayrı-ayrı müsbət yüksək xüsusiyyətlərinin yanına “tenqri” əlavə edirdilər. Uqan-Tanrı-qüdrətli, güclü, hər şeyə qadir, hamıdan əvvəl; Kayraqan-Tanrı-bütün aləmi yaradan(kayran), qoruyucu güc, hifz edən qüdrət; Ulu-Tanrı-ən uca, müqəddəs; Ülgen-Tanrı- ulu

günəş və s. Həmin cəhətə görə də monqol-buryat şamançılıq inanclarında 99 xeyirxah xüsusiyyətli tanrı adı vardır.

Tanınmış buryat folklorşünası Xanqalov qeyd edirdi ki, tenqrinin 99 müxtəlif mənalı, xüsusiyyətli, keyfiyyətli adı qədim dövrlərdə ancaq bir xeyirxahlıq, müqəddəslik məqsədi güdüb. “Əvvəlki zamanlarda Qərb, Şərq tərəfdəki 99 tenqri yaxşı, ağ idi, yerdəki insanlar üçün onlar birgə fəaliyyət göstərirdi.” (17,315). Avropalı, rus folklorşünaslar yanlış olaraq bu xüsusiyyəti çoxtanrılıq kimi qəbul ediblər (21,50). Bu baxış islam dinində allahın 99 gözəl adının olması inancına da öz təsirini göstərmişdir.

Qədim türk və monqol şeir üslubunun tarixi poetik xüsusiyyətlərində də bu cəhət özünü qoruyub saxlayıb. IX əsrdə aidmanixeyçi uyqurlara aid olan türkcə yazılmış şeir “Tan Tanrı” da (Tanq Tenqri) deyilir:

Tanq Tenrı kelti,	Tan Tanrı gəldi
Tanq Tenri	Tan Tanrı özü gəldi,
Tanq Tenrı kelti,	Tan Tanrı gəldi,
Tanq Tenrı özü kelti.	Tan Tanrı özü gəldi.
Turunqlar kamağ bəylər, kardeşlər,	Qalxın, bütün bəylər, qardaşlar,
Tanq Tenqrik öqelim.	Tan Tanrıyı öyəyin.
Körüqme Kün Tenqri,	Görən Günəş Tanrı,
Siz bizni kurtqarınq!	Siz bizi qoruyun!
Körünüqme Ay Tenqri,	Görünən Ay Tanrı,
Siz bizni kurtqarınq!	Siz bizi qoruyun!
Tanq Tenqri!	Tan Tanrı!
Yıdılığ yıpralığ,	Gözəl qoxulu, müşk-ənbər qoxulu,
Yarukluğ yaşukluğ	Parıltılı, işıltılı,
Tanq Tenqri!	Tan Tanrı!
Tanq Tenqri!	TanTanrı (6,90).

Burada Tanq Tenqri, Kün Tenqri, Ay Tenqri, Görünən Tenqri, Görən Tenqri, gözəl qoxulu, müşk-ənbər qoxulu, parıltılı, işıltılı Tanq Tanrı müstəqil adlar mənasında işlədilməyib; Tanrını vəsf üçün ifadələr, mənanı gücləndirən eyni səviyyəli təkrarlardır. Qədim türk, monqol şeirinin quruluşuna, poetikasına görə hecalar sərbəstir, qafiyənin yaradılıb qorunmasına ehtiyac yoxdur. Şəkilcə, mənacə eyni təkrarlara daha çox üstünlük verilir. XIII əsrə aid “Kodeks Kumançe”də (1,9) xına haqda verilmiş tapmacada deyilir:

Biti, biti bitidim,
Beş ağacda bitidim.
Kibni suu yurdim,
Kök yibekim çırmadım.
Ol “kine”dir.

Parçada misraların başında **b**, **k** samitlərinin, 1, 2-ci sırada **biti** sözünün çoxsaylı təkrarları yaradılıb.

“Dədə Qorqud” dastanında “Qanturalı boyını bəyan edər xanım hey-hey!” boyunda eyni cəhət köklü xüsusiyyət kimi təkrarlanır:

Ya gələm, ya gəlməyəm,
Ya qara buqranın köksü altında qalam,
Ya qoqan aslanın qıynağında didiləm,
Ya varam, ya varmayam,
Ya gələm, ya gəlməyəm!
Yenə görüncə bək baba, xatun ana! (7,366).

Buryat folklorşünasları D.S.Duqarov, S.J.Jamsarano və M.N.Namjilova bütünlükdə monqol-türk dastan söyləmə ənənəsinə köklü surətdə xas olan təkrarsız qədim “tuurelqe” havasının yaranmasını şamançılığın qədim şəbih səhnələri ilə əlaqələndirir, sabit poetik ifa tərzini kimi qəbul edirlər (24). Onların fikirlərinə görə “tuurelqe” qədim dövrlərdə güclü, cəsur ovçuların mədhi, tərənnümü üçün yaranıb (24). Ev quşlarının əhilləşdirilməsi dövründə yaranan “tuurelqe”,

sonralar təkcə qəhrəmanları mədh etmə, quşları, heyvanları yamsılama məqsədi ilə deyil, həm də uligerlərin hava ilə söylənməsində də istifadə olunur. Qədimşaman ayinlərində vacib şərtlərdən biri xeyirxah qəbul edilən heyvanların, quşların hərəkətlərini, səslərini çoxsaylı təkrarlarla yamsılamadır. “Tuurelqe”lər iki, dörd misradan ibarət olmaqla tərcümələri mümkün olmayan nida səsləri, sözləri, nəqarətdir:

Altan xoon exinjoo,
Altan deeree nexinjoo!
Altan joo nexinjoo!
Altan deeree nexinjoo! (17,57)

Bu dörd misralıq “tuurelqe” parçasında misraların başında, sonunda, ortasında səs, söz həcmində təkrarlanma yaranıb. Monqol şeirində təkrarlar təsiri gücləndirmək məqsədi üçün işlənmir, istənilən vəziyyətdə yaradılmır, ancaq xüsusi seçilmiş hissələrdə vurğu daşıyan sözlərin hecalarında istifadə olunur (17, 59-61).

Söz, cümlə səviyyəsində təkrarlar Ağbaba, İrəvan tırnqılarında, nanaylarında da müşahidə olunur.

Mənanın gücləndirilməsi məqsədi ilə yarananan qədim monqol-türk şeirinin bu xüsusiyyəti bayatılarda, fərqli vəziyyətlərdə daha çox misranın sonunda, xüsusən də söz təkrarı ilə üzə çıxır. Belə ritmiklik qoşma və gəraylılarda da özünü göstərir. (19,53; 22,43) Həmin xüsusiyyət şamançılıq inanclarına, mifologiyaya, epik ənənəyə aid anlayışların, xeyirxah və yaxud mənfi sayılan rəmzlərin, rəqəmlərin təkrarlarında da qorunub saxlanır.

Bu qanunauyğunluq vurğunu, ahəngi gücləndirmək üçün səs təkrarları vasitəsi ilə müasir fin, eston dillərində xüsusi isimlərdə: Tallin, Aavo, Kekkonen, Piikus və s. özünü göstərir. Monqol-buryatlarda yenə xüsusi isimlərdə: Aşaabaqat, Masaak, Malaan, Haabal, Xaaya, Xartuun, Manşuud və s. şəkildə üzə çıxır. Bənzəri hal türk dillərində (yakut) daha geniş səviyyədə kökləşib: ayannabit-tarin (getdilər), saahı (yaz, bahar), “Kulun Kullustuur” (olonxo, dastan), saaraqayn (sağsağan), duuyindaa (eşidib, dinləyib), “Möqə Şaqaan - Toolay” (olonxo), “Maaday Kara” (dastan) və s. Müasir Türkiyə, Azərbaycan türkcəsində sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaranma xüsusiyyəti bu qanuna tabedir: sarı – sapsarı, göy – gömgöy, yaşıl – yamyaşıl, ağ – ağappaq, bəyaz – bəmbəyaz və s. Monqol dilində də həmin dərəcə eyni üsulla yaranır: saqan-ağ, sav saqan- ağappak: ulan-qırmızı, uv ulaan-qıpqırmızı; xar-qara, xab xara- qapqara; senxer-göy, sev senxer-gömgöy və s. (28,88). Həmin üsuldən – eyni sözün və ya söz hissəsinin bir neçə dəfə təkrarən istifadə edilməsi, qədim şumer adlarında, mətnlərində də işlənilir. Şumer-hurritcə Ur, Uruk, Ururda, Arapxa, Aratta, Urartu, Ararat, Ut, Utu kimi adlarda **ur, ar** (kişi), **da, ta** (dağ), **tu** (od) köklərinin təkrarlanması yolu ilə dağlı güclü kişilər mənasında (Ururda, Urartu) keyfiyyət artırılıbdir. Şumerlərdə göyün tanrıya yaxın hamı ruhları anunnakilərə “iqlər” (3, 89-90) deyilməklə, **iq** kökü **ok, ak** – işıq mənasında iki dəfə təkrarlanaraq göyün daha işıqlı hamı ruhları mənasını yaradır.

Urartu dövlətinin qurucusu Arqışti və başkəndi Arqıştixineli (hind-avropalı xalqların tələffüzünə görə) adlarının mənaları da xüsusilə diqqət çəkir. Qədim türklərdə “boyla” tanrıya yaxın ruh adı Dunay bolqarlarının Pereyaslav kitabəsində “Boyhoboyae” (8,9) (ərən, kişilər kişisi) adında iki dəfə təkrarlanmaqla xaqanların, xanların adlarına artırılaraq keyfiyyəti, mənanı, başçının nüfuzunu daha da gücləndirmə məqsədi güdüdü. Hurritcə Arqışti adında həmin qanunauyğunluq özünü qoruyaraq **Ar** (ur, er, ir, kişi) və **qış** (kişi), **ti, ta** (dağ kultu) köklərindən ibarət olmaqla dağlı kişilər kişisi (şahənşah) mənası daşıyır. **Kiş** kökü özünü eyni mənada (ər, kişi) Şumerdə **Kiş**, Azərbaycanda **Kiş**, qədim türklərdə **ku-kijilər** (qu quşuna çevrilmiş Aşena oğulları), Komi-Permdə **Kiji**, altay “Yaradılış” dastanında **Kişi** (Erlik) və s. ural-altay mənşəli adlarda qoruyubdur. Arqıştixineli də (təhrif olunmuş şəkildə) Arqışti, xin (xan), **il** (el) köklərindən ibarət olmaqla Arqışti xanın eli (oba, yurd, şəhər) mənasında işlədilib. Ural-altay, dravid-elam, şumer-hurrit mənşəli **El** kökü həmin mənada Elam, Tamil, Ellada (Qədim Yunanıstan, massaqet-skif təbiət tanrısı Lada), Karel, Mari-El, Böyük El (Göy Türk xaqanlığı), Şörəyel (Şirak-El, Qars-Ağbaba), Türkmən-El, Qaqauz-El və s. qədim, müasir adlarda da özünü qoruyubdur. Arqıştixineli də “**xin**” kökünün “xan” (başçı) mənasında işlədilməsini daha qədim tarixi məlumatlar da əsaslandırır. M.ö. XVIII-XV əsrlərdə semit-hamit tayfaları tərəfindən işğal olunan Şumer ərazilərini şərqdən gələn hurrit mənşəli

soydaşları giksoslar, kassitlər və s. tayfalar öz nəzarətlərinə alaraq Misirdə də güclənirlər. Onların Nil çayının deltasına yaxın ərazilərdə yaratdıqları yeni başkəndləri Avaris (avar, bar, var türk tayfa adının ən qədim şəkillərindən, bər-bərlər də bu kökdəndir), başçıları “xekan xasut” (xaqan), “Xian” (xan) (2,230-231), din kahinlərinin başçısı Xekanaxta (xaqan) (2,151) adlanırdı.

Urartu dövlətinin başçılarından Sarduri adı da (sardlı kişi) hurrit sard (Urmiya ətrafı), soydaş etrusk sard tayfa(Sardiniya adası) adları ilə eyni mənşəlidir. Naxçıvanda Şərur yaşayış məskəninin mənşəyi də həmin sard tayfa adından yaranmışdır. Hurrit urartularda dövləti idarə edən ailənin üzvləri “ururda” (14,58) adlanırdılar. Burada iki eyni kökün(ur, ər, kişi) təkrarlanması ilə “kişilər kişisi” “xanlar xanı” mənası yaranır. Silahlı tayfalara (orduya) “şureli” deyilirdi (14,58). Qədim türksoylu şu tayfası, şumer, şubartu xalq adları ilə eyni mənşəli olan bu ad Şörəyel (Şirak-El, Ağbaba-Qars) tarixi-coğrafi adının sirak (massaget-skif) tayfalarından törənməsini təsdiqləyir. Türksoylu kimmerlərin, massaqet-skiflərin (siraklar) Cənubi Qafqazda uzunmüddətli var olmaları nəticəsində yaranan coğrafi adlardan biri də Şörəyel (Sirak-El) və burada yerləşən Gümrüdür (kimmerin təhrif olunmuş şəkli). Gümrü yaxınlığındakı hurrit mənşəli Marmaraşen yaşayış məskəni adında **mar** kökü əsasını urartuca “mari”- hakimiyyəti idarə edən ailə, (14,58) şen əcdad totemi bürü mənasından alır. Yenə də mar-ın iki dəfə təkrarlanması, marmar, əvvəlki səhifələrdə incələnen mənanın artırılması (ur-ur, iq-iq), dil qanunauyğunluğu hadisəsi ilə əlaqəlidir. Marmaraşen dedikdə “xanlar xanı boz qurd” mənası düşünülürmüş. Urartu və Ural adlarında **ur** kökü eyni mənanı daşdığı kimi, urartuca “mar” anlayışı ilə ural-altay xalqlarından marilərin, mardvinlərin adlarında **mar** kökünün ruh əlaqəsi də bir mənşəlidir.

Mifoloji əsaslara dayanaraq mənanın güclənməsi üçün rəqəmlərin təkrarından da istifadə olunur. Monqol xalqlarının şamançılıq inanclarında, “Qeser”in buryat mətnində tanrılar 55 xeyir ruhlu qərb, 44 şər ruhlu şərq tərəfin qoruyucusu kimi təqdim olunur (17,145). B.A.Mixaylovun “Dini mifologiya” monoqrafiyasında buryat şamançılığının tanrıları sıra ilə qabaqda duran 99, qərbdə 55, arxada 77 tanrıya bölünürlər (9). Monqol-buryat uligerlərində qəhrəmanlar daimi tanrılar səviyyəsində tutulmaqla 99 müsbət xüsusiyyətdə yaradılırlar. Altay şamançılığında qeyd edilir ki, “bizim dünyamızdan başqa daha 99 aləm var, bunların hər biri öz ərazilərində yerləşir, bunlara aid cənnət və cəhənnəm yaranıb... Bu dünyalardanən böyüyü, ucası Xan-Kurbustan - tenqrinindir.(21,47). Buryat mifologiyasına aidbəzi əfsanələrdə Eseqe Malan cənub tərəfin 99 tanrısının başçısı kimi qəbul edilərək xeyirxah hamı ruh sayılır. Onun 9 oğlu var idi (26,116). Altay “Yaradılış” dastanında(3, 89-90), “Dədə Qorqud” boylarında (12,51) , Buryat epik əsərinəndə (26,55). “Qeser”in exirit-bulaqat mətnində (17,31),“Oğuz kağan” dastanında (10,54;23,32) 9 rəqəminin uyğun təkrarları ilə rastlaşırıq.Qeyd edilməlidir ki, mifologiyada, epik əsərdə rəqəmlərlə mənanın artırılması həm eyni rəqəmin müxtəlif hallarda verilməsi ilə, həm də həmin rəqəmin çoxsaylı təkrarlarla, miqdarca artması ilə yaradılır.

N.Gəncəvinin“Yeddi gözəl” əsərinin adında verilən yeddi rəqəmi dəyişik hallarda: yeddi göy, yeddi kök, yeddi iqlim, yeddi rəng, yeddi günbəd, yeddi gün, yeddi gözəl, yeddi ulduz, yeddi xan və s.mənalardaışlədilərək dastanlarda yaradılan üsullarla uyğunluq təşkil edir.(11,19) “Koroğlu” dastanında dəlilərin sayı 7-dən 7777-yə qədər artırılır (15, 94) Bu dastanda 7-nin başqa münasibətlərdə də təkrarına rast gəlinir. (16:17,54,159)

Mənanın çoxsaylı təkrarlar vasitəsi ilə qədimdən başlanğıc alan xüsusiyyət kimi yaranması dastanlarda bir surətin 2,3,7 sayda eyni görünüşdə, ruhda varlığa çevrilmə motivində də özünü qoruyub. Həmin cəhətdən “Qeser”dastanlar silsiləsinə aid mətnlərin bəzində bir bahadır üç eyni səviyyəli surətə çevrilir. “Maaday-Qara”da baş qəhrəman Ay-Kaanın torpağına gəlib çatana qədər yolda yeddi eyni Köqüdey-Merqen olur(18, 388-397). “Qılqamış”da iki eyni Enkudu surəti iştirak edir.

Mənanın güclənməsi xüsusiyyəti mərhələli inkişafının sonunda – müasir vəziyyətində bitkin hala düşərək dilin qrammatik kateqoriyalarında özünü göstərmiş, məsələn ural-altay dillərindəeyni kökün, şəkilçinin, sözün çoxsaylı təkrarları şəklini almışdır.Həmin xüsusiyyəti Türkiyə tükəsində verilmiş aşağıdakı qısa mətn parçasından da aydınlaşdırmaq olar.“... Danunaların (**Denyen**) **Hititlərlə**işkilili bir halk **topluluğu** olaraq çok büyük ihtimalle Dana Adası üzerinde gemilerini yapmaya **başladıklarını** belirten Yrd. Doç. Dr. Hakan Öniz, şunları kaydetti: ... henüz **yüzde yüz**

kanitlayamamalarına rağmen ... 'Deniz Kavimleri' olarak **adlandırılan topluluklardan** biri olan Danunalar'ın (**Denyen**)..."(29). Parçadakı seçilmiş sözlərdən hər birində: **-en, -it, -le, -ili, -la, yüz, -la, -ma, -lan, -lu, -en**, şəkilçiləri iki və ya daha artıq dəfə təkrarlanıb. "**Tamamlanan** bildiri metni yetkili kuruma sunuldu." cümləsində vurğulanan sözdə am, an şəkilçilərindən iki dəfə istifadə olunub. Yaxud eston, fin Miikki, Raykenen ad, soyadlarında **i, k** səsləri, en şəkilçisi iki dəfə iştirak edir. Mənanın güclənməsi düzəltmə yolu ilə söz səviyyəsində təkrarlarla da yaranır: bir-bir, dörd-dörd; orada da, burada da; zaman-zaman və s. Ural-altay dillərinə xas olan qeyd edilən qanunauyğunluqlar qədim mifoloji xüsusiyyətin yeni məna almış şəkilləridir. Zəif də olsa, semit-hamit, hind-avropa mənşəli dillərdə də bənzəri xüsusiyyət mövcuddur, lakin bunun yaranma əsasları fərqlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абай Гесер – Хубун. Эпопея (Ехирит булагатский вариант). Часть I. Типография Министерства культуры. Бур. АССР.
2. Авдиев В.И. История Древнего Востока. Гос. Изд. Полит. Литературы. 1953.
3. Афанасьева В.К. Ауннаки. Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. т. I. Москва. Советская Энциклопедия. 1991. 89-90 стр.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. I cild (Şifahi xalq ədəbiyyatı), Bakı, "Elm", 2004,
5. Bəydili C. Türkmifolojiobrazlarsistemi: strukturvəfunksiya. Bakı, Mütərcim, 2007,
6. BüyükTürkKlasikleri. Tarih. Antoloji. Ansiklopedi. Birincicilt. Ötüken – Söğüt. İstanbul, 1985,
7. Cəmsidov Ş. "Kitabi – Dədə Qorqud". Bakı, "Elm", 1999,
8. Donuk A. EskiTürkDevletlerindeİdari – Askeri Ünvan ve Terimler. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul. 1988,
9. Дугаров Б.С. Сакральный мир бурятской Гесериады. Небесный пантеон и генезис героя. 2005 Улан-Уде. Dissercat <http://www.dissercat.com/content/sakralnyi-mir-buryatskoi-qeseriady-nebesnyi-pantheon-i-genezis-qeroya-ixzz-2-iqa2№4k.27>.
10. Əsgər Ə. Oğuznamə yaradıcılığı. Bakı, "Elm və Təhsil", 2013,
11. Gəncəvi N. "Yeddi gözəl". Bakı, "Elm", 1983.
12. Hacıyev T. "Dədə Qorqud kitabı": tariximizin ilk yazılı dərsliyi. Bakı, "ElmvəTəhsil", 2014
13. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока. Москва. Наука. 1991.
14. История древнего мира. I том. Москва. Наука. 1989.
15. Koroğlu. Bakı, "Gənclik", 1975,
16. Koroğlu. Paris nüsxəsi. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005,
17. Героический эпос о Гэсэре. Иркутск. Издат. Гос. Университета. 1969.
18. Маадай – Кара. Алтайский героический эпос. Москва. Наука. 1973.
19. MİRƏHMƏDOV Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Ensiklopediya". N.P.V., 1998,
20. Неклюдов С.Ю. Монгольские сказания о Гесере. Новые записи. Москва. Наука. 1982.
21. Сагалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центрально – Азиатские влияния. Новосибирск. Наука. 1984.
22. Sayılov Q. Şirvan aşiq sənəti: ənənə və müasirlik. Bakı, "Nurlan", 2013,
23. Рашид-ад-Дин Ф. Огуз-наме. Баку. «Элм». 1987.
24. РинчиновГ.Б.Жанровая спецификаулигероовхори-бурят.2006.Улан-Уде.13стр.dissercat <http://www.dissercat.com/content/zhanrovaya-spetsifika-uliqerov-khori-buryat#ixzz2iqYRfHwI>
25. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. Москва. Наука. 1988.
26. Шаракшинова Н. Героический эпос бурят. Иркутск. Восточно – Сибирское книжное из-во. 1968.

27. Tanrıverdi Ə. “Dədə Qorqud” kitabının obrazlar aləmi. Bakı, “Nurlan”, 2013, 86
28. `Тюрко – монгольское языкознание и фольклористика. Издательство восточной литературы. Москва. 1960.
29. <http://www.sondakika.com/haber/haber-dana-adasi-nda-3200-yillik-dev-tersane-ortaya-8836125/>

Turan Teymurov, fil.ü.f.d.

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, elmi işçi
turanteymurov@mail.ru

OBRAZIN MİLLİ MƏNSUBİYYƏTİNİN TƏQDIMATINDA DETAL VƏ TƏFƏRRÜATIN ROLU (M.AUEZOVUN “ABAY” ROMANI ƏSASINDA)

Görkəmli qazax yazıçısı Muxtar Auevov XX əsr qazax ədəbi-mədəni, elmi və ictimai-siyasi fikir tarixində mühüm xidmətləri olan mütəfəkkir şəxsiyyətdir. Zəngin və səmərəli yaradıcılıq yolu keçmiş bu böyük şəxsiyyətin ömür kitabı isə “Abay” romanı olmuşdur.

Romanda XX əsrin əvvəllərinə qədərki qazax həyatı geniş planda, təfsilatlı şəkildə, koloritli formada təsvirini tapmışdır. Adından da göründüyü kimi, əsərin əsas qəhərməni XIX əsr qazax şairi, tərcüməçisi, maarifçisi Abaydır. Onun həyatı və yaradıcılığı doğma xalqına xidmətdə keçmişdir. Bütövlükdə o, sağlığından xalqın arzu-istəklərinin carçısına çevrilmiş, fəaliyyətini doğma millətinin inkişafına, maariflənməsinə, hətta köçəri həyatdan oturaq həyata keçməsinə və s. həsr etmişdir. Romanda Abayla xalq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, amma bütövlükdə Abay xalqın simvoludur, onun ideallarının carçısıdır.

Etnoqrafik əsər yaratmağı qarşısına məqsəd qoymayan, amma bədii əsərlərində həm də “bir etnoqraf, alim, tarixçi qabiliyyətini də” (2,219) göstərən müəllif romanda həm də xalq obrazını canlandıracağı və sevimli obrazını xalqla qarşılıqlı əlaqədə verdiyi üçün süjet xəttinin və hadisələrin gedişinin məntiqinə uyğun olaraq müxtəlif mərasimlərlə bağlı təfərrüatlar əhəmiyyətli yer tutur. Bu təfərrüatların təsviri iki baxımdan xüsusi maraq doğurur. Birincisi, xalq obrazını hərtərəfli və dolğun özünəməxsusluqları haqqında incəliklərinə qədər təsvir yaratmaqdırsa, ikincisi, şair Abayın bədii irsindəki milli ruhun və koloritin mənbəyindən birini qabarıq təsvir etməkdir. Ədib xalq mərasimlərinin təsvirində obyektivliyə o dərəcədə əməl edibdir ki, bu gün xalqın bir çox adət-ənənələri roman əsasında araşdırılır.

“Abay” romanının əsas qəhərmənlərindən biri olan Bojey dünyasını dəyişir. Kunanbayın aulu bəd xəbəri eşidir, birmənalı şəkildə dəfnə getmək üçün hazırlaşır. “Hamı belə güman edirdi ki, qədimdən qalmış pozulmaz adətə görə, atlı çapıb gələcək, onları dəfn mərasiminə dəvət edəcəkdir. Adi həyatda adamlar nə qədər dalaşsalar da, köhnə məsələdə deyildiyi kimi, “Dəbdəbəli ziyafət və yeni məzar qarşısında hər şey unudulmalı idi. Bojeyin həyatında hər nə olmuşsa da, lakin onun dəfn mərasimində iştirak etməyən, hamı ilə birlikdə ona ağlamayan bir nəfər belə qohum-qardaş tapılmazdı.

Dəfn üçün qımız hazırladılar, kəsməyə atlar seçdilər, alaçıqlar və dəvət gözləmədən gedib-getməmək məsələsini müzakirə etməyə başladılar. Qaş qaralanadək bir xəbər gətirəni gözlədilər, lakin heç kəs gəlmədi” (1,180). Yazıçı yas mərasiminin özünü nə qədər təfsilatlı təsvir edirsə, yas mərasiminin başlanğıcını da bir o qədər xırdalıqlarına qədər nəzərə çatdırır. Məhz bu xırdalıqların, daha doğrusu, təfsilatlı təsvirin sayəsində məlum olur ki, qazaxlar da digər türk xalqları kimi, yas mərasimində iki cəhətə xüsusi diqqət yetirirlərmiş. Bunlardan biri yas mərasiminə insanları dəvət etməkdirsə, ikincisi isə hətta küsülü insanlara da ayrı-seçkilik qoymamaqdır, yəni tayfaya münasibətdən asılı olmayaraq, qohum-qonşunun hamısı dəvət edilmiş.

Kunanbayın tayfası Bojeyin dəfninə dəvət olunmur. Onlar bununla xalqın yazılmamış qanununa çevrilmiş adətini pozurlar. Kunanbaydan xoşları gəlməyən yas sahibləri bütün tayfanın qəlbinə dəyirlər: onlardan heç kəsi, o cümlədən, ağbirçək Zərini, Uljanı da yasa çağırırlar.

Bojey üçün ən böyük alaçığı qururlar, alaçığa ən yaxşı xalıları döşəyirlər, ortaya qara xalılı çarpayı və üstünə də cənazəni qoyurlar. “Baydalı matəm bayrağını gətirib öz əli ilə alaçığın sağ tərəfindən asdı. Nizənin ucuna keçirilmiş matəm bayrağı mərhum üçün ən böyük hörmət əlaməti, kədər əlaməti idi. Əgər Bojey xan nəslindən olsaydı, alaçıqdan Ture – ağ, mavi və ya zolaq-zolaq bayraq asılandı. Mərhum sadə nəsiləndən olduqda isə, bayrağın rəngi onun yaşından asılı olur. Baydalı bu barədə köhnə adətləri yaxşı bilən bir adam kimi məşhur olan Suyundiklə məsləhətləşmişdi. Suyundik cavab vermişdi ki, cavan adam öldükdə qırmızı bayraq asılır, qoca adam öldükdə ağ, Bojey kimi orta yaşlı adam öldükdə isə bayraq ikizolaqlı – qara və ağ zolaqlı olmalıdır.

Bojeyin ölümünün ikinci günü matəm alaçığının sağ tərəfindən Baydalının vurduğu bu bayraq sübut edirdi ki, mərhuma böyük təntənə ilə təziyə saxlanacaq. Bu, hər şeydən əvvəl, o demək idi ki, yas bütün il davam edəcək və bundan sonra illik ehsan veriləcəkdir” (1,183).

Mərasimə hazırlıq mərhələsində yas adətlərinin təfsilatlı təsviri orijinallığı ilə seçilir. Detallar bolluğu ilə fərqlənən təfsilat qazax xalqının yas mərasiminin rəngarəngliyinin və zənginliyinin əyani göstəricisinə çevrilir. Nümunələrlə tanışlıq belə bir əminlik yaradır ki, həqiqətən də, “etnoqraf-alim burada həyat və məişətin indi keçmişə qovuşmuş maraqlı detallarını tapa bilər” (6,200). Simvolik rəngli bayraqlar iki baxımdan maraqlı doğurur: birincisi, epizoddakı rənglər qədim türklərdəki rəmzi rəngləri xatırladır (5,23). Təsadüfi xarakter daşımayan bu yaxınlıq yas mərasimindəki bəzi adətlərin qədim türk yas mərasimindəki adətlərin davamı olduğunu göstərir.

İkincisi, mərasimdə istifadə olunan simvollar xalq üçün bəlli simvollarıdır. Yəni bu simvolları görənlər dünyasını dəyişən gənc, orta yaşlı və ya qoca, varlı-kasıb, bəy, yaxud da sırası bir insan olub-olmadığını bilir, özünü bütövlükdə buna hazırlayır.

Məlum olduğu kimi, hər bir əsər üç amilin vəhdətindən ibarətdir. Bunlar yazıçı, əsər və oxucu amilləridir. Bu amillərin hər biri vacib olsa da, ən əhəmiyyətli, şübhəsiz ki, müəllifdir. Qələmə aldığı hər bir əsərdə müəllif özünün səviyyəsini, savadını, həyata baxışını, dünyagörüşünü, psixoloji yaşantılarını və s. əks etdirir. Müəllif özünü bədii əsərində əks etdirməklə, eyni zamanda, mənsub olduğu xalqdan gələn səciyyəvi cəhətləri də ifadə etməli olur. Deməli, birincisi, bədii əsərdə birbaşa müəllifin özündən gələn milli özünəməxsusluqlar zəruri şəkildə iştirak edir. İkincisi, mövzu xalqın həyatından, obrazlar xalqın içindən seçilən halda istər-istəməz millilik istinad olunan əsas cəhətlərdən birinə çevrilir.

Hər bir xalq bənzərsiz və təkrar olunmazdır, bir çox keyfiyyətləri ilə başqa xalqlardan fərqlənir. “Milli özünəməxsusluq – dəqiq faktır. Yalnız bir millətə, yalnız bir xalqa, yalnız bir dövlətə xas hansısa öz-özlüyündə yeganə olan xüsusiyyətlər mövcud deyil. Məsələn onların müəyyən topluluğunda, bu milli və ümummilli cəhətlərin təkrar olunmaz kristal quruluşundadır. Milli xarakterin, milli fərdiliyin inkar olunması, deməli, xalqların dünyasını çox darıxdırıcı etmək və bozlaşdırmaq olardı” (3,3).

Milli xarakterin və milli fərdiliyin bədii ədəbiyyatda inikasının vasitə və formaları müxtəlif və zəngindir. Təbii ki, bunlardan biri də təfərrüat və detaldır. Bədii detal təfərrüat yarada, simvola çevrilə, sosial, mənəvi-əxlaqi, psixoloji yük daşıya bildiyi kimi və s., eyni zamanda, milli həyatın, ruhun, xarakterin, adət-ənənələrin ifadəçisinə də çevrilməyə qadirdir.

M.Auezovun “Abay” romanında xalq ümumiləşdirilmiş bir obraz kimi iştirak etdiyi üçün burada xalqın özü, mənəviyyəti, düşüncəsi, xarakteri, bir sözlə, D.Lixaçevin sözü ilə desək, xalqlara bənzərsizlik verən özünəməxsusluqları əksini tapır.

Yazıçı romanında milliliyin, xalq həyatının təsvirini verəndə detallardan müxtəlif formalarda yararlanmışdır. Ən ümumi şəkildə iki formanı qeyd etmək mümkündür: birincisi, Abayın milliliyinin təsvirində detallar; ikincisi, xalq obrazının təsvirində detallar. Bunlar isə bir-birlərini tamamlayırlar, çünki Abay xalqı, xalq Abayı təmsil edir.

Abay yüksək təbəqəyə mənsubdur, eyni zamanda müxtəlif maraqlarla ayrı-ayrı qruplarda da təmsil olunmaqla özünü təsdiqə çalışır. O, akınlarla müntəzəm şəkildə ünsiyyətdədir, tez-tez rus ziyalıları və məmurları ilə görüşür, mənsub olduğu təbəqənin əksər üzvlərindən fərqli olaraq, sırası insanlarla, aşağı təbəqənin nümayəndələri ilə əlaqə saxlayır, onları dinləyir və imkan daxilində, gücü çatdığı qədər onların maraqlarını və mənafeələrini qorumağa çalışır.

Romanın qəhrəmanı Abay da bu tipli insanlardan biridir. Onun üçün həyatın mənası yalnız və yalnız xalq, millət naminə yaşamaq, mübarizə aparmaqdır. Mənsub olduğu təbəqə naminə özünü qurban vermək fikrində olmayan, hətta bu təbəqə ilə konfliktə girən Abay millət üçün əlindən gələnləni bütün işləri görməyə birmənalı şəkildə hazırdır. Milli bir insanın və millətə vurğun bir şəxsiyyətin yaradıcılığı kimi, həyatı da bütövlükdə milli ruhla süslənmişdir. Buna görə də təbii ki, onun obrazı yaradılarkən milli ruhu ifadə edən detallardan geniş istifadə edilmişdir.

Bütün qazaxlar kimi Abay da folklora, milli musiqiyə bağlı bir şəxsiyyət olmuşdur. Tarix boyu akınlar qazax həyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi xalqın, millətin özünəməxsusluqlarının ən səciyyəvilərindən birinə çevrilmişdir. Abay rus ziyalıları Andreyevlə görüşür. Onun otağındakı kitablara heyrət və həsədlə baxır, bunların qanun kitabları olub-olmadığını soruşur. “Bunlar Puşkinin əsərləri idi. Ağbaş ev sahibi izah etməyə başlayıb:

– Yox, qanun kitabları deyil, bu kitabları şair yazmışdır... – dedi və birdən ümitsiz halda əllərini yellətdi: – Sən başa düşməzsən. Bunu izah etmək çətindir.

Ona elə gəlirdi ki, qırğızlarda şair yoxdur, buna görə həmin məfhum üçün onlarda söz tapılmaz.

Lakin Abay tərcüməçi vasitəsilə soruşmaqda davam etdi. Tərcüməçi cümləni tərcümə etməyə başladı, lakin “şair” sözünə çatdıqda, özünə zəhmət verib münasib qazax sözü axtarmadan dedi:

– Akın... Akının kitablarıdır...” (1,357).

Müxtəlif etnosa mənsub insanların qarşılaşdıqları bu epizodda adi bir detal qazax milli həyatının böyük bir tarixi kəsimi haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Akın detalı sayəsində bəlli olur ki, qazaxlarda uzun illər yazılı ədəbiyyat əvəzinə şifahi ədəbiyyat yaranaraq inkişaf edibdir. Buna görə də onlar yazıb-yaradan insanlara ilk növbədə akın adını veriblər. Akın şairin bütün missiyasını qoruyub saxlayan və cəmiyyət miqyasında gerçəkləşdirən yaradıcı bir şəxsiyyətdir.

Akın, romandan da göründüyü kimi, qazaxlar üçün həm şairdir, həm musiqiçidir, həm əyləncə təşkil edəndir, həm el ağsaqqalıdır, həm xalqın səsinə aləmə yayan bir insandır və s. Deməli, uğurlu şəkildə seçilmiş akın detalı XIX əsr qazax həyatının özünəməxsusluğu haqqında əlavə sözə, şərhə ehtiyac olmadan dolğun təsəvvür oyadır. Buna görə görkəmli rus yazıçısı K.Paustovski vaxtilə haqlı olaraq yazırdı ki, “yaxşı detal uğurlu bir obrazla eyni sırada durur” (4,48).

Yazıçı Abayı tanımaq üçün ilk növbədə xalqı tanımağa çalışmışdır. Monumental Abay surəti bütün özünəməxsusluqları ilə xalqın ən yaxşı keyfiyyətlərini özündə əks etdirən fərd-şəxsiyyət kimi təsvir olunmuşdur. Yazıçı sanki demək istəyir ki, onun şəxsiyyətinin möhtəşəmliyi millətindən rişələndiyi kimi, poeziyasının gücü də xalqın müdrikliyindən gəlir. Bütün bunları təsvir etmək üçün yazıçı xalq həyatının dolğun və koloritli mənzərəsini yaratmağa üstünlük vermişdir. Məqsədini gerçəkləşdirmək üçün sənətkar mədəni-məişət detallarından səmərəli şəkildə yararlanmış və xalq həyatının, ruhunun koloritli təsvirini yaratmışdır.

Epik vüsətli romanda, bildiyimiz kimi, akın, musiqi, mahnı mühüm rol oynayır. Musiqi və mahnı romanda bir tərəfdən xarakterlərin mənəvi dünyasını açmağa, digər tərəfdən də xalqın ruhunu, həyat tərzini, iç dünyasını və s. başa düşməyə əsaslı zəmin hazırlayır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, M.Auezov şair, bəstəkar, akın, maarifçi və s. kimi fəaliyyət göstərmiş Abaydan danışır. Böyük ədibin romanında Abayla mənsub olduğu xalqın nümayəndələrinin böyük əksəriyyətinin duyduqlarının və danışdıqlarının arasında fərq demək olar ki, yoxdur. Bu baxımdan “Abay” romanında musiqi həm xalqın, həm də xalqı təmsil edən Abayın ruhunu koloritli şəkildə ifadə edən mədəni-məişət detallarıdır.

Yazıçı romanda həyatı olduğu kimi təsvir etmişdir. O bəzən elə milli adət-ənənələri vermişdir ki, bunlar Abay və onun ətrafındakılar üçün nə qədər aydın olsa da, sonrakı nəsillər qazax oxucularında və başqa xalqın nümayəndələrində bir o qədər anlaşılmaqlıq yarada bilər. Buna görə yazıçı detallaşdırdığı belə adət-ənənələri təsvir etdikdən sonra izahını da vermişdir.

Sevgilisini Oralbaydan ayırırlar. Qız onunla sonuncu dəfə görüşür və deyir: “Bizim müqəddəratımız həll edilmişdir... Salamət qal, Oralbay... Qoy bu mənim son salamım olsun... Böyük alaçıqda çolaq, qoca gəlinin son salamı kimi, ağır və kədərli salamım olsun” (1,467).

Nümunədəki kədərli vida mərasimində qızın dediyi sözlər aydındır, amma çolaq, qoca gəlinin son salamının nə demək olduğu qaranlıq qalır. Yazıçı bu qaranlığı oxucu üçün aydınlaşdırır. “Adətə görə həmişə bütün qohumlarına birinci olaraq gəlin baş əyir. Qocalığın çatdığını hiss edərkən o, son dəfə ərinin qəbilə alaçığının ağzında diz çökərək, qəbilənin adətincə baş əyir. Həmin gündən etibarən bir qarı kimi bütün qalanlar ona ilk dəfə baş əyməyə başlayırlar” (1,467).

M.Auezov maraqlı bir milli adət-ənənədən orijinal bədii detal yaratmışdır. Qız çolaq, qoca gəlin anlayışını bu mənada işlədir ki, sevdiyi oğlana qovuşmamaq onun üçün bütün gəncliyinin itirilməsi, bir daha gənc kimi sevib-sevilməyəcəyi, bundan sonra bütün həyatını yaşlı bir qadın kimi yaşayacağı deməkdir. Kədərli, emosional bir vida epizodunun təsvirində, təbii ki, əlavə söz, şərhə ehtiyac qalmır. Zahirən adi bir detal bütöv bir mənzərə yarada bilir.

Əslində M.Auezovun romanında milli adət-ənənələr detallaşdırılarkən yalnız xalq həyatı haqqında koloritli təsvir yaratmaq funksiyasını gerçəkləşdirmir, eyni zamanda, təsvirinin poetik və emosional gücünü artırmağa xidmətə səfərbər edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Auezov M. Abay. Bakı, 1954, 745 s.
2. Kutniyakova N.B. Muhtar Avezovun etnoqrafik mirası üzərinə. «Bilig», Türk Dünyası Sosial Bilimler Dergisi, Sayı-6/ Yaz '97, 219-221 s.
3. Лихачев Д.С. О национальном характере русских // Вопросы философии. 1990. №4.
4. Паустовский К. Поэзия прозы // О писательском труде. М., СП, 1953.
5. Seyidov M. Göy, ağ, qara rənglərinin əski inamla əlaqəsi. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), 1978, №2
6. Шалабаев Б. История казахской прозы. Сюжет и характер. Алма-Ата: «Жазушы», 1968. 312 с.

The images presented in details the role of details and the nationality (based on the novel M.Auezovs "Abai")

Summary

In the novel, details life before the beginning of the XX century, color images found in a wide plan on kazakh the novel M.Auezovs "Abai". The main work of the XIX century kazakh poet, translator and educator is Abai. His life and work service to his nation. In the novel is contact each other, but in general Abai - a symbol of the nation, its ideals of the herald. The article details on the basis of nationality role in the creation of images and details of the novel.

Key words: detalı, novel, Abai

Zhala Babashova Kastrati, fil.ü.f.d.
Kastamonu Universitesi
zhalababashova@gmail.com

19. YÜZYILIN SONU 20. YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRK DÜNYASINDA AYDINLANMA HAREKETİ

19. yüzüylün ikinci yarısından sonra Rusya Türkistan topraklarının önemli bir bölümüne hakim oldu. Çarlık Rusya'sında büyük bir Türk düşmanlığı vardı ve Türk halkları yönetimin her türlü baskı ve zulmüne maruz kalmakta idiler. Ruslar, işgal ettikleri toprakları sürekli kontrol altında tutabilmek adına bu topraklara Rusya'dan Rus kökenli insanları getirip yerleştirerek, onlara en iyi, en verimli toprakları vererek yerli Türk halklarını bu şekilde sindirmeye çalışıyor, onları aşağılayarak baskı altında tutuyorlardı. Bütün bu haksızlıklara karşı sessiz kalamayan isyan eden bilinçli kesim ve aydınlar yönetim tarafından birer birer veya topluca öldürülerek ortadan kaldırılıyordu. Rus işgalinin başladığı yıllardan itibaren Stalin'in ölümüne kadar Rus yönetimi

tarafından Türk halklarının milli ve manevi dəyərləri, tarixi kimlikləri yok sayılarak, baskı, sürgün ve toplu katillərlə korkutularak, asimile etme siyasəti bəşarılı bir şəkildə gerçəkləşdirilməkdəydi. Cedit Hərəketi Türk milli bilincinin gəlişimi və Türk halklarının bağımsızlıq mücadələrinə önəmli fikri etkisi olmuş bir hərəket olaraq nitələndiriləbilir. Osmanlı Devletinin yıkılış sürecinə girməsiylə bərabər, devletin kurtuluş rəçetələri olaraq iləri sürülən Osmanlıcılıq və İslamcılıq ideolojilerinin Müslüman və gayrimüslim azınlıkların ayaklanmasıyla bir anlamda “anlamsızlaşması”, Türk milliyətçiliği ideolojisini güclü bir seçənək olaraq ortaya çikarmışdır. İşte bu dənəmdə Tatar topluluğunda bir yeniləşmə hərəketi olaraq bəşlayan Cedit Hərəketinin fikri etkisi, zamanla tüm Türk topluluklarına yayılmış, bağımsızlıq mücadələsi verən Türk halklarına olumlu etkilerde bulunmuşdur. 19. yüzüylün ikinci yarısında Rus yönetimindeki Türk halklarının ən önəmli kəltür və siyasət mərkəzləri, Kazan, Kırım, Bakü, Ufa, Taşkənt, Semerkant, Fergana və Buhara gibi şəhirlərdir. Aydınlar genəlliklə bu mərkəzlərdə bulundukları için fikir, bilim, edebiyat gibi siyasət də yine böyle mərkəzlərdə üretiliyordu. Məsələ, dənəmin ən önəmli dergiləri və gazetələri bu mərkəzlərdə basılıyor və dağıtılıyordu. Bu fikrimizi sabitlemək adına, bütün Türk dnyasının fikir hayatında önəmli yeri olan Kırım’da – Bahçesaray’da yayımlanan Tercüman gazetəsini örnek verəbiliriz. 20.yüzüylün bəşlarında Gaspıralı İsmail Bey’in “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” sloganıyla özetlənən fikirləri, Türk soylu topluluklar arasında büyük yankı uyandırmış və kabul görmüşdür. Gaspıralı’nın dil birliğini əsas alan düşüncələri ilə birlikdə, eğitim, maariflənmə konusundaki fikirlərini də həyata gəçirmək için 1900 yılında Semerkand’da ilk “Usul-ı Cedit” okulu açılmıştı. Çarlık yönetimi Türk halklarının aydınlanmasını, bilinçlənməsini istemediği için bu okulların yaygınlaşmasına karşı çikıyor, türlü engəllər çikarıyorlardı. * Kastamonu Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçələri və Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi 2 Yönetimin engəllərinə rağmen 20. yüzüylün bəşlarında bütün Türk coğrafyasında yeni yöntemlə eğitim verən birçok okul açılmıştı. Gaspıralı’nın önderliğində açılan okullarda Rusya’nın hər tərəfindən gələn öğrencilər bu yeniləşmə düşüncəsini kendi yörelərinə taşımaya bəşlamışlardır. Gaspıralı Tercüman gazetəsində yayımladığı yazılarda ünlü "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesini yayarak Türk halkları arasında birlik və dayanışma duyğusunun yaratılmasına çalışmaktadır. Yazar, bəşta kendi topluluğunda olmaq üzere bir dizi reformun gerçəkləşdirilmesini; Batılı eğitim kurumlarının açılmasını, Türk halkları için ortak bir dilin kullanılmasını, Rusya Türkələrinin ekonomik durumunun düzəlməsini və ekonomik həyata katılmalarını, dinsel örgütələrin revizə edilmesini və Türkələrin arasında yardımlaşma örgütələrinin kurulmasını öngörmüşdür. Gaspıralı və diğər aydınlar, coğrafi uzaklıq nədəniylə, Türk halklarının anlaşma güclüğü çektiklərinə və ortak bir dil yardımıyla bir yakınlaşmanın sağlanması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Türk topluluklarının konuştukları dil bənzərdir ancak, aydınlar bir tür "üst Türkçə" ilə anlaşabilməkdədirler. Temel sorun Türklüğe ait, ortak özelliklərin bəlgirin bir biçimdə bozulması və edebi faaliyyətin azalmasıdır. Ortak dil və kəltürel yakınlığın sağlanabilmesi için eğitim ve dil reformu, gazete yayımlama faaliyyəti bu dənəm Tatar aydınların temel uğraşısını oluşturmuşdur. Dilde, fikirde və İşte birlikten Gaspıralı, bütün Türk halklarının arasındaki lehçə fərklərinin giderilmesi və bütün Türkələrin ortak bir dil və alfabeye gəçmesini, Türkçə'nin Arapça və Farsça'nın egemenliğindən kurtarılmasını; modernləşmə atılımlarının bəşarıya ulaştırılarak modern bir devlet içersinde Türkələrin bağımsız olarak yaşamasını amaçlamaktadır. Bu görüşləri cesaretle dile gətirən bir gazete olan Tercüman, giderek yayınlık kazanarak, İstanbul gazetələrindən daha fazla sayıda bir okur kitlesinə sahip olmuştur. Açılan yeni okullar, Gaspıralı’nın düşüncələri və ceditçilik hərəketi bütün Türk dnyasında milliyətçi düşüncənin güclənmesini, milli bilincin oluşmasını sağladı. Bununla da çeşitli aydın hərəketləri oluşmaya bəşladı. Rusya’da yaşanan 1905 Ekim İhtilali, Rusya’da olduğu gibi, Türk halklarının bütünü arasında da olumlu bir hava yaratmıştı. Rus okullarında ya da İstanbul ve Kazan gibi Türk kəltür mərkəzlərində eğitim gören aydınlar milli konularla daha rahat bir şəkildə ilgilenmə firsətı bulmuşlardı. Dənəmin şair və yazarları, hikayə, roman, şiir və makale alanlarında yazdıklarıyla halkı bilgiləndiriyor, milli konuları işləyərək özgürlük düşüncəsini, milli bilinci gücləndirməyə çalışıyorlardı. Bu bağlamda bu dənəmi ele aldığımızda bütün Türk topluluklarında canlanma hərəketlənmə görülməkdədir. Türk topraklarının Çarlık orduları tərəfindən işgali bu coğrafyadaki Türk halklarının milli ve manevi dnyalarında derin yaralar açmıştı. Bu süreç zarfında bu

coğrafiyadaki aydınlar arasında çeşitli qruplar olmuş və mücadelelərə girişilmişdir. 20. yüzilin başlarında özəlliklə Rus ihtilalından sonra Kazak, Kırgız, Özbek, Azərbaycan, Kırım və Kazan Türkləri arasında önəmli direniş hareketleri ve sayısız başkaldırılar görülmüşdür. Bunlardan en önəmli si ve 1916 senesinde Semerkant bölgəsində başlayan isyana 10 milyona yakın insan 3 katılmışdır. Kırgız, Kazak, Uygur, Tatar, Başkurt Türkləri de bu isyana katılım sağlamışdır.(Türk Dünyası Edebiyatı-II, Ankara 2002, s.229) Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesi, yazarın "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi doğrultusunda, Rusya'daki Türklər arasında başta dil birliğini sağlamak ve ortak bir anlaşma dili yaratılmasını sağlamak için çeşitli yazılar yayınlamışdır. Gazete, Osmanlı Türkçesine sadık kalmakla beraber, ağır Arapça ve Farsça terkipler kullanmayarak herkesin, özəlliklə İstanbul gazetelerinden haberdar olan aydınların anlayabileceği bir dil kullanılmışdır. Ancak 1905 I. Rus Devrimi'nden sonra nispeten basın özgürlüğüne kavuşan değişik Türk boyları arasında bir gazete yayını patlaması olmuş ve bunların çoğu da kendi mahalli şivelerini kullanmaya başlamışlardır. Bu durum ise, Gaspıralı tarafından ortak dilden ayrılma şeklinde yorumlanmıştır. İsmail Gaspıralı, Türk ulusunun bir bütün olduğuna, coğrafi ve dilden gelen farklılıkların bu bütünselliği bozamayacağına inanmış ve bu nedenle, dil birliğini engelleyecek ve Türk halkları arasında anlaşmayı güçleştirecek unsurlara karşı mücadele edilmesini öngörmüşdür. Gaspıralı Türk birliği için gerekli gördüğü düşünce birliği ilkesini, dil birliğine dayandırmış, dil birliği gerçekleşmeden, Türk halklarının birleşmesinden söz edilemeyeceğini savunmuştur. Gaspıralı'nın önerdiği ve kullandığı dil olarak Kırım kelime ve tabirleriyle desteklediği basitleştirilmiş Osmanlı Türkçesini seçmesi rastlantısal değildir. Hiç şüphesiz ki o dönemde Osmanlı Türkçesi bütün Türk diyalektleri arasında en gelişmiş ve yerleşmiş olanıdır. Osmanlı edebi birikimi ve eğitim deneyimi ile bu dilde mevcut nispeten geniş edebiyat ve yayın diğer Türklere sıkıntısı çekilen kültür ve eğitim boşluklarının doldurulmasına büyük katkıda bulunmuştur. Ancak Osmanlı Türkçesinin özəlliklə edebi alanda kullanılan dilin ağır Arapça ve Farsça terkiplerden oluşması, bu yönde bir dil birliğinin oluşmasına da engel oluşturmaktadır. Bu nedenle Gaspıralı Osmanlı edebi dilini eleştirmiş, konuşulan ve yaşayan Türkçe üzerinde bir birlik kurulması gerektiğini söylemiştir. Gaspıralı İsmail ve diğer aydınların aslında istedikleri kültürel bir birliktir. Konuşulan dilin Rusya'da yaşayan Türklər tarafından anlaşılması ve ortak bir alfabenin gerçekleştirilmesi bu aydınların başlıca amaçlarıdır. Gaspıralı da bu doğrultuda bir siyasal birlik düşüncesinden sürekli kaçınmış, ve bunu tehlikeli bulmuştur. Onun esas kaygısı özəlliklə böyle bir birliğin toplumsal ve kültürel altyapısını hazırlayabilmektir. Gaspıralı'nın temel yaklaşımı, "Lisan-ı Umumi" adını verdiği bir dil birliğidir. Bu dönemde bu birliği sağlamaya yönelik bir çok Türkçü dergi yayımlanmaya başlanmıştır. Ruslar bu yayımların milliyetçi olduğu kadar İslâmci yayınlar olduğunu söyleyerek engellemeye çalışmışlardır. Rus gizli polisinin raporunda, Türkçülük adı altında İslâmıcılık yapıldığı ifade edilmektedir. Bu hareket içinde 1905'den sonra Tatar gazeteleri yanında Azerbaycan Türklərinin çıkardığı gazeteler, Özbeklerin çıkardığı Özelikle "Turan" ve "Buhara-ı Şerif" bunlardan bir kaçıdır. Rusya'da yaşayan Türk ve Müslüman halklar arasında bir birlik kurma düşüncesi, siyasal ortamın da uygun olmasıyla bu dönemde yeni bir ivme kazanmıştır. 15 Ağustos 1905 4 tarihinde içlerinde İsmail Gaspıralı, Ali Merdan Topçubaşı ve Yusuf Akçura gibi Türk halkalarının önde gelen aydınlarının da önderlik ettiği Rusya Müslümanları Kongresi gerçekleşmesiyle müslüman halklar arasında birliği kurma yönünde önəmli bir fonksiyon üstlenmiştir. Bu yönde toplanan ilk kongre, Nijni-Novgorod'da 15-28 Ağustos tarihlerinde yaklaşık 150 delegenin katılımıyla toplanmıştır. Gaspıralı kongreye katılan liderlerden biridir ve Tatarlar bu kongrede çoğunluğu oluşturmaktadır. Kongreye Azerbaycan ve diğer Türk topluluklarından, Sibirya'dan, Türkistan'dan ve Rusya içlerinden temsilciler katılmışdır. Kongre aynı zamanda tüm Müslüman halkların haklarını da savunmaktadır. Kongrenin ilk açıklaması -Rusya'daki diğer liberal burjuvazi ile benzer olarak- Rusya'nın tüm Müslüman halklarının haklarını elde etmeye yönelik olarak oluşturulmuştur. Kongre sonunda, Rusya'daki Müslümanların tümünü içine alan bir örgüt kurulmasını kararlaştırılmış ve faaliyet alanı 18 bölgeye ayrılmış ve her birimin kendi meclislerini seçim yoluyla oluşturmaları öngörülmüştür. Merkezi asamble Bakû'de toplanırken, uygulamada bir çok yerel meclis toplanmış ancak bunlardan yalnızca Kazan Meclisi düzenli bir çalışma gösterebilmiştir. Rusya Müslümanları kongresinin ikincisi, 13-23 Ocak 1906 tarihleri arasında St.

Petersburg'da yaklaşık 100 delegenin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu kongre, Azerbaycan ve Tatar milliyetçilerinin önderliğinde "Rusya Müslümanlarının İttifakı" olarak adlandırılmıştır. Doğrudan siyasal bir eylem niteliğindeki üçüncü Kongre Nijni-Novgorod'da ilk Duma'nın dağılmasından hemen sonra, Ağustos 1906'da toplanmıştır. Bu kongrede tartışmaların merkezini, savunuculuğunu Yusuf Akçura'nın yaptığı, İttifak'ın bir siyasal partiye dönüştürülmesi sorunu oluşturmuştur. Gaspıralı siyasal parti düşüncesine karşı çıkmış ve hareketin din ve kültür alanı ile sınırlı kalmasını savunmuştur. Ancak özellikle Rus sosyalist devrimcilerine yakın olan ve başlıca önemli grubunu Tan'cıların (bu adı Tan Yıldızı adlı yayın organından almışlardır) oluşturduğu Ayaz İshaki önderliğindeki Tatar sosyalistleri siyasal partiye, bütün sınıfların çıkarlarını savunacak bir partinin kurulmasının imkansızlığı nedeniyle tavır almışlardır. Akçura'nın savunduğu etnik ve dinsel yakınlığın bir siyasal parti kurmaya yetecek ortak noktalar olduğu düşüncesinin kabulü sonucunda aynı adı taşıyan "İttifak" adlı bir siyasal partinin kurulması karara bağlanmıştır. Rusya Müslümanlarının siyasal temsilini amaçlayan girişimler, Rusya'da yaşayan Türk halkları arasında ulusal bilince dayalı bir bağımsızlık anlayışının gelişmesine neden olmuştur. 1917 Bolşevik İhtilali ile birlikte Rusların Türk coğrafyasındaki etkisi daha planlı bir şekilde gelişmeye başlar. Ruslar, bölgenin hakim gücü haline gelirler. Lenin'in yönetimi yıllarında belirli bir rahatlama yaşayan Türk halkları, Stalin döneminde her alanda büyük baskı, sürgün ve ölümlerle karşılaşmışlar. Lenin'in Türk toplulukları ile ilgili yürüttüğü politikanın temelinde, Türk lehçelerinin ayrı diller, Türk boylarının farklı milletler olduğu düşüncesiyle yetişmiş ve bu bilinçte yeni "mikro milletçi" zihniyette bir toplum oluşturmak hedefleniyordu. Bu politikayı uygularken 1920- 1950 yılları arasında Sovyetler Birliğinde kanlı yıllar yaşandı. Bu yıllarda binlerce insan kurşuna dizilmiş, baskı ve şiddete maruz kalmıştır. Stalin dönemi Türk aydınlarının kanıyla yazılmış kanlı bir dönemdir. Türk aydınları Rusya'nın kendilerini tarihlerinden, kültürel kaynaklarından kopararak yeni ve farklı 5 kimliklere dönüştürmek istediklerini anlarlar ve buna karşı çıkarlar. 1924 yılında Türk coğrafyasında meydana gelen direniş hareketleri sırasında binlerce aydın ve sivil öldürülmüştür. Özgürlüklerin kısıtlanması yönünde uygulamalar başlatılmıştır. 1924 yılında Sovyet yönetimine karşı Özbekistan'da başlayan olaylar "Basmacılık" hareketi olarak adlandırıldı, bu direnişin yatırılmasından sonra "Basmacılar" ve "Ceditçiler" in ortadan kaldırılması ve yok edilmesi politikası devreye girdi. Türk dilinin birliğini savunan ve Kiril alfabesine karşı çıkan aydınlar " sistem karşıtı, halk düşmanı, pantürkist" olarak suçlanmış ve büyük bir bölümü 1937-1938 Repressiya yıllarında kurşunlanarak öldürülmüşlerdir. Bunun sonrasında da Birinci Dünya Savaşının başlaması toplumsal ve siyasal hareketlerin tamamen durması sonucunu doğurmuştur. Gaspıralı, "Rusyadaki Müslümanlar" makalesi ile, Türklerin geri kalma nedenlerini araştırmış ve dil birliğinin gelişme için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Gaspıralı, Rusya dışında, Müslümanların ve Türklerin birliğini ve gelişmesini sağlamaya yönelik konferanslar vermiş, Müslümanların buldukları ülkelerin ekonomik hayatına katılması yoluyla ancak gerilikten kurtulacaklarını ve güçlü birer topluluk olacaklarını söylemiştir. Rusya'da toplanan kongrelerden sonra, Gaspıralı'nın Mısır'da uluslararası bir Müslüman Kongresi düzenleme girişimleri ise sonuçsuz kalmıştır. Özetle vermeye çalıştığımız Türk halklarının tarihinde önemli olan bu dönem geniş kapsamlı bir araştırma konusudur. Sonuç olarak haleflerimizin milli kimlikleri ve milli kimlikleri ile var olma uğruna verdikleri bu yaşam mücadelesinde gördüğümüz şu ki, onlar eğitimle, milli ve kültürel varlıklarına sıkıca sarılarak, köklerine ve müşterek varlıkları olan "Türk dili" etrafında birleşip ortak Türkçeyle makaleler, eserler, şiirler yazarak bir mücadele yolu seçmişlerdi. 20. yüzyıl İsmail Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla özdeşleşmiş aydınlarımızın son damla kanlarına kadar geri çekilmeden sürdürdükleri ideolojik savaşıdır. XIX. yüzyılın sonunda yetişen ve modern Türk dünyası edebiyatının doğuşunda etkin olan aydınların karakteristik özelliği hürriyetçi ve halkçı düşüncelere sahip olmaları idi.

KAYNAKLAR

1. Kanlıdere, Ahmet "Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi (1809-1917)", Türkiye Günlüğü Dergisi, Sayı:46, Yaz- 1997.
2. Kırımlı, Hakan Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916), Türk

- Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
3. Ilgar, İhsan Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
 4. Ortaylı, İlber Çarlık Rusyasında Türkçülük Hareketleri ve Gaspıralı İsmail Bey, Ankara, 1968.
 5. Akar, M.-Deniz, S.-Bilecik, F, Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı, Yesevi Yayınları, İstanbul, 1994.

Aysel Qəribli, doktorant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Terminologiya şöbəsi, kiçik elmi işçisi
aysel-qerib@hotmail.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA KƏRBƏLA MÖVZUSU

Müşahidələr göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan poeziyasında “Kərbəla müsibəti” mövzusu demək olar ki, unudulur (bu barədə bax: 1,2,3,4). Və bu möhtəşəm mövzuya bütünlükdə deyil, yalnız müəyyən söz və ya ifadə-obrazlar səviyyəsində müraciət edilir, yaxud “Kərbəla müsibəti” qəhrəmanlarının adları ehtiramla yad olunur. Məsələn, XVIII əsr Azərbaycan şairi Telimxan yazır:

Dedim, Allah rəbbim, nəbim Məhəmməd,
İmamım Əlidir, damadı-Əhməd.
Zövcü-bətül olan şəfəi-ümmət
Həsən, Hüseyin şahidənə yetişdim (5, s.260).

Türk (Osmanlı) ədəbiyyatında da XVII-XVIII əsrlərdə mərsiyə yazmış bir neçə şair – Nəqçiv Ağkirmani, Kəlim, Xoca Nəşət, Zəkayi məlumdur (6, s.190).

Bununla belə Azərbaycan folklor poeziyasında həmin mövzuya müraciət, görünür, az və ya çox dərəcədə həmişə mövcud olmuşdur. “Kərbəla folkloru” kitabının müəllifi Füzuli Bayat göstərir ki, “dini folklorumuzun ən böyük qolu olan Kərbəla folkloru tarixin yaddaşlarda yaşamasıdır. Olmuş hadisələrin qiyamətə qədər söylənəcəyi inanc təməlli özəl mətnlərdir. Kərbəla ağılları, mərsiyələri, məktəlləri, rəvayətləri, əfsanələri, mənəkəbələri, ritualları, meydan tamaşaları ilə, qısacası, bütünüylə folklorudur” (7, s.6).

Füzuli Bayat Azərbaycan aşıq ədəbiyyatından “Kərbəla müsibəti” mövzusunə dair aşağıdakı klassik nümunələri misal çəkir:

“Koroğlu” dastanından:
Qoç Koroğlu, sizdən qorxmaz ürəyi,
Hax yanında qəbul olsun diləyi.
Həsən, Hüseyin ərş kürsüsü, dirəyi,
Kərbəladə şəhid etmədün, dünya !? (7, s. 73).

Aşıq Alıdan:
İmam Həsən gözəllərin gözüdü,
İmam Hüseyin şəfaətçi özüdü,
Zeynəlabdin zindan çəkdi düzüdü,
Yezidə Müreyyib talan yaratdı (7, s.71).

Aşıq Ələsgərdən:
Həsən Əl-Müctəba aləmə rəhbər,
Hüseyini-şəhiddi şafeyi-məhşər.
İmam Zeynəlabdin dilimdə əzbər,
Qoyma darda mən zəlilü müztəri! (7, s.71).

Göründüyü kimi, xalq poeziyasının bu mükəmməl nümunələrində də Kərbəla mövzusunun daha çox “sitat” kimi istifadə olunur. Və “müsibət”in mahiyyətinə yaxud fəlsəfəsinə gedilmir.

“Kərbəla folkloru” müəllifinin son zamanlar toplanmış folklor poeziyasından (məsələn, Masallı folklorundan) verdiyi maraqlı örnəklərə gəldikdə (7,s.62-64) isə, şübhə etmirik ki, onlar ən gec XIX əsrdə yaranmışdır. Yəni o zaman yaranmışdır ki, artıq yazılı poeziyada “Kərbəla müsibəti” mövzusu özünün “intibah dövrü” nü yaşamağa başlamışdı.

Və “Kərbəla müsibəti” bütün tərəfləri (hətta teatral təcəssümü) ilə ələ alınır.

Mövzunun Azərbaycan xalq təfəkküründə, ilk növbədə, təbii ki, şiə mühitində möhkəm yer tutmasını da müəyyən mənada folklor hadisəsi hesab etmək mümkündür. Yüz illər boyu keçirilmiş şəbih tamaşalarında Kərbəla faciəsinin məzmununu geniş xalq kütlələrinə özünəməxsus bir şəkildə anladılmışdır ki, bu da XIX əsr Azərbaycan təriqət (mərsiyə) şeirinin sosial bazasının formalaşmasına təsir göstərmişdir. Xüsusilə o mənada ki, əsasən, xalq içərisindən çıxmış mərsiyə şairləri çalışmışlar ki, Kərbəla müsibətini elə bir dillə anlatsınlar ki, həm mövzunun ideoloji məzmununu zədələnməsin, olduğu kimi çatdırılsın, həm də geniş xalq kütlələri üçün aydın, asan dərk edilən və təsirli olsun.

Summary

It's possible to consider the firm position of the theme in a certain sense as folklore event in the thought of the Azerbaijan people, in the first place in Shiite environment. The content of the Tragedy of Karbala which had been held for hundred years was explained to the vast masses in their own ways in Shabih performances. And it had exerted influence on the formation of social base of the Azerbaijan sect (tarigat) poem of the 19th century. Especially while explaining the Tragedy of Karbala the sect poets born among people did their best not to damage the ideological content of the theme, to bring to the notice of the vast masses in a lucid style and touching manner.

Key words: Azerbaijan people, Tragedy of Karbala, Ideological content, Shabih performances.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı Həmid. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU nəş., 1956.
2. Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, “Elm” nəş., 1980.
3. Kərimov P. XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı, “Nurlan” nəş., 2011.
4. Gölpınarlı A. Tarih boyunca İslam mezhepleri ve Şiilik, İstanbul, Dergah Yayınları, 1987.
5. Həkim Tilimxan Divanı, I c., Qum, 2007, 281 s. Toplayanı Əsədullah Əmiri.
6. Erdoğan M. Türk Edebiyatında Muhammes, Ankara, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
7. Bayat F. Kərbəla folkloru. Məhərrəmlik rituallarından şəbih meydan tamaşalarına. Bakı, “Elm və təhsil” nəş., 2014.

Humay Məmmədova, doktorant
Qafqaz Universiteti
humaynew@yahoo.com

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRK QADIN YAZIÇILARININ YARADICILIĞINDA AİLƏ VƏ QADIN PROBLEMI

Giriş. XIX əsrin sonu? XX əsrin əvvəlləri tarixi, ictimai həm də ədəbi nöqteyi-nəzərdən bütün dünyada olduğu kimi Türk ədəbiyyatı tarixində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. XX əsrin başlarında Türkiyədə ədəbiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən, nəsr sahəsində, xüsusilə də roman janrının inkişafına imkan yaratmışdır.

II Məşrutə dövründə başlayan demokratik proses qadının cəmiyyətdəki rolunu artırmış və qadın haqları məsələsi ön plana çıxmışdır. Məhz II məşrutənin elan olunması ilə bərabər Osmanlı qadını da buna laqeyd qalmamış, cəmiyyətin bir çox sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də fəaliyyət göstərmiş, qəzet və jurnallarda yazılar nəşr etdirmişlər. Bunun nəticəsi olaraq da Osmanlı qadınları tərəfindən orta “qadın məfkurəsi” hərəkatı yaranmış oldu.

Bu dövrdə türk ədəbiyyatının əsas qadın nasirləri Zəfər Xanım, Fatma Aliyə Xanım və Əminə Səmiyə Xanım olmuşdur. Hər üç yazıçı eyni dövrdə yaradıcılıq fəaliyyətinə başlasa da, bunlar arasında ilk əsər müəllifinin kim olması bir qədər mübahisəli məsələdir.

Son dövr tədqiqatçı alimlərindən olan Zəhra Toska ilk əsər müəllifinin məhz Zəfər xanım olduğunu iddia etmişdir. Zəfər Xanım İslam dünyasında ilk qadın yazıçı olaraq “Vətən eşqi” adlı romanını yazmışdır. Zəfər Xanım qələmə aldığı “Vətən eşqi” adlı əsəri ilə İslam dünyasında bir qadın tərəfindən yazılmış ilk roman müəllifidir. Əsər 1877-ci ildə osmanlıca çap olunmuşdur. İlk türkcə roman “Vətən eşqi” 1994-cü ildə Zəhra Toska tərəfindən ərəb əlifbasından latın əlifbasına transliterasiya edilmiş və sadələşdirilmiş mətn orijinal mətnlə birgə yenidən nəşr olunmuşdur (2-1).

Zəfər Xanımın həyatı haqqında bir neçə sətirlik məlumat var. Muasiri olmuş Mustafa Zihni Əfəndinin “Məşahirün-Nisa” adlı əsərində Zəfər Xanımın 19-cu əsrin ən güclü sədrəzəmlərindən və dövlət adamlarından olan Fuat Paşanın yaxın qohumu və Osmanlı səfirlərindən Kabuli Paşanın zövcəsi olması haqqında məlumatdan savayı bioqrafiyası tamamilə naməlumdur.(2-1)

Lakin əsər bir yaradıcılıq məhsulu olaraq qəbul edilməmiş və ilk qadın yazıçı olaraq Zəfər Xanım deyil, məhz Fatma Aliyə xanım hesab olunmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri də Fatma Aliyə xanımın dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əhməd Cəvdət paşanın qızı olması və yaradıcılığının daha məhsuldar olması idi.

Eyni zamanda Zəhra xanımın romanının bədii və texniki yöndən daha zəif olması Fatma Aliyə xanımın adını ön plana çıxarmışdır.

Fatma Aliyə xanım türk ədəbiyyatının ilk qadın yazıçısı olmaqla yanaşı, həm də ilk qadın filosof, ilk qadın tərcüməçi, qadın haqlarından, gender bərabərliyindən bəhs edən və haqqında ilk monoqrafiya yazılmış qadın ədib olmuşdur.

Fatma Aliyə xanım ədəbi yaradıcılığa ilk olaraq tərcümə əsəri olan “Məram” adlı romanla başlamış və bir- birinin ardınca “Xəyal və həqiqət”, “Muhadarat”, “Udi”, “Refet”, “Enin”, “Levayihə-həyat”, “Əhməd Cəvdət Paşa və zaman” və s. kimi əsərləri qələmə almışdır.

Türk ədəbiyyatının ilk qadın simalarından biri də Əminə Səmiyə xanımdır. Əhməd Cəvdət Paşanın qızı və Fatma Aliyə xanımın bacısı olmuş Əminə xanım türk ədəbiyyat tarixində yazıçı, publisist, siyasətçi və müəllim kimi tanınmışdır.

Ədibin beş romanı, dörd hekayə kitabı, üç məqalə kitabı, bir elmi kitabı, bir çox sayda məqalə və məktubları məlumdur.

“Muallime”, “Bikes”, “Səfalət”, “Mükafat-ı İlahiyə” və “Gayya Quyusu” əsərləri roman janrında yazılmışdır. Hekayə kitablarına Terbiyə-i Etfələ aid “Üç Hekâyə” və “Hissi Rəqabət”, “Əmir Çoban Qızları”, “Dilşad Xatun” məqalə kitablarına “Selanik Xatirələri”, “Hürriyyət Kokuları” daxildir (4-25).

Zəfər xanım, Fatma Aliyə və Əminə Səmiyə yaradıcılıqlarında olan əsərlərin əsas mövzularından biri ailə və qadın problemləridir.

Zəfər xanım yaradıcılığının ən əsas əsəri “Vətən eşqi” romanıdır. Əsərin adı “Vətən eşqi” olmasına baxmayaraq, əsərdə tamamilə vətən eşqindən bəhs edilməsini və vətənpərvər hisslərin aşılındığını söyləmək mümkün deyildir. “Vətən eşqi” əsərini “ayrılıq hekayəsi” adlandırmaq daha doğrudur. Əsərdə Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətinə uyğun olaraq Şərq və Qərb mədəniyyətinin qarşılaşdırılması verilmişdir. Romanın yazılma səbəbi vətən sevgisi olsa da, əsərin əsas mövzusu qadın həyatı və qadın taleyidir. Yazıcının hər iki mühitdə qadın və qadın həyatının müqayisə etdiyini və qarşılaşdırdığını görürük. Lakin Zəfər xanım hər iki mühitə qarşı tənqidi yanaşaraq, qadının hər iki mühitdə müstəqil həyatının olmadığını, öz haqq və hüquqlarını tələb etməkdə aciz olduqlarını, həyatları ilə bağlı qərar qəbul edə bilmədiklərini qeyd edir.

Fatma Aliyə xanımın ilk tərcümə əsəri George Ohnetin “Volonte” adlı əsəri olmuşdur. “Məram” adlanan əsər “Bir qadın” imzasıyla nəşr olunmuşdur (3-9).

Əsər türk cəmiyyətində böyük bir əks-sədaya səbəb oldu. Belə ki, o dövr Osmanlı cəmiyyətində “Volonte” əsərinin bir qadın tərəfindən tərcümə olunması, qadının fransız dilinə mükəmməl səviyyədə hakim olması mümkünsüz bir hal kimi qəbul olunurdu.

Fatma Aliyə həyatında XIX əsrin sonlarında Osmanlıda qadına olan münasibəti görmək mümkündür. Yazdığı əsərləri “Bir qadın” imzasıyla nəşr etdirən yazıçı, cəmiyyətdən gələ biləcək mənfi rəy və tənqidlərdən qaçmaq və özünü gizlətmək üçün məhz bu addımı atmışdır.

Fatma Aliyə xanım həm də Tənzimat dövrünün ilk və yeganə qadın filosofu olmuşdur. Yazıcının fəlsəfi düşüncələri daha çox “Tetkik-i Ecsâm” və “Terâcim-i Ahvâli Felâsife” adlı iki əsərində cəmləşib.

Yazıcının romanları daha çox ailə, evlilik, uşaq tərbiyəsi, təhsil, qadının cəmiyyətdə rolu, Osmanlı konak həyatı kimi mövzuları əhatə edir.

Yaradıcılığının şah əsəri hesab olunan “Muhadarat” əsəri Türkiyə Cümhuriyyətinin Təhsil Nazirliyi tərəfindən “100 təməl əsər” arasına daxil edilmişdir (3-5).

Romanda, əsasən, evlilik haqqında gənclərin söz sahibi olmağı, ögey ananın uşaqlara mənfi təsiri, uşaq tərbiyəsi, yaxın qohumların ailədə yaratdığı problemlər, oxumuş qadınların fərqi və s. mövzulardan bəhs olunur.

Fatma Aliyənin digər romanlarında biri də “Udi” romanıdır. Atası Cevdet Paşanın Suriya Valisi olduğu zamanlarda Fatma Aliyə də atası ilə birgə Şam şəhərində yaşamışdır. Bu illərdə əldə etdiyi həyat təcrübələrini məhz “Udi” əsərində qələmə almışdır.

Yazıcının “Enin”, “Refet”, “Levayih-i həyat” adlı romanlarında azadlığa can atan, öz zəhmətiylə pul qazanan, heç kimə möhtac olmayan qadın qəhrəmanlar canlandırılmışdır.

Romanlarla yanaşı, Fatma Aliyə həm də “Qadınlara məxsus qəzet”də dərc olunan məqalələrində mühafizəkar düşüncələrdən çox uzaqlaşmadan qadın problemlərini işıqlandırmışdır.

Fatma Aliyə Topuz türk ədəbiyyat tarixində ilk qadın mütərcim, qadın problemlərini sistemlik şəkildə ələ alan ilk qadın romançı, Hilali-Ahmer Cəmiyyətinin ilk qadın üzvü, ilk yardım dərnəyini quran, haqqında ilk dəfə monoqrafiya yazılmış ilk qadın yazıçı olaraq tanınır.

Əminə Səmiyə xanımın ədəbi və siyasi şəxsiyyətini formalaşdıran ən əsas ünsür “Qadınlıq məfkürəsi”dir. “Qadınlıq məfkürəsi” anlayışı bütün qadınların varlığını düşünmək və qadın problemlərinin həllinə dair xidmətlər göstərməyə çalışmaqdır.

Mükəmməl təhsil və tərbiyə almış Əminə Səmiyə dövrünün bir çox tanınmış alimləri tərəfindən bir sıra elmlərə yiyələnmişdir.

Əminə Səmiyə xanım da bacısı Fatma Aliyə kimi Osmanlı qadın hərəkatında çox önəmli yerə sahibdir.

Lakin düşüncə tərzinə görə Əminə xanım bacısından fərqlənirdi. Belə ki, daha mühafizəkar düşüncəyə məxsus Fatma Aliyə daha çox atası Əhməd Cevdet Paşanın izindən getmişdir. Əminə Səmiyə isə adət-ənənlərdən daha uzaq, daha yenilikçi düşüncələrə malik idi.

Yaradıcılığında daha çox roman janrı təşkil edən yazıcının müraciət etdiyi əsas mövzular qadın problemləri, ailə, evlilik, cəmiyyətin islahı, uşaq tərbiyəsi kimi mövzular olmuşdur.

Əminə Səmiyə xanım roman, hekayə, memuar janrında bir çox əsər yazmışdır. Lakin yazıçı daha çox “Səfalət” adlı romanı ilə tanınmışdır.

Yazıcının əsərləri içərisində yalnız “Hulasa-i İlm-i Hesab” ilə “Səfalət” nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, Əminə Səmiyə romanlarının Fatma Aliyənin romanlarından daha zəifdir. Elə müəllif özü də dövrün ədibləriylə yarışmaq niyyətində olmadığını və əsərlərində xətalara ola biləcəyini qeyd edir.

Əminə Səmiyənin roman və hekayə janrında yazdığı əsərlərlə yanaşı publisistik əsərləri də mövcuddur. Yazıçının publisistik fəaliyyəti əsasən “Xanımlara məxsus qəzet”lə bağlıdır.

Əminə Səmiyə “Hürriyyət Kokuları” əsərində 1908-1909 illərində Selanikdə müxtəlif qəzetlərdə siyasi və qadın problemləri ilə bağlı yazılarını cəmləşdirmişdir (4-15).

Yazıçının fikrincə, qadına önəm verən millətlər ən üst səviyyəyə çatmış millətlərdir. Əminə Səmiyə qadının müasirləşməsiylə Osmanlı dövlətinin müasirləşməsini biri-birini tamamlayan ünsürlər kimi görmüş, qadını ailə və cəmiyyətin mərkəzinə qoymuşdur (4-23).

Qadın mövzusunda yazılan əsərlərinin çoxluğu səbəbindən “feminist yazıçı” adlanan Əminə Səmiyənin əslində qadın məsələsinə dair fikirləri qərb feminizmindən çox fərqlənir.

Nəticə. Hər üç qadın yazıçı türk ədəbiyyatının ilk maarifpərvər qadınlarındanandır. Eyni dövrdə yaşamaqla yanaşı, həm də eyni sosial fəaliyyətlər göstərmiş, həyatları boyunca “qadınlıq məfkurəsi” uğrunda çalışmış və çox önəmli xidmətlər göstərmişlər.

Yaradıcılıqlarında müraciət etdikləri mövzu baxımından da oxşarlıqlar vardır. Ailə, evlilik, qadın problemləri, konak həyatı, uşaq tərbiyəsi, qadının cəmiyyətdə rolu, təhsil kimi mövzular hər üç yazıçının yaradıcılığında olan ortaq mövzulardır.

Qadın problemləri hər üç yazıçının yaradıcılığının ən əsas mövzularındanandır. Qadınların savadlanması, inkişafı qarşısında dayanan ən böyük əngəl olan cahilliyin qarşısını almaq üçün təhsilin vacibliyini müdafiə edən yazıçılar əsərlərinin bir çoxunu bu istiqamətdə qələmə almışlar.

Qadının cəmiyyətdə ən önəmli və ən məsuliyyətli işi analıqdır. Bu səbəbdən də anaların savadlanması cəmiyyət adına çox vacib məsələlərdəndir. Əsərlərində israrla anaların və uşaqların təhsil alması üzərində dayanan yazıçılar, bunun cəmiyyət adına nə qədər faydalı olacaqlarını əks etdirməyə çalışmışlar.

Romanlarında Şərq və Qərb qadınlarının müqayisəsi də hər üç yazıçı yaradıcılığının ortaq xüsusiyyətlərindəndir. Şərq qadınlarını haqlarını öyrənərək müdafiə etməyə, elmə, təhsilə maraq göstərməyə, ictimai həyatda özlərini fərd kimi doğrultmağa çağırmışlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, Osmanlı konak həyatının təsviri hər üç yazıçı romanlarında mövcuddur. Məhz konak qadınlarının həyatını təsvir etməklə XIX əsr türk qadınının həyat tərzini, cəmiyyətdə qadına olan münasibəti göstərə bilmişlər.

Romanlarının ortaq mövzularından biri də ailə və evlilik məsələsinin əks olunmasıdır. Yazıçılar evlilik məsələsində gənclərin azad düşünmələrini və azad seçim etmələrini istəyirlər. Onların fikrincə, cəmiyyətin ən kiçik dövlət modeli hesab olunan ailə həyatı gənclərin öz istəyi ilə azad seçim vasitəsilə qurularsa, belə ailələrin bünövrəsi də möhkəm olar.

Hər üç qadın müəllif olduqca ağır bir dövrdə yaşamış və yaratmışlar. Ədəbiyyatın senzuranın yumruqları altında olduğu bir dövrdə qadın kimliyi ilə ortaya çıxıb yazmaq böyük cəsarət idi. Əsərlərinin forma və məzmun, ideya və bədii xüsusiyyətlərinin zəif və ya güclü olmağından asılı olmayaraq, bu yazıçıların qadınların savadlanması, inkişafı, cəmiyyətdə bir fərd olaraq özünü doğrultması uğrunda əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmet Hamdi Tanpınar “19-cu Asır Türk Edebiyyat Tarihi”. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
2. Ayşe Çamkara “Zafer Hanımın Aşk-ı Vatan Romanı Bağlamında Kadın” htm.edebiyatokyanus.tr.
3. Fatma Aliye Hanım “Muhadarat”, Bilge Kültür Sanat, 2015.
4. Kadriye Kaymaz “İlk türk kadın yazarlarından Emine Semiye Hanım, hayatı ve eserleri”. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2008.
5. Zafer Hanım “Aşk-ı Vatan” Antik Türk Klassikleri, İstanbul, 2008.

Humay Mammadova

**The family and women's issues of the turkish female writers at the end of the 19th and
at the beginning of the 20th century**

Summary

At the of the 19th century as well as over the world, the political, economical and cultural development showed itself in Turkey. This development also affected to the woman's world view and pushed them to be active in public life.

Zafar Khanim ,Fatma Aliya and Amina Samiye were first female writers in the history of Turkish literature. These writers lived not only in the same period, but also showed the same social activities and throughait their lives tried to highlight the women problems in their works

Key words: Fatma Aliya, Zahra khanim, Amina Samiya, the first woman writers

Hüseyin Budak, Dr.Med

Güsev, araştırmacı-yazar

drhbudak@mail.com

KAZAK HALK KAHRAMANI ZUVKA BATUR

GİRİŞ

Kazak halk liderlerinden biri 20.yüzyılın başlarında etkili olmuş olan Zuvka Batur Sabiytoğlu'dur. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Kazak yurdu batıda Rusya'nın doğuda ise Mançu Çin imparatorluğunun yönetimi altındaydı. Altay Kazakları 18.yy ortalarında Şamanizmden İslamiyete geçmiştir. Bu bakımlardan Zuvka Baturun hizmetleri çok önemlidir. Günümüz Türk dünyasına da etkileri bulunan Zuvka Batur, 1866 da Kazakistan'ın Zaysan şehrinde doğmuştur. Zuvka, Altay bölgesinde göçer halkın liderliğine yükselmiş, zulme uğrayanların sığınağı olmuş ve kısa sürede çevresinde büyük halk kitlesi toplanmıştır. Onların problemlerine çözümler üretmiştir. Zalim yöneticilere karşı durmuş, onlarla mücadele etmiştir. 1929 da Çin'liler tarafından başı kesilerek şehit edilmiştir. Zuvka Batur bugünkü Doğu Türkistan Sincan Uygur bölgesinde Kazak Türklerinin medeniyeti ve sosyal hayatı için büyük önem arz etmektedir. Babası Damolla Sabit efendiden iyi bir eğitim almıştır. Sabit Damolla Hive medreselerinde eğitim almıştır. Zuvka Batur'un büyük dedesi de danışmentlik seviyesine yükselmiş bir toplum yöneticisidir. Zuvka Batur halk içinde bulunmuş, eğitimle ilgilenmiştir. Hayatın her yönüyle ilgilenmiştir. Siyasetten de bigane kalmamıştır

Yiğitlik, adalet, özgürlük, eğitim gibi hususlarda örnek olmuştur. Medeniyet için bir ortak değer olan bu hususların uygulayıcısı olmuştur. Yakın dönemin Köroğlu sayılabilecek bir şahıstır. Kahramanlığı halk arasında dilden dile anlatılagelmiştir.

HAYATI:

Zuvka Batur, Doğu Kazakistan'ın Savır yöresinde Zaysan ilçesine bağlı kırsal kesimde; babası Sabit ise, aynı bölgedeki Kalba Dağı eteklerinde dünyaya geldi. Babası sabit Damolla üççüzden oluşan kazakların orta cinden abak-kerey boyundandır. Bu boyda 12 kabileden oluşur. Sabit damolla bunlardan en yüksek stsatüye sahip nokta aga olarak bilinen iyteli kabilesindedir. (4-1) sabit kazanda mederselerde yatılı okumuş. Daha sonra Kazak yurdunukuzey doğusunda mederseler kurarak eğitimde bulunmuştur. Büyük dedelerinden Bukarbay Batur, Abılayhan'ın sağ kollarından Janıbek Batur'un cengâverlerindendi. Abyhan kazak birliğini kuran beydir. Diğer yandan anne tarafından soyu Hoca Ahmet Yesevi'ye dayanır. Bu nesilden gelenlere İşan adı verilir. Kazak Boy yapılanmasında "Koja" olarak adlandırılmıştır. Zuvka Batur, bu nesilden olan bir anneden dünyaya geldiği için de ilk oğullarına Hz. Ali'nin vasıflarından isimler vermişti. Koja'ların

içindən çıxan âlimlər (alp-erenler), “Hazret-i Ata” diye de anıldı. Dolayısıyla o dönemde Valden Hazret’in toplum içinde ayrı bir yeri vardı. Küçük Nurmuhammed, ata dostluklarının vesilesiyle Valden Hazret’ten ders aldı ve Hafız olarak yetişti. “Sarı Hafız” lakabıyla da tanındı. Valden Hazret bu öğrencisinin oğlu Sabit’i de okutmak istedi. Yeğeni Mümin ile Sabit’i kendisinin yetiştiği Buhara, Kazan ve Ufa illerinde okuttu. Bu sırada Sabit’i, Mümin’in kız kardeşi Fadime ile nişanladı. Sabit 15 yıllık tahsilini tamamladıktan sonra evlendi. Valden Hazret, bu iki öğrencisine icazetini vererek, Mançu İmparatorluğu devrinde, adı henüz Şinjan olarak değiştirilmemiş olan Doğu Türkistan ülkesindeki Altay İli havalisine din tebliğine gönderdi.

Sabit görev yaptığı yerlerde “Damolla” (büyük hoca) unvanını aldı. Meslektaşıyla beraber çeşitli yörelerde mescit ve medreseler açarak öğrenci yetiştirdi. Sabit Damolla ilk göreve başladığı yıllarda Zuvka dünyaya geldi. Babası Sabit ve dayısı Mümin Hoca’dan dini dersler alan Zuvka, 15 yaşında babasını kaybetti. İyi bir dini eğitim almıştı. Annesi ile dört kardeşine bakmakla yükümlü oldu. 1883 de zeysandan savır-Altay bölgeseine ,bir gece gizlice göç etti. Yanında haksılığa uğrayan bir aç kişi vardı. beraber dinî vazifesini ifa etmeye devam etti. 1890 yılında Altay’da medrese açtı. (Koktogoyda) Zuvka’nın ilim tahsil etmiş aydın bir kişiliğe sahip olduğunu bilen “Töre” evladı Cengizhan Gûñ onu sarayına aldırıldı ve medresesine tayin etti. Töre, Kazak ulusu içinde yer alan Cengizhan’ın torunlarıdır. Zuvka, bu Töre sarayında kısa zamanda babası gibi kadılık görevine atandı. Dini bilgisinde etkisyle adine davrandı ve kısa zamanda ün kazandı. Aynı dönemde yaşıtı Akıt Hacı ile tanıştı. Muhammed Mümin, Akıt Hacı’nın da hocasıdır. Akıt Hacı “Ulema Şair” unvanıyla da tanınır. Türk dillerinin yanı sıra Arapça, Farsça ve Çince bilmekteydi. Bu arad 18 kasmı 1884 de doğu Türkistan Mançu çin imparatorluğu tadrafından işgal edildi.

Genç yaştaki Zuvka Hoca, kadılık yaptığı dönemde hasis zengin ve zalim yöneticilerin avam tabakasına zulmettiğinin farkına varmaya başladı. O daima mazlumların hakkını savundu. Zorba ağa ve yöneticilerin gayri meşru gelir sağlamalarına karşı durdu. Dolayısıyla bölgesel hükümet yöneticileri onu bir çıban başı gibi gördü. Bunun üzerine Zuvka Hoca kadılık görevinden ayrılarak, doğduğu Savır bölgesine gitmeye karar verdi. Aç ve biçare halkta onun ardından göç etti. Fakat geldiği bu diyarlarda da makam ve mevki sahibi yöneticiler, Zuvka’nın aleyhinde propaganda yapmaya başladı. Buna rağmen o, kanunen hiçbir davanın altında kalmadı. Bilakis zalimlerin mazlum halktan gasp ettikleri malların peşine düşerek, yoksullara tekrar iade etti. Böylece Zuvka’nın hocalık unvanından öte bahadırılığı ön plana çıktı.

ZWQA BATIR JIRI (Zuvka Batur Destanında şöyle anlatılır.

-Arğı atam Zwqa Batır el bilegen
Jasınan jwandarğa bas imegen
Twğan jer Sawır tawdıñ mañayında
Qalıñ el zombıdan bop zar ilegen.

(Dedem Zuvka Batur halkı idare etti
Genç yaşta güçlülere baş eğmedi
Doğduğu yer Savır Dağı yöresinde
Bütün halk zorbalardan yüzünden kan ağladı.)

Hocalarının icazetini alarak her ne kadar dinî alanda hizmet etmeye çalışsa da hayat şartları onu mücadeleye sevk etti. Hocalığıyla ve yiğitliğiyle beraber topraklarının bütünlüğü, halkının dirliği için mücadele etti. Böylece yaşadığı devirde herhangi bir unvana gerek duymadan halkın lideri oldu. Toplum onu kahraman yiğit olarak nitelendirilen batur payesiyle anmaya başladı.

1900 yılında “Boxer İsyanı” olarak bilinen olaylar sırasında, Osmanlı Padişahı II. Abdulhamit Han’ın girişimiyle Çin’deki Müslümanlar İstanbul üzerinden Hicaza gitmeye başlamışlardı. Zuvka Batur da 1906-07 yıllarında hocası ve aynı zamanda dayısı olan Mümin İşan ile beraber Hacca gitti. Elimizdeki tek fotoğrafı hacca giderken İstanbul’da çekilmiştir. Her ikisi de kabile başkanı olarak Yıldız Sarayı’nda II. Abdulhamit tarafından kabul edildi. Bunu İstanbul’da vefat eden Akıt Hacı’nın torunlarından Abdusselam Aykanat Hacı anlatmıştı. Bu hacca hela para ile itmek içmn avaldığı geyiklerin boynuzlarını satarak gitmiştir.

Zalim yöneticiler onun Hacca gidip gelmesiyle tekrar İmam Hatiplik ve müderrislik

görevine geri dönerek, kendilerinin yolsuzluklarına karışmayacağını düşündü. Aynı zamanda Zuvka Batur'un arkadaşı Böke Batur'u ortadan kaldırmak istedi. Nitekim Zuvka Batur hicaz seferine gittikten sonra Çinliler Böke Batur'u yenilgiye uğrattı. O ise, batıya doğru gitmek için Tibet'ten geçerken yakalanarak şehit edildi. Böylece despot yönetim, halka daha çok acı çektirmeye başladı. Zuvka Batur'un hicazdan dönüşünü bekleyen halk, tekrar çevresinde toplanmaya devam etti. Bunun üzerine bütün gençleri nizami olarak askeri eğitime tabi tuttu. Bununla beraber onu destekleyen varlıklı aileler Rusya ile ticaret yaparak, karşılığında silah satın almaya başladı. Yanındaki Kazanbay Batur ile Tölegetay Batur onun en güçlü fedaileriydi. Otarbay, Irgaybay, Düzbay, Ziyratbay gibi avukatlarının yanı sıra onların izinde giden Kerim, Şıbarakın, Nasır, Tokacan gibi yiğitleri, habercileri ve kendi oğullarından Sultan Şerif ile Şiryazdan Hoca da vardı. En değerli adamlarının biri de Osman Batur idi. Onun babası İslambay, Zuvka Batur'un dostuydu. Dolayısıyla genç Osman'ı kendi evladı gibi yetiştirdi. Onun gençliğinden itibaren "Kazak Halkının Gözüpek Bahaduru Olacaksın!" dediği Zuvka Batur'un söylediği halk arasında yaygın sözleri, Osman Batur'a verdiği duası ve icazetiydi. O da Zuvka Batur'u "pirim" diye anardı. Böylesine yiğitlerle ve himayesinde toplanan halk kitleleriyle beraber devrin despot yönetimine karşı mukavemet gösterebildi. Toplumunu himayesine alarak kimseyi ezdirmedi. Mağdur toplumun; dil, din ve ırkına bakmaksızın binlerce aileye sığınak oldu. Bu denli halkına ve topraklarına vasi olmasına rağmen, zalim yöneticiler onu üstlerine şikâyet etti. Dolayısıyla Zuvka Batur'un peşine bölgesel hükümet lideri Yang Zeng Xin ordusu düştü. Bunun üzerine Zuvka Batur, Ürimçi yönünden gelen askerlere karşı durarak Altaylara doğru geçit vermedi. Hükümet hem ılımlı hem de sert politikalar kullansa da bunların hiçbirine karşı yenilmedi.

Bir taraftan 1917 rus devrimi sonrası Rusya yönünden Beyaz Ordu Generali Bakiç 10 bin askeri ile Altay bölgesine yayılmaya başladı. Çin askerleri karşı koyamadı. Zuvka Batur devreye girerek bütün çapulcuları geri püskürttü. Diğer taraftan 1923 yıllarında yine Altay ve Barkol bölgesine baskın yapan Üyeme ve Dünğir adında Moğol çeteleriyle savaşarak onları sınırdan uzaklaştırdı. Topraklarının bütünlüğü ve halkının bekası için mücadele eden Zuvka Batur'un bu dirayetini yerel yönetim kabullenmedi ve ona bölücü yaftasını yapıştırmaya çalıştı.

1928'de Yang Zeng Xin 'ı, Dışişleri Bakanı Piy Yu Lin vurarak öldürdü. Yerine Jin Shureyn geçti ve Zuvka Batur'u ele geçirmek için planlar kurdu. Önce, sözde bir anlaşmaya vararak halka zulmetmeyeceğini bildirdi. Yeni yönetimin vaatlerinden sonra toplumda bir sükûnet başladı. Dolayısıyla birçok insan kendi mesleğiyle uğraşma fırsatı buldu. Fakat çok geçmeden bölgesel hükümet sözünde durmadı ve Zuvka Batur'un yanında hizmet eden Jakiya (Madıhıñ) adında Dünğen asıllı bir yanaşmayı ayartarak casus olarak tuttu. Bu hain, daima Zuvka Batur'un çevresinde olup-bitenleri yetkililerine sızdırıyordu. Himayesindeki yanaşmanın hainliğini geç fark etmesine rağmen ona dokunmadı. Çevresindeki halkı tekrar toplamaya fırsatı da vardı. Fakat o, daima halkının dirliğini düşünerek, bir nebze olsa rahatlayan vatandaşın düzeninin bozulmaması için kaderine razı oldu. O artık sevdiği insanların yanından ayrılmayı ve gerçek vuslata kavuşmayı arzulamaya başlamıştı. Adeta bu âlemde görevinin tamamlandığına inandı. Kader çizgisinden ayrı bir yol izleyemeyeceğini ve ömrünün kendine vefa vermeyeceğini hissetti. Böylece evine baskın yapılacağı günlerde yiğitlerine emir vererek toplumu kendinden uzak tutmaya çalıştı. İnsanların kendisiyle beraber kurban gitmesini istemedi. Yinede çoluk-çocuk ve çevresinde yaşamaya alışmış kimseler onun yanından ayrılmadı. Baskına gelen iki yüz Çinli asker onu canlı ele geçirmek niyetindeydi. İlk manga asker Zuvka Batur'un otağına birer ikişer saldırıya başladı ama kimse sağ çıkamadı. Bunun üzerine ikinci manga asker devreye girdi. Zuvka Batur ise onlara karşı silahsız olarak çarpıştı. Otağının gergisinde asılı duran makineli tüfeği bile eline almadan, bilek gücüyle kapıdan içeri hücum eden askerleri rahatça devirmeye başladı. Buna rağmen ateş edildi ve Zuvka Batur yiğitçe şahadet şerbetini içti.

-Qaşanda şıqqan bolsa jebirlengen
Kedeydi qorğap ustap jibermegen
Aş-arıq, jetim-jesir kim bolsada
Zwqanı pana etip jigerlengen.

(Ne zaman ki zalimler ortaya çıqtıysa
Yoksulları himayesinə aldı
Aç, biçare, yetim, dul her kim olursa;
Zuvka'dan güc alıp, cesaretlendi.)

*

-Elderge qün künder kelgen edi
Er Zwqa elge könil bölgen edi
Sonaw bir zamandarda naşar bağıp
Öktemmen jağalasıp jürgen edi.

(Halkın başına zorlu günler gelmişti
Yiğit Zuvka halka gönül bağlamıştı
O eski günlerde mağdurlara baktı
Müstebitlerle hep mücadele etti.) (1)

Bu kanlı katliamda 53 kişi şehit edildi. Çin askerleri onun başını kesip götürdü. Çok geçmeden halkın isyan etmesinden çekinen bölgesel hükümet, Zuvka Batur'un başını yakınlarına iade etti. Aradan bir sene geçtikten sonra Altay-Köktogay, Belkuduk'ta metfun bulunan kabri etrafına kurgan yapıldı. Günümüzde bu kurgan tarihi bir ziyaretliğe dönüştü.

Zuvka Batur'un torunun oğlu Kuddüs Çolpan şöyle anlatır: *'Doğu Türkistan'ın Altay İli Sarsümbe İlçesindeki bu eski köprü'nün adı Kara Köprüdür. Daha sonra yıkılarak yenisi yapılmış. 1927'de 200 Çin askeri tarafından büyükdedem Zuvka Baturun evi kuşatılarak şehit edildi ve başını kesip götürdüler. Sonra teşhir etmek için bu köprü'nün direklerine dedemin başını günlerce asılı bıraktılar. Zuvka Batur şehit edildikten 40 gün sonra "Kırkını" vereceği haftaya gelinir. Bedeni defnedilmişti, fakat başını Çin yetkililerinden teslim alıp kabrine tevdi etmek gerekiyordu. Bunun üzerine Zuvka Baturun yiğitleri yola çıkarlar. Yiğitler köprüye gelince asılı duran babalarının başını görünce bir türlü o köprüden geçemezler. Kimileri nöbetçi askerlere saldırı düzenleyelim der. Kimileri duygularına hakim olamayıp gözyaşı dökerler. Bunun üzerine Zuvka Batur'un sağ kolu olan Tölegetay Batur kimseye aldırış etmeden atına kamçı vurarak karşıya geçer. Diğerleri de onu takip etmek zorunda kalır. Çünkü Çinli yetkililerden ağasının başını teslim almak zorundadırlar. Bu anlaşmadaki tarihi konular bir yana duradursun; sonunda atamın başını alıp gelirler ve Kırkını Gün tekrar cenaze namazı kılınarak, kabrin baş tarafı kazılarak atamızın başı yerine tevdi edilir.'*(2)

Torunu iş arkadaşım Dr Esedullah Çetin'den aldığım bilgilere göre; Geceleri sabaha kadar kuran okuduğu belirtiliyor. 16 yaşından 63 yaşına kadar ilim yaptı.

Yaygın bilinen bir yaşanmış olay: Bir gün akrabadan saygın bir misafir gelmiş, Misafir hoş karşılanmış. İkramlar verilmiş. At eti ikram edilmiş. Zaman geçmiş ayrılacağı sırada atını beklemiş fakat cılız bir at getirmişler. Misafirin semiz atını ziyafet olarak vermiş, hem misafirler hem çevresinde bulunan fakir halk bu ikramı yemiş. Tabi bu önemli bir kıtlık dönemdir. 1917- 25 kıtlık zamanlarıdır.

AİLESİ:

Zuvka Batur'un torunu iş arkadaşım Dr. Esedullah Çetinden aldığım bilgi şöyledir; *Dedemin Oğullarından en küçüğü babam Savat Çetin'dir. Babası şehid edildiğinde 3 yaşındaymış. Dedem Zuvka Batur'un 4.Eşi Dodi'den olan en küçük oğlu babam Savat Çetin'dir. İstanbul Güneşli'de yaşamaktadır. Dedemin hayatta olan son oğludur. Yaşı hayli ilerlemiştir. Annesi Dodi göç sırasında Himalaya dağlarında ölmüştür.*

*Eşleri.; Kızıke, dodi, Baktıbala, mıkıya
Zuvka Batur'un Çocukları ve aldıkları soyadlar;*

*Sultan şerifin çocukları...Koçyiğitler
Siryazdan.....Kaya, Güler
Şahmerdan Hoca.....Timur, Özdemir
Sadrazam*

Şəhadət....

Codin.....Tosun

Cami.....Çolpan

Savat.....Çetin

Celil.....Çetin

kemal

İzzet.....Koçyiğit (Dr. Esedullah Çetin'den)

Halil.....

Mevlit şerif..... adında 12 oğlu vardı.

Kabura, asbura, peyza, zübeyde, Riyza, Rakiyme, həcər, Kamarya isminde 8 kızı vardır.

HAKKINDA YAZILAN KİTAPLAR:

Hayatı və mücadelesi hakkında yirminci yüzüylün sonlarında Urumçi'deki Kazak yazarlar tarafından kitaplar yazılmıştır. Türkiyə və Azərbaycan Türkçesiylə bərabər Çince, Rusça makale və çevirilər yazıldı.

Or Altay (Altay Kahramanı) denilən Zuvka Batur hakkında yazılan tarixi romanlardan biri; Batırhan Kusbeğin'in «Zuqa Batır» romanı^[3]dir.1992 yılında Uumçide arap alfabesiylə kazakça olaraq yayınlanmışdır. Dünya kazakları konseyi tarafından 2002 senesinde yayınlandı. (4,10)

İkincisi, Kazak edebiyatının ən önəmli yazarlarından, kırk beş yıl Çin həpishanelərində tutsak kalmış; Hacığumar Şabdanulı'nın «Pana» romanıdır. Pana romanı Doğu Türkiстан'da yazılmışdır. Yazarı Kajıgumar Şabdanoğlu. 1988 və 1989 yıllarında Urumçi həpishələrində yatarkən yazılmışdır.2004 seenesnde Almatıda yayınlanmışdır.(3-3)

Bir de Zuvka Batur'un çocukları hakkında yazılan Bay Ahmet Cumabayulı'nın «Sagınış» romanında da bu yönde bilgiler vardır. Baş kahraman Zuvka Baturdur. Roman 2004 yılında Dünya Kazakları konseyi tarafından Almatı'da yayınlanmışdır. Tulpırdın Tuyuğı adlı kızı Baktıbayulı, ulan baturda 200 yılında yayınlanmışdır. İdikhan Baturve Şinay Rahmetulinin un Kolbastagan Kos batur adlı eseri 2000 yılında Bayan Olğıyda yayınlanmışdır.

2000 yılında Moğolistan'ın Bayan-Ölgey kentinde doğumunun 130'uncu; şahadətının isə, 70'inci yılı dolayısıyla təkinliklər düzənləndi. Bbir caddeyə adı verildi və anıtı dikildi.(3-3) Kazakistan'da adına bir cami bulunmaqdadır.

SONUÇ:

2016 yılı boyunca torunlarından oluşən bir heyətin girişimləriylə Kazakistan, Türkiyə, Çin və Almaniya gibi bir çok ülkədə tanıtım toplantıları yapılmaktadır. Bu çalışmamızda doğumunun 150 yılı sebebiylə yeterince tanınmayan, Türk Dünyasının bu yiğit liderini tanıtmayı amaçladık.

Zuvka Batur'un dini ilimleri bilmesi önəmli bir husustur. Yeni İslamla şerefləmiş toplumun yerleşik düzene geçmesi ve sosyal hayata uyum sağlamsı açısından önəmlidir. Babası ve dedesi ilim ehli kişilerdir. Bu özellik onun halkın öneme çıkmasını sağlamışdır. Dini ilimler okutan bir medresenin hocalığını yapmışdır. Kadılık bu günki yargıç-hakimlik statüsüne çıkmışdır. Verdiği hükümleri uygulayan kolluk kuvvetleri olmuşdur. Otorite boşluğu olan dönemde halkın ezilmesini önlemek için bu startejik bölgede halka önderlik etmişdir. O zamanlar zulümlərdə bulunan Ruslara, Moğallara ve Çin'li zalimlərlə karşı mücadələ etmişdir. Fakir fukranın okadar sığınağı olmuşki; 'Cebri gördüğünde sen zuvkaya git 'diye bir tabir oluşmuş.(1912) Haksızlıklara ve zulüme karşı durmuş ve cesareti ile mücadələ vermiş sonunda başını vererek şehitlik mertebesine çıkmış halk kahramanıdır.

KAYNAKLAR

1.<https://zuvkabatur.wordpress.com/2016/02/03/zuvka-batur-kimdir/edinme> 12.8.2016

2.<http://turkbilimi.com/kara-kopru-ve-turkistan-cografyasinda-bir-kara-tarih-sayfasi-kuddus-colpan.html> edinme 12.08.2016

3. Zuvka Batur'un 150.yıl anma təkinlikləri Program broşürü, İstanbul, 2016

4. Zuvka Batur'un 150.yıl anma təkinlikləri 1866-2016, ist 2016

Kara köprü, Kiran Köprü

Fotoğraf; Hızırhan Çolpan
Zuvka Batur'un kabristanı

Hüseyn Budak, Dr. Med.

Zuvka Batur – Kazakh popular hero (Summary)

One of the popular leaders of Kazakh nation in recent period is Zuvka Batur, who has been effective in 20th century. Zuvka Batur, who has effects on Contemporary Turkish world too, was born in 1866 year in Zaysan city of Kazakhstan. Zuvka Batur became leader of nomadic people in Altai region, became refuge of oppressed people, and it was gathered large mass of people in a short time. He has opposed cruel rulers and struggled with them. He was executed by beheading in 1829 year by Chinese.

Zuvka Batur has great importance for culture and social life of Kazakh Turkic people in present Xinjiang region. He implemented particularities of bravery, justice, freedom, education etc, and he was effective example. Zuvka Batur was practitioner of these particularities, which are common values for civilization. He is a person who can be considered Köroğlu of near term. He is being talked about among the people.

Zuvka Batur got a good education from his father Damolla Sabit. Sabit Damolla receive education in madrashs of Khiva. Zuvka Batur's great-grandfather was also community manager, who increased to degree of Danishmand. Zuvka Batur always had been in public, and dealt with education. Zuvka Batur was interested in all aspects of life. He did not stay away from politics. He was refuge of oppressed people. He brought a matter to a solution for their problems.

It has published three major novels about Zuvka Batur in Xinjiang region of China. These books are published in Arabic alphabet of Kazakh.

Zuvka Batur went on pilgrimage in 1906 year through Istanbul. The single photograph of Zuvka Batur was taken in Istanbul at that time.

During 2016 introductory meetings are held in a lot of countries like Kazakhstan, Turkey, China, Germany by attempts of delegation, which consists of his grandsons. There is a mosque under his name in Kazakhstan. He is also well known in Mongolia. In this article we purpose to introduce on the occasion of 150 years of birth this valiant leader of Turkish world, who is insufficiently known.

Key words: Zuvka Batur, Bravery, Turkish world

Mədinə Karahan, doktorant
Xəzər Universiteti
medina.karahan@gmail.com

Ə. AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST FİRQƏ XATİRƏLƏRİ" ƏSƏRİNDƏ TÜRKIYƏ GERÇƏKLİKLƏRİ

Ə. Ağaoğlunun mühacirət yaradıcılığında "Sərbəst insanlar ölkəsində" və "Sərbəst firqə xatirələri" əsərləri xüsusi yer tutur. Bu əsərlər arasında həm də çox dərin bağlılıq və yaxınlıq vardır. Belə ki, hər iki əsər, demək olar ki, eyni dövrdə yazılmışdır. Bu elə bir dövr idi ki, Ə. Ağaoğlunun artıq Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə bağları qırılmışdı. O, Türkiyə cəmiyyətinin Cümhuriyyətdən sonra yeni bir mərhələyə daxil olmasını aydın görür və bu mərhələdə çoxpartiyalılığın, liberalizm və demokratizmin olmasını son dərəcə vacib hesab edirdi. Əgər 1930-cu ildə yazdığı "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində, bir çox hallarda, utopik (əslində isə real ola biləcək!) hadisələrdən danışılır, məsələlərə nəzəri baxış bucağından baxılırsa, "Sərbəst firqə xatirələri"ndə birinci əsərdə qoyulmuş məsələlər praktik olaraq yaşanır. Bu əsər Türkiyə siyasi, ictimai mühitinin real bir güzgüsü kimi görünür və o dövr Türkiyə gerçəkliklərini ifadə edir. Əsərdəki hadisələrin gedişi və demokratiyanın məğlubiyyəti onu deməyə əsas verir ki, Ə. Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar ölkəsi"

əsəri açıq şəkildə, yəni Türkiyə gerçəkliyi olaraq, yazıla bilməzdi. Ona görə ki, siyasi elita, eləcə də Türkiyə ictimai-siyasi mühiti burada qoyulan problemləri hələ ki, həll etmək iqtidarında deyildi. Maraqlıdır ki, "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri əvvəlcə "Cümhuriyyət" qəzetində, sonra isə kitab şəklində dərc olunduğu halda, "Sərbəst firqə xatirələri"nin çapını gözləmək üçün iyirmi ilə qədər bir zaman lazım olmuşdur. Çünki bu əsərdə 1920-30-cu illər Türkiyəsi və onun siyasi gerçəklikləri haqqında bir çox sərt həqiqətlər də səslənir. Bu həqiqətlər o zaman düzgün başa düşülməyə də bilirdi, yalnız zaman keçdikcə, buradakı həqiqətlər öz həllini tapdıqca əsərin çapı üçün real şərait yaranmışdır. Əsər yazıldığı dövrdən Atatürkün vəfatına qədər nəşri ona görə mümkün deyildi ki, burada bir partiya ətrafında oynanan oyunlar haqqında bir çox həqiqətlər yer almışdır. Atatürkün vəfatından (1938) sonra isə İsmət İnönünün hakimiyyət dövrü (1938-1950) başlayır ki, bu dövrdə də kitabın çapı reallaşa bilməzdi. Çünki müəllif Türkiyədə gedən bu proseslərdə demokratiyanın tormazlayıcısı kimi məhz İsmət İnönünün adını göstərir. Ona görə də "Sərbəst firqə xatirələri"nin ilk çapı Ə.Ağaoğlunun ölümündən on bir il sonraya (1950) təsadüf edir. Məhz bu il Demokratik Partiyanın Türkiyədə hakimiyyətə gəldiyi ildir. Kitabı yazıcının oğlu Demokrat Partiyanın üzvü, Menderes hökuməti dönəmində baş nazirin müavini işləmiş Səməd Ağaoğlu çapa hazırlamışdı. Əsər 1969-cu ildə İstanbulda ikinci, 1995-ci ildə Ə.Ağaoğlunun görkəmli tədqiqatçılarından biri Ufuk Özcanın ön sözü ilə üçüncü dəfə nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində isə, ilk dəfə yalnız bu yaxınlarda, Ə.Ağaoğlunun "Seçilmiş əsərləri"ndə (2007) oxuculara çatdırılmışdır.

Ə.Ağaoğlunun "Sərbəst firqə xatirələri" əsəri xatirə üslubunda yazılıb. Yazıçı 30-cu illərin əvvəllərində ölkədə iki partiyalı sistemə keçid ətrafında baş verən, özünün də iştirakçısı olduğu hadisələri qələmə alır. Lakin bu ona dövrün və ayrı-ayrı hadisələrin, şəxsiyyətlərin obrazını yaratmağa mane olmayıb. Əsərin yazılmasından əsas məqsəd isə, yazıcının dövlət, fərd, cümhuriyyət, demokratiya kimi məsələlərin yeni Türkiyədə öz həllini tapması və bu istiqamətdə fikirlərini reallaşdırması idi. Bu mərhələdə Ə.Ağaoğlunun siyasi düşüncələrində də müəyyən yeniləşmə olmuşdur. İndi daha əvvəlki onillik, Cümhuriyyətin ilk illəri deyildi. Ona görə də Ə.Ağaoğlu xarakterinə uyğun olaraq, yeri gəldikcə, özünün doğru bildiyi fikirlərini də yazmaqdan çəkinmirdi. Məlumdur ki, 20-ci illərin ikinci yarısında Ə.Ağaoğlunun həm fəaliyyətində, həm də yazılarında, düşüncələrində müəyyən dəyişikliklər baş verir. Onun fikirlərində, dövlətçilik düşüncələrində modernizm əlamətləri özünü göstərir. Baxmayaraq ki, o, milli birləşmə ən yaxşı nümunəsi kimi, Atatürkə bağlılığını qoruyub saxlayır və dövlətlə bağlı fikirlərində yenilikçi düşüncələrini də önə sürürdü. Bu onun 1926-cı ildə Atatürkə və baş nazir İsmət İnönüyə təqdim etdiyi raportda da özünü göstərməkdədir. Bu raportu Ə.Ağaoğlunun kamalizmdən müxalifətə keçidinin əsası kimi də başa düşmək olar. Raportda Ə.Ağaoğlu hazırkı prosesdə iqtisadi siyasəti tənqid etməklə yanaşı, partiya içi bürokratiyanı, rüşvəti də tənqid edirdi. Doğrudur, Ə.Ağaoğlu bu raportunda və ondan sonrakı məqalələrində kamalizmdən ayrılması ilə bağlı heç nə yazmırdı. Ancaq bu da aydındır ki, məhz bu raportdan sonra Ə.Ağaoğlunun yolları Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə ayrılmağa doğru gedir. Sonralar Ə.Ağaoğlu "Sərbəst firqə xatirələri" əsərində həmin raportu xatırlayaraq yazırdı: "Başında dayandığı firqənin məmləkətdəki vəziyyətindən tam xəbərsiz idi. Aldanan, qafil vəziyyətdə qalan və istismar olunan odur. Ətrafında ona ürəkdən bağlı neçə adam vardı? O, doğru-dürüst məlumat ala bilmir, zənn edirdi ki, məmləkətə bunca xidmət etmiş, məmləkəti əsarətdən qurtarmış, istiqlalə çatdırmış firqə xalqın nəzərində keçmişdəki kimi əziz və qiymətlidir.

1926-cı ildə Qaziyyə verdiyim yazılı məruzədə bu cür düşüncənin yanlışlığını, hətta Qazinin özünün getdikcə nüfuzunu itirdiyini, firqə başında dayananların hərəkət və ədalətinin isə bunun yeganə səbəbi olduğunu açıqca söyləmişdim" (1, 270).

Ə.Ağaoğlu siyasi görüşlərində 1926-cı ildən sonra Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə ayrılır və bu fikirlərinə görə partiyanın üst rəhbərlərlə gərginlik içində olur. Bu narazılıq Ə.Ağaoğlunun ölkədə mövcud vəziyyətlə bağlı özünü tənqid ruhunda yazdığı bir məlumatın üst rəhbər Mustafaya Kamal Atatürk və İsmət İnönüyə təqdim olunmasından sonra başlayır. Ə.Ağaoğlu bu raportunda Cümhuriyyət Xalq partiyası ilə xalq arasında böyük bir qopuqluq yaşandığını, partiyayı idarə edənlərin xalqa qarşı "mütəhəkkim və mütəkəbbir" bir vəziyyət aldığını, eyni zamanda rüşvətə və israfçılığa yol verildiyini önə sürürdü. Lakin bu özünü tənqid partiyayı idarə edənlər tərəfindən

düzgün başa düşülməmişdi. Hüseyin Sadoğlunun yazdığına görə, bu raport xüsusilə İsmət İnönü tərəfindən öz şəxsinə qarşı qərəz olaraq, dəyərləndirilmiş və partiya sıralarından çıxarılmışdır (2, 36). Ə. Ağaoğlunun İsmət Paşa ilə aralarının soyuq olduğu, zaman-zaman Atatürklə də toqquşması barədə müxtəlif məlumatlar görünməkdədir. Xüsusilə İsmət Paşa ilə Ə. Ağaoğlu arasında mübahisələrin olması haqqında məlumatlar yetərincədir. Lakin Ə. Ağaoğlunun məhz bu səbəbdən partiyadan çıxarılması haqqında H. Sadoğlunun bu fikirləri yenidir. Fikrimizcə, 1926-cı ildən sonra Ə. Ağaoğlunun partiya ilə əlaqələri azalsa da, Atatürkün fəaliyyətini təqdir edirdi. Xatirələrdən və araşdırmalardan görünür ki, Atatürk də Ə. Ağaoğlunun xatirini çox istəyir, ona dəyər verirdi. Belə olmasaydı, 1930-cu ildə Sərbəst Fırqənin yaranması zamanı həmin partiya keçməsinə israr etməzdi. Hətta burada Atatürk tərəfindən Ə. Ağaoğluya bir etibar da nümayiş etdirilir, Fəthi Okyarla birgə ölkənin ikinci partiyasının başına gətirilir. Ə. Ağaoğlunun bütün vəzifələrdən alınması və partiya yönətimi ilə əlaqələrinin kəsilməsi isə 1933-cü ildən sonra, onun Sərbəst Fırqə buraxıldıqdan sonra yenidən Cümhuriyyət Xalq Partiyasına qayıtmamasından sonra - olmuşdu. Maraqlıdır ki, Sərbəst partiyayı birgə qurduqları iki önəmli dostu Ali Fəthi Okyar və Nuri Conker 1930-cu il 17 noyabrda Sərbəst Fırqə bağlandıqdan sonra Cümhuriyyət Xalq Partiyasına döndükləri halda, Ə. Ağaoğlu bundan sonra heç bir partiyanın üzvü olmamış və sərbəst fəaliyyət göstərməyi üstün tutmuşdur. Fahri Sakal bu barədə yazır: "Sərbəst Fırqənin qapadılmasından sonra bir çox millət vəkili təkrar CHP-yə dönməsinə rəğmən, Ağaoğlu dönmədi. Fəthi bəy belə əski səfirlik vəzifəsinə göndərilmişdir. Əhməd Ağaoğlu isə bu dövrdə bir tərəfdən İstanbul Universitetində dərs deyir, digər tərəfdən son qəzeti olan "Axın"ı çıxarır" (2, 93).

Sərbəst Fırqənin yaradılması və tez də qapadılması həm Türkiyənin həmin dövrdə siyasətini, həm də Ə. Ağaoğlunun bu dönmədəki fəaliyyətinin əhəmiyyətliliyini bir daha ortaya qoyur. Deməli ki, artıq 1930-cu ildə Atatürk ölkədə ikinci bir partiyanın yaradılmasına ehtiyac olduğunu hiss etmişdi. Ə. Ağaoğlu da bunun çoxdan zəruri olduğunu bildirirdi. Lakin mövcud şərait hələ buna imkan vermirdi. Ona görə də Atatürk tərəfindən partiya daxil olmasını təklif edəndə bir qədər tərəddüd keçirir. Ancaq bu işin başında İttihad və Tərəqqi partiyasında və Maltada sürgündə birgə olduğu Əli Fəthi Okyarın (1880-1943) olduğunu gördükdə, razılaşmaqdan başqa çarəsi qalmır. Əli Fəthi Okyar ciddi siyasətçilərdən biri olmaqla Türkiyənin Sofiya, Paris, Londanda səfiri olmuş, TBMM başkanı, ədliyyə naziri vəzifələrində çalışmışdı. Bu partiyanın bu qədər ehtiyatla yaradılmasında əsas məqsəd gündən-günə çoxalan mühafizəkarların qarşısını almaq, "məmləkətdə ehtiyatlı bir hüriyyət havası əsdirmək və yavaş-yavaş hüriyyətə alışdırmaq" idi. Əslində isə bu partiyayı yaradarkən, Cümhuriyyət Xalq Partiyasından çox da fərqlənməyəcək bir partiya düşünülmüşdü. Ə. Ağaoğlu "Sərbəst Fırqə xatirələri" əsərində partiyanın başında duran Fəthi bəylə söhbətində bu barədə yazır: "Əslində hər iki fırqənin idarəsi və onlara nəzarət Qazinin öz əlində olacaq. Cümhuriyyət Xalq Fırqəsindən (CXF - indiki CHP -M.K.) ayrılmamaq şərti ilə, mənim fırqəmin də tərəfdarı olacaq, seçkilərdə hər iki fırqənin namizədlərini təyin edəcəkdir. Belə çıxır ki, təkcə fırqənin doğurduğu qarşılıqsızlıqdan bezib və həm məclisdə bir-birinə qarşı çıxacaq, iki fırqənin mövcudluğunu, həm də məmləkətdə bir az hüriyyət havasının əsməsini istəyir. Fəqət əvvəllərdəki kimi anarxiya və qarışıqlığa meydan verməmək üçün fırqələr arasında əsasən fərq qoyulmasını və ikisinin də yuxarıdan idarə olunmasını təmin etməyi diləyir. Xülasə, mənim fırqəm CXF-nin bir qanadı olacaq - sağmı, solmu onu hadisələr göstərəcək" (1, 258).

Ə. Ağaoğlu Fəthi bəydən eşitdiyi bu fikirlərə təminat almaq istədikdə, təminatın məktublaşmalar şəklində dərc olunmasını göstərir. Təminat qanəedicisi olduğundan, Ə. Ağaoğlu razılaşmaya bilmir. Həm də ona görə razılaşır ki, təkpartiyalı bir sistemdənsə nəzarət şəklində olsa belə, iki partiyalı sistemin siyasətə gəlməsində müəyyən fayda görürdü. Buna görə də Türkiyədə əvvəllər səfir işləmiş, baş nazir, Məclis başkanı kimi vəzifələr tutmuş Fəthi bəyə inanmaya bilmir. Məktublaşma belə olmalı idi ki, Fəthi bəy Atatürkə məktub yazaraq, məmləkətə gəlib daxili işlərlə məşğul olmaq, cümhuriyyətçi, xalqçı bir partiya quraraq, siyasi fəaliyyətini davam etdirmək istəyini bildirirdi. Atatürk isə cavab məktubunda onun fikrinin düzgünlüyünü, Cümhuriyyəti bir fırqə ilə idarə etməyin düzgün olmadığını, bunun üçün inandığı dostu Fəthi bəyə əlindən gələn köməyi edəcəyini, CXF-ni saxlamaqla yanaşı, yeni fırqəyə də yardımçı olacağını vəd edirdi. İlk vaxtlar hadisələr Ə. Ağaoğlunun istədiyi kimi gedir; səhəri günü bütün qəzetlər Fəthi bəylə Qazi arasındakı

məktublaşmanı dərc edir. Mətbuat və məmləkət ölkədə baş verən bu yeniliyə böyük maraq göstərir, yeni partiyayı hörmət və sevgi ilə qarşılayırdılar. Partiyaya yazılmaq üçün insanlar böyük coşğunluqla, onun yerləşdiyini binaya üz tuturdular.

Əlbəttə, Sərbəst Firqənin Atatürk tərəfindən yaranması məlum idi, ancaq araşdırmalar göstərir ki, qərarı Atatürk versə də partiyanın formalaşması və nizamnaməsinin yazılmasında baş rolda Ə.Ağaoğlu olmuşdur. Onun "Sərbəst Firqə xatirələri" əsərində bu məsələyə az da olsa toxunulmuşdur. Buradan məlum olur ki, Atatürk belə bir partiyanın yaradılmasını uyğun görsə də, ona "Sərbəst" adını Rəcəb bəy vermiş və bu fikir Atatürkün xoşuna gəlmişdir. Lakin əsərdən o da məlum olur ki, partiyanın yaradılmasına qərar verilsə də, onun bəlli-başlı proqramı tutulmamış, nizamnaməsi işlənməmişdi. Ə.Ağaoğlu yazır: "İndi firqəyə öz nizamnaməsi lazımdır. Bunun yazılmasını yoldaşlarım mənə həvalə etdilər. Böyük adada yaxt klubuna çəkildim, iki günə tamamlayaraq idarə heyətinə verdim" (1, 265).

Əsərdə göstərilir ki, yeni firqə təntənəli günlər keçirir, xalq tərəfindən sevilir, təqdir olunur, lakin sonrakı hadisələr fərqli ssenari ilə davam edir. Qarşıdan gələn seçki marafonu ona münasibəti bir qədər də dəyişir. İsmət İnönü Samsundakı nitqində Sərbəst Firqəyə hücum edir. Bundan sonra firqəyə hücumlar çoxalır. Bu hücumlarda Sərbəst Firqə irticaçılıqda ittiham edilirdi. Millət vəkilləri və Atatürkə ən yaxın adamlar belə firqəyə qarşı hücumlarını davam etdirirlər. Yeni firqəyə keçən millət vəkillərindən bəziləri geri qayıdır və beləliklə, Cümhuriyyət Xalq Partiyasından keçən millət vəkillərinin sayı 13-ü keçmir. Mübarizə getdikcə iki partiya arasındakı münasibətləri daha da qızıdırır. Artıq CXF ölkədə təkbaşına vəziyyətə hakim deyildi, daha doğrusu, yeni firqə ilə bölüşürdü. Xüsusilə, yeni firqənin Atatürk tərəfindən dəstəkləndiyini başa düşən insanlar axın-axın Sərbəst Firqəyə daxil olurdular. Belə olduğu təqdirdə, Ə.Ağaoğlu Sərbəst Firqənin seçkilərdə iştirak etməməsi fikrini irəli sürür. O, düşünürdü ki, yeni firqənin tərəfdarları həddən artıq çoxalır və belə gedərsə, seçkidə qalib gələn partiya Sərbəst Firqə ola bilər ki, Atatürk də buna dözə bilməz. O, Məclisdə müxalifət qrupu yaratmaq və bu şəkildə fəaliyyət göstərməyi daha məqsədəuyğun hesab edirdi. Ona görə də, bir elan ilə Sərbəst Firqənin seçkilərə qarışmadığını, namizədlər göstərmədiyini, lakin xalq istərsə, bu firqəyə mənsub olanları da seçə biləcəklərini bildirmələrini tövsiyə edir. Ancaq onun fikirləri qəbul edilmir. Atatürk "Təşkilat qurmayan, seçkilərdə iştirak etməyən firqə nəyə yarayar"-deyə seçkilərdə iştirakı məqbul hesab etmişdi.

Ə.Ağaoğlu əsərdə partiyanın İzmirdə təşkilatlanmasına geniş yer ayırır. O, göstərir ki, İzmirdə onları böyük coşğunluqla qarşılayırlar. Bu coşğunluq dövlət adamlarını narahat etdiyindən Fəthi bəyə nitq söyləməməsini xahiş edirlər. Fəthi bəy israrla nitq söyləyəcəyini bildirir, əks halda, Atatürkə məlumat verəcəyi ilə onları xəbərdarlıq edir. Burada gərgin anlar yaşanır, mövcud vəziyyət barədə məlumat vermək üçün ona Atatürkə teleqram vurmağa imkan vermirlər. Gecə yarısı Atatürkün Fəthi bəyin nitq söyləyəcəyi ilə bağlı teleqramı gəlir. Siyasi yarışmanın kəskinləşməsi, köhnə firqəyə qarşı xalq etirazları yeni firqənin bağlanmasına aparırdı. Bununla belə, seçkilərə gedilir və Cümhuriyyət Xalq Firqəsi qalib gəlir, ancaq hökumət strukturlarının burada rolu az olmur. Sərbəst firqə "məğlub" olsa da, onun gücü də açıq-aydın hiss olunurdu. Cəmi bir neçə ay əvvəl yaranmış partiya Cümhuriyyət Xalq Partiyası ilə baş-başa gəlirdi. Bu vəziyyət bu cür davam edə bilməzdi. Ona görə də, bir çoxları onları xəyanətdə günahlandırırdılar. Sərbəst Firqənin gələcək uğurlarından qorxan insanlar Atatürkü bu firqəyə qarşı qaldırmağı düşünürlər. Beləliklə, başda Sərbəst Firqənin başçısı Fəthi bəy, Ə.Ağaoğlu da daxil olmaqla, idarə heyəti partiyanın buraxılmasına qərar verir. Fəthi bəy özünün təkbaşına müxalifətə keçdiyini bəyan edir və dostlarının qərar verməkdə sərbəst olduğunu elan edir. Onun dostları, eləcə də Ə.Ağaoğlu da müxalifətə keçdiklərini bildirirlər. Lakin bu sözləri deyənələr firqənin dağılmasından bir gün sonra "Qazidən müxtəlif maddi və mənəvi təsəllilər almaq şərəfinə nail oldular. Bunlardan bəziləri bankların idarə heyəti üzvlüyünə təyin edilir, "qızlarının toyları", "Uşaqlarının xəstəlikləri" üzündən böyük yardımlar alır, qalanları isə, bir-ikisi istisna olmaqla, itaətkarlıq göstərərək, canlarını qurtarır və yenə də millət vəkili seçilirlər" (1, 308). Beləliklə, 1930-cu il avqustun 8-də təməli qoyulmuş Sərbəst firqə həmin ilin noyabrın 17-də, yəni dörd ay yaşamadan tarixin arxivinə göndərilmişdi.

"Sərbəst firqə xatirələri" əsərində bir neçə tarixi şəxsiyyətlərin obrazı yaradılır. Burada Mustafa Kamal Atatürk, İsmət İnönü, Əli Fəthi Okyar, Kazım Qarabəkir, Hüseyn Cahit Yalçın,

Məqbulə xanım (Atatürkün bacısı) və başqa onlarla şəxsiyyətlərin adına rast gəlmək olar. Ancaq bu tarixi şəxsiyyətlərin hər birinin obrazları tarixi gerçəkliyə, hadisələrə uyğun olaraq yaradılır. Bu obrazlar içərisində mərkəzi yeri Ə.Ağaoğlunun özünün obrazı tutur. Burada həm onun Türkiyənin siyasi həyatında aktiv iştirakını izləmək, həm də yeni cəmiyyət quruculuğunda onun aktiv və öndər rolunu aydın görmək olur. Əsərdən aydın olur ki, o, bu proseslərdə Türkiyənin siyasi həyatında baş verən intriqaalardan və avantüradan bezmişdir. Çünki həmişə olduğu kimi, burada da fikirlərində səmimidir, riyakarlıqdan zəhləsi gedir. Onun Qaziyə olan məhəbbətinin, sevgisinin arxasında hansısa maraqlar gizlənmir, sırf dövlətçilik mənafeyindən çıxış edir. Eyni zamanda, Türkiyə siyasi mühitinin də nə zamansa, bu yolu keçəcəyini əminliklə bildirir. Yeni cəmiyyət, Cümhuriyyət məsələsində son dərəcə modern yol tutan Ə.Ağaoğlu bir partiya ətrafında olan oyunlardan tənqə gələrək, bunun səbəbini Şərq riyakarlığında, "sözlərin arxasında gizlənərək" xəyalı gerçək kimi göstərməyə bağlayır və ölkənin bütün fəlakətlərinin mənbəyini "ruh xəstəliyi"yə bağlayır" (1, 309). Tədqiqatçı Gülsərən Akalının fikrincə: "Qazi Mustafa Kamal paşanın Sərbəst Cümhuriyyət firqəsini səmimiyyətlə təşkil etdiyinə inanan Ə.Ağaoğlunun əslində son hadisələrlə fikrinin dəyişdiyini anlaşıdır (4, 122).

Ə.Ağaoğlu yeni partiyaya münasibətdə düşmənçiliyin yaranmasının səbəblərini də göstərir. Bunlardan biri, Sərbəst firqənin özünün mətbuatını yaratmaq əvəzinə "Yarın" qəzetinin Sərbəst firqənin qeyri-rəsmi orqanına çevrilməsi və açıq şəkildə Cümhuriyyət Xalq Partiyasını ilə arasını vurması olmuşdur. Hətta bu qəzetin mövqeyinə etiraz əlaməti olaraq, Ə.Ağaoğlu öz məqalələrini "Son posta" qəzetində dərc etdirirdi. İkincisi isə, yeni partiyanın qurulmasından az sonra Türkiyədə keçirilən bələdiyyə seçkilərində iştirakı olmuşdur.

Ə.Ağaoğlunun "Sərbəst firqə xatirələri" əsəri 30-cu illər Türkiyəsinin ictimai, siyasi gerçəkliklərini təsvir edən ən yaxşı əsərlərdən biri hesab etmək olar. Əsər müəllifinin yeni qurulmuş Cümhuriyyətin gələcəyi üçün nə qədər həyəcan keçirdiyi, düşündüyü və bu istiqamətdə çalışdığının təsdiqi kimi səslənir. Sərbəst firqənin bağlanmasıdan sonra müxalifətə keçməsinin əsasında da ölkədə demokratiyanın inkişafı yolunda çalışmaq istəyinin durduğunu əminliklə söyləmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 392 s.
2. Sakal Fahri. Ağaoğlu Ahmed bey. Ankara, Türk tarix kurumu, 1999.
3. Sadoğlu Hüseyin. Bir türkçünün trajik öyküsü. Türk yurdu, 2011 Ocak, Yıl 100, sayı 281.
4. Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Ağaoğlu. Bakı: Az.ATAM, 2012, 164 s.

Summary

The article presents the analysis of the works written by the outstanding representative of Azerbaijani migration literature Agaoglu "Memories free sects" in the socio-political reality of Turkey. Agaoglu in this work showed the reality covered the socio-political path of the Turkish Republic from the end of the 20s up to the beginning of the 30s.

In the report written and addressed Kamal Atatürk and Prime Minister Ismet Inonu by the writer in 1926 raised a number of issues sold to the free development of the sect. Nevertheless, the wrong approach to the question of self-interest and a lot of other facts prevented the implementation of a multi-party system. The product images are important at the time for the Turkish socio-political figures and the work done by them is appraised.

Cəmilə Fətiyeva, dissertant
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
cema_5@mail.ru

TÜRKDİLLİ XALQLARIN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ TƏRCÜMƏ İŞİ

Bütün tarixi dövənlərdə türkdilli xalqların klassik ədəbiyyat nümunələrinə maraq olmuşdur. Bu nümunələrin Azərbaycanda tərcüməsinə XIX yüzilliyin son illərindən başlanmış, XX yüzildə daha da genişləndirilmişdir. Həmin tərcümələrdən məlum olur ki, eyni dil qrupuna aid dillərdən çevrilmələrinin özəlliyi var. Xüsusən, klassik şeir mətnlərində, qafiyə sistemində bu özünü daha aydın göstərir.

Ünlü türkmən şairi Məhtimqulunun şeirləri Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş, onun əsərləri və tərcümələri barədə mütəxəssislər də, gənc tədqiqatçılar da elmi araşdırmaları ilə öz sözlərini demişlər. Lakin Məhtimqulunun elə şeirləri var ki, bir neçə dəfə ayrı-ayrı şairlər tərəfindən tərcümə olunsa da, ana mətnəndən xeyli fərqlidir ki, bu da ədəbi mətnlərinin, yazılı abidələrinin, müxtəlif ədəbi nümunələrin nəşrə hazırlanması prosesində tərcümə ilə bağlı ortaya çıxan “çətinliklər”dir. Düzdür, tərcümə işində qarşıya çıxan həmin problemlər zaman-zaman müəyyən “həllini” tapsa da, əsas vəzifə – ortaq türk dilinin köməyi ilə tərcümə işində də bir çox problemi həqiqi mənada həll etməkdir.

Orta yüzilliklərdə türk xalqları ədəbiyyatı son dövrlərin sərhədləri ilə sınırlanmadığına görə daha geniş coğrafi məkanı və arealı əhatə etmişdir. Bu baxımdan həmin dövr ədəbiyyatını türk xalqlarının müştərək, ortaq ədəbiyyatı kimi qəbul edənlərlə razılaşımaq olar. Bünövrəsi əski türk düşüncəsinə və söz sənətinə söykənərək yaranan, sonradan Mahmud Kaşğarlı, Yusif Balasaqunlu kimi ədiblərin yaradıcılığında genişlənən, Nəsimi, Nəvai, Füzuli kimi şairlərin əsərləri ilə zənginləşən türkmən ədəbiyyatı sonrakı mərhələdə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Yaranması və inkişafı dövründə türkmən ədəbiyyatı həmişə Azərbaycan mədəni mühiti ilə əlaqəli olmuşdur. Folklor materialları və şairlərin yaradıcılığı bu qarşılıqlı əlaqələri özündə əks etdirmişdir.

Görkəmli Azərbaycan alimləri: akademik Həmid Araslı, prof. Pənah Xəlilov monoqrafik tədqiqatlarında və dərsliklərində türkmən şairləri Məhtimqulu, Zəlili, Seyidi, Kəminə və Molla Nəpəs kimi şairlərin əsərlərini təhlil etmiş, onların bədii irsinə yüksək qiymət vermişlər.

Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi (1730-1780) zəmanəsinin qabaqcıl insanı olmaqla yanaşı, türkmən tayfalarını birləşdirməyə, xalqların və tayfaların mənəvi birliyinin qorunub saxlanmasına çalışan ictimai xadimlərdən biri olmuşdur. Onun Orta Asiya, Azərbaycan, İran, Hindistan səfərləri də bu yerlərin mədəniyyətini öyrənmək və əsərlərində onlardan istifadə etməklə, əhalinin mədəni səviyyəsini artırmaq niyyətinin olduğunu göstərir. Klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına bələdliyi onun əsərlərinin burada da sevilməsinə və yayılmasına şərait yaratmışdır. Məhtimqulunun əsərlərində Azərbaycan şairlərinin əsərləri ilə səsleşən bir çox motiv, oxşar fikir və bənzətmələr var.

Türkmən ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açmış, tükənməz iradəyə və parlaq istedadla malik mütəfəkkir şairin yaradıcılığı Azərbaycan ziyalıların – şair və yazıçıların, görkəmli alimlərin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Zaman-zaman onun əsərlərinin əlyazmalarının üzü köçürülərək, ölkəmizə gətirilmiş, şeirlərinin çox hissəsi tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazmalar fondunda böyük şairin ədəbi irsindən iki əlyazma nüsxəsi (№ A-170/10538; № B-1558/9590) saxlanılır. Bu əlyazma nüsxələrindən başqa İnstitutun kitabxanasında Məhtimqulu Fəraqinin daşbasma üsulu ilə çap edilmiş bir kitabının da qorunub saxlandığı məlum olmuşdur. Qeyd etmək istərdik ki, əlyazma nüsxələri natamam olsa da, daşbasma nüsxəsi bütövdür.

Şairin daşbasma kitabı haqqında ilk dəfə tanınmış Azərbaycan alimi Ramazan Qurbanov 1965-ci ildə yazdığı “Maqtımqulu Pıraqı” adlı məqaləsində məlumat vermişdir (2,40). Çox maraqlıdır ki, indiyə kimi Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı ilə məşğul olan tədqiqatçıların

əksəriyyəti görkəmli alimin bu yazısından istifadə etmələrinə baxmayaraq, onun buradakı məlumatına fikir verməmişlər. İndiyə kimi heç kimin əhəmiyyət vermədiyi olduqca mühüm bu məlumat tədqiqatçı-alim İsmixan Osmanlının diqqətindən yayınmamışdır.

Məhtimqulunun Daşkənd, Sankt-Peterburq Berlin, London, Budapeşt, Bakı şəhərlərində saxlanılan onlarca divanları məlumdur. Bu divanların əlyazmalarının da bir çoxunun surətləri çıxarılaraq Türkmənistanə gətirilmişdir. Məhtimqulu Fəraqinin Aşqabatda və dünyanın müxtəlif muzey və əlyazma fondlarında saxlanılan bütün əlyazma nüsxələri görkəmli Türkmənistan alimi, Türkmənistan EA-nın müxbir üzvü, professor Annaqurban Aşirov tərəfindən özünün 1984-cü ildə nəşrə hazırladığı əsərində və son illərdə onun rəhbərliyi ilə hazırlanaraq çap edilən bir neçə əsərdə geniş təsvir edilmişdir.

Azərbaycanlı tədqiqatçı-alim Ramazan Qurbanov Türkmənistan alimlərinin araşdırmalarına istinadən 1965-ci ildə yazdığı “Maqtımqulu Pıraqa” adlı məqaləsində yazır ki, mütəfəkkir şairin kitablarının əksəriyyəti dünyanın müxtəlif ölkələrinin kitabxanalarında əlyazma şəklində saxlanılır. Onun bildirdiyinə görə, Türkmənistan EA Ədəbiyyat İnstitutunun “Əlyazmalar şöbəsi”ndə (hazırda Türkmənistan EA Milli Əlyazmalar İnstitutunun “Əlyazmalar fondu”nda) görkəmli şairin 120-yə yaxın qovluqda ədəbi irsi qorunub saxlanılır. Bunlardan 50-dən çoxu əlyazma 20-yə qədər daşbasma və 45-dən çoxu şairin kiçik əsərləri və həyatına aid materiallardır. Bu əlyazmalarından ən əhəmiyyətliləri “Qarrıqala”, “Gümüştəpə”, “Marı”, “Tecən”, “Daşoğuz”, “Aşqabad”, “Cərcey” və “Stavropol” əlyazmaları, eyni zamanda Daşkənd daşbasması və Britaniya muzeyində mühafizə olunan əlyazmaların fotosurətləridir.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən etdik ki, bu əlyazma nüsxələrindən başqa Məhtimqulu Fəraqinin Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasında daşbasma üsulu ilə basılmış bir kitabı da qorunub saxlanılır. Bu kitab haqqında da ilk dəfə R.Qurbanov “Maqtımqulu Pıraqı” adlı məqaləsində məlumat vermişdir. İndiyə kimi heç kimin diqqət yetirmədiyi olduqca mühüm bu məlumat alimin bu məqaləsi ilə tanışlıq zamanı diqqətimizdən qaçmadı. Həmin kitabın Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasında olub-olmamasını yoxladıq. Xoşbəxtlikdən həmin kitabı oradan tapa bildik. Hazırda həmin kitab M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasında saxlanılır.

Məhtimqulunun şeirlərinin poetik xüsusiyyətləri, mövzularının bədii təqdimi, klassik və xalq şeiri ənənələrindən bəhrələnməsi və sadəliyi Azərbaycanda da yayılmasına və sevilməsinə səbəb olmuşdur. Kök və ruh eyniliyi, fikir və amal yaxınlığı Məhtimqulunu Azərbaycan mühitinə doğma və yaxın hesab etməyə əsas verir. Haqlı olaraq belə qənaətə gəlinir ki, “Məhtimqulu və ondan sonra gələn realist türkmən şairləri qədim fars-tacik, Azərbaycan, özbək klassik ədəbiyyatından saf mənbə kimi istifadə etmişlər. Lakin onlar klassik ədəbi məktəbdən fərqli olan şeir cərəyanı yaratmışlar. Bu yeni şeir cərəyanının nümayəndələri qəzəl, müxəmməs, müstəzad janrında əsərlər də yaratmışlar.”

Məhtimqulunun şeirlərinin quruluşu, janrları, qafiyə sistemi, vəznə, emosional təsir gücü və estetik xüsusiyyətləri onu Azərbaycan xalq və aşiq şeir yaradıcılığı ilə eyniləşdirməyə əsas verir. Prof. P. Xəlilov bu xüsusiyyətə diqqət yetirərək, şairin istifadə etdiyi müxəmməs şeir formasına xüsusi qiymət vermişdir. O, haqlı olaraq baxsuların daha çox müraciət etdikləri müxəmməslərin Azərbaycan aşiq şeirinə uyğunluğuna diqqət çəkir və onların təcni və cıqalı təcniyə oxşar xüsusiyyətlərini qeyd edir və bu şeirlərin əsas özəlliyi kimi onların heca vəznində olmasını göstərir.

Müxtəlif illərdə – 1984, 2010 və 2014-cü illərdə Məhtimqulu Fəraqinin əsərləri Azərbaycanda kitab halında nəşr edilmişdir. Azərbaycan alimləri Qəzənfər Əliyev, Pənah Xəlilov, Fəxrəddin Əliyev, Ramiz Əskər, Məmməd Əliyev, Əbülfəz Quliyev, Firuzə Ağayeva, Abbas Abdulla, İsmixan Osmanlı, Töhfə Talıbova və başqaları Məhtimqulu Fəraqinin həyatı və yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar aparmış, tərcümə və nəşr işləri ilə məşğul olmuşlar.

Məhtimqulu şeirlərinin dili sadə, oynaq, qafiyələri uyarlı, alleterativ xüsusiyyətlərlə zəngin, bənzətmə və obrazları canlı, ifadələri dolğun və xəlqidir. Bu da şairin klassik ədəbiyyata, onun təşbehlər sisteminə və folklorun incəliklərinə bələdliyi ilə əlaqədardır:

*Məhtimqulu, söz cuş edər dilindən,
Müxənnəsə boy vermədin yelindən,*

*Bu hünərlər gələr, gəlməz əlindən,
Dildən gələn bu cürətli söz nədir?! (3, 116)*

Dünyəvi düşüncəyə malik olan Məhtimqulu Fəraqi ilk növbədə türkmən xalqının, geniş mənada isə dünya ədəbiyyatının böyük klassiklərindəndir. Onun “Varmı dostlar?”, “Keçib gedəcək” adlı şeirlərinin tərcüməsi maraqlı doğurur:

*Olmuşam məsti-şeyda,
Min peşə, yüz sevda,
Aləmdə mən tək rüsva
Olan varmı, dostlar?*

*Çölüm dərd, içim biryən,
Edərəm nalə-giryən,
Mənim tək məsti-heyran
Olan varmı, dostlar?(3, 207)*

*Bu dünya fanidir, tutmaz binanı,
Bu dünyaya gələn keçib gedəcək.
Kimdir bu dünyada tutan cahanı,
Tutanın əllərin açıb gedəcək.*

*Dövlər dolanar, gərmişlər dönər,
Neçələr köçərlər, neçələr qonar,
Neçənin məşəli təzədən yanar,
Neçənin çırağı öçüb gedəcək. (3,145)*

Məhtimqulunun yaşayış-yaratdığı zamanla çağdaş dünya arasında xeyli məsafə var. Buna baxmayaraq elmi-bədii və dünyəvi-fəlsəfi şeirlər yaradan şair də, onun idrakı, təfəkkürü və fərdi düşüncələri də bu gün üçün zəngin, dolğun və maraqlıdır. Məhtimqulunun bədii-poetik qənaətləri islam aləmi və türk dünyası üçün mühüm və əhəmiyyətliyədir. Bu baxımdan şairin əsərlərinin və həyatının hər zaman öyrənilməsi, izlənməsi, oxunması, nəsillərin tərbiyəli, əxlaqlı yetişməsi və yaşaması üçün əhəmiyyətli və çox gərəklidir.

Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin Bakıda yeni tapılan əlyazma "Divan"ı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə "Elm və təhsil" nəşriyyatı tərəfindən nəşr olunub. Bu, Məhtimqulu Fəraqinin 1913-cü ildə Buxara şəhərində daşbasması üsulu ilə çap edilmiş və indiyədək naməlum qalan yeganə nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında saxlanılan nadir kitabın yeni nəşridir. Əsəri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri aşkar edib üzə çıxarmışlar. Əsər elmi redaktor AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin "Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı geniş həcmli ön sözü ilə başlanır. Böyük mütəfəkkir şairin yaradıcılığını və onun Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini ətraflı təhlil edən akademik İsa Həbibbəyli qədim və zəngin ənənələrə malik olan türkmən xalqının qüdrəti söz ustası Məhtimqulu Fəraqini türk dünyasının və ümumən bəşəriyyətin yetişdirdiyi görkəmli sənətkar kimi səciyyələndirib. Akademik İsa Həbibbəyli böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin köçəriliyin etnoqrafik çalarlarını deyil, məşəqqətlərini yazan və öz xalqı üçün çətinliklərlə dolu birlik dastanı yaradan, bu yolla ilk növbədə vətəni Türkmənistan, bütövlükdə isə türk dünyasına və insanlığa xidmət edən qüdrətli sənətkar olduğunu qeyd edib. Məhtimqulu Fəraqini "türkmən xalqının rəmzi", "türkmən ədəbiyyatının görkəmli klassiki", "Türkmənstanda müstəqil dövlətçiliyin qüdrətli carçısı", "türkmən xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi qüdrətli sənətkar" kimi xarakterizə edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: "Müasir türkmən şairi, yəni Türkmən ədəbiyyatı Məhtimqulu Fəraqi ilə başlamışdır. Məhtimqulu Fəraqi Dədə Qorqudla əsas qoyulan, Yunus Əmrə ilə davam edən, Dirili Qurbanla el-oba içində geniş yayılan, Molla Pənah Vaqiflə kamala çatan çoxəsrlik türk xalq şeirinin XVIII-XIX əsr türkmən yazılı ədəbiyyatındakı ən görkəmli nümayəndəsidir. Onun yaradıcılığı xalq şeiri ilə xalqın

həyatı və mübarizəsinin birlik çələngidir. Məhtimqulu Fəraqi Türkmənistanın milli istiqlal ədəbiyyatının banisidir.”

Şairin adının yazılışı barəsində vaxtilə professor P.Xəliov yazmışdır: “Gərəkəz göklən tayfalarının bir qoludur, onların içərisində məxtumlar olmuşdur. Şairin babası da Məxtumqulu adı daşımışdır. Babanın adı nəvəyə keçmiş və o da bir şair kimi adla şöhrətlənmişdir. Türkmənlər şairin adını müasir əlifbada Maqtumqulu yazırlar. Ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuş əsərlərində Məxtumqulu yazılır. Azərbaycan dilində nəşr edilmiş əsərlərində onun adı Məxdumqulu, Maxtımqulu, Məxdumqulu getmişdir. “Məxtum” və “Məxdum” sözü başqa- başqa mənə daşıyır. “Məxtum”un mənalarından biri “bitkin, kamil” deməkdir. “Məxdum” sözünün isə iki mənası vardır: “ağa, sahib”, yaxud “xidmət olunan”. Beləliklə, “məxtumqulu” sözünü kamillər qulu, “məxdumqulu” sözünü isə hakimlər, ağalar qulu, xidmətində az durulan adamların qulu mənasında götürmək olar. Böyük türkmən şairinin adını əlbəttə, Məxtumqulu yazmaq lazımdır, çünki, o, gərəkəzlər arasında övliya sayılan məxtumların içərisindən çıxmış, seçdiyi adı da şərəflə doğrultmuşdur”.

Göründüyü kimi, professor P.Xəlilov şairin adını “məxtum” sözü ilə əlaqələndirir və bu sözün “bitkin, kamil” kimi mənalarını verir. Amma müəllif hansı mənbəyə istinad etdiyini göstərmir. Çox güman ki, ərəb dilində “ağa və ya xanım, xidmət olunan, iş buyuran”, “sahibkar, iş sahibi”, ümumiyyətlə “xidmətlərində durulan şəxslər” mənalarında “məxdum” sözü “müqəddəs”, “nəcib tayfa”ların özlərini adlandırdıqları “məxdum” ilə əlaqədardır. Böyük şairin mənsub olduğu tirənin adı sonuncu sözlə bağlıdır. Fikrimizcə, Məhtimqulunun adının mənasını və düzgün yazılışını məhz onun mənsub olduğu tirənin adında axtarmaq lazımdır. Yəqin ki, böyük şairin adını daşdığı babası Məhtimquludan əvvəl onun mənsub olduğu türkmən tirəsində çoxlu mötəbər dini insanlar – övliyalər, pirlər, mürşidlər olmuşdur. Bu cür insanlar türklər arasında “məxdumlar” adlanmışlar.

Şübhəsiz ki, soyadın mənşəyi, daşdığı mənə yükü Məhtimqulu şeirlərinin mövzusunda da öz əksini tapmışdır. Şairin yaşayıb-yaratdığı dövr əhatə etsə də, irfani düşüncə, təsəvvüfi baxış, dünya dərkini özünəməxsus şəkildə ifadə edən şairin “Təpə nədir, düz nədir?” və “Nələr görünər?” adlı şeirləri xüsusilə maraqlı doğurur:

*Yeddi yaşlı ərəb atın şanında,
Məlum olmaz, təpə nədir, düz nədir.
Yaşa dolmuş qoç igitin yanında,
Altmış nədir, yetmiş nədir, yüz nədir.*

*Yəhərləyib minən atın bilməyən,
Arif olub, öz izzətin bilməyən,
Söhbət içrə söz ləzzətin bilməyən,
Qana bilməz - məclis nədir, saz nədir. (3, 116)*

*Yaradan var etdi yoxdan,
Dağlar dünyada var çoxdan,
Sorsan xəbər verər Nuhdan,
Qocalan ovlar görünər. (3, 157)*

Məhtimqulu Fəraqinin oğuz türk ləhcəsindəki şeirləri ortaq türk dilində yazılmış ədəbiyyata parlaq nümunədir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan türkləri təkcə öz ədəbiyyatlarının tarixi ilə maraqlanmaqla kifayətlənmir, digər türk xalqlarının ədəbi yaradıcılığının tədqiqinə də böyük diqqət yetirirlər. İsmayıl Hikmətin “Anadolu türkləri ədəbiyyatının tarixinə dair” iri tədqiqat əsəri buna sübut ola bilər. Hikmətin həmin əsəri bu sahədə ilk sistemli və ümumiləşdirici tədqiqatdır...

...Nəvainin 500 illiyinə həsr olunmuş toplu istisna edilərsə, ən yeni osmanlı-türk ədəbiyyatı tarixi üzrə nəinki rus dilində, hətta osmanlı türkcəsində də başqa bir əsər olmayıb. Nəhayət, Nəvainin “Mənşəat” əsərinin çapı bu məşhur şairin, türk söz ustasının tədqiqi üçün imkan yaratdı. Professor Çobanzadənin rus və Avropa elmində çox az tədqiq olunan kumık tarixi

və ədəbiyyatı haqqında bizə mühüm bilgilər verən kumık dili və ədəbiyyatı haqqında tədqiqatları da eyni dərəcədə dəyərlidir (5,59).

Möhtəşəm Orta Asiya mədəniyyətinin varisi olan özbək xalqının dili ilə Azərbaycan dilləri bir-birinə yaxın olsa da, türk dilləri qrupuna daxil bu iki dilin istər lüğət tərkibi, istərsə də yazılışı, tələffüzündə xeyli fərq var. Keçən əsrin 70-80-cı illərində özbək yazarlarının əsərləri Azərbaycan türkcəsinə çevrildə tərcüməçilər ruscadan, ingiliscədən çevirmələr qədər olmasa da, kifayət qədər zəhmət tələb edən gərgin bir işin öhdəsindən gəldilər. Azərbaycanda və Özbəkistanda iki respublikanın ədəbiyyat və incəsənət günləri keçirilən vaxtlarda bu işin əhəmiyyətli bir hissəsi də şair-tərcüməçi Əhəd Muxtarın üzərinə düşdü. Onun özbək şairlərindən çevirdiyi şeir və poemaların həcmi 11 min misradan artıqdır. Həmin tərcümələrin bir hissəsi ayrıca kitab şəklində çap olundu: Normurad Nərzullayev, “Məhəbbətdən doğulmuşam” (6); Həmid Alimcan “Sən doğulan gün” (7).

Özbəkistanın ən tanınan şairlərindən olan Camal Kamalı da Azərbaycan dilinə ən çox Əhəd Muxtar tərcümə edib. Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə C.Kamalın 1989-cu ildə Bakıda nəşr olunan “Günəş çeşməsi” adlı kitabına ön sözdə yazır: “...Mən C.Kamalın əsərlərini imkan olduqca dilimizə çevirmək və bu əsərlərdən ibarət kitab buraxmaq fikrinə düşdüm. Bu arzunu özbək dilini yaxşı bilən qələm yoldaşlarımdan Xəlil Rza və Əhəd Muxtara bildirdim və biz bu çətin, lakin səriştəli işə başladığımız. Bu gün Azərbaycan oxucularına təqdim etdiyimiz bu toplu həmin arzuların nəticəsidir” (8, 3).

Qohum dillərə tərcümənin də özəllikləri var. Aşırıq Ələsgərin türkməncəyə tərcüməsində bəzən bütün şeir eynilə qalır. Bəzən də qafiyə sistemi tamamilə dəyişir. Qoşqu qanunlarına görə bəzən əsas, aparıcı, şah bəndin və qafiyənin xətrinə o biri bəndlər və misralar əsas fikri saxlamaqla dəyişdirilir. Ona görə də gələcəkdə oxşarlıqlara və dəyişikliklərə görə tərcüməçiləri qınamamalı, tələskənliyə yol verib yanlış sonuclar çıxarmamalıyıq. Türk xalqları bir-birlərinə nə qədər qohum, yaxın olsalar da, zaman, siyasi ayrılıqlar, coğrafi bölgülər öz işini görüb. Bu əlaqələrimizi genişləndirmək, qohumluğumuzu möhkəmləndirmək istəyiriksə, adamları ruhdan salmamalı, daha da işə ruhlandırmalıyıq. İşin üz tərəflərinə yox, mahiyyətinə, xalqa verdiyi xeyirə daha çox diqqət yetirməliyik. Bu mənada əsərlərinin XX yüzildə Azərbaycanda tərcümələri və nəşri haqqında tədqiqat əsərlərinin yazılması Məhtimqulunun Azərbaycanda daha geniş tanınmasına şərait yaratmışdır. Bu işin davamlı şəkildə inkişaf etməsi mədəniyyətlər arasında əlaqə və inteqrasiyanın güclənməsinə daha böyük təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı, II c., Bakı, Maarif, 1977.
2. Qurban R. Maqtimqulu Pıraqa. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, № 2. İctimai elmlər seriyası, 1965.
3. Məhtimqulu Fəraqi. Divan. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
4. Seyfəddin Hüseynli. Türkdilli ədəbiyyatlar arasında Əhəd Muxtar körpüsü. “525-ci qəzet”, 27 noyabr 2009-cu il.
5. Nərimanoğlu K. 1926-cı ilin I Bakı türkoloji Qurultayı. Bakı, “Çinar-Çap”, 2006
6. Nərzullayev N. Məhəbbətdən doğulmuşam. Bakı, “Gənclik”, 1979.
7. Alimcan H. Sən doğulan gün. Bakı, “Yazıçı”, 1989.
8. Kamal C. Günəş çeşməsi. Bakı, 1989.

Jamila Fatiyeva

The Literary Relations of Turkic Peoples and Their Work of Translation Summary

Besides being an enlightening thinker of his time, the great Turkmen poet Mahtingulu Faragi (1730 – 1780) was a statesman who always tried to preserve the people's moral union. His visits to the Middle Asia, Azerbaijan, Iran and India were inclined to learn these peoples' cultures and to use them in his works in order to develop the cultural level of the population. His being very well-aware of the Classical East, especially, of Azerbaijani Literature, gave all his works a good opportunity to be loved and spread here, too. There are a lot of familiar motives, ideas and similarities between Mahtingulu's and Azerbaijani poets' works. Translations and publications of his works in the XX c. in Azerbaijan, as well as, research works about him, made Mahtingulu more widely-known in Azerbaijan. The continuous development of this work shows a greater influence on intercultural relations and strengthening integration.

Key words: Mahtingulu, translation, Turkic literature, common Turkic language.

Elnurə Babayeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
“Multidissiplinar əlyazmalar və çap kitabları” şöbəsi, elmi işçisi
elnure1430@gmail.com

TÜRK VƏ FARS MƏNBƏLƏRİ ƏRUZ HAQQINDA

Əruz uzun və qısa hecaların müəyyən kombinasiyalarda gözəl oxunuş ritmi yaradan, ardıcılığının bütün misralarda dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müşahidə olunan şeir vəznidir.

Mənşəyini ərəbdilli xalqların poeziyasından götürən bu vəznə, islamiyyətdən əvvəl ərəb folklorunun nümunələrində, müharibələr zamanı söylənən rəcəzlərdə, məzmunu xalq məişətindən alınan şeirlərdə rast gəlmək olardı. Son əsrlərə qədər Azərbaycan, türk və farslar arasında elə məşhur klassik şair yoxdur ki, əruza müraciət etməsin, hətta onu üstün tutmasın. Bu nəzm şəkli ərəblər arasında yaranıb şöhrət tapmış, bütün müsəlman şərqinə yayılmışdır.

Ərəb istilasını ilə əlaqədar olaraq ərəb dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı başqa xalqların dilinə, mədəniyyətinə o cümlədən, ədəbiyyatına – şeir qaydalarına da təsirsiz qalmamışdır. Xalqlar əruza yaradıcı yanaşmış, bəhrlərdən öz dillərinə uyğun gələnləri istifadə etmişlər. Ərəblər əruzun 16, farslar 19, taciklər 14, türklər 11, özbəklər 13, azərbaycanlılar isə 12 bəhrində şeir yazmışlar. Bir sözlə, uzun illər əruzun nəzəri əsaslarından yazmaq şərq elmi-nəzəri fikrində bir ənənə halına çevrilmişdir.

Əruz elminin qayda və qanunlarının ilk dəfə məhz ərəb şeirinə tətbiq olunmasının əsas səbəbi, yazılı ədəbiyyatın və filologiyanın ərəblərdə daha tez formalaşması idi. VIII əsrdə yaşamış böyük ərəb alimi Xəlil ibn Əhməd bu şeir ölçüsünü hicri 150-ci ildə (767-ci ildə) sistemləşdirib elm şəklinə salmışdır. Xəlil ibn Əhməd ərəb dilinin ahəngini, musiqisini və ümumən, xüsusiyyətlərini tədqiq edərək öyrənmiş, bunlara müvafiq şəkildə nəzm üsulunu tənzim etməyə, genişləndirməyə çalışmış, yalnız feil kəlməsindən götürülən, müxtəlif şəkillər halında işlənən sözlərdən müəyyən, sabit qəliblər yaratmışdır (1,146).

Farsdilli ədəbiyyatda əruz vəzni fars dilinin tələbləri və fars şairlərinin zövqləri nəticəsində yeni-yeni keyfiyyətlər qazanmışdır. Ərəb əruzunun nəzəri əsaslarını yaxşı bilən ilk fars əruzçuları bu nəzəri sistemi fars şeirinin daxilində də tətbiq etmişlər. Buna görə də onlar fars əruzu üçün yeni nəzəri əsaslar yaratmayıbmış, sadəcə olaraq, ərəb əruzunun nəzəri əsaslarında xırda dəyişikliklər və

ona əlavələr etməklə onu fars əruzunu üçün uyğunlaşdırmışlar. Geniş mənada götürsək, bütün dillər və vəznələr heca quruluşuna əsaslandığı üçün əruz vəznində əksər dillərin hiss və həyəcanını, başqa sözlə desək, şeirini ifadə etmək olar.

XIV-XV yüzilliklər arasında fars əruz elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan alimlərdən Şəms Fəxri İsfahani, Vəhid Təbrizi, Əbdürrəhman Cami, Seyfi Buxarayi, Yusif Əzizi, Ataulah Mahmud Hüseyninin adlarını çəkmək olar. Beləliklə, XVI əsrə qədər fars əruzunun nəzəri əsaslarının öyrənilməsinin artıq adlarını çəkdiyimiz alimlərin əsərlərilə tamamlandığını və demək olar ki, bütün incəliklərinə qədər araşdırıldığını qəti şəkildə və inamla söyləyə bilərik.

Tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə, fars əruzunu mahiyyət etibarilə ərəb əruzundan fərqlənir. Ümumiyyətlə, əruzun mahiyyəti istər ərəbdilli, istər farsdilli və istərsə də türkdilli şeirdə eynidir. Əgər belə demək mümkünsə, əruzun tələblərinə əməl etməklə hər hansı dünya dillərinin birində də əruz vəznində şeir yazmaq olar. Lakin məsələ burasındadır ki, fars və türk şeirlərində meydana çıxan xüsusiyyətlər bu dillərin özünəməxsus cəhətləri və bu dillərdə əsərlərini qələmə alan şairlərin zövqləri ilə bağlıdır. Bu da, təbii ki, nəticə etibarilə ərəb, fars və türk dillərində meydana çıxan əruzun özünəməxsus cəhətlərinin yaranması ilə nəticələnir. Bu mənada, əruzun, daha doğrusu, fars əruzunda meydana çıxan fars şeirinin və fars əruzunun xüsusiyyətlərini duyan fars alimləri, fars nəzəriyyəçiləri ilk dövrlərdən etibarən, fars əruzunun özünəməxsus nəzəri cəhətlərini araşdırmışlar ki, nəticədə fars əruz elmi meydana gəlmişdir. Yenə də qeyd etdiyimiz kimi, onlar, ümumiyyətlə, əruzun mahiyyətində heç bir dəyişiklik etməmiş, sadəcə olaraq, rüknlərin və əsli təfilələrin, zihafaların və törəmə təfilələrin, dairələrin və bəhlərin tərkiblərində müəyyən dəyişikliklər edərək, fars əruzunun özünəməxsus simasını yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Doğrudur, əruzşünaslıq tarixində bəzən bəzi tədqiqatçılar bu məsələlərə etiraz edərək, ərəb, fars, türk əruzunu anlayışlarını qəbul etmir, əruzun ümumi mahiyyətinin eyniliyini əsas götürərək, ümumi əruzunu ərəb, fars, türk əruzlarına bölmürlər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, fars əruz elmi meydana çıxdıqdan sonra, hələ orta əsr tədqiqatçılarının özləri əruzunu ərəb və əcəm əruzları deyərək iki yerə ayırmış, əcəm əruzunu terminini ara-sıra olsa da işlətməmişlər.

Beləliklə, VIII-IX əsrlərdən etibarən farsdilli poeziyaya qədəm qoyan əruz vəznini, artıq X-XI əsrlərdən başlayaraq fars alimləri tərəfindən tədqiq olunmuş və nəticədə fars əruz elmi meydana gəlmişdir. Bu mənada, fars əruz elmini tədqiq edən alimlər sırasında Bəhrami Sərəxsinin, Büzürümehr Qəsiminin, Əbu Abdullah Qorşinin, Həsən Qəttanın, Yusif Əruzinin, Rəşidəddin Vətətin, Əbül Əla Şüştərinin və başqalarının adlarını çəkmək olar ki, bu adı çəkilən alimlərin əsərləri dövrümüzə qədər gəlib çatmasa da, hər halda onların adları fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixinə yaxşı məlumdur. Belə ki, orta əsr mənəbləri bu alimlər və onların yaradıcılıqları haqqında olduqca dolğun məlumat verirlər. Eyni zamanda, biz bu alimlər haqqında məlumatı sonrakı dövr əruzşünaslarının əsərlərindən də almış oluruq. Belə ki, XIII-XVI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış fars əruzşünasları, həqiqətən də, böyük qədirdanlıqla fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixində görkəmli yer tutan bu alimlərin adlarını hörmətlə çəkmiş, onların gördükləri işlərə layiqincə qiymət vermişlər. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək vacibdir ki, yuxarıda adları çəkilən, lakin əsərləri bizə tam şəkildə gəlib çatmayan bu alimlərin əsərləri fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixinin ilkin mərhələsini təşkil edir.

Fikrimizcə, fars əruzşünaslığından danışdıqda Əbdürrəhman Caminin əruzşünaslıq tarixində yerini də müəyyən etmək lazımdır. Bu mənada, fars əruzşünaslıq tarixinə qısa da olsa ekskurs etməyi olduqca vacib sayırıq. Beləliklə, professor Tərlan Quliyev ilkin dövr fars əruzşünaslıq tarixindən danışarkən yazır: “Əbülhəsən Bəhrami Sərəxsi, Sultan Mahmud Qəznəvi (998-1030) dövrünün alim və şairlərindən olmuşdur. Onun həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat olduqca azdır. Lakin az da olsa, bu barədə məlumata Nizami Əruz Şəmərqəndinin “Çahar məqalə”, Məhəmməd Ufinin “Lübabül-əlbab”, Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razinin “əl-Möcmə”, Nəsirəddin Tusinin “Miyar əl-əşar” əsərində rast gəlirik. Belə ki, Nizami Əruz Şəmərqəndi (vəfatı 1174) “Çahar məqalə” əsərinin ikinci fəslində olan “Şairin məziyyətləri və şeir elminin təbiəti” haqqındakı hissəsində Bəhrami Sərəxsinin “Ğayət əl-əruzeyn”, “Kənz əl-qafiyə”, “Sirqət”, “Nəqdi-əlfaz”, “Təracin”, “Nəqdi-məani” kimi əsərlərinin adını çəkir və şeir demək bacarığı olan kəslərin bu əsərlərə müraciət etməsini məsləhət görür. Nizami Əruz Şəmərqəndinin bu qısa

məlumatlarından aydın olur ki, Bəhrami Sərəxsi hələ öz dövründə böyük alim kimi şöhrət tapmış, xüsusilə, vəzn və qafiyə haqqında olan əsərləri şairlər tərəfindən oxunmağa məsləhət görülmüşdür. Katiblik, şeir, nücum və tibb elmləri haqqında dörd məqalədən ibarət olan bu əsərində müəllif orta əsrlər şah sarayında lazım olan elmlərin qısa xarakteristikasını verərək, onların əhəmiyyətini göstərir və bu elmlərlə məşğul olan mütəxəssislərin nələri bilmələri olduqlarını söyləyir.

Məhəmməd Onfi isə “Lübabül-əlbab” əsərinin əruz bəhsində Bəhrami Sərəxsinin qələminə məxsus olan digər bir əsərin – “Xocastename” əsərinin adını çəkir. Əgər “Çahar məqalə” müəllifi Məhəmməd Onfi Bəhrami Sərəxsinin əsərlərinin adını çəkməklə kifayətlənirlərsə, artıq Şəms Qeys Razi və Nəsirəddin Tusi öz əsərlərini yazarkən Bəhrami Sərəxsinin əruz və qafiyə haqqında olan kitablarından bir mənbə kimi faydalanmış və onlardan istifadə etmişlər. Məsələn, Şəms Qeys Razi “əl-Möcmə” əsərində fars əruzçularından, o cümlədən, Bəhrami Sərəxsi və Büzürümehr Qəsimidən danışarkən, onların praktikada çox az işlənən (demək olar ki, işlənməyən), lakin nəzəri şəkildə yaratdıqları iyirmi bir fars bəhrinin adını çəkərək, həmin bəhrlər haqqında geniş məlumat verir. Şəms Qeys Razinin verdiyi məlumatdan bu alimlərin Qeys Razidən əvvəl yaşayıb-yaradan ilk fars əruzçuları olmaqla bərabər, həm də hərtərəfli alim, böyük nəzəriyyəçi olduqları aydınlaşır. Ümumiyyətlə, Şəms Qeys Razi “əl-Möcmə” əsərində Bəhrami Sərəxsinin adını bir alim kimi iki dəfə çəkərək, onun əsərlərinə müraciət edir. Hətta onun “Ğayət əl-əruzeyn” əsərinə əsasən, “münəkisə” dairəsinin Əbu Abdullah Qorşi tərəfindən yaradıldığının məlum olduğunu qeyd edir.

Nəsirəddin Tusi də “Miyar əl-əşar” əsərində Bəhrami Sərəxsinin yaradıcılığına müraciət etmişdir. Belə ki, Nəsirəddin Tusiyə görə, Bəhrami Sərəxsi məqlubi-təvil bəhrinin yaratmışdır. Onun yazdığına əsasən, Bəhrami Sərəxsi bu vəzndə fars poeziyasında az şeir olduğunu söyləsə də, hər halda öz fikirlərində Fəralavi adlı şairin yaradıcılığına söykənmişdir ki, Nəsirəddin Tusi də məqlubi-təvil bəhrinə, yəni məfA”İlün fə”Ulün məfA”İlün fə”Ulün ölçüsünə uyğun olan həmin beyti öz əsərində nümunə kimi göstərmişdir. Nəsirəddin Tusinin qeydlərindən aydın olur ki, Bəhrami Sərəxsinin əruz haqqında əsəri bəlkə də onun əlində olmuş və bu əsər onun əlində olduğuna görə o, Bəhrami Sərəxsinin məqlubi-təvil bəhrinə aid olan fikirlərini və həmin bəhrə aid Bəhrami Sərəxsinin Fəralavi yaradıcılığından gətirdiyi nümunəni eyni ilə öz əsərinə daxil edə bilmişdir.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən Bəhrami Sərəxsinin öz dövründə məşhur əruzçulardan olduğu və böyük şöhrət tapdığı bir daha aydınlaşır.

Əmir Əbu Mənsur Qəsim ibn İbrahim əl-Büzürümehr Qəsimi Mahmud Qəznəvi və onun oğlu Sultan Məsud Qəznəvinin müasiri olmuşdur. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumata Məhəmməd Onfinin “Lübabül-əlbab” əsərində və digər əsərlərdə rast gəlirik. Büzürümehr Qəsimi də Bəhrami Sərəxsi kimi ilk fars əruzçularından olmuşdur. Belə ki, Şəms Qeys Razi praktikada işlənməyən, nəzəri cəhətdən mövcud olan ağır fars bəhrlərindən danışarkən, Bəhrami Sərəxsi ilə birlikdə onun da adını qeyd edir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Əbu Abdullah Qorşini də ilk fars əruzçularından saymaq olar. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat, demək olar ki, yoxdur. Belə ki, onun adını ilk dəfə Bəhrami Sərəxsi öz əsərində çəkmiş və onun münəkisə dairəsinə, fars əruzunda işlənməyən, lakin nəzəri şəkildə mövcud olan üç dairədən birini yaratdığını söyləmişdir ki, bu barədə də məlumata biz Şəms Qeys Razinin “əl-Möcmə” əsərində rats gəlirik. Həmçinin “əl-Möcmə” əsərini çapa hazırlayan və ona müqəddimə yazan görkəmli İran alimi Məhəmməd Qəzvini onun adının bəzən Abdullah Fouşi şəklində oxunduğunu da söyləyir.

Həsən Qəttanın həyat və yaradıcılığı haqqında əlimizdə məlumat olduqca azdır. Məlum olan isə odur ki, dövrün görkəmli alimi olan, imam, xacə kimi titullarla çağırılan Həsən Qəttan dövrünün görkəmli alimi və ictimai xadimi Rəşidəddin Vətəvatın (vəfatı 1177) müasiri olmuşdur. Elm aləminə onun Rəşidəddin Vətəvatla məktublaşması məlumdur. Həsən Qəttan haqqında, demək olar ki, biz yeganə məlumatı yenə də Şəms Qeys Razinin “əl-Möcmə” əsərindən alırıq. Qeys Razinin məlumatına görə, əruz haqqında qısa bir əsərin, “Müxtəsər”in müəllifi olan Həsən Qəttan ilk dəfə rübai vəznini nəzəri şəkildə sistemləşdirən alimdir. Həmçinin həmin sətirlərdən məlum olur ki, Şəms Qeys Razi Həsən Qəttanın rübai haqqında yazdığı əsəri görmüş və həmin şəcərələri, yəni şəcəreyi-əxrəb və şəcəreyi-əxrəmi zihafılar və hər vəznə aid misallarla zənginləşdirərək, öz əsərində

olduğu kimi təsvir etmişdir.

Yusif Əruzinin adına bir alim kimi əruzdan bəhs edən mənbələrdən ilk dəfə Nəsirəddin Tusinin “Miyar əl-əşar” əsərində rast gəlirik. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında əlimizdə məlumat olduqca azdır. Belə ki, qafiyənin nəzəri əsaslarından danışarkən, Nəsirəddin Tusi Yusif Əruzinin adını çəkərək, onun ərəb əruz və qafiyə elminin yaradıcısı olan Xəlil ibn Əhməd kimi fars əruz və qafiyəsinin nəzəri əsaslarının yaradıcısı olduğunu söyləyir. Nəsirəddin Tusi öz əsərində Yusif Əruzinin fars qafiyəsində “xüruc”un olmadığı fikrini misal gətirir. Bu sətirlərdən məlum olur ki, Yusif Əruzi dövrünün görkəmli və nüfuzlu əruz və qafiyə alimlərindən olmuşdur. “Tərcüman əl-bələğə” əsərinin müəllifi Məhəmməd bin Ömər ər-Raduyani qədim fars əruzçularından danışarkən, Əbu Yusif adlı bir alimin adını çəkir. Onun da Yusif Əruzi olduğunu güman etmək olar.

Rəşidəddin Vətvat dövrünün görkəmli alimi, şairi və ictimai xadimi olmuşdur. Onun qələmindən 20-yə yaxın əsər çıxmışdır. Onlardan ən məşhuru “Hədayiq əs-sehr fi dəqayiq əş-şair” əsəridir. Bu əsər fars şerində poetik fiqurlardan – bədi elmindən bəhs edən ilk nəzəri əsərlərdən biridir. Bəzən qısaca olaraq, “Hədayiq” adlandırılan bu əsər o qədər məşhur olmuşdur ki, sonrakı əsərlərdə dərslik kimi öyrənilməsi ilə yanaşı, həmçinin alimlərin stolüstü kitabına çevrilmiş və eyni zamanda, bu əsərə müxtəlif şərhlər yazılmışdır. Rəşidəddin Vətvatın bu əsərini rus dilinə tərcümə edib, ona müqəddimə və şərhlər yazan N.Y.Çalisovanın verdiyi məlumata əsasən, Rəşidəddin Vətvat əruz haqqında da risalə yazmışdır. N.Y.Çalisovaya əsasən, “Risaley-i əruz” adlanan, ərəb və fars əruzunun 29 ölçüsündən bəhs edən və hər bir ölçüsü fars dilində yazılmış iki beytlə şərh edilən, həcmcə o qədər də böyük olmayan bu əsərin əlyazma nüsxələrindən biri İstanbulda, digəri isə Sank-Peterburq Dövlət Universitetinin şərqsünaslıq fakültəsinin kitabxanasında saxlanılır.

XII əsrdə fars dilində bədi elmi bərəsində ilk əsərin – “Tərcüman əl-bələğə” əsərinin müəllifi olan Məhəmməd bin Ömər ər-Raduyani əruz haqqında fars dilində əsər yazan alimlərdən Əbu Yusiflə bərabər, Əbul Əla Şüştərinin də adını çəkir. Lakin biz istər Raduyanidə və istərsə də başqa mənbədə Əbül Əla Şüştərinin əruz haqqında fikirlərinə rast gəlmirik. Əbül Əla Şüştəri də digər ilk fars əruzçuları kimi öz dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Amma öz əsərlərində Şüştərinin əruz haqqında heç bir fikrinə istinad etməyən Raduyani, şair kimi onun bir neçə beytini nümunə gətirir.

Təqribən, X-XII əsrlərdə yaşayıb-yaradan, fars əruzşünaslıq elminin ilk mərhələsini təşkil edən bu alimlərin əsərləri, demək olar ki, dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin müxtəlif əsərlərdə, təzkirələrdə, eləcə də XIII əsrdən sonra əruz haqqında yazılan traktatlarda bu alimlər və onların yaradıcılıqları haqqında verilən məlumatlardan, onların əruzun nəzəri əsaslarını mükəmməl bildiklərini, bilavasitə fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında müəyyən fikir sahibi olduqlarını və ümumiyyətlə, öz dövrlərinin görkəmli alimləri kimi yetişdiklərini görürük” (3, 138-144).

XIII əsr fars əruzşünaslıq tarixində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Bu əsrdə fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında iki fundamental əsərin ortaya çıxması fars əruzşünaslıq elminin simasını müəyyənləşdirir. Onu da qeyd edək ki, bu əsərlərin hər ikisi dövrümüzdə qədər fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında gəlib çatan ilk əsərlərdir. Belə ki, onlardan biri, təqribən, 1217-1235-ci illər arasında yazılan Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin qələminə məxsus “əl-Möcmə fi məayir əşar əl-Əcəm”, digəri isə Nəsirəddin Tusinin qələminə aid olan, 1251-ci ildə yazılmış “Miyar əl-əşar” əsərləridir (7; 5). Onu da söyləyək ki, hər iki əsər fars əruz və qafiyəşünaslıq tarixinin öyrənilməsində olduqca mühüm mərhələni təşkil etmiş və fars elmi-nəzəri fikrində əruz və qafiyənin nəzəri əsasları haqqında özlərindən sonra yazılan əsərlərə də güclü təsir göstərmişlər.

Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat olduqca azdır. Lakin hər halda o da məlumdur ki, bu böyük alim XII əsrin sonları XIII əsrin birinci yarısında Xarəzmşahların sarayında yaşayıb-yaratmışdır. Şəms Qeys Razi haqqında məlumatı biz daha çox onun tədqiqatçısı Şəms Qeys Razinin adı çəkilən əsərinin ikinci hissəsini, yəni “əl-Möcmə” əsərinin qafiyə və bədi hissələrini rus dilinə tərcümə edən N.Y.Çalisovanın 1997-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi əsərin ön sözündən alırıq. Belə ki, N.Y.Çalisova “əl-Möcmə” əsərini “Fars poeziyasının qanunlar toplusu” adı altında rus dilinə tərcümə edərək çap etdirmiş və bu əsərə böyük bir ön söz yazmışdır. Həmin ön sözdən anlaşılır ki, Şəms Qeys Razinin doğum tarixi dəqiq məlum olmasa da, Reydə anadan olmuş, uzun zaman Mavərənnəhr, Xorasan, Xarəzm, Buxarada

yaşamışdır. O, adı çəkilən əsərini hicri 614, miladi tarixlə 1217-1218-ci illərdə Mərvdə yazmağa başlamış və adı çəkilən əsərin ilk variantı özündə həm ərəb, həm də fars poetik ənənələrinin təhlilini ehtiva etmişdir. N.Y.Çalisovanın yazdığına görə, həmin illərdə Mərv Sultan Əlaəddin Məhəmməd bin Təkiş Xarəzmşah idarə etmiş və o, 1217-ci ildə Bağdada yürüş etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata görə, həmin yürüş zamanı Şəms Qeys də Sultanın yaxın ətrafında olmuşdur. Həmçinin tarixdən o da məlumdur ki, bu illər monqol qoşunlarının da İrana hücumu ilə yadda qalır. Belə ki, həmin illərdə Əlaəddin Məhəmməd Təkişin Həmədan və İsfahan arasında yerləşən Fərrəzin qalası yaxınlığında monqollarla döyüşü zamanında Şəms Qeys Razi də orada olmuş və qarmaqarışlıqlar nəticəsində kitablarını, əsərinin bir neçə hissəsini itirmişdir. Sonradan, bir qədər pul müqabilində Fərrəzin qalasının ətrafında yaşayan sakinlər həmin əsərin bəzi səhifələrini tapmış və müəllifə vermişlər. Təqribən, 1227-ci ildən sonra Şəms Qeys Razi Şiraza gəlmiş, əvvəlcə Atabəy Səd bin Zəngiyə, sonra isə onun oğlu məşhur “Bustan” və “Gülüstan” əsərlərinin müəllif Sədinin himayəçisi Əbülbəkrə xidmət göstərərək, onun sarayında yaşayıb-yaratmışdır. Şəms Qeys Razi Şirazda yerli ədəbiyyatşünas və şairlərlə tanış olduqdan sonra, yenidən öz əsərini tamamlamaq fikrinə düşmüş və dostlarının təkidi ilə, təqribən, əvvəl yazdığı əsəri iki yerə ayıraraq, fars əruz və qafiyəsindən bəhs edən hissəni “əl-Möcmə fi məayir əşar əl-Əcm” adlandırmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərin ikinci hissəsi, yəni ərəb əruz və qafiyəsindən danışan hissəsi Şəms Qeys Razi tərəfindən qələmə alınsa da, dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır (7).

“Əl-Möcmə” əsəri əruzun, xüsusilə, fars əruzunun nəzəri əsasları haqqında olduqca fundamental əsərdir. Belə ki, Şəms Qeys Razi əsl filoloq kimi bu əsərdə əruzla bağlı heç bir nəzəri məsələnin diqqətdən kənar qalmamasına çalışmışdır. Bu mənada, o, eyni zamanda, fars dili, xüsusilə, fars dilinin fonetikasi haqqında olduqca geniş məlumat vermişdir ki, bəzi mütəxəssislər, hətta bu məlumatları əsas tutaraq, “əl-Möcmə”in, eyni zamanda, fars dilinin qrammatikasi haqqında yazılmış ilk kitab olduğunu da söyləyirlər. Beləliklə, bütövlükdə iki hissədən ibarət olan və birinci hissəsi əruzdan danışan “əl-Möcmə”in birinci hissəsi, hələ müəllif tərəfindən dörd yerə bölünür. Belə ki, hər bölüm Qeys Razi tərəfindən bab adlandırılır. Qeys Raziyə görə, birinci bab əruzun mənası, rüknlərin, bu fəndə işlənən istilahlara adları və ləqəblərinin şərhini kimi qeyd olunur. İkinci bab “əruzun rüknlərini təşkil edən vəznlərin cüzləri haqqında”, üçüncü bab “cüzləri əmələ gətirən dəyişikliklər və törəmə təfilələr haqqında” adlanır. Dördüncü babı isə “Qeys Razi qədim və yeni bəhrlərin qeydi, dairələr, təqti və bəhrlərin bir-birindən çıxması” adlandırır. Qeyd edək ki, hər babın özü də, əslində, bir neçə fəslə bölünür. Birinci babda və onun fəsillərində əruz elminin mahiyyətindən, onun əhəmiyyətindən bəhs edən müəllif, əruzunu bilməyin vacibliyindən danışır. Belə ki, onun nöqteyi-nəzərinə görə, şair yüksək təbə, istedadla malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda, əruzun nəzəri əsaslarından da baş çıxartmalıdır. Çünki əruzda elə incə məqamlar vardır ki, şair bu incə məqamları bilmədikdə bəzən ritmə yaxın olan bəhrləri bir-birinə qarışdırır ki, bu da şeirə, poeziyaya nöqsan gətirmiş olur. Bu mənada, Qeys Razinin nöqteyi-nəzərinə görə, özünü yüksək istedad sahibi bilən, şair adlandırılan hər bir kəs, poeziyada, əruzda baş verən bu incə məqamları ayırmaq üçün mütləq və mütləq əruzdan baş çıxartmalı, onun nəzəri əsaslarını bilməlidir. Beləliklə, bu prinsipi əsas tutan Qeys Razi, əsərinin sonrakı səhifələrində əruzun nəzəri əsaslarını əsaslı şəkildə izah etməyə başlayır. Qeyd edək ki, Qeys Razi, təbii ki, ilk növbədə, fars əruzunun nəzəri əsaslarını izah edir. Amma, əvvəlki səhifələrdə qeyd etdiyimiz kimi, fars əruzunu mahiyyət etibarilə bütövlükdə ərəb əruzundan fərqlənmədiyi üçün və hətta, başqa sözlə desək, hər iki əruzda əsas nəzəri məsələlər üst-üstə düşdüynə görə, Qeys Razi də bu istiqamətdə bu nəzəri əsaslardan yan ötə bilməmiş, ara-sıra ərəb əruzunun nəzəri əsaslarını izah etdikdən sonra, fars əruzunun xüsusiyyətlərini şərh etmişdir.

Əruz vəzninin türkdilli poeziyada tətbiqi böyük maneələrə rast gəlmişdir. Bunlardan ən ümduəsi dil problemi idi. Belə ki, ərəb dilinə tətbiq olunmuş əruz vəznini türkdilə tətbiqi nəticəsində sözlərin tələffüzündə türkdili qayda-qanunlarını kobudcasına pozurdu. Lakin bütün bunları arxada qoyaraq, türkdilli xalqlar XI əsrdən əruzdan istifadə etməyə başlamışlar.

Əruz vəzninin *mütəqarib* bəhri ilə yazılan ilk türk-uyğur abidəsi Yusif xas Hacibin “Kutadqu-bilik” poeması olmuşdur.

Əruz vəznini Azərbaycan ədəbiyyatında da geniş yayılmışdır. Nizami, Füzuli, Nəsimi,

S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir kimi böyük söz sənətkarları bu vəzndə çox ahəngdar əsərlər yazmışlar. Azərbaycan şeirində əruz bəhrlərinin hamısı işlədilməmişdir. Ədəbiyyatımızda ən çox işlənən, həzəc, rəməl, xəfif, səri munsərih bəhrləridir. Əruzun bu bəhrlərinin adını ifadə edən sözlər onların xüsusiyyətinə uyğun seçilmişdir. Həmin sözlərin mənasını bilmək bəhrlərin xüsusiyyətini başa düşməyə kömək edir. (3, 60)

Əruz vəznı, vəzn olmaq etibarı ilə göründüyü kimi, mürəkkəb vəzndir. Bu vəzndə şeir oxuyan və şeir yazan insanlardan xüsusi istedad tələb olunur. Çoxəsrlik milli dəyərlərimizdən biri olan Azərbaycan əruzunu bilmək hər bir orta və ali məktəbdə ədəbiyyatı tədris edən müəllimə, öyrənən şagirdə və tələbəyə, aktyora, xanəndəyə, şeir qiraətçisinə, tərcüməçiyə, şairə, bir sözlə, adi oxucuya belə zəruri və vacibdir. Çünki “Bir şərqli kimi sahib olduğumuz mənəvi-estetik dəyərlərdən biri də əruz vəznidir”. (5,3)

ƏDƏBİYYAT

1. Ədili Şirvani. Əruz vəzninin sadələşmiş qəlibləri. Bakı, 2010.
2. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu. Bakı, 1977.
3. Nəsirəddin Tusi. Miyarül-əşar. Tehran, 1363.
4. Tərən Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi. Bakı, 1998.
5. Tərən Quliyev. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi. Bakı, 2013.
6. Ş.A.Mikayılov. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1986.
7. Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys ər-Razi. Əl-Möcam fi məayir əşar əl-Əcəm. Tehran, 1387.

Elnura Babayeva

Turkish and persian primary sources about aruz Summary

This article is devoted to aruz and its influence on a literature of the turkish and persian people. The word of Aruz is in Arabian. “Wide road”, “pole which is put center of tent”, is “science about poem”. Aruz poem form was systemized by Xelil ibn Ehmed who lived in 8 th century. There are used in Arabic 19, in Tadjik 14, in Turkish 11, and in Azerbaijan poetry 12 bahrs of the aruz.

Key words: aruz, turkish, persian, poem, primary sources

Xanım Abdullayeva

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu
Türk filologiyası şöbəsi, kiçik elmi işçi
mehivaqo@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ROMANLARINDA ORTAQ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Ədəbiyyat həyatı bədii boyalarla əks etdirən söz sənətidir. Həyat haqqında düşüncələrimizi ifadə etmək baxımından ədəbiyyat ən gözəl incəsənət vasitəsidir. Əgər heykəltarəş daş parçasını, bəstəkar musiqi alətini, rəssam boyaları dilə gətirirsə, şair və yazıçılar sözlə tam mənası ilə həyat və onun gerçəkliklərini canlandırır. Bu baxımdan ədəbiyyatın imkanları çox genişdir. Üstəlik bu ədəbiyyatı yaradan xalqın tarixi keçmişi, milli-mənəvi dəyərləri, ədəbi və bədii irsi yüksək səviyyədədirsə, o zaman sərgilənən ədəbiyyat nümunələri heç şübhəsiz ədəbiyyat tarixində dəyərli mövqeyini tutacaqdır. Ümummillə liderimiz, türk dünyasının böyük oğlu Heydər Əliyev cənablarının təbirincə desək, “bir millət, iki dövlət” olan Azərbaycan və Türkiyənin ədəbiyyatları da dünya ədəbiyyatları içərisində öz layiqli sözünü demiş ədəbiyyatlardandır. Bunu şərtləndirən əsas

amil isə xalqlarımızın genefondunun malik olduğu yüksək mədəni və ədəbi-bədii irsdir.

Çağdaş Azərbaycanın prioritet məsələlərindən biri olan multikulturalizm bütün sahələrə sirayət etmişdir. Dünyada təhdidlər yaranır, millətçilik, dini və etnik zəmində dözümsüzlük, ilk baxışda yad görünən hər hansı dəyərin inkar və rədd edilməsi meyilləri artır. Yalnız dözümlülük, sülhpərvərlik, tolerantlıq təbliğ edən cəmiyyətlər mürəkkəb dövrün təhdid və çağırışları qarşısında davam gətirmək iqtidarındadır. Tarixən müxtəlif xalqların və dinlərin nümayəndələrinin sülh və dostluq şəraitində yaşadıkları, dini və milli zəmində heç bir qarşıdurmanın olmadığı, unikal tolerantlıq mühitinin hökm sürdüyü bir məkan olan Azərbaycan qarşılıqlı dinlərarası və sivilizasiyalararası anlaşma üçün gözəl örnəyə çevrilib. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan xalqının multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və Azərbaycanın bu təcrübəsinin dünyada təbliği ölkənin indiki rəhbərliyinin dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Prezident İlham Əliyevin 2016-cı ili Azərbaycanda Multikulturalizm İli elan etməsi, habelə Azərbaycanın dövlət başçısının Sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması və bir çox digər məsələlər Azərbaycanda multikulturalizmin tam mənası ilə reallaşdırıldığına əyani sübutdur.

Xüsusilə ədəbiyyat sahəsi multikulturalizmi ifadə etmək baxımından əlverişlidir. Belə ki, daim inkişafda və axtarışda olan bu sənət sahəsi digər xalqların ədəbiyyatları ilə mübadilə prosesindədir. Necə ki, xalqlar bir-birilə münasibətdə biri digərinin siyasətindən, ticarətindən, iqtisadiyyatından yararlanır, eləcə də ədəbiyyat və digər mədəni sferalar da bir- biri ilə münasibətdə təsirsiz ötürür. Xronoloji ardıcılığa nəzər saldıqda görürük ki, istər şifahi xalq ədəbiyyatı, istərsə də yazılı ədəbiyyat Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarında mövzu, ideya, janr və üslub baxımından təxminən paralel irəliləmişdir. Bunu həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm ərəb xilafətinin təsiri ilə formalaşan klassik dövr ədəbiyyatında, həm də Qərbin təsiri ilə yaranan və bu gün də inkişafını davam etdirməkdə olan yeni dövr ədəbiyyatında aydın görürük.

XIX əsr ümumilikdə Türkiyə tarixinin əhəmiyyətli dövrüdür. Belə ki, Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülü, Avropaya geniş açılış, bunun fonunda da bütün sahələrdə; iqtisadiyyat, siyasət, elm və mədəniyyətdə həyata keçirilən köklü dəyişikliklər məhz XIX əsrin payına düşür.

XIX əsr Osmanlı dövləti Qərb həyatı və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanmağa başlayır. Sultan Əbdülməciddin dövründə “ Xətti- Hümayun Fərmanı” (1839) verildi. Bu fərman daha sonralar tarixə “ Tənziat Fərmanı ” altında keçdi. Bu fərmanla yeni bir dönəmin əsası qoyulurdu. Tənziat dönəmi Türkiyənin siyasi həyatı üçün dəyişiklik olsa da, eyni zamanda sosial- mədəni həyatı da dəyişdirmiş oldu.

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatının da yeni dövrü idi. Ədəbiyyat tarixi hər bir millətin yüz illər boyu yaratdığı ədəbi əsərləri və bu əsərləri yaradan ədibləri, ədəbiyyatın keçdiyi inkişaf yolunu, onun çiçəklənmə və tənəzzül səbəblərini öyrənən elm sahəsidir.

“Ədəbiyyat tarixi ümumiyyətlə, tarixin, daha dəqiq desək, mədəniyyət tarixinin çox mühüm qismidir. Bir millətin uzun əsrlər boyu yaşadığı təkamülü göstərən bütün fikirləri tədqiq edərək onu ədəbi ruha ən yaxın şəkildə yaşatmağa çalışan canlı bir tarix şöbəsidir” [1, 25].

Təbii olaraq yeni gələn ədəbiyyat özü ilə yeni həyat baxışı, yeni üfüqlər gətirirdi. Türkiyə ictimai, siyasi və sosial həyatında baş verən köklü dəyişiklikləri, yeni ideoloji fikirləri əks etdirən bu dövrün ədəbiyyatı bir əsrlik zaman kəsiyinə xeyli sayda yenilikləri yerləşdirə bilmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, divan ədəbiyyatının yüz illər boyu davam edən sükunəti, klassisizmə xas dar çərçivəli ideologiyası bu dövr ədəbiyyatında əsla görülmür. Həmçinin vurğulamaq istərdim ki, Avropaya xarakterik olan bir sürətlə dəyişən bu dövr ədəbiyyatı hələ də tam formalaşmış başa çatmamışdır və hələ də Avropaya xas əsas cəhət olan yeniliyin axtarışındadır. Bütün bunlarda məqsəd metod baxımından qərblə, fikir və ruh baxımından isə milli bir ədəbiyyat yaratmaqdır. Artıq türk insanı Avropa insanı ilə tanış olurdu. Və beləliklə türk insanı avropalaşdı. Onun mədəniyyəti, məişəti, həyata baxışı, hiss və həyəcanları ilə qaynayıb- qarışırdı.

Türk ədəbiyyatı nəzəri baxımdan da avropalaşdı. Yeni ədəbiyyat gəlişi ilə təbii olaraq özü ilə yeni janr, forma və məzmun anlayışları gətirirdi. İstər nəsr, istərsə də nəzm sahəsində köklü dəyişikliklər nəzərə çarpırdı. Birinci qeyd edək ki, nəsr nəzmin önünə keçmişdir. Mənim fikrimcə

bu tam Avropa insanının modelinə uyğun idi. İfadə vasitəsi kimi çətin qəliblərə, nəzmin konkret şərtlərinə əməl etməyə ehtiyac yox idi. Nəsr isə fikirləri ifadə etmək daha təbii, asan və axıcı idi. Ümumiyyətlə dildə şeir və təhkiyə adlı iki məfhum var. Bu ikisinin həyat reallıqlarını anlama və ifadə etmək tərzləri fərqlidir. Belə ki, nəsr düşüncənin dilidir. Səbəb- məqsəd əlaqəsini göz önündə tutaraq məlumdan məchula addım- addım və ayaqlarını sağlam şəkildə yerə basaraq irəliləyir [2].

Hekayə, oçerk, roman, novella, poema kimi qərbbmeyilli janrlar ədəbiyyatın aparıcı janrlarına çevrildi. Hətta “nəsrleşmə” prosesini poeziyada da sezmək olurdu. Artıq klassik ədəbiyyatdan alışıdığımız konkret qəlibli şeirlər yerini sərbəst vəznli, mənzum şeirlərə verirdi.

Nəsrin və bütövlükdə XIX əsr türk ədəbiyyatının ən böyük yeniliyi və qazancı roman janrının ədəbiyyata gəlişi idi. İlk romanların yazılmasından əvvəl oxucu artıq dünyamiqyaslı romanların tərcüməsi ilə tanış idi. İlk roman isə Ş.Saminin 1872-ci ildə nəşr etdirdiyi “Təəşşüqi-Tələt və Fitnət ” romanıdır. Yeni yaranan romanlar, əsasən, ailə- məişət, eşq və əxlaq məsələlərini əhatə edirdi. Sonra yazılan romanlar daha yeni mövzularla əhatə olunmağa başladı.

Mənə görə, bu janrların Türkiyə ədəbiyyatında yeni olmasına baxmayaraq, dəyərli mövqə tutmasına əsas səbəb türk ədəbiyyatının hələ ilkin dövrlərdən güclü nəsr ənənəsinə malik olmasıdır. Mövcud güclü nəsr ənənəsi Tənzimatla birlikdə gələn yeni ədəbi axımın qarşısında nəinki tab gətirdi, hətta özünəməxsus və dəyərli ədəbi nümunələr də verdi. Deməli, uğurun sirri sadəcə aparılan güclü təşviqatda deyildi. Səbəbləri bir qədər də tarixi köklərdə axtarmaq lazımdır. Yalnız Türkiyə deyil, ümümlükdə türk xalqlarının ədəbiyyatında güclü və əskiyyə dayanan nəsr ənənəsi mövcud olmuşdur.

Əsrlərdən bəri davam edib gələn nəsr ənənəsinin çağdaş günümüzdəki formasını almasında Giritli Əli Əziz Əfəndinin “Muhayyelat” əsərinin xüsusi yeri vardır. Əsər sözün əsl mənasında əski nəsrə çağdaş nəsrin qovşağıdır. Əsər üçü əhatələnmiş, on yeddisi ayrı-ayrı olmaqla iyirmi hekayədən ibarətdir. “Muhayyelat” əski hekayədən ayrılmağa başlayan, ancaq yeni realist hekayəyə hələ keçilməyən bir dövrün məhsuludur [3, 306].

Paralel yaşamları Azərbaycan ədəbiyyatında da tədqiq etmək mümkündür. Yuxarıda qısa olaraq nəzərə çatdırılan ədəbi və xronoloji mənzərə Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarına nəzəri cəhətdən yeni olan nəsr ənənəsinin, xüsusilə roman janrının gəlişi və onu yaradan zəminlər haqqında idi. Bir halda ki, söhbət mövcud prosesə (burada söhbət mövcud və oturuşmuş ədəbiyyatdan gedir) yeni bir axımın (qərbbmeyilli ədəbiyyat) gəlişindən gedir, deməli iki fərqli sivilizasiyanın, mədəni- sosial baxışların qarşılıqlı mübadiləsi qaçılmazdır. Bu prosesdə ən təqdirəlayiq hal həm Azərbaycan, həm də Türkiyə şair və yazıçılarının əsərlərində bir türk kimi, bir şərqli mövqeyindən çıxış edərək avropalaşma idi. Türk insanı Avropada təhsil alır, dünyəvi elmlərə yiyələnir, rəssamlıq, heykəltaraşlıq, musiqi, politika, jurnalistika və publisistika kimi elm və mədəniyyət sahələri ilə tanış olur, cəmiyyətdə gender bərabərliyi anlayışını əyani görür və s. bu kimi avropasayağı anlayışları doğma Vətənə gətirir. Məsələn, S. Paşazadə Sezainin “ Sərgüzəşt ” romanındakı Cəlal bəy, X. Ziya Uşaklıgilin “ Aşkı- Memnu ” romanındakı Adnan Bəy, Mir Cəlal Paşayevin “ Yaşlılarım ” romanındakı yazıçı Kərimzadə tam bir Avropa mədəniyyətində və təhsilində yetişmiş ziyalılardır. Bu obrazları bir növ müəlliflərin öz prototipləri kimi də qiymətləndirə bilərik. Romanları oxuduqca görürük ki, qəhrəmanları Avropaya aparan əsas məqsəd Vətənə sonsuz məhəbbətdir. Onlar doğma yurdu, onun övladlarını cahillik qəflətindən oyandırmaq eşqiylə yanırırlar. Elm və mədəniyyət məbədi olan Şərqə əsl simasını və statusunu qaytarmaq istəyirlər.

Bu dövrün romanlarında Avropa – Türkiyə, Avropa-Azərbaycan, Şərq-Qərb münasibətləri hərtərəfli təhlil edilir. Xüsusi rəğbətlə qeyd etmək istərdim ki, yazıçılar hadisələrə əsl bir vətənpərvər kimi yanaşırlar. Baxmayaraq ki, köləlik, o dövrdəki Türk xalqının cahilliyi, məişətdə qadının hüquqsuzluğu və s. bu kimi neqativ hallar tənqid edilir və bu müəllifi yaralayır, bununla yanaşı əsərlərdəki qərbbmeyilli obrazların timsalında ziyalı, mədəni, Avropa fikirli, sevgisinə sadıq bir türkün ədəbi portreti də yaradılır.

Bu dövrün ədəbiyyatının təkcə bədii zövqü oxşamaq məqsədilə yazılmış əsər olmaqdan ziyadə bütönlükdə xalqın mədəni, sosial fikrinə təsir etmək gücü onu yaradanların hərtərəfli ziyalı olmalarından irəli gəlirdi. Bu dövr şair və yazıçılarının spesifik xüsusiyyəti sənətdən daha çox ideya

və fikir arxasınca getmələri idi. Məhz bu səbəbdən də Fransa ədəbiyyatında Volter, Monteskyö, Russo kimi inqilabçıların fikirlərini örnək götürüdürlər. Bu yazarlara hərtərəfli idilər desək, yanlışdır. Belə ki, onlar yalnız ədəbiyyat nümayəndələri deyildilər. Onlar həm ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində özlərini sınaırdılar, həm də ümumilikdə ölkənin ictimai, sosial, siyasi həyatında aktiv iştirak edirdilər. Belə ki, ədəbiyyatın hər növ və janrına müraciət edir, şeir, hekayə, roman, teatr tamaşalarına ssenarilər, qəzet və jurnallarda məqalələr və ədəbi tənqid məqaləri yazırdılar. Həmçinin hamısı yaxşı siyasətçi, dövlət məmuru, jurnalist və inqilabçı ruhlu ziyalılar idilər. Bir çoxu hətta gizli qruplaşmaların üzvləri idilər. Dəfələrlə siyasi fikirlərinə görə təqib edilmiş, hətta mühacir həyatı da yaşamışdılar.

Yaradılan əsərlərin mövzuları, qoyulan problemlər, əsərin dil və üslub xüsusiyyətləri, istifadə edilən bədii təsvir və ifadə vasitələri də qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün uyğun seçilirdi. Xüsusi sevgilə Şərqi və Türkiyənin gözəl peyzajları təsvir edilir, İstanbulun çeşidli məkanlarının bədii təsviri verilir. Eyni paralelləri Azərbaycan romanlarında da aparmaq mümkündür. Bir ucu Qarabağ, bir ucu Bakı necə sevgilə, necə gözəl bədii peyzajlarla tanış oluruq o əsərləri oxuduqca.

Həmçinin həmin dönəmin əsərlərində xüsusi diqqətlə din məsələsinə də toxunulur. Nə qədər Qərbin, Avropanın müsbət tərəfləri xalqa təbliğ edilməyə çalışılsa da, türkün mentallığını, böyük-küçük münasibətlərini, ailə dəyərlərinin ucalığını, İslama, folklorla bağlılığını da bir o qədər şövqlə qələmə alırlar. Çox tolerantcasına qəhrəmanlar Avropa tipli, xüsusilə, fransız məktəblərində təhsil alır və orada öyrəndikləri ənənəni Vətənə geri döndükdə tətbiq edirdilər.

Ümumiyyətlə, istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycanda yeni dövr və ya Avropanın təsiri ilə yaranan ədəbiyyatı tədqiq edərkən qarşıya qoyulan məqsədlərə uğurla çatıldığına şahidi oluruq. Belə ki, qarşılıqlı mübadilə, qaynayıb- qarışma, yeniləri öyrənmə məsələlərinə, deyərdim ki, nail olunmuşdur. Artıq müəlliflərin biz oxuculara ən unikal incəsənət vasitəsi olan ədəbiyyatın dili ilə hansı sosial mesajı verdiyini anlamaq məhz elə biz oxucuya qalır. İndi burada Şərqi müdrikliyi, yoxsa Qərbin iti ağı kara gələcək onu zaman göstərir. Hər halda yeni dövr ədəbiyyatı hələ ki axtarırdadır. Şərqi Qərbdən, elə Qərbin də Şərqiədən öyrənəsi hələ çox şeyi var..

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Kabaklı. "Türk Ədəbiyyatı", I hissə, İstanbul, 2008, 701 s.
2. S. Çaldak. "Əski Türk Ədəbiyyatında nəsr" (internet resursu)
3. S. Qasımlı. "Yeni Türk hekayəçiliyinin təşəkkülü" Şərqi filologiyası məsələləri. Bakı, 2010, səh.42.

Summary

In the research work is investigated the acquaintance with novel genre of European origin in the Turkish and Azerbaijani literature at XIX century . In the article is investigated western Turkish and Azerbaijani literature, his problems , literature periods, and his news . Especially, poetics, content,forms, ideas and methods of novel genre by multiculturalistic way.

Key words: Azerbaijan, Turkey, XIX century literature, multiculturalism, novel genre

Pərvanə Kərimova, doktorant
Qafqaz Universiteti
perikerimova90@gmail.ru

YAVUZ AKPINARIN DÜŞÜNCƏSİNDƏ TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

Ümumtürk Türk ədəbiyyatının bir qolu olan Azərbaycan ədəbiyyatı sosial, siyasi və tarixi şərtlər səbəbi ilə daima Türkiyə ilə yaxın əlaqələr içərisində olmuşdur. Bu iki qardaş ədəbiyyat dərin köklər və ortaq ədəbi əlaqələrlə bir-birinə bağlıdırlar.

Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatları ən qədim zamanlardan xalqların böyük köçündən bu yana ümumtürk ədəbiyyatını təşkil etmişdir. Bütün bunlar ədəbiyyatlar arasındakı ortaq mədəni əlaqələrin göstəricisidir və bu əlaqələr gələcəkdə də ədəbiyyatların bir-birinə təsirinə əsas şərait yaratmışdır.

Uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatını yaxından incələyib ona bələd olan Yavuz Akpınar araşdırmalarında Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələrindən də yan keçməmiş. Hər iki ədəbiyyat arasındakı yaxın əlaqələri, bu ədəbiyyatların qarşılıqlı təsirini məqalə və kitablarında yaxından incələmişdir.

Əsasən də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən siyasi vəziyyət bu iki Türk ədəbiyyatını qarşılıqlı olaraq öyrənməyə, araşdırıb tədqiq etməyə əsas vermişdir. 1930-cu illərə qədər Türkiyə ilə olan yaxın əlaqələr, bu əlaqələrin nəticəsi olaraq da ədəbiyyatda ədəbi cərəyanların və bənzər əsərlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu baxımdan Türkiyə ədəbiyyatının bəzi şəxsiyyətləri və bu dövr ədəbiyyat nümunələri arasında yaxın əlaqələr və bənzərliklər mövcuddur.

Yavuz Akpınar bu ədəbi nümunələri araşdırmış, Azərbaycan və Türkiyə ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində milli ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri probleminə geniş yer vermişdir. 1930-cu ilə qədərki dövrdə Türkiyə Türklərinin ədəbiyyatının Azərbaycan məktəblərində tədrisi, hər iki tərəfdə nəşrlərin bir-biri ilə əlaqəsi və bu əlaqələrin Azərbaycan ədəbiyyatının fikir və düşüncə tarixində oynadığı rol. Araşdırmaçıların türk ədəbi əlaqələrini tədqiqi və bu araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxan fikir adamlarının Azərbaycan ədəbiyyatındakı təsirləri, Azərbaycan və Türkiyə ədəbi əlaqələrinə yön verən şəxsiyyətlər kimi məsələlər əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Eyni zamanda Yavuz Akpınar Türkiyə və Azərbaycan arasındakı yaxın mədəni əlaqələrin teatra təsiri, Azərbaycan və digər Türk bölgələrində milli şüurun oyanması və formalaşmasındakı mühüm amil kimi məsələləri incələmiş, müasir dövrdə ədəbiyyat və mədəniyyətlər arasında əksini tapan yaxın əlaqələr və bunların nəticələrini geniş türk oxucuların ixtiyarına vermişdir.

Sevinc Kərim qızı Əliyeva, dissertant
AMEA Folklor İnstitutu "Folklor və yazılı ədəbiyyat" şöbəsi
Böyük elmi işçi
sevincaliyeva80@rambler.ru

TƏMSİL VƏ NAĞİLLARDA MÜŞTƏRƏK MOTİVLƏR

Heyvanlar haqqında nağılların əsas özəlliyi onda xalqın dünyagörüşünün, mübarizliyinin, humanist keyfiyyətlərinin əks olunmasıdır. Belə ki, heyvanlar haqqında nağıllar insanları mənəvi cəhətdən zənginləşdirir, kamilləşdirir, onlarda əxlaqi hisləri daha da gücləndirir. Bu müsbət keyfiyyətlərə görə ki, heyvanlar haqqında nağılların motivləri təmsil yazanlar tərəfindən döndə-döndə işlənmiş, yeni məna çalarları qazanmışdır. Ona görə də heyvanlar haqqında nağıllardan bir çox motiv və əsasən də obrazlar yazılı ədəbiyyata keçmiş, təmsillərdə işlənərək yeni məzmunların

yananmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, quyruq motivi heyvanlar haqqında olan iki nağılda vardır. Bu motiv hiyləgərlik, dostu xəyanət kimi məzmunların yaranmasına səbəb olmuşdur. Qasım bəy Zakirin “Tülkü və qurd” adlı təmsilindəki quyruq və hiyləgərlik motivləri “Tülkü ilə canavar” adlı nağıldan götürülmüşdür. Eyni adlı təmsili həm Abbas Səhhət, həm də Abdulla Şaiq yazmışdır. Ancaq bunların heç birində tələ motivi yoxdur. “Tülkü ilə canavar” adlı nağıldan gələn bu motiv yalnız Zakirin təmsilində işlənmişdir:

Bir rubəhi-gühənsalə gedirdi,
Qismət üçün seyri-aləm edirdi.

Obadan kənara gördü, ittifaq,
Atıblar səhrayə bir dünbeyi-çaq.

Diqqət ilə baxıb, tələni seçdi,
Yavuğa düşməyib, uzaqdan keçdi.

Tülkünün diqqətli olması, tələyə düşməməsi süjeti heyvanlar haqqında nağıldan alınmadır. Bundan sonrakı hissədə aldatma motivi vardır.

Aldatma və ya aldanma motivi həm nağıllarda, həm də təmsillərdə geniş yayılmışdır. Həm də aldatma motivində sadəcə hər zaman biclik, hiyləgərlik simvolu olan tülkü hansısa heyvanı və ya insanı aldatmır, özü də aldanır. Bu da simvolların həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm də təmsillərdə yerinə və funksiyasına görə dəyişdiyini isbat edir. Tülkünün aldandığı “Tülküynən xoruz” nağılına diqqət edək. Ac tülkü xoruzu yaxalayıb kənddən kənara çıxarır ki, rahatca yesin. Xoruz ağılı sayəsində tülkünü aldadır:

“Beləliynən, onnar xeyli getdihdən sora bir qəbirsannığa çatıllar. Xoruz bu vax ağılyə-ağılyə tülküyə deyir:

- Görürsənmi o balaca arxı? Ordan axan su göz yaşdı. Burda yaxşı adamnar – bizim babalarımız yadır. Bir gün biz özümüz də burda yataciyox. Gəlsənə bir fate verəh, yoxsa Allahın qəzəbinə gələrəh.

Tülkü, xoruzun sözdərinə diqqətnən qulax asannan sora öz-özünə fikirləşir ki, doğurdan da fate verməsə, Allaha xoş getməz.

Tülkü ağızını açıb fatə verməh isdiyəndə xoruz tülkünün ağızına çıxıb, qanad açır və uçub yaxınnıxdakı ağaca qonur.

Tülkü baxır ki, o allanıb, şikarı əlinnən çıxıb, üzünü qəbirsannığa tutub deyir:

Nə yaman ləfz idi gəldi dişimə

Kül abid olub fatə verən başıma” (2, 114).

Xain dost və ya dostlar motivi həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm də təmsillərdə özünü göstərir. Xain dost motivi heyvanlar haqqında nağıllardan təmsillərə keçmişdir. Belə ki, “Dost dostu tən gərək” nağılında dostluğun səmimiyyət üzərində deyil, tamah, güc üzərində qurulduğunun şahidi olur. “Dost dostu tən gərək” nağılında şir, qurd, bir də tülkü dost olurlar.

“Bunlar şərt qoydular ki, hər nə tapsalar bir yerdə yesinlər. Həm də bir-birinə kömək eləsinlər. Bir gün şir bir öküz, qurd bir qoyun, tülkü də bir toyuq gətirdi. Şir qurda dedi:

- Bunları bölüşdür

Qurd dedi:

- Şir ağa, öküz sənə, çünki sən böyüksən. Səndən xırda mənəm, qoyun da mənəm. Hamımızdan kiçik tülküdü. Toyuq da tülkünün olsun.

Bu bölgü şirin xoşuna gəlmədi, dartıb qurdun dərisini boğazından çıxartdı, qurdu parça-parça elədi. Tülkü bunu görəndə üzünü şirə tutub dedi:

- Şir ağa, qulaq as, gör mən necə bölürəm.

Bir öküz naharın olsun

Gündüz yeməyin qoyun olsun

Şam yeməyin toyuq olsun

Tülkü kənarda qalsın.

Bu bölgü şirin xoşuna gəldi. Tülküyə afərin dedi. Soruşdu:

- Bu bölgü qaydasın kimdən öyrənmişən?

Tülkü gülə-gülə dedi:

- Sən qurdun dərisini boğazından çıxaranda mən dərsimi aldım” (1, 68).

Qasım bəy Zakirdə tıbağa, ilan və dəvənin dostluğu, yəni xain dostlar motivi nağıllardan alınmışdır. Təmsildə xain dostlar tıbağa, ilan və dəvədirsə, heyvanlar haqqında nağılın qəhrəmanları isə şir, qurd və tülküdür. Zakir mövzunu da qismən dəyişmiş, qaravəllilərdə rast gəldiyimiz yaş motivini təmsilə daxil etmişdir. Nağılda həm də pay bölməyi dərisi üzülən qurddan öyrənən tülkü hiyləgərliyin, həyatda qalmağın formulunu tapmış olur.

Qasım bəy Zakirin “Xain yoldaşlar haqqında” təmsili bu baxımdan səciyyəvi nümunə ola bilər. İlanla tıbağanın hiyləsini duyan dəvə yeməyi onların əlindən alır, hər ikisini də cəzalandırır. Təmsilin poetikasına uyğun olaraq müəllif finalda əxlaqi nəticə çıxarır, dostluqda xəyanəti, yalnız öz mənafeyini düşünməyi mənfi hal kimi pisləyir:

Dəvə zahir edib bir nimxəndə,
Dedi: "öz yaşımı deyərəm mən də".
Götürüb ağzına yerdən çörəyi,
Başladı ahəstə tər göyşəməyi.
Dedi: "ey mədəni-hədyanü kəzaf!
Bu söz ilə dəvə uşaq imiş saf"
Lazımdır şol yerdə bu növ misal
Nəsihət eyləsin xəlqə əhli-hal.
Özündən böyüyə etsə xəyanət,
Ac qalır, etməsin, əlbət, səd əlbət.
Bir adam ki, qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.
Yoldaş yoldaş ilə xədəng nisbət,
Düz gərək ta ruzi-həşru qiyamət.
Əgər əyri ola dəruni, çün yay,
Kirişi qırılıb axır olur zay (7, 344).

Əslində heyvanlar arasında pay bölmək motivi Zakirin “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində də vardır. Burada aslan, qurd və çaqqalın dostluğu sınıdır, üç gün, üç gecə ac qalan dostların pis niyyətləri ortaya çıxır. Nağılda “mən dərsimi aldım” zərbi-məsəli Zakirin təmsilində daha da poetikləşir. Ona görədir ki, çaqqalın sözləri bu gün də zərbi-məsəl kimi işlədilir:

Qalib olmuş idi şirə iştəha,
Qurda dedi: - “Bölgü sənindi, durma,
Təqsim eylə, olaq yeməyə məşğul”.
Anlamayıb fikrin kürki-biüsul,
Dedi: - “Ey sərvər, cənabi-bari,
Öz əlilə göydə bölüb bulari.

Təmsillərdə tez-tez qarşımıza çıxan doğruluq, düzgünlük, insanlara faydalı məsləhətlər vermək və s. kimi motivlər də heyvanlar haqqında nağıllardan alınmadır. Ədalətlik, doğruluq, düzgünlük kimi qədim zamanlardan bəri insanları düşündürən ümumbəşəri anlayışlar həm heyvan miflərində, həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm apoloqlarda, həm də təmsillərdə müştərək motivlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Mənəvi saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış heyvanlar haqqında nağıllarla təmsilləri məzmun planında bir-birinə yaxınlaşdıran əsas keyfiyyət olmuşdur. Məsələn, sədaqətli olmaq motivi heyvanlar haqqında nağıllardan təmsillərə keçmişdir. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında verdiyi “Nazikbənazik-Tazikbətazik” nağılında ailə həyatında və dostluqdakı sədaqət Qasım bəy Zakirin “Tıbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində dostların sədaqətinə çevrilmişdir. “Nazikbənazik-Tazikbətazik” nağılında deyilir ki, qarlı qış günündə Nazikbənazik (bit) Tazikbətaziyə (birə) umac bişirir ki, gəlib yesin. Tazikbətazik isə dama çıxıb qar kürədiyi yerdə bacadan sürüşür və isti umac qazanına düşüb ölür. Nazikbənazik ərinin ölümünə çox kədərlənir. Bu nağılda da sədaqətli dostlar motivi vardır. Belə ki,

Tazikbətaziyin dostları dəvə, çinar, qarğa, sərçə bu xəbəri eşidəndə Nazikbənaziyi tək buraxmırlar və onun dərдинə şərik olurlar (5, 16).

Bu da ilk növbədə insanların bir-birilə ünsiyyət ehtiyacından doğmuşdur. Bu ünsiyyətin qurulmasında böyük potensial qüvvəyə, lakonik ifadə üsuluna və geniş məzmununa malik olan, insanda dərin fikirlər, bəşəri hisslər, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər yaradan, insanı daha da zənginləşdirən nağılların da rolu böyük olub. Əməkdar elm xadimi, professor Kamran Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, xalq yaradıcılığının gözəlliyi onun təbiiliyində, səmimiliyində və sadəliyindədir (3, 23). Nağılların yerli-yerində, zamanında söylənməsi insanların məntiqi tərəkürünün inkişafında mühüm rol oynayan amil kimi diqqəti cəlb edir. Nağıllar insan ruhunun müqəddəs yazısı, insan fikirlərinin güzgüsü, min illərin müşahidəsinin bədiiləşmiş şəklidir. Nağıllar xalqın şüurudur, onun mənəvi həyatının diriliyidir. Nağıl sadəcə əyləndirmək üçün deyildir, hamının-qocanın da, cavanın da, uşaqların da ona ehtiyacı var. Nağıllar bizi ötən əsrlərin mənəvi həyatının varisi edir. Nağıllar insanda görmədiyimiz, bilmədiyimiz cəhətləri güzgü kimi göstərmək qüdrətinə malikdir.

Həm dostların bir-birinə hiylə gəlməsi, bir-birini aldatmağa, bir-birinə xainlik etməyə çalışması, həm də dostların bir-birini darda qoymaması, ən təhlükəli anda da birlikdə olmaları, dostlarını xilas etmək üçün bütün güclərini birləşdirmələri folklordan gələn xain dostlar və sadıq dostlar motivinin yazılı ədəbiyyatdakı variantlarıdır. Bu cür təmsillər müəllif əlavələrinə, izahlarına baxmayaraq yenə də folklor motivlərinin yenidən işlənmiş şəkildən başqa bir şey deyildir.

Burada əsas məsələ motivlərin oxşar və ya fərqli olmasına baxmayaraq onların həm nağıllarda, həm də təmsillərdə sadə inkişaf süjetinə malik olması ilə seçilməsidir. Ona görə də heyvanlardan bəhs edən nağıllarda sonluq nikbin də olsa, bədbin də olsa hadisələr təbii, sadə formada inkişaf edir. Eyni süjet-kompozisiya elementi təmsillərə də aiddir.

Hikmət Ziyanın bir təmsili “Qarı və pişik” nağılı ilə səsləşir, daha doğrusu şair təmsildə lovgalıq motivini heyvanlar haqqında nağıldan almışdır.

Pişik bığına baxıb,
Danışdı kişilikdən.
Siçana xoruzlanıb,
Qorxdı, qaçdı küçükdən (4, 143).

Heyvanlar haqqında nağıllardan təmsillərə keçən bir çox motivlər şairlər tərəfindən o qədər sərrast işlənmişdir ki, sonradan məntiqi sonluq zərbi-məsələ çevrilmişdir. Bunlardan biri “ədalət olmayan mülk bərbad olar” məsəlidir ki, bayquşların söhbəti motivi şəkildə yazılı ədəbiyyata gətirilmişdir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisində “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” adlı təmsilində bunu açıqca görürük.

Sadəcə nağıldan gələn hazır motivlərin məsələ, aforizmə çevrilməsindən söhbət getmir, həm də eyni motivin təmsildə aforizmə və ya məsələ dönüşməsindən gedir. Belə təmsillərdən çıxarılan nəticə aforizmə, bəzən də məsələ dönüşür. Bir çox halda heyvanlar haqqında nağıllarda buna rast gəlmək mümkün deyildir. Azərbaycan təmsil ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin hekayə və təmsillərində aforizmə çevrilmiş ifadələr üstünlük təşkil edir. Belə ki, formaca şərq və qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətləri yaradıcılığına gətirən Zakir hekayə və təmsillərdə əvvəl əhvalatı danışır, sonra isə əsas məqsədi yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verir. Hekayə və təmsillər məsnəvi formasında, geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazılmışdır (8, 17). Yuxarıda Qasım bəy Zakirin “Dost dostu tən gərək” nağılı əsasında yazdığı “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində zərbi-məsələ çevrilmiş sonluq (Dedi: - “Mən bilməzdim binadan, başdan. Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan”) haqqında danışdıq.

Nağıllardan keçən motivlərin dəyişikliyə uğraması təmsil yazan şairlərin məhdud bir çərçivədə qalmayıb geniş ümumiləşdirmə apardığını, heyvanlar haqqında nağılları yaxşı bildiyini göstərir. Təmsil müəllifləri aldıkları mövzuları, motiv və süjetləri çox vaxt olduğu kimi işləmir, onu dəyişir, yeni məzmunla, xüsusən də ibrətamiz ifadələrlə bəzəyirlər. Bir çox mütəxəssisin Mirzə Ələkbər Sabirin İ.Krılovun “Qarğa və tülkü” təmsilini sərbəst şəkildə dilimizə çevirdiyini dediyi (6, 7) eyni adlı təmsil əslində yuxarıda qısa məzmununu verdiyimiz heyvanlar haqqında nağıldan faydalanılmaqla yaranmışdır. İ.Krılov da bu mövzunu Lafontendən alaraq işləmişdir. Orijinal deyər

biləcəyimiz səviyyədə olan “Qarğa və tülkü” təmsili bu cəhətdən spesifikdir:

Belə sözdən fərəhlənib qarğa,
Ağzını açdı, ta ki, etsin “ğa”.
“Ğa” edərkən hənuz bircə kərə
Pəndiri dimdiyindən endi yerə.
Tülkü fəvrən havada qapdı, yedi,
Qarğaya tənə ilə böylə dedi:
“Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı, yəqin ki, yaltaqlar” (5, 360).

Mirzə Ələkbər Sabir “Qarğa və tülkü” təmsilində iki obrazın misalında bir axmaqla bir yaltağın hekayəsini təqdim etmişdir.

“Qarğa və Tülkü” təmsilinin orijinala yaxın tərcüməsini verən A. Şaiqədə isə Sabirin son misraları kimi didaktik kəsər yoxdur.

Suya girmədən onun dərinliyini yoxla, yaxud çayı görmədən çırmama məsəli motiv kimi həm heyvanlar haqqında nağıllarda, həm də təmsillərdə mövcuddur. “Tülkü və qurd” təmsilində tülkü nağılda olduğu kimi orucam deyir, qurdu aldadaraq tələyə salır və quyruğu ələ keçirir. Zakir nağıldan fərqli olaraq təmsili nəsihətamiz bir sonluqla bitirir:

Hər kimsə ola əqlü fəhm-huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boyluyandan sonra soyunsun adəm (5, 46).

Həm təmsillərdə, həm də heyvanlar haqqında nağıllarda bir çox müştərək motivlər vardır ki, bu motivlərə hətta lətifələrdə, məzəli hekayələrdə də rast gəlirik. Məsələn, məzəli əhvalat kimi çox yayılan dəvənin toya dəvət edilməsi, onun da oynamaq, oxumaq bilmədiyini, bu dəvətin su, yaxud duz gətirmək üçün olduğunu söyləməsi təmsillərdə də eyni ilə təkrarlanır. Bu məzəli əhvalatın yazılı ədəbiyyatın nümunəsi olan təmsillərə düşməsinə ilk olaraq Xaqaninin bir epik şeirində rast gəlirik. Burada sadəcə olaraq dəvənin yerində eşşək obrazı iştirak edir. Bu təmsil bu gün lətifə şəklində danışılan məzəli əhvalat olub, Xaqani tərəfindən təmsilləşdirilmişdir. Bu da farsca yazan şairin xalq arasında dolaşan heyvanlar haqqında nağıllardan, lətifələrdən istifadə etdiyini sübut edir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, həm Xaqaninin, həm də Nizaminin təmsilləri şifahi xalq ədəbiyyatından alınsa da, bu təmsillər eyni zamanda xalq arasında məşhurlaşaraq nağıllara və lətifələrə də təsir etmişdir. Bəhs olunan əhvalat Xaqani Şirvaninin bir əsərində Kufəli bir gözəlin kor bir əcəmi varına, puluna görə sevməsi səhnəsində verilmişdir. Kor əcəm gözəlin saxta sevgisinə, yalan sözlərinə inanır. Şair, Kor əcəmə sevgisinin yalan üzərində qurulduğuna inandırmaq üçün aşağıdakı təmsili söyləyir:

Eşşəyə dedilər: “Buyur toya gəl”,
Eşşək qah-qah çəkib güldü nəhayət.
Dedi: “Siz istəyənlər rəqqas deyiləm,
Nə də çalğıcı tək tapmışam şöhrət.
Hamballıq etməyə çağırırsınız,
Su, odun daşımaq lazımdır əlbət” (10, 426).

Burada təmsil əslində fikri qüvvətləndirmək, ideyanı daha da qabarıq vermək üçün yazılmışdır. Eyni obrazdan F.Kərimzadə “Xudafərin körpüsü” əsərində də istifadə etmişdir: “Dəvəni toya çağırırlar, bikef oldu. Soruşdular bu nə hikmətdi? Cavab verdi ki, oynamağa çağırırlar ha, ya duza göndərəcəklər, ya suya, ya da oduna.”

Lovğalıq, təkəbbür, özündən razılıq kimi motivlər üzərində qurulmuş heyvanlar haqqında nağıllarda (“Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan” və s.) mövzu təmsillərə keçmiş, müəyyən dəyişikliyə uğrasa da əvvəlki əsas ideyasını qoruya bilmişdir. Burada dəyişən obrazlar, məzəndəki epizodik xətlərdir.

ƏDƏBİYAT

1. Azərbaycan nağılları, V cild. Bakı: “Çıraq” nəş., 2004, 336 səh
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab, İrəvan Çuxuru folkloru. Tərtib edənler: H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: “Səda” nəş., 2004, 471 səh.
3. Əliyev Kamran. Romantizm və folklor. Bakı: “Elm” nəş., 2006, 160 səh.
4. Hikmət Ziya. Təmsillər. Bakı: “Yazıçı”, 1982, 237 səh.
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: “Gənclik” nəş., 1987, 75 səh.
6. Krılov İ.A. Təmsillər. Tərtib edən: Telli İbrahimova, ön söz: Məmməd Arif. Bakı: “Şərq-Qərb” nəş., 2006, 144 səh.
7. Zakir Qasım bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Yazıçı”, 1984
8. Zakir Qasım bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya Press” nəş., 2005, 400 səh.
9. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə, 2-ci cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəş., 2004, 384 səh.
10. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider” nəş., 2004, 672 səh.

The common motives of the tales about the animals and the fables

Summary

In the article the common motives of the tales about animals and the fables are drawn into the investigation on the base of the examples. The common motives of the tales about the animals were used repeatedly by the authors of the fables and gained the new shades of meaning. The main task here is not similar and different motives, is having their simple plot line. As a matter of fact thought the motives were same, the aim function of the fables differ them from the tales about animals.

Key words: tales about animals, fables, motives, characters, folklore, written literature, funny stories.

Tuğba Bayrakdarlar, doktorant
Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
araştırma görevlisi
tbayrakdarlar@gmail.com

TÜRKMEN ATASÖZLERİNDE AİLE VE AKRABALIK KAVRAMI

Atasözleri bir milletin kültürel değerlerini, inançlarını, dünya görüşünü yansıtan ve gelecek nesillere öğüt verme, yol gösterme, hatalardan ders çıkartma amacı taşıyan hikmetli sözlerdir. Geçmişten günümüze dilden dile ve nesilden nesile aktarılırken ait olduğu milletin adeta kimliğini üzerinde taşıyarak o topluma çeşitli yönlerden ayna tutar. Kuruluş bakımından oldukça sade, basit cümle yapısının aksine içerisinde derin anlamlar taşır. İnsanlara hayatın çeşitli konuları ve durumlarıyla ilgili bir takım mesajlar verir. Atasözlerinin ilk defa hangi tarihte ve kim tarafından söylendiği bilinmemekle birlikte yazılı kaynaklarda ilk örnekleri 8. yüzyılda Köktürk Abideleri'nde görülmektedir.

Atasözleri, Türkmen Türkçesinde *nakıl*, *atalar sözi* terimleri ile ifade edilir ve Türkmen halk edebiyatının en zengin türlerinden biridir. Genellikle vatan, millet, insan ve tabiat sevgisi, aile ve akrabalık ilişkileri, kahramanlık, adalet, doğruluk, dürüstlük, erdemlilik, çalışkanlık, birlik beraberlik, kardeşlik gibi olumlu; kibir, kin, öfke, kıskançlık, kurnazlık, tembellik, haksızlık, hırsızlık, zalimlik, zorbalık, acımasızlık, aç gözlülük, bencillik, cahillik vb. olumsuz değerler

üzerine söylənmiş ata mirası olan sözlər, günlük hayatta her zaman halk arasında kullanılmaktadır.

Bu çalışmada Türkmen atasözlerinde aile ve akrabalık kavramı ele alınmış, söz konusu lehçenin sözlükleri taranarak tespit edilen örnekler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Elde edilen malzeme tematik sınıflandırılırken kendi içerisinde *Aile kavramı ile ilgili Türkmen atasözleri* ve *Akrabalık kavramı ile ilgili Türkmen atasözleri* olmak üzere iki ana başlık halinde verilmiştir. Aile kavramında anne-baba ve anne-baba-çocuk ilişkisini yansıtan atasözleri değerlendirilirken, akrabalık kavramı içerisinde ise teyze-hala-yenge, yeğen-kuzen, amca-dayı, gelin-kaynana, dünür vb. ilişkisini gösteren örnekler alt başlıklar halinde verilmiştir. İnceleme sonucunda Türkmen toplumundaki aile ve akrabalık anlayışı hakkında genel bir değerlendirme yapılarak, Türkmenlerin bu değerler karşısındaki tutum ve davranışlarına yönelik ortak bir kaniya varılmaya çalışılmıştır.

Ülkər Baxşiyeva, doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
elman.guliyev@box.az

MİRZƏ İBRAHİMOVUN ELMİ ARAŞDIRMALARINDA CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞI MİLLİ MƏFKURƏ VƏ YENİ TIPLI REALİST MƏKTƏBİN NÜMUNƏSİ KİMİ

Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi-ictimai fikir tarixində tamamilə yeni bir dövr hesab olunan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının araşdırılması ədəbiyyatşünaslığımız üçün həmişə vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar məqsəddən asılı olaraq C.Məmmədquluzadə irsini ya birbaşa hədəf seçmişlər, ya da onun yaradıcılığını ümumi ədəbiyyat problemləri daxilində öyrənmişlər (3; 9; 7; 5; 10; 2; 11; 8; 18; 1). Bu tədqiqatlar həm onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərini öyrənmək, həm də yazıcının ədəbi mühitdəki yerini, rolunu və təsir dairəsini müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Diqqət etdikdə görürük ki, Mir Cəlilin 1946-cı ildə tamamladığı “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917)” adlı doktorluq əsəri istisna olunmaqla C.Məmmədquluzadə irsinin tədqiqi əsasən keçən əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Lakin akademik Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq XX əsrin 30-cu illərində müraciət etmişdir. Mirzə İbrahimov 1937-1938-ci illərdə yazmış olduğu “Böyük demokrat” əsəri ilə görkəmli yazıçı C.Məmmədquluzadəni yalnız bir yazıçı kimi tədqiq etməmiş, həm də onun milli ictimai-ədəbi mühitdəki çəkisini və bu mühitə təsirini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

M.İbrahimovun 1957-ci ildə çap etdirdiyi “Böyük demokrat” (Bakı, 1957), “Böyük satira ustası” (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966) monoqrafiyaları və 10 cildlik əsərlərinin 9-cu cildində yer almış 70 səhifəlik “Satira ustası” adlı məqaləsində görkəmli sənətkarın yaradıcılıq xüsusiyyətləri təhlil olunsada, bu tədqiqatlar içərisində əsas yeri 1937-1938-ci illərdə qələmə alınmış “Böyük demokrat” tutur. Çünki bu tədqiqat əsəri C.Məmmədquluzadənin ədəbi-bədii fəaliyyətinin müxtəlif problemlərini öyrənmək, yaradıcılıq üslubunu, ideya istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, yazıçı irsinin maarifçi və tənqidi realizm xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və ədəbiyyatşünaslığımız üçün vacib olan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Lakin M.İbrahimov “Böyük demokrat” adlı tədqiqat əsərində bir çox elmi uğurlara nail olsa da, o dövrlük ideologiyanın təsiri nəticəsində bir sıra məsələlərə obyektiv yanaşa bilməmişdir. Daha doğrusu, sovet ideologiyasının birtərəfli yanaşma metodu C.Məmmədquluzadə irsinin ictimai-millî aspektinin araşdırılmasına mane olmuşdur. Məqalədə biz yeri gəldikcə bu məsələlərə aydınlıq gətirəcəyik.

Mirzə İbrahimov “Böyük demokrat” əsərində C.Məmmədquluzadə ilə bağlı tədqiqatlarını on əsas bölmə üzrə aparmışdır. Bu bölmələr ardıcıl olaraq C.Məmmədquluzadəyə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərini, Mirzə Cəlilin yaradıcılığının ilk mərhələsini, “Əkinçi”dən “Molla

Nəsrəddin”ə qədər Azərbaycan mətbuatının keçdiyi yolu, “Molla Nəsrəddin” ədəbi mərhələsini, “Molla Nəsrəddin”lə və “Füyuzat”ın üslub fərqi və qarşıdirmasını, C.Məmmədquluzadə dramaturgiyası və nəsrini, C.Məmmədquluzadənin jurnalistik fəaliyyətini və s. problemləri əhatə edir. Bölmələrin bu şəkildə düzümü və C.Məmmədquluzadə sənət və məfkurəsinin bu sistem daxilində araşdırılması onu göstərir ki, M.İbrahimov problemə düzgün yanaşmış, onun araşdırılma koordinatlarını düzgün müəyyənləşdirmişdir.

M.İbrahimovun C.Məmmədquluzadə ilə bağlı araşdırmaları təsadüfi xarakter daşımır. O, C.Məmmədquluzadəni Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyaların və yeni realizm məktəbinin layiqli nümayəndəsi hesab etdiyi M.F.Axundov və M.Ə.Sabirlə bir sırada təqdim edir. Lakin C.Məmmədquluzadənin jurnalistik fəaliyyətində dayanan milli-ictimai mahiyyətin zənginliyinə önəm verən M.İbrahimov onu ədəbi məktəb və milli məfkurə müstəvisində tədqiq etməyi daha vacib sayırdı. M.İbrahimov tədqiqatının birinci bölümündə C.Məmmədquluzadəyə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərindən bəhs açır. Bu yanaşmada Azərbaycan ədəbiyyatının XII əsrdən XX əsrə qədərki dövrü əksini tapır. Qeyd edək ki, M.İbrahimov Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim dövrlərində yaranan əfsanə, nağıl, dastan nümunələri, o cümlədən “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. dastanları və bir sıra yazılı ədəbiyyat nümayəndələri barədə təhlillər aparmışdır. Bunlar tədqiqatçı-alimin Azərbaycan ədəbiyyatı, o cümlədən mədəniyyəti barədə müfəssəl məlumata malik olduğundan xəbər verir. Ancaq alimin C.Məmmədquluzadə ilə bağlı araşdırmalarında XII-XX əsrlər ədəbiyyatı problemlərindən danışması xüsusi məqsəd daşıyır. Bildiyimiz kimi M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından danışarkən onu ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyaların qarçısı, realizm ədəbi məktəbinin aparıcı nümayəndəsi kimi təqdim etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Bu səbəbdən o, C.Məmmədquluzadəyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyaların formalaşma və inkişafında XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının payını, xüsusilə Nizaminin rolunu yaxşı başa düşür və yüksək qiymətləndirir. Məhz C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında demokratik ideyaların kökünü Nizami ilə başlayan ədəbiyyatda axtarmasının bir səbəbi də bunda idi. Nizami ilə formalaşan, Xaqanidə, Nəsimidə, Füzulidə, Vaqifdə özünəməxsus inkişaf yolu keçən demokratik ideyaların C.Məmmədquluzadəyə qədərki mərhələlərdə dinamikasının izlənilməsi və təhlili tədqiqat əsərində önəmli yer tutur. Bu mənada M.İbrahimovun “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixini daha dərinlərdə axtarmaq lazımdır” (14, 11) deməsi təsadüfi deyildir.

Tədqiqat əsərində Nizami, Xaqani, Həsənoğlu, Nəsimi, Füzuli və digər sənətkarların “milli mədəniyyət və ədəbiyyatın müəyyən inkişaf dövrünün məhsulu” (14, 11) kimi dəyərləndirilməsi ilk növbədə M.İbrahimovun sovet ideologiyası tələblərindən çıxaraq problemə milli-mənəvi dəyərlər kontekstində yanaşmasından irəli gəlir. M.İbrahimov Azərbaycan ədəbiyyatı, geniş mənada Azərbaycan mədəniyyətinin ən qədim dövründən XX əsrə qədərki keçdiyi mərhələlərindən danışarkən milli mədəniyyətimizin bir növ tarixi-ədəbi panoramını göz önünə gətirir. Təhlilləri elə aparır ki, heç bir mərhələdə milli-tarixi rabitə qırılmaz. Əksinə ən qədim, qədim, orta əsrlər, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının bir-birinə bağlanan, bir-biri ilə əlaqələnən cəhətləri özünəməxsus tərzdə nəzərə çarpır. Heç bir mədəni hadisə göydəndüşmə təsiri bağışlamır və ya əlahiddə görünür. “Nizami ənənələri Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik inkişaf yoluna işıq salmışdır, bütün sonrakı yazıçılarımız yüksək sənətkarlığı ondan öyrənmişlər. Nəsimi və Füzuli Nizami ənənələrini davam etdirmiş, doğma dilimizdə gözəl şeir nümunələri yaratmışlar. XVI əsrdə yaşamış Füzulinin şöhrəti bütün Şərq aləminə yayılmışdı. Onun fəlsəfi və lirik qəzəlləri səpkisində həm bizim milli şairlərimiz, həm də bir çox başqa xalqların görkəmli sənətkarları parlaq fikirlər və duyğularla dolu gözəl şeirlər yazmışlar.” (14, 13) Kiçik bir sitatda Azərbaycan ədəbiyyatının təxminən 400 illik dövrü üçün bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Burada Şərq ədəbiyyatının poeziya komandanı olan Nizami ənənələrinin təsir dairəsinin genişliyi, sonrakı dövrlərdə Nəsimi və Füzuli sənətinin milli mayasında bu təsirin əhəmiyyətli yer alması təsdiqini tapır. M.İbrahimov XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən təbii olaraq M.Füzuliyə daha çox yer ayırmış, Qərb ədəbiyyatşünaslığında şairə verilən qiyməti xüsusi şəkildə nəzərə çatdırmışdır. İngilis tədqiqatçısı Gibbin “Osmanlı şeirinin tarixi” əsərinə istinad edən M.İbrahimov Gibbin “Füzuli əsrini Azərbaycan ədəbiyyatının böyüklük əsri” adlandırmasını, Füzulini “ilk səhər

şəfəqi” hesab etməsini həm Füzulinin, həm də ədəbiyyatımızın böyüklüyü hesab edir. Tədqiqatçı Füzuli yaradıcılığının qazandığı yeni keyfiyyəti ənənəvi eşq motivinin zəmanədən şikayət və narazılıq motivinə keçiddə axtarır. Bu halı Vaqif sənəti üçün də xarakterik hesab edir. Doğru olaraq “yeni Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar realizm üslubu ilə doğur” (14, 14) fikrini irəli sürür. M.İbrahimov digər tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyaların yaranmasını ictimai zəminin genişlənməsi ilə bağlayır. Alimin irəli sürdüyü bu tezis istər ictimai-siyasi, istərsə də ədəbi-nəzəri baxımdan bir-birini tamamlayır.

Mirzə İbrahimov bu tezisdən irəli gələn müddəaları Zakir, Axundov, Haqverdiyev, Bakıxanov yaradıcılıqlarına tətbiq edir. Onların yaradıcılığında yeni dövr ədəbiyyatının tələbləri səviyyəsində mövcud olan demokratik ideyaları ədəbiyyatşünaslıq ölçüləri daxilində təhlilə cəlb edir. Zakiri “gələcək qüdrətli demokratik ədəbiyyatın ilk bünövrə daşı” (14, 23) hesab edən, M.F.Axundovu ədəbiyyatımızda, eyni zamanda ictimai fikrimizdə “yeni keyfiyyətli demokratizmin banisi” (14, 43) kimi qiymətləndirən, Haqverdiyev və Vəzirovu “yeni demokratik ideyalara əsaslanan” (14, 42) yazıçı qismində dəyərləndirən, Bakıxanovda “müvəqqəti ideyaların yeni tarixi şəraitə uyğun əks olunduğunu” (14, 25) bildirən M.İbrahimov ədəbiyyatımızın Vaqifdən C.Məmmədquluzadəyə qədər keçdiyi yolun ictimai-məfkurəyə istiqamətini təhlil etmişdir. Tədqiqatın birinci bölməsində təhlillərin bu şəkildə qurulması nəticə etibarilə ədəbiyyatımızın keyfiyyət dəyişməsinə əks etmiş, XIX əsrin sonuna kimi ədəbiyyatdaxili proseslərin dinamikasını üzə çıxarmışdır. M.İbrahimovun təhlilləri bu cür aparmasında başqa məqsədi isə XIX əsrin 80-ci illərində ədəbiyyatda ilk addımlarını atan C.Məmmədquluzadəyə bu ədəbiyyatın təsirini göstərmək olmuşdur. Çünki M.İbrahimova görə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yeni keyfiyyətli demokratizmin ədəbiyyat sahəsində ən böyük ifadəçisi C.Məmmədquluzadə olmuşdur. M.İbrahimovun təhlillərində C.Məmmədquluzadənin “Axundovdan sonra ən böyük demokrat” kimi səciyyələnməsi sonrakı dövr ədəbiyyatşünaslığımızda da təsdiq olunmuşdur. C.Məmmədquluzadənin “M.F.Axundovdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və ümumiyyətlə ictimai inkişaf tarixinin ən böyük siması” (2, 60) hesab olunması, “Azərbaycan ədəbi-ictimai və estetik fikrinin inkişafında yüksək xidmətlər göstərməsi və böyük Mirzə Fətəlinin həqiqi mənada Molla Nəsrəddinçi ədəbiyyatın sələfi və müəllimi olması” (3, 341), “Azərbaycan məfkurə hərəkətindəki roluna görə fərqlənməsi” (12, 53) və s. kimi fikirlər M.İbrahimovun irəli sürdüyü ideyalarla üst-üstə düşür.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının araşdırılmasına həsr edilən “Böyük demokrat” əsərində ikinci bölmə “İlk addımlar” adlanır. Burada onun yaradıcılığının birinci mərhələsi hesab olunan 1889-1905-ci illərdə yazdığı əsərlər təhlil olunmuş, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi öz əksini tapmışdır. Daha konkret ifadə etsək, bu bölmədə problemə sənətkar və mühit kontekstində münasibət bildirilmişdir. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadənin doğum tarixindən danışarkən son zamanlara qədər əksər ciddi mənbələrdə yazıldığı kimi yazıçının 1866-cı ildə anadan olduğunu göstərir. Lakin akademik İsa Həbibbəylinin araşdırmaları nəticəsində C.Məmmədquluzadənin 1866-cı ildə deyil, 1869-cu ildə anadan olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli C.Məmmədquluzadənin 1907-ci il tarixli nigah kağızına, 1912-ci ildə Tiflisdə aldığı pasporta, 1929-cu ildə özünün tərtib etdiyi şəxsi vərəqəyə, yazıçının vəfatı ilə bağlı nekroloqa əsaslanmaqla onun doğum tarixinin 1869-cu ilə aid olduğunu təsdiqləmiş və bundan sonra ədəbiyyat tarixlərimizdə C.Məmmədquluzadənin doğum tarixi 1869-cu il kimi təsdiqini tapmışdır. (3, 25) M.İbrahimov C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının ilk dövrünü ictimai-siyasi baxımdan kifayət qədər mürəkkəb dövr hesab edir. O, ictimai-siyasi mürəkkəbliyin tərkib hissəsi kimi kapitalist feodal ziddiyyətlərini önə çəkirdi. Yəni bir tərəfdə yeni yaranan və inkişaf edən kapitalizm, digər tərəfdə siyasi meydandan sıxışdırılan feodalizm. Bu qarşıdurmada əzən və əzilənlərin psixologiyası, həyatda mövcud olmaq istəkləri, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi, yeni ruhun meydana gəlməsi və s. kimi problemlər sənət əsərlərində müxtəlif şəkildə ifadəsini tapırdı. Təbii olaraq, həyatın ictimai-siyasi səciyyəsi C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından da yan keçmirdi. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının bu şəkildə formalaşmasını M.İbrahimov yeni dövrdə yeni ədəbiyyatın yeni istiqaməti kimi xarakterizə edirdi. “Eynilə də bədii yaradıcılıq sahəsində yeni ədəbiyyatın istiqamətini düşünərkən Cəlil Məmmədquluzadə bütün əzəməti ilə nəzərimizdə canlanır... Sabir

qələminin canlanması, Sabir əənələrinin güclənməsində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi hər kəsdən əvvəl C.Məmmədquluzadəyə minnətdardır.” (2, 61) Buna görə də “Sabirin Fatma-Tükəzbanları”nın, “Novruzəli işinin” davamçıları kimi meydana çıxmasının” (3, 347) əsasında C.Məmmədquluzadə təsiri dayanması inkaredilməzdir. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının birinci dövrü siyahısına daxil olan “Çay dəstgahı”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Kışmış oyunu”, “Yan tütəyi”, “Poçt qutusu” əsəllərini təhlil edərəkən sənətkarın yaradıcılığı üçün səciyyəvi cəhətləri, fərdi-ümumi xüsusiyyətləri, əənəvi-novatorluq keyfiyyətləri və s. baxımdan dəyərləndirir. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün ədəbi təcrübə hesab etdiyi “Çay dəstgahı” əsərində “yumşaq təbəssümdə acı həqiqətlərin” təzahürünü sənət uğuru hesab edir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsəri ilə müqayisədə eyni sırada saxlanılır. M.İbrahimov hər iki əsərdə xalq demokratizminin ifadə və təbliğinin dayandığını təsdiqləyir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərindəki obrazlar vasitəsilə milli-ictimai görüntüləri son dərəcə aktual və mühüm vəzifə kimi təqdim edir. Xəlil ilə Sadıqın söhbətləri, Məmməd həsən əminin ruzgar giley-güzarı, mömin itaətkarlığı, Xudayar bəyin qeyri-insani xarakteri, Zeynəbin nəəlaclığı və digər obrazların özünəməxsus xarakter göstəriciləri vasitəsilə povestdəki dərin mənalı istehzanın, acı göz yaşlarının və yanıqlı faciənin mahiyyətini açıqlaya bilir. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə dühasına istinad etməklə povestdəki sosial həyat problemlərindən doğan suallara cavab axtarır. Lakin yazıçı məntiqinə söykənməklə “danabaşlar aləmini” yıxacaq ictimai qüvvənin kimliyini müəyyənləşdirə bilmir. Əslində, bu hal C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının birinci dövrü üçün xarakterik idi. Lakin 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri ilə C.Məmmədquluzadə ictimai baxışlarında mühüm dəyişikliklər baş verdi. Şübhəsiz, burada 1905-ci il inqilabının təsiri ilə başlanmış ictimai-siyasi proseslərin rolu da danılmazdır. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığına həsr edilmiş araşdırmanın üçüncü bölümü “Molla Nəsrəddin”ə qədər Azərbaycan mətbuatı” adlanır. Burada “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər Azərbaycan mətbuatının keçdiyi yol izlənilir və əsas olaraq ədəbiyyat məsələləri, demokratik və mürtəce cərəyanların mübarizəsi və s. problemlərinə yer ayrılır. M.İbrahimov Azərbaycan mətbuat tarixinə toxunarkən “Əkinçi”dən əvvəlki dövrdə 1830-1840-cı illərdə çıxması ehtimal olunan “Bakı xəbərləri” adlı qəzətdən bəhs açır. Bu tarixi xatırlayan M.İbrahimov onu demək istəyir ki, Azərbaycan mətbuatı “Əkinçi”yə qədər bir hazırlıq mərhələsi keçmiş, təcrübə əldə etmişdir. M.İbrahimov “Əkinçi”nin rolunu yüksək qiymətləndirərək belə yazırdı: “Əkinçi” məarifpərvər, demokratik görüşlərin yayılması və yeni ictimai əlaqələrin yaranması uğrunda ardıcıl surətdə mübarizə edirdi.” (14, 72) O, “Əkinçi”nin 1875-1877-ci illərdə işıq üzü görən müxtəlif saylarından nümunələr verməklə mətbuatın ədəbiyyat və ictimai aləmlə əlaqəsindən, demokratik düşüncənin formalaşmasında və inkişafındakı rolundan söhbət açır. “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzətlərinə gəldikdə isə M.İbrahimov bir qədər fərqli mövqə tuturdu. O, qəzetin əhəmiyyətindən danışsa da, onu mürtəce fikirlər və mövhumat yayan” (14, 84) qəzet kimi dəyərləndirir, qəzeti tənqid edirdi. Əlbəttə, M.İbrahimovun “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinə bu cür yanaşması o zamankı kommunist ideologiyasının təsirindən irəli gəlirdi. Çünki M.İbrahimov qəzetin cəmiyyətdəki rolunu yaxşı anlayır, onun gördüyü işlərin əhəmiyyətini dərinədən dərk edirdi. M.İbrahimov “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin 1883-cü il 18-ci sayında M.F.Axundovun əlifba islahatının əleyhinə dərc olunmuş yazını, H.Zərdabi və N.Vəzirovun “ata-baba yolundan uzaqlaşb, yeni yol seçiminə” qarşı çıxışlarını tənqid edərəkən nə qədər sərbəst yanaşma nümayiş etdirsə də, ideoloji yanaşma tələblərindən uzaqlaşa bilməmişdi. Burada ideologiyanın əski əlifbaya bir növ “dini əlifba”, “ata-baba yoluna” cəhalət, yeni rus-Avropa yolundan sapınma baxışları ilə M.İbrahimov baxışları üst-üstə düşür.

M.İbrahimov Azərbaycan mətbuat tarixindən danışarkən “Əkinçi”nin varisi hesab etdiyi “Kəşkül” qəzetinin mütərəqqi, faydalı cəhətlərinə önəm verir. Düzdür, “Kəşkül” qəzetinin ziddiyyətli mövqeyinin olduğunu da vurğulayan M.İbrahimov Azərbaycan mətbuatının inkişafında, ictimai fikrinin formalaşmasındakı rolunu təqdir edir. “Kəşkül” qəzetində ədəbiyyat məsələlərinə yer ayrılmasını, Qərb ədəbiyyatı nümunələrinin dərc olunmasını, Hüqodan, Nekrasovdan tərcümələrin verilməsini M.İbrahimov həm ədəbiyyatın yenilənməsinə, həm də Azərbaycan Qərb əlaqələrinin yaranmasına xidmət hesab edir. Lakin M.İbrahimov “Kəşkül” qəzetinin ən böyük

xidmətini onun savadsızlığa, cəhalətə, zorakılığa qarşı mübarizəsi ilə ölçür. “Kəşkül” də “Əkinçi” kimi savadsızlıq və cəhalət əleyhinə çıxaraq, elm və mədəniyyətin yayılması uğrunda çarpışdı. “Kəşkül” “Əkinçi”nin yolunu davam etdirərək öz səhifələrində gerilik əleyhinə kəskin məqalələr dərc edirdi. Bu məqalələri yazanların ürəyi səmimi və ehtiraslı bir arzu ilə döyünürdü.” (14, 89)

M.İbrahimov “Kəşkül” qəzetindən sonra “Şərqi-rus” qəzetinin nəşrini Azərbaycan mətbuat tarixində nüfuz dairəsinin genişliyinə görə xüsusi dəyərləndirir. Qeyd edək ki, M.İbrahimov “Şərqi-rus” qəzetini də “Kəşkül” kimi ziddiyyətli qəzet hesab edir. Onun ziddiyyətli qəzet olmasının səbəbini maarifi, mədəniyyəti, tərəqqini, yüksəlişi müdafiəsi ilə yanaşı, çarizmə, siyasi proseslərə liberal mövqe nümayiş etdirməsində görürdü. Tədqiqatçının bu fikirləri təbii ki, mübahisə predmetinə çevrilir. Əgər nəzərə alsaq ki, 1904-cü ildən etibarən “Şərqi-rus” qəzeti mürtəcə hakim təbəqənin təzyiqlərinin artdığı bir dövrdə çap olunurdu, onda qəzetin liberal mövqe tutduğuna haqq qazandırmaq olar. M.İbrahimovun Əhməd bəy Ağayevlə bağlı qəzetin müxtəlif saylarında dərc olunan yazılara münasibəti də bir qədər mübahisəlidir və subyektiv fikir təsirindədir. O, “Şərqi-rus” qəzetinin 24 və 59-cu saylarında Əhməd bəy Ağayevlə bağlı dərc olunan yazıları müqayisə edir və bu müqayisədə gəlidiyi nəticəni qəzet üçün qüsurlu kimi səciyyələndirir. Yəni qəzetin 1904-cü il 24-cü sayında Əhməd bəy Ağayevi tənqid edən yazı ilə həmin ilin 59-cu sayında onu tərifləyən yazı arasındakı fərqləri üzə çıxaran M.İbrahimov qəzeti prinsipsizlikdə ittiham edir. Məqalələr ilə yaxından tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, “Şərqi-rus” qəzeti heç də prinsipsizlik nümayiş etdirməmişdir. Çünki problemin kökündə “Şərqi-rus” qəzeti ilə “Kaspi” qəzeti arasında olan mübahisə dayanırdı. H.Z.Tağıyevin Tiflisdə hamiliyə götürdüyü müsəlman məktəbinə bir neçə müddət yardım göstərməməsi “Şərqi-rus”çuların Tağıyevi tənqidinə səbəb olmuşdur. “Kaspi” qəzetinin redaktoru Ə.Ağayev və onun tərəfdarları isə Tağıyevi müdafiə cəbhəsində dayanmış və “Şərqi-rus” qəzetinə cavab vermişlər. Bütün bunlar müəyyən müddət iki qəzet arasında mübahisə predmeti olmuş və Əhməd bəy Ağayev də bu səbəbdən tənqid hədəfinə çevrilmişdir. M.İbrahimovun məsələyə bir növ siyasi-ideoloji aspektdən yanaşmasını sovet dövrünün Əhməd bəy Ağayevə münasibətinin nəticəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Ancaq M.İbrahimov “Şərqi-rus” qəzetinin ziddiyyətlərindən danışsa da onun Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və ictimai fikrində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir. Qəzetin demokratiya, dil, əlifba, qadın azadlığı və s. problemlərə aktiv münasibətini M.İbrahimov cəmiyyətimiz üçün faydalı hesab edir. Qəzetin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtını xeyirxah əməl sahibi və mütərəqqi insan kimi dəyərləndirən M.İbrahimov onu C.Məmmədquluzadənin mətbuatla birbaşa əlaqələndiricisi kimi səciyyələndirir. İlk mətbu əsərinin çap olunduğu, ilk jurnalistik fəaliyyətinə meydan olan “Şərqi-rus”un C.Məmmədquluzadə həyatında oynadığı rolu M.İbrahimov bir neçə baxımdan dəyərləndirir. O, göstərir ki, “Şərqi-rus” qəzeti C.Məmmədquluzadə üçün həyat məktəbi, təcrübə meydanı, başlıcası isə “Molla Nəsrəddin”ə aparan yol idi. “Cəlil Məmmədquluzadə “Şərqi-rus” vasitəsilə mətbuat aləminə çıxmış, genişlənmiş ictimai, siyasi, ideoloji mübarizə ilə bağlanmış, şəhər həyatı ilə geniş əlaqə yaratmışdır.” (14, 97)

M.İbrahimov C.Məmmədquluzadənin “Şərqi-rus” qəzetindəki fəaliyyətinin əsas etibarilə ədəbi xarakter daşdığını qeyd edir. Yazıçının rus və başqa xalqların ədəbiyyatı ilə əlaqəsinin genişlənməsini də bu qəzetin adı ilə bağlayır. Bütün bunlarla yanaşı C.Məmmədquluzadənin satirik jurnal çap etmək arzusunun yaranması da “Şərqi-rus” qəzetindəki fəaliyyəti ilə bağlayır.

Azərbaycan mətbuatı problemlərinin təhlilini verdikdən sonra “Böyük demokrat”ın dördüncü bölümündə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri, ictimai-siyasi vəziyyət, “Molla Nəsrəddin” jurnalının milli-ictimai təsir dairəsi, C.Məmmədquluzadənin jurnaldakı ədəbi-ictimai fəaliyyəti və s. məsələlər özünə yer alır. M.İbrahimov jurnalın dərc olunması ilə əlaqədar C.Məmmədquluzadənin gördüyü işlər, dövlət orqanlarına müraciəti, müxtəlif çətinliklərlə üzləşdiyi və s. barədə məlumatlar verir. Bu barədə Ə.Şərifin (17), İsa Həbibbəylinin (50), Mir Cəlalin, F.Hüseynovun (2) və digər ədəbiyyatşünasların fikirləri ilə M.İbrahimovun mülahizələri üst-üstə düşdüyündən təhlilə ehtiyac duymuruq.

M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin”lə bağlı təhlillərində demək olar ki, Mirzə Cəlilin sənət idealını, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və jurnalın məqsəd və vəzifələrini açıqlamağa çalışır. M.İbrahimov göstərir ki, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının və “Molla

Nəsrəddin” jurnalının məqsədi “ictimai intibaha” xidmət idi. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadənin dil-ifadə formasını xalqa xidmət və rəğbət hesab edirdi. Tədqiqatçı alimə görə sadə xalqa sadə dildə – xalq dilində daha çox xidmət göstərmək mümkündür.

M.İbrahimov təhlil prosesində dövrün tələblərinə uyğun olaraq burjua-feodal həyatının yaramazlığı, proletar inqilabı ideyaları, proletar beynəlmillətçiliyi və s. ifadələr işlədir. Ancaq bunlar əsl mahiyyətin üzə çıxmasına mane olmur. Təhlillərdə biz M.İbrahimovun C.Məmmədquluzadə sənətinə “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı sırf estetik yanaşmanın şahidi oluruq. Bu sırada milliliyin öndə dayanması diqqətdən yayınmır. “Molla Nəsrəddin” “millət, millət” deyən yalançı boşboğazları müalicə yolunu göstərməyən həkimə bənzədirdi. Bu fikri əsas götürən M.İbrahimov qeyd edirdi ki, belə halda millətin yeganə çarəsi dərdlərə çarə tapa bilməyən həkimlərdən uzaqlaşmaqdır. M.İbrahimov jurnalın bu mövqeyini düzgün hesab edir və göstərir ki, xalq onu aldadanlarla yox, ona ürək qızdıranlarla həmrəy olmalıdır. Bu vəziyyətdə C.Məmmədquluzadənin tənqidi realist mövqeyi üzə çıxır, yaradıcılığının qayəsi açıqlanırdı. M.İbrahimovun məqsədi də onun yaradıcılıq hədəflərini müəyyənləşdirmək və sənətinin ideya istiqamətini üzə çıxarmaqdır.

Qadın azadlığı məsələsində də M.İbrahimov böyük ədibin mövqeyini düzgün müəyyənləşdirə bilir. M.İbrahimov “Molla Nəsrəddin” jurnalının Azərbaycan ədəbi-ictimai tarixindəki rolunu da düzgün dəyərləndirə bilmişdir. “Keçmiş Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin” kimi xalqa, xalq ədəbiyyatı və varlığına əsaslanan, bütün xalqla yaşayan bir jurnal göstərmək çətindir. “Molla Nəsrəddin” inqilabi demokratizmin ifadəçisi və mərkəzi idi. “Molla Nəsrəddin” XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında böyük mütərəqqi-realist bir məktəb yaratmışdı. Azərbaycan xalqının iftixarı və Azərbaycan satirik şeirinin həqiqi və ölməz yaradıcısı olan Sabir ancaq və ancaq “Molla Nəsrəddin” məktəbində tərbiyə alaraq yetişmişdir... “Molla Nəsrəddin” bizim inkişaf tariximizdə, xalqımızın ictimai həyatında çox mühüm və iftixara layiq bir hadisədir.” (14, 121)

“Böyük demokrat” monoqrafiyasının “İki üslubun mübarizəsi” adlı beşinci bölümü “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarının dəyərləndirilməsi baxımından xarakterikdir. Burada iki müxtəlif jurnala iki müxtəlif baxış diqqəti cəlb edir. Sovet ideoloji tələblərinə uyğun olaraq “Molla Nəsrəddin” demokratik, xalq ruhunu ifadə edən, böyük hörmət və məhəbbət qazanan, milli-mənəvi tariximizdə yeri olan və s. jurnal kimi yüksək dəyərləndirilir. Qeyd edək ki, M.İbrahimov 1981-ci ildə yazdığı “Həyatın güzgüsü” adlı məqaləsində də “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “Molla Nəsrəddin” ədəbi cərəyanını ideya-fikir istiqaməti, stil və bədii forması baxımından Azərbaycan mətbuatı və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tamamilə yeni mərhələ kimi dəyərləndirirdi. “Füyuzat” isə əksinə olaraq pantürkist, xalq ruhunun əleyhinə və s. şəkildə tənqid olunur. Nəzərə alsaq ki, hər iki jurnal Azərbaycan xalqının ruhunu ifadə edir və milli məqsəddən ötrü eyni hədəfə tuşlanmış iki ox idi, onda tədqiqat zamanı “Füyuzat” ünvanına deyilən bu fikirlərin nə qədər qeyri-obyektiv olduğunu anlamaq çətin olmaz. Amma bu təhlillərdə milli müstəqillik dövrünün tələblərinə uyğun olmayan cəhətləri heç şübhəsiz sovet ideoloji tələblərinin adına yazmaq lazımdır. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi təəssüf ki, son illərdə mövcud cəmiyyətin ictimai-siyasi tələbləri əsas götürülərək, reallığı çox da əks etdirmədiyi halda, “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”, hətta C.Məmmədquluzadə və Ə.Hüseynzadə süni şəkildə bir-birinə qarşı qoyulmuş, əks cəhətləri təmsil edən ədəbi qüvvələr kimi təqdim edilmişdir. Bu məqamda C.Məmmədquluzadənin ədəbi mühitdə qəbul olunmuş realizm ədəbi cərəyanının, Ə.Hüseynzadənin isə 20-30 il əvvəlki ifadələrlə desək, “mürtəce romantizmi” təmsil etmələri, “Molla Nəsrəddin”in inqilabi-demokratik platformadan, “Füyuzat”ın isə guya pantürkist və panislamçı mövqedən söz açması barədəki təsəvvürlər mühüm faktora çevrilmişdir.” (3, 272) Buna görə də hər iki jurnalın mövqeyi, onların redaktorları arasındakı münasibətlər, toxunduqları problemlər və məsələlər uzun müddət müzakirə obyektinə olmuşdur. Prof.Yaşar Qarayev haqlı olaraq yazırdı: “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” tarixin konkret gerçəkliyində cəmi iki il mübarizə aparmışlar. Vulqar sosioloqlar isə onları ədəbiyyatşünaslıqda yetmiş iki il vuruşdurmuşlar.” (16, 96) Bu səbəbdən C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş əksər monoqrafiyalarda, dərslərdə və s. məqalələrdə bu səpkili yazılara, məlum ideoloji tələblərdən irəli gələn yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. M.İbrahimov “İki üslubun mübarizəsi” bölümündə ilk növbədə C.Məmmədquluzadənin ədəbi qüdrətini diqqətə çatdırmaq istəyir. Bu məqsədlə o, “Molla Nəsrəddin”in Yaxın və Orta Şərqdəki

mövqeyini əks etdirən fikirlərini ortaya qoyur. Daha sonra C.Məmmədquluzadə peşəkar jurnalist, mühərrir kimi təqdim edilir. Bundan sonra isə onun jurnalistik fəaliyyəti ilə yazıçılıq fəaliyyətinin birliyi məsələsinə toxunulur. Sadaladığımız cəhətlər təhlil prosesində olduqca az yer tutur. Əsas yeri isə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalları ilə bağlı müqayisəli təhlillər tutur. Onu da qeyd edək ki, M.İbrahimov tənqid obyektini kimi təkcə “Füyuzat”ı deyil, “Həyat” və “Şəlalə” kimi mətbu orqanlarını da hədəf seçir. “Molla Nəsrəddin”in sağlam, tənqidi realist üslubu adları çəkilən orqanların üslubundan həm üstün tutulur, həm də onlara qarşı əks arqument kimi istifadə olunur.

M.İbrahimov “Molla Nəsrəddin” ilə “Füyuzat”ı bir-birinə zidd qütb kimi təqdim edərkən ilk növbədə dil məsələsinə önəm çəkir. O, “Füyuzat” jurnalının dil siyasətində farsçılıq-ərəbçilik və osmanlıçılığa xidmət göstərən iki meylin olduğunu qeyd edir. Hər iki meylə Azərbaycan dilinin məhv edilmə siyasətinin, onun inkişafına mane olmaq istəyinin dayandığını qeyd edir. M.İbrahimovun bu fikirlərini dərinlən təhlil etdikdə bəzi məqamlar üzə çıxır. Bildiyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin”in dili ilə “Füyuzat”ın dili arasında böyük fərq olmuşdur. Birincilər sadə, ikincilər isə daha elmi və qarışıq tərkibli (ərəb, fars və əski türk dili) dildə yazmağa üstünlük verirdilər. Ə.Hüseynzadə “Füyuzat” jurnalının 1 noyabr 1906-cı il tarixli 1-ci sayında sadə türk dilini “lisani-əvam”, 1907-ci il tarixli 21-ci sayında isə “çoban və əkinçi lisani” adlandırmışdı. Əlbəttə, bu ifadə və yanaşma Ə.Hüseynzadənin doğma dilə ögey münasibətindən və sovet dönəmində deyildiyi kimi “nifrətindən” irəli gəlməmişdi. Əli bəy Hüseynzadə C.Məmmədquluzadə qədər xalqını və dilini sevmiş, ona hörmətlə yanaşmışdır. Təbii olaraq bu yanaşmanın kökündə Əli bəy Hüseynzadənin uzun müddət Türkiyə ziyalılarının və Türkiyə mühitinin təsirində olması ilə bağlı idi. Bildiyimiz kimi, 1895-ci ildə Türkiyədə ömrünü başa vurmuş Tənzimat hərəkatı öz yerini “Sərvəti-fünun”a verdi. “Sərvəti-fünun”çular bir sıra məsələlərlə yanaşı dil siyasətini də ortaya atdılar. Bu təşkilat ətrafında birləşən və bu təşkilatın təsirində olan ziyalılar ərəb-fars və əski türk dillərindən geniş istifadəni daha estetik hesab edir və savad nümayiş etdirməyin əlaməti sayırdılar. Məhz Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyə ziyalıları ilə sıx əlaqələri ona təsirsiz ötürməmişdir. Düzdür, Əli bəy Hüseynzadənin dili təkcə C.Məmmədquluzadə tərəfindən deyil, dövrün mütərəqqi şəxsləri tərəfindən də tənqid edilirdi. Məsələn, F.Köçərli “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1913-cü ildə çapdan çıxan 23-cü sayında Ə.Hüseynzadənin “dilimizə pozğunluq salmasına” etirazını bildirirdi. M.İbrahimov da Ə.Hüseynzadənin dilindəki ərəb-fars və osmanlıçılığın təzahürünü düzgün müəyyənləsə də onu xəyanətdə günahlandırmaqda haqlı görünürdü. Məsələ onda idi ki, Ə.Hüseynzadənin dilinin “aliliyi” yüksək zümrə üçün hesablanmış, o, millətin ziyalı təbəqəsi üçün yazdığı vacib saymışdır. Ə.Hüseynzadə belə fikirləşirdi ki, millətin indiki halında ona nicat ola biləcək qüvvə savadlı, elmi şəxslərdir. Digər baxımdan C.Məmmədquluzadənin və Ə.Hüseynzadənin ümumtürk ədəbi dil yaratmaq səyləri üst-üstə düşürdü. Əgər C.Məmmədquluzadə “əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dil və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır” (13, 160) deyirdisə, Ə.Hüseynzadə də “biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özümüzmə məxsus və ədəbi bir ümumtürk dil vücuda gətir biləriz” (6) deyir. Göründüyü kimi buradakı fikirlər tam şəkildə üst-üstə düşür.

M.İbrahimov “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat” arasında “bizə hansı elmlər lazımdır?” sualı ətrafında gedən mübahisələrə də xüsusi diqqət ayırır. Bildiyimiz kimi, “Əkinçi” qəzetində irəli sürülən “Elmi-ədyan” və “Elmi-əbdan” məsələsi XX əsrin əvvəllərində yenidən müzakirə obyektinə çevrildi. Hacı Əbutürab Axundoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və başqalarının bu müzakirələrdə aktiv olması, dini, yoxsa dünyəvi elmlərin gərəkliliyi barədə fikirləri diqqət çəkirdi. M.İbrahimov “Füyuzat”çıların bu sahədəki mövqeyini tənqid edir, onların dünyəvi elmlərlə yanaşı dini elmlərə də marağını qaragüruhçu mövqə hesab edirdi. “Mövhumatçı qaragüruhlar və mürtəcə ziyalılar nəinki elmi dinlə birləşdirərək birincisini ikincisinə qurban edir, həm də dinin, mövhumatın ağıla zidd ayinlərini belə müdafiəyə qalxışırıdılar.” (14, 130)

“Molla Nəsrəddin”ə gəldikdə isə M.İbrahimov onların bu müzakirələrdəki mövqeyini təqdir edir. “Molla Nəsrəddin” mövhumatı, onun bütün bünövrəsini yıxıb dağıdaraq mürtəcə mollaları və dinin bütün rəsmi ayin və kahinlərini şiddətli satirik atəş altına alırkən, füyuzatçılar xalqı fanatizm əsarətinə verməyə, dini-mövhumatı duyğuları daha da alışıdırmağa can atırdılar.” (14, 130) Təhlillərdə görünür ki, M.İbrahimov füyuzatçıların dinə önəm verməsini onların qaragüruhçu,

mürtəcə xisləti kimi xarakterizə edir. Əksinə, mollanəsrədd inçilərin “dinin bütün rəsmi ayinlərini” tənqid etməsini isə mütərəqqi hal kimi səciyyələndirir. Lakin mahiyyətə vardıda görürük ki, problemə başqa tərəfdən yanaşmaq lazımdır. Burada akademik İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, “onların dünyəvi elmləri öyrənməyə dair çağırışlarında da İslamın əleyhinə yox, dirçəliş və tərəqqi əsrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaları əsas götürülmüşdür.” (3, 272)

Tədqiqatın bu hissəsində M.İbrahimov “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi, elmi, mədəni, milli, dini, iqtisadi, siyasi və s. sahələrdə irəli sürdüyü bütün fikirləri cəmiyyət üçün faydalı hesab edir. “Füyuzat”çıların mövqelərini isə siyasi-ideoloji tələblərə uyğun olaraq zərərli, qeyri-milli və mürtəcə ideologiya kimi tənqid etmişdir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını M.İbrahimov mövzu, ideya, məzmun və forma baxımından yüksək qiymətləndirmiş, onu XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli sənətkarı hesab etmişdir. “Böyük demokrat” adlı tədqiqat əsərində C.Məmmədquluzadənin həm dramaturgiyası (“Ölülər və dəlilərlər aləmi”), həm də bədii nəsr (“C.Məmmədquluzadənin nəsr”) müəyyən başlıqlar altında təhlil olunmuşdur. Həcm etibarilə o qədər də geniş olmayan altıncı və yeddinci bölmələrdəki bu təhlillərdə M.İbrahimov C.Məmmədquluzadəni inqilabçı-demokrat dramaturq və yazıçı, eyni zamanda yeni ədəbi mərhələnin başçısı kimi təqdim etmişdir.

M.İbrahimov C.Məmmədquluzadənin dramaturgiyasını haqlı olaraq ədibin jurnalistik və nəsr fəaliyyəti ilə bağlayır. Alim fikrini belə əsaslandırır ki, onun bütün ədəbi və jurnalistik fəaliyyəti həyat, ideyalar, tip və obrazlar bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birini tamamlayır. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə dramaturgiyasını Azərbaycan dramaturgiyasının bir mərhələsi hesab etsə də, M.F.Axundov, rus, klassik fransız və məxsusi olaraq Molyer dramaturgiyasının ənənə təsirindən faydalanmanı onun sənəti üçün xarakterik sayır. M.İbrahimov Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafından danışarkən onun üç mərhələ keçdiyini bildirir və hər dövrün fərqləndirici xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırır. O, birinci dövrü “komik vəziyyətlərlə güclü dramatik vəziyyətlərin müşayiət olunduğu xalis komediyalar dövrü”, ikinci dövrü “mündəricə genişlənməklə müxtəlif dramatik formaların (melodram, faciə) meydana çıxdığı dövr”, üçüncü dövrü isə “satirik dramın yaranması dövrü” kimi xarakterizə edir. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə dramaturgiyasını üçüncü dövrə aid edir və “realizmin kəskin siyasi aktuallıq kəsb etməsini” bu dövr üçün səciyyəvi saymışdır.

“Ölülər və dəlilərlər aləmi” adlı başlıqda C.Məmmədquluzadənin konkret olaraq “Ölülər”, “Dəli yığıncağı” və “Anamın kitabı” adlı üç komediyası təhlil olunur. Tədqiqat işində C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” komediyasından danışılarkən onun Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsəri adlandırılması təsadüfi görünür. Düzdür, digər ədəbiyyatşünasların fikirlərində də bu cür dəyərləndirməyə rast gəlmək mümkündür. M.İbrahimov əsəri təhlil edərkən onun milli və bəşəri elə cəhətlərinə toxunur ki, məhz əsərin “şah əsər” dəyərləndirilməsi bütün komponentləri ilə üzə çıxır. Bu sırada müəllifin əsərdə Qoqol “Müfəttiş”indən gəlmə rus və ya Qərb xlestakovçuluğundan bəhrələnmək Şərq Xlestakovunu yaratma sahəsindəki uğuruna daha çox önəm verilir. “Ölülər”dəki Şeyx Nəsrullah simasında fırladaçılığın, mənəvi eybəcərliyin, ikiüzlülüyn və s. daxilində Azərbaycansayağı “revizor” yaratmasını müəllifin dramaturji uğuru sayır. Baxmayaraq ki, M.İbrahimov əsəri 1937-ci ildə sovet repressiyalarının hələ başa çatmadığı illərdə yazmışdı, “Ölülər”dəki dinə olan münasibəti olduğu kimi şərh etməkdən çəkinməmişdi. “Ölülər” yalnız din əleyhinə çevrilməmişdir. O, ümumiyyətlə, cəhaləti, geriliyi, ikiüzlülüynü və yalanı ifşa edir. Avamlıq və nadanlığın nə kimi bəlalər olduğunu göstərir.” (14, 136) Bütün bu cəhətlər əsərdəki obrazların təhlili vasitəsilə açılır və təqdim olunur. M.İbrahimov Şeyx Nəsrullah, İsgəndər, Hacı Həsən, Heydərğa, Kərbəlayi Fatma, Nazlı və digər obrazların təhlilini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dövrüyyəyə gətirməyin əsasını qoyanlardan biri oldu.

M.İbrahimov “Ölülər” komediyasını təhlil edərkən ilk dəfə əsərə “həyat, varlıq və həqiqət” prizmasından yanaşmış və humanizm prinsiplərini C.Məmmədquluzadə sənəti üçün xarakterik hesab etmişdir. Çünki humanizm həqiqətpərvərlik deməkdir. Əsl humanizm yalanı, saxtakarlığı rədd edir. Humanizm idealları vətəndaşı da, sənətkarı da həyata və həqiqətə tərəf çəkir.” (14, 143) M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə humanizmini həm Nizamidən gəlmə ideya ilə bağlayır, həm realizmin şərti kimi götürür, həm də həyatla, ictimai varlıqla birbaşa əlaqə şəklində dəyərləndirir.

Bu mənada “Ölülər”in tipik şəraitin tipik hadisələrini əks etdirməsi və bir sıra obrazların məhz konkret həyatdan götürülməsi faktı əsərin nə dərəcədə həyat həqiqətlərini əks etdirməsini təsdiqləyir. Məsələn, kefli İsgəndərin obrazını yaradarkən C.Məmmədquluzadə yaxından tanıdığı bir neçə şəxslə görüşmüş, xarici görünüş və xasiyyətlərindən faydalanmaq istəmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli bu sırada “rus dili müəllimi Mirzə Cəlil Mirzəyevin, yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanovun, İskəndər Hacı Həsən oğlunun” və s. adlarını çəkir və “hüquqşünas Cümşüd Paşa Sultanovun “Ölülər” tragikomedyasının qəhrəmanı kefli İskəndərin əsas prototipi” (4, 324) olduğunu bildirir.

M.İbrahimov “Dəli yığıncağı” ilə “Ölülər” arasında ideya və mövzu əlaqələrinin olduğunu xüsusi vurğulayır. Bu əsərlər müxtəlif dövrlərdə, yəni sosialist inqilabından əvvəl və sonra yazılmasına baxmayaraq hər iki əsərdə ideya yaxınlığı var idi. Əgər müəllif “Ölülər”də “ölülər” aləmini ifşa edirdisə, “Dəli yığıncağı”ndakı ideya Həzrət Əşrəf, Doktor Lalbiyuz, Hacı Məmmədəli, Hacı Nayib, Hacı Xudaverdi və s. obrazların simasında “dəliliyin” cəmiyyət üçün, insanlıq üçün yaratdığı faciəni açır. M.İbrahimov haqlı olaraq əsərdə “dəliliyin” şərti anlamda olduğunu qeyd edir. “Dəliliyin” mənəvi, ictimai, hətta siyasi fəsadlarını obrazların dili və hərəkətlərində diqqətə çatdırır. Qeyd edək ki, M.İbrahimov “Dəli yığıncağı” əsərini təhlil edərkən nədənsə qadın obrazlarına münasibət bildirməmişdir.

M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə dramaturgiyasının təhlilini “Anamın kitabı” komediyası ilə tamamlayır. O, “Anamın kitabı”nı “Ölülər”dən sonra ideya və bədii kamilliyinə görə ən qiymətli əsər kimi səciyyələndirir.

“Anamın kitabı” əsərindəki mövzunu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan həyatı üçün tipikliyi nəzərə alsaq, bu dövrdə milli azadlıq və milli müstəqillik ideyalarının əhəmiyyətli dərəcədə yer aldığı şahidi olarıq. M.İbrahimov “Anamın kitabı” əsərini təhlil edərkən C.Məmmədquluzadənin milli dil və mədəniyyət məsələlərinə toxunmasını məhz milli azadlıq və milli müstəqillik ideyalarının tərkibi kimi səciyyələndirir. “Anamın kitabı” komediyasında C.Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqının tarixində daim çox canlı və kəskin məsələ olan dil və mədəniyyət məsələsinə toxunur. Lakin bu məsələ əsərin ictimai ideyasının ancaq bir cəhətidir. Əslində isə məsələ daha geniş və böyükdür. Azərbaycan xalqının milli azadlığı, milli intibah və yüksəlişi məsələləri əsərin başlıca ideyasıdır.” (14, 147)

M.İbrahimovun bu yanaşmasında bir sıra milli məsələlərə obyektiv münasibətin təzahürü əks olunur. Əvvəla, C.Məmmədquluzadə ilə bağlı araşdırmanın yazılma tarixini (1937-1938) nəzərə alsaq, bu illərdə milli azadlıq və milli müstəqillik ideyalarından bəhs açmağın nə qədər çətin olduğu dərk ediləndir. İkinci, C.Məmmədquluzadə ruhu ilə M.İbrahimov ruhunun nə qədər üst-üstə düşdüyü diqqətdən yayınmır. C.Məmmədquluzadə Azərbaycançılıq ideyalarına xidmət olan “Anamın kitabı” və “Azərbaycan” adlı əsərlərini yazdı. M.İbrahimov da ötən əsrin 40-50-ci illərində milli dil ruhunun təəssüb və ifadəsi olaraq “Azərbaycan dili” (1945), “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” (1956) və s. məqalələrini.

M.İbrahimov “Anamın kitabı”nda Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin simasında böyük dövlətlərin ideologiyasının əsirlərinə çevrilənləri ifşa edir. Bütün dövrlərdə olduğu kimi bu gün üçün də aktual olan Vətən parçalanmasının təhlükəsini ortaya qoyur. M.İbrahimov yazıçı idealına uyğun olaraq Zəhrabəyim və Gülbahar surətlərini Azərbaycanın bütövlüyünün simvolu kimi təqdim edir. O, C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan bütövlüyü və birliyi ideyasını “Azərbaycan” əsərindən gətirdiyi sitatla tamamlayır. “Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən Təbrizli qardaşlarım, ay keçəpapaq xoylu, meşkinli, sərəblı, goruslu və moruslu qardaşlarım, ay bitli marağalı, mərəndli, gülüstanlı bəradərlərim! ...Gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, haradır bizim vətənimiz?” (14, 460) M.İbrahimovun C.Məmmədquluzadənin “Azərbaycan”ından gətirdiyi sitatda elə məqamlar var ki, burada sovet ideoloji prinsipləri ilə uzlaşmayan bir çox cəhətlər diqqəti cəlb edir. Keçən əsrin 30-cu illərindən Sovet dövlətində siyasi və ideoloji baxımdan “SSRİ mənim vətənimdir” devizi dönməz və gündəlik həyat çağırışına çevrildiyi vaxt “ax, gözəl Azərbaycan vətənim” deyən C.Məmmədquluzadənin fikirlərini Azərbaycançılıq naminə sitat kimi istifadə edən M.İbrahimovun cəsarət və vətənpərvərliyi xüsusi heyrat doğurur.

Digər baxımdan bu sitatda parçalanmış Azərbaycanın ümumi mənzərəsi fonunda İran və indiki Ermənistan ərazilərində dədə-baba torpaqlarında yaşayan soydaşlarımıza “bir dəfə oturaraq” vətən birliyini təmin etmək diləyi qabardılır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin müqəddəsliyi, Azərbaycan tarixi və xalqının qədimliyi, Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyi, Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyü M.İbrahimov milli görüşlərinin əsasını təşkil edir: “Azərbaycan dilinin tarixi də böyük Azərbaycan xalqının və müqəddəs Azərbaycan torpağının tarixi qədər qədimdir.” (15, 55)

C.Məmmədquluzadənin nəsrilə bağlı təhlil “Poçt qutusu”, “Xanın təsbehi”, “Qurbanəli bəy”, “İranda hürriyyət” və “Usta Zeynal” hekayələrini əhatə edir. Bu bölümdə “Danabaş kəndinin əhvalatları” və “Quzu” əsərlərinin adları çəkilsə də bu əsərlər təhlil olunmamış, ümumi yaradıcılıq xarakteristikasında münasibət bir-iki cümlə ilə yekunlaşmışdır. Lakin yuxarıda adları sadalanan hekayələr üslub, süjet, mövzu, ideya və s. baxımdan təhlil olunmuşdur. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadənin hekayələrini ədəbiyyatşünaslıqda bu gün üçün də əhəmiyyət kəsb edən məsələlər daxilində təhlilə cəlb edir. İlk növbədə bu təhlillərdə biz C.Məmmədquluzadənin kiçik hekayələr ustası kimi təqdim olunduğunun şahidi oluruq. Bu təqdimatda C.Məmmədquluzadənin portret (“Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Qurbanəli bəy”) və psixoloji (“Xanın təsbehi”, “Qurbanəli bəy”) hekayələr müəllifi kimi insan həyatı, Şərq ətaləti, xan-bəy zülmü, milli əsarət məşəqqətləri və s. cəhətlərin hansı ustalıqla təsvir etməsi açıqlanır. M.İbrahimov haqlı olaraq yazır ki, C.Məmmədquluzadənin sadə təsvirləri çox inandırıcı və təbiidir. “Çünki ədib heç bir şeyi uydurmamış, yalandan düzəltməmişdir. Hamısı həyatı olmaqla bərabər, canlı hissiyyətlə doludur. Yazıçı heç zaman öz müvazinətini, təkmin və sakitliyini itirmir. Bu, onun təsvirlərinin bədii qüvvəsini artıran bir xüsusiyyətdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, C.Məmmədquluzadənin hekayələri daxili hərarət və həyəcədən məhrumdur. Əksinə, bu hekayələr insanda çox dərin həyəcan və hisslər oyadır. Sənətkar ümumiyyətlə süni boyalardan qaçdığı üçün onun hekayələrindəki lirika sağlam və dərinidir. Onun gülüşü də, lirika və kədəri də təsirlidir, insanı yüksəldir, köhnə, durğun həyatı dəyişməyə çağırır.” (14, 153) M.İbrahimov məhz bu prizmadan onun Novruzəlisini də (“Poçt qutusu”), Nəzərəlisini də (“Xanın təsbehi”), Qurbanəli bəyini də (“Qurbanəli bəy”), Kərbəlayi Məmmədəlisini də (“İranda hürriyyət”) təhlil edir, onlara həyatımızın reallıqları, milli varlığımızın bir parçası kimi yanaşır. Bu səbəbdən M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə hekayələrində hər bir obrazın xarakterində şişirtmə və ifratın olmadığını kəşf edir. Məsələn, M.İbrahimov Usta Zeynal obrazını təhlil edərkən, onun həyatında hər şeyin mənasının “təvəkküldən” ibarət olduğunu önə çəkir. Ona görə də Usta Zeynalın hər şeyə biganə olmasının, dünya işlərinə maraqsız yaşamasının səbəbini doğru olaraq bununla bağlayır. “Qurbanəli bəy” hekayəsinə M.İbrahimov daha çox dövrün ictimai və siyasi mənzərəsini əks etdirən əsər kimi qiymət verir. Qurbanəli bəyin “spasibo” deyimini gülüş vasitəsi kimi təhlil etməklə ona ictimai məna verir. Mütləqiyyət və işğal məmurlarına yerli satqınların “sədaqət və nəvazişlərinin” faciəsi kimi baxır. Buradakı faciə dinamikasının alt qatda cərəyan etdiyini bildirir. M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə hekayələrindən danışarkən mühüm bir cəhət kimi onun hekayə yaradıcılığının sonrakı mərhələsində göz yaş və faciənin azalmasını qeyd edir. Bunun səbəbini xalq kütlələrinin ictimai mübarizəyə qoşulması, öz haqlarını dərk etməsi ilə bağlayır. M.İbrahimov göstərir ki, müəyyən mərhələdən sonra C.Məmmədquluzadənin Usta Zeynalı və Novruzəlisi əvvəlki Usta Zeynal və Novruzəli deyildir. Buna misal olaraq M.İbrahimov yazıçının “Quzu” əsərini misal gətirir. “Quzu” hekayəsindəki Məmmədhəsən açıqgöz, ayıq, bacarıqlı, yeri gələndə isə hiyləgər təsiri bağışlayır. Artıq bu obraz ictimai aktivlik qazanan obrazlar sırasında tam fərqli təsir bağışlayır. M.İbrahimov bu halı C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün yeni mərhələnin əlaməti kimi xarakterizə edir.

M.İbrahimov “Böyük demokrat” adlı tədqiqat əsərinin səkkizinci bölməsini C.Məmmədquluzadənin sovet dövrü yaradıcılığına həsr edir. C.Məmmədquluzadə bu hissədə sovet yazıçısı və jurnalisti kimi təqdim edilir. Burada müəyyən tərcümeyi-hal faktları, C.Məmmədquluzadənin Təbrizdəki jurnalistik fəaliyyəti, “Molla Nəsrəddin” jurnalını çap etdirməsi, 1921-ci ildə Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin dəvəti ilə Bakıya çağırılması və s. məsələlər epizodik şəkildə nəzərə çatdırılır. Bildiyimiz kimi, C.Məmmədquluzadə sovet

Azərbaycanı hökumətinin dəvətindən sonra Bakıya gəlmiş və ömrünün sonuna qədər (1932) bu şəhərdə yaşayıb yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirmişdir. Böyük ümid və sevinclə Bakıya gələn və sovet hakimiyyətinin qələbəsindən öz xalqı üçün çox şeylər gözləyən C.Məmmədquluzadənin ümidləri bir neçə ildən sonra puça çıxmışdır. Ona görə də C.Məmmədquluzadənin Bakı həyatının təxminən ilk yarısı ümidlərlə bağlı olduğu üçün yazığının əsərlərində bu dövrü təqdir edən nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Sonrakı mərhələdə isə sovet quruluşunu təqdir edən yazılara ya rast gəlinmir, ya da dövrü tərif edən bu yazılarda məcburiyyət hissi və könülsüzlük açıq-aydın hiss olunur. Bu halı düzgün qiymətləndirən akademik İsa Həbibbəyli belə yazırdı: “Ədib illər uzunu uğrunda çarpışdığı amallara heç olmasa sovet dövründə çatmağa can atmışdır. Lakin... ictimai-ədəbi mühitdə biganəliyin, laqeydliyin, tənhalığın burulğanına düşmüşdür.” (3, 359)

M.İbrahimov isə C.Məmmədquluzadənin sovet dövrü ictimai və ədəbi-bədii fəaliyyətinə yüksək qiymət verir, ictimai fəaliyyət və sənətini şüurlu surətdə “zəhmətkeş xalqa, əməkçi bəşəriyyətə verdiyini” nəzərə çatdırır. Göründüyü kimi, M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının və ictimai fəaliyyətinin sovet dövrünü təhlil edərkən bu dövrün ideoloji qadağaları şəraitində “məsələləri bütün açıqlığı ilə təhlildən keçirə bilməmişdir.” (3, 359) Lakin bütün bunlara baxmayaraq C.Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi möhtəşəm obrazını canlandırma bilmişdir.

“Böyük demokrat”ın doqquzuncu bölməsi “C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq xüsusiyyətləri haqqında” və onuncu bölməsi isə “Bəzi yekunlar” adlanır. Hər iki bölümə C.Məmmədquluzadəyə məxsus o keyfiyyətlərdən danışılır ki, bu məsələlər bu və ya digər dərəcədə əvvəlki səkkiz bölümə təhlil olunmuşdur. Ancaq həmin məsələlər bu hissələrdə təkrar yox, ümumiləşmə səciyyəsinə malikdir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən danışarkən varlığa realist münasibət, xalqilik, sənətdə realizmin təzahürü, dil, millilik və bu kimi digər məsələlər ümumiləşdirilərək təhlil süzgülündən keçirilir. “Bəzi yekunlar” bölümündə M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə əlaqədar gəldiyi nəticələri sadalayır. Dörd hissədən ibarət olan bu bölmədə isə C.Məmmədquluzadə böyük yazıçı, ölməz jurnalist, ictimai xadim, müəllim, alovlu vətənpərvər kimi dəyərləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Cəlil. Azərbaycan ədəbi məktəbləri (1905-1917). Bakı: Ziya-Nurlan, 2004.
2. Mir Cəlil. Hüseyinov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982.
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri). Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
4. Həbibbəyli İ. Nuhçıxandan-Naxçıvana. Bakı: Elm-təhsil, 2015.
5. Hüseyinov F. Molla Nəsrəddin və molla nəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986
6. Hüseyinzadə Ə. Türk dilinin vəzifəyi-mədəniyyət / Füyuzat, 10 fevral, 1907, №9
7. Hacıyev C.X. Molla Nəsrəddin. Bakı: Bilik cəmiyyəti, 1956
8. Məmməd C.C. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Azərnəşr, 1966
9. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsrəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963
10. Məmmədov X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: CBC nəşriyyatı, 2006
11. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980
12. Məmmədov X. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. Bakı: Yazıçı, 1987
13. Məmmədquluzadə C. Əsərləri (4 cild). IV cild. Bakı: Öndər, 2004
14. İbrahimov M. Əsərləri (10 cild). IX c. Bakı: Yazıçı, 1982
15. İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991
16. Qarayev Y. Meyar-şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988
17. Şərif Ə. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı. Bakı: Yazıçı, 1986
18. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1986

Ulker Bakhshiyeva, ASPU - doctoral student

Jalil Mammadguluzadeh's creativity, as an example of national ideology and a new type realist school in M.Ibrahimov's scientific researches

(Summary)

In this article academician M.Ibrahimov's investigations related to Jalil Mammadguluzade are analyzed. It is known that Jalil Mammadguluzade had great contributions in the formation of national ideology of Azerbaijan literature of the 20th century and the development of a new type realistic literature. M.Ibrahimov had investigated these features in his work "Boyuk Demokrat" ("Big Democrat") which he dedicated to Jalil Mammadguluzade in a special way. In this article M.Ibrahimov's attitude to Jalil Mammadguluzadeh as a writer and a journalist is analyzed. J.Mammadguluzadeh's services are estimated in our literature.

Key words: M.Ibrahimov, J.Mammadguluzade, "Molla Nasraddin", realist literature, national press

Talat Özer
talat_ozero@hotmail.com

**MAHTUMKULU ŞİİRİNDE DİNİ-TASAVVUFİ, TARİHİ-EFSANEVİ
ŞAHISLARA TELMİH**

Giriş

Türkmen Edebiyatının en önemli sanatçılarından biri olan Mahtumkulu Firaki yalnızca yaşadığı dönemin ve yaşadığı zamanın sanatçısı değil; topyekûn tüm Türk dünyasının önem arz eden sesini bulunduğu dönemden öteye taşıyan güçlü bir mütefekkir ve şairdir. Mahtumkulu Firaki'nin yaşadığı dönem hakkında çeşitli rivayetlere rastlamak mümkündür. Türkmen Edebiyatının güçlü sesi ve manevi lideri olan Mahtumkulu'nun Yaşadığı dönem çeşitli edebiyat tarihçilerin eserlerinde 1733-1779 yılları olarak geçmektedir. (Söylemez: 2011) Kesin olarak bilinmeyen doğum ve ölüm tarihleri 18. Yy da 30- 80 yılları arasında yaşamıştır denilerek sınırlandırılabilir. (CAFEROĞLU : 1983)

Şiirlerinde Mahtumkulu'nun yanı sıra k Piragi(Firagi, Firaki) gibi mahlasları da kullanmıştır. Mahtumkulu Doğu Türkçesinin yanında Arapça, Farsça dillerini bilir. Zamana adını yazdıran ve ölümünden sonra adı yaşayan şairler sanatkârlık yolunda birçok kişiyi kendisine açar ibare olarak görür. Mahtumkulu Nizami, Fuzuli, Sadi-i Şirazi, Ali Şir Nevai gibi klasik şairler okumuş, bununla beraber kendisinden öncekiler gibi klasik Türk edebiyatı diliyle değil, genel manada canlı ve sade bir üslupla Türkmen şivesiyle şiirler yazmıştır. (KAHRAMAN: 2003, s.393-394.)

Canlı bir dile sahip olan Mahtumkulu'nun şiirlerinde "Dini-Tasavvufi Tarihi-Efsanevi Şahıslara " göre telmihlere rastlamak mümkündür. Bu telmihler şairin dilsel gücünü ve derinliğini sağlamak amacıyla birçok bilgiyi hatırlık mazmunlarla okuyucunun zihninde hikemilik oluşturmuştur. Edebiyatımızda yazılan eserlerde Peygamber isimlerine ve kıssalardan telmihlere rastlamak mümkündür.

1. Hâbil-Kâbil

İnsanlık tarihinin ilk cinayeti olan Kabil'in Habil'i öldürmesi olayına "Mahtumkulu Divanın "da rastlamak mümkündür. Bu olay babasının bir sorusuna cevap arayışıyla doğduğu bilinmektedir. Babası Azadi'nin sorusuna cevap olarak cumartesi demesi iştihamın çözümü olurken aynı zamanda iyi bir telmih oluşturur.

Hâzır eyesi Düldülün,
Bilir misin, kimdir, bilin,
Kaysı gün Kâbil Hâbilin,
Öldürüp, kanımı içti.

Hâzır eyesi Düldülün,
Melek ferıştedir, bilin.
Şenbe gün Kâbil Hâbilin,
Öldürüp, kanımı içti. (s. 528)

Yukardaki mısralardanda anlaşılacağı için sorulan suale cevap verilmiştir. Mısralarda Hâbil ile Kâbil ile birlikte Düldül de bir telmihtir. Düldül'ün adı da eserde telmih olarak geçmektedir mısralarda anlatıldığı gibi şenbe(Cumartesi) günü Hâbil'in öldürüldüğünü ve kanının Kâbil tarafından içildiği söylenmiştir.

2. Hoca Ahmet Yesevi

Mahtumkulu'nun şiirinde Ehl-i sünnet akîdesini yaymak ve yerleştirmek gayesinde olan ve tekke tasavvuf edebiyatının kurucusu sayılan Hoca Ahmet Yesevi'ye de telmih bulunmaktadır. Mahtumkulu'nun şiir dünyasında yer alan hoca Ahmet Yesevi'nin şiirlerine yansıması Yesevi'ye duyulan büyük sevgi ve saygıyı gözler önüne sermektedir. Divanı'nda şu dördlüğe rastlanılır.

Hazret Ali etgeç âleme da'vi,
Kaftan kaba düştü hazretin çavı
Ya, iklim eyesi Ahmet Yesevî
Benim sahip-cemâlimi gördün mü? (s. 39)

Şiirde hoca Ahmet Yesevi'ye övgü dolu bir telmih vardır iklim aynı zamanda mekânsal ve zamansal unsur olan eye ile birleştirilmiştir. Bu da Yesevi'nin müritlerinin islamı anlatmak amacıyla dört bir yana yayılmasına bir atıf bir övgüdür. İklim ifadesiyle yerin mekanın sahibi olarak hitapta bulunur. Bu söylem beşeri bir söylemdir ve yetiştirdiği müritlerinin sayısını ve çokluğunu hatırlatmak amacıyla ifadelendirilmiştir.

3. Kârun

Peygamber telmihlerini anlamada en önemli kaynak şüphesiz Kur'an-ı Kerim'dir. Kuran'ı Kerim'dir. Hz. Musa'nın kavminden olan Karun azgınlığa ve bencillığe düşüp böbürlenmiştir. Karun ise ayetlerde şu şekilde anılmaktadır. Allah tarafından ona verilen akıl, ilim ve bunca hazineyi kendine mal ederek kendindeki bilgi ve ilimden verildiği yanılığına kapılır.(Kasas 28/78) Allah'ın ona verdiklerinden o başkalarına vermez, cimrilik eder, yeryüzünde böbürlenir. Neticede kendisi ve sarayı Allah tarafından yerin dibine girer. (Kasas 28/ 81). Hz. Musa kendisine mucize getirdiği halde, o yeryüzünde büyüklük taslar ve Allah da onu helak eder. (Ankebût 29/39.) Allah tarafından Hz. Musa aracılığıyla açıkça mucize gönderilen Karun, Firavun ve Haman onun çok yalancı bir sihirbaz olduğunu söylerler (Mu'min 40/24.)

Leyla için cebr ettin Mecnûna,
Zâlim insaf eyle bu nâ-hâk hûna,
Günde kırk at bezep berdin Karûna,
İsâ midâr verdin yeke hâr bile (s. 49)

Mısralarda anlatılmak istenen şu şekildedir “leyla için ne zulüm ettin Mecnun'a. Zalim, bu haksız öç almaya insaf et. Karun'a günde kırk at süsleyip verdin, İsa'ya ise yalnızca eşek ile sabır verdin.” Eserde yukardaki ayetlerde açıklandığı gibi Karun'un hazinesinin çokluğu ve kimseyle paylaşmaması cimriliği vurgulanırken Hz. İsa Peygamberin ise Rabbimin nasip ettiği bineğe sahipliğine şükrettiği vurgulanmıştır. Mısralarda kalıplaşmış aşık mazmunlarından olan “Leyla ve Mecnuna , Hz. İsa'ya ve Karun'a telmihte bulunulmuştur. Küçücük bir dördlüğüm içerisine sığdırılan üç telmih şairin derin bilgisinin olduğunu göstergesidir.

4. Züleyha

Hz. Yusuf kıssasında Mısır azizinin karısı olarak geçen Züleyha Hz. Yusuf'tan murat almak istemektedir. Türk Mesnevilerine de konu olan Bu olay Kur'an-ı Kerim'de ayette şu şekildedir.

“Züleyha, Hz. Yusuf’un güzelliğine dayanamayıp ondan murat almak ister, sonrasında eşi ile karşılaşınca Hz. Yusuf’un kendisine saldırdığını ileri sürer. Öbür yandan şehrin kadınlarına azizin karısı, kölesinden murat alması dedikodusu intikal edince, Züleyha’da kendini haklı çıkarmak istemişçesine, şehrin kadınlarının ellerine bıçak, önlerine de meyve koyar ve kadınlar meyveleri soyduğu esnada Hz. Yusuf’a kadınların karşısına çıkmasını söyler ve kadınlar Hz. Yusuf’un güzelliği karşısında şaşırır, ellerini keserler. Züleyha da “işte” dedi, "bu gördüğünüz, beni hakkında kınadığınız (gençtir). Yemin ederim ki, ben bunun nefsinden yararlanmak istedim de o, namuslu davrandı. Yine yemin ederim ki, emrimi yerine getirmezse, muhakkak zindana atılacak ve kesinlikle zelillerden olacaktır” (Yûsuf 12/ 32)

Kızıl desem kızıl, al desem alsın,
Hindistan’da şeker, Bulgarda balsın
Aşk bilen açılan bir taze gülsün.
Yusuf Züleyhânın tayı güzel sen. (s. 15)

“Kızıl desem kızıl, al desem alsın, Hindistan’da şeker, Bulgar’da balsın, aşk ile açılan taze gülsün, Yusuf Züleyha’nın benzeri gibi güzelsin.”

Dörtlükte anlatılmak istenilen Yusuf ve Züleyha’nın güzelliğine telmihtir. Bu telmihler benzetmeler yoluyla sağlanmışdır.

5. Hacı Bektâş-I Velî

Şair, şiirinde, pek çok büyük zattan yardım ister ve bu zatlardan birisi de Bektaşî tarikatının kurucusu Hacı Bektâş-ı Velî’dir.

Hacı Bektaş, Abdülkâdir,
Hoca Ahmet, İmam Rızadır,
Feridûn bir evliyâdır,
Barından himmet islerin. (s. 301)

Dörtlüğün manası şu şekildedir Hacı Bektaş, Abdülkâdir, Hoca Ahmet, İmam Rızadır, Feridun bir evliyâdır, hepsinden yardım isterim. Anılan adlar ile Mahtumkulu yine birçok alime zata evliyaya telmihte bulunmuştur.

6. Leyla ve Mecnun

Leyla ile Mecnun Doğu edebiyatında aşk ve ızdıraba yönelik güçlü bir telmihtir. Mahtumkulu eserinde leyla ve mecnuna aşk ile bir telmihte bulunmuştur dörtlük şu şekildedir. Mahtumkulu gerek manevi gerekse maddi sevgisini aktarırken Mecnun’un sevdasına hatırlatma yapar. Mahtumkulu, düştüğü müşkülü anlatırken, Mecnun gibi aşık, Leyla gibi yanan olduğunu ifade eder.

Leyla için cebr ettin Mecnûna,
Zâlim insaf eyle bu nâ-hâk hûna,
Günde kırk at bezep berdin Karûna,
İsâ midâr verdin yeke hâr bile. (s. 49)

Mısralarda aşkı ve sevgiyi dillendirirken aşkın zorluğunu Leyla ve Mecnun ile ifadelendirmiş aşkın yakıcılığını bu efsanevi kahramanlar üzerinden telmihlemiştir.

7. Ferhat İle Şirin

Diğer aşk kemiyet kazanan kahramanlarından biri de Ferhat ile Şirin’dir.

Dildi dağların zîrini,
Tapmayan biri birini,
Âşık Ferhât ol Şîrini,
Seven dek sevmişim seni. (s. 478)

“Birbirini bulamayan, dağları delen o Şirin’ e aşık Ferhat’ın sevdiği gibi sevmişim seni.”

Mahtumkulu Kendi sevgisini, Ferhat’ın sevgisine benzeterek, “Sevmişim Seni” şiirinde “ey habib, Hak resulüsün, samimi candan sevmişim seni” diyen şair, sevgisini bazı unsurlara benzeterek gül kokan peygambere olan bağlılığını ifade eder. Bunlardan biri de Ferhat’ın Şirin’e duyduğu muhabbeti belirtmiştir. Ve sevgiyi manevi olarak Ferhat’a benzeterek hatırlatmıştır.

8. Nesimi

Klâsik Türk şiirinin kuruluş ve gelişmesine katkıları tartışılmaz kişi olan Nesimî 15.yy.

Âzerî sahası şairlerindendir.321 “(ö. 820/1417 [?]) Hurûfliği ile tanınan mutasavvıf şairdir. (Mengi: 2010 :80) Mahtumkulu'nun şiirinde nesiminin derisinin soyulmasına da telmihte bulunmuştur dörtlük şu şekildedir.

Ol didârdır, yemediler, doydular,
Ol namazdır, kıyâmete koydular,
Nesimînin tabanından soydular,
Bizden selâm bolsun, cevap şöyledir. (s. 395)

Mahtumkulu şiirinde, bir şaire “o nedir ki” diyerek çeşitli sorular sorar. İstifhamlardan biri de “o kim idi ki tabanından soydular” sorusudur. “O Nesimi'dir” diyerek, Nesimi'nin başına gelen olayı hatırlatır.

9. Çovdur Han

Mahtumkulu devrin hükümdarıdır. Hükümdarın ölümüne üzülen Çovdur Han için şu sözleri söyler. “söyle Mahtumkulu, alem bilsin, yeri cennettir, şahit olsunlar, ‘hak rahmet etsin diyerek’ dua kılsınlar, tüm ulus iller Çovdur Han için” diyerek, Çovdur Han'a olan bağlılığını ve onun vefatından duyduğu hüznü dile getirir.

Çovdur Han, görecim gönül direğim,
Sen vefât bolup sen zârlar içinde.
Göklende pelvânım, ile gereğim,
Halkı koyup gittin, nârlar içinde. (s. 499)

Şair, Çovdur'm vefatıyla adeta yıkılır. Aşırı hüznülenir ve derdi artar Çovdur Han, gözbebeğim, gönül direğim, sen vefat etmişsin, Göklerde pehlivanım, ile gereğim, halkı ateşler içinde koyup gittin diyerekten şiiri hatırlatmıştır.

Sonuç

Tüm Türk Dünyasında önemli bir yere sahip olan Mahtumkulu şiirlerinin “ Dini-Tasavvufi, Tarihi- Efsanevi kişi dairesinde incelenmesi gelenek ve geleceği Telmih sanatı yoluyla birleştirdiğinin en önemli göstergesidir. Çünkü şiir üstü kapalı bir mesaj iletim yapısına sahiptir. Mahtumkulu'nun şiiri ise üzeri kat kat örtülmüş derinlerine inildikçe cevherin açığa vurulduğu bir yapıdadır. r. Telmih sanatının geçmişten geleceğe önemli bir taşıyıcı olduğunun geçerliliği Mahtumkulu şiirinde hatırlatılan şahıslar yoluyla bir kez daha ispat edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Biray, Himmet. Mahtumkulu Divanı, Kültür Bakanlığı Yayınları/1398, Türk Dünyası Edebiyatı Dizisi/29, Ankara 1992
2. Caferoğlu, Ahmet. “Türk Kavimleri”, Ankara, 1983
3. Kahraman, Alim. “Mahtumkulu”, İslam Ansiklopedisi, “Mahtumkulu”, Basılan Yer İsam, C.27, Ankara 2003.
4. Mengi, Mine.” Eski Türk Edebiyatı Tarihi”. Sayfa 80 Akçağ Yay. ,Ankara 2010
5. Söylemez, Mikail. “Mahtumkulu Divanında İnsanın Psikolojik Yapısı” , Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, 2011.
6. Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu Yayınları , 2010
7. Yazır, Elmalı Hamdi. “ Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali ”

Ülkər Səmədova, magistr
AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu
Şərqi-Qərb şöbəsi, kiçik elmi işçi
ulcer@bakuhotspot.com

TƏNZİMAT DÖVRÜ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDA NƏSR JANRININ HƏDƏFLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏR

Giriş. Tənzimat hərəkatının Türkiyənin modernləşmə prosesində yeri son dərəcə əhəmiyyətli idi. Bernard Levis Tənzimatdan danışarkən yazır: “XIX və XX əsrlər dünyasında, Türkiyə ya modernləşmək, ya da məhv olma nöqtəsində idi. Nəticədə, Tənzimatçılar da bütün uğursuzluqları ilə birlikdə daha sonra həyata keçiriləcək köklü modernləşmə üçün vacib təməli atdılar. Həmin təməl Tənzimat fərmanı idi” Qeyd etməliyik ki, Tənzimat dövründəki Qərbliləşmə hərəkatları “göydən düşmə” bir mahiyyət daşıdığından ictimai bir təmələ, bazaya dayanmırdı. Osmanlı ictimai strukturunda, Qərb dəyər və normalarına əsasən reallaşdırılan islahat, yəni Tənzimat fərmanı “Ziyalı” sinfi ilə “hökmdar”ın birgə işinin nəticəsi idi. Bu baxımdan Türkiyə tarixində Tənzimat adlanan bu islahat əslində ziyalı və idarəedici bütünləşməsinin ən yaxşı nümunəsi olmuşdur.

Belə ki, XIX əsrdə Avropa ədəbiyyatından tərcümələrin dəqiq, tam siyahısı yoxdur. Bu mövzuda bibliografiya olaraq, istifadə edə biləcəyimiz yeganə qaynaq Seyfettin Özgenin Kataloqudur.(3: s.103). Bundan əlavə, bu əsrdə tərcümələrlə bağlı ən geniş araşdırma İsmail Habib Sevükün “Avrupa Edebiyatı ve Biz” adlı kitabı və Sıdıka Yalçın Dilekin Hacettepe Universitetində müdafiə olunan doktorluq dissertasiyası olan “XIX yüzüyl Türk Edebiyatında Popüler Roman yazı” adlı işdir. (8: s.54-61)

İlk roman tərcümələri haqqında daha geniş və əhatəli araşdırma Nihat Özönün “Türkçədə roman hakkında bir deneme” adlı kitabında yer almışdır. İsmail Habib Sevük de “Avrupa edebiyatı ve Biz” adlı iki cildlik əsərində 1938-ci ilə qədər ortaya çıxardığı müxtəlif mövzudakı tərcümə əsərlərini bir-biri ilə müqayisə edərək, sistemli şəkildə təqdim etmişdir. Dilek Yalçın “XIX yüzüyl Türk Edebiyatında Popüler Roman”, Yadigar Türkeli “Tanzimattan sonra Türkçədə Roman Tercümleri (1860-1928)” kimi materiallarda sözügedən dövrdə tərcümə olunan əsərlər öz əksini tapmışdır (4: s.107).

Bu fəsilə Rusiya daxil olmaqla bütün Qərb ədəbiyyatından tərcümə olunan romanlar tədqiqat obyektinə çevriləcək. Qeyd etməliyik ki, Dilek Yalçın “XIX yüzüyl Türk Ədəbiyyatında Popüler Roman” adlı araşdırmasında 372 tərcümə roman, İsmail Habib Sevük “Avrupa Edebiyatı ve Biz” 224 əsərində tərcümə roman, Yadigar Türkeli “Tanzimat sonrası Türkçədə roman tercümleri” adlı araşdırmada 457 tərcümə roman tədqiqata cəlb olunmuşdur.(5: s.92-120)

Metin Andın, Fevziyyə Abdullah Tansel və çox saylı müxtəlif jurnallarda nəşr olunmuş məqalələri nəzərdən keçirməklə, mövzuda müəyyən dərəcədə məlumatlanmaq mümkündür.

1860-1901-ci illər arasında başda Fransız ədəbiyyatı olmaqla İngilis, Alman, Rus, İtalyan, İspan ədəbiyyatından 457 roman tərcümə edilərək, Türk ədəbiyyatına qazandırılmışdır. Fransız ədəbiyyatından daha çox Xavier de Montepin, Jul Vern kimi yazıçıların əsərləri tərcümə edilmişdir. Qərb ədəbiyyatından edilən roman tərcümələri müxtəlif aspektlərdən Türk romanına təsir göstərmişdir. Türk romanının özünü təsdiqləməsində tərcümə romanlarının böyük təsiri olmuşdur. Tərcümə olunan əsərlərin böyük bir hissəsi sevgi, dedektiv, macəra, səyahət kimi mövzularda idi (10: s. 96).

Qərb filosoflarının əsərlərindən tərcümə etdiyi məlum olan ilk türk müəllif Münif Paşadır. O, Volter, Fenelon və Fontenelledən tərcümə etdiyi dialoqları “Muhaverat-ı Hikemiyyə” adı altında toplayaraq, 1859-cu ildə nəşr etdirmişdir. Yenə Volter, Bosset, Qretridən etdiyi tərcümələri “Ruzname-i Ceride-i Havadis” və “Mecmua-i Fünun” jurnallarında nəşr etdirmişdir. Bunlardan başqa “İlm-i Beləğat” adlı əsərində Sokrat, Aristotel, Siseron, Volter, Fenelon, Monteskyö, Rosse, Buffon, Fontenelle kimi yunan və qərblilə filosof və ədəbiyyatçılardan çox sayda istinadlar etdiyi

kimi, Rossenin “Julie ou la Nouvelle Heloise” adlı əsərindən birinci məktubu tərcümə etmişdir. Bu tərcümə Mustafa Rəşid Paşa tərəfindən 1886-cı ildə “Muntehabat-ı Cedide” adlı antologiyada nəşr olunmuşdur (7: s. 299).

Ahmet Vefik Paşa Volterin “Mikromega” adlı əsərini “Hikaye-i Hikemiyye-i mikromega” adı ilə tərcümə edərək, əvvəl “Diyojen” jurnalında, sonra da kitab olaraq 1871-ci ildə nəşr etdirmişdir. Eyni əsəri bir il sonra Direktör Ali bəy “Güllü Aqop” teatru üçün pyes variantında tərcümə etmişdir. Ahmet Vefik Paşa daha əvvəl Yusuf Kamil Paşanın tərcümə etdiyi Fenelonun “Telemak” adlı əsərini 1880-ci ildə sadə bir dillə tərcümə edərək, əvvəlcə “Hüdavendigar” qəzetində ixtisar olunmuş variantda, sonra da eyni il kitab halında dərc etdirmişdir. (1: s.34-67)

Ethem Pertev Paşa, 1865-1866-cı illərdə qələmə alaraq eyni ildə “Mecmua-i Fünun” da nəşr etdirdiyi “Baka-yı Şahsi və Neviye Hizmet Azam-ı Vazaif-ı İnsaniyyet olduğuna dair makale” adlı yazısına Russo və Lord Edvardın intihar haqqındakı iki uzun məktubunu tərcümə edərək, daxil etmişdir. Paşanın Russodan nəzmlə tərcümə etdiyi “Beka-yı Hayat” adlı tərcüməsi 1872-ci ildə “Cüzdən Məcmuəsi”ndə nəşr olunmuşdur. Bundan başqa Volterin bir münacaatını da tərcümə etmişdir.

Namik Kemal Monteskyönün “Dissertation sur la des Romains” adlı əsərini “Romanın Esbab-ı İkbal ve Zevali” adı ilə tərcümə edərək, bir qismini “Mirat Mecmua”sında nəşr etdirmiş, amma bir tam şəkildə çap etdirə bilməmişdir. Yenə Monteskyönün “De l’Esprit des Lois” adlı əsərini “Ruhüş-Şerayi” adı ilə tərcümə etmiş, amma bunu da dərc etdirə bilməmişdir. Rossenin fransız ixtilasına çox böyük təsir edən “Le Contrat Social” adlı əsəri “Şerait-i İctimaiye” (300), Kondorsetin “Progres des L esprit Humain” adlı əsəri “Tarihi Terakkiyat-i Əfkar-ı Bəşər” adı ilə tərcümə etmişdir. Ayrıca tərcümələri arasında Volneyin “Les Ruines” (“Harabelər”) adlı əsərinin də olduğu qeyd edilir. İbrahim Olgun “Namik Kemal Kuşağı ve I Meşrutiyet” adlı məqaləsində Ebuziya Tefvik və Namik Kemalın çox sayda tərcümə əsərlərinin olduğunu, amma bunların böyük bir qisminin itdiyini bildirir (11: s. 16).

Yahyalı K.Şükrü Fenelondan tərcümə etdiyi əsəri “Meşahir-i Kudema-yı Felasifenin Mücmelen Tercümelen Terceme-i Halleri” adı altında 1876-cı ildə nəşr etdirmişdir.

Kemal Paşazadə Sait Bey Rossenin Dijon Akademiyasının hazırladığı anketdə birinciliyi alan, “Elmin inkişafının əxlaqın təmizliyinə xidmət edib-etmədiyinə dair” adlı məqaləsini tərcümə edərək, 1883-cü ildə “Fezail- i Ahlakiye ve Kemalati İlmiyye” adı ilə nəşr etdirmişdir.

Ziya Paşa Rossenin “Emile ve Confessions” (itiraflar) adlı əsərini tərcümə etmişdirsə də, bunları nəşr etdirə bilməmişdir. “Emili”yə yazdığı girişi daha sonra Ebuziya Tefvik “Numune-i Edebiyat-i Osmaniye”də nəşr etdirmişdir.(9: s. 78)

Qeyd etməliyik ki, Osmanlı yazıçıları Qərb romanını iki yolla tanıdılar. Birinci yol Fransızca və ya İngiliscə bilənlərin romanları orijinal dillərində oxumaları, ikinci yol isə tərcümələrdir. Osmanlı yazıçıları arasında xüsusilə Fransızca bilənlərin sayı olduqca çox idi. Bunların içində hətta Namik Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Samipaşazadə Sezayi Fransa vətəndaşı idilər. Ahmet Mithat Əfəndi, Şemsettin Sami, Muallim Naci, Rezaizadə Mahmut Ekrem, Ahmet Rasim kimi yazıçılar fransızcanı Türkiyədə məktəblərdə və ya öz təşəbbüsləri ilə öyrənmişlər. Dil bilənləri nəzərə almasaq, Osmanlı cəmiyyətinin roman janrı ilə tanış olması tərcümələr yolu ilə olmuşdur (5: s. 67).

Namik Kemalın başqa bir əsəri “İnkvizisiya tarixi” Çeril və Lavallinin əsərlərindən kiçik bir xülasə tərcümədir. Bu əsərdə dil bir az daha sadədir. Dövrün başqa bir əsəri “Emili” tərcümədir. Bu əsər Jan Jak Russonun əsərinin Türk dilinə tərcüməsidir. Amma bu əsər indiyə qədər tam şəkildə əldə edilməmişdir. Ziya Paşa Molyerdən tərcümə etdiyi “Tartüf” adlı əsərini qafiyəsiz və sadə bir dillə tərcümə etmişdir. Bütün bunlar ilk tərcümə nəşr nümunələri hesab olunur. Bu dövrdə tərcümə, adaptasiya və ya uyğunlaşma, ya da tam tərcümə istiqamətləri seçilmişdir.

İkinci yenilik Roman janrının ədəbiyyata daxil olması idi. Türk ədəbiyyatında romanın inkişafı qərbdə olduğu kimi, feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə, burjuva sinfinin yaranması və inkişafı zamanında tarixi, ictimai və iqtisadiyyatın təsiri altında yavaş-yavaş inkişaf edən bir janr olaraq ortaya çıxmamışdır. Qərb romanından tərcümələr və təqlidlərlə, yəni yeniləşmənin bir parçası olaraq, meydana gəlmişdir. Şəmsəddin Sami, Namik Kemal, Ahmet Mithat kimi romanı ilk

sınaqdan keçirən türk yazıçılarının ədəbiyyat və roman ilə bağlı yazılarını oxuyan zaman görürük ki, Avropa ədəbiyyatını və romanını savadlılığın ən yüksək səviyyəsi, türk ədəbiyyatı nümunələrini isə geriliyin bir işarəsi sayırdılar.(7: s.12)

Roman yazma sahəsində Tənzimat yazıçılarının ikisi (Ahmet Mithat və Namık Kemal) əsas olaraq qəbul edilir; çünki Tənzimat romanı bu iki yazıçının təsiri ilə inkişaf etmişdir. Ahmet Mithat əfəndi romanlarında xalqa bir kitabxana təqdim etməyə çalışmış və sənətə, texnikaya diqqətlə yanaşmamışdır. Onun məqsədi xalq arasında bir mütaliə mədəniyyəti formalaşdırmaq, məlumat vermək və onu maarifləndirməkdir. Namık Kemal isə daha çox ədəbi dəyər daşıyan və Ahmet Mithata görə texniki baxımdan az da olsa daha çox uğur əldə etmiş və ilk ədəbi roman olan “İntibah”ı yazmışdır. Amma unutmamalıyıq ki, “İntibah” da “Hancerli Hanım” hekayəsinin izləri vardır (7: s.30).

Ahmet Mithat ədəbiyyat və incəsənət ilə cəmiyyəti təlimləndirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu məqsədlə Aleksandr Düma, Paul de Kokun əsərlərini tərcümə edən Ahmet Mithat əfəndi “əcnəbi romanlardan yararlanmaqla, birlikdə onları öz mentalitetinə uyğunlaşdırmağa da çalışırdı. Ahmet Mithat Əfəndi romanla bağlı “Haydut Montari” adlı əsərinin müqəddiməsində bu sözləri deyir: “Biz gah Aleksandr Dümaya, gah oğluna, gah Paul de Koka çatana qədər bir çox Avropalı yazıçının əsərlərini gah tərcümə, gah da uyğunlaşdıraraq romanı əfəndilərimizə bir qədər bəyəndirmişik” .

Ahmet Mithat Əfəndinin Qərbə olan münasibəti romanlarında da əks olunmuşdur. Qəhrəmanları türk olan romanları (Parisde bir türk, Mesail-i Muğlaka, Demir bey) ilə bərabər mövzusu, qəhrəmanları və məkanı ilə birlikdə tərcümə təsüratı bağışlayan romanları da (“Diplomalı qız”, “Haydut Montari”, “Cellat”, “Altın Aşıqları”) mövcuddur. Yazıçı, qərb ədəbiyyatına və xüsusilə romanına olan marağını “Monte Kristo”nu xatırladan “Hasan Mellah”ın ön sözündə belə dilə gətirir: “Hasan Mellah” yaxud “Sır içində Esrar” sərlövhəli hekayəni qələmə aldım. Tərcümə deyildir, hətta təqlid belə deyil. Əsərin Aleksandr Dümanın əsrinə nisbətə mində bir dərəcəsinə də tapa bilməyəcəksiz”(366).

Tənzimat dövrü yazıçıları qərb ədəbiyyat nümunələri, xüsusilə fransız ədəbiyyatı yazıçılarında çox təsirlənmişlər. Bunun nəticəsində Rodos adasında sürgündə yaşayarkən Ahmet Mithat əfəndidə roman yazma həvəsi yaranmışdır. “Hasan Mellah”, “Hüseyn Fellah”, “Dünyaya ikinci gəliş”, “Felatun beyle Rakım efendi” bu illərin məhsuludur. Bu dövrdə qərb ədəbiyyatından osmanlı ədəbiyyatına bir çox yenilikər daxil oldu. Avropada elm texnikanın inkişafı və bunun nəticəsində yaranan yeni texniki məhsullar romanlarda da görünməyə başladı. Əhməd Mithatın “Hayret”də Avropadan gələn alət və əşyalara tez-tez rast gəlinir. Xüsusilə teleqraf ən çox istifadə olunanlardan biridir. Bir xəbərləşmə aləti olan teleqraf roman qəhrəmanlarının həyatını asanlaşdırması baxımından ön plana çıxır. “Hayret”də Neapol xalqı Misyö Sarpsonun harda olduğuna aid xəbərləri Neapol teleqraf mərkəzindən gözləyirlər. Parisdə bir türk adlı romanda teleskop, durbin və fotoaparət diqqəti cəlb edir. Nasuh, Marsilyada şəhərin hər tərəfini əzbərləmək üçün bütün alətləri istifadə edir. Kitabxanalar və kitab Avropa mədəniyyətinin ayrılmaz hissələri idi. bu özünü osmanlı romanlarında da göstərirdi. Ahmet Mithatın “Acayib-i alem” əsərində Avropadakı bir kitabxana təsvir olunub. Ahmet Mithatın “Karnaval” adlı romanında şəxsi kiçik kitabxanalarla nəhəng dövlət kitabxanaları qarşılaşdırılır. Şahnaz xanımın müəlliməsi Madam Mirsakın kitabxanası olduqca zəngindir (5: s.140). Amma Şahnaz xanım müəllimənin ona tapşırdığı dərslərə maraqla göstərməzdi. Ancaq onun kitabxanasına gizlicə girər ordan roman kitablarını oğurlayıb, gecə oxuyardı.

Recaizade Mahmut Ekremi “Araba Sevdası”nda Bəhrüz Bəy Pəriveşə yazacağı məktub üçün kitabxanadakı bir çox kitabı nəzərdən keçirir. Bəhrüz bəy kitabxanadan iki kitab götürür. Müraciət etdiyi kitablar rarsında Jan Jak Russonun müəllifi olduğu kitabın da adı çəkilir .

Bəhrüz bəyin öz kitabxanası Avropa sayığıdır. Bəhrüz bəy öz kitabxanasına köhnə kitabları yaraşdırmadığından bu kitabları xidmətçilərin mərtəbəsinə qarma-qarışıq şəkildə atmışdır . Səyahət və əyləncə məkanları qərbdən gələn başqa bir ənənə idi. bu ənənə osmanlı romanlarına da keçmişdir. “Araba sevdası”nda Bəhrüz bəy, Misyö Piyer ilə qumar oynayır. Hər an Periveşi düşündüyü üçün oyuna uyğunlaşa bilmir”.(8: s. 54)

Namık Kemalın “İntibah” əsərində isə Əli bəy Mehpeykerin tələsinə düşdükdən və Dilaşubla başına gələnlərdən sonra kiçik içkili məclislərə davam etməyə başlayır. “Əli bəy o qədər pis vəziyyətə düşmüşdü ki, artıq əyləncə məkanlarının sahiblərini aldadır, qumar stolundan pul da oğurlayırdı. Dostunun ona nəsihət verməsini belə ələ salır və heç kimin sözünü ciddi qəbul etmirdi.

Nabızadə Nazım “Zəhra” romanındakı Subhi də əyləncə həyatına elə alışır, gününü şənliklərdə, teatrlarda keçirir. Bəzən fransız teatrlarına, bəzən Verdiyə, tərəbaşına, Kristala, bəzən də qarşısına çıxan hər hansı konsertə gedirdi.

Tənziyat dövrü romanlarında İstanbulun əyləncə həyatı olduqca ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu baxımdan, xüsusilə Beyoğlu Avropa şəhərlərindən geri qalmır (9: s.168). Qadınlı, kişili, rəqslı, əyləncəli, karnavallı, qumarxanalı və başqa dövrün əyləncə dünyasına hakim olur. Tənziyat dövrü romanların həm mövzular baxımından həm də romanlar forma, dil, Üslub baxımından avropadan təsirlənmişlər.

Üçüncü hədəf mətbuat idi. Bu dövrdə Osmanlı ədəbiyyatına daxil olan yeni janrların içərisində digərləri ilə müqayisədə mətbuatın əhəmiyyəti daha böyükdür. Çünki məqalə, lətifə, xəbər, müsahibə, xatirə, elan, tədqiqat və başqa janrların yaranmasında və inkişafında qəzetin payı çoxdur.

İlk Osmanlı qəzeti olaraq qəbul olunan “Takvim-i vekayi” 1831-ci ildə nəşr olunmağa başlamışdır. Amma Osmanlı torpaqlarında daha əvvəllər bəzi bülleten və qəzetlər diqqət çəkməkdədir. “Tərcüman-ı Əhval”ın ilk sayında çıxan “Mukaddime” (22 oktyabr 1860) üzərində ən çox müzakirələr aparılan yazılardandır. Çünki ilk müstəqil qəzetin ilk yazısıdır. Bu yazıda Şinasi xalqın düşünmə və yazma ilə yanaşı xəbər alma azadlığını vurğulayır. Daha əvvəllər bu mövzuda Osmanlı sosial həyatında hər hansı bir cəhdin olmadığını vurğulayır. Mədəni və sivil millətlərin düşüncə və siyasi azadlığına sahib olduğunu, onların da bu qəzet ilə ilk addımı atdığını dilə gətirir. Bu yazının sonunda isə xalqın asanlıqla oxuyub anlaya biləcəyi bir “qəzet dili”nin olmasını məsləhət görür. Qısa, amma məzmun olaraq bir xeyli dolğun olan bu məqalə, Şinasinin ilk nəsr nümunələrindəndir. Tənziyatdan sonra türk ədəbiyyatçıları arasında Şinasidən sonra əsl mənada tənqid nümunələri yazan Namık Kemaldir. Onun yeni türk ədəbiyyatının bir növ bəyannaməsi kimi qəbul edilən “Lisan-ı Osmaninin edebiyatı hakkında bazı mülahazatı şamildir” adlı məqaləsindən başlayaraq “Bahar-ı Daniş” müqəddiməsi, “İntibah” romanının müqəddiməsi, “Tahrir-i Harabat ve Takib” traktatı (risalə), “İrfan paşaya məktub”, “Mes Prisons muahezenamesi”, “Talim-i edebiyat üzerine bir risalə” ilə “Celal mukaddimesi”ndə dağınıq halda da olsa tənqidi fikirlərin bir çoxuna rast gəlinməkdədir. (2: s.89-102)

Adı çəkilən bütün bu müqəddimə, risalə və məqalələrdə Namık Kemal bir yandan divan ədəbiyyatını tənqid edir, digər yandan da yeni meydana çıxan ədəbiyyatı və yeni bəzi ədəbi janrları müdafiə edir. Osmanlı mətbuatının yaradıcılarından biri də Ziya paşadır. Onun “Muhbir” və “Hürriyyət” qəzetlərində çap etdirdiyi məqalələr o dövrdə həm məqalə janrını formalaşdırıb inkişaf etdirdi, həm də insanlara cəmiyyətə tənqidi tərəfdən baxmağı aşıladı. “Veraset Məktubları” məqaləsi Hürriyyət qəzetində çap olunmuşdu. Bu məqalə öz dövrü üçün tənqidin ən gözəl nümunəsi və Ziya paşanın Bab-ı Aliyə endirdiyi ən böyük zərbələrdən idi. Ziya paşanın hadisələri və əhalinin vəziyyətini izah etmə tərzini nə qədər yenilikçilik kimi qiymətləndirildisə də, Tanpınar burada “şantaj kokusu aldığı” qeyd edir. Qəzetlərlə birgə Osmanlının tanış olduğu başqa bir nəsr nümunəsi yumoristik mətnlərdir. Teodor Kasab efendi tərəfindən 1869-cu ildə nəşr olunan “Diyojen”, türk mətbuat tarixində ilk müstəqil yumor qəzeti hesab olunurdu. Həftəlik olaraq çıxan və Namık Kemalın yazılarının dərc olunduğu bu qəzet məsələni zarafatla, yumoristik üslubla oxucuya çatdırırdı (12).

Nəticə: Beləliklə, Tənziyat dövründə ədəbiyyatın qarşısına qoyulan hədəflər arasında yer alan qərbsayağı bir ədəbiyyat yaratmaq tapşırığının nəticəsi kimi yeni nəsr növləri yarandı. Bu nəsr növləri- daha əvvəl olmayan- romanlar, hekayələr, tərcümələr, məqalələr, tənqidlər idi. Hədəfin nəticəsi kimi Namiq Kamalın, Əhməd Mithatın romanları, qərb ədəbiyyatından olunan tərcümələr, dövrün romanları haqqında qəzetlərdə çap olunan tənqidlər göstərilə bilər.

QAYNAQLAR

1. Agah Levend Sırrı; *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1960.
 2. Belkis Ulusoy Nalcıoğlu. Tanzimat dönemi türk gazeteciliği ve türk basınının ilkleri. s- 253-267. [Journals.manas.edu.kg/ mjsr/oldarchives/vol07_issue14_2005/ 453. pdf](http://Journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/vol07_issue14_2005/453.pdf)
 3. Bernard Lewis. Modern türkiyenin doğuşu .tercümə edən Metin Kıratlı. Ankara : türk tarih kurumu,1991, 46 s.
 4. İsmail habib sevik. Avrupa edebiyatı ve Biz.istanbul. remzi kitab evi. 1939.s.
 5. Leyla Karahan. Namik Kamalın türkcesinin sadeleşmesi hakkındaki düşünceleri. Gazi eğitim fakültesi dergisi, C. 15, N_ 1, s.9.
 6. Mehmet Aktel. Tanzimat fermanının toplumsal yansıması// İktisadi ve idari bilimler fakültesi dergisi. 1998, s. 177-184.
 7. Orhan Okay. Batı medeniyeti karşısında Ahmet Mithat efendi.istanbul. dergah yayınları, 2008, 488 s.
 8. Ömer Tuğrul Kara. Toplumsal olayların etkisiyle gelişen üç büyük akımın türk ve dünya edebiyatında izleri. The black sea journal of social sciences. N-2, 2010, s. 73-96.
 9. Robert Finn. Türk romanı (ilk dönem 1879-1900) İstanbul. Bilgi yayınevi. 2005, s, 246
 - 10.Saadettin Yıldız. Tanzimat dönemi edebiyatı// Nobel yayın, 2006, s. 258.
- Internet resursları
- 11.Betül sezgin. Tanzimat döneminde tiyatro sanatının gelişimi üzerine bir inceleme<http://mimesis-dergi.org/2011/01/tanzimat-doneminde-tiyatro-sanatinin-gelisimi/>
 - 12.Özge Başak Kazıcı, Güneş Sezen, Betül Havva Yılmaz. Tanzimat devri türk tiyatrosu. <http://www.ege-edebiyat.org/docs/499.pdf> 20 s.

Ülviyyə Səmədova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutu

Kiçik elmi işçi

yuliya.alimova.89@mail.ru

TÜRKİYƏNİN “SİS ŞAİRİ” TOFIQ FİKRƏTİN HÜSEYN CAVİDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASINDA ROLU

Yüzdilliklər tarixinə malik Türkiyə türk ədəbiyyatı zəngin ənənələr zəminində inkişaf etmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Türkiyə türk ədəbiyyatının ən məhsuldar, lakin məhsuldar olduğu qədər də ziddiyyətli və çətin dövrü XIX-XX əsrlər olmuşdur. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Türkiyə böhranlı dövrünü yaşayırdı. Artıq Osmanlı imperiyası həm xarici, həm də daxili müqavimətlə üz-üzə dayanmışdı. Əgər daxili qüvvələr Türkiyədə yeni hakimiyyət, yeni iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin tətbiqini arzu edirdilərsə, xarici qüvvələr bu ölkəni xəritədən silmək, ayrı-ayrı dövlətlərin ərazi subyektlərinə çevirmək istəyirdilər. Bu dövrdə Sultan II Əbdülhəmidin otuz ildən artıq sürən istibdad rejimi-«zülüm dövrü» hökm sürürdü.

«Zülüm» rejimi ölkənin iqtisadi-siyasi həyatına böyük zərbələr vursa da? mütərəqqi qüvvələrin inkişafının qarşısını ala bilmədi, II Əbdülhəmidin despotik rejimini konstitusiyalı quruluşla əvəz etmək istəyən «Gənc türklər» hərəkatı başlandı. 1889-cu ildə “Gənc türklər” “İttihad və tərəqqi” adlanan inqilabi-siyasi təşkilatın əsasını qoydu. XX əsrin əvvəllərində imperiyanın ayrı-ayrı vilayətlərində olan üsyanlar Türkiyədə inqilabi şəraitin yaranmasına səbəb oldu. 1908-ci ildə Gənc türklər inqilabı sultan II Əbdülhəmidin konstitusiyasını bərpa etməyə məcbur etdi. 1908-ci ilin

aprelindən isə II Əbdülhəmid taxtdan salınaraq qardaşı V Mehmed Rəşad sultan elan edildi. Əslində isə on il ərzində (1908-1918) hakimiyyət gənc türklərin “İttihad və tərəqqi” partiyasının əlində oldu. “Osmanlı imperiyasında 1839-cu ildən XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə qədər keçirilmiş, Rəşid paşanın tərtib etdiyi “Gülxanə xətt-i şərifinin” elan olunması ilə başlanan (1839, 3 noyabr) və Əli paşanın tərtib etdiyi “Xətt-i hümayun” (1856, 18 fevral) əsasında davam etdirilən islahatlar dövrünə Türkiyə tarixində “Tənzimat dövrü deyilir”. (1,251)

Tənzimat ədəbiyyatı da məhz bu ictimai-siyasi hərəkatın nəticəsi kimi meydana gəlmiş ədəbi cərəyandır. Əslində Tənzimat ədəbiyyatına yeniliklər, yəni Avropalaşma ədəbiyyatı da demək olar. Tənzimat dövründə insan şəxsiyyətinə, real həyata meyl göstərən yazıçılar yetişdi. Qərb, xüsusən, fransız ədəbiyyatına maraq artdı, yeni janrlar-dram, novella, roman və s. yarandı. İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Əhməd Midhət tənzimat dövrü ədəbiyyatının tanınmış simalarıdır. Əbdülhaq Hamid Tarhan, Rəcəzadə Əkrəm, Rza Tofiq və b. şeirlərində insanın mənəvi gözəlliklərini tərənnüm etmişlər.

1895-ci ildə Türkiyə türk ədəbiyyatının həyatında yeni dövrün – “Sərvəti-fünun” mərhələsinin başlanğıcı qoyulur. “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının qaynağı XIX əsrin ikinci yarısında formalaşan fransız ədəbiyyatı olmuşdur. Bu dövrdən sonra? türklərin təbirincə desək, Türkiyə türk ədəbiyyatında “yeni və böyük bir Batılaşma mərhələsi” başlanmışdır. Gənc ədəbiyyatçılar tərəfindən yaradılmış bu ədəbi hərəkat üslub və şəkil baxımından fransız realistlərinin yolu ilə getməklə yanaşı, digər tərəfdən “yerli və ictimai bir romantizmin” təsirindən də kənarında dayanmırdı. Bu ədəbi hərəkatda fransız ədəbi təsiri güclü olduğundan fransız realistlərinin “sənət üçün sənət” meyilli ədəbiyyat cərəyanı meydana gəldi. “Sərvəti-fünun”çular Şərq ədəbiyyatından çox, Qərb ədəbiyyatını tanıyır, onu önə çəkir, hətta belə münasibətləri ilə iftixar hissi keçirirdilər. Yeni ədəbi hərəkat tərəfdarları Qərb nəzm şəkillərini Türkiyə ədəbiyyatına gətirir, hekayə və roman janrına Avropa hekayə və roman anlayışları səviyyəsindən yanaşırdılar.

Türk ədəbiyyatında “Sərvəti-fünun və ya ədəbiyyatı-cədidə” adlanan cərəyanın banisi olan Tofiq Fikrət türk şeirinə məzmun və formaca yeniliklər gətirmiş, ilk dəfə “sənət həyat üçündür” prinsipini həm əməldə, həm də nəzəriyyədə tətbiq etmişdir. Tofiq Fikrət (1867-1915) 1888-ci ildə Qalatasaray liseyini bitirmiş, bir müddət Xarici İşlər Nazirliyində işləmiş, 1894-1915-ci illərdə türk dili və ədəbiyyatından dərslər demişdir. T.Fikrət yaradıcılığının ilk dövrü 1888-1896-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə yazdığı əksər şeirlərində divan ədəbiyyatı ilə avropayönlü ədəbiyyatın paralelliyi özünü göstərir, eyni zamanda Əbdülhəmid rejiminə rəğbət müşahidə olunurdu. T.Fikrət yaradıcılığının birinci mərhələsində nəzirçiliyə, təmtəraqlı ifadələrə aludəçilik xüsusi yer tuturdu. Onun yaradıcılığının “Sərvəti-fünun” dövrü 1896-1901-ci illəri əhatə edir. Bu dövr ideya və əqidə mübarizələri dövrü şəklində xarakterizə olunur. Daha doğrusu, köhnə ədəbiyyata qarşı mübarizə, istibdadın dağılması, II Əbdülhəmid rejimini yıxmaq cəhdi və ona nifrət hissi bu dövrün əsas səciyyəsinə təşkil edirdi. Bu dövrə aid şeirlərini və ədəbiyyatın ictimai roluna dair məqalələrini redaktoru olduğu “Sərvəti fünun” jurnalında dərc etdirmişdir. İnqilabi ruhlu şeirlərində zülm, istibdad və dini fanatizmi qətiyyətlə qamçılımış, humanizm və azadlıq ideyalarını, xalqlar dostluğunu tərənnüm etmişdir.

Tofiq Fikrətin yaradıcılığının sonrakı dövrü 1901-ci ildən başlayır və şair bu dövrdən başlayaraq, “cəmiyyət üçün sənət” anlayışını irəli sürərək, ictimai mövzulara yönəlmişdir. Ona görə dünyada ən əhəmiyyətli varlıq insandır. Şair onların azadlıqlarını və haqqlarını müdafiə etmişdir. Lakin şairin fikrincə, müharibələrin qaynaqlanmasına səbəb dinlərdir. Buna görə də o, dinlərə ayrılıq mənbəyi kimi baxmışdır. Ölkənin gələcəyinə gəldikdə isə, şair bunu gənclikdə görürdü. Buna görə də o, uşaqlara böyük sevgi və səmimiyyətlə yanaşmış, ilk dəfə uşaqlar üçün şeirlər yazmışdır.

1902-ci ildə yazdığı “Sis” şeiri onun yaradıcılığının şah əsəri sayılır. Əgər Ə.Hamid “Məqbər” poemasına görə “Məqbər şairi”, M.Şəhriyar “Heydərbabaya salam” şeirinə görə “Heydərbaba şairi” adlandırılmışsa, Tofiq Fikrət də “Sis” şeirinə görə “Sis şairi” adlandırılmışdır. Şeirin maraqlı bir məzmunu vardır. Şeirdəki təsvirdə İstanbul dəhşətli, darıxdırıcı bir duman qatında göstərilir. Zülmət rəmzi kimi təsvir olunan duman İstanbulun zülm altında inildəməsinə işarədir. Müəllif İstanbulun timsalında bu vəziyyəti bütün Osmanlıya şamil edir:

Üstündə coşan kiryələrin həpsinə bihiss,
Həp levsi-riya dalğalanır zərrələrində.
Bir zərrəyə-səfvət bulamazsan içərinde
Həp levsi-riya, levsi-həsəd, levsi-tənəffü. (2,187)

Əsərlərinin qadağan edilməsinə baxmayaraq, qələmindən çıxan incilər gənclər arasında əldən-ələ keçmiş və qısa zamanda əzbərlənmişdir. Əsərləri Azərbaycanda da yayılmış Tofiq Fikrət, eyni zamanda, bir çox şairlərimizin yaradıcılığına, dünyagörüşünə, təxəyyülünə təsir göstərmişdir ki, bunların içərisində Hüseyn Cavid xüsusi qeyd etmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatının söz və fikir zadəganı olan, “Gözəllik naminə, sevgi naminə” yazan böyük sənətkar indiyə qədər ədəbiyyatda təkrar işlənən süni misraların sayını çoxaltmadı, həyatı bahasına olsa da, Cavid gözəllik və sevgi şairi idi, eləcə də qaldı. Cavidin Tofiq Fikrət və onun yaradıcılığı ilə tanışlığı ədibin Türkiyədə təhsil aldığı illərə təsadüf edir. Bu zaman Tofiq Fikrət artıq yaradıcılığının ikinci dövründə idi və “cəmiyyət üçün sənət” anlayışını irəli sürərək, ictimai mövzulara toxunan şeirlər yazırdı. Bu da gənc Cavidə təsir etməyə bilməzdi.

Ümumiyyətlə, Cavidin həyatında və dünyagörüşünün inkişafında İstanbul Universitetində 1906-1909-cu illərdə keçən tələbəlik illəri mühüm mərhələ təşkil edir. Ədəbiyyat fakültəsində təhsil alan Cavid dövrün ictimai-siyasi məsələlərinə, ədəbi proseslərinə biganə qalmamış, “bana elm lazımdır, şəhadətnamə deyil” deyərək, yalnız fakültə dərsləri ilə kifayətlənməmiş, eyni zamanda Namiq Kamal, Ziya Paşa, Rza Tofiq kimi dövrün qabaqcıl, vətənpərvər ziyalıları ilə yaxından tanış olmuşdur. Hələ 1903-cü ildən “Şərqi- Rus” qəzetində ara-sıra məqalələrlə çıxış edən Cavidin İstanbulda tələbə ikən “İrşad” qəzetində “Növhe”, “Füyuzat” dərgisində isə “Bir ahiməzlumanə” adlı şeirləri çap olunmuşdur. Cavidin İstanbulda təhsil alması, türk poeziyasını dərinlənə öyrənməsi onun şeirlərində Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin artmasına səbəb olmuşdur. Şairin orada ikən qələmə aldığı “Rəqs”, “Pəmbə çarşaf”, “Uyuyor”, “Ah yalnız sən” və s. şeirlərində və 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan “Keçmiş günlər” adlı şeir kitabında toplanan nümunələrində də Anadolu şivəsinin müəyyən əlamətləri özünü göstərir. Lakin İstanbul mühitindən ayrıldıqdan sonra şairin əsərlərində Anadolu şivəsinə məxsus əlamətlər get-gedə azalmış, nəhayət, davamlı bir prosesdən sonra təxminən aradan qalxmışdır. Türkiyədə təhsil illərində yazılan “Yadı mazi”, “Bir ahiməzlumanə” şeirlərinin quruluşunda müəyyən orijinallıq vardır. Bu şeirlər hər iki üslubun - klassik lirika və xalq-aşıq lirikası üslublarının qovuşduğundan yaranmışdır. Xalq-aşıq poeziyasında olduğu kimi, şeirlər bəndlərdən ibarətdir. Lakin bəndlərin arasında klassik lirikadakı beytlərə bənzər cüt misralar verilmişdir. Dördlüklər çox vaxt çarpaz qafiyə üsulu ilə, beytlər isə məsnəvi formasında qafiyələndirilmişdir:

Ey Vətən! Ey könül pərəstarı!
Yar ümidim, qüsura bakmayasan.
Bizə tərcih edib də əğyarı,
Burakıb nari-hicrə yikmayasan.
Səni bu hala saldı qəflətimiz,
Daha əhv et! Yetər nədəmətimiz. (5)

Cavid təsirləndiyi türk şairlərinin ideyalarını öz yaradıcılığında əks etdirməklə yanaşı, onların əsərlərindən sitatlar da gətirmişdir. Məsələn, “Hərb və fəlakət” şeirində müəllimi Rza Tofiqin “İttihad və tərəqqi” cəmiyyətinin üzvü olmasını əks etdirmişdir. H.Cavid 1914-cü ildə Məhəmməd Tahir Menemenlizadədən təsirlənərək, onun 1896-cı ildə yazdığı “Uyuyor” şeirinə nəzirə yazmışdır. Bundan başqa Tofiq Fikrətin “Rubabi-şikəstə”sindəki “Əncəli hikmət; Əzməyən əzilir” fikrini H.Cavid özünün Qars və Otluda zülmə məruz qalanlara ithaf etdiyi “Məzlumlar için” şeirində “Bir həqiqət bu: “əzməyən əzilir!..” deyə təsdiqləmişdir.

Hüseyn Cavidin Tofiq Fikrətdən təsirlənərək yazdığı şeirlərdən biri “Yad-ı Mazi” şeiridir. Bu şeirdə Tofiq Fikrətin “Mazi...Atı” misrasıyla başlayan şeirindəki kimi həyat-ölüm qarşılaşdırması dursa da, Caviddə fərqli olaraq bədbinlik hökm sürür. Hər iki şairin gələcəyə baxışları fərqlidir. Əgər Tofiq Fikrətdə gələcək “pür səhər”dirsə, Caviddə qaranlıq gecədir. Hüseyn Cavidin “Qız məktəbində” şeirində Tofiq Fikrətin “Mahallebim ve mektebim” şeirinin təsirinə rast gəlinir. Hər iki şair qızların təhsilinə önəm vermiş və bunu öz şeirlərində əks etdirmişdilər. Hər iki

şeir dialoq əsasında qurulmuş, sualları cavablandırın isə məktəbli qız olmuşdur. Lakin Cavid dini ön plana çıxartmışdır.

“Ninem sordu: Şermin kimi
Çok seversin?- O, ninemi!
-Başka? –Babamı şübhesiz,
-Daha? İzin verirsiniz
Sayayım: mahallebimi,
Sütlacımı, şekerimi,
Hep şekerlemelerimi;
Biraz da gevrek severim...
Fakat en çok mektebimi,
Mektebimi pek severim...” (4, 584)

Caviddə isə :

“-Kuzum, yavrum! Adın nedir?
-Gülbahar
Bu dünyada senin en çok sevdiğin
Kimdir, kuzum, söyler misin?
-En çok sevdiğim ilkin
O Allah ki, yeri-gökü, insanları halk eyler.
-Sonra kimler?
-Sonra onun gönderdiği elçiler.
-Başka sevdiklerin nasıl, yok mu?
-Var..
-Kimdir onlar?

Anam, babam, muallimem, bir de bütün insanlar. (3,156)

Cavidin “Öksüz Ənvər” şeiri ilə Tofiq Fikrətin “Hasta çocuk” şeirləri arasında da oxşarlıq vardır ki, burada-birinci şeirdə anasını 8 gündür itirən Ənvərin acısını müəllimi anlamır, çarəsiz qalırsa, ikinci şeirdə 8 gündür xəstə yatan uşağın anasının çarəsizliyi əks olunur. Tofiq Fikrət Balıkesirdə baş vermiş zəlzələdən təsirlənərək yazdığı “Verin zavalılara” başlıqlı şeirində öz acısını, hüznün əks etmişdir.

“Sizin kalbiniz elbet acır, değil mi? Verin,
Verin şu dullara, yoksul kalan şu eytâma,
Verin enînine gâyet, şu bir yığın beşerin”(4,520)

Hüseyn Cavid də bir fəlakət qarşısında səssiz qalmamış - Qars ətrafında günahsız qətlə yetirilən insanlara acımış və bunu öz şeirində əks etdirmişdir. Və bu şeirdə də Tofiq Fikrətin təsiri hiss olunur.

“Verin!... Verin de, evet, susturun şu feryadı,
Aman! Esirgemeyin merhametle imdadı.
Verin! Verin!.. Gözü yollarda bir yığın beşerin,
Ne hayret, ah! Esersiz mi bunca ah ü enin” (3,76)

Bundan başqa Hüseyn Cavidin “Rəqs”, “Bakıda” və yaxud “Məsud və Şəfiqə”, “Bir rəsm qarşısında” kimi şeirləri ilə Tofiq Fikrətin “La dans Serpantin”, “Süha ve Pervin”, “Resminin qarşısında” şeirləri yaxından səsləşir.

Tofiq Fikrətin təsiri Cavidin nəinki şeirlərində, hətta dramaturgiyasında da özünü göstərir. Onun “Peyğəmbər” dramında Tofiq Fikrətin dil və üslubunun izləri var. Burada skeletin tarixin simvolu kimi işlənməsi Tofiq Fikrətdən götürülmüşdür. Türkiyə mühitindən bəhs edən “Uçurum” əsərində isə yenə də eyni üslubu görürük. Məhz İstanbul mühitinin təsirindəndir ki, Cavid sonralar Alp Arslan, Məlikşah (“Xəyyam”), Əmir Teymur, Yıldırım (“Topal Teymur”) və “Atilla”, “Çingiz”(həbsi zamanı NKVD nümayəndələri tərəfindən götürülmüşdür) kimi türk dünyasının məşhur sərkərdələrinə, dövlət xadimlərinə həsr edilmiş əsərlərin müəllifi olmuşdur. Bu təsirlər, bu mühit onun həyatı bahasına olsa da, dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamaqla bərabər, onu ümumbəşərlik zirvəsinə qaldırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, IX cild. Bakı, 1986.
2. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2014.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri: 5 cildə, I cild. Bakı. 2005.
4. Tevfik Fikret. Bütün Şiirleri. Ankara. 2010.
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Hüseyn_Cavid

Summary

The founder of the movement, called "Sərvəti-fünun " Tofiq Fikret, brought innovations in content and form, for the first time “art for life” principle has been applied either practice or theory. The works is widespread in Azerbaijan Tevfik Fikret at the same time influenced of creativity, imagination of Azerbaijan poets, we can highlight among them Husein Javid. In general, in the life of Javid study years in Istanbul University is an important stage. These factors play an important role in promoting and it raised the peak of humanity.

Key words: Turkish literature, Tevfik Fikret, influence, Husein Javid, humanity, poet

Validə Şixəliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
“Türkarşdırmaları” ETL, kiçik elmi işçi
v.shikaliyeva@gmail.com

YAHYA KAMAL BAYATLININ “EĞİL DAĞLAR” ƏSƏRİNDƏ MİLLİ MÜBARİZƏ İDEYASI

XX əsrin ən görkəmli simalarından olan Yahya Kamal Bayatlı müasir türk ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan yazarlardan biridir. Hər zaman Türk xalqı, Türk dövləti üçün çalışan yazar türk ədəbiyyatı tarixində “dörd əruzcu” şairdən biri olmaqla yanaşı hər zaman saf şeir anlayışına sadıq qalan türk şeirinin görkəmli təmsilçilərindən biridir.

Yahya Kamal Bayatlının yaşadığı dövəmdə yazıları bəzi məcmuə və qəzetlərdə dərc olunmasına baxmayaraq tam bir kitab formasında nəşr olunmamışdır. Ölümündən sonra Yahya Kamal İnstitutu tərəfindən bütün yazılarından ibarət 13 kitabı nəşr olunmuşdur. Bundan başqa institut tərəfindən iki dəfə-1959-1968-ci illərdə Yahya Kamal İnstitutu yazara aid məcmuə yayımlamışdır. Bu məcmuada şairə aid xatirələr, təəssüratlar və digər dəyərli yazılar yer alır.

Yahya Kamal Bayatlının İstiqlal Hərbi yazıların ibarət olan “Eğil dağlar” əsəri şairin yaradıcılığında özünəməxsusluğu seçilir. 88 müstəqil nəsr və 10000 sətirdən ibarət əsərin Qurtuluş Savaşını dəstəkləməsi tezisində yaxşı cavab kimi xarakterizə etdiyi bu yazılarında Yahya Kamalın vətən və millət sevgisini daha yaxşı hiss etmək və görmək olar. Kitabın dili bir az ağır olmasına baxmayaraq çox böyük önəmə və dəyəərə malikdir. Bu kitab həm də özündə Milli Mübarizə dövründə baş verən prosesləri öyrənmək və bilmək baxımından geniş məlumatları əks edən sənədli bir tarixi kitabdır. Yazarın o zaman (Milli Mübarizə) haqqında verdiyi məlumatlar, özünün fikirləri və həmçinin dostların rəylərinin də bu kitabda yer alması əsərə ədəbi qiymət verir. Eyni zamanda türklərin öz tarixini bilməsi cəhətdən çox böyük önəm daşıyır. Bu kitab eyni zamanda Milli gəncliyə də yol göstərmiş və Milli Mübarizə illərində Anadolu hərəkatını ruhlandırılmışdır. Bu əsər tarixi baxımda da dəyərli bir kitabdır. Hətta Nihat Sami Banarlı belə deyirdi ki: “Bu əsər İstiqlal savaşının ən yaxşı tarixini bizə söyləyir”.

Kitabları nəşr olunmadığına görə “əsərsiz şair” olaraq adlandırılan yazar müasir türk ədəbiyyatı və gəncliyi üçün miras qoyub getdiyi bu zəngin yaradıcılıq nümunələri türk ədəbiyyatına böyük töhvədir.

Aynurə Babayeva, baş laborant,
ADPU, "Türkarəşdırmaları" ETL
babazade_aynur@mail.ru

TÜRK DÜNYASININ "SİS ŞAİRİ" TOFIQ FİKRƏT VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Tofiq Fikrət 1867-ci ildə İstanbul şəhərində, Ağsarayda anadan olmuşdur. İlk təhsilini Mahmudiyyə Rüşdiyyəsində alan şair sonralar Qalatasaray Sultanisində oxumuş, oranı birinciliklə bitirmişdir. Əsl adı Mehmet Təvfik olan ədibin anası yunan mənşəli olmuşdur. Sonradan müsəlmanlığı qəbul edən Xədicə xanım Fikrətin 12 yaşı olanda Həcc ziyarətinə getmiş, yoluxduğu xəstəlik nəticəsində vəfat etmişdir. Hələ 14 yaşında baş qaldırmış şeir söyləmə həvəsini getdikcə şeir yazmaqla əvəz edən T.Fikrət ilk şeirlərini "Tərcümani-həqiqət" qəzetində nəşr etdirmişdir. 1888-ci ildən etibarən Gədikpaşa Ticarət məktəbində fransız, türk və hüsnxət müəllimi vəzifəsində çalışmışdır.

1890-cı ildə dayısı qızı Nazimə xanımla ailə həyatı quran şairin Haluk adında bir oğlu olmuşdur. Oğlunun təhsilinə xüsusi diqqət ayıran şair onu Londona, daha sonra Amerikaya göndərmişdir. Miçiqaq Universitetinin mühəndislik fakültəsini bitirən Haluk bu sahədən uzaqlaşmış, xristianlığı qəbul edərək ruhani olmuşdur. Sonralar rahib və baş rahib vəzifələrinə təyin olunmuşdur.

1894-cü ildə T.Fikrət "Mirsad" jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. 1895-ci ilin sonlarında Rəcəzadənin dəvəti ilə "Sərvəti-fünun"un baş redaktoru vəzifəsində işləməyə başlayır. Yaradıcılığının zirvəsi sayılan bu müddətdə onun imzası "Tofiq Fikrət" olur.

1900-1901-ci illərdə sərvəti-fünunçular arasında baş qaldırmış anlaşmazlıqlar nəticəsində jurnalın ətrafına toplaşmış qüvvələr parçalanır. Bu hadisədən sonra şair 1906-cı ildə Robert Kolləcində müəllimlik etməyə başlayır. Kolləcin yanında bir ev tikdirərək ona "Asiya" adını verir, həyat yoldaşı və oğlu Halukla birlikdə buraya köçür. 1910-cu ildə Qalatasaray liseyinə müdir təyin olunur. Eyni zamanda şair İstanbul Darülfünununda müəllimlik edirdi. Qalatasaray liseyində müəyyən təzyiqlərə məruz qalması nəticəsində istefa vermiş, həmçinin İstanbul Darülfünunundakı vəzifəsindən də ayrılmışdır. Lakin ömrünün sonuna qədər Robert kolləcindəki işindən ayrılmamışdır. Zaman onu yalnız şair olaraq deyil, bir ruh xəstəsi olaraq yetişdirmişdir. Şikayət etmək, tez incimək və küsmək onun ikinci xasiyyəti olmuşdur.

1908-ci il inqilabından sonra bir müddət bütün pessimist düşüncələrindən əl çəkən şair hürriyyətin qazanılması ilə "Rücu" mənzuməsini yazır. Bu şeirini o, 1908-ci il 19 iyunda Hüseyin Cahid və Hüseyin Kazımla təsis etdiyi "Tanin" qəzetinin ilk sayında nəşr etdirir. Bu illərdə şair ikinci hökumətin kəskin müdafiəçilərindən birinə çevrilir. "Tanin" qəzetini "İttihat və tərəqqi"nin nəşr orqanına çevirməsi təklif olunur, lakin şair buna qarşı çıxır və "Tanin"dən uzaqlaşır. Məktəbi-Sultanidə müdir vəzifəsinə təyin olunur. 31 mart hadisələrinə etiraz etmək üçün bu vəzifədən də uzaqlaşır. Lakin şagirdlərin və maarif naziri Naili bəyin təkidiylə vəzifəsinə geri qayıdır. Geri qayıtmasına baxmayaraq, 8 ay sonra yeni təyin olunmuş maarif naziri Əmrullah Əfəndi ilə yola getmədiyi üçün bir daha dönməmək üzrə bu vəzifədən imtina edir. Ömrünün sonlarında isə "Asiya"ya yerləşir. Bu zamanlar şair ağır şəkər xəstəliyinə tutulmuşdu. Qolundan keçirdiyi əməliyyatdan sonra, 1915-ci il 19 avqustda 48 yaşında həyatını itirir. Və Eyüpdəki ailə qəbiristanlığında dəfn edilir.

Tofiq Fikrət kiçik yaşlarda şeir yazmağa başlamışdır. Başlanğıcda müəllimi Naci ilə Mahmud Əkrəm Rəcəzadə şeirləri arasında bir arayış dövrü keçirir. Daha sonra fransız şeiri ilə tanış olur. Xüsusilə Fransua Coppedən təsirlənərək öz şeirini yaratmağa başlayır. Həddindən artıq vasvası olması, ən kiçik detallar üzərində diqqətlə durması ilə özünə xas bir üslub yaradan şair dövrünün sənətkarları içərisində bu xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. T.Fikrət anlaşılıq dili, misralarında səs, söz və rəsm sənətlərini birləşdirən incə zövqü, düşüncə tərzilə "Sərvəti-fünun"

şeyrinə yeni və tərəvətli bir nəfəs qazandırmışdır. O, əruz vəzninə ustalılıqla hakim olmuş, bu vəzni türk dilinin doğma vəznini kimi istifadə etməklə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur.

T.Fikrət yaşadığı dövrün təzyiqi altında əzilmiş, öz etirazını yalnız şeirlərlə ifadə etməklə kifayətlənmişdir. “Müharibəsiz bir dünya arzusu Fikrətin insanpərvər görüşünün özəyini, təməl daşını təşkil edir”. (4, 12)

1900-cü ildə də nəşr olunan “Rübabi-şikəstə”də ictimai problemlərə önəm verən şeirlərlə yanaşı, gündəlik danışiq dilinə yaxın dillə yazılmış şeirlər də vardı. Oğlu Halukun onun şeirlərinə böyük təsiri olmuşdur. 1911-ci ildə nəşr olunmuş ikinci şeir kitabı olan “Halukun Dəftəri”ndəki şeirlər ən ümidli və nikbin şeirləridir. Bu şeirlərdə şair oğluna və gəncliyə çalışqanlıq, yurd sevgisi, haqq və ədalətdən yana olmaq kimi bəzi məsləhətlər verirdi.

1911-ci ildə nəşr olunan “Rübabın cavabı”ndakı şeirlərdə xalqın ağrılarını, zorbalıqları, təzyiq və haqsızlıqları təsvir edir. 30 yaşlarından sonra ətrafındakı haqsızlıqlardan təsirlənən şair sinfi maraqlara söykənən rəhbərlik formasını tənqid etməyə başlayır. Bununla da, müəyyən suveren siniflərin idarə etdiyi dövlətə və bu dövlətin qoyduğu qanunlara qarşı çıxır. Şəxsi həyatında da qatı bir əxlaq anlayışı nümayiş etdirən şair insana böyük dəyər verir. Onun fikrincə, bütün sualların öhdəsindən gələcək, xoşbəxt sabahları hazırlayacaq olan insandır. İnsanın üstünlüyünü təmin edən isə həssaslıqdan çox düşünmə gücü və ağıldır. Tofiq Fikrət əsrin ikinci yarısından etibarən tənzimat ruhuy ilə yetişən və o ruhun ədəbiyyatımıza qazandırməğa çalışdığı yeni dəyəri türk ədəbiyyatında eşitdirməyə başlamış bir sənətkardır.

“Sərvəti-fünun” jurnalı ilə yeni bir ədəbi hərəkatın başlanmasında göstərdiyi liderlik xüsusiyyəti bu dövrdə qələmə aldığı şeirlərində özünü göstərmişdir. Müəllimi Mahmud Əkrəm Rəcəzadə “Zerratdan Şümusa qədər hər gözəl şey şeirdir” demişdir. T.Fikrət isə bu hökmü bir sənət prinsipi olaraq götürmüş və buradakı anlayışı yüksəldərək “hər şey şeirə mövzu ola bilər” qanununu ilə əvəz etmişdir.

Bu dövrdə ədibin qələmə aldığı nəsr əsərləri də diqqəti cəlb edir. Bu yazılar həm öz sənət anlayışını əks etdirməsi baxımından, həm də “Sərvəti-fünun” hərəkatının ədəbiyyat və sənət anlayışını dilə gətirməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Tofiq Fikrətin sonrakı dövrdə qələmə aldığı şeirlərində böyük bir dəyişim müşahidə edilir. “Sərvəti-fünun” illərində daha mülayim, daha yumşaq bir üslubla şeirlər yazan sənətkar birliyin dağılması və yalnızlığın yaratdığı ruh halı ilə daha sərt və daha yüksək bir pərdədən siyasi şeirlərlə qarşımıza çıxmışdır. Bunun ilk nümunəsini “Sis” ilə verən şair ölümünə qədər yazdığı şeirlərində həmişə bu üslubu qorumuşdur. Şair nəzm forması, nəzm texnikası kimi mövzularda yüksək bir həssaslıq göstərsə də, dil mövzusunda buna əməl etmir. Tədqiqatçılar T.Fikrətin şeirini canlandıracaq, ona ruh verəcək, hətta yaşadacaq bir türkcənin qayğısını heç vaxt çəkmədiyini tez-tez dilə gətirmişlər. Bunun nəticəsi olaraq da dildəki əski ifadələrin yaratdığı yeni tərkiblərə həddindən artıq yönəlmə güclü şəkildə hiss olunur. “Fərda”, “Millət şərqisi”, “Halukun vidai” şairin aydın bir türkcəyə yönəldiyi məşhur şeirləridir. Ədibin məhəbbət şeirləri olduqca azdır. Ən məşhur məhəbbət şeiri isə “Təsadüf”dür.

Şeirlərindəki təsvirlərdən də hiss olunduğu kimi T.Fikrət gözəl rəsmlər çəkmiş, dini mahnılar (mövludlar) ifa etmiş, uzun illər bu istedadını davam etdirmişdir. “Sərvəti-fünun” məcmuəsinin bağlanmasıdan sonra ədib türk ədəbiyyatı tarixində mübarizə edən biri kimi daha da məşhurlaşmışdır. Lakin istibdada qarşı olan ən şiddətli hayqırıqlarını 1901-1908-ci illərdə qələmə aldığı şeirlərində görmək olar.

Məşrutə inqilabı elan edildiyi zaman T.Fikrət yenidən ümid şairi olmuşdu. “Rübabın cavabı” mənzuməsində və “Halukun dəftəri”ni təşkil edən şeirlərində gənclərə ən xeyirxah duyğularının, gələcəyə olan ümid dolu baxışlarının əhatələndiyi misralar sıralanmışdır. Bir vətən şairi olaraq yetişən T.Fikrət N.Kamalın vətən şeirlərilə bəslənərək yetişmişdir.

Toprağın cevher, suyun kevser, baharın bi-hazan,
İşte dünya bir eşin, bir benzerin yoktur inan!
Müşfik evladın bulur koynunda her gün, her zaman
Başka şefkat, başka nimet, başka kuvvet, başka can,

Can da sen, şah da sen, hepsi sensin yaşa,
Ey vatan, ey mübarek vatan, bin yaşa! (1, 1034)

Təbiət də T.Fikrətin şeirlərində əhəmiyyətli bir yer tutur. “Məktəbi Sultani”də Şəkər Əhməd Paşadan şəkil dərəsi alan şair o dövrdə geniş yayılmış şəkil altına şeir yazma sənətini mənimsəmiş, bu yolla otuzdan çox əsər meydana gətirmişdir. Ancaq bu şəkillərin hamısı şairin özünün deyil. Ədibin təbiət şeirlərində rəssamlığın təsiri olduqca güclüdür. “Yarpa çiçək”, “Rəsmi çəkərkən”, “Avengei-şühur”, “Bir yaz lövhəsi”, “Yağmur” əhəmiyyətli təbiət şeirlərindəndir. Tofiq Fikrətin ən məşhur təbiət şeiri “Yağmur”dur.

Əhəmiyyətli bir əsər olan “Avengei-şühur”da ilin hər bir ayı üçün şeirlər yazılmışdır. Bu şeirlər jurnalda yayımlanan zaman hər şeirin yanına o ayı təmsil edən bir şəkil də qoyulmuşdur. “Avengei-şühur”dakı ardıcılıq Fransua Coppenin “Aylar” adlı şeirindən təsirlənilərək qələmə alınmışdır.

Bu, portret şeir növünün yeni türk ədəbiyyatındakı ilk müvəffəqiyyətli nümunəsidir. Bu şeirlərdə Tofiq Fikrətin əhəmiyyətli olaraq gördüyü 12 sənətkardan söhbət açılır. Füzuli, Cənab, Nədim, Həmid, Ustad Əkrəm, Rza Tofiq, İsmail Səfa, Əhməd Mitat ələ alınan sənətçilərdən bəziləridir. Əhməd Mitat bu şeirlərdə “Timsali cəhalət” başlığı altında verilmişdir.

“Təfəkkür”, “Qayyai-vücut”, “Düyüni-həyat”, “Pərdəi-təsəlli”, T.Fikrətin əhəmiyyətli fəlsəfi şeirləridir. Tofiq Fikrətin “Tövhid” adlı əsəri İbrahim Şinasinin dini mövzuda yazılmış bir şeirdir. “Bir Ləhzəi-təahür” ədibin ən çox əks-səda oyandıran və tənqid olunan şeiridir. Bu şeirin siyasi bir hekayəsi vardır. Şeirdə 1905-ci ildə erməni lobbisinin Əbdülhəmidə qarşı planlaşdırdığı, lakin müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnən sui-qəsd təsvir olunmuşdur.

“Sabah əzanında”, “Əsgər keçərkən”, “Qılınc” şeirlərində şair qəhrəmanlığın bir fəzilət olduğuna inandığını bildirir. Və məşrutə inqilabından 15 gün öncə yazdığı “Millət Şərqisi”ndə

Dünyada şərəfdir yaşadan milləti, fərdi,
Silkin bu zəlalət tozu uçsun üzərindən. (3, 77)

misralayıyla dəvət etdiyi qiyam şairi çox sevindirirdi.

“Halukun dəftəri” adlı əsər üç hissədən ibarətdir. Əsər Halukun şəxsiyyətində türk gəncliyinə yol göstərmək üçün qələmə alınmışdır. Kitabın ikinci hissəsinin adı “Həyata qarşı bəşər”; üçüncü hissəsinin adı isə “Xitabələr”dir. “Halukun dəftəri”ndəki “Doğan Günəşə” adlı əsər məşrutə üçün yazılmışdır. “Halukun vidai” isə Halukun Avropaya təhsil almaq üçün getməsinə təsvir edir.

Şair pedaqoq dostu Satı bəyin təkidinə dözməyərək onun açdığı məktəbdə dərə demişdir. Bu dərslər əsnasında uşaqların duyğularına təsir etmək üçün bəzi uşaq şeirləri qələmə almışdır. Hökumət dağıldıqdan sonra uşaqlar üçün qələmə aldığı şeirlərdə müəyyən ruh düşkünlüyü hiss olunur. Bu dövrdə qələmə aldığı şeirlər ölkənin içində olduğu çətinliklərin nəticəsində şairdə oyanan pessimist duyğuların məhsuludur. “Şərmin” ədibin heca vəznində və sadə bir dillə uşaqlar üçün yazdığı şeirlərini topladığı kitabıdır. Daha sonra bu şeirlər “Şərmin” adı altında kitab şəklində çap olunmuşdur.

Xəyal və həqiqət qarşıdurmasının diqqətə çarpan şəkildə işləndiyi şeir isə “Süha və Pərvin”dir. Bu şeirdə bir növ düşüncə və duyğuları incəliklərinə qədər təsvir olunan insanları görürük: xəyalpərəst Süha və onun tam əleyhdarı Pərvindir.

T.Fikrət türk şeirinə gündəlik həyatın təsvirini deyil, gerçəyi gətirmək istəyirdi. Onun üslubuna toxunacaq olsaq, şairə görə şeirin dili daha dərin, daha təbii, daha həssas, daha təsirli olmalıdır. “Rubabi-şikəstə” məhsuldarlıq çağındakı şeirlərini yığdığı kitabıdır.

Oğlu Halukun üzərindəki təsirinin böyük olduğunu bildiyimiz T.Fikrətin bu əsərinə əlavə edilən şeirlərdən bir qismi: “Haluk Üçün”, “Halukun səsi”, “Halukun bayramı”, “Haluka”, “Yenə Haluk” adlanır. Bütün bu şeirlər birlikdə “Halukun Dəftəri” adlanmışdır. Lakin sonralar “Halukun dəftəri” olaraq dəyişdirilmişdir. 1910-ci il tarixli nəşrinə isə “Sis”, “Bir ləhzəi-təəhhur” kimi şeirlərini əlavə etmişdir.

Şairin satirasından gələn hüzn və pessimizm təması az qala bütün şeirlərinə hopmuşdur. Oğlu Haluku gələcək gənc, yeni nəsillər üçün bir nümunə görə şair onu hədəf göstərərək idealizmi əks etdirən bir çox şeirlər yazmışdır. Bu şeirlər kimisində optimist bir külək (“Fərda”), kimisində